

ՀԱՅ ԴԱՍԱԿԱՆՆԵՐԻ
Գ Ր Ա Դ Ա Ր Ա Ն

ԽԱԶԱՏՈՒՐ
ԱԲՈՎՅԱՆ

ԵՐԿԵՐ

«ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԳՐՈՂ»
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ,
ԵՐԵՎԱՆ—1984

Կազմեց՝ Ն. Ն. Ֆելիքյան
Առաջարեմը՝ Պ. Ն. Հակոբյանի

ԵՄՀ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Библиотека ЕГУ

149055

Արովյան Խ.

Ա 155 Երկեր (Կազմեց՝ Ն. Ն. Ֆելիքյան: Առաջարանը և ծանոթագրությունները Պ. Ն. Հակոբյանի.— Եր.: Սովետ. գրող, 1984.—720 էջ.— (Հայ դասականի գրադարան):

Փողովածուն ամփոփում է հայ մեծ լուսավորիչ-գրող Խաչատուր Արովյանի «Վերջ Հայաստանի» վեպը, պատմվածքներ, րանաստեղծություններ, առակներ և մանկավարժական երկեր, աշգաղրական ուսումնասիրություններ և ուղեգրություններ:

Ա 4702080100 (197)
705 (01) 84 73 «Տ»

ԳՄԴ 8421

ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԱՆՁՆ ՈՒ ՍՏԵՂՄԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

1

Հայ ժողովրդի հոգևոր մշակույթի քաղաղաշայն պատմության մեջ եռաշատուր Արավյանն այն եզակի, մեծ ու անմահ անհատականություններից է, որոնք առանձնանում են իրենց անդամագործական անսպառ կարողություններով, վառվռուն երևակայությամբ, անբասիր ու արձր մարդկային հկարագրով, անսովոր ճակատագրով ու ողբերգական վախճանով. ապա ե՛լ ազգային մշակույթի փառքերը դարձած գոյնզործաց, անմահ երկերով, որոնցից յուրաքանչյուրը նշանավորում է հայոց զեղարվեստական մտածողության տարբեր կողմեր և նոր ու բարձր շրջափուլ:

Արավյանը հայոց նոր գրականության ու փերթության, նոր դպրոցի իրական հայաճագործողն ու հիմնադիրն է, համազգային ձգտումների ու տվյալաբեկների վառ արտահայտիչը, հանրային մտածողության ու գրական կյանքի մեծ վերանորոգողը, բոլորանվեր ու անօրինակ հայրենասեր: Նրա անձն ու գործն այսօր ընկալվում են որպես մտքի ու գաղափարի անձնուրաց մարտիկի ու խանդավառ հայրենասերի տիպար-օրինակ:

«Հայրենիքի, ազգի անունը.— կարգում ենք Արավյանի գրական ինքնախառնակությունների մեջ, — բոլորի համար չէ, որ սուր է. բախտի՞նն ու հրեվանքը, որ ծնվում են հրանքի ճիշեթս. բոլորին չէ, որ հասկանալի են: Իս գուցե թե անարժան-աննշանի մեկն էմ, բայց բնությունն ինքն է պարզելի ինձ այդ զգացմունքները»:

Հանուն հայ հայրենիքի ու ժողովրդի քաղաքական ու հոգևոր վերածննդի, հանուն ազգային համախմբման ու ինքնահանալման՝ Արավյանն անմնացօրը նվիրաբերեց իր մարմնական ու մտավոր ողջ ուժերն ու կարողությունները, միտքն ու հոգին, և տակավին պատանեկան տարիներից կյանքի ու գործունեության ողջ իմաստը տեսավ միմիայն դրա մեջ, իր անդրժեյի ուխտն ու նպատակը հոշակեց հանուն դրանց ապրելն ու մեռելը:

«Ձի՛ք իմ այլ նպատակ առաջի, բայց եթե՛ ի Հայրենիս մեռանիլ, վասն Հայրենեաց մեռանիլ և ծխել զնուազ շունչ, իբրև խունկ, առաջի օսկերաց նախահարց իմոց...»:

Անվերջահալի էին Արավյանի աղբ, գիտակցական կյանքի առաջին օրերից, այլևայլ պատճառներով՝ հառնող, և հասարակական-քաղաքական անբարեկարգ հանգամանքներով ու դարաշրջանի մտավոր թշվառությամբ պայմանավորված արգելներն ու դժվարությունները, միմյանց հաջորդող տառապալից օրհնումներն ու խոր հիասթափությունները, տպավորվող մանկան, իսկ ապա՝ երիտասարդ բանաստեղծի երևակայության մեջ մշտապես ուղվագծվող գալիքի տյայծառ նեոանկարները, որոնց հասնելու համար պետք էր խորտակել օտար գավաթների բռնապետական լուծը և պատռել Հայաստան աշխարհին պատած հոգևոր ստրկության ու մտավոր թշվառության թանձր խավարը:

Որքան էլ անբաժանելի էր դաժան լինել իրականությունը, Աբովյանն, այնուամենայնիվ, չէր կորցնում հավատը հայության երջանիկ ապագայի նկատմամբ, սակայն էր ու տխուհի, հույսը դրած հոգևոր երաշխի և հրաշապատում հեծիաբների մեջ հայտնվող բարի ումուրի և արդարադատ բազմաթիւների օգնության ու հովանավորության, ազգության ղիմադրողական ուժի և ստեղծագործ ոգու վրա: Վաղ թե ուշ, պետք է խորտակվել բնության յուժը, կործանվելին հայությանը կայր հնազանդության դատապարտող, բռնակալ ուժերը, քանզի ինն ազգային լեզվի կապանները, չրվելին ու ցնդելին խավարե ու մշուշը:

Շատ բան դեռ անհասկանալի էին պատանի Աբովյանին, ինքն էլ էր զգում, որ նախ պետք էր կրթել ու դաստիարակել սեփական անձն ու հոգին, և ապա նոր՝ գիտության ու կրթության հանր ձեռքին և գեղեցիկ արվեստների հրաշագործ զորությամբ պայծառացած՝ մխրճվել գործունեության ու կռվի ասպարեզ, հայ հայրենիքի ու հայրենի բերության վերածնության համար:

Անա ա՛յս սրտումների ժամանակ էլ Աբովյանն իր հայացքն ուղղում է դեպի Հյուսիս, Հյուսիսային հողմերից ակնկալելով իր և իր ժողովրդի փրկությունը:

«Տեսեալ զգիտութիւն և զգլխախտութիւն ազգակցաց իմաց և լուսեալ զհամբաւ բարեբախտութեան և ծաղկեալ վիճակի Եւրոպացոց» յամենայն ազգս կենաց, զիս՝ ող ծանր բուր ինձ ապարախտութիւն իմ՝ անկեալ զօրով յայնպիսի երկիր, ուր և ո՛չ մի ինչ ի դիտարարեալսնց իմոց կարել յառաջ զալ... Եւրիւն Կովկասեան բուռն ծածկել ի յիկն իւրեանց զայն ամենայն, զոր երիտասարդական իղեալ իմ խոստանայր ինձ... Հագոց և բառայն ճանկելով՝ հայէի ի տարածիզ, երկնամբարձ շղթայս Կովկասեան, և հոգի կենաց իմոց յուսայի միմիայն ի Հիւսիսային հողովոյ ստանալ, այն զի Հարան ինձ միմիայն բարբառութիւն և տղիտութիւն շեղէր... — Կարգում ենք Աբովյանի Կոպպատյան օրագրերում, նա ցրակն ու լուսավորական օրհուսմաների մասին պատմող այդ անկեղծ ու մարդկային վավերագրերում:

Ի վերջս, Հյուսիսից եկավ հայ ժողովրդի փրկությունը, Հյուսիսային երկնի տակ ծրելեցին Աբովյանի՝ սիրո ու կարտի լավագույն երգերը, այնտեղ նա հագուող տվեց իր անենազ ու հարգասեր մտքին, շարունակեց զայի և հավերժի գաղտնիների նմարումը, վառելեց պարզել երկրային դոժիքի ու կորուստի դրախտի՝ կորուստի երանկության խորհուրդը, և հոգեպես վերածնված՝ վերադարձով հայրենիք, իբրև ստույգ ու դաստիարակ ի պեսո հայ ժողովրդի, օրպեսզի հենց սկզբից սկսելով՝ այնուհետև աստիճանաբար վերափոխել և վերածնել ազգության ներքին կյանքն ու մտածողությունը, դպրոցն ու գրականությունը, բաց անել ազգության աչքերն ու գունացած միտքը, որպեսզի զգար ու հասկանար ազատ մտածողության ու ազատ կյանքի հանույժն ու իրավունքը:

Դեռ սուսմանառության տարիներին Աբովյանը մշակել էր հայրենի գրականության ու զգրոցի վերականգնումն, հայոց նոր երիտասարդության ճամակողմանի դաստիարակության հատուկ ծրագիր, որը հանգամանաբար քննել էր իր ուսուցիչների ու բարեկամների հետ, իսկ վերադարձից հետո մեծ զոհողությունների զնով բաց անելով իր մասնավա՛ղ զբաւրացը՝ արդեն 1838-ից շունամ էր մարմին տալ այդ գեղեցիկ իղեալներին:

Հայաստանը ճարտարապետական գրագիտության երկիր դարձնելու, հայրենի մասերի ընդհանրակամ երգը նոր ուժով հնչեցնելու համար պետք էին շատերի ինքնակամ նվիրումը, կարող ու պատրաստակամ ուժեր, բնությունից օժտված և միևնույն, սուրբ նպատակի իրագործման համար աչքով ու տղարկող մարդիկ: Անձամբ Աբովյանն, առաջին ներքին, կարիք ունեւր գաղափարակիցների և օգնականների, օրպեսզի սովորեցնելով նրանց ազգության դարավար վերաբերը բուռն ու միջոցներ և տալով անհրաժեշտ զնդերը՝ ուղարկել Հայաստանի գյուղերն ու քաղաքներն, «որ գնան, իրանց բարի սերը մեր բարի ազգի բարի ներխուժեցնող

սրտումը ցանեն, նրանց էրված սիրտը հովացնեն, քերաններումը լեզու դենն, սրտներումը՝ դվաթ, որ հասնողը նրանց գլխին շտա, ինչպես մինչև էսօր տվել են...»:

Այսպիսի առաքելությունն ու վերելքը ճնարավոր ու արդյունավետ կլինեն միմիայն խաղաղության պայմաններում, մշտապես Ռուսաստանի հովանավարությունը վայելելու, ուստի ու անդրկովկասյան ժողովուրդների հետ սիրո և բարեկամության մեջ ապրելու դեպքում: Հետևյալը, դպրոցում ու հանրային շրջաններում, Արավյանը շարունակ խրատում ու պատգամում էր հայրենակիցներին՝ օրհնաբեր համարելու ռուսների մօտաբնակ «Հայոց լիս աշխարհը», բանայի և ոչինչ չխնայել, որպեսզի նրանց «բարի ոտը մեր աշխարհիցը չկտրի, որ բալխի մեր Հայրենիքը նրանց արծվի քենրի տակին գորանա, մեծանա, դարդերը մօտանա ու էլ ետ իր առաքին փառքին հասնի...»:

Ինչպես հաստատուցին հայոց պատմության ճետագա ընթացքն ու դասերը՝ Արավյանը ճիշտ էր կանխագուշակել հայ հայրենիքի փրկության ու վերածնունդի, գրականության, մշակույթի ու դպրոցի վերանորոգման ուղին և անձամբ ու մեն-մենակ, մինչև անգամ խրախուսանքի շարժանացած, մշտապես շարակամության ու քշնամանքի որոգայթների մեջ՝ ազգի հեզեզ գործունեության բնագավառներում կատարել այնպիսի աննախադեպ սխառններ, ցանկց այնպիսի արգասավոր սերմեր, որոնցից ծնեցին ու ծաղկեցին XIX դարի երկրորդ կեսի հայաց գրական ու մշակութային կյանքը, և նոր լից ստացավ ազգային ազատագրական պայքարը: Ահա իր այն ծառայությունների, իր ստեղծած անմահ գրականության համար Արավյանի անունը դարձավ համազգային սրբություն, և արտասանվում է նույնպիսի երկյալ-դաժնությամբ ու երախտագիտությամբ, ինչպես Մեսրոպ Մաշտոցի, Մովսես Խորենացու, Գրիգոր Նարեկացու, Մխիթար Սեբաստացու անունները:

«Արավյանը մեր նոր պատմության ամենամեծ նահապետն է՝ անբառում յուսապսակով զարգացրված, նա մեր նոր առասպելն է, ազգային նոր միջր՝ հավիտյան առիճնող, բազմախորհուրդ», — գրել է Ավետիս Խանակյանը:

2

Ընդհանուր Արավյանը ծնունդով Քանախեռի գեղջուկներից էր, աշխարհ եկած 1809 թվականի նոյեմբեր ամսի շուրջ 15-ին: Կախնիները Արարատյան աշխարհի երևելիներից էին, մարդկային բարձր առաքինությունների տեր ու պատկառելի այրեր, որոնց նետ հաշվի էին նստում ժամանակի հայոց հեզեզ ու աշխարհիկ սյուները և, անգամ, օտար տիրողները: Արավյանի անմիջական պապը՝ պարոն Ապովը, համակիրն ու վայոփայտը էր օտար լծից հայության փրկության և Ռուսաստանի ջղճկություններից հայոց պետականությունը վերակենդանելու գաղափարի, իսկական մարդասեր ու բարեգործ, որի արգարադատությանն ու օգնությանն էին ապավինում շատերը, և նրա տան դռնն ու սիրտը բաց էր բոլորի համար հավասարակես, ինչ ազգի ու կրեռի էլ պատկանեին:

Հայրենի հարկն, այսպիսով, վաղ մանկության տարիներից խաչատուրի համար դարձավ բարոյական կատարելագործման իսկական դպրոց, իսկ պապի ու մյուսների գործերն ու խոսքերը՝ օգնության արքյուր և գրական ստեղծագործության անսպառ նյութ, որոնք հետագայում իմաստավորվեցին Արավյանի շատ երկերի մեջ:

Իսկ այդ պարսից տիրապետության ժամանակներում ապանդություն չկար, և կարիճն ու շարիքը նետապնդող՝ էին նրանց էլ: Արավյանի պապը դուռնում էր դավադրության գոհ, ամենայն հավանականությամբ՝ Երևանի խանի թելադրանքով ու ֆաղափական համագործակցության պատճառով: Պարոնացու ու ազգակիցների հանդեպ Տիրոջ աչքը ֆաղադրանքն ու գուր հայ-

ցելու նպատակով՝ ծնադներն ուխտում են իրենց առաջնեկին նվիրաբերել էջմիածնի վանհին: Ինը (թե՞ տասը) տարեկանից հաշատուր փոխադրվում է վանք, այժմ էլ զգալով հոգևոր ստեղծության և արեղայական կենցաղի սարափները և տանջվելով մանկական խաղերի, հայրենի հարկի ու նարագատների կարոտից:

1822-ին պատանի հաշատուր դառնում է վանքի ազգեցիկ ու ուղղամիտ հոգևորականների մեկի՝ Անտոն եպիսկոպոս Մուղենցու ապաստարան-աշակերտը (մոնթ) և էջմիածնից փոխադրվում Հաղբատի վանք, իսկ այնտեղից էլ՝ Տփղիսի Ներսիսյան ետրարաց դպրոցը, ուր սուսանում է շուրջ չորս տարի, ժամանակի հայտնի մանկավարժներ Պողոս վարդապետ Ղա-րադազցու և Հարություն Արամյանի ձեռքի տակ, աչքի ընկնելով հատկապես իր շատ զորավոր հիշողությամբ՝ ու արտակարգ ընդունակություններով և շատ շուտով հռչակվելով որպես պարագլուխ դպրոցի հայ աշակերտության:

Խաշատուրն արագորեն հասունանում է մտքով ու հոգով, փնտրում ազգային թշվառու-թյան և ֆաղաֆակյան բռնության վերացման ուղիներ ու միջոցներ, կարդում հայոց մատենագրության գրչագիր հիշատակարանները և հայրենանվեր գործիչների վարժագրությունները՝ Մեսրոպ Մաշտոցից ու Վարդան Մամիկանյանից մինչև Դուկաս Վանանդեցի ու Մխիթար Սեբաստացի, մինչև Սիմեոն Երևանցի և Պետրոս Բերդույան, դառնում առաջալսն ու զինվորը լուսավորության ու կրթության ամենագործության գաղափարի, մեկընդմիջտ վնասում՝ նախ, ինչպես հարկն է, Մասկվայի ու Պետերբուրգի համալսարաններում և կամ Վենետիկի Մխիթարյան վարժարանում կրթել ու լուսավորել իր անըր, իսկ հետո նոր նվիրվել հայրենիքի վերածնությանը: Ու դեռ ավելին, եթե հնարավոր դառնար, դիմել Ռուսիայի ու Արևմուտքի երկրների միապետներին և, ինչպես երբեմն խաշակրաց ժամանակներում, շարժել նրանց զորքերը դեպի բիրլիական Արարատ ու Հայաստան՝ թուրք ու պարսից լծից մարդկային ցեղի բեռորանն ազատագրելու համար:

Արավյանի ուսմանտիկ երազանքներից ծնված այս ծրագրերը փառաբերեցին ժամանակի լուսամիտ գործիչները՝ Ներսես Աղոտարակեցին, Հովհաննես Շահխաթանյանը, Հարություն Արամյանը, Գեորգ Սմբատյանը, իսկ բարոյական ու նյութական գլխավոր աջակիցն եղավ խնամակալը՝ Անտոն Մուղենցին:

Բայց Արավյանը չէր ծնվել երանությունների համար: Ռուսիայում սուսմն առնելու հույսն ու ծրագիրը ցնդեցին գեթ առժամանակ, իսկ անա՛ Վենետիկի հարցը կարծես լուծվում էր. Սակայն, դեռ ճանապարհ չընկած, կամ դեռ կես ճանապարհին, 1826 թ. հուլիսին, անսպասելիորեն փակվեցին էլքի դռները: Արավյանին բռնեց, տարավ ռուս-պարսկական պատերազմի հեղեղը: Շուրջ երկու տարի նա դեգերում էր տարագիր հայության բեկորների մեջ, Լոռվա ձորերում, ականատես ու մասնակից իր ժողովրդի տառապանքներին: Մի քանի անգամ հազիվ-հազ փրկվեց մահից, իսկ հետո՝ նվիրական իր ձեռքի իրականացման հույսը նախախտեցմանության կամփին թողնելով, կրկին վերադարձավ էջմիածնի վանք՝ 1829 թ. գարնանը Արավյանը ծանր հիվանդացավ: Ժանտախտի վարակը, ուրիշ հազարավորների հետ, նրան էլ կարող էր գերեզման տանել, բայց նա լարեց վերջին ուժերն ու ապրեց. իրելաների իրականացման անկտրում կամքը այս անգամ էլ փրկեց նրան մահից: Հազիվ ապափինված՝ Արավյանը հանդիպեց Դոբայտի համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Պարրոտին, և ամեն ինչ միանգամից կարծես փոխվեց:

Հաղբատից բերության արհամիտներն ու սնտիպագաշտական հավատքի կաշկանգումները՝ Պարրոտն ու Արավյանը 1829 թ. սեպտեմբերի 27-ին, առաջինները լեռնագնացության պատմության մեջ, բարձրացան բիրլիական Արարատի գագաթը: Լույսի ու բանակա-

նօրյան ամենակարող ուժին հավատացող, ուսումնածառավ հայ դպրի անունը հռչակվեց աչք Նվարայում: Բացվեց Արսլյանի հոգևոր փրկության տաճարը:

Վ շինք ու կեռ տարի, 1830 թ. սեպտեմբերից մինչև 1836 թ. հունվար, Արսլյանը կրթվեց Մերձբայրյան համալսարանական ֆաղափում, հայ ժողովրդի անկաշառ բարեկամ և մարդասեր գիտնական Ֆ. Պարոտի ղեկավարությամբ յուրացնելով ժամանակի գիտությունն ու կրթության նիւնստները և հաղորդակից դառնալով համաշխարհային ֆաղափակրթության նվաճումներին. նա գրական վարդեստության զարգացման լուսավորության դարաշրջանի ամենամ ստեղծագործողների երկերի վրա, մտնով ու հոգով նավասարվեց նվարակական լուսավորիչներին և որպէս կազմակերպված գրող, մանկավարժ ու լուսավորիչ՝ վերահարձակ հայրենիք, վերածնելու համար հայության հոգևոր ու տնտեսական կյանքը՝ ազգի համրացած յեզուն բաց անելու և ինքնավստահություն ներշնչելու, հայությանը միավորելու և ինքնուհանաչման բերելու, կորած ազգային պետականությունը վերականգնելու հարցը վերստին արժարծելու համար:

Ա Արսլյանի կյանքի վերջին տասներկու տարիները՝ 1836 թ. կեսերից մինչև 1848-ի գաւաւունը, անցան հոգեկան բուռն պայքարի ու նանապագօրյա գրաղվածության մեջ, ընտանեկան ու հասարակական պարտականությունների ծանր ու ֆաղցր լծի տակ՝ Տփղթսի և Երեւանի գաղառական ուսումնարաններում, անձամբ բաց արած մասնավոր դպրոցում, կրթական ծրագրերն ու գրական նղացումները մարմին տալու համար ազգային նետաղիմությունն ու ցարական պաշտօնեության նետ մշտական ու անվերջանալի գտնեմարտերի մեջ, վերջապէս՝ շարունակ ղեգբումների մեջ էլ միաձնից ղեպի Տփղթսի և Տփղթսից ղեպի Երեւան. ու ընդհակառակից:

Այն բարձր օտարերկրացիները՝ գրողներ, նանապարհողներ և բնախօսյց-ղիտնականներ, որոնց բախտն այդ ընթացում հանղիպագրում էր Արսլյանին կամ վայելում էին վերջինիս աղակցությունը և օգտվում գործնական խորհուրդներից, խոստովանում էին նրա անժխտելի մեծությունը. «Արտաօղար հոգում» տեր «հաղվագյուտ մարգ», «չարօրինակ հանճար», «որն արտակարգ հարգանք է տաձում ղեպի շիտակն ու նշմարիտը»,— այսպէս է Արսլյանին բնօրթագրել հայտնի գիտնական շերման Արիխը:— «Մինչև նիմա Անղրկովկասը շի տեռել մի այսպիսի ուսուղիչ»,— հայաարարել է նշանավոր բնագետ Կարլ Կոխը: Անգամ ցարական մանրախնղիր պաշտօնյաները հարկաղրված էին խոստովանել, որ Արսլյանը «Գերագանց բարոյականության տեր» անձնավարություն է և «նույձ ջանասեր՝ հատկապէս իր ուսուղչական պարտականությունների մեջ...»:

Որքան էլ ցավալի, այնուամենայնիվ՝ նանուն նոր դպրոցի ու գրականության՝ ընղղնմ նետաղիմության մղած իր ղայնարում Արսլյանը շեր ստանում գեթ բարոյական աղակցությունն իր ազգակիցներից: Սեփական գովածները նրատարակելու, ժողովրդական բանահյուսության գոնարները հավաքելու համար նա կարիք էր գգում նյութական օձանղակության, որպիսին ո՛չ ոք և երբեք ցույց չուվեց: Չըմբռնելով նրա գիտական խղգախման արժեքը, նրա կրթական փորձի էությունը, հայրենակից-ազգակիցները բամբասում էին, թե Արսլյանը «Մեր Մասիսի անունը խայտառակեց», թե «Մեր որղիքը ոչինչ չեն սօղարում, միայն վարժաղետի նետ խաղում են...»: Ռուսոսոյի հայ նետեղղը հայրենի իրականության մեջ արժանանում էր անուղղարությանն ու արհամարհանքին... Գրեթե խորտակվում էին նրա պատրանքները:

Բաց աչնով տեսնելով սեփական անգորությունը և նվիրական ծրագրերի խորտակումը, Արսլյանն արղեն 1846-ին ավարտված էր համարում իր կյանքի նղատակը և մինչև անգամ աղղում թղղնի պետական ծառայությունը, ֆաշվի գյուղ և ղապերի նման հոգաղործությամբ

հոգալ իր ապրուստը: Այս վերջին հասանալիության պահերին էլ նրան իր մօտ է կանչում և Ներսիսյան դպրոցի ղեկավարությունը վստահում Ներսես Աշտարակեցին:

Աբովյանն ապրում է նոր ոգևորություն ու մի նոր հիասթափություն, կարծես հասել էր բաղձանքին, հիմա կարող էր տարիների կիսակատար ծրագրերին մարմին տալ: Եվ նա փաթով սկսում է հանձնել Սրեանի դպրոցն ու իր տեսչական պաշտոնը՝ արժանի գույնն ու գումարները, օր առաջ Տփղիս մեկնելու և իր նոր պարտականություններին անցնելու համար: Այս մասին գիտին և Տփղիս էին փոխադրվելու ետև Ստ. Նազարյանցը և Մ. Էմիլը... Բայց առիթ է ունենում աներևակայելին, 1848 թ. ապրիլի 1 օրս 2-ի գիշեր անհայտանում է Աբովյանը՝ խորհրդավոր հանգամանքներով: Ինչպե՞ս և ո՞ր վերջացավ նրա կյանքը, ինքնասպա՞ն եղավ, ծպտված վախով հայրենիքից ու հարազատներից և անցավ Եվրոպա՞ կամ լեռնականների մօտ, սպանվե՞ց այլազգիներից, իբր խանդի հողի վրա, թե՞ գաղտնի ախտով է Սիբիր... Այս վարկածները երկար ժամանակ պտտվում էին ժողովրդի մեջ, քորբոխելով շատերի երևակայությունը:

3

Աբովյանի ստեղծագործությունները նրա անսովոր անհատականության և հոգու, ձրգտումների ու երազանքների վրա ու հարազատ դրսևորումներն են, ինքնաարտահայտման զարմանահարաշ օրինակներ, որոնց էջերից մեզ են հասնում նկրինակի սրտի խորքերից բխած ձայնն ու բարբառը՝ մեր բոթով ու հուզովից, մերս խորախորհուրդ ու բարձրարժիշ, երբեմն գեղջուկ սնով ու տրամաբանությամբ, իսկ ավելի շատ՝ նսրեկյան հատաչանքների բարձունքներից արտաբերվող աղերսանք ու սրտադին պատգամ՝ մայրենի լեզվի, հայրենի երկրի և ազգային մշակույթի պաճաղների պաշտպանության ու զարգացման մասին, մտանոց ու խանդավառ:

Նկատանկան ավանդությունների համաձայն՝ Աբովյանի բանաստեղծական տաղանդը վաղ է փթթել: Տասներկու տարեկանից նա ստանավորներ է հորինել, շնայած այդ առաջին կերպածներին և ս'չ մի տող մեզ չի հասել:

Աբովյանի առ այսօր հայտնի ամենավաղ ստեղծագործությունները գրված են 1824 թվականին, Տփղիսի Ներսիսյան դպրոցում ուսանելու տարիներին, երբ նա սկսում է լրջորեն խորհել օտար տերությունների միջև ծվատված հայրենիքի և շնահնդձ դարձած հայրենակիցների դժխեմ բախտի մասին՝ փափագելով յուրովսանն «կարողութեամբ պիտանի լինի ազգին իմում սիրելի...»: Առաջին բերվածներից մեկը հենց վերնագրված է «Կարօտութիւն նախնի վայելութեանց հայրենեաց իմոց»: Նկարյան բեկված կորովները, ամայի ու ավեր բնակավայրերը, բերդերն ու տանարները, ապա և՛ ժամանակակիցների անգործությունն ու անտարբերությունը, ավելի էին խորացնում Աբովյանի ողբերգությունը՝ պարտադրելով ել՛ գտնել անցյալ, հերոսական ու հաղթական ժամանակները հարություն տալու համար:

*Հայեցեալ ի շուրջս՝ միայն աներակք
Ինձ յառաջ բերեն զնախնեաց յիշատակ.
Պայթին զգայարանքս, այլ ո՛հ, ես անզօր
Կարօտիւ միայն լամ անօժանդակ:*

*Ե՞րբ առ արձանօք նախահարց մերոց
Ձոհեցեն աշխոյժ պատանեակք Հայոց*

*Ջերմ իւրեանց զարին՝ պատարագ անյշ
ի սէր Հայրենեաց, մաշելոյ անյոյս...*

*Կրկնեսցի՞ շրջան այնց ժամանակաց,
Ձի , ս մենք վառեսցուք ի նախանձ փառաց.
Ժառանգել զանուն մտերիմ որդւոց,
Տալ զկեանս ի զո՛հ սիրոյ Հայրենեաց:*

Գրական ուսումնառության և նոր ու վառ տպավորությունների շնորհիվ աստիճանաբար ընդարձակվում են Արովյանի նետաբեկությունների շրջանակները, 'բազմապատկվում' նախասիրությունները: Մայրենի բերքողների (Մխիթարյան բանաստեղծների) երկերից բացի, նա գրաբար քարզմանություններով և ռուսերեն բնագրերով կարգում է կյանքից շարաշրջանի գրականության արգասիքները, իսկ շատ շանցած՝ ինքնաբերաբար հակվում դեպի ժամանակակից գրական դարոցների՝ սենտիմենտալովմի ու ռոմանտիզմի զեղազիտությանը, ի դեմս Ն. Մ. Կարամզինի և Վ. Ա. Ժուկովսկու ստեղծագործությունների: Հայրենիքի նակատագրի բեման այժմ սրղեն ձեռք է բերում նոր երանց ու հնչեղություն: Հայոց պատմության լրջամիտ ուսումնասիրությունն ևս իր ներքին Արովյանին ներառվորություն է տալիս արդիականության համար ուսանելի 'դասեր և ողկ անցյալից՝ հայության և ազգական փրկության, միավորման և տնտեսական ու հոգևոր վերածնության վերջնական հույսը կապելով Ռուսիայի հետ: Թավալյուր արագությամբ ընթացող դեպքերը՝ ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների հաղթական ավարտը, Այրարատյան աշխարհի ազատագրումն ու միացումը Ռուսաստանին դառնում են հենկն ու 'ազդակը այդ անցքերի քարմ տպավորության տակ հյուսված՝ շնոր ի՞նչ են այս ցոյց մերս Հայաստանի...», «Նեղամիտ զգացմունք երախտագետ Հայկազին յազատուրին Հայրենեաց իւրոց», «Ներակալութիւն ի վերայ նանսպարեորդութեան ի լեռն Արարատ», «Մուտ Հայկայ ի Հայաստան...» և ազգական ներքողների, որոնց մեջ հայոց պատմության վերջին, բախտորոշ ու շրջադարձային անցքերն ընկալվում են որպես հայոց գոյատևման ու «փրկության առավոտ», ծրպես «չհնաղ գարուն» և «դար երջանիկ», պարտադրելով երիտասարդ բանաստեղծին իր ու հայրենակիցների անունից ասելու երախտագիտության խոսքեր:

*Սո՛ւր բղիցին մեզ կաթիլք ձեր արեան և արդար քրտանց,
Որք զո՛հք մատուցան և պատանք եղեն, անկեալ Հայրենեաց.
Ուխտագիր լիցի պահել Հայաստան ի ծոց իւր անդարձ
Ձայն անզին հատունս, որք որրոցս եղեն, անզ զինք փրկանաց...*

Գորպայտյան տարիներին Արովյանը թևակոխեց ստեղծագործության նոր ոլորտներ. արձատուպես փոխվեցին նրա գրական նախասիրությունները: Համերոսի ու Պետրարկայի, Վ. Գյոթեի ու Ֆ. Շիլլերի, Ռ. Բյուրնարի ու Ք. Մաուրի ստեղծագործական փորձի յուրացումը, ապա և անձնական ծանոթությունը ռուսական ռոմանտիզմի հայր Վ. Ժուկովսկու հետ, Արովյանի հայացքն ուղղեցին մարդկային հույզերի ու տառապանքների ծավալավալ աշխարհը՝ հայրենի վայրերի ու հարազատների կարոտից տոջովող, անձանք մարդկանց մեջ և օտար հորիզոնների տակ տվյալուղ մենավոր անհատի՝ փոխադարձ սիրո ձգտող և նակատագրի կամքով կյանն ու աշխարհը վայելելու հանույթից զրկված երիտասարդ վանականի անփառատ վիշտն ու ողբերգությունը, նրա խոհերն ու խորհրդածությունները մարդկանց հոգում վառ-

ված գեներն, ամփշտ կորցած դրախտի և երկային սիրո ու երանկության մասին, որոնց վայելին արդեն իր համար չէր: Արավյանի նախասիրած ժանրերն են դառնում եղերեզգայություններն ու սաղերը, միայն թե նյութելով վերջինները ո՛չ ըստ հայ միջնադարի բանաստեղծների հանրահայտ կաղապարների, այլ ըստ գերմանական ժողովրդական և ասանդական երգերի: Վերջապես՝ Դորպատում Արավյանն առաջին, վեներտ փորձերն է անում զբաբար ֆերվածներին զուգահեռ հորինելու նաև աշխարհաբար բանաստեղծայուններ, առատորեն օգտվելով ժողովրդական կենդանի լեզվի ճեղքից ու պատկերներից:

Արավյանի նիշյալ ստեղծագործայուններից շատերը կարծես ճիմներ լինեն սիրո ամենահաղթ օժիթ, ամենակարողության, որ վերածնում, շունչ ու կերպարան է պարզում վազուց մեռած ու փոշի դառած սրտերին անգամ.

*Թե հողն էլ ես մտնեմ, էս քո կսկիծով՝
Իմ գերեզմանիցն էլ ցանկամ կարոտով,
Որ գաս և շրջես դու, ա՛խ, քո սուրբ սոտով
Իմ երեսի, վրա և տաս ինձ քարով:*

*էն ժամանակն էլ հոգիս անբաժան
Քեզ հետ միացալ՝ մնա հավիտյան,
Մեկ միտքդ բերես քո բարեկամ,
Մեռյալ ոսկերքն իմ էլ զգան, ու խնդան...*

Քնավ չափազանցած շենք լինի, եթե խոստովանենք, որ Արավյանի զորպատյան ստեղծագործայուններից է սկիզբ առնում անձնական բնարեզայությունը հայոց հոր զրականությունը պատմության մեջ: Արավյանի «Ջգացմունք ցալալից սրտիս», «Օրիորդ ֆոն Շվեքս ի վերայ երգեճունի», «Երեկոյ», «Առ Մ. Ա.», «Առ էմ. Կ.», «Հեռացեալ յինէն ամպով օտարածիք», «Առ Ն. Ն.» և այլ ստանալուները կարծես բանաստեղծական օրացրեր լինեն, որոնց մեջ նեղինակը անկեղծորեն պատմում է արդարության ու ազատության ապարդյուն որոնումների, սիրուց տանջահար դարձած իր անհանգիստ հագու տառապանքների և սիրած էակների մարդկային առափնությունների ու անձնական հմայքի մասին: Դժբախտաբար, առ այսօր, Արավյանի այդ ստեղծագործայունները վատ են ուսումնասիրված, և ազագա բանասերները դեռ շատ անելիքներ ունեն:

Արավյանի ետզորպատյան ֆերվածների օճն ու ոգին, մանավանդ զբաբար բանաստեղծայունների մեջ, ֆիչ է փոխվում, բայց առավել բազմազան են դառնում նրան զբաղեցնող թեմաներն ու մտախմբերը: Կարտի ու բաժանման մորմոխները՝ կապված ընդմիշտ կորցած զորպատյան շրջանների և մեռած ու հեռացած ընկերների հետ, այժմ էլ են հանախ հնչում («Կարոտություն ծնողաց առ հեռավոր արդիս», «Ջարթնուք ի միտս իմ կրկին կենդանի...», «Ողբ ի վերայ Միրզաբանի...», «Տխուր զանգատ բարեկամի մոտ», «Ետազ բաժանվելու վրա», «Առաջի պատկերի բազմերախտ իմ բարերարի՝ Ֆրիդրիխայ Գարբոտի» են), բայց Արավյանին խորք չեն նաև առողջ ծիծաղն ու սրամիտ խոսքը. 40-ական թթ. սկզբներին են ճյատված նրա երգիծական բաները, որոնք մերկացնում են հայ մեծածախարանների ազգականված հոգին և կեղծ բարեգործության եսամոլական շարժառիթները:

Ինքնին վերցրած՝ ներություն են նաև Հայաստանի ճարտարապետական հուշարձանների ու հնօրյա բնակավայրերի բանաստեղծական ընկալումները, որոնց մեջ առատորեն օգտագործված են ազգային ճին ու նոր ավանգուրդայունները («Մեծատառն սուրբ Գեղարդայ վա-

նից») և ազգագրական սովորույթները («Մուս ի ճայրենիո»), փորձ է արվում բացահայտելու ժողովրդական տոնախմբությունների բարոյագիտական խորհուրդը: Առանձին բանաստեղծությունների մեջ դժվար չի տեսնել, վերջապես, Արավյանի հումանիստական աշխարհայեցողության ցայֆերը, երբ խոսքը դառնում է հարևան ազգերի կյանքին ու կենցաղին և, հատկապես, բրձուհու ողբերգական ճակատագրին («Սոնա»):

Ողբերգությունն ու մտանգությունն են Արավյանի ետղորպատյան էքսպլոզիաների գլխավոր հատկանիշները: Երգիծական բանաստեղծությունների մեջ ճշգրիտ ծիծաղն անգամ, ի վերջո, դառնացած, նիսարափված ու հայածված մարդու անուրախ անուրյայից ծնված հառաչանք է՝ ծիծաղ արցունքների միջից: Կորցրածը վերագտնելու և լավագույնին հասնելու ճրգտումը պարտադրում են ճեղքնակին, որքան կարելի է, բանձրացնել զույները, որպեսզի հաստանալի դառնան ֆաղափական բռնության բարոյալիչ ու ապականող էությունը և ազգային համախմբման և ճազեղ վերածնության անհրաժեշտությունը:

Ետղորպատյան շատ էքսպլոզիաների մեջ Մուսայի հետ կիսելով իր ցավն ու կսկիծը՝ Արավյանը ուղիներ է որոնում ազգի համարացած լեզուն բաց անելու, Այրաբատյան աշխարհում ճայությանը համախմբելու, ազգային կյանքի վերելքը բաժնելու, հին ճայրենիքը, ճարձայախոսությունն ու մշակույթը վերածնելու համար:

*Դարուց անդ ի դարս, միշտ կարտամաշ՝
Դիմեն այժմ ի ծոց շքնաղ Հայրենեաց.
Բայց խորդ, օտար ծնողն, խորդ և որդիք այս,
Ձայն տարահնչիւն, բարբառ խոսնիմաց:*

*Ո՛չ ծնողն զիւր որդիս, ո՛չ որդիք զծնող
Ճանաչեն զմիմեանս յայս նորնկ ժողով.
Սիրտք նոցա խնդրեն փարիլ ողջախոհ,
Այլ դէմք, լեզու նորա՝ խրտնին խուսելով:*

*Քե՛զ է միայն հնար սիրով կրկնարծած՝
Անդրէն ի մի սիրտս, ի մի միտս, մի ձայն,
Ամոք ողորձամք, քնքուշ խնամով
Ձօղել զնոսա պինդ, Մուսայդ գողտրական...*

Մտնէ արդեն այլ բան չեն, քան Արավյանի բանաստեղծական մտանգացումների մեջ խմբավոր և աստիճանաբար մարմին առնող ասլագա ժողովրդական վեպի՝ «Վերս Հայաստանի» համանման գաղափարների ու տրամադրությունների նախնական ցայֆերն ու հարազատությունները:

Հետաբերական արդյունքներ են տալիս նաև հայ նոր էնտերգոյան ժանրերի բնագավառում Արավյանի կատարած որոնումները, քեպետ ֆիչ չեն նաև ձախողումները: Զբոսավարվելով չափածա խոսքի ավանդական տեսակներով (ճեքթող, տաղ, եղերերգ, սիրերգ, խորհրդածություն, օղբ, երևակայական պատկերներ և այլն), նույն 30-ական թթ. վերջերին Արավյանը ձեռնամուխ է լինում հայկական ազգային բալլադի ստեղծմանը, որի առաջին, ավարտուն նմուշը՝ «Սեր, բարեկամություն» խորագրով, հյուսված է բոս Շիլլերի «Երաշխիք» բալլադի: Հայացված են ինչպես վերջինիս ներսաների անունները, այնպես էլ գործողության ծավալման միջավայրն ու պատմաշրջանը: Պարագոյան փիլիսոփաների նայ

երկվորչակները՝ Աղասին ու Մասին բռնավորի լուծը խորտակելու նպատակով թշնամական բանակը թափանցած մենավոր հերոսներ են, բայց և միաժամանակ՝ պարսկական բռնությունից Հայաստանի ազատագրման համար պայքարի ելած առաջին հայդուկները, որոնց համագումների վրա խոր կնիք են թողել հավատարմության ու հասարակական պարտականության վերաբերյալ ավանդական պատկերացումները: Գործը ձգձգված է և գեղարվեստորեն բավականաչափ թույլ, բայց Աբովյանն, այնուամենայնիվ, այն գետեղել է տպագիր «Նախաշալիդի» մեջ:

Շարունակելով որոնումները՝ Աբովյանը փորձել է բալլադի սյուժեի համար նյութ առնել տեղական պատմական զբաղյցներից՝ կապված Տփղիս ֆաղափի 1795 թ. ավերման հետ, երբ պարսից ներհինի շահի զորին ու խումանը կատարեցին անավար շարագործություններ: Համոզված լինելով, որ առափնուրյանը ամենակարող է և ունակ մինչև իսկ վերածնելու շարագործին, Աբովյանը բավական տրամաբանված ձևով առաջ է տարևս իր պատումը և, որ գարմանայի է, կարծես հոգեբանական պատճառաբանությունների գաղտնիքը հայտնագործած՝ երկր թողել անավարտ ու անմշակ («Ջայն աղալակի...»):

1840—41 թվականներին Աբովյանը հյուսում է նաև ֆնարական մանրաֆանդակների մի ամբողջ շարք՝ *բայաթիներ*, որպեսզի հայ ժողովուրդը ննարավորություն ստանա ուրախության սեղանին, քուրբեթեն խաղերի փոխարեն, մայրենի լեզվով երգել ու պատմել իր սիրո ու կարոտի մասին: Այս անգամ արդեն ստեղծագործական ճաղքանակը անվիճելի է: Բայաթիները հասուն տաղանդի արգասիքներ են:

Հարկ է մի ֆանի խոսք էլ ասել «Յունայնուսին աշխարհի» երկարաշունչ բանաստեղծության մասին (231 տող), որի առանձին դրվագների մեջ նկատելի են Շևսպիրի Համլետի նայտնի մենախոսության տրամադրության արձագանքները: Տարիների դաղը փորձը, տեսածն ու կրածը, անվերջանալի բարբաթումներն ու սրտակեղևի խորհրդածություններն այն գաղափարին էին հանգեցրել ֆերվածի ֆնարական հերոսին, որ զուր ու անիմաստ բան էր և՛ այս, և՛ այն աշխարհներում եղանկություն և ներդաշնակություն ակնկալելն ու օրսնելը: Ցավի ու տառապանքի բերանն ընկած մարդկությունն անկարող էր բարին ու զեղեկիկը տեսնել ու զնահատել և հանուն բարձր իդեալների մահաւել, որովհետև սցիսթական ու ֆաղաֆական դարավոր բռնությունից աղավաղվել էին նրա միտքն ու հոգին: Վերջապես՝ մանվան սարսափն էլ խուճապի էր մատնել ամենին և դարձրել ամեն լավ ու հանրօգուտ ձեռնարկման հանդեպ անտարբեր: Ողբային այն էր, նկատում է Աբովյանը, որ մարդն աստիճանաբար կորցնում էր նաև սիրո ու կարեկցանքի զգացումը դեպի իր նմանակիցը և թույնով ու թշնամանով պտտասխանում:

*Չար սոցա սիրտ, թշուառ, նողկալի,
Նորա՝ թշնամիք իրեանց թշնամեաց,
Թշնամիք ինքեանց և բարեկամաց...*

Ոչինչ լավ բան չէր կարելի ակնկալել նաև անդրաշխարհային օրոնումներից. այնտեղ էլ ունայն էր ու անորոշ, ավելի, ֆան այս աշխարհում: Այսպիսի պայմաններում, նիշու սր չէր կարող մարդը հասնել հոգու խաղաղության, առանց որի անհեռակայնի էր ստեղծագործ աշխատանքն ու սիրանքը:

Տապանի հետ վերջանում էր ամեն ինչ, մանավանդ որ անհայտ ու անորոշ էր մնում նաև մյուս, ճանդերձյալ կյանքի էությունը, որի գաղտնիքների մեջ թափանցելու բոլոր փորձերը ձախողվել էին:

*Զի՞նչ մեզ տապանի յայնկոյս սպասէ,
Իմաստունն անգամ գիտել ե՞րբ կարէ...*

Այս անուշաշունքով ու կասկածանքով էլ, ի վերջո, ավարտվում է ֆերթիւմի առաջին մասը: Եզրափակիչ տների մեջ, հակասակ նախկին մտայլ տրամադրությունների, փոզփոզում են սլայծառ գույները՝ ներբողվում է սերը, իբրև ամենագոր ու կարող ուժ. որպես պատգամ ու հավերժական նշմարտւորյուններ են հնչում բանաստեղծուրջան շատ տողեր.

*Սիրեա՛... բայց կա՛լ շափ դու յամենայնի...
Ի սիրելն իմա՛ վայելել զսէր...*

*Բարին ըստ ինքեան է գեղեցիկ միշտ...
Եւ սէրն ուսուցիչ է միշտ սրբազան...*

Արովյանի ֆնտերգական մենախոստւորյունների զաղափարական ավարտը «Ազգասեր մարդը իր մեռնելու վախոր» եղբերգւորյունն է, որի բնույթից ելնելով՝ իրավամբ կարելի կլինէր կոչել հեղինակի կտակ: Արովյանն այստեղ անկեղծօրէն խոսում ու պատմում է իր նվիրական իղծերի ու հանապազօրջա խոհերի մասին, որոնց առանցքը հայրենիքի գալիքն ու ճակատագիրն է, ի խորոց սրտի՝ բարձրայլին է ուղղում իր ամենօրջա աղօթքն ու պաղատանքը՝ սիրելի ազգի ու ազգակիցների տնտեսական վիճակի բարվոքման և ճոզւոր վերածնւրջան ճամար.

*Ո՛չ երկար ապրիլն էր իմ ուզածը,
Ո՛չ լավ օր քաշիլն, ա՛խ, իմ խնդրածը.
Իմ էն քաշած շունչն էլ մահ էր աչքիս,
Երբ շէի կարում պետքը զալ ազգիս:*

*Իշխանություն թե կամ փառք ուզեցի,
Թագի, պսակի թե փափագեցի,
էնդուր համար միայն, որ հազար մարդի
Աչքի արտասունքն սրբեմ, որ լցավի:*

Այս ֆերթիւմն ճորհելիս՝ Արովյանը ողջ էուրջամբ ձգտում էր ճեռու վանել ճայ մարդու բնավորայունից մանր ու շնչին կրքերը և անտարբերայուն սպանիչ քույրը, ազրեցնել լիարջուն կյանքով և հասարակական-բազաական շանխնդրայուններով: Նա գիտեր, որ ճա մի օրվա, մի տարվա բան շէր, և կպանանջվեր տեսական ժամանակ, ճետւարար և պաղատագին խնդրում էր ազգակիցներին՝ մտորել ճայրենիքի ցավերի և խեղճ ու քվվառ ժողովրդի մասին, վերացնել առաջինները և պաշտպան կանգնել վերջիններին.

*Մարդի՛կ, ա՛խ, մարդիկ, դուք ե՞րբ կզարթնիք,
Որ սիրտ-սրտի տաք, միմյանց քոմակ ըլիք,
Իմանաք՝ մեր դրախտն ու կյանքն հենց էն ա,
Ով խղճի, ազգի ցավը կիմանա...*

Արովյանն իրեն լիալի վարձատրված կզգար, եթե այս ուղղուրջամբ մեր ազգային կյանքում շարժում ծավալվեր, թեկուզ և անժամանակ այն աննշան էլ լինէր: Իսկ եթե իր

շարունակական հորդորներն անարձագանք մնային, եղա դա կլիներ մի այնպիսի անավար հարված. որը կանշարժացներ ամեն միտք, կաթվածանհար կդարձներ ամեն զգացում, կխորտակեր ամեն հույս ու երազանք: Դրանք էլ իրենց հերթին ենթադրելի էին տալիս այնպիսի ռզբերգական ավարտ, որպիսին կարելի է տեսնել վերածնության գարաշրջանի հանճարեղ ռզբերգակների թատերգություններում:

40-ական թթ. սկզբներին Արավյանը գրում է շափածո մեծ կտավի մի պատում և՛ «Հազարափեշեն» պոեմը, որի խորհուրդն էր փոխըմբռնում հաստատել անդրկովկասյան ժողովուրդների և պետական պաշտոնեության միջև, այլապես բյուրիմացություններն ու շարիքը կլինեին անվերջ ու անպակաս: Ինչպես հուշում են գործողությունների ծավալման ընթացքն ու վախճանը, դրան պիտի ձգտեին առաջին հերթին ուսական իշխանությունները, այլապես նայը, վրացին և մյուսները բավականաչափ խելք, շրջանայնություն, արժանապատվություն և ուժ ունեին, որպեսզի թայլ շտային, «որ ամեն հայվարա մարդ իրանց վրա բերան բաց անի»:

«Հազարափեշեն» պոեմի մեջ մի կարևոր բարոյագիտական դրույթ էլ է առաջադրված ու լուծված, որն ինչյան կարող է բանալի դառնալ հեղինակի հասարակագիտական հայեցողությունները մեկնաբանման համար. «Ամեն ազգ.— գրում է Արավյանը.— լուվության հետ վատություն էլ ունի, ինչպես մեկ ծառ, որ օռլ պողի հետ շողն էլ ա բերում:— Հետևաբար, նկատում է հա.— գիտուն մարդը նա է, որ պակասություն տեսնելիս՝ սիրտը ցավի, ձեռից եկածը շինայի ու պակասավորին օղղի, չէ թէ վրեն ծիծաղի, գրով, լեզվով խայտառակ անի...»: Նշանակում է՝ ազգերի ու ժողովուրդների մասին խոսելիս՝ չի կարելի լույ մասնավոր իրողություններից ելնելով դատողություններ անել նրանց վարք ու բարքի մասին, ինչպես վարվում են Անդրկովկասում պաշտոնավարող և նրա մասին գրող հեղինակներից ոմանք: Այդ ժողովուրդները, ինչպես և բնության արարածներն ու առարկաները, անբակտելի ամբողջություններ են և էությունը բարի, ազնիվ ու կատարյալ: Հետևաբար, նրանց կյանքի բերությունների ու պակասությունների վերճանումն ու բնությունը լույ մի նպատակ պիտի հետապնդի. առավել կատարյալ դարձնել նրանց: Հստ էության հենց այս նպատակին են ծառայում Արավյանի շատ շեղեր ու ակնարկներ (օր.՝ «Մեկ-երկու խոսք էլ հայոց վրա», «Գյուղական տների կառուցվածք» և այլն), որոնց նյութը հայոց և անդրկովկասյան ժողովուրդների կյանքի ու ճոզբանության ուշագրավ կողմերի բացահայտումներն ու կարիքներն են:

4

Պատմողական սեռի գրական տեսակներով Արավյանն անճամբմատ ուշ նրապուրվեց, 20-ական թթ. վերջերին միայն (երբ որպես բանաստեղծ որոշակի հաջողությունների էր հասել), իրադարձությունների անօպտեսի փոփոխությունների պարտադրանքով. վեռակառ դեր խաղաց Արարատյան վերելքը, որի վերաբերյալ հանրությանն ու գիտական աշխարհին նշմարտությունը պատմելը նա համարում էր իր բարոյական պարտն ու պարտականությունը: Այսպես ծնվեցին «Ճանապարհորդությունն պարան պրոֆեսոր Պարրոտի և Խաչատուր դպրի Ազովեան՝ համառոտ ստորագրութեամբ ճանդերձ Արարատեան լերին» ռզբերությունը՝ զբրված 1829 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին, Սբ. Հակոբի վանքում ու էլմիածնում, «Ետր վկայություն» ճոզվածը՝ զբրված Պետերբուրգում, 1835 թվականին և այլն: Իսկ երբ Յ. Պարրոտի բարի անունը և գիտական բարեխղճությունը արատավերելու և կասկածի տակ առնելու նպատակով ռուս և հայ խավարամուլները սկսեցին քարե շղթան և նրա դեմ, Արավյանը

մաճակցեց զպսոճաբան քանակեմին և վերահիշյալ ուղեգրության համառոտած տարբերակը բարգմանելով ռուսերեն՝ հրատարակեց «Տիֆլիսկին վեղամուտի» շաբաթաբերթում (1831 թ. ապրիլ) :

Արքայանի գրական ժողովարարության հրատարակման պատմությունն սկսվում է աճաճ թիվով, ու այն էլ, ջալով, ո՛չ մայրենի, այլ օտար լեզվով : Մեծ ողբերգություն էր ապրում Արքայանը, որ բողոքներն ու յուսավորական պատգամները չէր կարողանում ազգակիցներին հասցնել նրանց ճարտար բարբառով, բայց ողբ կյանքում շարադասյալ ուղղել թյո յոսյալ և ազատիլի հակատագրի նմանօրինակ ու անարդարացի հետապնդումներին :

30—40-կան թվականներին Դարպասի, Պետերբուրգի և Տիֆլիսի ռուսական ու գերմանական պարբերականներում տպագրվեցին Արքայանի մի քանի ուրիշ երկեր, իսկ շատերն էլ մնացին անտպագր : Ազգագրական հետազոտություններ ու հրատարակախոսական էջեր էին դրանք, որոնց զիջվածը նյութը Հայաստանի պատմությունն ու վիճակն էր, մասամբ և Արարատյան հին ու նոր վերելքների հետ կապված գանազան հարցեր :

Ճշմարտությունն ասելով Հայոց պատմության, հայրենակիցները առտնին կյանքի և քաղաքական ու սոցիալական անազատ վիճակի մասին, նաև ուշադրություն հրավիրելով ժողովրդի կենցաղի ու հոգեբանության մեջ սրմատավորված մոլոր սովորությունների, բարոյական արատների ու անբուժելի «վերերի» վրա, Արքայանը կարծում էր, որ պիտի կարողանար վերացման ու բուժման միջոցներ գտնել և դրականորեն տրամադրելով եվրոպական կրթված հասարակայնությանը հայոց նկատմամբ՝ ստանալ վերջինի բարոյական ու նյութական օգնությունն ու աջակցությունը, ինչն, ըստ էության, ռուսանախկ երազ էր : Թերությունների վերհանումն ու վերացումը, սակայն, Արքայանի միակ խնդիրը չէր : Արքայանը մեծագույն սիրով էր նկարագրում նաև հայ կյանքի առավելությունները՝ կապված կենցաղի ու աշխատանքային գործունեության հետ, որպիսիք վաղուց արտաբանվել էին դրամի ուժով ու թելադրանքով կառավարվող՝ եվրոպական ժողովուրդների առօրյայից : Նա ազգերի կյանքի ու կենցաղի ակտիվ ներդրմանցյալ սկզբունքի կողմնակիցներից էր և ջանք չէր խնայում, որպեսզի Հայոց ազգային առաքինությունների և ընտանեկան համակցությունը լավագույն օրինակները դառնային բոլոր ազգերի ու ժողովուրդների սեփականությունը : Այս նպատակին են ծառայում «Համառոտ ակնարկ հայերի մասին» պայմանական վերնագրով երկը (1834) և «Գյուղական տների կառուցվածքը» ուսումնասիրությունը (1835) :

Արքայանի ուղեգրական երկերի և պատմա-ազգագրական տեսությունների արժեքը դրանցով չի սպառվում : Իրենց ճակատ համակարգով և պատմումի ընթացքով՝ դրանք հայ ստեղծագործ անճատի մտքի արգասիքներ են և հայրենասիրական ռեզյունը էջեր, ապագա «վերջ Հայաստանի» համապատասխան պատկերների ու տրամադրությունների նախնական փայլաբանություններ, որոնց գուրգենոները կարելի է տեսնել վեպի քնարական շեղումների մեջ (հայոց լեզվի գովեր, Քանախի հրապույրների, հեռավոր գեների ու Արարատի նկարագրությունները և այլն) :

Դարպասից վերադառնալուց հետո, հաջորդ մեկ-երկու տարիներին, Արքայանն ավարտում է ուղեգրական և ազգագրական նոր երկեր. գրաբար լեզվով՝ «Առ բարեսունը և սիրելի աշակերտս իմ...», որ նվիրված է 1838 թ. մայիս-հունիսին Հայաստանում կատարած շրջագայություններին, և գերմաներենով՝ «Անկարկ Քիֆլիսում ապրող հայերի կյանքի և հատկապես նրանց հարսանեկան սովորությունների մասին» : Անկախ լեզվից, երկուսն էլ գրական արժանի ավելի բարձր տեսակների գուրգենական ու զեղարվեստական օրոնումների արտահայտություններ են : Քանի՞ Վերջնականապես չէր օրոշված նոր գրականության լեզվի խնդիրը, կրքայանը ազատորեն օգտվում էր օտար լեզուների ընձեռած հնարավորություններից՝ ազ-

գային կյանքն ու մտածողությունը Եվրոպայի հասարակայնության ուշադրությանը հանձնելու նպատակով. որ նրան էլ ճանաչելի մեր հոգին: Ուղեգրության շատ հատվածներ, համարյա նույնությամբ, հետագայում փոխանցվում են «Վերք Հայաստանի» վեպին (Անիի ավերակների և Նրևանի բերդի սարսափների նկարագրությունները, Լուվա ձորերի հետ կապված պատանեկան վերհուշերը): Իսկ գերմաներեն ակնարկի մեջ Աբովյանը ուրվագծում է ազան ու տգետ հոգևորականի կերպարը հանձին Տփղիսի հայոց հոգևոր առաջնորդի, որի մասին ճանվանե-հականն ասված խոսքերն ու արգահատիկի գործերը բուն վեպում, արդեն հայերեն համարժեքներով՝ վերագրվում են Քանաֆեռի րեչաֆաղց ու անգրագետ ծխատեր ֆահանա Տեր Լարկոսին: Գերմաներեն մի առանձին հոդվածում էլ Աբովյանը բնեում է հայոց եկեղեցական երաժշտությունը և ժողովրդական անճանուց սասցողների ու գուսանների արվեստը, ժողովրդական երգերն ու աշուղական խաղերը և հանգում նույն հետևություններին, ինչ հետագայում կարգում ենք «Վերքի» Հառաչարանում:

30-ական րվականներին է. վերջապես, ստեղծվել Աբովյանի բնարական արձակի գլուխգործոցներից մեկը՝ Դորպատյան օրագրերը, որոնք անկեղծ խոստովանություններ են կրածի, տեսածի ու նախասիրությունների, նաև՝ նկարագրություններն այն իրական ու երևակայական դժվարությունների, որոնք գրեթե ամեն օր ծառանում կին նրա տղն անձանքը մտրդկանց շրջանում: Դորպատյան օրագրերի վստահելի վերծանումների շնորհիվ ո՛չ միայն տեսանելի ու հասկանալի է դառնում Աբովյան հոգևոր աշխարհի վերափոխման իրական րնթացքը, այլև երևկվա պատանի վանականի ու մոերի մտավոր հասունացման և լուսավորական աշխարհայացքի ձևավորման անխաղախ պատկերը, նրա տվյալտանքների ու կատեսների բուն պատճառը, նրա ազգափրկիչ ծրագրերի հայկապ կերտվածքը: Պարզ տեսնում ու պատկերացնում ենք, թե նա ի՛նչ եղանակներով էր սովորում լեզուներ ու արհեստներ, չուրացնում գիտությունների հիմունքները, ջանում հայտնագործել ու կանխատեսել կեցության գաղտնիքները և հայոց գալիխ խորհուրդը, հայոց փրկության ճանապարհը, կամ էլ վերծանում բնության մեծ գիրք՝ կատարելության հասնելու համար:

Առանց Դորպատյան օրագրերի համակողմանի հետազոտության՝ շատ կողմերով անբարձրորեն լվման ինչպես Աբովյանն ինքը, որպես անհատականություն ու մտածող, այնպես էլ նրա դուրպատյան բերվածները՝ հայոց նոր բանաստեղծության և անձնական բնարեգությունն առաջին կատարյալ գրևերումները:

Քայց Աբովյանի գեղարվեստական արձակի, նաև հայ արձակի բարձրագույն արտահայտությունը, հայոց նոր գրականության սկիզբն ու հիմքը դարձավ «Վերք Հայաստանի» պատմավեպը: Տեսնամյակների խորհից եկող այդ անորոշ ու անխորհրդ մտահղացումը տեսական որոնումների ու վերակառուցումների շնորհիվ, ի վերջո, ստացավ ինճեստիպ ու փայլուն կերպարանք, վերախմբագրվեց բստ պատմողական սեռի գլխավոր տեսակի սկզբունքների ու օրինաչափությունների, ներծծվեց հրաշունչ ոգով ու հայրենասիրական պարթունով: Հստակվեցին նրա թեման, կերպարներն ու գաղափարները, և, ի վերջո, աշխարհ գալով 1841-ի փետրվարին՝ մկրտվեց խորհրդավոր ու անսովոր անունով՝ «Վերք Հայաստանի, ողբ Հայրենասիրի»:

«Վերք Հայաստանին» հայության կյանքի, մտածողության ու ձգտումների հարազատ պատկերն է, պարսկական բռնապետական լծից արևելահայության ազատագրման և ուսական հզոր տերության հովանու տակ անցնելու ժամանակների գրական տարեգրությունը՝ ճյուսված որպես ժողովրդական վեպ, ուր առատ են ինչպես դիցաբանական ու կոսմիկական ճնկալումներն ու պատկերները, այնպես էլ գեղկական կյանքի ու մտածողության և ժողովրդական հարազատ բարբառի երանություններն ու սարսափները, շունչն ու րովանքը:

ՎԼԻՐԻՐ

ՀԵՅՄԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՈՒՐ ՀԻՅՈՒՆՆԵԱՅԻՐ

ՊԵՏՐՈՍԻԱՆ ԳԼՊ

Շարադրութիւն

Խաչատուր Բե-Մանուկ

ԹԻՖԼԻՉ

Ի Տղարանի Մերոսեան Գաղտնի Հայոց
ընծայեցեր: յազնուական Լ.Շալ Գեորգայ
Լ. Բերաւաճազ:

1858

Վաճաճ Տերյանը, որը գնահատականներ տալիս՝ խիստ ու զգաստ էր, Արվոյանին անվանել է Հայաստանի ոգի: «Մի՞թե, — գրել է հա. — Արևուստյան դաշտը Հայաստանը չէ, և երա ոգին՝ Արվոյանը...»

Հայաստանի այս ամենաբուրգին ոգին ամենայն կատարելությամբ շնչում ու ծափալվում է «Լեւո Հայաստանի» մեջ՝ անմահացնելով Այրարատյան դաշտի, հետևաբար և՛ ողջ հայության կյանքն ու մտածողությունը և բարձրանքի գոտեհայտը նրա տենչերի ու ձգտումների: Վիպական տարածություն ու ժամանակի առումով՝ առաջին հույսցեցից կարծես որսալի է ամեն ինչ. «Եւանով կարելի է իմանայ նե ժամանակին (այսինքն՝ Այրարատյան աշխարհում զգրքաշի տիրապետության կրոն XVIII—XIX դդ. — Գ. Զ.) մեր աշխարհի հալը. — առում է Արվոյանը, ուրևն՝ ո՛չ վստգ անցյալի անցողաբծներ: Ոայց իրականում, ճեռագնայ շնչումների, պատմական վերլուծումների և ժամանակագրական մերձեցումների շնորհիվ վեպում քնդդրելիված է Հայոց պատմության ողջ լեքագրը: Արվոյանը գարձանալի խորարարականությամբ քնկալում ու բացատրում է մեր պատմության վիճիտփայտությանն ու ազգային հոգեբանությունը, դիմադրողական ուժի գաղտնիները: Նա բնեում ու վերլուծում է հայոց չարավոր վերերի օրյկեկով ու սուրյկեկով պատճառները, բուժման միջոցներ առաջարկում, որպեսզի զեր այսուեւեա անշող քերտնա երա էազափական գարգացումը, բարվոքի ու բարգավաճի տեսեակյան ու հոգևոր կյանքը: «Վերևում հանգումաներեն նկարագրված ու իմաստավորված են հայ ժողովրդի եւր պատմության մեծ շրջադարձի՝ Արևելյան Հայաստանի ազատագրման և Ռուսիայի նովանավորության ռակ անցնելու տասնամյակների պայմարն ու անցողաբծերը, իբր նկիզ ազգային համախմբման, ինքնագիտակցության արբնացման ու վեաճնություն: Բնավ չափազանցում չենք յինի, եքե նկատենք, որ Հայրենիք (Վարան) բարի էությունն ու ոգին, բոտ ամենայնի, առաջին անգամ Արվոյանն է մեկնում ու բացատրում նենց այս գրի մեջ, քնկալելով որպես կենդանի պատմություն և անձայն ուսուցանող, ամենափաղցրն ու նկիրակաճն այս աշխարհում, որ չի կարելի կորցնել կամ բողբել ստրուկ...»

Հայրենիք ու ազգ հասկացությունները Արվոյանի համար անբաժան են իրարից, հետևաբար՝ ներգրկելով մեկը, չի մոսանում մյուսի փառքը, հոցսերն ու կարիքները. «... Բո շանին մեռնիմ, հայոց ազգ, Բո հոգին մատաղ, հայոց աշխարհ... է՛ն ի՛նչ աչք պետ է քի, որ Բոսանա. ձեզ շտեսի, ձեք դարդը չիմանա. է՛ն ի՛նչ բերան պետ է քի, որ կապիլի. ձեք փառք չդուլի, ձեք անձեր չպաշտի. է՛ն ի՛նչ Բոսացած սիրտ պետ է քի, որ ձեզ չսիրի, ձեզ իր հոգին մատաղ չառ...»:

Արվոյանն այս վեպի մեջ անմահացրել է նախ և առաջ հիշյալ պատմաբանի հայ մարդուն՝ իրական կյանքով ու աշխատանքային առօրյալով, ընտանիքում և հանրության մեջ, տարագրության սարսափների ու կովի բովում, առտնին հոգսերով և ուրախության սեղանի շուրջ. մտածողության ձևերով և բարոյագիտական ըմբռնումներով, տանջանքներով ու տենչանքներով, լավատեսությամբ ու աշխարհաշեն ոգով, իր պատմական հայրենիքում և հեռուրյան կորողներից անբաժան. երանց նետ ձուլված ու մերված, թշվառության ցնցոտիների մեջ և տղիտության խավաբով պարուրված, բայց ոգով ազատ, արի ու բարի, կուրասեր ու առատաձեռն, առելությունը լցված դեպի օտարի յուժը և փողի իշխանությունը, հարստանաբությունն ու շարագործությունը, բռնությունն ու անարդարությունը: Նա ջանում ու ձգտում է ապրել խաղաղության և հավիտենական բարեկամության մեջ բոլոր ազգերի ու ժողովուրդների հետ. երախտագիտությանը է լցված հատկապես ռուս ժողովրդի ու տերության նկատմամբ, որովհետև փրկելիցն պարսից դժոխից:

«Վերև Հայաստանի» հայ դեղուկը վործում է ըմբռնել ազգի գոյության խորճարդը,

ընդառաջ է վազում կրթությանն ու յուսավորությանը, պահանջում, որ բացատրեն ու ասեն, «թե մենք ո՞վ ենք, մեր հավատն ի՞նչ ա, ընչի՞ համար ենք էկեյ աշխարհ... Երկրումը ի՞նչ պետք է անենք...», կարն, իր միտքը շարշարում է հույն այն հոգսերով ու խոնճրով, ինչ Ենդարքիվան դարերի մարդկությունը՝ ո՞վ ենք մենք, որտեղից ենք գալիս և ո՞ւր ենք գնում: «Վերև Հայաստանի» զուլտգեներից շատերը նաև այս հարցերի պատասխանն ու յուսաբանությունն են:

«Վերև Հայաստանի» մեջ լրերեցողն առաջին անգամ տեսավ ու ճանաչեց նաև իր հայրենիքի իրական պատկերը, որը քեպետն ամբողջական չէ, սահմանափակվում է Այրարատյան աշխարհով և ճարտարից մի փոքրի գավառներով (Շիրակ, Գուգար, մասամբ՝ Սյունիք), բայց հարազատ է ու բնույթ, ներառում է իր մեջ գույներն ու թույլաներ, վեհությունն ու խոտությունը պատմական Հայաստանի բնության՝ տարվա բոլոր եղանակներին: «Վերև» բնապատկերներն անլրկենլի են և իսկական բանաստեղծական հայտնություններ, ազգային ոգու դրսևորման խորհրդանշաններ, որպիսի նպատակի և իրականում ծառայում են (Չանգի, Երասյա, Մասիս):

Ճիշտ է, Հայաստան աշխարհն, իբրև «երկիր դրախտալույս» և «մարդկային ցեղի բնօրան», ներթափվել է Արովյանից դեռ առաջ, մասնավորապես Մխիթարյան հայրերի պատմատիպաբանագրական ու սեղագրական աշխատությունների մեջ և Հովհաննես Միրզա Վանանկյու հանգամանքով վիպասանություններում, բայց կլասիցիստական ձևի և գրաբար լեզվի պատճառով դրանք էիջ սեանդ էին տալիս ընթերցողի մտքին ու երևակայությանը:

Հայաստանի բնությունն իր վեհ ու ոռմանտիկ հրաշքներով, երկրի ուղջ տարածքով մեկ ցրված անցյալի շինարարական արվեստի կորոզներով՝ կանցում ու ավերակ փաղափներով, բերդերով ու տանառներով, վերջիններիս անձայն խոսքով ու կանչերով ընթերցողին են հազորդում դարի ու պատմության շուրջը, օգնում հասկանալու վաղնջական-ասպետական ժամանակների ներսաների ժայռկեն կերտվածք, անվախ սիրտն ու նուրբ հոգին, կենցաղն ու հոգեբանության, հերոսության և փայության մասին պատկերացումներ (Քառանջան-Մեծարարյան Հովակիմ, Մանուարյան Գրիգոր եպիսկոպոս, չալպվերցի Աստի և Մեյիվ Հոհաննեսյան):

«Վերև» բնապատկերներն, ի վերջո, ինքնատիպ անձնավորումներ են, զգացող ու կարեկցող կույրաններ, ժողովրդի հակատագրով մշտապես մտանագ, հաղթանակների ու հաջողությունների պահելին նրանք ծաղկում են ու իրենց, կարծես ծափ տալիս ու ծիծաղում, կալի սարսափների ծամանակ՝ մոռնում ու մոթգնում, անկարող լինելով վերջ դնել շարիքին ու շարագործությանը. դրանց խառնն օրինակները տալիս են հյուարաբերիսայի ներսական պաշտպանության զրվագները:

Արովյանի հանճարի շնորով շեմացած և ժողովրդական բառ ու բանով կենդանացած՝ թաթով լեզվով խոսեցին «Վերև Հայաստանի» ներսաները՝ հանճար միջև անգամ մոռանալով խոսակցի ու շրջապատի սեղակայությունը, ծավալվելով ու թավելով սոսերի ուղջ դասերությունը: Մտքի ու հույզի գարմանալի հաշտություն է անբըղված դրանց մեջ: Արովյանի լուրավ հերոսները սյոջ լեզվով կենում են բնության մեջ սրաշարյան դրսևորման ձևերն ու գաղտնիքներ, դատապարտում մարդկանց եռամուսյունն ու անտարբերությունը, ապագային մարմար, իրենց պատգամն ազդում գալիքին, իրենց տագնապալի կանչերով զգաստացնում հայրենակիցներին, շեղ ո՞ւմ վրա են թուր հանել, հայոց մեծ ազգին շե՞ր հանաչում:

Հգոր ու անկրկենլի են «Վերև Հայաստանի» բնավորությունները: Այո՞ գրի մեջ ընթերցողը տեսավ իր ատուսկական ու ավանգակական պատմության ներսական ու եպիսոպակ դեմկերին՝ նրանց ազգաշեն գործերն ու անօրինակ սխառնները, Հայկ Կանապետից մինչև

Քագրատունյաց ու Կիլիկյան բազմաբնակներն ու գաւազանները, մինչև իր օրերի լեզեղար հե-
րասները՝ ներսն Աշտարակեցիքն ու զենեւայ Մաղաքսար, և երանց կողքին՝ ժողովրդի ծա-
ցից դուրս եկած իրական ու իլեալական հերոսներին, որոնցից ոմանց նախատիպերը ծանոթ
էին շատերին ու դեռ ապրում էին, մշտաների գերեզմանները կորել էին ու մոռացվել: Աղա-
սին, Մապին, Կարուն, Արծալեցի Մանուկը, Իրիգար Մանուկաշանը հերոսության ու անճեռ-
ազգութեան օրինակներ կարճա՛ն ընդհանրաբար բուրբական բռնապետութեան պայմարի էլած հայ-
զուկների և ժողովրդական իրիմառուների համար:

«Վերք Հայաստանի» դասերը՝ գալիք սերունդին ուղղված պատգամներն, այսօր էլ զգաս-
տացնող են և ուսանելի, ոգեշունչ և խորախորհուրդ:

Իր իմաստուն մատչանում էնենլով հայոց ներքին կյանքն ու պատմութունը, Աբով-
յանն ևկել էր այն անխախտ համոզման, որ ազգութեան գալութեան գլխավոր գործունէրը
հանուօրին հասկանալի լեզուն և հայրենի մշակութի դարավոր ավանդներն են, որոնց պաշտ-
պանութունն ու գարգացումը եւ վստահում էր երիտասարդութեանը. «Ձե՛ր եմ ասում, ձե՛ց,
Հայոց նորահաս երիտասարդք, ձեր անումին մեռելի՛մ, ձեր արեին դուրբա՛ն, տարր լեզու
սովորեցի՛ք, ձեր լեզուն, ձեր հավատը դայիմ բռնեցի՛ք...»

Հ Գրեւորի փորձն, այնուհետև, սովորեցրել էր Աբովյանին, որ հայ ժողովուրդն իսկական
բարեկեցութեան ու երջանկութեան կարող է հասնել միմիայն մշտական խաղաղութեան ու
ազատութեան պայմաններում և սեփական պետութեան մեջ, հեռակաբար Հայաստանի գալիքը
զարբեղ երիտասարդութեանը պետք է կշտանալ ու արյունով պաշտպանել հայրենի աշխար-
հը. «Շունչ տո՛ւր, հոգի՛ց, բա՛յց քո Հայրենիք մի՛ տար թշնամյաց...», — անա՛ Վերք Հա-
յաստանի» երկրորդ դասը:

Բայց կարո՞ղ էր բռնութեան ու տղիտութեան ճիւղներում շեշտեղծ դարձած ու կոտո-
րակված հայութեանը, առանց արտաքին, անշահախնդիր օգնութեան, պաշտպանել իր անկա-
խութեանը, վերաշինել իր ավեր տունը: Աբովյանը գտնում է նաև այդ օգնութեանն ու հո-
վանավորութեանը ի դեմս Թուաստանի, և երրորդ դասը տալիս ժամանակակիցներին ու
հետեւորդներին. «Յրհնեցի՛ք սոսի սորը, շան-շանի տվի՛ք, իրար սիրեցի՛ք...»

«Վերք Հայաստանի» ձեռնդից և առաջին էջերի ջերմ ընդունելութեանից հետո Աբով-
յանի միտքն ու երեւակայութեանն սկսեցին ազատորեն սավառնել և դուրսութեանը գտնել
պատշաճ ձևեր՝ որպէս պատմավաճի ու մանրապատմ. ինքնախոստովանութեանն ու ակնարկ,
ազգագրական շոփածո պատկեր և բնութեան երգ, բոլորն էլ աշխարհաբար լեզվով: Հետագա-
յում, «Վերքի» ստեղծման օրերի իր հագելիքները նկարագրելիս, Աբովյանը վերհիշում էր.
«Ինչ խոյ, կորսւմ, մայրամ մտքն ունէի, բոլոր բացվել, եւ էին ևկել: Եւր էի իմանում,
որ զբարտ ու ուրիշ լեզուներ մինչև էն սնարր միտքս վակել, ըխովլ էին: Ինչ ու ասում էի
կամ զրում մինչև էն հաղադր, զոգացած կամ հնագած բաներ էին...»: Գրաբարով գրած ճիւղ
ստեղծագործութեաններէից մի փանիք ևս վերամշակում է աշխարհաբար լեզվով («Հունաց-
նութեան աշխարհի, այգին Ղուղանով», «Թիֆլիզու հայոց հանգստութեան»), մշտները՝
անալիտիկ ու անագիւր մեծացած շատ մտածողացումներ, նաև որոշ քաղցրամտութեաններ, հենց
այդպէս կիսատ էլ յողմում է ու այլևս երբեք չի անդրադառնում: Հնդաւազ զնալով ժող-
վրդական խավերի նախաբնութեաններին ու հաշտակին, բայց և տակալին շունեւալով սե-
փական հոգացումներ, Աբովյանը կատարում է նաև փոխադրութեաններ ու քաղցրամտութեան-
ներ՝ ամեն զեպում հետապնդելով որոշակի նպատակ, ցուցադրելու համար որդիական սիրտ

անհաղթահարելի ուժը («Ֆեոդորա»), խաբխուսելու համար հայոց աղբիկներին՝ հրապարակ հանելու իրենց հայալեզու գեղարվեստական մտահղացումները և գրական ստեղծագործությունները («Ազնես»), հայ ծնողների ձեռքը տան՝ իրենց որդիների դաստիարակության համար օգտակալ հրահանգարան («Պատմություն Տիգրանի»)։

1841 թվականին ու հետագա տարիներին կյանքի կոչված այդ ստեղծագործությունները զաղափարական ու գեղարվեստական առումով սերտ աղբուսներ ունեն «Վերս Հայաստանի» հետ, իսկ երբևից էլ վերջինիս քննասերի ու զաղափարների սուկական վերաբերմունքներ են։ Խոսում օրհնակներով մեկը «Առաջին սեր» պատմվածք է, որի մեջ ազգագրական հենքի վրա ուղղագծվում են արտաքին տիրապետության ժամանակների հայության կենցաղը ու տառապանքները և անմուտք սիրահարների ողբերգությունը, որի պատճառը նույն սարդարխանների հաստատած կարգն ու բռնություններն էին։

«Վերջից» անմիջապես հետո մարմին առած՝ Արսլյանի մյուս ինքնատիպ հիացումը «Պարապ վախտի խաղալիք» ժողովածուն է, որի ստեղծագործական աշխատանքներն ավարտվել են 1841 թ. աշնանը։ Եթե «Վերջի» մեջ Արսլյանի նպատակն էր հանաչել տույ հայ ժողովրդին իր խաբարված պատմական կյանքի հանգամանքներն ու հերոսական անցյալը, բացատրել արդի օղբայի վիճակի պատճառները և հայտնագործել քաղաքական ու հոգևոր վերածնության ուղին, ապա «Պարապ վախտի խաղալիք» մեջ փորձ է անում հաղորդակից դարձնել իր ազգակիցներին մարդու կոչմանն ու մարդկային էությունը և բաց անել նրանց առջև բարոյական մահաբացումն ու հոգևոր ազնվագյուտն հանապազեր։ Մի ղեպում Արսլյանին հուզող համահայկական շահախնդրություններն են, մյուս ղեպում՝ համամարդկային սկզբունքները, այսինքն՝ առականներն ու շափածո հեփիաքների յուրահատուկ բարոյախոսություն միջոցով լուսավորել ու հախապատրաստել հային՝ ապրելու համար մարդկության հոգևոր ու ցավերով, շնորհակալով գոթն ու կարեկցանքը, շարատելով գեղեցիկն ու կատարյալը։ «Վերջի» մեջ Արսլյանն իր ողջ ցասումն ուղղում է հայության առաջնորդը կասեցնող խավար ուժերի դեմ, իրենց դրանք օտար կամ հայրենի, «Պարապ վախտի խաղալիք» մեջ՝ մարդու կոչումը, բարոյական նկարագիրը և աստվածային կերպարանքը ոտնանարողների դեմ։

«Պարապ վախտի խաղալիք» Արսլյանի՝ աշխարհաբարով ստեղծած ուսուցողական և բնարական էջերի բնութանն է, բանահյուսական սյուններով գրած ինքնուրույն առակների կողմին գրում լայն տեղ է տրված Ի. Կոլոլի, Ի. Խենկիցերի և Ի. Իմիտրիի համանման ստեղծագործություններին, որոնք հայացված են հայաստանի վարպետությամբ և իրավամբ պիտի դիտվեն որպես բարգավաճական արվեստի գլուխգործոցներ։

Արսլյանի առակների հերասները XIX դարի ստաբին կեսի հայ իրականության մեջ իշխող սովորական կենսակերպի և ներառողքը քաղցնիության վատերն ու վատթարներն են, այն օտերի մարդկանց քերություններն ու քուլությունները, վերջապես՝ գյուղի ու քաղաքի արգանտուկի իսպիներ՝ իրենց անմարդկային գործերով ու դատապարտելի լեքսյուով։ Առակների այլաբանական կերպարների մեջ դժվար չի անենք բարի ու աշխատասեր շինականների, բնական օրենքով կրտավարվող կամ բնատեսակական կյանքով ապրող գյուղական համայնքների անդամների, մի կտոր հայ վաստակալու համար քաղաքը քափված պարզամիտ պանդուխտների, խավարի քաղաքության մեջ տարվող գեղեցիկ հոգեների, ապա և՛ շար ու տգետ դաստիարակների, խորամանկ ու խաբղախ գործերեցների, քաղաքակրթության միայն այլաբանական կերպարները յուրուցում մոխրանդների, իրենց մեծ կարեւորության տվող ոչընչությունների, փոփ աղբ ստրկազոդների ու Լեհապաշտների, ապան կատակողների, վերջապես՝

ճակատագրին գերի դարձած պարզամիտ լեռնականների, որոնց անհասկանալի են իրենց իսկ արարելների ողբերգական հետևանքները:

«Մարսպ վախտի խաղալիքի» կոչված ևր դառնայու ժողովրդական ընթերցանության նամար կարված ստալին գիրքի մեզանում, որը հագուրդ էր տայու հարյուր-հազարի գեղազիտական պանանըմունքներին և իր հոգեշահն պատումներով ու բարոյակրթիք խրատներով աշխատայուր մարդու պարսպ ժամանակը դարձնելու բովանդակալից: Այդ նույն նպատակին կին ծառայելու նաև գերմանական ժողովրդական գրեթեց հաղված ու հայացված՝ վլադեալի ու կարհ պատմությունների և արամիա մանրապատումների շարքեր, որոնց յլա Արսայանն աշխատել է Եկար տարհերն. դեռ շնայաշավի» տալին տարբերակի հարինելու օրերից:

Արսայանի Եովեբեջան ստեղծագործությունների մեջ ձեռն ու զաղափարների մարման-վարման ինքնատիպությամբ ու կատարելությամբ աչի է ընկնում հատկապես «Քուրէի աղ-չիկը» քնարական նովելը, որը բացառիկ Երևույր էր ո՛չ միայն հայրենի, այլև համալրողնու: գրականության մեջ: Արգարացի կյիներ այդ երկը կոչել փիլիսոփայական խոն կամ աստալիս: Սապագա մարդու բարոյական ու հոգեկան աշխարհի վերակառուցման, մարդկա-րյան համակեցության և հասարակության կառույալման ներին ու տիգեբերական ումերի մասին: Որեան հստակ ու շղափելի են նովելի հերտաները, գործադրության ծավալման միջա-վայրն ու պատմադրաներ. այնեան վեհն ու վերացական են հեղինակի միտեն ու էությունը պաշարած տաղանակներն ու խոհները:

Լ Եկու զժոյխ հայածում են մարդան այս աշխարհում և չափելով նրա էությունը՝ ուղեկ-ցում մինչև գեղեկամ: Մեկը րոնել է նրա չարս բոլորը, մյուսը՝ միտեն ու հոգին: Մեկի րցուտումները հանրային կեցության ու րեանեկան համակեցության բարացած ու դաժակ օրենքներն են և ազգի ու մարդկության հանդեպ ոնեցած պարտականությունների կատարման ճանապարհին այլևայլ առիթներով կրած հանիրավի հայածանքները, մյուսինը՝ մարդ անհա-տի շիբականացված տենեանքներն ու տվայտանքները, սերերն ու կարտաները: Երբեմն րեցությունն ինքն էլ իր կատաղի տաբերելով ակելի է րորբոսում այդ անկար խառայկները: 》

Լ Եվ անա ամառային տապին. Եր՝ երկնից թափվող կրակը խաննել ու չարացրել է ամեն ինչ. Երբ լույն ու դադարել են ամեն ձայն ու շարժում. Արսայանի՝ ճակատագրից հայածված քնարական հերտան, մարդու նկատմամբ սիրա և կարեկցանքի զգացումը տանում է կարեկ-ցանքի ու բարոյական աշակցության կարտա մեկ ուրիշի դուրը, առանց իրեն հարցնելու, րե վերջինս ի՞նչ ազգի ու սեռի է պատկանում կամ ի՞նչ կրտի դավանում: Մեկը եկրոպայլան կրտությունն սաացած տղամարդ է, րայց գրասիրտ ու բարի, մյուսն արենցի դեռտառի օրհորդ՝ ինզն ու անգոր: Եվ ճակատագրից ու բախտից հայածված այդ արարածները հասնում են փոխըմբռնման, րեքիսցնում իրենց սրտերը, որակազի հետա դիմազրապեն նոր շարիքի, նոր աղբերգության: Այդ վերջին արարի մասին հեղինակը չի պատմում, րայց այն ծավալվում ու լածվում է ընթերցողի երևակայության մեջ: Օտառ տղամարդու առջև իր ցավը պատմող րուր աղչիկը գոն է զնում մոլանաղ նոր վերծիխդարությանը: 》

Մեռն ու կարեկցանքը. փոխըմբռնումն ու դաշնությունը հայածվել են այս աշխարհից հենց այն ժամանակներից. Երբ մարդկությունը մոտացավ րեական կրտը. մեկն սկսեց պաշ-տել իր Ալլահին, մյուսը՝ Աստուան, րուղղային կամ Ոսեոժային և վերջինների բարոցներով առաջնորդվելով՝ անհաշտ րշնամաբեով ու ատելությամբ լցվեց իր նմանի դեմ, հայածեց, կատարեց ու նշնայեցեց մյուսին: Հետևաբար, պետք է շանալ, որակազի մարդկությունը վե-րադառնա նախնական ժամանակների կարգ ու օրենքին, մտանա րենն ու րշնամանքը, ծգտի հաշտությունն ու զաշնությունն: Վասնետրդին, որ իսանաորդու սուրը տեսնի ու դարդ շանի,

անառիկ կամ անպահանջ պետություններ
այն ժամանակ շարժվելու պատրաստ
կարող չեն լինում և չեն կարողանում
հասնել այն կարգի, որի մասին
ստիճակից իրենք են ցանկանում
և որի համար իրենք են պատրաստ
գործադրելու։ Այսինպես, եթե
պետությունները չեն կարողանում
գործադրել իրենց պահանջները,
այնուհետև իրենք են պատրաստ
գործադրելու։ Այսինպես, եթե
պետությունները չեն կարողանում
գործադրել իրենց պահանջները,
այնուհետև իրենք են պատրաստ
գործադրելու։

«Վերջ Հայաստանի» վեպի եզրափակիչ էջը

(Ինքնագիրը պահվում է Ն. Զարենցի անվան
գրականության և արվեստի թանգարանում)

արտասուներ տեսնի ու ինճն էլ լաց չըլի, ձևեր, ևն օղբալի ձևեր լսի ու ինճն էլ ճետր չնկտաւ. ես էլ ի՞նչ աստված կունենա, ի՞նչ հոգի, ի՞նչ հավատ», — տարակուսիւմ հարց-
նում և Արալյանի հերար:

— Ել ինչպէս «Վերհ Հայաստանի» վեպում մարդուն մարդ պահողը մնում է սիրա ան-
բաւտ զգայումը, այս պատմվածքում էլ փառարանվում է սերը. իբր մարդուն մարդկայինին
վերադարձնող, մարդու մեջ մարդկայինը վերածնող ամենամարդ գոհարյուն. («Բայց ա՛խ,
ա՛խ, ե՛րբ էս մեր կայր աչքի կապը կարծակիի, ե՛րբ էս մեր կայր, խավար մտի փառքն
կպատուի... որ էլի իրաւ պիւճեն, իրաւ քնդունին ու ինչպէս մէկ հօր որդի՝ Երկրումն մէկ
սիրտ, մէկ հոգի, մէկ միտ՝ մէկ տեղ, մէկ զերեզման ունենանք, ինչպէս երկենումը») ու,
ետ-առաջ, պիտի գանկ. պիտի գանկ, բայց վա՛յ մեզ, վա՛յ, թե պարգերես չըլինն ու լանճ...»)
Կիտենկ աղղեն, որ «Վերհի» մեջ փառաբանելով սուրբ սերը, կերույանը նկատի ունեն-
եա զբանորման անհատնում ձևեր՝ բարձրայի հանգեպ սիրաց սկսած մինչև սերն առ սի-
րեցյալ, առ ազգ ու հայրենիք, ձեռք ու գավակ, տանջվող ու տառապող մարդկայրյուն, որով-
հետև շե՛նչ կրակ կարա անսեր սիրօր տաճացնէլ... Սերին ի՞նչ կղկմանա, որ մահից վա-
խենա...»:

6

Արալյանը հիմնադիր ու սկզբնավորողն է արեւելահայ ընդ զպրոցի ու մանկավարժու-
թյան, աշխարհիկ բովանդակւորյանը կրթութան և ուսուցման: Երա մանկավարժական-յու-
սավորական առաջին ծրագրերը շարադրվել են տակալին զրոպատյան տարիներին, տառք-
նօղ և ուսուցիչ՝ Երեւնայով յուսավարւորյան զարաջրանի մտածողներին ու մանկավարժնե-
րին, ի դեմս Յուսայի, Ներդերի, Պետալոցցիի, Յրանկիի: Սկզբներում հայութան յուսավա-
րութան ջանք ես վերապահում էր Մխիթարյանների նմանութամբ՝ Հայաստանի ակերակ
վանեիցի մեկում հաստատվելի միաբանութանը, որին սեղամակցելու էին ինճն ու իր վա-
նական թնկերները: Չետու Արալյանը մտածում էր բաց տնչի Բահանայացու-ուսուցիչներ պատ-
րաստելու համար հատուկ դպրոց, իսկ 1837-ից զիստիւր ուշադրությունը բնեռում է ժողո-
վրդական դպրոցների համար ղեկավարներ պատրաստելու խնդրին, որպիսիք պիտի դառ-
նային իր մասնավոր դպրոցի աշակերտները:

Իր մասնավոր դպրոցի, եակ՝ Անդրկովկասի զավառական դպրոցների գործածութան
համար Արալյանը կազմում է ետագույն մանկավարժական մերողների օգտագործմամբ՝ դա-
սագրերն՝ «Նախաշալիկ կրթութան» (հայոց լեզվի այբբենաբան և թնթերցաբան), «Նոր տե-
սական և գործնական վերակաւորյունն ուսսաց լեզվի վասն հայոց» (երկու լեզուները մա-
մնմատական և զանակով ամբողջելու համար), քվարաւորյան և վերակաւորյան ձեռնարկներ,
զանազան մեթոդական հրահանգարաններ ու դիտողութուններ, որոնք ետություն էին և ան-
տվոր հայ իրակաւորյան համար, մանկավարժական առօրյայում: Արալյանը ետտուկ ուշա-
դրություն էր զարձնում ո՛չ միայն անհրաժեշտ ու կայուն գիտելիքներ հաղորդելու խնդրին,
այլև երեխաների բարոյական զուստիարակութան հարցերին, որովհետև, ինչպէս նկատում
էր նա, գիտելիքներ ամեն սեղ կարելի է ձեռք բերել, բայց ո՛չ ամեն տեղ կհաղողի ետիա-
պատրաստել մանկանը իւ պապա կաշմանք՝ իբրև հասարակութանն օգտակաւ անդամ, իբ-
րև միայն ու միայն իր մերձավորների բարիք համար ստեղծված մարդ:

Արալյանն ամբողջ կյանքում մաճանց, որպեսզի մայրենի լեզվի ուսուցումը տարվեր
Եւր հայերենով՝ աշխարհաբարով: Երա համազգամբ՝ հին և հանրութանն անհասկանալի

գրքարան էր միակ պատճառը, որ ժողովուրդը խաշխափում էր տգիտության մեջ, որ լռել էր հայ մասսաների երգը, որ անմշակ էր մնացել աշխարհաբարը:

Ազուն ազգության ուժերի համախմբման գլխավոր ուժն էր, ազգության գոյության հիմնախարը: Համընդհանուր գրագիտության պայմաններում միայն հայությունը կարող էր հոգեպես, տեսնական և բազմապես առումով վերածնվել, բարգավաճել և մտածել ազգային պետականության մասին, իսկ դրան խանգարում էր այն, որ հանուրին հասկանալի լիզվով՝ աշխարհաբարով չէր տարվում ուսումը:

Իր լուսավորական ծրագրերը կազմելիս՝ Արովյանը աշխ առաջ ուներ ո՛չ միայն հայության, այլև անդրկովկասյան ժողովուրդների շահերը, որոնց հազար վերածնման համար հույնացես նա չէր խնայում իր անձն ու կարողությունները:

«Մանուկների աշխարհը վաղուց ի վեր քայտ երկրային հոգեպարար քախտավորություններից ինձ համար ամենաբարձուն է եղել: Նրանց կրքելն աշխարհիս երեսին ամեն բան է ինձ համար ու դեռ ավլին, Բանի որ նրանք մեծ մասամբ իմ ազգակիցներն են, իսկ մյուսները՝ վրացիներն ու քաթարները (իմա՝ աղբբեշանցիները — Պ. Հ.), իմ երկրացիները», — գրել է Արովյանը դեռ 1838-ին:

Արովյանի կարգալի երբ դարձավ «Յուդեություն զեպի Անիի ավերակները» (համափորգական խորհրդածություններ), որը շնացրեց հրատարակել, խիստ կարևոր մի երկ հեղինակի վերջին ամիսների հոգեվիճակն ու մտորումները հասկանալու համար: Պատումի նյութը Արովյանի և ուրիշների իրական հանապարհորդությունն է նեւանից դեպի պատմական Բաղաբի ավերակները, բայց, ըստ էության, ինչպես Արովյանի ուրիշ շատ ստեղծագործությունների մեջ, այստեղ ևս Անին հանդես է գալիս որպես խորհրդանշիչ հայ ստեղծագործ հանճարի ու հայկական զեաաակաության, դառնալով նաև հեղինակի Բաղաբական համազումների ու լուսավորական ծրագրերի վերածարծման համար յուրօրինակ ազգակ:

Էջ առ էջ ծավալելով իր պատմութը, նկարագրելով իր տեսածն ու լսածը, Արովյանը հավաստում և սզգրարում էր, որ Անին հայոց աշխարհի հուշքն է, վաղուց անցած վեգեցների կարգը, որպիսիք կարելի է գտնել Հագար ու մեկ զիշերների հեփաբներում: Արայն քե Անիի իղևնըը իրական է, տեսանելի ու շոշափելի: Բարբարոսության, իւրամիգի և մասնատված Բրիստոնեության դարերում Բաղաբանայայ գոռոզ աբաաերը ստեղծեցին իաաբի ու հզորության այդ մարմնացումը, որով կարող էր պարծնել ո՛չ միայն Հայաստանը, այլև ողջ Արեելքը»: Աիւնելով նաև հզոր պատվար Կովկասի, Մեղրոլիայի և Քուրեստանի վայրենի ու անսանձ տիրակալների աշղամեների զեմ, տեսական մաբաումներից ճետո, ի վերջո, Անին ղնկավ, որի համար պակաս հանցավոր չեն նաև բյուզանդացիները և միջնագարյան Հայաստանի մյուս հարևանները: Անիի բնակիչները ջրվեղին աշխարհով մեկ՝ ամեհուր գարմացնելով իեեից նարաաագիտությամբ և ձեռներեցությամբ, իսկ Բաղաբն ամայացավ ու վերածվեց ավերակների: Եվ անհա՛, նարյուրամյակներ հետո, այս ամայացած երկրին նոր կյանք են պարգևել ուսուները:

Մեանք են անհա՛ Արովյանի պատմական անդրադարձումների գլխավոր քովանդակությունը՝ ճոխալով իր իսկ հեղինակի մանկապատանական հիշողություններով, հայոց պատմության հին ու նոր զրվագների վերապատումներով ու մեկնաբանություններով, ուսուների տիրապետությունից հետո Արարատյան աշխարհում կատարվող շինարարական աշխատանքների ու վերափոխումների նկարագրություններով, երկրամասի և հայության կյանքում տակավին անլուծելի մնացած հարցերի առաջադրմամբ ու լեռնությամբ: Անկեղծորեն պատմելով անդրկովկասյան ժողովուրդների լուսավորության քնուկալաում առ այսօր բափած ապարդյուն ջանքերի մասին, Արովյանը հույս էր տածում, որ ի վերջո հնարավոր պիտի

դառնար կտարելու հակոտելյաների դիմադրությունը, եւր սերեզի կրթությունն ու դաստիարակությունը ազատել մոլլաների, տերտերների և ցարական հետադիմ պաշտօնեության խնամակալությունից: Ռուսիայի նպատակները բարի են անդրկովկասյան ժողովուրդների զայիի նկատմամբ, ուստի եւս իր սրտաբախ զգացումներն է առաժամ բարձրալին՝ «Ռուսաստանի և նրա բոլոր հավատարիմ որդիների հզորությունն ու փառքը պահպանելու համար»:

Անիի վերաշինման զազախարը, որ Աբովյանն արձարծել է տակավին «վերջ Հայաստանիի» էջերում, իր իղեայի ներսի՝ Աղասու բերանով՝ «Միտևս էն էր, որ Անի քաղաքը շինեի», «Ռսի առնաք դառնայի», — բաղձաբն էր Հայաստանի արևելյան ու արևմտյան բնաշխարհների վերամիախորման և ուսաց տերության նովանու տակ հայկական պետականության վերականգնման: Իր ու իր հերսի այս չիրականացված իղձն ու կտակը Աբովյանը հանձնում էր զալիք սերունդներին, որոնց համար նրա անձն ու ստեղծագործությունը դարձան սիրելի ու սրբազան:

Դուրպապայան ասումնաոոության դեռ առաջին տարիներին ծանոթանալով Աբովյանի արտակարգ սնակություններին և վեհ նպատակներին՝ պրոֆ. Պարբոտը կանխատեսել էր. «Անձնաաց և յափտեճական եղիցին Երախտիք ձեր ի վերայ լսզգի ձերայ...», քանզի՝ «զազգ մի յաաաուրել նախանձելի է քան զամենայն և անձուանայի դարձց ի դարս...»: Պատմությունը հաստատաց Պարբոտի զուշակությունը: Աբովյանը դարձավ անմեռ ու անմահ...

9. 2. ՀԱԿՈՐՑԱՆ

ՎԵՐՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՌՍԻ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԻ

Պատմական վեպ

ԱՋՆՈՒՍՏՈՂՄ ԶՕՐԱՊԵՏԻ,
ՔԱԶԱԶԱՐԱ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԻ
ՎՍԵՄԱՄԻՏ ՀԱՅԿԱԶՆՈՑ ՍՄՔԱՏԱՅ
ԿԱՏՄԵՐԱՊՅԱԿ ԱՍՊԵՏԻ

Հոգևորագատ սիրոյ
Նորընծիւ տաճարաւոչեայ

Ես ա՛մ զիմ ողբոց բացից սգաւան,
Ես ա՛մ դառն վիրացս ցուցից գրեւան.
Վաղուց գլխիկոր քախձեալ իմ ընար՝
Անկեալ ի խոնարհ, խզեալ գլուխոյն լար.
Բանայր ինձ զայն խօր զընդան հոգեսպառ,
Վայել զիմ կենաց վայրիկ այս քշուառ,
Գրկել զայն անսիրտ, սառն շխդաւան,
Մահուամբ դիրաւեալ ի նախնեացն կայան.
Սուրբ վաշտոյն զէ՛ք իմ կոնդ ոսկերոտեաց
Նախիւել, մնալ գառ յայս արհաւաց:

Դա՛ւ զիմ սպառեալ շունչ կրկին զարթացեր,
Դա՛ւ նսեմ նոզայս նոր յո՛յս բաշխեցեր.
Ի Քո՛յզ հայեցեալ սէր առ Հայրենի՜ն,
Ի չեւմ Քո եռանդն սրտի վեճ-խօրի՜ն՝
Անկան կեղևան՛ յաշացս դառնակած,

Կենսաճատ իմ քեզ զօրացան ի Քոց
Ջայնից երկնադայց: Ո՛ն, զարթնում յանկարծ,
Մահաշունչ իմ քան մեկնի ինճնհայած:
Հայրենին իւրով շինող մեծութեամբ,
Հայկազունք իրեանց ընտիր վեհութեամբ
Նոր դրա՛խտ, նոր օ՛ր սուրբ բացան առաջի
Քիպեայ իմ ճգողչ, ծիրեայ իմ սրտի:
Որդին կարօտեայ ի ծունկս սիրովառ
Անկեայ՝ որոնէ գիր աստղ ուղեվար:
Դու յայս երկնադերս մաղթանայ սպհու
Կանգնիս ի բարձունս Հայկազանց դասու.
Հոգևրաշ տեսչեամբ անմահ Քոց նախնեաց,
Կիյիկեան վեհից Սմբատաց քաջաց
Ջանուն, զօրինակ, զսիրտ և զեռանդն
Ի Քո՛յց վեհ անձին բերեայ սիւսմարտ՝
Ռանաս զիմ լկու, նանես զիմ բաղձանս
Ի բոլլս դիցազանց մերոց ի կայանս,
Ջորս բուն ժամանակն քաղէր ի մտիր,
Ջորոց զին անկշիռ անգիտէր երկիր:
Քէ ո՛չ Քրաքիօն կապեցեն Քեզ ձեռք,
Քէ ո՛չ յառիստ կրկեմ կանգնեցեն Քեզ մեռք,
Մուսայն գՔա անուն՝ ընտիր, սլաշտելի,
Հանցէ՛, վե՛ն սեպուն, ի կամարս երկնի:
Անդ ջոկ մեծազանց մերոց սուր նախնեաց,
Ասա սիրտ շհորհապարտ անմեղ մեր մանկանց
Դարուց խիզախեայ՝ զանման յիշատակ
Քա սուրբ պանեցեն յամայր անհանգակ:

ՀԱՌԱՋԱՐԱՆ

Կրեսոս թագավորն իրագցվոց, երբ Կյուրոս բուր աշխարքի տիրեց ու նրա երկիրն էլ առավ, կովումը ղոնշուն, սիրելի, բարեկամ, զորապետ՝ նրան թողեց, ու էն անգին մարգարտի ու ջավահրե ամարաթներում մեծացած Կրեսոսը, որ իրանից բախտավոր աշխարքի երեսին էլ մարդ չէ՛ր համարում, ընկած մեկ պարսիկ զորականի առաջ, շունչը բերնին հասած՝ փախշում էր, որ իր գլուխն էլա պրծացնի, պարսիկը ետեկցը հասավ: Սուրբ գլխին պսպղաց, աչքերը սևացավ, դեռ գլուխը լտված՝ հենց իմացավ, թե մահն, էն ա, հոգին առավ: Հենց ուզում էր, որ ի՛ր թուրը իր սիրտը կոխի, որ թշնամին իրան շսպանի, զորականը որ թուրը չի՛ բարձրացրեց, թագավորի միամոր որդին, որ հոր մահը շտեսավ առաջին, քսան տարվա փակ լեզուն իսկույն կապը կտրեց, բաց էլավ, ու քսան տարվա լուռ սիրտը իր առաջին ձենը տվեց:

— Անօրե՛ն, էդ ո՞ւմ ես սպանում, քաշի՛ր թուրդ ետ, չե՞ս տեսնում, որ առաջիդ Կրեսոս ա, աշխարքի տե՛րն ա:

Չորականի ձեռները թուլացան. թագավորն իր գլուխն ազատեց, քսան տարեկան լալ (մունջ) որդին իր հորը պրծացրեց:

Էսքան տարի ողորմելի թագավորազն իր կյանքն անց էր կացրել, ո՛չ ծնողաց էնքան սերը, էնքան գութն ու փափաղը, որ նրա ձենը մի լսեն, մի սիրտըները հովանա, ո՛չ էն փառքն ու մեծութունը, ո՛չ էն պատիվն ու իշխանությունը, ո՛չ էն գանձն ու հարստությունը, ո՛չ աշխարքիս սերն ու վայելչությունը, ո՛չ էնքան սիրելյաց ու բարեկամաց սերն ու քաղցր զրիցը, ո՛չ ամպի ձենը, ո՛չ գետի ու թռչնոց էն անուշ եղանակը էնքան վախտ նրա սրտին է՛ն ներգործությունը չէին տվել, որ մեկ ծպտա էլա, ու իր հոր, իր ազիվ հոր մահը որ անաջին տեսավ, սիրտն էլ իր խուփը ետ քցեց, պապանձած լեզուն էլ իր կապը կտրեց, փակ բերանը իր կսկիծը հայտնեց, կարոտ, վերջին թելն ընկած հերը իր որդու ձենը լսեց,

որ լսողի սիրտն էսօր էլ ա կրակ ընկնում, երբ մտածում ա, թե որդիակաճ սեռն էր, որ բնության դրած զնշխլը էսպես ջարդեց ու փշրեց:

Ո՛չ քսան, երեսուն տարուց ավելի ա, իմ ազիզ հե՛ր, իմ սիրելի ա՛զգ, որ սիրտս կրակ ա ընկել, էրվում, փոթոթվում ա. գիշեր-ցերեկ լացն ու սուգ իմ աչքիցս, ա՛խն ու ո՛խը իմ բերնիցս չի՛ պակսում, ա՛յ իմ արյունակից բարեկամք, որ մեկ միտքս ու մուրաղս ձեզ պատմեի ու հետո հողը մտնեի: Ամեն օր գերեզմանս առաջիս տեսնում էի, ամեն սհաթ մահվան հրեղեն սուրը գլխիս պտտում էր, ամեն ըոպեի ձեր սիրտն ու դարդը հոգիս էրում, մաշում էր. լսում էի ձեր քաղցր ձենը, տեսնում էի ձեր սիրուն կրեսուր, իմանում էի ձեր ազնիվ միտքն ու կամքը, վայելում էի ձեր ազիզ սերն ու բարեկամութունը, մտածում էի ձեր կորցրած փառքն ու մեծութունը, մեր առաջին, է՛ն հիանալի թագավորաց, իշխանաց գործքն ու կյանքը, մեր Հայրենյաց, մեր սուրբ աշխարքի առաջվան սքանչլիքն ու հոգաբը, մեր ընտիր ազգի աննման բնությունը ու արած քաջութունները: Մասիս առաջիս էր կանգնած միշտ, որ մատով ցույց էր տալիս, թե ի՞նչ աշխարքի ծնունդ նմ ես. դրախտը մտքումս էր կենդանի, որ ինձ, երազում թե լուրջ, միշտ մեր երկրի անունն ու պատվականությունը իմ առաջս էր բերում. Հայկ, Վարդան, Տրդատ, Լուսավորիչ՝ քնած տեղս էլ ինձ ասում էին, որ ես իրա՛նց որդին եմ. Եվրոպա թե Ասիա՝ ինձ անդադար ձեն էին տալիս, թե Հայկա զավակն եմ ես, Նոյան՝ թողը, էջմիածնա՛ որդին, դրախտի՛ բնակիչը: Պաշտում թե ժամում, շուրում թե տան՝ էն քարերն էլ ուզում էին, որ սիրտս պոկեն, հանեն, ուրտեղ որ իմ ազգի ոտը կոխել ա ու էսօր էլ կոխում ա. շատ անգամ, մեկ հայ տեսնելիս, ուզում էի էլած շունչս էլ հանեմ, նրան տամ,— բայց, ա՛խ, լեղուս փա՛կ էր, աչքս՝ բա՛ց, բերանս՝ բռնա՛ծ, սիրտս՝ խո՛ր, ձեռս՝ պակա՛ս, լեզուս՝ կա՛րճ. գանձ չունեի, որ գործով ցույց տալի ուզածս. անունս մեծ չէր, որ ասածս տեղ հասնի. մեր գրքերն էլ՝ գրաբառ, մեր նոր լեզուն էլ՝ անպատիվ, որ սրտիս հասրաթը խոսքով հայտնեի. հրամայել չէ՛ի կարող, խնդրեի, աղաչեի էլ՝ լեզուս մարդ չէ՛ր իմանալ, շունքի ևս էլ էի ուզում, որ ինձ վրա չծիծաղին, շասեն՝ կոպիտ ա, հիմար ա, որ քերականություն, ճարտասանություն, տրամաբանություն չգիտի, ես էլ էի ուզում, որ ասեն. «Օ՛հ, էկալես խոքը, խրթթին շարադրել գիտի, որ սատանեն էլ միջիցը մեկ բառ չի՛ կարող իմանալ, հասկանալ»: Ես էլ էի ուզում, որ իմ գլուխս ցույց տամ, որ ինձ վրա զարմանան ու ինձ գովեն, թե հայկերեն շատ խոր տեղակ եմ: Ով մեկ լեզու գիտի, ես մեկ քանխը գիտեմ. ի՞նչ գիրք ասես, որ չնմ սկսել թարգմանիլ ու կիսատ թողալ. ոտանավոր, շարադրություն հո՛, էնքան եմ գրաբառ գլխիցս դուս տվել, որ մեկ մեծ գիրք էլ է՛ն կդառնա:

էս միջոցումը աստված ինձ մեկ քանի երեխեք էլ հասցրեց, որ պետք է կարգացնեի: Սիրտս ուզում էր պատռի, որ էս էրեխեքանց ձեռքն էլ ինչ հայի գիրք տալիս էի, չէին հասկանում: (Ռուսի, նեմեցի, ֆրանցուզի լեզվումը ինչ բան որ կարդում էին, նրանց անմեղ հոգուն էլ էին էնպես բաները դիր գալիս: Ուզում էի, շատ անգամ, մազերս պոկեմ, որ էս օտար լեզուրը ազելի էին սիրում, քանց մերը: Բայց պատճառը շատ բնական էր. էն լեզվընեքումը նրանք կարդում էին երեւելի մարդկանց գործքերը, նրանց արածներն ու ասածները, նրանք կարդում էին է՛ն բաները, որ մարդի սիրտ կտրող է գրազէլ, շունքի սրտի բաներ էին, ո՞վ չի՝ սիրիլ: Ո՞վ չի՝ ազիլ լսիլ, թե սերը, բարեկամությունը, հայրենասիրությունը, ծնողը, զավակը, մահը, կոխվը ի՞նչ զատ են, բայց մեր լեզվումը թե էսպես բաներ ըլին, թո՞ղ աչքս հանեմ: էլ ընչո՞վ էրեխիսն քո լեզուն սիրիլ տաս: Գեղըցու վրա ջալահիր ծախիր, հա՛, շատ լավ բան ա, ամա որ կարողություն շունքի, մեկ կտոր ճաթի հետ էլ չի՝ գոխիլ քո տված անգին քարը:

է՛ս հո էս. Եվրոպիումն էլ որ չէի կարգում բազի գրքերում, թե հայ ազգը պետք է որ սիրտ չի՝ օնեցած ըլի, որ էնքան բաները գիտովն անց են կացել, մեկ մարդ էլա չի՝ դուս էկել, որ մեկ սրտի բան գրի, ինչ կա՞նեկեղեցու վրա ա, աստծու ու սրբերի, բայց հեթանոս Հոմերի, Հորացի, Վիրգիլի, Սոֆոկլեսի գրքերը էրեխեքն էլ դիտատակներին օնեկին, շունքի բոլոր աշխարհի բաներ են: Թե ասեի՝ բոլոր եվրոպացիք են անխելք անհավատ, որ աստծու բանը թողած էսպես ծառի-մտրի բաների հետ էին ընկել, հիմարություն կըլեր: Թե չէ, մեր նարեկը թողած՝ ախր ինչպե՞ս էին նրանք էն գրքերին հավանում: Լավ գիտում էի, որ մեր ազգը էնպես չէր, ինչպես նրանք ասում էին, ամա ի՞նչ անես. անաղուն ջաղացի քարն էլ չի՝ պտիտ գալիս, ո՞ւմ ասես:

Միտք էի անում, որ թե կտրիճ մարդ ասես, մեր միջումը հազարավորն են էլել ու էսօր էլ կան. թե խելոք խոսք ասես, մեր պառավներն էլ հաղարը գիտեն: Թե աղ ու հաց ասես, սեր, բարեկամություն, քաջություն, երեւելի անձինք ասես, մեր գեղըցոնց սիրտն էլ ա լիքը էսպես մտքերով: Առակ, մասալա, սուր-սուր խոսքեր որ ուզենաս, հո էն հետին ուսմիկ մարդը մեկի տեղակ հազարը կասի: Ախր ի՞նչ պետք էր արած, որ մեր սիրտն էլ ուրիշ ազգեր իմանային, մեզ էլ գովեին, մեր լեզուն էլ սիրեին, մնացել էի տարակուսած: Լավ գիտեի, որ թե օսմանցվի, թե ղզլբաշի երկրումը ինչքան էնպես երեւելի, խելոք, հունարող մարդ են էլել, ինչքան խանի, շահի, սուլթանի դոճերին սիրեկան աշրդ, լավ խաղ ասող, ոտանավոր շինող մարդ են էլել, շատք հայ ա էլել: Մեծակ Քեշիշ օղլին, Քյոո օղլին բավական են, որ ասածս սուտ չի՝ դուս գա: Թո՞ղ էսօր էլ մեկ մարդ Գրիգոր Թարխանո-

վի հետ խոսա, նրա ասած խոսքերն, նրա էն ճարտար լեզուն, նրա էն հիանալի բոյն ու պատկերը, նրա հենց մեկ հունարը տեսնի, որ հարիր տեսակ դանազան մարդի ու ազգի լեզուն, շարժմունքը, նստիլ վեր կենալը էնպես ցույց կտա, որ բոռանամ, թե Եվրոպիո էն ընտիր թեատրներումն էլ տեսած ըլիմ, ու վարժատան երես հո իր օրումը, կարելի ա, էն ժամանակն ըլի տեսած, որ այբբենը մեր միջումը գարով էին բռնում, գուլլով վեր քցում, էն ժամանակը կիմանա, թե հայոց միջումը ի՞նչ հունար կա:

էսպես բաները մտածելով՝ օրս ու ումբրս մաշվել էր: Շատ անգամ ուզում էի իմ գուխս մահու տամ: Չէի իմանում, թե սրա շարեն ի՞նչ կրլի Քո՛ղ լսողը չհավատա, ամա էս ցավն էնպես էր սիրտս առել, որ շատ անգամ գծվածի պես ընկնում էի սար ու ձոր, ման գալիս, մտածում, էլ ետ սիրտս լիքը տուն գալիս: Հենց է՛ս էր պատճառը, որ մեկ օր էլ, ամառվան պատուրի ժամանակին, աշակերտներս որ առավոտը թողի, ճաշիցը ետ ընկա էլի սարեսար: Ճարս կտրվեց, զնացի նեմեցի կոլոնիեն, մեկ նեմեց բարեկամի մոտ. նրանք էլ ինձ վրա ցավելով՝ իրեք օր չթողին գամ քաղաքը: Բայց քաղաքումն իմ սիրելի աշակերտները ու ծանոթ-բարեկամք իմ սուգս վաղուց էին արել: Հենց իմացել էին, թե Քուոն եմ ընկել, շունքի ամեն առավոտ, րիզուն գնում էի, լողանում: էլի իմ, ի՛մ ազիզ, ի՛մ սիրելի աշակերտներն էին ընկել ետեիցս, որ բալբի մեկ բան էլա իմանան: Մեկ առավոտ փանջարումը նստած՝ էլի մտքիս հետ էի ընկել, որ նրանք առաջում անց կացան: Որ շտեսա նրանց, հոգիս տեղըհան էլավ: Իմ ու նրանց էն օրվան իրար տեսնիլը ո՞վ կարա պատմիլ. ով սիրտ ունի, ինքը կիմանա: Բալբի թե գերեզմանումը էս ձեր սերը մտքիցս գնա, ա՛յ իմ սիրելի՛, իմ ազի՛զ բարեկամք. թե չէ, որքան էս կապուտ երկինքը գլխիս ա, շունչս՝ բերանումս, ձե՛զ, ձե՛զ սուրբ պետք է համարեմ ինձ համար, ձեր արևի՛ն մեռնիմ:

Բայց ա՛խ, ե՛րբ ա երկինքը մեկ կերպի մնացել, որ մարդի սիրտը մնա: Հենց մի փոքր մտքիս արևը երևաց թե չէ, էլի սև-սև ամպերը գլխեսերբ բարձրացրին, էլի կայծակ ու որոտումն սրտումս մեյդան բաց արին: Ջուրն ընկնիլ՝ էլ չէի կարող, շունքի աստուծո ահը մտքումս, անմեղ զոտփիս ձենը անկաջումս էր, սերն ու ծնողական գութը՝ շիզյարումս. ես դինջանայի, էթըմին ո՞վ պահեր:

Բանը հենց էս էր, որ ասում էի մտքումս, թե նստիմ, ինչքան խելքս կբերի, մեր ազգին գովեմ, մեր երեւիլի մարդկանց արած քաջությունները պատմեմ, էլի մտածում էի, թն ո՞ւմ համար գրեմ, որ ազգը լեզուս չի՛ հասկանալ: Թեկուզ ուսերեն, նեմեցերեն յա ֆրանցուզերեն գրած, թեկուզ կրարառ, տասը՝ կրլի որ հասկանային, բայց հարիր հազարի համար՝ թե-

կուզ իմ գրածը, թեկուզ մեկ քամու ջաղաց: Ախր որ ազգը էն լեզվովը չի՛ խոսում, էն լեզուն չի՛ հասկանում, սաքի հենց բերնիցդ էլ ոսկի վեր ածի՛ր, ո՞ւմ պետք է ասես: Ամեն մարդ իր սրտի խարջ բան կուզի: Քո զարուս փլավն ինձ ի՞նչ օգուտ, որ ես չե՛մ սիրում:

Ում հետ էլ որ խոսում էի, էն էին թանխա տալիս, թե մեր ազգը ուսումնասեր չի՛, կարդալը նրա համար զին շունի, բայց ես տեսնում էի, որ էս մեր կարդալ շիրող ազգը Ռոպենսոնի պատմությունը, Պղնձե քաղաքի հիմար գիրքը ձեռնհեռ էր ման ածում: Էս էլ լավ գիտեի, որ ինչ երևելի ազգեր կան, բոլորն էլ երկու լեզու ունին՝ հին ու նոր: Ախր թե լուսավորյալ լեղուն լավ ա, ու քարելն էլ պետք է տրաբին ու հասկանան, էլ տոնուղ, նշան, պատիվ ո՞ւր են տալիս դիբանդին: Էն լեզվագետ իմաստունը թո՛ղ գնա, կանգնի, գուսա, ջանը զուս գա, լսողը թո՛ղ ինքը հասկանա, լուսավորյալ գլուխն ավստս չի՞, որ ցավի:

Միտք էի անում, որ գիծն էլ էս չի՛ անիլ: Էլի էսպես, մտքիս հետ ընկած՝ շատ անգամ որ ղոնաղ էի գնում յա քաղաքովն անց կենում, ուշ ու միտքս հավաքում էի, թե տեսնի՞մ՝ խալիսը խոսալիս, քեֆ անելիս ի՞նչ բանից ա ավելի հաղ անում: Շատ անգամ տեսնում էի, որ մեչդանում, փողոցում մեկ քոռ աշրդի է՛նպես են հայիլ-մայիլ մնացել ու կանգնել, անկաջ դնում, փող բաշխում նրան, որ բերնըների ջուրը գնում էր: Մեջլիս ու հարսանիք հո, առանց սազանդարի ե՞րբ հացը կուլ կերթար: Ասածները թուրքերեն էր, շատը մեկ բառ էլու շէ՛ր հասկանում, ամա լսողի, տեսնողի հոգին գնում էր գրախտը, ետ գալիս: Միտք արի, միտք արի, մեկ օր էլ ասեցի ինձ ու ինձ. արի՛, քո բերականություն, ճարտասանություն, տրամարանություն ծալի՛ր, զրաղ զի՛ր ու մեկ աշրդ էլ գու դա՛ո, ինչ կըլի, կըլի, խանչալիդ քարը հո վեր չի՞ ընկնիլ, զառ վարադդ հո չի՞ գնալ: Մեկ օր էլ զու վեր կընկնիս, կմեռնիս, մեկ ողորմի ասող էլ չե՛ս ունենալ:

Մեկ բարիկենդանի, աշակերտներս որ բաց թողի, սկսեցի, ինչ որ երթութունիցս լսած կամ տեսած բան գիտեի, սակ ու զուլիս արի: Վերջը իմ ջիվսն Աղասին միտս ընկավ, նրա հետ հարիր քաջ հայի տղերք էլ իրանց գլուխը բարձրացրին, ու ամենն էլ ուզում էին, որ իրանց ոտը գնամ: Մյուսները մեծ-մեծ մարդիկ էին, շատն էլ դեռ հլա սաղ-սալամաթ, փառք աստուծո, Աղասին՝ աղքատ ու մեռած, նրա սո՛ւրբ գերեզմանին ղուրբան: Ասեցի՝ կեզմավորություն չանեմ, նրան ընտրեցի: Միրտս էկել էր, բերնիս հասել: Տեսնում էի, որ էլ հայի գիրք ձեռն անող, էլ հայի լեզուն խոսող քիչ ա գտնվում: Մեկ ազգի պահողն էլ լեզուն ա ու հավատը, թե սրանց էլ կորցնենք, վա՛յն էկել ա մեր օրին: Հայոց լեզուն առաջիս փախչում էր Կրեսոսի նման. երեսուն տարվա փակ բերանս Աղասին բաց արեց:

Մեկ երես բան դեռ չէի գրել, որ իմ մտնկալկան սիրելի բարեկամ ու ազնիվ հայագրի սրտոն դաճաւ Աղաթոն Սմբատյանը եւրս մտալ: Ուղում էի թուզիս ծածկեմ, էլ շարացի: Ինձ համար աստուած էր նրան էն սճաթին զրկել, նրա շահին մեռնիմ: Զոռ արեց, որ կարգամ. բարեկամիցը ի՞նչ պէտք է թաքցրած: Միրտս դողում էր հարգալիս. մարումս ասում էի, թե հենց հմիկ, որդե որ ա, գլուխը կպտտի, ունքերը կկտտի մյուսներէի նման ու իմ ախմախտիցան վրա մտքումն էլա հո կծիծաղի, որ երևիս շատի Բայց փիտը ես էի, որ նրա ազնիւական հոգին դեռ լավ չէի ճանաչել: Վերջացնելիս, որ հենց էն ա, Թորն էկել էր, ոսկորին դեմ առել, որ շատեց՝ «Թե կգպես կշարունակեք, շատ հիանալի բան կդառնա», — ուղում էի վրա թաղիմ, բերանը, է՛ն քաղցր բերանը համբուրիմ:

Նրա սուրբ բարեկամութեանն էմ պարտական, որ մունչ լեզուս բաց արեց: Նա գնաց թե չէ, կրակը ջանս առաւ: Մճաթի տասն էր առավտտի: էլ հաց, կերակուր միտքս չէկան: Ծանճը առաջովս անց կենալիս ուղում էի սպանեմ, էնպես էի վառվել: Հայաստան հրեշտակի պես առաջիս կանգնել, ինձ թե էր տալիս: Մեռող, տուն, երեխայութիւն, ասած, լսած բաներ՝ էնպես էին կենդանացել, որ էլ աշխարքը միտքս չէ՛ր գալիս: Ինչ խուլ, կորած, մոլորած մտքեր ունեի, բոլոր բացվել, ետ էին եկել: Նոր էի իմանում, որ գրաբառ ու ուրիշ լեզուներ մինչև էն սճաթը միտքս վաւկել, բիտվել էին: Ինչ որ ասում էի կամ գրում մինչև էն հաղալը, գողացած կամ հնարած բաներ էին, էնդուր համար հենց մեկ երես բան դրում էի թե չէ, յա քունս էր տանում, յա ձեռս բեղտրում: Գիշերվան մինչև սճաթի հինգը ո՛չ հացի մտիկ արի, ո՛չ շախի, լիբուխն էր իմ կերակուրը, գրիլը՝ իմ հացը: Տանցոնց խնդրելուն, նեղանալուն, խոռվելուն էլ չէ՛ի մտիկ անում: Երեսուն թաբաղեն, էն ա, լցվելով էր, որ բնութիւնը իր պարտքը պահանջեց, աչքերս գնաց: Սաղ գիշերը ինձ էնպես էր երևում, թե նստած գրում եմ. երանի՛ կըլեր ինձ, թե էն մտքերը ցերեկն էին միտս ընկել:

Մի՛րելի կարդացող, շնեղանաս, որ բանն էսքան երկարացրի: էնդուր համար եմ էստոնք հիշում, որ իմանաս, թե ազգի անըր ի՞նչ լաղաթ ունի, ի՞նչ զորութիւն: էն առաւոտը իմ դուժմանի տանը ո՛չ ետ գա, ինչ որ ես տեսա: Աշքս բաց եմ անում՝ իմ խեղճ, դարիբ գերմանացի կողակցի ձենն ա ընկնում անկաջս: Տեսնիմ, իմ միայնակ որդին դոշին առած՝ էն արտասունքն ա վեր ածում, որ քարեր կմղկտան: Մառս ու դարավաշ էլ մեկ պուճախում են փնտացել, կանգնել, ինձ ցտավելով մտիկ անում: Ո՛ւմ սիրտը էս սճաթին չէ՛ր ճաքիլ: Գծվածի պես վեր թռա, երեխիս եմ նայում. փառք աստուծո, սաղ ա. կողակցիս եմ աղաչում, սիրտը չի՛ կաթում ետ բերիլ: Ի՞նչ էր պատահել, չէի իմանում:

— Անաստված, ինձ սպանեցիր հո, էս ի՞նչ բան բերիր գլխիս, — վերջապես լսեցի:

Ծառեքն էլ մեկ կողմից են ինձ ղնամիշ անում: Վերջապես իմանամ, որ սաղ գիշերը անդադար դեյն եմ տվել, գոռացել, ա՛խ քաշել, խոսացել, ու ինչ որ հարցրել են տանըցիք, միշտ էլ գերմաներեն ո՛չ, հայերեն սլատասխան տվել ու հազար տեսակ վայրիվերո բան ասել, էլ ետ իմ կոխն սկսել: Մինչև սհաթի ինը, էս հալումն ընկած՝ ես իմ քեֆն եմ արել, նրանք՝ իրանց սուգն, ու ինձանից ձեռք վերցրել: էն առավոտը, սաղ շաբաթ ու ամիս, էսօր էլ մուրազս հենց էն ա էլել, որ գնամ, ընկնիմ մեկ իշխանի ոտք, ասեմ, ինձ մեկ կտոր հաց տա, ու ես՝ գիշեր-ցերեկ ընկնիմ գեղեզեղ ու մեր ազգի արած բաները հավաքեմ, գրեմ:

Թո՛ղ ինձ այսուհետև տգետ կանչեն. լեզուս բաց ա էլել, ի՛մ ընտիր, փզիզ, ի՛մ սրտի սիրեկան ազգ: Թո՛ղ տրամաբանություն գիտեցողը իրան համբյարի համար գրի, ես՝ քո կորած, շվարած ուրդին, քեզ համար:

Ո՛վ թուր ունի, առաջ ի՛մ գլխիս խփի, ի՛մ սիրտս խրի, ապա թե ո՛չ՝ քանի բերնումս լեզու կա, փորումս՝ սիրտ, ես լեղապատառ ձեն կտամ.

— էդ ո՞ւմ վրա եք թուր հանել, հայոց մեծ ազգին լե՞ք ճանաչում:

Թաք ըլի դո՛ւ, դո՛ւ, իմ պատվական ազգ, քո որդու արածը, քո որդու խակ լեղուն սիրես, ընդունիս, ինչպես հերը իր մանուկի կմկմալը, որ աշխարքի հետ չի՛ փոխիլ: Երբ որ կմեծանամ, խրթին լեզվով էլ կխոսանք: Աղասին քո փոքր որդին ա, սրանից դ՛հա մեծ, դ՛հա անվանիքը շատ ունիս. ինձ մի սիրտ տո՛ւր, արևիդ մատաղ գնամ, տե՛ս, թե ի՞նչ ձևով եմ գնում, նրանց բերում, առաջիդ կանգնացնում, որ դու էլ զարմանաս, թե էնպես որդիք ունեցողը աշխարքումն էլ ի՞նչ դարդ կանի: Ե՛րեսս ոտիդ տակը: Տո՛ւր էդ սուրբ ձեռդ էլ մի համբուրեմ, որ ինձ ներես, ու գնանք մեր սիրուն Աղասու մոտ:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

1

Քարիկենդան էր: Ձիւնն էկել, դիզվել, սար ու ձոր բռնել էր: Պարզրկա գիշերը է՛նպես էր գետինը սառցրել, որ ամեն մեկ ոտը կոխելիս հազար տեղից տրաքտրաքում, ճոճում, ճքճքում էր ու մարդի ջանը սրստացնում, ձեն աւալիս: Ամեն մեկ ծառի ճղքներից, ամեն մեկ տան բաշից հազար տեսակ սառցի լուլա, հազար տեսակ ձնի քուլա կախ էր էլել ու բիզ-բիզ իրար վրա սառել: Հենց գիտես՝ սար ու ձոր կամ նո՛ր էր ծաղկել, կամ նո՛ր ծերացել, մահվան դուռն ընկել՝ շունչն էր մնացել, որ տա ու աշխարհիս բարով մնա ասի: Ղուշ, գաղան, անասուն, սողուն՝ որը փետացել, էստեղ-էնտեղ վեր էր ընկել, որն էլ վազուց, ամսով առաջ բունը մտել, ձենը կտրել, պաշարը վայելում, գարնան գալուն սպասում: Գետերի, առվերի երեսները սառիցը մեկ գազ էկել, հաստացել, իրար վրա դիզվել, էնպես էր ջրի, աղբրի բերնին հուպ տվել, որ մոտըներին կանգնողը միմիայն նրանց խուլ ձենն էր լսում, որ սառցի տակին տխուր, տրտում քլքլում էր ու էլ ետ էստեղ-էնտեղ կամաց-կամաց ձենը կտրում, պապանձվում, սառչում:

Արեգակը էս առավոտ որ դուխը քնի տեղիցը ու աղոթարանիցը չի՛ բալձրացրեց ու աչքը աշխարհի վրա քցեց, շողքը սարերի գագաթին, դաշտելի գլխին է՛նպես էր պծօին տալիս, պսպղում, փայլում ու սառցի, ձնի հետ խաղում, ծիծաղում, կանաչ ու կարմրին տալիս, որ հենց իմանաս, թե ալմազ, զմռութ, յախութ ու հազար տեսակ-տեսակ անզին քարեր ըլեին դաշտերի, սարերի գլխին, երեսին, դոշին փուած: Սարերի սառը բուքը, ձորերի դառնաշունչ քամին է՛նպես էր մեյդան բաց արել, գոռում, փչում, հոսան անում, ձնի թեփը իրար գլխով տալիս, որ ճամփորդի քիթ ու պոռճակը կպցնում, ճաքացնում, երեսը պատռում, գլխին, երեսին հազար անգամ խփում, աչք ու բերան լցնում, շատին կամ ձորերն էր քցում, խեղդում, կամ ձնումը թաղում, շունչը կտրում, կամ ոտ ու դուխ փետացրած՝ ճամփից խոկում, սար ու լու թցում, խեղդում կամ քարեքար տալիս:

Հսպես մեկ խիստ ձմեռական օրի լիսն ու մութը որ բաժանվեցավ, ու աղոթարանը բաց էլավ, Բանաճոցի* ընկց վեր կացան, տան երդիկները բաց արին, երեսները լվացին, մեկ-երկու խաչ հանեցին, բարի լիս ասացին իրար, երեսները ծածկեցին, ու ամեն մարդ սկսեց գնալ իր բանը: Մեծ մարդիկը միթքըները սանդղիլով, պառավ կնանիքը շարսավը կոնատակների տակին՝ կամաց-կամաց տանիցը դուս էլան ու տերողորմյա քաշելով, Հայր մեր ասելով, Հրաժարիմքը կամ Հավատով խոստովանիմք քթըների տակին փնթփնթացնելով, իրար ողջույն տալով, շատը իր տակը քցելու շորը կամ մորթին ձևոնի բռնած, քիթ-քթի տված՝ գնացին ժամ, դուռը պալեցին, էն վախտին վրա հասան, որ տերտերը դեռ չէր էկել, ժամկոչին ասեցին, որ վանդակը քաշի, ու իրանք մեկ-բանի ծունր դնելուցը հետո՝ մարդիկը սեղանի ասուջին կամ տների տակին, կնանիքը ետի դասումը իրանց համար իրար մոտ շորը փռեցին, չոփեցին, գլուխ-գլխի դրին ու սկսեցին զլից անիլ, իրանց գեղի ու տների բանը պատմիլ, իրար հալ հարցնիլ, մինչև տերտերն էկավ, ճրագները, կանթեղները վառեցին, որտեղ ձեթ չկար, մզկուսին ածեց, տերտերի փիլոնը քցեց, ու ընչանք մյուս ընկերն ու տիրացուք կղային, նա էլ մեկ-բանի ծունր դրեց, չոփեց, սաղմոս ասաց, աղոթք արեց, էկոզներին լավ վարսավուրդ արեց, որի քեֆը հարցրեց, որի հետ էլ էնքան զրից արեց կամ աչքերը ճմբռեց, մինչև խալխը մի քիչ շատացավ, ընկերն էկավ, Հրաժարիմքն ասեցին զգալը դիտներին, երեսները գեպի Արևմուտք դարձրին, ու հետո էլ հոտ շուտ էկան, Հավատամքն ու Մեղեն սկսեցին, զանգակն մեկ անգամ էլ քաշեցին, որտեղ զանգալ չկար, ժամհարը գնաց, կտրների, աղբանների վրա ձեն տվեց, ու ժամն սկսեց կանգնիլ: Տերտեր, տիրացու ժամն էին ասում, մողովուրդը ծունր դնում, խաչ հանում կամ չոքում, նստում, ու աշխատասեր, ժիր մզկուսին յա ճրագի ծերը կտրում, յա կանթեղներին լիս տալիս, յա թե չէ՝ միտքը քորելով, կոնդալ գլուխը տրորելով, արշտտալով դուրս ու տուն էր անում, բուրվառ շինում, կամ էրեխեքանց գլխին խփում, որ հանդարտ կենան, դալմադալ շանեն, դես ու դեն լվագին: Բազի անգամ էլ բոնոթու դուրթին ջիբիցը կամ ծոցիցը հանում, թափ տալիս, ինքը քաշում, փոշուում, երեսին խաչ հանում յա սատանին անիծում ու բեղխուղեքանցը թավազա անում, պատիվ տալիս ու էլ ետ ծանր-ծանր գալիս, իր տեղը կանգնում կամ տիրտերի հրամանը կատարում:

Ջահել, տան տղերքն էլ ամառվան պես խոտ հնձելու, կալ կալսելու,

* Երևանուցը հինգ վերջուտ հեռու մեկ գեղ՝ Հյուսիսային կողմն ընկած. տեղը բարձր, շուրջ քաղցր, օդը գեղեցիկ, չորս կողմը բաղերով լիքը: Մեծը երկու հրաշալի եկեղեցի, հարգար քյալավա, ու այժմ հիսուն տուն կա: Ամառվան տեղը Երևանու խաների:

բազ փորելու, էտեւու, Թաղելու, դարման կրկնու դարդ շունենալով՝ ճշկոտալով, աշքնիւր ճմռեցին ու քնասարամ մտան գոժք, որ տաւարին, ձիանանցը խոտ ստաւ, տակըները սրբեն, ջուրը տանին, ձիանը Թիմարեն ու հետը խաղ ասելով էլ հո կապեն ու զնան տուեա։ Հարզեոք հարսերը՝ ասդարսուր գոլաբաթնի զճաղը մինչև թըններէ կհար խոր քցած, զոզ ու լաշակի ծերը աշքերի տակը խոր քաշած, որ էլ երեսները չէր հրում, մեկ դարալի կամ դարդաք մինթանա հաքըներին, մեզի կամ կտաւի շապկով զարդարած, մեկ մեծ գոտկով մեջքները շորո տակ, հինդ տակ կապած՝ զք պէս կուփ-կուփ վեր թռան, երեսներին մի քիչ ջուր քեցին, փեշով սրբեցին, ու որն սկսեց տուեն ազելել, որը դոռը սքբիլ, որն էլ շայամախին տվեց, կրակ արեց, որ թունդերը վառի ու ասն Թաղարեքը տեսնի, պղնձները վրեն դնի ու կերակուրները էփի, հազիր անի։ Տան ջահել աշկերքն էլ գլխըները սանդղեցին, մաղըները հուսած, քամակներին քցած, կարմրազագաթ պոպոզ մորթի գրակները պիրներին, անկաշները կապեցին, դաստամալն ուարներին քցեցին, կուժը վրեն դրին, բերանը կալան ու զնացնն, որ տան համար ջուր բերեն, ու երկար ժամանակ ջրի վրա իրար հետ գրեց տալուցը հող՝ էլ հո իրար հետ խոսալով, ծիծաղելով մեկն իրանց ստանը րնաց, մյուսն՝ իրանց։

Արեգակի շաքն քնկավ տուն. բարչազը մեկ կողմից էր շվացնում, բզզում, հոսանք մյուս կողմից ֆատացնում, փստացնում, վղվզում, ձինը փանջաքեքովը ու երգկովը ներս ածում, աշք ու անկաշ լցնում, ու էրեխեքն էլ քնաթաթիս վրա կացած, Թանգրի շորս կողմովը բոլորված, շարված, ու դեռ անլովա՝ սաքները քարին, գետնին էին ծեծում, մորըները խփում, որ հաց տոնի՞ն, ուստեն Աթարի սև, Թանձր ծախք դստն ու երգիկը կալել, տունը միտ ծով էր շինել, էնպես որ մարդի աշքը առաջը չէ՛ր կարում ջակի էրեխեքանց սուգ ու շրվանը գլուխ էր տանում, քյալա ծակում։ Որն օրորոցումն էր լալիս, որը դեռ յորգածի տակին, աշք ու բերան ծխով լիքը՝ գոռում, հարայ տալիս, սրն էլ տված հացովը հեքեք չէք. էլի մնզովում, ուզում էր, որ էլի տան, որ ձենը կարի։ Խեղճ առնտեկներ հո, չէ՛ր իմանում, թե ձեռը ո՞րի բերնին դնի, ո՞րի աշքը կշտացնի, ու իր բերանն ու աշքը հո, բաց ու խուփ անելով մեռել էր, հենց բանի՞ր է՛նքան ծուխ էր կազ տվել, քանթի քաշել, փոշտացել, հազացել, որ օրտն էկել էր, բողազին դիմ առել։ Է՛նքան աշքերը տրորել էր ու աղի արտաստեք Թափել, որ աշքի լիտը թռել էր է՛նքան հուզեկուզ, հավկրե պես ման էր էկել, պուճախե-պուճախ ընկել, որ էլ մեջքը չէ՛ր կարում քաշիլ։ Թանգրին էլ քանի կենում էր, թեժանում էր։ Պղնձները շիթղիթալով եփ էին գալիս, ինքն էլ

թունդրի շորս կողմը դուրարա ավել քսեց, սրբեց, կերակրենքի համը տեսավ, աղ քցեց ու մտիկ էր անում, որ ժամավորը տուն գա:

Աստուծո ողորմությունը հասավ. ծուխը ետ քաշվեցավ. քամին ետ առավ, ջրի գնացողները էկան, տղերքն էլ հավաքվեցան. արեղակը մեկ ջիդարոյ էկավ, բարձրացավ, բայց դեռ Ողորմի աստծու ձեռն շլսած, ժամավորները չէկած՝ ո՞վ էր կարող, որ բերանը նշխարք դնի:

Առվոտա սհաթի ութը դեռ չէ՛ր ըլիլ, էս որ ասում եմ:

— Է՛հ, ժամ չի՛ դառավ մեր գլխին, մեկ իշի հարսանիք դառավ, տո,— սկսեց տանուտեր Օհանեսի մեծ տղա Աղասին բերանը բաց անիլ ու ինքն իրան թոնթորալ, բարկանալ, որ իր բող ձին թամբել, հազիր էր արել, որ էսօր դուս գնա, ջիրիդ խաղա ու ուզում էր, մոնց որ ըլի, մեկ փոքր նհար անի, ձիու քամակն ընկնի ու գնա, իր թայդաշ (տու) տղերքանց հետ իր քեֆն արամիշ անի:— Տո՛, ձեր տունը չբանդվի, ախր ի՞նչ խաբար ա էսքան պոչը ձգել, երկարացնել: Մեկ-էրկու ծունր դի՛ր, երեսիդ մեկ-քանի խաշ հանի՛ր, պրծանք, գնաց. ժամի դուռը պաշ արա՛, էլ ետ արի՛, քո բանդ տես: Ի՞նչ ա, էսպես օրն էլ ժամի տուտը բռնիլ, ե՛րկար մտիկ անիլ, որ հա կա՛ց ու բերանդ բաց ու խուփ արա՛, թե Օրհնյալ եղերուքն ասեն, որ բերանդ հացի համ տեսնի: Խաչը զիտենա, էս հալեորներն ու պառազները քանի մեծանում են, խեղճըներն էլ հետըները կորցնում: Կուզես բարկացի՛ր, կուզես սառը ջուր խմի՛ր, որ մեռնիս էլ, էնքան պետք է մտիկ անես, որ ժամավորները գան, Ողորմի աստված ասեն, որ բալթի թե աչքդ մի բան տեսնի: Մարդի աչքը ջուր ա կտրում, լծրդը շորանում: Էսօր էլ հո մատաղ շե՛ն մորթել ու ժամի դռանը բաժանում, որ հա թե մտիկ էլ անես, էլի աչքդ մի բան տեսնի, բերանդ մսի համ, քիթդ մսի հոտ առնի: Տերտերների գլուխն էլ հո էսօր լալ տաքացած՝ ի՞նչ են մտիկ անում, թե գելը ոչխարը տարավ: էլ տուտը շե՛ն կտրում, լավ-օսալ մի քիշ ոտը բարձրացնում, որ աղունը շուտով վեր գա, ամեն մարդ իր տուն գնա: էլ շե՛ն միտք անում, թե էսօր ի՞նչ ծր ա: էս կարգ դնողին ի՞նչ ասեմ. նրա հորն ողորմի, ինքը հացի տեղ խոտ կըլի կերած, բա՛ս... Փորս վեց-վեց անում, ղվլոց ա ընկել, էլի հա կա՛ց ու զլխիդ վա՛յ տո՛ւր, թե ժամը պետք է արձակվի, որ փորիդ արքայություն ըլի:

— Տո՛, խա՛նի խարաբ, ի՞նչ էլավ քեզ. մի քիշ որ համբերես, լեզուդ քեզ անես, լավ ըլի՛լ. ի՞նչ ես առավոտ-առավոտ էլ բերնիդ կապը կտրել, հո կրակ չի՞ ընկել փորդ ու քեզ էրում, խորովում,— ասեց մերը բարկանալով,— հո աշխարհը տարան ո՛չ, դու մնացիր: Մենք ջա՛ն շունիք, մեզ աստված չի՞ ստեղծել, հողի՞ցը դուս էկանք: Պա՛-պա՛, պա՛-պա՛... էս ժամանակիս տղերքը հենց սալթ գծվել, կապովի են դառել: Ո՛չ մեծի պա-

տիվն են ճանաչում, ո՛չ հավատի գինը, ո՛չ ժամի, աղոթքի զորությունը: Էս ա, որ աստված մեր գլխին բարկացել, ամեն կողմից մեզանից զուլումը պակաս չի ըլում, է՛: Ամենն էլ իրանց ձին են քշում: Էրեկվան երեխեն էլ դեռ ոտը չի՝ էլած՝ ոտն ա բարձրացնում, հո աստված չի՝ վերցնիլ: Վեր կացար տեղիցդ, տո՛, մեկ հլա ասածուն փառք տո՛ւր, երեսիդ խալ հանի՛ր, հոգիդ միտքդ բն՛ր ու ետո ուզածդ արա՛, է՛. հո ճաբելիք ո՛չ: Տա՛, տա՛, տա՛... Աստված ազատի էս ժամանակվա երեխեքանց ձեռիցը. որ թողաս, աշխարք կքանդեն: Լավ ա, որ աստված էսպես անօրեն բանին համբերում ա, ես ըլիմ, չե՛մ համբերիլ:

Աղասին հնազանդ որդի էր: Գորդ ա, մորը ո՛չինչ շահեց, լուվեց, բայց ասածը մեկ անկաջովը մտավ, մյուսովը դուրս էլավ: Ոտի տակին կրակ էր վառվում. սիրտն ուզում էր բերնովը դուս գա: Գելումը մեծացած ուսմիկ տղա՝ հազարից մեկ անգամ ժամի երես չէ՛ր տեսել, մեղի ձեն չէ՛ր լսել, կողքերն ու գուլսը շարում, սարում հաստացրիլ: Մեկ զատկին, մեկ էլ ջրօրհնեքին, սատանի աչքը քոռ, զորդ ա, զանգակի ու պատարագի ձեն իմանում էր, բայց վա՛յ էն իմանալուն. ո՛չ սրտին էր քյաջ անում, ո՛չ ջանին: Նրա համար ժամն ու գիլի հարսանիքը մեկ էր. ո՛չ բառն էր իմանում, ո՛չ զորությունը. ծունը դնելիս կամ շոքելիս էլ մեջքն ու ոտներն էին ցավում. ծալապատիկ նստում էր, բեզարում էր, ոտի վրա կանգնում էր, չէ՛ր կարում համբերիլ: Շատ անգամ ճարը կտրում էր, դուս էր գալիս ժամի հայաթը, մեկ գերեզմանաքարի վրա նստում, մեկ կուշտ քնում, էլ ետ ներս մտնում: Շատ անգամ էն վախտին էր ժամ գնում, որ ամեն բանը կերել պրծել, Օրհնյալ եղբուքն էին ասում: Ո՛չինչ. մեկ-երկու խաչ էր հանում երեսին, ժամի դուռը պաչում, ետ դառնում:

Սաքի մենք է՛նպես չենք անում, կոպիտ գեղըցու վրա ի՞նչ ենք զարմանում կամ ծիծաղում: Գրի սեն ու սպիտակը հո, էսպես տեղը, տերտերներն էլ բռանց էին ջոկում. ավետարան կարգալիս հազար անգամ յա շեշմակը (գյոզուկը) դզում, յա տիրացվի, մղգսու վրա բարկանում, յա գրակալը դռըններին քաշում, յա գլուխ, երես գրքի միջումը կորցնում, մեկ պատիկ մոմ էլ ձեռներն առնում, յա մոնթի գլխին խփում, որ մոմը դուզ բռնի: Շատ անգամ էլ, որդիանց որդի, մեկ փիս, անմարս, դժար, տտամ, գլուխ կոտորող բառ էլ որ չէր ուստ գալիս, հենց գիտես, թե սատանի թամփը կորավ. շատ կոտանալուցը, մոմը մոտ բռնելուցը յա գիրքն էր էրվում, յա նրա միրուքը: Ամա էսպես բառեր վարավուրդ էին արել, մոտանալիս կամ գլխովն էին պտտում, կամ մեկ գիրն ասում, մյուսը կուլ տալիս. յա թե չէ՛ սխ կարգալու տեղ՝ սոխ կամ սխտոր ասում, զս ասելու տեղ՝ ղըսբախ, ու ժամ օրհնողն էլ յա շոռ էր ասում, յա չէ՛ լսում: Մեկ գիր պա-

կաս ժամանակին հո, աստված հեռու տանի. ժամ ու ժողովուրդ, տերտեր, տիրացու իրար գլխով էին դիպում. ամեն բերնից էնպես մեկ խոսք էր դուս գալիս, որ զուռնի փոխանակ դափ էին ածում, մամի տեղ ցլազվելը յա քշոցը կարդացողի ձևը տալիս, տպողին օրհնում, կազմողին գովում ու գեջդանգեջ, պրծնելիս, աստծուն էնքան իրանց հոգու համար շնորհակալութիւն շանում, որքան գրքից, ավետարանից ազատվելու խաթեր: Թե մեկ վարդապետ էլ պատահում էր էսպես վախտը, աստված հեռու տանի, էշը մնում էր ցխումը խրված, կարդացողի ոտն ու ձեռք դող էր ընկնում, լեզուն կապվում:

Ձէ՛ զարմանալու. ի՞նչ անեն խեղճերը, գեղերումը վարժատուն շունին, քաղաքներումը՝ օրինավոր վարժապետ, ու շատի փորում, հինգ օր ման գաս, մեկ այբի կտոր շն՛ս գտնիլ: Է՛ն էլ շատ ա, որ իրանց ջուրը ջրամանիցը հանում են, իրանց բանը յույա տանում, ժամի կարգը կատարում: Ամենս էլ լավ գիտենք, թե ո՞ւմ մեղքն ա, ամա հիմիկ խոսալու վախտը չի, հետո կասեմ. ի՞նչ ասեմ, իմացողն իմացավ ու անկաջի տակն էլ բալքի թե քորեց. բայց անկաջի տակը քորելով փոր չի՛ կշտանալ, լավ է մեկ օր առաջ իր բանը կարգին բռնիլ ու շատիլ՝ էգուց, էգուց: էգուց էլ էս օրվանից ա, ընշանք էգուց-էլօր կքցենք մեր բանը, գելը սուրուն կտանի. ով անկաջ ունի, լսի, թե չէ ոտը քարին կառնի:

Մեր Աղասին, բացի սրանից, դորդ ա, տարին իրեք-չորս անգամ սրբութիւն էլ էր առնում, խոստովանվում, պաս ու ծում պահում, զատկի մատաղին ընկեր ըլում, խունկ ու մոմ վառում, իր մեղքը բոլոր տերտերի վիզը կապում, ինքը բերանը սրբում, ձեռները լվանում, դրազ կանգնում, բայց էս պարտքիցը պրծածին պես, քրդի ասածին պես՝ «էլմը գեն կիկոն» էր, «էլմը զեն կիկոն»: էլ էն ջուրը, էլ էն ջաղացը. ո՛չ դուղն էր բան մտնում, ո՛չ բերանը լազաթ առնում: Շատ անգամ ժամի ճամփեն էլ էր մտքիցը քցում, խունկն ու մոմն էլ: էս մեկ ազաթ էր. աչքը բաց էր արել, էնպիս էր տեսել, թե հինգ նավակատայցը միս լպետք էր կերած, ժամ գնացած, ծում պահած, սրբութիւն առած, պատարագ արած, հոգո հաց սված, գերեզմաններն օրհնած. ուրիշներն անում էին, ինքն էլ էնպես էր անում, աղբատաց կերակրում, շատ անգամ քահանա, խալի կանչում ու իրանց ննջեցելոց հոգիքը հիշում: Բոլոր, բոլոր հիանալի սովորութիւններ էին, անման օրենք, սուրբ աստվածապաշտութիւն և մարդասիրութիւն: Աստված տա, ամեն ազգ էս բարեգործութիւնները ունենան, որ մեր ընտիր հայերն ունին, ամա Աղասու շիգրը հենց էնգուր վրա էր շատ անգամ գալիս, որ ինչ անում էին, խելքումը չէին նստացնում, թե բանի գորութիւնն ի՞նչ ա: Հանդն էր դուս գալիս՝ իր մասիլն ու պտուղը, դաշտերի

550617

ԵՄՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ծառն ու ծաղիկը, երկնքի պայծառ արեգակի, լուսնի, աստղերի լիսը տեսնելիս նրա հոգին վերանում էր, խելքը թռչում, շատ անգամ աչքերը ծոզ գառած՝ տեղն ու տեղը մնում կանգնած. հենց իմանում էր, թե իրան գրախտը տարան: Չեռները քցում, գլուխը բաց անում, երեսը մեկ երկինքը, մեկ երկրի վրա քցում, հոգոց հանում ու ցանկանում էր, որ ձեն տա: — Ա՛խ, ո՞վ էս դու, ո՞վ, յարադանիդ դուրբան, աստված, որ էսքան բարիքը ստեղծել էս մեզ համար: Ա՛խ, ընչի՞ շնա քո սուրբ երեսը մեկ օր մեզ ցույց տալիս, որ բռնկող ընկնիք, մեր սիրտը, մեր հոգին քեզ մատաղ տանք: Թե ասեմ՝ երկիրն ա մենակ դեղեցիկ, հազար ծաղկներով, բուսով զարդարած, բաս երկինքը ո՞ր թողամ, որ ցերեկը ինձ լիս ա տալիս, հանդիս պտուղը հասցնում, գիշերը մուկն իմ աչքիցս հեռացնում ու էնպես, շողրի պես գլխիս վրա կանգնած՝ անձրև, արև տալիս, որ էս ապրիմ, որդիքս պահպանեմ, աշխարհի պես: քը գամ, որ մեռնելիս էլ գան հողիս վրա, ինձ մեկ դարտակ ողորմի ասեն: Ա՛խ, երկնային թագավոր աստված, քանի աչքս բաց եմ անում, էս քո արարածը տեսնում, սիրտս կրակ է դառնում, աչքս՝ ծով, բերանս լավում, մնում եմ տաքացած, քեռուցած, բայց ա՛խ, ո՛չ էս կրակն ա ինձ էրում, ո՛չ էս ջուրն ինձ խեղդում: Աչքս մոլորված՝ էս թփից էն թուփ, էս սարից էն սարն ա ընկնում, ծառի տակին ասես, սարի գլխին ասես՝ մտիկ անելով աչքս շաղկում, ջուր ա կտրում: Հենց գիտես՝ մեկ ձեն, մեկ թև, մեկ աներևույթ հոգի, տերևները լսշալիս, դուռը թռչելիս, աղբյուրը քթաշալիս, բյուլբյուլը երգելիս, հովը փչելիս, շաղը երեսիս թափելիս, ամսը գոռալիս, անձրևը գալիս ինձ ձեն ըլի տալիս, ինձ ձեռով ըլի անում, ինձ վրա խնդում, թե վայելի՞ր էստոնք, հողածին մարդ, բարի կա՛ց, բարություն արա՛, Արարչիդ մեծությունը ու խնամքը ճանաչի՛ր, ծառի պես պտուղ տո՛ւր, ծաղկի պես՝ հոտ, սարի պես՝ աղբյուր, դաշտի պես՝ մասիլ, երկրի պես՝ հաց, երկնքի պես՝ լիս. վայելի՞ր աստուծո բարությունը, ուրբշին էլ փայ տո՛ւր. աղբատ տեսնելիս՝ կերցրո՛ւ, կշաացրո՛ւ, դուռը վրովդ անց կենալիս՝ կանչի՛ր, կուտ տո՛ւր. դու առատ ձեռք ունեցիր, որ առատ առնիս ու բախտավոր ըլիս: Ա՛խ, բոլոր կանեմ, կյանքս ուզեն, շե՛մ խնայիլ, բայց ի՞նչ կըլի, որ, տե՛ր իմ և աստված քան, էս հոգին մեկ օր էլա մի ինձ երևի, որ էսպես կարոտ չմնամ, չէրվիմ, չմաշվիմ նրա աննման սիրովը: Երազումն էլա որ մեկ նրա պատկերը տեսնեի, սրտումս դարդ չէր մնալ, էսքան շի հասարաթ ըլիլ ու տանջվիլ: Թե դու էս նրան ուղարկում, ո՞վ տեր իմ և արարիչ, ինչի՞ շնա հրամայում, որ մեկ օր, մեկ օր, ա՛խ, մեկ րոպե էլա, մեկ աչքս բաց ու խուփ անելիս էլա, նա մի աչքովս ընկնի, նրան տեսնիմ, սիրտս հովանա ու էլի նրա ասածն անեմ. բերնիս թիքեն հանեմ, ուրբշին ուտացնեմ, հա-

քիս շորը հանեմ, արքշի լաշը ծածկեմ, որ հորնքմորս սիրած էլ արախանա, ասեն, թե ճեւարած իրանց բարի գավառի ան պարզեւել, որ իրանց խրատը գեաթնը չի քրան, իրանց բարի ճամփին ան հեռուում, իրանց ասածն անումն:

Հանդը դուս գալիս՝ մեր բիրտ Աղասին էսպես էր մտածում, ա սիրտն էրվում, ժամիցը գալիս՝ փաւը էր սաւլիս աստուծո, որ շուտ արձակվեցավ, ինքը տան էկող, որ մի քիչ գիծջանա ու դնա հանդը, որ էլի սիրտը բացվի, էլի էն հիանալի ձեռք լսի ա իր բանն անի: Շատ անգամ բարկացած՝ գալիս էր, ասն սրտախաւքը կամ քորուտ տակին ոտները փաւում, տրտնջում, թանթաթում, գանգաւ անում, որ ժամումը, խոտաւանվելիս, էնպես բաներից էին խաբար տուել, նրա սիրտը վիրաւորել, որ նրա մարգովը ամենեքին երազումն էլ չէին անց կացել:

— Ախպեր, արածիս հլա մեկ ճար արա՛, հետո ուրիշ բաներից հարցրու, է՛,— ասում էր շատ անգամ նկզանաւուլ:— Հենց քանի ասում ես, էլի երկու տաթ շարացնում, զլուխդ ասնում են, թե՛ ասա՛, ասա՛: Ախր որ չեմ արել, ի՞նչ տանեմ, ի՞նչ էնպես բան արա՛, որ սիրտս մի քիչ հովանա չա տարանտ, շատ խոսալուց ի՞նչ կշահվիս: Ասենք, թե խաթր եմ անում, լիս չի՛մ ընկնում, հենց պետք է ամեն բան բերանդ գալիս խոսի՛ս: Երբտա սրտում ան կը հարցրած բաներիցդ, քար ըլի, էդ խոսքերը չի տանիլ: Ախր ի՞նչպես են աստուծո սուրբ տաճարումը կնպես բաներից խաբար տանում, որ շուտմը չի՛ պետք է խոսացած, բալքի թե քամին իմանա, ասանի, ուրքշի անկաջ քցի. տանը չի՛ պետք է ասած, որ ըլլիմ չիմանամ, պատերը գարգանդին: Ես իմ կարճ խելքովս կնպես եմ իմանում, որ մարդ խոստովանվելիս ինքը պետք է իր մեզքի վատութունը, իր արած շարութունը միտք անի, փոշմանի, զղշա, աստծուն խնդրի. որ իբան թողության տա, որ էլ չանի. հարողության տա, որ իր ճամփիցը շեւանա, բարի ըլի, թե չէ՛ զոտ անելով, մարդի վրա բեռը դնելով, անկաջը էսպես բաներով շնեւելով, արտիցը ո՛չինչ խաբար շանելով ի՞նչ կընկնի մարդի ձեռքը. ոչինչ: Հիմզ օր էլ պուխդ քարեքար տուր, տարով ծում պահի, որ սիրտդ թամուզ չի՛, ի՞նչ օգուտ: Թե ինձ վատություն ես արել, պետք է որտով իմանաս, ինքդ փոշմանես, թե չէ որըըլի ասելով դու հո քո ուզածը ու քո խաբհարըը չն՛ս թողալ: Տերակրի առաջին շքելիս, մեղա տալիս էնպես պետք է վեր կենաս, որ խղճատանքդ դիմը ըլի, նրա ասածը գլխումդ մտնի, թե չէ՛ սիրտդ լիքը գնացիր, լիքը վեր կացար, ի՞նչ օգուտ: Խաթարաւա ա, էլի մեկ որ յախեղ ձեռ ան ընկնում, էլ չեն ուզում, թե պակեն:

Հաղորդության օրը որ գալիս ան, աստված գիտենա, ջանս դող ան ընկ-

նում: Ինչ աման-չաման կա, լվանում եմ, դուզս մզում, քամում, բեինս քանդում, որ տեսնիմ, թե ի՞նչ եմ արել, որ ես ինքս ասեմ ու հարցնիլ շտամ: Տուն չե՛մ կտրել, մարդ չե՛մ սպանել, ուրըշի հասցը ձեռիցը չե՛մ խլել, աստծուն իրան այն ա. գողութուն, շարութուն, անառակություն մտքովս էլ չի՛ անց կենում, էնքան արևի, անձրևի տակին չոքըլոք եմ անում: Առավոտը գնում եմ հանդը, ըրգունը գալիս, մեկ մարդի ծուռը աչքով չեմ մտիկ տալիս, էլ մեղքս ո՞րն ա, որ հենց գլխընկերս տանում են, թե՛ հա՛, ասա, հա՛, ասա՛: Ես լավ գիտեմ՝ մեղքի պարկն ո՞վ ա, իրանցից պետք է հեսաբ պահանջել. մեկ վրա են բեռը բարձում, մեկ մեղավոր շինում: Արդ են ասել, թե շատ կարգացողի ծուծը բարակ կըլի, գլխումը խելք չի՛ քիլ կամ թե չէ կթուրքանա: Աշխարքս կարդացողիցն ա շինվել, կարդացողիցն էլ պիտի քանդվի: Իմ դուշմանս նրանց ձեռը չընկնի, սազ-սազ կուտեն մարդի: Ինչ ասես՝ նրանցից դուս ա զալիս: Ավետարանը իրանք են կարդում, ժամ ու պատարագ իրանք անում, մեզ ասում, թե մեր ասածն արեք, մեր գործքին մեք նայիլ: Ախր ի՞նչպես շնայեմ, հո բոռ չեմ, փառք աստծու: Ինչ ճամփով որ դու գնում ես, ես էլ էն ճամփովը պետք է հետդ գամ. տո՛, դու դուզ գնա՛, որ ես էլ դուզ գնամ, է՛. զոռի բան չի՛ հո: Տո՛, դու խեցվանի պես ծուռն ես եսում, ինձանից պահանջում ես, թե ծուռը մի՛ գնար: Առաջ դու արա՛, ետո ինձ խրատ տո՛ւր, է՛:

Ես էլ գիտեմ, որ աստված փիս բանը չի սիրիլ. ես որ հող տեղովս ասում եմ, նա ի՞նչպես կընդունի: Թե բան ունիս, է՛ն ասա, էդով քարվան չի՛ կտրվիլ: Նստում են երկա՛ր, գունալամա խոսում, հազար բանի անուն տալիս, հազար հրաշք պատմում, մեջը փուշ, օխտը հատիկ, ո՛չ ազ կա, ո՛չ համեմ: Քրիստոս գիտենա, իմ ժառիցը ու դաշտիցը շատ բան եմ սովորում, քանց սրանցից: Տո՛, փող էլ ուզես՝ կտամ, լունենամ, գլուխս կծախեմ, քեզ կպահեմ, թաք ըլի էնպես բան ասես, որ խելքումս մտնի, իմ հավարին հասնիս, էն ժամանակը հոգիս ուզես, քեզ թասիր չե՛մ անիլ, չե՛մ:

Ամենը հո ամենը, իլահիմ մեր Տեր Մարկոսը, որ առավոտից մինչ ըրգուն՝ փիլոնն ուսին քցած, փոխանը վեր քաշելով, հողաթափը ծրփծրբփացնելով կամ քոշերը քստքստացնելով, քուցին-քուցին անելով, մեկ դա-գանակ ձեռին, լոնդի տերողորմեն շխշխկացնելով, քուլեքը շափելով, մեկ մեռել կամ կնունք, շխափլավ կամ մատաղ պատահելիս՝ մեկ էլ էն ես տեսնում, որ հազարով, փոշտարով, ոտին-գլխին անելով, դռները ջարդելով, կոտրատելով, ափալ-թափալ ներս ընկավ, հոգեառ հրեշտակի պես էկավ, թունդրի դրազը կտրեց, իրան-իրան նստեց, արաղ, մազա ուզեց, ու հենց իմանաս, թե մեռելի կես հոգին ինքն ա ուզում հանի: Գեռ պատանը չկարած, չլվացած, շուտով թաղում ելե՞քն ու կողոպուտն ա ուզում, աստ-

ված հո շի՛ վերցնի: Տո՛, մեկ արի՛, ձեռս բռնի՛ր, հոր պես ինձ սիրտ դի՛ր, ինձ անուշ լեզվով՛ մխիթարի՛, եստ հոգիս էլ հետը հանի, է՛. թե որ շտամ, պատժի գամ: Մեկ հացկերույթ ըլելիս՝ սուփրի գլխին ինքն ա նստում, հինգ մարդի ղզար հաց ուտում, տկի հոտն առնելիս՝ փորը ղվլուց ընկնում: Տո՛, թո տունը չքանդվի, թո տունը, հո սոված շեռա՞ր, ա՛յ խանի խարաբ, ի՞նչ էլավ քեզ. մարդի փորը հո դժոխք շի՞, որ իրան ուտի:

Մար ու ձոր՝ տերտերի փոր. ի՞նչ ղորդ են ասել, է՛, Բերնին ղուրբան, ով էս խոսքն ասել ա: Ավետարանի կողքումը պետք է գրած, որ սրանք կարդան ու իմանան: Քիչ ա մնացել, որ մեզ սաղ-սաղ ուտեն: Երեխեք-նեքս շորան դառած ման են գալիս, նրանց դարդը շեն քաշում, որ մեկ այբ-բեն էլա, մեկ ճգի-բգի սովորցնեն, հենց իրանց ֆիբրն են քաշում: էղպես հո շի՞ ըլի:

Ղորդ ա, կարդալ-մարթալ շե՛մ գիտում. էշ կերել եմ, էշ մեծացել: Ես ի՞նչ գիտեմ՝ տերտերն ի՞նչ ա, ժամն՝ ինչ: էղպես բաները էս հաստ գլխու-մը, հազար տարի էլ ասեմ, մեռնիմ, կտրիմ, ոտներս քարեքար տամ, տուն շի՛ գնալ, տո՛ն: Պարտականը նա ըլի. որ ինձ կարդալ շի սովորցրել, ամա բանը մենակ կարդալումը շի՛: Ինչ կուղե ասեն, Լս իմ կոպիտ ղլխովը էնպես եմ կարծում. նհախ տեղը՝ դատած մալը ուտիլը ու դարտակ քնիլը հարամ ա: Մարդ պետք է ինքն էլ աշխատի, որ կերածը հալալ ըլի:

էս լսողն էնպես կիմանա, թե մեր Աղասին մեկ սարսաղ, անհոգի, անասոված, իր հավատն ուրացած մարդ պետք է ըլեր, որ մեր ողորմելի կարդացողներին էսպես քարկոծում, պախարակում էր ու էլ միտք չէ՛ր անում, թե նրա՛նք են Քրիստոսի կենարար մարմինն ու արինը ճաշակում, ծառա եմ նրանց սուրբ զորությանը: Նրա՛նք են մեր հոգու տերը, մեր մեղ-քը սրբող-մաքրողը: Նրա՛նց է տված երկնքի ու երկրի իշխանությունը, որ արքայության դուռը մեզ համար բանան կամ փակեն: Նրանք որ շըլին, մեր հոգին դժոխքումը հուրն-հավիտենական խորի պուճախումը հա՛ կտանջ-վեր, հա՛ կտանջվեր ու սատանեքանց փայ կըլեր: Մաղե կարմնջովը անց կենալիս՝ տեղը թե նրանք մեր ձեռը շի բռնեն, անդունդը կթափվինք, ու ամեն մեկ մեր թիթեն հազար սատանի ճանկը կընկնել: Ինչ ուզում ես՝ խոսի՛ր, արա՛, ձեռդ ո՞վ <ա> բռնում, ամեն մարդ իր գլխի տերն ա, ամա էսպես բանի վրա խոսողի ատամները պետք է ջարդած, որ խելքը գլուխը գա:

Ի՞նչ անես, էշ գեղըցի ըլելով՝ գլուխը հաստ, ծուծը բարակ, անտաշ, կոպիտ, ո՛չ վարպետ էր տեսել, ո՛չ վարժատուն, ձիու տակը սրբելուցը, ժաճը բռնելուցը, հանդը վարելուցը ու կատպանությունից ավելի ո՛չինչ

բան շէ՛ր գիտում: Ախր մեկ մարդ որ անվա հաց ուտի, ամսըներով շո-
լումն ու գոմումն իր օրն անց կացնի, նրանից էլ ի՞նչ հարցնես, ի՞նչ բե-
զամաղ ըլիս. նրա ասածը ո՞վ չվանի կդնի: Քեկուզ գեղըցին, թեկուզ յա-
բանի հայվանը, մի հեսաբ ա: Մեկ մարդ որ խաչ հանելիս լիմանա, թե
ձեռը առաջ դո՞շին պետք է դրած, թե՞ ճակատին, ա՞՛ջու կողմը, թե՞ ձա-
խու, սաղ տարին հինգ անգամ ժամի երես տևանի, էլ ո՞վ նրա դնշին մտիկ
կտա: Կըլի որ նրա բոլոր անբավականության պատճառը բարիկենդանն էր
ու ժամի երկարիլը: Բալքի միտք էր անում, թե իր թայդաշ տղերքը էն
սհաթին ձի ու ասպաբ հագրած՝ դուս ըլին էկած, ու ինքը կտ մնա: Բալքի
թե հենց է՛ստուր համար էր նա էնքան դատ-բեղատ անում, տրտնջում,
բերանը ավերում, հոգին ապականում. թե չէ նրա ձենը մինչև է՛ն օրը իր
հերնըմերն էլ չէին լսել: էս պատճառով կարելի ա նրա գիծ խոսքերը մո-
ռանալ, նրան ներել ու կսպես արեղցիեղ, հայվարա խոսուլի բերանը
ցխել, որ յոր շափը ճանաչի:

Ուրեմն՝ լսողը թո՛ղ չբարկանա ու իսկույն ձեռք բարձրացնի, որ Աղա-
սու բերնին խփի էսպես շար լեզու ուրիշ մարդիկ էլ ունին, բայց Աղասու
բարի խասիաթը, բարի սիրտն ու հոգին քիչը կունենան: էս հասակը հա-
սել էր, քսան տարին անց կացել, նա դեռ հորնըմոր առաջին կնպես էր,
ինչպես մեկ անմեղ գառը: Մեկ օր նրանց խոսքիցը շէ՛ր դուս կկել. մեկ օր
նրա բերնիցը մեկ թթու խոսք շէ՛ր լսված. աչքը նրանց աչքին առնե-
լիս՝ նա նրանց միտքը իսկույն իմանում ու գլուխը մահու էր տալիս, որ
նրանց կամքը կատարի: Գեղըցիքը բոլոր նրա արևովն էին լսնդում, նրա
գլխովն օրթում ուտում: Ամենի աչքը նրա վրա է, նրան էր գովում, նրան
էր օրհնում: Մեկին մեկ փորձանք դիպելիս կամ մեկ դարդ ունենալիս նա
իր գլուխը ետ էր դնում, նրա մուրազին հասնում: Բեռնի թիճեն հանում
էր, ուրըշին ուտացնում: էնքան իր ապրանքին, իր հանդին ու մալին շէ՛ր
մուղալիթ, որքան իր հարևաններին:

Տանուտերի տղեն էր, աղքատի ու նաշարի ընկեր: Որք էր նրա դուռը
գալիս՝ սուփրեն էր բաց անում կամ քիսեն. ում գութան շուներ, իրանցը
բան տալիս. ում եզն ու հոտաղ շուներ, իրանցն ուղարկում. ում փող շու-
ներ, որ մշակ բունի, իգին էտի, փորի յա թաղի կամ թաղը ետ տա, ինքն
էր առաջ ընկնում, գեղի տղերքը հավաքում ու գնում նրա բանն՝ առանց
կանչելու, առանց խնդրելու անում, ու իգու տերը մեջը մանելիս՝ աչքը
մնում սառած, նրան ումբր ու արև խնդրում, շունքի թե մեկ տարի վազն
անթաղ մնա մեր աշխարքումն, իսպառ կշորանա:— Շատ հերնըմեր երա-
նի էին տալիս նրա հորն ու մորը, որ էնպես բարի զավակ ունեին: Ինչ տեղ

մեկ մեղիս կամ մեկ սուփրոս էր բաց ըլլամ, նա էր նրանց գլուխը, ուրախությունը ու քեֆ շհանց տղոզը:

Նրա սուրբօրի բույր, նրա թուփ-թուփ աչքերը, նրա դալամով քաշած ունքերը, նրա աննման, գեղեցիկ պատկերը, նրա անուշ լեղուն, քաղցր ձենը, նրա լեն թիկունքը, բարձր ճակատը ու ոսկեթել ճալվերը մարդի խելը էին տանում. տենտողը մասթ էր մնում, չէ՛ր կշտանում: Սազը ձուն տառածին պես՝ քարին, փետին շունչ, հողի, լեզու էր տալիս: Ղորդ ա, արեն նրան էրկ, գունը փախցրել էր, ամա ծիծաղելիս որ աչք ու ունքը չէ՛ր բաց անում, հենց իմանաս՝ վարդ է բաց ըլլամ, երեսիցը լիս վեր թափում: Նրա թվանքի գլուխն գարտակ չէ՛ր անց կենալ: Միրտն էնքան բարի էր, որ նճախ տեղը ղուշ էլ չէ՛ր սպանիլ. մոջիմը չէ՛ր կոխիլ, ամա հարամի թշնամու ձեռին տապակվելով գիշեր-ցերեկ, որ թե կնպես էր պատահում, որ թուրքերն էկել էին, բաղը լցվել, կամ իրան սպանիլ, կամ իր հարեանին, էն ժամանակը երկնքումն ըլեր, վեր կգար, գեղի էն կողմիցը ձեն տալին, իսկույն ական թոթափել հագիր էր, ու թե բառով բանը չէ՛ր վերջանում, էն ժամանակը նա իրան թրի, թվանքի ու կոան հունարը կնպես էր ցույց տալիս, որ թշնամին մնում էր կատու գառած կամ նրա ձեռին, հնձանի տաքարին ղուրբան ըլլամ, որ թաղում, ծածկում էին, շունքի հագար անգամ էին փորձել, վարավուրդ արել, թե մինչև տաճկին շփե՞նա, քեզ բարեկամ չի՞ դառնալ:

Էնքան զվախով էր, որ ձեռը մեկ տղամարդի գոտիկը որ չէ՛ր քցում, հավի ճուտի պես բարձրացնում, գլխի ծերն էր հանում, պտիտ տալիս, էլ ետ վեր բերում: Ձին նի ըլելիս որ ձեռը չէր բարձրացնում, ասլան ձին կզանում էր ու մեջը դեմ անում: Հինգ մարդ վրա թափեին, բուսնց ձեռը կոլորեին: Գոմշի կամ եղան բողազը մեկ թուր խփելով է՛նպես դուս կտրում, որ թրի ծերը գետինն էր խրվում: Շատ անգամ քսան հարամի հենց թրի ոտքով էր հետ ածում: Թուրքերը նրա անունը լսելիս լեղապատառ էին ըլում: Շատ անգամ, կոխվ քցած վախտը, հենց նրա ձենն իմանում էին թե չէ, ճանճի պես ցրվում, դես ու դեն էին կորչում, գլում ըլում: Ավելի անունը Ասլան բալասի էին դրել: Ձեռներն էլ կապած որ հարամու, թուլու մեջ բաց թողնիր, կարող էր, որ իր գլուխը պրծացներ:

Բայց է՛սքան զարմանալի հատկությունները ունենալով՝ էլի երեխի հետ երեխա էր, մեծի հետ՝ մեծ: Խանի, շահի առաջի էնպես էր կանգնում, ջուզաբ տալիս, որ, հենց իմանաս, թագավորի որդի ըլի: Միծաղն ու խընդությունը նրա երեսիցը պակաս չէ՛ր հարկից. է՛նքան պարզ էր նրա սիրտը, է՛նքան հանգիստ՝ նրա խղճմտանքը, է՛նքան արդար՝ նրա հողին: Նրա ամեն մեկ խոսքը անգին ջավահիր էր:

Շատ մոր աչք մնացել էր կարոտ, որ նրան իր փեսա շինի, նրա գլխովը պտիտ գաւ: Զահել աղջկերթը, նրա ձենը կամ անունը լսելիս, ուզում էին, որ հոգիները տան: Շատ անգամ, ջրի ճամփին կամ տան կտրներին կանգնած տեղը, որ Աղասուն անց կենալիս չէին տեսնում, էնպես էին կարծում, թէ հրեշտակ է անց կենում, մնում էին քար դառած, մայիլ էլած: Նրա ձենը լսելիս, նրա բոյը տեսնելիս, սիրտըները կրակ էր ընկնում, խելքըները գնում. ուզում էին իրանց հոգին հանեն, նրան տան: Զանգյուլում ասելիս կամ ֆալ քցելիս կամ թիզ բաց անելիս ամենն էլ իրանց մտքումը նրան էին դնում, երպում նրան տեսնում, վեր կենում՝ նրա սիրուն ա՛խ, ա՛խ քաշում: Նրա ձեռի խնձորը կամ վարդը որ մեկի ձեռն էր ընկնում, որ փտում էլ էր կամ շորանում, էլի նա ծոցիցը չէ՛ր հեռացնում, քնելիս՝ բարձին դնում, զարթնելիս՝ դռչին, երեսին կամ քթին: Մեկ տեղ դոնազ ըլելիս, հազար տեղից՝ պատի արանքից, դռի շեմից, տան պուճախից, հենց նրան էին մտիկ տալիս, ու շատը ուզում էր, թէ հենց էն սհաթը յա Աղասու ձեռը նրա ձեռին դիպչի կամ շունչը՝ շնչին, յա թուրը սիրտը մտնի, որ շուտով նրա արևին մատաղ ըլի, որ Աղասին նրան թաղի, Աղասու սիրտը նրա համար մրմնջա, Աղասու աչքը նրա վրա լա, բայց ա՛խ, Աղասին վաղուց էր իր մուրապին հասել ու նրանց մուրազը փորըներումը թողել: Սաղ գեղը է՛նքան էր նրա սիրովը վառվել, որ մինչև նրա վրա խաղ էլ էին հանել՝ իրանք ասում, էրեխեքանցը սովորցնում:

Բ

Աղասի չա՛ն, գլխիդ դուրբան,
Դու ես մեր բազն ու պարծանքը.
Աշխարհս որ բոլոր ման գան,
Ո՛վ կլի հատդ, դու մեր կյանքը:

Գլխովդ միշտ պաիտ կրգանի,
Ա՛ն մեր հոգին, դու մեր հեշտակ.
Թե քաղես էլ մեզ, ձեն կտա՞նք,
էլ քեզ կօհնենք, լեզ դուրբան գնանք:

Երկնին դու լիս ես տալիս,
Մաղկերին՝ հոս, համ ու հոգի.
Դաշտ, սար ու ձոր քեզ տեսնելիս՝
Գլուխ վեր բերում ես առաջի:

Բյուրբյուր մեռած՝ սազիդ ձենին,
Վարդն թողումս՝ սերդ հիշելիս,
Ա՛խ ե՛ն քաշում, տալիս գլխին,
Վա՛յ ե՛ն ասում՝ դու մտիկ շտալիս:

Քանի սաղ ե՛նք, քեզ ըլինք դուրբան,
Քո շվափիդ տակին մեանք.
Ա՛խ, թե մեռնինք, մեր գերեզման
էլ գաս, կոխես, որ դիմջանանք:

Քագավորներ նասրաթդ քաշեն,
Որ ունենան քեզ սլես որդի.
Քո անունը երբ լսում ե՛ն,
Քոզ ե՛ն դառնում քո բշնամիք:

Արեգակն իր լիսն երեսիդ,
Ամպերն իրանց բները փռած՝
Քեզ ե՛ն նայում, որ արևիդ
Ղուրբան ըլինք, մնում կանգնած:

Տանիցը որ դուռ ես գալիս՝
Ամենիս աչքն վրեղ մայլոյ.
Քաղցր լեզուդ մենք լսելիս՝
Ոտիդ տակին ուզում մեռնիլ:

Ղալամով աչքերդ ա քաշած,
Սուրահի բոյդ մեկ շինարի.
Աշխարհի աչքն քո վրեն մեռած,
Աղասի քա՛ն, մեզ մոտ արի:

Բայց, ինչ կուզես որ աներ, Աղասին իրանց տանն էնպես էր, ինչպես մեկ հարսը: Ղորդ ա, մի քիչ ոտին-գլխին արեց, ամա էն էլ բարիկենդանի հունարն էր: Շիրախանի բայանիքն ասես թե մառանի, մոր ջիբումն էր: Սա էլ հո էնպես կապ էր ընկել, պպին կանգնել, թե ընչանք ժամը դուռ չի գա, նրան, որ մեռնի էլ, մեկ կաթը ջուր չի տալ: Աղասու նշանածն էլ լավ ոտին-գլխին էր անում, ամա ի՛նչ աներ ջրատարը, ձեռիցը մեկ բան չէ՛ր գալիս: Անաստված կեսուրը ո՛չ մեկի դնչին էլ չէ՛ր նայում, չէ՛ր մոռում: Ամեն բանը իր ձեռովն էր հաղիթ արել՝ արադ, գինի, հավ, ձու, ոչխարի

միս, բայց, ժամը շարձակված, վա՛յ նրան, որ էստոնց կշտովն անց կենար կամ մատը դնէր վրեն:

էս միջոցումը գոմի սաքունն էլ սկսեցին թամուզ սարքել, խալիչա փռել, բուխարին վառել, դուրսն ու տունն ավելել, շունքի որ գեղի քեղ-խուղեքը էսօր էստեղ էին կանչած, ու էսպէս կարգով՝ օրը մեկ քեղխուղի տան, ինչպէս որ միշտ սովորութիւնն ա, իրանց բարիկենդանը պետք է անցկացնենին: Աղասու մարդը վաղուց կտրիցը նայում էր, որ տեսնի, թե ե՞րբ ժամը դուս կգա: Հենց կնանոնց սպիտակ շարսավը տեսավ թե չէ, նոքարը ափալ-թափալ տուն ընկաւ ու նրան աչքալիս տվեց: էլի մերը իր ձին քշեց, իր ասածն արեց ու Աղասուն շթողաց, որ տեղից էնքան ժած գա, մինչև Սառախարուն տատը տուն չէկաւ, Սաղմոսն ու շարսավը շծալեց ու ամենին հավասարական Ողորմի աստված շաւեց, նշխարք չբաժանեց:

— Աստված ձեր զխին խոտով շկենա, էսօր դուք հո՛ հոգիս հանեցիք, իմը ինձ հասցրիք. — ասեց Աղասին քթի տակին, մեկ կտոր նշխարք բերանը քցեց ու ընչանք զոնաղները տուն կգային, փասա-փուսեն հավաքեց, դուս թռաւ, ծլկեցաւ:

Անիրավ ձին էլ, հենց իմանաս, իրան փառք էր համարում, որ էնպէս նստող ուներ վրեն: Ուն օրդանգովին առաւ թե չէ, մեջքը կոացրեց ու սկսեց զուխը խաղացնիլ, ոտները գետնին խփիլ, նաւնբին կրակ տալ, խրխնջալ. փռնչալ ու թև առնիլ, ոտները գետնիցը կտրիլ: Աղասու ընկերքն էլ մեկ տեղ թոփ էին էլել, ամեն բանը հստիւր արել, իրանց մեծին սպասում ու գեռ շէին համարձակում, որ իրանց քեֆն սկսեն, շունքի պատվելի քեղխուղեքը եկեղեցուց դուս էկած՝ գեղամիջումը կանգնել, գրից էին անում, իրանց հոգալ հոգում:

— Մեկ կորչում էլ չե՛ն էս անատամ հալեորները, էս ծերերը, որ մենք դինջանանք, մեր քեֆին նայինք, — ասաց մեկը՝ ատամները կրճտացնելով, բարկանալով: — Իրանք ջանից ընկել են, իրանց ջահելութիւնը մտոացել, ու չե՛ն էլ ուզում, որ մենք էլա մեր օ՛րը քաշենք:

Բայց տանուտեր Օհանեսը էփոված, փորձված մարդ ըլելով, միրուք ու մազեր հազար բանում սպիտակացրած, հազար շաթուշվան կտրած՝ ծանր, ուռած կանգնել, գզրին թամբահ էր անում, որ թուրք պատահելիս տանի, մեկ տեղ զոնաղ տա, էն շանը լավ մտիկ անի, որ մարդի շկծի, ու տերտեղն էլ մեջըները քցած քիչ-քիչ երիշ արին, տուն գնացին: Հենց նրանք հեռացան, մեր զոչաղ տղերքանց աստղը դուս էկաւ:

— Քեդիսուդեքը գալիս են, տո՛, տե՛ղ արեք, դրա՛դ կացեք, ճա՛մփա քաց արեք,— ձեն տվեց գգիր Կոտանը՝ մեկ աչքը քոռ, դունչը ծուռը, էնպես որ միրքի կես փայլը մնացել էր երեսի վրա ցից էլած, խճճված, կես փայլն էլ բողազին, շանին կպել, շորացել, էնքան խոսացել էր ու հարայ տվել:

Քագավորն էլ էնպես ուռած-ուռած իր քոշք ու սարեն (պալատը) շէ՛ր մտնիլ, ինչպես մեր գեղի իշխանքը՝ իրանց տաք գոմը, թեն շատի հաքին էնքան շոր չկար, որ էրկու մանեթի գին ունենա: Որը մեկ տասը տարվան կտրատված, քրքրված հին յափուռնում կոլոված, որը մեկ հազար տեղ կարկատած, մաշված քրդի աբա էնպես էր ուսերին քաշել, որ, դորդ ա, բերանն ու միրուքը ծածկած ուներ, բայց գոտկի տակիցը դենը, գլուխդ ապրի՛, պատռտված քոբաշի շուխի ծլանկները (կտորները) հազար տեղից էնպես էին ճուղակ էլած ու քամու ձեռին Լսիր մնացել, որ փշելիս՝ ուզում էր, թե իրանց էլ հետը տանի: Գլխըներին հո, էնպես գիտես, թե ամեն մեկը մեկ սաղ ուխար ըլեր դրած: Էն որ մի քիչ շաղ էր ու Լզալի (հարուստ), ոտն ու գլուխը էլի մի քիչ քոք էր ու, աստծու տվածիցը, շորի հոտ էր գալիս վրըներիցը: Սրանց ամեն բանն էլ կարգին էր. լաբշինը՝ թազա, մուգ մալի դադաք փոխանի դրաղները՝ ասղարուր, մալի քոբաշի շալ շուխա կամ Եզդու դադաք կապա, սիպտակ կտավն կամ շալի գոտիկ. շապկըների յախեն՝ որինը մոզ, որինը քաթան. արխալըները, դորդ ա, կարկատած էր, ամա շատ որ ըլեր, մեկ տասը-քսան տեղ, ալկելի շէ՛, էն էլ ուանգ-ոանգ կտորներով՝ որը կարմիր, որը դեղին, որը գուլ-գուլ, էնպես որ շատի արխալուղը հեռովանց, հենց իմանաս, շալ դաջարի ըլեր կամ շալ կատվի պոշ: Ամենիցը գլուխը նրանց բորանի քուրքն էր. երեսը՝ կարմիր ներկած, ինչպես մեկ թուրքի հինա դրած դաբա միրուք. երեսը շուներ, ջանումն էլ բաց տեղ շէ՛ր մնում, բոլոր ծածկում էր: Փեշերը ու նեղ թևերը իշի նոխտի պես ուռըներիցը կախ ընկած՝ գետինն էին հասնում ու դիպած տեղը թամուզ ալկելում, հալլի շինում. ամեն մեկ քուրք մեկ թզաշափ մազ ուներ, բայց, ա՛խ, շատ արևի ու անձրևի ձեռիցը է՛ն հալն էր ընկել, ներկն ու երեսի ջուրը գնացել, որ, հենց գիտես, քոսոտ ձիու սաղրի ըլեր: Շատի վրա տասը տարվան թող ու կեղտ կար: Շատի ուսերն ու քամակը էնպես էր ծակվել, բուրդն ու մաղը դուս թափել, որ տեսնողը հենց կիմանար, թե գարունքվան բրդհան էլած ուզտի կաշի ըլեր: Բազունի փափախի մորթին էլ հո՛, էնպես էր շալ ընկել, ու ծերիցը բուրդը դուս թափել, որ մեկ բարակ քամի կամ հով փշելիս էլ՝ ամեն մեկ մազը թև էր առնում ու գլխընե-

րին պար գալիս: Բայց էլի էնպես մարդի քեֆը գալիս էր տեսնելով, թե ի՞նչպես տանուտերն ու քեղտուղեքանց շատը գողակները կոտրել, աջու ականջի վրա թեթել, իրանց հինգ ոչխարանի քուրթը քեֆով մեկ էս ուսին էին քաշում, մեկ էն, ու բազի անգամ գլխորները էլ հետը տրմբացնում էին, որ գդակները դիժություն չանեն, իրանց շփը ճանաչեն ու դուզ կանգնին: Բազի անգամ էլ իրար բռնոթի թավազա անելով կամ մեկը ձեռը մյուսի գոտիկը կամ ճտքովը քցած՝ իրանց էրեխությունը միտքըներն էին բերել ու շախա անում, իրար բոթրոթում, շվացնում, զոթկացնում, փոթկացնում, ճոթկացնում, մոթկացնում ու բազի վախտ էլ հրհրում, քրքում, բրբում, դրդում. շատը հո, ծիծաղու, մէջքի իլիկը կոտրելով էր, էնպես որ ժամիցը ընչանք տուն կգային, հենց բռնի՛ր, տարի քաշեց, էնքան էին էստեղ-էստեղ կանգնել ու զրից արել:

Ղորդ ա, ասացի, որ շատի հաքին տրեխ էր, գլուզբա էլ շուներ, որ ոտը ծածկեր. շատի շուխի վրա հարիր կարկատան կար, շատի ձեռների, երեսի, միրքի վրա տասը տարվան աղբ, կեղտ, թոզ ու մազ կար, շատը բերնումը երկու հատիկ ատամ էլա շուներ, էնքան ծերացել էր, ամա ի՞նչ կանես, որ տունն ու շիրախանեն հազար բարությունով լիքը՝ տրաքում էին, ու աստուծո հոգի կար միջըներում, մեկ օձի ձուն էր պակաս նրանց տանիցը: Գինին՝ կարասներով շարած, ամբարը՝ հացով լիքը, կթի կովն ու գոմեշները՝ ֆորթ ու ձազը տակըներին, գոմումը կապած, քյահլան ձին՝ թավլումը, գուլթանը՝ դռանը լծած, մառանը՝ եմիշով, կախանով, տանձ ու խնձորով խլթխլթում, և մտնողին հոտը տեղն ու տեղը բռնում, շմացնում էր: Նորահարսն ու փեսեն կամ մեկ ազիզ զոնաղ որ գլուխը բարձին չէ՛ր դնում էս անմահական բարության մեջը, էնպես իմանում էր, թե դրախտումն ա աչքը խփում կամ բաց անում: Որը երկու, որը իրեք բաղուներ, նոքար, հոտաղ՝ դռանը հազիր, ու տան ներսն ու պուճախը դրմբում էր: Կարասներով կողակ, կճճներով պանիր ու դավուրմա, աքաշներով զոխ, բոխ, ողորմակոթ, բղջներով եղ ու կարագ, մոթալներով պանիր,— ծո՛վ, ի՞նչ տուն: Տասը զոնաղ որ էն ս՛հաթը նրա դռանը վեր գային, սաղ ամիս ուտեին, խմեին, կոտրեին, ջարդեին, փլացնեին, նրա տան խերն ու բարաքլաթը հա՛ կար, հա՛ կար, ու յարանի յաղն էլ նրանց դռնովը անց կենար, իրանք թևիցը կքաշեին, տուն կկանչեին, որ նրանց սուփրի համն առնի ու էնպես ճամփա ընկնի: Շատ անգամ եկեղեցումը որ մեկ դարիք օքմին կտեսնեին, Սուրբ սուրբն ասածին պես շատը կերթար, եկեղեցու դուռը կկալներ, որ սֆթա ինքը նրան իր տունը տանի, ու շատ անգամ, երբ ուզողը շատ կըլեր, խոսքումին կանեին, որ մեկ-երկու շաբաթ նրան իրանց միջումը պահեն, նրան քեֆ շահնց տան, ու բուռն ի միասին, մեկ

օր սրա տանը, մեկ օր՝ նրա, ուրախություն անեն, դարբրի սիրտն առնեն:

Շատը սուրուով ոչխար էլ էին պահում: էնպես մարդ կար, որ տարենը երկու հարիր, իրեք հարիր լիտր տանձ, ինձոր, ծիրան ծախում էր ու մեկ էնքան էլ աղքատի ու ճամփորդի ուտացնում յա դեղապետի հմար սրահում, որ սարի աղքատ խալխը՝ թուրք, հայ, շունքի բաղ շունին, մեկ հիվանդ պատահելիս՝ գան, տանին, ու իրանց թամարդու նաշարի աչքը դռանը շմնա, շունքի մեր աշխարհումը ինչ հիվանդ էլ որ ըլի, նրա առաջին ու վերջին դեղը պտուղն ա: Պտուղ որ չըլի, ո՛չինչ բան նրան չի՝ փրկիլ, ու լեզուն բերնումը կշորանա, յա հասրաթ կմեռնի: Ամեն մարդ իր բաժանի՛ց գինին ալհագա ուներ պահած, որ համ իր եկեղեցուն էր տալիս, համ էլ գեղըցոնցը բաժանում, ուրտեղ բաղ չկար, որ նրա ննջեցելոց հոգին հիշեն: Ամեն նավակատյաց ոչխար ասես, կով ասես՝ մորթում, մասաղ անում, ժամ, պատարագ անիլ տալիս, ժամոց բաժանում ու տանով-տեղով գնում, իրանց սիրելյաց գերեզմանները օրհնիլ էին տալիս ու աղքատներին կըշտացնում: Մեկ փարի բան բազարիցը տուն չէ՛ր գալ, բացի իրանց հաքնելու շորիցը. էն էլ՝ կտավ, շապկացու, շուխացու, շատը հարսներն ու աղջկերքն էին նրանց համար մանում, գործում կարում:

Նրանց կնանոնցը որ մտիկ տայիլ, խելքդ կերթար. խասի ու ղումաշի միջում կորած էին. բերնըներիցը կտրում էին, օղլուշազի ոտն ու գլուխը թամուզ պահում. տղամարդը շատ օրը հանդումն ա ըլում, ի՞նչ հաշաթ. կինարմատը միշտ պետք է արուռով հաքնի, արուռով մաշի: Մեկը՝ մեկի ջգրու, շատ անգամ, իրանց օղլուշազին էնպես էին ծաղկում, զարգարում, ինչպես գարնան վարդը: Սաղրի մաշիկ, կարմիր ծուղեք, դասաթ, դրաղները գլուխբաթնով արած փոխան, ալ դարալի մինթանա (քաթիբա), զառ լաշակ, դալամբար արխալուդ, սամուր քուրք, սրժաթի կոճակներ ու բիլազիգ, քարգահարուր օշմաղ, ճլպինդ, տոտեր, շապկի յախա, ոսկե քամար, յախութ մատանիք, քահրըբար յա մարջան ճտի շարք՝ շատի միջումը ոսկիք, մանեթ, արասի ծակած, անցկացրած. դոշի քորոց, ականջի օղ՝ որը ոսկի, որը մարգարիտ. մինթանի դրաղները՝ շատինը մարգարտաշալու: Շատի մագերումը ու գլխին հինգ թումանի զարդ ու զարդարանք կար: Շատի ճակատին շարքով յալդուզ ոսկի շարած: Ամեն մեկի կնիկն ու աղջիկը, հենց իմանաս, խանզաղա ու բեկզաղա ըլելու: Շատը շորս-հինգ հարսն ուներ տանը, որ մեկ տեղը ցավելիս՝ ուզում էին գլխովը պտիտ գան ու ոտները ջուր անեն, խմեն: Գլուխն ու քամակը դեմ անելիս՝ հարսներն ու աղջկերքը իրար հետ բաս էին մտնում, որ իրանք քորեն կամ քութութեն: Տրխըները կամ լաբըները հանելիս՝ ձեռն էր, որ բան էր ընկնում. որը ոտն էր ճմռում, որը չուրն էր տաքացնում, որը բերում, որ օտն ու գլուխը լվա-

նա, որը թևերը վեր քաշած՝ ձևոնին ջուր էր ածուս, որը մահճրամեն տալիս, որը թևն էր քաշում, որը շորերը դասում, որը տեղը քցում, քնացնում: Քնած վախտին էլ ե՛րբ կարեր մեկ ճանճ, որ նրա մոտովն անց կենա կամ էրևաին նստի, էնքան աչքաբաց էին հարսն ու աղջկերքը: Մեկ ղոնաղ պատահածին պես կս պատիվը դնաղինն էր, ե՛րբ կարեին նքանք բաց աչքով նրա էրևաին մտիկ տալ: Մեկ քան ուզելիս՝ ոտի տեղ գլխի վրա էին դնում, որ նրա ասածն անեն ու ձեռքները դռններին դրած՝ աչքը կթած ունեին, որ տեսնեն, թե իրանց տերը կամ ղոնաղը ի՞նչ կհրամայի, որ կստարեն: Կեսուրը կամ կեսառը մեկ աչքը քցելիս՝ ուզում էին, որ տեղնուտեղը հայշին, էնքան հնազանդ էին:

— Բա՛խտ, բախտ էս ա. փողի բարաքլալթին էլ նալլաթ, նրա կտրողին էլ,— շատ անգամ ասում էին գեղըցիք ու գլխըները ժած տալիս,— ուտիլ չի՛ կարելի, հաքնիլ չի՛ կարելի: Էսօր ջերդ ցցնես, էգուց պնտք է մատդ լսլստես: Ո՛չ զիշերը քունդ ա սանում, ո՛չ ցերեկը՝ դարարդ: Փորացավ ընկածի պես՝ մարդ չի՛ իմանում, թե թիքեն ո՞ր կողմովն ա կուզ գնում: Փողը որ կա, ժանգ ա, ձևոի կեղտ. էսօր կա, էգուց աստուծով մխիթարիս: Մեռնիս՝ պետք է շենրոց-գիլերոց ըլի: Թեկուզ փողի համն տուած, թեկուզ իր մխը կերած, հեսաբը մեկ ա: Սարգարն էլ ա մեր դուռը գալիս, փողատերն էլ: Տաշտումը հաց ունենամ, կարասումը՝ դինի, ջվալումն՝ ալիբ, հերն անիծած, որ չիփ-չիլախ էլ ըլիմ, դարդ անեմ: Օջախս լիքը ըլի, տանս՝ բարաքլալթ, որդիքս՝ սաղ-սալամաթ, թո՛ղ օրը հազար մարդ մտնի, հազար մարդ գուս դա, ի՞նչ եմ հոգում. հացն ասածուն ա, ես էլ՝ հետը. ո՞վ հասնի, թո՛ղ ասի: Տերին փառք, տեղը հլա շատ կա. տղերքըս սաղ ըլին, ջանս ապրի՛: Ասոված իր ստեղծած բանգի ողղը ի՞նչպես կկտրի: Գդակս ծուռը կդնեմ, քեֆտ արամիշ կանեմ. ո՞վ թամբալ ա, թո՛ղ նա դարդ անի:

Չէ՛, չէ՛, փողի սիքեն ճանաչողը ո՛չ հողի անի, ո՛չ հավատ: Փող՝ հող, մին ա: Զարգար Պ. օք շատ փող ունի, հենց էն ա, ինձանից մեկ թիզ բարձրացել ու լավ ա տարբում: Նրա քոռ աչքը գիտենա: Շատ ֆիքր անելուցը երեսի կաշին գնացել, լոփ ա դառել, քամակն էկել, փորին դեմ առել, ատամները ցից-ցից մնացել, աչքերը կուզ գնացել. մեկ որ փչես, հազար տեղ գունդ ու կծիկ կըլի. մեկ որ քթին հուպ տաս, հողին էն սհաթը կտա: Տարենը որ հազար շուն, գել, թուրք, հալ, աղքատ, դարիբ, դուրբաթ հացս չուտեն, տանս չքնեն, դինիս լիմեն, իմ աչքը հեշ քո՞ն կգա: Գլտա էլ որ քանդեն, ձեն չե՛մ տալ: Իգուս մասըլի տուտը Թեհրան, Մտամբուլ ա հասել: Ո՞ւմ հաղղն ա, որ մեկին չէ՛ ասի: Ինչ ուտում են, շեն ուտում, էնպես

ասած ունիմ, որ հաբդա, խտրջին էլ լցնեն, որ տանեն իրանց տունը: Իր տնկած ծառի տակին քնիլը, իր բճամ բերած պտուղն ուտիլը աշխարք արժի: Նոր շե՛մ հաքնիլ, հին կհաքնեն, ձևուս ո՞վ ա բռնում, ո՞վ ա գլխիս ծեծում, թե զառ ու դումաշ հաքիր: Ե՛ս շեմ իմ գլխիս տերը:

Քաղաքը որ մտնում եմ, հենց իմանաս, թե աշխարք սով ա ընկել: էլ ո՛չ խեր կա, ո՛չ բարաքյաթ: Հացն ու ջուրն էլ որ փողով ըլին ծախում ու առնում, էլ ո՞ւմ դուռը գնաս, ո՞ւմ ձեռք դեմ անես: Բաղի վախտ էլ տե- սել եմ, որ դուքաններումը կիտուկ-կիտուկ մանեթները, ոսկին ամած, ամեն մեկ փող համարելիս, էնպես գիտես, թե փողատիրոնջ հողին հետն ա դուս գալիս, էնպես են սրթսրթում իրանց խաղինի վրա: Հենց իմանաս, թե առաջներիցը՝ թե կառնի, կխռչի: Մեկ ձեռք դեմ արա՛, շան որդի ըլիմ, ո՛չ մեկ բուռ հողի արժանանամ, թե սուտ ըլիմ ասում, աստված, երկինք, գետինք, ծով, ցամաք՝ մեկ ծեղ էլ շեն տալ, որ աչքդ կոխես: Թո՛ւհ, մաբդ իրան հողին պետք է ծախի, որ փողի թամահ անի: Հազար տարի էլ որ քո ազիզ սիրելու դռանն էլ շինքդ ծռես, կանգնիս, սովու մեռնիս, հազար տարի անոթի փորով զկուտաս, մեկն էլա քեզ տուն չի՛ կանչիլ, մեկ սառը ջուր խմացնիլ:

էն մարդն էլ, որ քո տանը կերել, խմել, ամսով, տարով քո աղ ու հացի վրա ա էլել, աչքը աչքիդ առնելիս, հենց գիտես, թե գյուլլով խփե- ցին: Ետեն ա քեզ դեմ տնում ու աչքը քամակը քցում: Տո՛, փողդ էլ ջհան- ցամը գնա, դու էլ, տո՛, դո՛ւսումսաղ. ասենք թե աչքդ ա քոռացել, ինձ շես ուզում, որ ճանաչես կամ սուփրիդ դրադը նշանց տաս, տո՛, գլխիդ քար ընկնի, ինչ կերել ես՝ քթովդ դուս գա, խնդրել եմ աստվածանից՝ զահրամար ըլի, էն դիմումը առաջդ գա, աչքերդ բռնի, տո՛, մեկ բարով, աստուծո բարին է՛լ ա գլխիցդ զհաթ էլել, որ դունչդ ցցում ես ու ետ փախ- շում: Մեկ բարի լիս, բարի օր էլա տո՛ւր, է՛, հո բերնիցդ քրեհ շե՛ն ուզում, ի՞նչ ես քարացել, ի՞նչ էլ հո փողով չի՛, ա՛յ փողակեր՝ հողակեր: Ասենք, թե լուխես մահուդ չի՛, հին, մաշված, բրդից ա, քոնը՝ նոր, կանաչ մահուդ, ձեռիցդ հո շե՛մ խում: Քեզ պես հազար մահումարդ իմ էս աղքատ լու- խիս դուրբան ըլի, որ առանց դոնաղի հաց չի ուտում: Թե մեկ օր էլ ճանկա կընկնի՛ս, ես գիտեմ, թե ձիուդ պուխը դվորը շուռ կտամ: Զլա սաբր արա, հալբաթ էլի քամին կպտտի, քեզ մեր դեհը կքցի: էն ժամանակը աչքդ բա- րին տեսնի: Ծոթ առնելիս հո՛, շատն ուզում ա, մեկ-երկու շահի փող ենք դասել, էն էլ նա խի:

է՛յ գիտի ժամանակ, հա՛. ո՞վ էր տեսել կամ լսել ավախ սֆթու էս- պես բաներ. գառն ու գելն ի միասին արածում էին, հըմիկ կովը վեր են քաշում, որ տեսնեն, թե տակին երաբ ֆորթ կա՞, թե չէ: Սատկած ձիու

նալնի են ման գալիս, էլ ո՞ւմ ասես դարդոյ Հերը որդին չի՛ ճանաչում, որդին՝ հորը, ախպերն՝ ախպորը, լավ ա, որ քարը քարի վրա կանգնած մնում ա: Մարդ ինքը պետք է լավութիւն անի, որ աստված էլ նրա բանն հաջողի: Էյի աստված օրհնի՛ մեր հողը, մեր ջուրը. էլի թե հոգի կա, հավատ, մեզանում ա: Ուտե՛նք, խմե՛նք, քեֆ անե՛նք, իրար թասիք քաշե՛նք, իրար արեով խնդա՛նք. մեկ օր կմեռնենք, որ ողորմի շտան, գլոխքեղոս հո չե՛ն անիլ: Մարդ ինչ անի, է՛ն իր առաջը կգա: Լավութիւն կանես՝ լավութիւն կտեսնիս, վատութիւն կանես՝ վատութիւն: Հարիւր տարի կըլի, որ լուսահոգի Աստուծոյ մեռել ա, էլի նրա ողորմին հա՛ կա, հա՛ կա: Թուրք ու հայ նրա գերեզմանովն են օրթում ուտում: Ծամփի վրի մենծ իգու անունը Հնդաստան ա հասել. էն ջագդահ բաղը իր ձեռովը տնկեց, որ անց կենողը գնա, նրա բարութիւնը վայելի: Չորս կատեպան ամեն առավոտ, ինչ պտուղ ծառիցը վեր էր ընկնում, հավաքում, քթոցնեբրով տանում էին, ճամփին դնում ու անց կենողի ջեբն ու խուրջինը լցնում: Էն մեշա իգուցը մեկ պտուղ, մեկ թաս գինի իրանց տանը չէին բանացնիլ, ջոկ կպահանին ու աղքատ գեղըցոնցը կրածանեին:

Ի՞նչ պետք է տանինք էս փուլ աշխարհիցը. դարտակ էկել ենք, դարտակ կերթանք: Սաքի որ շատ էլ մալ, դովաթ ունեցա, աշխարքի տեր էլ դառա, հո էլի պտի հողը մտնիմ: Իմն ա մի բուռը հողը, մեկ գազ կտավը: Լավ ըլիմ՝ լավ կասեն, վատ ըլիմ՝ վատ:— Տերտե՛ր ջան, քո ոտի հողն եմ, դրո՞ւտ եմ ասում, թե ծառը: Գրի սեն ու սպիտակը չե՛մ գիտում, ամա ես իմ կարճ խելքովը էսպես եմ աշխարքի բանը քննում: Ով չի՛ ուզում, իր քեֆն ա, ամեն մարդ իր զխի տերն ա: Քեֆ սաճն, էյանդ էյոխվանն (Քեֆը քոնը, գեղը տանուտերինը): Թուրքն անիծած ա, խոսքն՝ օրհնած:— Ի՞նչ կասես, տա՛նուտեր. թե սուտ եմ ասում, բերնիս խփի՛ր, անկաջս քաշի՛. դու գիտես, որ քո շողը ինձ համար ջան ա, քո մեկ մազը արարած աշխարքի հետ չեմ փոխիլ: Թե ճշմարիտը չե՛մ ասում, ասա՛. «Գլուխդ քարին ես տալիս»: Ես էլ ձեռս կկտրեմ: Ղորդ ա, վարպետի ու վարդապետի մոտ չեմ մեծացել, ամա իմ ողորմածիկ, լուսահոգի հերը տասը վարդապետի խելք ուներ զխի: Ինչ որ խոսում էր, հենց իմանաս, թե ավետարանի կողքին գրած ըլի: Սազ Աստվածաշունչը փորումն ուներ: Մեկ խոսք խոսալիս՝ հաղար վկայութիւն էր բերում: Ժամագիրքը, Շարականը, Սաղմոսն ու Այսմավորքը հո՛, ջրի պես գիտեր: Հարիւր փիլիսոփա, վարդապետ, տերտեր հավաքվեր, բերանները կցի՛ւել, ճամփու կղներ: Աշխարքի էն գինիցն էր խաբար տալիս: Մեկ ժողովքարար մեր գեղը գալիս պետք է տափ կենար, որ նրա ձեռը շընկնի, թի չի՛, աստված ազատի, հոգին կհաներ, միսը բերանը կտար, շատ անգամ չէ՛ր իմանալ, թե կիած

ճամփեն ո՛րն ա: էս հմիկ որ լավ-օտալ գլխիցս դուս եմ տալիս, նրա հու- նարն ա, թէ շէ՛ Լս ո՞վ Լեմ, որ ինչ գիտենամ:

Բանը է՛ն շի, որ մարդ, ծեզը տալիս, գնա ժամը, մեկ-երկու ծունդը դնի, դուս գա, մի քիչ գրին մտիկ անի, արշտոտա, քունը տանի, կակոզ բարձի վրա, դուլթուքի յորդան-դոշակում երկար ձգվի, ուտի՛, խմի, քեֆ անի, փորն ու գլուխը հաստացնի ու գա, մեր քանին ընկնի, թէ ինչ որ դատել եք, էն էլ մեզ տվեք, որ տանինք, լավ ուտենք, լավ հագնինք, լավ մաշենք, ձեզ համար աղոթք անենք: Ախպե՛ր, բաբա՛, քա՛նեմ, գյո՛ղմ. աղոթք ունիս, քեզ համար պահի՛, քեզ համար արա՛: Ի՛նչ ես տվել, որ մեզանից շէ՛ս կարում ետ առնիլ: Ըսկի որ չըլի, կասեմ. «Աստված, քեզ համար մեկ պատորդ կանեմ»: Աստված բերնին շի՛ նայում, սրտին ա մը- տիկ տալիս: Մեկ հաս ու շհաս պատահելիս հո՛, ուզում են, թէ մեր տունը քանգեն: Տո՛, թե տուտը կարճ ա, շի՛ հասնիլ, փո՞ղն ա երկարացնում: Բե- լաններս խփել ենք, ինչ որ ասում են, անկաջ ենք անում: Ասենք՝ մենք շինք խոսում, բաս աստված վերևիցը շի՛ նայում: էս ի՛նչ բան ա, թե փլա- վը ես ուտեմ, քո գլխին դմփեմ. մածունը ես լպստեմ, քեզ գող կատու: կանչեմ: Ասենք, թե կարգավոր են, լաթրներիցը անց շենք կենում, շենք ուզում, որ անեծքի պատճառ դառնանք, շունքի սեազլի անեծքը քարին որ գիսլի, քարը կպատոհ. իրանք էլ մի քիչ պետք է իրանց շափը ճանա- շեն: Սեանու ճգնալորններն են լավ կարգավոր, ի՛նչ խոսք ունիմ, բաժակի, մսի համ շեն սեանում, հաքածները բույդ ա ու շալ, չոր գետնի վրա են քնում, երեսներիցը լիս ա վեր թափում. տաս՝ էլի կորհնեն, շտաս՝ էլի կորհնեն: Մոտը մտած ժամանա՛ը աստուծո բան են խոսում. կնկա երես տեսնելիս հո՛, երկու վերստ ճամփա հեռու են փախչում: Չէ թե կնկանից, գի- նուց, փողից, ձիուց, էլ ի՛նչ գիտեմ, ինչ բանից խաբար տալիս: Քյահլան ձիու վրա իրանք են նստում, խաս ու ղումաշ իրանց հարին ա, դարչու փլալ ու հաղար տեսուկ անոշ կերակրներ, խմիչք իրանք գործածում, բա- նըդ կուշտն ընկած վախտը ուզում են, թե գլուխդ վեր բերեն. էս ո՛չ Քրիս- տոս ա արել, ո՛չ Մահմեդ:

Տո՛, հենց փող պետք է տամ, որ հոգիս դրախտը գնա՞: Տո՛, որ գործ- քըս լավ չըլի, ես անօրեն ըլիմ, սաստված նրանց խոսքովը իմ հոգուս պետք է թողություն տա՞: Տո, աստված փողն ի՛նչ <ա> անում, նրա յարա- դանին դուրբան: Փողն աղքատին պետք է տված: Դեն քցես՝ լավ ա, քանց էն մարդին տաս, որ քեզ մեկ շնորհակալություն էլա շասի: Հազար օր նրանց տանդ պահի՛, պատիվ տո՛ւր, մեկ որ ոտդ մոտըներն ա ընկնում, մեկ սառը ջրի էլ լայաղ շե՛ն տեսնում: էս հո աստված շի՛ վերցնի: Մե- դանից առնում են, իրանց բարեկամներին ու ազգականներին շենացնում,

ետո մեզ վրա էլ մեծ-մեծ խոսում: Ասենք, թե ամեն բանի վրա լիս չե՞նք ընկնում, մեր արուղը պահում ենք, որդի, երեխա իշի պես մենծանում են, նրանց հոգսը չե՞ն քաշում, վարժատուն չե՞ն բաց անում, չե՞ն կարդացնում, հենց ուզում են, թե մեր դատածը խլեն: Մի գնա մեջիդը, ամեն մի մոլլա, էն անհավատ տեղըներովը, քաւուն-հիսուն մեծ, պատիկ գլխին հավաքել, առաւլտից մինչև մութը ուսումն ա տալիս, իր մասամբի բա- նը սովորցնում. մերոնք հենց իրանց քեֆն են արամիշ անում: Ո՞րի արա- ծըն ասածուն դիր կգա, ձեզ եմ հարցնում: Ասում էլ ես, աղաչանք անում, անկաշքվեր են անում. մեր որդիքն էլ մեզ նման էշ ուտում, էշ մենծանում. չենք գիտում, թե մենք սովորցնենք, գիտացողն էլ անկաշք կալել ա, ո՞ւմ ասես:

Թե չուտ եմ ասում, ա՛յ ջամըհաթ, մատըներդ կոխեցե՛ք, աչքս հա- նեցե՛ք, թե չե՛ ար մեր ազգը որ խեղճ ա մնացել, թրի, կրակի եսիր, բո- լորի պատճառն էս ա, որ մեզ մեկ ասող չի՛ ըլում, թե մենք ո՞վ ենք, մեր հավատն ի՞նչ ա, ընչի՞ համար ենք էկել աշխարհ. քո գալիս ենք, քո գնում: Հա՛, լավ, հավն էլ ա օրը հարիր անգամ, ջուր խմելիս կամ կուտ ուտու- լիս, գլուխը ցածացնում, բարձրացնում, էստով ի՞նչ կդառնա: Ո՞վ չի՛ գի- տի, թե երկնքումն աստված կա, մեզ համար՝ դատաստան: Ամա պետք է իմանանք էլ, թե երկրումը ի՞նչ պետք է անենք, որ էս դատաստանի տա- կը չընկնինք, է՛: Ախպե՛ր էսպես չի՞, դուք ասեցե՛ք. ես մեզա, գլուխս քա- րը: Տո՛, ետին թուրքն էլ ար Ղուռանի շատ փայլը անգիր գիտի, ես մեկ Հայր մեր չեմ գիտում, ար ի՞նչ իմանամ, թե հոգիս ո՞ւր կերթա, մար- մինս՝ ո՞ւր. ար իմ խեղճ երեխքն ինձանից ինչ պետք է սովորին: Շատ բան ասիլ չի՛ ըլում: Ձի՛ ըլիլ, որ մարդ իր մատը իր աչքը կոխի, իր ձե- ոով իր գլխին յա երեսին թակի. ամա ի՞նչ անեմ. սիրտս պատում ա, որ մեր ողորմելությունը միտքս եմ բերում: Թո՛ղ ինձ կարդացնեն, որդուս ուսումն տան, մեզ ճամփա շհանց տան, ճամփից, հավատից չհանեն, սա- տանի փայլ ըլիմ, մեկ բուրբ հողի, մեկ գազ կտավի, ժամ, պատարագի՛ հասրաթ, թե աչքս ուզեն, շհանեմ, իրանց տամ. որդիս ուզեն, շմորթեմ, մատաղ անեմ:

— Ի՞նչ ասեցիր, հերիք ա, խնամի Հարություն,— ասեց տանուտե- րը,— ո՞ւմ ասես, ո՞ւմ. հազար շուն, հազար գել կա, որ ո՛չ գիր գիտեն, ո՛չ գրի գորություն. մեր աստղը մեկ անգամ թեքվել ա. էսպես էկել ենք, էսպես կերթանք. ամեն մեկ խոսքդ մեկ ջավահիր աժի, ամա ո՞ւմ ասես: Գիլի գլխին ավետարան կարդացին, ասեց՝ շուտ արեք, սուրուն գնաց: Բի- լանա բիր, բիլմիանա բիև. թուրքն ա ասիլ (իմացողին մեկ, չիմացողին

հազար), ո՞ւմ գլուխը ծեծենք. ո՞վ կուղի, որ իր աչքը քոռ ըլի, ամա որ ասածդ տեղ լի՛ հասնում, ի՞նչ ես գլուխդ ցավացնում, բերանդ ափսո՛ս լի՞. քարին որ, հլա աստված սիրես, տասը տարի քարոզ էլ ասես, քյա՞ր կանի: Աստված մեր հորնըմոր հոգին լուսավորի՛, որ եկեղեցու դուռն ու ճամփեն էլա սովորցրել, եև, թե չէ հենց յարանի հայվանի պես պտի մեն-ծանայինք: Էդպես բանի վրա տարով էլ որ խոսաս, տուտը լի՛ հասնիլ. գնա՛նք տուն, ու ինչ որ աստված տվել ա, վայելենք, մեր հորնըմոր ողոր-մաթասը խմենք, հալբաթ աստված մեկ օր իր ողորմության դուռը բաց կանի, էսպես հո չի՛ մնալ: Գնա՛նք, գնա՛նք, թե չէ շուտով մենծ պասը կգա. էն վախտը վա՛յ թո օրին՝ հա՛, կա՛ց ու թթու կե՛ր, գազար կրծի՛ր ու բերնիդ ու փորիդ հուպ ա՛ր: Բարիկենդան ա, մեր քեֆն անենք հլա. ինչ աստծու կամքն ա, է՛ն ըլի: Փողատերն էլ իր համար կենա, վարդա-պետն էլ. լավություն չեն անում, իրանք գիտեն, նրանց մեղքը հո մեղա-նից չե՛ն հարցնիլ, մեզանից չե՛ն ուղիլ. ո՞վ ա գիտում, թե էգուց գլխը-նէրիս ի՞նչ կգա. մարդի միս եև ուտում, արինը խմում. ո՞վ ճար ունի, իր գլխին ա անում. մերն էլ՝ աստված, էսպես չե՛նք մնալ. փիս բանը, փիս ճամփեն էսօր ա, էգուց լիս կընկնի, ու էն ժամանակը շատ մեր լաց կըլի: Ծամփեն որ ուղիղ ըլի, ինչքան երկար էլ ըլի, գնա՛, դուզ ճամփից մի՛ դուս գալ. թե չէ, որ սուրբրով, շուրբով ընկար, բանդ բոշ ա, գլխիդ փոր-ձանք շատ կգա: Յոլդան շխանն գլոզի շխար (ճամփից դուս էկողի աչքը դուս կգա): Գնա՛նք, գնա՛նք տուն, տենենք, մեր խանումը ի՞նչ ա հազիր արել, խեղճը սաղ գիշերը աչքը լի՛ կպցրիլ ու հենց շարխի պես գլխի վրա պտիտ էկել, դես ու դեն ընկել:

— Աղբաթը խեր ըլի մեր տանդրոնջ, թե նա չէ՛ր էլել, էս մարդը մեր գլուխը հենց սալթ կտաներ,— էն կողմիցը մեկը բեղբուն ոլորելով, քիթը վեր քաշելով, իշտահով կում անելով, հազալով, գլուխը տմբացնելով ձեն տվեց:— Հինգ սհաթ ա, ժամը դուս ա էկել. ազգավներն էլ, որդիանց որ էլավ, հմիկ մեկ կտոր միս յա աղբ, յա ուրիշ զատ քթած, կերած կըլին. փորըներս զլլում ա, անկաջներս դժժում. ցուրտը մեկ դհիցը գափըներս տանում, սովը մեկ դհից զոռ անում, սա հենց իր խոսքի տուտը բռնել ա ու ոտը վեր կալած ջաղացի պես դանը վրա ածել, գլխիցը դուս տալիս: Քիչ էր մնացել, որ ասեի՝ քարվանք գնաց. պուչը կարճացրու, դնգի ոտը ցածրացրու, բերնիդ կապը կապի՛ր, լեղուդ քնացրու. ու քամի ունիս, տա՛ր, ձեր տանը փչի՛ր. էս քամին մեզ հերիք ա, որ ոտնուձեռ սառցնում, փետացնում ա: Կրակ, պատուհաս ա, էյի. զրից ունիս, տա՛ր, ձեր քուր-սու տակին արա՛, որ լսողի քունը տանի. ի՞նչ ես շարչու մասալեքդ բաց

արել, գլխընկերս տանում: Մենք էլ լավ գիտենք, թե կորած էջը ո՞ր գոմունն ա կապած, ամա ի՞նչ անես, որ մոտանողի շլինքը կտուրում են, իշի տան ու գլուխը խուզում. որ տերը տեսնելիս զոտւմ էլ ա, ստում են, թե քոնը չի՛, ո՞ւմ գլուխը կտրես: Վաղի մասալեն չըլի, թե՛ Ուշտին հարցրին. ընչի՞ ա շլինքդ ծուռը,— ասեց. ի՞նչ տեղս ա դուզ, որ շլինքս ծուռը չըլի: Մեր բանն էս ա դառել, ասելով ո՞ւմ կապի կբերես. առաջ լուծն ու կամբո պատրաստի՛ր, կալո շլինի՛ր, դեզդ դիդի՛ր, ևտո գիժ մոզու անկաջիցը բռնի՛ր, է՛. հո հազար անգամ տեսել ևս, որ կամն առնում ա, շուրն ընկնում, էլ ի՞նչ ևս նհախ տեղը բերանդ ցավացնում, մեզ էլ հացից քցում:

Տանք անողը առաջ պետք է գետինը վարի, փափկացնի, ևտո սերմն ածի, թե չէ կլածն էլ ղորդ ու ղուշ կուտի, կմնաս գլուխդ քորելով, մասոզ լպստելով: Մեղրաճանճին մուխ տո՛ւր, որ փախչի, թե չէ երեսդ ես դեմ անում, հալրաթ որ կծի, յարալու կանի: Ամեն մարդ հենց իր ձին ա քշում, էլ առաջը մտիկ չի՛ անում, թե ո՞վ ա կանգնած: Ճրագը իրան տակին ա լիս տալիս. աշխարհը՝ դմակ, մարդը՝ դանակ. ո՞վ ա հարցնում: Բարդին կուացնես, քեզ վրա կընկնի, գլուխդ կհարդի: Ուրագն իր դեհն ա տաշում, ծանն իր տակին շվաք անում: Ջուրն իր ձկանը պահում, հավն իր ճուտին մուղայիթ կենում. սաքի որ ամպի պես էլ գուսաս, լսողն ո՞վ ա: Դեզ ունիս, քո գլխին արա՛. եղ ունիս, ձեր բղղումը պահի՛ր: Ինչ կուղես՝ արա՛ յա ասա՛, ջուրն իր ճամփեն կքթնի: Հենց դու կմնաս միջումը փոսմարդի: Գրուստը խոտոդի փափախը ծակ կըլի, շե՛ս լսել: Ով ասես՝ գլխին կխփի ու բուրդը քամուն կտա: Ի՞նչ բանդ ա, փորդ հո քերնիցդ բարձր չի՛: Շունչդ փորիցդ ա դուս գալիս, պահի՛ր, տազ արա՛. քեզ ո՞վ ա ստում, թե արի, մեր կալը շափի՛ր, որ շանաղդ քեզ ու քեղ դեմ ես անում: Թե մեկ բան էլ գիտես, ձեր տան պատերին էլ մավա մի՛ գնալ, հողին էլ մի՛ ասիլ. ձեն կտան, դու կմնաս միջումը մեղավոր: Ախր ի՞նչ անես, որ լսող չկա. հո շե՛ս կարող քեզ սպանիլ: Հոտաղ կերել եմ, հոտաղ մենծացել, պարտական մնա, որ ինձ մեկ լավ ճամփա ցույց չի տվեց, ո՞ւմ գլուխը կտրես յա՛ աչքը հանես: Ղիամաթումը սառչում ենք, սա հենց ի՛ր զուռենն ա փշում. տո՛, զուռենն է՛ն տեղ փչիր, որ պար կկող էլ ըլի, է՛, աղբաթի խեր. թե չէ՛, էս շուումը որ փշում ես, քեզ ո՞վ շարաշ կտա, ո՞վ բարաքյալա կասի:

Տանուաե՛ր, տունդ շնորհավորու հնամի շարությո՛ւն, ասածս սարին, քարին դիպչի, քամին տանի. համեցե՛ք, խոովել ևս, սառը ջուր իմի՛ր, սիրտդ հովանա, համեցե՛ք, քո գլուխը որ կա, սար ա. անձրե, ձին, կարկուտ, կաթձակ թո՛ղ դիպչի էլ, դա էլ, ի՞նչ վճճդ ա: Մենք էլ լավ գիտենք, որ դրուստն ես ասում, ամա ի՞նչ անես, որ գեղըցու խոսքը շվանի շե՛ն

դնում, քաղաքացին էլ տեղը տաքացրիւ, տազ արեւ, իր շայլը խմում, ո՞ւմ դարդն ա, թե քարը քարի վրա լի՛ կանգնիւ. ամեն մարդ իր զգական օղորում, իր գլուխը քորում. բերանդ բաց անելիս՝ հող են ածում, աչքդ բաց անելիս՝ թող. շունը ակրը լի՛ ճանաչում, ո՞ւմ ասես, ո՞ւմ: Կոտ ունիս, քո հասկի առաջն ածի՛ր. դան ունիս, քո ջաղացը տա՛ր: Դու էլ, թե ձեռիցդ գալիս ա, դանակդ սրի՛ր, մեկ կողմիցը վրա թոի՛ր. աշխարքս թալան-թալան ա, նամարդը իշի փաշան ա: Հա կա՛ց ու քեֆ արա՛: Բարիկենդան օրեր ա, խելքըներս կորել ա, ետո ես կգամ, առաջ դու գնա՛:

3

Անշախ մի անշախ իրար բոթբոթելով, համեցեք անելով. կոնից, թևից քաշելով տուն ընկան:

Ծեհնյալ է աստված,
Փառ՛ հավիտյանս շամիչ.
Մտարեերն ընկավ տեղը,
Մտարեերն ընկավ եղը.
Աւշորին բարձեցին գեղը
Ու կուզրկուզ անելով՝
Մտան տա՛ տեղը:
Նամարդ ըլի, ով շասի՛
Աստված վերջը խեր անի:

Արի՛, հմիկ գոմի դռանը կանգնի՛նք ու մեր քեղխուղեքանց քեֆին թամաշ անե՛նք: Բայց ի՞նչ անես, որ շնն թողում: Հազար յադ ու այլադգի էլ որ ըլիս, սրանց սովորութունն էնպես ա, որ առանց քեզ թիրա չեն բերանները դնիւ. շղեսա՛ կխոռովին, ու ամեն մարդ իր տունը կերթա. գնա՛նք, ի՞նչ կա որ, հո մեղ շնն ուտիլ: Տարով մեջըներումը մնաս, քեզ տնետուն ման կածեն, քեֆ շհանց կտան: Բարիկենդան օրը հո, որ քարվան մտնի գեղը, ճամփից ետ կղարձենն. քեզ էլ կպահեն, նոքարներիդ էլ, ձիանոնեդ էլ, իրանք քո հոգսը կհոգան, քեզ քնից, տեղից չեն ժամ տալ, էնքան դոնաղասեր են:

Հա՛յ դե, ջո՛ւր տո՛ւ, փշի՛,
Վիղ ներս փաշի՛:
Մանիւն՛ գոմը,
Տեսիւն՛ հասը,
Ուտեն՛ փլավը,
Մարտեն՛ շլավը.
Ամա աղլուփդ դի՛ր փիղ,
Ու հաար շղիւլշի ստփդ:

Լսեցի՞ր, նստեցի՞ր, չէ՞. կանգնի՛ր, իմացի՛ր, բանը բանի նման լի՛.

ա՛ն քեզ տրաքոց: Շփոթ ու խաշիւ ա, որ հմիկ իրար կխառնվի: Թե ճար ունիս, փեշդ ձեռիդ պահի՛ր, գդակի՛ գլխիդ, թև չէ՛, գլխաբաց որ դուս գաս, խարվուիս կընկնիս, թե ասածս շանես, պարտական ըլիս:

Գոմի սաքուն էնպես էր տաքացել, ինչպես համամ: Աթարի կրակի մարմանդ գուր մեկ կողմից, եզի, կովի, ձիու հատը՝ մշուտիցը, մարդի քյալա էին ծակում: Փորները՝ սոված, գլխները՝ դարտակ, ձեռք ու ոտք՝ մրսած, գոմի ծանրացած բուզն ու կրակի սև ծուխն էլ որ քթընկերին չդիպա՛ւ, մաղձ ու աղիք իրար գլխով տվեց: Որը բերնին էր հուպ տալիս, որը աչքին, որը փորին, որը քթին, որն էլ թուլթուն էր քաշում, որ բալքի թե էն դահրմար հոտը մի քիչ կտրվի: Որը փռշտում էր, որը հագում, որն էլ էնպես էր զկատում, որ սիրտ ու թոք հետը դուս էին գալիս: Ամեն մեկ քիթ նաղրախանա էր գառել, ամեն մեկ բողազ՝ ղոռտտոտ, ամեն մեկ փոր՝ դափ ու դարչա: Հազալիս երես ու միրուք էր, որ ներկվում էր: Փռշտալիս, հենց գիտես, անձրև էր գալիս. քթի ցելթուկը ինչ տեղ ասես հասնում էր. երես, բերան, աչք, ունք էլ չէր ասում, թե աստված ա ստեղծել: Շատը աղուիս շունենալով՝ կամ փեշով էր սրբում քիթը, կամ ձեռք պատին քսում, կամ թե չէ քիթն է՛նպես էր սաստիկ վեր քաշում, որ մեկ բուռը ծուխ ասես, բուռ ասես, գոմի հոտ ասես, թոզ ասես՝ քուլա-քուլա բարձրանում, բեհն էին համբարձվում:

էս միջոցումը խեղճ տանդրոջ կնիկն էլ փեշերը վեր քաշելով, քիթը սրբելով՝ գուլիք քարը շի տվեց, ուզեցավ, որ ներս մտնի ու ղոնաղնեքին բարի լիս ասի ու գալընեքը շնորհավորի: Հազի, փռշտոցի ձենը լսելով՝ քաղաքավարություն բանասցրեց, գոմի դուռը բաց արեց, որ մի քիչ հոտն ու ծուխը դուս գնա: Բայց երանի, թե ձեռք կտարըվել էր, չէ՛ր բաց արել: Հենց դուռն ճոռոցն իմացան թե չէ, աշխարքն իրար գլխով դիպավ, ու որն անգդակ, որն քուրթը քաշ տալով, աչք ու քիթ բռնած՝ էնպես քոռըքոռ հենց ուլեցան, որ դուս թռչին, երեսները մի քիչ հովին տան, էլ չկարողացան առաջներին մտիկ անիլ, շունքի տունը ծուխը խավարացրել էր, բուզը ամպի պես կալիլ. իրար գլխով ընկան. հենց իմացան, թե քամին դուռը բաց արեց, ու մեր խեղճ տանդրոջ կնկա ջանը իրան հասցրին, ոտի տակ տվին:

Հարայ հրոցը որ իմացան, ետ դարձան. աչքը բարին տեսնի. չէին իմանում՝ ծիծաղա՞ն, թե սուզ անեն, յա վրա հասնին, քոմակ անեն. շունքի տանդրոջ խաթունը էնպես էր ծանրագոգոթ խրվել գոմի կպրե կարասումը, որ էլ ո՛չ քիթ, ո՛չ երես, ո՛չ լաշակ, ո՛չ մինթանա (դերիա). դարտակ տեղ չէր մնացել, բոլոր ուսվա էր էլել վարգահոտումը: էս զավմաղալումը ողորմելին հենց իմացավ, թե ձեռները թամուզ են, հենց մատները բերանը տարավ, որ օշմաղը մի քիչ բաց անի ու շունչը քաշի, քո

դուշմանի գլուխը շի՛ գա, ինչ նրա գլուխն էկամ. մեկ դուրում տաք-տաք, կոպի էր թե գոմշի, շղիսեմ, մաղա էլ էս վախտը բերանն ընկամ ու սրբութուն, խաշ, ավետարան աչքիցն ընկամ: էլ թուք ասես, վատ խոսք ասես՝ նա էր, որ կվաթաթախ բերնով ապիս էր ու ասում:

Մանրագլուխ տանուտիրը ընչանք հմիկ էնպես էր իմանում, թե ֆորթերն են կապըները կտրել, իրար գլխով ընկել, ու տանտիկինն ուզում էր, որ տուն անի. աչքը ցցեց դռան մեջը թե չէ, տունը գլխին փուլ էկամ: Մերու արջի պես բլղալով, ճղղալով, էստուր-էնգուր գլխին բամբաշկով որ վրա շի՛ հասավ, որ իր խաթունին էս դժոխքիցն ազատի, սատանի աչքը քոռանա, քուրքն ընկամ ոտի տակը, գլխի վրա որ մաղալաղ լսովեց՝ շր՛ փ, շր՛ խպ, ինչ նա տեսավ, քո դուշմանի գլխին չգա. երեսի վրա էնպես խրվեց էս կվի մեղրի կճուճումը, որ աչք, ունք, բերան, քիթ, միտուք էնպես ներկվեցին, որ հազար ուստա քիսաքսող էլ որ էլել էր, էնպես ազաթին, լազաթին՝ հինա շէ՛ր կարող իր օրումը քսիլ:

Դարդիմանդ տանտիկինը մարդի խայտառակութունը տեսավ թե չէ, իր ցավը մոռացավ ու ակդիցը ժած էկամ, որ իր հալտրին մի քիչ քոմակ անի. հալտրն էլ հենց է՛ն էր ուզում. որ գլուխը էս անոշ բարձիցը բուրձրացնի ու իր խաթունին էս ռուսվայութունիցը ազատի, ձեռըները իրար շի հասան, քամակ-քամակի դիպավ. ա՛՛ո քեզ տրաքոց. էլ ետ դուքարա իրանց վարդահոտի մեջը էնպես խրվեցան, որ երկու լուծ գոմեջը անշուխ կարող էր նրանց էստեղանց հանի:

— Տո՛, ջրատա՛ր, տո՛, գլուխդ հողեմ, ախր ի՞նչ բանեղ էր կտրվել, որ դու էլ էկար, էստեղ ընկար: Ես քիչ ռուսվա էլա, դու էլ ուզեցար, որ հետս ընկեր գառնա՛ս: էս հո խուրմա շէ՛ր, որ մենակ ուտի, քեզ շտալի, ի՞նչ էր սիրտդ պատռում: Կրեմ էդ գլուխդ, որ դու ես: էդ հունարիդ տերն ես, որ մեկ էշ բղիլ չե՛ս իմանում: Ժամն էլ գլխիդ խոռվ կենա՛, պաստառազն էլ, հացն էլ, սուփրեն էլ, բարիկենդանն էլ, պասն էլ: Մինք մեր բարիկենդանն արինք, հըմիկ որ ջհանդամը գնում են, թո՛ղ գնան դրանք: Սրանց ոտը պետք է կոտորվեր, որ մեր շեմը չէին կոխել: էս ի՞նչ բան էր, որ մեր գլուխն էկամ. գեղի, աշխարքի միջում խայտառակ էլանք: Մերը մեզ հասավ. Թե մենք, թե մեր զգիր Կոտանը: Ով ասես, մեզ վրա պտի բերանը բաց անի:

— Տո՛, քավթառ իմանադ, իմ ցավս հերիք շի՛, դու էլ մեկ կողմիցն ես միսս ծամում: Ի՞նչ ես բերնիդ կապը կտրել ու լեզուդ քեզ չես անում: Ձենըդ կտրի՛, թե չէ էնպե՛ս քացի կտամ, որ ատամներդ փորդ կթափի: Սաղ օրը աթար ես թխում, էսօր էլ համն ա՛՛ո, էլ ի՞նչ ես գլուխս տանում: Որ չէիր գոթրոմացել, թեզ վեր էիր կացել, հո հմիկ էրկուսս էլ պրծած

կրլեհինք: Կնիկարմատն ու ձուն մեկ օրինակի են, հենց ձեռն ես տալիս թե չէ, էն սհաթը փխլվում են: Շատ կնկա թամահ անողին ի՞նչ ասեմ: հաղար խոսք ա բերանս գալիս, ետ դնում: Տե՛ր աստված, քեզ մեղա, ի՞նչ-բա՛լ ա, էլի: Կրակն ընկանք, տո՛: Փասա-փուսեդ քաշի՛ր, վե՛ր կաց, կորի՛ր, էլ երեսս չի՛ գատ:

էս խոսքումը ղոնաղներն, էն ա, էնքան ծիծաղել էին, որ սիրտընեըն էկել, բողաղներին դեմ էր ընկել, ու շատի ոտները դարադի աշ դրած կաշի էր դառել: Ախր ո՞վ տեսնի էսպես լաղաթի թամաշա ու աչքը կալնի ու շծիծաղի: Կա՛մ իրանք էլ չէին ուզում, ամա, նալլաթ շար սատանին, բանն էնպես էր վրա էկել: Ինչևիցե, փոր ու բերան բռնած՝ էլ ետ մոտ էկան, որ իրանց տանլորոջ հավարին հասնին: Սա էլ քթի տակին փնթփնթալով, ոտ ու ձեռ հինաթաթալ՝ վեր կացավ ու գեպի իրան տեղը հրըմիշ էլավ:

էսքան թամաշեն ու նազըը անց էր կացել, դեռ գզիր Կոտսուը ո՛չինչ բանից խաբարութլուն շուներ: էս հարայ-հրոջյ որ ընկա՛վ՝ «Հա՛յ, ջուր բերե՛ք, հա՛յ, քոմակ արե՛ք, տանուտերն ու տանտիկինը ինզղլեցին»,— հենց իմացավ թե չէ, էնպես կարծեց, թե մոխն ա նրանց դոռ արել, վրա վազեց դոշաղ-դոշաղ, բրդի կծկի պես, մեկ կճուռ խոտեց կծի տեղ ու խալ-խին՝ «Հա՛յ, ձեր հերը, հա՛յ ձեր մերը» ասելով, միտն ասամի տակին, սփալ-թափալ ներս պրծավ ու հենց էն սհաթին վրա հասավ, որ տանուտերը երես-մերես սրբել, միրուքը լվացել, ուզում էր, որ բերանն էլ թամուզացնի, շունքի ատամների տակին էլ մեկ քանի անոշ թիրքա մնացել էին: Շատ փայը հո՛, բարկացած ժամանակը կուլ էր դնացել, էստուր համար էր բողաղը ձոթում, հագում, ջուր կում անում, ամա ձեռը ո՛չինչ չէր ընկնում, հազալ-մաղալու վախտը անց էր կացել: Սուված փոր, ծեր մարդ, դարտակ գլուխ ու էնպես խնկահոտ, մեղրահամ, ի՞նչ լաղաթ կտա, իմացողը թո՛ղ իմանա: էլ ի՞նչ ասեմ: էստուր համար էր մեր պարոն տանուտերը կատաղած արջի պես փորը բռնել, պտիտ գալիս:

— Վա՛յ, լիմ աչքս դուս գա, տանուտեր ջան, վա՛յ, ես դժոխքի փայլ ըլիմ, վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ. էդ ի՞նչ ա քո հալը, դլխիդ մեռնիմ, մկամ քո Կոտանը մեռել, կորել ա, որ դու էդ օրն ես ընկել,— ասեց խեղճ գլխին ու աչքը կեռացրած, մեկ դհի վրա թեթված՝ վրա թռավ, որ նրա գլուխը լա, նրա ցավին մեկ դարման անի:

Հենց քիչ էր մնացել, որ տանուտերը սիլեն ետ քաշի ու նրա մեկ քոռ աչքն էլ դղի, ատամները փոբն ածի, որ իր տերն էնպես թողել, իր քեֆի ետևիցն էր ընկել, դովթալաբ գզիրը էլ սիլամիլին մտիկ շտվեց, դաստ արեց, որ իր ծուռը զզի, աղի խաթրն ասնի, ու էրկու ձեռով որ կճուռը շուռ շտվեց տանդրոջ գլխին, աստված ազատի, ինչ նրան հանդիպեց: Մեկ եքա

կճուճ, հինգ տարվա թթու, թանձր, պճաճուն բազկաթանը կնպես նրան ողորդեց, որ ջրհեղեղի օրն էլ կնպես ալեկոծում, կնպես զուլում չէ՛ր էլած, չէ՛ր տեսնված յա լսված: Տանուտերը հո տանուտերը, թոռ գզրի սիրտը ջուր կապվեցավ: Բազկաթանի հոտը կնպես բյալլին դիպալ, որ տասը գազ ծուլ էլավ ու գող շան պես վրվրթալով, սրսրթալով, հեթեթալով ետ թռավ գոմի պուճախն ու մնաց քար կտրած, սառած: Մեկ մկան բունը որ հազար թումանի տվել էին, կառնեք, մեջը կմանեք, որ իր սև օրը լա ու տանդրոջ ձեռքը պրծնի: Քու դուշմանի գուլար չի գա, ինչ նրա հալն էր. տանդրոջը հո, աստված ո՛չ շհանց տա, ընչանք թաքրար ջուր կբերվին, իրանն իրան հասավ: Միրուք, բերան, քամակ, ծոց, քուրք-մուրք՝ հասած բազկաթանի մեջը շխշխալում, ծլծլում էին: Ջեբ, լարչին՝ բուր լցվել էին, սուտը պճեղն էր հասել: Քամակը թոր էր ընկել, աչքերը մրմնջում էին. թև ուղում էլ էր, որ ժած գա չէ, փոխանն կնպես էր լցվել բազկաթանով, որ փաշեքը իրար դիպչելիս դափի, գուռնի ձևն էին հանում, չփչիում:

Էս շան հային էլի գոռում, զոռում, հարայ էր տալիս, ձեռները դես ու դեն բցում, որ պզրին ճանկի ու սպանի: Քոռ հավի պես մնացել էր պատի տակին կանգնած, ամա էլի հենց է՛ն էր ձևն տալիս.

— Թողե՛ք, թողե՛ք, դրա թոռ աչքն անիծած, թողե՛ք, դրան սպանեմ, շնաստակ անեմ, դա՞ էր մնացել, որ իմ գլխիս օյին դա՞: Դրան է՛ն օրը բցեմ, որ մեծ թիքեն անկաջը մնա:

Ընչանք ջուր կբերվին, ամենին իրանցը իրանց էր հասել. շատը նվազել, քամակի վրա վեր էր ընկել: Էլ ի՞նչ կաննին իրար երեսի ալիք փչիլ յա մածուն քսիլ, որ շատ անգամ, ուրախ վախտներն, անում էին: Էս բավական ալիք էլ էր, մածուն էլ: Էս դալմադալումը տանդրոջ կնիկը ճրրալով, թոնթորալով դուս էր գնացել, որ իր գուլիը լա, իր մեղքիցը ազատվի: Խալիք տանդրոջ բնությունը լավ գիտելով, որ բալկաջած ժամանակին հրեշտակ էլ ձեռն ընկնեք, չէ՛ր խնայիլ, ո՛ւր մնաց գզիր կոտանը, տերտերին աչքով արին, որ նա, քանի աչքը բաց չի՛ արել, մուննաթ անի, որ բալլի խղճին մեկ ճար ըլի, ու էլ ետ գզրին բերեն, տանդրոջ ձեռը պաշիլ սան: Հենց իմանում էին, թե կարգավորի պատիվն էլա կպահի:

— Բարիկենդան օրեր ա, ինամի Օհանես, խեղբուներս կորել ա, տնա՛շեն,— բերանը բաց արեց ծանրագոգոթ մեր փառալիք տերտերը, որ իր կարգի պատիվը ճանաչելով՝ ուղում էր, որ բալլի հաշտություն քցի միջըները ու էրկուսին էլ բարրշացնիլ— Աշխարք ա, է՛դպես կըլի. հո աղջիկ չէ՛ս, որ խասոց ու վարազոց գնա. հո շուշա շես, որ կուտրվեիր, խանի՛ խաբաբ. մոմ չն՛ս, որ հալչիս. մի քիչ սիրտոց լե՛ն պահի, ի՛նչ էլավ քեզ: Քրիտոսս իր սուրբ ավետարանի միջումը գրում ա, ամենիդ մորազն էլ տա, թե՛

երանի՛ խաղաղարարաց, կամ թե՛ Թշնամուդ գլխին կրակ կածես, թե որ նրան սի՛... որ՛... դո՛... ըն՛ս... Վա՛յ քո հերն էլ անիծած, քո մեռտն քսողինն էլ, քո օխտը պորտին նալլաթ, քեզ բարի օր ասողին, բարի լիս տվողի շլինքը հախ միսն տերը կտորի, էս ի՞նչ ա իմ հայր,— տերտերը բուխարուց ձեն տվեց՝ գլուխը քորելով, միքուքը թափ տալով։— էս ի՞նչ անիծած մարդի ոսստ էկանք էսօր, տո՛, հենց ամեն բանն էլ թարս ա գալիս։ Հարսան ըլի է՛ն հացն էլ, է՛ն ջուրն էլ, խաթա-բալի մեջ ընկանք, է՛լի էս ի՞նչ կրակ ա, որ մեզ էրում ա։

Իրավ որ ողորմելի կարգավորը կրակի մեջ էր ընկել։ Չունքի ինչ սհաթի որ նա մոտացավ, որ տանդրոջ սիրտն առնի, էլ շէ՛ր մտածում, թե նրա արինն ու հերսը այք ու միտք կալել, քոռացրել էին։ Անաստված տանուտերը էնպես մեկ սաստիկ գուռթմա (մուշտի) տվեց էս քո խեղճ տերտերի դոշին, որ փիլոնը մի տեղ ընկավ, ողակը՝ մի, ու ինքն էլ շոքըշոք անելով՝ գլուխն էնպես բուխարու աթարի կրակի մեջն ընկավ, որ երեսմերես բոլոր խանձվեցավ։ Խեղճի բերանը մրով, մոխրով լցվել էր, միրքի կեսը հո, կես տարի անջախ դուս կգար, էնպես էր քոքիցը խանձվել, պլոկվել։ էստեղանց էր է՛ն քաղցր օրհնությունը տալիս, որ մեկ գուռթմի էլա ինքը շի՛ գիմացավ ու բուզում էր, որ մեր խեղճ թանակողու, մեղրաթաթախ, վարդահոտ տանուտերին ճամփու բերի։

— Ժամումը գլխընկերս տանում են, հերիք չի՛, գոմումն էլ են ուզում իշխանություն բանացնեն, ախր ի՞նչպես մարդ համբերի,— վրա բերեց տանուտերը։— Չեր օրհնողին ի՞նչ ասեմ. նալլաթ շար սատանին, բերանս ի՞նչ ա գալիս, ես գնում։

էլի երկար էսպես քթի տակին մոթմոթում էր տանուտերը, որ գլրին փախցրին, պահեցին։ Աստված բարի ճամփու տա, որ էնպես ղալաթ բան մյուս անգամ չբո՛ւկի, է մեր գրի սև ու սպիտակը ճանաչողներին էլ խելք, իմաստություն սա, որ էսպես տեղը իրանց պատիվը չկորցնեն։

4

Տանուտերը գեղջանգեջ աչքը բաց արեց, դուռն ու պուճախն ընկավ, որ իմ սիրտը մի քիչ հովացնի, բայց գգիրը թոնլ էր։ Քիղխուղեքը մեկ կողմից, կնիկը մյուս կողմիցը թոփ էլան, տանդրոջ սիրտն առան, տերտերին էլ բարշացրին, տանդրոջն էլ, գգիրն էլ էկավ, շոքըշոք ոտներն ընկավ, մեղա աւեց, ձեռը պաշից, մեկ թաս արազ էլ կոնծեց, ծուխն էլ քիչ-քիչ պակսեց, բուղն էլ, ամեն բան սկսեց իր կարգն ընկնիլ։ Տերտերը «Պահպանիչն» ասեց, քեղխուղի մեկը՝ «Եվ ես խաղաղությունը», տանտիկինը «Ամեն» ձեն տվեց, տանուտերը՝ «Մեղա Աստուծո», «Հայր սուրբ, զքեզ

ունիմ միջնորդը» ու վերջապես արադ-մազեն էլ որ տուն չբերին, ամենի սիրուն էլ տեղն ընկավ: Ինչ անց էր կացել, քամուն տվին, խունկ ծխեցին, երդիկ ու դուռը բաց արին, հոտը-մոտը քաշվեցավ, կատարները տաքացավ, ու մեր պարուն քեդխուղեքը հացի նստեցին, սուփրեն քաշեցին. մեկ գլխին տերտերը բազմեց, մյուս գլխին՝ տանուտերը, մեկելներն էլ պատի տակին էնպես սրով բազմեցին ու ոտըները ծալեցին, որ սուփրի մեջը էկուլ-գնացողի, անց ու դարձ անողի համար բաց էր մնացել:

Նոքարը որ արադը շածեց, ավալի սֆթա տերտերին դեմ արեց. սա էլ խաշակնքեց, օրհնեց, տվողին խմացրեց, որ մեր զգիրն էր, ու ետո ինքն առավ թասը ձեռը ու օրհնության տուտը սկսեց:

— Աստված աշխարքիս խաղաղություն, թագավորաց հաշտություն, քրիստոնեից ազատություն տա՛: Ընչանք մեռնինք ո՛չ, որ մեկ օր էլ էսպես՝ էլով, գյունով, ոռուսի ձեռի տակին նստինք, քեֆ անենք:

— Ամե՛ն, ամե՛ն, — ձեն տվին ամենն էլ:

— Տունդ շն՛ն կենա, տունդ, տա՛նուտեր, որդիքդ ապրի՛ն: Աստված օջախդ հաստատ պահի՛, նամարդի մուհոյաջ շանի՛. մեր գլխի թագն ես, մեր աչքի ծաղիկը, Հայր Աբրահամի օրհնությունը քեզ վրա, Սիմեոն ծերունի պես քո ըմբրի խերը տեսնիս: Քեզ ծուռը մտիկ անողի աչքը քոռանա, ո՛ւմ սրտումը մեկ խեթ կա, աստված բարին կատարի՛: Ինչ էլավ՝ աստված վերըը բարի անի՛, քաշած զահմաթդ ապաշխարանք համարի՛. էսօր՝ քեզ, էգուց՝ մեզ. մենք էլ քո ջրերն ընկանք: Ով խոտվ ա, սառը ջուր խմի՛: Իմ գլխիս ջաղաց էլ աղան, թաք ըլի տեղս տաք ըլի, ձեռիս՝ թաս, սիրտս՝ ուրախ: Տո՛, քեֆ արե՛ք, տո՛, դուշմանի աչքը հանեցն՛ք: Ծնորհավոր բարիկենդան. աստված զատկին էլ մեզ արժանի անի. քանի կարանք, մեր օրը վայելենք. էդուց ո՛չ էլօր մեծ պասը ոտները երդկիցը ճողուլակ կանի, հա կա՛ց ու բազկաթթու կե՛ր: Հավասարական սաղ ըլի՛ք, ուրախ: Տեր աստված, քեզ փառք. մեր երեսը քո ոտիդ տակը: Քո ստեղծվածն ենք, մեզ չի՛ կորցնես: Տե՛ր աստված, դու մեր Ռուս թագավորի սիրտը ոահմ քցես, որ գա, մեզ ազատի. ընչանք մահ մի՛ տար մեզ, մինչև նրանց երեսը տեսնինք: Կենդանություն, — տեսց ու արադի թասը շպտեց:

— Կենդանի մնաս, սա՛ղ ըլիս. կարգիդ՝ հաստատ, տե՛րտեր ջան. անո՛շ, խմածդ անո՛շ, հենց իմացանք՝ մե՛ր սրտովը գնաց, — ձեն տվին ամենն էլ, ու մեկը մեկ թիքա պանիթ, մյուսը մեկ թիքա խորոված յա խաշլամա, լուշում փաթաթած, թավաղա արին:

Տերտերն էլ առաջ ձեռը տվողի բթի վրա դրեց, թիքեն լառավ, բերնին, ճակատին դրեց, «Հա՛յ, ձեռդ ապրի, հա՛յ, զորանաս» ասելով, ձգվելով, օրհնելով, գովելով՝ թիքեն ծամեց, կուլ տվեց ու ինքը մյուսների օրհնանքին անկաջ դրեց, անո՛շ ասեց:

Էսպես՝ արաղի թասն սկսեց պտիտ գալ, ձեռնեձեռ ընկնիլ ու ամեն մեկի ձեռին մեկ սհաթ տանջվիչ: Նսածոշին սասնջիլ, շունքի ամենն էլ մեկ եքա պարկ օրհնություն բերնընկերումը հազիր ունին, ու ում լեզվումը մի քիչ հունար կա, սուրբի ու գինու կամ արաղի թասի վրա ա փորձում: Բայց ամենի խոսքի տուտն է՛ս էր:

— Օրհնյա՛ ի տեր, աստված կարգիդ հաստատ պահի՛: Քո աղոթքը մեր գլխիցն անպակա՛ս ըլի: Տա՛նուտեր, սաղ ըլիս: տանուտեր, քո շվաքը մեզ վրա դայիմ-դագըմի ըլի: Մի՛ ըղամ, աստված որդիդ պահի՛: Ավետի՛ք, քո որդու կարմիրը կապե՛նք: Խնա՛մի, աչքի լիս ես, աստված քեզ մեկ ղոշ որդի տա՛: Հավասարական սաղ ըլի՛ք, ուրա՛խ: Տե՛ր աստված, վերջընկերս բարի անես: Կենդանություն:

Էսպես՝ ամեն մեկ լումող ամենին ջոկ-ջոկ մեկ բան պտի ասեր ու էն էլ ամեն թասի վրա: Թեկուզ քսո՛ն թաս էլ մեկ մարդ խմի, քսո՛ն մարդ էլ նստած, ամեն թաս խմելուն ամենին էլ հատուկ-հատուկ մեկ բան որ չասի, թասը կուլ չի գնալ, բկումը կմնա: Շատն էլ թասը մեկ սհաթ բիմի ձեռին բռնում ա, որ վրեն մի տաղ յա մի խաղ ասեն ու իրան անուռի շարականը վրա բերեն: Հայտնի բան ա, որ տերտերից յա տիրացվից գյուժան շարահան ասող՝ գեղ տեղն ո՞վ կա: Ամա սրանք էլ խեղճ շարակա՜նի բուրդը շատ անգամ էնպես են գրում, որ աստված հեռու տանի: Լսողը մինչև Երուսաղեմ մին կփախչի: Բայց ի՞նչ կանես, բախտընկերիցը հա՛ղար շուն կա, հաղար գել, որ ո՛չ գիր գիտեն, ո՛չ գրի ղորություն: Կալն էլ էս ա, շատ գլուխ չի՛ ցավիլ:

Մեր երկրումը առաջ ձեռքները լվանում, սրբում (էն էլ նստած տեղըն ա նոքարը՝ փեշկիրն ուսին, ավթաֆա շագանը ձեռին, ամեն մեկի առաջին կռանում յա շոբում, ձեռին չոր ածում), ետո են սուփրին քաշում, աղամանը, պանրամանը, ձկնամանը մեջտեղը շարում, ապա հացը քաշում, ամենի առաջին կրտում, բազի վախտ կանաչի էլ ա ըլում: Գղալ, շանգալ-ղանաչի ոտը դեռ մեր աշխարքը չի մակ: Մատենըն էլած տեղը ի՞նչ հարկալոր ա շանգալ-ղանաչի: Կերակրենըն էլ մեկ սինով (պոթնոս) ներս են բերում, ու մեկ նոքար փեշն ու թևերը վեր բաշած, ուսին քցած, կողքկուզ անելով՝ երկուսի առաջին մեկ աման ա դնում: Հացից ետը էի ջրով որ ձեռք ու բերան շողողեն, չվանան, կերածը հարած կըլլի: Գղակ վերցնիլ սեղանի վրա յա գլուխ տալ ագաթ չի՛: Երկրի ծեսն էսպես ա, եվրոպա չի, որ կովը վեր բաշեն, տեսնեն՝ տակին հորթ կա, թե՛ չի:

Հենց մի քիչ աղի կողակ ու պանիր որ անոշ չարին, գելը կատաղեցավ:

— Տո՛, լերդս կպավ, է՛, բերանս հո ցամաքեցավ. էդ ղահրըմաբը մի

ածած, որ տեսնինք՝ ի՞նչ համ ունի, է՛, ա՛յ տնաշին: Կողակի թիքեն հրես բկիս դեմ ա ընկիւ, ի՞նչ էլալ ձեզ, մեզ հո սպանելու շե՛ք բերիլ էստեղ,— ձեն տվին էս տեղանց, էն տեղանց քեղխուղեքը, որ գինին շուտով ածեն:

Հսողը չիմանա, թե հայաստանցիք ուրիշ ազգերի նման, հենց էն ա, գինի տեսնելիս, ուզում են հողիքը սան կամ, ինչպես բազի Կավկասյան սարը դեռ շտեսած մարդ, դինու ումրին որ տեսնում են, երեսներին խաշ են հանում կամ շիրխանումը քնում, կամ թուր ու սեղի՛նով գրավ դնում, կամ թե չէ՝ ցխում, ձնում վեր ընկնում, երաղ տեսնում, դելը տալիս Աստված մի՛ արասցե, էս պակասութունը շունին, նրանք էս շնորհքիցն ու մարիֆաթիցն վաղուց են ձեռք վացել, որովհետեւ աշխարհ չեն տեսել, ու էշ կերել, էշ մենծացել, ո՛չ քարոյականության ձեն լսել, ո՛չ կրոնագիտության, որ գինու գինը լավ իմանան ու երկու թաս խմելիս ոտ ու գլուխ կորցնեն ու սիրահարուած՝ երկինքը համբառնան: Զէ՛, չէ՛, նրանք շատ բոլի են ու էլած-չէածը չեն տալիս իմիչքի, ամա տեղն ընկած վախտը, գինու տիրոջ ջանին մոռնաթ, էնքան են իմում, որ երեսները վարդ ա դառնում, դիւքնեղը՝ նաղրախանա, լեզվըները՝ բլբլի, սիրտըները՝ ասլանի և ո՛չ խոզի, լուքի մեկ հայ չես տեսնիլ քո օրումը հարբած, ցխումը թալալ տալիս .թեկուզ հինգ թունգի էլ խմի: Մա՛շալա, տղեն սրան կասեմ, ա՛յ թե մարդ ա, ուրիշն էլ էս բանը կանի:

Հաց քցող աղեն էրկու ստաքանանոց առլուն էլի տերտերին դեմ արեց. նա էլ օրհնութիւնը ավեց ու ճամփու քցեց: Ետո մեկկններին տվեց. էսպես՝ բոլոր հացի ժամանակը մեկն էլա ինքը չէ՛ր ածում իր գինին. էս նոքարի ու զուլուզ անողի գործն ա. որ քսան մարդ էլ որ ըլին, հենց մեկ թասից պոտի խմեն, էնպես որ, ընչանք թասը պտիտ կգա ու վերջին մարդին կհասնի, սրա բողազն ա ցամաքում, վերի նստողի՝ թուքը: Կենաց-մենաց խմիլն Երեսնումն էնքան աղաթ չի, ամա մարդ իր լեզվի հունարը ձեռաց պետք է շթողա, ամեն թասի վրա մեկ խոսք ապի. ինչ կլլի՛ ըլի, հաջաթ չի. բեինդ տաքացած ժամանակը ինչ կուզես, ասա՛, վատ խոսք էլ որ ասես, լավի տեղ անց կկենա: Սուլթական կերակրներն էլ մեր երկրի սրանք են՝ բողաջ կամ քուֆթա, կամ իաշ, սոլմա, խոբուլած կամ խաշած ձուկը, գառան մատվ վլալ, խաշած հալ ու ոշխարի խորոված, որ հենց էնտեղ եթ թուխարումը խորովում ու շատ անգամ շամփով, տաք-տաք իրար թավաղա անում: Բաղի անգամ էլ աղուչին պետք է բերանը բաց անի, որ մեկ թիքա խորոված իրանց ձեռուր բերանը դեն կամ մեկ թաս գինի կոծիլ տան:

էսպես՝ մեկ քանի տուր մաքրավարեցին թե չէ, քեֆըները շաղա-ցավ, դամաղները տաքացավ, շունը տերը կորցրեց: Կըլոնց Վիրապն էլ

հո՛ր էնտեղ էր, էլ ի՞նչն էր պակաս, սազը կողքին հազիր ուներ. անկաջ պտեր, որ նրա ձենին հայիլ-մայիլ մնար: Հենց ջուրն իր ճամփեն քթով թե չէ, սա էլ իր սազը քոքեց, ճնգճնգացրեց. հա՛ կաց ու քեֆ արա՛: Պատերը դրմբում էին, գետինը զրնգզրնգում, օճորքը տեղըհան ըլում, նրա ձենը մարդի քյալիին ցցվում: Էնպես զոռքա ձեն ուներ վիրապը, որ հինգ սհաթվա ճամփից լսվում էր.

— Փի՛ր օլսան, փի՛ր. ջանմ սան, ջանմ. ի՞նչ կըլեր, որ քո մերն քեզ նման մեկ հինգն էլ էր բերել, որ աշխարքի միջումը մի հատ շըլեիր: Ասա՛, բերանիդ զուրբան, ասա՛, բերանդ ապրի, ըմբրով կշտանաս,— հազար տեղից ձեն էին տալիս մեր սյարոն քեղխուղեքը՝ գլխընեքը տրմբացնելով, անոշ-անոշ զկռտալով:

Շատի բերնի ջուրը հետը գնում էր: Շատ անգամ, քեֆը քոք ժամանակին, տերտերն էլ ի՛ր ձենի հունարն էր ուզում նշանց տա, ու կամ վիրապի հետ էր բաս մտնում, գոռում, կամ թե չէ «Երեկեցավ խնկարերիցն» ասում, խալիսի թառըները վեր դնիլ տալիս, կամ ձեռըներին բանդ անում. ամա էնպես մեկ մխոտ, ճոթոած, ճղլանի, քացախած ձենով, որ մարդի գլուխը տեղիցը պոկ էր գալիս: Քեղխուղեքը հո, մաջալ չէին տալիս. ինչ բերանները գալիս էր, հենց է՛ն էին քոնդալանա ասում, զոռում, էնպես, որ խեղճ սազանգարի ասածը բերնումը հարամ էր ըլում:

Ամենը հո ամենը, իլլահիմ մեր մեղրաբերան տանուտերը. անատամ ուխը որ բաց չէ՛ր անում, պատերը դողում էին, կատվըները մլավում, հավկեր բակումը իրանց տիրոջ ձենը լսելով՝ շարքով կանդնում, կոկոում յա կշկշում: Տորթ, Լզը, ձի, տավար ուզում էին, որ ուրախությունիցը կապըները կտրեն: Էշը զոռում էր, գոմեշը տրնգում, էժը մկկում, կովը բառանշում, ֆորթը բզավում, որը ֆշտացնում, որը փստացնում, որը վզզացնում, որը բզզացնում: Մյուս բաները չեմ ասում, ամոթ ա: Գարի, դարման կերած տավար, հայտնի բան ա, որ ինչ սսես, նրանցից դուս կգար: Խուլասս, ի՞նչ գլուխ ցավացնեմ. էսպես նաղրախանի ու մուղիլի ձեն շահի դռանն էլ չէր լսված: Բայց գինու տակոռին դալար մնա: էս թոփ ու թոփխանեն, էս գարբազանը մեկին էլա քյար չէ՛ր անում: Շատի, հենց բոնես, քեֆը գալիս էր: Բայց ամեն սհաթ հո մեկ չի՛ ըլիլ, ու ում ուժն ասես՝ տերտերին յա գոլին ա հաղթում: Սրանց մեկը էս օլեկոճության ժամանակին հենց շարքյասեն ատով, օրհնեց, պրծավ ու պոնկին դրեց, որ մաքրազարդի թե չէ, էշն էն կողմիցը էնպես մեկ թունդ տրաքացրեց, որ էլած-չլած խելքը գլխիցը թոավ, շշկլեց, գինու կեսը կատիկը թռավ, կեսը միրթին թափեցավ, ու հենց ուզում էր, որ թասն էլա չի՛ կոտրի, ու բեղաֆիլ ձախու ձևը որ չի՛ վրա բերեց, սասանի աչքը քոռանա, էնպես սաստիկ

խփեց տանդուղ գլխին, որ փափախը կրակի վրա ծունդը դրեց, խորովածի շամփուրը վեր քցեց, տաւը հատիկ ատամնելի մեկն էլ բերնիցը վաղեց, փորը գնաց, որ գլուխը պրծացնի: Թե ուրիշ վախտ էր էլել, ես գիտեմ, թե տանուտերը ինչպես նրա միրքի մագերը մին-մին կպոկեր, բերանը կըտեր, ամա էս սհաթին, որ քար էլ աղային գլխին, ձեն չէ՛ր տալ:

— Լավ հարաքյաթ ես անում, հա՛: է՛հ, ի՞նչ անենք. բարիկեննդան օրեր ա, խելքըներս կորել ա, դու սաղ ըլիս: Ա՛յ տղա, աժա՛, լցրո՛ւ: Վիրա՛պ ջան, մեկ լավ գլի՛. խմն՛ք, քե՛ֆ անենք, ո՞վ ա խարալ, թե էգուց գլխըներս ի՞նչ ա գալացուկ: Գլոռն շաթլասն, տերտե՛ր ջան, գլոռն. էդ շալ միրուքդ ուտեմ, որ մի սիրտս կշտանա. կե՛ր, խմի՛ր, քե՛ֆ արա,— ասում էր ու տերտերի ուսերին լավ բարաթ վեր հատում. սա էլ պարտքի տակին չէ՛ր մնում ու մեկի տեղակ հինգն էլա ետ տալիս:

Էսպես՝ գինը, տանստանու, ինչպես հեր ու որդի, քեֆ էին անում մեր պարոն քեղիսուղեքը, հանաք անում, իրար սիրտ շահում թե հազար բարաթ նաղլ, մասալա, առակ, շախա ասում, անում, լսողի սիրտը բանում, իրանց օրը անց կացնում: Վաղուց էին կշտացել. էլ հո հաց չէին ուտում, մազա էին անում, գինի խմում. բազինն էլ վեր էր կենում, պար գալիս: Տերտերը մեկ թաա գինի մեկին դեմ անելիս հո, հազար տեղ գլխի վրա կունդկի էր տալիս, որ նրա սուրբ ձեռիցը բաժակն առնի, ձեռը պաշի: Էսպես՝ վախտին էին մտիկ տալիս, որ դուս գան, գնան, ջահել տղերքանց ջիրիդին թամաշա անեն:

5

Արեգակն էկել, երկնքի մեջտեղը բռնել էր. օրվան փուշը մի քիչ կտորըվել, տաքացել էր: Մար ու ձոր արծաթի պես փլփլում, պլպլում էին: Էս հազագին ով որ Քանաքեռ մտներ, հենց կիմանար, թե երկնքիցը մեկ ափետյաց ձեն ա էկել, աշխարքս արքայություն ա դառել, մարդի աչքն էլ ցալ, կսկիծ չի պետք է տեսնի, և Քանաքոու խարաբեքն էլ էին թե առել, ծափ տալիս, թե էլ էնպես շեն մնալ, թե իրանց մեջն էլ շունչ կմըտնի, շեն կընկնի, էնքան տղամարդ, ջահել տղերք, էրեխեք էին տներիցը դուս էկել, քուչեքումն ու կտրներին քեֆ անում: Օտար մարդը հենց կիմանար, թե էս գեղըցիք աշխարքի տերն են. ո՛չ դարդ ունեն, ո՛չ զասավաթ. ամեն մեկը հազար թումանի տեր են: Ռհաթ խալիը՝ որը ձեռնաբռնուկ էին արել, պար գալիս, որը բուրեշուրջ նստել, քեֆ էին անում, որը խաղ էր ասում, որը դամ քաշում: Էստեղ գուռնեն էր փշում, էնտեղ ճալախտի էին խաղում, մյուս տեղը փահլեաններն էին կոխ պրծնում, յա զարաշիքը ֆալ բաց անում: Մանր տղերքն էլ յա ձնաթուփի էին խա-

դում, յա աշքակապուկ, յա սալշաթի պես կովում: Գաբիսի (դհու), գուռ-
նի ձկնն ու հաբաց հրեցը աշխարհ էին վեր կալել:

Աղասին էլ քեհն արև, պրծել, իր դաստեն ետեին քցած՝ էկավ մեկ
տասը ձիավորով, գեղի միջովն անց կացավ, որ դնա, կալերի դղումը,
չաղացների մոտին իր հունարը նշանց տա, չիբիդ խաղա, շունքի գեղամի-
ջին կնպես դուզ տեղ չկա: Հենց իմանա՞ մեկ թագաւորի որդի տ գալիս:
Յարաղ-ասպաբը կապած, թվանքն ուսին, թուրը կողքիցը կախ, ջուխտ
փշտովն ու դամեն գոակումը, կանաչ մով շալվարը, զառ կապեն հաբին,
գյուլբանդի աչուխը ճախն. նուռայի թուխ գողկը գլխին կոտրել, աջու ան-
կաշի վրա էր քցել. ոսկեթէլ թուխ-թուխ մաղկը ձախու կողմիցը քամու
հետ խաղում՝ յա աղնիվ կրեսին էր զխալում, յա բլի տակովն ընկնում:
Բեղերն ապրշումի պես ոչորել, կնպես էր թշի վրովը դուս տարել, որ ամեն
մեկի մեկ ծերը անկաջներին էին դիպում: Մտիկ անողի իսկը գնում էր:
Գեղցիք հենց նրան տեսան թե չէ, ծափ տվին, պար էկան, ձկն-ձեկի
տվին ու սկսեցին նրա խաղն ասիլ, նրա գուլքն ածիլ:

— Աղասի՛ ջան, գլխիդ դուրբան, էս թասը լամենք քո աբեսադադին,
արևիդ մեռնիմ. մեր գլխիցը ո՛չ պակսիս. դնա՛, մենք էլ էս ա, կրանք,—
ամեն կողմից ձկն տվին ու Աղասու թասը խմեցին:

Աղնիվ Երիւսասարչն էլ, ով որ իբան էսպես պատիվ էր տալիս, գղա-
կով էր անում, քաղցր երեսով գլուխ տալիս ու անց կենում:

Հեռովանց երևում է, թե ի՞նչ դիւմաթ էր անում իգիթը: Ձիու ան-
կաշը մտած՝ կնպէ՛ս էր քաշում, կրակին տալիս, որ, հենց իմանաս, թևա-
վոր դուշ ըլի: Շատ անգամ ջրիդը հետու տեղից շարտում, ձին շափ էր
քցում, ու գեանիցը ծուլ ըլկիս՝ ձիու վրիցը բռնում էր, էլ ետ քցում: Շատ
անգամ հենց կնպես դուզ շարտում էր ու կրակի պես ետեիցը հասնում,
կալում, էլ ետ ծուլ անում: Գետնին վեր ընկած տեղիցն էլ կնպես էր
թամբի միջիցը կոանում, բարձրացնում, որ շիբիդն առաջին դուզում էր:
Ընկերաւանց վրա էլ որ վախտ-վախտ ջրիդը չէ՛ր քցում, է՛նպես էր նշա-
նում, որ զղակներն ծերին էր դիպում կամ գղակը հետը տանում, որ իմա-
նան, թե նա նրանց դիմիլ չի՛ անում: Շատ անգամ թամբի միջին ջուխտ
ոտի վրա կանգնում, կնպես էր ձին շափ քցում: Աչք պիտք է ըլեր, որ նրա
ոաշղոթյունը, տղա՛մարդոթյունը, հունարը տեսներ ու գարմանար:

— Զանա՛ սան, ջանա՛, Աղա՛սի. մերդ մեկ հատ ա քեղանից բերել,
հազար տարի անց կենա, քեզ նման մեկն էլա չի՛ բ՛նամ տալ,— ասում
էին թամաշավորքն ու ինդում, ուրախանում, ծափ տալիս:

Հանկարծ էս քեհի միջումը, հենց բռնու, մեկ ամպ տրաքեց, երկիրը
շարժեց, յա թոփի, թոփխանի ձկն էկավ, յա երկիրը փոփ էկավ:

— Տարա՛ն... տարա՛ն... աստվածասե՛րք, մոտ էկե՛ք... քոմակ արե՛ք, զլուսն լացե՛ք: Տո՛նս կոխեցի ն, օջախս քանդեցի՛ն... աչքիս լիսք հանում ե՛ն, սիրտս դուս են ճոթում, տո՛ւ, մեկ հասե՛ք, ի՞նչ կըլի Ա՛ստված, երկի՛նք, ծո՛ղ, ցամա՛ք... էս ի՞նչ կրակ աս, էս ի՞նչ զուլում ա... Վա՛յ, օրս ու ումբոս խավարի, էս ի՞նչ եմ տեսնում: Ձեր թուրք կոտորվի, ձեր էկած ճամպին փռոշ ու տատասկ դառնա... Վա՛յ իմ ըմբոս, արևիս... ո՞ր ջուրն ընկեիմ, ո՞ր ջհանդամը գեամ... Գետինն էլա շի՛ պատուով, որ ինձ մեջը տանի, աչքս հանի. էլ ի՞նչ աչքով իմ սե օրս լաց ըլիմ... Երեխիս տարա՛ն... քոմակ արե՛ք... Աստվա՛ծ, յարագանք բոռանա, էս ի՞նչ կրակ աս, որ մեր գլխին ես ածում, մեզ էրում, փոթոթում: Ա՛ռ, ա՛ռ քո տված հոգին, էլ շի՛ հարկավոր. հոգի չե՛ս սովել, կրակ ես սովել, որ էրվի, ինքը շիմանա, մեր ջանը փոթոթի... Ամա՛ն... հարա՛յ... դա՛տ... մաղա՛թ... Երկինք, մեկ փուլ արի՛, ինձ սակովդ արա՛, ի՞նչ կըլի... Ձեր փափախը ձեր գլխին խոռվ կենա, ի՞նչ տղամարդիկ եք, տո՛ւ, մեկ ձեռն էլա հասցըրե՛ք, է՛, ի՞նչ եք քարացել, փետացել: Թա՛ղուհի ջան, գլխիդ մատաղ գնամ... Թա՛ղուհի... Անու՛միդ մեռնիմ... Երեսս ոտիդ տակը. Թա՛ղուհի ջան... էդ լախմուր աչքերիդ զուբբան ըլիմ, աչիդ ջան: Աչքիս լսի պես մեծացրի, որ է՞դ տեղն ընկնիս... Թո՛ղ ինձ սպանեն... էդ թուրք թո՛ղ իմ սիրտս խրեն... Թո՛ղ քո ոտիդ տակին հոգիս տամ... Թո՛ղ ես հողը մտնիմ... էն վախտին ուր տանում են քեզ, թո՛ղ տանին: Թո՛ղ քո նեղ օրը չտեսնիմ, ո՞ր դժոխքն ուզում աս, թո՛ղ ինձ ներս տանի...

էս կսկծալի ձենի հետ լավ պարզ լավում էր, որ մեկ տղամարդ թուրքերեն ասում, հարբա էր դալիս, որ ձենը կտրի:

— Ձենդ կտրի՛, դանջը, դարաչի... Չենց էս սհաթին փորդ վեր կածեմ. ջինդյանությունն ի՞նչ պետք աս. սարդարի հրամանն աս, պետք է ձեր աղջիկը քաշենք, տանինք. ի՞նչ խոսք ունե՛ք, ի՞նչ կարողություն. սարդարի հրամանին սարը շի՛ դիմանալ, դուք ի՞նչ կարուք սեխը:

Ես լսի գլխին ջուր մազվեցա՛վ: Ամենն էլ իմացան, թե ի՞նչ խաբար աս Սարգարի ֆառաշներն (ծառայք) էլիլ էին, որ աղջիկ քաշեն, ո՞ղ հազդ ուներ, որ ծպտա: Բարիկենդանը սուգ դառա՛վ: Երեխեք լալով, դողալով տուն փախան. կնանիք դռները կողպեցին ու շիրախանի կարասների տակը մտան, կամ վերնատներումը տափ կացան, կամ դարմանի ու խոտի խրձերի մեջը մտան: Գեղը, հենց բռնես, բիրադի քանդվեցա՛վ: Տղամարդ-էրանց որը որ վախշուկ էր, գլուխն առա՛վ, կորա՛վ. որը որ մի քիչ պլնդ սիրա ուներ, զարգանդերով, դողդողալով մոտ էկա՛վ, չէ՛ թե օգնություն անի, չէ՛, այլ թե տեսնի, ի՞նչպես մարդիկ են էկողները, ի՞նչպես են տանում խեղձ ջրատար աղջկանը: Թանգ-մուսնգները թռած, սփրթնած՝ էկան մեռելի

պես ու տան բաշին շարվեցան: Շատի լեզուն բերնումը շաղվել, փետացել էր: Շատի լերդն ու թոքը ջուր էր կտորըվել: Շատի պոռոչները աճուճաքել՝ արհիւր շոտալով գնում էր: Լավ ուզում էին, որ քոմակ անեն, լավ ուզում էին իրանց էյած-չէլածը տան, որ խեղճերին ազատեն, բայց ո՞ւմ ձեռիցը մեկ բան կգար: Սարդարն էր հրամայել, ո՞վ էր կարող, որ ձեռք վրա բերի: Թե մեկ ծագոն էլ հանել էին, էն սհաթը տուն, տեղ կրակ կտային ու իրանց էլ թոփի բերնին կղնեին, կքցեին: Աստված ո՛չ շհանց տա: Անօրենի ձեռք դուշմանս չի՛ ընկնի: Մարդ ո՞ր հողը տա գլխին. ինչ ուզում են, է՛ն են անում: Դատաստան չկա՛, իրավունք չկա՛, ու հայ ազգն էլ էնքան էսպես ցավեր տեսել էր, մեկ օր խոտքեմին շէ՛ր ըլում, որ իր գլուխն ազատի: Աղջիկն ասես՝ քաշում էին, տղեն ասես՝ տանում, շատ անգամ թուրքացնում, հավատից հանում, շատ անգամ էլ գլուխը կտրում, էրում, նահատակում: Ո՛չ տունն էր իրանը, ո՛չ մալը, ո՛չ ապրանքը, ո՛չ ջանը, ո՛չ օղլուշաղը: Զարմանալուն էս ա, որ էսպես կրակի, դուլումի մեջը էլի նրանց աչքը ուրախություն, նրանց երեսը ծիծաղ էր գալիս:

էսպես, ինչպես ասեցի, հարիւր մարդից ավելի վրա էին թափել, ձեռները ծոցընեիրումը դրել ու պատի ծերիցը մտիկ էին տալիս: Սուգ ու շիվանն աշխարքն առել էր: Տառաշները կատաղել, փրփրում էին. շատ անգամ թվանքները դեմ էին անում, որ խալխին խփեն, վեր քցեն, որ բալքի ուղ ըլին, կորչին. բայց էլի հուշտ էլած ոչխարի պես ետ էին դառնում, էլ ետ՝ ետ փախում, էլ ետ՝ ետ գալիս, մտիկ տալիս:

Ի՛նչ խեղճ, ողորմելի մերն էր անում, աստված հեռու տանի. քար շէ՛ր մնացել, որ գլխին չի խփի. հող շէ՛ր մնացել, որ վրեն չածի: Զագը կորած հավի պես մեկ դես էր վազում, մեկ՝ դեն, մեկ գլխին տալիս, մեկ՝ ոտին: Է՛նքան էր ծնկներին, գլխին խփել, հարաչ տվել, լաց կլել, մագիւրը պըռճոկել, երեսը շանգոնել, կտրատել, որ էլ ո՛չ աչքումը լիս կար, ո՛չ ջանումը՝ թաղաթ, ո՛չ բերնումը՝ լեղու: Էնպես, հենց ձենը փորն ընկած, շունչը կտրված՝ ոտին-գլխին էր անում, ինքն իրան ջարդում, գլուխը քարեքար տալիս, յա սուրումի՛շ ըլելով, գետինը լիվելով՝ ֆառաշների ոտներն ընկնում յա ձեռները բռնում, որ թուրը խլի, իր սիրտը խրի, յա թե չէ, սրանք էլ որ դոշին շէին խփում յա քացո՞վ տալիս, դեն քցո՞ւմ, ընկնում էր ջուխտ ձևով աղջկա վրա յա ճտովը ու էլ, թեկուզ քացո՞վ էին խփում գլխին, թեկուզ դմբո՞վ (մուշտով), թեկուզ դամշո՞վ յա թվանքի դուռթմով, էլ պոկ շէ՛ր գալիս, էլ շէ՛ր իմանում: Ուզում էր, որ փորը ճղի ու իր հոգու սիրելին էլ ետ ներս տանի:

— Թա՛ղուհի ջան, էս ի՞նչ ա, քո հարսանիքի պա՞րն եմ գալիս. փեսան ո՞ւր ա, տերտերն ընչի՞ համար չի՞ պալիս: Հինեն ի՞նչ տեղ ա, բե-

րե՛ք, որ աղջկանս ձեռները կարմրացնեն: Դասի ու զուռնեն ընչի՞ շնն ածում: Ա՛յ ղոնաւնէր, ի՞նչ եք էղպես պարապ, կարի ծերին կանգնած մնացել, ձեռներդ ծոցներդ դրել... Ինձ շե՛ք սիրում... Պար էկե՛ք, է՛... հարսանքավորն էղպես բաշիրոշ կկանգնի ու թամաշա կանի՛... Խարչն իմն ա, հո ձեր քիսիցը լի՛ դնում. կերե՛ք, քեֆ արե՛ք, իմ որդուս արևն օրհնեցե՛ք: Մեկ աղջիկ ունիմ, որ աչքիս լսի հետ շե՛մ փոխիլ, նրա յաթըրն էլա շո՛ւնիք, որ մեկ ուրախություն անեք, սիրտս հովանա: Հա՛... քնա՞ծ եմ, թե՞ զարթուն, թե գլուխս վրես լի՛... Բաժինքը հազիր ա... Զէ՛, չէ՛... փեսեն հո Թիֆլիզ գնաց, էսպես թեզ չէ՛ր կարալ ետ դառնալ... Սրանք ո՞ւր են էկել... Թուրքը հո հայի հացը լի՛ ուտիլ... Հա՛, հա՛, հմիկ իմացա. մեր ճանանչներն են, էկել են, որ երեխիս հարսանքի ուրախությունը տեսնին... Կաց մի՛ ըլիլ, երեսիդ մեռնիմ... Թա՛գուհի ջան, ջանս ու հոգիս քեզ մատաղ. քանի որ գլխիդ սաղ եմ, ո՞վ հաղդ ունի, որ քո մեկ մազին դիպչի... Մաղերդ ոսկեթիւ, Թա՛գուհի ջան. ունքերդ վարաղով քաշած, ո՛րդի ջան. օրորոցիդ մատաղ դնամ, Թա՛գուհի ջան... Վարդի պես բաց էլած, մանիշակի պես փրնջված, իմ ա՛րև, իմ կյա՛նք, իմ թա՛գ ու պարծանք որդի ջան... Աչքերդ բա՛ց արա, աչքերիդ ղուրբան ըլիմ. բերանդ բա՛ց արա, էդ աննման, վարդահոտ բերնիդ մեռնիմ... Քո խեղճ, պառավ մորն է՛ղպես ես սիրում... է՛ղպես ես իմ սիրտը շահում... Թե ամաչում ես, ասեմ, որ էս կանդոնդները հեռանան: Ա՛յ մարդիկ, հեռացե՛ք, կորե՛ք, իմ աղջկա աչքին մե՛ք երևալ: Բան ու գործ չունի՞ք, գնացե՛ք ձեր տունը. ի՞նչ եք էստեղ կիտվել: Ի՞նչ անամոթ մարդիկ եք, տո՛, ձեզ շե՛մ ասում, քառացե՛լ եք... Արի՛, գնա՛նք բալը, Թա՛գուհի ջան, անուսիդ մեռնիմ. ծառերը ծաղկել են, քո ծաղիկ երեսին ղուրբա՛ն: Դաշտերը կանաչել են, քո կանաչ արևին մատաղ գնամ: Ուր ենք մնացել էստեղ, գնա՛նք, տեսնի՛նք, ուրախանա՛նք...

6

Ո՞ր մեկն ասեմ, ո՞ր մեկը թողամ. մարդի սիրտ կրակ ա ընկնում, երբ որ խեղճ մոր աբաժն ու ասածը միտքն ա բերում: Ո՞վ որդի ա մեծացրել, նա լավ կիմանա մոր սիրտը, սկար լեզուն ի՞նչ կարս սրտի ամեն մեկ կսկիծը, ամեն մեկ յարեն բառով ետ պատմիլ: Ողորմելի մերը էսպես խնջը կորցրել, չէր իմանում, թե ի՞նչ էր ասում, ի՞նչ էր անում: Թուրքերն էլ, որ տասը հատ էին թվով, է՛ն անօրեն տեղըներովն էլ, ղորդ ա, բարկանում, հարբա էին գալիս, ամա մոր էսպես մորմոքվիլը տեսնելով՝ սիրտըները մի քիչ գութ ընկալի: Իրանք էլ էին գիտում, որ մոր համար հեշտ

չի որդի մեծացնիլ, նստ էսպես բիրադի կորցնիլ: Հավն իր ծաղը կորցնելիս՝ կյանքը հետը տալիս ա, ո՞ւր մնալ բանական մարդը. իրանք էլ մնացել էին մուրրված, մամ սարգարի հրամանն էր, շանեհն, շտանեհն, իրանց գլուխը կթուշեր յա աչքը դուս կգար: Ծարընները կտրվեց, խոսքըմին արին, որ մորն էլ ազդկա հետ տանին բերդը, սարգարի դուռը, իրանց պարտքի սակիցը դուս գան, ետո ինչ կուղենան, անեն: Նոքարներին հրամայեցին, որ ձիանները թամբեն, յարադ-ասպաբ քցեցին, թուրըները կասկեցին ու կամաց-կամաց մոտ կկան, որ մոբն էլ, աղջկանն էլ վերցնեն, տանին:

Թագուհին, Թագուհին, աշխարհի աչք Թագուհին, երկնքի տակին, գեանի երեսին անթառամ ծաղիկ Թագուհին, դրախտ, մանյշակ, անգին, անհատ, աննամն Թագուհին. ի՞նչ լեզու պետք է ըլի, որ նրա գովասանութունը պատմի, ի՞նչ աչք, որ նրա տեսքն ու կերպարանքը մեկ բանի նմանացնի: Շարմաղ, լուսաթաթախ Երեսը, որ արեգակի պես լիս էր տալիս ու վարդի պէս փայլում, դառն էր սպիտակ քաթան, սառել, սփրթնել էն Երկնանման աչքերը, որ տեսնողի հոգին վառում, կրակում էին, ընկել էին խոր, փակվել, կուլ գնացել: Թագուհին, ջիվան Թագուհին, մորը մեկ Թագուհին, որ հրեշտակի նման ում որ մեկ մտիկ էր տալիս, հոգին անմահական խնդութունով լցվում էր, սառել, փնտացել, անշունչ, անլեզու մնացել էր գետնի վրա ընկած, երեսը երկինքը քցած. հենց զիտիս, թե էլ էս աշխարհումը լի՞, հրեշտակաց մեջն ա համբարձել, դրախտումն ըլի իր անմեղութունը վայելում: Նրա թուխ-թուխ ունքերը, նրա շալ-շալ ալքերը, նրա նոնահատ թշերը, նրա բարակ-բարակ, դալամ քաշած սյուղները, նրա լուսեղեն ճակատը, նրա մարմար, նուրբ քիթը, նրա բլբլուլի լեզուն, նրա ոսկեցնցուղ բուկը՝ բոլոր-բոլոր սառել, քարացել, պապանձվել էր: Հենց հարամ ձևը նրան առաջ թե չէ, մեկ ա՛խն էր՝ նրա հոգին: Քաշեց, թուլացավ, իրանից գնաց, ու մինչև դասն շեմը կրեբեին, հալի պես մեկ էլ թրպրտաց, ու ձենը փորն ընկավ: Շիինքը ծովել, թուլացել, գլուխը շեմի էս կողմն էր մնացել կախ լլած, մարմինը՝ է՛ն կողմն ընկած: Ռոկեթել մաղերի կեսը մնացել էր բարձր, որ նրա անմեղ երեսն ու գոշը ծածկի, կեսը կնպես խճճված՝ գետնի վրա փռվել, քաշ էր ընկել: Նապուկ ձևների մեկը սրտի վրա էր թուլացած ընկած, մյուսը՝ հոգի վրա, շորացած տարածված: Գամաբը ցամաքել, շունչը կտրվել, հոգին ելկիեզն էր վերացել:

Բաս ի՞նչ կըլեր, որ էսպես չէ՛ր էլիլ մինչև էն հողապը նրա անկաշը մեկ թթու խոսք չէ՛ր լսել. նրա աչքը մեկ գատը օր չէ՛ր անսել, նրա երեսը մեկ կոշտ զրից չէ՛ր էկել: Վարդի պես ծաղկել, մանիշակի պես մեծացել էր: Գեռ ոտը քարի չէ՛ր դիպել, գեռ մտար մեկ փուշ չէ՛ր մտել: Տասերհինգ տարին անց էր կացել, գեռ նրա անմեղ հոգին սշխարքիցս

մեկ բան չէ՞ր խաբար: Նրա ընկեր աղջըկերքը դռներին, կտրներին էին ման գալիս, օր անցկացնում, նա ծունկը մոր ծնկանը էսլայրած՝ յա կար էր անում, յա քարգահ, յա իրանց տանն ու դռանն էր մտիկ տալիս, յա իրանց մալին, ասրանքին աչք ածում: Առջը գլխի վրովը թռչելիս՝ կարմրատահած, շունչը կտրած, լեղապատառ տուն էր ընկնում, որ իր շվաքն էլա մեկ օքմին շտեսնի: Մոր մեկ մատը փուշ ըլկլիս յա մեկ տեղը ցավելիս՝ ուզում էր հոգին հանի, իրան տա. էլ քար, էլ խոտ չէր մնում, որ նա վրեն չի՝ շոքի ու ասածու ողորմությունը խնդրի: Աղքատ տեսելիս՝ բերնի թիքեն հանում, իրան էր տալիս, որ նրան օրհնի, նրանց արևշատություն խնդրի: Բաղն էլ է՛ն ժամանակն էր դնում, որ լիսն ու մութը դեռ չէ՛ր բաժանված ըլում: Բաղիցն էլ է՛ն վախտն էր տուն գալիս, որ մութը դետինն առած, ոտը քաշված, խաղաղված էր ըլում: Ով ուզենար նրան տեսնի, յա ծառի, յա պատի տակի պեսք էր տալի կենար, որ նրա սուրբ երեսը տեսներ, նրա աչքի լսովը հալիլ-մայլլ մնար: Ծաղկը՛նկն էլ, հենց իմանաս, նրա ոտի ձենն առնելիս՝ ուրախանում, ցնծում, բացվում, փչում էին: Աշերն էլ նրա երեսը տեսնելիս, հենց բռնիր, նո՛ր հոգի էին անում, գլխըները թընների տակիցը բարձրացնում, ճխում, ճշում, ծլվըլում, թևերին խփում, ծափ տալիս: Չեղ գառան գլուխը քսելիս յա շփելիս, հենց գիտես, թե է՛ս անմեղ հաշվանն էլ էր իմանում, որ հրեշտակի ձեռք ա իրան դիպչում և ո՛չ մարդի: Մի քիչ մոտիցը պակսելիս՝ ձեռք աշխարք էր վերցնում, մարդի սիրտ էրում, է՛նպես էր բղղում, քար ու քոլ ընկնում: Շատ անգամ նրա փափուկ ծնկան վրա էր քնում, նրա անուշահոտ, ազիզ ձեռիցն էր խոտ ուտում:

Չայիր-չիմանի, մանիշակի վրա, վարդի, թիկնու տակին յա քըջան ատվի մոտ որ բազի վախտ քնած շեր ըլում, հենց իմանաս, երկնքիցը լիս ա վեր էիել, ափնիքը հայրի դառել: Կարես քնած վախտին էր ըլում, որ մերը ուտելով մոտանում էր՝ յա երեսն էրեսին դնում, յա գլուխը իր գոգը դնում, յա վրեն շոր քցում ու խաչակնքում, որ քունն առնի, դիքջանա, յա թե չէ, որ վախտը գալիս էր, երեսին հող էր առալիս, նանիկ էր ասում, որ վեր կենա, իրկինահովը, աքեղակի մեր մտնիլը տեսնի, ու միտսին պտուղ, ծաղիկ հավաքեն, զման տուն: Շատ անգամ վարդի փունջը մեկ ձեռին, մանիշակինը՝ մեկել, աչքը որ չէ՛ր բաց անում, հենց դիտես, սար, ձոր, ծառ, թուփ, խոտ, ծաղիկ նրան էին մաթ մնացել, նրա շունչն ըլկին ուզում, որ քաշեն, ծծեն, դորանան, դալարին:

Հովը մազերի վրա սլաչալիս, երեսին դիպչելիս էլ չէ՛ր ուզում, որ առաջ խաղա յա ետ դնա, հենց նրա գլխովն էր սլատում, հենց նրա մազերի՛ հեռ խաղում: Վարդի վրա երեսը կոացնելիս, ուզում էր, որ բարձրանա,

նրա շունչը քաշի, նրա պատկերի գունը գողանա, որ դճա ավելի գեղեցիկ, դճա անուշահոտ երևի: Բլբլույլը նրա հոտն աննելիս իր վարըը մոռանում, նրան էր գովում, նրա վրեն էր իր սերը թափում, նրա հասրաթովն էրվում, խորովվում: Ծատ անգամ, ինքը ձեն հանելիս, յա ինքն իրան խաղ ասելիս, հենց իմանում էր, թե հրեշտակներն են իր հետ խոսում, իրան ձեն տալիս յա ձենը քաշում: Առավոտյան ցողը, իրիկվան վերջի լիսը՝ մեկը նրան տեսնելիս ցնծալով վեր էր գալիս, որ նրա սուրը Լրեսին նստի, մեկը ցավելով Լրեսն իրան էր քաշում, աչքը խփում, որ նա շուտով քուն մտնի, գիշերն անց կենա, որ առավոտն էլի գա, նրա տեսության արժանանա, նրա լուսովը հագի առնի ու զվարճանա: Քունը նրա աչքերին է՛նպես էր մոտանում, ինչպես մեկ սրբի՝ երկնային հրեշտակը: Թևերն Երեսին փռում, անմահական երազով նրան գրկում, գզվում, արթնացնում, էլ ետ իր գիրկը դնում:

Ա՛խ, ո՞ր մեկն ասեմ. նրա ամեն մեկ շարժումը, ամեն մեկ խոսքը, ամեն մեկ մտիկ տալը, ամեն մեկ աչքի ու պոռչի ժած դալը հրաշք էր: Էն լուսակոլով աչքերը, էն խնկան ծաղիկ շրթունքը որ շէ՛ր բաց անում, մարդ ուզում էր ո՛չ ուտի, ո՛չ խմի, հենց նրան մտիկ տա, նրա սուրահի բոյին թամաշ անի, նրա ոտի տակին հոգին տա, նրա ձեռիցն իր մահն առնի՛: Է՛ս երկնային հրեշտակը, է՛ս անմեղ գառն էր էս հաղաղին է՛ն գազանների ձեռին. ի՞նչ քարացած, ապառած սիրտ պետք է ըլի, որ նրան տեսնելիս կամ նրա պատմությունը լսելիս գլխին կրակ շի՛ վառվի: Ո՞ր մեր էս հաղաղին թուրը շէ՛ր առնիլ ու իր շիգյարը ցցիլ: Ո՞ր հարևան կամ անցվորական նրա էն լուսեղեն երեսին նայելիս՝ աչքին շէ՛ր հուպ տալ, որ լացը գա, ու սիրտը հովանա: Ամա մեր գեղական խեղճ իսախը էնքան էսպես բաներ սուսել ու լսել էին, որ արտասուներն էլ էր ցամաքել, աչքերների լիսն էլ էր հատել:

Հենց էն ա, ֆառաշները տեսնելով, որ մեր ու աղջիկ դարդի ձեռիցը նդղեցան ու էլ ձեն, շունչ չէին տալիս, լավ համարեցին, որ էսպես թուլացած՝ վերցնեն, էրկուսին էլ տանին, որ էլ շատ ինչըմիշ չըլին, չարշարվին: Ծրկուսը ձիու վրա նստել, էն ա, տեղ էին բաց անում, որ մեկը մորը խտտի, մյուսը աղջկանը առաջն առնի ու, էն ա, խաթրջամ էլած՝ միտք էին անում, թե իրանց բանը լավ գլուխ բերին, մեկ թուր պսպղաց, ֆառաշների մեկի գլուխը գետնի վրա ընկավ ու սկսեց ղվլացնիլ, բլբլացնիլ ու պար գալ: Դեռ սա ձենը շէ՛ր կտրել, որ մյուս ընկերիին էլ սրա հացը կերսով, սրա մոտ գնաց:

— Աղասի՛ ջան, մեր տունը քանդեցիր: Աղասի՛, ձեռդ քեզ քաշի՛, քո խեղճ, հալևոր հորը խնայի՛. որդով, տանով տեղով եսիր կէերթանք.

մի՛ անիր, մի՛ ըլիր, ջա՛նմ, գո՛ղմ. քո ջիւան ջանիդ էլա դադր արա՛, տո՛, բեմուրվաթ: Աստուած, էս ի՞նչ զուլում էր, որ մեր գլխին կհավ: Ո՛վ զինավոր սուրբ Գևորգ, ո՛վ սուրբ Կարապետ, դուք մեզ բոմակ արեք: Տղև՛րք, կորե՛ք, կորե՛ք, որ ձեր իզն ու թողը ըստեղ շէրեա: Տո՛, մեկդ ու մեկդ հասն՛ք տանգրոջ մոտ, անկաջաբոնուկ տվե՛ք, ա՛յ նրա տունը շքանդ-վի, ինչ քանդվեց. գինին գլխին դահրըմար ըլի. աշխարքս արինը բռնել, ծով ա դառել, մեր ախամախ քեդխուղեքը նստել, քեֆ են անում. ա՛յ թե մարդ են, հա՛ւ Տո՛, քեֆն էլ զլիքներին խոռվ կենա, իաշն ու ավետա-րանն էլ Տնաքանդեն՛ր, տո՛, մի աշխարքի դարդիցն էլ խաբար առե՛ք, է՛. ախր ի՞նչ եք տան շորս պատը ու զինու գավն ու թասը բռնել, լակում, տրաքում: Տո՛, Վա՛րք, հասի՛, հասի՛, վազի՛, թե ա՛ո, թո՛ի. մարաքեն քանի կհենում ա, շաղանում ա. հենց էս սհաթը կզան, մեզ կտանին, բերդը կաժեն: Ազասի՛, Աղասի՛, քառանաս ո՛չ, Աղասի՛. փախի՛ր, փախի՛ր, էդ շներիցը գլուխդ ա՛ո, կորի՛ր, էդ ի՞նչ արիր, տնով քանդված. մեր դուռը շարեցիր, մեր տան հիմքը տակըվեր արիր, տո՛, բե՛մուրվաթ:

Բայց թոփ էլ տրաքեր, նաղրախանա էլ սժեհին, Աղասին շէ՛ր իմա-նալ. դորդ որ քառացել էր. էլ ո՛չ անկաջն էր իրանը, ո՛չ ջանը, ո՛չ աչքը, բայց խելքն ու ձեռը լավ իմանում էին, թե ի՞նչ բանի վրա են: Արինը աշ-քերը կոխած՝ ուշիգ երիտասարդը հենց էսպես բանի էր ման գալիս, որ իր ձեռի զվաթը, իր թրի հունարը շհանց տա: Ախր էլ ս՛ր օրվան համար են թուր կապում: Զիրիդատեղիցը վարավուրդ էր արել, որ աշխարքն իրա-րոցով դիպավ ու ձենը կտրեց:

— Տղե՛րք, էստում մեկ բան կա, գնա՛նք, մեր բարիկենդանը հարամ էլավ, — սուեց ու թռավ:

Հենց տեսան նրան գալիս, բնությունը իմանալով՝ հարիր տեղից ձեն տվին, ձևոռվ, գդակով արլին, որ հեռանա. բայց շունչը բերնին դեմ էր առել, էնպիս ձին շափ էր քցել. էլ մաջալ շէ՛ր անում, որ տեսնի՝ թվանքը լիքն ա երս՛իք, թե դարտակ: Անյուծի պես ներս ընկավ հսկա երիտասար-դը. ճամփին անկաջովն էր ընկել, թե ի՞նչ խաբար ա: Երկուսի գլուխը սրբելեն ետև, մյուսներն ուզեցան, որ թուր հանեն, բայց քաջն Աղասի որ բերանը բաց չի՛ արեց՝

— Դժո՛խքի որդիք, ձեզ ո՛վ ա զրկել էստեղ, ո՞ւմ վրա եք էզպես կատաղել: Ասենք, թե հայը ձեն չի՛ հանում, պետք է նրան սաղ-սաղ ուտե՛ք: Աչքերերիդ լիսը կթոցնեմ էս սհաթը, կորե՛ք, թե չէ ամեն մեկդ ճուտի պես առաջիս կթորտա: Քանի էս կուռը վրես ա, դուք էստեղանց թե՛ շե՛ք կարող դուս տա՛նիր:

Որ շասեց ու մեկի էլ ուսը վեր բերեց, մյուսի աղիքը վեր սժեց, էն

վեցը տեսան, որ ճար չկա, ձիանը նի էլան ու ընչանք բերողը մեկ գնացին։
— Արի՛, երեսիդ մեռնիմ, Քա՛գուհի ջան, աչքդ բա՛ց արա, աչքերիդ դուրբան. Այլասին մեռած, ոսկորները վտած, հող դառած պետք է ըլեին, որ քո սիրուն մագին մեկն էլա մատուղ տար։ Վա՛յ իմ աչքին, իմ արևին, ինչպէս փետացել, սառել ա։ Քա՛գուհի ջան, քո ջանին դուրբան. ա՛ո, հոգիս ա՛ո, թո՛ղ Լս մեռնիմ, դու կենդանացի՛ր և քո խեղճ մոր սիրաը մի՛ դուս կտրիր, մի՛ դուս ճոթոր, երեսս ոտիդ տակը.— ասում էր քնքուշ երիտասարդը, լալիս, գլխին տալիս Արտասունքը աչքերիցը քուլա-քուլա էր վեր թափում։

Գնացին չոր բերելու։ Նա ձեռնէլը խաշել, ինքն էլ վետացել, մնացել էր կանգնած։ Մտառար, սիրտ չէ՛ր անում, խտտել, ձեռները ճմռել, անկաշտումը ձեն տալ, Երեսին ձեռը խփել, բոլո՛ր, բոլո՛ր չէ՛ր կարելի, շունքի Քապուհին դեռ կույս էր, ուրիշ մարդի աղջիկ՝ Մորն էր մտիկ անում, մերը ձեն չէ՛ր սալիս. դուրսն էր նայում, սատկած լաշերի դժոխային կերպարանքն էին աչքումն ընկնում։ էլ ինս, ջինս, իսան, աղամարդի շէր Երևում, ամենն էլ փախել, սարերով-ձորերով էին ընկել, որ իրանց գլուխը պրծացնեն։ Շների վնգվնգալն ու յա կոնձկոնձալը, աջլորի ու հավի կոկոսլը, հենց իմանաս, թե նրան ասում ըլեին ցավելով.

— Ինչ արի՛ր, արի՛ր. դուխդ ա՛ո, կորի՛. գնա՛ Փամբակ, Քիֆլիդ, ոսի հողը։ էս երկրումը քո արևը մեր մտավ, քո օրը խավարեցավ, քո ճրագը հանգավ։ Քոփի բերանն ա՛՝ քո ջանը։ Քանի ոտքը խալաղ ա, քանի շիլալիղ ձեռիդ ա, քանի բերնումդ շունչ կա, ոտումդ՝ թաղաթ, փախի՛ր, գլխիդ ճարը տե՛ս։ Մնաս էլ, ձեր տունը բոլոր սուրը կքաշեն, գնաս էլ՝ էն բաբաթ. քեզ էլա ճա՛ր արա։ Քո հերը քեզանից դայրու էլ դավակ լուներ, նրա օջախի ծուխը մի՛ կտրիր, ձեռներդ արնոտ արիր. սարդարի ֆառաշներին ևս սպանել, տո՛, ա՛նիրավ, մեկ միտք արա՛՛ է՛լ։ Դրանց սրինը քեզանից կուզեն. դրանց տերերը հիմիկ կատաղել, փրփրել, իրանց միսն ուտում կըլին, ի՞նչ ևս փետացել, կանգնել. էլ ո՞ր օրին ևս մտիկ տալիս։ Քյահլան ձին՝ տակիդ, յարագ-ասպաքը՝ վրեդ. մեկ կսոր հաց ո՞րտեղ ըլի, սր չճարես։

7

Հենց իմանաս՝ դժոխքն առաջին բաց էր էլել։ Հազար գլխանի դիվան ատամներ դրճուացնում, զարհուրելի ձևով խնդում, ծիծալում, ժընդ-ժընգացնում, լանգերը սրում, հազրում, բոցն ու կրակը շաղ ըլեին անում, որ նրան էրեն, իտրովեն, կտրատեն, թիքա-թիքա անեն, իրանց փայ չի-

նեն: Հազար կարև կաբաս, հազար օձ, կարիճ՝ բերանները բաց, նրան ըն-
ին սպասում, որ քրթրեն, կուլ տան, մարսեն: Դեռ աչքը էս սարսափելի
քնկցը չբաց արած՝ է՛նպես էր երևում նրան, թե սարգարի ջալլաթները
(գահիճ) կոները վեր քաշած, արիեն աչքըները կոխած, թրերը սրած՝ գա-
լիս էին, որ իրան տանին: Թոփչին թոփն էր սրում, հազում. գյուլլաչին
գյուլլեն ջոկում, մոս բերում: Հեր, մեր, աչդական, կրու, անցվորական՝
հեռու տեղից գոսում, հարայ ըլկին տալիս, գլխըներին, ծնկներին խփում,
ձեծվում, ջարդվում, իրան անունը տալիս ու սուգ ըլկին անում:

— Ա՛ղասի ջան, մեկ թուր էլ ի՛նձ խփի, ի՛նձ... Վա՛յ իմ օրիս, արե-
վիս, վա՛յ... Տունս բրիշակ էլավ... Բալա ջան... հոգի ջան... իմ երկի՛նք,
իմ գետի՛նք... իմ հրեշտակ... վա՛յ... ամա՛ն... աչքս դուս էկա՛վ...
պտուղս խավարեցա՛վ... Թո՛ղ քո ձեռն ինձ սպանի... որդի ջան... թո՛ղ
քո ոտիդ տակին հոգիս տամ... ախպեր ջան... թո՛ղ քո՛ ձևոցը մահս
առնիմ... ջան՛քմ ջան... Սիպտակ մառս բնդ փիանդադ, Ա՛ղասի ջան.
քանի աչքումս լիս կա, քանի բերնումս՝ շունչ, ոտդ բերնիս գի՛ր, թուրդ
սիրտս խրի՛ր. աո՛ւր ինձ մահ, տո՛ւր, թո՛ղ գնա՛մ, կորչի՛մ, հետս ինչ կու-
ղես, է՛ն արա, աչքիս լիսը հանի՛ր... ի՛մ երկնքի բարեբար որդի, ի՛մ
սար... ի՛մ աստված...

է՛սպես էր մեկ ծեր մարդ ընկել Աղասու ոտքը, գլուխը գետնին ծե-
ծում, մազերը ճպղում ու վախտ-վախտ Աղասու ոտներովը փաթաթվում:

✓ Սի՛րևի կարգացողք, էլ ի՞նչ ասիլ հարկավոր աս Դուք էլ իմանում
եք, որ էս խեղճ, տարաբախտ հալեորը Աղասու ողորմելի հերն էր: Հենց
խաբար տանողը որ լեղապատառ, լեզուն կպած տուն շրնկավ ու գլուխը
ծեծելով ձեն չի՛ տվեց՝

— Տո՛, ձեր տունը շքանդվի, գեղը կոխեցին, տարան. Արոյենց աղ-
չիկը քաշեցին. Աղասին՝ արնի միջումը ծլծլում, ֆառաշները կրակ են
քցել, խալխն էրում:

Ինչպես որ մեկ ամպի տրաքոց կամ սաստիկ թոփի ձեն մեկ ձորի
խփում, քարափները դղրդում, թնդում, մարդի անկաջները խշանում, մի
քիչ ժամանակ շժում ա, ու գլուխդ սկսում ա դժժալ, պախտ գալ, աչքերդ
սեանում, մութ ու խավար քեզ կոխում, խնկը թռչում, մնում ես քարի
պես կանգնած, ոտքդ ու ձեռքդ թուլանում, ջանդ սրստում, լեզուդ կպչում
ա, էլ չէ՛ս խմանում, թե ո՛ւր ես՝ երկրո՞ւմը, թե դժոխքումը, — է՛ս հան-
գին Աղասու հոր ոսկերքը սարսափեցան, է՛ս հանգին ուշ ու միտքը թռավ,
մնաց սառած, փեսացած ու աչքերը լած՝ քցեց է՛ս կողմն, է՛ն կողմը:
Սերովթյունը ջանն առած՝ մի ոտը հողի երեսին, մյուսը գերեզմանումը,
աշխարքի վրա է՛ն մեկ պտուղն ուներ, է՛ն մեկ ղավակը: Նրան մտիկ տա-

լիս՝ հենց իմանում էր, թե աշխարթի թագավորն էլ ա ինքը, շահն էլ նրան ջիրիդ խաղալիս տեսնելիս՝ հենց իմանում էր, թե ուր գետնիցը կտրվել ա, թե առել, թուում. ծերությունն էլ էր մոռանում, մահն էլ, դժոխքն էլ, արքայությունն էլ: Է՛նպես էր կարծում, թե նո՛ր ա ծնվել, ու ուրախությունիցը ճխում, ճշում, ոտին-գլխին էր անում ու, ինչպես ութ տարեկան երեխա, խնդում, ծիծաղում: Նրա անունը որ տալիս էին, լերդի ծերը խազում էր, սիրտն ուզում էր պատռի: Ամեն մեկ նրա աչքերին պաշ անելիս, ամեն մեկ նրան խտիտն առնելիս՝ հենց գիտում էր, իս ա վեր գալիս գլխին, պատերը վարդ են գառել, դաշտ ու սար՝ ծաղիկ: Նրա ճակատին մտիկ տալիս, նրա բոյն ու սուրաթը աչքովն ընկնելիս՝ նրա համար նոր արևգակ էր բացվում, ուզում էր սիրաը ճղի ու նրան մեջը դնի:

Էս հասակը հասել էր նա, նրան մեկ շուռ չէ՛ր ասել, չէ՛ր էլ ասել, թե աչքիդ վերեն ունք կա, յա ծուկը դեպի քեզ: Ջանն էլ որ ուզեր, չէ՛ր խնայիլ նրան. հոգին էլ որ հաներ, ձեն չէ՛ր տալ նրան. գլուխը պտի ծախեր ու նրա մուրաղը կասարերու խանի, բեկի մոտ գնալիս՝ նա իր որդուն էնպես էր զարգարած դուս բերում, որ ամենի աչքը մնում էր վրեն սառած: Սարգարն էլ էր տեսել նրա տղի կտրճությունը, նրա քաջությունն ու ձեռի հունարը: Շատ անգամ, աչիդ օր ըլիլիս, ինչքան ջիրիդ խաղացողներ կային, պատածակն էր կոխում, հետ ածում: Փահլևանները հո, նրա անունը լսելիս, զրզնդում, զող էին ընկնում: Նա մեյդան դուս գալիս՝ աշխարթի բերանը բաց էր անում: Մեկն էլա սիրտ չէ՛ր անում, որ նրան մոտենա: Բերդումը շատ անգամ, հանաքովեր, ոչխարի տեղ եզ, ուզտ էին բերում, որ բալթի կարենան նրան մեկ օր ամաշացնիլ, շատ անգամ թուրը վոխում էին, որ բալթի լի՛ կտրի, ու մնա ամոթով, բայց քաջ երիտասարդը մեկ խփելով եզան կամ ուղտի գլուխը է՛ս կողմն էր թռչում, լաշն՝ է՛ն:

— Հայի՛Ֆ, հայի՛Ֆ, որ հայ ես,— ասում էր սարդարը շատ անգամ, գլուխը պտտելով,— թե որ թուրք էիր էլել, խանություն պետք էր քեզ տված:

Կովի միջումը, էն գլուլի ու կրակի թեժ ժամանակին, նետի պես արձակվում, ընկնում էր զոնշունի գլուռ տեղը, ասլանի պես որին էս կողմը, որին էն կողմը քցում, ջախքուրդ, թիքա-թիքա անում ու օսմանցվի մաղբրիցը բռնած, քաշ-քաշ անելով՝ հետը սուրութմիշ բերում, սարդարի առաջին կանգնացնում:

— Ասլան Բալասի (առյուծի ձուտ),— սարդարը ձեն էր տալիս ու ճակատին պաշ անում,— ի՞նչ կըլեր, որ քեզանից մեկ տասն էլ ունենայի. քո մոր մեջքը կտորվի, ընչի՛ չէ՛ր քեզանից մեկ շորսն էլ բերում. աֆա՛րիմ, բա՛րաքցալլա, էրևոդ պարոզ կենա՛, քեզանից շա՛տ ունենամ:

Տորս զնալիս՝ առաջ նրա գլուխն պետք է վեր քցեր: Խաներ, բեկեր մնացել էին նրա սուրբաթի, նրա լեն թիկունքի վրա դարմացած, հիացած: Շատ անգամ, հանաքը վեր, խոսք էին քցում, թե որ թուրքանա, բեկություն, խանություն կտան նրան: Մուլք էին խոստանում, ուրճաթ, մալ, դովլաթ, աղջիկ էին ասում՝ կտանք. բայց նա չ'ն կաթը շէր կերել, որ իր սուրբ հավատն ուրանա, փուշ աշխարքիս մալին, դովլաթին թամահ անի:

— Իմ ցամաք հացը լավ աշեմ ինձ համար, քանց ձեր ղաբուլու փալավը: Իմ տերտերի մեկ մուռտառ մազը հազար ձեր մուլի ու ախունդի հետ շեմ փոխիլ: Գութան վարեմ իմ հավատովը, ցանք անեմ, բահի տամ լավ ա, քանց խան, բեկ դառնամ, աշխարքի տեր ըլիմ ու իմ օրենքն ուրանամ:

Թուրը սարդարն էր բաշխել, թվանքը՝ Զավաթ խանը, ձին՝ Նադի խանը: Նոր էլ Հայոց սարվազի նալիբությունը նրան էին տվել: Ա՛խ, ո՞րն ասեմ. մեկ Աղասի էր, մեկ քյուլ Երևան. ո՞վ ասես՝ նրա սնունդն էր օրթում ուտում. ո՞վ ասես՝ նրա արևույն էր խնդում, նրա գլխովն էր ուզում պտիտ գա:

— էս ո՞ւր եմ... քնած եմ, զարթուն եմ, երազում եմ. օ՛հ, օ՛հ, օ՛հ... արյան ծովն է՞ս ա, որ ասում են,— սկսեց ողորմելի ծեղունին էսպես իրան-իրան խոսալ, երբ առաջի տաքությունն անց կացավ, ու թըմբրություն էկավ վրեն:— Գժոխքի տարտարուն է՞ս ա, որ պատմում են... Իսրի պուճախն է՞ն ա... Վա՛յ ինձ, վա՛յ ինձ... վա՛յ ինձ... Միսս սրստում ա... աչքս խավարում ա... շանգալ ա, որ հազդում են... մանգաղ ա, որ սրում... շիշ ա, որ կայծակին ա տալիս... Ա՛ստված, քո փառքդ շա՛տ... էլ ընչի՞ մեզ ստեղծեցիր... որ էս կրակի մեջը պետք է էրեիր... Երանի՞ նրան, որ մոր փորիցը դուս շի՛ էկել... էս ի՞նչ եմ տեսնում, արա՛րիչ աստված... Հրե՛ն, խորովում են... հրե՛ն, միսը կտրատում են... Ամա՛ն... ամա՛ն... ամա՛ն... Գլուխ առե՛ք, կորե՛ք... Շատ գինի խմողի փորն են ճղում... փիս խոսողի, բամբասողի, խաբարբզանի... տուն քանդողի լեզուն են բողազիցը դուս ճոթում, էրում, տապալում... Շատ փող սիրողի ջանին մանեթներ ա, որ կրակիցը հանում են, կպցնում... Կաշառք ուտողի միսը քալփաթնով պոկում են, բերանն են տալիս... Վատ ճամփի ման էկողի, գողի, բողի գլխըներին հալած արճիճ են ածում... տաքացրած շամփրներ սրսները կոխում ու էրում, փոթոթում... Մեկ տեղ վնգվնգում են, մեկ տեղ թնգթնգում... Մեկ տեղ վլվլում են, մեկ տեղ թլթլում... Մեկի էրեսիցը քրտնքի տեղ կայծակ ա վեր թափում... մեկի բերնիցը կրակ, բոց ա դուս գալիս, իրան էրում... Կայծակը մեկ կողմիցն ա խփում, ամպը մյուս տեղից գոռում... Երկինք, աստղեր, արեգակ, լուսին՝ կորել, խա-

վարել են... էնպես պատկերներ են առաջս գալիս, որ մեկի լեզուն կրակած թուր ա, մյուսի ձեռքը՝ օձ. մեկի աչքիցը կրակ ա թափում, մեկի քթիցըն ծուխ վեր ըլում... Ա՛ստված, էս ո՞ւր տարտն ինձ... էս ով բերեց ինձ էստեղ... Աշխարթի վերջը հո շի՛ հասել... էրեկ շէ՞ր, որ էլում, գլուխով նրստած՝ քեֆ կի՞նք անում... Քոմակ արե՛ք, օպտեցե՛ք, ասածու խաթեր, ի սե՛րը Քրիստոսի. հրես դալիս են, որ ինձ էլ տանին... Աղա՛սի ջան, ո՞ւր ես. էդ զոչաղ ձեռք մի հասցրո՛ւ, է՛, անումե՛րդ մեռնիմ... էլ քո հորը ո՞ր օրը պետք է քոմակ անես...

Որդու տնումը անկաջն ընկալի թե չէ, հենց բռնես՝ կայծակը խփեց. ջանը մեկ թափ տվեց, սասանմիշ էլալ, աչքը բաց արեց, տեսավ, որ բոլորը մաաց ցնորք էր. ո՛չ դժոխք կար, ո՛չ կրակ. էլի էն սուփրեն էր, էլի էն հացը, բայց զոնաղների շատը հեռացել, տերտերը ավետարանը նրա գլխին էր դրել, աչքը երկինքը քցել, սաղմոս էր ասում, աղոթք էր անում, վրեն խաչ հանում ու մարմանդ արտասուցը սրբում, հեկեկում:

— Տե՛րտեր ջա՛ն, դո՞ւ ես. ձեռք մի տո՛ւր, համբուրեմ, աչքի՞դ մատաղ գնամ: Ուխա՛յ... Սիրտս հովաղալ, ջանս տեղն ընկալ. հլա մեկ քանի տարի էլ ումուդ ունիմ, որ քո աղոթքովն ապրիմ: էս ի՛նչ էր, տո՛... ուզում էին ինձ սաղ-սաղ դժոխքը տանին... Դեռ Աղասուս կրեսը չպաշած, դեռ կնկանս ու հարսիս օրհնություն չտված ո՞ւր կէրթամ... Տղերքն ո՞ւր են, Վիրասյն ո՞ւր ա, խի՛ստ եք ձենըներդ կտրել, հա՛յ յա՛սսարներ. էլի ֆոսանդ են ճարել, ինձ քնած թողել, իրանք դուս գնացել, որ յալլի տան (պարզ գան): Տեսնո՞ւմ ես, էն հարամգողեքն ի՛նչ են բերում իմ գլո՛ւխը: Ասենք՝ ծիրացել եմ, ոտներս շի՛ պար գան, հո մեկ թևերս էլա կբարձրացնե՞մ, ծա՛փ կտամ, հետըները բե՞ֆ կանեմ: Սերության երեսին նալ-լաթ. ո՛վ ասես՝ ծերի դեշին էլ չի՛ մտիկ տալիս: Գինի ածա՛, խմե՛նք, տերտեր ջա՛ն: Դժոխքն էլ քանդվի, աշխարքն էլ, մենք, քանի աչքըներումս լիս կա, բեֆ անենք:

Սեր մարդը, դորդ ա, ցալի կ՛նջան չի՛ դիմանալ, շունքի կենդանական գորությունը հատած է, էլ կ՛ն արինը, էլ կ՛ն սիրտը շունի, ամա ցավն էլ շուտով կմոռանա, շունքի ջիգլարն կնքան տաք չի՛, միտքն էն կարողությունը չո՛նի, որ բանը երկար պահի: Առաջի բոցն որ անց կացավ, Բմբրությունիցը դգաստացավ, էլ մտքումը բան չէ՛ր մնացել: Հենց իմանում էր, թև գինու գորությունն ա նրան հաղթել, թուլացրել, կրակի տարությունը գլխին դիպել, քնացրել: Աչքը որ բաց շարեց, էն սարսափելի կռազն էլ, որ տեսել էր, հենց իմանում էր ողորմելին, թե նո՛ր ա էկել աշխարք, նո՛ր ա ծնել, ուզում էր, որ ինչ ունի-չունի տա՛, թաք ըլի մեկ քանի տարի էլ ումբը ունենա, աշխարքի սերը վայելի:

Էնպես, ինչպես որ մեկ մարդ մեկ սարսափելի երազ տեսնի՝ իրան սպանում ըլին, թշնամիք ըլին շորս կողմը փակած, որ գլուխը կտրեն, ի՞նչ սրտով տեղիցը վե՛ր կթռչի ու էրեսին խաշ կհանի, որ էլի իրանց տանն ա, իր յորդան-դոշակի միջին պառկած, է՛ս հանդին էր հենց նրա հալը։ Ուզում էր, որ դուս թռչի, սլատեր, դռներ լիղի, հաբս, էրեխա, դոստ, դուշ-ման դոշին քաշի, համբուրի, սիրի, հողին նրանց տա, որ քանի էս աշխարքումն են, իրար հետ լավ ապրին, իրար սիրեն, աշխարհի բարին վայելեն, որ էլ էն աշխարքումը մուրազները սլակաս շմա, էլ աշքըները էս կողմը շունենան։ Բաղ, հանդ, սար, ձոր, տուն, ապրանք, մալ, դուլլաթ, ծառ, ծաղիկ՝ որ միտքն էր ընկնում, որ տեսնում էր, թե էլի իր ձեռին են, էլի բաց աչքով նրանց մտիկ էր տալիս, էլի նրանց հոտն ու համն էր առնում, ուզում էր որ քարերն էլ լիղի սլաթի սիբուն, հողն էլ։ Ուզում էր քուլորի առաջին շքի, ծուկըր դնի, մատաղ անի։ Իր օրումը էն սրտով ծամ շէ՛ր մտած, իր օրումը կնպես շերմեռանդ աշլոթք շէ՛ր արած, էրևսին կնպես հավատով խաշ շէ՛ր հանած, տևրտեղի ձեռն կնպես տաք-տաք շէ՛ր համբուրած, երկնքին, գիտնին, աշխարհին կնպես քաղցր աչքով շէ՛ր մտիկ տված, կնպես հոգին շէ՛ր փառավորված, ինչպես էս սհաթին։ շենց գիտում էր, թե աշխարքս դրախտ ա, մարդկը հրեշտակ են, էլ մեկ վատ միտք, մեկ փիս խորհուրդ նրա սրտումը շէ՛ին մնացել։ էլ ո՞վ կտառ նրա մտքումը բարկություն, շարություն, նախանձ, ատելություն, չկամություն, բախլություն։ Բոտրը, բոլորը ջնջվել, փշացել էին։ Շիմիկ էր իմանում, թե ծամ գնալն ի՞նչ ա, աղոթքն՝ ընչի՞ համար, պատարադի դորությունն՝ ի՞նչ։

Արա՛րիչ իմ, մարդ որ մտածի, թե քանի՞ օր, քանի՞ տարի կյանք ունինք, թե ասոված մեղ ստեղծել ա, որ օր քաշենք, իր բարությունը վայելենք, թե մեր աչքն ա՝ մեկ բուռը հոգը, մեր տեղն ա՝ երկու գուգ կամ ոտնափոխ գերեզմանը, թե մեր առաջին էլ կա էն օրը, որ է՛ս հիանալի երկնքի պայծառ դեմը, է՛ս սիրուն երկրի ծաղկազարդ սարելն ու ձորեզը մեր աչքիցը պետք է փակվին, խոր, սառը, մութը գետնի տակին մտնենք՝ որդունք, օսկորներս փոշի պետք է դառնան, ու ո՞վ ա խաբար, թե ո՞ր աթրուֆի տակն, ո՞ր երկրի պուճախն ընկնի, էլի ասում եմ, ու աչքերիցս արտասունքը թափում ա, ջանս փշաքաղ ըլում։ Որ մտածենք, թե է՛ս անկաջը, որ շար քանի կնպես քաղցր դեմ ենք անում, մեկ օր պետք է խշանա, է՛ս աչքը, որ չի՞ ուզում, թե ուրշի աչքումն էլ փոքր լիս տեսնի, մեկ օր պետք է քոռանա, կիրանա, փշվի, է՛ս լեզուն, որ օձի պես օրը հաղաբին կծում ու յաղու ա տալիս, մեկ օր պետք է պասպանձվի, շորանա, քրքրըրվի ու օրթունքի կերակուր դառնա, բա՛ն էլ շարություն մեր մտքովն

ա՞նց կկենաւ: Բաս շե՞նք ուզենալ, որ ամենին պաշտենք, պատվենք, սրբի տեղ գլխներովը պտիտ շանք:

Աչքքներս սուլորել ա, սիրտըներս սառել, մտքըներս քարացել: Ժամ որ գնում ենք, հենց իմանում ենք, թե, էն ա, ամեն բանից պրծանք, պարաքըներս տվինք, սր մեկ քանի իաշ հանեցինք էրեսներիս, մեկ քանի ծունդը գրինք, պատարագի էրես տեսանք, պատըներս բաց արինք, սրբութուն առանք: Ինչ ասում են, մեղ համար մեռած ա, մեղ չի՞ ազգում, չունքի մեր սրտի բառը չի՞, մեր լեզվի խոսքը: Ուրըշներն ասում են, մենք էլ անկաջներս կախ արած, աչքըներս ցցած՝ լսենք-չլսենք, տեսնինք-չտեսնինք, ե՞րբ ա մեր սիրտը մեկ օր վառվում, որ իմանանք, թե էս ի՞նչ հրաշք ա, որ ապտուծ ամենարարին մեզ համար ստեղծել ա, մենք ի՞նչ ենք, որ մեր ասած գոհութունը, փառաբանութունը, ծունրը, երկրպագութունը աստծու սուրբ առաջին ի՞նչ ըլի: Պետք է մտածենք՝ ո՞վ ա ազգատ, որ նրան օգնենք. ո՞վ ա հիվանդ, որ նրան մխիթարենք. ո՞ւմ են զրկում, զնանք, նրան թափենք: Ո՞ւմ սիրտը նեղացրինք, զնանք, էլ ետ հաշտվինք: Թե սիրտըներս մաղձով, թունով, հազար մեկ գառնութունով լիքը մտնում ենք, լիքը դուս գալիս, էլ ի՞նչ օգուտ մեզ: Հենց պետք է մե՞ռնինք, որ սիրտըներս թափուզանա՞, հենց պետք է դժոխքի էրեսը տե՞սնինք, որ աշխարհիս համն իմանա՞նք, հենց պետք է հո՞ղը մտնինք, որ ձեռն օժենք, թե, երա՞ք, մեկ իսան կթթնվի՞, որ կրեսը տեսնինք, լեզվըներս նրանց լեզվին տոնի, ականջներս նրանց ձենն իմանա՞:

Ա՛խ, մտածի՛ր, թե որ հնար ըլեր՝ մեռած վախտը գերեզմանիդ տակիցը գուս գալիր, էլի է՛ն խելքը, է՛ն զորութունն ունենայիր, որ հիմիկ ունիս, չէի՞ր ուզիլ էն մարդի ստը համբուրիլ, որ գերեզմանիդ մոտովն անց կացալի: Չէ՞իր ուզիլ էն մարդին խտտես, արտասընքով էրեսը լվանաս, էրեսն էրեսիդ կպցնես, բերանը՝ բերնին, փարվիս, էլ դռիցը պոկ չի՞ գաս, որ քեզ մեկ «Աստուծո՞ւ հոգին լուսավորի՞» ասեց կամ գերեզմանիդ վրեն մոմ վառեց: Չէ՞իր ուզիլ, որ է՛ն հոգն էլ ջուր անես, խմես, որ քո սիրուն աչքերդ ծածկիլ էր, քո աղնիվ պատկերը փշաջուկ, քո անուշ լեզուն, քո քաղցր շունչը բռնել, պապանձացրել, է՛ն քաբն էլ պաշտես, որ քեզ զայնմ բռնած ունել: Բուս հրմիկ ի՞նչ ա էլիլ, որ խելքդ՝ վրեղ, սիրտդ՝ փորումդ, միտքդ՝ գլխիդ, կզուս բաներ չե՞ս մտածում: Ա՛խ, սիրելի, երանի թե էս սհաթին իմ սրտումը ըլիիր ու իմանայիր, թե ի՞նչ ծով ա պտիտ գալիս սրտիս միջումը: Ձեր էրեսներիցը մեկ օր պետք է զրկվիմ, ձեր քաղցր լեզուն ու ձենը մեկ օր պետք է չլսեմ, ձեր աղնիվ երեսը մեկ օր պետք է չտեսնիմ, հոգվույս սի՛րելիք, բա՛րեկամք, սի՛րելիանք, դո՛ւտ, ը՛նկերք, իմ բուրդ պատկերակից մարդիկ: Դուք ինձ գերեզմանը կոնեք,

դուք իմ հոգսու ողորմի կտաք, դուք իմ էրեսիս հող կրցեք. կըլի, թե բազընի սիրտը մրմնչա, կըլի, թե բազինն էլ մեկ կաթ արտասունքի ինձ արժանի համարի. բայց, ա՛խ, լեզուս պապանձլում ա, որ միտք եմ անում, ձեռներս թուլանում... Ա՛խ, մեկ դարտակ շնորհակալությունն էլա իմ բերնիցը չե՛ք կարող լսիլ, էլ ի՞նչ եմ անում դժոխքը: Քանց էս էլ մեծ դժոխք ո՞րը կըլի, որ ձեզանից հեռանամ, ձեր խոսքը չիմանամ, ձեր էրեսը չտեսնիմ:

էս տեսակ մտածմունք էին մեր խեղճ հայւնորի ուշ ու միտքը բռնել, գրավել: Ուզում էր տերտերի փեշերն էլ համբուրի. էրեսին էր քսում, աչքերին էր քսում, նրա ձեռը իր ծոցն էր տանում յա բերնին էր դնում ու հոտ քաշում: Նաչար քահանեն մնացել էր մաթալ. թե աչքին էր հուպ տալիս, բերնիցն ու քթիցն էր ծուխ դուս գալիս. թե ձեռը բերնին էր դնում, աչքերն էին իրանց սղի ծովը բաց թողում: Ասեր, ինչ անց էր կացե՛լ... վախում էր, թե ողորմելի ծերը գնա, էլ ետ չի՞ գա. թե չէ՛ր ասում, ի՞նչպէս կմնար բանը թաքուն, աշխարքը դմրդմբում էր: Բայթի թե որդին մեռնէր, ու հոր աչքը մնար կարտա, որ մեկ էրեսն էլա սեանի: Ի՞նչ անէր, աչքը մնացել էր դռանը. ինքը դիմիւ չէ՛ր անում, որ ջրատար հայւնորի էլած հողին իր ձեռին դուս գա. սիրտը քրքրվում էր, աղքըները կտրատվում էին, մնացել էր էրկու սրի արանքում. դվորը շարժում էր, իրան էր կտրում:

— Օհաննէս ջան, ո՞րդի, վե՛ր կաց, մի քիչ գնանք դուս, մա՛ն գանք, էրեսներիս հով դիպչի, ինչ ենք տան պուճախը բռնել, նստել: Օրը տաքացել ա, հավեն կտորել. գնա՛նք, աստժու էրեսն էլ մի տեսնինք.— գեջդանդեջ բերանը բաց արեց էրվելով աստվածահողի քահանեն ու տանուտերի գլխին, միրքին պաշ անելով՝ ուզում էր մեկ մհանով վեր կացնի, որ բալթի թե դուս գնալիս՝ ձեռն անկաջն ընկնի, չիմանա, թե ի՞նչ իւրբար ա, ուրըշների հետ խառնվի, գնա, իրան աչքովը տեսնի, շունքի որ անկաջի լսածն ուրիշ ա, աչքի տեսածն՝ ուրիշ, ու քանի ցավը հնու ա, ավելի ա քյար անում, բայց երբ առաջներիս ա, մնում ենք թմբբած, մինչև յարեն իրան-իրան սկսում ա կամաց-կամաց սղլթալ, մրմնչալ ու ետո սաղանալ:

— էս մեկ թասն էլ խմե՛նք, տերտեր ջա՛ն, ետո ո՞ւր տանում ես, տա՛ր ինձ. ախտահետե քո եսիրն եմ, քո շունն եմ. որ գլուխս կոխես էլ, ձեռն չե՛մ տալ: Ախր Աղասուն էլ էսօր, սաղ օրը չե՛մ տեսել. առափոտը տանիցը դուս ա գնացել, չի՞ էկել. բաս նրա շիրիդ խաղալը չի՞ պետք է տեսնիմ, բաս նրա աչքերին չի՞ պիտի պաշ անեմ: Առանց նրան կես սհաթ չե՛մ կարալ ապրիլ. Գնա՛նք, ա՛չքիս վրա, կենդանություն, աստված կարգիդ հաստատ պահի:

Հենց ասեց՝ «Աղա՛սի ջան, գյո՛ղ բալասի (աչքի որդի), էս խմում եմ քո արևսադադին, արևի՛դ մեռնիմ...», հենց բռնեմ՝ մեկ թոփի գյուլա տրաքեց, դուռն ու փանջարեն ջախըբուրդ արեց, դուզ ճակատի մեջտեղին դիպավ, զուրն ու բեխնը տալըթմիշ արավ, է՛նպես քամակի վրա գետնին դիպավ մաշված, շորացած հալկորը ու մնաց մորթած ոչխարի պես սուսը-սասը կտրած, ընկած հենց է՛ն սհաթին, որ վեր էր կացել, գդակն ուզում էր գլխին դ՛ի, փետը ձևն առնի, որ դուս գնա:

✓ — Աղասին ո՛ր ար... Աղա՛ ջան... Աղասուն տարա՛ն... գլխի՛ս տեր... տններս քանդեցի՛ն... Աղա՛ ջան... օջա՛խդ խավարացրի՛ն... իմ սա՛ր ջան... դո՛ւսդ փակեցին, ի՛մ գլուխ... Աղա՛... դա... դա... սի... Աղա՛սի, Աղա՛սի, Աղա՛սի, Աղա՛սի... հրես էկա՛ն, հրես տանճ՛ւմ են... ձեռները կապեցին... ոտները բխով գրին... վա՛յ... վա՛յ... վա՛յ... աչքս փոքրեցին... ո՛ւմ էի մեկ շոս ասել, որ առաջս էկալ... Գնացե՛ք, հասե՛ք, էն սուրահի բոյին մտիկ արե՛ք... Տեսե՛ք, ի՛նչպես ա ջիրիդ խաղում... Գալիս եմ, գալիս, Աղա՛սի ջան... սաբր արա՛, որ մեկ շարսավս քցեմ, գլուխս կապեմ... Տո՛, տնաքանդի աղջիկ... մեկ ձեռներդ էլա բարձրացրո՛ւ... ի՛նչ ես փետացել, էգտեղ կաղէկ... Վա՛յ... վա՛յ... վա՛յ... ամա՛ն, էրվեցի՛, խորովեցի՛... Չորանա՛ք դուք, ա՛յ ձեռներ... Խավարի՛ք դուք, ա՛յ աչքեր... Հարսի ջան, խաղա՛, է՛՛ Տո՛, մեկ կոնկրդ բարձրացրո՛ւ, է՛հ. Վաղի՛րեք ջան, ի՛մ մտնիշակ, ի՛մ սմբուլ, ի՛մ ալվան լալա՛գար, ի՛մ խնկան ծաղիկ... աչքերի՛դ մեռնիմ... էրևսի՛դ մատաղ գնամ... ի՛նչ ես ձեռներդ խաշել... ի՛նչ ես քեզ ջարդում... սպանում... Չանգուն մոտիկ ա, մի քիչ կա՛ց, Աղասուն ճամփու դնե՛նք... Դեռ նրա հոգին երկիկըք չի՛ հասած... մենք նրանից առաջ կէրթանք էնտեղ: Գարդ մի՛ անիլ... Անկաջ արա՛, մի Աղասու խաղն ասեմ...

Աղասի՛ ջան, գրի...խի՛ղ... դո՛ւս...բա՛ն...

Դու... ես... մեր... բա՛գե... ու... պարծա՛նեմ...

→ Թա՛գե է՛լ գեա՛ց... պարծա՛նեմ է՛լ...

Թա՛րե է՛լ գեա՛ց... բա՛նեմ է՛լ...

Տա՛նս է՛լ քանդե՛ց... պունա՛խս է՛լ...

Ա՛շխ է՛լ փորվե՛ց... ումբըր՛ս է՛լ:

Աղասի՛ ջան, Աղասի՛... Տո՛, ջրատա՛ր... քանի՞ քնիս. լա՛վ ա, լա՛վ... Գնա՛... սրդուզ տարա՛ն... գնա՛, ջուրն բնե՛ի... մենք էլ էս ա, գալիս ենք:

էս սհաթին էր, որ ողորմելի հերը տասն տնգամ գնաց է՛ն դինեն, էլի ետ էկավ... Քանի որ գլուխը վեր էր քաշում, հենց իմանաս, էլի թաք-

րար խփում, նրան անդռնդն էին տանում... Զահել, քսան տարեկան հար-
սը մեկ կողմն էր գլուխը ծեծում, ջարդում, մազերը քրքրում, իր խեղճ
պառավ կնիկը՝ մյուս էլ հաքընհրին շոր չէ՛ր մնացել, էլ էրեսներին սաղ
տեղ չկար, բոլոր ճղել, քրքրել էին. արինը լաչակ, օշմաղ, ճակատ, դոշ
շիլի պես ներկել էր: Ինչ պստի հարսն էր անում, աստված ո՛չ շհանց տա:
Բարձր ձեռով լար՝ ամոթ էր... էս պատճառով սիրտը դհա ավելի էր էր-
վում, խորովվում... ուզում էր դոշը պոկի, գնա, բաշնըվեր ընկնի... Առա-
ջին իսբարն որ իմացել էին, նրանք էլ հենց, խելթը թոցրածի պես, հա-
ցատանը, որը մեկ պուճախում էր անշունչ մնացել, որը մյուսումն: Նրանց
տեսած Լրադնեհն էլ պակաս սարսափելի չէին... Մորը՝ ջիրիդ խաղալիս
էնպես էր էրևում, թե Աղասու ձին բուդուրմիշ էլավ, վեր ընկավ. հենց էն
ա, վրա վաղևց, որ որդուն խտտի, վեր թռավ: Հարսի աչքին երևում էր,
թե հարսանիք էր, հարամիք վրա տվին, Աղասին մեկ բող ձիու վրա նըս-
տած՝ նրանց առաջ արևց, թրով ծեծելով՝ թող ու դումանումը կորավ: Իր
թայգաշ հարսներն ուզում էին, որ իրան բռնեն. փելը թափ տվեց, ուզում
էր, որ նրա Լտևիցը կորչի, Լրեսի վրա վեր ընկավ. աչքը բաց արեց, տե-
սավ, որ տունը գլխին պտտում ա: Անց կացած բաները որ միտքը չէկավ,
էնպես մեկ ծվաց, ծղրտաց, որ ձենը երկինքը հասավ, պատերը զրզնգա-
ցին: էս ձենի վրա կեսուրն էլ, հենց բռնիր, հինգ գազ ծուլ էլավ, հենց
բռնես, մեկ թուր ջիզյարը խրեցին. հարայ տալով, մազերը պոկելով՝
հարսնի կռնիցը բռնեց, դուս թռավ ու իր կիսամեծ մարդի առաջին թավալ-
թավալ էր տալիս, գետինը պոկում, գլխին հող ածում ու նոր մորթած հա-
վի պես, որ դեռ քանի արինը տաք ա, ոտն ու էրեսը քարերին էր ծեծում,
ինչպես որ տեսանք: Ա՛խ, էս չե՛մ ուզում բանը երկարացնեմ, թե չէ նրանց
արածն ու ասածն լսողի սիրտը կէրեն, կփոթոթեն:

էս ձենի վրա էր, ինչպես ասեցի, որ մեր անբախտ ծերունին բիրա-
դի վե՛ր թռավ, էլ ո՛չ գզակ, էլ ո՛չ քուրք հարցրեց, տանիցը բողալով,
գլուխը ծեծելով, միրուքը պոկելով դուս ընկավ ու հոգին բերնին հասած՝
գլորվելով, տրորվելով իր որդու ոտի տակին գետնին դիպավ ու թրպըր-
տում էր: Ընչանք էն տեղ հասնիլը հարյուր տեղ վեր էր ընկել, հարյուր
տեղ ոտն ու ճակատը քարին էր առել, գլխումն ու ջանումն էլ սաղ տեղ
չէ՛ր մնացել, հազար քարի էր դիպել ու յարալու-փարալու էլել, ձնի նման
սիպտակ միրուքը արնի մեջը սառել, շանին էր կպել, ու հմիկ էլ որդու
ոտները լիզում էր, որ մեկ թուր էլ իրան խփի, որ շուտով էս գառն աշ-
խարհիցն պրծնի:

→

Վա՛յ է՛ն ազգին, որ աշխարհումս անտեր ա,
 Վա՛յ է՛ն երկրին, որ թշնամու գերի ա,
 Վա՛յ է՛ն խալխին, որ ինճն իր կշտեճն, աշխարհք
 Ջի՛ սյանցանիլ ու հարամու ձեռ կտա:

Ո՛վ որ սարեր կէրթա իրան ֆորսն անի,
 Ո՛վ որ կուզի տեղը նստած մուլ դառի,
 Անտեր ազգին նրա գյուլեն կզիսլի,
 Անտեր գլուխն նրա ֆիսեն կլցնի:

Հավատ, օրենճ, տուն, ընտանիճ, սրբութուն
 Հողի, ֆարի նետ կֆսվին, կփշանան,
 Քե մեկ ազգ իր ջիլավն, յախեն թշնամուն
 Իրան-իրան կտա, կմնա անվաթան:

Կատաղած ծովն ի՞նչ կհարցնի լաց, ջիլան,
 Նրա ֆրբենն (այիճք) ո՛չ սիրա ունի, ո՛չ հոգի
 Քե նար ունիս, մի՛ տար նավիդ գլուխն իրան,
 Աշֆդ թեճեցիր՝ ծովի տակին կբացվի:

Դառած արջը՝ փնշացնելով դուս պրծավ,
 Սարեր, ձորեր սասանում են ձենիցը.
 Անմե՛ղ գառը, ո՞ւր ես կանգնել դու անցավ,
 Քեզ կֆրերի՛, փախի՛ր նրա ձենիցը:

Դաշտ ու գետին դմբդմբում են, դղրդում,
 Ամպի գոռոցն աշխարհն իրար գլխով տալիս.
 Ա՛նցվորական, ի՞նչ ես նամիիդ մղկտում,
 Գնա՛ էլա մեկ ֆարի տակ, որ պրծնիս:

Ա՛խ, արեգա՛կ, բարի՛ հրեշտակ, մե՛ր մտի,
 Ի՞նչ ես կանգնել, սիրուն աշֆերդ բաց արել.
 Հայի համար որ դուս էլ չգաս դու իսկի,

Դարդ շի՛ անիլ: Վսդուց է նրա աստղը թեճվել:
 Թախտ, ապառանճ, զենճ, գարդարանճ լիշացան,
 Թագավորներ, իշխանճ, ֆաղաճ հողը մտան,
 էլ ո՞վ նրանց էթիմներին խեղն կգա.
 Մեկ թշնամու սրտումն մրգամ աստված կա՞:

Բա՛ղի վախտ, որ մարդ մեկ ֆանդված տեղի
Վրա կանգնում ա ու ինքն իր մտքի
Հեռ ա բնկնում ու անց կացած բաները
Ֆի՛ր անում, տխրում, տրորում աչքերը,
Էնպես գիտես, թե է՛ն անբան ֆարերն
Մեզ ասում ըլի՞ն, որ մենք մեր օրերն
Լանք ու զգաստանանք, շունքի էս աշխարհ
Ձի՛ մնալ մեզ համար դադար մուղարար:
Հենց իմանա, թե լեզու են առել
Պատերն, ուզում են մեզ լալով ասել.
«Ա՛յ ազամորդի, տե՛ս, ֆո վերջն է՛ս ա.
Էստե՛ղ էլ կային նորահարս, փեսա,
Էստե՛ղ էլ կային ծնող, երեխա,
Հարուստ, մեծատուն, իշխան համեշա:
Բայց ս՛ր են նրանք՝ հողի հավասար.
Բայդուշն ա նստում նրանց գլխին աննար»:
Բայց ա՛խ, թե մեկ տեղ արին ա թափել,
Աշխարհ կործանվել, ազգեր փշացել,
Գազան բուն դրել, ավազակ բնակել.
Մարդի լեռդն ու թո՛ն կրակ է բնկնում,
Միւր սրտում, աչքը սևանում:
Էս ցավն ա Հայի սրտում բհամ զալիս,
Երևանու բերդն, Զանգին տեսնելիս:

ՓՆՈՒՆՈՒ ԵՐԿՐՈՐԿ

1

Լե՛ն քարափի վրա ցից գլուխը բարձրացրելում, թամաշա ա անում հանդարտ, հազար գլխանի դեի պես, Երևանու հազար տարեկան քաղթառ, պառաված, չորս կողմը խանդակով կապած, բրջերով ղայիմացրած, սուր-սուր ատամները գլխին շարած, հինգ գազաշափ հաստ պարսպով երկու տակ բռնած, մեկ ոտը կոնդումը, մեկ ոտը Գամուրբուլաղի գլխին դրած, մեկ բերանը հյուսիս, մեկը հարավ բաց արած, չորացած գլուխը երկինքը ցցած, լեն փեշերը երկրումը փռած, անամոթ երեսը կոկած, սվազած, հազար բնով, հազար փանջարա աչքերը դես ու դեն չոած, ջուխտ շանգերով Զանգվի քարոտ, զարհուրելի, սևադեմ ձորը խտտած, դոշին կայցրած՝ անմաղ, անլեզու, մարդակեր բերդը ու դեղնած երեսը հետու տեղից ծածկում, ազահ աչքերը գետնին քցում, որ միամիտ տեսնողին դհա շուտով խաբի, դհա հեշտ իր ծոցը քաշի ու բիրադի, անձեն, անսաս կուտա, փչացնի:

Պարսիկ նրան շինեց՝ խորամանկ, խաբեբա, թե օսմանցի նրա հիմքը գրեց՝ կատաղի, անհաշտ, ո՛չ գիր կա, ո՛չ թարեղ: Նրա պատմությունը խավարի միջումն ա, մարդ ուղիղ չի՛ գիտի, չի՛ լսել. բայց հալարավոր ծամանակավ՝ անահ, անվախ, պինդ երեսը լիրբ գազանի պես դեմ տված, սրբան թոփի, թոփխանի գլուլեք էլ նրա կոշտ քամակին, նրա կակող դոշին, նրա բաց գլխին դիպան, ո՛չինչ չի՛ ազդեց, քյար շարեց: Կորցրած թեկերն էլ ետ սաղացրած, շարդած ոսկորներն էլ ետ պնդացրած՝ գլուխը վեր քաշեց, էլ ետ շունչ առավ, վեր կացավ, կանգնեց, ուսերը դգեց, ոլորեց. սարբեց ու էլ ետ հարբա գալով, հաթաթա տալով, իր դուխը քորոգի, իր շվաքի հետ խաղացողի թուլության, փոքրոգության, անզորության ու հիմար հանդգնության վրա ծաղր անելով, ծիծաղելով, ծափ տալով՝ պպին կանգնեց, մատը ցցեց էս եռաշեն, այլ ո՛չ քառաշեն բերդը ու խև-

Նեչ դիմոք, իր կոտրած ոտները Զանգվի բերանը խցկելով՝ մնաց տեղը նստած, Զանգվի, որ գիշեր-ցերեկ անքուն, անդարար, գծված, կասաղած՝ նրա բաց դոշին, նրա անիրավ սրտին իր պլոկած ջրի անբերան թլուվը, քարի ուրագովը վեր հատում, զարկում ա, բայց տեսնելով, թե չի՛ կարում ջիգը հանիլ, վրեժն առնիլ, նրան քանդիլ, գոռալով, գանգատելով, կական բառնալով, քիչ-քիչ ձենը փորը քցում ու մունջ-մունջ երեսը կալնում, Զանգվիրասաւրի ծոցն ա մտնում ու հույսը կտրած, սիրտը կոտրած՝ տխուր դես ու դեն ցրվում, ցնորվում ու հազար բարի, հազար պտուղ ու արդյունք տալով, բաշխելով՝ ճամփեն մոլորում, կորչում ու չի՛ կայում իր սիրուն քվորն էլա՝ Աւագին, մեկ խաբար տանի, շունքի երևանու թամարզու, կարոտ բնակիչը նրա ճամփեն բռնում, նրան սիրով խտտում, իրանց մեջը, իրանց հանդն են տանում, որ նրա սուրբ, կաթնահամ ջրովը իրանց էրված սիրտը հովացնեն, իրանց դառը քրտինքը նրանով լվանան ու նրա տված պտղովը իրանց գլուխը պահեն:

Երևանու բերդն, Հայաստանու հողն, որ հազար տարուց հետ սկսած՝ դառել էր գողի ու ավազակի բնակարան... է՛ն հողը, է՛ն հիանալի աշխարհը, ուրտեղ որ դրախտն էր եղեմական, ուր որ աստված, բոլոր աշխարհը ջրհեղեղովը երբ որ կործանեց, հայոց սուրբ Մասսա սարը միայն արժան տեսավ, որ Նոյան տապանը նստի, ու Հայոց երկրիցը էլ ետ մարդիկ բազմանան ու ուրիշ երկրներ էլ շինություն քցեն: է՛ն սուրբ հողը, ուր որ անպարտելին Հայիլ՝ անաստված Բելա շար մտքին չհավանելով, իր ընտանիքը, իր քաջ, պատվական զորքը հավաքեց, էկավ ու Հայաստանի զարմանալի սարերի, սիրուն դաշտերի տեսույն մայիլ մնացած, Զանգվի դրախտանման ձորը, Զանգվի փրփրագեղ, անահ ջուրը, Երասխի մարմանդ ծոցը, Մասսա ու Ալագյազի երկնանման գլուխը, Սեանա ծաղկափթիթ ձորերն ու սարերը տեսնելով՝ իր մզրախը ցցեց ու իր սուրբ անունովը Հայաստան կանչեց ու Բելա անհոգի մարմինը իր նետ ու աղեղին մատող արեց: է՛ն սուրբ տեղը, ուր որ Շամիրամ՝ աշխարհ տիրելով, ո՛չինչ տեղ էն պատկերը չճարեց, որը որ իր սիրտն ուզում էր, ու մեր հրեշտականման Աւայի սիրուն երեսին կարոտ՝ զորք ժողովեց, էկավ, որ թե նրա սուրբ սիրտը լալով, սիրով չգրավի, զոռով նրան գերի անի, որ բալքի նրա սուրբ շունչը իր երեսին դիպչի, ու մեռած ժամանակն էլ նրա մարմինը առաջին դրած՝ գիշեր-ցերեկ սուզ էր անում, որ կամ նա կենդանանա, կամ ինքը նրա ոտի տակին հոգին տա: է՛ն աշխարհը, ուր որ Զարմայր՝ Աթթիլեսի հետ Հեկտորի դեհն ուզեցավ պահել, Պաբույր՝ Արբակի հետ Սարդանարադին էրեց, Տիգրան՝ Կյուրոսի հետ Ամդահակա հոգին առավ, Վահե՝ Դարեհ Կողմանի հետ Աղեքսանդրի ճամփեն ուզեցավ

բռնի, Վաղարշակ Պատրեն՝ իր եղբայր Արշակա ոտը իր երկրիցը կըտ-
րեց ու Հայաստանին կարգ տվեց, նախարարներ հաստատեց, Տիգրան՝
արքա արքայից, Ասորոց աշխարհն իր ձեռի տակը բերեց ու կարթագինա-
ցոց հսկային՝ Աննիբալ զորապետին, իր մոտ հրավիրեց: <է՛ն աշխար-
հը>, ուր որ քաջահաղթն Տրզատ՝ Հոռվմ իր քաջությունովը ու իմաստու-
թյունովը զարմացնելեն հետո, էկեով, իր հայրենական հողին տիրեց ու
ալանաց, պարսից շունչն ու թորը կտրեց. ուր որ որդին աստուծո երեկեցավ
ու սուրբ խուսավորու՝ Իջման տեղի կերպը լուսով շափ տվեց: է՛ն տեղը,
որ Վարդան Մամիկոնյան, Վառան՝ ընտիր եղբայր նորա, անօրինակ քա-
ջությամբ, որ աշխարհ դեռ չի տեսել, իրանց օրենքն ու սուրբ եկեղեցու
պատիվը արքենով ղենցին: է՛ն տեղը, որ Վռամշապուհ բոլոր աշխարհի
լուսավորությունն ու իմաստությունը իր կողմը քաշեց, իր աշխարհը բե-
րեց: է՛ն ընտիր աշխարհը, ուր Ռուբինյանք, Բագրատունյանք՝ իրանց՝ հա-
զար թշնամու ձեռի անտեր մնացած Հայրենիքը (վաթանը) էլ ետ գերեզ-
մանից հանեցին, էլ ետ նո՛ր հողի տվին: է՛ն օրհնյալ հողը, ուր ասորիք,
պարսիկք, հոնք, ալանացիք, մակեդոնացիք, հռովմալեցիք, արաբք, օս-
մանցիք ջրհեղեղի տես վրա էկան, հարյուրավոր ազգ ու աշխարհ ոտնա-
կոխ արին, ջնջեցին, սրբեցին, թրի, կրակի մատաղ արին, ուրտեղ որ սար
չի՛ մնացել, որ արին շտեսնի, քար չի՛ մնացել, որ մարդ տակով շանի, ու
հարիր մեր հարևան ազգեր էնպես են հողի հետ հավասարվել, կորել, որ
էսօր ո՛չ նրանց շունչը կա, ո՛չ անունը, բայց սուրբ Հայոց ազգը, անհաղ-
թելի Հայկա որդիքը իրանց կյանքը, թագավորությունը, մեծությունը, փառ-
քը, իշխանությունը, զորքը կորցնելեն ետև որ տեսան, թե է՛ս աշխարհա-
կործան ջրհեղեղին, է՛ս գազան ազգերին, որ մեկը մյուսի ոտիցը ձուլ-
լակ՝ ուր որ կամեհեում էին գնալ, Եվրոպա թե Ասիա, Հայոց հողովը պետք
է անց էին կացել, շե՛ն կարող դիմանալ, աչքըները երկինքը բացցին, զլիը-
ները գոգները դրին ու հազար թրի տակից, հազար կրակի միջից՝ սիրտ-
սրտի տված, հողի-հողու կպցրած, մինչև էսօր էլ իրանց գլուխը, իրանց
սուրբ հաճատը, իրանց սուրբ օրենքը է՛ն վեհանձնությունովը պահպա-
նեցին, որի օրինակը աշխարքում ո՛չ էլել ա, ո՛չ կըլի: է՛ն աշխարհը, է՛ն
անօրինակ ազգն էր էս վերջին ժամանակը, շունչը ըրեսնը հասած՝ աչքը
երկինքը կթել, որ ոուսաց հզոր արժիլը գա ու իրանց հողն ու զավակը
իր թևի տակովն անի:

Քսան տարու միջում լուսավորյալ, քրիստոնյա, խաչապաշտ եվրո-
պացոց ոտը ողորմելի Ամերիկա էնպես քանդեց, ջնջեց, հողի հետ հավա-
սարեց, որ հինգ-վեց միլիոն ազգերիցը էսօր հազար հողի էլ չեն մնացել,
էն էլ սար ու ձոր ընկած՝ վայրենի գազանների տես են իրանց սև օրը լա-

լիս ու կոտորվում. բաս ի՞նչ աներ հայոց խեղճ ազգը, որ Նոյան դեսը, վեց հազար տարի, ո՛չ թե քրիստոնեի կամ լուսավորյալ ազգի, այլ հեթանոսի, կոսպաշտի, մահմեդականի, անօրենի ձեռին էր աչքը բաց անում, նրանց հետ քայլա տալիս ու շատին, շատ անգամ, իր ոտի տակը քցում, բայց կարո՞ղ է վաղըր ձուլի միջում զորանալ, մանիշակը՝ կրակի առաջին դիմանալ. կարո՞ղ է կակոզ ցորենի հասկը է՛ն կայծակին ու կարկտին համբերիլ, որ մեր ազգը իր թշնամուն համբերել էր յա դիմացել:

Հայո՛ց ազգ, Հայո՛ց ազգ, ձեր ջանին մեռնիմ, Հայո՛ց ազգ, ջո հողին մատաղ, Հայո՛ց աշխարհ. էն ո՞ր կաթը դուք ծծեցիք, է՛ն ո՞ր մեջըր ձեզ բերեց, է՛ն ո՞ր ձեռը ձեզ գրկեց, է՛ն ո՞ր բերանը ձեզ օրհնեց, որ դուք է՛ս հոգին տաննաք, է՛ս սիրտը ձեր միջումն ըլի, է՛ս հրաշքը դուք աշխարքին ցույց տար: է՛ն ի՞նչ աչք պետք է ըլի, որ քոռանա, ձեզ շտենի, ձեր գաղթը չիմանա. է՛ն ի՞նչ բերան պետք է ըլի, որ կապվի, ձեր փառքը չգովի, ձեր անունը չպաշտի. է՛ն ի՞նչ քարացած սիրտ պետք է ըլի, որ ձեզ չսիրի, ձեզ իր հոգին մատաղ շտա: Օրհնեցե՛ք ուսի ոտը, ջան-ջանի տվե՛ք, իրար սիրեցե՛ք. դուք է՛ն աշխարքի ծնունդն էք, է՛ն ազգի զավակը, որ աշխարհ ամենայն զարմացրել են ու կզարմացնեն: Դո՛ւք, դո՛ւք իրար պահեցե՛ք, ինչպես ձեր նախնիքը, դո՛ւք իրար թասիր քաշեցե՛ք, ձեր նախնիքը միտք բերե՛ք, ձեր հողն ու ազգը պաշտեցե՛ք, ես ետ եմ դառնում լի իմ պատմությունն անեմ, բայց աչքս ճամփի ա, անկաջս՝ ձեռնի, ձեր ջանին դուրբան. լիողա՛ք, որ էս մուրազը հետս գերեզմանս տանիմ, ու հողումն մարմինս ցրբրվի, երկնքումը հոգիս տանջվի, երբ իմանամ, թե ձեր սերը պահեսի ա, ձեր բարեկամությունը ցամաքել:

Գնա՛նք Երևանու բերդը, օրը մթնում ա, խավարը բռնում, աչքերս սեանում, սիրտս տրթրվում, ու ինչ տեղ որ ծնել եմ, է՛ն հողն էլ ա աչքիս փուշ դառել, սրտիս՝ դանակ: Դուչն իր բունը սիրում ա, ես իմ հողը ատում, փնտրում, շունքի լսած ու տեսած բաներս կրակ են դառել, սիրտս էրում, փոթթում, շունքի Երևանու բերդի հողի օւ ջրի շատ փայը, հե՛նց բոնիր, հայի արընով ա շաղախած. ի՞նչպես անեմ, ո՞ր ջուրն ընկնիմ, որ սիրտս հովանա, յա մեռնիմ, պրծնիմ, ու էս դարդերը ինձ սաղ-սաղ շուտեմ, շապանեն:

Երևանու բե՛րդն, Երևանու բե՛րդն, ուր որ,— քանի Հայոց թագավորությունը իր աշխարհքըր ձեռք վերցրեց, ու քրիստոնեությունը դառավ Հայոց ազգի հույսն ու ապավենը, ու երկնից արեւույթյունը, ու պարսիկ, օսմանցիք հռովմաւաչացց գլուխը Եվրոպա օտեղով, հունաց ազգը էնտեղ տանջելով, առորոց, բարբյւնացոցը՝ Ասիա վերջացնելով, թուրքները սրած, կատաղած աալան-գափլանի պես, մեկն էս դհից, մյուսն՝ էն, մեր ազգի ար-

նին էին ծարավել, որ իրանց անկուշտ փորին մատաղ անեն, ու մեկը ծամում էր, մյուսին տալիս, մյուսը արինը խմում, մեկի շանգը քցում,— մնացել էր հարիր հիսուն տարուց հառաջ օսմանցոց ձեռին, որ նաղը շահը գուս էկավ ու Հնգստան, Արաղստան ոտի տակը տալուց ետև երեսը ետ դարձրեց Երևանու վրա: Մար ու ձոր նրան գլուխ էին վեր բերում, մեկ բուրը հողը ու լենաշավար օսմանցին ո՞վ էր, որ առաջին դիմանաւ Հենց Մուրադ քափի գլխին, Քանաքոտուց մի քիչ բարձր, նրա շաղրի ծերն էրևաց, դաջար Հասան Ալի խանը օսմանցվին ընչանք Չարս մին քշեց, ու կտորիճ գորապետը էնքան թուրն ածել, օսմանցվի գլուխ էր թոցրել յա ուս վեր բերել, որ ձեռը փետացել էր, թուրը պուլացել, ու ինչ ժամանակ ետ դառավ ու նաղը շահի շաղրի առաջին որ մզրախը շշպրտեց, մզրախը դողալով գետնումը ցցվեց, բայց քաջի արած տղամարդկութունը շահի աչքումը տնկվեց, ու պատվի, փառքի փոխանակ՝ ողորմելի խանի աչքերը իսկույն հանել տվեց, որ արեգակի առաջին լուսինը չերևի, ու իրան անունը չկոտորվի: Էս կույր ողորմելին էր, որ օսմանցվից հետո Երևանու խանութունը ստացավ, ու էլի պարսից անիծած ոտը մեր աշխարհը մտավ: Սրանից հետո իր ախպեր Հուսեյն Ալի խանն սկսեց նստիլ, որ է՛նքան աջիգ, խեղճ էր, մինչև վրաց Հերակը թագավորն էկավ վրեն, շարդեց ու 3000 թուժան էլ հարկ դրեց ուսին: Սրա ուղղի Մանմաղ խանն էլ որ նստեց, Ազա Մանմաղ խանն, որ ավելի անունն Ախտա շահ էին կանչում, գուս էկավ, նաղրի պես սար ու ձոր ջարդելով՝ ինքը դեպի Չարաբաղ ու Քիֆլիզ երբեմիչ էլավ, իր ախպեր Ալի Ղուլի խանին Երևանու վրա դրկեց: Բայց մինչև Քիֆլիզու գերին Երևան չհասավ, Մահմադ խանը հրկրի խալխը գլխին, բերդումը թոփ արած՝ իր ջիլավը թշնամու ձեռը չի՛ տվեց, որ Երևանու բերդի շորս կողմը կտրել, նստել էր, բայց կոխվ չէ՛ր տալիս, շունքի խանն ասում էր.

— Երբ Քիֆլիզ կառնիք, ես ձերն եմ ու ձերը:

Քիֆլիզ առան, էրեցին, եսրի տուտը Երևան հասավ թե չէ, խանի մեջքը կոտորվեցավ: Ալի Ղուլի խանը մտավ բերդը, Մահմադ խանին ղոնաղ արեց ու, հացի վրա հենց, ոտն ու ձեռը կապիլ տվեց ու Պարսկաստան ուղարկեց:

Պատմում են, թե բոլոր խաների միջին սրանից լավը չէ՛ր նստել: Մեկ քանի օր որ անց ա կենում, մեկ գիշեր հանկարծ մեկիք Աբրահամին կանչիլ ա տալիս: Ողորմելու արինը ջուր ա դառնում, բայց հենց կուշտն ա գալիս, սրան բարկացած հարցնում ա, թե ինքը լսել ա, որ հայերը առանց պանդակի ժամ շեն գնալ, ի՞նչպես ա, որ զանգակի ձեն չի՛ լսում: Մեկիքը որ դողալով չի՛ ասում, թե նրա ահու շեն տալիս, իսկույն բարկանում, հրամայում ա, որ գնա, հայերին ասի, թե նա էկել ա, որ խալխին

պահի, նրանց տիրութիւնն անի, նրանց ցապին հասնի ու ո՛չ նրանց նեղացնի: Ու էս արժանահիշատակ խանն ա, որ խալիսի խարջը, կողը բաշխում, շատ ուժուղ, շաֆաղաթ ա տալիս, բայց թուրը երկար չի՝ կտրում: Ախպորը որ Ղարաբաղումը Սաղըղ խանը չի՝ սպանում, Երևանու հայ, թուրք բերդը բռնում, սրան զոռով դուրս են անում, որ զաջարի անունը իրանց վրա լըլի, էնպես որ ողորմելին հազար մուննաթով ու աղաչանքով, բռանց ա գլուխը պրծացնում ու էլ ետ իր երկիրը քաշվում: Փոքր վախտ սրանից հետո Մակվա խանն ա գալիս, Երևան նստում, շունքի որ Մահմադ խանի ազգականն ա ըլում: Փաթ Ալի շահը որ նստում ա, Մահմադ խանը շահի մորը մեջ ա քցում, մինչև 10 000 թուման Երևանու փող ուռչվաթ (կաշառ) խոստանում ու էլ ետ գալիս, իր տեղը բռնում:

Էս միջումն ա ըլում, որ նախչվանու քոռ Քյալբալի խանը Ղարսա վրա կոխվ ա դուս գնում, փաշին շարդում, երկիրը ոտնատակ տալիս, ու ոռան էլ նոր Փամբակ ասած՝ էնտեղ մեկ մայրո ա ըլում, ավելի անունը Ղառա (սե): Խանը ետ դառնալիս ուզում ա, որ Փամբակ էլ մեկ ատամին խփի, ու որ լսում չի՝ թե Ղարա մայրը մեկ քանի հարիւր մարդից ավելի ո՛չինչ շունի, հրամայում ա, որ գնան, նրան սաղ-սաղ բռնեն: Բայց ոսի սաղաթի ու թոփի հունարը դեռ չեն տեսած ըլում ողորմելիքը: Իրեք-չորս անգամ էնքան ղոնշունը վրա է տալիս, բայց տեսնելով, թե ոռուը պատի պես կանգնած՝ գլուխից էլ չի երևս ետ դարձնում, փոխանը կատու ընկած՝ ձիու պլուխը շուռ ա տալիս ու իր հողը գալիս:

Էլի էս միջոցումն ա ըլում, որ անիրավ Մահմադ խանը շահի հետ խոսքը մին ա անում ու քաջահաղթ Յիցիւսնովին խաբւնով իր մոտ ա կանչում, որ բերդը ոսին տա: 3000 մարդով որ նա Երևան չի՝ մտնում ու տեսնում, որ խորամանկ պարսիկը կամեցել ա նրան ականաթի մեջ քցի, մըտնում ա թուշ Երևանու մեշիղը, ու իրեք ամիս էս քուշ հսկայն, առանց հացի, առանց օգնության, էն շոգ ժամանակին, որ մարդի գլխին կրակ ա վեր թափում, էն թանկութիւնն ա ըլում, որ աղի յիտրը մեկ մանեթով ճարվելիս չի՝ ըլում, ու շահն էլ անթիվ, անհամար զորքով գալիս, սար ու ձոր բռնում ա, ու ոսի ղոնշունի շատն էլ որը սովն ա սպանում, որը շոգը, ու հայերն են ըլում հաց սովողը, ոսի քոմակը, մանավանդ կենդանի նահատակ Հովհաննէս եպիսկոպոսը, որ էջմիածնու, ամբարները դարտակում ա, որ բալբի թե էնպես բան ըլի, որ ոռան Երևան մնա, բայց աստուծո հրամանը չի՝ ըլում, Յիցիւսնովը էնքան գազանի ոխից իր մեկ բուռը ղոնշունը ու հայերին հսովաբում, էն վախտն ա քաղաքը մտնում, որ սաղ Վրաստանը, Կավկազը ղոնմիշ էլած՝ մեկ-մեկու ուտելիս են ըլում: Մինչև Ղաղախ զզբաշի ղոնշունը նրա աղաքն ու քամակը բռնած՝ կովելով գա-

լիս են, բայց էլի գլխընկերը քորելով ետ են դառնում, ու ծիցիանովի ոտն ու երկրի խաղաղությունը մեկ ա ըլում, էնքան անուն ա ունեցել էս քաջ հսկայն: Հավաքարու հայերը որ կան, էն ժամանակն են իրանց երկիրը թողում, քոչում ու որը մեկիք Աբրահամի, որը Հովհաննես ուզաշու ձեռի տակին՝ գալիս, քաղաքը մտնում:

Ռուսը որ ետ ա դառնում, Մահմադ խանին բռնում, Պարսկաստան են տանում, ու նրա տեղը Փավաբյալ խանն ա գալիս, նստում, որ Գուղովլիչի հետ կռիվ ա տալիս: Մրան էլ փոխում են, Հուսեյն խան սարդարը ու իր ախպեր Հասան խանն են Երևան դրկում, որ մեկ քանի տարվան միջումը Ղարս, Բայազիդ, Ալզրում ոտի տակ տվին ու օսմանցվին կատու էին շինել: Կարելի ա, թե Երևան էնպես բարի, ազնիվ, խալխի ցավին հասնող, աշխարհաշեն մարդ չէ՞ր տեսել, ինչպես որ սարդարն էր. բայց ինչքան նա բարեսիրտ էր, էնքան շար, գազան, դժոխք էր նրա ախպերը, որ ոտը փոխելիս՝ սար ու ձոր գողում էին: Նրա համար հո՞ մարդի, հո՞ սոխի գլուխը, բոլորը մեկ էր:

էս էր, որ աստված գլխին բարկացավ, էլածն էլ ձեռիցը խեց ու խեղճ հայերի էրված, խորոված սիրտը անջախ մի անջախ հովացրեց, ու էսօր խայն ա նրանց պահում, ու ո՛չ Ալու փանջեն նրանց սասանացնում:

Օրհնվի՛ էն սհաթը, որ ոտի օրհնած ոտը Հայոց լիս աշխարհը մտավ ու զզբաշի անիծած, շար շունը մեր երկրիցը հալածեց: Փանի որ մեր բերնումը շունը կա, պետք է գիշեր-ցերեկ մեր քաշած օրերը մտքըներս բերենք ու ոտի երեսը տեսնելիս՝ երեսներիս խաշ հանենք, աստծուն փառք տանք, որ մեր աղոթքը լսեց, մեզ ուս թագավորի հզոր, աստվածահաստ ձեռի տակը բերեց: Բայց թե մինչև էս բախտին հասնիլը ի՞նչ օր ենք քաշել, ի՞նչ գյուլլեք ա դիպել մեր խեղճ ազգի գլխին, ի՞նչ թրեր ա նրանց լեզուն ու թոքը կերել, էրել, նրանց արինը վեր ածել, քանի՛, քանի՛ անգամ են քոչել, տնըհան, տեղըհան էլել, քանի՛, քանի՛ իշխանք՝ որը կրակով, ուր փետի տակին, իրանց հոգին տվել, ով ուզում ա իմանալ, հետս գա, գնա՛նք էլ ետ Երևան:

Թո՛ղ լսողը ի՛ իմանա, թե ես Երևանու ծնունդ ըլելով՝ նրա հողի ու ջրի սերն ա էնքան սիրտս քաշում, տանում. չէ՛, գիտե աստված: Երեխա եմ էլել, որ էնտեղանց դուս եմ էկել, ամա էսօր էլ, որ մտածում եմ, թե Զանգվի կարմնջի վրովը յա քաղարի մեյգանովն անց կենալիս ինչպես էր իմ լուսահոգի հերը ինձ ոտով-ձեռով անում, շունքի լեզվով խոսալն էլ զագարի էր բերում, որ թեզ անց կենանք, մեզ թուրք չտեսնի, որ մտածում եմ, թե քանի՛, քանի՛ անգամ, հենց մեր այգումը, յա մենք ենք զզբաշ յարալու արեւ, յա նրանք մեզ, ջանս վրես սրտում ա, միսս վեր թափում:

Դեռ ոսին շտեսած՝ մեկ էլ մտնինք Երևան, շունքի մեր հայրենիքն ա, մեր նախնիքն են էնտեղ կացել, տիրել, մեռել, թաղվել, էն ժամանակը կիմանանք ոսի դադրը ու մեր բախտավորութձյան գինը. ով ուզում ա՝ գա:

2

Երևանու բե՛րդն, Երևանու բե՛րդն, ա՛խ, որ առավոտը բացվելիս նրա էն լաշար գլուխը մարդի աչքով չէ՛ր ընկնում, հենց իմանաս, թե դժոխքն ա իր բերանը բաց անում, ատամները դրճտացնում ու իր ապականյալ, թունավոր, դառը շունչը շորս կողմը փրփրալով փչում, ցրվում, փռնչացնում, որ կարենա իր հոտած աղքենրի կերած, լափած արդար ջանը մարսի, էլի շանգերը դուրարա քցի, էլի հազար անմեղ, արդար հոգի անժամ կուլ տա, իր անկուշտ փորին մատաղ անի: Արեգակը մտնելիս հո, հենց իմանաս, թե Սաղայելի որդիքն ու զավակները, նրա զորքն ու զորապետներն ըլին իրանց դիվական խաղը խաղում, իրանց դժոխային քեֆն անում, ու բրջերի գլխին մեկ կտրած գլուխ էստեղ էին ոտի տակ տալիս, մեկ անգլուխ լաշ էնտեղ էին կտոր-կտոր անում, վրեն թքում, ծափ տալիս, ծիծաղում, հրհուռում, քրքռում ու թրով, մզրախով յա փետով մեկ մեռած մարմին էս կողմն, էն կողմն գլորում, քացի տալիս ու ներքև քցում: Ճաշվա ժամանակին, հենց իմանաս, մեկ կրակի սար ըլեր էնտեղ կանգնած՝ փոր, ծոց տաք քուքուրթով, բոցով լիքը, ծխում, բորբոքում էր, որ ըրդանբիր ճռնչա, բացվի, տրաքի ու ինչ կա, չի՛ կա, տակովն անի, լափի: Ամեն մեկ բուրջը, ամեն մեկ բաղանը ոսկորով, ջամգաքով յա անմեղ դուխտաղներով լիքը, քած խոզի պես, հենց իմանաս, ծանրացել, փորըներն էլ չէին կարում քաշել, էնպես ուռել էին, որ բիրադի ճաքին, պատռին, կտոր-կտոր ըլին:

Մեղդների ոսկեվարաղ գլխրներին արեգակի շողքը դիպչելիս, պլպլալիս, հենց իմանաս, էն իրանց միջի անսիրտ նամաղ անողների անխղճմտանք հոգու շնչովը փքված՝ ուզում ըլեին աստծուն փառաբանություն, աղոթք անելու տեղը, որ երկրին խաղաղություն, դինջություն տա, սողմական կրակն ըլեին ուզում կրկնքիցը վեր ածիլ տան, որ սար, ձոր էրեն, խորովեն, տակով անեն: Հայի թշնամի մուլեն, որ գիշեր-ցերեկ ուզում էր, որ յա քրխտոնեության անունը վերանա, յա Հայ ազգի, մինարեն որ չէ՛ր նի ըլում, որ ազան տա, ու իրան հավատացյալ ժողովուրդքը գան, իրանց իմամներին, իրանց Ալուն, Մուրթուզալուն աղոթք անեն, որ էն դինումը դժոխքի փայ շըլին, ձեռն անկաջին որ չէ՛ր դնում ու ծվում, հենց իմանաս, հայի համար սաղայելյան փողն ըլի փչում, որ իրանց գլուխը լան, շունքի շատ անգամ էր պատահում, որ մեկ խեղճ, անճար գեղըցի հայ, որ բազարն էր գալիս էս հաղադին, որ իր առթուրն անի,

լիս են, բայց էլի գլխընեքը քորելով ետ են դառնում, ու ծիցիանովի ոտն ու երկրի խաղաղությունը մեկ ա ըլում, էնքան անուն ա ունեցել էս քաջ հսկայն: Հավաքարու հայերը որ կան, էն ժամանակն են իրանց երկիրը թողում, քոչում ու որը մկիթ Աբրահամի, որը Հովհաննես ուզբաշու ձեռի տակին՝ գալիս, քաղաքը մտնում:

Ռուսը որ ետ ա դառնում, Մահմադ խանին բռնում, Պարսկաստան են տանում, ու նրա տեղը Քավախյայ խանն ա գալիս, նստում, որ Գուդավիչի հետ կռիվ ա տալիս: Մրան էլ փոխում են, Հուսեյն խան սարդարը ու իր ախպեր Հասան խանն են Երևան դրկում, որ մեկ քանի տարվան միջումը Ղարս, Բայազիդ, Արզրում ոտի տակ տվին ու օսմանցվին կատու էին շինել: Կարելի ա, թե Երևան էնպես բարի, ազնիվ, խալխի ցավին հասնող, աշխարհաշեն մարդ չէ՞ր տեսել, ինչպես որ սարդարն էր. բայց ինչքան նա բարեսիրտ էր, էնքան շար, գազան, դժոխք էր նրա ախպերը, որ ոտը փոխելիս՝ սար ու ձոր դողում էին: Նրա համար հո՞ մարդի, հո՞ սոխի գլուխը, բոլորը մեկ էր:

Էս էր, որ աստված գլխին բարկացավ, էլածն էլ ձևոցը խլեց ու խեղճ հայերի էրված, խորովված սիրտը անշախ մի անշախ հովացրեց, ու էսօր խաչն ա նրանց պահում, ու ո՛չ Ալու փանջեն նրանց սասանացնում:

Օրհնվի՛ էն սհաթը, որ ռսի օրհնած ոտը Հայոց լիս աշխարհը մտավ ու ղզբաշի անիծած, շար շունը մեր երկրիցը հալածեց: Քանի որ մեր բերնումը շունչ կա, պետք է գիշեր-ցերեկ մեր քաշած օրերը մտքըներս բերենք ու ռսի երեսը տեսնելիս՝ երեսներիս խաչ հանենք, աստծուն փառք տանք, որ մեր աղոթքը լսեց, մեզ ռուս թագավորի հզոր, աստվածահաստ ձեռի տակը բերեց: Բայց թե մինչև էս բախտին հասնիլը ի՞նչ օր ենք քաշել, ի՞նչ գյուղեք ա դիպել մեր խեղճ ազգի գլխին, ի՞նչ թրեր ա նրանց լերդն ու թոքը կերել, էրել, նրանց արինը վեր ածել, քանի՞, քանի՞ անգամ են քոչել, տերհան, տեղըհան էլել, քանի՞, քանի՞ իշխանք՝ որը կրակով, որը փետի տակին, իրանց հոգին տվել, ով ուզում ա իմանալ, հետս գա, գնա՛նք էլ ետ Երևան:

Թո՛ղ լսողը ի՞ իմանա, թե ես Երևանու ծնունդ ըլելով՝ նրա հողի ու ջրի սերն ա էնքան սիրտս քաշում, տանում. չէ՛, գիտե աստված, Երեխա եմ էլել, որ էնտեղանց դուս եմ էկել, ամա էսօր էլ, որ մտածում եմ, թե Զանգվի կարմնջի վրովը յա բազարի մեյդանովն անց կենալիս ինչպես էր իմ լուսահոգի հերը ինձ ոտով-ձեռով անում, շունքի լեզվով խոսալն էլ ղազարի էր բերում, որ թեզ անց կենանք, մեզ թուրք լտեսնի, որ մտածում եմ, թե քանի՞, քանի՞ անգամ, հենց մեր այգումը, յա մենք ենք ղզբաշ յարալու արեւ, յա նրանք մեզ, ջանս վրես սրտում ա, միսս վեր թափում:

Գեո ոսին շտեսած՝ մեկ էլ մտնինք Երևան, շունքի մեր հայրենիքն աս, մեր նախնիքն են էնտեղ կացել, տիրել, մեռել, թաղվել, էն ժամանակը կիմանանք ոսի դաղըր ու մեր բախտավորության գինը. ով ուզում ա՛՛ գա:

2

Երևանու բե՛րդն, Երևանու բե՛րդն, ա՛խ, որ առաջտը բացվելիս նրա էն լաշար գլուխը մարդի աչքով չէ՛ր ընկնում, հենց իմանաս, թե դժոխքն ա իր բերանը բաց անում, ատամները դրճատացնում ու իր ապականչալ, թունավոր, դառը շունչը շորս կողմը փրփրալով փշում, ցրվում, փռնչացնում, որ կարենա իր հոտած աղքենրի կերած, լափած արդար ջանը մարսի, էլի շանգերը դուրարա քցի, էլի հազար անմեղ, արդար հոգի անծամ կուլ տա, իր անկուշտ փորին մատաղ անի: Արեգակը մոռնելիս հո, հենց իմանաս, թե Սաղայելի որդիքն ու գավակները, նրա դորքն ու զորսպետներն ըլին իրանց գիվական խաղը իաղում, իրանց դժոխային քեֆն անում, ու բրջերի գլխին մեկ կտրած գլուխ էստեղ էին ոտի տակ տալիս, մեկ անգլուխ լաշ էնտեղ էին կտոր-կտոր անում, վրեն թքում, ծափ տալիս, ծիծաղում, հրհոռում, քրքում ու թրով, մզրախով յա փետով մեկ մեռած մարմին էս կողմն, էն կողմն գլորում, քացի տալիս ու ներքև քցում: Ճաշվա ժամանակին, հենց իմանաս, մեկ կրակի սար ըլեր էնտեղ կանգնած՝ փոր, ծոց տաք քուքուրթով, բոցով լիքը, ծխում, բորբոքում էր, որ բիրդանբիր ճոնչա, բացվի, տրաքի ու ինչ կա, չի՛ կա, տակովն անի, լափի: Ամեն մեկ բուրջը, ամեն մեկ բաղանը ոսկորով, շամդաքով յա անմեղ դոթնաղներով լիքը, քած խոզի պես, հենց իմանաս, ծանրացել, փորըներն էլ չէին կարում քաշել, էնպես ուռել էին, որ բիրդի ճաքին, պատոին, կտոր-կտոր ըլին:

Մեղդների ոսկեվարաղ գլխերնրին արեգակի շողքը դիպչելիս, պլպլալալիս, հենց իմանաս, էն իրանց միջի անսիրտ նամազ անողների անխղճմտանք հոգու շնշովը փքված՝ ուզում ըլեին ասածուն փառաբանություն, աղոթք անելու տեղը, որ երկրին խաղաղություն, դինջություն տա, սողոմական կրակն ըլեին ուզում երկնքիցը վեր ածիլ տան, որ սար, ձոր էրեն, խորովեն, տակով անեն: Հայի թշնամի մոլլեն, որ դիշեր-ցերեկ ուզում էր, որ յա քրիստոնեության անունը վերանա, յա Հայ ազգի, մինարեն որ չէ՛ր նի ըլում, որ ազան տա, ու իրան հավատացչալ ժողովուրդքը գան, իրանց իմամներին, իրանց Ալուն, Մուրթուզալուն աղոթք անեն, որ էն դինումը դժոխքի փայ չըլին, ձեռն անկաջին որ չէ՛ր դնում ու ծվում, հենց իմանաս, հայի համար սաղայելյան փողն ըբի վշում, որ իրանց գլուխը լան, շունքի շատ անգամ էր պատահում, որ մեկ խեղճ, անճար գեղըցի հայ, որ բազարն էր գալիս էս հաղադին, որ իր առքսուրն անի,

մեկ քանի շահի ձեռք բցի, որ տանի, իր քրուֆաթներին պահի, է՛ն տեղն էին բցում, է՛նքան էին ոտին, գլխին վեր հաստում, որ հացն էլ էր մոռանում, էկած ճամփեն էլ, իր օղուշաղն էլ շունքի բեղաֆիլ մեկ թուրքի շորի դիպած, մոռտառած էր ըլում:

Աշխարհի գլխին, հենց գիտես, կրակ պետք էր վեր գար, է՛նպես էր ամեն մարդ սասանահարվում, սարսափում, որ իր գլուխը պահի, բայի տակ չընկնի: Ի՞նչ ասեմ, ի՞նչ պատմեմ. կըլի, որ ի՛սկ սաղայելյան փողն ու դատաստանի օրը էնքան սարսափելի չըլին, շունքի աստուծո ողորմութեան հուշը էլի կա, ինչքան էս օրերը, որ ըրգունը գալիս՝ մարդ չէ՛ր իմանում, թե երաբ առավոտը կհասնի՞, լիսը բացվելիս՝ ումուզ չո՛ւներ, թե սաղ-սալամաթ, մթանն աչքը խփի՞, էնպես ահում, դողում էին երկրի խալսը:

Երևանու բե՛րդը, Երևանու բե՛րդը, ա՛խ, աչքս դուս գա, քանի՞, քանի՞ ողորմելի հայի միս ա կերել, քանի՞, քանի՞ անմեղ հոգի՞ տարիքներով շարշարվելուց, տանջվելուց, կենդանի նահատակ ըլելուց, կրակի, բոցի, երկաթե շամփրի, թոխմախի, կրակած քարփշի տանելուց, համբերելուց ետը կամ թոփի գլուլի հետ ա թռել, հազար կտոր էլել, կամ տարադաջի (կախադանի) վրա ա գոռալով, երկինք, երկիր աղաչելով, իր միսն իր ատամներովը կրծելով, աչքերը դուս տրաքելով, դովում, դարդաշ, իրավորի, ազգականի, իր որդոց, զավակաց ձենը լսելով, տրորվելով, փոթոթվելով՝ հոգին ավանդել, երկինքը գնացել, որ պրծնի էս դառն աշխարհիցը, էն կատաղի գազանների ձեռիցը: Քանի՞, քանի՞ ջահել երիտասարդ՝ մեկ սաղ օջախի մեն մենակ որդի, մեկ աղքատ, չքավոր տան սին, մխիթարություն, մեկ տասը գլուխ քրուֆաթի տեր ու ապավեն, իր ծաղկած, դալար հասակին, իր ըմբրի ու արևի նոր բաց էլած ժամանակին կամ սաղ-սաղ քերթվել ա, կամ իր պատմական գլուխը գառան պես թրին դեմ արել, որ երկնքումը իր ջահելութեան մուրազն առնի, վայելի, շունքի երկիրը նրա անարատ արնին էր ծարավ, որ շուտով խմի ու բալքի կշտանաս:

<3>

Սի՛րելի կարդացող, իմ ա՛չքի լույս հայ, էս քո հավատակիցքն ու հայրենակիցքն են, որ ես ասում եմ ու էրվում. քեզ հետ մեկ ավազանից ծնվել, քեզ հետ մեկ մեռնող օծվել, մեկ խաշով կնքվել, երա՛բ, որ լսում ես, սիրտդ ի՞նչ ա ասում, ջիգյարդ՝ ի՞նչ: Գիտեմ, որ ասում կըլիս մտքումը՝ էսպես օրը գնա, ո՛չ ետ գա, քո թշնամին էս կրակի մեջը չընկնի: Գիտեմ, որ սիրտդ էրվում, խորովվում կըլի, ու ուզում ես, որ էս անիրավ ազգի երեսին էլ մտիկ չանես, նրան տեսնելիս՝ գլուխդ առնիս, կորչիս,

բայց, հավատացի՛ր ինձ, մեղավորը նրանք չեն, մենք ենք: Մենք որ իրար թասիր քաշենք, իրար քոմակ անենք, իրար պայծառոցնենք, շենացնենք, ծովն էլ տեղիցը վեր կենա, մեզ տակով չի՛ կարալ անել, ինչ թև օսմանցին յա պարսիկը: Մեզ ամենաբարի արարիչը է՛ն հոգին, է՛ն խելքը, է՛ն շնորհքը չի՛ տվել, որ նամարդի մուհտաճ մնանք: Աստված հիմիկ մեզ լիս ա բաց արել, ուսուաց թրին սարերը չե՛ն դիմանալ, որ շանք անենք, մեկըզմեկու սիրենք, մեր լեզուն, մեր եկեղեցին էնպես դայիմ բռնենք, ինչպես մեր երջանիկ նախնիքը, հավատացի՛ր ինձ, աստված էլ կսիրի մեզ, մարդ էլ:

Լավ չի՛ սկսած բանը թողալ ու էսպես քարոզ ասիլ, ես էլ գիտեմ, ամա սիրտս չի՛ դիմանում, ի՞նչ անեմ: Էլի մեր գեղըցոնց ասածն ա միտքըս գալիս: Խալխի մեղքը չի՛, որ ճամփից դուս են էկել, իրար մոռացել, մեզ նման կարդացողի ոտները պետք է ծափիցը կապած, ամսով սոված պահած: Լխր թե շատ առնողիցը շատ կպահանջեն, բաս դատաստանի օրը ի՞նչ ջուղար կասն ինձ նման գրի սեն ու սպիտակն իմացողները, որ էլ ուրիշ բան չենք ֆիքր անում, հենց ուզում ենք՝ լավ ուտենք, լավ խմենք, քյահլան ձիու վրա նստինք, շալ-շալ մանեթները ջեբըներումս շխկշխկացնելով, ձեռըներիս դողողալով, խաղացնելով ման գանք, քեֆ ու մարաքյա անենք: Շինած արաղ կոնծիլը, Կախեթու գինին անոշ-անոշ խմիլը, կառեթով, դրոշկով փառավոր, ուրած-ուրած ման գալը, դառ, դու՛մաշ հաքնիլ-մաշիլը, նոքար-բեքարի՛ ձեռին ջուր ածիլը, երեսի հով տալը, տաք յորդանի տակին, փափուկ դոշակի միջում շնթոխն ու թավալ տալը, ոտ ու զլուխ զարդարիլը մեզ թե դժոխքը շտանին, դրախտը ըսկի շե՛ն տանիլ, հարկիզ:

Էդ երեխեքն էլ գիտեն, կասես ինձ, բայց ի՞նչ անես. բանը գիտենալը չի՛, բանն անիլն ա: Ծա ինձ վրա եմ ասում, թո՛ղ ուրըշի սիրտը շնեղանա: Ընչանք փողը չեմ առնում, ո՛չ գիրք եմ տալիս, ո՛չ աշակերտ կարդացնում: Լազգին ու թուրքի մոլլեքը էնպես չեն անում, անփող են իրանց ազգի երեխեքը կարդացնում, էլի աստված նրանց ուզը հասցնում ա: Հենց մե՛ղ պտի սոված սպանի: Ամեն մեշըղի հայաթում, գեղ տեղարենքն էլ, մեկ մեծ վարժատուն կա, ուրտեղ երկու- երեք լեզու են սովրում. մեր եկեղեցիքանց հայաթներումը լազազն էլ բուն չի՛ դնիլ, բաս ի՞նչ կըլի, որ ազգի սիրտն էլ քիչ-քիչ չի՛ հովանալ:

Ով թուր չի՛ առել ձեռքը, թրի դադրն ի՞նչ կիմանա. ով թվանք չի՛ քցել իր օրումը, ֆորս ի՞նչպես կարա անիլ: Քրդին հազար տարի ասա՛, թե հնդուհավի միսը, դաբու փլավը հիանալի կերակուր ա, տո՛, որ նա իր օրումը նրանց համը չի՛ առել, իր սոխն ու մածունը, թանն ու ճաթը

կթողա, քո ասածին անկաջ կանի, խելքդ ի՞նչ ա կտրում: Ասենք՝ ես շա-
տեմ, սաքի դու չն՛ս գիտել, որ երեսի ընշանք ատամները դուս չի՞ գան,
կոշտ բան չի՞ պետք է տված: Դու ուզում ես անհիմքը տուն շինիլ, կրակ
չի՞ վառած՝ հաց թխիլ, մմի ծերը թողել ես, մատդ ես կրակին դեմ անում.
տունեց պատրուզի ուզում ես ճրագուն ինքն իրան քեզ լիս տա՞: Կացինը
գնում ես ծառի քոքին, դու քնում յա ձեռներդ խաշում, դրադին կանգնում,
ժառն ինքն իրան քեզ ցախ կդառնա՞, խելքդ ո՞ւր ա: Խմորն ատանց թլխ-
աջմորի չի՞ դալ, չի՞, նհախ տեղը ոտներդ գետնին մի՞ ծծիլ: Անբանաց-
նիլ թուրը կծանգոտի. նամ տելի ցորենը կբորբոսի: Անվարիլ հողը թե
ցանեցիր, դուրդ ու զուշ կուտի սերմը: Առաջ մեկ վարի՛ր, հիմքը քցի՛ր,
մեկ ազդի աշքը բաց արա՛, դուզ ճամփեն ուրն ա, էն ճամփովը տա՛ր,
տար ու ձոր մի՞ քցիլ, դու նրան քո սերը ցույց տո՛ւր, տեսնիմ, թե նա քեզ
չի՞ սիրիլ: Արըշները մեկ բամբասում են, հերիք չի՞, մենք էլ ենք մեր
օտիցը մեզ ու մեզ ճուլակ ըլում, էստով հո բան չի՞ դառնալ: Հայոց ազ-
գի շանին դուրբան, մեկ նրա երեսխն ուսումն տո՛ւր, նրա էն լուսաթաթախ
հոգին կրթի՛ր, կրթիլ եմ ասում, թուղթ խաղալ, ֆրանցուզերեն խոսիլ, ան-
գիր բերան անիլ, գլխիցը դուս տալ չեմ ասում, ու շարական, փոխ յա
չիլափլավ ուտիլ սովորցնիլ, որ մեզ էս տեղն ա քցիլ, տեսնիմ, թե ջան
կտա՞ քեզ, թե չէ՛:

Մինչև գարունքը չգա, ծառը չի՞ ծաղկիլ, առանց ամառի պտուղ չի՞
գառնիլ, դու ուզում ես, որ ձմեռվան էն սաստիկ ցուրտ, սառած ժամա-
նակին վարդի հոտ առնիս քո բաղումը, հասած պտուղ քաղես քո բաղու-
մը, էդ էլա՞ծ բան ա կամ կըլի բսկի՞: Պինգ սակորն էլ, որ շատ ծալած
մնում ա, թմբրում ա, ճու՞մ ա ընկնում. երկու օր որ թեք ես ընկնում, քա-
մազդ ցավում ա, ոտներդ ման դալիս բեզարում. տո՛, ախր հազար տա-
րի ա էս բեռը մեզ վրա, էս բխովը մեր ոտումն ա էլել, ախր որ ասում ես՝
վազի՛ր, բաս ի՞նչ կանեմ, որ դիտիս վրա վեր չեմ ընկնիլ: Շաբթով սո-
ված մարդին մի՞ս կուտացնեն, ցուրտը տարած տեղը կրակի՞ն դեմ կա-
նեն: Անձողի հոտը դիպած գուլիք ձեռ՞ումը կդնեն, թե՞ կրակումը: Խեղճ
ազգի հոգին մինչև էսօր քաղել են, հազար տարվա յարա ունի պրտումը,
որ դեռ չի՞ սաղսցել, էնքան դառն արտասունք ա կուլ տվել, որ ո՛չ աշ-
քումը լիս կա, ո՛չ բերնումը համ, ո՛չ սրտումը եզ. դու հենց ուզում ես,
որ էստունք մեկ սհաթումն անց կենա, ի՞նչպես կըլի: Տո՛, որ մեկ գերեզ-
մանատան համար, մեկ դարտակ ողորմի տալու խաթեր քո ազգի պատ-
վական իշխանքը՝ պարոն Զավրովն, Խերեղիանովը, Դավիթ Քամաձղովը,
Մովսես Տեր-Վրիգորովը, հազար մանեթներով կխարջեն, իրանք իրանց
տեղ կբաշխեն, ժամ կշինեն, խալիք ինքն իրան կերթա, իրան հացովը

մշակութիւն կանի անփող, բաս խելքդ ի՞նչ տեղ ա, էսպէս ընտիր իշխանքը, էսպէս բարեսիրտ ազգը վարժատուն շինելուց, մեկղմեկու օգնելուց կփախչի՞ն, որ մեկ համն առնիի: Զուրը դարիդուս չի՛ գնալ, սիրելի՛, չի՛: Ճամփեն դտի՛ր, առուն սրբի՛ր, քար ու քոլ դեն ածա՛, տեսնիմ, թէ ջուրն ինքն իրան կդա՞, թե չէ՛: Բանը երկարացավ, լսողը չի՛ նեղանա, էլի գնա՛նք մեր դժոխքը:

Է՛րիք ա, հերիք, ստող կըլի ինձ, ձե՛ռք վերցրու էդ դժոխքիցը, ի՞նչ էլավ քեզ: Ա՛խ, ի՞նչպէս ձեռք վերցնեմ, բաս ո՛ւր թողանք մեր ազգի էն սիրուն-սիրուն, լուսաշաղախ աղջըկերքը, բաս մեկ ողորմի էլա չի՛ պետք է աւե՞նք, որ երեսների վրա, քարի, ավազի, փշի, տատասկի վրով՝ մազըններիցը բռնած, քարբաշան անելով, գլխըններին խփելով, մեջքընների դամշելով, շատ անգամ փորընների վրա պար գալով, քացի տալով, թրեկելով, թուր քաշելով, տրորելով, թվանքի ոտքով, լաբընի նալըով տալով յա կխշորելով, ձեռընը կապած, ոտընը բիոված՝ շատ անգամ հարիւր վերստ տեղից, հերըմներն ետններիցը ընկած, քիր, ախպեր՝ բոբիլ ոտով յա գլխաբաց, քեռի, փեսա, աղգական՝ դռընները ծեծելով, մազընները պոկելով, հող ու քար գլխըններին տալով, ինչպէս մեկ սուրու գառն ու մերը կորցրած ոչխար, տանում էին, բերդն ածում, որ իրանց արդար իմամնեհրին փայ շինեն, հարսնացնեն, թուրքացնեն: Շատը հենց տանն էր հոգին տալիս, շատը ճամփին, հորն ու մոր աչքի առաջին, էն կյանքը գնում, ուր ցավ, ուր վիշտ էլ չկա: Շատի սիրտն էլ որ մի քիչ պինդ էր ըլում, ընչանք ա, բերդն էր հասնում, հաջի, մոլլա, քյալբալալի, սուխտա, խան, բեկ, ախունդ, սեիդ վրա էին թափում, որ յա խաբնով հավատից հանեն, յա պատժով, բայց տեսնելով, որ նրանք ո՛չ փառքից են խաբվում, ո՛չ պատժից վախում, ո՛չ իրանդադության թամահ անում, ո՛չ մահից ահ քաշում ու ուղում էին՝ Քրիստոսի հարսնանալ, կույս գնալ աշխարհիցս, որ հրեշտակաց դասը դասակվին, իրանց սուրբ հավատը չէին ուրանում, պատիժ, պատուհաս, սուր, հուր, բոց, կրակ, սով, մահ, մեկն էլա աչքընները չէին բերում, որի ոսկեթել գլուխն էին հորըմտորը տալիս, որի լուսաթաթախ լաշը, որի ձեռն ու ոտը: Աղջիկ, ու էսքան սի՛րտ... քար ըլեր՝ կպատուեր: Աստված նրանց հոգին լուսավորի:

<4>

է՛ս սիրտը, է՛ս հավատը, է՛ս հոգին, է՛ս սերն ունեք շայ ազգը, որ թշնամու, գազանի ձեռի, երկիր, աշխարհ, ազատութիւն, թագավորութիւն, իշխանութիւն, մեծութիւն, բոլոր, բոլոր կորցրեց, իբր հովատի՛ն մատաղ տվեց, աղքատութիւն, նոքարութիւն, գերութիւն, դարիբութիւն, տանք

ջանք, շարժարանք, սով, մահ հանձն առավ, որ իր սուրբ եկեղեցին, իր լիս, լուսավորչադավան օրենքը ամուր, հաստատու ու անխախտ պահի: Է՛ս ա հսկայութիւն, սրտապնդութիւն, մեծահոգութիւն, քաջութիւն, կամաց հաստատութիւն, հոգու կարողութիւն ու գորութիւն, որ աշխարհքիս վրա, ջրհեղեղիցը դեսը, մեկ աղգ էլա մինչև էսօր չի՛ կարաց ու չի՛ էլ կարող ցուց տալ: Սար ըլեր՝ փուլ կդար, երկաթ ըլեր՝ կհալչեր, կմաշվեր, ծով ըլեր՝ կպակսեր, կցամաքեր, բայց աստվածասեր Հայ աղգը մինչև էսօր գերօրինակ հսկայութեամբ տարավ բոլոր ու իր անունը պահեց:

Թողա՞նք էն խնդ, քոթրոմած, աչքից, ձեռից, ոտից ընկած, էն սիրուն տղամարդ երիտասարդ հայերը, որ էսօր էլ Երևանումը, որը ջուխտ աչքով քոռացավ՝ ա՛խ, ո՛խ քաշելով մաշված ա իր հարսի, օղլուշաղի երեսին մտիկ տալիս, որը ո՛չ գգալով ա հաց կարում ուտիլ, ո՛չ ձեռով, ուրիշը պետք է, երեխի պես, թիքեն բերանը դնի, շունքի ո՛չ պոշներ ունի, ձեռներն էլ ուսաբերնիցն են կտրել,— որը քոթրոմացել, անդամալուծ ա դառել, սելով են ման ածում, որը քիթ շունի, որը լեղու, սրաղներն ուզում ա տրաքի, որ ուրիշը խոսում, խնդում ա, երեխեքը լալիս յա ծիծաղում են, բալքի թե մեկ աղար, մեկ մուրաղ ունի սրտումը, լալի (մունջ) պես, մանուկ օրորոցկանի պես ոտին-գլխին պետք է անի, որ միտքը հասկանան, բայց ինքն ուրիշին ո՛չ մեկ շոռ ա կարում ասիլ, ո՛չ մեկ ջան: Քանդվի՛ էսպես տերութիւնը, հաստատ մնա՛՛ Թսի թագավորութիւնը, որ մեր ազգն ու աշխարհը գերութիւնից ազատեց, իր բարեգութ ձեռի տակը բերեց ու հոր պես մեզ խնամում, պահպանում ա: Էն ի՞նչ լեզու, էն ի՞նչ սւք պետք է ըլի, որ ամեն մեկ երկինքը տեսնելիս փառք շտա աստծո, երեսը գետինը չքսի ու մեր ամենողորմած կայսերը կյանք, առողջութիւն, գորութիւն, նրա արքայազն որդոցը ու զավակացը՝ կենդանութիւն, բարեբախտութիւն, ու հզոր տերութեանը՝ հաստատութիւն, պայծառութիւն, մշտական տեղութիւն շինդրի, շաղաչի:

Էսքան բանելը լեցիր, սի՛ւբի կարդացող, բաս ի՞նչպես չի սիրտդ վառվիլ, որ դու է՛ն ազգի որդին ես, որ էսքան տանջանք քեզ համար քաշեց, ինքը նահատակվեց, քո կաթիղ ու արինդ ուրիշ ազգի հետ շխտոնեց: Էնպես կարծում ես քի՛շ բան ա, հաղար տարով էս օրը քաշիլ, էլի աղգ պահիլ, որդի մեծացնիլ, անուն, լեզու, հավատ ունենա՞լ: Ա՛խ, էս միտքը անողը էլ ի՞նչ սիրտ պետք է ունենա, որ իր լեզուն, իր ազգը չսիրի:

Ասենք՝ բլբլուլի լեզուն քաղցր ա, վերու հային (խոխոբին), սիրամարգին աստված գեղեցիկ գույն, սիրուն թևեր ու բմբուլ ա տվել: Ասենք՝ վարդը շատ գովելի ա, բաս ընչի՞ չի մանիշակը իր ռանգը, իր հոտը նրան

տախտ: Մի՞թե վարդին տեսնողը մանիշակին չի՞ սիրել: Սարի անհոտ ծաղիկն էլ իրան տեղը, իրան փառքը վարդի հետ չի՞ փոխել: Մի՞թե բլբլուկ լսույը կանարեյկին էլ չի՞ պետք է պահի: Ամեն բան իր գինն ունի, շաքարեղենը քաղցր ա, ամա հացի տեղը Ե՞րբ կրոնի: Շամպանսկի գինին անոռ ա, ամա ի՞նչ անես, որ մեր երկրումը չի՞ դուս գալիս, մեզ թանկ է նստում: Ասենք՝ ջապահիրը, այժաղը շատ ջուհար ունի, շատ մեծ գին, ի՞նչ անես, որ նրանով տուն շինիլ չի՞ կարելի, ամեն մարդի ձեռք չի՞ ընկնում: Ասենք՝ հարևանդ հարուստ ա, օրը տասը տեսակ կերակուր ա ուտում, ձեռք որ չի՞ հասնի, պետք է որ քո հացն է՞լ դեն քցես:

Վե՛խ, լեզուն, լեզուն. լեզուն որ շըլի, մարդ ընչի՞ նման կըլի: Մեկ ազգի սրահողը, իրար հետ միացնողը լեզուն ա ու հալաաղը: Լեզուդ փոխի՞ր, հավատդ ուրացի՞ր, էլ ընչով կարես ասիլ, թե ո՞ր ազգիցն էս: Ինչ քաղցր, պասվական կերակուր էլ տաս երեխին, էլի իր մոր կաթը նրա համար շարաբից էլ ա անոռ, մեղրից էլ: Մեր կաթն էլ որ ծախենք, առնող չի՞ ըլիլ: Մեր աչքը որ հանենք, ուրշին տանք, ուրիշը կարելի՞ ա դնել տեղը: Մեր օրորոցի վրա մեր լեզվով մեզ նանիկ ասեցին, է՛ն էլ ա մեր միտքը չի՞ պետք է ընկնի՞: Ասենք՝ նոր ապրանք շատ ես առել, հինը պետք է դե՛ն ածած: էն վայրենի ազգերն էլ իրանց սոպա լեզուն աշխարքի հետ չեն փոխիլ: Հո լսել ես շատ անգամ մուզիկի ձեն, ասա՛, քո սաղն ու բայաթի՞ն ա քեզ դիր գալիս, թե՛ էն: էնպես մարդ կա՛ տասը- տասնըհինգ լեզու գիտի, ամա նա իր լեզուն միշտ ամենիցը լավ աշի, իր ազգի հետ խոսալիս ամոթ ա համարում կամ ուրիշ լեզվով իր միտքն ասի, կամ ուրիշ բառ հետը խառնի: Խառնի՞ր քո սիրեկան խաշի հետ ձուկը, շաքար, կանֆետ (շաքարեղեն), շամիչ, չիր, խիզիլալա, տե՛ս, ի՞նչ համ կունենա:

Վե՛խ որ ասեմ ես՝ փրոհուլիվաքսա արի, սեուլնա եմ, օփիժաքսա էլա, փրոշենի տվի, սանյաքիե շատ ունիմ, զուլխս քուժիրսա էլալ, փեզեսքենի մարդ ա, բազվոյնիլ ա, յափերնիլ օբմին ես, գնանք քուփաքսա ըլինք, սոփրանիեմեն եմ գալիս, փրոհաքսա արին, ճամփին ֆեսթի ուրոփնա ա, շատ խլափոք սլուշիրսա չի՞ ըլում և ալն: Ա՛լքիս լիս, մի մտածի՞ր, թե լսողն ի՞նչ կասի: Իսկ գիտուն, լուսավորյալ մարդը նա է, որ ամեն լեզու, քանի կարա, իստակ խոսա՞լ: Դու քո լեզուն որ իստակ խոսաս, ի՞նչ վնաս ունի, հենց գիտում ես խելքդ ձեռիցդ կառնե՞ն, թե՞ սովորած իմաստութունդ ջուրը կթափի, կամ թե չէ, տերության սիրտն ես ուզում շահի՞լ: Բարեխնամ տերությունը ե՞րբ կուզի, որ մարդ իրան լեզուն կտրի, իր ազգիցը հեռանա: Բաս էլ ո՞ւր են էսքան վարժատուն շինում, վարժապետ պահում, աստիճան, պատիվ տալիս: Ֆրանցուզ, նեմեց, ինգլիզ որ քո լեզուն սիրում, գովում են, քանի՞ պատիկ դու էլ պետք է սիրես ու գովես:

Քեզանից չեմ նեղանում, ա՛չքի լույս, մեր բախտիցը ժամանակն էնպես ծովիւ էր մինչև հիմա, որ մարդ իր գլուխը չէ՛ր կարում պահիլ, ո՞ւր մնա՝ լեզվի դարդը քաշիլ: էս ա պատճառը, որ մեր նոր լեզվի կեսը թուրքի ու պարսից բառ ա: Բայց սրա գեղն էլ հեշտ ա, քիչ-քիչ կարելի ա իստակել, երբ որ աղջը ուսումն անի ու իր լեզվի բառերը քիչ-քիչ հասկանա: էս էլ հերիք ա, որ թուրքի լեզուն, որ իրանք թուրքերը շեն գրում, միմիայն խոսում են, ու մեզանից որքան բոի են ու կոպիտ, բայց էլի էնքան ա նրանց լեզվի համն ընկել մեր աղգի բերանը, որ իաղ, հեքաթ, առակ թուրքերեն են տաւում, իրանց լեզուն թողում. պատճա՞ռ. շունքի սովորութիւնն ա ընկել: Աղգին անհավատ են կանչում, լեզուն սիրում. դարմանալու չէ՞: Ախր ո՞վ ա լսել, թե ծծո՞ր կաթը մոր կաթիցը լավ ըլի: էսքան խառը լեզվի հետ դու էլ որ քո իրագոյլվարսան, մրոգոյլվարսան ես խառնում, ախր դրանից ի՞նչ համ դուս կգա: էլ ալեւտարան, գիրք, ժամասացութիւն ի՞նչ կհասկանաս:

Վ՛ջի՛ց եմ ասում, ձե՛զ, հայոց նորահաս երիտասարդք, ձեր անումին մեռնի՛մ, ձեր արևին ղուրբա՛ն. տաւը լեզու սովորեցե՛ք, ձեր լեզուն, ձեր հավատը զայիմ բանեցե՛ք: Մեկ դարտակ լեզուն ի՞նչ ա, որ մարդ չկարենա սովորիլ: Բաս չե՞ք ուղիլ, որ դուք էլ գրքեր գրեք, աղգի միջումն անուն թողաք, ձեր գրքերն էլ օտար աղգեր թարգմանեն, ձեր անունը հավիտյանս հավիտենից մնա անմահ: Ինչ կուղի Ֆրանցուզերեն, նեմեցերեն զիտենանք, մենք չենք կարող էնպես բան գրիլ, որ նրանց միջումն անուն ունենա, շունքի նրանց միտքն, նրանց սիրտն ուրիշ ա, մերն՝ ուրիշ. մեկ էլ, որ նրանց միջումն էնքան գրող կան, որ ո՛չ թիլ կա, ո՛չ հետաք: Թուսաց լեզուն մեր տերութիւնն ա, պետք է ամենից առավել համարինք, հետո՛ մեր լեզուն ձեռք բերենք: Բաս ձեր սիրտը շի՞ ուզիլ, որ դուք էլ ոտանավոր գրեք, ձեր միտքը, ձեր խորհուրդը հայտնեք, որ այլազգք իմանան, թե մեր միջումն էլ ա էլել երևելի գրող, ու մեր լեզուն դհա ալելի սիրե՛ն: Աստուած կյանք տա էն ծնողացը, որի որդիքն ինձ մոտ են: Նրանց առաջին խնդիրն միշտ էն ա էլել, որ նրանց որդիքը հայերեն լավ գիտենան: Գերեզմանն էլ որ մտնիմ, նրանց էս սուրբ խոսքը մտքից ա շի՛ գնալ:

Ընչանք Օրեան զնալը մեկ քանի ամիս ժամանակ ունեի, էնդուր համար էնպես ճամփես ծոցի: Չմեռն անց ա կացել, ամառն էկել, վա՛յ նրան, որ էս շոգին գնա էնտեղ: Ես պետք է գնամ. ո՞վ կուզի՞ հետս գա:

<5>

Ճաշվա շոգն անց էր կացել: Սար ու ձոր գլխերնսն էլ ետ բարձրացնում էին, որ փոքր շունչ առնին: Արեգակը Մասսա քամակիցը հանդարտ

աչքը բաց էր արել, մունջ-մունջ Երևանու բերդին մտիկ էր տալիս ու էն ա, ուզում էր, որ կամաց-կամաց մեր մտնի: Թանձր խավարը, սե դումանը էկել, բոլոր դաշտերի, ձորերի երեսը բռնել, օլը ծանրացրել, կալել էլ: Ղուշը տեղիցը չէր ուզում ժած գա, հալը բնիցը գլուխը հանի: Ամեն տեղից ոտքը խաղազվել, ամեն տեղից ձենըձոր լուվել, պապանձվել, փասսափուտեն քաշվել էր: Զուր ջրողը առվի վրա էր թեք ընկել՝ քնած մնացել, վար ու ցանք անողը՝ հանդումը, բազմանչին իր ծառի տակին, շվաքումը քուն մտել, դինչացել: Մարդ, ինս, ջինս՝ գեղերումը էլ չէին երևում: Բազի կոնդի (բլուր) ծերից, բազի սարի գոշից, բազի ճամփում, շոլում մեկ սև մազի չափ դարալթու սևին էր տալիս, ձիու քամակիցը դես ու դեն թեքվում, երեսի, քամակի վրա շուռ գալիս, էլ Լա գլուխը դռում, օրդանգուն ու դանթարդեն ծած տալիս, ձիուն քացի տալիս յա դամշով խփում, որ ոտները մի քիչ եզին փոխի, թեզ տեղ հասնի: Բազին էլ ձենն անկաջի քոքին դրած՝ տխուր, բարակ ձենով մեկ բայաթի էր քոթել, քթի տակին, ձիու ջիւավը գլխին քցած՝ ինքն իրան բզզում, գնում էր, որ տուն հասնի ու իր բեզարած, ջարդված ջանը կամ մեկ շվաքի տակի դինչացնի, յա իր տան դուռը, իր օղլուշաղի երեսը, քանի որ դեռ մոթը վրա չէր հասել, տեսնի, ու սիրտը բաց րլի:

Հուսադնեբն (մեխրե) էլ իրանց գութանի տավարը բաց էին թողել, լուծը ետ արել ու մեկ քուղի տակի՝ գութանը մեկ կողմը, եղըները՝ մյուս, ջրերի դրաղին վեր էին թափել, քաղցր քուն մտել: Նախիրը մեկ դզում, ուխարի սուրուն՝ մյուս, շվաք տեղը նստել, շանեն շանի էին քսում, փրնչացնում, արոճ անում: Զոբանն էլ գլուխը մեկ քարի վրա դրած՝ նղղել, աչքը կպցրել էր, որ շոգը քաշվածին պես վեր կենա, սուրուն իրիկնահովին մեկ լավ խոտավետ տեղ տանի, արածացնի: Օյաղ շների մեկը է՛ս ցցի վրա, մեկը մյուս թափի ծերին, յա շոբանի ոտի տակին, դուխը դրել, նոթերը կիտել, մարաղ էր մտել, որ թե գող, գել կամ դաղան սիրտ անի, մոտենա, բիրդանբիր վրա թուշ, թիքա-թիքա անի, իր տիրոնջ ուխարները պահի: Մեկ կանաչ խոտ, մեկ դալար թուփ կամ մեկ ծաղիկ մեկ տեղ էլա չէր երևում, որ մարդ հոտն առնի կամ երեսին մտիկ տա, սիրտը բացվի ու իր ճամփի երկարութունը մոռանա, կամ շոգի ձեռքն էրված, խորոված ջանին հովութուն աա, էնպես էր սար ու ձոր, գաշտ ու հանդ շորացել, խանձվել, պապանձվել: Միմիայն խոտերի շոփերն ու քուլերի սուր սուր ծերերն էին էստեղ-էնտեղ ցից-ցից գլուխ բարձրացրել, տխուր, տրտում, մոլորված, պաշարված կանգնել, մնացել:

Սև-սև ջամդաքակեր ագոավները յա վախլուկ տուլաշներն էին հենց մեկնակ մնացել, որ էստեղ-էնտեղ, մեկ քարափի ծերի յա մեկ բրջի գլխի,

յա թե չէ, մեկ ճամփի միջում, իրար գլխի հավաքվել էին, նստել կամ պտտտ էին գալիս, իրար կոցահարում, իրար թևերից քաշում, որ մեկի գտած որսը ձեռքից խլեն, փայ անեն, իրանց ձագերին էլ տան կամ հետընկերը տանին: Օձ, կարիճ, խլեզ, բղեզ ու ինչ կերպ ջանավար ասես՝ մորեխ, մժեղ, մեյդան էին բաց արել: Որը մեկ բուխ տակիցը, որը մեկ քարափի բաշիցը, որը խոտերի միջին, կամաց-կամաց ժած գալով, պոչ ու գլուխը իրանց քաշելով կամ ծլունգ ըլելով, էլ ետ տազ անելով կամ գետնի ապառաժի վրա սողալով, փշտացնելով, շվացնելով, փշշացնելով, ծվալով, ծղրտալով՝ ոտն էին էլել, ուլում էին իրանց արևի ձևն ամեն: Որն էլ իր բնի առաջին արևկող անելով՝ գլխըները հանել, մունջ-մունջ անկաջ էին գրել, սուր-սուր աչքըները ցցել, պելացել, շլացել՝ էս կողմն, էն կողմն մտիկ էին տալիս, որ ուրք խաղաղվելիս դուս գան, մի քիչ շունչ քաշեն, իրանց քեֆն անեն, իրանց ոզղը ճանկեն, էլ ես իրանց բունը մտնին, էլ ետ գնան, քնին, դինչանան:

Բազի պատածակի արանքից կամ քարի ծերից էլ մեկ նաշար բայդուշ (բու)՝ գլուխը խոր վեր թողած, քիթ ու պտունկ կիտած, ծանրացած, գետնին նայում էր, իր սև օրը լայն ըլում: Հավի թշնամի ուրուրն էլ (ձեռեն) թևերը փռած, շանգերը սրելով, բաց ու խուփ անելով, կտուցը սրբելով կամ դոշը քուչուչելով, երկնքի տակին գլուխը դոշի տակին քաշ քցած՝ սուր աչքերը էս դեհն, էն դեհն էր քցում, պտտում, հագրվում, որ բիրգանքեր, ական թոթափել վեր վազի, մեկ լղպոր ճտի գլխի, — որ իր մոր թևերի տակին կամ մոր գլուխը քորելով, թևը քաշելով, ծվծվալով, կտկտալով կամ կտուց-կացի տալով, մոր կրխալուն, ծվալուն անկաջ գնելով՝ սուսփուս նստում էին իրար հետ կամ քուչուչ էին անում, — կամ մեկ խեղճ, անճար լորի քամակի խփի ու ճվճվացնելով, ծղրտացնելով՝ վեր քաշի, քրքրի, թեթոի ու իր ազահ փորին մատաղ սնի:

Ահա՛ գեղեցիկ, անզույգ օրինակ առիթրտ, բարբարոս Պարսից՝ ժանդրոնակալաց, մաշուլաց ազգի, երկրի Հայկա գավախաց:

Նսպես մեռել, լուվել էր բնութունը, ու մեկ շփվթու էլա մեկ տեղից չէր լավում: Միմիայն հեռու տեղից մեկ քարակ քամի բազի-բազի վախտ փշում, ծառերի տերևները սլացնում, ժած էր քցում ու գուլ-գուլ՝ մարդի երեսին, բերնին ձեռը նագուկ բսում, շուտով անց էր կենում ու փշերի, խոտերի, քարափների, ձորերի մեջը մտնում: Ինչպես ծխի մեջը խրված՝ հեռու տեղից դաշտի գեղերը, հանդերը, փոսերը մթնած, լուված, ինչպես սև ամպի կտորներ կամ էրված, խանձված տեղեր, էս տեղից, էն տեղից սևին էին տալիս ու խառնիխուռն երևում: Արագը, ինչպես մեկ նետ օձ կամ էրծաթի գոտի, արևմտյան կողմիցը, ձորերի միջիցը իր սուր, լուսա-

փայլ ճակատն ու գլուխը լաց էր արել ու մրմունջ, հանդարտ, լուռ գալիս, Մասսա փեշին մի քիչ թևով խփում էր, շփում ու էլի ծուռն անջով նայելով, նրան հաթաթա տալով, ձենըձոր անելով, գլուխը պատելով՝ գնում, Չանգվին ու Գառնու գետն իր ծոցն առնում ու խաղալով, խայտալով, վռնալով հետևում թվերտանց հետ ու պոռնիկ-պոռնիկ, դոշ-դոշի, քամակ-քամակի տված, իրար գլխի, երեսի ձեռքները քսելով, փաղաքելով, հանաք անելով, աչքերները խփում, նղղում ու Շարուրի գուգ ծոցումը ծեծված, չարդված՝ քուն մտնում:

էս սխտոր մեկգանի չորեքշուրջը, աչքդ որ բաց չես անում, մեկ էլ էն ես տեսնում, որ բազի վախտ երկինքն ամպակալած՝ ուղում ա, որ սար ու ձոր ոտնատակ տա, Ալագյազա, Մասսա ու մյուս սարերի գլխին բամբաչի, պոկի, նրանց գետնի, խցկի, որ համարձակում են իրանց գագաթը էնպես բարձր վեր քաշել, որ բոլոր ամպերը վերեր ոտի բռնելու տեղ չունենալով՝ իրանց երկինք մորիցը խռոված, վեր են գալիս ու նրանց գլխին քուլա-քուլա դիպվում ու էնպես իրար վրա նստում, որ շատը տեղ չունենալով՝ մյուսներին քոխ ա տալիս, բոթբոթում, դուս ա քցում ու նրանց տեղը բռնում:

էս հաղադին էր, որ մեկ սև դարալթու բարակ օձի պես կամաց-կամաց գլուխը դուս քաշելով, դվելով, աչ ու ձախ ծանր-**<ծանր>** մտիկ տալով, մեկ բարձր մինարեթի ծերի պտիտ տալով, քնահարամ մարդի պես ձեռք ուսուլով բարձրացրեց, անկաջին դրեց, գլուխը քամակի վրա թեքեց ու ճլբբ ընկած հիվանդի պես սկսեց ձենը ծոր քցել և, ինչպես մեկ խոր ձորից, կանչել. Ալա՛հն՛ւ-ալա՛հբա՛րա՛ւ... (բարձրելոյն աստուծոյ):

էս ձենը դուս էկավ թև չէ, հենց իմանաս, մեկ ամպ տրաքեց, ու ձենի տուտը հաղար կտոր ըլիլով, գետինը ժած տալով, սար ու ձոր իրարոցով քցելով՝ քարափների, էրերի արանքներովն անց կացավ ու քիչ-քիչ ձգվելով՝ բարակացավ, խզվեցավ, կտրվեցավ: Ինչպես մեկ բունը քանդված մեղրաճանճի թագուն, էնպես դուս թափեցան ուղղափառ մահմեդականքը. որն իր դուքանիցը, որը բաղիցը, ձորիցը, որը քնաթաթախ, որը սովու աչքը կուլ գնացած, ձենը փորն ընկած, ունջը սփրթնած, ունքեր, նոթեր կիտած, գլուխը կախ քցած, որը մեկ ավթաֆա ձեւին, փեշերը վեր քաշած, գոտիկը խրած, հորոսանու սև մորթի երկար գդակը ունքերին քաշած, միջի վրա կոտրած, թուխ ճալվերը (քոշորը) երկու տակ՝ անկաջներին էս կողմն, էն կողմն ոլորած, քցած, գլուխը պոկած, կլեկած, վեր արած, վիզն ու բուկը կեղտով, քրտնքով սեացած, կոշտացած, տարթի պես բասմա ընկած, երկար, բարակ միրուքը հինա դրած, սեացրած, կոկած,

Մեկ սև կամ մուգ կանաչ լին բորանի ֆարաջա՝ անյախա, անկոճակ, ուսե-
րին քցած, փեշերը ղայիմ բոնած, երկուտակ կապի, շիթ արխաուղի բա-
գանները (չաքերը) բղիցը մինչև ոտը ճղած, անթիվ դուզմեքով (կոճակ)
թև, դոշ իրար հետ սխ, պինդ կոճակած, կպցրած, շապկի բահաճև, սխալակ
յախեն, ինչպես մեկ դաշղա եղան ճակատի իալ, թամուզ դուս թողած,
բկին կպցրած, որը թիրմա շախ կամ սխալակ կտավի մեկ բեռը դոտիկ,
ինչպես մեկ մարդի (կվախի) թումբ կամ մեկ բոշքի կապ մեջքովն ոլորած,
պիրկ կապած, ժեկ ոսկորագլուխ, ծուռը խանչալ կամ մեկ հաստ, սրած
կոլոլ թուղթ թեք մեջը խրած, կապած, մեկ ջվախի դդար, բերանը բաց
արած, դրաղները սխալակ դերձանով մանր-մանր կարած, լին, կարմիր
զասաբ կամ մուգ մավի սաղա փոխանն ու շորերի փեշերը գաբերին (լու-
լա) տալով, քարերին խփելով, հող ու թող սրբելով, քամու առաջին, ուս-
ների արանքին դև ու դեն ծալվելով, բացվելով, ֆոֆուալով, ոտները կապ
քցելով, գորտի բերանի նման սաղրի քոշերը՝ ծերը նեղ, բերանը լին, ճոթ-
ռած, կրունկը սուր, բարձր, երկաթով նալչած, ոտի տակին քստքստաց-
նելով, ծլփծլփացնելով, շալ, ճխուր կարճ, բրդի հաստ գլուրկբանց հետ,
սև, բաց-բաց գարկրի հետ հանաք անելով, խաղալով, կրնկին ծեծելով,
թող, ալազ գետնիցը հավաքելով, անոշ-անոշ կուլ տալով, դուս ածելով,
էլի հատիկ-հատիկ բերանը քցելով, շարաղ անելով, ոտների տակը ծակե-
լով, բզելով։ Որը մեկ փալան սխալակ կտավի լալմա (գլխի փաթաթան)
պլխին փաթաթած, որը մեկ շիլա թասակ անկաջները պրծացրած, որը մեկ
ռչխարի քոսոտ փոստ կատարին կպցրած, որը մեկ գելի քուրք ուսերին
քցած, որը մեկ իծի յափնջի՝ կտրատված, քրթրված, բուրդ ու մազը զրզ-
գրզած, դուս դառած, ճուլոլակ կախ էլած, հալաբ տեղից ճղված, ճոթռած,
հազար թելով, դազով շուլալած, կարկատած, տոպրակի պես ծակած,
շլնքովը քցած, շաթվի կտորով բողազի տակին սլինդ դայիմացրած,
չարմխած, գոմշի կամ եզան տրխնները հաքին, զանգալները կամ մաշ-
ված պաճուճները վրեն, երևին ու միրքին հաղար տարվա կեղտ, աղբ
աարթ դառած, նստած՝ րաբալյամու յա դաբալիափախ, մեկ շաթու ճտին,
մեկ մոթալ փափախ գլխին, տոպրակն էլ հո յափունջին էր,— դուս թա-
փել, գնում են։

Մե՛ր տղա, շծիծաղաս, լավ շեն ասիլ, ամոթ ա. կարելի ա մեկ քա-
ցախած ճամփորդի քեֆին դիպչի, արտինգ անի, փալանը շուտ տա, հետո
տուրուզմրոց քո գլխին գաւ Տե՛ս, էս իմ սյարտքիցը դուս էկա, կուզես
ծիծաղի, կուզես սլա՛ր արի, շունքի հանաք-մասխարոթյուն չի՛ էսքան
հրաշք տեսնիլ, աչք ու բերան բռնիլ, ո՛չինչ չասիլ կամ սուս ու փուս
կշտովն անց կենալ։ Հմիկ դու գիտես։

էսպես, ինչպէս տեսանք, մեր ուղղափառ, աստվածապաշտ, նամազասեր, այլ ո՛չ քրիստոնէասեր մոլլեքը, ախունդները, հաջի, թաջիր, արախու, դըլբաշ, թարաքյամա, դարափափախ, մսկլու, շորան, քուրդ, պարսիկ, բէկ, խան սարից, ձորից, տանից, հանդից, գեղերից, յայլադից, բազարից, աւոց, արլոց, ինչ ունին-չունին, վեր ածած՝ գութանը հանդումը, ոչխարը սարումը, տավարը նախրումը, ջուր, վար, ցանք տեղնուտեղը երեսի վրա թողած, ինչպէս մեկ թունդ կովի ժամանակի, իրար զըլխով դիպչելով՝ նրևան էին թափում:

Մեկը ուղտի վրա նստած՝ տմբտմբալով, մեկը իշի քամակին բազմած՝ շո՛շ, շո՛շ ասելով, մեկը յաբվի վրա ուռած՝ դա՛հ, դա՛հ անելով, մեկը գոմշի մեջքին՝ հա՛ տպո՛ւ կանչելով, մեկը եզան պոչի տակին՝ հո՛, հո՛ ձեն տալով, մեկը զաթրի ուսին՝ բզելով, ը՛մ, ե՛րի գոռալով, մեկը արաբում, մեկը քեջալում՝ հաղար տեսակ ձենով իր ուլախին քշելով, որը քյահլան ձիու վրա նստած, յարադ-ասպաբը կապած, զարդարված, թվանքն ուսին դրած՝ ծվծվացնելով, օրզանգուն գնզնզացնելով, որը ոչխարի, իծի սարուն առաջին, որը մեկ գանն ուսին քցած, որը մեկ գիլի պարկ զղաքոքին կապած յա թվանքը միջովն անցկացրած, որը մեկ արջի մորթի շուռ տված, հաքած, — մե՛ր տղա, տե՛ս ու բե՛ֆ արա, էս թամաշեն թանկ ամի, — որը գոմշի կաշի, որն իծի մորթի, որը մեկ շան թուլա եղևին քցած, որը մեկ առըխ թաղի ձիու կողքին կապած, որը մեկ գոմփոռ շուն սելի ականը թոկած՝ էնքան վազել, հեթեթացել էին էս խեղճ դազանքը, որ լեզվըները մեկ գազ կախ էր ընկել, աչքըները դուս պրծել: Որի արաբումն խնոցի, օրորոց, աման-չաման, ամա բոլորը դարտակ. որն իր լակոտը քամակին դազլով կամ փալասով կապած, շունքի շատի հաքին էնքան շոր չի կա, որ Երկու արասով առնես, էն էլ կեղտով, ժխով սկացած, մտր դառած: Որի սելումն կամ ծոցումն մեկ կտոր, հազար տարվան, ժանգոտած, բորբոսնած, քարացած ճաթ (այսինքն՝ կորեկի հաց), որը քթոցով յա քաղալագով՝ հավ, ճիվ, ձագ, թուխսը, ձագեր, ճուտեր, շալ-շալ վառկըներ մեջն արած:

Հիմիկ ու՛ մարդ ա, չժիծաղի, բարաքյալա կասեմ. շունքի էս լավ, հնազանդ անասունքն ու թռչունքը իրանց տիրոջ տվածը կամելով էլ ետ տալ, հեսաբը դրստիլ՝ գոգ ասես թե ջեբ, խուրջին, սուփրա, աման, մարթաբա, միրուք, Երես էլ շէին խնայում, շունքի տերերի շատը շոգի ձեռիցը անոշ-անոշ քնած ա սելումը ու երազ ա տեսնում:

էսպես՝ մեկի ձեռին դամշի, մյուսի՝ դազանակ. մեկի ուսին մանգազ կամ երկար ձողի՝ շաղբի համար. մեկի գդակի արանքումն դազիլ ու մախաթ կամ թալաման կարած, սուրբ մոլլի բաշխած. որը մեկ ֆորթի թոկ,

որը մեկ շան բճիր, որը մեկ ձիու նոխտա, որը ձիու կամ իշի փալանը քամակին դրած. շատ տեղ խեղճ հայերի կալն ու դեզը տաղըթմիշ անկողվ, կամ ձին խլելով, կամ բաղը քանդելով, խոտը վեր ածելով, բաշը ցրվելով, տնքալով, ճրրալով, ննջելով, բուդուրմիշ ըլելով, բայաթի ասելով, խաղ կանչելով, քյալլեի զլելով, մինչև գալստնների քեֆն էլ բաց էլավ. որը փնզվնգում էր, որը տրևեցում, որը բղղում, որը խրխնջում, անջախ մի անջախ մեկ ջրի դրաղ հասան, հենց էջը զուաց, շունը մոռաց, փառք հալիտյանս ամեն, մոլլա Մասրադնի առակը տեղն էկավ, մեր ուխտավորքն էլ վեր էկան, որ ոտ ու ձեռք լվանան, հետո մտնին Երևան, շունքի էսօր նրանց Մեատլամն էր:

— Ալլա՛հ-հո՛ւ, բս՛-մլլա՛հ... ըլ ոա՛հ-մա՛ն... ըլ ոա՛հ-հի՛մ... շախ-սե՛-վախսե՛... Հասա՛ն, Հո՛ւ... սեյն, աղա՛մ... վա՛... Յա՛ Ալի՛... շախ-սե՛-վախսե՛...

— Հերի՛ք ա, հերի՛ք, նամազ հո չի՛ պիտի անենք.— ինձ ասող կրլիս Ո՞վ ա ասում, թե նամազ անենք. միտքս էն էր, որ ցույց տամ, թե մեր դրացի պարսիկքը ինչպես են սկսում իրանց աղոթքը:

Հմիկ գնանք Երևան, որ Մեատլամը տեսնինք, ի՞նչ կասես. էս ձենը-ձորը էնտեղանց ա գալիս, էս սաս ու մարաբեն էնտեղ ա. ամա ծածուկ պետք է մտնինք, շունքի ինչ ունինք շունինք կառնին, մեզ էլ եզրդի կշի-նեն, որ իմամներին սպանեցին, էստուր համար էսօր որտեղ որ մեկ հայ ձեռք են քցում, ոտն ու ձեռք կապում են, լավ շորեր հաքցնում, ձի, յարաղ, ասպար տալիս, ընչանք որ սուզ ու շիվանն անց կենա, Հասան-Հուսեյնի կարգը կատարեն, կտակը կարդան, հետո վա՛յ քո օրին, արևին. շորերդ հանում են ու ոտիդ-գլխիդ տալով դուս խոկում, հետ ածում: Ո՞վ կարա խոսալ, տերությունն իրանցն ա:

— Սվանդուլի խանը, յա Զաֆար խանը, իմ փիրս ա, իմ տերս, իմ աղեն,— մեկ երևանցի հայ ասում ա քեզ,— գնանք նրանց տունը ու էն-տեղանց գնանք, թամաշ անենք:

Ի՞նչ անես, մարդի փիրս աստված ա, ու իր տղամարդությունը, ամա սրանք փետի տակին են մեծացել, էսպես որ շասեն, բանը բան չի՛ դառնալ: էս անգամ էլ մեր երևանցու խոսքին անկաջ անենք ու գնանք, որ էս հանդեսը տեսնինք, թե չէ ծամանակն անց կկենա: Աչքդ սառչի ո՛չ. սըրտիդ ու բերնիդ հուպ տո՛ւր, որ շփծաղիս, թե չէ գլուխդ կկտրեն, աղիքդ վեր կածեն: Քուլեք, փողոց, մեյդան, բազար, հայաթ, կտուր՝ մարդի ձեռիցը զվլում են: էս ո՛չինչ. կարելի ա քեֆ են անում. դու ո՛չ մեռնիս. ան ըլի էնպես քեֆը, իրանց սպանում են. մեկը դոշին ա խփում, մեկը գըլխին վեր հատում. մինը բողազը դուս ձոթոում, մյուսը միրուքն ու մա-

գերը պոճոկում, սուգ անում, ոտ ու գլուխ քարերին ծեծում, վա՛յ, հարա՛ւ, տալիս, դոռում, բղավում, է՛ս պատին, է՛ն պատին քոռի պես գլուխը խփում: Ախր ընչի՛. ընչի. էս ի՞նչ խաբար ա, դատաստանի օրը հո չի՛ հասել, ո՞վ ա սրանց տունը քանդել: Հլա համբերի՛ր մի քիչ, քո ցավը տանիմ, տոհմալուծյուն ի՞նչ հարկավոր ա, լոբի հո չե՛ս կերել. մի քիչ ձենդ փորդ արա՛, հետո կիմանաս: Գնա՛նք մեչիզը, մեր երևանցին մեզ ձեռաց չի՛ թողալ, մի՛ վախենար:

Վա՛յ քո տղիս-տղա, էս ի՞նչ բան ա. տո՛, մի մտիկ արա՛, տո՛, է՛յ, քե՞զ չեմ ասում, շինքիցդ հո ջաղացքար չի՛ կապած: էս մարդը գծվե՛լ ա, է՛ս ինչ մարաքյա սու կա՛ց, կա՛ց, մի մտիկ անենք, հետո բանի զորությունն իմանանք, մեզ ով ա հետ ածում, կրակ չի՛ վառվել հո ոտընելիս տակին, մի քիչ համբերենք:

Մեկ հաստափոր թուրք՝ մեկ դաբա միրուք, վրեն իծի քուրք, բալքի արջի ա, հլա քննելու վախօր չի՛, երեսը նդ քսած, մատները հինա դրած, կեղտոտ շորերով, վղին հո, ասաված ո՛չ շահնց սա, տարով ջրի երևսը չի՛ տեսել,— մեկ եքա ձողի ջուլատ ձեռով դալիմ բռնած, կոթը դոշին կպցրած, գլխին Ալու փանջեն (ձեռը) ցցած, լալով, սզալով, իրան կտրատելով, պատմություն, նառլ անելով, մեկ սուրու խալիս հետը, ի միասին գլխընեքին թակելով, նամսոզ անելով, շախս՝-վախս՝ ձեն տալով, թոզ, թոփրազ կուլ տալով, շորըները վեր քաշած՝ կամըներն առել, դներն են ընկել ու ուզում են մինչև Մեքքա մեկ գնան: Բանն էս ա, որ մեր բարեպաշտ ուխտավորը է՛նպես ա կրակվել, էշխ ընկել ու յա ոտը քարին դեմ անում, յա գլուխը ետ քաշում, յա դոշը դեմ տալիս, քամակի վրա ծովում, ձգվում, ոլորվում ու դեմն էլ վագում ու Ալու զորությունն ու հրաշքը գովում, որ տեսողը հենց կիմանա, թե թոկ են դրել վիզն ու քաշում: Բայց ո՞վ չի գիտի, որ անիրավ շար սատանեն հենց բարեպաշտ ուխտավորներին ճամփին ա թող ու դուման անում, աչքըները հող ածում:

— Զրի՛կ, թրխկ...

Մեր տղա, հեռու կանգնի՛ր. մեր ուխտավորը մուրազին հասավ, սատանեն քուսնա. աչքդ հո ձենով չի՛ ընկել, ա՛յ տնաշեն: Տո՛, մի մտիկ արա՛, տե՛ս, ի՞նչպես ա նա պատի տակին արինը սրբում, գլուխը կապում, է՛: Ախր պատի հետ հանաք սնիլ՝ ո՞վ ա լսել: Դու էլ գլուխդ խփիր պատին, թե կարաս, տեսնիմ, արին դուս կգա՞, թե՞ մեկ անկաջ էլ կավելանաս:

Տո՛, էս փոսիցն ո՞վ ա ձեն տալիս, բղղում, հարա՛յ, մաղա՛թ անում, որ խալիք դեն կենան, էտ քաշվին: Տուն քանդվե՛ց, էս ի՞նչ խաբար ա: Տուն քանդվե՛ց... Տո՛, բաս տունը, որ լեզու չունի, էրդիկ է՞լ չունի, որ քոռըքոռ զնացողի հախիցը գա: Տան դարդը թողանք. քանդվեց, է՛լ կշի-

նեն. բանն էս ա, որ մեկ ուխտաւոր էլ մեկ հորից ա իր սև օրը լաց ըլում: Անջախ մի անջախ խալխը ետ քաշվեցին. հա՛վատը սուրբ ա, աղոթքը՝ գորավոր, ո՛վ չհավատա, նա մնա պարտավոր. էլի մեր աղոթքի պարկը տեղիցը վեր կացավ թե չէ, ոտն ու գլուխը դգում, սրբում ա ու տնքալով, հազալով, ճրրալով, մրրալով, անկաջները թափեթափ տալով, ուսերը բաշելով՝ շու ու փալասը հավաքում, քափ ու քրտինք՝ երեսը, փրփուրը բերանը կոխած, արեն մեկ կողմը, շա՛մեն մյուսը ցխակոլով ընկած, տլոս քոշերը շխաշխպացնելով, ծլփծլփացնելով, ծլունգ ըլելով՝ իր կտորած ձողին էլ ետ պաշում, սրբում ու էն հալին էլ ետ ճամփա ընկնում:

Քո տունը չքանդվի, էս ի՞նչ անսիրտ մարդիկ են, տո՛ւ. գլուխ առնինք, կորչինք: Տո՛, մեկ ֆորթ որ ցխումը խրվում ա, պոչիցն էլա բռնում, քաշում են, որ հանեն, մեր համշարիքը բոլորեշորջ կանգնել, փառք են տալիս աստուծո, որ իրանց կարդացողը էս փառքին հասավ. էս դինումը պատովեց, որ էն դինումը պսակվի: Խաչը տերը գորավոր կանի, բան չի՛ կա. մոտանաս ո՛չ, թե չէ մեծ թիքեդ անկաջդ կմնա: Իր հավատին պինդ մարդը գլխին քար էլ աղա, հենց կիմանա, թե դափ ու զուռնա ես ածոմ: Քո քիսիցն ի՞նչ ա գնում, որ գլուխ են շարդում, դու քո գլխի դարդը քաշի՛ր. վա՛յ նրան, որ գլուխը հասա ա, ծուծը՝ բարակ:

Տո՛, ճանճերն էլ են էսօր գծվել, կատաղել, էսպես հրա՛ջք կըլի: Շնեբը հո, էլ ճամփա շեն տալիս. ընչի՞.— ո՛սկոր կա, ոսկո՛ր, խա՛նի խարաբ: Ծղվզոցն ընկել ա դուքան, բազար: Խորովածի, խաշլամի, փլավի, սանգակի (հաց) հոտը աշխարհ ա բոնել: Հլա մեկ մտիկ արա՛, բո աստվածք կսիրես, էս սիպտակամիրութ ծերերն էլ շեն ամաշում, որ իրանց տունը թողել են ու էս մեյդանումը որը սանգակն ա մեկ կտոր խորոված միջին դուրում արել, մշրում, որը շերեփով ա փորի կամքը կատարում, որն էլ մեկ թիքա ջիլ միս, կիսանի, էնպես ատամի տակն ա քցել, ծամում, ծամլամորում, եզը շորերին քսում, դամկը՝ միրքին. փորը նեքսեիցն ա ձեն տալիս, ղլվլացնում, բողազը մեկ կողմիցն ա իր գլուխը լալիս, բաց ու խուփ ըլում, աչքերումը հո, էլ լիս չի՛ մնաց, ամա նա հենց զոռ ա անում ու թիքեն դարիվեր բոթում: Աստված բարի ճանապարհ տա՛, թե կերթա նեքսե. ես գիտեմ, թե ո՛ր էջը նախրումը կզուս: Տո՛, զոռաց էլ, պո՛ծավ էլ: Մհատլամ-բալրամը կերան, գնանք, էս թամաշեն ուրիշ օր էլ կտաննինք: Զիուդ դամշի՛ր, զո՛ջա բաբա, ալլա՛հ սախլասն: Տո՛, նա իր փաթի դարդն ա քաշում, բո ի՞նչ բանդ ա, գնանք, նա բո դե՛յիդ չի՛ մոտալ, գնանք:

Մեղդի մեջը մտնիլ կարելի չի՛, մարդի միս են ուտում. պետք է մոտիկ տնելի կամ մոլլեքանց օթախնների կտրեներիցը, խալխի հնա խառնվիլ ու հեղձանց թամաշ անել: Լավ սիրտ պետք է, որ դիմանա, լավ աչք, որ

տեսնի ու լաց ըլի: Մէջի աղոթարանի առաջին մեծ բազմութիւն կա թոփ էլած. թե՛ նրանք, թե՛ մյուսները էնպես են լալիս ու դռըններին վեր հատում, որ հենց իմանաս, թե Հուսէյնի նահատակութեան օրը է՛ս ա, որ էս ա: Ախտնդը մեկ բարձր աթոռի վրա բազմել, մոլլեքը իր շորս կողմը բռնած՝ է՛նպես ա Ալու, Մահմադի ու Ալու որդի Հասան-Հուսէյնի պատմութիւնն անում, լալիս, իրան կտրատում, որ քարերն էլ ձեն են տալիս, մղկտում: Նրա առաջին մեկ քանի ջահէլ աղջըկերք՝ մազըները ցրված, խճճած, կեսն երեսներին, կեսը դռըններին քցած, մեկ դրաղում կուլ են էկել ու իրանց մոր հետ սուգ են անում: Մեկ քանի ջահէլ տղա էլ ալիոզորմ ձենով իրանց խեղճ հոր մահվան սուգն են ետ ասում: Մեկ քանի ձիավոր էլ՝ թուրքները հանած, պոկած, ձի շափ քցում, նրանց վրա վազում, որ նրանց սպանեն: Սրանք էլ եզըդեքանց օրինակն են, որ վրա պրծած գալիս են, որ իրանց խալիֆի հրամանը կատարեն: Զիու վրա նրստած՝ դես ու դեն են վազում ու կամենում են որպես թե Հուսէյնի ընտանիքը կամ սուրը քաշեն, կամ եսիր անեն: Բոլորն էլ խոսում են, բոլորն էլ է՛նպես կենդանի իրանց խաղը խաղում, որ տեսնողը հենց կիմանա, թե հենց է՛ս օր ա Հուսէյնը մեռել: Օրինակի խաթեր, մեկ քանի խոսք էստեղ գրենք, որ կարդացողն իմանա, թե ի՞նչպես են մեր համշարիքն իրանց սուգն ասում:

ՄՀԱՌԱՄԻ ՍՈՒԳԸ

Առաջին բոթաբեր

Աչքս խավարի, լեզուս կտրկամի,
 Ոտներս կոտրվե, ա՛խ, ջանքս դուս գտ,
 Որ սկի նաչարս ձեզ մոտ չգայի
 Ու ձեզ չտայի էս դառը խաբար:

էլ ի՞նչ եմ մնացել էստեղ լուռ նստած,
 Ձեր արևն հաճգավ, ձեր աստղը թռավ.
 Ճար ունի՛մ տեսի՛մ, ի՞նչ եմ շվարած,
 Թե առե՛մ, թռե՛մ, թշնամին հասավ:

Եզիդ խալիֆեն Դամասկոսի մեջ
 Զի՛ ուզում գլուխ տա մեր սուրբ իմամին.
 Զորքն էկավ անթիվ, շորս կողմներս բռնեց,
 Կրակ է տալիս մեզ շար հառամին:

Մեր քաջ արաբի ազգի էս յադին
 Շլինքը ծոց, հրեա մոտաքավ.
 Մեր գործի տուտը Հաթիբ հասցելն,
 Իմամ Հուսէյնն դրվու շանգն ընկավ:

Երկրորդ գոծկան

Հարա՛յ, մաղա՛թ, վա՛յ բուր խփի սրտիս.
Անա՛ն, Ֆարմա ջան, քո գլխիդ դուրբան.
Հասան, Հուսէյն վա՛յ, վա՛յ իմ արևիս,
Հասան, Հուսէյն վա՛յ... վա՛յ... վա՛յ, վա՛յ, ա՛խ, ջան:

Աչքս դու գա, վա՛յ... խանում ջան, վա՛յ...
Երեսիդ մեռնի՛ժ, օ՛խ... ըմբրիդ դուրբան, ա՛խ...
Երկի՛նք, քանդվի՛ք, վա՛յ... մեր գլուխը տարան, վա՛յ...
Գլխիդ հարը տե՛ս, ա՛խ... իմամին տարա՛ն,
աստված ջան...
վա՛յ, ես հռոնամ, վա՛յ... վա՛յ, ջանս դուս
գա, վա՛յ...
վա՛յ, օրս խավարի, վա՛յ... վա՛յ, գետին,
պատովի՛ր, վա՛յ...
վա՛յ... ամա՛ն... մաղա՛թ... հարա՛յ... ջան, դուրբան...

Մերն ու դատերը

Մերը

Ա՛խ, ի՞նչ եք ասում, էդ ի՞նչ եք պատմում,
Կրակ եք բերել, որ օջախս էրեք.
Լովի էդ լեզուն, շորանա բերնումն.
Տունըս քանդեցին, ջիվա՛ն էրեխեք:
Հող ըլի գլխիս, ըմբրիս, արևիս.
վա՛յ, իմ անցկացրած, իմ սև օրերիս.
վա՛յ, ես ի՞նչ կանեմ, ո՞ր ջուրն ես բնկնիմ,
Ո՛ւմ դռանը մնամ, ո՞ւմ ձեռին նայիմ.
Յարադանդ խոռվ, իմ բա՛խտ անիրավ.
Ոտս բնչի՛ շչոտրվեց, էս ի՞նչ եմ լսում.
Ա՛խ, իմ ծուխս հատավ, օրս խավարեցավ,
Ինձ ո՞վ անիծեց էս դռն աշխարհումն:
Քո սուրբ իմամի նամագիդ դուրբան, վա՛յ...
Քո Ալու փանջի գլխին ես մատաղ, ամա՛ն...
Արդար պատկերիդ, ա՛խ, ես մեռնիմ, ջան...
Ջանս էեզ դուրբան, ա՛ղա ջան...

Երեսս ոտիդ տակը փխանդա՛ւ, մաղա՛ք...
Երմներիդ գլխովն սլտիտ կտամ, աղա՛ ջան...
Հասան, Հուսեյն՝ իմ սա՛ր, իմ գլուխ, ա՛խ...
Մրանց ի՛նչ ջուղաբ տամ, ջա՛նմ ջան, վա՛յ...
Ախր էս ի՞նչ բերիւ էսօր մեր գլխին, ա՛զիզ ջա՛ն...
Կրակ ածեցիր մեր սրտին, ջանին, թա՛ղան ջան...
Ի՞նչ կըլեր, մեկ ձեռնդ էլա լսեի, ա՛խ...
Ի՞նչ կըլեր, մեկ երեսս երեսիդ դնեի,

ա՛յ իմ օրս խավարի:

Ի՞նչ կըլեր, հոգիս ոտիդ տակին՝
Քո հոտն առնեի, շունչս փշելի:
Ա՛յ իմ երկնէ՛ի հրեշտակ, իմամի որդի,
Երկրի քագավոր, աստուծո՛ սիրելի.
Մեկ թևդ երկնումն, մեկ թևդ գետնում,
Սարերն էին քրիդ առաջին դուրում:
Արարած աշխարհ ոտի տակ ավիր,
Բյուր ջամհար, օլէյա ձեռիդ տակը բերիւ.
Ոտդ փոխելիս՝ դող էին քնկնում
Սարերն ու իրանց գլուխն քեզ ցածացնում:
Մով, գեա ու ցամախ երբ էո ձեռնն առան,
Իրանց ոտովն, ա՛խ, էո դուռը կկան:
Աչքդ քցելիս՝ ամպերն կն սհաքին
Քե էին առնում, գոռում, սասանում.
Ոտդ քափ տալիս՝ գետինն իր տակին
Լերդը պատռում էր, սասանած մնում:
Արեգակն իրա գլուխը քեզ տվեց,
Լուսինն իր մազերն ոտիդ տակն փռեց,
Երկինքն քեզ համար ծոցը բաց արեց,
Ամպերով տարավ ու մեզ որք քողեց:
Էլ ո՞վ աշխարհիս տերություն կանի,
Էլ ո՞ւմ շվախի տակին կհովաճան:
Քյոյ աշխարհ, ջամհար քեզ կկարոտի,
Քո ձեռն էր պահում, էդ ձեռիդ դուրբան:
Քյար ու Մեհեն մեր գլխները ձեծում,
Մով, ցամախ, աշխարհ էո սուչն են անում,
Հող տալիս գլխին, հիմիկ էրվում են,
Անունդ հիշելիս՝ մաշվում, սոչորվում:

Քո երմների պետք է ձեռք բռնած՝
Գլովսս աննիմ, կորչիմ, Լս խեղդվիմ.
Անանք մնացինք՝ սրաբներս մեռած,
Էս դառն աշխարհումն էլ ի՞նչ օր կտեսնիմ:
Իմ տե՛ր, քաղավոր, լուսին, արեգակ,
Իմ գլխի դու քաղ, իմ հոգվույս նրազ.
Ամենն փշացան, բայդուշս մնացի,
Որ իր սև օրը, ա՛խ, միշտ լազ քի:
Քե քուր կոխեմ սիրտս, սրանց ո՞վ պահի.
Քե լերդս նորունմ, սրանք ի՞նչ անեն.
Ո՞վ սրանց կսք կտա, ո՞վ կմեծացնի,
Քե ծծերս էլ կտրեմ, սրանք ո՞ր կորչին:

Աչքս լալուցը բռնացավ, մաշվեց,
Շատ սգալուցը շիգշարս խորովվեց.
Ա՛խ, ի՞նչ կրլեր, որ մեկ երեսդ տեսնեի,
Հետո հագար քուր սիրարս խեղի:
Ընկե՛ք իմ գլխիս, սարեր ու ձորեր,
Ինձ տակով արե՛ք, կերե՛ք, մաշեցե՛ք.
Թո՛ղ ես մեռնեի, շմանյի անտեր:
Ջա՛ն, դո՛ւս արի, ջա՛ն. դժոխք, ինձ կերե՛ք:
Անհեր իմ երիմ դստե՛րք, խղնալի,
Ձեզ ո՞վ էլ դաշին, գագումն կղնի,
Ա՛խ, ո՞վ էլ սիրով, ձեր խաբրն աննելով.
Ձեր դարդը կ՛հաշի՝ դուրբան ասելով:
Ո՞ր ա ին աչքը, որ ձեզ սևանում էր,
Խնդում, գմայում, ձեզանով փարվում.
Ո՞ր, ա՛խ, ին ձեռքը, որ ձեզ զգվում էր,
Համբուրում, սիրում, ձեզ մխիթարում:
Ձեր ծովն հավիտյան ցամաքեցավ, վա՛յ...
Շլինե՛ք ծուռը, ձեզ դարդափարամ
Թողեց ու գնաց, ձեռք վեր ասավ, վա՛յ...
Ո՞ր ա ձեր հերը, ո՞ր էլ նրան ման գամ:
Սիրտս յարալու, կրակ է րնկել,
Ո՞ր ա ձեր տերը, փա՛ղցր բալե՛ք ջան.
Թախտը փուլ կկավ, ո՞ր կտեսնիք էլ,
Որ փաղցր լեզվով ձեզ մեկ բարով տան:

Հուսեյն աղամ ջա՛ն, ջանս քեզ դուրբան,
Մեր տունը քանդեցիր, մեր սիրտն էրեցիր.
Ո՞վ մեզ ետ կաննի, զլսուլի տամ ման,
Ո՞ւմ դուրը զնանք, մեզ էլ տանեիր...

Աղջկերք (դասերք)

Արա՛մ, անա՛մ, վա՛յ... բարա՛մ, ջա՛նմ, վա՛յ...
Հերճերս ո՞ւր ա, վա՛յ... նա ե՞րբ կգա, վա՛յ...
Ո՞ւր է զնացել, վա՛յ... էլ ետ չի՛ գալ, վա՛յ...
Արա՛մ, ջա՛նմ, վա՛յ... կանա՛մ, գյո՛գմ, վա՛յ...
Ա՛խ, լաց մի՛ քլիլ, վա՛յ... Ա՛լիք մեռնիմ, վա՛յ...
Մեզ տա՛ր, ջուրն ածի՛ր, մեզ եսիր տո՛ւր, վա՛յ...
Բիզունը կգա, օրը կբացվի,
Մեր դուռն բաց անող, ա՛խ, էլ ո՞վ կքլի,
Մեզ բարով տվող, ա՛խ, էլ ո՞վ կքլի:
Բարա՛ ջան, վա՛յ... աղա՛ ջան, վա՛յ, վա՛յ...
Անա՛ ջան, վա՛յ... գյո՛գմ, ջա՛նմ վա՛յ...
Մեր աղեն, խալիֆեն էլ չի՛ գալ...
Մեզ բարով, ա՛խ, սիրով էլ չի՛ տալ...
Մեզանից խոռվել ա, ձեռք վերցրել...
Մեր երեսն, մեր տունը չի՛ տեսնիլ...
Ախր ո՞ւր գնաց նա, մեկ բան էլ չասեց...
Ախր ի՞նչ արինք, որ մեզ զեն քցեց:
Մեր աչքը հանեիր, ախր ի՞նչ կրլեր,
Մեզ սաղ մորթելի, քեզ ո՞վ բան կասեր.
Ղրղի ու ազոավ քո՛ղ մեր միսն ոտեր.
Մեզ սուր քաշեին, մեզ կրակ քցեին:
Ախր ի՞նչ կրլեր, դու էն շար մարդին
Մեզ տայիր, որ, ա՛խ, տարավ մեր աղին.
Բաս նա էլ չի՞ գալ, մեզ աչքից քցի՞լ,
Բաս նա մեր դարդը խմանալ շուրջի՞լ,
Բաս որ լաց բլինք, սիրտը չի՞ ցավիլ,
Մեռած վեր քնկնինք, չի՞ գալ, մեզ օգնիլ,
Մեզ եսիր տանին, չի՞ պրծացնիլ:

Որդիքը, աղջկերքը ի միասին

Ախր ի՞նչ արիւնք նրան, որ էսպես խոռովեց,
Ընչո՞վ կտարեցի՞նք սիրտն, որ մեզ բռնեց.
էլի որ վազի՞նք, ետեկցր հասնի՞նք,
Ոտի տակն ընկնի՞նք, սուտութի՞շ ըլի՞նք,
Փեշը համբուրենք, ոտները լիզենք,
Մեկներն խտտենք, լանք ու ու վեր ընկնի՞նք,
Ասենք՝ կմեռնի՞նք, թե տուն չգաս, մեր շի՞նք
Կարի՛, դուս նոթրի՛, էլ տուն մի՛ դրկի,
էստեղ սպանի՛, մեր հոգին հանի՛,
Քեզ մատաղ կըլի՞նք, ոտիդ հող կըղառնանք,
Մեզ մի՛ կորցնի՛, գլխովդ ման տանք:
Բաս նրա սիրտը, ա՛խ, գուր չի՞ ընկնիլ.
Բաս մեր սուգն ու լացն նրան քա՞ր շանիլ:
Կասենք՝ ճետդ տա՛ր, ուր որ գնում ես.
Մերներս մեռավ, բաս դու ցավում չե՞ս.
Բաս ետ չի՞ դառնալ, սիրտը չի՞ ցավիլ,
Բաս մեզ չի՞ խտտիլ, հողից վեր քա՞շիլ,
Երեսներս սրբի՛լ, աշխներս պաշի՛լ,
Քոզին նստացնի՛լ, դռնին կայցնի՛լ,
Ղանդ ու շահար սալ, գուրգուրի՛լ, ասի՛լ.
«Քի՞սովդ ման տամ, երեսիդ մեռնի՞մ,
էլ մի՛ լաց ըլիլ, քո՞ շարք տանի՞մ.
Աղեն նո՛հարդ ա, քեզ դուրբան ըլի՞մ,
Սիրտը քեզ կուտա, անումիդ դուրբան.
Դուք որ լաց եք ըլում, ձեզ մատա՛ղ գնամ,
Աչխ փուշ ա ցցվում, ձեր փուշն աչխս ըլի՞»:

Բաս մեզ աղեն էլ չի՞ գալ... վա՛յ...
Բաս մեզ բարով էլ չի՞ տալ... վա՛յ...
Բաս ձեն տալիս՝ ջա՞ն շասիլ... վա՛յ...
Մեռնում ըլի՞նք, լաց չի՞ ըլիլ... վա՛յ...
Սոված ըլի՞նք, դա՞րդ շանիլ... վա՛յ...
Անումը տանք, տուն չի՞ գալ... վա՛յ...
Չետր վազի՞նք, ետ չի՞ գալ... ա՛խ...
Բաս մեր աղեն ո՞վ կըլի... ա՛խ...

Ռաս մեր տունը ո՞վ կպանի... ա՛խ...
Ո՞վ մեր դարդին դարձան կրկի... ա՛խ...
Մեր հավարին ո՞վ կհասնի... ա՛խ...
Մեզ ուր տանին, ո՞վ կփրկի... վա՛յ...

Զէ՛, մեր ազեն բարի ա,
Գոյս ա գնացել, տուն կգա...
Նրա ջիզյարն ազիզ ա,
Նրա սիրտը մեզ վրա ա:
Նա մեզ աշխց ավելի
Ուզում, սիրում, պաշտում ա.
Նա մեզ անտեր շի՛ թողա,
Մի՛ դարդ անիր, ջան ա՛նա.
Քո ցավը տանին, ա՛խ, ա՛նա,
Մեզ մի՛ սպանիր, մատաղ գնամ.
Մեզ տա՛ր, թաղի՛ր, բեզ դուրբան,
Ա՛խ, անա ջան, ջա՛նմ ջան:
Մենե՛ ո՞ւր կորչին, ա՛զիզ ջան,
Ո՞ւմ ասենե՛կ լաց մի՛ ըլիլ.
Քեզ դուրբան, հողը ըլին,
Երեսիդ մենե՛ մեռնին:
Ջենդ թո՛ղ շլսեն,
Լացդ շտեննին,
Քեզ տխուր շիմանան,
Քեզ դարբոս չտանին:
Զուրն ածի՛ր, մեզ խեղդի՛ր.
Սուր բաշի՛ր, մեզ սպանի՛ր.
Առաջ մեզ եռ ձեռովն
Հողը դի՛ր, դու պրծի՛ր,
Հետո դու մեր կշտին,
Մեզ վրա լաց ըլի՛ր:

Անա՛ ջան, վա՛յ... Հրես էկան, վա՛յ...
Մեզ կտանին, կսպանե՛ն... վա՛յ...

— Տարե՛ք, տարե՛ք, անա՛ ջան, բարբա՛ ջան, բա՛ջմ ջան, դովո՛ւմ ջան...
ալլա՛հ, ալլա՛հ... վա՛յ... ա՛խ... վա՛խ... մեռա՛... հասի՛ր, հասի՛ր... հա-

բա՛յ... դա՛տ... բեղա՛տ... վա՛յ... վա՛յ... հը՛-հա՛, հը՛-հա՛, հը՛-հը՛, հը՛-հը՛, հո՛... հը՛... հո՛ւ...

— Սասն քյա՛ս, վե՛ր ջանն, իմա՛մ ուշադի, սանն նա՛ հադդն վար քի գհա ուզըն բիզդան գոնդարիսան, աղլիբուսան, բաղրիբուսան. դո՛ւրն, դո՛ւրն, գեդա՛խ (Ձենդ կտրի՛ր, ջանդ տո՛ւր, իմա՛մի որդի. քո ի՞նչ հադդն ա, որ էլի երեսդ մեզանից քաշում ես, լալիս ես, ձեն տալիս):

<6>

Հենց էն ա, սուգը պրծնելով էր, որ բեղաֆիլ թամաշաչոց աչքը մեկ կողմով ընկավ, ու ամենն էլ սկսեցին փսփսալ, իրար երեսի մտիկ անիլ: Ուշբափալարի (երեք սարի) գլխին հանկարծ մեկ քանի դարալթու երևացին, որ ո՛չ արախլվի (պարսիկ) նման էին, ո՛չ հասարակ ճամփորդի: Հենց իմանալի, թե նրանք զու են բռնել, որ գան Երևան, շափմիշ անեն, տանին: Քին քշելիս՝ սուր գդակների ծերերը բռանց էին երևում: Հնպես գիտես, թե ամեն մեկի գլխից մեկ մեծ մահրամա կապած, ծերը մախսուս բաց թողած ըլի, որ քամու հետ խաղա, ու ամեն մեկը մեկ աժդհի նման էին աչքի առաջը գալիս, էնպես էր քամին նրանց ծոցը մտել, շոքերը ետ տարել, ու շափ քցելիս՝ ձիու վրիցը դես ու դեն տանում, ֆոռացնում: Հն էլ էր լավ պարզ երևում, որ էս էկողները ո՛չ թվանք ունեին, ո՛չ թուր, ո՛չ շիրիդ: Հենց ձիանը բաց էին թողել ու իրար ետևից դարիվեր, դարիդուս իրանց քեֆին քշում: Տեսնողը մնում էր սառած, թե ի՞նչպես են նրանք սիրտ անում, էն սուր սարերի ծերիցը դարիվեր էնպես շափ քցում, որ մարդ ոտով էլ չի՛ կարող վազիլ, էնպես դիբ ա էն սարերը: Փոքր ժամանակից հետո բոլորն էլ գյում էլան ու ընկան Դալմեֆանց ձորերի, բաղբի մեջը: Ամենն էլ ուզում էին իմանալ, թե էս վարմանալի ճամփորդները ո՞վ պետք է ըլիին: Կարծեմ, որ մինչև շասեմ, դու էլ չե՛ս իմանալ: Մեր երկրացոնց աչքը էնպես սուր ա, որ շատ հեռու տեղից դարալթուն իր շարժմունքիցն են ճանաչում, բայց էս միջոցին, հենց բռնի՛ր, բոլորի աչքերն էլ կապվել էին: Ո՞վ ա գիտում, բալթի թե շատ էին լաց էլել:

Կես սհաթ չբաշեց, Գյոռխանեֆանց կողմիցը վեղարների սուր-սուր ծերերը ափաշկարա ցույց տվին, որ էն Ուշթափալարի դոշադ ձի խաղացողները մեր սուրբ Աթոռից էկող եպիսկոպոս-վարդապետներն էին, որ էնպես հանդիսավոր օրերը միշտ պետք է դալին, լավ-լավ փեշքաշնանք բերին, որ Երևանի սարդարի, խաների խաթրը առնեն, տոնըները շնորհավորեն ու իրանց ծառայությունը ցույց տան, որ նրանց աչքը մեր ազգի

ու մեր աշխարհի վրա քաղցր ըլի: Իրանք էլ, ղորդ ա, խալաթ էին ստա-
նում, էնպես ետ գնում, ամա մեկին տասը քթըներիցը, շանըներիցը հա-
նում էին հետո, ու շատ անգամ շաքթով, էրկու-իրեք հարիր մարդով գնում
էջմիածին, նստում, քեֆ անում, վարդապետներին մզում, քամում, էն-
պես դուս գալիս: Յալն էս ա, որ սարդարը կամ Հասան խանը գալիս՝ բո-
լոր միաբանքը պետք է խաշով, խաշվառով, զանգակ տալով, շարական
ասելով առաջ գնային ու նրանց տուն տանեին:

Քյահլան ձիանոնց վրա նստած մեր փառահեղ հոգևորականքը՝ փոք-
րավոր, տիրացու, թվանքչի ետևներին քցած, մեկի ձեռին գավազանը
բարձր բռնած, մյուսները՝ որը առաջ էր վազում, որ ճամփա բաց անի,
տեղ պատրաստի, որը աչքը իր մեծավորի աչքին քցած՝ մտիկ էր անում,
որ նա աչքը թերթելիս՝ իսկույն հրամանը կատարի: Կոնդի, Շհարի տեր-
տերներն էլ, որ տիրացրվերով, խաշով, խաշվառով դուս էին կկել ու սազ
օրը բերդի մոտին չորացել, սպասում էին, որ նրանց առոք-փառոք տուն
բերեն, էնքան ահ ու դող էին քաշել անց կենող անհավատների ձեռիցը,
որ թուքըները բերնըներումը սառել էր: Ամեն անց կենող մեկ բան էր
ասում. որը մատներն էր իրար վրա խաշածև դնում, ափեղջփեղ գլխիցը
դուս տալիս, բերանը հոտացնում, որը շարականի հանգով բան էր ասում,
մոռում, տերտերների վրա ծիծաղում. որը դունչը ծռում, ձեն տալիս.

— Քեշիշ, բելա ի՞շ (տերտերն ու էսպես գո՞րծ):

Բազի թաշիր ու ախունդ էլ անց կենալիս հո, աստված ազատի, աշ-
քերը առաջը քցած, նոթերը կիտած՝ էնպես մեկ խորթ ձևով տակնըհանց
նրանց վրա քիթ ու պոռնկը հավաքում, խոժոռած, քափը բերանը կոխած՝
մտիկ էր տալիս, որ թե ձեռին ճար ըլեր, կուզեր, որ հենց է՛ն ըոպեին
նրանց արիւն ծփի, սաղ-սաղ ուտի: Էս էր, որ հենց էսօր էլ Երևանումը,
շատ եկեղեցու սրբերի՝ որի աչքերն ա հանած, որի բերանն ա քերած, որի
կես երեսը պոկած, շատ եկեղեցու գլուխը քանդած, դոներն ու սեղանը
խարաբա, շատի միջում ոչխարի տարթը մեկ գազ բարձրացել, բեմ ու
դուռը ծածկել ա, ամեն ծունր դոողի յա մեջը մտնողի հոգին էրվում, խո-
րովվում ա, որ միտք ա անում, թե որ անշունչ պատկերների, քարերի զըլ-
խին է՛ս օյինն են բերել, տե՛ս թե կենդանի քրիստոնեից հալը ի՞նչ կըլեր:

Անտեր երկրի, անօգնական ազգի կամ անճար մարդի ցավն ո՞վ կքա-
շի, թե ինքը չքաշի:

Եպիսկոպոսին տեսան թե չէ, խեղճ տերտերները դողդողալով՝ ամենը
մեկ պուճախից դուս եկան, շուրջառները քցեցին, տիրացուքը շապիկը հա-
զան, խաշվառները բարձրացրին, գդակները վերցրին, խոր-խոր գլուխ
տվին, եպիսկոպոսն էլ մեկ ծանր-ծանր խալակնքեց ու հետո, առոք-փա-

ոք, շարական ասելով, երեսները դեպի Անապատը շուռ տվին, ուրտեղ
••• Երևանու առաջնորդը նստում աս: Հայոց միջումը, ինչպես որ հայտնի աս,
ամեն տեղ էս սովորութիւնը կա, որ նվիրակին յա եպիսկոպոսին էսպես
պատվով ներս տանին: Շատ անգամ խալիսն էլ աս առաջները դուս գա-
լիս, փեշերը, աջը համբուրում, օրհնութիւն առնում ու էսպես ճամփից
էկած, բեզարած, էկողին մեկ քանի վախտ էլ քաղաքիցը դուս կանգնաց-
նում, որ, ինչ աս, իր մուրազն առնի, բայց, փառք աստուծո, որ էսպես
անկարգ սովորութիւնները հմիկ քիչ-քիչ վերանում են, ու էլ էկողին
չեն ինքմիշ անում:

Մեր եպիսկոպոսունքն էլ խոր հոգոց քաշելով՝ մեկ աչքերները քցե-
ցին մեղրդի կողմն ու անսաս գնացին Անապատը, ուր քեղխուղեքը, իշ-
խանք էկան, հալաքվեցան, ձեռները համբուրեցին՝ գդակները վեր կա-
լած, օթախը ներս գնացին. մեկ քանի աղքատ-ուղբուտ էլ տերտերների
ու թվանքոց հետ մնացին դռանը, ու փիլոնները կոնատակներին զրից
էին անում, իրանց աղի հրամանին սպասում: Եպիսկոպոսունքը հենց
ներս մտան, չաքմեքները հանեցին, շորները փոխեցին, վեղարների ծերը
ետ քաշեցին, խալը լի վրա նստեցին, բարձին թիկը տվին, իշխանաց
որը երեկեղքն էին, էս կողմն, էն կողմը պատի տակին շոքեցին, վարդա-
պետ, տիրացու, փոքրավոր՝ աչքերները իրանց աղի աչքին քցած, ձեռները
գոշներին, առաջին կանգնած՝ իշխանների համար յա արաղ էին բերում,
յա մազա թաւազա անում: Ամենի աչքն էլ էկողների բերնի վրա էր,
նրանք եռալիս՝ իրանք էլ բարձր ու ցածր էին անում, նրանք երեսները
շրջելիս՝ իրանք էլ հետըները շրջում, մեկ բառով՝ էնքան էր իշխանաց
պատիվ տալը ու եպիսկոպոսաց ահարկութիւնը, որ հենց կիմանայիր,
թե նրանց հոգին սրանց ձեռին աս:

— Հլա գալուստդ շնհավոր, հա՛յր սուրբ, մեր գլխին, մեր երե-
սին. աստված ձեզ մեր գլխիցը չի՛ պակասցնի: Մեր աչքը հենց միշտ ձեր
ճամփին աս. աստված մեր սուրբ Աթոռը զադմի հաստատ ու պայծառ
պահի,— սկսեց իշխանների մեկը գլուխ տալով ու տեղը դրստելով՝ բե-
րանը բաց անիւ.— Մտառ եմ աջիդ, ի՞նչպես աս մեր հոգևոր տիրոնջ քե-
ֆը, ջանը սա՞ղ աս, դամաղը չա՞ղ աս, լավ դո՞ի՞ աս, թե՞ ոտից-ձեռից ըն-
կել աս: Աստված նրան իր թախտին հաստատ պահի, նրա սուրբ աղոթքը
մեր գլխիցը անպակաս ըլի՛. քանի որ նրա շունչը կա, աստված մեր ոզը
միշտ կհասցնի: Մեկ Աթոռ ունինք, մեկ Հոգևոր տեր, էլ հո ուրիշ բան
էս աշխարհումը շունի՞նք: Գիշեր-ցերեկ մեր խնդիրքն է՛ն աս, որ աստված
մեր Աթոռը շեն ու պայծառ պահի, մեր հոգևոր տիրոնջ կյանքը երկար
անի: Ինչ ունինք՝ ձերն աս. մեր որդիքն էլ, տեղն ընկած տեղը, ձեր

ուղուրին կծախենք, թա՛ք ըլի՝ ձեր աչքը մեզ վրա քաղցր ըլի:

— Օրհնյալ լինիք, աստված ձեր հավատն օրհնի, աստված Հայոց ազգը միշտ շին ու պայծառ պահի,— պատասխանեց եպիսկոպոսը,— դուք որ կաք, լուսավորիչ պապի գառներն եք, հալբաթ որ ձեր եղը պետք է ուտենք, ձեր կաթը՝ կթենք, ձեր բուրդը՝ խուզենք, շոր կարենք, թե չէ հո՛ մերն ա, էն սև քարը. ո՛չ թուր ունինք, որ շափմիշ անենք, ո՛չ իշխանություն, որ զոռով խլենք: Ինչ որ կտաք, մենք էլ պետք է աչքըներս խփենք, ձեռըներս դեմ անենք, էն առնինք, ձեզ օրհնող ըլինք, ընդով յուրա գնանք: Վաճառականություն ասես թե ուշապարտություն, ջուլհակություն թե բաղմանություն, դուք էլ գիտեք, որ մեր ձեռիցը չի՛ գալ: Սևագլխի փիրն իրան խոռով ըլի, ընչի՞ ա պետքը էս աշխարքումս. օղուշաղի երես չի՛ տեսնում, մարդամեջ չի՛ դուս գալիս, ի՞նչ ա մեր կյանքը, մենք հո մարդի կարգում չենք: Գուք մե՞զ կտաք՝ աստված էլ ձեզ կտա, մենք էլ մեր մեղավոր բերնովը աստված կաղաղակենք գիշեր-ցերեկ, որ դուք միշտ բախտավոր ըլիք, ձեր մի՛նը հազար ըլի, ու որդով, գավակով ծաղկիք, ծլիք, զորանաք:

— Հա՛յր սուրբ, գլխիդ զուրբան, քո ոտի հողն եմ, լավ ես հրամանք անում, ամա ի՞նչ անես, որ ընչանք բանը բանին ա հասնում, դանակն ոսկորին դեմ ա ըլում, էլ հանիլ չի՛ կարելի,— էն դժիցը քոնդալանա մեկը ձեն տվեց ու փափախը դգեց:— Մենք էլ լավ գիտենք, որ խաչն էլ ա մերը, ավետարանն էլ, մենք էլ գիտենք, որ տասներկու խաչապաշտի, եթմիշիքի միլլեթի գլուխն հայն ա, հայի ժամի արարողությունն ու շարականը, հայի մեռոնն ու Հավատամքը մեկ ազգ էլա շունի, ամա էս անօրինքները մեզ հավատից էլ են քցել, հալից էլ. մալ են տեսնում մեզանում, խլում են. աղջիկ են գտնում, քաշում են. մեզ կրակն են դրել, սաղ-սաղ էրում են, փոթոթում. թե մեկ խոսք էլ ասում ես հո, վա՛յ քո օրին, արևին, գլխիդ էնքան բռնցքում են (մուշտում), որ աչքդ բուռդ ա ընկնում: Տունդ էլ որ քանդեն, ձեն շպետք է տաս: Ախր որ մեր միան էսպես գազանի պես ուտում են, սրա շարեն ի՞նչ կըլի Տեղից վեր կենողը ոտը մեզ վրա ա բարձրացնում: Զի՛լում, որ մեկ օր գնանք, ջուրը թափինք, պրծնինք: Ախր էս հո օր չի՛, որ մենք քաշում ենք: Մնացել ենք եթմի պես շիխքներս ծոած. սրա վերջն ախր ի՞նչ պետք է ըլի, գիր չե՞ք բաց արել, ի՞նչ ա ասում. էս աշխարքս քանի՞ տարի էլ պտի մնա, վախտը հասել չի՞, որ մեկ Գաբրիելյան փողը փշեր, աշխարքս հայլու պես դգվեր, կնպես, որ մեկ պստիկ ասեղ էլ մեկ օրվան ճամփից էրևեր, աճուճ-պաճուճը, Եղիա մարգարեն գային, մարդիկ մեկ թզի շափ

դառնային, մեր սուրբ էջմիածինը ու Ծրուադեմը մնային, մեր ազգը
գորանար, էս անհավատ անօրենքները մի կորչեին, ջնջվեին, ու մենք
սկսեինք երվնքի ու երկրի փառքը վայելիլ, ինչպես որ հրեշտակը երա-
զումը մեր սուրբ Հուսավորչին պատմել ա: Մենք էլ տաղից ենք լսել,
հո մեր գլխիցը շենք ասում: Ախր ամառն, բարադան էսպես ենք իմա-
ցել, թե աստված պետականը որ մեր սուրբ Հուսավորչուն էնքան շարշա-
րեց, տասնըչորս տանջանք տալ տվեց, տասնըչորս տարի հոր Վիրապու-
մը, ծառա եմ նրա սուրբ զորությունին (ասեց ու երեսին խաչ հանեց),
պահեց, մե՛ր խաթեր էնպես արավ, որ մեր ազգն էլ տանջվի, շարշարվի,
էլ էս աշխարհին թամահ չանի, որ աստուծո մոտ պարզերես գտնվի ու
երկնային թագավորությունը վայելի: Ա՛խ, ի՞նչ կըլեր, որ էս օրը մի շու-
տով գար, մեր աչքն էլ մի լիս տեսներ. երկրի թագավորությունը մեր ըն-
չի՞ն ա պետքը. երկնքումը պտի մեր աստղը բանի, որ ամեն ազգ էլ տես-
նին ու մեզ էրնակ տան: Մեր գլխին՝ թագ, իրանցը բաց տեսնին ու ամա-
չին, փոշմանին, որ երկրիս մեծությանը էնքան ետիր էին էլել: Տերտերն
<երն> էլ են գիր բաց անում, ղորդ ա, ամա շատը իրանցից են ասում.
նրանց ասածը ո՞վ մեկ չվանի կդնի. սուրբ Աթոռն էնտեղ էլած տեղը
մենք նրա՞նց մուննաթը պտի ընկնինք: Մեկ շուղար տո՛ւր, է՛, ա՛ջիդ
ղտրբան գնամ. ձեր ոտը շատ գիտի, քանց մեր գլուխը: Մենք որ կանք՝
սարի հայվանի պես առավոտները վեր ենք կենում, էրեսներս լվանում,
խաչ հանում, մեկ քանի խոսք էլ գլխըներիցս դուս տալիս ու գնում մեր
բանը: Գիրն էլ ա ձեր ձեռին, գրի բալանիքն էլ: Ձեր մեկ մազը աշխարհի
բարեբար բան գիտի: Ասում են, թե ընչանք աշխարքս չվերջանա, մեր
ազգին ո՛չ թագավորություն կըլի, ո՛չ թախտ, հենց էսպես պտի շարշար-
վինք՝ մենք դատենք, ուրիշներն ուտեն: Ղորդն ու սուտն աստված գիտի,
պարտական մնա ասողն էլ, գրողն էլ: Ասում ա՝ մեկ գիծ մեկ կարաս
կոտրեց, հարիբ խելոք վրա թափեցին, չկարացին սաղացնիլ: Բանն ըն-
կել ա բերնեբերան, ասածդ հո չե՛ս կարալ ետ ուտիլ: Մեր պապերիցը
մեր անկաջն ա ընկել, մեզանից մեր որդիքը կիմանան: Վա՛յ հախին,
վա՛յ նհախին: Լավ արիններս էլ ետ ա գալիս, լավ սիրտ էլ ունինք, տղա-
մարդություն էլ, որ մեր դուշմանի հախիցը վեր գանք: Մեկ հայ, տեղն
ընկած վախտը, լավ տասը թուրքի էլ տակն ա դնում ու միսըները բե-
րանները տալիս: Ղորդ ա, նրանք պաս շին պահում, միշտ եղ ու կա-
րագ ուտում, ու մենք շատ վախտ, շարթով, ամսով, հենց ցամաք հացով
ու խոտով, բանջարով ենք յուր գնում, ամա, ղտրբան ըլիմ մեր սուրբ
մեռոնի ու Հուսավորչի լիս հավատին, նրանց զորությունը շա՛տ, շա՛տ
ա: Փի՛ր ըլին մեր սրբերն ու մեր ամենափրկիչ սուրբ Գեղարդը. մեկ բան

ըլելիս յա դոնշուն դուս գնալիս՝ մեր մի հայը մեկ դագանակով էլ շատ անգամ տասը թուրքի գլուխը կտարդի, մեկ մատով որ խփի, տեղնուտեղը բանհոգի կըլին, հայի փիրն ու սոյը ա՛ստված օրհնի: Ամա ի՞նչ անենք, որ մեզ հրաման չկա թուր բանացնել: Քրիստոս ինքը Պետրոսի ձեռիցը թուրն առավ, որ հայ քրիստոնեն էլ թուր չի՛ վերցնի: Քրիստոնեի թուրը աղոթքն ա, ժամը, պատարագը, պասը, ծոմը, ողորմություն տալը: Ասիլը հեշտ ա, անխլը՝ դժար: Թո՛ղ ժամ, պատարագն էլ ըլին, ո՛վ ասում՝ չքլի <ն>, լեզուն քրքրվի՛ ասողի, ամա թրի ու թվանքի փիրն օրհնած ա, թեկուզ բողազս էչ դուս կտրեն, ես դրուստն եմ ասում: Թուր որ շունիս՝ գլուխդ կտրում են, օղուշաղդ քաշում, կերածդ հարամ անում, դատածդ խլում, քեզ էլ եսիր անում: աշխարքն էսպես ա, ի՞նչ կարաս անիլ: Տո՛ւր էն աջը, որ բռնի էն խաչը: Աղոթքն իր տեղը, թուրն՝ իրը: Աստված ղշին, հայվանին էլ յա՛ շանդ ա տվել, յա՛ պող, յա՛ ատամ, որ շանգոի, հարու տա, կծի, իր գլուխը պահի: Ես մեղա ասածու: Աիրտս էրվում ա, էնդար համար եմ ասում, թե չէ՛ ինձ նման շատերն էկել, ա՛խ, վա՛խ քաշել, իրանց սև օրը լաց էլել ու էլ ետ ա՛խ , վա՛խ քաշելով՝ հողը մտել: Ես էլ նրանց մեկը: Թե մենակ իմ դարդն ըլիմ քաշում, թո՛ղ աչքս հանեն: Թողություն աքա՛, ծառա եմ սուրբ աշիդ: գիտում եմ, որ դուք էլ կցավիք, էնդար համար եմ ասում, թե չէ՛ մեկ պուճախ էլ ե՛ս կճարեմ, որ միջումը ձգվիմ: մեկ բուռը հող էլ հալբաթ կըլի, որ մեկ օր, աչքս խփելիս, երեսիս քցեն:

— Լա՛վ ես հրամայում, լա՛վ, ա՛ղա Պետրոս,— պատասխանեց սրբազանը,— ամա ի՞նչ անես, որ մենք Քրիստոսի ծառեն ենք և ո՛չ աշխարքի: Երկնքի որդին ենք և ո՛չ երկրի: Քրիստոս Տերն մեր, սի՛րելիք (երեսներին խաչակնքեցին), երկնի և երկրի արարիչը, եթե կամենար, որ իր սուրբ տնօրենությունը հեշտությամբ անց կենար, ու ինքը չարշարվեր, շխաշվեր, էլ չէ՛ր գալ էս փուշ աշխարքը ու մարմին առնիլ, որ մեզ ազատի: Մեկ որ հրամայել էր, ամեն բանը թամամ կըլեր: Ամա չէ՛, Ադամա մեղքը մնացել էր մեր վրա: մինչև էն մեղքը չնջվեր, դժոխքը չքանդվեր, մեզ ազատություն չէ՛ր ըլիլ: Մենք սուրբ ավետարանի աշակերտն ենք, սուրբ ավազանի՛ որդիքը: էդպես մտքերը շար սատանեն ա ձեր սիրտն ածում, որ գիշեր-ցերեկ մեր շվաքի ետևիցը ման ա գալիս: Ինքն՝ Տերն մեր, էկավ մեր մեջը, խոնարհեցավ, մեր մարմինն ու արինը առավ, մեք խաթեր խաչվեցավ, մեռավ, թաղվեցավ, որ մեզ, մեզ օրինակ ըլի, թե ով կամենում ա երկնային փառացը, Քրիստոսի սուրբ արքայությանը արժանանա, ընչանք շխաչվի, չարշարվի, շտանջվի, իր գլուխը մահու շտա, աստուծո սուրբ տեսուն չի՛ կարող արժանանալ:

Ավետարանն ինքն ա ասում. «Որ ո՛չ առնու զխաչ և ո՛չ եկեցէ զկնի, որ ո՛չ թողցէ զհայր, զմայր, զկին, զորդիս և ո՛չ եկեցէ զկնի իմ, նա չէ՛ ինձ արժանի: Եւ թէ՛ յարիցեն ազգ յազգի վերայ և թագաւորութիւն ի բագաւորութեան վերայ, նեղեցեն, տանջեցեն, հալածեցեն զձեզ վասն իմ, այլ դուք ուրախ լերո՛ւմ, զի վարձմ ձեր բազում են յերկինս, և մագ մի ի զլիտ ձերմէ ո՛չ կորիցէ առանց հօր իմոյ՝ որ յերկինս է: Այսպէս նալածեցին զմարգարէս՝ որք առաջ քան զձեզ էին» և այլն: Տեսե՛ք, սի՛րելիք, էս էլ ավետարանի խոսքը. ինչ գրվածն ա, պտի կատարենք: Առաքյալք, մարդարեք, մարտիրոսք էսպէս արին, իրանց արինը թափեցին, ինչպէս ամեն օր լսում, կարդում ենք, որ այժմ աստուծո աջակողմյան դասումը նստած՝ իրանց վարձքն ստացել, փառավորվել, երկնային ուրախությունը վայելում են, մենք մեկ սհաթի հետ հավիտենական կյանքը պտի փոխե՞նք: Էդ ո՞ր գիծը կանի: «Փառք աշխարհիս, իբրև զծաղիկ խոտոյ, այսօր է և ի վաղիւն ցամաքի»: Մեզ պես մեղավոր, անարժան մարդիկը պետք է աստծուն ընդիմանա՞նք: Էդպէս սարսափելի, շար միտքը ձեր սրտընկերովն էլ չի՛ պտի անց կենա, ո՞ւր մնա՞ բերան բերեք յա լեզվով էլ ասեք: Ինչ աստուծո կամքն ա, էն պտի ըլի: Պողոս Առաքյալը չի՞ ասում, թե «Հնազանդ լերուք թագաւորաց, զի յԱստուծոյ են կարգեալ»: Պրծա՛նք, գնա՛ց: Ով այլ տեսակ կմտածի, անհավատ ա ու դժոխքի բաժին. մեր պարտականությունն ա, որ ասենք, ձերը՝ որ լսեք: Զե՛ք լսիլ, պարտականը դուք մնաք:

Բաս թե իմանաք՝ մե՛ր գլուխն ի՞նչ են բերում էս հավատի թշնամիքը, էն ժամանակը դուք ձերը կմոռանաք: Ամեն մեկ բեկ, մեկ խան սուրբ Աթոռը գալիս՝ մեզ կրակն ա դնում, էրում, շամփրի պէս պտտում: Ո՛չ հաց ու ջուրն ա նրանց փորը կշտացնում, ո՛չ պատիվն ու փեշքաշնեբը նրանց աչքը բռնում: Շաբթով նստում են մեզ վրա. ինչ որ ուզում են, տալիս ենք, էլի ուզի չե՛ն ըլում: Սարդարն ու Հասան խանը գալիս հո, երկինքը մեր գլխին փուլ ա գալիս, աշխարքն աշխարքով դիպում. էլ շունը տերը չի՛ ճանաչում, էնքան գել են մեր գլխին թոփ ըլում: Քչիցը-քչիցը, ամեն մեկ գալիս, շորս-հինգ հարիւր մարդ ետևիցն ընկած՝ տուն են թափում, ո՞ւմ առաջը բռնես: Խան, բեկ, ծառա, մեհտար, աշլի, դուշ-չի, դայլանչի, էրկու էնքան էլ ձի, շորի, ուզտ, բարգ, բարխանա հետընկեբը քցած՝ գալիս են, մտնում վանքը. դե արի՛, նրանց կառավարի՛: Ինչ օր որ նրանց ոտքը մեզ մոտ պետք է մտնի, հացընկերս էլ ա հարամ ըլում, ժամընկերս էլ: Սաղ օրը յա ժամի ծերին, յա ճամփի մեջտեղը, շոգում, անձրևում, թոզում պտի կանգնինք, մտիկ տանք, որ նրանք գան: Իրեք-չորս եպիսկոպոս պտին առաջը գնալ: Բոլոր միաբանությունը դուս ա

գալիս, մեկ վերստաշաֆ տեղ էլ գլխաբաց, խաշով, խաշվառով, շուրջա-
նով, բուրվառով, խնկով, մմով առաջ գնում ու շարական ասելով, վազե-
լով, ձիանոնց առաջին քափ ու քրտինքները կոխած՝ նրանց ներս բերում:
Շատ անգամ, վանքի դուռը մտնելիս, պետք է զառ ճոթից, դուրաշից,
խասից փիանդազ քցած, որ էս անօրենների ոտը խերով ըլի, մեկ վնաս
մեզ չհասնի, թե չէ ամենիս էլ կկոտորեն: Փիանդազը ֆառաշների փայն
ա, դե արի՛, նրանց սիրտը շահի՛: էսպես՝ գալիս են, վանքը լցվում:
Վեհարան, խցեր, Ղազարապատ՝ էլ տեղ չի՛ մնում, որ միջումը կուշ գանք:
Հլա սարդարի, խաների սիրտը փեշքաշներով, փողով ենք առնում, ու
կաթողիկոս, եպիսկոպոս՝ գիշեր-ցերեկ գլխըներովը պտիտ գալիս: Ամա
ինչ որ մեր խեղճ միաբանի ու նոքարների գլխին ա գալիս, քո դուշմանդ
չտեսնի: Փետի, թրի առաջ արած, սաղ օրը ուշունց տալով, ծեծելով՝ հա-
զար մեկ բան են ուզում: Յա ձիանոնց տեղն ու խոռակը լավ չի՛, յա
իրանց սրտի ուզածը բանի պետքը չի՛: Մեր ձիանքն էլ են դուս անում,
տավարն էլ: Խոզերին հո, վա՛յ նրանց օրին, որտեղ որ տեսնում են, թրա-
տում, միջիցը կես են անում. ախր խոզի թշնամի են, բաս ի՞նչ կըլի: Մեր
թխած հացը, էփած կերակուրը, մորթած միսը, ձեռը տված զատը հա-
րամ ա ու հարամ: Իրանք են ամբարը մտնում, մառանը ընկնում, դռները
կոտրատում, ու ինչ սիրտըներն ուզում ա, շատ փայլը շաղ տալով, ոտի
տակ քցելով, կոտրելով, ջարդելով, փշացնելով՝ իրանց ձեռովը դուս բե-
րում, ուզածները շինում, էլի մեր յախիցը կպչում:

էսպես՝ մոյգա ասես, դարաչի, քյամանչի, սազանդար, սաղ գիշերը
որը պար ա գալիս, որը ֆալ բաց անում, որը բերնին զոռ տալիս, ուր
գլխին, որ էս անիրավի սիրտը շահի: Գինի խմիլն էլ հո, նո՛ր են սովո-
րել, էլ ի՞նչն ա պակաս: Աստված ո՛չ շահնց տա. մենք էլ ձեռըներս դռընե-
րիս՝ սաղ գիշերը նրանց առաջին յա պետք է չոթինք, յա կանգնինք, որ
քեֆըները թամամ ըլի: Շատ անգամ վարդապետ էլ ա թրատվում, յարա-
լու ըլում: էսպես՝ ընչանք մենք նրանց մեր հասարիցը դուս ենք տանում,
մերը մեզ ա հասնում:

Ախր մեզ որ է՛ս են անում, ձեզ ի՞նչ կանեն: Պտի համբերենք, համ-
բերությունը կյանք ա: Կարելի ա, որ մեկ օր աստուծո ռդորմության դու-
ռը բացվի. յա էն ա, բոլորս էլ կկոտորվինք, կփշանանք ու աստուծո սուրբ
տեսությանը կարծանանանք, կամ թե չէ՝ մեկ ճար կըլի մեզ: Քրիստոնեն
սրով չի՛ պետք է իր բանը յուա տանի. նրա թուրը իր համբերությունն ու
հավասան ա: էսպես արեց մեր էն էշ գեղըցի, հիմար Աղասին էլ, որ մեկ
աղջկա խաթեր սուր քաշեց, ու խեղճ քանաբոցիք էնքան ջառմա տվին,
ու նրա հալեոր հերը ու գեզի քեղխուպեքը էս ա, հինգ տարի ա, բանտու-

մը, քոթկումը շորանում, մաշվում են, ու աստված գիտի, թե վերջըները ի՞նչ կլինի։ Ո՛ր մեկիք Սհակի, ո՛չ Կաթողիկոսի մունաթը մեկ օգնություն չարին։ Ինքն էլ գժի պես ընկել ա սարևսար, շափմիշ անում, ճամփա կըտրում ու իր թշվառ օրը էսպես անց կացնում։ Ո՛վ ա գիտում, թե ո՞ր քարի վրա գլուխը վեր կդնի ու ի՞նչ տեղ շներոց-գիւերոց կլինի։ Լավն է՞ն լի, որ մարդ գլուխն իրան քաշի ու տազ անի։ Չէ՛, չէ՛, սի՛րեկիք. քանի կարանք, մեր գլուխը պահենք. «հա՛» կասեն, «հա՛» ասենք. «չէ՛» կասեն, «չէ՛» ասենք. կասեն՝ նստի՛ր, նստի՛նք, վե՛ր կաց՝ վե՛ր կենանք. մինչև տեսնի՛նք, թե բանն ի՞նչ տեղ կհասնի։ Ասում են, թե ոսներն էկել, Ապարան են հասել. ո՛վ ա խաբար. բալքի նրանցից մեկ ումուղ ըլի, աստուծո բանն անքննելի ա։ Աստված նրանց թուրը կտրուկ անի. թե մեկ նրանց ոտը մեր հողը կմտնի, էն ժամանակը թո՛ղ մեզ էլ տանին, մատաղ անեն։ Շտապիլ հարկավոր չի՛։ Ցիցիանովն ու Գողմիշը Երևան շառան, բալքի թե աստված չէ՛ր կամեցել, որ մեզ էլի փորձի։ Շատը տարել ենք, քշին էլ համբերենք, տեսնի՛նք, վերջըներս ի՞նչ կլինի։ Ամա էլի եմ ասում՝ քրիստոնեն թրի կոթն էլ ձեռ չի՛ պետք առնի, կարճ, որ քար էլ աղան գլխին*։ Իրիկնաժամի զանգակը տվին, գնա՛նք ժամ, աղոթք անե՛նք, հլա շատ կխոսանք։ Ա՛յ տղա, վեղարս տո՛ւր, մաշկիս դի՛ր. ժամիցը ետը գիշերն՝ երկար, մենք՝ պարապ, էնքան խոսանք, որ քուններդ տանի։

Աստված բարի ճամփա տա՛, հա՛յր սուրբ. էդ բերանդ լիս դառնա. է՛դպես պետք է քարոզել խախին։ Աշխարհումը կենալը ի՞նչ լազաթ ունի. անապա՛տը պետք է գնացած, անապա՛տը, որ աստված երկնքիցն ուրախանա, երկիրս քիշ-քիշ քանդվի, սատանեն ճաքի, տրաքի, հրեշտակները մեզ շուտով տանին, մեր փառքին հասցնեն։ Ազգն ի՞նչ ա, աշխարհն՝ ի՞նչ։ Բոլոր սուտ բան ա։ Ամեն մարդ իր հոգու ճամփեն պտի գտնի։ Քանի կարաս՝ օր առաջ թաղարեքդ տն՝ ս, որ ետ չընկնիս։

Տիրացուն իսկույն վեղարը տվեց, Ֆարաչեն հաքցրեց, վարդապետը մաշիկը դրստեց, առաջը դրեց, իշխանքը գլխըները տմբացնելով, քուրք ու աբա ուսըներին քաշելով, զդակները դզելով ետ կանգնեցին, ու սրբազանը դուս էկավ։ Նրանք էլ ետևիցը մեկ-մեկ ճամփու ընկան, քոշըները հաքան, որ դռանը թողել էին. մեկ սարկավազ փիլոնը վերցրեց, մեկ վարդապետ՝ գավազանը, ու դռանը ձեռը տվեց. տերտերները հո, փիլոնները

* Էս խոսակցությունիցը իմացողը կրթածա, թե ի՞նչ էր մեր խեղճության պատճառը։ Էջ ես չեմ ուզում բերանս բաց անիլ։ Ինչ ավետարանի կողքին գրած ա, սուրբ ա. բե՛ր հասկացողը, էն ժամանակը գլխիս խփի՛ր։

ուարներին, դուանը էնքան կանգնել, վրովթացել, դողացել էին, որ դասատանի օրն էլ էն մահվան քրո՞հնքը շին տեսնի: Եպիսկոպոսը դուս էկավ թե չէ, երկու կարգ դառան, փիլոնները քցեցին ու եպիսկոպոսին հանդիսով, տիրացու, սարկավազ, վարդապետ, իշխան, թվանքչի քամակիցն ընկած՝ տարան ժամը: Ներս մտնելիս՝ տիրացուն հողաթափը առաջը դրեց, սարկավազը փիլոնը քցեց, մեկ տերտեր էլ մեկ խալիշա ծալած, ձեռին բռնած՝ հենց եպիսկոպոսը ժամը մտավ, սեղանի առաջը հասավ, մեկ քանի խաչ հանեց երեսին, մեկ խոր գլուխ տվեց, խալիշեն բաց արեց, ետ կանգնեցավ. եպիսկոպոսը մեկ քանի խոսք իր մտքումն ասեց, սուրբ սեղանին գլուխ, երկրպագություն տվեց ու փառահեղ կերպով գնաց, ձախու դասումը, իր աթոռումը բազմեց. ժամն օրհնեց, Հայր մերն ասեց, ժամը կանգնեց:

<7>

Ժամը դեռ կես չէ՛ր էլել՝ հարայ-հրոցն աշխարքս բռնեց. սար ու ձոր իրարոցով ընկան: Թուրք, սարվազ, արախուռ եկեղեցին լցվեցին. ժամ ասողների ձենը փորընհրումը մնաց: էլ մեծի, պստկի շի՛ մտիկ արին. ով ոտումը հարաքաթ ուներ ու ջանումը՝ ղվաթ, դուս թռավ, գլուխն առավ, կորավ. ով՛ չէ, տեղնուտեղը մնաց քարացած, սառած: Գլուխ ասես, որ պատռվում էր, ատամ ասես, որ ջարդվում էր: Անիրավ արախուռն ո՛չ ժամի էր խնայում, ո՛չ մարդի. թվանքի ոռքով ամեն մեկին մեկ պատի կպցրին, վրա թռան, եկեղեցու ինչ զարդ, զինզինաթ, խաչ, ավետարան կար, դես ու դեն դաղթմիշ արին, շուրջառ, բուրվառ, ինչ տեղ մեկ էրծաթի նշան էր երևում, բոլոր քանդում, ջախըբուրդ էին անում, վերցնում, ոտի տակ տալիս: Մեկ քանիսն էլ եկեղեցու դուռն ու շմը բռնեցին, որ դուս գնացողին ձեռք քցեն, թալանեն: Էսպես՝ ում վրա մեկ նոր շոր էլ որ տեսան, հանեցին, զավթեցին: Ինչ կնանոնց հալն էր, աստված ո՛չ շհանց տա. երեսի ոսկի ասես, ձեռի մատանիք, դոշի շարք ու քորոց, զառ մինթանա (լեհին), դիքա արխալուղ, սամուր քուրք, ինչ կար չկար, բռնցքելով, ոտի տակ տալով էին հաքըններիցը հանում: Մեյրուհի եպիսկոպոսը մեջ ընկավ, որ մեկ քոմակ անի, բռնեցին, կռները կապեցին. տերտեր<ներ>ն էկան, ամեն մեկին մեկ պատի զարկեցին, ու ով կար չկար, ոշխարի պես թրի առաջն արած դուս քշեցին, հետ ածեցին:

Կացի, սգի ձենը երկինքն էր հասել, բայց էս անողորմ ազգի համար, հենց իմանաս, քյամանչի, սազի ձեն ըլեր: Սկեղեցուցը դուս էկան թե չէ՛, աչքդ ո՛չ տեսնի էն օրը: Մհառլամի ձենն էլ էր կտրվել, Հասան-

Հուսեցնինն էլ. սար ու ձոր ոտն էր առել, փախչում էր, աչք առել, լալիս էր: Ձորագեղի ու Կոնդի քուչեքումը որ ասեղ քցելիւր, գետինը չէ՛ր հասնիւ: Էնքան արախլու, դարափափախ, քուրդ, սարվազ էին լցվել, որ գետինը սևացել էր: Բերդի շորս կողմն է՛լ տեղ չկար. դուքան էր, որ թարաշ էին տալիս. տուն էր, որ թալանում, կրակ տալիս ու տանտիրոնջը չիփչիփլախ, իր ողորմելի օղլուշաղի ձեռը բռնած, դառ ու դարտակ դուս խոկում, թրի, թվանքի առաջն անում: Ով շուտով մեկ բան տեսել, թաղել էր, յա հացի, ալրի ջվալում մեկ բան թաքցրել, էն մնաց իրան: Քուչեքանց միջին երեխեքանց, հարսնբրի ու աղջկերանց ձեռը քարերը մղկըտացնում էր, լացացնում: Շատը ձիու ոտի տակին էր հոգին տալիս, շատը ահիցն ու դողիցն էր լեղապատառ ըլում. շատին երեսի վրա էին քաշ տալիս, որին մազերիցն էին ձիու ետևիցը սուրովթմիշ անում, քարեքար տալիս: Էն օրը գնա, ո՛չ ետ գա, ինչ Երևանի հալն էր:

Շատ հեր, շատ տղամարդ կամ հանդումն էր, կամ բաղումը, կամ ուրիշ տեղ գնացել ու չիմացել, թե ի՞նչ կրակ ա գալու իր տան ու աշխարքի վրա: Նորագեղի դուզն ու կարմնջի ճամփեն, Կուզեռան դոշը ձիավորներով խլխլում էր: Մեկի տեղակ հազարն էին դուս թափել, որ գնան, խեղճ գեղջոնց էլ էս դառն սովևտիքը տան: Ղուշը գլխըներովն անց կենալիս՝ վեր էին քցում, թերոում, պլոկում. մարդ չէ՛ր կարում տեղիցը եռա: Էսպես՝ օրը ունևոր էր ու ջահել, շոր ու փալաս, բարգ ու բարխանա շալակները տվին, տարան, բերդն ածեցին. որը հալևոր էր ու աղքատ, օրվան հացի կարոտ՝ ձեծելով, ջարդելով տանից դուս արին, որ հենց էն սհաթին տունը, տեղը թողան, երբմիշ ըլին, որ գնան, գնան մյուս գեղցոնց հետ խառնվին, որ բռնեն, շունքի դալաբանդղ էր, Ռուսը գալիս էր: Երանի՛ նրան, որ մեկ սել, ձի, կով, եզը կամ մեկ էշ էլա ուներ: Էնքան կարացին, որ մեկ քանի կարպետ, խալիշա, յորդան, դոշակ, աման, մի քիչ ալիւր յա չալթուկ հետըները վերցրին, որ անձրևի ու արևի տակին, սովի ձեռիցը լմեռնին: Բայց քաղաքումը շատը ո՛չ գրաստ ուներ, ո՛չ մարդ, սել հո, սկի լաված չի: Անիւրավ թշնամին էնքան ժամանակ էլա չէ՛ր տալիս, որ էստոնք էլա վերցնեն: Ինչ ուտելիք կար՝ ձուկն ասես, եղ, պանիր, հաց, գինի, տան բոլոր տարվան թադարեքը, կամ ջարդում էին, դեն ածում, կամ էրում, ջուրը քցում, տնները կրակ տալիս, փետումիս անում, որ շուտով ճամփա ընկնին, քոչին: Եկեղեցքանց, տների, ջաղացների դռները մնացին կրակների վրա բաց կանգնած: Տանող-տանողի էր, քաշող-քաշողի, շունը տեր չէ՛ր ճանաչում, հերը որդուն ուրացել էր: Էս սարսափելի ձևովն ընկան գեջդանգեջ ճամփա. օձերը ծնեցին, քարերը պատուկցին, քոշը երմիշ էլավ:

Շատ ողորմելի, երկու հոգիս մեր կինարմատ՝ շունչը բերնին դեմ առած, մեկ քոռփա ծծին ուներ բռնած, մեկը՝ քամակին կապած, որի էլ ձեռքը բռնած՝ հազար տեղ շոքում, հոգին ուզում էր տա ու իր սև սհաթիցը պրծնի: Չէ՛ր գիտում՝ ի՞ր գլուխը լաց ըլի, թե ողորմելի երեխեքանց ձեռքը կտրի, որ սոված, ծարավ, շոգի ձեռքը թուլացած, ոտները յարալու-փարալու, շունքի շատը բորիկ էր գնում, իրանց մոր ծնկներովն էին փաթաթվում, ճտովն ընկնում, որ իրանց կտոր հաց յա մեկ պուտ ջուր հասցնի: Շատ հեր՝ երեխեն ուսին յա շալակին, խալիչա, խորջին քամակին, դեմը գնում, դեմը լալիս, հենց որ ուզում էր մի քիչ նստի, շունչ քաշի, թրի ոռքն յա թվանքի լուլին էին աչքը բուռը քցում, որ տեղիցը վեր կենա, վագի, որ հո շմնա: Որի հերն էր մերձիմահ՝ տանը մնացել ընկած, որի հարսը կամ կնիկը, կամ պառկած ծննդկանը, կամ ծծկեր երեխեն՝ օրորոցումը: Տեսնողի սիրտը կրակ էր ընկնում, բայց անողորմ ղզլաշի թուրն ու արինաթաթախ ձեռը ո՛չ հեր էր հարցնում, ո՛չ հիվանդ, ո՛չ ծեր, ո՛չ տղա, ո՛չ մեր, ո՛չ աղջիկ: Որին քարով էին սպանում, որին թրով, որի ոտիցը քաշում, ջուրը քցում, որին բանհոգի անում, որ մնացողները ձեռք վերցնեն, գնան: Անբան, հայվան շները շատ էին ցավում, կսկծում էս դառն, սոսկալի տեսարանի վրա, քանց բանական մարդիկը: Ա՛խ, ո՞վ կարա է՛ն ողբը, է՛ն կսկիծը, է՛ն սուգն ու արտասուները պատմիլ, ինչ որ էս ողորմելի խալիքը վեր էին ածում ու քաշում: Մարդի սիրտ պատռվում ա, բայց երկինք-գետինք մեկ փուլ էլ չէին գալիս, որ նրանց տակով անեն, մեկ չէին կլա ճաքում, սիրտները բաց անում, որ նրանց կուլ տան, պրծացնեն:

Ինչ որ գեղցոնց հալն էր, աստված հեռու տանի: Շատի տավարը հանդումը մնաց, մալը՝ շոլումը, ոչխարը՝ սարումը: Ում ձեռը հասավ, էնքան արեց, որ արարեն լծեց, երեխեքը մեջն ածեց, մեկ քանի փալաս-փուլուտ էլ վրեն քցեց ու լալով, ադի արտասնքով ճամփա ընկավ: Տուն, տեղ, բաղ, մասիլ՝ մնացին աստուծո ապով: Որդին հորն ուրացել էր, բայց էլի էս օրհնած գեղըցիքն էին, որ ճամփի կիսին բազի քաղաքացու երեխա, բարգ, օղլուշաղ իրանց սելումն էին դնում, կամ նրանց հիվանդներին տիրութլուն անում, շունքի լավ-օսալ, էլի գրաստ, ուտելիք, տավար սրանք ունեին, նրանց ո՞վ կտար, ու ինչքան ձեռներիցը գալիս էր, քոմակ էին անում նրանց:

Շատ ողորմելի հերնըմեր, հենց ճամփին, մեկ սովամահ, ծծկեր երեխա՝ շրկու-իրեք օր ձեռներին պահում, ուզում էին, որ մեկ էնպես տե՛ղ հողի տակովն անեն, որ բալքի թե գազան շղիպլի, ու իրանք՝ էլի ետ գան, իրանց ջրատար մեռելի ոսկորները հանեն ու տանին իրանց

հետ, ժամով, պատարագով թաղեն: Բայց որ ճարըները կտրվում էր, գլխըներին կրակ էին վառում, էրեխեն կամ ջուրն էին քցում, կամ մեկ քարի տակ դնում, իրանք էլ վրեն էրվում, խորովվում ու մյուս օրը լալով, կիսամահ ճամփա ընկնում: Շատ հղի մեր հենց ճանապարհին կամ մեռած էր ծնում իր ինն ամիս դառը ցավով արգանդումը պահած, հասքըրած մանուկը, կամ թե չէ, սազ էլ որ ըլում էր, մերը բարուրում, ուզում էր, որ կամ ինքն էլ հետը մեռնի, կամ մանուկը շթողա, տանի, բայց ա՛խ, անաստված ղզբաշի թրի բերանը կամ երկսին էլ ի միասին էր կտրատում, կամ բարուրը մոր ձեռքն առնում՝ կամ սպանում, կամ ջուրը քցում, կամ քարին տալիս, փշացնում:

— Շատ հալեոր կամ ոտից-ձեռից ընկած պառավ, որ էլ չէին կարում ոտը օտի առաջ դնեն ու կիսաշունչ մեկ քարի տակի նստում էին, որ բալքի թե գազանք գան, նրանց կտրատեն, ուտեն, որ գլխըները բաց չէին անում, լալիս, մղկտում ու իրանց որդոցը օրհնում, բարի ճամփա, բարով մնա առում ու ձեռաց գնում, յա արախլվի ոտներն ընկնում, աղաշում, պաղատում, որ իրանց էնտեղ թողա, հենց խոսքը բերնըներումն էին թրախորով ըլում՝ ո՛չ որդու ձեն լսում, ո՛չ թոռի երես տեսնում ու թամարգու աչքը խփում: Շատ որդի՛ իր հալեոր հորնըմոր, շատ փեսա՝ իր նշանածի կամ նորահարսի, շատ ախպեր իր քվոր, աներ-զոքանչի հալը տեսնելով, որ էլ ջան չունին, որ տեղըներիցը շարժին, իրանք էլ կիսաջան՝ էլած ղվաթներն էլ որ ատամների տակը չէին առնում ու իրանց անգին բեռը շալակում, որ յա իրանք էլ մեռնին, յա նրանց շթողան, մեկ էլ էն էին տեսնում, որ քամակները թեթևացավ, ու իրանց քաղցր, աղիզ բեռան արինը շընթներով շոռալով ծոր ընկավ, գետինը ժած էկավ, իրանց գլխըները աչք ու լիս, ուշ ու միտք կորցրեց, դժժաց: Շատի բախտն էնքան բանում էր, որ թուրը իրան էլ էր զոռը ցույց տալիս, իր սիրելու հետ տանում, պրծացնում: Բայց ա՛խ, իրանք, դորդ ա, պրծնում էին, բաս իրանց քոռիկ մառնուկների, էրեխեքանց ցավն ու հոգսը ո՞վ պետք էր քաշեր, ո՞վ նրանց մեկ պուտ ջուր, մեկ կտոր հաց տար, սոփից, մահից ազատեր: Վա՛յ նրանց օրին. յա անիրավ արախլուն էր նրանց գավթում, յա սովը իր ճանկը քցում:

Բոբիկ ոտները քարերն էին ճղում, բաց գլխըները՝ արեգակը էրում, փոթոթում: Շատ մոր երեխեն գրկիցը խլում էին ու կտոր-կտոր անում, որ եգին գնա: Ո՞վ. երկինքը՝ աչքը բաց, հանդարտ մտիկ էր տալիս, երկիրը՝ բերանը փակ, անկաշ էր դնում. ում տալիս էին էնպես անմեղ քոռփին, դեն էր քցում, մեկ բուռը հողի էլա արժան չէ՛ր տեսնում: Վա՛յ նրան, որ կամ սելի ակն էր կտրվում յա ձին սովի ձեռիցը բեզարում, կամ գրաստը

ժարավի, շոգի ձեռիցը թուլանում, վեր ընկնում. կամ տիրոնջն էլ անասունի հետ էին սպանում, կամ սել, մանր երեխիք միջումը վեր ընկած յա քնած թողում ու տիրոնջը թրածեծ անելով առաջ քշում, հետ ածում. շատը, դորդ ա, վազում, գնում էր, շունքի ջանն աղիզ ա, բայց շատը գլուխը դնում սելի վրա, աղաչանք էր անում, որ կտրեն, մեռնի, պրծնի ու իր ողորմելի զավակները շուտը չթողա:

Ա՛խ, ո՞ր մեկն ասեմ. սիրտս արին ա դառնում, ձեռներս դող ընկնում, աչքերս սևանում: Երանի՛ նրան, որ էսպես բան ո՛չ տեսել, լսել ա, ո՛չ էլ կտեսնի, կլսի. բայց մեր ողորմելի ազգը հազար անգամ ա տեսել, լսել, քաշել: Քար չկա մեր երկրումը, քոլ չկա, որ Հայի արնով ներկած չլի: Դժ՛ւ էլ սրանց հետ գնացիր, սի՛րելի եղբայր իմ Մոսի, իմ գառնուկ ախպեր: Ա՛խ, հենց մանուկ երեսիդ էի կարոտ, էն էլ շտեսա: Մորս ծոցին, իրեք տարեկան, սովը քեզ տարավ, էդ լիս երեսիդ ղուրբան: Գերեզմանդ ի՞նչ տեղ ա, չգիտեմ, բայց երկնքումն էլա երար մի քեզ կտեսնի՞մ, մի ճտովդ կընկնի՞մ, ա՛յ քո անմեղ ջանին մեռնիմ:

Ա՛խ, սի՛րելի Հայ, էս բաները լսելիս, ինչ ունիս-շունիս, տո՛ւր, որ քո ազգը քիչ-քիչ մեկ լավ օր քաշի: Սրանք են, որ դոնեդուռ ման են գալիս, ողորմություն խնդրում, որ գնան, իրանց գիրիքն ազատեն, որ էս դառն ժամանակին Բայազիդ կամ Ղարս ծախել են, որ մյուսներին պահեն: Որդուդ նախի՛ր, աստծուն փառք տո՛ւր, որ քո առաջին խնդալով, խայտալով խաղում են: Ա՛խ, քո դուռն էկողի ցավն իմացի՛ր, մի՛ երեսդ դարձնի՛ր: Սրանք տանից, տեղից ընկած, որդուց, օլուշաղից զրկված, սոված, ծարավ՝ քե՛զ են ապավինել: Մի՛ ասիր, թե թամբալ են, բանից փախչում են, սրանց ամեն մեկի սրտումը հազար թուր կա ցցված:

Սրանց ուտելիքն էր խոտը, ծառերի կճեպը, թուփը ու իրանց սատկած տավարի ջամդաքը, շունքի մորթիլ շէ՛ր կարելի էսպես ժամանակին: Մեկ արտ ոռատ գալիս կամ մեկ խարաբա գեղ տեսնելիս՝ հենց իմանում էին, թե դրախտն են գնում, շունքի լավօսալ, էլի մեկ բուռը ցորեն յա մեկ պտղունց գարի ճարում էին ու հենց էնպես բովում, աղանձում, հատիկ անում. աղը հո ղհաթ էր: էսպես էին քոչում մեր խեղճ, ողորմելի խալխը. շունքի ղղբաշն իմացել էր, կամ ինքն էր ուզում ոսի հետ կոխվ բաց անի, ուզում էր, որ թե երկիրն առնեն, խալխն էլա չի՛ կորցնի, որ տանին Քհհրան, իրանց ծառա շինեն՝ յա թուրքացնեն, յա հողի հետ հավասար անեն:

Ա՛խ, հոգիս դուս ա գալիս, ընչի՞ հին դարդերս էլի նորոգեցի, ընչի՞ էս բանին ձեռք տվի:

էսպես՝ տասը-տասնըհինգ օր քաշեց, որ Երևանու էլիզը կեսվեկես

էլած, ծեծված, ջարդված, կոտորված՝ որը քրդի, որը դարափափախի ձեռը եսիր գնացած՝ կեսը Ղարսա հողը մտավ, կեսն էլ Մասսա սարի էն կողմն անցկացավ, Բայազիդ դնաց, բայց ո՞ւմ մոտ, ո՞ւմ տունը, աստված ո՛չ գիտու: Էջմիածնա միաբանքն էլ ցրվեցան: Առաջին եպիսկոպոսը՝ Եփրեմ, Բարսեղ, Հովհաննես՝ այժմյան կաթողիկոսը ու սյոք, վանքի դարդն առան, էկան բերդը: Հինգ-վեց օր էլ է՛ս քաշեց, ընչանք թուրքի մհասիլը նրանց կցրվեր: Գրքատուն, ամբար՝ որը դարտակեցին, որը փակեցին: Էրկու <հարյուր> ջանիցը հինգն էլա շմնացին, որ սուրբ տաճարին ու Աթոռին պահպանություն անեն, էն էլ ժերացած, ոսից-ձեռից ընկած հաբեղա, վարդսպետ էին, որ լավ համարեցին իրանց չոր գլուխը է՛նտեղ վեր դնեն, ուրտեղ որ էնքան տարի ծառայություն էին արել, քանց աշխարհն աշխարհ ընկեին կամ ճամփին մեռնին:

Բագի խեղճ մարդ էլ է՛սքան հեռու տեղիցն ու է՛նքան վտանգավոր ճամփերով՝ գլուխը փեշն էր դնում, օլլուշալն ուրշի յա աստծուն սլահ տալիս, ևտ դառնում, գալիս, որ համ իր բաղերին ու հանդին, համ իր հարևանների մլթին օբոն անի, ջրի, սլահի, որ չի՛ շորանան: Էս խեղճերն էլ ցերեկը փշերի տակին, քուերի միշումն յա քարափնկումն էին տափ կացած, ու գիշերը՝ մութը գետինն առնելիս, ոտ ու շիլթու կարվելիս, մահվան դողով ու քրտնքով դուս էին գալիս, իրանց բաղերը, հանդերը ջրում, իրանք էստեղ հալվում, մաշվում ա՛խ ու վա՛խ քաշվով, իրանց ողորմելի օղլուշաղն՝ էն դարիւր երկրներումը: Շատը հենց իմանալով, թե ոտը խաշաղվել ա, որ դուս չէին գալիս, իսկույն հարամին բկին շորում, գլուխը կտրում, հողին առնում էյս Գլուխը դասել էր մեկ սոխի գլուխ, ինչպես որ ասում են: Սար ու ձոր հարամով, գողով, ավաղակով լցվել էին. դուշը երկնքիցը վեր էին բերում: Օղը ապականվել էր ջամդաքի հոտով, ու հարամի դշերը, որ աշխարհի տակիցն ասես, թռել, էստեղ էին հավաքվել, որ իրանց փորը կշտացնեն: Զուր ասես՝ մարդ էր բերում, քամի ասես՝ մարդահոտ. քար չկար, որ արինաթաթախ շըլեր էլած: Երկինքը պեկացել, մտիկ էր անում, որ տեսնի, թե ի՞նչքան շարունակություն մարդ կարա անիլ, որ էնըգյորա նրա պատիժը տա:

<8>

✓ Էս ժամանակին էր, հունսի...-ին 1825-ին, որ արինակեր Հասան խանը՝ սարդարի փոքր ախլերը, որ հազար անմեղ գլուխ կերել, հաղար տուն քանդել, քաղաք, գեղ ավերել, Ղարս ու Բայազիդ հինգ-վեց անգամ ոտի տակ տվել, Արզրումա սարասկյարին խղճացրել՝ աշխարհ ձեռին զվրն էր բերել, ոտք բարձրացրեց, որ գնա, Պետերբուրգն էլ առնի, ավե-

րի, Քիֆիզու սիրուն օղուշաղը իրան գազան գորացը մատաղ անի, հրամայեց Նայլի խանին, որ իր դարափափախները ու մսկուն վերցնի, գնա, Ղազարու բերանը բռնի. քրդերի գլխավոր Օքյուզ աղին էլ զրկեց Ղարուս սնուրը, ու ինքը իր սարլապներովը, ղոնշունովը գնաց Ապարան, որ Փամբակու վրովը, Ֆոսանդ ճարածին պես, ռուսի սահմանը անց կենաւ Բելդերը բոլոր ղայիմացրին, Երևանումն ու Սարդարաբադումը, որքան հարկավոր էր, զորք ու ջաբախանա թողին ու մնացածը հետընկեր վերցրին:

Ո՛վ էս սհաթը Երևան էր մտել, հենց կիմանար, թե ջրհեղեղը նոր ա էկել, աշխարհս քանդելու Ասլարան դառել էր մարդի ղասաբխանա: Օր չէ՛ր ըլում, որ սարից, շուից մարդ չի՛ յոնեն ու Հասան խանի առաջը չբերեն: Ամեն գլուխ բերող նրա աջու ձեռն էր դառնում, փեշքաշի տուտը Ղարս էր հասելու Առանց մարդ սպանելու մեկ օր աչքը չէ՛ր կպցնում: Տեղիցը վեր կենալիս, նամուզը պրծածին պես, առաջին գործն էն էր, որ ջրատար, մոլորած հարընրի, որ Լստեղ-էնտեղ ճանկում, բերում էին, կամ աչքընկեր հանի, ըլի՞ ու պոռնկը կտրի, կամ ոտն ու ձեռները կտրիլ տա, կամ կտրատած ձեռները դաղած Էլլի պղնձի մեջը կոխիլ տա, որ արիներ կտրվի, կամ նրանց սաղ-սաղ փառչալամիշ անի: Նաղի խանի առ Օքյուզի դուշաղ ծառեքը հրաշք էին գործում:

Ինչոր Ղալախ-Բոուշու դոնմիշ էր էլիլ, շատ էսիր սրանք էին բռնում իրանց միջիցը ու ղղբաշի ձեռը տալիս: Ծամփա ասես, վե՛լաղու թյուն ասես՝ սրանք էին անում ու թշնամուն կամ իրանց մեջը բերում, կամ իրանք խեղճ հայերի տունն ու տեղը թալանում: Շատ անգամ է՛ն մարդի, որի հետ որ աթաղան, բաբաղան, մուղարար, տարերով նստել, վեր էին կացել, հացը կերել, հարևանություն արել, գալիս էին ափաշկարա, օրը ճաշին տունը կտրում, ոնեցած չունեցածը վերցնում ա հետն էլ ասում, որ՝

— Մենք տանինք լավ ա, քանց թշնամին. մենք ձեր դոստն ենք, մենք ուտինք ձեր մալը, թե չէ՛ թշնամին կգա, կտանի:

է՛սքան բանն անց էր կացել, խորամանկ պարսիկքը իրանց բանը կնպես էին գողի պես սկսել, որ մեր կողմը ո՛չինչ խաբար չկար: Կսպես անօրենություն շա՛տ էր պատահում: Շատ տարի, Ղարսու կամ Բայազգու վրա գնալիս, էս օրը հազիր էր: Ապարանը ամեն տարի էր դուս դայիս սարդարը իր ղոնշունովը, իրնք ամիս մնում, Փամբակու մեծավորին փեշքաշ ուղարկում, իր մոտ հրավիրում ու հուզար օրթումով հավատացնում, թե ռուսը քանց նրան էլ մեծ բարեկամ չունի: Էս էր պատճառը, որ Փամբակու իշխող մեծավոր իշխանն և դորապետն՝ Սավարզամիրզա, ո՛չինչ

կասկած չէ՛ր տանում: Ղորդ ա, էստեղ-էնտեղ տավար, եսիր տանում էին, ամա էս բարի սովորությունը էսօր էլ ունին մեր պատվական դրացի Ղազախ-Բոռչալուն: էսօր էլ են մարդ սպանում, թալնում, կոտորում, նրանց բան ու գործն է՛ս ա միշտ: էստուր համար զարմանք չի՛, որ ո՛չ ոք մեկ շար բան չէ՛ր մտածում, թե Երևանը քոչում էր. նրանք հավատացնում էին, թե սարդարը ուզում ա գնա Արզրումու վրա: Ղալաբանթիղ հազար անգամ էր պատահել, էս նոր բան չէ՛ր, ու նրանց աղալարները էնպես էին Սավարզամիրզի սիրտը ձեռք քցել, որ ինչպես ուզում էին, էնպես էին շիտ տալիս: Բազի հայ էլ, որ Երևանիցը, իր բարեկամներիցը գիր էր ստանում ու գիտեր, թե բանի զորությունն ի՞նչ ա, ձեն հանելիս՝ Ղա-րաբքիլիսումը վրեն ծիծաղում, ռխին խփում էին ու վախուկ հայ կանչում: Աղալարները մեծավորի դուռն ու շեմը էնպես էին բռնել, որ մեկ հայի շէին էլ թողում, որ շունչն էլա հանի:

էլի Փամբակու հայերը պարսից խորամանկությունը լավ իմանալով և իրանց քաշած դառն օրերը միտք բերելով՝ ամեն տեղ պատրաստություն էին տեսել: Համամու, Պարնի գեղը, Գյումրի, որը բերդ ուներ, պատերը շինել, մեջն էին մտել. հլղարաքիլիսեն բերդ ու էր շունենալով՝ սելեր ու գութան իրար վրա էր դրել, սանդար կապել.— ունեցած-շունե-ցած էնտեղ <էին> ղալիմացրել, գեղարենքն էլ իրանց մեջ առել, ինչ հին ժամանակից թուր, թվանք ունեին, հավաքել, տղամարդիկը գիշեր-ցերեկ ասպարավորած՝ օղլուշաղը էնտեղ էին հավաքել, տավարը բերդի տակն արել, որովհետև նրանց մեծ հարստությունը տավարն ա, գիշեր-ցերեկ ղարալու էին քաշում. հանդն էլ բավմությունով էին գնում. ճամ-փեքը համարյա՛ թե փակվել էին. շատ գիշեր, շատ վախտ էլ Քրիստոսի խոսքին չէ՛ին մտիկ անում, մեկ թուրք աչքը թեքելիս, գլուխը հետն էր թեքվում. շունքի յայլադի ժամանակն էլ էր:

Թուրքերը լավ էին իմանում, թե էշը ո՞րտեղ ա կորել, ու ինչ տեղ ուզում էին, որ իրանց դաղանությունը բանացնեն, իրանց արինը իրանց սիրտն էր թափում, շունքի, թև քիչ, թե շատ, էլի Փամբակու, Լոռվա, Ղարաբաղու, Մշու, Բայազդի հայերը սարում, շուրմ մեծանալով, շատ տերտերի ու ժամի ձեն չլսելով՝ մինչև էսօր էլ իրանց սոպոության հետ էն քաջ տղա-մարդության հոգին էլ ունին, որը որ ունեցել են մեր անհաղթելի նախ-նիքը, ու տեղն ընկած վախտը է՛լ ավետարանի ու վարդապետի խոսք նրանց չէ՛ր վախացնում, թե որ արին վեր ածեն, դժոխքը կերթան, ու մատը բարձրացնողի սաղ ձեռն էին բերանը կոխում, հավ թոցնողի՝ գլուխը թոցնում: էս էր պատճառը, որ թուրքերը էսօր էլ էս ձորերովը անց կենալիս՝ էնքան քարափի լեռ քարիցը շեն վախենում ու գետի կատա-

դուժյունիցը, որքան քարափների բերնիցը, որդիանց որ քաջ լուռըցոնց թվանքի գյուլենն, կամ մեկ լղրանի թուրը անցկեննողի գլուխը սոխի պես էին թոցնում ու իրանց թշնամու մարմինը իրանց ձորերին մատաղ անում:

Մենակ դսեղեցի Մեհրաբյան-Քումանյան Հովակիմի անունը քարերը սասանացնում էին: Սարերի, ձորերի միջում մեծացած՝ գազանի ու հարամու արինը թափելով էր նրա ոսկորները հաստացել: Երկու տղամարդ նրա մեջքը չէին կարող խտտել: Հինգ մարդ նրա մեկ ձեռը չէին կարող ոլորել: Նրա գլուխը մեկ օր չէր ցավել: Կերածը մեղր ու կարագ էր, հաքածը՝ շալ, կոխածը՝ ծաղիկ ու չիման. աղբրների վրա, մեշի միջումն էր նա օրորոցումը աչք բաց արել: Նրան ի՞նչ կդիմանար: Աժդհա՛, ու ո՛չ տղամարդ: Չորս գազ ու կես բոյն էր, գազ ու կես՝ թիկունքի լենությունը, դոշը՝ ապառաժի պես հաստ. ամեն մեկ ձեռը՝ մեկ սնի դղար, ամեն մեկ ոտքը՝ մեկ կաղնու ճուղքը, շլինքը՝ մեկ ծառի քոքի հաստությունով: Երեսը մազն էկել, կոխել, երկու թիզ ճակատի տակին սև-սև ունքերն է՛նպես էին բռնել ու նրա արծվի աչքերն ու քիթը կոխել, ինչպես կարկտախառ ամպը՝ գիշերվան աստղերը: Քիթ ու պոռնկն էնպես էին մազի միջումը կորել, ինչպես մեկ ապառաժ քար՝ ջանջալի թփի միջումն: Ութ ախպեր ուներ, մեկը քանց մեկը աժդահա. ամեն մեկը հինգ-վեց որդի ունեին, շատի չէ թե հարսանիքն էին մենակ նրանք տեսել, թոռներն էլ մեծացել՝ առաջներին խաղում, սարն էին գնում: Վաթսուն ջանից ավելի հոգի՝ հարս, փեսա, թոռը, ծուռը, առավոտը նրանց տանիցը դուս էին գալիս, ըրգունը մթանը՝ նրանց օճորքի տակին քնում, ու նրանց հարյուր տարեկան հեր Մեհրաբը դեռ երեկվան երեսի պես բեղերն օլորում, միրուքը սանդղում, փափախը կոտորում, նրանց հետ պար գալիս՝ պար գալի, խաղալիս՝ խաղում, սազ ածելիս՝ շատ անգամ ինքը սազը ձեռներիցը խլում, ածում, խաղ ասում, քսան տարեկանի պես ձիու վրա նստում, ասպարը քցում, ու սարերում, ձորերում, չաղրի տակին՝ պարզիկա գիշերը որդվոցը իրան արած քաջությունները, լուռըցոնց տղամարդությունը, հին-հին բաներից, լազգուց, թուրքից հազար բաներ պատմում ու նրանց էլ ասում, որ քնած վախտին էլ՝ թուրը ու թվանքը բարձի տակին, ոտը գերեզմանումը՝ թուրը յա կողքին քաշ, յա պատանի հետ պետք է հողը տարած, որ անրան քարն էլ իմանա, թե ո՞վ ա իրան տակին թաղած:

Էն Հովակիմը, որ մեկ օր լեղանալիս մեշիցը հանկարծ որ տասնըհինգ լազգի չեն՝ դուս գալիս, ինքն էլ կամաց-կամաց ջրիցն ա դուս գալիս ու որպես թե նրանց բանի տեղ չի՛ քցում, սկսում ա շորերը հաքնիլ: Լազգիքը սովորաբար մարդ չեն սպանիլ, սաղ-սաղ կրնեն, որ տանին, ծախեն: Ըննց որ մոտանում են, ձեն ա տալիս էս աժդհեն, որ կանգնին, ու

ասում, որ տղամարդկությունն էն շի՞, որ տասներհինգ մարդ մեկի վրա թափին, բռնեն. թե սիրտ ունին, իրանք մեկ կողմը կանգնին, ու ինքը մեն մեռակ՝ մյուս, թե որ հաղթեն, թո՞ղ էն ժամանակը բռնեն, տանին: Լազգիքն էլ իրանց գլուխը ենքան ցած չհամարելով՝ համաձայնում են: Ասլան Հովակիմը թվանքը քցիւն ու առաջի մարդին սպանիլը մեկ ասնում: էս զզուտ վախտը էլ գլուխի շի՞ մտիկ անում, թուրը հանում աս, մեղքներն ընկնում. Քշնամին երեսը ետ աս շուտ տալիս: Տասներորսին էստեղ-էնտեղ, որը թրով, որը փշտովով սպանում, աղցան ասնում: Վերջին տասներհինգերորդն էլ որ էսրի պես շոքում, գլուխը դեմ շի ածում քաջին, նա թևիցը բռնում, վեր աս կացնում ու ասում:

— Քեզ քո կյանքը կրաշխեմ, որ գնաս ձեր կրկիրն ու ձեր քաջ ազգին պատմես, որ իմանան, թե մենակ իրանք շի թուր խփիլ դիտեն, թե լոռու Դսեղ գեղումը էսպես, ինձ նման հազարավորները կան, որ թե ուզենան, ձեր երկիրը ոտի տակ կտան, կջնջին: Ամա՛ հայ քրիստոնեին մեղք աս պես բանը, մեր օրենքը շի՞ հրամայում:

է՛ս Հովակիմը, է՛ս լոռու ձորերի աստվածը, է՛ս սարերի արծիվը, է՛ս մեղեքանց ասլանը մենակ հերիք էր, որ մեկ քարի քամակից ձեն առալիս կամ մեկ շուրմ ոստո գալիս՝ հարյուր թուրքի լեղին ջուր կտրի, աչքերը սևանա: էն սևացած, արևի, անձրևի տակի մուր դառած ունքերի տակիցը որ աչքը չէ՛ր ընկնում մարդի երեսի, էնպես էր իմանում, թե կայծակն աս խփում, ու սար ու ձոր սևանում էր գլխին, գետինը պտտում, ու ինքը քար դառած մնում առաջին կանգնած: Քանի՞, քանի՞ էսպես դաշաղ տղերք քամակին քցած, գիշեր-ցերեկ, էս ահագին հսկայն վիշապի պես պտտում ու լոռվա ձորերումը ու սարերի գլխին զուշը երկնքիցը վեր էր բերում ու ձիավորի ոտի իզը բռնած՝ ձորեձոր ընկնում, ֆորսի քամակիցը հասնում ու տասը ձիավորով հարյուր ձիավորի մեջը ճողում, ջախըբուրդ անում ու էլի, թուրքերի օբեքանց միջովն անց կենալիս, մեկն էլ աս չէ՛ր սիրտ անում, որ աչքն էլ աս խեթի: Ինչպես ինքն էր մեծացել, էնպես էլ իր բոլոր ընկերքը. ամեն մեկ տան հինգ-վեց տղամարդ կար, զարթնն մեծն ու պստիկը. ու սարի շայիր-չիմանը, ծաղիկն, աղբյուրը, ձորի քարն ու էրն էին նրանց ջանը, նրանց հոգին, նրանց կյանքը:

Տաք յորդան-դոշակում, բուխարու առաջի, շկոլում կամ եկեղեցում չէին մեծացել, որ նրանց սիրտ կամ ահ ունենա, կամ թուլություն: Շատ անգամ, անձրև, կարկուտ գալիս էլ, նրանք շուրմը կամ սարումը, քնած տեղը գլուխ չէին բարձրացնում, որ քունը չփախի: Նրանց բուխարին, նրանց փեշը իրանց տան մեջտեղն էր, ուրտեղ որ երկու-իրեք ահագին ծառ իրար վրա քցած՝ առավոտից մինչև մութը էրվում աս, ու իրանք էլ

դռները բաց, շատ անգամ շապկանց, գլխաբաց, կրակի շորս կողմը կըտրում, խմորը դունդ են անում, միջումը թխում, միս են խորովում, հաց են ուտում ու իրանց ձորերի պատմութիւնն անում, ու որդին հոր ճատվն, ախպերը քվորը խտտած՝ անմեղ գառի պես բուրեղշուրը վեր թափում, քնում: Մեկ դալմադալ ընկնելիս՝ իրանց ապրանքը, օղուշաղը տանում էին էնպես քարափնէրի, էրերի մեջ պահում, որ զուշը սիրտ չէր անիլ մտտ գա: Հազար գազ բարձր, սուր քարափնէրի դոշին, որ մարդ մտիկ անելիս աչքը սեանում էր, սրանք էնպես էին ման գալիս, էնպես էին էս քարափի ծերիցը օձի պես էն քարափի ծերին թռչում, որ հեռը վանց տեսնողն էլ մնում էր քար դառած, աչքերը կաշնում էր ու դուզ գետնի վրա չէր կարում ահիցը՝ կանգնիլ, նստում: Տավար, ոչխար, իլխի՝ մեշեքն էին քշում, ու իրանք, թվանքները ուսըներին, սար ու ձոր ոտի տակ տալիս:

Ա՛խ, ի՞նչ տեղ են կենում, որ էսպես շանեն, էս սիրտը շունենան: Վարժատան չէին՝ մեռած բառով, անհոգի շնչով, թույլ լեզվով լսել, թե Հաջք էլ վաղ թագավորութիւն ունեին, որ կամ չհավատային, կամ քունները վարպետի անսիրտ պատմութիւն վրա տաներ: Ամեն քար նրանց համար գիրք ա, ամեն ապառած՝ նրանց համար պատմութիւն, ամեն հին բերդ, քանդված մատուռ կամ եկեղեցի, որ սար ու ձոր լիքն են էստեղ, նրանց համար կենդանի վարժապետ: Ամեն գերեզման, ամեն արձան՝ նրանց համար կենդանի վկա ու պատմագիր: Լողվա անառիկ բերդը, Սանահնա և Հախպատի վանքերի պատերը, տաճարները, սրահները՝ նրանց համար վարժատուն: Իրանք, զորդ ա, կարդալ չեն գիտիլ, ամա սրտներումը երկաթի պես ա գրված, թե էս է՛ն սուրբ հողերն են, է՛ն սուրբ դաշտերն են, ուր մեծն Շահն-շահ Աշոտ Բագրատունի, Սմբատ..., Զաքարե Սպասալար, Արղութիւնց-Երկայնաբազուկ նախնիք, Հովհան Օձնեցի իմաստասեր, Հովհան Նրզնկացի՝ արծվի պես խոյանային, առյուծի պես մոնչային ու հրեղեն սերովբեի ու քերովբեի պես թուրը ձեռ առած՝ երկրումս Օմարի, հոնաց, Ջինգիզ խանի, Քամուրլանգի հոգին քաղեին, երկնքումը իրանց համար անմահութիւն բրաբիտն, անթառամ պսակ պատրաստեին:

Նրանց ծնկները՝ սրանց գերեզմանի վրա շոքում. նրանց երեսը սրանց սուրբ հողին ա քսվում. նրանց ոտը սրանց երեսին ա կանգնում. նրանց արտասունքը սրանց հողի հետ ա խառնվում: Նրանց սերմը՝ սրանց հողիցն դուս գալիս, իրանց պահում: Նրանց տան հիմքը՝ սրանց գերեզմանի վրա շինած: Նրանց մեռելը՝ սրանց միջումը պատճած:

Քնից են վեր կենում, սրանց գեբեզմանը տեսնում,
Թե՛ րուն են մտնում, սրանց երազում տեսնում,
Թե՛ օրթում ուտում, նրանց անունը տալիս,
Թե՛ ճամփա գնում, նրանց աղոթքն հիշում,
Թե՛ կոխվ անում, նրանց հիշում, հաշտվում:
Ո՛վ սուրբ լերինճ, ծորճ, Հախապատ, Սանահին.
Ձեր սուրբ դաշտերումը, սարերի գլխին
Հազար արձաններ անմոռնչ կանգնին,
Կենդանի լեզվով՝ խեղճ անցավորին
Կանգնացնեն, ասեն, էլ լովին կրկին.
«Լա՛ց րո տարաբախտ արևս ու օրերդ,
Լա՛ց րո խեղճ գլուխը, քա՛ց էդ ձեռներդ.
Տո՛ւր հոգիդ անտեր, ողորմելի հայ,
էլ ո՛ւր ես գնում, գլխիդ շտալիս վա՛յ:
Կա՛ց, մեռի՛ր էստեղ, թո՛ղ րո ոսկերճն էլ
էս սուրբ հողումը կարենաս թաղել,
Որ մարմինդ էլա էս աշխարհումը,
Քո թագավորաց հետ ու միջումը
էստեղ դինջանա, շունճի րո աչքը
Կարուտ մնաց, տեսնի րո ազգի փառքը:
Նրանց սուրբ հողն էլա թո՛ղ երեսդ ծածկի
Նրանց կոխած թուփը րո գլխիդ ծաղկի»:

Թողե՛՛ք, սրբազան նախնի՛ք մեր հզոր,
Ձեր սուրբ երեսին զոն լինիմ մեկ օր.
Ա՛խ, շունչս քաշելիս կրակ է դուս գալիս,
Աչքս խփելիս, բերանս քանալիս
Ա՛խ ու ո՛խն ու լաց ամպի պես խառնվում
էրում, խորովում, օրս խավարացնում:
Ա՛խ, ի՞նչ օգուտ, որ սիրտս ա իմանում,
Աչքս չի՛ տեսնում, հոգիս մխիթարվում.
Ընչի՞՞ ձեր թևի տակին շճնեցի,
Ընչի՞՞ ձեր շունչը ես էլ շլսեցի,
Որ վեն Շահն-շահն կամ Մեծն Սմբատ
Ինձ էլ ասեր, թե՛ «Որդի հարազատ,
Տե՛ս, է՛ս հողումը ես րեզ պահեցի,
Տե՛ս, է՛ս հողումը րեզ մեծագրի.

Տ
Շունչդ տո՛ւր, հոգի՛դ, բա՛յց քո հայրենիք
Մի՛ տար բշնամյաց, ու անաշխարհիկ
Ընկնիլ սարեսար, լինիլ շարաշար,
Մտոս օտարաց կամ գերի անճար»:

Փակի՛ր երեսդ, աստվածասեր հա՛յ,
Վա՛յ մեր խեղճ օրին, մեր արևին վա՛յ
Ամպել ա հրկինքը, կայծակին տալիս,
Սար ու ձոր գոռում, հառաշում, լալիս:
Էլ ի՞նչ ես կանգնել ձեռդ ծոցումդ,
Մնացել շվարած՝ շունչդ բեռնումդ:
Փախի՛ր, ա՛խ, գլուխդ ա՛ռ, կորի՛, որ պրծնիս,
Էս հեղեղին դու ի՞նչպես դեմ կընկնիս.

Ա՛խ, ի՞նչպես էսօր դու գլուխ բարձրացրի,
Քարի՛ արեգակ, երեսդ հանեցիր.
Ա՛խ, ի՞նչպես սիրուն աչքդ շխփեցիր,
Ու էդպես հանդարտ էկար, կանգնեցիր,
Որ վկա լինիս անիրավ գործի,
Որ լիս տաս խավար, անողորմ սրտի
Ու խեղճ հայերի արիճն ու ջանը,
Էրված տան ծուխը, փակված բերանը,
Կտրատված լաշը, սուգ ու շիվանը
Լսես, տեսնիս, զնաս էլ ետ քո բանը:
Անողո՛ւրմ երկինք, ի՞նչպես դուք թողիք,
Ո՞ւր ձեր ամպը, կայծակն էսօր պանեցիք.
Չարի սուրբ տեսած՝ դուք սլապանձվեցիք,
Ու փուլ չի՛ էկաք, ձեր տակով շարիք:
Ապառա՛ծ գետին, անկո՛ւշտ հողի փոք,
Հենց անմե՞ղ արին կուզեիր էսօր.
Հենց անշո՛ւնչ մեռել ծոցդ կտանիս,
Մեռողաց սուգ, շիվան ո՛չինչ համարիս:
Աչքերդ կխփես, բերանդ կրանաս,
Ք՞վա՛ն դու գազան, որ ո՛չ կշտանաս:
Ի՞նչ կըլեր էսօր մեկ գուր շարժեիր,
Անմեղի լացն, սուգն դու մեկ լսեիր,
Քո շար օրդիքը հրով խրատեիր,

Քարի որդիք սիրով պանծիր,
Քեզ ֆանդոզի դու տունը ֆանդեիր,
Քեզ շինողի դու տունը շինեիր,
Ու հագար անմեղ հոգի գառնի պես
Մրի շտալիր, խնամեիր մոր պես:

Ետ դա՛ն, անցավոր, ա՛խ, ո՛ւր ես գնում,
Մի՛թե արշան ծովն առաջիդ շտեսնում.
Քո խեղճ ազգի ջանն առաջիդ ընկած,
Արինաշաղախ հողուսը ֆցած՝
Մանուկն մոր սրտին, ճարսը ֆեսային,
Որդին հոր դոշին, աղջիկն մոր ծծին,
Կաթը բերնումը, ձեռը նրա ծոցին,
Արյուն, արտասուք, մազ ու հող, երես՝
Իրար շաղախված, հեձած ծաղկի պես,
Քուշա, ճանապարհ բռնել ես, ֆակել,
Քար ու դաշտ ու հող արճով լվացել,
Քեզ ձեն ես տալիս, բե որ անց կենաս,
Խղարաֆիլսեն մտնես կամ դուս գաս,
Աչիդ մեկ գետեին ֆցի՛ր ու ասա՛,
Աղուխն ա՛ն ձեռդ, սրբի՛ր ու մեկ լա՛.
Չոֆի՛ր էն հողի, է՛ն դաշտի վրա,
Նայի՛ր երկինքը ու լա՛ց, սուլ արա՛,
Հիշի՛ր նրանց հոգին, պահի՛ր ֆո մտնում.
Քե մեկ ազգ իրան, որ էս աշխարհում
Չի՛ պահի, թշնամուն ինքը գերի կբլի,
Աստված էլ նրան աչիք կրֆցի:

<9>

— Տղե՛րք, օյաղ կացե՛ք, թվանքներդ հազրեցե՛ք, երեխեք, օղու-
շաղ բերե՛ք, մեր տունն ածեցե՛ք, — ասեց Խղալարբիխիսի իշխան պարոն
աղա Սարգիսը, — ֆառք աստուծո, տունս հացով լիքն ա, դոմեշներս՝
կթի. ինչ ունիմ ձերն ա. ձեր տավարն էլ, որքան կարեք, գեղին մտտաց-
րե՛ք. սիրտըներդ պինդ պահեցե՛ք, քանի իմ ծուխս չի՛ կտրվել, ու շունչս՝
բերնումս, ջանս ձեր ուղորին դրած ա: Մենք քրդերի ու օսմանլվի հետ
հնք քյալա տվել, էս անսիրտ աշամն ի՞նչ ա, որ մեր առաջին դիմանաւ
Ծւկիեքն էլ որ թռչին, տեղիտեղ կրակ դառնան, մեր մազին շե՛ն կա-

բող զիպչիլ: Մեր ոսկորները Ղարսա սարերումն ա պնդացել, սրանք ո՞վ են, որ մեզ դեմ կենան: Թո՛ղ մեզ բարութ ու թվանք շտան, մեր տղա-
մարդութիւնը մեզ համար բարութ էլ ա, պարիսպ էլ: Լավ նայեցե՛ք, որ
սելերը զայիմ ըլին: Մեկ դաստեղ գնա գեղի էն կողմը, մեկ՝ էս կողմը.
Թե կարաք, մեծ ու պստիկ խառը կանգնեցե՛ք, որ թշնամին հենց իմա-
նա, թե մենք շատվոր ենք, ու սիրտ չի՛ անի, մոտանա: Ծա իմ դաստովը
ճամփի առաջը կկտրեմ. առաջի դուս էկողի ճակատը էս գյուլին դուրբան
կանեմ, որ հրես քցում եմ:

Ղորդ ա, շատ օր մտիկ արինք, չէկան, ամա էս գիշեր ինձ սուրբ
Սարգիսն երևաց, ծառա էմ նրա սուրբ զորութիւնին, ու ինձ ասեց, ՚ր
մեր գլխի թաղարեքը տեսինք: Սուրբ Սարգսի անունը տվե՛ք, աղոթք
արե՛ք, հրես աղոթարանը, որտեղ որ ա, կբացվի: Նրանք մեր ազգի արի-
նը շատ են վեր ածել, մեկ օր էլ մենք նրանց արինը վեր ածենք: Հայ
չե՞նք, հայի արարչին մեռնիմ, նրա ամեն մեկը մեկ սարի բարեբար աւ
էլ վախտ մե՛ք կորցնիլ. կապրինք, էլի մեր հողումը, մեր օղլուշաղի հետ
կիսնդանք, կմեռնինք, էլի մեր ննչեցելոց հողի վրա արին կթափենք: Վար-
դանա թոռները չե՞նք, Տրդատա արինը չի՞ մեր սրտումը, Տիգրանի շուն-
չը չի՞ մեր բերնումը: Սար ըլեր՝ կհալչեր, էլի մենք՝ հայերս չե՞նք, որ
ամեն տեղ անուն ունինք, մեր հավատը ամեն տեղ գոված ա. մեռնի՛մ
ձեր արևին, էնպես մեկ քաջութիւն անենք էսօր, որ աշխարհ ամենայն
իմանա: Դե՛, էլե՛ք, Սմբատ, Աշոտ, Տիգրան, էլե՛ք, ձեր խոքուն (հո-
գուն) դուրբան, տեսնիմ, թե ի՞նչպես էսօր ձեր անունի լայաղ՝ ձեր հու-
նարը նշանց կտաք: Էդպես անուն ունեցողը, սար ըլի առաջին, պտի վրո-
վը թռչի. ծով ըլի, պտի ոտնակոխ տա, ո՞ւր մնա էս քյամալազ, թուլ
աջամը, որ ո՛չ հոգի ունի, ո՛չ հավատ, ո՛չ օրենք: Մեկ մարդ որ մեռոն
չունենա ճակատին, նրանում ի՞նչ զորութիւն կըլի: Մեր ձեռը որ թուա-
նա, աստուծո հրեշտակը, սուրբ Լուսավորչու բարեխոսութիւնը մեզ քո-
մակ կըլին, է՛նքան ա մեր հավատի զորութիւնը:

Տե՛րտեր ջան, վեր կա՛ց, ամենին էլ սրբութիւն տո՛ւր. դրա զորու-
թիւնին դուրբան. մեռնի՛նք, հոգու փրկութիւն ա, ապրի՛նք՝ մարմնի
առողջութիւն: Խոստովանութիւն վախտը չի՛. աստված ինքը պիտի, որ մեր
սիրտն արդար ա: Թե մեռնիմ, ինձ թաղեցե՛ք, իմ հողուս հացը տվե՛ք ու
էս ջիվան որդուս պահեցե՛ք: Հինգ որդի ունիմ, իրե՛ք՝ ախպեր, վեց-օխտը՝
ախպոր զավակներ, հարսն ու թոռը, ամա իմ աչքի լիսը սա ա էլիլ: Ամե-
նից ավելի սրան եմ ուզել, սիրել: Ա՛խ, թե գիտենաք՝ սա ի՞նչ ցեղից ա
Վա՛յ, ի՞նչ ասեցի, դուք լավ գիտեք: Սա մեր քաջ նահատակի՛ Վարդան
Մամիկոնյանի արնիցն ա: Ծրեխա էր, որ հերերմբերը մեռան, ես սրան

վեր առա, ինձ արդի շինեցի, ու ինձ որդուց ավելի համ տվեց: Զուրը որ քցեի, կընկնեք. հրակը քցեի, երեսը ետ չէ՛ր դարձնել: Տեսնո՞ւմ եք է՞ս լին ճահատը, է՞ս պարթև բոլը, է՞ս արծվի աչքերը, է՞ս գեղեցիկ պատկերը: Լսե՛լ եք սրա անուշ լեզուն: Եկեղեցին մտնելիս, հենց իմանաս, հրեշտակ ա մտնում մեր մեջը, գուս գալիս. հենց բռնես՝ արեգակ ա ծագում: Ա՛խ, ամեն մեկ սրան մտիկ տալիս, ամեն մեկ սրա ձեռը լսելիս՝ էնպես եմ իմացել, թե սուրբ Վարդանն ա առաջիս կանգնած: Տե՛րտեր ջան, սրան օրհնի՛ր, ձեռդ դի՛ր գլխին. ո՞վ ա խաբար, աղոթարանը բացվում ա արևով լցված. օրտոմս դառը մոթեր շատ ա անց կենում, ամա մեր հավատը զորավոր ա:

Վա՛րդիկ ջան, արեի՛դ մեռնիմ. քանի շունչս վրես ա, արի՛, մեկ քեզ համբուրեմ, արի՛, էդ սուրբ երեսիդ դուրբան ըլիմ: Թե հողն էլ մանիմ, էդ արդար ձեռովդ իմ աչքս խփի՛ր. իմ հողը դո՛ւ քցիր, իմ մեծ որդին դո՛ւ ըլի՛ր, իմ տեղը դո՛ւ բռնիր, իմ տունը դո՛ւ հովվիր: Քանի ոտդ իմ շեմումն ըլի, իմ տունը կծաղկի, քարերն էլ ինձ պտուղ կտան: Արի՛, երեսիդ մեռնիմ, իմ երկրո՞րդ Վարդան, իմ ազի՛զ Վարդան. գերեզմանումն էլ որ ըլիմ, որ դու գաս, երեսս կոխես, հենց կիմանամ՝ հրեշտակ ա թե՛ վերն վրես փռել: Արի՛, արի՛, երեսս ոտիդ տակը, բալթի թե է՞ս ձեռը, որ հիմիկ քեզ խտտում ա, է՞ս աչքը, որ սուրբ երեսդ տեսնում, է՞ս լեզուն, որ հետդ խոսում, է՞ս օր բալթին էլ լուվին, ու մարմինս քո առաջին անշունչ, անլեզու ընկած ըլի: Կաս՝ ես չլսեմ, սգաս՝ ես չտեսնիմ, չիմանամ: Վարդանի՛ աստված, Վահանի՛ աստված, ո՞վ սուրբ Լուսավորիչ. թե էս ծերացած գլուխը էլ ջեր օր չի՛ պտի տեսնի, թո՛ղ սրա ոտի տակին մեռնիմ: Թե էս հալեոր աչքը էլ արեգակի լիս չի՛ պտի տեսնի, ա՛խ, աստված, քո հողն եմ ու մոխիրը, թո՛ղ սրա ձեռն իմ երեսիս մեկ բուռը հող քցի:

Վա՛րդան ջան, արեիդ մեռնիմ. մի՛ լար, քո արտասունքը սիրտս էրում, խորովում ա: Մի՛ լար, էդ քո հրեշտակի աչքերիդ դուրբան: Քո սուրբ պապի օրհնությունը մեզ վրա ա, սրբի՛ր աչքերդ: Մկամ քեզ որ օրհնեմ, ես պտի մեռնի՛մ. քեզ ո՞ր օրը շե՛մ օրհնել, ո՞ր օրը շե՛մ գովել ու երեսդ երեսիս, աչքերս երկինքը քցել, քեզ ումբր ու արև խնդրել: Արի՛, ո՞րդյակ իմ. արի՛, հոգի՛ իմ. իմ տան սին, իմ կենաց գավազան. իմ օրհնությունը հօր օրհնություն ա: Հոր ձեռն աստված թեզ կլսի: Արի՛, քեզ օրհնեմ. վախտը հասել ա, գնա՛ մորդ մոտը. մյուս տղերքանցս սիրտն ա՛ռ, քեզ պահի՛ր: Աստված էս ձեռը, որ մինչև էսօր մեկի մազի չի դիպել, չի թուլացնի: Դուք ինձ համար աղոթք արե՛ք ձեր արդար բերնովը: էս քաջ տղերքանց ջանն ըլի սաղ. արծիվը երկնքիցը վեր կբերենք:

Տե՛րտեր շան, Պահպանիչդ ասա՛, ազնորանը կարդա՛, մեկ կարճ
աղոթք անե՛նք, աստուծո չա սուրբ երկնքի տակին, բալքի թե դհա շու-
տով մեր ձենը առ աստված հասնի: Երեխե՛ք, շքեցե՛ք, ծունր դրե՛ք. ձեր՝
չա սհաթի ամեն մի շունչը Աքելյան պատարագի պես երկինքը կվերանա,
հանեցե՛ք թրըներդ, թո՛ղ տեր հայրն օրհնի:

Տան կտրներին, հայաթի միշին,
Դաշտի երեսին, հողի բաց դոշին,
Երկնից առաջին, աստղերի տակին
Նրանք շոքեցին, նրանք կանգնեցին:
Էրեխանց ձենը, տղայոց լացը,
Մնողաց սուգը, նրանց մաղթանքը
Իրար հետ խառը երկինքն վերացան:
Հերը որդին օրհներ, մերը զավակն նանձներ:
Մուրն ու խավարը փշ-փշ հեռանար,
Լիսն ու արեը ծանր մտանար:
Երկիրը նրանց արձասունքը արբեց,
Երկինքը նրանց աղոթքը լսեց.
Ուրախ երեսոք տեղից վեր կացան.
Տերտերի ձեռք, խաչն, ավետարան
Ճակատին դրին նրանք, համբուրեցին.
Ձեռ-ձեռի տված՝ իրար սիրտ դրին,
Աչքները սիրով երկինքը փեցին.
Թե ման էլ, թե կլանն նրանց հանդիպին,
Իրար հեռ ապրին, իրար հետ մեռնին,
Իրար հետ արին քափեն ու կովին,
Իրար հետ քաղվին, իրար հետ պսակվին:
Ան ու տխրություն էլ չէ՛ր երևում.
Երեսն արև՝ լիս դառած փայլում,
Արինն սրտիցը կրակի պես վառվում,
Հոգին մարմնիցը ձեն տալիս, ասում.
«Էլ մի՛ կորցնեմ դուք ձեր ժամանակն,
Գրվեց երկնումը ձեր սուրբ հիշատակն:
Սար ու ձոր հրեն ոտն են վերցրել,
Գալիս ձեզ վրա՝ ռոճատակ անել,
Բայց ձեր փառությունն, երկնից զօրությունն
Կարեն աշխարհումս բողալ ձեր անունն.

Քէ սերն ու հավատն, հայրենյաց նախանձն
Որքան զորավոր են ու շնորհապանծ,
Որ մինն հագարին կարա խորտակիլ,
Երկուսը բյուրին՝ կոտորիլ, նվանիլ»:
Ձեն տվին միմյանց, սիրտ տվին միմյանց,
Օրհնություն առան, զնացին ի բաց:

Բայց անմեղ Վարդանն մինչև էն վախար,
Շլինքը ծուրը, աչքերը գետնին՝
Մեկ հորը նայելով, մեկ լացը սրբելով,
Մեկ ա՛խ փաշելով, մեկ սիրտը բռնելով,
Խալխին նայելով, սուզը կուլ տալով,
Երկնին աղոթքը, երկրին արտասունքը
Տալով, հանելով՝ մեկ ձեռը թրին,
Մյուսը հոր ուսին, հոր նտովն ընկած՝
Լար ու մղկտար՝ աչքերը լցրած:
«Անուշ իմ դու հա՛յր, անգին բարերա՛ր,
Իմ կենաց տվո՛ղ, իմ հոգուս դու նա՛ր.
Մկամ տո՞ւնն կարա իմ ոտը փակել,
Մկամ շե՛մ կարա իմ աչքը կապել:
Մի՛թե էս արինն ինձ դո՞ւ շե՛ս տվել,
Մի՛թե էս ջանը ինձ դո՞ւ շե՛ս բաշխել.
Կարե՞ն դինջանալ, ինձ հանդարտ թողալ:
Բաւտումն էլ ըլիմ՝ ոտս բխովումն,
Մահն իմ առաջիս, սուրն իմ դոշումս,
Էլ քեզ կուզեմ, որ ես իմ հոգիս տամ,
Քո ոտիդ տակին մեռնիմ, հող դառնամ,
Որ ես քո կողմումն, ա՛խ, շըլիմ կանգնած,
Իմ կյանքը քեզ շտամ, հոգիս քեզ առաջ,
Հետո քո օտը երեսս կոխի,
Հետո բերանդ իմ հոգիս օրհնի:
Ա՛խ, հա՛յր իմ, հա՛յր իմ. քո ըմբռիդ մեռնիմ,
Առանց քեզ մեկ օր թո՛ղ ես լիս շտեսնիմ.
Մեռնիմ՝ ինձ թաղի՛ր. ապրիմ՝ ինձ պահի՛ր,
Ինձ տա՛ր քո հետը, ինձ մի՛ սպանիր:
Տե՛ս, էս սուրը, որ ձեռիս բռնած եմ,
Առանց թշնամու իմ սիրտս կխրեմ.

Մինչև քո աչքի, քո տան առաջին
Հարիւր թշնամի՛ քեզ մատաղ շքլին.
Մինչև՛ էս ձեռք քեզ գյուլլա քողովն՝
Հավի պես շնորքի քո ոտից տակին.
Մինչև էս թուրք հարիւր բրավորի
Շիինքն առաջին կամ ձիւ յիրի
Տակին չչարդի, էլ ո՞ր ես ծնա.
Իմ կերած հացը քրովս շի՞ դու գա:
Ձէ՛, հա՛յր իմ, հա՛յր իմ, քեզ մատա՛ղ քլիմ,
Ինձ էլ տա՛ր հետդ, որ ես էլ կովիմ:
Աշխարհ իմանա, թե քաջ Վարդանի
Ցեղն ու բոլոր ազգն՝ անմահ, անվանի,
Հայրենյաց սիրուն, հավատի խարեր
Պատրաստ են գոն տալ իրանց կյանքն, օրեր»:

— Սելավն վրա պրծավ, գլուխդ պահի՛ր, Վա՛րդ ջան. տուտը բաց
էլավ, մնաս բարով, դո՛ւրբան»:

«Ինձ ո՛չ սելավի, ո՛չ քրի, քվանքի,
Ո՛չ ամալի կայծակ, ո՛չ ֆրքնա ծովի
Ձե՛ն կարող հաղթել, քեզանից խլել:
Տե՛ս, սֆրա էկողն ի՛մ ֆորսս պտի քլիլ.
Քե սելի տակիցն չե՛ս ուզում՝ կովիմ,
Դու կգամ դաշտը, մենակ կկանգնիմ,
Կընկնիմ նրանց մեջը կեծակի ուրան,
Դաղըբմի՜շ կանեմ, ինձ կտամ դուրբան:
Յա՛ արագահաս գինավոր Սարգիս,
Քեզ եմ կանչել, դու դվար տո՛ւր ձեռիս»,
Ասեց պատանին՝ Վարդիկն Հայկազուն,
Ոտը վեր քաշեց քվանքի ու իսկույն
Ական թոթավե՛լ՝ թշնամու գլովսն
Ձիւն հտովն ընկավ, լիսը բացվեցավ:

Կամեցավ երկինքն՝ ամպերն հավաքի,
Որ էս դառն վիճակն բնավ չտեսնի,
Բայց արեգակի լիսն, քամու քեն
Առան, տարան նրանց սարերի ետեն,

Որ տեսնին Հայոց Բաբուրյան հանդեսն,
 Թշնամու հաղթիլին ու նրանց սև երեսն:
 Ինչպես կատաղի գազան՝ Հասան խանն
 Թափի տակիցը դուս պրծավ, հասավ.
 Շորագյալի դոշն մթնեց, սևացավ.
 Խլղարափիլիսեն մխամը կորավ.
 Հենց բունես, երկինքն հսկեարժ փուլ էկավ,
 Ամպ ու կայծակով ֆանդեց սար ու ձոր.
 Էսպես էր նրանց ինդն հալը էսօր:
 Տավարն մեկ կողմից Բշեցին, աարան,
 Գեղը մեկ կողմից կրակ տվին, առան:
 Ինչպես մեկ կաթիլ գարնան անձրևի՝
 Սաստիկ մռելի, ֆամու ձեռ ընկնի,
 Կամ մեկ անմեղ գառը հարիր գազանի
 Ռաստ գա ու մնա կանգնած նրանց միջի,
 Էնպես մնացին չորս կողմը պատած.
 Վերեն՝ երկինքը, ներքեն՝ հողը սառած:
 Բայց Բաջ Հայկազունք սիրտ-սրտի տվին,
 Վարդանն մեջ արած՝ իրար կանչեցին.
 «Մեռնի՛նք թո՛ղ էսօր մենք էլ միասին,
 Որ սուրբ Վարդանի հասնինք, ա՛խ, փառփին:
 Ընկե՛րք, մի՛ վախիք, դուք դոշաղ կացե՛ք,
 Քամակ-ֆամակի տվե՛ք, միացե՛ք,
 Թո՛ղ մեկ հող, մեկ սուր փրթի, մեզ թաղի,
 Մինչև ետին մարդն, մեկն էլա չփախչի»:

Արեգակը կրակ դառած՝ Ալագյազի կողմիցը բարձրացավ. աչքերը սրել, երկրի մեջն էր ուզում մտնի, քարերը ճոթոի, որ պարզ տեսնի մեր ազգի քաջահաղթությունն ու տղամարդությունը: Ամպերի գլխին բոց էր վեր ածում, որ շհամարձակին նրա երեսը կալնին ու իրանց տեղը տազ արած մնան: Սար ու ձոր սիրտ ու գլուխ բաց էին արել ու իրանց խոնարհությունը, իրանց ծառայությունը ցույց տալիս: Բայց Խլղարափիլիսեն է՛ն խավարն էր բռնել, է՛ն շամանդաղն էր պատել, որ աչքը իր առաջը բռնաց էր տեսնում: Թվանքի ձենը, թշնամու գոռոցը, ձիանոնց խրխինջը, տավարի բառանջը, գետնի թուղը ու դումանը Շորագյալու գաշտը

բռնել, կապել էին: Քրիստոսի խաչի ու Ալու փանջի հոգին ո՛րչինչ օր էն-
պես իրար շէին դիպել, ինչպես էս սհաթը:

Հարլուր անգամ պարսից սեւագունդ զորքը զու արին, երիշ քաշեցին,
ամեն անգամ էլ հարլուրով կոտորվեցան, իրանք իրանց լաշերի վրովը
էլի ետ փախան, շունչ առան, էլ կրկին էկան, էլ կրկին մեկ բուռը խալխի
թվանքի համն առան, էլի ամոթով ետ դարձան: Ո՛չ Նադի խանն էր կարում
իր հունարը ցույց տալ, ո՛չ Օբլուզ աղեն, ո՛չ Սվանդուլի խանը: Ղազախ,
թուրգ, սարվազ՝ ինչ տղամարդութլուն ունեին, թափեցին, ո՛չ նիզամով
կարացին, ո՛չ երշով մեկ քանի հողագործի տուն առնեն: Որտեղ մոտա-
նում էին, տան դռներիցը, սելի արանքներիցը թվանքները էնպես էին
ճռոտմ, որ շատ պարսիկ իր ընկերին էր ոտնատակ տալիս: Տա՛վար, ո՛չ-
խար գնացին. արտերի կրակի բոցը և ծուխն երկինքն էր հասել:

Հասան խանը հուսակոտուր սկսեց Սահակ աղին ղրկել, որ նրանց սի-
րով հորդորի, գան, նրան գլուխ վեր բերեն, ոսիցը գոնմիշ ըլին, իրան
հնազանդին, նա նրանց մազին շէր դիպիլ: Բայց Սահակ աղեն՝ էս երե-
վանցվոց փրկիչը, որ օրը հարիր մարդի գլուխ պրծացնում, գազանի ձե-
ռիցը իր ազգին խլում, պահում էր, օրը հարիր աղքատ հայի դարդին հաս-
նում ու թուրքիցն ազատում էր, ի՞նչ սրտով պետք էր նրանց խրատ տա,
որ աստված թողան, սատանին հնազանդին: Բայց հրամանը ծանր էր.
չաներ, հազար հայի սարվազ ու ձիավոր, որ ղոնշունումն էին, մեկ բո-
պեումը սուրը կքաշեին: Աղլուխը աշքին դրած՝ մոտացավ էս պաշտելի
իշխանը: Նա շէր արտասվում, թե գան, հնազանդին, նա լաց էր ըլում,
թե իրանց գլխի ճարը տեսին ու գազանի ձեռը շընկնին: Հենց հայի ղոն-
շունը մոտացավ, Սահակ աղեն՝ նրանց գլխին, հենց բերանը բաց պրեց,
որ խոսի, ո՛չ թե նրանց դարձնի, այլ խրատ տա ու մխիթարի, հարիր
թվանքի բերանը ցցվեց.

— Գնա՛, աջամի հայ, էդ երեսիդ միտոնին ենք խաթր անում, թե
չէ վաղուց ձեր արինը մեր հողը կներկեր, վաղուց ձեր հոգին մեզ ղուր-
բան կըլեր: Լուսավորչուն գնացե՛ք, խունկ ու մոմ վառեցե՛ք, որ ձեզ
սաղ-սաղ ետ ենք դարձնում: Մենք աջամի հացը շե՛նք կերել, աջամի
ձեռի տակին շե՛նք մեծացել. որ նոքար դառնանք: Դուք մեր թրի հունա-
րը լավ գիտեք, դուք ղրաղ կացե՛ք, ձեր ի՞նչ գործն ա. թո՛ղ մեր թշնա-
մին մեր առաջը գա, սիրտ ունի, մոտանա, սովորել ա զողի պես գեղեր
քանդի, տավար հետ ածի. թե կտրիճ ա, թո՛ղ իր հունարը ցույց տա:
Մենք հազար մարդ շենք ըլիլ, ձեր ղոնշունը քսան հազարից էլ ավելի ա-
քանի շունչ ունինք, մեր հողն ու օղլուշաղը ձեզ շե՛նք տալ, ե՛տ
դառ:

Ինչպես մեկ կատաղած դափլան (վագր), էս բանը որ լսեց Հառան խանն, հրամայեց զորացը, որ թրի, թլանքի մտիկ շաննն. յա՛ էն օրը մեռնին, յա՛ իրանց ամոթը ծածկեն, յա՛ Խլղարաբլիխսն տակնուվեր անեն, յա՛ իրանք սուկուլն ըլին: Ինքը թուրը հանած՝ ուզում էր, որ նրանց առաջին գնա ու առաջին թուրը ինքը խփի, սելի սանգարը ինքը կտորի, սվալի երի գլուխն ինքը թոցնի, Օքյուզ աղեն մեկ կողմից, Նաղի խանը մյուսից՝ հազար մուննաթով նրան կակղացրին, որ իր անօրեն լինացը խնայի, իր գլխի պատիվը չի՛ կորցնի, ինքը շագրումը նստի, սարիցը նայի, տեսնի, թե ի՞նչ հրաշք կգործեն նրա ծառեքը. երբ իրանք կմեռնին, էն ժամանակը թո՛ղ գա, որ նրանց արնի ջառմեն հանի: Խնդրները կատարվեցա՛վ. երկաթի երեսը մի քիչ դինչացրուց, քոսա միրուքը սլալեց ու քավթառ քոսի աչքերը դես ու դեն քցելով, անատամ շանեքը իրար խփելով՝ նոթերը կիտեց, դայլանը քաշեց, որ քիթ ու պոունկը դեռ ծխով չիքը՝ իր դժոխքի բերանը բաց արեց, որ ինչ հայի ձիավոր ու սարվազ կան, առաջ քցեն, իրանք ետևիցը գնան, որ սրանք կտոտրվին, նրանց բարութը հատնի, որն էլ իրանք ետևիցը սպանեն, թե իրան հավատակցին դիմիշ անի ու երբմիշ չըլի. կամ թե խլղարաբլիխսցիք իրանց դավանակիցը տեսնելով՝ թուլանան, թվանք չի քցեն, որ ետո իրանք հանկարծ վրա թափին, սելերը դաղըթմիշ անեն ու նրանց սպավինողներին կամ սրով ջարդեն, կամ սաղ-սաղ կրակը դնեն, էրեն:

Հասան խանը մեկ քանի ձիավորով նի էլավ սարը, դուրբինը առավ ձևեքը, մեկ քարի վրա պըպղեց ու ձեռով արեց: Օքյուզ աղեն իր քրդերովը, Նաղի խանը իր զաղախներովը՝ աջ ու ձախ բռնած, Սվանդուլի խանը իր սարվաղներովը, Ջաֆար խանը՝ սարդարի մեծացրած փեշղամաթը (փոքրավորը), իր դոնշունովը, հայերին, ինչպես մեկ սուրու ոչխար, մեջ արած՝ ծեծելով, ջարդելով սկսեցին առաջ խաղալ: Քաջածաղիկ պատանին Վարդան, որ հինգ սհաթումը քառասնից ավելի մարդ կամ սպանիլ էր, կամ յարալու արել, որ սրծվի պես էս կարից էն կտուրն էր ընկնում ու որին բարութ, որին սիրտ ապիս, մխիթարում, լեղապատառ վաղեց, հոր անկաջը մտավ ու լացակրկնած, մաղերը պոկելով՝ հորը ցույց տվեց, ճտովն ընկավ, երեսը համբուրեց, ոտները պաշեց, որ շունքի մեկ օր պետք է մեռնեին, թո՛ղ էսօր մեռնեին, սել ու տուն կրակ տալին, օղլուշաղներն էրեին ու իրանք ընկնեին թշնամու մեջը, որ որտեղ թուրը կտորվեր, բարութը հատներ, իրանք էլ էնտեղ նահատակվեին, որ իրանց ազգի վրա ո՛չ թուր քաշեն, ո՛չ թվանք քցեն:

— Ամեն մարդ իր գլխի տերն ա,— գոռաց էս անսիրտ հայկորը էնպես, որ աչքերիցը կրակ էր վեր թափում,— ընչի՞ են էսքան խղճացել,

որ իրանց թուրը իրանց սիրտն են կոխում: Մարդ որ իր տանը, իր աշխարհին մուղայիթ չի՝ կենա, իր հողի դաղըը չգիտենա, մեռնի մեկ օր առաջ լա՛վ ա, քանց սաղ մնա. հողն էլա հո կգինջանա՞: Նրանք էն վախտը կըլին մեր ազգը՝ հայ քրիստոնյա, որ թե էս սհաթին դոնմիշ կըլին ու համ իրանց կազատեն, համ մեզ քոմակ կանեն: Գլխիցս ձևը վերցրո՛ւ, դու դեռ ջահել ես. հալա մեծացի՛ր, ետո ինձ խրատ տո՛ւր: Աշխարհը դեռ փակ ա քո աչքին:

— Հա՛յր, հա՛յր, նրանք ի՞նչ մեղավոր են, գլխիդ մեռնիմ, էդ սիրտը մի՛ ունենար, մեր աղգին խեղճ արի. թո՛ղ մենք մեռնինք, նրանք ապրին: Մեր օղուշաղը մեր մոտին ա, նրանցի աչքը՝ ճամփի, մի՛ անիլ:

— Ձևը վերցրո՛ւ, ասում եմ, հրես էկան: Տղե՛րք, էլ մե՛ք մտիկ անիլ:

— Աղա՛, ձեր ազգն ենք, աղա՛, քո արևի սաղաղին, ամեն մեկս տասը, քսան գուլիս քյուլֆաթ տանը վեր ածած՝ թողել, էկել ենք. թրով են բերել, մենք չէինք գալիս: Աղա՛, գլխիդ դուրբան, տեսնո՞ւմ ես, որ մեզ դոռով կրակն են ածում. յա՛ բաց արե՛ք ձեր սանգարը, որ մենք էլ ձեր մեջը գանք, ձեզ հետ թուր տանք, մեր օղուշաղի տերն էլ աստված, յա՛ թող հայի թրով մենք շմեռնինք: Մեղ մորթի՛ր, գլխիդ մեռնիմ. չէ՞, մենք էլ քո աղչն ենք, մեկ ավաղանում ծնված, մեկ իաշի պաշտող: Մեզ ջուրն ածի՛ր, խեղդի՛ր, մեղ մի՛ սպանիր, մեր դառն օրը մեզ հերիք ա: Մեր փրկիչն էսօր դու դա՛ու: Թուր էլ ունինք, թվանք էլ, ամա հաղար թուր՝ մեր գլխին սրած, հազար գազան՝ շորս կողմներս բռնած: Ի՞նչ անենք, ո՞ր ջուրն ընկնինք:

Ամպերն սկսեցին սարերիցը գոռալով բարձրանալ. երկինքը երեսը ետ դարձացրեց. արեգակը աչքը խփեց: Արին էին ուզում հայոց հակայքը պրծացնիլ, իրանց ազգի արինը պետք է թափեին. հազար մարդ էին ուզում պահպանիլ, հինգ հազար ջիվան տղերք սրախորով անիլ, տասը հազար մանր երեխա՝ մեծ, պատիկ, անհեր, անախպեր թողալ: Մեկ գեղ էին ուզում ջինիլ, մեկ սաղ աշխարհ քանդիլ: Իրանք բոլոր մեռնեին, ետի եկողները կասեին, թե թշնամին նրանց կոտորեց. բայց թե իրանք իրանց աղգի վրա սուր քաշեին, հազար բերան ազգե-աղգս պետք է նրանց անիծեր, թե հայը հայի տունը քանդեց, հայը հային կոտորեց: Տղամարդու-թյուն էին ջանք անում ճարեն, ամոթք, նախատինք պետք է նրանց հավիտյանս հավիտենից մնար: Շատ էլ ուզեց, որ աղա Սարգիսը աչքին, սրտին հուպ տա, բայց արինը ետ դառավ, արտասունքն էկավ, լցվեց, կրակը հանգավ, դող ու սրտուռ ընկավ ջանը: Առաջին էր նայում՝ իր ազգն

էր լալիս, ետևն էր նայում՝ գեղը վա՛յ տալիս, երեխեն գոռում, օղլուշա-
գը մեռնում.

— Էկա՛ն, էկա՛ն, վա՛յ մեր օրին:

Բայց ո՛չ երեխեքանց սուզը, ո՛չ կնանոնց լացը, ո՛չ մահն ու կլանքը
էլ նրանց աչքը չէկան: Երկնային հրեշտակն՝ անմահության պսակը ձե-
փին, էկավ, նրանց վրա կանգնեց, նրանց ձևն տվեց.

— Հազար ու բիլոն ձեր ազգիցը էս օրը քաշեցին. թե ազգ եք ու-
զում պահիլ, ահա՛, ձեր առաջին. մեռե՛ք նրանց ուղուրին, որ քանի
աշխարհս կա, ձեր անունն հիշվի, թե դուք ձեր ազգի արինը լավ համա-
րեցիք, քանց ձեր իսկ կյանքը, քանց ձեր որդիքը: Էլ ի՞նչ եք կանգնել,
կրակ տվե՛ք, սուռն, օղլուշաղ էրեցե՛ք ու վրա թափեցե՛ք:

— Կրակ տվե՛ք, սուռն, օղլուշաղ էրեցե՛ք, վրա թափեցե՛ք. տղե՛րք,
երեխե՛ք, մնա՛ք բարով. ամպեր, թափեցե՛ք. երկինք, գոռացե՛ք. հողե՛ր,
գաշտե՛ր, ձորե՛ր, սարե՛ր՝ սուգ արե՛ք, վկա կացե՛ք: Ով անց կենա էս-
տեղ, ասեցե՛ք, թե մենք մեր ազգի համար մեզ մատաղ արինք, մեզ գե-
րի տվինք, սուրը քաշվեցինք: Սևլավ ըլեր, մեզ տանիլ չէ՛ր. դժոխք ըլեր,
մեզ մոտանալ կարող չէ՛ր. երկիրը բացվեր, մեղ կուլ տալ կարող չէ՛ր.
սաղ Պարսկաստան պոկ դար, մեր մեկ մազը թևքիլ չէ՛ր. Հասան խան,
քո ամեն մեկ թիքեդ հազար սատանի ձեռ ընկնի՛, քո ջիղեն սրտումդ
ցցվի՛: Որդիք, բալա, օղուլ, շոջուլ, դուլում, դարդաշ՝ էլ սուգ մե՛ք անի:
Մեր տները թո՛ղ մեզ գերեզման ըլին, մեր արինը՝ մեզ մեռաջուր, մեր
հողը՝ մեզ պատան, մեր ձենը՝ մեզ ժամ, պատարագ: Սուրբը Վարդան քաջ
նահատակ, դո՛ւ տուր մեղ պսակն:

Խոտի դեզերի կրակն ու բոցը,
Խեղճ օղլուշաղի հառալ հրոցը,
Դարմանի ծուխը, կալերի մուխը
Ամայի պես էլին, օր խավաբացրին:
Գեղի չորս կողմը առավ ալավը,
Տների մեջը ծով դարձավ լացը.
Էլ ո՛չ ճեռ կարաց ուղուն համբուրի,
Էլ ո՛չ մեռ կարաց տղին մեկ տեսնի:
Հարսի սրտումը իր սերը մեռավ,
Փեսի բերնումը լեզուն չորացավ.
Քիրն ուզեց ախպորն ջան էլա ասի,
Ախպերն՝ Բվուրը իր խախտն առնի:
Մեր ու խեղճ հարսներ՝ իրանց երեխե՛ն,

Տղերք, ծերունիք իրանց սուրն ու գեճճն
Դոշին կպցրին, երկինճն նայեցին,
Աշնները խփեցին ու ա՛խ ֆաշեցին:
Մեկը դուր փակեց, որ կրակումն էրվի,
Մեկն աշքը խփեց, որ ցավ չտեսնի:
Տղերքը գեղիցը դուս բռան դաշար-
Տանըցիք փախան, որ ընկնին կրակը-
Էլ լաց չլ'ր գալիս նրանց կարոտ աշքը,
Նրանց բուրշ, բազան մնաց երկինքը:
«Տունը ֆանդեցին սանրցոնց գլխին,
Մեկը ֆանդեցին, վրա քափեցին»,
Ձայն տվեց Վարդանն՝ հզոր պատանին,
Աշոտն ֆաշախրա, Մուշեղ Արծրունին,
Մեկն նաղի խանի, մեկն Օֆշուգ աղի,
Մեկն Ջաֆար խանի ֆամակը բոնեցին-
Երկուսն հրեշտակի պես բռան, գնացին:
Բայց սուրն Վարդանի՝ Օֆշուգ ամդինին,
Որ սաղ առյուծին քե խփեր գլխին,
Իսկույն կսասկեր, կնապաղեր գետնին,
Միջիցն երկու կես արեց և՛ սնաքին-
Կեսն ձիու և կողմը ֆաշ կլավ,
Կեսն մյուս կողմին դիպավ ու կոխով:
Իսկույն սարիցը ամպը տրամեց,
Երկինքը բաց կլավ, քե եղըր պատուկեց՝
Քսան ձիավորով հսկայն Ազասի
Ղարսի սարերիցն բռած, իր զշի
Ձիու ականջումն մտած՝ վեր կլավ
Քրդի շորեռով, սարին վրա պրծավ:
Գագան Հասան խան նրանց ֆուրյ կարծելով՝
Հենց որ մոտացան, ընկավ ֆարերով:
Փեշդսմարֆյարի, խանի, բեկերի
Դիլրներն, ինչպես մեկ անշան ծտի,
Թուսն առաչները, ձիանոնց տակերը:
Հարամու գլխին ջուր, կրակ մաղվեց-
Ձին էլ տիրոջ վրա ուր բարձրացրեց-
Գլամբրու ղզիցը ոսի բալաբան,
Քաջ սալդարների դոստոեն, կապիտանն

Արծվի պես հասան, թշնամուն մեջ առան:
 Քովր մեկ կողմիցն, քուր մյուսիցն,
 Մինը առաջիցն, մինը ետևիցն
 Հնձեցին թշվառ թշնամու գորհր,
 Զարդեցին, բերին էլ բովի կողմը:
 Արինը ծովի պես գնում էր, կանգնում,
 Հայերն լաշերի վրով անց կենում.
 Նոր հոգի առած՝ իրանց տունն ընկան,
 Հեր ու մեր, որդի դոշ-դոշի կպան.
 Հարսն ու փեսայի ջուր դառած աչքը,
 Երկինքն վերացած հոգին ու կյանքը
 էլ աշխարհ էկան, էլ իրար հքան,
 Իրար գրկեցին, իրար մոռացան,
 Իրար ձեռք տվին, բայց դեռ չիմացան՝
 Երկնե՞րումն են, թե՞ աշխարհիս վրա,
 Երազո՞ւմ, քնա՞ծ, թե՞ աշխարհը բաց:
 Հազար անգամ էն սուրբ հողին, գետնին
 Ընկան, համբուրեցին ու ծունը դրեցին,
 Ակոթք, պաղատանք ասածուն մատուցին:
 Սար ու ձոր նրանց վրա խնդային.
 Դեպերի բոցը դառավ շրաղղան.
 Որդի ու ծնող իրար նստով ընկան.
 Ինչ որ ունեին՝ առան ու էկան,
 Որ բովի տակին, սալդարի մոտին
 Հավաքվին, որ էլ վնաս չտեսնին,
 Մինչև թշնամիքն գնան ու կորչին:
 Բայց էս հաղադին քաջն Աղասին՝
 Հազար աչք ուզեց, որ տեսնի նրան,
 Պյուն էլավ իսպառ, կորավ նա անձայն:

<10>

Արեգակը դեռ Երկնքի մեջտեղը չհասած՝ ուզում էր, որ կրակ վեր
 ածի, սար ու ձոր խորովի: Հյուսիսային կողմիցը մեկ մթնած, սևակուլ
 ամպ, երկնքի երեսը շարդելով, վազում էր, որ նրա առաջը բռնի Ալա-
 գյազի գլխիցը մեկ դառնաշունչ բորչազ վեր կացավ ու քար ու հող իրար

գլխի տալով՝ էկավ, Խլղարաքիլիսի վրա դահիճի պես բռնեց: Արինակեր Հասան խանը, որ էսօր ավելի իր ձիուն, քանց իր քաջության հունարովը գլուխը պրծացրեց, կատաղած գազանի պես հոգին բերանն առած որ ետ չի՝ մտիկ արեց, աստված ո՛չ շհանց տա. զորքը ամեն մեկը սար ու ձոր ընկած, շատի ձիանն՝ որը լկամը կոտրած, որի թամբը փորի տակին, որն էլ իր տևրը կնքան էր գլխի վրա քաշ տվել, քարեքար սովել, որ գլուխ, երես ջարդվել, կոտրատվել, ոռտներն էին օրգանգվումը մնացել ոլորված, կախ ընկած, կամ կես մարմինը ջախըբուրդ էլել, սիրտն ու թոքը արինքամ էլել, փորիցը դուս թափել, ու խրտնած ձին, քանի ոտներին էր դիպչում, է՛նքան խրխնջում, սար ու ձոր ընկնում:

Ղուլ ու նոքար Աղասու թրին էին ղուրբան էլել, որ էս միջոցումը Ղարսա սարերի վրա մեկ քանի ղոչաղ բրդստանցի հայ ետեն էր քցել ու արծվի պես, որտեղ մեկ ֆորս ճանկում էր, ական թոթափել վրա էր հասնում, ցրվում, փարա-փարա անում: Հարիբ տեղ նրան ղղբաշի ղոնջունը՝ Մաստարա, Ղոչավանքի ղղերումն, ռաստ էին բերել, հինգ հարիբ մարդով վրա տվել ու քառասունով, հիսունով ջարդվել, էլ ետ դառել: Սուղագյան մեկ օր նաղի խանին՝ էս ահագին գազանին, որ հարյուր մարդի չէ՛ր ապիլ, թե աստված ա ստեղծել, է՛ն տեղը քցեց, որ իր մարդկերանցովը մեկ բարձր թափից վեր ընկավ ու ղղբաշի հողը մտավ, որ պրծածավ, թե չէ՛ Աղասու ձեռին պետք է իր բոլոր սպանած անմեղ հայերի արնի շաղմեն տար: Բայց Աղասու արածները թողանք ուրիշ ժամանակի ու գնանք մեր բանը:

Հասան խանը որ աչքը չի՛ բարձրացրեց ու Աղասուն՝ ձիու անկալը մտած, ետևիցը քշելիս տեսավ, ոտն ու ձեռքը թուլացան. ուզում էր ձին բաց թողի ու քարափնվեր, Արփաշայի ձոբն ընկնի, ուզում էր, որ ինքը իր թուրը իր սիրտը խրի, որ շասեն, թե Հասան խանին սպանեցին. քարին իր գլուխը մատաղ տա, քանց մեկ ռհաթ հայի, որ հաղարներով հենց էն տեղարևնքն էր սուրը քաշել, տանով, տեղով էրել, գերի արել. բայց էի՛ ռաշդի սիրտը ո՛չինչ տեղ կնքան ղայիմ չի՛ ըլիլ, որքան ետին սհաթումը, կյանք ու մահ կովելիս: Մեկ շարք վերստաշափ տեղ էր մնացել, որ շունչը քամուն տա, հենց էն ա, թուր, ասսայբ ուղում էր, որ ետ անի, ձին բաց թողա, մեկ քաշի տակ շոքի ու բալթի իր թշնամուն գլուխով էլա վախացնի կամ սպանի, վախտն անց էր կացել: Հսկայն Աղասի թուրը սրտին դեմ արեց.

— Վե՛ր քցի թուր ու թվանք ձեռիցդ, որ էս սհաթիս փառլալամիշ կանեմ: Դու էստեղ չի՛ պետք է սատկիս, հայակեր շո՛ւն, իմ թուրն ափսո՛ս ա, որ քեզ պես թշվառ ճիճուն սպանի. չէ՛, ամոթ ա իմ տղամար-

գությանը, որ քեզ քարի տակի կամ շուրճի սատկացնեմ, որ ղշերը ջամ-
դաքդ ուտեն, քարերն ու հողը քո մուստառ արինդ ծծեն, ու լսողը էնպես
կարծի, թե կովումը մեռար. է՛դ անիրավ լաշդ չի՛ գտնի, մեռած հողիդ
վրա էլ չի՛ թքի, ու ամեն անց կենող մեկ քար չի՛ վրեզ քցի ու գլուխդ
ուշունց տա, թե քո անաստված ոսկերքն են էնտեղ հող դառել: Հլա քանի
Նրեան չե՛ն առել, քեզ հետս շան պես քաշ կտամ, սարևաար կքցեմ:
Ճանճը սպանիլ ի՞նչ տղամարդութուն ա: Հլա շատ օր պետք է հայի
հաց, խոզի միս ուտես, հայի մեծահոգութունը ու մարդասիրութունը
տեսնիս, որ նեղ օրվան դադրը իմանաս, իմանա՛ս, թե տնաքանդութու-
նը, մարդասպանութունը ի՞նչ գատ ա, իմանա՛ս, թե Քրիստոսի օրենքն
ո՞րքան սուրբ ա, ու կամ մեր խաչին ղուլ դառնաս, մեր հավատը պաշ-
տես, որ հոգուդ փրկութուն ըլի, յա թե չէ, որ էդ արինաթաթախ ձեռնե-
րովդ, էդ սատանի փայ հոգովդ ուզենաս ձեր ջհանգամը գնալ, քեզ էն
հայերին տամ, որի որդիքը կոտորել, տները քանդել, աշքերը քուսացրել
<ես>, որ միսդ՝ ղիմա-ղիմա, արինդ շանը տան ու գլուխդ գեղեղեղ,
աշխարքե-աշխարհ ման ածեն, առաջիդ մատաղ մորթեն աստու համար,
լունքի մատաղի ու մարդի արնի էդքան ծարավ էր քո հարամ սիրտը, որ
բալքի թե իմ խեղճ ազգի սիրտը հովանա: Հազար-հազար գլուխ ես կըտ-
րել, Ղարս ու Բայազիդ քանդել, ավերել, ափսոս չի՛ էս ղուլ գլուխդ քարի
տակի մնա: Զէ՛, չէ՛, Հասան շուն, հայի սիրտը մեծ ա. քեզ վրա պետք
լ գլու շինած, քար կաղնացրած, անունդ ու պատմութունդ վրեն գրած,
ոչ մեր որդիքն էլ քո տղամարդութունն իմանան ու ձեզ պես շան ձեռին
գերի շնկնին, ձե՛զ գերի անեն, ձե՛զ կոտորեն, ձե՛ր հոգին հանեն: Էս
էն քարերն են, որ ոտնատակ էիր տալիս ու հազար գերի վրներովը տա-
նում կամ սպանում, որ հմիկ ոտդ բռնել են, քեզ ուզում են կուլ տան,
քեզանից վրեժ պահանջեն. բայց ես չե՛մ տալ, ես քո արինը էդպես էժան
չե՛մ ծախիլ, էդ թանկ ջանդ ի՞նչպես շուտով վարձարաք կանեմ. հլա
ինձ շատ պետք է տեսնիս, որ արածներդ միտքդ բերես. դու ամաչես, որ
հայի ղուլ ես դառել. ես ուրախանամ, որ քեզ լավութուն կարողացա անիլ
ու մեկ քանի ժամանակ էլ կյանքդ երկարացրի: Նրեսիդ խաշ հանի՛ր,
երեսդ մեր աղոթարանը դարձրո՛ւ. դու մեր անտեր հայերին շատ ես քո
քչաքի կողմը դարձրել ու շլինքը կտրել. էսօր էլ դու մեր աղոթարանը ճա-
նաչի՛ր. մերիցը արեգակն ա դուս գալիս, մեր դաշտերը ծաղկացնում,
ձերիցը տաք քամի գալիս, հանդերը էրում, չորացնում: Զոքի՛ր, Հա՛սան
խան. տերտեր չե՛մ, ամա գետը մոտիկ ա, ջուրը կքաշեմ, Հասան անունդ
կղնեք Օհան: Մեր պասը դեռ չե՛ս պահել, լունքի միս ուտելու սովոր ես:
Օ՛, մեր սրբութունը, որ էնքան ոտի տակ ես տվել, թե որ աստված տա,

համն առնիս, էն ժամանակը է՞դ սև երեսդ կսպիտակի, է՞դ գիլի աչքերդ գառնի կդառնա, է՞դ հոտած բերանդ կդառնա աստուծո տաճար: Մինչև մեր Քրիստոսին չպաշտես, մեր սրբերի առաջին հազար անգամ չըտես, մեր մեռունը երեսիդ չքսվի, մեր տերտերի ձեռը չպաշես, Աստված երկընթեցը ձեն տա, քեզ չէ՞ թե բաց թողամ, փառչա-փառչա կանեմ, էդ փիս հոգիդ սատանեքոնցը կտամ: Շո՛ւտ, շոքի՛ր, շոքի՛ր, թե չէ, տեսնո՞ւմ ես թուրը, գլուխդ սոխի պես կթոցնե՛մ, շոքի՛ր...

Քար ըլեր՝ կպատուվեր էս խոսքերիցը, ի՞նչ թե Հասան խանը՝ աշխարքի աւրը, երկրի քանդողը: Ամեն բանը տարավ համբերությամբ, ձեն չի՛ հանեց: Քուրդ ասեր, օսմանցի ասեր նրան էս խոսքերը, ե՞րբ էնքան կցավեր. հայից էսպես թուք և մուր ստանա, որ մինչև էն օրը խո՛տ, ա՛ղբ էր համարո՞ւմ: Հայը նրա հավատը ոտի տակ տա՞: Արինը կոխեց աչքերը, մեռած հոգին, հենց գիտես, նոր շունչ առավ. ատամները դրուճըտացրեց, աչքերը կայծակին տալով՝ տեղիցը վեր թռավ ու կատաղածի պես դամեն հանեց, վրա պրծավ:

— Հայի շուն, դո՞ւ մնացիր Հասան խանի վրա ոտք բարձրացնես, դո՞ւ մնացիր ձեր հոտած հավատի լափն իմ գլխին ածես. գլո՞ղ պատրուվի, Հասան խան, հողը գլխիդ, էս ի՞նչ ես լսում: Գլխիդ փափախը քամին տանի, քառանայիր, ո՞չ լսիր, էս ի՞նչ իմացար: Հազար-հազար մարդի փոր վեր ածես, մեկ հայի կտորի առաջին էսպես կո՞ւզ գա՞ս. էլ ո՞ւր եմ ուզում աշխարհներ առնեմ, որ էս խոսքը պետք է լսեի: Ընչի՞ չի՞ պետք է ես հայ-օլանի քոքը կտրեի, որ ձեր անհավատ հոգին երկրի վրա էլ չըլեր, — ասաց ու կատաղությամբ դամեն էնպես Աղասու վրա շարտեց, որ թե ձին չէ՛ր խրտնել, ու Աղասին գլուխը կոացրել, դամեն սրտի մեջտեղը պետք է ցցվեր:

Աղասին քարիցը կկարծեր, նրանից չէ՛ր կարծիլ էս բանը:

— Խա՛ն, կատաղած գիլի կերած մսի համը դեռ ատամների տակը կըլի, արինակե՛ր գազան. էդպես հո չե՞ն խփիլ կամ գողի պես վրա պըրծե՛նի՞: Ձեռս ափսո՞ս ա, որ քեզ դիպչի, գազանին գազանով պետք է պատժած: Խա՛ն, հլա ձիուս հունարը տե՛ս, հետո կիմանաս, թե ի՞նչ թուր ա վրեղ խաղում, — ասաց հսկայն ու ձիուն դամշեց:

Կատաղած ձին՝ բերանը փրփուրը լիքը, առաջին ոտները որ չի՛ բարձրացրեց ու թռավ, Հասան խանի լեղին ջուր կտրեց, բայց բախտք բանեց. ձին որ թռավ, նա մնաց մեջտեղը անվնաս: Մինչև Աղասին ձիու ջիւավը կքաշեր ու ետ կդառնար, Հասան խանը հոգի առավ, փշտովը հանեց, ձիու ճակատը ետ դարձնելը ու փշտովի տրաքիլը մեկ էլավ: Հայվանը փոնչաց, երկու քթիցը արինը պրծավ, առաջի ոտների վրա էնպե՞

չոքեց ու գետնին դիպավ, որ Աղասու ոտի մատները օրգանգվին կպավ, աչքը կեծակին տվեց, սևացավ, արինը սրտումը թան դառավ: Մինչև Աղասին ոտը օրգանգվիցը կհաներ, մինչև ձեռը թրին կհասներ ու ձիու սակիցը կբարձրանար, ասլան Հասան խանը վրա հասավ. երկու լտրանոց թորը շողաց. քար ու ձոր սկսեցին, էն ա, էլ իրանց գլուխը լալ, ասլան Աղասին գլուխը որ սաստիկ թափ չի՝ տվեց, էլ ետ փոքր արինը տարացալ, մեկ ոտը օրգանգվումը, ձախու ձեռը թրին ղուրբան տալով, թշնամու դեմը բռնելով, աջու ձեռը որ Հասան խանի գլխովը չի՝ պտտեց, քաշոյի կամ միրքի մագի տեղ շանեն ընկավ ձեռքը. մատները բերնումը, բլթը բողազի տակին՝ շանին որ հուպ չտվեց, էն թաք-թաք հին ատամներն էլ, որ էստեղ-էնտեղ երևում էին, ճոռացին, իրար կպան ու փշուր-փշուր էլան. գլուխը հավի գլխի պես պտտելով՝ էնպես սաստիկ ուշորեց, որ բոլոր տամարները ճոճոացին, ու Երևանու աստուծո գլուխը Աղասու մեկ ոտի տակին մնաց, փորը՝ մյուս, ու էսպես կաղնած վրեն, ինչպես սուրբ Գեորգ իր վիշապի գլխին, սկսեց մեր հսկայն մուշամբեն հանիլ, որ միշտ հետը ման էր ածում, դեմն ատամով ու աջու ձեռով յարեն կապիլ, դեմը էլ հավատի քարոզը կարգալ.

— Հայի ձեռի դու շե՛ս արժան, ոտը համբուրի՛ր, հայակե՛ր գազան: Հայի արնի ծարավ էիր, դե՛, կշտացի՛ր, ա՛նհոգի,— ասաց ու մինչև կուռը կկապեր, արինն էնպես էր վեր ածում, որ խանի աչքին ու բերնին թափի— Քեզ ասում եմ՝ մինչև հայ չի՛ դառնաս, մինչև երեսիդ խաշ չի՛ հանես, շե՛ս պրծնիլ, շե՛ս, ի՞նչ ես մտածում. ես էսօր լուսավորիչը պետք է դառնամ:

Բայց ա՛խ, երանի թե հավատը էսքան չըլեր մեր Աղասուն մոլորացրել, ու վիշապն ընկել էր ձեռքը, սար, վարթարաֆ աներ: Սատանեն իր պոչը մի բանում շխառնի. մինչև դու խաշը կհանես, նա իրան բանը կհոգա: Հենց յարեն կապեց, պրծավ մեր կտրիճը ու ձեռը շարժեց, որ արինը էլ ետ իր տեղը գնա, ու ուզում էր, որ թշնամու շար ձեռները կապի ու էնպես նրան հավատ բերի, աչքը որ բարձրացրեց, աստված ո՛չ շհանց տա. իր ընկերտիքը, ամեն մեկը մեկ սարի՛ ծերից թռած՝ էկան, վրա հասան:

— Ա՛ղասի ջան, գլխիդ ճարը տե՛ս. քեզ ման գալով հոգիքս թռավ, ախր ո՞ւր մնացիր. Հասան խանը նոր ղոնշուն ա հավաքել, գալիս ա: Խղարաքիլիսեն էլ ետ կոխեցին. Բոռչավի թուրքերը կապիտանին գլխից հանեցին, թե ղզբաշը Գյումրու բերդը կառնի, թոփ ու թոփխանա հետըններն առան, ետ դառան. ջրատար, ողորմելի խալխը մնաց չոլումը, ոչխարի պես սառած. ոտը ո՛չ առաջ կարաց փոխել, ո՛չ ետը. որը ձի ուներ,

էլ ո՛չ բարեկամի մտիկ արեց, ո՛չ ազգականի, վեր էլավ, փախավ Գյում-րի. մնացածները, աստված ո՛չ շհանց տա, իրար ճտով ընկած՝ մնացին գառն ու ոչխարի պես բողալով կանգնած: Ի՛նչ նրանց հալն ա, աստված ո՛չ նշանց տա. սար ու ձոր սուգ են անում, լալիս:

— Ձեր տունը չքանդվի, ի՛նչ եք ասում՝ Հասան խան: Տասը Հասան խան հո չկա՞ աշխարհումս. հրես, ոտիս տակին ընկած, հոգին տալիս ա. դուք երազ ե՞ք պատմում, թե՞ զինովացել եք: Հասան խան, Հասան խան. տո՛, հրես գլուխը ճտի պես ձեռումս, դուք ինձ պառավի հեքաթ ե՞ք ասում: Ամո՞թ ձեր փափախներին, տո՛, մեկ մտիկ արե՛ք, է՛:

Ո՛վ կհավատար ապա, թե էն ահագին ասլանը մեկ գառի ոտի տակի ըլի. որ աչքըները չի առավ նրա զարհուրելի կերպարանքին, արինն աչքըները կոխեց. բոլորն էլ թուր հանեցին, որ նրան թիքա-թիքա անեն. էլի մեր խաչապաշտ Հսկայն իր սազն ածեց.

— Ո՛վ իմ գլուխը կսիրի, թուրը էլ <ետ> տեղը դնի. էդ ո՛չինչ տղամարդութշուն չի՛ շոլումը մեկ ուլ մորթել: Թողե՛ք, հալա սրան մեկ հավատ բերենք, ետո ի՛նչ ուզում ա ամեն մարդ, թո՛ղ էն անի:

— Տո՛, տո՛ւր, գլուխը ջնջխի՛ր, դրա հոգին աստված առնի, դրա ամեն մեկ շունը յաղու ա. օձը քանի շուտ սպանես, էնքան քո խերդ ա: Դա էլ օ՛ր պտի տեսնի: Ձէ՛, դրա օրը պտի խավարի, դրա գլխին քար ընկնի: Քարը քցի՛ր գլխին, դրա արինը մեր վզին: Տո՛, մեր ազգի տունը քանդողին էլ թոպե պետք է կյա՞նք տված, շունը բերնումը թողա՞ծ. սպանի՛ր, ասում ենք, թե չէ քեզ էլ հետը կսպանենք:

— Ինձ սպանեցե՛ք, սրան ձեռը մեք տալ: Թո՛ղ սրա մահը մեկ քանի մարդ էլա տեսնի, որ սրտները հովանա, է՛:

էս խոսք ու գրուցումն էին, որ բիրդանբիր ձիավորի տուտը նրանց վրա բաց էլավ: Ընկերքը վրա թափեցին, որ անօրենի թոզը քամուն տան. անփորձ Աղասին, որ մինչև էն օրը նհախ տեղը մեկ արին չէ՛ր վեր ածել, նրանց դեն արեց, խանին քաշեց մեկ քարափի գլուխ, ինքը գլխին կանգնեց, խանի ձեռները կապած՝ ուղիարի պես առաջին վեր դրեց, ընկերներին հրամայեց, որ ձիանը ձորն անեն ու թվանքները հագրած՝ ձորի բերնումը կանգնին, ու իրեք զազաչափ խանիցը հեռու կանգնած, դոշը քարափին դեմ տված՝ էնքան մնաց, որ ձիավորների տուտը մեկ թվանքի մանզզիլ էկավ, մոտացավ:

— Գլխըներդ ոտիս տակին ա, ա՛յ թուրքեր, ձեր ճակատը՝ գյուլլիս առաջին, քսան ինձ նման իգիթ (ղոշաղ) տղերք՝ քամակիս. ամեն մեկս մինչև ձեզանից քսանը չսպանենք, մինչև մեր բարութը չհատնի, կրակ դառնաք, մեզ չե՛ք կարալ մոտանալ: Հինգ սհաթ ա ձեր հոգին, ձեր գլուխը

իմ ձեռիս ա էլել. էն Հասան խանը, որ սարեր էր դողացնում, ոտիս տակին ընկած. սրան նայեցե՛ք, ձեր սև օրը լաց էլե՛ք: Խա՛ն, հրամայի՛ր, որ Խլղարաքիլիսեն ազատեն, կյանքդ էլ ազատ ա, թե չէ՛ հավի պես կմորթեմ. իմ ձեռի հունարը դու լավ փորձեցիր: Մարդ շրկի՛ր, որ ղոնշունդ ետ դառնա, թե չէ՛ քարափիցը վեր կքցեմ, հազար թիքա կըլիս: Ինչքան որ ըլի՛ մեկ հողում ենք մեծացել: Խա՛ն, կոիվ ունիս, դուշմանիդ հետ արա՛, խեղճ հայերը քեզ ի՞նչ են արել: էն ժամանակը քեզ խան կասեմ, թե որ էս տղամարդությունն անես: Մեծություն ունիս, բանացրո՛ւ:

Ջանն ազիզ ա. Հասան խանի նամագն էլ էս էր, որ մեկ պրծնի. հազար արախու ու թուրք սպաններն նրանք, ի՞նչ հաջաթ: Իրան դարդը քաշելով՝ իսկույն հրաման տվեց, որ մեկ քանի ձիավոր հասնին, ղոնշունը ետ քաշիլ տան, մինչև ինքն էլ դա: Բայց դեռ կիսաճամփի՝ Աղասու սիրտը գնաց. քաջ հսկայն չէ՛ր իմացել, թե մհլամը յարի վրա կգնեն: Կարած տելը մնացել էր բոշ. ալիքը թևերովը գնացել, ջանը բռնել էր. արեգակի շոգը մեկ կողմիցը, սովածությունը՝ մյուս, արինն էլ հո, հենց բռնի, ցամաքվել էր. էն հաղադին, որ ղոթքը ետ դառան, ու նա էլ սկսեց կրկին Հասան խանին հավատ բերի, քիչ-քիչ աչքերը շաղկեցավ, գլուխը պտերտեց, ուզեց, որ մեկ գլուխը բարձրացնի, տեղիցը վեր կենա ու ընկերներին իր զլիխ էկածը պատմի, թուլացավ, քամակի վրա վեր ընկավ, աչքերը խփեց, մեկ բարակ ախից ավելի էլ ոչինչ չկարաց ասիլ: Մար ու ձոր ձեն տվին: Աղասու անունը որ տվին, քարափները զարդանդեցին: Ողորմելի ընկերքը քար ու հող գլխերներին տալով ու վրա չի թափեցին ու հարայ տվին, ձենն ընկավ ձիավորների անկաջը: Լացի, սգի ձենը որ իմացան, հենց գիտես, արեգակը նոր ծագեց, ական թոթափել թե առած՝ ետ դառան. էլ ո՞ւմ գլխումն էր մնացել իսելք: Թշնամին էն ա, մեկ թվանքի մանգզիլ մոտացել էր, հարի տեղից թվանքները բաց էլավ: Աղասին աչքը բաց արեց կամաց, ա՛խ քաշեց ու ձևով իշարաթ արեց, որ ձորը թափին: Ընկերքը իմացան նրա մտիքը, ուսըներին դրին իրանց թանկագին բեռը ու ձորը թափեցին:

Հենց ոտն ու ձեռ բաց էլած որ տեսավ իրան, արյունակեր Հասան խանը թուրը ավալ ինքը ձեռն առավ. մինչև ղոնշունը ձորի բերանը կհասնե, Աղասու ընկերքը Անի քաղաքի բուրջը մտան ու էնտեղ, ուր հարյուրավոր եկեղեցի, հազարավոր տներ, քոջք ու սարեք դիմացի սարերին ամաչացնում, վախացնում էին, ուր, ըստ ասության ուսմկին, այնքան էր հարստություն և ճոխություն, մինչ մեկ հովիվ տեսնելով մեկ զատկի, թե կնիկը եկեղեցումը տեղ չէ՛ր ձարել, էս պատճառով մեկ ահա-

գին տաճար շինեց, ու մեկ անսիրտ վանքականի խաթիր աստված հայոց վերջին կենաց ճրագը փշեց, թագավորաց թախաը կործանեց, իրանց սրո, հրո գերի արավ: Ա՛խ, անմեղ սնապաշտություն. թագավորաց հաբեղա-յից մատաղ տղինը, որ էստեղ ընկա՛նք, է՛: Ու էն հիանալի տվերակքը, եկեղեցիքը թուլց մեկ սգո և լացի տեղեր: էս բրջերի ծոցն էր, է՛: սրբոց աղոթքը ու մեր թաղալուրաց՝ Գագկի... Երկնային հոգին, որ Ազատուն պահեցին:

Մինչև նրան հինգ ընկերքը խտտած՝ դետնի տակի ճամփուլը գետի դրալը հանեցին, մինչև ընկերտանց հինգը թաքուն էս կողմից, հինգը՝ էն, սնց կացան, որ ձորից, սարից ձեն տան, հարայ-հրոց անեն, մյուս հինգը բրջի ծակերիցը քսան-ավել մարդ սպանեցին: Նրանք լավ գիտեին, թե հենց էսօր էլ թուրք, քուրդ, հայ՝ ո՛չ ոք սիրտ չի անում Անու միջումն անց կենա, որովհետև կարծում են, թե մեզը քաջքերով լիքն ա, որովհետև աստված մեկ անգամ անիծեց. էս իրանց պատճառ շինեցին. առաջուց էլ էնտեղ էին նրանք շատ քրդի ու թուրքի միսը խորովել ու ամեն ծակ ու խոռ էնպես իմացել, որ սատանեն նրանց չէ՛ր գտնիլ. մեկ կողմից ղզլբաշի սնապաշտությունը գիտելով՝ որ ձորից, բրջից, սարից թվանք-նեքը շնուացին, հայկերը շոտացին, ձորերը, խուլ-խուլ էրերը, խոր-խոր եկեղեցիքը, մատուռները նրանց ձենը ետ չի՛ կրկնեցին, Հասան խանի շինքը թևովց, էնպես կարծեց, թե հազար մեռել, հուլար հրեշտակ, հազար սատանա ոտն են առել, գալիս են: էլ ձեն չկարաց հանիլ. խելագարի պես ձևով արեց, ինքը թռավ, իրան դաստեն՝ քամակին: Նրեք-չորս վերստ հեացած՝ որ մեկ քանիսը էլ էտ սիրտները պնդացրին, որ մեկ տեսնին, թե ախր էս գիվանը ո՞րտեղանց դուս էկան, ո՞ր մնացին, գա՛լիս են. թե չէ՛, մեկ շոբան, սատուծ ուղորմությունիցը որ մինչև հիմա մեկ եկեղեցու՞մ զողալով ջանն իրան էր հասել, ոտը խաղաղված տեսնելով՝ իծանը, սեղաները դուս արեց, որ շուտով գնա, ձորը թափի ու թըշ-նա՛մու ձեռք շընկնի, սատանի պատկեր սեղաների դուխը որ շտեսան պարսիկքը, որ իրանց սատանեքը միշտ իծին են նմանություն տալիս, հենց իմացան, թե Սադայիլի բոլոր զորքը աշխարհ են եկել. իրար գլխով ընկան, թոզն աչքըներն առավ. ամեն մեկ ձիու ոտը փոխելիս, հենց իմա-նում էին, որ հմիկ, որտի որ ա, գլխըները կերթա. էսպես՝ որ աչքըները բաց չարին, աստված ո՛չ մեր թշնամու առաջը բերի. իրանց դժոխքի փորը սկսավ բաց ըլիլ, իրանց զորքն սկսավ հլղարաքիլիսեն մտնիլ, որ կրեք սհաթվան ճամփա ա էստեղանց. քյարի առաջին էնպես հավատով չէին չոքիլ, որ էստեղ շոքեցին, նամաղներն արին, ձեռքները լվացին, միրք-ները սանդղեցին, շունքի ճաշը հասել էր. թրքները սրբեցին, Ալուն իրանց

չնորհակալութունն արին, քյաբին՝ իրանց երկրպագութունը, ու թամուզ ձեռներով, մուտառ սրտով վեր կացան, որ իրանց աստուծո տված մատաղը կտրեն, տոն կատարեն, որ ջաննաթի դուռը շուտով բաց ըլի նրանց առաջին:

Բոլոր տիեզերք, հորիզոնք երկնից, գագաթք լերանց, սահանք բարձանց սկսեցին տապալիլ. թխպագին, արջնաթույր, սկաթն ամպն, որ բարձրացել էր, հասավ արեգակի մոտ ու արյան ծովի պես առուջ փոքր ծամանակ կարմրատակեցավ, ապա կուտակվելով, ծալվելով՝ էնպես այլազունեցավ, սևացալ, մինչև հևու տեղից տևսողք էլ էն օրը էնպես էին կարծել, որ մեկ տեղ աշխարհ ա կործանվում. օրը դառավ գիշերու շավ, նիվ, թռչուն, անասուն՝ վաղուց փախել, քարափնեբլի արանքը, մեղեքանց ծոցն, էրերի սրուճախն էին մտել ու դողալով հեթեթում, հեթեթալով շունչ քաշում:

Խլղարաքիլիսո խոտերի, արտերի բոցը քամին քշելով՝ տարել էր, մեշեքն էր քցել. դուզ, շուլ, դա, քուլ, չավշան, թուփ, խուփ, ծղնոտ, տերև, ծառ, ինչպես ամառվան գիշերը կրակ տված շուլ, սարերը աստղեր էին շինել, ձորերը՝ երկինք, որ պարզիկա վախտը ամեն գիշեր մեր գլխին էրվում են: Կատաղի քամին բոցին սուաջն ալած որ չէր դամշում ու քացի տալիս, հենց իմանում էր մարդ, թե Շորագլալու դաշտը հրեղեն ծով ա դարձել, ու կրակի, բոցի ֆրթնեն (ալիքը) քուքուրթ, կայծակ ածում դաշտերի գլխին: Խուլ ձորերը, խոր էրերը բողազները ետ ճոթած որ կուլ տված քամին էլ ետ չէին քշում, տալիս քարափնեբլի ճակատին, քարերը, ծառերը ուզում էին անկաջները կալնին, ոտ առնին, փախին, ու նբանց դողի ու զրնգոցի ձենի մեկ տուտը երկինքն էր հասել, ամպերն իրաբոցով տալիս, մյուսը գետնի գլուխը, մեջքը, ոսկորները ջարդելով՝ անդունդը խրվում ու հազար տեղ գոռալով, ջարդվելով գնում, կորչում, լուվում, պապանձվում: Կայծակի ամեն մեկ ճամբարակը, ճոպանը, ինչպես մեկ հրեղեն սուր, որ երկինքը չէր ճկում, ամպերի մեջքը կոտրում ու Ալագլաղի, Մասսա, Դվալու գլխին, թափին տալիս, ուզում էին, որ էս ահագին երկրի գլխերը, իրանց աշք-ձորերը տակուվեր անեն, թոռացնեն, իրար սպանեն ու սաղ-սաղ անդունդը խրվին, բաթմիշ ըլին: Ամպերը օխար գլխանի վիշապի նման, երկնքիցը ճուղակ էլած, որ բերանը չէին բաց անում, խփում, ուզում էին, որ սաղ երկինքը կում անեն, ծամեն, փշուրփշուր անեն ու էլ ետ հազար թիթա արած՝ ածեն անիրավ մարդի գլխին, որ ո՛չ երկնքիցն ա պատկառում, ո՛չ աստվածանից վախենում, ո՛չ ջուր իրան օրինակ առնում, ո՛չ հողից մեկ խրատ վերցնում, ո՛չ իր խեղճ հո-

գու ներքին ձևնը լսում, որ գիշեր-ցերեկ լալով, արտասովելով, քնած թե
զարթուն, ձևն են տալիս, գոռում.

— Երկնքի արեգակի պես, երկրի հողի պես, դու, աստուծո պատ-
կեր, բարի կա՛ց, բարութիւնն արա՛, քեզ պահի՛ր, լավութիւնն արա՛, աս-
տրծուն նմանի՛ր, ընկերդ պահպանի՛ր, աստուծո աշխարքը շինի՛ր, նրա
ձեռագործը մի՛ քանդի՛ր, որ դու էլ մնաս շեն, դու էլ չի՛ քանդվիս, հողին
չի՛ հալասարվիս:

Երկինք, երկիր, սար, ձոր՝ անկաջ, աչք խփել, լալիս, սուզ էին անում,
դռններին ծեծում, գլխներին տալիս, երեսները պոկում, պոճկում. ամպք
ուզում էին խղարաքիլիսեն վերև քաշեն, անդունդք՝ իրանց ծոցը քաշեն,
պահեն. քար ու հող իրար կտրատում, սպանում էին, բայց աստուծո պատ-
կեր մարդը՝ աչքը բաց, անկաջը սրած, կոները վեր քաշած, կայծակի
թուրը ի՛ր գլխին էր խփում, նա իր թուրը՝ ողորմելի խղարաքիլիսցւոց
գլխին: Ամպի կարկուտն ի՛ր դռնին էր վեր հատում, որ աստվածանից
վախենա, նա իր թվանքի կարկուտը անճար հայերի էրեխեբանց, անմեղ
մանկանց, նորահաս հարսների գլխին էր վեր ածում: Երկիրն իրա՛ն էր
ուզում քարի, հողի տակով անի, նա մեր աղպի ողորմելի ջիվան ուղիւն
էր արյան ծովումը խեղդում, ջախըբուրդ անում: Սարերն ուզում էին
պարսից գլխին թափին, խո՛ր տանին, նրանք մեր անտեր խալիխ տուն,
տեղ կրակում, իրանց սրի բերնով զիմա-դիմա տալիս:

Ա՛խ, սիրտս կտրատվում ատ. լեզուն ի՛նչ ա, որ բառով կարողանա
էն սարսափելի տեսարանը պատմիլ, որ լսողը կամ կարդացողը իմա-
նա, թե իր խեղճ ավազանի քիր ու ախպերը ի՛նչ հալումն էին ևս սհաթին,
ի՛նչ էին քաշում, ի՛նչ էին տեսնում, ո՞ւմ առաջին, ո՞ւմ ձեռին, ո՞ր աշ-
խարքում, ո՞ր հողում: Ա՛խ, շլինքդ չկուրի, Ա՛ղասի. ա՛խ, ո՞ր էիր ևս
սհաթին: Թագավո՛րք Հայոց, որ Անու միջումը անուշ քնած, ձեր ուղիւը
հարամու ձեռին՝ դուք մեկ գլուխ չի՛ բարձրացրիք, որ նրանց հալարին
հասնիք. է՛ն ուղիքը, որ մեկ սհաթից առաջ աշխարք զարմացըին իրանց
քաջութիւնները, երկիրը սասանացրին իրանց տղամարդութիւնները ու, ինչ-
պես դուք, հսկայաբար պահպանեցին իրանց աշխարհը, ձեր հողը, ձեր
հայրենիքը, ու դո՛ւք, անգութք, թողիք նրանց էսպես փորձանքի միջում,
թշնամու թրի առաջին:

<11>

Բայց վա՛յ ինձ, ո՞ր հասա, ո՞ր տարավ ինձ իմ կսկիծը, իմ էր-
ված սիրտը: Լեզուս չի՛, որ խոսում ա, հոգիս ա, որ զգում ա, ազգիս
արինը առաջիս թափում, իմ հայրենիքն առաջիս քանդվում, իմ սիրելի

ախպոր աղի արտասուները ու դառը սուզը՝ սիրտս էրում, խորովում: Ի՞նչ պես բերնիս հուպ տամ. արինս քթովս ա դուս գալիս, աչքս կայծակին տալիս. ջանս էլ տամ, էլի իմ թանկագին աղզի արինն ու ոսկերքը Շորագյալու հողումը շորացած՝ կարելի ա, թե մեկ մարդի շերեր, մեկ մարդ շիմանար, թե ես էլ էստեղ պետք է զոհ ըլեի*, շիմանայի, շտեսնեի, շայի ու աշի արտասնքով շխնդրեի. ով իշխարաքիլիսու պասամությունը կարդա, ինչ աստվածասեր հայ նրանց տարաբախտությունն իմանա, գլուխը պահի, նրանց հոգին հիշի, իր հոգին ու մարմինը էլ թշնամու ձեռք չտա՛, չտա՛. ջուրն ընկնի, կրակումն էրվի, բայց իր յախեն պարսից ձեռք չի՛ քցի, չի՛ քցի. գլուխը ծախի, իր ալզի դարդին հասնի, իրան գերի շա՛նի, շա՛նի Ա՛խ, երաբ ասածս տե՞ղ կհասնի, թե՞ հետս գերեղմանը կերթա ու հողումն էլ ոսկերքս կմաշի, կտանջի, դրախտն ինձ դժոխք կշինի, գեթեզմանն՝ ինձ գեհյան (քուրա):

Էրեխե՛ք, ձեր ջանին մեռնիմ, ձե՛զ եմ ասում իմ դարդը, ձեզ հմար եմ գրում, ձեր երեսին դուրբան. հողումն էլ ըլիմ, էկե՛ք, վրես կանգնեցե՛ք. թե ազգասիրությունն ու հայրենասիրությունը ձեզ վնաս տա, անիծեցե՛ք ինձ, թե օգուտ՝ օրհնեցե՛ք ու լսեցե՛ք ձեր ընկերների լացն ու սուզը, նրանց հորնըմոր կակիծն, ու ձեր հորնըմոր ծոցում դինջ հանգստանալիս՝ ասածներս մտքներդ բերե՛ք: Խլղարաքիլիսեցոց անմեղ երեխեքանց ձեռը քանի անկաջներդ ընկնի, փառք տվե՛ք աստուծուն, որ էնպես երկնքի տակի ծնվեցի՛ք, որ ձեր աչքը էսպիս բան չտեսալ. նրանց ծոցումը մեծացաք, նրանց կաթովն ապրեցիք ու նրանց արինը շիմեցիք, նրանց դոշի վրա քնեցիք ու շմորթվեցիք, նրանց կոան վրա խաղացիք ու ո՛չ նրանց մեռած, կտրատված, թիքա-թիքա արած, արինաթաթախ լաշի վրա ընկաք ու լալով, արտասնքով նրանց արինը շծեցիք: Կենդանի մոր փորից դուս էկաք, նրանց սերը վայելեցիք ու ո՛չ թե նրանց ճղած փորը դուք կենդանի մտաք, ու ձեր գլուխն էլ նրանց սրտումը արինաթաթախ ցցվեց: Բարձի վրեն, յորդան-դոշակի տակին նրանց խտտեցիք, խնդացիք ու ո՛չ հողի միջումը, քարերի վրա, նրանց արնումը թավալ տալով՝ ձեր արինն էլ հետը խառնեցիք:

Ա՛խ, մի՛ լաք, մի՛ նախատեք ինձ, որ ես ձեր առաջին դժոխք եմ

* Էս ծամանակին վարժատանիցը դուս էկա ու Թիֆլիզուցը գնացի Հախպատ, Եփրեմ կաթողիկոսի մոտ, որ թուղթ առնիմ, գնամ, իմ ծնողացը հասնիմ, նրանց հետ քոչիմ ու գնամ Վենետիկ Ամեն բանս հազիր էր. Օսմանլիցն էլ մեկ տերտեր էր էկել իր որդովը, ուզում էր ետ գառնար: Սրանց հետ էի ուզում ճամփու ընկնիմ, բայց դերձիկը դեռ շորս չէ՛ր հառցրել: Ո՛րքան նեղացա, որ նրանք գնացին, ես մնացի էրկու օրից հետո հենց մտա Ղարաքիլիսեն, Խլղարաքիլիսու եսրներն էկան: Ողորմելի տերտերն իր որդուն էնտեղ էր սպանվել:

բաց անում. Իմ սիրտս էլ որ դժոխքումն էրվի, էսքան շե՛մ կսկծալ, շե՛մ մորմոքվիլ, շե՛մ տանջվիլ, ինչպես Խլղարաքիլիսու պասսուսթյունը միտքս բերելիս: Չբարկանա՛ք ինձ վրա, շասն՛ք, թե երազ եմ պատմում. հազարիցը մեկը շե՛մ ասում, որովհետև ձեռքս թուլանում աս, աչքս սևանում: Իմ լեզուս ի՞նչ աս, հարցրե՛ք էնտեղ ըլողնեբրին, նրանք հազարապատիկ լավը կասեն, թե ի՛նչպես էին տնողորմ պարսիկքը մոր փորը ճղում, երեխեն հանում, թիքա-թիքա անում, առաջ ոտները կտրում, հետո՞՞ ձեռները, ասյա մզրախի, թրի ծերը հանած՝ նրա մղկտալուն, թրպրտալուն երկար ժամանակ մտիկ տալիս, իրանց դժոխային քեֆն անում, ասում, լսում, խնյում, ծիծաղում ու հետո, ա՛խ, հետո, էնպես անմեղ քոսփին հորը մորը տալիս, կամ նրանց գլուխն էլ սրանցի հետ մատաղ անում:

Թողե՛ք, թողե՛ք անց կենա՛նք, հերիք աս. բայց ի՛նչ անեմ, հենց գիտեմ՝ էսօր աս Սահակ աղեն առաջիս կանգնել, աղլուխը աչքին դրել, աղաչանք անում, որ Հասան խանի սիրտը ռահմ ընկնի. էսօր են հայ սարվազներին են երեխեքանցը տալիս, որ նրանք բռնեն, իրանք փառչալամիշ անեն. էսօր են տասը պարսիկք Վարդանի քիր ու յալսերը, հերնըմերը առաջիս սաղ-սաղ քերթում, կաշիները հանում, ոտ ու ձեռ քարով, թոխամխոով ջարդում, քացով երեսներին տալիս, ու Վարդանը՝ էս հրաշագեղ պատանին, ձեռները կապած, էս երկնային հրեշտակը՝ նրանց վրա կտնգնած. ոտն աս կամենում շարժի, ճոպանը չի՛ թողում. ձեռն աս ուզում մեկ բանի հասցնի, չվանն աս դայիմ. թրի առաջն աս ուզում ընկնի, թուրքը չի՛ թողում. սիրտը պատռում աս, ձեռն չի՛ կարում հանի, շունքի նրա հասակի ջահել տղա, աղջիկ հավաքել, ձեռ, ոտ, բերան կապել, տանում են, որ իրանց դինն մատաղ անեն: Ողորմելի պատանին ուզում աս, որ մեկ ետ էլա մտիկ տա, իր ծնողաց սուրբ արինը ու կտրատված լաշը մի տեսնի, փափազն առնի, մեկ կաթ արին էլա վրեն քսի, մեկ բուռը հող էլա ծոցը կամ ջեբը դնի, որ հիշատակ մնա, մեկ համբուրի էլա ու ետին բարովն ասի, մեկ չոքի էլա, նրանց օրհնությունն առնի, բայց ա՛խ, ա՛խ, հարիր սուր գլխին պլոկած, աչքերը կապած՝ իր ընկերների հետ զլում են, անկաջները՝ փակ, որ նրանց ձեռն էլա լիմանան, բերանները՝ կապած, որ իրար հետ խոսին. ձիու երըմիշ ըլելուցն են իմանում, որ շարժում են, բայց չգիտեն՝ ո՛ւր. դժո՛խքը, թե դրախտը.— դժո՛խքը, սիրելի, դժո՛խքը. սրանց տանում են, որ թուրքացնեն, իրանց դինն մատաղ անեն:

Ետ դառնա՛նք, պրծա՛նք. հազար ծեր ու պառա՛վ, հազար տղա ու աղջիկ, մանուկ, ծծկեր իրար վրա փրթած՝ վաղուց ձեռները կտրեցին, երկնային քունը մտան: Ժահահոտությունը քիչ-քիչ սկսում աս բարձրանալ, հարավի շոր քամին՝ փչում. ամպերն էլ ետ սարերի գլխերների հա-

վաքվեցան, նրանց աղաղակը աստված շիմացավ: Արեգակը վաղու՜մ ւ: արևմուտը հասնի, զզլըաշը՝ Ապարան քաշվում: Խլղարաքիլիսեցոց հոգիքը՝ ո՞ւր.— դրախտը. արդարը դժոխքը ե՞րբ կերթա: Խլղարաքիլիսեն էրվեց, ամպերը քաշվեցին, սարերը դինջացան, հարիր տասը- տասնըհինգ տարեկան տղա, աղջիկ Հասան խանի օրդուն մտան: Ղոնշունը նաղրախանեն ածելով, պար դալով ետ ա դառել: դահիճը իրանց թրերն են հագրում, մոլլեքը իրանց լեզվները սրում, որ Քրիստոսի որդիքը Ալուն մատաղ անեն: Վա՛յ, վա՛յ, Հայոց աղգ ջան, է՞ս օրին էիր դու արժան:

Իրիկունը որ գա, ա՛խ, գել, արջ, սարերի գազանները պտի գան, ձեր կացած տեղը իրանց ուրախությունն անեն: էլ ո՞վ կլսի մոր ձեն, հոր աղոթք, Լրեխի խաղ ու ծիծաղ, ժամի ու զանգակի ձեն ձեր լաշերի վրեն: Գաղաններին կմնա բոլոր մեկդանը. նրանք պեաք է կս գիշեր մաբառչա անեն էստեղ: Գնա՛նք, գնա՛նք, միսս սրսոտ մ. օ՛հ, ո՞վ սիրտ կանի մոտանա. բաս էրեկեքանց ճարն ի՞նչ կըլի. նրանք կերթան Հասան խանի օրդուն, լաց կըլին, ջան ասող շի՛ ըլիլ. կէրվին, կմորմոքվին, մեկ ցավող շի՛ ըլիլ: Ամեն մեկը մեկ խանի կամ արախլվի ձեռի՝ հավի պես կծվա կամ լեղապատառ կըլի, կամ սուրը իր դոշը կխրի, իրան կսպանի, կամ տանջանքին շղիմանալով՝ կթորքանա. ո՞վ, լսողը ի՞նչպես չպտի սարապիլի:

Տեսնի՛նք, ո՞ւր գնացին էս անմեղ գառները: Մեր բախտիցը, թե տարաբախտությունիցը, մութը գետինն առել ա, էլ մեզ մարդ շի՛ տեսնիլ, որ եսիր անի:

Մթնագիշերը քեզ մեկ ղարալթու ա երևում. գլուխը ցից, պատերը քանդված, հազար կայծակի ու երկրաշարժության երեսը դեմ տված, դռներն ու վանհարեքը խարաբա, խորան ու սեղան ավերակ՝ կանգնել ա տխուր եկեղեցին Ապարանու: Ուր հաղար գող ու ավազակ աղոթքի ու պատարագի տեղ անմեղ հայերի որդիքը՝ ձեռները կապած, բերան ու աչք խուփ, իրանց շար կատաղությանը սլատարագ արին: Ուր հայոց թագավորքը, իշխանքը ու պայապատքը Ապարանի բյուրուտեսակ ծաղկնևրի հոտը, էն պատվական աղբրների համն առնելով՝ իրանց ամառվան օրերը հովացնում, իրանց հովացած, զովացած սիրտը աստվածային սիրու՛լը վառում, իրանց սուրբ սրտի աղոթքն ու մալթանքը ծաղկների հոտի հետ խառը, թռչնոց ձենի հետ հա՛լասար, մեկ բերնով՝ իրիկուն, առավոտ երկինքն էին ուղարկում: Ուր էս սհաթին էլ մեկ ահագին շորս ջաղացի ջուր մեկ քանդված բլրի տակից, ուրտեղ որ Վաղարշակա, Տիգրանա, Տրդատա ու պարանքն էին, երկիլ Երեսը ճոթելով, Ալագյապի սրտիցը, գետնի տակովը ճանապարհ րաց սնելով՝ բերանը փրփրով լիքը, աչքերը

խոժոռած, դու աւրծնում կատաղած, որ իրան պսակողներէ երեսը տեսնի, նրանց սիրաւ հովացնի, քնկիս, զարթնելիս՝ երկնային ցուր նրանց երեսիցը դողանա, իր ցողը նրանց վրա թափի, բայց, ա՛խ, գլուխը քանդված տեսնելով, վրի շինած ապարանը՝ բրիշակ, եկեղեցին՝ ավերակ, շորս կողմը նրանց հմբի, սեղանի քարերը արհնաթաթախ, մամուռացատ, փշրված ընկած, բերանը կրկին բաց ա անում, որ արտասունքը կուլ տա, էլ ետ իր փերը տանի, բլրի շորս կողմը պտտում, ոլորվում, խոտ ու ծաղիկ պսնկում, սուս, մունջ՝ իր ձենը փոքր քաշում, աչքը խփում։ ջուրը հողի, քարեբի տակին ցրվում, էլ ետ գետինը մտնում, ու կես փայլ առու դառած՝ զնում Երևանու դաշտը, որ նրա էրված, իտրովված սիրտը հովացնի էլա, Ապարանու սուզը, տարաբախտութիւնը էջմիածնին, Վաղարշապատին, Արմավրին, Երասխին, Մասսին պատմի ու նրա սև ջրի դառը արտասունքը իր հետ խառնի, որ Արարատի սրտիցն ու աչքիցն, ահագին գետի պես, լուռ, հանդարտ դու ա դալիս,— Արարատյան դաշտի քանդված, ավերած երեսը տեսնում, վրընկերը սուզ անում ու քիթ ու պոռնկ աղի արտասնքով լիքը, տխուր երեսը անհոգի դամշով ծածկած, քամու առաջին, թշնամու ձևոին ծալվելով, շոքելով, կանգնելով՝ մյուս սարերի աչքի ջուրը, որ էստեղ էկել, ծովացել, կանգնել են, դամշի ու իլզունի միջումը կորել, վերցնի, գնա, խոր Վիրապա, Արտաշատա դգովն անց կենա, ու տրտում Երասխի հետ Զանգին ու Գառնու գետն էլ մեջ անեն, որոց մինը Սևանա աչքիցն ա կաթում, մյուսը սուրբ Գեղարդա սրտիցը բղխում, երևաները կալնին ու սուզ անելով, գոռալով, Նոյան, Նախիջևանի, Մարանդի դերեզմանի, Նարեկա վանքի, Սյունյաց դաշտերի սրտընկրը հովացնելով, աչքընկրը սրբելով՝ գնան, Քուռն էլ մեջ անեն, իրանց արտասունքը նրանի հետ խառնեն ու տակին, կասպից ծովի սիրտըն ածեն, նրա աղի ջրումը կորչին, պարսից նավերը ջալըբուրդ անեն, ոռուսաց նավերը իրանց քամակի վրա տանին ու բերեն, որ ճամփին չուսահատվին, չբեզարին ու էն իրանց բարի ոտը մեր աշխարհիցը չկտրի, որ բալքի մեր հայրենիքը նրանց արծվի թևերի տակին դոբանա, մեծանա, դարդերը մոռանա ու էլ ետ իր առաջին փառքին հասնի։

է՛ս եկեղեցումը, է՛ս քարերի տակին ու աղբրի մոտին, քոլումը կուլ գա՛նք, որ մեզ չբռնեն։ Գիշերն էս ա, հասել ա, օրդուն՝ մեզանից մոտիկ, ու թուրք ազգը ցերեկն էլ էս կողմերովը չի՛ անց կենում, որովհետև Քրիստոսի թշնամի ա, ու անկաջ դնենք գիլանոնց ոռնալուն, պարսից գոռալուն, հայոց լալուն ու սգալուն ու էն անմեղ էրեխեքանց կովելուն, ծեծվելուն, մղկտալուն, շունքի էստե՛ղ պետք է նրանց աչք ու բերան բաց անեն, որ նրանց դարչելի երեսը տեսնին, իրանց ծնողաց երեսը, իրանց

քաղցր հոր տունը մոռանան ու նրանց արինաթաթախ շանգերումը՝ իրանք մրմնջան, նրանք փրփնջան. իրանք մղկտան, սրանք վլխտան. իրանք գլուխ ու երես ծեծեն, խորովվին, սրանք միբուք ու ճալվեր սղալեն ու փառավորվին. իրանք հերներմև, քիր ու ախպեր ձեն տալով՝ դոշերները ետ ճոթուն, նվաղին, սրանք իրանց իմամ շուսեյնի տնունը հիշելով՝ յա ծոցըները ուղեհան նրանց առնեն, յա դանակները, թրերը սրելով՝ նրանց սրտըներին դեմ անեն, որ լուվին:

Ա՛խ, չէ՛, չէ՛. անկաջդ կա՛լ, սի՛րելի, մարդի միսը սբսոտմ ա, գըլ-խիին կրակ վառվում: Աստուրը դուս են էկել, պելացել. ցավակից լուսինը տխուր, դաունալարամ՝ հենց աչքը Ասարանի երևին առավ թև չէ, էլ ետ շոքըշոք արևմտուն ա փախշում, որ անկաջները կալի, էս ուրալի աղազակը չսի. երկիրն իր սև սգի շորը հաքավ, աչքերը խփեց, որ էս դառը տեսարանը շտեսնի. մլմիայն անսիրտ, անգութ սարկը սիրտ ու բերան բաց արած՝ շար հրեշտակ քամու ձևովը խաբար են իմանում, խաբար տալիս. ծիծաղելիս՝ ծիծաղում, հրհռալիս՝ հրհռում, հառաչելիս՝ հառաչում, գոռալիս՝ գոռում, լալիս՝ լաց ըլում, ու մեկ բոպիում հազար տեսակ ձեն իբար հետ խառնում, ու մեկն էլա իրանք չիմանում:

— Նա՛նի ջան... ջան՛ի ջան.. ա՛խպեր ջան... ա՛ստված ջան... բա՛բա ջան, հո՛գի ջան... վա՛յ, վա՛յ... վա՛յ մեր սև օրին, արևին, վա՛յ մեր ջրատար գլխին: Ա՛խ, ի՞նչ կըլեր՝ ձեր ձեռովը մեզ ջուրն ածե՛իք, ի՞նչ կըլեր՝ մեզ չէ՛իք ծնել. ընչի՞ չի՞ մեզ էլ ձեր սրտի վրա մատաղ արին, ընչի՞ չի՞ մեզ էլ զիմա-դիմա տվին. էս ո՞ւր են հասցրել մեզ, էս ո՞ւր բերել. գետինը չի՞ պատվում, մեզ ներս տանում. երկնքի աչքը քոռացել, մեզ չի՞ տեսնում: Ա՛խ, ո՞ւմ ծոցից զրկվեցինք, ո՞ւմ ձեռն ընկանք: Ա՛խ, տեր աստված. ընչի՞ մեզ էսպես սլատեցիր. քեզ ի՞նչ էինք արել, որ մեր աչքը էսպես հանեցիր. ո՞ւմ մեկ վնաս տվինք, որ մեր գլխին քար քցեցիր: Մեր հորներուրը, մեր քիր ու ախպերը մատաղ աղի, ախր մեզ էլ նրանց հետ սանեիր, ի՞նչ կըլեր:

Մութն էկել ա, գետինն առել, նա՛նի ջան, սար ու ձոր իավարել, փակվել, մենք մերը կորցրած հավի ճտևի պես ընկել ենք շու ու դուզ. ո՛չ աչքըներս ա քուն գալիս, ո՛չ սրտըներս՝ դարար, ա՛խ քաշելիս՝ կրակ ա դուս գալիս լերդըներիցս. ո՞ւմ երեսին մտիկ անենք, որ մեր սուզը տեսնի. ո՞ւմ ճտովն ընկնինք, որ մեր արտասունքը սրբի. ո՞ւմ մոտ գնանք, որ մեզ գոզն առնի, մեր սիրտը մխիթարի, մեր դարդն իմանա: Քարերը անկաջ շունին, որ մեր ձենը լսեն. սարերը սիրտ շունին, որ մեզ վրա ցափին. երկնքը՝ հեռու, որ մեզ քաշի, տանի. երկիրը թուր շունի, որ մեզ էլ փրթի, կոտորի. ո՞ւմ ասենք մեր դարդը, ա՛խ, ո՞ւմ: Ընչի՞ մեզ

աշխարհ բերիք, ընչի՞ մեզ կաթը տվիք, պահեցիք. դուք շուտով պրծաք, երկինքը գնացիք, մեզ՝ որբերիս, էս փո՛ւշ աշխարքի վրա թողիք, որ դհա ավելի տանջվինք, դհա ավելի շարշարվինք. ձեր կարոտը մեկ կողմից քաշենք, մաշվինք, մեր ցավը մյուս կողմից սրտըներս անենք, էրվինք, փոթոթվինք:

Ձեռըներս կապած, գլխըներս բաց, երկնքի տակին, Ապարանու շուտում՝ ձեզ ենք կանչում, ձեզ ենք ուզում, ձեր անունը տալիս, ձեր խաթեր լալիս, ա՛յ մեր ազիւյ ծնողք. երկնքո՞ւմն ա ձեր հոգին, թողե՛ք, մեկ սհաթ դա, վրըներս պախա տա. երկրո՞ւմս ա դեռ, մեր աչքին մի երեկ, հասարթներս ասնինք ու հետո, ա՛խ, հետո մեր հոգին էլ ձեր հոգուն տանք. ձեզ հետ թոչինք, ձեզ հետ միանանք, դժոխք թև դրախտ, միասին տեսնինք. ուր որ ըլիք, սուանց ձեզ շմանք. ա՛խ, ի՞նչ կըլի, ի՞նչ... Ա՛խ, ի՞նչպես չի մեր սիրտը սլատովում, մեր ջանը կրվում, մեր բերնիցը կրակ դուս գալիս, մեզ խորովում. ի՞նչպես ա մեր լեզուն խոսում, ու չի՛ բըրբըրվում. մեր աչքը տեսնում ու չի՛ դուս տրաքում. մեր շունչը դուս գալիս ու չի՛ կտրվում. մեր արինը եռում ու չի՛ ցամաքում. մեր անկաջը լսում ու չի՛ քառանում. մեր ոտները փոխվում ու չի մեր տակին փշրվում, խորդուխաշ ըլում. էս ի՞նչ օր ա, որ մենք քաշում ենք:

Նանի՛ ջան, ա՛խպեր ջան, բա՛բի ջան, վա՛յ, վա՛յ... է՞ս օրվան համար մեզ օրորոց դիլիք, է՞ս օրվան համար մեզ սրից, ջրից աղատեցիք, մեր ցավին դարման սրիք. մեզ ջան ասելով, մեր աչքը սրբելով, գողըներդ առնելով, դռըներդ կպցրնելով, քրտինք թափելով, անքուն մնալով, սար ու ձոր ընկնելով՝ մեզ ապրուստ ճարեցիք. ձեր կյանքը խավարացրիք, մեզ ծաղկացրիք. դուք թառամեցիք, մեզ դալարացրիք. ձեր ումբը շորացրիք, մեզ տանը քուն դրիք. դուք հանդում, չուում, արևի, անձրևի տակի ջանըհան էլաք, որ մենք զորանանք. աչքըներդ լիսը սպիտակացրիք, որ մենք մեծանանք, հասնինք, ձեզ քոմակ ըլինք. է՞ս ա մեր քոմակ ըլիլը, է՞ս էր ձեր մուրաղը: էստո՞ւր համար աստծուն՝ լիսը բաց ըլելիս, մութը մթնելիս, գիշեր-ցերեկ աղոթք էիք անում, որ մեր ոտին քար չդիպչի, մեր մատը փուշ չըլի, մեր գլխին կարկուտ, արև չխփի. մեզ իր աչքի առաջին, իր թևի տակին ցավից, շոփից ազատի, որ մենք բաբի զավակ ըլինք. Քրիստոսի խաչի դուլ դառնանք, ավետարանի՛ ծառա, եկեղեցու՛ հող, ազգի պարծանք, աշխարքի՛ շենություն: Ա՛խ, ո՞ւր էս սհաթը աստուծո անկաջը, որ ձեր արդար ձենն մեկ էլա շսեց, ձեր հազար մուրաղի մեկն էլա չկատարեց ու մեզ էսպես քարին տվեց, ու մեր հոգին էլա չի՛ առնում, որ պրծնինք, ա՛խ, կորչինք էս անօրեն աշխարքիցը:

Սրբություն էիք առնում՝ մեզ հետըներդ տալ տալիս. ժամ էիք գնում՝

մեր ձեռք մոմ տալիս. զատիկ էր գալիս, ջրօրհնեք ըլելիս, կիրակու ժամին, սուրբ պատարագին՝ մեզ խտիտ անում կամ ձեռով տանում, քար, ավետարան, սեղանի, բեմի, խաչի, պատկերի առաջին, սրբերի ոտի տակին, գիրքը կարդալիս, սկիւն դուս գալիս՝ մեզ տերտերի ոտը քցում, խաչի առաջը դնում, մեզ համբուրիլ տալիս, դուք էլ համբուրում, աղաչանք անում, որ սուրբ ավագանի, մեռուների շնորհքը մեզ վրա մնա. ջուրն ընկնինք, մեզ պահի. կրակն ընկնինք, մեզ պրծալն, մեզ գորացնի, որ էսօր է՛ս կրակումը, է՛ս բոցումը էրվինք, տանջվինք, մեր ձեռք շիմա՞նաք. մաշվինք, փշանանք, մեր սուզը շանե՞ք. թրով մեզ կտրատեն, մեզ դուք չազատե՞ք:

Ո՛վ արարիչ, մեր հոգու տվող աստված. ինչպես մեզ սուղծեցիր, էլ ետ մեզ սպանի՛ր. ինչպես կյանք տվիր, էլ ետ դու խի՛ր. հող էինք քեզ մոտ, էլ ետ հող շինի՛ր. շունչ տվիր՝ ապրինք, էլի շունչդ ետ ուզի՛ր. Խ՞նչ ենք անում մենք էլ փառքն ու կյանքը, մեզ ի՞նչ հարկավոր՝ երկիր, աշխարհը: Մեր շունենաս, լա՛ դու լաց ըլելիս, հեր շունենաս, գա՛ դու կսկծալիս, քիրդ մոտիդ շըլի՛ դու սուղ անելիս, ախպերդ ձեռք շըլի՛ սիրտդ պատըռվելիս: Ո՛վ մեր արարիչ, մեր տե՛ր ու մեր հե՛ր. հերնըմբընենրս տարար, մեզ էլ տանկիր. քիր, ախպեր առար, մեզ էլ սպանեիր. էլ շենք ուզում քո սերն ու խնամքը, էլ շենք ինդրում, որ պահես մեր կյանքը. հրեղեն սերտվրեղ թո՛ղ մեզ սպանի, բոցեղեն քելովքեղ թո՛ղ մեզ էրի, խորովի. մեզ դրախտը մի՛ տանիր, դժոխքը ուղարկի՛ր. հրեշտակի մի՛ տար, սատանեն թո՛ղ գար. մեր ձեռքը մի տեսնելինք, թող դեր մեզ կո՛ւլ տար. նրանց սերն առնելինք, նրանց տեսնելինք. մեր հոգին տալինք, նրանցն ստանալինք ու էս դառն օրը հե՛շ շտեսնելինք, ա՛խ, շտեսնելինք:

Էսքան մեծամեծ մարդիկ՝ խաներ, բեկիր, աղեք, Ֆառաշ, մոլլա, ախունդ, էս ի՞նչ են էստեղ կանգնել, հայլաքվել. շե՛ս ուզում դու էլ մի աչքդ քցես, նայե՛ս: Հայ սարվաղները աչք ու բերան կալել, փափախով են անում, որ հեռանանք, մոտ չդնանք: Սաքի մոտ էլ գնացիր, ի՞նչ օգուտ. միսդ ջանումդ կմաշվի, կքրքրվի: Ծո դա՛ռ, ես քեզ կասեմ: Քսան-երեսուն կրեխա փարշալամիշ արին: Մոլլի թույնը քյար շարեց, շեն թուրքանում, պտի մատաղ ըլին: Դահիճը մեկը-մեկի ետևիցը շախկա տալով կոտորում ա: Վարդանը՝ էս թագավորածին պատանին, երեսը լուսափայլել, հրեշտակի պես կանգնել ա, ո՛չ Հասան խանի պարզկին ա մտիկ տալիս, ո՛չ ոսկուն, մարգարտին, ո՛չ ալվան-ալվան շորերին, ձիուն, յարադին, ո՛չ մոլլեքանց խրատին, ո՛չ հայերի աղաչանքին, ո՛չ թշնամու ահ տալուն, ո՛չ թրին, սրին, վառած կրակին, տաքացրած շամփրին, որ պտի

միսը կոխեն, ո՛չ քարփշին, որ պտի ոտների արանքը դնեն, ո՛չ քլալփաթ-
նին, որ հենց, էն ա, բարձրացնում են, որ միտը քաղեն, ո՛չ կրակած
պղնձին, որ պտի գլխին դնեն, սարի պէս դոշը դեմ ա տվել։ ո՛չ պատժիցը
վախում, ո՛չ պատվիցը խարվում, իրան կսկիծը մոռացել, ընկերներին
էլ ձեն ա տալիս, սիրտ դնում։

— Էս է՛ն անխրա՛վ թուրն ա, սի՛րելիք, որ մեր հորնրմոր սիրտը էսօր
մեր առաջին դուս ճոթուց։ Էս է՛ն անաստված ձեռներն են, որ էսօր մեր
մանուկ, ծծկեր քիր ու ախար մարմինը թիքա-թիքա ալին, կտրատեցին։
Էս է՛ն անողորմ ազդն ա, որ մեր նաչար աղւթի արինը մինչև էսօր խմել
ու խմում ա. էլ ի՛նչ ենք կանգնել սրանց միջին ու սրանց գարշելի երե-
սին նայում։ Ձեր ջանին մեռնիմ, երեխե՛ք ջան. մենք ո՛ւմ որդիքն ենք,
որ թրից վախենանք. ո՛ւմ զավակներն ենք, որ կրակը մեզ թուլացնի։ Մեր
ծնողը ու ախարները չէի՞ն, որ կրեկ էնպէս քաջութիւնով մեռան, որ արա-
րած աշխարքը զարմացա՛վ ու հուրն հաճիտենական պտի զարմանա։

Մտի՛կ արեք, ձեր կրե՛սին դուրբան, էն սլաճառ երկնքին. է՛նտեղ,
է՛նտեղ են մեր սիրելիքը, մեր ազիզ բարեկամքն ու ազգականքը մեզ
սպասում։ Մի՛տք արեք՝ թե գլխըներդ ցալի, ո՛վ պետք է ձեզ մեկ ջան
ասի. հիվանդ ըլիք, ո՛ւմ կոան վրա պետք է քնիք. լաք, ո՛վ ձեր սրտա-
սունքը կարբի. մեռնիք, ո՛վ ձեզ կթաղի։ Մեր սո՛ւրբ չեղուն պետք է հա-
րամ լեզվի հետ փոխե՛նք. մեր սո՛ւրբ սլատալարն ու ժամը թողանք,
ազանի ձեռին անկաջ դնե՛նք. մեր սո՛ւրբ մեռունը մոռանանք, մեր խաչ,
ավետարանը մտքից հանենք, Ալուն, ղուռանին հետեի՛նք։ Մտի՛կ արեք
սրանց էս դժոխք, ժանդ, մրրած, կեղտոտ երեսին. դժոխքը սրանից լավ
կըլի՞. սրանց աչքերիցը կրա՛կ չի վեր թափում։ Վա՛յ մեր գլխին ու արե-
վին, էնքան պետք է խղճանանք, որ մեր հորնրմորը սլանողներին, մեր
ժամն ու աշխարքը քանդողներին նոքար դառնա՞նք։ Ա՛խ, թե էս փուշ
փառքիցը խարվինք, էս անպիտան պատժիցը վախենանք ու մեր սուրբ
հավատն ուրանանք, որ մեռնինք, ի՛նչ երեսով պետք է գնանք մեր ծնո-
ղաց մոտը, ի՛նչ աչքով պետք է նրանց նայենք, Ասևք, թե էս աշխար-
քումը նրանցից զրկվեցանք, բաս չե՞ք ուզիլ, որ Էրկնքումն էլա նրանց
հետ միանանք, նրանց երեսը տեսնինք, նրանց սե՛ր վայելենք։

Չէ՛, չէ՛. մեռնինք միասին, կրթա՛նք միասին, հասնի՛նք մեր ծնո-
ղաց փառքին, պսակին։ Երկինքն մեզ համար է իր սիրտը բացել, հրեշ-
տակք մեր գլխին թնկերը փռել. նահատակք, կուսանք, սուրբք և մար-
տիրոսք մեզ ձե՛ն են տալիս, մեզ կանչում ամոք։ Նրա՛նց մոտ գնանք,
նրա՛նց սիրուն մեռնինք, մեր մարմինը տանք, որ հոգով ծաղկինք։ Ձեզ

մոտ ենք գալիս, ծնո՛ղք սիրելիք, ձեր տեսուն կարոտ՝ դուք մի՛շտ սլաշտելիք. ձեր արդար կաթը, ձեր սուրբ խրատը մենք ե՞րբ կմոռանանք, որ մտնինք կրակը:

Արի՛, երկնային հրեշտակդ լուսեղեն,
Տա՛ր մեր աղաչանքն աստծուն էս կողմեն:
Բարո՛վ մնալ դու՛մ լերի՛նեմ, հո՛ղ, աշխարհ,
Բարո՛վ կացեմ դու՛մ ծառք ու ձո՛ւրք, անտա՛ն:
Մենք չէինք արժան ձեր սուրբ երեսին,
Մեր ոտն անիրավ դիպավ ձեր դոշին:) ✓
Քանի՞ցս ձեր պտուղն, ձեր համն ու հոտը,
Ձեր շվափի տակին, ձեր ծաղիկն, խոտը
Մենք հարամ ձեռով Բաղեցինք, առանք:
Կոխեցինք ձեր սուրբ երեսն ու դոշը,
Ձեր դադրն ու խաբրը մենք բնավ չիմացանք:
Աղբրի գլխին, առվի զրաղին,
Սխեկյաց միջին, ձնոզաց գոգին
Սեր վայելեցինք, մեր օրն անց կսցրինք:
Աստղերն մեր գլխին Բաղցր ծիծաղեցին,
Լուսին, արեգակ իրանց լիսը տվին.
Թռչունն երգելով, ծաղիկն հոտ տալով
Մեզ Ինացրին, մեզ գարբեցրին.
Բայց, ա՛խ, անիրավ մեր ձեռն, երեսը
Քնով ծածկեցինք, ձեզ մտիկ շարինք:
Քո սուրբ հողին, մեր Բա՛ղցր Հայրենիք,
Մուր շղթինք, մենք չպաշտեցինք,
Սիրուն վարանին մենք կյանք չտվինք,
Մեզ մատաղ շարինք, մենք չսիրեցինք:
Թշնամուն հիմիկ մենք եսիր դառանք.
Թե որ ուզեհան էլ, որ տան մեզ կյանք,
էլ չի՛ հարկավոր. դո՛ւ ա՛ն մեր հողին,
Ո՛վ բարի հրեշտակ, որ կաս մեր գլխին:

Մնացե՛ք բարով, հողեր ու դաշտեր,
Ա՛խ, բո՛ղ վաչեյեն ձեր սերն ուրիշներ.
Վարդանի աշխր, էս մահկանց ոտեր

էլ ձեզ շե՛ն տեսնիլ, ձեր վրեն շրջիլ,
Ձեր հոտովն գմալիլ, ձեր գրկովն փարվիլ:
Ո՛չ հոր ոտ կգա մեր գերեզմանը,
Ո՛չ մոր արտասունք կբափի մեր տանը.
Ո՛չ ժամ, սլառաբազ, ո՛չ խունկ կամ բաժակ
Մեր հոգուն տվող կրլի մեկ ժամանակ:
Ո՛չ ֆիռ ու ախպեր կզան մեր ֆովր,
Ո՛չ մեկ անց կենող կրլի մեր մոտովր.
Մեր ծնողաց մարմինը մեր գեղի շուրմն,
Մեր փուշ ոսկորներն էս օտար հանդումն՝
Չեն միմյանց տեսնիլ, իրար հետ բաղվիլ.
Նրանք գազանի, մենք գիլի, դշի
Փայ կրլինք, մեզ վրա մեկ ասող չի ըլիլ.
«Աստված ձեր հոգին միշտ լուսավորի,
Իր սուրբ երեսին արժանի անի»:

Կրլի, որ դուք մեկ էլ ետ հոտ տալիս,
Գարունքը գալիս, դաշտերն ծաղկելիս՝
Մեր երեսին էլ ծաղկիք, կանաչիք,
Մեր հողիցն էլ դուք դուս գաք, զարդարվիք,
Ձեր ցողն մեզ վրա թափեք, հովացնեք,
Ձեր հովն մեր դոշին փշեք, զովացնեք,
Ձեր պարզ ջրի հետ մեր արիւնը խառնեք,
Մեր տված շունչը առնիք ու պահեք,
Ձեր ֆաղցր հոտի հետ երկինքն ուղարկեք:
Ա՛խ, թե մեկ նամփոռը էս կստանան անցնի,
Ձեր միջին վեր գա ու էստեղ ֆնի,
Ձեր հոտն առնելիս, ձեր ջուրը խմելիս,
Բալիքի թե հոգին իմանա, ասի,
Միտքը բերի, թե էս է՛ն դաշտերն են,
Որ էսօր մեր շար թշնամու ծառեն
Ուզում ա, որ մեզ խաշին մատաղ տա,
Մեր ջանը խլի, մեզ անի զիմա:
Ի՞նչ կրլեր, ա՛խ, որ մեկ օրհնած հողում,
Մեր ազգուսակի, սիրելյաց միջումն
Մեր հոգին տալիք, նրանց խառնըվելիք:

Ա՛խ, խա՛ն զորավոր, քո հրաշխիյ դուրբան.
 Մինչև և՛րբ մեր ազգն, աշխարհն շայկական
 էսպես կտանջվի, էսպես կմաշվի,
 էսպես կհանդվի, էսպես կխաշվի:
 Խա՛ն, քեզ պաշտողին ընչի՞ շես պահում,
 Խա՛ն, քեզ բռնողին ընչի՞ սպանում.
 Քեզ անարգողին էսպես դվաթ տալիս,
 Քեզ պարսավողի սիրտը ո՛չ խրվիս:
 Ա՛խ, տե՛ր իմ աստված, թե մենք առաջիյ
 Մեղավոր էինք, որ պատվիրանիդ
 Չհնազանդեցանք, անխրավ էինք,
 Մեզ սպանեիր, ընչի՞ մեզ թույլի,
 Մեր խեղճ ծնողացը թրի տակ տվիր.
 Մեզ կրակ տվին, ընչի՞ շլրեցիր:
 Թողիր, որ էսպես տանջվենք շարաշար
 Անհեր ու անտեր, անմեր, անհավար
 Մեանք էս շոյումն, զագանաց միշումն,
 Մեր լաշը թռչնոց, մեր արինը հողին
 Մատաղ տանք, մեր ջանն դնենք էս գետին:
 Մեացե՛ք բարով, ա՛յ մեր խեղճ ազգ շայ,
 էլ մի՛ լաք, ողբաք, ցավիք մեզ վրա:
 Երբեցե՛ք աշխներդ, տեսե՛ք մեր հալը,
 էլ ի՞նչ օգուտ մեզ ձեր սուգն ու լալը:
 Թուրը գլխներիս, մահն առաջներիս,
 Կրակն էրելիս, շամփուրն ծակելիս,
 Բոցն խորովելիս, մեր հոգին տալիս,
 Մեր կեսն փոքոքված, կեսն անծող դառած,
 Մեր ոտներն մոխիր, շնչերս կրակված,
 Մեկ ձեւը կտրած, մյուսը քերած,
 Պղինձն գլխրներիս, Բարփիչն ոտներումս,
 Սրտներումս արին, արտասունքն աշխումս.
 Ո՛չ երկինքն փուլ գա, ո՛չ հրեշտակ տեսնի,
 Ո՛չ գահինն ցավի, ո՛չ երկիրն եղվի:
 Դուք ո՞ր եք լալիս, որ մենք շենք լալիս.
 Դուք ո՞ր մղկտում, որ մենք շենք լանդում:
 Պահեցե՛ք ձեր սուգն սև օրի համար.
 Ձե՛զ վրա լաց էլե՛ք ու տեսե՛ք ձեր նար:

Մենք մեր ծնողաց հետ կմիանանք,
էսոր նրանց տեսուն մենք կարծանանանք.
էս դառն աշխարհիցս կհանգստանանք,
Դրախոր կերթանք ու միշտ կխնդրանք:

Բայց վա՛յ ձեր օրին, ձեր օլլուշալին,
Քե՛ղո՛ւք կենդանի կանգնիք, ձեր աշխով
Տեսնիք սիրելյաց տանջանքն՝ մզկտարով.
Ձեռներդ խաչած՝ ձեր դռը ձեծելով,
Հող տաք ձեր գլխին, թաղեք ձեր սրդին.
Ձեր սիրտը հանողին, կյանքը՝ ֆանդոդին
Եսիր դառնաք ու էլի չպրծնիք, էլի միշտ տանջվիք
Ու ձեր հողի վրա դու՛ր մտադ ըլիք,
Ձեր աշխարհումը էսպես դու՛ր մաշվիք
Ու դեռ սիրտ չանեք, դու՛ր շմխարանիք,
Մեկ օր էս սո՛ւր, քսո՛ւր, էս կրակն ու բոցը,
էս պղինձն, շամփուրն, էս վառ հեղոցը
Դու՛ր ձեր թշնամուն միշտ հագիր չպահեք,
Նրան դու՛ր շէքեք, նրան շկուտո՛ւքեք,
Ձեր ազգն, աշխարհը դու՛ր ազատ չանեք
Ու էսպես թշվառ, սարաքախտ մնաք:

Մնա՛ք դու՛ր բարով, տարե՛ք ձեր սրդոցն
Մեր կարոտ սերք, մեր ազիզ բարովն.
Պատմեցե՛ք նրանց մեր խեղճ օրերը,
Քո՛ղ պահեն նրանք իրանց գլխրները.
է՛ս օրին շնասնին, է՛ս ցավը շտեսնին,
Տա՛ն իրանց կյանքը ու պահեն աշխարհը.
Մնա՛ք բարով, բարով...

*Վա՛յ... վա՛յ... ա՛խ... նա՛նի ջան... բա՛րի ջան... Աստված, քե՛զ
դուրբան... ամա՛ն... ամա՛ն... ամա՛ն... Մեռա՛նք... էրվեցի՛նք... խո-
րովվեցի՛նք... ամա՛ն... վա՛յ... Հրես պրծա՛նք, հրես էկա՛նք. ո՛վ վար-
դան նահատակ, սուրբ ծնողք. ձեր դավակք գալիս են, մոտ էկեք. կյանք
տվին, մահ առան, ձեզ շթողին, ձեր հավատն, ձեր սուրբ խաչն շուրա-
ցան: Քրի բերնին, վառ կրակին, տանջանքին դիմացան:*

«Փշրեցե՛ք, ջարդեցե՛ք, ոտն ու ձեռն կտրեցե՛ք,
Առաջ վտրն, հետո գլուխն էրեցե՛ք, շամփրեցե՛ք,
Մատները հաղրհան, ձեռները կաշքհան
Արե՛ք, մեշքն կրակին դեմ արե՛ք, խանձեցե՛ք,
Կտրած ձեռն, ոտն ու մատն եղումը դադեցե՛ք,
Ով շոտով սպանի, իր գլուխը կթռչի:
Ուսույով ու յավաշ կամ կաշին հանեցե՛ք,
Կամ գլուխը ֆերթեցե՛ք, կամ աշխերն փորեցե՛ք:
Թո՛ղ ռոտներն էրվելիս՝ աշխ տեսնի, սխրտն էրվի:
Թո՛ղ ձեռներն կտրելիս՝ բալֆի թե ան ընկնի
Սխրտները ու դարձ գան, մեր հավաան ընդունին,
Խաշը թողան, դուտանին գլուխ տան, մերն ըլին»:

Հասան խանն անիրավ՝ էս հրամանն ասելով,
Կրակին էր տալիս սուրբ մանկանցն՝ տանջելով:
Բայց արդարքն, վաղուց էր, սովել էին սուրբ հոգին,
Սուրբ արյան պատարագն նվիրել էրկնին:
Ողջակեզ, անուշ հոտն բարձրացել առ վերինն.
Սև ամպերն հեռացան, երկնային լիտն իշավ,
Նրանց մարմինն ամփռվեց, պտտեց, բարձրացավ:
Ու հանկարծ՝ սոսկալի վերեփը ձեն կկավ.
«Հասան խա՛ն, դու զագա՛ն, անօրե՛ն, ղլվակա՛ն.
Բա՛ց շար սխրազ, կա՛ց, կանգնի՛ր, որ ինձ տաս սպտասխան:
Ո՛չ գետինն ֆեզ կսպանի, ո՛չ անդունդն ֆեզ կֆաշի,
Ո՛չ դժոխք քուզ կտան, ո՛չ գեհյանն սոսկալի.
Կենդանի դու պետք է ֆրֆրվիս ու տանջվիս,
Մինչև էդ անմեղաց սուրբ արինն վհարես:
Թե շանք ֆեզ հանդիպի, քե կայծակ ֆեզ էրի,
Իմացի՛ր, որ է՛ս եմ, որ ֆեզ տամ տանջանքի.
Երեքյա՛լ մնասցես, տատանյա՛լ մաշխցիս,
Փուշ, տատասկ ֆեզ պա՛տի, քե հողն էլ դու մտնիս»:

Հանգիստ ու խաղաղ մնա՛ք, սիրելի՛ք,
Մինչև օրն վերջին, լիսն գեղեցիկ.
Անմե՛ղ երեխեք, արդա՛ր դուք հոգիք:
Քանի Ասպարան տեսնիք, անց կենամ,
Քանի շունչս առնիք, ձեռ անունը տամ.

Ա՛յս, իմ ազգի դու՛հ հրեշտա՛կ, սո՛ւրբ ուրդի՛ք,
Որ էդպես կանուխ դու՛հ թառամեցի՛ք:
Երբ երեսս հողի՛ն, ծնկնե՛րս չո՛քած,
Աչքս ծով դառած, սխուտս արճով լցված՝
Ընկնի՛մ, ա՛յս, գլուխս բաց ձե՛ր առաջի,
Համբուրե՛մ ձե՛ր հողն, մնամ վրա գեանի.
Քաղե՛մ ձե՛ր ծաղիկն, հիշե՛մ ձե՛ր հոգին.
Ո՛վ սուրբ հոգի՛ք շան, երկնային բեմին,
Աստուծո՛ւ ատենին, սրբոց խորանին
Տարե՛ք իմ խնդիրս, տարե՛ք արատունես,
Որ մե՛ր խեղճ ազգը, մե՛ր սուրբ աշխարհը,
Որ ձեզ պես մատաղ ավեց աստծու՛ն,
Էլ չի՛ ավերվի, շմանե՛ք գերի,
Մերի մատաղ ու եսիր թշնամուն,
Անտեր ու աննար, անտեղ ու անտուն:

ՎԱՆՃԱՆ ԵՐԿՐՈՐԳ ՄԱՍԻՆ

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԳ

<1>

Հայաստան աշխարհը շատ վախտ էր նեղութեան, ավերման տակ ընկել, ամա էս ամենիցը անց կացաւ: Սար ու ձոր դառել էր գողի, ավազակի բնակարան: Ամեն կողմից պարսիկը է՛նպես ոտը բարձրացրին հանկարծ, որ էլ դեմ կենալու ճար չկար: Բայց է՛ս նեղութեանն էր, որ հայոց էլ է՛ն հոգին էր տվել, որ թե մեկ կողմից իրանց ազգին ոտի տակ էին տալիս, մյուս կողմից իրանք էին թշնամու արինը ծծելով ման գալիս: Սաղ Պարսկաստան պոկ էր էկել, սաղ Կավկազ՝ դոնմիշ էլիւ էրակլի որդի Ալեքսանդրեն, որ Վրաստան աննկուցը կտը փախել, պարսից դուռն էր ընկել ու հարիր անգամ գլուխը քարեքար տվել, որ իր աշխարհը էլ կտ ձեռք քցի, էլ սար շէր մնացել, որ անց չկենա, որ բաւրի թե իր սրտի մուրազը կատարի: Լաղզի, Չաչան, Չերքեզ, Ղազախ, Բոռչալու, Շամշաղին, բոլոր Կասպից գավառները՝ ձեռնները հինա էին գրել, թև առել, որ թռչին ու ոսի իշխանութիւնը ստանան: Հայ ազգին յա կրակ էին խոստանում, յա սուր. յա կոտորում, յա թալանում: Ինչքան թույն ունեին, մեր աղզի գլխին էին թսփում: Յա պատիվ, մեծութիւն խոստանում, որ խաբեն նրանց, յա պատիժ, պատուհաս տալիս, որ վախենան, ոսլը ձեռք վերցնեն: Շահիցը, սարգսրիցը ֆարման ֆարմանի վրա էր գալիս, բայց հայոց արդար սիրտը, ուղիղ սերը, որ ոռոսսոց հետ ունեին, է՛ն ժամանակն էլ նրանց չիողեց, երբ թուրը գլխըններին խաղում, որդի ու գավակ դռըններին, առաջներին սուրն էր քաշվում յա կրակումն էքվում: Ինչ որ Պարսից կռիւ ժամանակին հայք արին, աստուծո է հայտնի, ու ամենողորմած կայսրն էլ շնորհակալութիւնով ու հրովարտակներով, խաշով ու նշանով էս արած լավութեան տեղը շատ անգամ լցրեց: Թո՛ղ բազի հիմար, անաստված մարդ հայոց ոտը ձգի. թե մարդ չիմանա, քարերը վկայութիւն կտան: Հայբաթ որ մեկ օր մեկ արգար, անաչառ մարդ Վրաստանու պատմութիւնը կգրի, է՛ն ժամանակը կերեւի, թե հայք ի՛նչ

արին, ի՞նչ հավատարմութիւն ևն ցույց տվել ակրութեանը, ի՞նչ սբին ևն վեր ածել:

Ընդ շարտի, որ էս հաղաղին, ինչ ժամանակ Հասան խանը՝ արևմտից, Աբաս Միրզէն՝ արևելից, ավազակի պես հանկարծ էկան, մեր սահմանը (սնորը) կոխեցին, մեր կողմը ամենևին խաբար չունենին: Ընչանք ուրք իրանց զորքը կհավաքեն, զպաշար կարող էր սող վրաստան ոտի տակ աւլ, ևթե հայք չէին ամեն տեղ նրա ճամփին կտրել: Միմիայն ներսն: ու Գրիգոր Լսիսկոպոսաց, Մատաթովի ու Բեկրուպովի արածը բավական է, որ աշխարք իմանա, թե ի՞նչ հոգի ունեն էն ժամանակը մեր ազգը: Առաջինը՝ իաշը ձեռին, հայոց քարուղում, զորք էր հավաքում, որ գնան, արին վեր ածեն իրանց ազգի համար. երկրորդը՝ Երմաւովի խնդրքովը Լսիսկոպոսութեան շորերը փոխած, շերքերի շոր հարած, յարադ-ասպար կապած՝ որ Թիֆլիզու, Ղազախ-Բուշաւի միջովը շեր անց կենում, հենց իմանում էր խալիսը, թե իրանց փրկիչն էր գալիս:

էն ժամանակը, որ Շամշադինի մովրովը հարիր մարդով հենց հասավ Մատուշկի ասած կարմունքը ու սարսափելով էլ ետ ետ դառավ, շկարաց առաջ գնալ, էս հսկա Լսիսկոպոսը երկու մարդով հազար արինակեր հարամու գլուխ ջարդելով՝ Ղազախ-Բուշաւու անց կացաւ, հասավ Շամշադին՝ իր հայրենիքը, իր ընտանաց մեջը, գրոֆ Սիմոնիչին, որ Փյանշուցը փախած՝ գալիս էր, իր բոլոր զորքովը իրանց տանը երկար պահեց ու Երմաւովի թղթովը բոլոր կառավարութիւնն ստացաւ, մինչև Թիֆլիզուցը օգնութիւն գար... գեղը, որ պարսիկք էկան, քանդեցին, գերի արին, ուր յոթանասուն տանից ավելի էր, երեսուն մարդով հինգ հազար մարդի մեջ մտավ, առյուծի պես իր ժողովուրդն ազատեց, նրանց Լսիրը ետ բերեց: էս միջոցին Երմաւովն էլ էկաւ, հասավ: Մեկ պաս օր եպիսկոպոսիցը խնդրում ս, որ երկու ժամանակին էլ պասին մտիկ շանի, բայց նա հսկայաբար պատասխան է տալիս.

— Պարսից միսը թողած՝ ի՞նչ հարկաւոր է տալարի միս ուտիլ:

էս միջումը Ալեքսանդր վային ու Զոհրաբ խանը էկան, Շամշադինը կոխեցին, ու թիչ էր մնացել, որ բոլորը տակ ու գլուխ անեն. քաջ եպիսկոպոսը իր ընտիր հայերով նրանց բամբակը կտրեց, զորքըները կոտորեց ու հինգ պարսիկ իր ձեռովը բերեց ու Երմաւովին փեշքաշ արեց: Սա էլ ճակատը համբուրեց ու շատ անգամ խնդրեց, որ իրան ասի, թե ի՞նչ պարգև ա ուզում թագաւորիցը, բերիլ տա: Անմահ Լսիսկոպոսը է՛ն խնդրեց, որ Շամշադինու ու Ղազախ-Բուշաւի հայ ազգը թուրքի ձեռիցն ազատվի, շունքի մինչև էն ժամանակը նրանց ձեռին շատ նեղութիւն էին

քաշում: Խնդիրքը կատարվեցավ, ու ինքն էլ արքայական պսակին ու թոշակին (պինսի:Յ) արժանացավ:

Ո՞վ չի դարձանալ, որ սրա ախպեր Գալուստը ինչ ժամանակ Հասան խանի ձեռը գերի ընկավ, ու ուզում էին, որ գլուխը տան, նազի խանը մեջ ընկավ ու նրան արձակիլ տվեց: Սարդարն էլ էն պայմանով նրան թողեց ու ֆարման տվեց, որ Շամշադնու, Ղազախ-Բոռչլավի մեծութունը որդոց-որդիս նրան կբաշխեր, թե կարողանար հայերի սիրտն առնիլ, նրանց դարձնիլ, որ ղզլբաշին ճառային: Հրամանն էնպես էր տված, որ թե շորս օրվա միշի խաբար չերի, գլուխը հազար կտոր պետք է ըլեր: Բայց նա էս բոլոր արվիր սաչի ատկն առած՝ էկավ ու թղթերը Մատթթովին տվեց: Հասան խանը հազար ոսկի նրա գլուխը բերողին, երկու հազար՝ նրան սաղ-սաղ բռնողին էր խոստացել: Շամշադնու սարերը, ձորերը գիշեր-ցերեկ գող ու ալապակ ղվլում էին, որ նրան բռնեն, իրանց պարգևն առնին, բայց շատին ինքը իր թրին պարգև արեց: Է՛սքան անվանի, է՛սքան քաջության տեր էր էս օջախը, բայց էլի ով Գրիգոր եպիսկոպոսին տեսներ, հոգին հետը կերթար. է՛ն զարմունալի սրտի տերն էր, է՛ն քաղցր լեզուն, է՛ն անուշ բնութունն ուներ: Երեխի պես կնստեր, կպատմեր, ինչ գլխովն անց էր կացել:

Բայց ի՞նչ հարկավոր է բանը երկարացնիլ: Քանի Կավկասյան սարը կա, Մատթթովի ու սրանց արածը հավիտյան կհիշվի, կասվի:

Միթե ներսես եպիսկոպոսը չէ՞ր, որ գրաֆ Պասքելչի հետ մտավ Հայաստան ու հայոց մեծ մասը՝ քարոզելով, հորդորելով, սաի ձեռի տակը բերեց: Քանի՞, քանի՞ քաղաքներ, գեղեր դարտակվեցան ղզլբաշի ու օսմանցվի երկրումը ու քանի՞սն էր Հայաստան, Վրաստան նրանցով լցվել:

Ո՞ր թողանք էն մեր հոյակապ իշխանքը՝ Բաբսեղ, Մանուկ, Մկրտիչ աղեքն բայազդցի, աշխարհահոռակ տունն Տիգրանյան դարսցի, որ, ինչպես հայր, իրանց բոլոր հայրստութունը վատնեցին, փշացրին ու իրանց աղքատ ժողովուրդը պահելով՝ բերին էս կողմը: Էսօր էլ նրանց անունը տալիս՝ բայազդցիք ու դարսցիք ուզում են երեսներին խաչ հանեն, էնքան անթիվ է նրանց հերութունն ու լավութունը ազգի վրա:

Միթե էս բայազդցի՞ք չէին, որ երբ մեր զորքը նրանց քաղաքն առավ, մեկ քանի օրից ետը հանկարծ Վանա փաշեն մեծ ղոնշունով որ էկավ, Բայազդի շորս կողմը բռնեց, էս քաջ հայերը հոգին ատամների տակն առած, է՛ն տղամարդութունը ցույց տվին, որ դեռ Երևան չեկած՝ շատը աստիճան, խաչ ստացավ: Էսօր էլ որ էս ողորմելիքը Թիֆլիզումը, մշակութուն անկիս կամ բաղնսներումը ծառայելիս, խոսք ա ընկնում,

էն կտրատված շորքներիցը էլի իրանց իաշերը հանում, գոռոզությունով ցույց են տալիս իրանց արնի գինը:

Կարելի է, թե պատմությունը, որ հայի համար քոռացել, մեծ-մեծ աղգերի ա ղուլուղ անում, էլի մոռանա, բայց աղգասեր հայն ի՞նչպես չսլաշտի էն արծափեցի Մանուկ աղայի գերօրինակ քաջությունը ու հրակայությունը, որ դեռ Բայազիդ շառած՝ առյուծի պես, քառասուն քաջ հայազգի քամակին, Մասսա սարին նայելով, իր աղգի մեծությունը միտքը բերելով՝ թե էր առել, սար ու ձոր ոտնատակ տալիս, փաշին ու բոլոր Բայազիդու գավառը պահում, քրդերին քարեքար տալիս, հալածում: Տասը տարուց ավելի էսպես իր սշխարքին տիրություն էր անում. վաթսուն մարդով շատ անգամ երկու-իրեք հարիր քրգի մեջ մտել, ջախըբուրդ արել, դուռ էր էկել, ու ինչ ժամանակ Պարսից կոխվը բաց էլավ, արծվի պես ընկել էր Մասսա էս կողմը ու Հասան խանի ղոնշունը շատ տեղ կոտորել, ջնջել էր: Էնպես որ, խանը անճարացած՝ դրեց փաշին, որ յա Մանուկին կորցնի, յա թե չէ հալւոյլի, որ վրեն կոխվ կգնա: Հսկա, բայց տարաբախտ Մանուկ աղեն էն օրը, որ էս խաբարն ընկնում ա քաղաքը, դալիս ա, որ բարութ առնի: Փաշեն, որ նրան աչքի լսի պես էր սիրում, կանչում, աղի արտասընթով խնդրում ա, որ անպատճառ գլուխն առնի, քաշվի, բայց քաջատիրտն Մանուկ իր տղամարդությանն ապավինելով՝ սասածն անկաշըվեր անում ու գալիս, մեկ դուքանի առաջի դրից տալիս, որ տասը ղզ:բաշ հանկարծ վրա շեն թափվում, վեցին էլ սպանում ա ու հետո ա հոգին տալիս ու խաշվում: Էսօր էլ ինչ բայազղոցի նրա անունը տալիս ա, ծուխը քթիցը դուռ ա գալիս: Լիս կտրի՝ գերեզմանդ ու հողդ, անսլարտեղի՝ հսկա: Ա՛խ, ե՞րբ կըլի, որ քո հոգին գա, մեր ազգի վրա իջանի, որ մենք էլ մեր ազգին քե՛զ պես տիրություն անենք, քե՛զ պես մեռնինք:

Ո՛ւր թողանք դարաբաղցոց, երևանցոց ու լոռցոցնց արածները, որ քար ու հող ղղլբաշի արնովը լվացել, արին են թափել: Աորդ ա, էն վաղոցվան հիանալի մեղիքները շկային, ամա նրանց հոգին շա՛տ տեղ էր մնացել: Աղլբաշի շատ ղոնշունի գլուխը սրանք կերան:

Ա՛խ, ո՛ւմ մտքից կերթա է՛ն հսկա կերսլարանքը, է՛ն գեղեցիկ պատկերը, է՛ն անոշ լեղուն ու անօրինակ ռաշիդությունն ու սիրտը, որ շուլավերցի Սոսի աղեն ու Էհիք Նուհանջանն ունեկին: Հրեղեն վիշապի պես ընկել էին Քաշվեթու ու Բոշնիսի սարերը, որ թշնամու առաջը կտրեն, տեղ չտան, ու ինչ ժամանակ խաբարը նրանց է հասնում, թե Նեմեցի Կոլոնիեն տվին, քառասուն կտրիճ տղերք քամակին, իրանց մովրովն էլ մեջընկրումը՝ է՛ն վախտն էն վրա հասնում, որ քուրդ Օրշուլ աղեն վաղուց Կոլոնիեն քանդել ու իրեք հազար մարդով եսրների կեսը կոտորել, կեսը

առաջն արեւ, տանում աւ Արինն աչքներն առած՝ ընկնում են էս մեկ բու-
որ զբոքը կն անթիվ բազմությանի Լուսիցը: Քուրդ ու դարափափախ՝
եսրնէլը տալիս էն մեկ քանի մարդի ձեռք ու իրանք ետ գտնում: էս
միջոցո մը մտքբոլը հայի ղոնշունն առնում, փախում ա, որ իր գլուխը
սրծաջնի. միմիայն քաջն Առախ մեկ քարի տակի, իր կտրիճ ընկեր մելիք
Հոհանջանի հետ դաշխմանում, ու մեկը մեկին ձեն են տալիս.

— Նամարդութունն ու թուլութունն տղամարդի համար ամոթ ա,
քաջությամբ մեռնինք, որ մեր որդիքն էլ իմանան, թե մենք էլ ենք սիրտ
ոնեցել ու մեր երկրի թասիբը քաշել, մեր աշխարհի սիրով մեռել: էս
մուտտառ արինն էլ ընչի՞ ա պետքը, որ էսպես օրը շենք թափիլ: Չուումը
մեռնիլը տղամարդութուն է:

Ճանանչ թուրքեր ձեն են տալիս.

— Սո՛սի աղա, քո աղ ու հացը շատ ենք կերել, մեր աչքը կրոնի,
թե քեզ վրա թուր բարձրացնենք: Մենք քեզ կտանինք, սաղ-սալամաթ
ճամփու կբցենք. մի՛ անիք, գլուխդ մահու մի՛ տար, քե՛զ ենք ափսոս
դալիս, արի՛, քեզ խնայի՛ր:

Բայց հսկայն Սուրի՛ կասկած ունելով, թե իրանց կրոնեն, եսիր կա-
նեն, նրանց խոսքին չի՛ նաշում ու առաջի թվանքը որ չի բցում, Օքլուզ
աւի տղեն է սքթա ձիու շլիկքովն ընկնում: Կատաղած հարամին ընչանք
վիտ կհասներ, մեկ սուսնըհինգ մարդ էլ սպանում են էս կտրիճ հսկայքը
ու թուրըները հանած, երբ բարոթները հատնում ա, ընկնում են գաղանների
մեջը, առյուծի պես: Ընչանք իրանց հոգին կտային, մեկ տասը հոգի էլ
թրի են մատաղ անում ու իրանք սուտծուն մատուղ ըլում:

Հանդի՛ստ ձեր սուրբ ոսկերացը, ո՞վ քաջ նահատակք: Ձեր ջիվան
ջանի արինն ա, որ էսպես սիրտս կրակում ա: Ի՞նչ հայ ձեր անունը լսի ու
ձեր չիս գերեզմանին ողորմի շասի, ձեր հիշատակը իր սրտումը չգրի:
Մի՛ իմանաք, թե ձեր ազիզ արինը նհախ տեղը թափվեցա՞վ. էդպես պատ-
վական արինն էր, որ աստուծո սիրտը գութ քցեց, մեր աշխարհն ազատեց
ու էսօր էլ է՛ն ձեր նահատակության քարի տակիցը ձեն ա տալիս.

— Հա՛յք, մե՛զ պես մեռեք, որ անուն ճարե՛ք:

էսպես օրինակներ հազարները կան, բայց էլի մենք մեր պատմու-
թյան տուտն սկսենք:

Բարեխնամ կառավարութունը սեանելով, որ աշխարքն էսպես ոտի
տակ ընկաւ, հրամայեց, որ Փամբաւկ, Շորազլալ քոչին, գան Լոռի, որ
իրանց պրծացնեն: Աստված հեռու տանի, ինչ խալխի հալն էր: Որի ախ-
պերը չկար, որի հերը, որի որդիբը, որի մերը: Ղարաքիլիսեն, ինչ տեղ
որ իշխանն Սավարդամիրզա կենում էր, դառել էր սգատուն, գողադա-

բան: Անօրեն պարսիկքն ու թուրքերը ձորից, սարից, օրը ճաշին, մեր աշ-
քի առաջին, մեկ թվանքի մանգղիլ տեղ, վրա էին տալիս գազանի պես
ու տավար, մարդ ևսիր անում՝ կամ տանում, կամ գլուխը կտրում: Ո՛չ
ցերեկն ունեինք քուն, ո՛չ գիշերը: Մեկ ձիու ոտի կամ թվանքի ձեն մե-
րուցը գալիս՝ աշխարքն աշխարքով էր դիպչում: Հերը որդին ուրանում
էր ու աշքը ջուր կտրած, շլինքը ծուռը՝ մտիկ անում, թե հրես, որտեղ որ
ա, հարամին կգա, նրան սուրը կքաշի: Մեկ դաստա սալդաթ ու մեկ քա-
նի դազախ, որ գնացել էին ճամփեն բռնեն, էնպես շարդված, յարալու-
փարալու ևտ էկան, որ մարդի գլխին կրակ էր վառվում: Մեկ օր Նաղի
խանը էսպես վրա տվեց, Ղշաղ ասած գեղն էրեց ու Ղարաքիլիսու վրա
էկավ: Էլած-չէլած զոնշունը թոփերն առած՝ քաղաքի առաջը կտրեց,
խալխն էլ առն ու տեղ բաց թողին ու իրանց էրեխեքանց ձեռը բռնած՝
գնացին, թոփի տակը մտան: Ռուսաց քաջ հոգին էր, որ մեզ ազատեց:—
Վաղուց էինք սրբություն առել ու մեր սև օրին աշքըներս կթել:

Եալիսը քոչիլ չէր ուզում, շունքի սրի ձեռիցը սովի ձեռը պետք է
ընկնեին, ու չէին ուզում էլ, որ իրանց քաղցը հողիցը բաժանվին: Մըտ-
քիցս չի գնալ էն դառն օրը, որ հրամանն էկավ, թե անպատճառ քոչին:
Ո՛վ կուզեր ախր է՛ն տունն էրել, որտեղ որ իր հերնըմերը կացել, իրան
կաթը տվել, պահել, մեծացրել, մեռել էին. է՛ն իգին իր ձեռովը քանդիլ,
որ դառը քրտնքով բհամ բերել, էն տեղն էր հասցրել: Հաջաթ, զարդ, տան
կայենք, ինչ կար չկար, բոլոր կրակ տվին, ինչ ժամանակ ոսի ժամի
մուխը տեսան, որը որ մեծալորը ի՛ր ձեռովը կրակ տվեց, ու սկսեցին
լալով, սգով իր քաղցը, ազիզ սիրելյաց գերեզմանը համբուրի, բարով
մնա ասիլ իրանց հողին, ջրին, թոփի, սալդաթի մեջն ընկնիլ ու Դվալի
սարի է՛ն կողմն անցնիլ: Դեռ կիսաճամփի էինք, որ Նաղի խանը իր զոն-
շունովը էկավ, մտավ Ղարաքիլիսա, ու սարի գոշիցը ամեն մարդ իր տան
կրակի ծուխը տեսնելով՝ քթի ծուխն էլ հետն էր դուս գալիս, ու աշքը
խփում էր, որ էս կակիծն էլա շտեսնի: Քոչվորի մեկ տուտը Ջալալօղլի
էր հասել, մեկը գեռ հլա սարի էն կողմն էր: Թուրքերը ջամդաքակեր
գիլի պես գլխըներիս պտիտ էին գալիս ու սարից, ձորից թվանքները մեզ
վրա կրակում: էն օրը գնա, ո՛չ ևտ գա, ինչ մեր հալն էր: Լացի, սգի ձե-
նը երկինքն էր հասել, լսողի, տեսնողի սիրտը էրում, փոթոթում:

Եալիսը սար ու ձոր լցվել, իրար վրա էր թափել. ո՛չ տուն կար, ո՛չ տեղ,
ո՛չ հաց, ո՛չ ասլուտ: Ով բարեկամ կամ ծանոթ ուներ լոռի, գնաց, նրա
մոտ վեր կկավ. ով հարուստ էր, գլուխը պահում էր. ով մեկ աստվա-
ծասերի ուստ էր գալիս, գեղարենքումը իր քյուլֆաթին մեկ տաք գոմ
էլա ճարում, նրանց տեղավորում էր, ով չէ՛, սարում, ձորում, էրում,

քարափում բուն փորում, մեջը մտնում ու գլուխն ու մեջքը լեռ քարին տալիս: Լոռվա ձորի մեջը, էս գլխիցք էն գլուխը, խալի էք, որ իրար վրա վեր էր թափել: շատը հողն էր ծակել, մեջը մտել: շատը փետեր իրար վրա տվել, տակին կուշ էկել, բայց հաց, շոր, ազրուստ ո՞րդիանց ստանային ողորմելիքը: Հացի կոտը դառավ օխտր-ութ մանևթ, էն էլ չէր ճարվում: Մարերումն՝ էլ բանջար, խոտ չէր մնացել, քաղել, կերել էին: Ձուկը բըռնելով, ֆորս անելով ի՞նչպես կարելի էր տուն պահել: քիցը, ամեն մեկ տան տասը ջան կրելին: էլ սատկած տավար շմնաց, որ շմորթեն, շուտեն: Շատ հեր, շատ ախպեր իրանց օղլուշաղլի, քուփա էրեխեքանց ձենին շղիմանալով՝ տանով, քսանով հավաքվում, գլխըները փեշըներին էին դնում, էլ ևս թաքուն Փամբակ գնում, որ հաց բերեն. բայց, ա՛խ, որը եսիր էր ընկնում, որը գլուխը թշնամուն տալիս, իր տունը քանդում:

Ձմեռն էլ էկավ, վրա հասավ: Մարդ, անասուն սովի, ցրտի ձեռքը ազար ընկավ: Աստված ո՛չ շհանց տա, ի՞նչ էս խեղճերի հայն էր: Քար էր, որ գերեզման էր դառնում, հող էր, որ ջիվան-ջիվան երեխեք, իրեք-չորս օր սոված, թաղաթը կտրած՝ տակովն անում: Մեկ հացի ֆոտ դուս գալիս, հազար աղքատ՝ շիխքը ծուռը, դուռը կտրում. շտայիր, սիրտդ էր էրվում, տայիր, երևխեք մնում սոված. կարոտ էինք մնացել, որ ցամաք հացն էլա կուշա փորով ուտենք: Ով ինչ դարդ, զինքս ու դաթդարանք, արծաթեղեն կամ մարգարտեղեն ուներ, որը ծախեց, որը գրավ դրեց: Շատը որդիքը տաքան Շուլավթթ, Բողալու, եսիր տվին: Իմ տան տերը դերձիկ էր: Որ գնում չէք, բանում ու մեկ քանի շաբթից ետը մեզ համար հաց բերում, հենց իմանում էինք, թե երկնքիցը հրեշտակ է գալիս: էսպես՝ հազարավորք մեռան, սովամահ էլան, ու շատ փայն էլ էկավ, ընկավ վրաստանու հողը ու գլուխը պթեացրեց: էսպես ա հայն իր խեղճ օրը հազար տարի պահել, իրան էս տեղ հասցրել, մեկ թշնամի ոտը բարձրացնելիս՝ նրա գլուխը ջարդվել, նրա տունն ու տեղը քանդվել, էլ ի՞նչ անօրեն, անգութ մարդ պետք է ըլի, որ հայի միսն ուտի ու նրան շիղճա:

Նի՞ժիկ էս թողա՛նք, գնա՛նք էլի մեր սիրելի Աղասու մոտ, տեսնի՛նք, օ՞ր մեաց, ու ի՞նչպես պետքը նրա բանը վերջանա:

<2>

էս խառը, դառը, ալեկոծյալ ժամանակին էր, որ մեր իգիթ Աղասին հինգ տարի սարեսար, քարեքար ընկած, հինգ ընկեքիցը իրեքը կորցրած, երկուսը քամակին, մեկի անունը Կառո, մյուսինը՝ Մուսա, մեկ տասը-

քսան քրդստանցի հայ էլ իր թրի տակը բերել, սար ու ձոր շափելով՝ ման էր գալիս: Մեկ օր Անի էր ըլում, մեկ օր՝ Ղոշավանք, ու էստեղ-էնտեղ շափմիշ անելով՝ գլուխը պահում էր, որ յա իր ջիգրը հանի, յա մեկ հազար մարդ էլա ապանի, հետո հողը մտնի, որ սրտումը գարդ չըմնա: Ավելի Անի էր նրա բնակության տեղը, որտեղ որ հարկորավոր ղզլթաշի գլուխ էր թրին մատաղ արել: էստեղից էր, որ վրա հասավ ու իր շար թշնամի Հասան խանին ճանկից, ամա ջահելութունն ու խաշապաշտութունը նրան գլխից հանեցին, նա խաբվեց ու հազիր ձեռն ընկած ֆորսը էլ ետ բաց թողեց:

Մեր կարգացողների լավ մտքին կըլի, որ նա, երբ Քանաքեռ սարգարի ֆառաշներին սպանեց, ինքն էլ էնպես մնաց ազիզ Թագուհու ու իր արածի վրա ստոած, կանգնած: Ընկերներն էլ ժամանակ չկորցրին. գիտեին, որ բալորի վերջը մահն է, էլ ո՛չ հոր մտիկ արին, ո՛չ մոր, Աղասուն կապեցին ձիու վրա ու ընկան Ապարանու սարը, որ կամ Փամբակ փախչին, կամ Ղարս, կամ Ախլցիա, որ իրանց գլուխը թափեն: Էրկու սհաթից ետը ի՞նչ Քանաքեռ հալն էր, աստված ո՛չ նշանց տա: Սուգ ու շիվանն ընկավ գեղը. տուն էր, որ քանդում էին. մարդ էր, որ փետ ու միս էին արել, փախածներին պտրտում. նրանց հերքմերը, օղլուշաղը թրի տակ արած՝ մեկ սհաթի միջումն որի շիխքը թոկ քցած, որի ձեռները ետևին կապած՝ ոչխարի պես սուաջ արին, որ տանին սարդարի դուռը:

Որդի էր առաջները դալիս, որ հոր ճտովն ընկնի ու իր վերջին բարովն առնի. աղջիկ էր մոր դոշին ընկնում, որ հոգին տա. հարսն էր մեջ ընկնում, փեսա էր ոտներներովը փաթաթվում. որին թրով էին յարալու անում, որին թվանքի ոռքով ջարդում: Քար էր ընկնում ձևորները, վրեներն էին քցում. փետ էր պատահում, գլխերին խփում: Շասին էլ տան սներիցը կապել, էնպես էին շիփ-չիփլախ ոտին, գլխին վեր հատում, որ մեկ ձենը երկինքն էր հասել, մեկը՝ գետինը: Սաղ գեղը պոկ էր էկել. որը գլխաբաց, որը բոպիկ ոտով, որը յարալու, որը կուռը կոտրած՝ արնաթաթախ, երեսը պոճոկելով, գլխին, դոշին տալով. որը ջուրն էր ուզում ընկնի, որը քարափնըվեթ: Քեղտուղեքն էլ հո, ձեռ-ձեռի կապած, էնքան ոտի, թվանքի տակ էին ընկել, որ ջաններումն էլ սաղ տեղ չկար:

էս հալին մտան Երեան. գնացին բերդը: Կնանոնցը քարով, փետով դեն արին, մարդկերանցը ներս քաշեցին, ու անկուշտ Երեանի բերդը ատամները սրեց, որ էս նոր էկած ղոնաղներին էլ փորումը լավ տեղ տա, մարսի Երկար վախա գեռ նրանց ձենը բերդիցը, կնանոնցը՝ դրսիցը, իրար էին հասնում, իրար գլուխ լալիս, մինչև քամին բոլորի ձենն էլ կրտրեց. — աշխարք դինջացավ, դահիճքը կատաղեցին:

էս միջոցին խաբար հասաւ Սահակ աղին: Էս Երեանու հայերի փրկ-
կիւր, որ ազգով, պապով էնքան հոգի, տուն ազատել էին բանտից, մա-
հից, սրից, թրից, որ թիւ ու համար չկա: Զին թամբած՝ տանը հազիր էր.
Թռալ ձիու քամակը ու նոքար, բեքար առաջն արած՝ է՛ն սհաթին հասալ
բերդի դուռը, որ կնիկ, օղլուշաղ, քար, հող ուզում էին պոկեն, գլխընհ-
լին տան, բայց քարն էնքան անիրաւ չէր, որքան անասուլած ֆառաշնե-
րը: Զին որ չքշեց մեկի վրա ու դամշով գլխին տրաքացրեց, տասը տեղ
գունդ ու կծիկ անելով՝ մնաց քամակի վրա ընկած:

— Հենց է՛ս սհաթին փորդ վեր կածեմ,— ասեց,— սա՛տկած շուն,
քո ի՞նչ հալոյն ա կնիկալմատի ձեռ վրա բերես: Կապեցե՛ք էղ շներին,
հենց էս սհաթին դրանց թողը քամուն տալ տամ, գբանց սոյին նա՛լլաթ:

Էս խոսքի վրա նոքարները էլ վախտ չի՛ կորցրին, վրա թափեցին ու
հենց, էն ա, էստեղ-էնտեղ շատին բողմիշ արել, ուզում էին ոտ ու ձեռ
կապեն, որ բիրդան Սվանդուլի խանը բերդիցը դուս էկաւ: Թուրքերի մի-
ջին, կարելի է, մեկն էլա էնքան հայի թասիբը չէր քաշում, ինչքան էս
օրհնած խա՛նը: Նրան էլ որ էն դժիցը զուս գալիս շտեռան, թուրք, հայ
մնացին փետոցած, կանգնած: Բայց ո՛ւլ էր կալող էս հալաղին էն նա-
չար, ջրաուար եսըրների օղլուշաղի ձեռ ու ոտ կապիլ: Հարայ տվին ու
ընկան ձիու ոտը.

— Խա՛ն, գլխուդ ման տանք, ոտիդ հո՛ղ գառնանք, մեր ձեռն ա,
քո՛ փեշը. վերևումն՝ աստված, ներքևումը՝ դու. մեզ տա՛ր, ջուրն ածի՛ր,
մեզ էստեղ սպանի՛ր, սուրը քաշի՛ր, ձիուդ ոտի տակին մատաղ արա՛,
մեղ մի ճար արա՛:

Բարևսիրտ խանը ձին ետ քաշեց, ֆառաշներին դամշելով դեն արեց,
որին իսկույն վեր քցիլ, բերանը հող ածիլ տվեց, որի ատամներն ու
գուլիը մաշկի նալչով լաւ տրորիլ տվեց, մյուսներին էլ բերդն արեց ու
ինքը աղլուխը աշքին դրած՝ սկսեց ձեռը մէլիք Սհակի դոտիկը քցիլ ու
ասիլ:

— Ա՛խ, ճամփեն փոշ ու տատասկ դառնար էս անիծած դաջարի,
որ մեր հողը շմտներ: Աշխարքը քանդեցին, աստված մեկ քսր էլա չի՛
քցում սրանց գլխին, որ սատկին, փշանան: Էս ի՞նչ ա էս խեղճ խալխի
հալը: Մեկ աղջկա խաթեր էսքան տուն քանդիլն աստված ի՞նչպէս ա դա-
բուլ անում: Աստված մեր թուրը մեկ օր մեր սիրտը կցցի, էս գուլումին
քարը չի՛ դիմանալ, ո՛ւր մնա մարդը: Գնա՛նք, Մա՛լիք, գնա՛նք, կես
սհաթ որ ետի վրա հասնինք, էն խեղճ բռնվածների տունը կքանդեն՝ յա
աչքները կհանեն, յա գլխերը կկտրեն: Աֆա՛րիմ, Ա՛ղասի. էս սհաթին
էստեղ ըլի, աշքին պաշ կանեմ: Ռաշիդ տղեն էնպէս կըլի, ամա ի՞նչ անես,

որ անօրինի ձեռի ենք մնացել: Գնա՛նք, վախտ կորցնիլ պետքը չի:

Էսպես խոսեց էս արժանահիշատակ թուրքը, որ ամեն սհաթի հայերի համար գլուխը ետ էր դրած: Նոքարներին հրամայեց, որ էն կնանոնցն ու Քազուհուն իր տունը տանին, ընչանք ինքը գա, ու ինքը Սհակ աղի հետ մտավ բերդը: Ղարավույնները սրանց որ տեսան, մնացին փետացած կանգնած: Երևանու բնիկ թուրքերը, որ հայի հետ մեկտեղ մեծացել, ախպոր պես էին վարվում, սարդարին, Հասան խանին անիծելով, թքելով, ղզբաշի վրա ատամները դրճուացնելով՝ քիչ-քիչ քաշվեցին ու դեմը գնում էին, դեմը ասում.

— Տե՛ր աստված, ե՛րբ կլլի, որ քո ողորմության դուռը բացվի, ու մենք էս անիծած ղզբաշի ձեռիցը մեկ օր ազատվինք:

Չունքի սրանք երլու ըլելով՝ չէին ուզում մեկ օր էլա նրանց ծառայեն, ու շատ անգամ հայերի հետ միացել, քշել էին նրանց, ամա թրի գոռով էկել, էլ ետ երկիրը զավթել էին:

— Սարդա՛ր գլխի՛դ դուրբան,— ասացին Սվանդուլի խանն ու Սհակ աղին ու ձեռ-ձեռի տված՝ ընկան դիվանխանեն հենց է՛ն սհաթին, որ իեղճ հայերի կռներն ու աչքերը կապել, չոքացրել էին, որ գլխըները տան: Դահիճները թուրըները սրել, գլխըներին կանգնել էին:— Սա՛րդար, մեր գլուխն էլ սրանցի հետ տո՛ւր,— ասեցին, չոքեցին ու ուզում էին իրանց ձեռովն իրանց աչքը կապեն:— Տուն, մալ, դովլաթ, օղլուշաղ, դովում, ղարդաշ՝ գլխիդ եսիր ըլին: Ձեռըներիցը բռնի՛ր, ջուրն սի՛թի՛ր, մեր հոգին սո՛ր ու էս անմեղ իսլախին սուրը մի՛ քաշիր: Սարը քո առաջին գլուխ չի բարձրացնիլ, ծովը, քեզ տեսնելիս, բերանը կփակի. ոտդ թափ տաս՝ երկիրը թև կառնի, կլթչի. արարած աշխարքը թրիդ առաջին դուլ ա դառել. անտունդ երկնքումն ա ձեն տալիս. ոտդ որտեղ դնում ես, ծաղիկ է դուս գալիս. աչքդ որտեղ քցում ես, արեգակ է բաց ըլում. ի՞նչպես ես մեկ լաշար աղջկա խաթեր, մեկ-երկու նոքարի խոսքով՝ էսքան տուն քանդում. բաս ո՛ւր մնա քո ոահմն ու քյարամաթը, որ ալամ աշխարք տեսել, զարմացել ա: Ի՞նչպես էս էդ հալալ բերնիդ լայեղ տեսնում, որ սրանց արինը վեր անիլ տաս: Քո քոչք ու սարեն ողորմության դուռն ա, ընչի՞նս արնի տեղ շինում: Սրանց ծեր հասակին, սրանց խեղճ եթըմներին խնայի՛ր: Սրանք ի՞նչ են արել, որ մեկ տղի, մեկ թուլի, հարամու գրլիին եսիր ես անում: Երկինքն էլ ա բռնը, ի՞նչ թե երկիրս: Արարած աշխարքս քե՛ղ ա գլուխ վեր բերում. մեկ աղջիկն ի՞նչ ա, որ նրա խաթեր քո խալիխ տունն ուղում ես քանդես: Աղջիկ ես ուզում, հազարը կա: Ո՞ւմ աչքդ առնի, որ քեզ մասաղ չլլի: Մեր ջանն ուզի, որ քեզ տանք, աղջիկն ո՞ւմ շունն ա: Դո՞ւ չես, որ էդ հալալ բերնովդ ամեն օր ասում ես. Հայե-

ըը քո աջու թնն են, քո կրկիրը շենացնողը, խաղիկեզ լցնողը. քո թուրը կարուկ, երեսդ պարզ անողը նրանք են: Ի՞նչ կըլի, որ էս սհաթին քո ցատումդ մեզ վրա թափես, սրանց խեղճ գաս: Աստանին ի՞նչ փտոք՝ գասի գլուխը ջարդի: Չէ՛, սրանք քո շրաղն են, քո ըմբրիդ դժաշին. ընչի՞ ես նհախ տեղը կորցնում: Անողը պետք է բանած, սրանք ի՞նչ մեղք ունին: Ում ձեռն արնատ ա, նրա աչքը պետք է հանած, սրանք ի՞նչ են արել: Մա՛րդար, երկնքի, երկրի տե՛ր, սա՛րդար. Դու շես մեր շիխքը տալ, մե՛նք մեր թուրը մեր սիրտը կխրենք: Թե մեր արինը քեզ համար թանկ ա, սրանց գլուխը մեզ բաշխի՛ր: Քո դուան շունն ենք, մեզ մի՛ կորցնի՛ր:

Էսպես աղաչանք արին ու շոքըշոք, թրքներք տարան, օարդարի առաջին դրին, ոտի տակն ու փեշը համբուրեցին, երեսներին քսեցին ու գլխք-ները գետնին կայցրին, որ տեսնին, թև բանն ինչպես ա վերջանում:

— Ձեռներս կապում եք, իսա՛ն, Մալի՛ք,— սկսեց սարդարը բերանը բանալ,— ի՞նչ անեմ. ի՞նչ կըլի, մի քիչ ետի էիք էկել: Ինչքան բարկացած էլ որ ըլիմ, ձեզ տեսնելիս՝ թուրը ձեռիս, ձեռս թուլանում ա: Մինչև ե՛րբ էս կրակը մեր երկիրն էրի: Հայ ազգը ո՛չ թրից ա վախենում, ո՛չ թվանքից, ո՛չ թոփից: Կրակն ես քցում, էլի իր հավատն ա պաշտում. ծառին ես կախ անում, միսը պոկում, բերանը տալիս, էլի իր խաչն ա պաշտում, իր Քրիստոսի անունը տալիս: Էս մեկ կտոր փետն ի՞նչ ա ախր, քո սրանք էսպես ապավինել են. որդին ես քշում, ինքն ա հետը կրակն ընկնում. հորն ես բռնում, որդին ա գլուխը մահի տալիս: Սրանց մեկ կնիկ են տալիս, մեր օրենքը՝ քանի որ քեֆդ ուլի: Ռահաթություն, մշակություն են անում, բուրդ հաքնում, ցամաք հացի կարտ, մենք սրանց խանություն, բեկություն, աշխարք, պատիվ, դովաթ, մեծություն ենք տալիս, ախր ընչի՞ համար շեն խելքի գալիս, մեր մասսարին, օրենքին հավանում, մեր հավատը ընդունում, պաշտում: Բուրը ջնջես՝ աշխարքը կքանդվի, շունքի երկիր շենացնողը, հաց տվողը սրանք են: Արևի, անձրևի, կոռի, բեզյարի տակին շորացել, շոփ են դառել, էլի որ մեկի մազին դիպչում ես, ասլան ա դառնում, մարդի պատում: Էսքան մեր ազգը սրանց կոտորեց, եսիր տարավ, աշխարքը քանդեց, էլի խելքի չէկան: Շահություն էլ որ խոստանում ես, իրանց գլուխն են դեմ անում, էլ ի՞նչ ասես: Մեկ մարդ փլավի, մսի տեղ խոտ, բանջար ուտի, ամսներով պաս պահի, ցամաք հացի ապով մնա, ախր էն գլխումն էլ ի՞նչ խելք կըլի: Ախր ի՞նչ սատանա է սրանց սիրտը մտել, սրանց ճամփից հանում:

Մեր փեղամբար Մահմադն ասում ա՝ թշնամուդ աչքը հանի՛ր. սրանց Քրիստոսն հրամայում, որ նրան սիրես, քո աչքդ հանես, նրան տաս, նրան

օրհնես, թե քեզ հաւածին էս խեղճ աս Հազն էլ իր ճաւառ ուրուրին լի տա-
լիս, սրանք ո՞նց են իրանց որդիքը իրանց ձեռովը մատաղ անում: Մեկ
սիրտ անեն, մեր հավասան ընդոյնին, տեսնին՝ մեր շահն ի՞նչ փառքի
սրանց կհասցնին: Զաֆար խաճին թե՛ր մտիկ անեն. մեկ դարաբաղցի հո-
տաղի տղա էր, որ ետիր արի, հմիկ աշխարքի տեր ա դառել: Խոսքով-
խանն ո՞վ էր, ո՞ւմ որդի, էնպես էլ՝ Մանուշար-խանը. հմիկ սաղ իրանք
զավթել են. շահն էլ են նրանք, շահզաղեն էլ: Շահի հոգին նրանց ձեռին
ա. ասեն՝ նստի, հնստի, վե՛ր կա՛ց, վեր կկենա. ինձ նման հարիւր սար-
դար, խան, շահզաղա նրանց ձեռին են մտիկ տալիս: Ստամբոլ են գնում
հայի տղերքը՝ վազիր աս փաշա են դառնում. Թեհրան են ընկնում՝ նա-
զիր ու խան. սրանից ավելի էլ ի՞նչ պատիվ կուզի մարդ, որ ստանա,
ու սրանք էսպես քարացել, ոչինչ չեն ընդունում: Մեր կուռը բեզարեց՝
սրանց կոտորելով. մեր թուրը գլացավ՝ սրանց սպանելով, սրանք էլի,
հենց գիտես, թե իրարի սերմ ըլին. մեկ զրադիցը կտրում ես, մյուս զրա-
դիցը դուս են գալիս, էլի հասնում, էլի կտրածի տեղը բռնում:

Մարդ կուզի՝ օր քաշի, կյանք վայելի, սրանք իրանց կյանքը իրանք
են մահու տալիս, իրանց օրը իրանք խավարացնում: Մեռնին իրանց հա-
վատովը՝ դժոխքը պետք է գնան, սատանի ձեռքը: Մեկ կտոր պանիր
ուտիլն, մեկ ուշունց տալն, մեկ արած մեղքը շախիլն ի՞նչ զատ է, որ
սրանք էնպես կարծում են, թե իրանք դեկ փայ կըլին, թե որ շահահեն:
Մեր հավատովը՝ կե՛ր, քանդի՛ր, խլի՛ր, սպանի՛ր, քեֆ արա՛, աշխարքի
վայելչությունը քաշի՛ր: Կնիկդ փիս ա, դո՛ւս արա, աւրիշն ա՛ռ. ո՛չ պատ,
ո՛չ ծում. աչքդ ի՞նչ սիրի, էն կե՛ր, էն հաքի՛ր, մաշի՛ր. մեկ շոռ ասողք
աղիքք վե՛ք ածա, քեզ ծուռը մտիկ անողի աչքը հանի՛ր, էլի որ մեռնիս,
գնա՛ էն կյանքը, ի՞նչ դժոխք, ի՞նչ պատիժ. առաջիդ էլի հազար մոյգա
ու աղջիկ պար կզան, քեզ քեֆ շահնց կտան. վարդի ջուրն երեսիդ կթա-
փի, ոսկեջուրն տակովը կերթա, սրանից ավելի փա՛ռք: էստոնք թողած՝
հոգի ու հավատ կորցրել են էս հիմարները. էս դինումը ջոկ են տանջ-
վում, էն դինումը հո, էլ ի՞նչ ասիլ կուզի, շունքի դրախտի բանալիքը մեր
փեղամբարի ձեռին ա: Ո՛չ սրից են վախում, ո՛չ փառքից խաբվում: Մըծ-
կեր երեսին էլ, թուրքի անունը տալիս, ուզում ա՛՝ մարդի կտրատի: էլ
ի՞նչպես համբերես, համբերությունը մեկ օր կըլի, երկու օր: Սաղ իրան
հարիւր անգամ սրանց գլխին փռւլ էկավ, էլի տակիցը գաւ էկան, շունչ
առան ու տեղծ ընկած վախար ժարդի սաղ-սաղ ուտում են, սրանց արա-
ծին ո՞վ կգիմանա: Հմիկ էլ մեկ գլադա իմ Ղլերին (ծառա) ա սպանել.
ախր ի՞նչ անեմ. սիրտս բերնովս դուս ա գալիս, ի՞նչպես չի սրանց դի-

մա-դիմա անես: Ախր նա էս օձերի ճուտն ա. ընչանք մորը շսպանես, ձազը ձե՞ն կընկնի:

Խա՛ն, Մա՛լիք, էլի ասում եմ՝ սրանց արածը տանելու չի, ամա դո՛ւք եք էկել իմ դուռը, ի՞նչ անեմ, ի՞նչպես ետ դարձնեմ: Որ սիրտս ուզեք, գլուխք, որ կհանեմ, ձեզ կտամ: Սրանց գլուխը ձեր արևին սաղաղ. թո՛ղ բխուլ քցեն դրանց ոտներն ու շլինքը, ու բերդումն ընչանք մնան, մինչև սուչուն ինքն իրան ետ գաւ: Հորնըմոր արինը քաղցր ա, վաճանի հողն ու ջուրն՝ անոշ: Թո՛ղ սրանք գրեն իրանց տղերքանցը, խրատեն, որ ետ դառնան, թե չէ բանը փիս կգաւ: Կուզեմ, որ է՛ն, է՛ն, է՛ն բեղովլաթ Աղա-սուն մեկ էլ տեսնիմ, մեկ էլ էն սուրահի բոյին նայեմ, հետո միսը բերանը տամ, որ սլառումս դարդ շմնաւ: Թո՛ղ նա էլ, ուրիշներն էլ լա՛վ իմանան, թե սարդարի հրամանը գետինը չի՛ սլտք է քցած, սլբի պես պաշտած, որ մեկն էլա չի՛ համարձակի էսպես բանն անիլ: Թե չէ՛ հայերը գել կդառնան, մեզ կուտեն: Էլ էս երկրումը կենալ չի՛ ըլիլ:

Ասում եմ ձեզ, ա՛յ աղսախկալուք (ծերունիք), դուռանի գորությունը գիտենա, թե առնին ձեր որդիքը, երկինքը թռչին, էլի նրանց վեր բերիլ կտամ. գետնի սակը մտնին յա ծովի, կհանեմ, թիբա-թիբա կանեմ. նրանք որ չգան, սալ հայ ազգը թոփի բերնին կապիլ, քցիլ կտամ. թե խելք ունին, ձեզ խեղճ գան, ետ դառնան: Հազար ձիալոր նրանց ետևիցն ընկած՝ սար ու ձոր ոտի տակ են տալիս, դազախ, դարափափախ՝ նրանց արինը խմում. թե մեկ ձեռս են ընկել, մեծ թիբեն անկաջները կմնա. ձիու պոչից կապիլ, քաշ տալ կտամ, թո՛ղ ձեզ խաթր անեն, ետ գան, թե չէ, որ ես բերիլ տվի, ո՛չ դուք կարծնիք, ո՛չ նրանք: Քյաբ ու դուռանով, շահի գլխովն օրթում եմ ուտում. ասածս ասած ա, դուք գիտեք: Գնացե՛ք. էսօր կգան՝ ազատ եք, էգուց կգան՝ նմանապես: Զեր ու ձեր խալիսի կյանքը նրանցիցն ա կախ. թե ետ գան, բալքի թե սիրտս ոահմ ըլի ընկած, բարկությունս անց կենա, նրանց սպանեմ: Սար ու ձոր առաջիս դողում են, նրա՛նք պետք է ինձ դեմ կենան: Գնացե՛ք, միտք արե՛ք. ձեր գլխի դարդը քաշեցե՛ք:

Էս խոսքի վրա Սվանդուլի խանն ու Սհակ աղեն վեր կացան, աթոռի ոտն ու սարդարի փեշը համբուրեցին ու հազար անգամ գլուխ տալով, առողո անելով դուս գնացին:

Բանտը բաց արին, ու մեր խեղճ քեղխուղեքը մտան ներս. դուռը վրընները փակեցին, նրանք աչքընները բաց արին: Թագուհին էլ էնքան ոտին-գլխին տվել, Լրեսը շանգո՛ւլ էր, որ էլ սարդարի Լրեսը չկարացին բերել: Սվանդուլի խանը տարալ իր տունը, որ նրա հոգան էլ քաշի, նրան էլ ձար անի:

Բայց ինչ մեր Աղասու հալն էր, աստված ո՛չ շհանց տա: Ձեռն ու ոտը կապած, դժոխքը փորումը, սաղապելլյան շար հրեշտակները գլխին պտտտ տալով՝ Զանգվի վրովն անց կացրին, ու, հենց բռնես, սար ու ձոր բերանները բաց՝ նրանց ըլին ուզում կուլ տան, էնպես փախցրին նրան նրա քաջ ընկերքը: Շատ տեղ իրանից գնում, քիչ էր մնում ձիուցը վեր ընկնի. էլի ընկերքը հասնում, երեսին շուր էին ածում, անկաշնները տրորում, ետ բերում. էլի նրա սիրտը գնում, ձիու գլխովն էր ուզում ընկնի: Բազի վախտ որ բիրդանբիր «Փա՛գուհի, նա՛նի, բա՛բի, նա՛զլու» չէր ձեն տալիս, քար ու հող ուզում էին կրակվին:

Հենց մութը գետինն առավ, նրանք նի մտան Ապարանու քանդված կեկղեցին, շունքի օրն էլ կարճ էր. արեգակը քիչ էր մնացել մեր մտնի, որ նրանք գեղիցը դուս էկան: Զիանքը որ շունչ չէին քաշում, աչքըները արին էր քցում, քիթ ու բերան՝ կրակ: Ամեն մեկ շունչ քաշելիս փոր ու աղիք իրար էին կպչում, էնքան էին քշել: Վարձն սկսեց ձիանը ման ածիլ, կարոճ՝ սար ու ձոր աչքի տակն առնիլ, դարավուլ քաշիլ, Մուսեճ՝ Աղասուն ուսին դրած մտավ եկեղեցու խարաբին, գլուխը դրեց գոգն, ձեռը՝ երեսին, ու աչքը երկինքը քցեց, որ իմանա, թե աստղերն ի՞նչ են ասում: Մեկերներն ընկան դես ու դեն, որ ձիանոնց համար մի քիչ եմ (ուտելիք) ճարեն: Բայց էն վախտին շուումն ի՞նչ կըլեր: Խոտի շոփերն էին մնացել տեղ-տեղ ցից-ցից կանգնած:

Երկինքն աչք ու ունք կիտած՝ իր շարիւր պտտում էր հանդարտ. լուսինը սմպերի տակիցն մեկ երեսն հանում, շհանց տալիս, մեկ էլ ծածկում, կորչում էր: Գերեզմանատունն էնքան սարսափելի չէր ըլիլ, ինչպես էս յարանի շուր: Ամեն մեկ սարի արանքից կամ քարի տակից դժոխքի ձեն էր գալիս: Գել, շարխալ, արջ՝ մեկ կողմից, դառնաշունչ բորյազը, որ էստեղ, օրը ճաշին, մարդի աչք ու բերան կալնում, խեղդում է՝ մյուս կողմիցը, Սանդարամետը բաց էին արել, սար ու ձոր իրար գլխով տալիս: Ամեն մեկ քար, ամեն մեկ թուփ նրանց աչքին դե էր դառել, ու ձին մեկ ոտը խփելիս կամ փռնչալիս՝ քարերն ուզում էին ճաքին, ձորերը՝ տրաքին: Աղասին՝ նաֆասը փորն ընկած, որ բազի անգամ ա՛խ չէր քաշում ու ոտին-գլխին անում, գետինն ուզում էր պատովի, ընկերներին խոր տանի: Նրա հավատարիմ շունը գլուխը նրա ոտի տակը դրել, մնացել էր փետացած: Զին էլ բերին, գլխավերևը կապեցին, որ բալքի նրա շունչն էլա Աղասուն մեկ ճար անի:

— Զա՛նիդ դուրբան, Ա՛ղասի, էս ի՞նչ օրն ես ընկել. մեր աչքը պտեղ

դուս գար, որ քեզ էսպես շտեմնեփնք, էս ի՞նչ ա քո հալը,— ասում էր ջիվան Մուսեն ու գլխին տալիս, երեսն երեսին դնում, ձեռը՝ դռչին. դամարի տալն ու ջանի ասքառփոյունն էլ որ չէր տեսնում, գլխին կրակ էր վառվում:

Էն մեկել տղեքքն էլ ձիանոնցը ջուր տվին, ձեռները քամակներին քսեցին ու էլ էտ թամբեցին, լգամները բերանները տվին: Թվանքների, փշտովների ստներն էլ քաշեցին, ազգոթին թազացրին, ու ամեն մարդ, իր ձիու լգամը ձեռին, էկան, Աղասու շորս կողմը կտրեցին: Աչքըներիցը արտասուները գետի պես էր վեր թափում: Հորնըմոր դարդը մեկ կողմից, իրանց սև օքը մյուս կողմից, իրանց սիրելուն էլ է՛ն հալին տեսնելիս՝ ուզում էին քար ու քոլ պոկեն, գլխըներին տան: Մեկ սա էր ընկնում Աղասու վրա, մեկ նա: Մինը ձեռն էր գնում բերնին, մինը գլուխը քաշում դռչին:

— Յարազանիդ գուրբան, աստված, փառքդ շա՛տ ըլի. հենց է՛ս ատավոտ ամեն աչք մե՛զ էր էրնակ տալիս, ի՞նչ արինք, որ մեզ էս ալատոփն հասցրիր: Վա՛յ մեր խեղճ օրին, ա՛յ ազիզ ծնողք. երբ սա՞ղ եք, թե՛ թբի տակին մնացիք. երբ թո՞փ ձեզ գետնին խփեց, թե՛ զընդան ձեզ մեջն առավ. երբ մե՛ր ցավն եք քաշում, թե՛ ձեր սև օրը լաց ըլում: Տե՛ր աստված, տե՛ր աստված. ո՛ւմ մեկ չոտ ասեցինք, որ մեր առաջն էկավ: Ո՛ւմ մեկ ծուռն աչքով մտիկ արինք, որ մեր գլխին էսպես բարկացար: Արյան ծալն էկել, շոքս կողմըներս բռնել ա, ո՛ր կողմն էլ ձեռն ենք ածում, կրակ է ընկնում ձեռըներս: Էստեղ մեր թագավորներն էին վաղ ժամանակը քեֆ անում, իրանց ամառը անց կացնում, որտեղ որ հիմիկ մենք կրակումն էքովում ենք: Էս ժամումն էին նրանք կանգնում, աղոթք անում, որտեղ որ հիմիկ մենք մեր հօգին ուզում ենք տալ: Ա՛խ, ո՞ւր էն ժամանակը, ո՞ւր էն փառք: Ձեր հողը լիս կտրի, ա՛յ մեր ազգի թագավորք, իշխանք. երբ՞ գուք էլ միտք կանեի՞ք, թե ձեր որդիքը մեկ օր էսպես արին պետք է վեք ածեն ձեր գերեզմանի վրա: Էս ի՞նչ շար լեզու մեզ անի՞ծեց, որ մեր օրն էսպես սևանա, մեր աստղն էսպես թևք-վի: Բ՛վ արագահաս սուրբ Սարգիս, ո՛վ գինավոր սուրբ Գեորգ. էլ ո՞ր օրը մեր հավարին պետք է հասնիք: Դժոխքումն էքվում, տապալկվում ենք, ախր փ՞նչ կըլի, որ մեզ շարս անեք: Ա՛ղասի ջան, Ա՛ղասի. ի՞նչ կըլի, որ աճենս էլ քո ուղուրին մատաղ էինք գնացել, ա՛խպեր ջան, մեր հո՞գի, մեր աչքի լի՛ս: Արին կապեցիր խալիփ փրտը, կրակ վառեցիր երկրի գլխին, ա՛յ աշխարքի աչք Աղասի: Մեկ ճանճ էլա նհախ տեղը շես սպանել, մեկ սառը խոտք քո բերնիցը շի դուս էկել, ա՛յ աստուծո գառն ախպեր, ախր ըն՛ի՞ պետք է աստված քեզ էլ, մեզ էլ էստեղը հասցնել: Ո՛ւր

գնանք, ո՞ւր, մեր գլուխը ո՞ր քարի առաջին լաց լրինք։ Բ՞ո՞ր շտերն ընկ-
նինք, խեղդվինք, պրծնինք։ Տո՛, մեկ բերանդ էլա բաց արա՛, քա ջանին
մեռնինք։ Ընչի՞՞ ես էսպես մեզ էրում, փոթոթում։ Ի՞նչ կըլի, որ էդ սիրուն
աչքդ էլա մի բաց անես, մեզ էսպես շագանես։ Աշխարհն էլ ի՞նչ պետք
է մեզ համար, որ քեզ շնք ունենալ։ Մեր գլուխը քեզ դաբբան, ամենս
էլ ստաշ մե՛ր արինը վեր կածենք։ Կաթն ու ծիծ մեկտեղ ենք կերել, որ
քեզանից ձե՛ռ քաշենք։ Բախտ ու լավ օր մեկտեղ է՛նդուր համար ենք վա-
յելիլ, որ քեզ նեղ օրը բա՛ց թողանք։ Որիս ուզում ես, վեր կա՛ց, քո ձե-
ռովդ մատաղ արա՛. ով երեսը ետ թեքի, շլինքը տո՛ւր. քո ձեռին ղուր-
բան. ախր մեկ խոսա, ի՞նչ կըլի։

Էս խոսքին բիրադի մեկ ձիու ոտի շվլթոց էկավ։ Երկինք, գետինք
գլխընեղին սևացավ։ Հենց իմացան՝ մեկ ամպ տրաքեց, մեկ սար գոռաց,
փուլ էկավ։ Յարադ-ասպար առան ուսըները, ամեն մեկը մեկ բուռը հող
սրբությունի տեղակ բերանը քցեց, մեկ քարի առաջի շոքեց, իր մեղքը
խոստովանվեց, մեկ քանի ծունր դրեց, երեսին խեչըճանեց, ժամի քարերը
պաշելով տեղիցը վեր կացավ, ձիու աչքերը ճմբռեց, մեջքը սղալեց, որ
անկաջները սրել, խլշացրել, էն կողմն էին մտիկ անում էնպես խլշկո-
տալով, սրդիանց որ ձենը գալիս էր։ Շուներ ղրաղ քաշեցին, մատով-ձե-
ռով արին, որ ձեն չհանի, ու իրանք թուր ու թվանք հագրած, ձիու ջի-
լավը քցած՝ սկսեցին պատի արանքիցը անսաս անկաջ դնիլ, որ տեսնին՝
էկողներն ո՛վքեր են։ Դամարները ուզում էր տրաքի, ոտըների տակին
կրակ էր վառվել։ Անիծած բուքն ու քամին հյուսսի դժիցն էր գալիս ու
ձենը փակում։ Ուզում էին իրանց կտրատեն, որ չէր թողում՝ պարզ իմա-
նան, թե ի՞նչ խաբար է։

Էսպես՝ կես սհաթ քիմի մնացին փետացած։ Էլ չէին ուզում ծպտանալ
Շատ մտիկ արին, ձեն չէկավ. հենց էն էին ուզում, որ էլ ետ տեղըները
նստին ու թվանքները վեր դնեն, ու մեկն էն կողմիցն սկսեց բերանը բաց
անիլ։

— Տղերք, ի՞նչ կըլի՞՞ ըլի, տղամարդությունն էն ա, որ մարդ իր
գլուխը դուշմանի ձեռ շտա։ Դուք լավ գիտեք, որ մեր մեկ հայր սասը
թուրքի բարեբար է։ Երևում ա՝ Լուսնեղիցս մարդ են քցել, ման գալիս։
Թո՛ղ գան, դրանց փիրն իրանց խռով կենա։ Բողորին յա կչարդենք, յա
կչարդվինք։ Քամակ-քամակի տանք, նամարդի մուհոյաշ շլինք։

Հենց էս խոսքն էր Կարոյի բերնումը, որ բեղաճիլ տեղիցը էրկու դալ
ծուլ էլավ, թուրը դուս քաշեց ու ուզում էր, որ դուս պրծնի, ընկրները
փեշիցը քաշեցին, ձուռըները բերնընեղին գրին, որ անսաս տեղը նստի,
չուքի ձիանոնց ոտի թրխկոցն ու փունչըք էնպես մտտեցավ, որ, հենց

բռնես, թե անկաջների տակին ըլի: Բայց նրանք լավ գիտեին, թե գիշերը ձենը շատ թեզ տեղ կհասնի, ու շուգեցան, որ իրանց տեղը իմաց անեն, ու նրանք հազըրված գան: Քիշ-քիշ էկողների խոսակցութունն էլ էին ջուկում, շունքի պարզիկա գիշեր էր, քարերն էլ էին խաբար բերում:

— Լավ հարաքյաթ են արել,— ասեց մեկը,— ա՛ֆարիմ. անիծած բորանն էլ իզընկեր կորցրել ա, գիշեր էլ ա, թե մարդ տեսնի. ամա ո՛ւր կկորչին: Երկնքումն ըլին՝ վեր կբերենք. հլա քշենք, էս շուումը նրանք չէին մնալ:

— Աչք ա, որ էգուց առավոտ յա կծիծաղի, յա լաց կըլի. սարդարին էլ ընն՞ով լիմ հունարը ցույց տամ, որ նրանց սաղ-սաղ չկալնիմ, շտանիմ, փեշքաշ շանեմ,— ասում էր մյուսը:

— Ախպե՛ր, ինչ առնինք՝ ճոթ անենք: Աղասուն, թե կարանք, սաղ-սաղ բռնենք, ոտ ու ձեռ կապենք ու ձիու առաջն արած, յա կողքիցը կապած՝ տանինք, որ իր լայաղ պատիվն առնի, շունքի ուշիղ տղամարդ է. մեկեւններին սպանենք էլ ի՞նչ հաջաթ:

— Տղամա՛րդ, էս թո՛ւրը էսօր նրան իր տղամարդութունը կուտացնի աստուծով. հլա մի ձեռս ընկնի, մեկ մեյդան դուս գա, հետո կիմանա իր ուշիղութունը:

— Տո՛, բերանդ քեզ արա՛, Մա՛մմադ, մենք գիտենք՝ ինչ պտուղ որ ես. նրան ասլան ըլի, շի հաղթիլ. քանի՛ մեզ նմանին առաջն է արել տասնով, քսանով ու ջանըները հանել: Բանն արա՛, հետո պարծեցի՛ր: Էդ-պես քամի տալով ֆորս անիլ չի՛ ըլիլ:

էս խոսքը մեր տղերքանց սիրտը տասը թիվ բարձրացրեց:

— Թուր, թվանք հարկիր պահեցե՛ք,— ասեց թուրքի մեկն էլ ետ,— սատանին նալլաթ. կըլի, որ հենց էս քարերի տակին տափ ըլին կացել, ասածներս լսեն ու բիրադի էնպես վրա թափին, որ էլ շկարենանք ձեռը-ներս գլխըներս տանիլ: Սրան Ապարան կասեն: Աղասու պես ասլանը էս-պես տեղը քսան ձիավորի մենակ շի ասիլ, թե աստված է ստեղծել:

— Տո՛, քի՛շ գովիր էդ մուստառ, անհավատ հային. չէ՛, չէ՛, մեզ սաղ-սաղ կուտի: Հայն ի՛նչ ա, որ ինչ ջան ունենա: Մեռնիմ ո՛չ, ընչանք մի աջս նրան հասնի, կտեռնինք, թե ի՛նչպես ճուտ կդառնա առաջիս:

էս ասեցին թե չէ, մեկը էն դհիցը ձեն տլեց.

— Ա՛յ ադա, ա՛յ ա՛դա, ա՛յ ադա. էս ժամիցը հեռու կենանք, լավ կըլի, տունքի ասում են, թե ֆլան թարըղին մեկ խան էկել ա, թե քանդի, բիրադի միջիցը կանաչ ու կարմիր ձիավորներ էնքան են դուս էկել, որ սար ու ձոր բռնել, խանի դոնշունը կտորել, փախցրել, իրանք է՛լ ետ գլում են էլել: Սրա միջումը, ասում են, սուրբ Մոդնու մասունք կա թա-

դած, ու դուք լավ գիտեք, որ էս գիծ սրբի քյալա տալ չի՛ ըլիլ: Մարդի շլինքը ծովում, երեսն ետեն ա ընկնում: Հազար էսպես բան իմ աչքովն եմ տեսել: Հայ, թուրք, նասրանի՝ ամենն էլ նրա ղուլն են:

— Բերնիցդ հայի հոտ է գալիս, Մա՛շադի, ամոթ էդ մեծ միրքիդ, էլ ո՞ւր ես վրեդ պահում, հինա դնում: Տղամարդի փափախ չի գլխի՞դ: Տո՛, հայն ի՞նչ ա, որ իր փիրն ի՞նչ ըլիլ: Լեզուդ քեզ քաշի՛ր, էդ փափախիցդ էլա ամաշի՛ր: Ես քո ջգրու էս գիշեր ընչանք սրա միջումը քյաբաք շանհամ, չուտեմ, ձիս միջին շկասլեմ, շապակամեմ, բաս մարդ շեմ: էլ էս միրութը վրես շե՛մ պահիլ: Քանի՛ էդպես ծամի պատ իմ ձեռովս քանդել, քանի՛ սրբերի աչք էս մատովս հանել, դու հմիկ պառավի նաղլ ես գլխիս կարդում: Քյաբդ քեզ խոռով, էլ նամազ ո՞ւր ես անում, որ էդ սրտի տերն ես: Ք՛շի՛, ք՛շի՛, գնա՛նք. քյաբաբի կեսն էլ քեզ կուտացնեմ:

Ասիլն, «Յա՛, սուրբ Սարգիս» ձեն տալն ու թվանքների ճռոտցը մեկ էլավ:

— Տղե՛րք, ձեր ջանին մեռնիմ, էլ մտիկ մե՛ք անիլ. մեր թուրը՝ նրանց գլուխը, էլ ո՞ւր օրվա համար ենք կոպքընկերիցս կախ անում,— ձեն տվեց Իսթահա Կարոն,— իրեքի գլուխը գնաց, սրանց փիրն անիծած:

— էրկուսինն էլ ի՛մ թրիս մատաղ արի, ղոշաղ կացե՛ք,— էն դճիցը վաթոն գոռաց:

— Երկուսին սպանել, միի գլուխն էլ հրես, ուրիս տուկին է,— ասեց վանին:

— Տղե՛րք, փախան, ձյանը նի՛ էլեք, սրանց էկած ճամփեն քոռանա, սովորիլ են գեղերումը հափի գլուխ թոցնելով մամ: գան, հայերի արինը իմեն, սրանց տունը քանդվի: Տղե՛րք, երըմիշ էլե՛ք, սուրբ Սարգսի ջանին մեռնիմ, մեկդանը մերն ա:

Ասեցին ու վիշապի պես ընկան հարամու քամակիցը, որին ինչ տեղ հասցրին, էնտեղ փառչալամիշ արին: Քար ու սար աչքներին լիս էր տալիս, կորներին՝ զվաթ: Հենց իմանաս՝ հայոց մեծ գորապետքը կենդանացել, նրանց սիրտ ըլին տալիս: էսպես՝ միս ու սոցան անելով ընկան ետևներիցը:

Բայց ա՛խ, արինը աչքըները կոխած՝ հենց քշեցին, գնացին, էլ միտք չարին, թե Աղասին, ի՞նչ նեղ սհաթի միջում, ընկեր ա ձեն տալիս, ընկեր չի կա. ա՛խ ա քաշում, ձենը լսող, իմանող չկա: Թվանքները որ բիրադի շճուացին, հենց իմանաս, թե հոգին ետ էկավ տեղը: Վրա թռավ տեղիցը, ընկավ ձիու քամակն ու խելքը կորցրածի պես էլ չիմացավ, թե ո՞ւր ա դնում: Թուրը որ մեկի քյալիին շհասցրեց, գլխի հետ էրկու կտուս էլավ:

ընչանք փութը յա դամեն վհանկը, պարանն ընկալ ճատվն, ու շատ էլ ուզեց, որ ծին առաջ քշի, չէլավ. ծին տակիցը դուս թռավ, ինքը գետնին դիպալ, ու շորս ածղահա տղամարդ վրա թափեցին: Նրա շանը վաղուց էին ուզում սպանել, որ ձեն չհանի: Բայց շունը, շունը՝ էս տիրասեր, հավատարիմ կենդանին, տեսնելով, որ իր տիրոջն էլ խեր չի՛ անիլ, ընկալ գնացածների ետևիցը: Աղասու ձեռները կապեցին, բերանը բամբակով լցրին, աղբիով դայիմ հուպ տվին, ու աչքդ բարին տեսնի. մյուս օրն էր թոփն, ու Աղասու շանը:

Շատ ու քիչն աստված գիտի, Թե ո՛ւր հասան, տղերքը բիրադի որ ետ դառան, գլխըներին կրակ վառվեց, երբ Աղասու շունը տեսան ճամփին:

— Վա՛յ, մեր տունը քանդվեց, տղե՛րք, — ձեն տվին, — էս ի՞նչ արինք, մեր ձեռովը մեր աչքը հանեցինք. հասնի՛նք, գնա՛նք. էլ ի՞նչ ենք անում մեր գլուխը, որ նրան կտանին:

Բայց ո՛ւր Աղասին, ո՞ր քարի տակին, ո՞ր շուրմը յա ձորումը: Մեկն է՛ս սարն ընկալ, մեկն՝ էն ձորը. քարը լեզու շուներ, որ ասեր. ձին իմաստուն չէր, որ գտներ. շունն էլ առաջներիցը վաղուց կորել էր: Ո՛ւր գնալին, ո՛ւր կորչեին: Գետինն էլ թե պատովեր, ներս կէրթային, որ նրան հանեն: Լիսնյակ գիշերը շատ որ դես ու դեն ընկան, զատ շատան, էլ ետ հավաքվեցան մեկ տեղ ու միտք արին: Սուգ ու շիվան անելու վախտը չէր: Նրանք լավ իմանում էին, որ Աղասին էն ձենի վրա պետք էր, որ զարթնած ըլի էլած, փորձանքի մեջ ընկած, որ շունը նրան թողել, էն հայվան տեղովը իրանց ետևիցը վազել, որ գան, նրան ազատեն: էս էլ լավ էին իմանում, որ Աղասու բռնողները առաջ չէին գնալ, պետք էր, որ մեկ տեղ տափ կացած ըլեին, որ ոտը խաղաղվի ու էնպես ճամփա ընկնին: Ի՞նչ անեն, մնացել էին մոլորված:

— Տղե՛րք, մնա՛նք էստեղ. Աղասու շունը, տեսնո՞ւմ եք, որ կորել ա. նա իմաստուն հայվան է, ինչպես որ ըլի, հոտի վրա կարող է գտնիլ. թե ճար կա, նրանից կըլի էս գիշեր, մենք ո՛չինչ չենք կարող անիլ:

էսպես՝ խելիմ վախտ տարակուսած նստած՝ միտք էին անում, որ բիրդանքի ինչոք շունը՝ լեղուն հանած, հեթեթալով լիս ընկալ: Շունը վազեց, նրանք՝ ետևիցը: Հենց մեկ խելիմ տեղ անց կացան թե չէ, շունը ետի ոտը վեր քաշեց, կանգնեց: Շատ էլ զոռ արին, որ տեղիցը եռա, չէլավ: Իսկույն իմացան զգույշ հայվանի միտքը, ձիանոցիցը վեր էկան, մեկին տվին, ու Կարոն առաջները ընկած՝ կամաց-կամաց ոտըները փոխեցին: Մեկ թափի մոտացան թե չէ, էլի շունը կանգնեց, հոտոտաց: Թվանքները առան ձեռըները: Աստուծո ողորմությունը հասավ. նրանք

է՛ն կողմիցը գնացին, որ թափի շվաքը մնաց առաջնորդին: Քարերի տակովը, փորըսող անելով, էնքան գնացին, որ մտան մեկ քանդակած փոսի մեջ: Ջուր չկար միջումը, բան չկար, անձրևի ճղած էր: Թափի շվաքը մեկ հինգ դագ էլ էն կողմն էր ընկել նրանց գլխի վրովը: Էս խանդակի միջովն էնքան էսպես ուսուլով գնացին կոացած, որ հարամին մնաց դեմ ու դեմն կիսնյակը հենց ընկավ թուրքերի ճակատներին, տեսան, որ Աղասին միջընեքումը չի: Միրտըները ընկան տեղ: Մի քիչ էլ շունչ առան, ու ամեն մեկը մեկի ճակատին նշանիւն, թվանքների տրաքան ու հարամիքանց բանհոգի ըլիլը մեկ էլավ: Հավի պես դեռ էնպես թրպարտում էին, որ մեր տղերքը վրա հասան: Ա՛խ, ո՞վ է կարող նրանց ուրախությունն աւրտասունքը էս սհաթին պատմիլ. երկնքիցը իրանց հոգին ետ բերին, էլ նրանց բերանն ի՞նչ խոսք կգար: Որ էլ վախտ շկորցնեն, վերցրին իրանց կորցրած գանձը, հանեցին թշնամու յարաղ-ասպարը, շորերը, բարձեցին թուրքերի ձիանոնց վրա ու երբմիշ էլան: Ո՞վ կզարմանա, որ լսի, թե Աղասին, ամեն իր շանը տեսնելիս, ուզում էր կյանքը նրան տա: Վարավորով՝ մինչև տասնըհինգ մարդ էն գիշերը սպանել էին: Եկեղեցու մոտ էլ ետ հասան, հանեցին, մեկ քանի շահի փող դրին սեղանի վրա, շքեցին, աստծուն փառաբանություն տվին ու ճամփա ընկան:

<4>

Լիսադեմը կարմրին էր տալիս, աղոթարանը քիչ էր մնացել բացվի, որ մեր ճամփորդները մտան Ռսի հողը ու թուշ քշեցին Պարնի գեղի վրա Աղասին չէր ուզում, որ մարդամեջ մտնի, ուզում էր՝ սարե-սար-ման գա, որտեղ իր ճակատին գրած էր, էնտեղ մեռնի: Ինքն էլ տրախ չէր, որ աչքը լավ օր տեսնի, բայց ձմեռվան ցուրտ եղանակը, դաշտերի սառնությունն ու շորությունը, ողորմելի ձիանոնց սովածությունը ո՛չինչ կերպով չէր կարելի հաղթել:

— Է՛ս վախտին, է՛ս հալին՝ աջա՛ք-աջա՛ք, Ա՛ղասի շան, խե՛ր ըլի,— ձեն տվեց աղա Ն., որ նրա հետ միասին տարերով հաց էին կերել, ու ուրախ-ուրախ դուռը բաց արեց, ձիանը ներս քաշիլ տվեց ու ղոնազների ձեռքը բռնեց, տարավ սաքուն:

Գոմի երկենությունը հարիւր գազ կըլեր: Գոմեշ, ձի, եզր, տավար, ոչխար՝ էլ ո՛չ տուտ ունեք, ո՛չ տակ: Իսկույն շոր փոփի, բուխարին վառիլ տվեց, հարսներն էկան՝ հարզևոր-հարզևոր, քիթ ու պոռնկ կալած. նրանց ոտները քաշեցին, չուր բերին, ոտ ու գլուխ վագրին, ու ղոնազները երկու կարգ սկսեցին նստիլ: Աղա Ն. ամենիցը ներքև էր նստել: Մեկ

Թեթիւնը մեծ ու պատիկ դոշաղ տղերք էլ, անվա-անվա, որը խանչալը կողքին քաշ արած, որը մեկ կտոր հաց ձեռին, կրծելով, որը մեկ փետ շանի տակին դրած, որը գլխաբաց կամ փորաբաց, շապկանց կամ անփոխան, էկան, անկաջները խլշացրած՝ սաքվի շորս կողմը շարվեցին ու աչքըները ղոնաղների երեսին կթեցին: Հերը ծեծում էլ էր, դուս չէին գնում: Դեռ բարիկենդանի մազեն՝ սուջուխ (չուլխել) ասես, ալանի, տանձ, խընձոր, փշատ, շիր, ջիբըներումն ունենին մեր տղերքը. հանեցին, երեսխեքանցը բաժանեցին. աչքըները մնաց բաց, շունքի նրանց երկրումը էնպես արմաղան բաներ չկային:

— Մեր կաղնին ու ֆոնն էլ էս համը շունին,— մեկզմեկու ասում էին ու անոշ անում:— էնքան մածուն, կարագ, եղ, սեր ու մեղր ենք կերել, որ բերան ու փոր հոտել են. աշխարք, աշխարք է՛ս պետքը ըլի, որ էսպես բաներ դուս են գալիս, մեր հավերիցն ու գոմիցն ի՞նչ լազաթ դուս կգա,— ասեցին ու ուրախ-ուրախ դուս թոան, որ գնան, իրանց հարևանների երեսխեքանցն էլ իրանց ճարած նուբարը ցույց տան:

Ընչանք ծիտը շուր կխմեր, գոմը երեսխեքանցով լցվեց. մինը մնին բոթում էր, որ առաջ գնա, միրգ ուզի: Ղոնաղների մեկը որ ձեռը շէր շարժում, հազար տեղ գունդ ու կծիկ էին ըլում: էսպես՝ հլա խելիմ վախտը երեսխեքը նրանց պարապացրին:

Տանուտերը քանի ուզեցավ բան հարցնի, նրանք մատըները բելններին դրին, սուս արին. էստով իմացան, որ սրանում մեկ բան կա: Մեկ քանի սհաթ անց կացավ թե չէ, սաղ գեղն էկավ, հավաքվեցավ նրանց գլխին: Ով տուն էր մանում, գդակը գլխին, յափունջին վրեն, շիբուխը բերնին կամ ձեռին, թութունի քիսն ու խանչալը գոտկիցը քաշ արած, քորաչի շուխեն հաքին, շալվարի ծերը պաճուճումը դալիմացրած, տրխըները կուփ-կուփ հաքած՝ ամեն մեկը մեկ սարի ղղար տղամարդ էլ մեծ ու պատիկ չէին հարցնում: Գլուխ տալը հո, ըսկի՛ ազաթ շի: Որն էկավ, մեկ Բարի՛ լիս կամ Ողորմի՛ աստված ասեց ու նստեց: Քսան-երեսուն տարեկան ջահել տղերքն էլ որը սնդղուս, որը պատնդղուս շարվեցին ու լորար անկաջում քսփսալով՝ յա ղոնաղներին էին մտիկ անում, յա նրանց յարաղ-ասպաբին, յա մեկ բան ուզելիս՝ ամենն էլ իրար գլխով էին դիպչում, որ իրանց պարոնի պարոնների ասածը կատարեն: Տանու տղերքն էլ էկան. որը գոմն էր սրբում, որը ձիանը թիմարում, որը խոտ ու դարման բերում, որը մալը շուրը տանում, որը շիբուխի կրակ դնում. ամենն էլ ուրախ էր, որ մեկ բան անի, մեծերի ու ղոնաղների սիրտը շահի: Սրանք էլ յարաղ-ասպաբ հանել, պատիցը քաշ էին արել ու ծալապատիկ նստած՝ զրից էին տալիս: Զիանոնց համար ամոթ էր հարցնիլ. նրանք

լավ գիտեին, որ իրանց ուլախին շատ պատիվ կտան, քանց իրանց:

Օրը հենց մի քիչ ևս բացվեց, շատն էլ հանդիցն էկավ, ձինն աչքը-նկրն առև՝ երկար վախտ չէին իմանում, թե էկողներն ի՞նչ մարդ են: Գոմն էլ հո, լիս չուներ, չունքի մեկ պատիկ հրդիկ ուներ: Ով ըլին, չըլին, թաք ըլի՝ ոտըները խերով ըլի, նրանց աչքի, գլխի վրա, տարով կպահեն, պատիվ կտան: Հենց լիսը բացվելիս աչքըներն էլ որ բաց էլավ ու տեսան ո՛չ, թե էկողներն ո՞վքեր են, խելքըներն էկավ գլխըները:

— Բարո՛վ, բարո՛վ, մեր Աղասին բարո՛վ,— ձեն տվին ամեն դճից ու վրա թռան, իրար պաշպչորկցին:— էդպես ա, ձեզ յա ձմեռվան հոսանք մեզ մոտ պերի, յա ամառվան շոգը: Խա՛նի խարաբներ, հա՛, մտի՛կ արա, հա՛, մտի՛կ արա. էնքան մտիկ արինք, որ աչքըներս ճամփին ջուր կտրեց: Մեկ ղուշ որ գլխըներովս անց է կենում, հազար անգամ փափախով ենք անում, որ ձեզանից մեկ խաբար իմանանք: Մեր սարերը խոմ գել չե՛ն, որ ձեզ ուտեն. ի՞նչ կըլի, որ մեկ օր էլ ճամփեն մեր դճի վրա ծոռք: Բաղ, բաղաթ՝ չունինք, գինի, մազա չենք կարալ թալազա անիլ, մեր եղին, կարագին ու մեղրին էլա խեղճ էկեք: Փա՛նք աստուծո, տունըներս՝ լիքը, գոմըներս՝ լիքը, ցամաք հացով ճամփա կըրցենք. մարդի սիրտն ա բանը, թե չե՛՝ էսօր դաբլու փլավ էլ ուտես, էգո:ց փորդ էլի իր ուզածը կուզի: Աղ ու հաց՝ սիրտը բաց: Տանտիրոջը տեր ողորմյա ասիլ չի՛ ըլիլ: Քաղաքը դնում եք, սար ու ձոր ոտի տակ եք տալիս, հենց մե՛ր կողմն ա, որ ձեր աչքին փուշ ա դառել: Ձեր հախը չի՞, որ էս սհաթին ոտըներդ կապենք, մեկ լավ քոթակենք, ինչ ունիք, չունիք՝ խլենք ու ձեզ էլ դարտակ ճամփու քցե՛նք: Էղենց եք անում, որ մենք էլ ձեր դուռը չի գա՛նք, ձեր հացը չուտե՛նք: Զա՛յ նամարդներ, չե՞ք գիտում, որ մեկ օր էս սարերումը թե ձեզ ճանկենք, էլ հաղար տարի որ կուշ ու ձիգ անեք, ձեզ բաց չենք թողա՛լ: Ի՞նչ ա, ձեր թունդրի ու քուրսու ղրաղը կտրել, ձեր կնկա առին նստում եք, էլ միտք չեք անում, թե գնանք, մեր դուստ ու բարեկամին էլ տեսնինք, հալըներն իմանանք, քանի մեռել չեն մեկ բարով էլա տանք, որ մեկ կարոտ՝ հողը չմտնին: Քա՛ր է ձեր սիրտը, քա՛ր, ձեզ հո մեր չի՞ ըրերել: Քիւր գյուրանդա՛ յոլդաշ, իփի գյուրաւե՛ղա՛՝ դարդաշ (Մեկ տեսնելիս՝ ընկեր, երկու տեսնելիս՝ ախպեր): Տո՛, ձեր տունը չծակվի. էլա մուսուրման օլուբասզ փի արանը յաչի՛ քանըմիւսզ (էնպես թուրք եք դառել, որ ձեր հոր խաչն էլ չեք ճանաչում): Քրիստոնեի երկիրը՝ մերը, մենք՝ ձեր ազգը, ձեր արինը, ի՞նչ եք կգ շան հողումը կենում, ձեր օրն ու ումբըրը խավաբացնում. ի՞նչ համ եք առնում, որ էդպես ծանր-ծանր նստել, տարենը մի անգամ էլա՛՝ Լրեսներդ մեր կուռը չեք շուռ տալիս: Ձմեռը հո բան չունինք, վախի՛լ մեք, ձեզ չենք ուտի՛լ:

ձի շունի՞ք, ձի կտա՞նք. կով շունի՞ք, կով կտա՞նք. էկե՞ք, տարե՞ք, ո՞վ ա ձեր ձևուը բռնում: Կուզե՞ք, մեր երեխեքանց անկաջնճորդը բռնեցե՞ք, տարե՞ք, ծախեցե՞ք. ով ձեզ ձեն տա, պարտականը ինքը մնա: Զուեքի էսպես ա՛, քյո՛խվա, սրանց մեկ լավ պատժենք. հազիք բարիկենդան: օր էլ ա. էս շարաթ սրանց էլ շթողանք, աչքընճրը հանենք. էնքան ուտացնենք, խմացնենք, որ էլ ճամփեն չգտնին: Սրանց հախե ա. ով տարեհը մի անգամ կգա մեր տունը, բոլոր տարվան պարտքը պետք է վճարի. քնի էլ, զարթնի էլ, պետք է ուտի, խմի, քեֆ անի: Հաց եմք դատում, որ մենակ մե՞նք ուտենք, ու շորս պատեղը տեսնին. էսպես հացը հարամ ըլի: Մեկ թիքեդ որ հազար կտոր շանես, հազար դուրդ ու ղշի շուտացնես, ի՞նչպես կուզ կերթա, յա կմարսես: էստուր համար ենք արևի, անձրևի տակին՝ սարում, շուրմ ջանըհան ըլում, որ մեզ մի բարի լիս ասուլ. մնր դուռը բաց անող, մեր ննջեցելուց ողորմաթասը խմող ըլի՞: Ի՞նչ տուն, ի՞նչ օջախ, որ օրը տասը աղքատ ու ճամփորդ շմտնին, չկշտանած: էլ էն տանը բարաքյա՛թ կըլի: էլ էն դաշտը պտուղ կտա: Զէ՛, քյո՛խվա, էսօր ամենա քո դնազն ենք, էգուց՝ իմը, էյօր՝ սրանը. էսպես՝ մեկ լավ քեֆ անենք ու մեծ պասիս սրանց ճամփու քցենք: Չեն ուղիլ մնան, ոտընեքը կապենք, մինչև դատիկն ու համբարձումը էստեղ դուխսաղ անենք, պահենք: Խ՞նչ կասեք:

— Հա՛յ, բերանդ ապրի, հա՛յ, ավետարանի կողքիցն ես խոսում,— ասեցին շորս կողմիցը.— շա՛տ լավ, շա՛տ բարի, էրուր ո՞վ ինչ կասի մեր սրտի ուզածն էլ հենց է՛դ էլ:

— Հա՛յդե, տղե՛րք, գնացե՛ք, աշըղին բերե՛ք.— ասեց քյոխվեն ուրախ-ուրախ ու գդակը մեկ լավ կտարից, աչու անկաջի վրա դրեց,— մեծ աշուը մորթեցե՛ք, դավուրմա տվե՛ք, մեկ դու էլ հեար, ու կակող տեղերը՝ բղերն ու սուկին, բերե՛ք, որ մենք մեյ ձեռուլը խորովենք. զուտնաչին էլ թո՛ղ գա, տերտերին էլ համեցեք արե՛ք: Գինին դուքանումն ա, փողը՝ շիբումս, մեր ջամըհաթն ըլի սաղ. հղն ու կարագը, սերն ու մեղրը ու պանիրն՝ կճճեներով տանըս դրած, ամբարս ու հորս՝ լիքըս Շահն էլ մեր քեֆը շունի. ուտենք, խմենք, քեֆ անենք, աստծուն փառք տա՛նք, մեր մուռնեքը հիշենք, մեր ղոնաղների սիրտը շահենք, որ իմանան, թև սարի մարդն էլ սիրտ ունի, քար չի: Աստված ոուս թագավորի թախտը հաստատ պահի, նրա դովլաթիցը՝ ինչ ասես, ունինք. օճի ձու էլ որ ուզենամ, կհարեմ:

Աղասին, էսքան խոսք ու զրից անց էր կացել, ոչինչ չէր իմացել. ինքը ճամփիցը բեղարած՝ ցուրտը մեկ կողմիցն էր թմբարացրել, շոգն էլ իր հարալաթը շահնց տվեց ու ջանն առավ: Գլուխը պատին դեմ տված՝ մնացել էր էնպես ցլից քնած: Նստողները բուրն էլ վարավուրդ էին անում,

որ նրա արեալը հեշ Թիֆալ շէկավ, փնջ ասեցին էլ: Աջու կուռը մնացել էր գոգումը, ճախունը՝ էնպես թուլ: զետնի վրա ընկած: Շատն էնպէս էին վարժում, Քե ճամպի յա ցրտի հարարաթն էր նրան էն տեղը քցել: Շոր շէր հարկավոր, որ ծածկմն: շունքի գոմը առանց էն էլ համամից տաք էր: Ղոնաղները շէին վարավորդ պրել, որ էն գեղի թուրքերիցն էլ մեկ քանիսը խալխի հետ խառնըվել, ներս էին մտել ու շատը հայերեն էլ հասկանում էին, ու էստեղ-էնտեղ, գեղի պես նսսել, աչքըները ղոնաղ-նեքի թուր ու թվանքին էին քցում, ատամները ղրճտացնում, թե ընչի՞ շէին մեկ շուրում նարանց ոսստ բերել ու բորբը թալանել:

Աղասու քափ ու քրտինքն էկել, ամպի պես աչք-ունքի վրա կիտվել էին. երեսի ունգը ամէն սհաբի: փոխվում էր. բաղի վախտ իրան-իրան խոսում, բաղի վախտ էլ ձեռը բարձրացնում, ջիլ ու դամար քաշում, էլ նա հանգստանում էր: Ամենից ավելի խալխը նրա վրա էին մնացել զարմացած, որ նրանք վեց հոգի էին, բայց քսան-ավել մարդի յարադ-ասպար ունեին հետըրները բերած: էսպէս տարակույս, շորս կողմը կանգ-նած՝ խոսում էին, որ Աղասին բեղաֆիլ ձեն տվեց.

— Թուրդ քե՛զ քաշիր, դժոխքի պահապան, շլինքդ մեկնի՛ր: Ափու ջան, էդ ո՞ւր են տանում քեզ... — էս ասիւն, տեղիցը վեր թռչիւն ու թրին վրա վաղիլը մե՛կ էլավ:

Գլըցցիք փրար ջարդելով դուս թափեցին. որը երեսին խաշ էր հանում, որը Տե՛ր, ոգորմյա ասում: Մի քիչ որ դինջացան, էլ ետ ղոնիցը անկաշ դրին, տեսան, որ ձենը կտրել ա, ուսուլով ներս էկան ու վախ-վախելով նստեցին: էլ ո՞վ կարեր հիմիկ նրանց բերնին փակ դնել: Բուլորն էլ ուզում էին, որ իմանան, թե ի՞նչ ա անց կացել: Աղասու ընկերքն էլ, ճարակտուր, սկսեցին պատմիլ: Քանի գլուխն էր, ո՛չինչ, էնպես բան շատ էին լսել. փնջ ժամանակ խոսքն էն տեղն էկավ, թե ի՞նչպես կոտորեցին, փախան, հարիր բերան ձեն տվեց.

— Զանձ սան, քանձ, Աղասի. օջախի որդին, կտրիճ հայն էղպէս կըլի: Բարիկենդան, բարիկենդան է՛ս ա. դե տղե՛րք, էլ մեք մտիկ անիլ: Հացը հազրեցե՛ք, սուփրեն բաշեցե՛ք, հայր Աբրահամի հրեշտակն ա էկել մեր տոնը: էսպէս իգիթ տղի գլխին դուրբան գնամ. բարաքյալա, տղե՛րք, դուշմանի աչքն էսպիս պետք է հանած: Տեսնո՞ւմ եք, ա՛յ գյաղեք (իր տղերքանցն է ասում), ուշիդ տղեն սրանց նման կըլի. ուսում եք՝ տանը նստում: Ա՛ֆարիմ, տղե՛րք, որ ձեր մեծին էսպէս պահել էք, շունն է՛լ էստեղ ա:

Մեծամարդիկը, ջահել տղերքն էս կողմից, էն կողմից վրա թափեցին, որ Աղասու ձուքն, ճակատին պաշ սնեն, քյոխվեն շթողաց. որ քնահարամ

չըլի: Մյուսներին ուզում էին սաղ-սաղ ուտեն, էնքան դոշըներին կպցրին նրանց:

✓ — Օրհնվի է՛ն կաթը, որ դուք կերել էք, է՛ն հողը, որ ձեզ ծնել ա. տղեն էղպես կըլի, թե չէ՝ քանի լեղուղ կարճացնես, գլուխդ կախ անես, ուտերիդ կնստին, դուլդ կբամեն, աչքդ կհամեն, ջիգյարդ վեր կածեն, — ասում էին ամեն կողմից:

Սազ ու գուռնի ձենը որ վեր շելավ, գեջղանդեջ Աղասին աչքը բաց արեց ու էնպես էր դարձացած դես ու դեն մտիկ տալիս, ինչպես թե նոր ըլի աշխարք էկել: Ուզում էր էլ ետ աչքը լուփի, բայց խալսը է՛նպես վրա թափեցին, որ քիչ մնաց նրան ոտնատակ տային. փեշերն էլ էին համբուրում, ո՛ր մնա երեսը: Էսպես՝ նրան էլ մեջ արին ու մինչև իրիկ-նայա՛հը, ժամերի վախոր, է՛ն քեֆն արին, որ աչք պտեր՝ տեսներ: Ձենն ընկավ գեղըցոնց անկաջը. ով ասես տուն էր ընկնում, որ նրան տեսնի, մուրազն առնի: Հենց իմանաս՝ ուխտ ըլեին գալիս: Տանտտերը Չարաքի-լիսա մարդ զրկեց կնյազի մոտ ու բանի ահվալն իմացում տվեց: Հրաման էկավ, որ մեկ-քանի օրից ետը՝ Աղասուն վերցնեն, կնյազի մոտ գնան:

<5>

Փամբակու թուրքերը տիրել, հայերը թև առել, ուզում էին թռչնու Բարիկենդանն անց կացավ, մեծ պասն էկավ: Աղասին քսան ձիավորով որ Չարաքիլիսա շտավ, աշխարք ամեն առաջն էր էկել, որ նրան տեսնին: Հազար բերան նրան գովում, բարաքյալլու էր ձեն տալիս: Կնյազ Ս. շատ ումուղ, շաֆադաթ տվեց նրան ու խոստացավ էլ, որ բալբի մեկ կերպով սարդարի սիրտն առնի, շունքի շատ բարեկամ էին իրար հետ: Ինչ հարկավոր էր, հրամայեց, որ նրանց տան ու լավ մուղայիթ կենան, որ նրանց վնաս չհասնի: Բայց Փամբակու հայերը մե՛ռել էին, որ նրանց վնաս հասներ: Էսպես՝ սաղ ձմեռը, քսան-երեսուն ձիավորով, տնետուն, գիղեղեղ էնքան ման էին ածել ու օրով, շաբաթով սլահել, որ իրանք էլ էին բեզարել:

Քաջ լողըցիք էլ որ իմացան, էլ դինջություն շունեին, սրանք էլ էին ուղում նրանց իրանց մեջը բերեն, պատիվ տան: Մեկ ամսաչափ էլ էստեղ մնաց:

Էս պատվակուն խալսի պարզ սիրտը, նրանց տաք ջիգյարն ու անոշ սերը, տեղի քաղցր հավեն ու ջուրը, կնյազի տված ումուղը՝ Աղասուն մի քիչ ետ բերին. սիրտը բաց արին: Ղորդ ա, ասում, խոսում, լսում էր, ամա տխրությունը նրա երեսի ու աչքերի վրա էնպես էր կիտված, ինչ-

պես սև ամպ: Շատ անգամ որ ա՛խ չէր քաշում, քար ու հող լաց էին ըլում: Միծաղելիս՝ բերնի շորս կողմը, էնպէս գիտես, թոռոմած վարդի տւրև ըլի, որ շաղը տալիս մի քիչ զվարթանում, էլ ետ ճլորում, թուլանում է:

Շատ անգամ մեկ քարի ծերի նստած, կամ մեկ քարափի գլխի թինկը տված, աչքը ձորին, գետին քցած, գլուխը ձևոհն, կամ մեկ աղբըրի ղըրաղի՝ կողքի վրա ընկած, թփերի, լստի, ծաղկի, ջրի հետ խաղալիս, լաց ըլելիս էին նրան ուստ բերում: Բազի վայտ որ «Նազըն՝» չէր ձեն տալիս յա հորնըմոր անունը հիշում ու ա՛խ քաշում, սար ու ձոր հետը ձեն էին տալիս, մղկտում: Ինքը որ տխուր ու մաշված էր, հենց իմանում էր՝ մարդիկ սիրտ շունին, որ ուրախանում, ծիծաղում էին: Էստուր համար իր ընկերքը սար ու ձորն էր շինել, էսպէս էր ծնողաց կարոտը, քիր-ախպոր հասրաթը, դարգը նրա սիրտն առել: Երևանու մեկ ծուխն էլա չէր ընկնում աչքովը, մեկ սար էլա էն կողմիցը չէր տեսնում, որ բալքի սրանով էլա սիրտը մի քիչ հովանաւ:

Էս ժամանակին էր, որ մեկ օր ընկերներին հավաքեց, գնաց ֆորս, Համզաչիման ու Զբխու անց կացալ, Ղառնիյարաղ հասալ ու հենց Մասիս աչքովն ընկալ, ընկերներին ձևով արեց, որ մի քիչ հեռանան, ինքը նստեց մեկ թփի տակի, գլուխը դրեց քարին, աչք ու բերան արտասնքով, ծխով լիքը՝ էս խաղն ասեց:

Սար ու ձոր ընկած՝ մեկ չոր բփի տակի,
Գետին նայելով՝ մնացել եմ նստած.
Ձեռս ծոցումս, գլուխս մեկ լեռ փարի
Տված՝ լալիս եմ, օրս խավարած:

Ամպերն անաչիս, սարերն ետևիս,
Քեզ մտիկ տալով, ա՛յ իմ փ՛ղջր Մասիս,
Ադի արտասընֆով էրված, խոռոված՝
Երեսիդ նայիմ, մնամ փառացած:

Մեռ՛դ, ազգակա՛նք հեռու ինձանից.
Լուսնին նայելով, ձեր սերն նիշելով՝
Երաբ, ե՞րբ կըլի, որ ես ձեզանից
Իմ կարոտս առնիմ, ձեզ ջան ասելով:

Երաբ ձեր նտովն մեկ օր էլ կընկնի՞մ,
Երաբ ձեր երեսն մեկ էլ կտեսնի՞մ,

Երաբ ծունկ-ծնկի տված՝ ձեզ կասե՞մ.
«Ա՛յ, իմ խեղճ ծնողք, ձեր ջանին մեռնիմ»:

Աչքս ծով դարձավ ճամփին նայելով.
Մեկ դուռ որ գլխիս պտիտ ա գալիս,
Քե՛ ե՞րբ մեկ խաբար կհասնի ինձ բարով.
Հոգոց հանելով՝ ասում եմ, լալիս:

Երաբ գետնի վրա դեռ սո՞ւզ եմ անում,
Ձեր կորած որդուն կարոտ մնալով,
Քե՛ն հողի տակը մտած՝ դինջանում,
Ինձ թողի՞ք, տանջվիմ՝ ա՛խ, ո՛խ փաշելով:

Երաբ ձեր ամակն ինձ հալալ արի՞ք,
Երաբ սուրբ բերնով ձեր ինձ օրհնեցի՞ք,
Մերունի՛ իմ հայր, տարաբա՛խտ իմ մայր.
Էլ իմ հավարիս ե՞րբ կհասնի աշխարհ:

Էն սուրբ, անարատ կաթնին ես դուրքան,
Ձեր լիս ձեռներին, ձեր անոշ լեզվին.
Մեկ բուռն հողի էլ ե՞րբ կըլիմ արժան,
Որ զամ ձեր հողումն, ֆնիմ ձեր միջին:

Է՛ն ի՞նչ օր էր, որ ձեր փաղցր ծոցին,
Գլուխս ձեր դոշին, աչքս խուփ կամ բաց,
Ձեր սուրբ ձեռի վրա, երեսս բարձին՝
Կամ խաղում էի, կամ մնում ֆնած:

Է՛ն ի՞նչ օր էր, որ մեկ ծառի տակի,
Ճոռումն, ձեռներս ձեր նոռվն լցած՝
Ձեր սուրբ երեսին ես համբույր տայի,
Նանիկ ասելով՝ թողեի՞ք ֆնած:

Ո՞ւր էն շվաֆք, էն կանաչ՝ ջրի ափք,
Էն խոտն ու ծաղիկն, էն դաշտն ու տափք,
Որ ձեր առաջին անմեղ խաղայի
Ու ձեր բարի սիրտն խաղով բանայի:

Լալիս՝ դուր լայիք ինձ հետ ցավելով,
Միծաղս տեսնելով կամ ձենս լսելով՝
Կանչեիք. «Արի՛, մոտս, Ա՛ղասի ջան,
Երեսիդ մեռնիմ, քո ջա՛նքն դուրբան»:

Ա՛խ, էս խոսքերը ինձ կրակ են դառել,
Լերդս ու բոխս հիմիկ էրում, խորովում.
Ի՛նչ կրլեր՝ ես է՛ն վախտն էի մեռել,
Ձեր շվափի տակին, ա՛խ, քնել հողումն:

Մեկ բունն հողի էլ կարոտ եմ մնացել.
Քարափից թե ցած կամ չուրք ընկնիմ.
Ձեր սուրք երեսը դեռ որ շեմ տեսել,
Ի՛նչպես ես հանդարտ էս հոգը մտնիմ...

Նազլո՛ւ իմ, Նազլո՛ւ, աննմա՛ն Նազլո՛ւ,
Սիրտս խորովի անունդ հիշելով.
Նազլո՛ւ իմ, Նազլո՛ւ, հրաշալի՛ Նազլո՛ւ,
Ազատին քեզ առ իր ետին բարով:

Սարերի դռշին, ձորերի միջին
Վա՛յ գլխին տալով քո խեղն Աղասին՝
Երեսիցդ զրկված, քո սիրովն մաշված,
Տատրակի նման փշի վրա նստած:

Լիզեմ հող, գետին, ալբիմ, մզկտամ,
Կամիմ օր առաջ, ա՛խ, որ հոգիս տամ,
Երբ մահն մոտանա սառը թևերովն,
Հոգիս պահանջե, որ տանի շուտով,

էս դառն աշխարհիցս մի ինձ ազատի,
Քեկերես զազանաց կերակուր անի.
Կամ երբ գետի ափն նստած, շվարած՝
Աչքես նվաղին՝ թմբած՝ սասանած,

Գլորիմ կատաղի գետի փրփրի մոտն,
Հոգոց փաշելով պարգեմ ես իմ ոտն.
Կամիմ գերեզմանս որ էս ջուրն ըլի,
էս սառը պատանն ինձ հողը տանի...

Կամ մեկ փարափի փաշից նայելով,
Ձչս մեր տան ծուխն հանկարծ տեսնելով,
Քո անոշ երեսն ինձ փակ մնալով՝
Նազո՛ւ իմ, նազո՛ւ, անո՛շ իմ նազո՛ւ.
Թե՛խիմ, ու հանդարտ գա ինձ փուն մահու.
Երևի աշխիս, քե անդունդը խոր
Մտա է ինձ գրկել, տանիլ իր լեն ձոր:

Նազո՛ւ իմ, նազո՛ւ, մեկ շունչս ա մնացել,
Ոսկերես րհրվել, աչխս խավարել.
Թո՛ղ մեկ շունչդ առնիմ, հետս հողը մտնիմ,
Դժոխսն էլ տանին, ես հանգիստ կըլիմ:

Քե՛զ եմ մնում, քե՛զ, քո ջանին մեռնիմ.
Հող ու գերեզման ես վրես ունիմ.
Քանց իմ սառն մարմինը էլ ի՞նչ գերեզման
Ինձ պետքը կգա, երեսի՛դ դուրբան:

Արի՛, ասածդ արա՛, ինձ թաղի՛ր,
Քե՛ր իմ երեսնես ու վրես կանգնի՛ր.
Մեկ նրանց տեսնիմ աչխս խփելիս,
Մեկ նրանս ասեմ լեզուս լովելիս.

«Մնա՛ք բարով, ո՛րդիք, ազի՛զ, սիրեկա՛ն.
է՛լ չե՛ք տեսնիլ ինձ, ա՛խ, դուք հավիտյան.
Ձեր անբախտ հորը հոգին երջեցե՛ք.
Մնա՛ք բարով, իմ ֆա՛ղցր, սիրո՛ւն երեսնե՛ք.
Ձեր հոր տեղակ ձեր խեղճ մորն երջեցե՛ք
Ու իմ ողորմին, ժամն կատարեցե՛ք»:

Ո՞վ չի գիտի, որ մարդի սիրտը արնով լցվելիս՝ ո՛չ սուր էնքան քյար կանի, ո՛չ դեղ, ո՛չ քուն, ինչքան բառն ու խոսքը ու իլլահիմ խաղը, բայաթին, էստուր համար Աղասու ընկերքն էլ զրաղ քաշվեցին ու հեռավանց նրան մտիկ էին անում, որ գլխին մեկ փորձանք չգա, շունքի սար ու ձոր նրա արինն էին խմում: Էնքան անկաջ դրին, որ ձենը կտրեց, քունը տարավ, հետո էկան, մեջըներն առան ու էլ ետ Ղարաքիլիսա տարան:

Մեկ օր էլ էսպես, էլի էս հալին, դռանը մեկ քարի վրա նստած էր, որ մեկ դարիբ մարդ քիչ-քիչ նրան մոտացավ, առաջին կանգնեց, երկար նրան մտիկ արեց, ու հենց էն ա, Աղասին ուզում էր նրանից հեռանա, որ իր դարդն օքմին շտեսնի, դարիբը դռը բաց արեց, վրա թռավ, նրան խտտեց ու հենց «Ա՛ղասի ջան» ասեց, ու ձենը փորն ընկավ, լեզուն պասարնձվեց ու էսպես մնաց յարալու-փարալու՝ Աղասու դռին փետացած, ընկած: Աղասին գեջղանգեջ որ խելքի չէկավ ու աչքը բաց արեց, աստված, ո՞վ կարեր նրա արտասունքը բռնիլ, նրա սրտին մեկ ճար անիլ:

— Ա՛մու ջան, Ա՛վետիբ ամու ջան, դո՞ւ ես,— ասեց ու իրանից գնաց:

Տեսնողներն էս դ՛հից, էն դ՛հից վրա թափեցին, երկուսին էլ, էնպես մեռած, տուն տարան, ջրով, հոտով ետ բերին: Հենց աչքըները բաց էին անում, իրար երես տեսնում, էլ ետ դուրբար ընկնում էին իրար ճտով, իրար անուն տալիս, գնում էին էն դինեն, ետ գալիս: Մոտըներին կանգնողների աչքերիցը արտասունքը գետի պես էր վեր թափում: Ճարըները կտրվեց, տերտեր կանչեցին, ավետարան կարդացին, խաչ ու մասունք գլխրների վրա դրին, որ անջախ մի անջախ ուշըներն էկան:

էս էկող դարիբը, սի՛րելի կարդացող, Աղասու հորախպերն էր, որ գլուխը փեշն էր դրել, էկել՝ իր ազիզ կորածին գտնի, տեսնի, մուրազն առնի, էնպես մեռնի: Ո՞վ ըլեր՝ էնպես շաներ: Սիրտըները որ մի քիչ դինչացավ, ջանըները հովացավ, Ավետիբը դղակի ծափիցը մեկ թուղթ հանեց, Աղասուն տվեց, ինքը մհանով տանիցը դուս գնաց, որ նրա աչքի արտասունքը շտեսնի, չէրվի, չփոթթվի: Երկու թուղթ էր բերել հետը. մեկը Աղասու մերն էր գրել, մեկը՝ նշանածը: Երանի՛ էն աչքին, որ էսպես թուղթ իր օրումը ո՛չ տեսել ա, ո՛չ էլ կտեսնի էլի Աղասին էր, որ դիմացավ, բայց վա՛յ էն դիմանալուն. հարիբ անդամ թուլացավ, նվաղեց, թուղթը դրեց երեսին ու աչքերը խփեց, էլ ետ ջուր ածեցին, ետ բերին:

Մոր թղթի խոսքերն էս ա.

«Ա՛ղասի ջան, Ա՛ղասի. գլխովդ փարվան ըլիմ, Աղասի: Ընչի՞ շեմ էս սհաթին կրակ դառնում, ինձ էրում. ընչի՞ չի լեզուս շորանում, աչքս խավարում. ընչի՞ շեմ թոզ դառնում, որ բալթի թե քամին բերի, գամ, ոտիդ տակին ցրվիմ, սարևսար ընկնիմ, քարեքար, որ ի՛մ երևսը կոխես, որտեղ որ ման գաս, որ ի՛մ աչքը հանես, որտեղ որ նստիս, որ ի՛նձ վրա դուրիդ դնես, որտեղ որ քուն մտնիս. Նանն ըմբրիդ մեռնի, իմ թագավո՛ր, իմ աղա՛ Աղասի:

Տնկած ծառերդ փուշ են դառել, ինձ սպանում. պահած ծաղկըներդ կրակ են դառել, ինձ էրում, խորովում. ման էկած տեղերդ՝ աչքիս լսումը մզրախի պես ցցվում, սիրտս դուս ճոթում: Ո՛ւր կորչիմ, որ ձենս օքմին չիմանա. ո՛ւր գնամ, որ աչքս քո տեսած բաներն էլ շտեսնի, միտքս քո ասած խոսքերն էլ չհիշի. ջանս քարանա, որ էլ անունդ չտամ. սիրտս ջուր կտրի, որ էլ քո սերը չզգամ. ումբրս փշանա, օրս խավարի, որ երկընթի տակին էլ չասեմ, թե ե՛ս էլ եմ մեր, ե՛ս էլ որդի բերի, ի՛նձ էլ մեկ օր աչքսուխ տվին, ե՛ս էլ մեկ օր որդու, դավալի արևի ձենը պետք է ածեի. ես էլ որ աչքս խփեի, մեկ բուռը հող դո՛ւ պետք է երեսիս քցեիր, դո՛ւ իմ նաշը խտտեիր; դո՛ւ իմ լաշը հողին տայիր, դո՛ւ վրես սուգ անեիր, գլխիս վրա կանգնեիր ու էդ ազի՛զ, էդ սո՛ւրբ բերնովդ ասեիր. «Հոգիդ լի՛ս դառնա, ա՛յ իմ մեր, ա՛յ իմ մեր. ի՞նչ կըլեր, որ մեկ էլ աչքդ աչքիս, բերանդ բերնիս առներ, ու հետո աստված հոգիս տաներ»:

Հոգիս խոր է, թե հանեմ, աստծուն տամ. սիրտս ձեռիս չի, որ կրակը քցեմ, էրեմ. երկնքին ձե՛ռս չի հասնում, անկաջդ ձե՛նս չի ընկնում: Ղուշ ա գլխավերես թռչում, քո անունն եմ տալիս. շունչս ա բերնիցս դուս գալիս, քո հասարթը ջիգյարս էրում, փոթոթում. աչքիս եմ հուպ տալիս, սիրտս ա տրաքում. բերանս եմ կալնում, միտքս ա ցնորվում. տունն եմ մանում, պատերն են ինձ դժոխք դառել. դուս եմ գալիս, սար ու ձոր սե օրս լաց ըլում. երկնքին եմ նայում, մեկ ձեն չի գալիս. երկրին եմ մտիկ տալիս, մեկ խաբար չիմանում: Բարձին եմ զուրխ դնում, շունչս ա ինձ խեղդում. քնած թե զարթուն՝ դո՛ւ ես աչքիս առաջին պտիտ գալիս: Արտասունքս ծով ա դառել, Ա՛ղասի ջան. ա՛խ ու ո՛խ քաշելուցը շունչս կարվել, հոգիս մաշվել. գլխիս էլ մաղ շմնացել, որ քամուն չտամ. երեսիս էլ տեղ չկա, որ շըլիմ կտրատել. տան ու դռան էլ քար չկա, որ շըլիմ գոշիս խփելու Գլուխս ծեծելուցը ձեռներս բեզարեց. շատ լաց ըլելուցը աչքս խավարեց, բայց ա՛խ... ա՛խ... Հոգիս իմ տված չի, որ սեսեմ՝ դուս գնա. սաղ-սաղ էլ գերեզմանը մտնիմ, ո՛ւմ ձենը լսեմ, ո՛ւմ երեսը տես-

նիմ, ո՞ւմ հոգիս տամ, ո՞ւմ ոտի տակին գլուխս դնեմ, ո՞ւմ էս փեսացած ձեռներովս խստեմ, ո՞ւմ էս շորացած լեզվովն ասեմ. «Մեռնիմ էլ, Ա՛ղասի ջան, հոգիս գլխովդ պտիտ կգա. ապրիմ էլ, ո՛րդի ջան, ջանս քո ուղուրին դրած ա: Հոգիս երկնքումն ըլի, մարմինս՝ քո առաջին, փիանդազ. շունչս վրես ըլի՝ դո՛ւ ես իմ սրտի մուրազն: Հող կդառնամ, հողս քե՛զ պտուղ կտա. ջուր կկտրվիմ, քո՛ հանդի, ծաղկի վրա կթափիմ. դրախտումն ըլիմ, քո՛ ծառի ճղքների վրա բլբլուլի պես կկանգնիմ, քե՛զ անուշ քուն կդնեմ. աշխարքումս ապրիմ, ջանս քե՛զ ղուրբսն կտամ, թաք դու ծաղկիս, ծլիս, զորանաս, անումի՛դ մեռնիմ»:

Անումի՛դ մեռնիմ, արևի՛դ մեռնիմ, Ա՛ղասի ջան. մոր ազիզ պահած, հոր աչքի լիս, ո՛րդի ջան. Ալամ աշխարքի գոված, աստծո՛ւ սիրեկան, մարդի՛ դիրեկան. ջա՛նս քեզ մատաղ, Ա՛ղասի ջան. փուշ էիր տնկում, վա՛րդ էր քեզ դառնում. քարին էիր ձեռը տալիս, քա՛րը հոգի առնում: Մեկ հոգի ունեիր, հազար աղքատի սրտում. մեկ շունչ ունեիր, հազար հիվանդի բերնում. մեկ անուն ունեիր, արարած աշխարքի միջում: Երկու ձեռք ունեիր, մեկը՝ ուղորմություն տալիս, մյուսը՝ աչք սրբում: Երաք, ո՞ւմ մեկ թթու խոսք ասեցիր, որ ինձ անիծեց. ո՞ւմ վրա դուռը հետ արիր, որ ինձ վա՛յ տվեց. ո՞ւմ վեր ընկած տեսար, անց կացար, որ մորդ գլուխը լաց էլավ. ո՞ւմ կաթը կերար, որ քեզ լեղի դառավ. ո՞ւմ ձեռին մեծացար, որ գիշեր-ցերեկ քեզ շորհնեց. ո՞ւմ ծնկան վրա քնեցիր, որ երեսիդ քրտինքը տեսնելիս՝ հազար՝ անգամ աչքը երկինքը լքեցեց, արտասունքը երեսիդ լթափեց ու իր մեղավոր բերնովը շասեց.

— Փառքդ շա՛տ ըլի, ա՛րարիչ աստված. դո՛ւ տվիր՝ դո՛ւ պահիր, իմ կյանքս ա՛ռ, սրա վրա դի՛ր, սրած մեկ փորձանք գալիս՝ ի՛մ աչքը հանիր: Թուր պետք է սրան դիպչի՝ ի՛մ սրտումը առաջ ցցվի. կրակ պետք է սրան էրի՝ սֆթա ի՛նձ փոթոթի. սրա աչքը ցավելիս՝ ի՛մ աչքը դուս գա: Թա՛ք ըլի, սա, ո՛վ երկնային թագավոր աստված, զորանա՛, մեծանա՛, իր մուրազին հասնի՛: Հաց չունենամ՝ դռնեզուռ կընկնիմ, սրան կպահեմ, գլուխս կծախեմ, եմ թողալ սրան ուրըշի ձեռին մուհոջ, որ թաք, ես մեռնելիս, սա՛ իմ երեսիս հող քցի, սա՛ իմ աչքս խփի, սա՛ իմ գերեզմանս օրհնի, իմ օջախի սինն ու ճրագը սա՛ դառնա, որ իմ հիշատակը աշխարքի երեսիցը չկտրվի, իմ տան ծուխը չհատնի, չպակսի:

Ա՛ղասի ջան, ծուխս հատավ, կտրվեցավ, տունս քանդվեց, հիշատակս քո՛ւ էլավ, հիմքս՝ տակ ու վեր. աստղս իավարեց, իմ փայ արեգակը վաղուց մեր մտավ, իմ փայ երկինքը վաղուց փուլ էկավ: Ինձ համար էլ լիս չի՛ բացվում, ինձ համար էլ աղոթարանը չի՛ ծեգում. օրն ինձ համար՝ գիշեր, գիշերն ինձ համար՝ տարտարո՛ս, դժո՛խք: Վաղուց

եմ գերեզմանիս զրաղին կանգնել, հորը փորել, հազար անգամ մեջը մտել, դուս էկել, բայց, ա՛խ, հողն ինձ ի՞նչ տեղ կտա, որ քեզ շեմ տեսնել. աչքս ի՞նչպես կկպչի, որ քեզ շեմ նայել. գերեզմանումը կղինջանա՞մ, որ դեռ բերանս բերնիդ շառել, լեզուն՝ լեզվիդ, աչքս՝ աչքիդ, դոշս՝ դոշիդ, էդ ջիվան ջանիդ դուրբան, Ա՛ղասի: Հրեշտակս ի՞նչպես սիրտ անի, որ ինձ մոտանա. էն ձեռը չի՞ շորանալ, որ ինձ վանա. էն լեզուն չի՞ փետանալ, որ իմ սուգն անի. էն բեմը ի՞նչպես տեղը կմնա, որ իմ նաշը տեսնի, էն բաժակը կրա՞կ չի գառնալ, որ հոգուս համար պտի խմեն. էն խունկը բո՞ց չի դառնալ, որ ինձ վրա պտի ծխեն: Որ որդին մոր դիմին կանգնած ըլլի, էն մորը ո՞նց պետք է թաղեն. որ որդին ծնողի սուգը շանի, էն ծնողին ո՞նց պետք է հողը դնեն. որ որդին մոր գերեզմանը օրհնիլ շտա, էն քարը ո՞նց պետք է քցեն:

Ա՛ղասի ջան, Ա՛ղասի. երեսս ոտիդ տակն, Ա՛ղասի. ի՞նչ կըլի՞ մեկ շվաքդ էլա տեսնիմ, հետո հոգիս տամ, մեկ ձենդ էլա լսեմ, հետո աչքս խփեմ, մեկ ձեռդ բերանս առնիմ, հետո շունչս կտրեմ: Էն ի՞նչ օր էր, որ գլուխդ գոգումս, ձեռներդ դոշիս՝ ջուրն էի գնում, քամակիս կապում. հանդն էի գնում, ուսիս քեզ դնում. մեկ ձեռս բերնումս, մյուսովն քեզ խտտում. խոտ էի հնձում, քեզ ճոճումն սյահում, հետդ խաղ ասում ու քեզ օրորում. պտուղ հավաքում, քեզ մեջքիս կապում. հացը բերնիցս հանում, քեզ դեմ անում, ծառիցը պտուղը քաղում, քո խաթրն սունում. հարիւր անգամ պիշերը վեր կենում, քեզ ծածկում, ջա՛ն, դուրբա՛ն ասելով հետդ քաշ գալիս, արտասունքդ սրբում, երեսդ համբուրում, վրեղ խաշակնքում ու աղոթք անում, կամ քեզ գիրկս առնում, հետդ քուն մտնում:

Հերդ՝ զընդանում, ոսները՝ բխովում. նազլուն՝ կիսաջան, մահի հետ կովում. հենց ե՛ս եմ մենակ շոր գլուխս պահում, որ մեկ շունչդ քաշեմ ու քո սուրբ գոգումը գլուխս դնեմ ու քեզ բարով մնա՛ ասեմ. բարով մնա՛ ասեմ ու աչքս խփեմ, որ քո արտասունքն հեշ շտեսնիմ, քո սուգը շլսեմ: Ա՛խ, ա՛յ իմ կորած որդի, ըմբրի՛ս լուսատու. բաս քո խեղճ մերդ հեշ միտդ շե՞ս քցում, բաս քո ջրատար հոր հալը հեշ շե՞ս հարցնում, բաս ջիվան նազլուդ, որ քեզ ա ուզում. անունդ տալիս, թե աչքը բանում. քո սիրովն էրվում, թե քեզ ա հիշում. շունչը բերնումը, հրեշտակն առաջին, ոտը հողումը, խաշը գլխատակին, պատանը ծալած, խունկն ու մոմն հազրած, աչքը խոր գնացած, բերանը փակված. լեզուն չի բռնում որ անունդ տա. <Ա՛խ քաշելու տեղ նա Ա՛ղ... է ասում, ո՛խ ասելու փոխ նա սի՛... հանում> Արտասունք շունի, սիրտը հովացնի. էլ թաղաթ շունի, որ ինձ էլ շերի Ոտդ ի՞նչպես ա քարերին բռնում, աչքդ ի՞նչպես ա քուն գալիս, որ մեր մեռնիլը միտդ ա գալիս. գլուխդ էդտեղ վա՛, էստեղ

չորացրո՞ւ. թո՛ղ մեկ սհաթ ըլի. թո՛հ, արի՛, հողին տո՛ւր մորդ, որ էլ մեր շունենաս. մերդ քա՛ր դառնա. Նազլուն հետդ տա՛ր, սա էլա ապրի, քեզ մխիթարի. գնա՛, արևի՛դ մեռնիմ, Ա՛ղասի, արևիդ ձենն ածի. ինձ թաղի՛ր, բայց Նազլվիդ մի՛ թողար, մի՛ դեն քցիր. քեզանից ավելի սա էլ ո՞վ ունի. քեզ ապավինեց. արի՛, սրան հասիր, քանի շունչ ունի. տա՛ր, շտեսնիմ: Հենց քեզ տեսա թէ չէ, հոգիս ձեզ կտամ. ես հողը կմանիմ, ձեզ բարով կտամ: էկե՛ք, թաղեցե՛ք, վախե՛ք, գնացե՛ք, էս դառն աշխարհի՛ցս, ոտընկերդ քաշեցե՛ք ու ձեր անբախտ մոր հոգին հիշեցե՛ք:

էս թուղթը կարդալիս էլ հարկը անգամ իբանից գնաց ու էլ ետ՝ ետ էկաւ ու սկսեց կրկին կարդալ ու ինքն իրան սիրա դնիւ Վերջը թուղթը ծալեց, ծոցը դրեց ու մտքի ծովն ընկաւ: Իրիկնահոռն ընկել էր, որ աշքը բաց արեց, ձեռը ծոցը տարաւ, որ մոր գիրը մին էլ կարդա, իր սիրեկանինն ընկաւ ձեռը, իր Նազլվիինը, ու քիչ էր էրվել, նորեն հաղար խանչալ սկսեց սրտումը ցցալիլ. շշկլած, շշմած սկսեց կարդալ:

Նրա թղթի միտքն էլ է՛ս էր:

«Ծրա՛ք, որ սիրտս հանեմ, էս թղթումը դնեմ, երա՛ք, որ բաց անես ու հազար թուր միջումը ցցված տեսնիս, կիմանա՞ս էն ծամանակը, թե Նազլուդ, քո ջրաւար Նազլուդ, ի՞նչ ցա՛վ ա քաշում, ի՞նչ օրումն ա, ի՞նչ հալումն, իմ գլխի՛ սեր, իմ ըմբրի՛ թագավոր, Ա՛ղասի: Ո՞ր սարեր են առաջդ կապել, ո՞ր գետեր՝ ճամպիւղ կտրում, ո՞ր ձեռն ա թևիցդ բռնում, ետ քաշում, ա՛յ իմ թագ ու պարծանք, որ էսպես ինձ կրակում թողել ես. ինձ դժոխքը դրկում, դու արքայութիւնը վայելում. ինձ սուրը քաշում, դու ձեռներդ լվանում. ինձ դիվանոնցը տալիս, դու հրեշտակների միջին արևիդ ձենն ածում ու երեսդ էլա շէ՛ս ետ դարձնում, որ ինձ հողը դնես:

Ա՛ղասի ջան, Ա՛ղասի. երաք սիրտդ քա՛ր ա դառել, երաք աշք ծաղիկ ու թուփ էլ շի՞ տեսնում, երաք երեսդ մի երկնքին շէ՞ս քցում, որ տեսնիս, թե ի՞նչ մորթած ամպեր են առաջիդ կանգնած, ի՞նչ կրակ է վերևիցը վեր թափում. շէ՞ս իմանում, միթե՛ն, ա՛նիրաւ, ա՛նջիգյալ, թե էս կրակն ու էս բոցը, էս ծուխն ու էս ամսը ի՛մ բերնիցն են դուս գալիս, ի՛մ սիրտս ա քուլա-քուլա իրանից հանում, վերևն ասողէլը խավարացնում, բռնում, ներքեը սար ու ձոր պապանձացնում, անձող շինում:

Հարիբ անգամ գերեզմանի դուռը հասել, էլ ետ՝ ետ եմ էկել. հարիբ անգամ արեգակը, որ մեր մտաւ, ես էլ իմ հոգիս հետը ճամու քցեցի ու, ա՛խ, էլի, ծեգը բացվելիս, հենց իմանում էի՝ հողումն եմ, շէի ուզում շունչ քաշեմ. հենց իմանում էի՝ մեռելների կողքին եմ, շէի կամե-

նում գլուխս բարձրացնեմ, ու էլի մորդ, ա՛խ, քո ումբըը խավարած մորդ ձենն որ անկաջս շէր ընկնում, էլ ետ աչքս բաց էի անում, մազերս նրա ոտի տակին փռում, որ կամ ինձ սպանի, կամ թե չէ՝ մահի ձեռիցը շխի, ինձ սաղ-սաղ էսպես շէրի, շխորովի. ամա էլի, որ նրա է՛ն խավարած աչքերը, է՛ն շորացած, մազ դառած ջանը որ ոչքովս էր ընկնում, որ իմանում էի, թե նա էլ քո ցավն ա քաշում, քո դարդովն ա էնպես փոթովում, քո՛, քո ջանի՛ն մեռնիմ, միտք էի անում, որ թե ես էլ մեռնիմ, էլ նրան աշխարհումը պահող չի՛ ըլիլ. որ ես կորչիմ, նա էլ կենդանի ճեստս պետք է հողը մտնի կամ ջուրն ընկնի, խեղդվի. որ միտք էի անում, թե նրա խորոված սիրտը ինձանով ա մի քիչ հովություն գտնում, քո կարոտը, քո հոտն ու համը, քիչ թե շատ, ինձանից ա նա անում. ինձ որ շունենա՝ կամ սովը պետք է նրան սպանի, կամ քարեքար ընկնի, մեկ բուռը հողի, մեկ օրհնած տեղի էլ հասրաթ մնա: Ի՞նչ պետք է աննի, ո՞ր ջուրն ընկնեի: Հոգիս իմը շէր, որ հանեի, նրան տայի, բալքի նա ապրեր, քեզ տեսներ, քո արդար ձեռքը բռներ, գար գերեզմանս ու գլխիս կանգներ, ասեր:

«Ա՛ղասի ջան, է՛ս ա նազվիդ հանգստարանը, է՛ս հողին նա իր ջանը դուրբան տվեց: Հետս խոսում շէր, որ դարդն իմանալի. ես էլ շոփ էի դառել, աշխարքն աչքիս փուշ կտրել, որ մեկ մտաին նստեի, քրտինքը սրբեի կամ մեկ սառը ջուր տայի: Ծս ի՛մ տեղումն էի կրակի միջումն էրվում, սա՛ իր բարձի վրա. ես ի՛մ գլուխս էի բարձրացնում, որ հոգիս տամ, սրա հրեշտակն էի տեսնում գլխին պտիտ գալիս. ես ա՛խ էի քաշում, որ ձենս քո՛ անկաջն ընկնի, սրա անկաջն էր ընկնում. սրան էրում, մաշում: Ա՛խ, հինգ ամիս էսպես տանջվեց, շարշարվեց էս խեղճ ջրատարը. ո՛չ դեղ կարաց սրան ետ բերիլ, ո՛չ դեղապետ. ո՛չ տերտեր, ո՛չ հըսկումն. ո՛չ աղոթք, ո՛չ սրբություն: Մեկ առավոտ էլ, ա՛խ, էն սհաթը գնա, ո՛չ ետ գա, աչքս բաց արի, որ վեր կենամ՝ կամ երեսը ծածկեմ, կամ տեղը փոխեմ, տունը գլխիս փուշ էկավ. աչքերը երկինքն էր քցել, երեսն՝ աղոթարանը, ձեռ ու դոշ բաց արել. հենց իմանաս՝ էն Լուին սհաթին էլ իր հրեշտակին ուղեցել էր խնդրի՝ մի քիչ համբերի, որ բալքի թե էս սհաթին էլա մեկ դուռը բաց էիր արել, մեկ քեզ տեսել էր, մեկ հասարթդ առել էր ու ճետո հոգին տվել:

Ընկի՛ր գերեզմանի վրա, Ա՛ղասի ջան. էս գերեզմանը քո արնի դինն ա, քո աչքի լիսն ա կստեղ թաղած. երեսդ հողին տո՛ւր, որ բալքի հողն էլ նրա մոտրազը տա, բալքի հողիցն էլա գալը իմանա ու գերեզմանումն էլա դինջանա: Ա՛խ, ի՞նչ կըլիք, որ էնքան ցավը քաշեց, մեկ օր մեկ ձենն էլա իմանալի, մեկ օր մեկ խոսք էլա ասեր, որ սրտումս դարդ չմը-

նար, ինձ էստես շէրեր, շխորովեր: Ա՞խ էլ որ քաշում էր, էն կրակված շունչն էր երեսիս դիպչում. լաց էլ որ ըլում էր, էն գետանման արտասունքն էի միայն տեսնում. մեկ աչքն էլա շէր բանում կամ պուխը բարձրացնում, որ բալքի երեսն երեսիս առներ, աչքը՝ աչքիս, որ մեկ սիրտս հովանար, մեկ լացը դինջանար, աչքս իրան տայի, որ ինչ արտասունք ուներ, ինձ բաշխեր, գետնին վեր շածեր. սիրտս իրան հանեի, բաշխեի, որ բոլոր ցավն ինձ տար, ես էլ անկորուստ էսօր քեզ ամանաթ տայի, որ քանի տեսնիս, իմանաս, թե քո խեղճ, անճար Նազուդ քո սիրովն մեռավ, քո կարոտովն գետինը մտավ, որ քանի նրա անունը տաս, հրեշտակ էլ որ ըլի, էլ թամահ շանես. էլ է՛ն բարձի վրա ուրիշ գուլիս չդնես, որի վրա որ քո հարազատ Նազուդ հոգին տվեց. որ է՛դ դոշդ էլ ուրիշի դեմ շանես, որ Նազուդի ջանը հանեց. է՛դ լեզուդ ուրիշի ջան չասի, որ Նազուդին կրակ դառավ, էրեց:

Չէ, Ա՛ղասի ջան, թե քո մերն եմ, ասածս արա՛. քանի Նազուդիդ գերեզմանն աչքովդ ընկնի, քանի քնից վեր կենաս, երեսդ երկինքը քցես կամ իգին մտնիս, ծաղկընկերդ ջրես կամ պտուղ քաղես, դոշդ բա՛ց արա, նրա անունը տո՛ւր, նրա գուլիսը լա՛ց իւ. թուփ չկա, որ նրա արտասունքը տեսած չըլի. քօր չկա, որ նրա դոշին չըլի դիպել. ծաղիկ ու թուփ չկա, որ նրա գուլիսը չըլի խտտել, սուգը տեսել, հետք սգացել, սրտի ծուխը մեջն առել ու թառամել, շորացել, որ նրա կակիծը շտեսնի, ձենը շիտի Թե իմ կաթն ես կերել, Ա՛ղասի ջան, թե իմ ձեռին մեծացել, քանի շունչդ բերնումդ ա, ոտդ՝ վրեղ, արի՛, արի՛, էս սուրբ հողի վրա կանգնի՛ր, ինձ էլ նրա հետ թաղի՛ր, ու հետո, աստված քեզ հետ: Քանի որ կենդանի եմ, թուր կցցեմ սիրտս, աչքս կհանեմ, ուրիշի էլ հարս չեմ կարող ասիլ. ուրիշի էլ մեր չեմ դառնալ. ինձ էլ աչքալիս չի՛ հարկավոր, չի՛ հարկավոր. իմ աչքիս լիսն էլ էր սա, իմ օր ու ումբրս էլ, որ կորավ, փշացավ. սրա կոխած տեղը թե ուրիշի ոտ ա դիպել, հոգիս կտամ. սրանից ետը աշխարքս ջավահիր էլ դառնա, էլ ո՞ւմ աչքը կգա, ո՞վ թամահ կանի: Մեռնելիս էլ՝ անկաջումն էն եմ ասել. գնա՛, իմ ջա՛նի հանող. քանի շունչս վրես ա, Աղասին էլ կարմիր չի՛ կապիլ, էլ ձեռները հինա չի՛ դնիլ, նրա հինեն վաղուց քամուն տվի. մե՛կ բարձի գուլիս դրիք՝ մե՛կ հողում պտի բնիք, ինձ էլ միջընկեր առնեք, որ ձեր սերը գերեզմանումն էլ տեսնիմ, երկընթումն էլ վայելիմ, ձեզ օրհնեմ, ձեզ որդի ասեմ ու աստծուն, ինչպես առա, էնպես ամանաթ տամ»:

Գերեզմանի զրաղին կանգնել եմ, քե՛զ եմ կանչում, Ա՛ղասի ջան, ձեռս ու դոշս բաց եմ արել, քե՛զ եմ կարոտ, ջանի՛դ դուրբան: Հողն իմ ձեռովս եմ առել, որ երեսիս քցեմ, որ մատաղդ գնամ. պատանս ե՛ս եմ

կարել, որ մեզք մտնիմ, նազլուն շարդ տանի. խունկս ու մումս ու ժամոցս ի՛մ ձևոյս սմ արլել, ա՛նումիդ մեռնիմ. էլ ժամ կամ պատարագ, տերտեր կամ բաժակ ինձ չի՛ հարկավոր, ե՛րեսս ոտիդ տակը: Հազար անգամ հրեշտակիս ոտն եմ ընկել, ետ դարձրել, որ մեկ էլ ձենդ լսեմ էս քառացած անկաջովս, մեկ էլ երեսդ տեսնիմ էս խավարած աչքովս, մեկ էլ էդ սուրբ ձևոդ էս քարացած դոշիս կպցնեմ, մեկ էլ էդ աղիդ պատկերը էս հող դառած երեսիս դնեմ ու էս էրված, խորովված, քրքրված հոգիս ու շունչս քեզ տամ, Ա՛ղասի ջան. բաս սիրտդ նսպես մեռել, փետացել ա, որ էլ ինձ չե՛ս սիրում: Ա՛խ, ի՞նչ անեմ, ի՞նչ ասեմ. սիրտս՝ լիքը, ձենս՝ կարձ, տեղդ՝ հեռու. ո՞վ մեր դարդին ճար կանիս:

Ողորմելի ազգիկն էլ չէր կարացել իրան պահի. կեսուրն էլ էն վախտը վրա հասավ, որ էսպես փետացել, վեր էր ընկել. ձեռիցը բռնեց, դողդողալով տուն տարավ ու տեգորը խնդրեց, որ գնալիս՝ էս բայաթին էլ մեկ աստվածասերի գրիլ տա, հետը տանի, որ նազլուն վաղուց իրանից հանել էր ու ամեն օր սգալով ասում.

ՆԱԶԼՎԻ ՍՈՒԳԸ

Գարունքը բացվել ա, դաշտեր կանաչել,
Ծառերը ծաղկել, սառեր զարդարել,
Բլբլույն իր վարդի սիրովն կշտացել,
Հենց ե՛ս, ա՛խ, սիրույդ կարոտ մնացել: Ա՛խ, կարոտ...

Ինչ է՛ար տեսնում եմ, դո՛ւ ես առաջիս.
Ինչ խոտ կոխում եմ, դո՛ւ միտս գալիս.
Այբրի ջուրն էլ է՛ն համն ա տալիս,
Հանդի ծաղիկն էլ ի՛մ օրը լալիս: Ա՛խ, օրս լալիս...

Աչիս լիսն էլ, ա՛խ, լալով փշացավ,
Ա՛խ, ո՛խ ֆաշելով լեղս չորացավ.
Ո՛ւմ սիրաս բանամ, ո՛ւմ ասեմ իմ ցավ,
Ասեմ էլ, երաբ, ո՛ւմ սրտին կտա ցավ: Ա՛խ, կտա...

Չե՛մ ուզում աչխ երկինքը փցեմ,
Լիսնյակն, արեգակն ինձ հավար կանչեմ.
Յի՛րտ ունի՞ն նրանք, որ իմ դարդս ասեմ.
Արի՛, արեգակ՛ի իմ, ֆե՛գ կարոտ եմ: Ա՛խ, ֆեգ...

Երաբ քո սիրտն էլ հետս ցա՛վում ա,

Երաբ անունս միտդ գա՞լիս ա,
Թե՞ չոր քարերը ձե՛նս ու սուգս լսում,
Ո՛չ հետս խոսում, ո՛չ սիրոս անում: Ա՛խ, սիրոս...

Է՞դ սուրբ երեսդ մեկ էլ ես տեսնիմ,
Մեկ էլ մտաիդ նստիմ, մեկ հառվդ ընկնիմ,
Թո՞ղ էն ժամանակն ես տամ իմ հոգին,
Մե՛ննի՛մ առեիդ, էդ ոսիդ առալի՛ն: Ա՛խ, ոսիդ...

Նազվիդ աչ՛ր նամուխն մի՛ րոզար,
Նազլույ մի՛ սպանի՛ր, Նազլույ ջրատար
Քեզ դուրբան ըլի. հասի՛ր նրան հավար,
Հասի՛ր, հողը դի՛ր, հոգին հետդ տա՛ր: Ա՛խ, հետդ...

<7>

Ա՛խ, ա՛յ իմ աստվածասեր կարդացող. քար ըլեր, էս խոսքերը կպատտեր, ո՞ւր մնա մարդ, էն էլ Աղասին, որ սիրտը բարակել, փոշի էր դառել: Բայց մարդիս հոգին խոր ա, ջիւը՝ կակող. քանի ձգվում ա, բարակում է ու հանկարծ կտրվում: Կեն օրին Ձ մարդ շատ անգամ իրան մոռանում, թե չէ նեղությունը միայն հոգին մաշում է, բայց շուտով չի հանում: Աղասու էսքան էրվիլն ու տանջանքը որ տեսնում էին փամբակեցի կտրիճ հայի տղերքը, խոսքըմին արին, որ գնան, թաքուն նրա մորն ու կնկանը փախցնեն, բերեն, բայց խելոք մարդիկ խորհուրդ չտեսան, չունքի խեղճ ծերունի հորը բանտումը թիքա-թիքա կանկեն: Շատ անգամ վարավորդ էին անում, որ Աղասին միտը ծռել, ուզում ա գնա հորնումոր հավալին. լուսուն բռնում, ետ էին դարձնում: էսպես՝ տանջվելով էս ձմեռ էլ անց կացրեց, մինչև գարունքն էլի բացվեց, ու թուրք ու հայ յայլադ դուս էկան: Աղասին էլ հետընկեր գնաց:

Աղբրների գլխին, ծաղիկների վրա օբեքը իրանց շաղրները տվին ու մալն արին էն անմահական դրախտը: Առավոտը որ տեղիցդ վեր էիր կենում, հազար սարի ծերից ամպն ու ծուխը, իրար հետ խառը, երկինքն էին վերանում ու շաղն ու ցողը անձրևի հետ նրանց շորերի, երեսների վրա դնում: Կնանիքը կթի տավարի հետ էին ըլում, կաթը հավաքում, եղ ու պանիր շինում. մարդիկը տավարը սարը տանում կամ բուրդ ու եղ բազարը բերում, ծախում. իրանց տան պակասությունը հոգում: Մենակ էս չէր կնանոնց դործը. ցերեկը շահրա էին մանում, շալ ու խալիչա կամ

կարպետ գործում ու իրանց օրը ուրախ, միամիտ անց կացնում: Էլ ի՞նչ առիւ կուզի, որ տան պես աղջիկ ու հարս էստեղ կուշ ու ձիգ անելով չէին ման գալիս կամ երեսները կաշնում: Մեկ տան պես, ում օքեն մըտնէիր՝ թուշ էր, որ վարդի պես փայլում էր, աչք էր, որ մարդի խելք տանում էր: Է՛ն օդի ու ջրի, է՛ն ծաղկի ու կանաչի հոտն ու համն առնողի հոգին ու ունզն ի՞նչ կըլեր բաս: Հայտնի բան է, որ ֆորսի ու, շատ անգամ, գողի ու հարամու հետ շաբթով էին ման գալիս ջահել տղերքը, ու սպանած կամ բռնած ժամանակը մեկ հարսանիք էր ըլում բոլոր օքեքանց միջին: Ղոնաղ պատահեր՝ էստեղ պատահեր: Շաբթով, ամսով էլ չէին թողալ հեռանա. ու աղբրների քըքոցը, ջրերի խշոցը, ծառերի սըլսըլոցը, դշերի ծվլոցը, շոբանի թութակը, գառան, ոչխարի ու տավարի ձենն ու բառանչը ամեն մարդի ուզում էին ասեն. «Թե դրախտ ևս կամենում, է՛ստեղ կաց, է՛սպես կաց. սիրտդ՝ անմեղ, միտքդ՝ հիստակ»:

Չե՛մ կարող առիւ, թե էս տեղի փոփոխութիւնը Աղասու սիրտը բաց չի արեց. քար ըլեր, կկակղեր, կրակ ըլեր, կհանգչեր, ո՛ւր մնա նրա սիրտը: Բայց Աղասու գլխին դեռ շար հրեշտակ էր պատում, ու ինքը՝ ողորմելին, չէր իմանում: Շատ անգամ սարից որ օքեն շէր մտնում, հաղար աչք մնում էին վրեն հայիլ-մայիլ: Իւահիմ որ իմացան նրա պատմութիւնը, ամեն աչք ուզում էր նրա՝ համար բացվի, ամեն բերան՝ նրա՛ն իր շունչը տա: Ում որ մեկ ծաղիկ շէր թավապա անում, աչքը արտասնքով լիքը՝ ուզում էր ձեռի տեղակ սիրտը դեմ անի, քթի տեղը հոգումը դնի նրա տված ծաղիկը: Ով մեկ անոշ թիքա ուներ, նրա համար էր պահում. մեկը սե՛ր էր նրա առաջին դնում, մեկը՝ ձվածեղ, մեկը՝ գառան միս, մեկը՝ պախրի խորոված: Շատը նրան ղոնաղ կանչելիս՝ գառն ու ոչխար էին մորթում, որ նրա սիրտն առնին: Նրա ախտը բայաթու ձենը, նրա աղիողորմ սուգը կամ արտասունքը որ չէին տեսնում, մեծ, պստիկ ուզում էին նրան մատաղ գնան: Աղջկերքը որ չէին դաստա-դաստա սարի դոշին ման գալիս, ծաղիկ քաղում, գլուխ ու դոշ զարդարում, սիրտն ուզում էր, թե արաքի, որ իր Նաղուն էստեղ չէ՛ր:

Բայց Մուսեն, ջիվան Մուսեն. ո՛չ Նազուլու ունեք, որ դարդ անի, ո՛չ հեր, որ բանտումը տանջվի. մեկ ջահել մեր ունեք, էն էլ էսօր-էգուց էր ընկել, որ մեկ քիր կամ ախպեր էլ նրա համար բերի: Բոյն էկել, շիշա-կացել էր, շինարի դառել. բեղերն նոր էր բերնի վրա ծաղկել. թուխ-թուխ ճալվերը շարմաղ երեսին հովին անելիս, հենց իմանաս, հրեշտակ ըլի թեով խփում: Տասնըվեց տարին անց էր կացել, դեռ նա ծուռն աչքով մեկի երեսի չէ՛ր մտիկ արել: Բազի վախտ, մեկ քող կամ սպիտակ լաչակ տեսնելիս, դորդ ա, խելքը գլխիցը գնում, սիրտը կրակով լցվում, աչքե-

ըր արտասունքը կոխում, ուզում էր սար ու ձոր քնկնի, գլուխն առնի, կորչի: Ամա մեկ քանի օր որ անց էր կենում, աչքը էլ որ չէ՛ր տեսնում, սիրտն էլ հովանում էր: Բաղի վախտ, էնպես գիտես, թե նրան վեր ըլին քաշում: Հովը տալիս, ծառը ծաղկելիս, ջուրը քաջալիս, հենց գիտես, թե մեկ աներևութ ձեն նրան ասում ըլի. «Մո՛ւսա ջան, քնի՛. ես աչքդ կկույցընեմ, երազումդ հետդ կխոսիմ, որ գարթնիս, գյում կըլիմ, լուսքի վախտը չի՛ հասել, որ դու քո նասիրը գտնիս: Ի՞նչ որ ճակատիդ գրած ա, էն պետք է ըլի»: Քնից որ վեր էր կենում, հենց իմանում էր, թե հրեշտակները մոտիցը նոր թռան: Նա չէ՛ր իմանում, թե սերն ա էս, որ քիչ-քիչ նրա սրտումը տեղ էր պատրաստում:

Մեկ օր էլ էսպես, մեկ ծառի տակի քնած տեղը, երազում մեկ թաս գինի բերին, դեմ արին նրան ու մեկ հրեշտակի պատկեր նրան՝ թևերն երեսին փռած, կամաց ձեն տվեց.

—Մո՛ւսա ջան, յա իմի՛ր էս թասը, յա ինձ սպանի՛ր, իմ կյանքս քո ձեռին ա: Հերնըմեր շունիմ, ընկել եմ մեկ անօրեն տաճկի ճանկ: Ղարսա սարումն ա մեր օբեն, թե սիրտ ունիս, թե աստվածդ սիրում ես, արի՛, ինձ ազատի՛. չե՛ս աղատիլ, քո օրումդ դու կյանք չե՛ս տեսնիլ: Մո՛ւսա ջան, գնում եմ, դու գիտես: Արի՛, թե չէ, էս ա, քսան օր ա, ինձ տանջում են, որ թուրքանամ, չեմ թուրքանում: Եղ եմ սպասում: Ինձ երազումս ասացին, թե դո՛ւ ես իմ ազատողը: ✓

Աչքը որ բաց արեց, հենց իմացավ, թե ծառ, խոտ, ծաղիկ անմահական հոտով լցված ըլին. ու արեգակի շողքը երեսը սղալելով՝ ուսուլով սարի քամակը անցավ: Ուզում էր խոսա, ձենը չէ՛ր դուս գալիս, ուզում էր վեր կենա, ոտն ու ձեռը չէ՛ին զորում: Թութակի ու շվու ձենն էլ որ անկաջը շընկավ, էլ ետ աչքը իսկից: Ա՛խ, ի՞նչ կըլիր, ջահելությունը նրան չէ՛ր էսքան հաղթել, սերը չէ՛ր էսքան նրան թմբրացրել:

Մութը գետինն առավ: Մտող որ կոխեիր մարդի աչք, չէ՛ր տեսնիլ: Ամպերը սարերիցը գլխները բարձրացրին, ոտները կտրեցին. չանկ ու դուման սար ու ձոր բռնեց: Հենց գիտես՝ հազար վիշապ բերանները բաց արած, գալիս են, որ սար ու ձոր կուլ տան: Կայծակը էստեղ-էնտեղ որ շախմախին չտվեց, սարըցիք իմացան, թե ի՞նչ խաբար ա. տավար, ոչխար աղալի մեջն արին, թվանքներն առան, շները բաց թողին, լուսքի լավ գիտեին, որ գողի, հարամու, ջանավարի ղզղուն վախտը հենց էս ա: Ամպերը որ թոփ ու թոփխանեն շարքեցին, ո՛վ ոտ ուներ, փախավ, ո՛վ աչք ուներ, փակեց. օղուշաղը ալաշուխի տակն արեց, ճրագ, կրակ հանգցըրեց, որ աչքը մի քիչ էլ ա բան տեսնի, ու հենց ոտի վրա՝ ամենը մի կտոր հաց առան, էն էլ գոտիկը դրին, չկերան, որ տեսնին, թե վերջընե-

րը ի՞նչ կըլի, ի՞նչպէս կլուսանա: Մեկ բարակ կարկուտ, անձրևի հետ խառը, էկավ, վրըններովն անց կացավ: Երկինք, գետինք սկսեց կրակվիլ: Կայծակը որ չէր դամշում սարերի գլխին, ուզում էին, թե հազար գազ խոր գնան: Ամպը որ չէր թոփի բերանը բաց անում, գետինն ուզում էր հազար կտոր ըլի ու հոգին տա: Ծրագ չկար, որ մարդ տեսնի. ձեն մարդի անկաջ չէր հասնում:

Աղասին պատուեց գոռալով, Մուսի անունը տալով, բայց ջուրը տունի նրա մորը. նա ի՞նչ տեղ էր, որ խոսք խմանա, ի՞նչ նեղ սհաթի, որ գլուխ առնի, փախչի: Աղասու ընկերքը ամեն մեկը մեկ սար ընկավ, գլուխը մահու տվեց. հարիր տեղ թվանք քցեցին, ու ո՞րքան էր նրանց ահն ու երկյուզը, երբ որ իմացան, թե նրա թվանքն էլ վրեն չի՛: Աղասին մահվան դուռը գնաց: Ամպն էլ ետ դառավ, կայծակն էլ, բայց զիշեր էր. ի՞նչ տեղ պետք է նրան քթնելին: Ընչանք ծեղը բացվեց, օձերը ծնեցին, ու ո՞վ նրանց հալը կարա պատմիլ, երբ էկան տեսան, որ ջիվան Մուսեն՝ արնի միջումը շաղախված, շորս կողմի խոտն ու թուփը պոկած, մեկ ահագին քաֆթառ նրա դոշին նստած, Մուսի ձախու ձեռը բերնումը, քիչ մնաց, որ թուրն իրանց սիրտը կոխեն. որ ձեն չտվին ու վա՛յ տվին, հսկայն Մուսա աչքը բաց արեց, ընկերներին որ տեսավ, գլուխը ժած տվեց ու ծրպտելով ասեց.

— Աֆա՛րիմ, լավ վախտի եք գալիս. էկե՛ք, կուսս հանեցե՛ք. դամեն շատ խորն ա գնացել, ձեռս էլ հետը. ինձանում էլ թաղաթ չկա, որ հանեմ:

Ո՞ւմ աչքը էն ուրախությունը կտեսնի, ինչ նրա ընկերների աչքը տեսավ: Վրա թռան, քաֆթառին դեն քցեցին, ու Մուսեն որ կուռը շհանեց, կեսը, հենց բռնի՛ր, ծամած էր: Մեկ սաղ սհաթ Աղասին նրա դոշիցը չէ՛ր պոկ գալիս: Էնպէս գիտում էր, թե է՛ն կյանքիցն ա վեր էկել: Սարըցիք էլ էս ջիվան, իգիթի սիրտը տեսնելով՝ մնացել էին զարմացած, ու սաղ շաբաթը հենց է՛ն էին խոսում:

Բայց Մուսի աչքիցը քունն էր փախել, սրտիցը՝ դարարը: Արեգակն էր դուս գալիս, նրա օրը մեր էր մտնում. օրն էր մեր մտնում, նրա ցավերն էին նոր ի նորո բացվում: Սար ու ձոր նրա համար դժոխք էր դառել: Գիշեր-ցերեկ նրա կերած հացը, նրա խմած ջուրը, նրա տեսած լիսըն ու երազը է՛ն սքանչելի պատկերն էր, որ իրան կանչել էր: Մտերն էին սլալում թե ջուրը քաջում, քամին էր փշում թե հովը հնչում, նա ո՛չինչ ձեն չէր իմանում, ո՛չինչ չէր տեսնում, եթե ո՛չ՝ իր սիրեկանի երկնային գեմքը:

Հսկայն Աղասի, որ իր վերջին օրումն էլ չէ՛ր ուզում, որ իր ընկերների

մեկի մաղն էլա թեքվի, վաղուց էր վարավորդ արել սրա էս նեղութունը, վաղուց էր իմացել, որ իր սիրեկանի սիրտը, ուշ ու միտքը թռել ա, էլ վրեն չի՛. ամա չէ՛ր իմանում, թե պատճառն ի՞նչ ա: Գիտե՛ր, որ նրան աչքի լսի պես էր մինչև էն օրը պահել, բայց թե ի՞նչն էր էսպես նրան էրում, խորովում, չէ՛ր կարում հասկանալ: Նա տեսնում էր, որ շիվան Մուսին մեկ աղջկա ձեն լսելիս, մեկ աղջկա պատկեր տեսնելիս, իրանից գնում, խելքամաղ էր ըլում, ամա էնպես կարծում էր, թե էս էն առաջին կրակն ա, որ ամեն ջա՛նել մարդի սիրտ վառում, բորբոքում ա, երբ ինքն իրան ճանաչում ա, երբ արիւնը եռ ա ընկնում, ու սար ու ձոր մարդիս աչքին յա սաղ ու ըլամանչա են դառնում, ուշ ու միտքը տանում, յա թուր ու դանակ դառնում, սրտումը ցցվում: Շատ օր ճտովն էր ընկնում, լալիս ու աղաչանք անում, որ իր դարդն ասի, արտասունքից ավելի ո՛չ ինչ չէ՛ր տեսնում, լացից ավելի ո՛չ ինչ չէ՛ր լսում:

Շատ անգամ սիրտը բերանն էր գալիս, որ իր ցավերն ասի, ամա լեզուն չորանում էր, պապանձում, երեսը կարմրատակում, չէ՛ր գիտում, թե ի՞նչ ջո՛ղաբ տա. դողդողալով սարերն ու ծառերն էր նրան նշանց տալիս: Ընկերքն էլ էին մնացել մաթալ. որ մի ֆոսանդ էր ճարում, էլ հաց ու ջուր միտքը չէ՛ր բերում, զլուխն առնում, կորչում, ու սար ու ձոր պետք էր ունասակ տված, որ նրան մեկ տեղ քնած քթել էին:

Մեկ օր էլ էսպես Մուսին ման էին գալիս, որ մեկ քարափի տակից էնպես մեկ ձեն էկավ, որ մարդ լսելիս՝ ջանը վրեն սրտում էր: Քամին ձենը ձորն էր քցել, ու քարերն էին խոսքերը ետ ասում:

ԲԱՅԱԹՈՒ ԳՈՒՆՈՎ

Հրեշտակ էիր, որ ինձ երեցար, ա՛խ, ինձ երեցար,

Երկր՞ամն ես ծնվել, քե՞ երկեմիցն էկար,

Մեկ ջան ունեի, էն էլ դու տարար,

Ա՛յ իմ սուրբ պատկե՛ր, արի՛, հոգիս ա՛ո:

Ա՛խ, հոգիս ա՛ո...

Մեսնիմ՝ չե՛ս տեսնիլ, կորչիմ՝ չե՛ս ման գալ,

Ա՛ն՛ր կոխեմ սիրտս, դու չե՛ս իմանալ.

Ո՛ր կորչեմ, որ էս անողորմ շանգալն

Սիրտս շխրվի, շրոզա ինձ լալ: Ա՛խ, շրոզա...

Երա՛գ թե՛ Բուն ինձ, ա՛խ, ման ե՛ն դառել,
Իմ սև օրս՝ գիշեր, կյանքս խավարել.
Ի՞նչ պետք է անեմ, ո՞ր եմ ապրում էլ,
Թե՛ ազիգ տակին մատաղ շե՛մ քիլ: Ա՛խ, մատաղ...

Ամպին իմ սրտիս դարդերը պատմում,
Ցրվում, գալիս շի՛ ու Բեգ ետ ասում.
Քար ու սար աչքիս աղի արտասունքն
էլ ետ սիրտս ածում, էլ ետ ինձ էրում: Ա՛խ, ինձ էրում...

Քանդեցիր անմեղ իմ հանդարտ հոգին,
Կրակ փեցցիր իմ շանն ու մարմին.
Թե՛ հրեշտակ էիր, ո՞ր էն սուրն, էն կրակն.
Խրի՛ր իմ սիրտս, քափի՛ր իմ գլխին: Ա՛խ, քափիր...

Կգա՛մ, հո՛գի չան, կգա՛մ Բո ոտքը,
Քեզ մոտ ա սիրտս, Բեգ հետ՝ իմ միտքը.
Բայց ի՞նչ տեղ ես Բո աննման դեմքը
Տեսնիմ, չափարեմ իմ տված խոսքը: Ա՛խ, իմ խոսքը...

Որ բնկերես էլ ինձ, ա՛խ, Բոմակ շըլին,
Երես դարձնեն ու շըլին խոսքմին,
Կբնկնիմ սարեսար ու Բո հալարին
Կբհասնիմ, դարդ շանես, Բեգ մատաղ քիլիմ:
Ա՛խ, Բեգ մատաղ...

Թո՛ղ մեկ էլ տեսնիմ Բո սուրբ պատկերը,
Բո սուրբ պատկերը,

Թո՛ղ մեկ էլ տա ինձ քաժակ Բո ձեռը,
Մեկ շունչդ առնիմ, բնկնիմ սարերը,
Քեզ մատաղ անեմ իմ գլուխս, իմ օրը:
Ա՛խ, իմ գլուխս...

Ասեց ողորմելի պատանին ու սկսեց գլուխը քարին դնիլ:
Արեգակն ուզում էր մեր մտնի Աղասին, որ թաքուն ետևիցը դուս
էկել, մեկ թփի տակից անկաշ էր անում, սիրտը էրվում, շուղեց ողոր-
մելու քունը խառնի, մնաց քարի վրա նստած ու աչքը իր աղիգ ընկերի

աչքին քցած՝ սկսեց իր դարդերը միտքը բերիլ, իր ջահելությունը ֆիքթանիլ ու մտքումն ասել. «Ա՛յ ջիվան, ջիվան տղա՛. լավ իմանում եմ՝ ի՞նչ թուր ա էկել, սրտիդ դեմ առել. ի՞նչ կրակ ա ընկել, լերդդ էրում ու ջիգյարդ. բայց ի՞նչ անեմ, ընչի՞ շես սիրտդ ետ բանում, որ մեկ քո ցավդ իմանամ ա էլած կյանքս էլ քո ուղուրիդ մատաղ անեմ: Ա՛խ, լավ եմ իմանում, ա՛ղիք ջան, որ սիրո թևը երեսիդ քավել, սիրո նետը քեզ էլ ա դիպել, բայց ընչի՞ շես պարզ ասում, որ գլուխս ետ դնեմ, սիրածդ գետնի տակին էլ որ ըլի, հանեմ, ձեզ ձեր մուրազին հասցնեմ ու ես էլ ձեր ոտի տակին հոգիս տամ: Մեր ա նշանած գլխիս կրակ են ածում, սար ու ձոր ինձ, քիչ ա մնում, ուտեն, մեկ քար շունիք, որ գլխըներս վրեն դնեք, էլի դու, ո՞վ սեր, ո՞վ բնություն, ուզում ես ցույց տալ քո զորությունը: Ա՛խ, ո՞ւր կորչի մարդ, որ քո ձեռիցը պրծնի, քո ցավը շտեսնի: Առաջ վառում, բորբոքում ես մեր սիրտը, հետո էրում, խորովում. առաջ վարդի հոտով գալիս, մեր սիրտը մտնում, հետո փուշ ու սուր դառնում, մեկ կտրատում»:

էս խոսքերը միտք անելիս՝ բիրադի անկաջն ընկավ.

✓ **Հա՛, Հոիփսիմն ջան, քո ջանի՛ն դուրբան. քո սրբի անունը կտամ** ու էգուց, էգուց Ղարսս սարերումն ինձ կտեսնիս:

Աղատու էրված սիրտն էլ հենց է՛ս էք ուզում իմանա: Էնքան կացավ, որ սիրելին քնից կշտացավ, ու իրան-իրան որ աչքը չի՛ բաց արեց Մուսնն, վրա թռավ, ճտովն ընկավ, կպցրեց նրան դռչին ու լալով ասեց.

— Ա՛խ, ա՛չքի լիս, որ սրտումդ էղպես դարդ ունիս, հենց իմանում ես՝ քա՛ր եմ, որ ինձանից բան ես թաքցնում: Չէ՛, էնպես ես կարծում, թե էս իմ խորոված ջիգյարը, որ էլ սաղ տեղ շունի, քա դարդի համար էլ տեղ չի՞ քթնիլ, քո ցավը չի՞ քաշիլ, էլած շունչս ու ումբս քե՛զ չեմ տալ: Հենց իմանում էի՝ աստվածանից դու բան կթաքցնես, ինձանից չե՞ թաքցնիլ: Է՞դ ա քո սերդ ու սիրտդ: Հենց իմանում էիր, թե Աղասին էնպես մեռել ա, որ քեզ համար մեկ ա՛խ էլա չի՞ քաշիլ, քեզ համար մեկ կաթ արտասունք էլա չո՞ւնի: Հերնըմերս, դորդ ա, մահվան դուռն են հասել, նշանածս, ո՞վ ա գիտում, հողի տակին ա, թե երեսին, ամա քանի նրանց ձեռս չի՛ հասել, ե՛րբ կթողամ ձեր մեկի աչքը ցավի, ձեր մեկի մազը թեքվի: Մինչև ես մեռնիմ ո՛չ, մինչև ինձ թիքա-թիքա շանե՛ն, ձեզ կթողա՞մ, որ մեկ դուշ անց կենա գլխըներիդ վրա: Վե՛ր կաց, երեսդ սրբիր, ինձ ուղիդ ասա՛՝ էդ քո ջանը հանող Հոիփսիմեն, էդ հրեշտակն ո՞վ ա, որ քեզ կրկացել ա, քեզ տանջում, մաշում, ու դու մեզ բան չես ասում: Հազար սար ու ծով մեր մեջն ըլի, էլի կթոչիմ, նրան կհանեմ, կբերեմ, թաք ըլի դու դարդ շանես, երեսիդ մեռնիմ: Ասում ես՝ Ղարս ա: էդ հա

երկու ոտը տեղ ա, դրա համար էղբան պետք է է՞րված: Վե՛ր կաց, դեռ երեխա ես, դեռ գլխիդ բաներ չի անց կացել շատ, որ մարդ ճանաչես: Վե՛ր կաց, էլ ամաչելու, գլուխը կախ անելու վախտը չի՛:

Մուսի աչք ու երեսը կրակ էր դառել ամոթու, չէ՛ր իմանում, թե իր մեծահոգի բարեկամի ո՞տներն ընկնի, թե՞ ձեռը համբուրի Արտասունքն ու դամարի սաստիկ խփիլը ցույց էին տալիս, որ Մուսին ուզում էր ասի, լեզուն չէ՛ր բռնում. բերանը փակվում էր, պապանձվում, որ ձեն տա. «Ա՛ղասի ջան, յա մորթի՛ր ինձ, յա սպանի՛ր էստեղ. յա ասածս արա, իմ մուրագին հասցրո՛ւ. Հոփսիսենն որ չըլի, էլ ինձ ո՛չ կյանք ա հարկավոր, ո՛չ օր. նրա շունչը որ շտոնիմ, ես ինքս իմ շունչս բերնիցս կհանեմ, կկտրեմ. նրա աչքը որ աչքիս շտոնի, աչքս կփոխեմ, դեն կքցեմ: Դո՛ւ ես իմ տերը, իմ աստվածը. իմ ձեռս քո փեշն եմ քցել. յա ձեռս կտրի՛ր, յա գլուխս, յա իմ մուրագը անկատար պետք է չթողաս, պետք է ինձ սող-սող շերես, շփոթոթես»:

Էսպես՝ որ ձեռք-ձեռքի ետ էին դարձել, գալիս էին, Աղասին իր սիրելու գլուխը դռչին կայցրած՝ քաշում էր նրան, քանց թե բերում, մյուս ընկերքն էլ, որ սաղ գիշերը չէին քնել դարդու, ուրախ-ուրախ վազկեցին առաջ, հենց իմացան՝ սրեկակը նոր ա բացվում, էկան, էրկուսն էլ մեջ արին ու շաղիբը գնացին: Սարըցիք էլ ուզում էին, որ ուրախությունիցը հոգիները տան:

Աղասին մտածման մեջ ընկած, աչք ու ունք կիտած՝ շաղիբը մտավ թե չէ, տղերքանցը իշարաթ արեց, որ ձիանը հավաքեն, յարադ-ասպաբ հասկի անեն, որ էն գիշեր դուս պետք է գնան: Չէ՛ր ուզում, որ մարդ իմանա. վախում էր, թե իրան բռնեն, չթողան: Էն իրիկունը բոլոր սարը-ցոնցը գլխին հավաքեց, նրանց խոսքով արեց, որ կասկած չտանին, հազար բերնով իր շնորհակալությունը էնպես էր ուզում ցույց տա, որ նրանք ո՛չ նրա միտքը իմանան ու, թե փախած ըլի, շասեն, թե ի՞նչ վատ մարդ էր նա, որ մեկ դարտակ շնորհակալություն էլ նրանց շասեց: Էնքան աղ ու հացը-նեբը կերավ, բոլոր ոտի տակ տվեց ու վեր կացավ, փախավ: Շատ էին նրան աղաչել ու լալով ասել, թե նա նրանց միջումը մնա, իրանք իրանց կերթան, կնյազին կխնդրեն, որ իրանց ուզբաշին, իրանց կառավարիլը նա ըլի, ու ասում էին.

— Մենք գիտենք, թե ի՞նչպես հոգի կտանք քեզ, որ արարած աշխարհ իմանա, թե հայի ազգումն էլ սիրտ կա, հայումն էլ ուշիդ տղա-մարդին առածու տեղ պաշտիլ գիտեն:

Էս իրիկուն էլ գլխին մողծված մեծ ու պատիկ էլի էն էին ասում ու վրա բերում, թե որ նա իրանց միջիցը հեռանա, աշխարք նրանց համար

քանդված ա, ու նրանց աչքի էլ արեգակին ուղիղ չի՝ մտիկ տալ, նրանց սիրտն էլ լավ օր չի՝ քաշիլ: Քանի նրա ասած խոսքերը, նրա տեհած բաները տեսնին, կուգեն, որ էրթան, ջուրը թափին, նրանց օրն ու ումբըրը կսեանաւ: Ամեն էսպես խոսք լսելիս՝ ինչ Աղասու բերնիցն էր դուս գալիս, լեզու պետք է ըլի, որ պատմի. սիրտ պետք է ըլի, որ իմանաւ: Տեսալ, որ անմեղ սարըցիք հենց նրա բերնին են կարոտ, ուզում են, որ սաղ գիշերը նրա կշտիցը շհեռանան, նրա մոտին նստին: Հա՛, շատն էլ էկել, գլուխը նրա գոգին էին դրել ու երեսին մտիկ անում, ասածն իմանում. աղջիկ ու հարս էլ շաղրի դուռն ու դրաղն էին կտրել ու ա՛խ քաշում. տղերքանցն իշարաթ արեց, որ ձիանները հագրեն, առավոտը ֆորս պետք էր գնար, գան, մի քիչ քնին, գինջանան, ամեն բան հաղիր ունենան, ու ինքն էլ գլուխը թեքեց, որ սաքի թե աչքը կպցնի, խալիւր քաշվեցին, բարի գիշեր ասացին, ու ամեն մարդ իր շաղիրը գնաց:

Հենց աղոթարանը կարմրասուակեց, ու ամպերն սկսեցին գլխընկերը քիչ-քիչ սարկրիցը բարձրացնիլ, տղերքը ձիանը թամբեցին, յարադասուպաք քցեցին, էկան, շաղրի դուռը կանդնեցին: Աղասու ձին ոտին-գլխին էր անում: Սարերի ծաղկըները ու ջուրը նրա միսը անկաջումն էին դուս բերել, էնքան շաղացել էր: Ընչանք սարըցիք վեր կկենեին, որ իրանց կով ու ոչխար կթեն, նրանց ղոնաղները մնաք-քարով ասացին, ձիանոնց գլուխը ծոկեցին ու թոսն: Աչք էր, որ կտեներիցը մայիլ էր մնացել. սիրտ էր, որ ասում էր իր միջումն՝ երանի՛ նրան, որ էսպես զավակ, էսպես փեսեք կունենաւ: Սարը բարձրացան թե չէ, Աղասին, որ ման էկած սարերին ու ձորերին, իր տեսած ծաղկներին ու աղբրներին, իրան սրբի պես սլաշտող անմեղ սարըցոնց օբեքանցը մտիկ շարեց, խիլքը թռավ, աչքերը լցվեց ու սկսեց բարակ ձենով էս բայաթին ասել:

Բարո՛վ մեաբ, բարո՛վ, սարեր ու ձորեր,
Ալվան ծաղկըներ, սիրուն աղբրներ,
Որ ինձ պահեցիք դուր էսման օրեր,
Ա՛յ անմեղ հայեր, սիրուն աղջրկներ:

Աղասին բալիի ձեզ էլ շտեսնի,
Աղասին ձեր վրա, կըլի, էլ չհնի,
Ձեր ետքը շտոնի, ձեր կշտովն շանցնի,
Ձեր ձենը շիտի, ձեզ կարոտ մեռնի:

Հալալ արե՛՛ք նրան ձեր ազ ու հացը,
Քանի նա ձեզ մոտ կանգնած՝ իր լացը
Մոցն ա հավաքում, քանի աչքը բաց՝
Ձեզ միտքը բերի, օրհնի ձեր արածը:

Ա՛խ, ի՞նչ կրլեր՝ ռոտ կոտրեր, էստեղ չգար,
Ձեր ազիզ երեսն շտեսներ, էսպես շար.
Ի՞նչ կրլեր՝ աստված ամեն մարդի տար
Ձեր անմեղութունը, ձեր հալալ պաշարն:

Երբ, յարալու սրտիս ասածը
Կպանե՛՛ք ձեր մտքումն, քվե՛՛ր բաց էլած.
Ձեզ վրա ման գալիս՝ ձեռ-ձեռի տված
Ազդիկ ու նարսներ, ձեր մոտին նստած:

Միտո՛ւն աղբրներ, լաշվա՛րդ ծաղկերներ.
Երա՛բ, որ նրանք ձեզ փողեն, ծոցերն
Լցենն, հոտ փաշեն, զարդարեն դոշերն,
Իրար տան, կապեն փունջ ու պսակներ,

Մեկ-մեկու ասեն՝ մեզ շնոռանա՛՛ք.
Պահի՛՛ր էս ծաղիկն քեզ մոտ նիշատակ.
Երա՛բ, իմ լացս էլ դուք չե՛՛ք մոռանալ,
Ու ձեր հոտի հետ իմ սուգս նրանց տալ,

Նրանց իմ օրհնությունն, իմ խնդիրն ասիլ,
Որ ինչքան շունչս կա ու շեմ մեռելիլ,
Նրանց սերը կհիշեմ, նրանց կուզեմ պաշտիլ.
Ինձ չի՛ մոռանան, ես նրանց չե՛՛մ քցիլ

Մտփլցս, ու նրանց սերն սրտումս կպահեմ,
Հետս ման կածեմ, հողը կտանիմ.
Աստված թո՛ղ ձեզ տա, ինչ որ ես կուզեմ,
Մնաք բարո՛վ, սարեր, էլ ձեզ տեսնիլ չե՛՛մ:—

Մեկ տափարակ, դուզ տեղ բաց ա ըլում հանկարժ տեսնողի առաջին մեկ մեծ դաշտ՝ շոքս կողմը սարերով պատած, աջ ու ձախ սևին տալիս, ու քանի գնում ա մարդ, ամպ ու դուման քաշվում, պարզում են, ու հենց իմանում ես, թե առաջիդ մեկ էնպես քաղաք ա բաց ըլում, որ հազար-հազար կենող միջումն ունի, ու ցրտի յա շոգի ձեռից բեզարած՝ ուզում ես, որ շտապիս, գնաս, մեկ աստիճասերի դռան վեր գաս, դինջանաս, էլ ես ճամփեդ բռնես, գնաս: Մեկ տեղից ահագին բերդի պարիսպն ա քեզ խաբում, մեկ տեղից՝ զարմանալի եկեղեցքանց զբմբեթն ու մեծութունը, մյուս տեղից՝ բարձր մինարեթքը, քոշք ու սարայի զլիւքները: Մտքումդ ասում ես, թե էս տեսածդ մեկ մեծ, գորեղ թագավորի թախտ պետք է ըլի. էստեղ ոսկին ու արծաթն աղբի հետ պետք է խառը ընկած ըլի, էստեղ օրը հարիւր քարվան ներս մտնի, հարիւր դուս գա: Հենց իմանում ես, թե ցերեկը թողն ու դումանն ա աչքդ բռնում, գիշերը մութն ու խավարն ա քեզ խաբում, որ ինս, ջինս, մարդ, անասուն շէ՛ս տեսնում, հենց ջամդաքակեր ագռավներն են աչքերիդ սևին տալիս: Մարդ չի՛ կա մոտիդ, որ հարցնես. գիր շէ՛ս կարդացել, որ իմանաս. մտքիդ հետ ընկած՝ տեսածդ հրաշք կարծելով յա աչքակապություն, որ հանկարծ գլուխդ շես բարձրացնում, ա՛խ, սի՛րևիի Դոմ հայազգի, ջանդ դող ա ընկնում, կոներդ թուլանում: Հենց իմանում ես, թե մեկ վիշապ յա մեկ հարամի հենց էն սհաթին ա մտել ու բոլոր կենողներին յա կուլ տվել, յա սուրը քաշել, յա գերի արել, ինքն էլ փախել: Ուզում ես, որ աչքդ խփես, ետ դառնաս:

Ա՛խ, շէ՛, շէ՛, ետ մի՛ դառնալ. էստեղանց ծուխը հազար տարուց ավելի ա, որ կտրվել ա. կա՛ց, մի՛ վախենալ, անշունչ քարերն ու եկեղեցիքը մարդակեր շէ՛ն: Աչքդ բա՛ց արա, սիրտդ քե՛զ հավաքիր ու գլուխիդ վա՛յ տուր: Է՛ս սրբատաշ տաճարները, է՛ս ահագին բերդը, է՛ս քարերը քեզ կասեն, թե սա է գոռոզն Անի, քո թագավորների հզոր մայրաքաղաքը, որ էնքան էր իր հարստությունովը, իր փառքովը փարթամացել, ճոխացել, մեծամտել, որ շոքանն էլ եկեղեցի էր շինում, ոչխարաբածն էլ արծաթե նալշով, սաղրի քոշերով ման գալիս, ուզվորն էլ հացի տեղակ՝ փլավ, դանդ ու շաքար, սև փողի տեղակ արծաթ ու ոսկի պահանջում, որ եկեղեցի մտած ժամանակ էլ էնքան էին նրանք աստված մոռացել, որ կարճ վարդապետ գալիս՝ բարձր գրքակալ էին գնում, բարձր եպիսկոպոս ըլելիս՝ ցած գրքակալ դուս բերում, որ յա ձգվին, յա կոտանան, յա շոքին, յա գիրքը շտեսնին. ու իրանք ծիծաղին, աստուծո տա-

ճարուճը քեֆ անեն: Բայց սուրբն Հովհան Երզնկացի հանաք շվերցնելով՝ մեկ օր օրհնած բերանը բաց արեց: Երկիրը տրաքեցավ, տակըվեր էլավ, խալխը ցրվեցին, փախան՝ որը Ղրիմ, որը Պոլշա. էս անշունչ քարերը մնացին ցից-ցից, հազար եկեղեցուցը հինգը մնացին շեն. տաճարք, ապարանք, գանձ, հարստութուն անեծքի փայ էլավ, հողը մտավ հայոց սուգի մնացած փառքն էլ, ու մինչև էսօր էլ երկրի ձենը գալիս ա: Գող, ավազակ են միշումը բուն դնում, նրանց բանն աստված հաջողում ա, նրանք շեն տակով ըլում, ու աստված էնքան իր դուքը հայերիցը սակասացրեց, որ էնքան անմեղ հոգիքը, էնքան միլիոնավոր մարդիկ մեկ սհաթումը մեկ սևազլիի խոսքով ջնջեց, Հայոց Տունը քանդեց, էլած փառքն էլ ձևիցը խլեց, որ գնա, էսպես երկրչալ, տատանչալ մնա աշխարհիս երեսին:

— Լա՛ց գլուխդ, ա՛նցավոր, տե՛ս, թե աստուծո դատաստանն ի՞նչ պես սրդար է. կարգավոր տեսածին պես ոտները ջուր արա՛, լսմի՛ր, որ էսպես քաղաքը անեծքով քանդեցին, ու էսօր էլ քանդողին եկեղեցուցը տոնում են: Դու շեն իմանում, որ նրա անունը տաս, սուրբ աղոթքն ու բարեխոսութունն հիշես, որ քեզ էլ շանիծի, քու որդիքը պահի, մեծացնի: Նրա տոնի օրը լավ մտքումդ տպավորի, ի՛նչ կանես Անի քաղաքի անունը: Նա քանդվեց, պրծավ, ամա սուրբը քեզ միշտ օգնական ու բարեխոս կըլի:

Ղրադին կանգնել ես, ձեռդ ծոցդ դրել,
Խելիդ ցնորվել, լեզուդ պապանձվել.
Ո՞վ էսքան հրաշխ տեսավ, վայելեց:
«Երա՞զ եմ տեսնում, քնա՞ծ եմ, ա՞շխս ինձ խաբեց»,
Ասում ես մտումդ, ուշագնաց ըլում:
Հո եր՞ես ես սրանք. բաս սրանց միջումն
Ընչի՞ չկա ձեն, ընչի՞ ես լովել:
Ա՛խ, թշնամյաց սուրն ա նրանց վերջացրել:
Հմիկ հավատո՞ւմ ես, ա՛յ իմ խեղճ ազգ,
Թե քո երկրումն բյուր էսպես քաղաք
Կամ կրակով փշացան, կամ սուրբ քաղվեցին,
Ու քեզ չար քարեր մենակ թողեցին,
Որ տեսնիս ու լաս, տաս քո գլխիդ վա՛յ.
Խելիդ ժողովես, լինիս կտրին հայ,
Ռուսաց հզոր, քաջ ձեռի տակին
Փո՛ր դինջանաս ու քո աշխարհին
Մուղայիք կենաս, արյունդ քափես,
Քո ազգը պահես, քեզ անուն հարես:

Հանգստարանի ձեռն էր գալիս, որ մեր ճամփորդքը գիշերվա կեսին էստեղ հասան: Լավ կտրիճ մարդ պետք է ըլի, որ էս ժամանակին էսպես շու, յաբանի տեղը սիրտ անի, մտնի: Կարելի է, թի մեր բեզարած ճամփորդքն էլ էստեղ չէին հասել, թե գիշերվան լիսնյակի լիսը, էս տաճարներն, բրջերի գլուխը ու իրանց տգիտությունը նրանց չէին խարել, էս տարտարոսը քցել: Անու քաղաքի անունն էլ չէին լսել, ո՞ր մնա իմանային, թե նրա խարարեքը դեռ աշխարքումս կան: Հեռուլանց որ ցիցցից տների գլուխը շտեսան, ոսի հողիցը դուս էին էկել, հարամու հողը էլ ետ մտել: Ղորդ ա, աքլորի ձեռն չէ՛ր գալիս, ամա սարերի շոբանի շների ձեռնը լսելով՝ էլ մտիկ չարին, գո՛ւ քաշեցին ու, քու դուշմանի գլխին չի գա, որ շմտան էս լուռ, տխուր պարսպների մեջը, հենց իմացան, թե մեկ մեռլատուն կամ գերիզմանատուն ընկան, ու ամեն մեկ ձիու ոտի շփլթոցը յա իրանց քաշած շունչը սար ու ձոր կատաղացնում ա:

Ամեն մարդ փորձած կըլի, որ մութը ժամանակի մարդ, որ մեկ գերեզմանատան կամ մեկ քանդված եկեղեցու զրաղով էլ ա անց կենում, սիրտը թուլանում ա, ջանը զարզանդում, հազար միտք հոգին կտրատում, քարերն էլ դե համարում ու հարամի, որ իրան կամենում են ուտիլ, շատ անգամ ուշագնա էլ ա ըլում: Սրա պատճառը բոլոր էս ա, որ մարդ սովոր ա, ինչ տեղ տուն ա տեսնում յա շինություն, կարծելով, թե մարդ էլ կըլի, ու ետո, որ ձեռն չի՛ լսում, էնպես կարծում ա, թե անպատճառ չար հողիք են կնտեղ բնակում. թե չէ մեռելի չոր մարմինը յա խարաբա պատերը ի՞նչ զորություն ունին, որ մեզ ի՞նչ անեն: Էլ ո՞վ սիրտ կաներ ասպ կամ եկեղեցու մոտանա, յա մեկ բուրջ մտնի, էն էլ է՛ն երկրումը, որ ամեն քարի տակի հարիք գլուխ էր կտրվում, ամեն մեկ ձորում՝ հազար լաշ հոգին գոռով տալիս:

— Տղե՛րք, չար սատանի թուրը գլխըններիս խաղում ա,— ձեռն տվեց պինդ սրտով քաջն Աղասի:— Տղամարդությունն էսպես տեղը մալում կանի. յարսող-պսպար հազրեցե՛ք, ձիանոցը դինջացրե՛ք, որ թե աստված տա, մինչև առավոտը գլխըններս վրըներս ըլի, տեսնինք, թե էս ո՞ր գեղարգյալմողն ընկանք: Նամարդությունը էլ ձեռք չի՛ տալ. ձիանները ջրեցե՛ք, քաշեցե՛ք մեկ պատի տակ, ես մեկ շունս առնիմ, յավաշ-յավաշ մեկ աչք ածեմ, տեսնիմ, թե տեղըներս ուհա՞մ թ ա, թե՞ էլի սրով ու արնով պետք է յա գլուխ պահենք, յա գլուխ կտրենք:

Շատ էլ խնդրեցին ընկերքը, որ չանի, անկաջ շարեց, թվանքն ուսին ցրեց, փշտոբերը հազրեց, սուրբ Սարգսի անունը տվեց ու ոտը փոխեց: Գիծ կըլի էն տղամարդը, որ իր գլուխը մահու կտա, ամա Աղասին իր գըլխիցը վաղուց էր ձեռք վեր առել: Հավատարիմ շունը գլուխը նրա ոտիցը

չէ՛ր հեռացնում. մեկ հոտ առնելիս յա շփելթու իմանալիս կանգնում էր, ետի ոտների մինն էլ ցցում, երկար վախտ անկաջ դնում, հետո երբմիշ ըլում:

Հենց մի քիչ հեռացան թե չէ, մեկ եկեղեցու դռնից կրակի լիսն ընկավ Աղասու աչքը. արինն աչքն առած՝ էլ միտք շարեց, թե էսպես տեղը գողից, հարամուց ավելի ուրիշ օբմին չի՛ ըլիլ, թուշ կրակի վրա գնաց: Աստված հեռու տանի, ինչ նա տեսավ. տասը քուրդ եկեղեցու մեջտեղը կրակ էին արել, շորս կողմը նստել, խորոված էին անում, շամփըրներով բերանները քաշում, ուտում, խնդում ու աչքընելը օյաղ որսկանի շան պէս յա դուռը քցում, յա պուճախը: Հարամին ինչքան գազան էլ ըլի, շատ անգամ իր շվաքիցն էլ կվախենա: Ընչանք նրանք կրակի մոտիցը ձեռները աչքըներին կզնեին ու դռան դարալթուն կտեսնեին, Աղասին յավաշ-յավաշ ներս մտավ, ծանր դեմքով, առանց բարով տալու կրակին մոտացավ ու ձեռը մեկնեց, որ մեկ խորովածի շամփուր էլ ինքը քաշի: Նրա դեղնած, մեռելի պատկերը, նրա անահ շարժումնքն ու էնպես անժամանակ վախտը ներս գալը որ շտեսան քրդերը, հենց իմացան, թե նա էն աշխարհիցն ա վեր էկել, լեզվըները շորացան, ձեռները թուլացավ: Ի՞նչ կկարծեին, թե էն հաղաղին ինսանսորդի մեն մենակ սիրտ կաներ էն ալազականոցը մտներ, որ ցերեկն էլ հարիր մարդ զարգանդում էին՝ մոտովն անց կենան, որ հնձար տարուց ավելի՝ էր ինսանսորդի սիրտ չէր անում, որ գա, էն հազիր շինած տներումը կենա: Հենց գիտես, թե մարդիկ ըլիին առաջին. աչքը խոժոռած՝ մեկ դես քցեց, մեկ դեն, քրդերեն էլ չգիտեր, զր մեկ բառ էլա խոսի, բայց է՛ս էր, որ նրան պրծացրուց, շունքի թե խոսացել էր, կիմանալին, որ մարդ ա, դե չի՛, թիքա-թիքա կանեին. մեկ շամփուր խորովածի որը կերավ, որն էլ ետ կրակը քցեց, տաճարի հիանալի շինվածքին ու գեղեցկությանը մտիկ արեց ու գլուխը ժած տվեց. քրդերը փետացած՝ մնացել էին նստած. աչքը որ հանկարծ նրանց վրա շխոժոռեց, ամեն մեկը տեղնուտեղը ուզեցավ, որ հալչի. էնքան էսպես նրանց աչքը մոխիր ածեց, որ ընկերների ոտի շփլթուն իմացավ, ու շունը ուրախ-ուրախ ներս ընկավ, ոտներովը փաթաթվեցավ: Հենց շունը տեսան հարամիքը թե չէ, աչքըների փառը վեր ընկավ. ամեն մարդ թրին վրա վաղեց, որ նրան փառչալամիշ անի. առաջի թուր վրա բերողի գլուխը կես էլավ. փշտովների երկուսն էլ իրանց ֆորսը ճարեցին, ու դամեն ձեռն առած որ գոռաց ո՛չ՝

— Տղե՛րք, ձեր արևին ղուրբան, աստված մեր կողմն ա. դուռը կըտրեցն՛ք, որ սրանց մատաղն էս գիշեր անն՛ք...

Հալի լեզուն որ բաց չէլավ, հենց բռնես, պատերը լեզու առան:

— Ամա՛ն, ձեր էկած հողին ղուրբա՛ն, ճար ունի՞ք, տես՛ք, մեզ ազատեցե՛ք, սնով- տեղով ձեզ եսիր կդառնա՛նք:

Տասը-տասնըհինգ քրդատանցի հայ էլ որ էս կողմից, էն կողմից գլուխ չի՛ բարձրացրին ու քրդերի մնացած թրերն ու մզրախները ձեռք առան, քրդերի աստղը թեքվեցավ. ութը կոտորվել էին, երկուսը մնացել յարալու ընկած: Սրանց էլ կապեցին մեկ ձիու բճրի վրա, ու աջդ բարին տեսնի. ոչինչ սհաթի մարդի քաջությունը էն բարերարությունը չի՛ արել, ինչպես հիմիկ: Աղջիկ ասես, տղա, հարսը, երեխա, ծծկեր հազար չվանով կապած՝ տուն էին արել, Ղարսա գեղերիցը եսիր բերել, որ տանին յա սարդարին փեշքաշ անեն, յա Ախլըցխա ծախեն: Ո՛ւմ էսպես սհաթին մարդ կյանք տա, որ նրա առաջին ծունը՝ շղնեն, երկրպագություն չանեն: Բայց հսկայն Աղասի ինքն էր ընկնում նրանց ճտովը. ինքը նրանց կապը ետ առնում, ինքը երևիին ջոկ, մորը ջոկ սիրում, գուրգուրում, որ աստծո՛ւն փառք տան, սուրբ Սարգսին խունկ ու մոմ վառեն, թե չէ էս իր հունարը չէ՛ր: Ոչի՛նչ գիշեր էն լիսը, էն կյանքը չի՛ տեսել, չի՛ քաշել, ինչպես՝ էս: Ազատվողք թե ազատողք, իրար տեսնելիս, հենց իմանում էին, **թե երկրնքումն են ու ո՛չ երկրումս:**

Փոքր-ինչ որ դինջացան. աջդ բարին տեսնի: Քրդերի շորերն, առպաբն, ձի ուխտը ու խուրջիները որ բազ՝ շարին, հազար արնի գին կար միջըներումը, ամեն մեկի վրա հարիս թումանի գինքս, արծաթ ու ոսկի, թո՛ղ նաղդ փողը: Աղասին ո՛չ մեկին էլա մտիկ շարեց, զրկեց, ձիանը բերել տվեց, ներս քաշեց ու քրդատանցի հայերին հարցրեց, որ իրան միտմըտացնեն, թե էն գիշերը կարո՞ղ են էնտեղ ոհաթ մնալ, թե ո՛չ:

— Աղա՛, գլխուդ, արևուդ ղուրբան, վալլախա, շընք գինա, **թե էս շան լաջերիցն էլ կա՛ն, թե՞ չէ.** ամա օյաղությունն աղեկ է: Սրանց շանգիցը շունը չի՛ խլխի, մարդն իմա՛լ կխլխի: Մզա աստծուն փառք, խազար էնպես ջանավար մեր առաջը գան, գէնոնց խերն անիծեմ, մեկ թուր տո՛ւր մեր ձեռը, մենք գինանք, թե իմա՛լ քո ճակատը պարզ կէնենք: Մեր ամեն մեկը, սուրբ Կարապետ գինա, էսոնց տասնին խավի պես կծալի, տակը կքաշի: Դու դարտ մի՛ արա: Ռահաթ պարկի, մեր երեսը ողացող հողն ըլի: էսոնց բոքը կտրվի. քանց շուն շատ են, քանց գել՝ առավել: Թե մեզ կխարցնես, մենք էմա խեյրաթ կտեսնինք, որ մեր կես պարկի, կես դուրավուլ քաշի: էս ձորեր խանա լիքն են:

Հենց էս մասըհաթին էին, մեկ էլ էն տեսան, որ ձիավորի ոտի ձեն ա գալիս: Արխասիրտն Աղասի միտք արեց, որ սրանք նրանց ընկերները պետք է ըլին, ական թոթափել, երեխա, օղլուշաղ ղրաղ քաշեց, հազար անգամ ձեռն էստուր<-էնտուր> բերնին դրեց, որ ձեն շհանեն, երկու

բրդին էլ բերան, ձևո, ոտք դճա դայիմ կապեց ու մեկ իգիթ քրդստանցու՝
թուրը հանած, վրընները կաղնացրուց, մյուս քրդստանցոնցը կրակի շուրս
կողմը նստացրուց, որ կարծիք չընկնին, ու ինքը իր ուշիղ տղերքանցովը
եկեղեցու դռան աջ ու ձախ կողմը կտրեցին, թուրները հանած պատնը-
դուս ցցվեցին ու թշնամուն ճամփա տվին:

«Ա՛ռ, լո՛ւ...» ձեն տալով՝ քսանից ավելի ձիավոր ժամի դռանը վեր
էկան, բալուր տվին մեկ-երկուսի ձևոքը, որ ման ածեն: Հայի երևխեքանց
ու կնանոնց սուգ ու շիվանի ձենը որ ժամը չէ՛ր ընկնում, պատերն էլ սուգ
էին անում. բայց խեղճերը չէին իմանում, թե ի՞նչ բարի հրեշտակ ա
աստված նրանց համար ուղարկել: Հենց գյուղ արած, որ դայմադալ անե-
լով ներս շընկան, էլ շիմացան, թե մարդ ա, որ իրանց գլուխը կտարում
ա, դե կարծեցին կամ սուրբ. էլ թրի, մղրախի յա դայխանի վախտ չէ՛ր:
Քրդստանցի հայերը մաջալ էլ չտվին աջամի հայերին. շատին հենց կրա-
կի շամփուրն կամ թերէրեցն էին բերանը կոխում, գլխին, դոշին քարով,
փետով ծեծում, որ շուտ շմեռնին ու տանջվին: Էլի Աղասին էր, որ էս կա-
տաղությանը շափ դրեց, սպանածներին դուս ածիլ տվեց, ու որը սաղ էին
յա յարալու, ձևո ու ոտք կապիլ տվեց ու զրաղ քաշիլ տվեց:

— Աղա՛, մեր տուն քագող էստեք են, էստեց խոր տունը քագվի.
էստեք մեր ճիծը ու մանչ խատացրին. թո՛րկ, թո՛րկ, էստեց սատանի կեր
անենք, էստեց խոր գաղտը գյողբագյող ըլի:

Թո՛ղ կարդացողը ինքը միտք անի, թե էս գիշեր ի՞նչ գիշեր կըլեր
էս ջրատար եսրների համար, որ ամեն մեկ ոտք փոխելիս՝ իրանց մասն
էին տեսել, իրանց մահին էին սպասում, թե ի՞նչ սրտով նրանք առաջ
կանեին, ի՞նչ հոգով իրար կնայեին ու աստծուն փառք կտային: Հենց էն
կոտորելու ժամանակին էր Աղասին դուս թռել, էն դուան երկու բրդի մընին
էլ սպանել, մյուսը փախցրել, ու խելճ հալի էրեխեքանց աշըլբի ու ձևո-
ների կապը իրան ձևոովն ետ արել, իրան ուսին ներս տալել: Զարմա-
ցած, մահի դուռը գնացած ու ետ եկած հայերը որ աշըլները բաց շարին,
իրանց ազատողին տեսան, ուզում էին ոտներն արտասնքով լվանան,
բայց համեստ պատանին հենց էն էր խնդրում, թե աստծուն փառք տան,
սուրբ Սարգսի անունն հիշեն: Տեսնելով, որ քրդստանցիք սուրբ Կարա-
պետին ավելի են ճանաչում, ասեց.

— Թո՛ղ էդպես ըլի, սուրբ Կարապետին հիշեցե՛ք: Սրբերը չե՛ն խոռ-
վիլ յա նախանձ պահիլ: Ո՞վ ըլի՛ նրա զորությունն ու բարեխոսությունն
շատ ա:

Աղասու սիրտը վկայում էր, թե էն գիշերը էլ փորձանք չի կա. բոլո-
րին էլ խնդրեց, որ շոթին, աղոթք անեն: Նրանց բախտիցը՝ եսրների մի-

ջումը տերտեր էլ կար, տիրացու էլ: Մրանք սկսեցին առավոտվան ժամը, ու Անի քաղաքը, հաղար տաբուց ավելի, որ ո՛չ ժամ էր տեսել, ո՛չ աղոթքի ձևն լսել, էս գիշեր հենց իմացավ, թե իրան երևելի, շքեղ թագավորագունքը կրկին վեր են կացել, իրա հողն օրհնում, իրա ջուրն գովաբանում, որ հայ սպգը էլ չհավատա, թե իրան աստված կնպես ա անիծել, որ էլ մարդ չի՛ կարող նրա միջումը կենալ: Ո՛չ երկիրը քանդվեցավ, ո՛չ երկինքը փուլ կկալ: Քրդստանցիք իրանք էլ էին մնացել դարմացած, թե էն ի՞նչ անճոռնի աստվածուն պետք է ըլեր, որ մինչև էն օրը սրտընեղումը հաստատ ստեղծերի կին:

Առստուրը որ լուսացավ, Աղասու աչքը մնացել էր սառած: Չէ՛ր իմանում՝ աչքին հավատա, թե ո՛չ: Եկեղեցի, սյարիսպ, բերդ, միւսրեթ՛ էնքա՛ն նոր, էնքա՛ն պայծառաշեն ու անբնակ: Կարդալ չէ՛ր գիտում, որ միտքը բերի, թե էս ի՞նչ քաղաք պետք է ըլի. տերտերին որ չի՛ կանչեց ու պատմութիւնն իմացավ, խելքը գլխիցը թռավ:

— Վա՛յ իմ օրին, արևին. մեր ազգն էսպես քաղաքներ ա ունեցել, էսպես մեծութիւն ու հմիկ ամենն էլ կորցրել, հարամու ձեռին գերի ա մնացել,— ասեց հսկայն լալով:— Չէ՛, տեր հա՛յր, մեզ աստված ա բերել էստեղ. աստված մեր թրին, մեր կոսանը ղվաթ տվե՛ց, որ մեկ գիշեր էսքան բաներ արինք. էն աստվածն էլ էնքան կարողութիւն ունի, որ մեզ միշտ հաջողի. հարամութիւն հո չե՛նք անում, որ նա բարկանա, հարամու ոտն ենք կտրում, աստուծո ստեղծվածը աղատում: Մնանք էս սուրբ հողումը, մեր սուրբ թագավորաց գերեզմանը, մեր սուրբ եկեղեցիքը ազատենք գողի, ավազակի ոտքից: Հարրից ավել ենք հիմիկ: Ի՛նչ ձեռք ենք քցել, ձեզ ըլի: Մնա՛նք էստեղ. յա մենք էլ մեր արինը մեր սուրբ թագավորաց հողի վրա թափենք, յա քիչ-քիչ նրանց քաղաքն էլ ետ պայծառացնենք: Տուն կա, ջուրը՝ բուլ, հանդը, դաշտը՝ մեծ, մեկի տեղակ հինգ զարմանալի եկեղեցիք. քարի տակիցը ոզլ կհաննա, ձեզ կպահան:

Բայց՝ թե քարին ասած, թե մեր քրդստանցի հայերին: Կոլում, դորդ ա, ամեն մեկը մեկ ամզահա, բայց ինչ գրումը գրած ա, նրա շլինքը տո՛ւր, նրան ուրիշ բան մի՛ ասիլ: Մեռնիս էլ, նա իր ասածը կանի, էնքան կողքը հաստ ա:

— Իմա՛լ կեղնի, անիծած խողում վո՛ւ կմնա՛: Հայսմավուրքն սուտ իմա՛լ կխոսի: Մեր վիզը զարկես, մեր ջանը խանես, վալախա, էս շողում կեցոյ հմալ մեկն էլա շեղնի, շեղնի: Խազար տարի խա ասա՛, խա զլուխդ ի քարին դարկի: Մենք շընք կենա, շընք գինա: Ինչ կասես՝ ասա՛: Մենք մեր խողը շընք թողա:

— Չե՛ք թողալ, աստված ձեզ հետ: Մեր ասողը մեկ անգամ ծովել

ա: Մարդ ինքն իր գլուխը որ թրի տակը դնի, էլ ո՞ւմ բանն ա կտրվել նրան քոմակ անի: Հսպես արիներ, որ մեր տունը քանդվեց, է՛: Գնացե՛ք, աստված բարի ճանապարհ տա ու ձեր սիրտը մեկ լիս քցի, որ ձեր խերն ու շառն իմանաք: Ես իմ տղերքանցովն էս տեղանց էլ դուս գալու շե՛մ: Թե ձեզանից էլ ուզող կըլի, որ ինձ հետ միանա, իմ ախպերն ա, իմ աշ- քի լիսը: Մեկ թիքա ունենամ, կեաը նրան կտամ: ինձ համար աշխարքն յա ըլի, յա չըլի:

Ասեց ու հրամայեց, որ ինչ ճարել են, հավասար ճոթ անեն: Ինքը մատն էլա մի բանի վրա շղրեց, բայց թուր ու ասպաք հրամայեց, որ վերցնեն, բոքոր ընկերներին մեկ-մեկ ձեռք քրդի շոր հաքքրեց, որ շու- տով շճանաշեն. ամեն մեկին մեկ ձի էլ բաշխեց: էս որ տեսան, քսանից ավելի ջահիլ, կտրիճ տղերք կանգնեցին, խնդրեցին, որ իրանց էլ ընկեր շինի. նրանց էլ գլխին հավաքեց, սրբութուն առավ ու մյուսներին լալով խելիմ տեղ էլ տարավ, ճամփու քցեց ու ինքը իր ընկերտանցովը ետ դա- ռավ, փոքր հաց կերան, պարիսպ, եկեղեցի բոլոր իսկույն ման էկավ, ու հարավային քարափի գլխի բուրջը իստակել տվեց, մեկ-երկու հոգի Շորադյալ ուղարկեց, որ գնան, հաց առնեն, ու ինքը՝ սիրտն ու թոքն էր- ված պատանին, ընկավ քաղաքի ամեն ճամփեն ու խոռը, ամեն քունջն ու պուճախն աշքի տակ առավ, տեղի դայիմությունը ու վտանգավոր կողմը լավ վարավորդ արեց ու բեկարած, ջարդված էլ, ետ վեր էլավ, ձորիցը դուս էկավ, դրադ քաշվեց, մեկ բրջի վրա նստեց, Արփաշային ու արեգակի մըտ- էկուճն նայեց, աղուխը ձևոն առավ ու էս բայաթին ասեց.

Ա՛խ, վաթան, վաթան, Բա հոդին դուրբան,
Քո ձիին դուրբան, Բա ջրին դուրբան.
է՞ս փառն ունեիր, է՞ս պատիվն առաջ,
Որ ճմիկ ավերվել, մնացել ես անջան:

Ե՞րբ միտք կանեի, թե էս հոգերը,
էս դաշտն ու սարեր, էս սուրբ ձորերը
էնպես մեծություն, էնպես լավ օրեր
Քաշել են, մնացել, ա՛խ, հիմիկ անտեր:

Ո՞ւր ձեր տերերը, քազավորները,
Ձեր պահողները, ձեր իշխանները.
Ընչի՞ մեզ բողին իրանց որբերը
Ու ձեռք վերցրին, բողին էս ֆաբերը:

Ձեր գերեզմանը, ա՛խ, ձեր լիս հողը,
Որ հմիկ չի տեսնում ձեր կորած թուրը,
Կրակ է ընկնում ջանն ու ոսկերքը,
Ուզում ա ձեզ հետ պարզի իր ոտքը:

Ընչի՞ ձեր վախտը աչքս բաց շարի,
Մարմինս հողին, ջանս ձեզ շավի,
Որ հմիկ էսպես շքոչեի, չգալի,
Ձեր հողը շտեսնեի, ձեր վրա շլայի:

Հող ունինք՝ խլած, կյանք ունինք՝ մեռած,
Ա՛խ, քրի, կրակի մենք եսիր դառած.
Ո՛չ երկինքն տեսնի մեր սուզն ու լացն,
Ո՛չ երկիրն պատովի, մեզ տանի ցած:

Ի՞նչ կրլի մեկ էլ գլուխ բարձրացնեի,
Ձեր որդիք տեսնեի, նրանց ցավը քաշեի:
Ձեր արինախառն աշխարհն ազատեի,
Յա մեզ էլ ձեզ հետ հողը տանիք, պանեի:

Աչքս բաց արի, խարաբա տեսա.
Ա՛խ, ո՞վ գիտեր, թե մեր ազգի վրա
Սարեր են էլել, հիմիկ բրիշակ,
Մեզ տակով շարել, որ էլ խեղճ չմնանք:

Ա՛խ, մեր սիրտն էսպես ընչի՞ հովացել,
Արինը ցամաքել, մեր կուտը թուլացել.
Երաբ կտեսնի՞մ, ա՛խ, ես մեկ օր էլ,
Մեր սուրբ երկիրը թշնամուցն ազատիլ:

Էն ի՞նչ շունչ կրլի, որ էս նոր հոգին
Փչի՛, վեր կացնի քնից մեր ազգին.
Էն ի՞նչ ձեռք կրլի, որ մեր աշխարհին
Էլ ետ սիրտ տա ու կանգնացնի՛ կրկին:

Ա՛խ, ես էն ձեռին կյանքս դուրբան կանեմ,
Էն կոխած հոգին երեսս կհսեմ.
Ապրիմ, իմ արինս նրան մատաղ կանեմ,
Մեռնիմ, հողիցն էլ ես նրան միշտ կօրհնեմ:

Կանգնել ես Լդպես, գլուխդ ամպին խփած՝
Ա՛յ խեղճ հայկոր, երեսդ փակած.
Ի՞նչ կըլեր, Մասի՛ս, ա՛խ, դեռ աշխոյ բաց
Սրի շտայիր Բո որդիքն երված:

<9>

Արեգական սկսել էր, որ մեր մտնիւ Մութն էն ա գետինը առավ:

Էսպես նստած սուգ էր անում մեր տարագիր Աղասին ու իր ու մեր սև օրը լաց ըլում, որ հանկարծ աչքը ձորին ընկավ, աչքը սևացավ: Հինգ հարիր ձիավորից ավելի՝ թարաքամա, քուրդ, Ղարսա պղիցը հաղարից ավելի քյուլֆաթ, մալ, իլխի, ոչխար առաջ էին արել ու վեր հատելով՝ սարիցը ձորն արին, որ տանեն Երևան՝ յա սպանեն, յա ծախեն, յա թուրքացնեն: Շատին էնքան թակել, հետ էին ածել, որ ջանումն էլ թաղաթ չէր մնացել: Ամեն մեկ ձիավոր մեկ ջահել տղա կամ աղջիկ գավակն էր առել, ձեռն ու ութ հաղրել, որ էն դիշերը յա նրանց անմեղ հոգին ապականի, յա սրի, կրակի դուրբան ա՛նի: Հենց նստած տեղիցը ընկերներին ուսուլով ձեռով արեց, որ տեղըներիցը շարժին, ինքն էլ քարափնըվեր կուզրկուզ նրանց մոտ հասավ, որ հարամին շտեսնի, իր սպտրաստու-թյունը շանի:

էնքան կացան, որ թշնամիքն էկան, գետի զրադին վեր էկան, թրընե-րը, երևաները լվացին, նամազները արին ու իրանց Սաղայելի նոքարներին հրամայեցին, որ ինչ բեզարած, հալևոր, պստավ մարդ ու կին կա, աչք ու ձեռք կապեն, Բերեն իրանց առաջին, կարգավ շոքացնեն, որ իրիկնահացն ուտեն, պրծնին ու նրանց անմեղ գլուխը իրանց մուսուա սրտին մատաղ անեն:

էլ շթողին էլա, որ հեր ու որդի, յա մեր ու աղջիկ, իրանց ետին բարովն ասեն, իրար մի համբուրեն, մի օրհնեն, իրար մի փարվին. թրի ոռքով վեր հատելով՝ հրամանը կատարեցին ու բերին, ողորմելիքը իրար մոտ շոքացրին:

Աստված ո՛չ շհանց տա, ի՞նչ նրանց քոռփա էրեխեքն անում էին. ջուրն էին ուզում ընկնիլ, քարերը պոկում, գլխերներին էին տալիս, բողազները թրին դեմ էին անում, որ մեկ թողան էլա, իրանց հորնըմոր երեսը յա ձեռը համբուրեն, բայց շատի թևից որ չէին վեր քաշում, գետնին խփում, հենց էն սհաթը հոգին հետը յա դուս էր գալիս, յա էնպես բանհոգի մնում վեր ընկած, գետնին կպած: Ողորմելի ծնողքն էն հային էլի է՛ն ասում, աղաչանք անում, որ որդիքը մեռնին, սրին, կրակին տան

իրանց գլուխը ու իրանց հավատը շուրանան: էսպէս՝ հեռավանց խոսալիս էլ էնպէս էին խփում գլխըներին, որ աչքըների լսի՞ն կրակ էր տալիս:

Ընչանք նրանք մեկ քանի ոչխար կմորթէին, կֆէրթէին, ու կրակը շող կըլեր, սար ու ձոր մտի՞ն առավ. մեր քաջ հայերը թուր ու թվանք հազիր արին, շոքեցին, աղի արտասնքով իրանց աղոթքն արին, վեր կացան, իրար ճտով ընկան, իրար ետին բարովն ասացին, ձիանները թամբած՝ մեկին պահ՝ սովին, ու իրանք աստծու անունը տվին, ճամփու ընկան, ամա էնպէս ճամփով, էնպէս տեղով, որ դուշը չէր խմանալ: Հինգը մեկ կողմից գնաց, հինգը՝ մյուսից, էն մնացած տասը հոգին էլ էնպէս պետք է դային, որ բուրբ մեջ անեին, թրի առաջը ընկածը կոտորեին, սաղ բռնածը եսիր սնեին ու, որքան կարելին ա, հայերին արծակեին, որ քոմակ անեն, իրանց թուր ու թվանք տային, շունքի ամեն մեկը ամեն յարադիցն էլ ջուխտ-ջուխտ ունեին: Չորս քուրդ էլ, որ բռնել էին, Աղասին ինքը վերցրեց, շունքի նրանք օրթում էին կերել մինչև մահը նրա ձեռի տակիցը չհեռանան, ու նրանց միջումը օրթումը սուրբ աւ էսպէս՝ բուրբը քսանըչորս մարդ, պետք է հինգ հարիր մարդի հախիցը գային: Լսողը չի դարմանա, թե ի՞նչպէս կարելի աւ Քաջությունն արտիցն ա կախված. մեկ էլ որ ինչ-**<քան>** կուզե թշնամին շատ ըլի, հանկարծ վրա տալիս, է՛ն էլ գիշերը, ի՞նչ ա իմանում դիմացի կոպողի շատությունն ու քությունն: Սրանից գյուման, Աղասին աքառվեր էր սովել, որ հայերեն յա թուրքերեն հեշ շխոտան, քրդերեն հարայ տան, հավար կանչեն, ու էնքան եսիր արած հայի միջումն ի՞նչպէս կըլեր, որ մեկ-երկու հարիր տղամարդ չըլեր. որ սուր շունեին, էնդուր համար էին խղճացել:

Հենց էն սուփրի ու խորովածի շաղ ժամանակը, էն վախտը, որ ամեն մարդ յարադ-ասպաբ վեր քցած՝ իր ֆորսի ետեիցն էր ընկել, որ նրան ձեռք քցի, թվանքների տրաքիլը, տասնըհինգ-քսան հարամու հոգին տալը, ձիանոնց խոռնվիլը ու հարամու փախչիլը մեկ էլավ: Աղասին, իր ընկերների կեսը վրեն, ձորի ճամփեն էր կտրել, մյուս կեսը՝ հարիրից ավելի հայ բաց արած, քամակներին քցած, ձորի ետևը: Մեկ քսան-երեսուն մարդ էլ վրա՝ թուան, էն խեղճ շոքածների աչք ու ձեռներ ետ արին, ու էս հալետը ածողհեքը, որ կովումն էր մազերն սիպտակել, թուր որ շտեան ձեռըներին, աւլան դառան. որը միջիցը, որը ձորի քամակիցն ու ետեիցը էն կարկուտն ածեցին թշնամու գլխին, որ աստված ո՛չ շահնց տաւ: Չարսցի հայերը էս ձորերի քարերն էլ ունեին համարած. ինչ տեղ փշտով՝ թվանք էր տրաքում յա թուր խաղում, առանց դռչի ու գլխի չէ՛ր անց կենում: Մենակ նաղի խանը ու Օթլուզ աղն, ինչպէս որ էլավ, գլխըները թափեցին, ձիանները ձեռք քցեցին ու մեկ քանի մարդով դուս փախան:

Մնացածը, ինչ կոտորվել էին՝ կոտորվել, ինչ չէ, մնացել ձորի միջումն ոչխարի պես շոբանը կորցրած, կանգնած: Ընչանք էսպես պահեցին մեր տղերքը, մինչև ծեղը բացվեց, ու աչքդ բարին տեսնի. տասներհինգ թուրքի մենակ էն շորս քրդերն էին սպանել. տասից ավելի դուդ մենակ Աղասին էր ցրվել ու փոր վեր ածել:

Լսողը կարելի ա դարմանա, թե ի՞նչպես է՛սքան բաներ մեկ օր ու գիշեր անց կացան: Էնդուր համար, որ զվբաշը էս միջոցումը Պարսա վրա կոխվ էր դուս գնացել, ու ասածս քսան ու մեկ թվին էր, որ սար ու ձոր, մանավանդ Անի, հարամի ու յաղի էր դառել:

Առավոտը լուսացավ. էն առավոտը երանի՛ր ամեն խղճի ու տառապելո ռաստ գա: Հինգ հարիր հոգուցը վաթսուն հոգի չէ՛ր մնացել, էն էլ ոչխարի պես մեջ արած, շատը անյարաղ-ասպար: Զիուն, շորին, ասպարին թիվ ու համար չկար: Լեզու պետք է ըլի, որ պատմի է՛ն փարվիլը, է՛ն ուրախության արտասուքը, որ էսօր Անի տեսավ: Պարսըցի հայք դեռ չէին հավատում իրանց աչքին, թե դորդ, թշնամու ձեռից ազատված՝ էլ ետ իրանց աշխարքը պետք է գնային: Էնքան շշկլել էին, որ չէին էլա միտք անում, որ մեկ հարցնեն, թե ո՞վ էր նրանց ազատողը: Գեջղանգեջ որ Աղասու մարդիկը ձիանը չէին վեր բերում բերդիցը, աշխարհն իրարոցով դիպավ. հենց կարծեցին, թե թշնամի են. թվանք վեր առան. բայց Աղասին բոլորին էլ հանդարտացրուց ու հսկայական քայլիվ որ առաջ չի գնաց փոքր ու իր ընկերներին կանչեց, ամենի աչքն էլ մնաց նրա պարթև բոյի, նրա ազնիվ շարժվածքի վրա հիացած: Էլ էնքան նրանց փարվելուն ու օրհնելուն շմտիկ արեց, երբ իմացավ, թե Հասան խանը զոնշունով Պարսից ետ ա գալիս (ղարսըցիք ասեցին նրան), շուտ ական թոթափել՝ մեկ-երկու ձիավոր Գյումրի դրկեց, մյուսներին հրաման արեց, որ էլ ժամանակ չկորցրնեն, օղլուշաղն տանին, բերդումը յա ձորումը ամրացնեն, մալն ու ոչխարը ձորնըղուս քշեն, Շորագյալու հանլը տանին, ու ինքը, ինչքան թվանք, թուր բոնոդ տղամարդ կային, գլխին հավաքեց ու սարնըղուս վեր էլավ: Տասը-տասներհինգ տարեկան տղերքն էլ ալլան էին դառել, ուզում էին իրանց արընի ջիգըը հանեն: Կերի արած թուրք ու քրդերիցն էլ յարաղ-ասպար ետ արին, իրար կապեցին ու բերդը տարան: Աղասին չէ՛ր էլել, դարսըցիք ուզում էին նրանց քարով սպանեն յա ջուրն ածեն:

Հուլյսի 23-ին 1821-ին էր, որ հայոց երեւելի հին քաղաքն Անի իրեք հարրից ավելի կտրիճ դորք, թողունք ջահել տղերքը, զրահավորված, զարդարված՝ աչքը բաց տեսավ. որ մտան ո՛չ իրանց որք մայրաքաղաքը:

աչքընկերը ծով դարձավ. մեկ սհաթ քիմի տաճարի միջումն ընկել երևսի վրա, գետնիցը պոկ չէին գալիս:

Բայց գլուխը պահելու ժամանակ էր. Աղասին խնդրեց, որ ինչ սրտնե-
րումն ունին, ետո ասեն, ետո անեն, ու զորքը կես արեց, կեսը տվեց
Կարոյի ձեռքը, որ էս կովընկերումն եփվել, հասել էր, կեսը ինքը ձեռք
տակն առավ. ամեն մարդ, ինչ ուտելու էր, ջեբը դրեց. երեսնաչափ
մարդ էլ օղլուշաղի հետ դրեց. ինքը բերդումը դայիմացավ, Կարոն՝ արև-
մըտյան ձորումը, Մուսեն՝ օղլուշաղի հետ: Աստուծո ողորմությունիցը՝
բարութ-գյուլլեն էլ լավ վախտին հասավ: Էնպես էին պայման կապել իրար
միջում, որ թե Հասան խանը ձորը մտնի, էնքան թողան, որ բոլոր ղոնշու-
նի ոռքը կտրվի, ետո շենլիկ անեն. թե թուշ բերդի վրա գա, էնքան դուս
չի գան, մինչև բոլորը նրանց գլխին հավաքվին, ետո կեսը ձորի մեկ կող-
միցը, կեսը մյուսիցը, կովի շող ժամանակը, վրա տան, որ էնպես շըշ-
կըլացնեն թշնամուն, որ փախչելուց գյուման էլ ուրիշ ճար չըթնին, ու թե
աստված էս հաջողությունը կտար, Մուսեն օղլուշաղը թողար մեկ դա-
յիմ տեղ ու ձիանը դուս բերեր իր մարդկերանցովը, որ բալբի թե հնար
լինի, բոլորին էլ շարգեն:

Առավոտյան հովն անց էր կացել, որ ամեն մարդ հեռացավ ու իր
տեղը քթավ: Ծաշն էլ եկավ, հասավ: Էնքան շոգը չէր գետնին էրում,
ինչքան քաջ հայերի արինը, իրանց սիրտն ու դամարները, որ իրանց ազ-
գի իշխանաց, թագավորաց հողի վրա արին թափիլն ու քաջությամը մեռ-
նին էլ իրանց համար անմահություն էին համարում: Արեգակը երկնքի
միջիցը երկու գազաչափ թեքվել էր, որ բերդիցը մեկ թոզ տեսան. քիչ-
քիչ շատացավ ու ամպի պես Անու սաղ դուզը կոխեց: Չորիցն էլ էին տե-
սել ու իրանց տեղը անսասել: Դամար էր, որ ուզում էր տրաքի, սիրտ էր,
որ ուզում էր պատռի, շատն ուզում էին բերգ ու ձոր թողան, մեյդան դուս
գան, իրանց տղամարդությունը ցույց տան: Աստուծո ողորմածությունի-
ցը՝ էնպես էր երևում, որ թշնամին բանից խաբար չի, ու հենց էնդուր հա-
մար ա էնպես ոտն առել, որ գան էնտեղ, մի քիչ դինջանան ու ետո, իրիկ-
նահովին ճամփու ընկնին: Հետըները ո՛չ թոփ էր երևում, ո՛չ շաբախանա.
հենց սուբահ ձիավորնեղն էին առաջ ընկել, որ հասնին Երևան, ավետիք
տան, թե Ղարս առան, քանդեցին, բոլոր գեղարենքն էլ քուշացրել, թրի
առաջ են արել, բերում են: Էնպես՝ մարդաշատ երկրները քանդող Հասան
խանն էլ ի՞նչ կասկած կուտներ, թե մեկ խարաբա տեղում, ուր չորաններն
էին անց կենում, ագուսվները բուն դնում, գլխին փորձանք պետք է գար:

Թոզ ու դումանի տուար քաղաքը բռնեց. խարաբա պարիսպն ու բըր-
ջերն էլ, հենց գիտես, իրանց քանդողներին տեսնելով՝ աչքընկերը խփում

էին, շէին ուզում թամաշ անիլ: Աստուծո՞ւ աչքը որ քաղցր լինի, մատաղի գառը իրան ոտովը կգա դուռդ՝ ասած ա: Հենց էս օրինակին բանը պատահեցաւ. քաղաքը մտնիլն ու Հասան խանի ձիուց վեր գալը, շաղիր խփիլը մեկ էլաւ: Ղզլբաշի սովորութիւնն ա՛ ձիուց վեր էկաւ թե չէ, թվանք, ասպար, յափնջի կքցի թամբի դաշը, ձիանը ման ածիլ կտաս՝ շորահինգ մեկ գլադի ձեռք տված, ինքը, թե՛ անամուզի վախտ ա, նամազը կանի, թե հացի՛ դաշլանը կքաշի ու հացի կնտոի ծալապատակ: էս անգամ երկուսի վախտն էլ էր. ճամփից էկած, ջարդված՝ քստնը մեկ տեղ, հարիրը՝ մեկել, յափունջին փռեցին, կոշիլ քարընները ու սանդրիրը՝ ծոցըններիցը, թրևը բնիցը հանեցին, առաջներին դրին, ու, հենց իմանաս, սե-սե հոգիք են, լեզու, բերան փակած՝ բարձր ու ցած անում, երեսները դնում քարի, թրի վրա, փոքր ժամանակ մնում գետնին կպած, էլ ետ գլխընները վեր քաշում, էլ ետ երեսի վրա ընկնում, գդակը գլխընների, ետ բարձրանում, կիսով շափ գլխընները կախ քցում, աղոթքները մունջ քնթընների առաջին կնպես ասում, որ իրանց անկաջն էլ չէ՛ր իմանում, ետ ձեռները ծրնկների վրա դնում, քարին, թրին կոտցած մտիկ տալիս, էլ ետ շոքում, գլխընները գետնին կայքնում: Մահմեդականին նամազ անելիս որ գլուխը կտրես, ամեն մարդ էլ պիտի, որ երեսը թեքիլ չի, էնքան իր աղոթքի զորութիւնն զգում ա, բայց մի բառ էլ ա չի՛ հասկանում, շունքի բոլոր աղոթքները արարեբեն ա:

Հենց առաջին շոքելումը ուզեցան մեր տղերքը, որ վրա տան, բայց քաջն Աղասի մատը բարձրացրեց, որ տղերներիցը չեռան. թուրքերն ուզում էին իրանց կտրատեն, որ իրանց հավատակցի հավարին չէին կարում հասնիլ: Մեկ-երկուսի փորը տեղնուտեղը վեր ածեցին. որ էս բանը վարավորդ արին, մյուսներն էլ շուն դառան, ձենընները փորընները քցեցին: Աղասին զղլբաշի միջումն մեծացած՝ գիտեր լավ, որ նամազը ընչանք կես շքի, վախտը <չի>: Չորի տղերքն էլ տեսնելով, որ թվանքի ձեն չէկավ, իմացան, որ գելը ինքն իրան ա ականաթի մեջն ընկել, էրեւր թողին ու քարափե-քարափ էկան, քաղաքին մոտացան: Շատը զղլբաշի նոքարների աչքըններովն էլ ընկան, ամա ի՞նչ կարծիք կտանէին. իրանց մարդիկն էին կարծում, որ էնպես վախտին ֆորսի են մանգալիս, որ բերեն, խաներին, բեկերին փեշքաշ անեն, խալաթ առնեն: Նրանց շարժմունքը բերդըցիքն էլ էին տեսել ու ջսնները դող ընկել. էլ վախտը կորցնիլ չէ՛ր հարկավոր, թե որ. իմացել էին թշնամիքը, բանը խարաբ կըլեր: Հեռավանց էլ Նրկանու կողմիցը մեկ-երկու ձիավոր, ձիանոց անկաջը մտած՝ թողին, փափախին անելով գալիս էին:

Թշնամին նամազ էր անում, ի՞նչ մտիկ կտար, թե աշխարքն էլ փուլ

գարւ շենց մեկ էլ ձեռքներն անկաջներին դրին, շոքեցին ու գետնին կպան, թվանքները բերդիցը ճոռացին, սար ու ձոր թնդացին, եկեղեցիքը զլուխ բարձրացրին. ձիանքը թոկ ու դանթարդա կտրեցին, երկու հազարից ավելի՝ յափունջի, թուր, թվանք, գետնի վրա մնացին, ու զզլբաշի շատը անգղակ, բոբիկ ընկավ ձորնըվեր, շունքի հրաշքից յա քաջքից ավելի ո՛չինչ չէին կարծում: Ղոշաղ հայի սղերքը քար ու ձոր բռնած՝ էլ էնքան թվանքին չէին զոռ տալիս, որքան թրին ու դամին: Գազան Հասուն խանի լավ աջալն էկել, հասել էր, ամա նրա բուխտն էր, որ էն Երևանից էլլած ձիավորները հենց էս սհաթին ձորաբաշը հասան. մինչև փիաղա հայի սղերքը նրան կհասնեին, սրանք ներքե էկան, Հասուն խանին ձիու վրա դրին ու թոցրին: Ողորմելին ձորի էս կողմիցը որ աշքը չի քցե՞ր ու իր ջրատար օրդուն տեսավ, երեսը կալավ ու ձիուն օրդանովիլ տվեց: Հուղար մարդից ավելի հոգին տվել էին էսօր, մյուսքը՝ որը քարափի, քարերի գլխով վեր ընկել, փառչա-փառչա էլել, որը բանհոգի էլած՝ վերնկած մնացել, որն էլ քարի, քոլի տակի տափ կացել, ճապարակ: Շատին հենց էսպես տեղերից հանեցին, կոները կապեցին ու դարիդուս տարան: Թո՛ղ նրանց ուրախությունը նա ղգա, իմանա, ով սիրտ ու երեսկայություն ունի: Հարիւր ավելի գերի էլ էս օր ձեռք բերին:

Փոքր ժամանակի Անի էն անունը հանեց, որ սաղ Երևան դողում էր: էն ժամանակը ես ինքս էջմիածին էի, որ Հասուն խանը էնպես փախած՝ էկավ, անց կացավ: Առաջուց մարդ էր ուղարկել, որ էջմիածնա միաբանքը առաջը շքան խաշ ու խաշվառով, ինչպես միշտ անում էին: Բայց ձեն հանեցին, թե քրդերը ճամփին վրա են տվել, ու Ղարս ցալ էր ընկել:

Աշտուրջն Աղասի, երբ բոլոր խալիւր էկան, հավաքվեցան, ամեն բանը թողաց, հրամայեց, գնացին եկեղեցին, ըրգնածամն ասեցին, աստօուն իրանց շնորհակալությունն արին, ու ժամը որ դուս էկավ, մարդ քցեց ամեն տեղ, որ դարսովուլ քաշեն, տեսնին, թե հարամու ոտքը կտրվե՞լ ա, թե՞ էլ ա՛հ կա: Գոհություն աստուծո, ոչինչ չտեսան, ետ դառան: Մեռած մարմինները որը քարոպներովը ձորը շարտեցին, որը՝ հորերը. մնացած ձի, հարստություն ճոթ արին: Շորին, ձիու, ասպաբի մտիկ անող շկար: Մութը գետինը շառած՝ ամեն տեղ պահապան դրեց ու մնացած խալիւր բերդը հավաքեց: Իրգնահացը որ կերան, Աղասին սկսեց խորհուրդ անիլ, թե ի՞նչ ա նրանց միտքը, ո՛ւր են ուզում գնալ: Նրա միտքն էն էր, որ բալբի սրանց էլա ճամփու բերի, մնան Անի՝ իրանց հին սթոռանիստ քաղաքը, ուրտեղ որ նրանց կյանքը ավատվել էր, կրկին շեն քցեն, գրեն Գյումրի, ոսի ոահաթ դառնան ու էստով աշխարհումը հավիտենական պնուն ճարեն:

Բայց սնապաշտութունն ու սուրբ Հովհան Երզնկացվո անեծքի սուրբ էնպես էին նրանց սրտումը ցցվել, որ հազար քարոզ ու քյալփաթին ըլեր, չէր կարող հանել: Աստված մի՛ արասցե, որ մարդի գլուխը մեկ անգամ ծովի, էն ժամանակը հազար կարգավոր ու բժիշկ էլ որ հավաքվին, խեր չի անիլ. քանի դգես, էլի կծովի, ու վերջը, թե զոռ արիւր, իսպառ կկոտրվի: Գիմն, ասած ա, մեկ քար քցեց ծովը, հազար խելոք վրա թափեցին, չկարացին հանիլ: Աղասին տեսավ՝ ասածը չվանի վրա շեն դնիլ, զուր տեղն անց կկենա, քաշվեց մեկ զրազ, աղլուխը դրեց աշքին ու բերանը բաց արավ.

— Փառքդ շատ ըլի, ո՛վ արարիչ Աստված. էլ ո՛ւր ենք ասում, թե մարդ Քո սուրբ հոգին ունի, Քո պատկերն ա, որ քարից էլ շատ անգամ միտքը պինդ ա, գլուխը՝ հաստ: Գող ու ավազակ էստեղ տարերով բուն են դրել, էլի Քո երկիրը նրանց տակով շարել, վրեն պահել ա, հենց մեր ազգի՛ն ա Քո զուլումը հասել, որ շես թողում իրանց աշխարքը շեն անեն, Քո սուրբ անունը փառաբանեն, կյանք ազատեն ու կյանք վայելեն: Զէ՛, ամենակալ Արարիչ, դու Քո ստեղծվածը, Քո որդին էդքան շե՛ս անարգիլ, շե՛ս ոտնահարիլ: Մարդս որ ծնվում ա, մեկ գունդ մսից ավելի էլ ո՛չինչ չենք տեսնում: Տարիք են անց կենում, որ քիչ-քիչ ոտն ա ըլում, քիչ-քիչ լեզու, ուշ ու միտք գալիս, ձեռը բերանը տանիլը ու դարտակ հաց ուտին էլ ա, հաց դատիլը շե՛մ ասում, սովորում: Բայց վա՛յ էն էրեխին, վա՛յ էն ազգին, որ աշքը էնպես գոգում բաց կանի, որ լսի տեղ խավար կտեսնի: Աշքը բաց՝ դուզ ճամփեն կթողա, քարեքար կընկնի: Վա՛յ էն ազգին, որ բնական օրենքը կթողա, անբնականին կհետևի, որ էնպես խրատ սովող չի՛ ունենալ, որ նրան հոգի տա ե ո՛չ՝ հոգին էլ հանի: Երար, որ լավ կարգացող էր էլել, երեխեքանց ջոկ, ժողովրդին ջոկ գիշերցերեկ խրատ էր տվել, կարգացրել, լուսավորել էր, հիմիկ մեր ազգը է՛ս հալին կըլեր, է՛ս տեղ կընկնելու Սարի հայվանն էլ մեզանից լավ ապրում, հարամուց, ֆոքսկանից յա փախշում, յա վրա թողում, կտրատում, գլուխը պահում: Սափ բունն էլ որ քանդում ենք, դժվժում, թևին-գլխին ա անում: Մենք ծտի դղար էլա չկա՞նք, որ մեր բունը պահենք: Ի՛նչ օգուտ էն գիրքն ու ավետարանը, էն իսան ու երկրպագութունը, որ մենք չենք հասկանում: Գեոտնի տակին էլ շատ գանձ կա, մեզ ի՛նչ: Ա՛խ, մեր կարգացողներ, մեր կարողացողներ. ի՞նչ կըլի, որ ինչքան ժամանակ քնի, քեֆի հաւ են անցկացնում, ավելի փողի թամա՛հ անում, էսպես բանի թամա՛հ անեն, մեզ լուսավորեն, իրանք էլ թշնամուց, հարամուց ազատվին, մեզ էլ ալատեն: Մարդս մեկ անգամ է աշխարք գալիս, էնպես պետք է անի, որ դուս գալիս՝ էս գինումը անունը հիշվի, տոնվի, էն

դիտումը հոգին փառավորվի, լսի փայ ըլի: Բայց ի՞նչ օգուտ, որ ասածս քարերն են իմանում: Ասենք, թե տգետ խալիք էսպես բանը լսել, ասում ա, կարգավորին ի՞նչ ա էլել, որ նա էլ ա հաստատովթյուն տալիս, թե էսպես հրաշալի քաղաքը անեծքով ա կործանվել: Առաջինը՝ սուրբ մարգի բերնից անեծք, դառը խոսք չի պետք է դուս գա, դուս էլ էկավ, Արարի՛շ, երեսս ոտիդ տակը, դու պետք է մեկ մարդի լաթեր միլիոն հոգի կորցընե՛ս: Թե պետք է կորցնեիր, ընչի՞ ստեղծեցիր: Ա՛խ, հազար էսպես ցավեր կա սրտումս, ամա բերանս փակում են, չե՛մ կարում ասիլ:

էս մտատանջության միջումն էր, որ աչքը հանկարծ որ չի՛ բարձրացրեց, Անու բոլոր դուզը կրակ էր դառել: Նա իմացել էր, որ Ղարսա էլլիզը Հասան խանը քուշացրել, ուզում էր, որ բերի, Երևան ածի: Լավ իմանում էր, որ սրանց վրա թե ղոնջուն էլ ըլին, էնպես մարդիկ չե՛ն ըլի, որ իրան գեմ կենան: Հասան խանին որ կտորեց, ի՞նչը նրան կդիմանար: Նրա համար կովիլը խաղալիք էր դառել. միջնի առավոտն սպասիլ չէ՛ր ուզում, կասկածում էր, թե նրանց գլխին էլ է՛ն բերեն, ինչպես մյուս հայերի, ծեր ու պառավ սուրը քաշեն: Երկու հարրաշափ ընտիր ծիավոր քամակը քցած՝ ընկավ դուզը: էն հաղադին վրա հասավ, որ նոր էկել, վեր էին էկել, ու շունը տեր չէ՛ր ճանաչում. քուշ-քուշ <ի> վրա վե՛ր էին թափել, ամեն մարդ իր գլխի ցավն էր քաշում: Թշնամին էնպես ցրվեց, տաղըթմիշ էլավ, որ մեկը չմնաց: Հայերի՞ որ շարձակեցին ու մեկ տեղ հավաքեցին, նրանք իրանց դարձը մոռացած՝ ձեն տվին էկողներին, որ թոփ ու ջաբախանեն ձեռք քցեն ու սարվազներին հետ ածեն: Երկու հարրից ավելի սարվազ, որ Հասան խանը թողել էր, որ էլլիզը յավաշ բերեն, շատը հայ, ղալմաղալը որ ընկավ, հենց իմացան, թե էկողները ուս են, բոլորն էլ թոփ-թոփ/անա թողին ու ձորը թափեցին: Մեկ քանի երևանցի թոփչի ու սարվազ ձեռքներն ընկավ, էլ ի՞նչ էր պակաս, որ Անի քաղաքին հարամի մոտանա:

Ինչպես որ էր, գիշերն անց կացրին: Առավոտը որ լուսացավ, աստուծո լիսն ընկավ հայերի սիրտը: էնքան բարութ, թվանք, թոփ էին նրանք ճարել, որ սաղ աշխարհը պոկ գար, նրանց վնաս չէ՛ր ըլիլ: Բայց ինչքան Աղասին խրատեց, ասեց, խնդրեց, չէլավ, չէլավ, հայքը ետ չի՛ դարձան, անիծած տեղը չուզեցան մտնիլ, ու շատը երեսները էլ ետ դեպի Ղարս շուտ տվին: Աղասին շատ ուզեց, որ ոսի հողն էլա գնան, չէլավ. որը կամենում էր, որը՝ չէ՛: Ընչանք էսպես կղովույին, Ղարսա փաշեն ղոնջուն հավաքած՝ գալիս էր, որ իր ոհաթը ետ դարձնի: Պետք է ասած, որ թե Ղարսա, թե Բայազդու փաշեն հայերին իրանց որդու պես էին սիրում:

Փաշեն մնաց սառած. երազ էր կարծում աչքի տեսածը: Նա էնպես

էր կարծում, թե իր գլուխն էլ սաղ չի դուս տանիլ ևս ձորերիցը, բայց Ի՞նչքան զարմացավ, որ երբ կամենում էր վրա տալ, խալխը հալար տեղիցը ձևորնները բարձրաց <Ր>ին, անունը տվին ու խնդալով առաջը վազեցին: Հոր պես, որդվոց ազատութիւնը տեսնելով՝ սկսեց փառք տալ աստուծո, երեսը գետինը քսել ու դեռ բերանը չբաց արած, որ հարցնի, թե ախր էս հրաշքը Ի՞նչպես էր պատահել, Աղասուն ձևորների վրա բռնած՝ առաջին կտնգնացրին, ու հազար բերան ձեն տվեց.

— Էսո՛ւր, էսո՛ւր մեզ, մեր որդիքը զուրբան էրե՛, փաշա, գլխիդ զուրբան: Մեր աղատողը, մեր երկրորդ աստվածը սա է:

Ազնիվ երիտասարդը, որ ամեն մեկ սրտի ցավը հազար անգամ երեսի գունը էնքան փոխել, ներկել էին, էնքան աչք ու թուշ կարմրացրել, սպիտակացրել, որ շարմադի պես, մեկ ձևն անկաջն ընկնելիս, իսկույն աչքի ազրոնները գետ էին դառնում, երևտի գունը՝ դրմզ,— ձեռը անլկու երկինքը քցեց ու առանց խոսալու ցույց տվեց, որ նրա հաջողոզն ու զորութիւնն տվողը երկինքն էր, և ո՛չ իր ձեռի հունարը: ✓

Ազնիվ փաշեն առաջին անգամ իր կենաց միջումը մեկ հայի տղի ճակատը էնպես համբուրեց, ինչպես իրան նամակի քարը. դոշին քաշեց, էլ ետ գլուխը ձևոն առավ, էլ ետ համբուրեց ու իր քաջութեան բոլոր ըխտիարը նրան խոստացավ, որ հետը գնա Ղարս ու իր ձեռի տակին մնա. Աղասին ընկավ փաշի ոտը, շնորհակալութիւն արեց ու ասեց, որ աշխարքի թագավորութիւնն իրան տան, նա Անուցը ձեռք վերցնողը չի. նրա միտքն էն ա, որ Անի շինութիւն քցի: Ի՞նչն էր փաշի ձեռին հեշտ, քանց էս. միմիայն խնդրեց, որ հմիկ հետը գնա Ղարս, ոտը խաղաղվի, էն ժամանակը նրա բոլոր մուրազը կկատարի, ինչքան տուն, մալ, ապրանք ուզում ա, կտա ու ինքն էլ հետը քոմակ կանի: Արաստունքն աչքերը լիբը՝ կրկին ընկավ Աղասին փաշի ոտը.

— Է՛ս գլուխը, որ ինձ էլ պետք չի, է՛ս դոշը, որ հազար անգամ կրակումն էրվել, խորովվել ա, է՛ս ձեռը, որ հազար անգամ ուզել ա իր թուրն իմ սիրտս խրի, բոլոր, բոլոր քեզ մատազ, փաշա՛. յա էս սհաթին ինձ սպանի՛ր, յա ասածդ արա՛, որ ես իմ ազգի մայրաքաղաքը էլի շեն տեսնիմ, ետո գետինը մտնիմ:

— Անխավատ աջամ,— քրդատանցիք հազար տեղից ձեն տվին,— ծո՛, Ի՞նչ կըրուցե, ծո՛: Գիր չգինա՛, կարողալ չգինա՛. փաշութիւն կտան, հմլա էլ իր սազ կածե: Ո՞վ է խելք, իման կորցրել, որ էմալ անիծած տեղ գա, բուն դնե: Շիղակ ա՛ջամ, աջամի լաճ: Ի՞նչ կուզես, էրե՛, աքլորմաքլոր չի խարցնիլ, հմլա կրոտա՛ մեր ճետ խանչեց, մեր ճետ խանչեց (մեր աքլորը կանչեց):

հնդալուով, սլար գալով զարսըցիք էլ ետ իրանց հողը մտան, ա՛խ քաշելով, աչքը սրբելով՝ Աղասին Անի թողեց: Փաշի կողքին, հազար խոսք, գովասանություն անկաջն էր ընկնում, հենց գիտես, քառացի էր: Հազար անգամ շուռ էկավ, էլի որ դեռ Անու պարիսպքը, Լկեղեցիքը աչքին Երեւում էին, սիրտը մի քիչ հանդարտում էր, դռշին խփում էր, ա՛խ քաշում, կրակ վեր ածում: Հենց սարի գլուխը վեր էլան, որ էն կողմն անցնեն, ու Անին պետք է աներևութանար, էլ չկարաց իրան պահել. թուլացավ, ձիոց վեր ընկավ, շոքեց, ձևնները Երկիրը քցեց, աչքերը՝ Անու վրա, ու գոռաց.

Յա ա՛ն իմ սիրտս, յա տո՛ւր ինձ նունար,
Ո՛վ դու երկնային ստեղծույ բարեբար.
Յա իմ հոգիս էլ հանի՛ր, քեզ մոտ տա՛ր,
Յա քո երկրեհիցդ արա՛ ինձ մեկ նար:

Քանի շունչս վրես ա, քանի ձեռնս գլուխս,
Կրակ էլ որ քափես, խորովես իմ սիրտս,
էլի իմ հոգիս ուրախ քեզ կտամ,
Թե Անու միջումն իմ մարմինս քողամ:

Աշե՛ր, բոռացե՛ք, բալիս քե՛զի բաց
Չտեսնի՛ք դուք Անու լուսահողն օրհնած.
Բալիս քե մեռնիմ էս դարդովն էրված,
Հոգս էլա հոգին շմեա կորած:

Թո՛ղ հոգիս դժոխքը զնա՛, խորովվի՛.
Իմ սուրբ նախնայց տեղ՝ իմ ազիզ Անի,
էլի որ մարմինս մեկ Լարի տակի
Ըլի, քո ծոցումն, ինձ դրախտ պետքը չի՛:

Թո՛ղ էն անեծքը, որ քեզ ես տվել,
Քանան անդունդը, կույ տան ինձ սաղ էլ.
Քո հողն երեսիս մտնիմ գետնի սակն էլ,
Երկնային լսին էլ ես չե՛մ կարոտիլ:

Սուրբ Երզնկացի, սուրբ Երզնկացի,
Պարծեցի՛ր, քե ես չեմ շինիլ Անի.
Անեծքդ էն վախտը քրի, կայծակի
Պես քո՛ղ ինձ էրեն, իմ հոգիս տառչիլի:

Ջանս ձեզ դուրբան, ա՛յ սուրբ Բար, հողեր,
Տանաբ, ապարանք, պարիսպք, տապաններ
Քն մուրագս սրտումս պետք է մեռնի, մնա,
էս չո՛րս տեղս թո՛ղ ջանս Բարանա:

Քարացած տեղիցս կանգնիմ ու ասեմ,
Ամեն անցնողին ետեկց կանչեմ
Քարացած լեզվով վա՛յ տամ, աղաչեմ.
«Ո՛ր եք գնում, բողբում, ձեր նախնյաց տեղն եմ»:

<10>

Առավոտը, էն ա, լսին էր տալիս, որ իշխանն և քաջահաղթն գեներալ-մայոր Մատաթովն վեր կացավ, Շամքոռա գգին մտիկ արեց, զորաց ինչ հրաման ունեւր, տվեց, ու ինքը՝ արծվի աչքերովը Գրիգոր Լպիսկոպոսը ու հայերի իշխանները քամակը քցած, օրգվի շորս կողմովը պտիտ տալով՝ մտիկ էր անում սարերի գլխին, խոռ սեղերին դուրբընով, որ թշնամին հանկարծ վրա շտա, ու իր պատրաստութիւնը տեսնում էր: Զորքը, զորդ ա, շատ քիչ էր, ամա Մատաթովն էր նրանց գլխին, որ սար ու ձոր դողացնում էր, որ առտուժ տեղ պաշտում էին, որ ղզլբաշի հոգին շուր էր կսրում անունը լսելիս, ու իր հավատարիմ ազգը՝ արինը աչքումը, շունչը բերնումը, գլուխը փեշումը, հաղիր, վառված, քամակին՝ որ տուն, սեղ, որդի, օղլուշաղ, մալ, դովլաթ թշնամուն յա գերի տան, յա սսի թուրը նրանց աչքը խրիլ տան: Զորը խփեցին, առավոտյան աղոթքն արին, բայց մեկն էլա դեռ չէր գիտում, թե ո՞ր կողմովը գնան:

Ղզլբաշի զորքն Գյանջա, Ղարաբաղ էս կողմիցն էր առել, ոտնատակ տվել, Փամբակ, Շորագյալ՝ էն: էս կողմիցը՝ Աբաս Միրզեն, էն կողմիցը՝ Հասան խանը, քանդելով, ավիրելով էկել, հասել էին, որ գնան Պետերբուրգ: Թիֆլիզ, ինչպես որ տեսանք, սհաթն-սհաթ աչքը կթած ունեւր, թե Աղա Մահմադ խանի կրակը, որդիանց որ ա, էլ կրկին իր գլխին կթափի: Երմալովն ինչ հնար, ճարտարութիւն ունեւր, գործ դրեց: Մատաթովը պետք էր Վրաստանու փրկիչը լինեւր ու ցույց տար աշխարբի, թե հայոց հոգումը իրանց հին հսկայութեան կրակը, քաջութեան բուցը, հավատարմութեան խունկը դեռ կար ու վաղուց միտում էր, որ մեկ հով դիպչի՝ հոտն աշխարբ ընկնի, կրակն իրանց թշնամուն, իրանց աշխարբը քանդողին էրի, փոթոթի:

Պոտեկով՝ էլ ետ շողիրը մտավ զորապետը ու միրդի մեկին կանչեց.

որ ասածը գրի, թուրքերին խաբի, թե ֆլան գեներալը ֆլան տեղիցը, ֆլանը՝ ֆլան, անթիվ գործով գալիս են, որ թշնամու գլուխը շնջխեն, հանկարծ ղշղրուն ընկավ գորաց մեջը: «Կարառու» ձեն տվին, թվանքները հազար դհից վրա բռնեցին, բայց «Քրիստիան, Արմյան» գոռալով, Լրեսին խաշակնքելով՝ մեկ ածղահա որ ղոնշունի մեջը շրնկավ, Մատաթովի շաղիբը շտեսավ ու ձիուն Լտի դամշին տվեց, Մատաթովը ստուրի վրա մնաց փետացած. ընշանք մարդ կկանչեր, անծանոթի ձին առաջի երկու ոտը շաղրի առաջին փուց, փոնշաց ու հոգին քթովն ու փորովը դուս փչեց: Կտրիճ ձիավորը մզրախը գետնին ցցեց, դարավուլի, բանի մտիկ շարեց ու Մատաթովի շաղիբն ընկավ: Քաջ գեներալը, թե եվրոպացի էր էլել, հուշտ կըլեր յա կզարմանար ու էնպես հանդգնությունը, կարելի ա, պատժեր, բայց նա մեր երկրի մարդի խասիաթը լավ գիտելով՝ տեղը մնաց կանգնած, ու էլ էկողին ժամանակ շտվեց, որ խոսի, ինքը հարցրեց, թե ի՞նչ խաբար ա: Ձին որ էն հալն էր ընկել, նստողինն ի՞նչ կըլեր: Երկար ժամանակ լեզուն խոսք չէ՛ր բռնում: Գեջդանգեջ որ խնլքը գլուխն էկավ, ձեն տվեց.

— Կնյա՛գ, թաղարեքդ տե՛ս, որ էսօր ա՛ ձեզ դաղթմիշ կանեն, էս գիշեր ա՛ նմանապես:

Ու պատմեց, թե ինքն ո՞վ ա, Խլղարաքիլիսումն ի՞նչ արել, Անի՛ ի՞նչ, Ապարան, Գիլի՛ ի՞նչ, ու քսան-երեսուն ձիավորով հաղար հարամու աջջ հանելով, էստեղ-էնտեղ կտտորելով՝ ուզեցել էր հենց ինքը մեկ ֆոսանդ ճարի, ղզլբաշի օրդուն մեկ գիշեր կոխի, ամա բանը տեղը չէ՛ր էկել: Էն օրն էլ Թարթառ գետի դրաղիցն անց կենալիս, թշնամու աշքովն էր ընկել, սաղ օրդուն վրեն պոկ էկել, ընկերների մեկ-երկուսն էլ բռնել, մյուսները սար ու ձոր ընկել, ինքը հազար թվանքի գյուլից պրծել, նրա անունը լսել, ընկել ոսի հողը, ընկել, որ գա Թիֆլիզ, իմաց անի, բեղաֆիլ նրա օրդուն տեսել ու թուշ էնտեղ էկել:

— Ղզլբաշի շատը, որ ինձ հետ էին ածում, հենց նոր քամակիցս ուղ էլան. Լրբ ձեզ տեսան, փախան. հմիկ ի՞նչ գիտես, էնպես ա՛րա. գլուխս ետ եմ՝ գրի, որ ոսին ղուրբան անեմ: Վաղուց էս մուրազը սրսումս կար, վախտ շէի ճարում: Հույս ունիմ, որ մեկ քանի թշնամի էլ ես իմ թագավորի ուղուրին ղուրբան անեմ: Էս կողմերի քարերն էլ համարած ունիմ, աշքս խուփ՝ մութը գիշերը ես ճամփեն կքթնիմ: Ի՞նչպես կամենաս, էնպես իմ ծառայությունը թագավորին հասկացրո՛ւ: Փաշություն էլ ինձ տվել են Օսմանլիումը, շեմ ուզել: Քրդերն իրանք էին ուզում ինձ իրանց գլխավոր շինեն. հինգ տարի ա, Բայազդու ու Ղարսու գլխու դուշ չի՛ անց կացել. սար ու ձոր ոտի տակ եմ տվել: Միտքս էն էր, որ Անի

քաղաքը շինելի շայիրը, հայերը, աստված նրանց խեր տա, ո՛չ ինձ մտիկ արին, ո՛չ փաշի հրամանին. էնքան էսօր-էգուց քցեցին, մահանա արին, որ դաւարանթղը ընկավ: Ճարս որ կտրեց, էլ ո՛չ փաշի մտիկ արի, ո՛չ փաշության, ետ էկա էլի, Անուն ասլավիենցի կավ աստված Հասան խանին ձուս քցեց, էս ջահելութուն արի, հոգին չհանեցի. ուզում էի նրան թաքուն չսպանեմ: Ղզրաշը որ ետ դառավ Փամբակից, էս էս սարի, էն սարի ծերին էնքան գլուխս պահեցի, որ էլի նրան մի ձևոք քցեմ, չէլավ. աստված գլխիս բարկացավ ու էս հայիս ինձ քո ոտը բերեց, որ շատ չի՛ հպարտանամ, շատ չի՛ ամբարտավանամ: Որքան բարութ ունեի, հատավ: Ընկերքս էլ չկարացին դեմ կենալ, ամենը մեկ սար ընկան, էս էլ էս հային առաջիդ կանգնած եմ. ինչ հրաման ունիս, ասա՛. մեկ գլուխ ունիմ, էն էլ ռուս թագավորին դուրբան: Թաք ըլի՛ մեր աշխարհը անօրենի ձևոհցն ազատվի, թո՛ղ մեր կերածը ցամաք հաց ըլի: Երևան բոլոր քոչացրին. խեղճ խալխի տուտը Թավրեզ, Բայազիդ, Ղարս հասալ: Մեկ ծեր հեր ունիմ, բանտումն ա փտում. մեկ պառավ մեր ունեի, ճամփին, քոչելիս ա հոգին տվել. մեկ նշանած ունիմ, հազար կրակից, սրից, թշնամուց սաղ ամառը տանջվեցա ու անջախ մի անջախ բերի, ռուսի հոգը քցեցի էլ ուրիշ բան չե՛մ ուզում, մեկ հորս էլ ազատեի, մեկ մեր ազգը. մեր Լրկիրը, մեր հավատը աղատ տեսնեի, ետո թո՛ղ աստված, ինչ իմ ճակատիս գրվածն ա, էն կատարի:

էս խոսքումը էլ սիրտը շղիմացավ: Զիգյարի կրակը բերանը փակեցին, աչքի արտասունքը՝ տեսութունը: Հսկայն Մատաթով երկար ժամանակ մնացել էր զարմացած ազնիվ երիտասարդի էնպես ճարտար բերնի, էնպես քաշ սրտի վրա, էնպես հիանալի, սյարթն բոչի ու փափուկ ջիգյարի վրա: Խնդրեց, որ քիչ-մի հանգստանա, ու ինքը իրան թաղարեքը տեսավ:

Ով էն ժամանակը կար, տեսած կամ լսած կլինի, թե Մատաթովն ի՞նչ արեց: Նհախ տեղը չի նրա անունը հայի, թուրքի, ղզրաշի բերնումը մնացել: Աշխարհ տակ ու վեր կլլի, բայց նրա հիշատակը անջնջելի կմնա մեր ազգի միջին ու մեր աշխարհումը:

Դեռ վարժատան աշակերտ էի ու, ինչպես էսօր, կենդանի է մտքումս՝ Աղասին ի՞նչպես մտավ Թիֆլիզ: Երևելի իշխանի որդի չե՛ր, որ նրան մեծ փառքով ներս բերին, բայց ով նրա արածը իմացել էր, ուզում էր ոտները ջուր անի, խմի: Մեկ թղթի միջում ծալած՝ իրան ոսկորները, քսան անգամ հենց ինձ ա ցույց տվել, որը որ զանազան տեղ կուլընբրումը էտորեկ, հանել էին:

Մեկ քանի ժամանակից ետո, հայտնի ա ամենին, որ երբ Ղարաբաղու կողմն թշնամուցը ազատվեցավ, Ապարան, Երևան դառան ոռուսաց քաջ սրտի մեծագործութեան ու տղամարդութեան ասպարեզը: Նհախ տեղը չի Երևանու անունը էնպէս անձին պատիվ տվել, որ ոռուսաց ղենքը Ասիա ու Եվրոպա երկինքը հասցրեց: Ո՞ր հայը իրան պարծանք չի համարիլ, որ օսմանցվի, զլլբաշի ու Պոլշիո աստվածը էսօր իր կոմսութեան անունը Երևանու անունովն ա զարդարել: Իշխանն Վարշավի և կոմսն Երեւանի՝ Ասիու միջումը Ալեքսանդրի ու Պոմպլեսի, Ջինգիզ խանի ու Թամուրանդի հիշատակը իսպառ ջնջեց ու ոռուսաց քաջութեան, մեծահոգութեան, բարեսրտութեան, մարդասիրութեան անունը աստղերի հետ դասեց: Քանդելու միայն էին սովոր ասիացիք, շինութիւն ու խաղաղութիւն տեսան: Ուրիշ՝ թշնամու առաջ իրանց արինն էին տալիս, ետո իրանց քաղաքն ու օղուշաղը. ոռուսաց, ընդհակառակն, բալանիքն էին ընծայում, ետո իրանց տունն ու ընտանիքը: Գոռոզ կարծիքն պարսից, թե խաչը միշտ պիտք էր Ալու փանջին հնազանդեր, ցրվեցավ, ու իրանց անողորմութեան, անօրենութեան տեւակ շնորհք, ողորմութիւն տեսան:

Հայոց արտասովալից աղոթքը, որ գիշեր-ցերեկ անում էին, թե ե՞րբ կըլի՜ ոռուսաց, իրանց հավատակցի Լրեսը տեսնին, ետո հողը մտնին, լսեց աստված ու կատարեց: Խաչի լիսը ու ոռուսաց մարդասիրութեան շնորհքը ապառաժն էլ կակղացրին, ու Հայաստանի չու, ամայի դաշտերը էսօր մարդարնակ են դառել ու ոռուսաց ազգի խնամքը վայելում, իրանց սուրբ աշխարքը կրկին շինացնում: Հայոց ազգի կարոտ աչքը վաղուց էլ արտասունք չի՛ տեսնիլ, իրան Հայրենիքը կտեսնի, նրա ծոցումը կմեծանա, նրա սերը կվայելի ու քոռ, նախանձոտ մարդին գործով ցույց կտա, թե Հայ ազգը ո՛չ թե փողի կամ շահի խաթեր ա ոռուսի տերութեան անունը պաշտում, այլ թե իր սրտի ուխտն ա ուզում կատարի, որ իրան հավատն ու ազգը պահողին արինը, կյանքը, որդին շինայի: Հայ ազգը, որ ո՛չ թե թուլ էր յա քաջութիւն շունեք, որ իր երկիրը պահել էր, ո՛չ Երկիրն ինքն էր պարտական: Աշխարքումն ով ոտը բարձրացրեց, Հայաստանու վրովը պետք էր լոք տար, հայոց ազգին պետք էր ոտնատակ տար, ձեռք քցեր, որ իր թշնամու հախիցը կարենար գալ: Ո՛չ ասորիք, ո՛չ պարսիկք, ո՛չ մակեդոնացիք, ո՛չ հովմայեցիք, ո՛չ պարթևք, ո՛չ մոնղոլք, ո՛չ օսմանցիք չէին կարող էն գորութիւնն ստանալ, եթե հայոց ազգը մեկի դեհը չէ՛ր պահել: Գեհը պահելով, զորդ ա, իր տունը քանդեց, շունքի իր բարեկամը վեր ընկնելուց ետո իր թշնամին ավելի ևս իր շարութիւնը գոր-

ժուժ, իր ինադը (չիգրը) հանում էր, բայց էստով հայոց ազգը արարած աշխարքին հավիտյանս հավիտենից կարող է համարձակ ցույց տալ, թե ի՞նչքան հոգի ուներ, ի՞նչքան կամաց զորություն, սրտի հաստատություն, որ իրան շորս կողմի էն հզոր ազգերը կորան, փշացան, անունները չկա, հայոց ազգը անուն էլ ունի ու իրան ճավատն ու լեզուն մինչև էսօր իր արնի գնովը պահեց, հասցրեց, որ մեկ ազգ էլա էսպես օրինակ չունի:

Երևան թևին տվեց, երբ ուսաց զորքը իր մեջը մտան: էջմիածնի խնկի, մմի հոտը ու զանգակների ձենը երկինքը հասավ: Քաջահաղթ հսկայն՝ կոմսն Երևանի, Տոբիթա հրեշտակ ներսես արքեպիսկոպոսի ձեռիցը բռնած մտավ Վաղարշապատ, որ Եփրեմ կաթուղիկոսի սուրբ աչքին լիս տա ու առողջություն:

էն ժամանակվան խաղերը, որ հանել, ասում էին, հավիտյանս հավիտենից կարող են աշխարքին վկայություն տալ, թե թուրք ու հայ հենց իմացան, թե աստված վեր էկավ իրանց համար: Հարիր տեսակ խաղ՝ հայերեն, թուրքերեն, Երևանու բաղերն ու ձորերը լսում էին, ու հինգ տարեկան երեխեն էլ էսօր, ուրախ վախտը, ձեռը բերնին ա դնում ու ասում: Որ ասածիս ամեն մարդ հավատա, էն խաղերիցը մեկը թո՛ղ օրինակի խաթեր գրվի էստեղ:

Սար ու ձոր սասանմիշ էլան, զարմացան,
Պասովիչ սարգաբի օտի տակն ընկան,
Մեր Մասիսն, Ալագյազն փիանդազ էլան.
Անիրա՛վ, էս բաղին բաղմանչի ունի:
Անիրա՛վ, էս բաղին բաղմանչի ունի,
Յարալու սիրտս էդ ֆարը մի՛ ֆցի:

Մատթովն Ղարաբաղ առավ, ազատեց,
Կրասովսկին Ապարան ոտնատակ տվեց:
Սաղ Խրանն Պասովիչին շոֆեց, ծունը դրեց,
Ղզրաշն մուկ դառած՝ գլխին վա՛յ տվեց:
Բեկենդորֆն Սարգաբին ջախքբուրդ արեց,
Ասլանի գլուխն արծվին ոտուն մատաղ արեց:
Անիրա՛վ, հայերի արինն մի՛ խմի,
Միտք արա՛, էս բաղին բաղմանչի ունի:
Անիրա՛վ և այլն:

Սրբազան Ներսեսի խաչին դուրբան գնամ,
Եփրեմի՛ հոգևոր տիրոջն զույ դառնամ:

Մուրք Գեղարդն, մեռոնի զորքն մալում էլան,
Քշնամին բոռացավ, հայքն ուրախացան:

Հայ ազգի աղոթքը երկինքը հասան:

Անաստված, հայիցը ձեռք փաշի՛, կորի՛:

Անիրա՛վ, հայերի արինն մի՛ խմի:

Միտք արա՛ և այլն:

Մենք ֆամակ-ֆամակի կտանք, վեր կկենանք,
Ռսին մեր աշխարհը, կյանքն դուրբան կտանք:

Հասան խանն կատվի պես ֆարեֆար ընկավ,

Շահագողի ղոնշունը ցիր ու ցան էլավ:

Մեր խաչին, անհավատ, արի՛, ճանաչի՛:

Անաստված, հայիցը ձեռք փաշի՛, կորի՛:

Անիրա՛վ, հայերի արինն մի՛ խմի:

Միտք արա՛ և այլն:

<12>

էջմիածին, Բավրիզ, Աբասաբազ, Սարդարաբազ ոռուսաց օրհնյալ
ոտի հողին արժանացան, բայց դեռ Երևան իր անճար գլուխը դեմ էր տվել
ու հետին շունչն ընկած՝ ուղում էր, որ դեռ մեկ քանի սհաթ էլ իր ջրա-
տար որդվոց գլուխը լա, նրանց սև երեսը մեկ էլ տեսնի, որ փրկիչն Հա-
յաստանի՝ կոմսն Երևանի, իշխանն Վարշավի, էկավ՝ կնտեղանց բան-
տում, վրնդանում մաշված հայերին էլ մեկ օգնություն անի, ազատի:

... ամսի ... էր, որ Երևանու բերդը ծիւղումը կորավ: Երկնքի կրակը
ջուկ էր վեր թափում իւեղճ կենողների գլխին, թոփի, թոփխանի գլուխն՝
ջուկ: ... օր ... գիշեր սար ու ձոր դրժբում, դժբոժբում էր: Հենց գիտես՝
Սողոմ-Գոմորի քուքուրթն ու կրակը էսօր ա վեր գալիս: Երևանու բերդը,
ձեթը հատած պատրուզի պես, թե մեկ ճրթճրթում էլ էր, մեկ սհաթ քի-
մի, էլ ետ հանգում, խավարում էր: Էնքան թոփի գլուխա էր զլխին ու
սրտին դիպել, հողին բերանը հասցրել: Սարդարը, շահագողն վաղուց
էին իրանց սև օրը լաց ըլելով՝ Երևանու երկրիցը ձեռ քաշել, Իրան փախել:
Հասան խանն էր մնացել մենակ թոռումը, որ իր արած շարության պա-
տուհասան առնի, ու էն մարդարեական ձենը կատարվի, որ Ապարանումը
նրա խուլ անկաջն ընկավ, բայց խելքը գլուխը շեկավ: Նհախ, որքան բեր-
նումը լեզու ու ձեռնին հունար կար, բանացրեց, որ իր ազգին սիրտ տա՝
իրանց գլուխը ձեռ չբցեն: ... օրվանից հետո խալխը, որ տեսավ՝ ճար

չկա, իրան միջի մեծամեծներիցը մեկ քանի մարդ ընտրեց, ու հենց, էն ա, վերջին սհաթն էր մնացել, որ բերդը հոգին տա, կենդանիքը իրանց-իրանց դուռ էկան բռնելի գլուխն ու բալանըքերը ձեռներին բռնած՝ ուս-յի էկան:

Քանի որ Երևան բինա էր ընկել, կարելի ա, թե է՛ն օրը, է՛ն տեսարանը, է՛ն անունը չէ՛ր տեսել, չէ՛ր ճարել, որ էսօր տեսավ ու իմացավ: Կարելի է՝ աշխարհ աշխարհով դիպչի, ազգեր գան ու էլ ետ ո՛չնշանան, բայց քանի որ հայի շունչն ու լեզուն կա, ե՛րբ նրանց մտքիցը կերթա էն ավետարից սհաթը, որ իշխանն Վարշավի, գեներալն Գրասովսկիյ, մեր անմահ ներսեսին հետընները՝ խաչ, ավետարան ձեռին, մտան բերդը, որ Հայոց աշխարհի ազատութեան տոնը կատարեն: Պետք է աշխարհումն էլ հայի հոգի լըլի, որ իրանց փրկիչ Պասովիչի անմահ հիշատակը արտասընքով ու լալով չհիշեն, իրանց աշխարհի հոր ու պահպանողի սուրբ անունը, որ Հյուսիսի բերնիցը սկսած նրանց հոգսը քաշել, նրանց իր թևի տակն էր ուզում բերի, սրբությունի պես շպաշտեն: Կամիլլոս, ղորդ ա, Հոովմ ազատեց: Սցիպիոն՝ հռովմայեցվոց թուրը Աֆրիկումը ցցեց՝ Կեսար՝ Գալլիա ու Բրիտանիա ոտի տակն առավ, Նապալեոն՝ Իտալիո, Սպանիո և Եդիպտոսին ազատութուն էր խոստանում, բայց ե՛րբ հռովմայեցիք, գալլիացիք, եդիպտացիք է՛ն սրտովը, է՛ն սիրովը իրանց ազատողներին կընդունէին, կաշառեին, ինչպես հայք, հա՛յք, որ առավտոն էին վեր կենում, է՛ն էին աղաչանք անում աստվածանից, ըրգունն էին քնում, է՛ն էր նրանց աչքի արտասունքը: Մեծ էր հիրավի ու անմոռանալի ոուսաց Փարեժ մտնիլը, բայց ե՛րբ գաղղիացիք էն հոգվովը իրանց բախտավորութունը կվայելեին, ինչպես հայք էս արժանահիշատակ օրը: Սալդաթի տուտը հենց բերդը մտավ թե չէ՛, հազար տեղից, հազար փանջարից լացն ու արտասունքը էլ չէին թողում, որ մարդի բերան բաց ըլի: Բայց ով սիրտ ուներ, լավ էր տեսնում, որ է՛ն ձեռներն, է՛ն աչքերը, որ քարացել, սառել, երկնքին էին մտիկ տալիս, առանց խոսքի էլ ասում էին, որ գծխաքի քանդվիլը մեղավորների համար էս գինը չէ՛ր ունենալ, ինչպես Երևանու բերդի առնիլը հայերի համար: > ✓

Ինչպես բարեկամ, ինչպես երկնային ավետաբեր հրեշտակ, ազատութեան ու ողորմութեան պսակը ձեռին՝ մտավ իշխանն Պաքեհիչ սարդարի ամարաթը: Նա անց կենալիս հազար տեղ տեսել էր ու արտասունքը բռնեց, թե ինչպես էին ծեր, մանուկ, աղջիկ, պառավ՝ չէ՛ թե մենակ իր ոտը համրուրում, այլի շատը ընկնում էին սաղաթների ճտովն ու էնպես նվազած, հոգին քաղված մնում: Քանի Հայաստան իր փառքը կորցրել էր,

քանի հայք իրանց գլուխն էին թրի տեղ թշնամու ձեռք քցել, է՛ս օրը, է՛ս ուրախությունը չէին տեսել, չէին վայելել:

Էջմիածնա եպիսկոպոսունքը, որ բերդումը, հենց բռնի՛ր, մաշվել, հետին թելն էին ընկել, մեկ կողմից, Շհարի ու Կոնդի քահանայք ու դպիրք մյուս կողմիցը որ դուս չէկան՝ երեսները գետինը քսելով, էնպես գիտես, թե քաջն Վարդան նո՛ր ա վեր կացել, Տրդատ նո՛ր ա գալիս Հոռվմիցը, որ իրանց հայրենյաց աշխարքը կրկին ազատեն, նո՛ր լիս, նո՛ր կյանք իրանց ազգին տան:

Սցիպիոն Աֆրիկացի Կարթագինեի ծուխն ու էրված, քանդված ամա-
րաթներն էր տեսնում, աչքը բռնել, լալիս, որ հոռվմայեցվոց գազան բնությունը նրանց արինը խմեց, կշտացավ, Պաւսեի Մասիս էր առաջին տեսնում ու ուրախությունիցը աչքը սրբում, Տիգրանա, Վաղարշակի, Ան-
նիբալա, Տրդատի, Վարդանի պատմությունն էր մտածում, նրանց պատ-
կերն էր առաջին կանգնել: Նրանց անմահ հոգիքն էին երկնային լուսով նրա աչքի առաջին, նրա գլխովը պտտում, ժպտում, զմայլում, ձեն տալիս.

— Տե՛ս Հայկ աստղի կամարը. է՛ն լուսեղեն, է՛ն կապտագույն գըր-
քումն քո անունը գրվեց, փրկի՛չ որդվոց մերոց: Էնտեղ տարանք քո մե-
ծագործության պատգամը: Հայկի մոտ, խուսավորչու գրկումն իրար կտես-
նինք, այժմ պահի՛ր մեր աշխարքը:

Հայկա որդիքն էին նրան երկրպագությոն տալիս, հայոց անմեղ լե-
զուն էր նրա կյանքը օրհնում, հայոց սուրբ աշխարհն էր իր սիրտը բաց արև, նրան պատվում, պաշտում: Երևանու բերդի անվան կեղտը պետք էր նա սրբեր ու իր անունովը նոր կնքեր, երևանցվոց, հայոց մեծ ազգին հավիտյանս հավիտենից հեր, տեր դառնար: Ի՞նչ սիրտ ըլեր, որ էստոնք մտածելիս չլերանար, շմեծանար: Ի՞նչ աչք ըլեր, որ էս սհաթին իրան բռներ ու էնքան օրհնության, ուրախության ձենը լսելով՝ դինչ մնար, ծով չդառնար: Նա արեգակ էր դառել Հայաստանի, ռուսք մոլորակի պես նրա գլխովը պտտելով՝ նո՛ր կենդանություն էին բերել, ո՞վ կարեր էս մտա-
ծել ու լուռ կանգնիլ, որ էնպես քաջ հսկայն կարողանար դիմանալ: Հա-
սան խանն ընկել էր ոտը, իր վերջին սհաթին էր սպասում. նա չէ՛ թե Սցիպիոնի պես իր աղդի կատաղի բնությունն իմանալով՝ ոտնահար արեց, այլ ռուսաց ազնիվ հոգին ճանաչելով՝ էնպես անօրեն ավազակին գրկեց, էլ իր պատվով՝ հրամայեց, որ ճամփու քցեն, գնա, դ՛հա ավելի իմանա, թե ո՛րքան ողորմած է հզոր տերությունն Ռուսաց: Ռուսք էն մութը հո-
գին շունեին, որ Նապալեոնի պես մարդին, իրանց մեծահոգությանը ապա-
վինելիս, նավ քցեն, որ գնա, իր դառն օրը Ովկիանոսի միջումը վերջաց-
նի, չէ՛: Ռուսք իրանց թշնամուն, էնպես անարգ հոգուն էլ, ցույց տվին

էսօր, որ իրանց ոտքը որտեղ որ մտնի, էնտեղ բայտաւարութիւն ու խաղաղութիւն պետք է ըլի: Հասան խանը պլուխն էր դեմ անում, որ կտրեն, պարսիկք երեսներն: Էին փռում, որ ոտնակոխ անեն, բայց Պասքեիջ՝ անօրինակ հսկայն, մեկին հանդիսով Քիֆլիս ուզարկեց, մյուսոցը շնորհք, ողորմութիւն ցույց տվեց: Այլ եվրոպացիք Ամերիկա ավերեցին, հողի հավասարեցին, ռուք Հայաստան կանգնացրին ու ասիացվոց բիրտ, գազան ազգերին մարդասիրութիւն ու նոր հոգի տվին, աստված ի՞նչպես չի՛ պետք է նրանց թուրը կտրուկ անի, պատմութիւնն ի՞նչպես չի՛ պետք Պասքեիջին աստվածացնի, հայք ե՞րբ կարեն ռուսաց արածը մոռանալ, քանի որ շունչ ունին:

<13>

Բայց ա՛խ, սիրելի կարգացող, մի հարցնես, թե ախր էսքան բանը որ անց կացավ, ո՞ւր մնաց մեր ջրատար, սիրտը փորումը մեռած Աղասին, որ չի՛ գալիս՝ իր մուրազն առնի, իր մահվան դուռն ընկած խեղճ հորն ազատի, նրա օրհնութիւնն առնի, թողութիւն խնդրի, որ էնքան նեղութիւնն ու տանջանքը իր խաթեր էր քաշել, հինգ տարի բանտումը շորացել, ցամաքել, հազար անգամ գերեզմանի դուռը գնացել, ետ եկել, որ իր որդուն տեսնի, փափագն առնի, էնպես հողը մտնի, որ սրտումն էլ դարդ շմնա, գերեզմանն իր համար դժոխք չդառնա:

Բերդի մեջն ու շորս կողմը, որ ասեղ քցեիր, գետնին չէ՛ր հասնիլ. աշխարքը իրարոցով էր դիպել: Աչք էր, որ խնդում էր ու լալիս. բերան էր, որ գո՛վում էր ու օրհնութիւն տալիս. ազգական, բարեկամք էին, որ իրար փաթութված՝ մնացել էին փետացած: Լեզվի տեղակ արտասուեքն էին նրանց էրված սիրտը հովացնում: Սար ու ձոր խնդացին, բաղ-բալաստան ցնծացին, որ իրանց տերերն էլ ետ ճամփու էին ուզում ընկնիլ, որ գնան, նրանց զվարթացնեն: Բերդի դռներն ու քուլէքը դրմբում էին ոտի ու ուրախութիւնի ձնհիցը: Ռսի դարավուլները ամեն տեղ բռնեցին. խալ-խր քիչ-քիչ սկսել էր, որ քաշվի, բայց որտեղ որ Հասան խանի խերիցը չուացրած, քոթրոմացրած, ոտից-ձեռից ընկած անդամալույծ կար, էկել, բերդի դուռը բռնել էին, որ իրանց սև օրին մեկ լիս, մեկ ողորմութիւն. մեկ դինջութիւն գտնեն:

Էս միջոցին էր, որ ներսես սրբազանը Սահակ աղի ձեռիցը բռնած՝ ընկել էր բրջերի, բաղանների զլուխն ու հենց գիտեր, թե երկնքիցն ա նրեանու դաշտին մտիկ տալիս, նոր ըլի դրախտը նրա աչքի առաջին բաց էլել, նոր ըլի ջրհեղեղը դադարել, նոր ըլի որդին միածին վեր էկել, որ

իր արդար, սիրելի հայոց ազգին փրկութիւն բերի: Անց կացած ժամանակները երազի պես էին նրա աչքի առաջին կանգնել: Չէ՛ր իմանում, թե Երևա՞ն ա տեսածը, թե՞ Քիֆլիզ: Է՛ն պուճախներումը, է՛ն ձորերումն ու բաղներումը, որ սև ղզլբաշի երեսի էր նրա աչքը սովորել, ոուս էր տեսնում ցրված, նստած. ո՞վ շէր տեսածը երազ համարիլ յա հրաշք:

էս մտածմանց մեջը խրված՝ էն թանձր ունքերի տակիցը իր հոգևից աչքը Զանգվի վրա էր քցել ու մնացել վերացած, գավազանի վրա թինկը տված, որ մեկ քաղցր ձեն ետևիցը որ «Հա՛յր սուրբ ջան» շասեց ու ձենն առաջ դռշին, հետո երեսին շկպցրեց, քաջաջան հովվապետը մնաց ուշագնաց:

— Հա՛յր սուրբ ջան, սրբազան տե՛ր. ա՛խ, էս ի՞նչ օր ա, — մեկ ձեն էլ մյուս կողմիցն էկավ ու մյուս ձեռը բերան ընկավ:

— Սմբատով ջան, Երուսալեմսկի ջան, ո՛րդիք. թաղեցե՛ք ինձ այսուհետև ձեր ձեռովը: Թե որ մեկ քանի օր էլ աստված ինձ կյանք պետք է տա, թո՛ղ էնդուր համար տա, որ էս էրված սրտիս մուրազը կատարեմ, մեր խեղճ, ցրվյալ աղբը էլ ետ իրանց աշխարհը բերեմ, էս մեկ բանն էլ թո՛ղ էս կարոտ աչքս տեսնի, հետո, ա՛խ, հետո Հայաստանի սուրբ հողի տակը մտնիմ: Խնդրեցե՛ք, խնդացե՛ք, խնդացե՛ք, խնդրեցե՛ք, ո՛րդիք ջան, որ ձեր ծերունի հոր էս մեկ խնդիրն էլ աստված յսի, էլ ուրիշ բան չե՛մ ուզում: Հայաստա՛ն, Հայաստա՛ն, տո՛ւր ինձ քո սիրտը, տո՛ւր ինձ գերեզման: էլ որ նոր ալվեր թև գան ու երթան, ա՛խ, շի՛ մոռանաս քո սև, դառն օրվան նեղությունն, տանջանքն. կա՛ց ու զգաստացի՛ր, քո խեղճ որդոցը սիրով պահպանի՛ր, էլ քո զավակը գերի մի՛ քցիր: Սուրբ հողդ իմ երեսս, ընտի՛ր Հայաստան, աթոռ աստուծո, տուն Արշակունյան: Ախր ո՛րտեղանց որտեղ թոռք, էկաք, սիրելի ո՛րդիք, որ ձեր Հայրենիքը տեսնիք, — վերջապես հարցրեց սրբազանը զարմացած՝ աչքերը սրբելով ու էս ազնիվ հայկազանց գլուխը դռշին կպցնելով, — ախր մի ասեցե՛ք, որ դիմջանամ. ձեր կարոտն էի քաշում, ձե՛զ էի ուզում, ձե՛զ որ էս սՀաթին իմ սիրան իմանաք, իմ ուրախությանը մասնակից ըլիք, ո՛րդիք ջան, հայոց ազգի բարի շառավիղը: Եղ ո՞ր աստվածը իմ մեղավոր սրտի խորհուրդն իմացավ ու ձեզ ինձ մոտ բերեց:

— Մենք էլ հենց է՛դ մտքովն ու մուրազովը տուն ու տեղ թողինք, իրեք դիշեր ա, շենք քնել, սար ու ձոր ոտնատակ տվինք, որ մի գանք, էս սՀաթին ձեզ տեսնինք, քո ուրախությունն ու օրհնությունն ամենինք, մեր Հայրենյաց ազատությունը տեսնինք, մեր կարոտ աչքը մի կշտանա, ու էլ հենց էս սՀաթին պետք է ետ դառնանք, որ կուսակալը մեր գալը չիմանա:

— Հա՛յ անիրավս ձեզ, է՛տուր համար եք էդպես շերքեզի շորերում կուշ էկել, որ մարդ ձեզ շճանաչի՞. շատ լա՛վ, հանաքն հո էդպես շե՛ն անիլ. դուք ձեր խաղն եք խաղացել ձեր ջահել տեղովը, ևս էլ իմը կխաղամ էս ծեր տեղովս, տեսնի՞ք՝ ո՞րս կհաղթենք: Ձեզ բանտ պետք է քցած, որ մի քիչ քիթըներդ տրորվի, իմանաք, թե Հայրենյաց համար էդքան նեղութուն քաշողը, էդքան ճամփա էկողը ու իր զուլլուղից ձեռք վերցնողը՝ թուր էլ որ դեմ անեն սրտին, կրակ էլ որ ածեն գլխին, պետք է երեսը ետ լի՛ թեքի: Գուք էսքան տեղն անահ, աներկյուղ անց եք կայցել, օտի տակ տվել, որ մարդ են ուտում, հիմիկ սիրտ շե՛ք անում, որ կուսակալի առաջը գա՛ք: Տո՛, Հայաստանու փրկիչը որ ձեր էդ աղնվական գործն իմանա, հասկանա, թե դուք ձեր աշխարքի ու ազգի սղատության հանդեսը էկել եք, որ տեսիք, ձեր ձենն էլ նրանց ձենի հետ խառնեք, ձեր ազնիվ սիրտն էլ նրանց սրտի հետ միացնեք, էն էլ է՛ս հրաշսլի, է՛ս արժանահիշատակ ժամանակին, ձեզ սիրելու, ձեզ գրկելու խաթեր ձեզ վրա պետք է բարկանա՞: էն ի՞նչ սիրտ պետք է ըլի, որ տեսնի՞ մեկ որդի սարեոար ա ընկել, գլուխը մահու տվել, որ իր ծնողին նեղութունից պրծած տեսնի, ինքն էլ ջանը ևս դնի, ինքն էլ հետը ուրախանա ու, մահապարտ էլ որ ըլի որդին, նրան թողութուն շտա՞: Ձեզ պես որդիք շա՛տ ունենամ, շա՛տ. էկե՛ք, էկե՛ք, ձեր երեսին մեռնիմ, ձեր էդ աղնիվ աշքերին զուրբան, իմ սիրուն պահած որդիք, էկե՛ք, ձեր էդ մաքուր ճակատը մեկ էլ համբուրեմ, մեկ էլ ձեր էդ սիրուն երեսը գոշիս կպցնեմ, հետո ձեր շունչն իմ վզին: Կուսակալը թե խոսք ունի, առաջ ինձ ասի: Գուք է՛ն օրինակն եք ցույց տվել, որ մեկ որդի Սիբիրից ոտով գնացել ա Մոսկով, որ իր հորն ազատի, ձեզ ո՞վ կարա դնամիշ անիլ: Հայոց զոնշունն էլ, է՛ն ա, հա՛, հազրել եմ. քիչ-քիչ սովորում են կովելու կերպը: Մեկի՛ք, էսպես զավակներ որ թագավորն էլ ունենա, չի՞ ուրախանալ: Հայոց ազգը է՛սպես որդոց ա կարոտ, է՛սպես. ի՞նչ կըլի, որ սրանց նման մեկ հարիրն էլ ըլին: Հլա մտիկ տո՛ւր սրանց բոյին, սրանց սյառակերին, սրանց լեզվին, սրանց աննման աշքերին. աստծուն հայտնի ա, ուզում եմ, թե էս սհաթը հոգիս հանեմ, սրանց տամ: Օրհնվի՛ էն արգանդը, որ էսպես զավակներ կբերի: Ամեն մեկը, էնպես գիտես, թե թագավորսդունք ըլին: Ձեզ ստեղծող աստծուն զո՞հ ըլիմ, զո՞հ. ինձ պետք է թաղեք, որ հետո վրնկերովդ դուշ անց կենա: Ձեր Հայրենիքն էիք ուզում, էս էլ ձեր Հայրենիքը: Ես էլ գիտեմ, որ շոր, հալնոր սեազլխի խաթեր էդքան ինչըմիշ չէիք ըլիլ: Ինձ սիրեք, շսիրեք, ձեր ազգն ու աշխարհը որ էդքան սիրում եք, հենց գիտեմ, թե Գաբրիել ու Միքայել հրեշտակն եք ինձ համար: որ մեր լուսավորիչ պապին Խոր Վիրապուժը մխիթարում էին: Գնա՛նք, իմ

հոգուս ճրագներ, գնանք, ուշացանք, կուսակալը ինձ կըլի մնում. հլա բերդը նոր ենք առել, ո՞վ ա խաբար, թե ի՞նչ դուս կգա: Խալխի հոգսը պետք է քաշենք. բանտ ու զընդան լիքն են մեր անմեղ զավակներովը, նրանց ախր հանիլ, ազատութիւն ու տերութիւն կուզի, ո՞վ ա խաբար, թե դրաւ-պուճախում դեռ ի՞նչ բաներ անց կկենա. շունքի զզւրաշը, զորդ ա, կոտորվել ա, ամա դեռ ոխն ու քենը սրտումը մխում կըլի, որ էրիկ իրանք էին Երևանու տերը, մեր ազգի գլուխը, էսօր մեր ոտն ա նրանց գլխին, մեր խաշին սլտի հնազանդին ու երկրպագութիւն տան: Գնանք՝:

էս խոսքը բերնիցը դուս գալը ու մեկ ողբալի ձեն հենց էն վրեն կանգնած բրջի տակիցը վեր ըլիլը մեկ էլավ.

— Հա՛յր սրբաւան, գլխիդ ղուրբան, հասի՛ր. մեկ հայ աֆիցերի սուլանեցին իր հոր հետ. ճար ունիս, տե՛ս:

Բրջի դռանը՝ մարդ չէ՛ր երևում. որ մի քիչ կոացան, մտիկ չարին, գլխընկրին կրակ վառվեց, բերդը մեկ գազ էլ խոր գնաց, շունքի տեսան, որ էն մարդը փանշարիցն ա գլուխը հանել ու ձեն տալիս:

Ա՛խ, սի՛րելի կարողացող, էլ ի՞նչ երկարացնեմ էս սարսափելի պատմութիւնը: Կըլի, որ քո սիրտն էլ քեզ ասեց, որ էս հաղաղին ի՞նչ աֆիցեր սլտեք էր էնպէս դժոխք մանիլ, որ գլուխը մահու տա, եթե ո՛չ մեր ջիւլան Աղասին, որ հինգ տարի սար ու ձթրի, գազան, հարամու գլուխը չի՛ տվեց, պահե՛ց, էն բաներն արեց, որ աշխարհումը քիչ աղամարդի արած կըլի, վերջը Գրասուվակից գեներալի հետ թուով իր ցանկալի վաթանը, որ իր ջրատար հոր հետին շնչին հասնի, ու հենց բերդն առան թե չէ, նա, մերը կորցրած դառան պես, էլ չի՛ համբերեց, որ ոտքը մի քիչ խաղաղվի, ընկավ բրջե-բուրջ ու որ հոր անունը չհարցրեց, մեկ երևանցի հայ առաջն ընկավ, տարավ նրան էն բրջի դուռը, որտեղ որ նրա տարաբախտ հերը, մեկ քանի հայերի հետ, բռնված էր: Բայց անխրավ պարսիկքը վաղուց էին իմացել նրա՝ ղոնշունի հետ գալը, ու նրա սպանածների հեր, ախպեր, ազդական՝ մինչև տասը մարդ, գնացել, էն բրջումը տափ էին կացել:

* էս ընտիր, հայրենասեր հայկազունքը, որ երկուսն էլ էսօր մեր ազգի միջումը իրանց ազնվութիամբ, իրանց սուրբասիրութիամբը դեռ, փա՛ռք աստուծո, փայլում են, ու տեր աստված դհա երկար փայլիլ տա, ներսես եպիսկոպոսի ձեռին լին, հենց բռնի՛ր, մեծացելու երևան մնալն ու շմնալն էլ չե՛մ իմացել, ու ինչ արած ունի, լավ հայագգին պետք է ջոկ-ջոկ գրբի շինի. որ բոլոր կարողանա պատմի, ու ամեն տեսնելիս, էնպես գիտեմ, թե նո՛ր Սմբատ, նո՛ր վարդան են մեր միջումը շրջում: Հետո մամանակի՝ աստված էնպես նրանց մտրազը կատարեց, որ Իրուսայնակին երկար մամանակ քաղաքապետ (պոլիցմեյստր) էր Երևան, մյուսը հո՛, որ ազգի ալքի լիսն ա էսօր էլ, տարի ու կես կատավարիչ էր բոլոր Հայոց նահանգին: Ո՛չ թե հայք, թուրքերն ևս նրանց անունովը էսօր էլ երգվում են:

Ա՛խ, էլ ի՞նչ գրեմ, ձեռս թուլանում ա, սիրտս արին կաթում... Ա՛խ, բաս Աղասու սուգն ո՞վ անի, նրա ջիվան ումբըն ու օրը ո՞վ լաց ըլի: Ե՛ս, ես, ողորմելիս, նրա գերեզմանին զուրբան... Ա՛խ, բաս նա, որ ինձ էնքան էրեխա ժամանակս իր ծնկա վրա խաղացրել ու ինձանով մխիթարվել ա, բաս ես քա՞ր պտի ըլիմ, որ նրա սուգը շանեմ: Բաս սիրտս կհամբերի՞, որ էսօր չողենամ էնպես հակա, էնպես աղնի՛վ, քաջ Երիտասարդի վրա հոգիս տամ: Բայց չէ՛, ես ի՞նչ եմ, որ Աղասու սուգն անեմ, իմ բերանն ի՞նչ ա, որ լսողի սիրտը շարժի, էրի, խորովի: Նրա սուգ անողը հետո կգա, ես իմ դատը պատմութունն անեմ:

Իրեք թուրք ջոկ էին ընկել բրջի մեկ զրաղումը, մյուսները փախել, ա՛խ, լե՛ղու, լավիս, ի՞նչ կըլի: Աղասին, հրեշտակ Ալասին. երկու խանչալ սրտումը ցցված, իրեքը քամակումը, ու ոտ ու ձեռ հազար տեղ յարալու-փարալու՝ իր ողորմելի հոր դոշին, արինը ծովի պես շորս կողմը բունած, որ սրբազանը վրա հասավ: Աջու ձեռը որ շէր տարել, որ հոր դուլսը, էն ձնի պես սպիտակ մաղերը, մեկ խտտի, մեկ դոշին կպցնի, որ էնքան տարվան կբված սրտի մուրազն մի առնի, հովանա, հենց տեղնուտեղը ուսըվելու էին բերել, ու կտրած ձեռը մնացել էր հոր գլխատակին, երեսը՝ երեսին, ու ձախու ձեռն՝ էնպես փետացած, դոշի վրա ընկած:

— Վա՛յ, աչքս դուս գա, ա՛յ իմ աղբի ալիզ որդի. վա՛յ, մեր ճամփեն փուշ դառնար, ա՛յ ջիվան, ա՛յ մեր ախպեր, հայի զավակ. վա՛յ մեր օրին ու արևին, Երևանու ճրագ, իմ պահած-մեծացրած, սիրուն Աղասի, քո արինն է՞ստեղ պտի թափե՛ր, — ասացին էս աղգասեր հոգիքն ու աղլխներն աչքնևրին դրած՝ ամեն մեկը մեկ զրաղ քուշվեցին, շորացան, թուլացան, երկինքը զնացին, քայացած մնացին, ու էլ որ մեկն ու մեկը հանկարծ աչքը կամ հոր երեսին՝ էն լիս դառած պատկերին, յա տղի կտրատած ջանին՝ էն արնաթաթախ մարմնին, շէր քցում ու սիրտը բերնովը դուս բերելով՝ բիրդանբիր ձեն տալիս ու գոռում:

— Հլա մի մտիկ արե՛ք, տեսե՛ք, հորն ի՞նչպես ա խտտել: Տո՛, էն ծերին նայեցե՛ք, տեսե՛ք, աչքը ի՞նչպես ա որդու երեսը քցել ու երկու ձեռով ճակատին խփում:

Սի՛րտ, տրաքի՛, սի՛րտ. էլ շեմ կարում տանիլ. ո՞վ ջիգյար ունի, ինքն իմանա, մնացածը էգուց կգրեմ:

<14>

Հայոց ազգը էնպես ռաշիդ, էնպես ջիվան որդիք շատ էր կորցրել էս կովներումը. էլ ո՞ւր կհասներ, էլ ի՞նչ օգուտ շատ սգալն ու մղկտալն,

բայց, ա՛խ, Աղասու մերը քոչի ճամփին էր իր սև օրը վերջացրել, հերը՝ որդու արնովը իր փետացած լաշը լվացել, նշանածը՝ ողորմելի նազուն, դեռ Փամբակ էր. միմիայն տես ու ճանաչ էին նրա վրա ցածվում, կսկծում, իր ուշիղ ընկերներ <ից> հո, քանի Մատաթովի մոտ էր գնացել, ո՛չինչ խաբար չէ՛ր իմացել. էկող-գնացող էնպես էին պատմում, թե նրանց եսիր էին արել, Հասան խանի մոտ տարել: Ո՞վ էր խաբար, բալբի թե էն անպամալուծների շատը նրա բարեկամքն էին, բայց մարդ չէ՛ր գիտում: Էն բրջից ձեն տվող երեանցի հայիցը հենց Լսքան իմացան, թե Լյբ քաջն Աղասի՝ ոսի ապելատով, բրջի դռանը երեկեցավ, դարավու սալդաթը դրադ կանգնեց, պատիվ տվեց:

— Ինչպես մեկ հրեշտակ, է՛նպես ներս ընկավ իգիթը,— վրա բերեց երեանցի հայն:— Անօրեն թուրքերը մեկ դրադում, թուր ու խանչալ պլոկած, տափ էին կացել: Բերդի առնիլը դեռ չէինք իմացել: Հենց իմացանք, թե էն թուրքերն էկել են՝ մեզ յա սուրը քաշեն, յա դուրս տանին, կախ սան: Լերդ ու թոք շուր կտրած՝ մնացել էինք սառած, որ հսկայն Աղասի ներս ընկավ. հենց իմացանք, թե եկել ա, որ էն անիրավներին բռնիլ տա ու մեզ ազատի: Ո՞վ կիմանար, թե ի՞նչ մարդ ա ու ընչի՞ համար ա էկել: Խեղճ հոր հո, շունչն էր մնացել բերնումը. աչքի լիսը վաղուց էր հատել, վաղուց էին ոտ ու ձեռք նրան թողել, շորացել: Փորն էկել էր, ուռել, բերնին դեմ առել. հենց գիտես, թե հոգին ինքը նրանից չէ՛ր ուզում ձեռք վերցնի, շունքի շատ անգամ, էն ուշագնաց վախտը, լավ պարզ լսում էինք, որ ուզում էր գլուխը բարձրացնի ու մեռած ձենով մղկտում էր. «Բաս ո՞ւր ա... թո՛ղ, թո՛ղ, մի տեսնիմ... Ա՛ղասի, ո՛րդի, հո՛գի, քա՞նի մի քանի ինձ մաշես. երկնքումը վաղուց եմ տեղս տեսել, ա՛յ իմ ջիվան որդի, քանի՞ մի քանի ինձ մաշես: Արի՛, արի՛, երեսիդ մեռնիմ, արի՛, մեկ շունչ առնիմ, էլ հո աչք չունի՞մ, որ քեզ տեսնիմ. էլ հո ձեռք չունի՞մ, որ քեզ գրկեմ. լեզուս ա մնացել, անկաջս. թո՛ղ մեկ էլ ձենդ լսեմ, որ մորդ էլա մեկ խաբար տանիմ: Հո՛ր՛փսփմե, նա՛զլու, Կա՛րո, Փա՛րիխան, Ա՛ղասի»: Սանգարի ժամանակին ձենը իսպառ կտրվել էր Մենք հենց իմանում էինք, թե վաղուց ա հոգին տվել: Թուփի, դոմբարի ձենը մեզ խլացրել էր: Երբ ոտը խալաղվեց, էլի առաջվան պես նղալով՝ խոր հոգոց քաշեց, էլի Լս խոսքերը սկսեց ետ ասիլ ու հոգու հետ կոճվ տալ: Վերջին խոսքն էլի էն էր՝ «Արի՛, արի՛, Ա՛ղասի, ո՛րդի, հո՛գի ջան», որ դռները ճռացին, ու ջիվան որդին հոր ձենը որ չիմացավ, «Ա՛փու ջան, գլխովդ ման տամ, դեռ սա՞ղ ես, երեսիդ դուրբան, ա՛փու ջան», «Ա՛փու ջան» ասիլը, պավածի պես հոր վրա ընկնիլն ու թուր ու խանչալ վրա գալը մեկ էլան: Հերը հենց ձենիցը մեռավ. որդուն, ա՛խ, ջրատար որդուն

էլ ժամանակ շմնաց, որ յա հորը ետ բերի, յա իրան մեկ շարա անի: Էլի աստված մեզ էր խեղճ եկել, որ սալդաթը էս ձևերձորը որ լսեց, խիշտն առած՝ տալանի պես ներս ընկավ, իրերին սպանեց, մյուսները փախան: Քոռանա իմ աչքս, որ էսպես բան չէ՛ր տեսել: Հազար անգամ Աղասու հոր հացը կտրել, հետը քեֆ եմ արել: Բարիկենդանին էլ, որ Աղասուն փախավ, նրանց տան քեֆ անողները մեկն էլ Լս էի: Իմ որդիս, ա՛խ, իմ ջիվան Մսուին էլ էր նրա հետ փախել: Բայց ես լսում եմ, թե նա դեռ սաղ ա: Աստված, դպտաստանդ քաղցր ըլի, էսպես զուլում էլ ո՛չ շհանց տաս, էլ ո՛չ տեսնինք, երեսս ոտիդ տակն,— ասեց ողորմելին ու փեշն աչքերին գրեց:

Բիզնահոմն ընկել էր, թող ու դուման՝ բերդի շորս կողմը բռնել: Էսպես վախտին դուշն էլ իր բնիցը չի՛ դուս գալիս, բայց սաղ աշխարհն էկել, Երևանու բերդի շորս կողմը բռնել էր, որն ջիվան Աղասու խաթեր, որը նրա մեկըը դուս բերելու, շունքի լսել էին, որ մուղիկով ու դոնշունով պտի թաղեն, ու էսպես բան, էսպես տեսարան, Երևանումը դեռ առաջինն էր: Սալդաթ ու մուզիկանդ բերդի դուռը կտրել էին. ժանդարմեքը ճամփա էին բաց անում: Համամների ու սուրբ Սարգսի դուռը էնպես էր սեին, սպիտակին տալիս ու դես ու դեն ծփում, ինչպես մեկ փըրփըրած ծով, որ քամու ձեռին յա սպիտակ փրփուրն ա, կիտուկ-կիտուկ, բարին, ապառաժին խփում, յա սև ջուրն ա դրմբալով դես ու դեն քցում: Թողն էլ հո բոլորը թամամ էր անում:

Տամբուր մայորը թոփուզը պտտեց, սալդաթները կարգ ընկան, մուզիկեն իր կսկծալի ձենն սկսեց, սև ձիանոնց գուլուն ու դադադի ձերն երեվեցան, ու գեներալ, աֆիցեր՝ ներսև սրբադանին մեջ արած, դուս էկան. ոտը շարժին ու սգի ձենը մեկ էլսով: Հաղար բաշից, հաղար կտրից աչք էր, որ մրմնջում էր. սիրտ էր, որ էրվում, մղկտում էր. բերան էր, որ ա՛խ քաշելիս՝ քարերն էլ հետը ա՛խ էին քաշում. սզլթում:

Մեծ ա Անասյատի հայաթը, բայց ոուս, հայ, թուրք, մեծ, պտտիկ է՛նպես էին լցվել, որ շունչ չէր դուս գալիս: Տերտերներն եկեղեցու դուռը վաղուց էին բաց արել, ճրագները վառել, շուքառները քցել, բուրվառ, խաշ, խաշվառ ձևերներին՝ մտիկ տալիս, որ մեկիդ ժամը տանին: Խալխին դեն անելուցը զվիրն էին էկել. շատը պատերովն էին ներս թափում, որ շուտով մեկ տեղ ճարեն: Էս հաղաղումն էր, որ իրար ոտնատակ էին տալիս, մեկ անդամալույծ էլ սուրբ: Թմիշ ըլելով, քանի որ ոտը խաղաղ էր, գլխին-դոշին վեր հատելով, մազերը պոկելով, «Սուրբ Սարգիս» ձեն տալով՝ հասավ, ընկավ մեկ տերտերի ոտ, որ թողա, ժամի դռանը վեր ընկնի: Աստվածասեր քահանան՝ Տեր Մարուքը՝ Հովսեփ եպիսկոպոսի հե-

րը, հենց իմացավ, թե յա ուխտ ա էկել ողորմելին, յա ուզում ա մեկ ողորմութիւն խնդրի, սիրտը մըմնջաց, հանեց, մեկ-երկու գոռոջ էլ առաջը քցեց ու տիրացվերին ասեց, որ նրան ձեռ չի՛ տան:

— Ա՛խ, քոռանաւ քո քոռացնողի աչքը, մեկ բուռը հողի հասրաթ մնա, որ քեզ էդ տեղն ա քցել, ա՛յ խեղճ տղա. էդ պատվական սուրաթը, էդ գյուղընն ու սիրուն բոյը, որ քոնն ա, ընչի՞ պետք է էդպես շուռումիշ ըլեր, շուռումիշ ըլի քո էդպես անողի կյանքը,— ասեց աչքը տրորելով ազնիվ քահանանն ու երեսը շուռ տվեց:

Հենց պատվական մարմինը տեղ հասավ, հենց մուգիկի ու շարականի ձևեր կտրեցին, մեհիղը վեր բերին, որ Հոգոց ասեն, հենց ներսես սրբազանը էն սուրբ բերանը բաց արեց, ա՛ստված, ո՞վ ունի էն լեզուն, որ պատմի, ինչ որ էստեղ պատահեցավ: Սար ու ձոր կրակ ընկավ, խալխի գլխին ջուր մաղվեցավ, էլ բերան չէ՛ր բաց ըլում. աչքն էր իր կրակը վեր ածում, սիրտն էր իր խանչալները փոխում, շունչն էր իր ծուխն ու բոցը քթիցը քուլա-քուլա դուս փչում: Ալամ-աշխարք մնաց քարացած, կանգնած: Երազ չէ՛ր, որ աչքըները բաց անեին, սլոծնեին. կրակ չէ՛ր, որ փախչէին, դինջանային. ջիգյար էր, որ էրվում էր, սիրտ էր, որ պատլուվում էր:

1

— Ա՛ղասի ջան, Ա՛ղասի. աչքիս լիսը վաղուց ա խավարել, որ մեկ երեսդ էլա տեսնիմ,— մեկ ձեռ գոռաց.— ոտնուրիս ջլերը վստուց են փետացել, որ վրեճ էլա մի կանգնիմ, սուգ անևմ. ձեռներս քոթուկի պես դոշիս են կպել, որ մեկ նաշդ էլա խտտեմ, որ մեկ նաշդ էլա դոշիս կպցնեմ, որ մեկ Լրեսիդ վրա ընկնիմ, երեսդ երեսիս տամ, հոգիս հոգուդ հետ ճամփու քցեմ, էդ լիս երեսիդ դուրբան, Ա՛ղասի, էդ ջիվան ջանիդ մեռնիմ, թա՛գավոր Ա՛ղասի: Է՞դպես էիր ուզում քո խեղճ հոր հավարին հասնիս, է՞դպես էիր ուզում քո դոստ-բարեկամի սիրտն առնիս, է՞դպես էիր ուզում Անի շինես, ումբրդ ու արեղ խավարացնես, որ բալթի քո ազգին ու աշխարքին մեկ ճար անես, ա՛յ քո հրեշտակ ջանին դուրբան: Ա՛խ, մկամ երկիրը քեզ պես ծնունդ ո՞ւնի, քեզ պես դավալ բե՞րել ա, որ էդպես անջիգյար քեզ տանում ա. մկամ Լրկինքը քեզ պես հողեղեն տեսել, ստեղծե՞լ ա, որ քեզ խլում ա. մկամ հայոց աղջը քեզ պես ուրդի, քեզ պես ճրագ էլ ո՞ւնի, որ քեզ բերել ա, հողը դի՛ի, քեզանից ձեռք վերցնի, քո ջիվան ջանը գետնին, գերեղմանին պահ տա, էդ երկնքի՛ նման լուսեղեն պատկերիդ մեռնիմ, Ա՛ղասի:

Լոռվա սարերը քեզ պահեցին, քեզ սիրեցին. Անու խարաբեքը քեզ դվաթ տվին, հարամուց ազատեցին. բաս հենց վա՞թանն էր քոռացել,

վա՞թանն էր խարաբ էլել, որ խորթ մոր պես իրան գլուխը պրծացնեց, քեզ մահու տվեց, քե՛զ, որ հազար տարի անց կենա, էլ քեզ նման զավակ ո՛չ ունեցել ա, ո՛չ կունենա: Հինգ տարի բոլոր դո՛ւ էիր մեր դաշտերի, սարերի աստվածը. հազար գերի ու անճար քո՞ ձեռիցը իրանց կյանքը նորեն ստացան, բաս է՛նքան սիրտ էլա շունեք քո աշխարհը, որ մեկ սհաթ էլա քեզ պահեր, քո արևը էդպես շուտով չթո՞ղար մեր մտնի: Աշքերս Հասան խանը հանիլ տվեց. ոտ ու ձեռ նրան դուրբան էլան, Ա՛ղասի ջան. երկինք ու երկիր ինձ համար հավիտյան խավարեցան, ջան ու զորություն վաղուց ինձանից ձեռք վերցրին, արեգակ ու լուսին վաղուց ինձ համար մեր մտա՞ն: Ծնող, ազգական դեռ չե՛մ տեսել, որ սիրտս շերվեր, բայց լլած շունչս էլ քե՛զ համար էի պահում, քառացած անկաջներս քո՞ ձեռին էին հասարթ մնացել, խավարած սիրտս քո՞ անունովն էր պայծադանում, մխիթարվում. քո անուշ ձենին էի մնում, որ մեկ լսեմ, հետ հոգիս տամ. քո լուսեղեն պատկերին էի կարոտ, որ մեկ գայիր, էն խավա՛ր զնդանին լիս տայիր, որտեղ ինձ պտի դնեին. էն սա՛րը գերեզմանին շունչ տայիր, որ ինձ պտի ծածկեր. էն տեսնուլ-լսողին էրեիր, որ իմանային, թե դո՛ւ, դո՛ւ ես ինձ վրա սուգ անում, քո արևին մատաղ. հմիկ, ա՛խ, ի՞նչ կըլի, երկնքիցը մեկ կրակ ընկնի գլխիս, ինձ էրի, փոթոթի, կամ երկիրը պատուվի, ինձ նեքսե տանի. ա՛խ, ե՞ս պետք է քո սուգն անեմ, որ աչք էլ չունիմ. ե՞ս պետք է քո վրեճ գամ, որ չե՛մ էլ տեսնում. հո՞ղը պտի ըլի քո գերեզմանը, թե՞ սիրտս. մարդիկ են մենակ վրեճ լալի՞ս, թե՞ սար ու ձոր էլ. գիշե՞ր ա, որ քեզ թաղում են, թե՞ ցերեկ. արեգա՞կն ա աչքը բռնել, խավարել, թե՞ լուսինը. հրեշտա՞կք են քեզ շրջապատել, քեզ ուլբում, թե՞ մարդիկ. երկընթե՞մն եմ քեզ հետ, թե՞ երկրումս, էդ սիրուն ջանիդ մեռնիմ, Ա՛ղասի:

Հերնումերդ առաջիս կանգնել, խնդում են, հրճվում են, քե՛զ են կանչում. թագ ու պսակ, լիս ու ծաղիկ քե՛զ վրա են վեր գալիս, քե՛զ պետք է զարդարեն. թագավոր ու նահատակ քո առաջն են եկել. բոլորը տեսնում եմ, բոլորի միջումն դո՛ւ ես արեգակի պես փայլում. բաս էս ի՞նչ տխուր ձեն ա, որ անկաջս ա ընկնում. բաս էս ի՞նչ կոծ, կսկիծ ա, որ վեր ա ըլում. բաս ո՞ւր ա նազուդ, ո՞ւր քո ջիվան երեխեքդ, որ թողել, գնում ես, չե՛ս հարցնում. բաս էս ի՞նչ քարեր են, որ շոքած տեղս ծընկերս ջարդում, մաշում են. չե՛, վա՛յ իմ գլխիս, սրկիս. դո՛ւ ես երկնքումը, ե՛ս, ե՛ս, ողորմելիս՝ միայն երկրումը, էս փո՛ւչ աշխարհումը, էս խավար տարտարոսումը, էս փշալլեց ձորումը, ե՛ս՝ առանց քեզ. Մոսին, ու ո՛չ Աղասին, մարմինն, ու ո՛չ հոգին. լաշը դարտակ, բայց ո՞ւր հրեշտակն: Քե՛զ հետ կյանք քաշեցի, առանց քեզ թո՛ղ չըլի. քո կողքին արևս

բաց էլաՎ, իմ առաջին՝ քոնը մեր մտաՎ. էս շունչը կրակ կդառնա, ինձ կլրի. էս հողը դժոխք կդառնա, ինձ կմաշի. էս մարմինը, որ ինձ պետքը չի՛, քե՛զ, թո՛ղ քեզ դուրբան ըլի, քե՛զ. ինձ ո՞ւր ես թողում, դու գնում. ինձ ո՞ւր ես թաղում, դու թաղում. երկիրն մեկ տեղ վայելեցինք, օրորոցում, շոլում դու էիր իմ կենաց ընկերը, դու՛ իմ սրտիս սիրեկանը, ես՝ քո աղիվ բարեկամը: Մկամ հերնըմեր, որ քեզ լաց չըլին, ազգական, սիրելի՛՛ վրեղ շկանգնին, բաս քո ջրատար Մոսին՝ քո պահած որդին, քեզ կուղարկի, ինքը կմխիթարվի՞, քեզ հոգին կտա, որ հետո չի՛ գա՞. չէ՛ չէ՛, էդ սուրբ երեսիդ մեռնիմ, որ էլ չեմ տեսնիլ. դու գնա արքայությունը, ինձ տա՛ր դժոխքը, տա՛ր, էս աշխարքն էլ չի՛ կարող ինձ պահիլ. մարմնիս աչքը քեզ չի՛ տեսնում, հոգուս աչքը հո բա՞ց կըլի, քո ջանին մեռնիմ. թե երկնքումն էլ քեզ չկարենամ խտտիլ, գրկիլ, հետո խոսալ, մոտոզ նստիլ, հրեշտակ տեսնելիս, գլխովդ շրջելիս, դրախտումը նայելիս, լիսն վրեղ գալիս, որ քեզ տեսնիմ, քե՛զ, Ա՛ղասի ջան. սուր խրին սիրտս, էլի կխնդամ. կրակ վառեն գլխիս, էլի կցնծամ. տա՛ր, տա՛ր քո բարեկամն, թե չէ ես կգամ, որ ես շմնամ... Ա՛խ...

— Ա՛խ, էս ո՞ւմ ձենն էր, որ լսեցի. քար առե՛ք, ա՛յ ջամըհաթ, ինձ սպանեցե՛ք. սուր առե՛ք, ինձ թիքա-թիքա՛ արե՛ք,— մեկ ձեն էլ խալխի միջիցն վեր էլալ ու, հենց իմանաս, մեկ ամպ տրաքեց:— Մոսի՛, ո՛րդի, առաջ ի՛նձ սպանի, ի՛նձ թաղի, ա՛յ իմ կորած որդի, որ իմ ջանը հանեցիր, իմ սիրտը մաշեցիր. քո հալետր հորը խեղճ արի՛. էս սպիտակ մազերը քեզ դուրբան, բա՛լա ջան: Թո՛ղ մեկ շունչդ էլա առնիմ, է՞. վա՛յ իմ գլխիս, արեհիս: Մո՛սի, Ա՛ղասի. երկի՛նք, քանդվեցե՛ք, աշխարք, հիմքըդ կործանվի՛: Հա՛սան խան, դժո՛խք, դժո՛խք. ինձ տարե՛ք, ինձ կերե՛ք: Մո՛սի ջան, բալա՛ ջան, դու ինձ թողիր, դե՛, կշտացիր. ե՞ս պետք է քո հողը բուռն անեմ, էս շորացած ձեռները պետք է քեզ թաղե՞ն. ընչանք ես գետինը շմտնիմ, քեզ երկնքումը տե՛ղ կանեն: Գնա՛ք բարով, աղիվ ո՛րդիք ջան, գնա՛ք բարով. սիրով ինձ էրեցիք, ես էլ էս սրով հոգիս ձեզ կտամ, մարմինս՝ հողին, որ ձեր առաջին, աստուծո բեմին, իրար հետ ինդանք, իրար հետ ցնծանք, իրար հետ տանջվինք, իրար հետ մաշվինք. գնա՛ք բարով՝ հերնըմերով,— ասաց ողորմելին:

Թուրը պսպղաց, արինը շոռաց, ամպը գոռաց, օրը խավարեց. թըվանքները ճոռացին, դագաղները բարձրացրին, շարական ու երգ վերջացրին, ու Քանաքոու Վերի եկեղեցին էրկու հեր, էրկու որդի մեկ օրում, մեկ տեղում մինչև էսօրը առել՝ պահել ա իր սուրբ ծոցումը, որ դատաստանի օրը լիս քցի, իրանց փառքին հասցնի:

Գերեզմանն կորած, նազուրը թաղված,
 Աշխից հեռացած, մտխից մոռացած,
 Իրանք անլեզու, աշխարհն անխրավ,
 Որ հայոց ազգիցն անթիվ ու անբավ
 էսպես քաջ որդիք խլեց, շկշտացավ.
 Ո՛չ մատուռ նրանց գլխին կանգնեցավ,
 Ո՛չ արծան նրանց անուներ բողեց,
 Ո՛չ ազգի միջումն հիշատակն լսվեց:
 Դո՛ւ, քննուչ Մուսա՛, որ ինձ շարժեցիր,
 Իմ էրված սրտին գորություն տվիր,
 Ա՛խ, էնքան շառնխ հողիս, շմեռնիմ,
 Որ իմ ազգի սուզն անեմ, հետո մտնիմ
 Քո թևի տակը, նազելի՛ Մուսա:
 Քեզ թո՛ղ Աղասին, իմ սիրուն Մուսա,
 էնքան ամանաթ մնա, որ սրտիս
 Մուրազն, ա՛խ, առնիմ, հետո ես գալիս՝
 Իմ ազգի հսկային ինձ որ ճանաչեն,
 Ինձ իրանց կշտիցն շգրկեն, շասեն.
 «Անիրա՛վ որդի, մեր հողի վրա
 էնքան կանգնեցիր, կացար համեշա,
 Մեր արևնը չէիր, որ շի՛ ցավեցիր,
 Մեր արինը տեսած՝ դու մեզ շնիշեցիր»:
 Ո՛չ, քեզ՝ Ա՛ղասի, սիրուն իմ Մուսա,
 Որքան շունչս, արինս դեռ իմ վրես ա,
 Ինձ լուն ու հանգիստ, ինձ փառք ու պարծանք
 Ես էն կհամարեմ, որ իմ բոլոր կյանքն
 Չոք տամ իմ ազգին, որ ձեր առաջին
 Ես, ա՛խ, պարզերես լինիմ, երևիմ,
 Չեր գերեզմանին, սուրբ հողին մեռնիմ:—

<ԵՐՐՈՐԳ ԳԼԽԻ ՎԵՐՁԸ>

Զ Ա Ն Գ Ի

<1>

Ինչպես մեկ կատարած վիշապ՝ երկնքիցը թռած, գլխիվեր ճուղակ, մեկ տուտը Սեանի հանդարտ ծովումը, մեկ տուտը Արագի քրքրված դրադումը, սար ու ձոր կխշոր տալով, քանդելով, տապալելով, քափ ու քրտինքը բերանը կոխած, գզղված մազերը քյալլին ցցած, կասլը կտրած, գծված, ունիսն ավազով, քարով, զիբիլով լիքը, էս կողմն, էն կողմն փընչացնելով, ճոթուելով, ջարդելով, տակ ու դրաղ ծամելով, բրդելով՝ մեկ թևն իր ծոցի, էն սև՝ մութն ու շանգը կոխած, խեանդ-խեանդ կտրատած փորն ու դոշը բաց արած, ծառով, թփով զարդարած ձորի գլխովը քցած, մեկ թևն էն նե՛ղ, շո՛ր, տխո՛ւր Կաքավասարի տակիցը որ ական թոթափել դուս չի՛ պրծնում, վազում,— ու հրո՛վ, սրո՛վ, բոցո՛վ, բրո՛վ, փոնչալով, մոնչալով, խոնչալով, քարի,՝ քարափի գլուխ վե՛ր հատելով, իր փորը խցկելով, վե՛մ, ապառած իրար ծեծելով, կայծակին տալով, ճչալով, ճոնչալով, թնդալով, դղրդալով,— ցած ափները, սասանահար գետինը պոկելով, պոճոկելով, քրքրելով, քրքրվելով, կենդանի, անկենդան, իսան, հայվան գետինն զարկելով, բամբաչելով, խլացնելով, քառացնելով, սրսրթացնելով, վրվրթացնելով՝ վառված, կրակված աչքերը արնով լիքը, յալը ցցած, ատամները դրճտացնելով, կրճտացնելով, դաշտ ու տափ դրճբացնելով, դրնգացնելով, դմբդմբացնելով, դնգդնգացնելով, ու կայծակի թուրը բերնին բռնած, վրա պրծած որ չի՛ գալիս ամեհի Զանգին ու Չորագեղ մտնում, որ Հայաստանի սուրբ գետինը ոտնատակ տվողին, մեր նախնայաց մաքուր գերեզմանները քանդողին, կործանողին, մեր նահատակաց սուրբ, անմեղ, արդար արիներ թափողին, կիսորողին, մեր սաստվածաբնակ տաճարները, Եկեղեցիքը ավերողին, ապականողին, մեր հոյակապ թախտերը, քաղաքները իլողին, փչացնողին, մեր անճար, օրվան հացին կարոտ, Լթիմ, ցրված, սասանած, գերի ընկած, հարամու, թշնամու ձևոն կոտորված, երկրե-երկիր կորած, փչացած, խեղճ, անտեր ազգի տունը քանդողին, հողի հետ հավասարողին՝ ու մեր շար հարամու բունը, անօրեն թշնամու տունը, մեր արիներ իմողի թախտը, մեր աշխար-

քը քանդողի ամարաթը, նրա արինաշաղախ բերդը, նրա ոսկորաշեն բուր-
ջը, նրա զոդաբնակ տեղը, նրա գազանաբնակ հողը՝ քանդի՛, տապալի՛,
փշրի՛, ավերի՛, տակ ու գլուխ, գլուխ ու տակ անի՛, քարեքար, պատեպատ
տա՛, հիմնատակ, բրիշակ անի՛, կլանի ու՝ նրանց միջի ըլողներին, դրսի
թագածներին, գլխումը բուն ղնողներին, տակումը բուն մտնողներին՝ քշի՛,
տանի՛, սբբի՛, ողողի՛, քիթա-թիթա, փառչա-փառչա անի՛ ու մեր խեղճ աշ-
խարքի, մեր ողորմելի ազգի աղի արտասունքը սբբի՛, էրված, խորովված
սիրտը հովացնի՛, զովացնի՛, մեր հազար տարվան թունալից, անբժշկելի
յարեն կտրի՛, վերջացնի՛, որ հազարների, բյուրավորների ցավամաշ հոգին
ուտում, կեղևքում, մաշում, տոշորում, սաղ-սալ, դալար ու զվարթ՝ էս ան-
գո՛ւթ ազգին, անողո՛րմ գաղանին շատ տարի, շատ դար դուրբան էր տա-
լիս, վերջացնում:

Գիշերվան մութը գետինն առած ժամանակին, որ մարդ իր շվաքիցն
էլ սասանում, սարսափում ա, ու բազի դիվահալած, մահատագնապ ան-
ցավոր՝ երեսին խաշ հանելով, Հավատով խոստովանիմն ասելով, սրբոց,
մարգարից անունը տալով որ Զանգվի կարմնջի վրովը անց չի կենում ու
Կոնդի շոր դարդուսը նի ըլում, սարսափը ջանն առած, լեզուն բերնումը
սառած, աշու կողմն՝ Երևանու զարհուրելի բերդն ու թուրքի գոռխանեքը
(գերեզմանատուն), ձախու կողմն՝ ղնգերը, ջաղացները, որ շեն ձորումը
Բխխկացնում, շխխկացնում, ու փոքր ինչ հեռու՝ շանգը կոխած, կամա-
բակապ համամները ու տխուր Զորագեղը՝ փոսումն ընկած, ձենըները
փորըները քցած, առաջին՝ Երևանու Շհարը, տրտում, դառնավարամ սփ
քողն երեսին փռած,— որ շե՛ն երևում, հենց իմանաս, բոլորն անդունդն
ա գնում, բաթմիշ ըլում, քանի մարդ բարձրանում ա, վեր ըլում,— ու
հեռովանց որ արթուն շները տների կտրներիցը շեն վնգվնգում, օռնում,
հաշում, ղշղրու տալիս, էլի ձենները փորըները քցում, բարակ ձգում, զլում
ու քթերիցը իրանց տխուր, սարսափելի կոնգոռնալը դուս թողում, նվում,—
որ սուր-սուր սարերի, թափեքանց գլխըներիցը, տակըներիցը սովամահ
գիլանը ֆորսի հոտն առած, փրփրած, անկուշտ բողաղներն ու ոխըները
շե՛ն բան քցում, ոռնում, շան պես կոնձկոնձում, որ նրանց խաբեն, մոտ
զան, ներս մտնին՝ կամ իրանց զգզզեն, պատառեն, խեղդեն, դաղըթմիշ
անեն, կամ մեկ անմեղ գառն, մեկ կաթնակեր, ճամփեն մոլորած, տունը
կորցրած ֆորթ, կամ մեկ նախրիցը ետ ընկած, քուշում կամ քարի տա-
կի կուշ էկած արդար կով, կամ առջև յաբու, կամ ծնած դսրաղ, կամ մեկ
բեզարած, իրան համար հանգիստ, խաթրջամ նստած արոճող ոշխար
գտնեն ու լափեն, կամ մեկ շատ բանացրած, հալից իսպառ ընկած, տի-
րոջիցը խռոված, տանիցը դուս արած, էստեղ-էնտեղ շոր-շոփ, ժեբը սուր

փուշ կրծելով, ծամելով, ղոթոր անկաջները թափեթափ տալով, իր սև օրիցը բեղարած, ձևոք վերցրած, անատամ, անպոչ, անլեզու, հայվան՝ մեկ խղճալի է՛ջ, պարապ ուստ բերեն, հետը խաղան, ծլունգ-ծլունգ ըլին, ջահելութունը միտքը քցեն, որ մեկ քեֆը բացվի, սաղը քոքի, ու հետո իրանք իրանց բանը տեսնին, մաքրազարդեն: Սրանց սոսկալի ձենի հետ էլ որ ձուրբի միջիցը, քարափնների արանքներիցը, ապառաժների գլխներիցը, բաշերիցը, թփերի, քուրի տակերիցը, դզերիցը, շուերիցը, բներիցը մեկ կատաղած արջ կամ խորամանկ աղվես, կամ վախուկ շախկալ, կամ մեկ ամենի քաֆթառ, կամ գլխիցը ձևոք վերցրած ալապաստրակ իրանց սոսկալի, վարզանդելի ձեներն իրար շեն խառնում, գոռում, մոռում, բռնում, մնկմնկում, ճնկճնկում, ճշում, խառանշում, բառանշում, բողբում, ճղղում,— կամ անքուն աքլորները իրանց տիրոջը կամենալով արթուն պահպանիլ՝ լեղապատառ, սոսանահար վախտ-բեվախտ որ շեն թրալըրտում, թևները թափեթափ տալիս ու ճղլանի ձենները նեղ բողաղներիցը՝ մեկ խոր ձորից, մեկ փոսից, մեկ բաշից յա կտրից հանում, կանչում, անկաջ դնում, էլ ետ ծղրտալով կանչում,— կամ հիմիկ ոսի սաղաթը, էն ժամանակը թուրքի դարավու սարվազը, ինչպես գերեզմանիցը նոր գուս էկած, գիվանոնց ճանկն ընկած, ոտ ու ձևոք կապած, սուրն առաջին հանած, մահասպարտ մեղավորի պես որ ուղղամ ըլին՝ հոգին հանեն, թև բերանը բաց անի յա ծպտա, սևամորթ փափախը խոր, քիթը քցած, աչք ու ունքը կալած, ծանր, կամաց, սուս, փուս՝ ոտները փոխելով, աչքերը տրորելով, քնահարամ արշտոտալով մեկ մութը պուճախից կամ մեկ բուզկի տակից որ գլուխը չի՛ հանում ու խուլ, խոր, զարհուրելի, փոքն ընկած ձենով «Ալո՛ւ-շա՛յ» կամ «Խարա՛ր-դա՛ր, սա՛ր-հե՛-սա՛ր» գոռում, կանչում,

Որ քամին մեկ կողմից, բուքն ու բորյաղը մյուս գեհից, ինչպես կատաղած դահիճ, սրարծակ դամշով, մաթրախով, թոփով, մզրախով՝ սարերի գլխերներիցը, ձորերի միջիցն թո՛ղ, ա՛վազ, հո՛ղ, ա՛ղբ, ղի՛րիլ առաջն արած՝ փոսերիցը հանում, պատեպատ չի՛ տալիս, դետնիցը պոկում, քարափին խփում ու՝ ծառերը ջարդելով, խոտերը ճոթելով, դետինը ճղելով, մեկ ճուղք մյուս ճղքի, մեկ պատ մյուս պատի, մեկ տախտակ մյուսին չի՛ սաստիկ կպցնում, թրխկթրխկացնում, զրխկզրխկացնում, մեկ կա քարափին քարով բռնցքում, մեկ էն սարի գլխին դմբգում, բամբաշում, զրխկացնում, թրխկացնում ու մեկ կիտուկ հող, ալազ՝ շունչդ քաշելիս կամ աչքդ բանալիս, էրկու ձեռով բերանդ ու բաց քիթդ չի՛ խցկում, լըցնում, շունչդ կտրում, քիթդ կալնում, փակում, աչքերդ խավարացնում ու անկաջիդ տակին թոփի գլուխի պես կամ սուր նետի նման վզվզալով,

ղզղալով ետ դառնում շուտով, երեսիդ էնպես խփում, որ աչքերդ մըթնած՝ կեծակին են տալիս, ու դու տեղնուտեղդ շէս շշմում, շշկում, թըմբըրում, սասանում, քար կտրած մնում ու սառած կանգնում, ու աներեւոյթ թշնամիդ էլ ետ ձին շափ քցած, էլ ետ հրեղեն բոցով որ շի՛ սարերի, ձորերի ջանին դաստ անում, հասնում, թակում, մեյդանը բաց անում ու՝ թնդում, դղրդում, շաշում, շառաշում, ճայթում, կատաղում, փրփրում, խոնշում, դոնշում, գլուխը թափեթափ տալիս, նայում, ձենը կտրում,

Որ աչքդ կիրացած, ջանդ սասանահար, խելքդ թռած՝ հանկարծ, ինչպես մեկ խոր քնից, գլուխդ ահիվ, սասանմամբ շէս բարձրացնում, առաջըդ քցում ու՝ ամեն մեկ խորից, փոսից, ամեն մեկ ճեղքից, մուրը արանքից էս կողմն, էն կողմն՝ հեռու տեղերից, ծառերի տակից, բաղերի միջից, սարերի գլխից, Զանգվի դրաղներիցը ծիրանի փետի շաղ ալավը, կրակի վառ բոցը հրեղեն ձողու պես վովաւում, խավար գիշերը թրի պես ճղելով, սև մուրը, թանձրամած ծուխը, պեծն ու վառ կայծակը վերըվեր շէն խփում, ձորերն ու երկինքը կրակում ու՝ խավարը կոխած սև խոռոչների, բերանները բաց էրերի, օձի պես ոլորված ճեղքերի, քաջքի պես ճուրակ էլած, շանգրները դես ու դեն քցած, մազերը խճճված, ծամերը կախ ընկած, դոշ ու ծիծ ետ ճոթած՝ բարձր ծառերի, դիվի պես երեսը դեմ տված կանգնած, անահ, անվախ, սուր, ցից, իրար վրա թինկը տված, երես-երեսի դրած, բերան-բերնի խփած, խավարողեմ ծոցները բաց արած, ատամները սրած դարհուրելի Բաբափների սոսկալի սֆաթները շէն բաց անում ու էլ ետ խփում, ու էլի՛ խելքը ցնդած, ընկնավորի (թուլացկոտ) պես շատ թրպրտալուց, ծեծվելուց, դես ու դեն գլորվելուց, դրձուտացնելուց, ղնջուտացնելուց հետո իրանց-իրանց էլ ետ աչքըները շեն խփում, տազ անում, անշունչ, անսաս մնում, դադարում:

Ու է՛ս հազադին, է՛ս սարսափելի սհաթին, որ բազի վախտ էլ երկինքը իր ալեկոծութունը շի՛ սկսում, սարելը ջարդում, ամպերը տրաքացնում, կեծակի լախտին աշխարքի շորս կողմի գլխին վեր հատում, փշուր-փշուր անում, ու Զանգին, սարսափելի Զանգին էլ որ մեկ կողմից շի՛ գոռում, մոնշում ու թուլ ձեռները, անկազմ ոտները քարեքար տալիս, թող, դուման անում, բառանշում, ու քամու վզվզոցը, երկնքի տրաքոցը, քարափի ճոճոցը, սարերի դրմբդրմբոցը, ձորերի դրնգդրնգոցը, ծառերի խշխշոցը, էրերի խոնշոցը, ղնգերի, ջազացների թրխկթրխկոցը, գետնի վրպնդալը, տների թնդալը, պատերի տրաքտրաքոցը, շների, գիւանոնց, արջերի, դարավույների, աքլորների ծղրտալը, ճչալը, ծվալը, բառանշիւրը, խառանշիւրը, վնգվնգոցը, կոնձկոնձալը, ճնկճնկալը իր ահագին ձենի հետ

չի՛ խառնում, ուրուում, փորը քաշում, էլ ետ, մեկ ընկնից հետո, հազար կողմերով դուս փշում, ցանում ու սարերի, ձորերի, քաղաքների բերանը էլ ետ լեզու դնում, էլ ետ շունչ տալիս, որ իր քաղցր ձենը քաշեն, դամ անեն, իրանց դժոխային քեֆն արամիշ անեն, պար գան, ծափ, ծիկա տան, ծղորտան, դիժինա քցեն, քեֆ անեն, խնդան, ցնծան,

էս հաղապին, որ աստված ո՛չ շհանց տա, մեկ անծանոթ անցավոր որ Կոնդի դուզը չի՛ նի ըլում յա Ասլրանքափուսիցը՝ վեր գալիս, որ Զանգ-վի վրովն անց կենա, աչքը շաղվում ա, գլուխը շվարում, ու հենց իմանում ա, թե մեկ ահագին սար վրեն փուլ էկավ: էլ ո՛չ առաջն ա տեսնում, ո՛չ ետևը: Քարացած, փետացած՝ մնում ա տեղնուտեղը սառած, ցցված: Ինչպես երազում՝ մեկ հեռու, խոր տեղից մեկ խուլ դրդոց անկաջդ ընկնի, ու հենց իմանաս, թե երկինք, արեգակ, լուսին, աստղեր իրարոցով դիպան, փշրեցին, փշրվեցին, կոտրեցին, կոտրվեցին ու զոդալով, դոդոտալով, պատռելով, պատռվելով վեր թափեցին, ու՛ անդո՛նդ, դժոխք, արքայութուն, տարտարոս, հրեշտակք, դիվանք, սերովբեք, քերովբեք, Սաղայել, Սաղանայել, սասանած, սփրթնած՝ հրեղեն սրով, բոցեղեն թրով, ամպով, կայծակով թոթափում են, վեր ընկնում, որ աշխարհս վերջացնեն ու հետին դատաստանի տեղը պատրաստեն, որ Աթոռ աստվածությանը իջանի, բազմի ու անիրավ՝ մարդիցը հեսաք պահանջի, որ

* Ասլրանքափուսն Ասլովնց մենծ իզու տակին ա Քանաքոցիք պատմում են, թե մեկ շորան, շըբ ըրածած, տուն գալիս, տեսնում ա բիրադի իրան աղաբին մեկ դուռ բաց էլավ: Մտնում ա ներս, աչքդ ըրարին տեսնի. ջավահիր, մարգարիտ, ոսկի էնքան ա, որ էլ հեսաք չի՛ կա: Իշի բեռան մոխիրը դեն ա ածում մեր բախտավոր իշարածը ու խարարները պրտեպրտենկ ջավահրով լցնում, դուս գալիս: Մի թիչ տեղ որ գնում ա, ձեռի փետը միտն ա ընկնում: Աշըբ շկշտացած՝ էն փետի խաթեր ետ ա դառնում, հենց ուզում ա, որ դուս գա, էլ դուռը չի՛ կա: Նա էն տեղ ա իր սե օրը լաց ըլում ջավահրի միջում, իշարածի խաթունը՝ տանը, շունքի անբան շըբ ի՛նչ կիմանար, թե վրինը ջավահրի՞ ա, թե աղք. տեքալով որ տուն չէկավ, դուռը անկաջները կախ արած կանգնեց, ազիզ խանումի լեղին պատռեցավ, որ տեսավ, թե իր սիրելի մարդը չի՛ կա: Քիչ էր մնացել, որ իր գրաստին էլ խոկի, բիրդանբիր մեկ զատ սպաղաց: էնպես իշին ուրիշ թագավորութուն կտար, ամա մեր տանտիկինը շունկու: Իր օրումը մարդին էլ չէ՛ր էնպես մուրազով, կուշտ փորով պաշ արել, ինչպե՞ս մեր էշ աղային, ու նոխտիցը բռնեց, տուն հրավիրեց: էն էս սիրովը դարմացած՝ լեզու էլավ ու, ինչ որ անց էր կացել, պատմեց: Աստված իշարածի դատաստանը քաղցր անի ու ամեն քրիստոնեի էնպես մեկ իշարածի ոռաստ բերի:

Մեր դեղցիք էս էլ են պատմում, թե էս տեղ էր, որ մեկ ըրգուն, բազարիցը գալիս տեսան, որ իրանց Ապով պալը, որի լավութունը հազար բերան էսօր էլ պատմում ա, ետին շունչը հասած՝ վեր էր ընկել: Որդու հարսանքավորը տունը լցվել էին, որ հոր մեկիցը ուսըներին դրած բերում են: Հարսանիքը սուգ ա դառնում: էնպես են սսում, թե դեղել են:

հենց իմանում աս, թե աշխարքն իրն աս, ինչ ուզենա, է՛ն պետք է անի,— էսպես աս ողորմելի անցավորի հոգին ու սիրտը խառնվում, երկրից երկինքը գնում, իր վախճանը տեսնում ու արյան քրտինքը երեսիցը՝ մեղա ասելով, իր մեղքն հիշելով սրբում, երբ աչքի առաջին կամ Քանաքեռ աս բացվում, կամ Նորագեղի դուզը:

<2>

էսպես մեկ սարսափելի գիշեր էր, որ Ապովենց Հարությունը՝ Քանաքեռու աղնվական անձանց մեկը, Ապրանքափոսիցը դուս էկավ, մտավ իրանց մենծ իգին, տեսավ կատեպանները (բաղմանչի) բոլոր քնած են, էլ դիմիշ շարավ, որ նրանց վեր կացնի, ինքը, քյահլան ձին տակին, ասեց՝ մեկ Գորգոշանը դիպչի յա բանդը գնա, տեսնի, թե ջուրն ընչի՞ չի՞ գալիս: Մութն էնպես էր գետինն առել, որ մատդ կոխեիր մարդի աչքը, չէ՛ր իմանալ: Բայց բոլոր քարերն էլ, որ բերանները բաց անեին, նրան չէ՛ին կարող վախոացնիլ, է՛ն աներկյուղ սիրտն ուներ մեր քաջ հայազգին: Թուրք ու հայ կսօր էլ կասեն, թե նրա ո՛չ սրտին, ո՛չ լեզվին սարն էլ չի՞ դիմանալ: Բաղերի գլխովը տվեց մեր սրտոտ իգիթն ու հասավ Գորգոշանի գլուխը. ջրի բաժանվելու տեղն էս էր: Տեսավ, որ էստեղ էլ աս ջուրը պակաս: Հենց վերի եկեղեցու գլխովը պտտեց, որ մեկ բանդին հասնի, ջուրը կապի, աչքը որ ևտեր չքցեց, մնաց տեղնուտեղը սառած: Չէ՛ր գիտում, թե ի՞նչ տեղ աս: Ուզում էր ետ դառնա, սիրտը չէ՛ր տալիս, ամոթ էր համարում իր գլխին. ձիուն էր զոռ անում, ձին անկաջները խլշացնում, փընչացնում էր, ետ վազում: Չորս կողմը բոլոր մութն ու խավարը կոխել էր, բայց եկեղեցու գլուխը արեգակի պես փայլում, ճաճանչում էր:

— Սո՛ւրբ Մարիամ Աստվածածին, քեզ եմ կանչել,— ասեց բարկապաշտ հայազգին, ձիուցը վեր էկավ, մեկ դրազ տեղ կապեց, ու երեսին խաշակնքելով՝ մտավ գերեղմանատունը:— Աստված ձեր հոգին լուսավորի, ա՛յ արդար ննջեցյալք,— ասեց ու մտավ ժամի հայաթը:

Քանի Քանաքեռու աստղը ծովել, հազար հարուստ տանիցը քառասուն տուն էին մնացել ու էն էլ աղքատ, ողորմելի, օրին հացին կարոտ, էս սուրբ եկեղեցին էլ մնացել էր ամալի: Տարեներ մի անգամ էին էնտեղ ժամ առում, էն էլ սուրբ Աստվածածնի տոնին: էստոր համար դուռ ու հայաթ բաց էր մնացել: Հենց մեկ քանի ծունր դրեց, էրեսին խաշ հանեց ու ուզում էր, որ սեղանն էլ համբուրի, գնա իր բանը, էնպես գիտես, թե թեիցը քաշեցին: էնպես որ սառած, կանգնած մնաց ո՛չ, հանկարծ մեկ երևիսի ձեն ընկավ անկաջով: Կարծում էր, թե երազ աս տեսածը, յա

միտքն ա իրան խաբում: Մի քիչ էլ որ անկաջ դրեց, մեկ ուրիշ ձեն էլ ընկալ անկաջը, ու պարզ լսում էր, որ մեկ երեխա՝ ձենը փորն ընկած, հեկեկում էր:

— Նա՛նի ջան, նա՛նի. ա՛խր մի աչքդ էլա բա՛ց, ա՛յ քո շարը տանիմ: Մեզ ո՞ւր բերիր էստեղ. էս մեռելները հո մեզ կուտեն. մեր ճարն ո՞վ կըլի, որ դու էլ քնում ես, աչքդ չե՛ս բաց անում: Վե՛ր կաց, գնա՛նք տուն, քանի՞ լաց ըլիս, քանի՞. մեր ափուն հո կորել չի՞, էլ ետ կգա, ի՞նչ էս էդքան սուգ անում: Մեզ թաղի՛ր, նա՛նի ջան, մեզ մորթի՛ր, ջուրն ածի՛ր. մեզ հարամին կգա, կտանի, մեզ ի՞նչ կանես էս շոյումը: Նա՛նի ջան, նա՛նի. էդ սի՛րուն երեսիդ ղուրբան, ընչի՞ շես մեկ խոսք էլա ասում, ախր քո երեսեքը չե՛նք, ի՞նչ արինք, որ էդպես մեզանից նեղացար: էլ քո սիրտը չե՛նք կտորիլ, քո հոգուն մատաղ, թաք ըլի մեզ սիրես, մեզ պահես, մեզանից էլ շխոռլիս:

Ա՛խ, էնպես զարհուրելի սհաթին ո՞ւմ անկաջն էս ձենն ընկնի, որ սիրտը շտրոքվի, շխոռո՞վի: Նազուն էր, ա՛յ իմ սիրելի կարգացող, էս մերը, որ երեսեքը սուգ էին անում: Թե դու էլ սիրտ ունիս, չե՛ս ասիլ, թե շինուլի ա էս սլատմությունը:

Սե՛րը, սուրբ սե՛րը, որ բալասանի պես կենդանացնում ա մարդի սիրտը, ու թրի պես կտրատում, սե՛րը, ի՞նչ ասես, որ շանի: Ի՞նչ կրակ կարա անսեր սիրտը տաքացնիլ. ի՞նչ ջուր կարա սիրով վառված հոգին դինջացնիլ, հանգցնիլ: Սիրով վիրավորված սիրտը ո՛չ հողից կվախենա, ո՛չ գողից. ո՛չ ահ գիտես, ո՛չ վախ. ո՛չ սրից երեսը կզարծնի, ո՛չ ջրից: Քանի շատ ա սերը, էնքան քաղցր ա տանջանքը: Սերին ի՞նչ կդիմանա, որ մահից վախենա: Սիրելուցդ զրկված վախտը հողն էլ ա բերան առնում, քեզ ուտում, քարերն էլ են աչքումդ մզրախի պես ցցվում, քաշած շունչդ էլ ա քեզ կրակ դառնում, էրում, փոթոթում, քո մարմինը քեզ գերեզման դառնում, քո սիրտը՝ քեզ դժոխք, քո աչքը՝ քեզ արյան ծով, քո ձենը՝ քեզ ամպ ու որոտումն, մրրիկ, փոթորիկ, բաս Նազուն կարո՞ղ էր առանց Աղասուն կենալ, ասած խոսքը, նրա հետ կապած ուխտը չկատարի՛լ Ճշմարիտ սիրողի մեծ մուրազն հենց էն ա, որ իր սիրելու խաթեր մեռնի. Նազվի սիրելին էր հողումը, է՛ն թագավոր տերը, է՛ն աշխարհի աչքի լիսը, բաս նա կարո՞ղ էր, առանց նրան, աչքը բաց ու խուփ անի՞լ կամ մեռած, գնացած շունչը երկար քաշի՞լ— Գլուխը զրկ էր գերեզմանի վրա, երեսեքն առել զոշի տակը, լիսն էկել էր, շորս կողմը բռնել, բայց ողորմած երկինքը դեռ չէ՛ր կաճեցել նրա սուրբ հոգին առնի, ընչանք էն անմեղ էրեսեքանցը մեկ տեր լիս կընկներ: Նա էլ հո գլխընկերին կանգնած էր: Մեկ ա՛խից ավելի էլ ո՛չինչ շիմացավ էս էկողը: Երանի՛ էն դերեզ-

մանին, որ էսպես կսիրեն: Ծրանի՛ էն հողին, որ երկու սիրելու մարմինը էսպես իստակ, անարատ կտանի, կպահի, որ աստուծո առաջին սարգերես դուս գան, մեր ևրկիրն էլ, որ երկնքի քիրն ա, մեր հոգին էլ, որ աստուծո սուրբ պատկերը:

Նազդուն էլ գնաց, Աղասին էլ, նրանց էրևիտեքանց տերն էլ աստված հասցրեց, աստված կթողա՞, որ իր որդիբը կորի՞ն: Մենք էլ մեկ օր կերթանք, մենք էլ, ա՛յ իմ սիրելի հայրենակիցք. ասա՛, որ Աղասու պերեզմանն էսօր քո աչքիդ առաջին էլ ըլի. դու շնո ա՛յի քաշիլ, ողորմի տալ ու մտքումդ ասիլ. «Ի՞նչ կըլեր, ես էլ քո ընկերների մեկն էի էլել, իմ Հայրենիքը սիրել, իմ ազգին լավություն արել, որ ինձ էլ էսպես սիրեին, իմ անունն էլ էսպես աշխարքի միջումը փայլեր»:

Գանձ ու հարստություն, պատիվ ու նշան, իշխանություն ու մեծություն մինչև գերեզմանի դրաշն ևն մեզ հետ ընկեր և ո՛չ բարեկամ: Մառը պատանը երբ որ աչքդ փակեց, էդ հոգելից աչքին ղուրբան, ա՛յ իմ Հայկա ազնիվ զավակ, տխուր զանգակը երբ որ քեզ ժամը տարավ, քո պայծառ ևրեսը երբ որ մահվան դեղնությունն առավ, քո անոշ լեզուն երբ որ փետացավ, սիրուն արևդ երբ որ մեր մտավ, դագաղդ՝ գերեզմանը, մարմինդ՝ հողը, հոգիդ ևրկինքը գնացին, դինջացան, էն սգավորքն էլ կդինջանան, որ քո խաթեր իրանց սպանում էին, ու նրանք էլ որ մեռին, խունկն ու մոմն էլ վրիցդ կպակսի, ժամ-պատարագն էլ: Կարելի ա, որ էն քո վրա անսիրտ, անջիգար ման էկողների, խնդացողների շատը նրանք են, որ հացդ ուտելիս, բարությունդ վայելելիս քո սաղ վախտը ուղում էին սող համբուրեն: Աշխարքն էսպես ա: Քո գո՛րծքը, քո գո՛րծքը միայն քո անունը կպահեն: Հայրենասիրությունը միայն քո հիշատակը կտոնի, ազգասիրությունը՝ քո արածը կենդանի կպահի, քեզ սրբի տեղ պաշտիլ կտա: Հայրենյաց հողը քո անգին ոսկերքը, քո սուրբ գերեզմանը ամեն անց կենողի առաջին կկանգնացնի ու մատով ցույց կտա.

— Թե ուղում ես քեզ էլ էսպես սիրեմ, զգվեմ, դու էլ ինձ սիրի, ինձ պայծառացրու՝ ի՞մ սիրելի որդյակ:

Աղասու սուգն արինք, պրծանք. ա՛յի, նրա պես հայազգի հիշատակը, նրա պես անմահ հսկայի պատմությունը ե՞ս չպետք է գրեի: Ծրանի՛ էն սհաթին, որ մեկ ազնիվ հայի ծնունդ իմ անպիտան լեզվի վրա բարկանա, իմ անպիտան գրությունը դեն քցի ու ինքը նորեն էնպես գրի մեր քաջ հայերի պատմությունը, որ լսող-կարդացող վառվի, բորբոքի, զարմանա, հիանա ու էն գրողի զալամն ու գիրքը, ինչպես Պետրարքինը, մասունքի տեղ պաշտի, ծոցումը պահի: Սերն էր, որ ինձ համարձակություն տվեց, որ գրեցի, թո՛ղ կարդացողը պակասությունս երեսովս շտա:

Գնա՛նք մեկ Զանգվի զրաղն էլ, մեկ մեր սուրբ Զանգին էլ տեսնի՛նք, մեկ նրա ձորն էլ օրով տեսնի՛նք, շունքի գիշեր էր, որ վրովն անց կացանք, գիշերվան տեսածն ու ցերեկվանը մեկ շի՛ ըլիւ. մեկ էլ մեր սուրբ Հայրենյաց հողը մտնինք, հետո ձեռ-ձեռի տա՛նք, սիրտ-սրտի, իրար գրկե՛նք, դռ-դռի տա՛նք, ու որ արտասունքը մեր աչքը կալնի, ցավն ու կսկիծը մեր բերանը փակի, սար ու ձոր մեր ձենը խլեն, ու թե մեկսու-մեկս երկնքումն ըլի, մյուսը՝ գետնքումը, ո՛ր լուսնի տակին որ կանգնի, ո՛ր աստղին որ նայի, ո՛ր ծովի զրաղին նստի, ո՛ր սարի գլխով անց կենա, աչքը երկինքը քցի, ձենը՝ փորը, ու առաջին ա՛խը, առաջին կաթը, որ թափի կամ բերնիցը դուս գա, է՛ն ըլի, որ ասի.

— Բա՛րեկամ, բա՛րեկամ, դու գնացիր, ես մնացի. ասած խոսքդ գետինը շի՛ քցեցի, Հայրենյաց սերը միշտ սրտումս ունիմ, Հայրենյաց ուղուրին կյանքս ետ եմ դրել: Զի՛ դարդ անես, շի՛ ցավիս, ինձ հիշես, կարողություն խնդրես:

<3>

Զանգի՛, Զանգի՛, գեղեցի՛կդ իմ Զանգի՛, Քո երկնանման երեսը տեսնելիս, քո տխուր ձենը լսելիս, քո սուրբ ջուրը բերան առնելիս, քո ծաղկազարդ ձորերի միջումն, քո զորավար սիկերի զրաղին, քո սիպտակ, լուսաթաթախ փրփրի տակին, քո պարկեշտ Մամբու ափին, քո խնկահոտ ծառերի տակին, քո անմահական ծաղկների միջին, քո էդ տրտում, դառնավարան լացի, բոթի, սգի ձենն առնելիս, քո սիրուն աչքերի աղի արտասունքը տեսնելիս բաս ի՞նչ կըլեր, որ քո բախտավոր, վաղուց հեռացած, մեր գլխիցը պակսած մեծույն, քաջագոր, աշխարհասասան, անհաղթելի, անպարտելի իշխանաց, աշխարհակառույց թագավորաց, մեծագուր, քաջաբազուկ հսկայից, տարտաբխտ, վատաբխտ, թշվառացյալ, գերելարյալ, տատանյալ, տարտամյալ, գուրկ, թափուր, սրախողխող, քարակոշկոծ, հայրենամերկ, կենսակորույս, տնանկ, սգավոր, աղքատ, շքավոր որդիքը ու թոռունքը մեկ միտք անելն, գլխընկերն վա՛յ տային, իրանց սև օրը լաց ըլեին, թե ո՞վ քեզ առաջ՝ ուրախ ձայնիվ, բարձրագիր ճակատով, երկնանման պատկերով, արծվահայաց աչոք, հսկայական դիմոք, քաղցրամոք ժպտիվ ողջույն տվեց, քո համն առավ, <քո լեզուդ ծծեց, քո ջուրը խմեց,> քո ծաղկընկրիցը խնդալով, ցնծալով հոտ քաշեց, որ քաղցրահամ պտղընիքը ախորժանոք ճաշակեց, քո հով, գովարար զրաղին էկավ, բազմեց, քո սուրբ, անարատ գիրկը համբուրեց, քո անուշահոտ վարդը, քո պարկեշտ մանիշակը ողջագուրելով, խանդա-

դատելով քաղեց, <ծոցը դրեց,> ու սերճ դիմոք, վսեմ ծանրությամբ իր քաջ բազուկը վրեղ մեկնելով, տարածելով ու՛ իշխանական զորությամբ, խորհրդածու ուշիմությամբ էդ սուրբ ափներիդ, էդ ազնիվ ձորերիդ, էդ անդրափնի քարափներիդ սուր նայելով, էդ անահ, քաջ սրտիդ, էդ փրփրուն, ամեհի, սարսափելի ալյացդ երկա՛ր հիացյալ, ապշյալ մնալով՝ խրոխտ ձայնիվ, հյոր շրթամբբ, վճռահատ, ազդու բարբառով, երկնալից բերանով, քերովբեական լևզվա՛վ գոշյաց.

— Հրազդա՛ն*, դո՛ւ ես իմ այտուհետև նազելի՛ բնակարան:

Այս քա՛ջ բազուկ, այս լայնալի՛ճ աղեղն, այս նետ երեթթեան՛, այս կուրծ քաջակո՛ւտ, ամո՛ւր, այս աշխարհասասան՛, անընկճելի՛, անվանելի՛ հսկայից սիրագումար՛ դասք, քե՛ղ լիցին՛ յայսմհետէ՛ պահապան, պաշտպան՝ սիրալի՛ղ իմ Հրազդան: Յնծա՛, զուարճացի՛ր, բերկրեանց, փարթամացի՛ր, հրճուեանց, զուարթացի՛ր, գեղեցի՛կդ իմ Հրազդան: Թս՛ղ ծոց քո ցնծալից, թո՛ղ դաշտ քո զուարճալից ուռճացի՛ն, ծաղկացի՛ն. ընծիղեսցեն՛, բողբոջեսցեն՛ պտուղս հազարաւորս, սերմանիս բիրաւորս՝ ի կերակուր իմ սերընդոց, ի ցնծութիւն իմ դաւակաց, ի վայելչութիւն իմ աղանց դիցադանց: Իմ տո՛հմբ ժառանգեսցեն՛ յայսմհետէ՛ զայս դաշտ երկնատիպ, իմ շառաի՛ղք կղիցի՛ն քեզ թշնամայա՛ղթ խնդակիցք: Այս լերի՛նք երկնամբարձք կղիցի՛ն իմ պատուարք մշտահաստատք. այս դաշտավայր չքնալադէմ՛ իմ քաղցր օթեան: Քո ձո՛ր ծաղկածին՝ իմ նսովլի զբօսարան: Իմ անուն կնքեսցէ՛, դրոշմեսցէ՛ զայս մաքուր, վայելազեղ սահման, զի ո՛չ գտի երբէք ի բոլոր ուղիս, յերկարատև շուս իմ բացական՝ սմա հանգունատիպ տեղի յարտման. սա՛ կոչեսցի՛ այժմ և յայսմհետէ, մինչև ցօրն յաիտունական՝ Հայաւտա՛ն...

Զանգի՛, Զանգի՛, անողոքելի՛ իմ Զանգի՛. սի՛րտ իմ մորմոքի, աղի՛ք իմ գալարին, ոսկե՛րք իմ քստմնին, ո՛ւշ իմ աղմկի, հոգի՛ իմ բորբոքի. տուայտի՛մ ի ցաւ, վարանի՛մ ի ծուփս, հառաչե՛մ լալով, հայցե՛մ ողբալով. ա՛ն զիմ արտասուս, տո՛ւր ինձ սփոփ, յոյս— Քանի՛ցս, քանի՛ցս կանգնեալ ի վերայ ահեղատեսիլ քարածայոց քոց, իայտալով ի ծաղկանկար, երփներանգ ծոց քո հրաշագեղ, մինչ տղայն էի, խնդայի, խաղայի, ցնծայի՝ զմայլեալ, ապշեալ, մերթ ևս զարհուրեալ, սասանեալ, յահեղ-զեղեցիկ դէմս քո դայրադին, ահիւ, սարսափմամբ, կամ ի գիրկս ծնողաց վազէի, կամ խնդութեամբ, ցնծութեամբ յալիս քո կայտոէի,— այժմ թանձր հառաչք և թախիծք <հոգետանջք՝> կուտակեալք ի

* Զանգի <Հրազդան է անուն Զանգի գետոյն>:

մրրկայոց, վարաննալ սբտէս, առ քե՛զ համբառնան, առ քե՛զ գոչեն,
ի քե՛զ մեռանին, ի քե՛զ կարկամին:

Զանգի՛, Երա՛սխ, Հրագղա՛ն, Արա՛զ. կաթնահամ ստինք մօր իմոյ
սիրելւոյ և գորովագութ ծնողի՛ Մեծինն Հայաստանի: Ո՞ր ձեր տիեզե-
րատօն անո՛ւն, ո՞ր այն ոսկեղէն դա՛րժ, ո՞ր դիւցազանց բո՛ւլք. ո՞ր
հսկայից կանա՛ռք, ո՞ր աթոռանի՛ստք, ո՞ր քաղաքք, ամբարտա՛կք,
<ուր> բրգունք, ապարանք, կրկէսք երկնահոսք, տաճարք պանծա-
լի՛ք, շէնք զուարճալիք՝ որք դձեօքն պնդագոյն զօղիւ, հլոյր ձեռամբք,
ամուր բազկօք, քնքուշ սրտիւ, խսնդակաթ սիրով, գորովաժպիտ դիմօք
պաշարեալ, պատեալ՝ խանդաղատէլի՛նն, փարկի՛նն, ողջադուրկի՛նն, փա-
ղաքշէի՛նն և գիրկս արկեալ զանուշահամ, երկնատի՛պ ձերովք լանջօք՝
համբուրկի՛նն զնոսա ի համբոյր սրբութեան, ի նշան սիրո՛յ մշտական,
ի ջերմեռանդն ուխտ մտերմութեան, հարազատութեան:

Զանգի՛ իմ, Երա՛սխ, Մասի՛ս, Ալագեա՛զ.

Դեռ կանգնի՛ք անմոռ՛ւնչ,

Դեռ հայի՛ք անշշո՛ւնչ:

Գնայ՛ք միամի՛տ, հոսէ՛ք ի մեր հօվի՛տ,

Սպանու՛յք ամպո՛ց, խիզախ՛իք ձորո՛ց,

Վարսագեղ այեօ՛ք, կռտադի դիմօ՛ք,

Ոմն ձիւնալիա՛յլ, ոմն արծաթափա՛յլ,

Ոմն ի փողփողիւն, ոմն ի վրփրիւն,

Ոմն վանէ գերկիւն, ոմն ճնշէ զգետին,

Ոմն ի ձիւնեայ պսակ, ոմն ի ծաղկանց բազ՛

Յարշալույսիւն տես, լուսին ի սլայծառ, հեզ՛

Ողջունէ՛ք միմեա՛նց, համբոյր տայ՛ շրթանց

Ձեր սուրբ ստորտաց՝ խնկածին դաշտաց

Հայկազա՛նց վայրեաց, <սուրբ անդաստանաց:>

Երկիր՝ անեա՛կ. դաշտ՛ մեր՝ անբնա՛կ,

Անսի՛րտք, անողո՛րմք՝ հի՛մ ևղէ՛ք վկայ՛ք

Կորստեան ազգի՛, անբման դաշալի՛

Չինա՛ղ քաղախաց, հօ՛ր իշխանաց,

Որոց զարմ և ճի՛ռ ի ձեռս թշնամեաց,

Ի բանտ, դառն յոնիր, անօր՛ւն ազգաց

Ձոն եղլն ի սուր, մտիւն ի բոց, հուր,

Թոյին զմեզ ի սուգ, յարեան արտասու՛լ,

Վտարիլ յայլ աշխարհ, զսուրբ Հայրենեակց վայր,

Սգալ, սղբերգել, կոծել, հեծեծել
Ի հեռուստ աջօ՛ք՝ արտասուօ՛ք մաշեալ,
Աղկէզ սրտիւ, կարօտով մեռեալ:
Զանգի՛, Զանգի՛, ֆա՛ղցր իմ Զանգի՛.
Ի բոյլ հայեցեալ անյողողող նակա՛տ,
Վառէինն ի գէնս հսկայք ֆաշամարս.
Հայկազեան առնմի ընտիր պատանեակք
Զոն ալիս տեսեալ ահեղ-աղուորակ,
Մղէին ի մարտ, վանել ֆաշայադք,
Զինակո՛ւտ բազկաւ, տիգօք, ասսարաւ,
Աղեղա՛մք վառեալք, գրահի՛ւք գարդարեալք՝
ԶԲելայն գունդ ահեղ սրոյ մատնեալ ի գոն.
Ելին յասպարէզ, թշնամեաց ետուն գրոն.
Ոսկեթել վարսիւք, դարենայ պսակօք,
Պսակեալ զիւրեանց գլուխ անվախնան փառօք,
Ճեմեալ յերկնից խումբս՝ զվերինն վայելեն
Զկեանս անտրտում, յերկրի կանգնելով
Զանմահից անուն <գրաւեալ անձանց՝>
Ի դարբս անանց, աննուրով ամաց:

Զանգի՛, Զանգի՛, երաշագե՛ղդ <իմ> Զանգի.
Դու գոյդ սուրբ նախանձ տակաւին տաճես,
Դու անե՛ղ թնդմամբ տակաւին հերքես,
Դղրդաս շարձակմամբ, մեծաձայն գոչես.
«Ելէ՛ք, Հայկազեան սերո՛ւնդք ֆաշագունք,
Առէ՛ք գէն, զասպա՛ր՝ զաւա՛կք բարեսնո՛ւնդք,
Հարէ՛ք, փշրեցէ՛ք զրշնամեաց ձեր գունդ,
Տո՛ւք հոգի հոգոյ, թիկն ընդ թիկուն,
Զախշախեսցի՛ թող զագա՛նն նկուն.
Ռուսիա՛ հօգ՛ր բագուկ եղիցի՛ ձեզ նիգն,
Նմա՛ գոն լինիլ լիցի՛ ձեր միշտ նիգն:
Վօլգա՛յ՝ իմ մեծ ֆեռ, ես՛ իմ բոյր Երասխ
Համբո՛յր մատուցո՞ւք ի Կասպեան կոհակ:
Նա զի՛ւր բարութիւն, ես զի՛մ խեղութիւն
Ի մի մեր մօր ծոց ընդ միմեանս խառնեսցո՞ւք:
Ես զի՛մ Սևանայ օրհնութեան մաղբաճս,
Ես զի՛մ սուրբ Մասսայ ողջոյն հայրական

Տարա՛յց, մատուցից սիրելւոյն իմ բեռ,
 Քերի՛ց ձեզ զողջոյն նորա ատետաբեր:
 Ո՛չ ես խղճալի օրիօրդս էի պարտ,
 Զի շար քշեամբն եմուտ ի մեր դաշտ,
 Այլ փոյս գառամեալ՝ հին ատուրցն Արազ,
 Քո՛յլ ետ նոցա գալ՝ բռնի, ինքնամաս:
 Տեսեա՛լ զծերունի սկեսրայր իմ Մասիս՝
 Ծածկեմ զիմ զլուս, փակեմ զիմ երես,
 Զի մի՛ ալևորն աղու, ձխնահեր,
 Յալիս հասակի յիցի՛ դառնալէր:
 Քէ՛ փոյր իմ երասիս անհաշտ բնութեամբ
 Ո՛չ տայ խղճալւոյն հանգիստ և դադար.
 Ճեղճէ, պատառէ զոտս նորա ցալտմամբ,
 Ե՛ս պարտիմ զայս վէրս փարատել իսպառ:
 Իմ շե՛ն բայց այդ շնորհմ, զի դաշտմ՝, անդաստանմ
 Ետուն զիս կոչել՝ *Զանգի* ոսկեհանմ*,
 Այլ սուրբ Սեանայ, հօր Լուսաւորչի՝
 Որոյ արդար նշխարք աստ իմ առաջի
 Կան և պանպանեան, օրհնեն, իքնամեն
 Զիմ անգօր ձեռաց զարդիւնս, որք աստ են:

Բացէ՛ք գնակատ ձեր, ցնծացէ՛ք յամայր,
 Իմ փաղցր Վօլգայ փոյր հոգայ միշտ զձեր նար:
 Ես զի՛մ մտերմութիւն ցուցից նմա համակ,
 Նա զի՛ր փաղցրութիւն տացէ՛ ձեզ, ո՛րդեակէփ:
 Այս կա՛պ անխզուն, այս սէ՛ր սրբազան
 Մենացէ՛ ի մէջ մեր ի կեանս յալիտեան:
 Դո՛ւմ զօրացարո՛ւմ, որդի՛ք Արամեան,
 Եղերո՛ւմ բնդ միմեանս սիրով միարան.
Սէր, խաղաղութիւն պահեն զամենայն
Զաղզս և զազիւնս ի բարօրութեան:

* *Զանգի պարսկերէն նշանակէ՝ հարուստ, ճոխ:*

Պ Լ Տ Ի Վ Լ Ծ Ք Ն Ե Ր

ԱՌԱՋԻՆ ՍԵՐԸ

Գիշերվան մուկը զետինն առել էր: Մեկ ոտդ քարին դիպելիս, հազար տեղ ձեն էր տալիս: Երևանու բերդն ու Նորագեղի բաղերն՝ դառել էին դիվանոնց բնակարան: Ամեն մեկ քարի, ամեն մեկ թփի տակի՝ հենց իմանում էիր՝ քո հոգեառ հրեշտակը նստած, քեզ ա մտիկ անում, որ սաղ սաղ կույտա: Կատաղած Զանգին փրփրել՝ ուզում էր սար ու ձոր բաթմիշ անի, իրար գլխով տու: Մեկ բարակ քամի՝ էս սարսափելի սհաթին՝ մեկ տխուր ձեն բերում էր, կտրվում, էլ եղ քարափներին տալիս, լսողի սիրտը խորովում:

«Հոգի ունեի, դու էիր, ա՛խ դու.

Ո՞ր տվի՞ր ինձ նրան, որ ես քո սիրու

էրվիմ, խորովվիմ, ս՛չ երկինքն լսի,

Ո՛չ երկիրն իմ չոր գլուխս տակով անի:

Երաբ էս սհաթին՝ որ ես քարանամ

Փա՛րիլան իմ ջան՝ գլխուլդ ման տամ,

Մեկ շվաքդ էլա երեսիս կընկնի՞,

Որ հոգս էլա իր հասրաթը մեկ առնի:

Ընչի՞ չէ՛ր աչքս էն օրը խավարում,

Որ սֆիթա վառվեց էս կրակն իմ սրտում.

Ընչի՞ Աստված ինձ էս շունչը տվեց,

Ու քե՛զ էս ջրատար գլխիս ռաստ բերեց:

Վա՛յ որ չեմ կանչում, դողում են քարերն,

Ա՛խ որ չեմ քաշում, սասանում սարերն.

Բայց ա՛խ Երաբ ձենս քեզ էլ հասնո՞ւմ ա,

Թե ինձ էրում միայն, վա՛յ քո Վանուն վա՛յ,

Հոգիս հանդարտ, մեր գեղի դաշտերումն,

Մաղկի, ջրի վրա, հոտում, շիմանումն,

Արևն ու լուսին, աստղեր ու հրեշտակ

Միծաղում իմ հետս ամեն ժամանակ:
 Քեզ տեսա թե չէ, ասողս թեքվեցավ:
 Նոր աշխար, նոր օր ա չքիս բաց էլաւ:
 Վարդին էլ թաքուն ես մոտանալիս,
 Ասողին էլ աչքս սխտուր քցելիս,
 Հենց իմանում էի իմ գլխիս կանգնած,
 Դու ես աչքս ու սիրտս թողել մոլորած:
 Զանգին ա մնացել իմ հուշս, ապավեն.
 Փարիխան իմ ջան՝ փակ քո փանջարեն,
 Ի՛նչպես էս ջրին մատաղ տամ իմ ջան,
 Որ դու չե՛ս տեսնիլ՝ ազի՛ց Փարիխան:
 Երաբ ի՛նչ հալումն ա անմեղ հոգիդ,
 Երաբ սո՛ւր դիպավ էդ արդար սրտիդ.
 Թե դու էդ խորումն, ա՛խ ե՛ս էս ձորում
 Իրար կարոտու էրվում, տոշորվում:
 Ո՞վ անօրենի տանը կկարոտի,
 Ո՞վ շար գազանի տեսին հասրաթ կըլի.
 Բայց քո շունչն էդ տեղ էլած ժամանակն,
 Որ բերնիս էլ դնեն նրանք թրուր ու դանակն,
 էլի կպաշտեմ ես նրանց ոտի հողը,
 Թաքլի երեսիս փռեն քո քողը:
 Լուսինն ամպի տակն մտալ, մթնացավ,
 Անշունչ քարերն են լսում՝ ա՛խ իմ ցավ.
 Ո՞ւր է՛ն սուրբ, արդար մեռոնի լիսը,
 է՛ն սուրբ կենարար արինն ու միսը,
 Սուրբ Գեորգի հրաշքն, սուրբ Գեղարդի շնորքն,
 է՛ն արագահաս սուրբ Սարգսի զորքն,
 Որ մեկ ճար անեն. թո՛ղ՝ հոգիս առաջ
 Առնեն, որ շմնամ քո սիրովն մեռած:
 Փարիխա՛ն իմ ջան՝ արևն որ բացվի,
 էլ չե՛մ ուզում, չե՛մ, որ աչքս լիս տեսնի:
 Մեկ հենց շունչդ տունիմ, սալա հոգիս տամ,
 Երեսս ոտիդ տակն դնեմ, թուլանամ.
 Որ դու իմանաս՝ քու կորած Վանին
 Մեկ քեզ ուներ, մեկ իր խավար հոգին,
 է՛ն էլ քեղ սվեց, որ էս աշխարքումն
 Թե դու նրա անունն չպահես քո սրտումն,

Երկինք ու երկիր կմնան նրան փակ,
Կջնջվի նրա ա՛խ՝ դառն հիշատակ:
Բա՛ց էդ սուրբ երեսդ՝ դու իմ հրեշտակ՝ բա՛ց.
Մեկ ծունր էլ դնեմ առաջիդ շոքած,
Հետո թո՛ղ՝ Զանգին գերեզմանս ըլի,
էրված սրտին ա՛խ՝ սառը պատան կուզի:
Բա՛ց էդ սուրբ երեսդ՝ արեգա՛կ իմ՝ բա՛ց,
Քանի շունչս բերնումս ա, դեռ աչքս բաց»:

Էսպես էր էրվում, մղկտում տալաբախտ երիտասարդն, ջիվան Վա-
նին՝ Զրենդհեցի ռես Կարոյի որդին՝ Զանգվի զրադին նստած, մեկ մուրճ
քարափի սակի կուշ էկած, աչքը Երևանու բերդի, սարդարի ամարաթի վրա
քցած, սառած: Էն տեղը որ ցերեկը օրը ճաշին էլ՝ ղուշն իր թևովը մոտա-
նալիս՝ սարսափում էր, ուր տեղ որ քար ու հող՝ արնի հոտը մարդի քյալ-
լում էին ցցում, էս ողորմելին՝ գլխիցը ձեռք վերցրած՝ էն զարհուրելի սհա-
թին էկել, նստել, իր սև օրը լաց էր ըլում: Քար ըլեր կհալչեր, բայց նրա
սիրտը ապառաժից էլ՝ ավելի էր պնդացել: Մահը նրա աչքին խաղ էր
թվում. նհախ տեղն էին Զանգին, քամին իրանց բարկությունը, կատաղու-
թյունը թափում, նրա անկաջն ու դոշը ծեծում, որ իր ջանին էլա ափսոս
գա, գլուխն առնի, կորչի, բայց նրա ջանը որ վրեն չէ՛ր, խելքը գլխիցը
որ թռած, աչքը արինը կոխած, ի՞նչ կիմանար, ի՞նչ կվախեր: Ախր ո՛ւմ
էր կորցրել, որ նա դիմանար:

Աչքը Արագի զրադին էր սֆթա բաց արել, առաջին՝ նրա մարմանդ
շուրը, Մասսա ու Ալագյազի սարերը տեսել, նրանց դոշերին ման էկել,
նրանց արվան ծաղկները քաղել, նրանց քաղցր աղբրների վրա քնել, վեր
կացել: Երեխությունից նրա մեծ գործը, նրա ուրախությունն էն էր, որ
քյահլան ձիու վրա նստած, յարաղ ասպաբը քցած, իր թյալաշ տղերքանց
հետ՝ յա ֆորս դուս գնա, յա ջիբիդ խաղա, յա մզրախը ձեռին Քրդերին՝
ճամբում, շուրում ոռատ բերի ու նրանց գլխին՝ իր տղամարդությունը փորձի:
Երեսի, թշերի զրադները դեռ նոր էին սկսում ծաղկիլ, որ սիրտն էլ հետը՝
քիչ քիչ սկսեց փոխվիլ: Մինչև էն ժամանակը՝ մեկ սիպտակ լաշակ (չիթի-
լա), մեկ կարմիր, յա ալ քող՝ աչքովն ընկնելիս՝ հենց իմանում էր՝ թե մեկ
անմահական հով երեսին դիպավ, սիրտը մի քիչ թրպրտում, միտքը հետը
գնում, ա՛խ էլ որ քաշում, արսասունքն էլ շատ անգամ՝ որ աչքը լցվում,
խալարացնում էր, էլի դեռ չէ՛ր իմանում, թե պատճառն ի՞նչ ա: Հենց իմա-
նում էր, թե սարերի գլխին, շայիր չիմանի միջին ըլի իր սիրտը թաղած:
Տանը որ չէ՛ր համբերում, էս տեղարենք էր դուս գալիս, հորից, մորից քաշ-

վում, որ իր դարձը մարդ չիմանա, արտասունքը չտեսնի, ու էս թփի տակին, էն աղբորի ղրաղին՝ էնպես քշված, գծված՝ գլուխը վեր դնում, արեգակի, իր շվաքի հետ խոսում, ու էս հալին նղղում, որ բալթի քնով էլա իրան մի քիչ հովացնի:

Քլարամի, Աշղ Ղարիբի, Քեշիշ Օղլվի խաղերն ու պատմությունը՝ որ Աշղները չէին պատմում ու հետն էլ իրանց սազը բան քցում, ուզում էր՝ էլ ո՛չ ուտի, ո՛չ խմի, գիշեր, ցերեկ մեկ սազ էլ ինքը ձեռն առնի, սարե-սար, աշխարքե աշխարք ընկնի, որ ինքն էլ էն օրերը քաշի, որ բալթի իրան էլ Աստված մեկ էնպես յար, մեկ էնպես հրեշտակ ռաստ բերի, որ գիշեր, ցերեկ մտտին նստած, ո՛չ քնի, ո՛չ աչքը թերթի, հենց նրան մտիկ տա, նրա գովքն անի, նրա հոտն առնի, նրանով կշտանա:

Վարդևվառի պասն էկել, օրը մոտանում էր՝ Վանու մեր՝ Սոնի խաթունը կոնկրը վեր քաշած՝ սաղ շաբաթը ո՛չ աչքը քուն էր էկել, ո՛չ միտքը զարար, պաշար էր, որ հազիր էին անում. բուղլամա դրած գառներ, խաշած հավեր, ձկներ շինել, հացի մեջ կոլուել էին՝ Քաթին, թերթին, լոշին, բոքոնին հո՛ ո՛չ թիվ կար, ո՛չ համար: Խունկն ու մոմը, գանձանակը վաղուց էին առել, հազիր արել, մատաղացու աշառի՝ միսն էկել, անկաջները կոխել էր, էնքան իր քեֆին թողել էին՝ որ կանաչ խոտումը ման գա, շաղանա: Ով մեկ ղինքս ու զարդ ուներ, էսպես օրվա համար էր պահում, որ քցի, դուս գա, իր գլուխը աշխարքին, ալամին ցույց տա: Ով նոր շոր չուներ, կարիլ էր տալիս, ով ձիու ռախտ, յա լավ ասպաբ չուներ, յա բազարիցն էր առնում, յա փոխ ուզում: Զահել՝ հարսն, աղշիկ հո՛ ամսով առաջ՝ հարիր անգամ գլխըները շինել, աչքըները դեղ դրել, հայլու առաջին հազար անգամ կուշ ու ձիգ արել, էլ եղ շհավանել, էլ եղ քանդել, նեղացել, էլ եղ նորեն շինել, իրանց պատկերին, գլովդին, շորերին մտիկ արել, իրար թաքուն շհանց տվել ու մտքներումը հազար մեկ բան անց էին կացրել, թե ո՞ր սարի ետեկից, ո՞ր շուրի տակից իրանց սիրած ուզածը պտեր էն օրը լիս ընկնիլ, որ երազումը էնքան նրանց տանջել էր, առաջներին ջիրիդ խաղալ, իրանց յա ինձորով, յա վարդով խփել, որ իրանց մուրազը մի կատարվելու Ղուշ էր գլխըներովը թռել, նրանք նրա համար էին ա՛խ քաշել, հով էր երեսներին դիպել, հենց իմացել էին, իրանց սիրածի շունչն ա. ծաղկի հոտ էին առել, յա վարդ ծոցըները դրել, հենց գիտացել էին՝ նրա՛ հոտն են առնում, նրա ձեռը ծոցըները դնում, նրան երեսներին կպցնում, էնպես էր սիրալները թափ տալիս:

Հինգշաբթի առավոտը ով Զրենդեհ մտներ՝ հենց կիմանար, թե դաշտ ու ձոր թե են առել, ուղում են, որ թռչին: Սպիտակ լաշակի ու կարմիր, ալ քողի շողքը մեկ դհից էր արեգակի ու հովի հետ խաղում, թուր ու թվան-

քի, յարադ ասպաբիւր՝ մյուս կողմից լսի հետ պեծին տալիս, փայլում, դաբ ու զուռնա, սազ, քյամանչա քարերին՝ էլ հոգի էին տալիս, վեր կացնում: Զահել տղերքը քյահլան ձիանոնց վրա՝ ուզում էին իրար կտրատեն, էնքան էին դոների, շոլի երկենությունը շափել, ձիանոնց հոգին առել, որ հարսն օղլուշազ էլ մի շուտով դուս դա, մի ճամփա ընկնին, մի իրանց մուրազն առնին՝ իրանց հունարը ջահել աղշկերանցը շհանց տան, նրանց սրտին մի դիր գան ու հետո գնան Մաղկեվանք, որ իրանց ուխտն անեն, վարդէլուր տոնը էնտեղ կատարեն:

Ով Հայաստանու սուրբ աշխարի մեծությունը, նրա դրախտանման դաշտերի հոտն ու համը, էն ծաղկափթիթ ձորերը, էն անմահական աղբըրների ջուրը, ու Հայոց անմեղ ազգի հաքուստը, ուրախությունը, խաղը, բարեպաշտությունն ու աստվածասիրությունը կամենում էր տեսնի, նրա գառը որդոց ազիզ երեսին նայի, մուրազն սունի, էս տեղ պետք է գար, Մաղկեվանքի ծերին պտի կանգնեք, որ իմանա՛ թե էս երկնանման բարձրությունից էին Հայք իրանց աշխարին մտիկ տալիս, Մասսա, Ալագյազի վրա խնդում, Նոյան տապանը, Լուսավորչու կանթեղը, սուրբ Գեղարդավանքն, էջմիածին ու Խոր Վիրաբ միտքըները բերում, կրակի պես վառվում, արծվի պես թռչում, ամպի հետ բարձրանում, ջան ու արին ջրի պես մատաղ անում, որ իրանց լիս հողիցը շգրկվին, շհռանան, սուր տան, սուրը քաշվին, բայց էնտեղ ապրին, էնտեղ մեռնին: Սրանք էին, որ Հայկա վեհ սիրտը վառեցին, Վաղարշակ իրանց ծոցը քաշեցին, Տիգրանին թև տվին, Տրդատին Հոռվմա Լու բերին: Վառվապուհի վսեմ միտքը բորբոքեցին, որ Հայաստան իմաստության տուն շինի: Սրանք էին, որ Մովսես Խորենացին տեսնելիս՝ վերանում էր, Եղիշե պատմելիս՝ խոյանում, Վարդան, Վահան Մամիկոնյան արին վեր ածելիս՝ նո՛ր հոգի առնում, Ներսես Ենորհալի, Ներսես Լամբրոնացի գովելիս՝ հրեշտակի լեզու ստանում: Էլի սրանք էին, էս սուրբ սարերը, որ ջրհեղեղովն աշխարը քանդվելիս, Աստուծո աչքը մեր աշխարի վրա մնաց քաղցր, մեր աշխարն ընտրեց արդար Նոյի բնակության համար, էնքան ազգեր էլ, որ սար ու ձոր ոտնատակ տալով, թուր թրի տվին, որ մեր ազգի շվաքն աշխարքի երեսիցը կտրեն, իրանք փշացան, իրանք վերջացան ու էլի մեր սուրբ հավատը, մեր արդար Հայոց որդիքը՝ էս օր էլ կան, էս օր էլ իրանց օրենքն ու լեզուն՝ արտներումն, բերնըներումն ունին, ու իրանց լավությունովը, աշխատասիրությունովը, խելոքությունովն ու հավատարմությունովը՝ ամեն աղզի սիրելի, ամեն երկրում գոված՝ կան ու կմնան ու իրանց ընտիր հոգին ո՛չ կփոխեն, ո՛չ կմոռանան:

Էս երկնքի դռն էր Լա օր մեր ուխտավորների գալու տեղը: Էլ գեղ չէ՛ր մնացել՝ որ տեղիցը պոկ չգա, էլ տուն չէ՛ր մնացել՝ որ ինչ ունի շուեի,

թողա, էս տեղ գաւ Ո՛ր ձորը մտնեիր էս օր, ո՛ր աղբրի վրովն անց կենա-
յիր, որ նո՛ր թամաշա, նո՛ր ուրախություն չի՛ աչքիդ առաջը գա, ո՛ր
քարի, ծառի տակիցն ասես, որ կրակի մուխը, սազի, խաղի ձենը՝ չէ՛ր վեր
ըլում: Կարելի ա, բազի քնթի մաղ, ծուծը բարակ, գլուխը հաստ՝ մարգ
ասի, թե ուխտ գնալիս՝ պետք է գլուխդ քաշ գցած, լալով գնաս, բայց միթե
անմեղ ուրախությունը Աստուծո ընդդե՛մ ա, որ մարդ էսպես օրն էլ իր
սիրտը կոտրի: Հետին աղքատն էլ՝ էնքան պաշար էր վերցրել էս օր հետը,
որ ամիս նրան հերիք էր, բայց նա իրան դարդումը չէ՛ր մենակ: Ամեն ուստ
էկող, էն յաբանի յողն էլ, թուրք էլ որ ըլեր, հենց աչքըներովն ընկան թե
չէ, պտի կանչելին, ուտացնեին, խմացնեին, էնպես ճամփու քցեին: Քանի՞
աղքատի աչք էս օր պետք է կշտանար, չէկողին էլ՝ իրանք էին զոռով իրանց
սուփրի վրա քաշում, էկողը հո՛ գլխըների վրա տեղ ուներ: Ամեն մեկ
կանաչ տեղ, ամեն մեկ աղբյուր՝ նրանց մանգղին էր, նրանց սեղանը:
Տեսածին պես իսկույն շահել տղերքը ձիուց վեր էին թռչում, հարսն աղչկա-
նը ուսուլով վեր բերում, շախմախ տալն ու կրակ վառելը մեկ սհաթվա բան
էր, պաշարը հո՛ բեռներով, խորովածի շամփրները կրակի վրա էին դնում,
իրանք կարգով նստում, որը հացն էր փոռում, որը աչքը շոռում, որը գինու
գավը, որը խորոված հավը, իրար տալիս, հաց ուտելիս, ու հետը սազ
ածում, խաղ ասում, պար գալիս: †

— Ա՛խ՝ լավ աչք պտի, որ մեկ էլ էս սար ու ձորը տեսնի,— մեկ զմեկու
ասում էին,— քանի՞ էսպես մեզ նման էկող գնացող տեսել, բարովել են
սրանք, իրանք մնացել, նրանք գնացել: Քանի բերնըներումս շունչ կա,
մեր կյանքը վայելենք: Ա՛յ տղա ածա՛, դրա սուրբ բաժակին զուրբան,
մեռած տեղս էլ կուզեի որ գյոռումս ածեն: Երեխե՛ք՝ Աստված ինչ մուրազ
ունիք, է՛ն կատարի. ծառա եմ սուրբ Մաղկեվանքի զորությունին, ո՞վ ա նրա
դռնիցը գարդակ ետ դառել, որ մենք ետ դառնանք: Մերն էլ մեր ուխտա-
տեղերը, մեր սուրբ խաչերն են մնացել, որ նրանք էլ մեզանից երեսները
թեքեն, էլ ո՞վ մեզ ճար կանի: Հա՛՛ աչքներս լիս, մեր բանը խեր ա, էս
ծիծեռնակը որ ծվլալով վրըներովս թռավ, բարի նշան ա: Աստված տա՛
մի տեղ հասնինք, ուխտըներս անենք, մատաղներս մորթենք, խունկ ու
մոմ վառենք, քեֆ, քեֆ՝ էն ժամանակ պտի արած, էս ի՛նչ ա: Ա՛յ տղա՛
տո մի սազդ քոքի՛ր, տեսնինք՝ Աստված ի՛նչ տուն ա տալիս քեզ: Տո օխտ
տարի սուրբ Կարապետի պասը պահել, ուխտդ կատարել, գնացել, գիլակդ
առել ես, էլ ի՛նչ ես ծում պահողի պես՝ բերանդ փակել. հունար ունիս,
շհանց տո՛ւր, էլ ո՛ր օրվա համար ես պահում: Ահա՛՛ աչքներս լիս, ճանճը
թռավ, աչքս շլում ա, հմիկ որդե որ ա, ճամփորդ լիս կընկնի. անիծած ըլիմ՝
թե որ իմ դուշմանն էլ ըլի, չքաջեմ, չբերեմ, մեր գլխավերեը շնատացնեմ:

Գուք էստեղ կացե՛ք, ես մի սարը նի ըլիմ, աչք ածեմ, որ խոսքս սուտ չի՛ դուս գաւ— Մի քիչ վախտ անց կացալ թե չէ՝ մեկ էլ էն տեսան՝ որ երկու մարդի թևիցը բռնած՝ քարքաշան անելով՝ բերում աւ Արեգակը մի քիչ թևքվեց թե չէ՛, մեր ուխտավորքն էլ եղ ձի նստեցինւ Ձիու վրիցն էլ մեկ իելլիմ աեղ դեռ իրար գինի, մաղա էին թալաղա անում, սող ածում, քեֆ անում, ձի քշում, ջիլիդ խաղում, թվանքի ու փշտովի ձենը հո՛ւ երկինքն էր հասելւ:

Իրիզնահովն ընկել, արեգակը արեամսիս ցուռն էր հասել, որ մեր ուխտավորներս տուտը Մաղկեմանքա փեշը հասաւլ, Մաղկընների հոսն ու ալվան ունգները, աղբյւնների քշքշեցը ու դշերի ձենը՝ մարդի հոգին ջանիցը հանում էինւ Շատը հենց ուխտավորք տեսալ թե չէ, իսկույն ձիուցը վեր էկալ, ծունր դրեց, աղոթք արեց, մեկ խելլիմ տեղ էլ շոքէշոք գնացւ էն անշունչ քարերն էլ աչք էին առել, ծիծաղում: Մողնուցը մեկ քանի վարդապետ, տիրացու էին էկել, որ ժամ առեն, պատարագ անեն, Սրանք էլ պարկեշտությամբ դռանը կանգնել էին, էկողին աջընկը տալիս, օրհնում էին, ու նրանց արեւատություն խնդրում, կնիկ, ալշիկ, տպամարդ, մեծ, պատիկ էնպես էին իրար խառնվել, խնչպես գառն ու ոչխար: Քար չէր մնացել, որ շըլիզեին, հող չէ՛ր մնացել, որ երեսներին չքսեն, յա բերանները չքցեն. որը դոշին էր ձեծում, որը շոքած՝ աղոթք անում: Ամեն մեկ քարի հազար մոմ կար վառած: Էս էլ որ պրծան՝ էրիցը դուս էկան ու ամեն մարդ իր թաղարեքի հետ էր: Մեր մարդիկը վարդապետի մոտ գնացին, ջահելները իրանց դասթի միջում՝ ջուր էին բերում, կրակ վառում, հարսն աղկերքն էլ իրիզնահացը պատրաստում:

Բայց ա՛խ՝ ինչ էս հաղաղին մեր Վանու հալն էր, Աստված ո՛չ շհանց տաւ: Ինչ երեխությունից էնպես խուլ, մունջ՝ նրա սիրտը քրքրել էր, էս օր աչքի առաջին կենդանացել էր, հոգին տանում, ջանը հանում: Էն ո՞ր հրեշտակն էր նրա աչքովն ընկել, որ լիսը չբաղեր, խելքը չմաղելւ Ճամփի դեռ կեսը շհասած՝ հենց էջմիածնի դուզը հասան՝ ձիանը կատաղեցան: Մեյդանը լեն, թամքի վրեն, որ մեկ թվանք էլ շտրաքեց, քառասուն ձիավոր, որը մզրախով, որը ջիգով՝ իրար ետևից ընկան, թող ու ցումանն արեգակի լիսը կալալ: Էն ղղղուն կովումն էլ՝ էս կրակը չէ՛ր վառվիլ, ինչպես էս տեղւ Ո՞վ չգիտի, որ Ջրենդհեցի Հայերը կտրիչ տղամարդ են, ու ձիու դաշը բռածին պես՝ էլ ո՛չ սար աչքըները կգա, ո՛չ ծով: Էնքան տղամարդի միջում էլ, Վանու հատը մեկն էլա չկար, Յարաղ ասպարի շողջը աչք էր քոռացնում. նրա բոջն ու պատկելը՝ տեսնողի ուշք ու միտքը հետը տանում: Քցած ջիլիդը էլ դարդակ չէ՛ր անց կենում: Էս կրակված ժամանակին մեկ գել Սև ջրի դամշի միջիցը դուս պրծալ, հարիլ թվանք բաց

էլա՛վ, գյուլլեն տեղ չի՛ հասա՛վ: Վանին ձին թոցրեց, թե ո՛ւր հասա՛վ, էլ չի՛ հայտնի, մեկ էլ որ էն թողակալած աչքը չի՛ բարձրացրեց, սար ու ձոր մեկ ծափ տվին, ծիծաղեցին, էլ եղ ձենըները կտրեցին, ինքը հո՛ տեղնուտեղը մնաց քալացած, կանգնած:

Նրա թմբուած աչքին էր տեսածը երազ թվում՝ սիրելի կարգացող, բայց օրը ճաշին երազն ո՛ւմ աչքը կգա: «Վանի՛, նեքսեիցը մեկ ձեն էր գալիս, — Վանի՛, քո սիրտը քանդողը էս անմեղ պատկերն աս, որ աչքը քեզ ա քցել: Հէր շունի, անմեր, եթիմ աս, էս աղքատ հալւորն էլ, որ դրան առաջն աս արել, բութիկ ոսով տանում, իրեք օր ա տանիցը դուս ա էկել, որ դրան էլ տանի ուլստ, որ Աստված բալթի դրա մուրազն էլ տա, դրան էլ մեկ ճար ըլի: Մեկ շեն օջաղից էդ մեկ եթիմն աս մնացել, հերնըմերը ցավով հինգ օրվա միշումը կոտորվել, քեռի, հորախպեր կովում, գյուլլի առաջին փշացել, մալ դովլաթ անիրավի ձեռ ընկել ու դա, էդ անմեղ հրեշտակը դանեդուռն ընկել: Վանի՛ մտիկ արա՛ դրա էն արդար երեսին, դրա լուսաթաթախ աչքերին, դրա վարդագեղ բերնին, ու թե սիրտ ունիս, եղ դառի՛ր, տես՝ քար ու հող ի՞նչ կրակ են ածում գլխիդ»:

Ա՛խ՝ քարը բալթի թե ոտն առներ, եղ դառնար, բայց Վանին ո՛ւր կերթար: Աղբյուրը առաջին էր քըջում, արեգակը ետեին պլպլում, Վանու սիրտը արեգակից էլ ավելի էր բաց էլել, բայց շուտով ամպերը գլուխ բարձրացրին, շուտով նրա հոգուն շոքեցին: Արտասուներն՝ աղբրիցն էլ ավելի էին գոռ տալիս, որ աչք ու սիրտ հովացնեն, բայց ներսի կրակն ու բոցը բոլորը ցամաքացնում, ակը խավարացնում էին: Ի՞նչպես մոտանար, ի՞նչպես հեռանար: Ուխտավորների թողը քիչ քիչ մոտանում էր, ողորմելի երիտասարդի լերդն ու թոքը չորանում: Նրա տեսածը մեկ տասնը հինգ տարեկան աղշիկ էր, զորդ աս, շորնը կտրատված, երեսն արեն էրած, բայց աչքը որ աչքին շառավ, հազար թուր սրտումը ցցվեցավ, ո՛չ սպանեց, ո՛չ դուս ճոթեց, որ մնացած հոգին ու ջանն էլ՝ նրա ոտի տակին տա:

Հալւորը՝ ճամփիցը բեղարած՝ քուն էր մտել: Հենց գիտես, երկնքի լիսն երեսին պտտում ըլեր, էնպես անմեղ, հանգիստ էր նրա քունը: Փարիխանը՝ (էս էր էն անմեղ հրեշտակի անունը՝) որ աշխարքումն էլ ոչով շուներ, էն ծերիցը սավահի, էն ոսկեթել գուլթը դրել նրա դոշին, մեկ ձեռով հով էր տալիս, մեկ ձեռով ջրի հետ խաղում: Երկնքին նայելիս՝ հենց գիտեիր՝ նրա հոգին շնչի հետ դուս ըլեր գալիս, որ Ասասնից խնդրի, էն հալւորի շվաքն էլա՛ իր եթիմ գլխիցը պակաս շանի: Էնպես սաստիկ ձին քշելով էլ էկել էր Վանին, բայց ջարդված ծերունին ոչինչ չէ՛ր իմացել, Փարիխանն էր ձենիցն իմացել, որ էկողը Հայ Քրիստոնյա պտեր ըլիլ, էլ չէ՛ր վախեցել, չէ՛ր իր բարի հոգեհոր քունը կտրել, մազն երեսին էր քաշել,

չունքի գլխինը գդակ էր, ու մոտովն անց կենալիս՝ բեղաֆիլ ունքի տակիցը աչքը մի պտտեց, որ վանու ոտն ու ճամփեն բռնեց: Խոսք բաց աներ, լեզուն շէ՛ր բռնում: Տեսնում էր՝ որ էս էն պատկերն ա, որ իրան գիշեր, ցերեկ տանջում էր, լիս շէ՛ր ընկնում, բայց երեսին մտիկ անիլն էլ շէ՛ր համար-ձակում, շունքի երկուսն էլ ջահել, երկուսն էլ զարիք՝ էն ի՞նչ անսիրտ, անօրեն մարդ պտեր ըլիլ, որ անտես, անճանաչ աղչկա՝ օրը ճաշին՝ բաց աչքով մտիկ անի, ո՞ր մնաց, հետը խոսաւ չայի արի՞ն շէ՛ր նրա սրտումը, որ էսպես անօրենք բանը բռնի: Զրին մոտանար, վախում էր, թե ջիվան Փարիխանը ահու՛ իր վաստակած հորը վեր կացնի, քնահարամ անի, ու նրա էկած ճամփեն, նրա կերած կաթն անիծի: Հոգին վառվել էր, աչքը սեւացել, ոտները քարացել, ձեռները թուլացել: Ծարը որ կտրվեց, ձիու ջիվա՛վն առավ ձեռը, մեկ քարի վրա թինկը տվեց, ձեռը դռշին խաւեց ու էս բայաթին ասեց:

«Ի՞նչ արի, ա՛խ ինչ արի.
Ձեզ ա՛յ սարեր՝ ի՞նչ արի.
Թե մեղք ունիմ, հոգիս ա՛ն,
Արի՛, հրեշտակ իմ՝ արի՛:

Սրտովս գնում ա՛ ա՛խ՝ արին.
Ո՛չ շար գիտեմ, ո՛չ բարին.
Աշխարս ա դառն, ու խավար.
Հոգիս, մարմինս ի՞նչ արին:

Ա՛խ սառն է, սառ էս գետին,
Զիգյար շունի, մեր սրտին
Թուր ա խփում ու տանում,
Մեր թողը տալիս է՛ս գետին:

Ո՛ւմ ասեմ դարդս՝ որ լսի,
էլ ցավս ուրիշի եղ չասի:
Թո՛ղ՝ սիրտս մենակ խավարի,
Հասրաթ մնա Քո լսի:

Կանաչել են սար ու ձոր.
Ծս եմ ա՛խ՝ քո ուխտավոր.
Դու էլ թե ձենս չե՛ս լսիլ,
Թո՛ղ սպանեն ինձ սար ու ձոր»:

Ո՞ւմ անկաջն ընկնե՞ր էս ձեռնը, որ սիրտը փուլ չի գար: Փարիխանի էրված սրտի յարեքը բաց էլան, աչքը քցեց երկինքը էն անմեղ կույսը ու էլ շիմացավ՝ թե ի՞նչպես բերնիցը դուս էկավ:

«Յարեքս էլ եղ բաց էլան,
Ա՛յ իմ կորած ծնո՞ղք ջան՝
Չոր հողն ինձ հմար՝ ա՛խ փակվեց,
Աստղերն ձե՛զ հմար բաց էլան:
Եթիմ, անտե՛ր՝ սուք ու լաց
Թողեց աշխարս՝ քո մեռած
Սրտի համար, որ տանջվիս.
էլ ի՞նչ ունիս, գլուխդ լա՛ց:
Ա՛խ սրբի պես ջուր արա՛,
Սրա ոտի հողն ֆուխա՛րա,
էս Քրիստոնեն էլ չըլի,
Ա՛յ հող ինձ էլ ջուր արա՛:
Անցվորական՝ ի՞նչ ես սրում
Թուրդ ու սիրտս կտրատում.
Փչի՛ր, էս սհաթն հոգիս տամ՝
Որ ո՛չ հրում ա, ո՛չ նրում»:

էս խոսքը դեռ բերնումն էր, որ ուխտավորների տուտը բաց էլավ: Ընչանք ա որ գետինը մի քիչ դրմբդրմբաց, հալևորն էլ քնից կշտացել էր, ոտնաձեռնը որ անկաջն ընկավ, աչքը բաց արավ: Ուխտավորներին տեսնիլը, գդակը վերցնիլը ու ձեռը դեմ անիլը մեկ էլավ, որ մեկ ողորմություն տան: Հարիր տեղից որը ուտելիք, որը թասը, որը փող դեմ արավ: Վանին ուզում էր՝ իր բոլոր ջանն էլ նրան տա. չէ՛ր համարձակվում: Հալևորն էն ա, տված բաների վրա մխիթարվել, օրհնում էր, որ գնացողների շատ փայն անց կացավ: Վանու ոտը տեղն ու տեղը շորացել, ո՛չ առաջ էր գնում, ո՛չ եղ, որ մոր աչքը նրան առավ: Նա էլ էս էր ուզում, շինքը ծռել, մնացել էր քարացած:— Հա՛ ուզում ես՝ որ դրանց էլ հետըներս տանիք՝ Վա՛նի ջան,— որ մերը բերան բաց շարեց, քիչ պրծավ, ոտներն ընկնի, մոր դռը համբուրի:— Քո խաթրը ե՛րբ կկտտրեմ՝ արևիդ մատաղ: Վե՛ր կաց բա՛րի ջան՝ վե՛ր, էդ երեխեն էլ հետդ բե՛ր, ի՛նչ պատկեր ունի, հենց իմանաս, Աստուծո գառն ա. յարաբ ո՞ր ջրատար հերնըմերն են քեզ կորցրել, ա՛յ անմե՛ղ երեխա՛՝ երեսիցը հենց իմանաս՝ լիս ա վեր թափում: Ա՛խ՝ հենց իմանաս՝ իմ կորած Հովփսիմեն ըլի,— ասեց աստվածասեր կնիկը, աչքերը սարերին

քեցեց, հալեորին մեկ ուլախի վրա դնիլ տվեց, Փարիխանին իր գավակն առավ, Վանու արոստունքը շորացավ, քյահլան ձին թև առավ, թռավ: Փարիխանի ամեն մեկ գլուխը ժաժ տալիս, յա աչքը բանալիս, ուզում էր սար ու ձոր քանդի, տակ ու գլուխ անի, ընկերներին հո՛ ջրիդի տակին՝ քիչ էր մնացել՝ որ սպանի, որ մեկին էլ ա իր հավանածին մտիկ շանի, աչքով շտա, տամարն կրակի պես էր տալիս, աչքերը կայծակ էր թափում, բայց հենց Փարիխանին տեսնում էր թե չէ. յա մոտուլն անց կենում, ոտ ու ձեռք թուլանում, շունը բերնումը մնում էր կապված: Սար ու ձոր յա երեսին վարդի պես բաց էին ըլում ծիծաղում, փայլալուսում, յա հենց իմանում էր՝ թե երկինք, գետինք կատաղեցան, իրար պտի ուտեն, Վանուն էլ հետը էսպես հաղար միաք սրտովն անց էին կենում, նրա սրինը սառցնում, կամ վառում: Ուր տեղ որ էլ վեր էին գալիս, նա երեսի պես յա ծուլըծուլ էր ըլում, յա ջրի զրադի, քարի վրա կանգնում, աչքերը գնում, խելքը մաղվում: Ա՛խ՝ առաջին սե՛ր, ո՞ր կրակը էնպես կերի, կփոթոթի, ո՞ր թուրը էնպես լերդախորով կանի, ինչպես դու:

Ո՛ւմ Սաղկեվանքի սուրբ սարը, նրա փշշած ծաղիկները, նրա երկնանման գլուխը՝ էնպես կբաշեր, կտաներ, ինչպես Վանու սիրտը: Ճամփեն դառել էր նրա համար՝ մեկ տարվա ճամփա, ո՛չ պրծնում էր, ո՛չ հատնում: Գեջդանդեջ հենց սարի դռըը հասան թե չէ, Վանին որ շոքեց ո՛չ, խելքը գլխիցը գնաց. չէ՛ր իմանում՝ թե յարաբ իրա մուրազն էլ տեղ կհասնի, թե չէ:՝ Ով խունկ ու մոմ կվառեր, մատաղ կմորթեր, նրա սիրտն էր մատաղ դառել, նրա շունչն ու լեզուն՝ խունկ ու մոմ: Իրիգունը որ կրակի ծուխը, ճրայների լիսը, քամու սլալոցը, ջրի քչքչոցը, մուլն ու խավարը, ասողերի ծիծաղը, ծաղկների բուրվաւը՝ իրար շի խառնվեցին, նրա հոդին էլ էնպես խառնվեց, էնպես իր ներսը տակ ու վեր արեց: Խալխը՝ բեզարած՝ քուն էր մտել. Վանին էնքան իր սիրածի երեսին նայեց, որ մոր հետ քուն մտավ, հալեորն էնքան էր օրհնել նրան, որ քար ըլեր, կծաղկերի— Ինձ արեշատություն մի՛ ուզի՛ր՝ ա՛յ ծել. պապի,— ասում էր մտքումը, արևս էլ քո ձեռին, ջանս էլ, էս խավար սիրտը մի բաց արա, էդ արդար ձեռովդ մեզ մի օրհնի՛ր, մեզ ձեռ ձեռի տո՛ւր, հետո ե՛ս հոգիս հանեմ էդ քո մնացած օրերը մխիթարեմ:

Լիսնյակն Ալագյապի ծերիցը աչքը բաց արեց. Ծրեանու դաշտի երեսին ծովի պես կանգնած բուլը սիպտակեց, դառավ լուսակամար: Գիշերվան ցողն հաղար տեղից վոզոում, փլփլում էր: Վանու աչքին էնպես էր երևում՝ թե երկնիցը քուլա քուլա լիս էր վեր գալիս, հրեշտակի ձեն էր լսում, խընկան ծաղկի հոտ առնում: Փարիխանի էն ցողաթաթախ, լուսակոլուլ երեսին

մեկ էլ որ մտիկ շարեց, մեկ էլ էն անմեղ պատկերը՝ որ շունչը քաշելիս՝ շտեսավ, ուշ ու միտքը գնաց: Ինքն էլ շիմացավ՝ թե ի՞նչպես տեղից վեր կացավ, հեռացավ, բայց հենց մի քիչ ոտը փոխեց, հենց դիտես մեկը փեշիցը քաշեց, եղ բերեց, էլ եղ Փարիխանի մոտ շոքացրեց: Թե ինչ բերնիցը դուռ էկավ, ինքն էլ շիմացավ, բայց ով սիրտ ունի, նա կիմանա, նա կցավի:

«Լիսնյա՛կ՝ ի՞նչ ես դուռ էկել,
Կանգնել, աչքդ բաց արել,
Որ իմ խավար սիրտս մաշես,
Ա՛յ երեսիդ մեռնեմ ես:
Քեզ ստեղծողն, յիս սովողն,
Որի ոտի ես եմ հողն,
Անշունչ աւղովդ, որ քեզ տվեց
Լիս. իմ շունչս ո՞ւր քաշեց:
Ա՛խ՝ մեկ աչքդ բաց անես՝
Տեսնիս իմ հայն, էլ եղ խփես:
Ա՛յ իմ սրտի դու քանդող՝
Քանի՛ քնիս, քա՛նի՛ օ՛խ:
Մեռնի՛ն ինձ ի՞նչ քյպր կանի,
Դեռ քեզ շասած իմ սրտի
Խորհուրդն, ի՞նչպես հողը մտնիմ:
էդ լիս երեսիդ մեռնիմ:
Արինս սրտումս ցամաքեց,
Երբ աչքդ քնին քեզ տվեց,
Թո՛ղ՝ երազում ա՛խ՝ տեսնիմ
Քեզ իմ դռնիս՝ ու փշվիմ»:

Վանին շէ՛ր իմանում՝ թե ձենը մոր անկաջն էր ընկել, անսաս աչքը բաց արել ու մտիկ անում, որ տեսնի, վերջն ի՞նչ կըլի: Չէ՛ր ուզում որդու էն քաղցր ձենը կտրիլ տա: Ողորմելի երիտասարդը էնպես կսկծու որ նւղաց ո՛չ, գլուխը իրան իրան ցածացավ, հենց իմացավ քար էր՝ որ երեսը վրեն դրեց, բայց՝ ի՞նչպես սասանած վեր թռավ, երբ Փարիխանը ոտը քաշեց: — Վանի ջան՝ մեր տունը քանդեցիր, մեր անունը բեղնամ արի՛ր, էդ ի՞նչ հալի ես՝ քո մերը մեռնի, — ասեց ողորմելի կնիկը ու որ վրա շի՛ թռավ, որ որդուն եղ բերի, շունքի սա Փարիխանի ոտի շորշոփը որ շառավ, հենց իմացավ՝ հոգին էլ հետը քաշեցին, մեկ ախիցն ալելի՛՝ էլ բան շասեց ու ձորնըվեր ընկավ: էս ձենըձորը, ոտի շփվթոցը Վանու հոր անկաջն էլ ըն-

կավ, Փարիսանը հո՛ լեղապատառ՝ չէ՛ր իմանում, թե ուր կորչի: Հալևորի ճտովը որ շքնկավ, սա էլ դողդողալով աչքը բաց արեց, սրբեց, երեսին խելը հանեց՝ ու հենց լսեց, ինչ անց էր կացել, ինքն էլ Վանու հորնը մոր ետևիցն ընկավ: Փարիսանն էլ ո՞ւր կը մնար, որ իր հերը գնաց:

Վանին էնպես ուշագնաց մեկ քարի վրա ընկել, հոգու հետ կռիվ էր տալիս, մերը նրա գլուխը գոգը դրած՝ իրան սպանում էր, որ մյուսներն էլ հասան: Ինչ ծնողքն էին անում՝ Աստված հեռու տանի, քար շմնաց, որ գլխընկրին շտան: Հենց իմանում էին խաչն ա իրանց որդուն պատժել, գժվացրել: Հերը շոքեց, հալևորը հետը, Փարիսանն էլ՝ էս հաղաղին՝ որ վախեղու ու ամաչելու վախտը չէր, բայց ցավելու ու կսկծալու՝ ձեռները խաչեց, Վանու մոր առաջին շոքեց: «Աստված՝ փառքը շատ՝ էս սիպտակ մազիս խեղճ արի, մեղավորը ե՛ս եմ, ե՛ս, ինձ պատժի՛ր, իմ գլխիս թող կրակդ վեր գա»: Հերն էր գոռում, իրան կտրատում: «Ո՛վ Մայր Աստվածածին՝ որ Քո ոտն ենք էկել, էս գերեզմանի դուռը հասած, աղքատ հալևորիս հոգին ա՛ն, էսպես բարի ծնողաց զավակը մի՛ կորցնի՛ր, իրանց բաշխի՛ր, սրա ջիվան արևին խեղճ արի՛, սրա մուրազը ի՛նչպես ես իր փորումը թողամ, երեսս ոտիդ տակն՝ Աստված», — հալևորն էր մղկտալով ասում: «Ա՛խ ի՛նչ արի, ի՛նչ՝ տեր իմ Արարիչ Աստված՝ որ իմ ոտը որտեղ մտնում ա, էնտեղ ուզում ես քանդիլ: Եթիմ, անտերին մկամ քո արեգակն էլ ա խեթ աչքով նայում: Ո՞ւր ինձ սրան ուստ բերիր, որ իմ մեղքի խաթեր, սա շարշարվի: Բաս ընչի՛ էր երեկ էնպես ուրախ: Ինձ որ չէ՛ր տեսել, իմ շունչը որ չէ՛ր իմացել, իմ դառը շունչը, սրա արդար սիրտը՝ ե՛րբ էսպես կպտտորվեր, ե՛րբ սա էս օրը կընկներ: Հրես շոքել եմ առաջիդ. հերնըմերս գլխիցս պակասացրիր, ինձ որք թողիր՝ իմ օրս խավարի, իմ աչքս դուս գա: Ուխտ էի գալիս, որ մեկ ճար գտնիմ. դու էս ջիվան տղին ինձ ուստ բերիր, որ իմ դարդին դարման անի. ա՛խ՝ քարանա՛ր թող ոտս, կուրանա՛ր թող աչքս, սա չի՛ ինձ տեսներ, սա՛: Իմանում եմ սրա դարդը, էս գիշեր. էս գիշեր... ա՛խ... վա՛յ...»:

Ա՛խ՝ սա էլ էստեղ գնաց... Աստղերը պելացել, սև քարափների, խոր էրերի բերնիցը՝ հենց գիտես դժոխքն ըլե՛ր քիչ քիչ բացվում, որ նրանց սաղ սաղ կուլ տա: «Հա՛ ծառա եմ Քո սուրբ զորությունին՝ Մարիամ Աստվածածին, փոքր վախտից սկսեց Փարիսանը էլ եղ ղելը տալ, ասիլ. գիտեմ իմ հորնըմոր աղոթքը դեռ ինձ վրա յա. ես ի՛նչ եմ, որ էսպես օջախի զավակ դառնամ, էսպես մեր ունենամ, էսպես հեր: Իմ արևախաչ երեսին, իմ կտրատված շորերին, իմ բոբիկ ոտներին՝ մտիկ անողը՝ ողորմությունից ավելի, ինձ յի՛նչ լալաղ կանի, որ հետս էլա խոսի: Բայց ինչ իմ կարի հրեշտակն ինձ առում ա, կանեմ, հրես դոշս բաց եմ անում, որ

ստներն ընկնիմ, սա էլ թող եղ գա, որ իմ հալս տեսնի, ինձ տիրություն
անի: Ամա որ ինձ լայաղ շանի, ո՞ր ջուրն ընկնիմ, ո՞ւր կորչիմ»:

«Մեղավորիս ինձ նայի՛ր,
Աչքդ մի բա՛ց՝ ինձ նայիր:
Սիրտ սրտի որ մեկ ուզեց
Սիրածն՝ հո ա՛խ՝ իրն ա իր»:

Ասեց, ու Վանու մոր ճտովն ընկավ:

Բոլորի միջին հալևորի խելքն էր մի քիչ գլխին: Նրա արդար հոգին նրան ազդեց, որ էս սրբի պատիժ չէր, սրտի պատիժ էր: Իր հոգեորդու խորհուրդն էլ՝ իր բերնիցն էր լսել, էլ ի՞նչ բախտավորություն նրա համար սրտով կուզեր, քանց էս: «Եթմի տերն էլ դու ես՝ փառքդ շատ ըլի՛՜ Աստված»։ հոգոց քաշեց ու աչքերը լիքը՝ տեղիցը վեր կացավ: Վանին երազումը տեսել էր, որ մուրազի ոսկեթասը վարդ մանիշակով զարդարած՝ իրան դեմ արին: Մեկ քաղցր հով, որ երեսին էլ շփշեց, շունչը քիչ քիչ վրեն էկավ: Ինչպես մեկ անուշ քնից որ աչքը բաց շարեց, հենց էն իմացավ, որ մեկ ձեռ իր ձեռը բռնել, մեկ հրեշտակ առաջին կանգնել, երեսը շուռ էր տվել: «Աստված ձեզ ի միասին ծերացնի, ծաղկացնի, — որ հալևորն էլ՝ բերանը բաց շարեց, խոսքը բերնումը մեռավ, Վանու խելքը կորավ: Զափիցը դուս ուրախությունն էլ մարդու կթմբբացնի, ուր մնաց տրտմությունը, որ մեկ ըսպեցից առաջ՝ նրա հոգին առել էր: — Քե՞զ էր, որ տեսա՛ ալ իմ հրեշտակ՝ ո՞ւր եմ, ի՞նչ տեղ, էս ի՞նչ ձեռն էր, որ անկաջս ընկավ: էս ի՞նչ շողք էր, որ երեսիս դիպավ: էս անմահական հոտը ո՞ւմ ձեռիցն էր, որ քաշեցի: Անիրա՛վ, սուտ երազ, ինչ ես ինձ տանջում, որ տեսածս՝ էլ ձեռիս չի՛ մնալ, երբ որ աչքս բաց անեմ, չէ՛, չէ՛. երկինքն՝ իմ օջոռքը, էս շիմանը, քարափը իմ դռակը, ա՛չք՝ բաց չըլիք. ա՛րև՝ դուս չի՛ գաս: Ո՞վ սուրբ գիշեր՝ ծածկի՛ր երեսս, ծածկի՛ր, որ էլ վեր չկենամ, էս երազումը մնամ: Թո՞ղ՝ երազումը քո հասրաթն առնեմ՝ ա՛յ իմ հոգի, իմ արև, էլ օրը, էլ արեգակը, էլ աշխարքս՝ ինձ չե՛ն պետքը, չե՛ն: Վանին որ էսպես ուշագնա չէ՛ր խոսում, գիշերվա ժամի կոշնակը խփեցին, — թուլանար էդ ձեռքը, որ իմ հոգիս խառնեց, մուրազս կտրեց, — ասեց ու էնպես շշմած որ վեր չի՛ թռավ, ոտները մնաց գետնին կպած, որ Փարիխանն էր խտտել, գլուխը՝ մոր դռշին կպած. հերն ու հալևորը գլխին կանգնել՝ ձեռն տվին: — Որդի ջան՝ ա՛չքի լիս. թե էդ էր քո մուրազը, մեզ ո՞ւր էիր սպանում, մեզ ո՞ւր սաղ սաղ գերեղմանը տանում: Վե՛ր, վե՛ր՝ արևիդ մատաղ, թո՞ղ՝ քանի աչքս բաց ա, մեկ ձեր սերն էլ օրհնեմ, ձեր արևը ձեռն ածելիս տեսնիմ, ձեր

կարմիրը կապեմ, հետո հողը մտնիմ: Արդարն արդարին կսիրի, եթմին պտի սիրտն առնիս, օրն ուրախացնես, մալ ու դովլաթ ի՞նչ գատ ա, երբ սիրտը իր ուզածը չի՞ ճարի, իր դամաթին ռաստ չի՞ գա: Սա՛րեր, ձո՛ւրեր, ա՛յ սուրբ Մաղկեվանք, ա՛յ Մայր Աստվածածին՝ ա՛յ Հայոց լիս աշխարհ, լիս հավատ, դուք սրանց քոմակ ըլիք, սրանց արևը պայծառ պահե՛ք, ես մեղավոր եմ, սեևրես:— Ասեց բարեգութ հերն ու երկու զավակին էլ խտիտն առավ:— Քո մուրազն էստեղ պտեր կատարվիլ՝ Վանի՛ ջան, — մերը աչքը երկինքը քցեց, երեխեքանցը դռշին կպցրեց:— Հոբիսիմես նո՛ր գտա, փառքըդ շատ ըլի՛ Աստված. որդիքս էլ եղ ջլստվեցին, էրնակ իմ աչքին, իմ արևին, էլ ի՞նչ դարդ ունիմ: Սո՛ւրբ Մաղկեվանք՝ թող՝ արտասունքս քեզ ասի, թե սիրտս ի՞նչ հալի ա: էսպես հրեշտակին ճարողը, որ դո՛ւ մեղ ռաստ բերիր, դո՛ւ մեզ բաշխեցիր, էլ ի՞նչ դարդ կունենա աշխարհումս: էկե՛ք, ձեր ջանին մեռնիմ, էկե՛ք, ձեզ մի՛ դռշիս կայցնեմ, սիրտս հովանա: Աստված՝ ինչպես տվի՛ր, էնպես պահի՛ր:

Սուրբ աղոթարանը հենց էն ա կարմրատակել, ճկճկում էր, որ մեր սիրահարքը առաջին անգամը իրանց օրումը կարող էին իրանց մտքումը հաստատ ապիլ, թե ինչ իրանց սիրտն ուղում էր, ճարեցին: Երկուսն էլ ամոթու, սիրու՛ կրակ էին դառել, վրռչնել, աչքըները գետինը քցել, սիրտըները ծածուկ իրար գլխով պսիտ էին գալիս: Առավոտու աստղն ու հովը՝ հազար տեսակ լիս ու հոտ նրանց երեսովն, շնչովն էին տալիս, ու նրանց բերնի ու սրտի անուշ հոտը ծաղկներին, սարերին, վերջ ամենայնի երկնքին տալիս: Լեղվով ե՛րբ կարեին ասել, երբ կհամարձակեին, ինչ որ նրանց մտքովն անց էր կենում: Նրանց ուզածը էս սհաթին, յա մեկ խոր քարափ էր, յա մեկ մութը մեշա, կամ մեկ հով՝ ծառի քուզա, կամ մեկ ծաղկավետ ջրի, աղբրի դրաղ. շայիր, շիման՝ որ ձեռ ձեռի տված նստին, ո՛չ խոսան, ո՛չ ծպտան, ո՛չ ուտեն, ո՛չ լամեն, հենց էնպես իրար նայեն, իրար սիրեն՝ ու ծառ ու թուփ, խոտ ու ծաղիկ, ջուր ու քամի՛ նրանց վրա խնդան, նրանց հետ ծիծաղին: Ա՛խ՝ ո՛վ չի առաջին սերի համը տեսել, հարարաթն իմացել՝ որ էլ երկարացնեմ: Ո՛ր անմեղ սիրտը չի՛ վկայիլ՝ թե էս երկնային կրակը, որ սֆթա մարդի հոգին վառում ա, մարդ՝ երկրումը ման գալիս, երկրնքումն ա իրան կարծում: Քունը սազ ու քյամանչա յա դառնում, միտքը վարդ բացված, անմահական դրախտ, ապառաժ քարն էլ սիրտ ա առնում՝ մեզ ավետիք տալիս: Սիրող հազար բան ա ուղում՝ սիրելուդ համար անի, ապի, լեզուդ, ձեռդ չի՛ դորում, շատ անգամ մարդ տխրում, սարե սար է ընկնում, թե տեսնի՛ սիրելին էլ կը գա, նրա վրա կցավի՛, նրան միտքը կբերի՛, թե սար ու ձոր իրան կուտեն: Ամսով հետը նստած վախտն էլ, որ պետք է հեռանաս, հազար անգամ սիրող քաշում, երեսդ ինքն իրան շուռ

ա գալիս՝ որ մեկ էլ եղ դառնաս, մեկ էլ սիրելուդ շունչն առնիս, ոտը համբուրես:

էս հալուամն էին մեր անմեղ սիրահարքը, որ հանկարծ, մեկ էլ որ աչքըները չի՛ բաց արին, ողջունի՛ ձենն ընկավ անկաջները, ու ինչպես մեկ խոր, անուշ քնից երկուան էլ վեր թռան, երբ մտաընթերի կանգնողները՝ գլխները մոտացրին՝ որ ողջուն տան, ողջուն առնին: «Ա՛խ՝ թե էս մտքով էին առաջին մարդիկը ասում, «ողջոյն տո՛ւ՛մ միմեանց ի համարյւր սրբութեան», հրեշտակ էին նրանք, ու ո՛չ մարդ, երկուան էլ մտքըներումն ասեցին: Գիշերովա ժամը, պատարագի կեսն էլ անց էր կացել, մասաղների աղն օրհնել, պղնձները վրա էին դրել, եկեղեցին դառել էր լիս, խնկի, կնդրկի հոտը հոդի էր թմրացնում, մեր սիրահարքն էնտեղ կանգնած՝ ոչինչ չէի՛ն իմացել, ողջուն տալիս էլ՝ նրանց սիրտը հենց մեկ թըպրտաց ու էլի մտավ իր անուշ երազը: Նրանք մինչև վերջը՝ է՛ն էին տեսնում, որ մեկ լուսաթաթախ հոգի՝ անմահական հոտով, վարդապուակով զարդարված՝ նրանց գլխին պտիտ էր գալիս, նրանց սիրտը հետը տառնում, նրանց աներևութաբար ասում՝ որ արդար սերը աշխարհից չի՛, երկնքիցն ա էկել, որ էլի մեկ երկինքը տանի, թե մենք նրա սրբությունը անարատ, անխախտ պահենք, մեր սիրտը շարին շտանք: էս երազումն էին՝ որ բիրդանքիւր խալխը իրար գլխով դիպավ, նրանց զարթացրից: Ժամի մէջտեղը մեկ ձեն էր դուս գալիս, որ ավելի հոգու ձենի նման էր: Հազար թաքուն խորհուրդ, հազար մուրազ, խնդիր, մեղք էնտեղ էին լիս ընկնում: Վանու, Փարիխանի անունն էլ որ չավին, նրանց միսը սրսռաց, խելքները թռավ: Բայց էս խորհրդավոր ձենը՝ նրանց օրհնում, գովում, սրբի կամքը հայտնում էր, թե «էնպես սեր ոսկեգրով ա երկնքումը գրած՝ երբ մարդ սրտին կհեանի, և ոչ մալի՛ կամ դովաթի, աղքատի աչքը կարբի, և ոչ հարստի արծաթին թամահ կանի, խղճին, եթըմին կբախտավորի, ու ո՛չ շենին էլ կխղճացնի, սիրով սերի գինը կիմանա, ու ո՛չ փողով, դրամով կառնի»: էս ձենը ընկնալուրի խոսքն էր՝ սիրելի՛ կարդացող. դու լավ գիտես՝ որ նրան հոգին ա տուն տալիս, նրա ասածը միշտ ճշմարիտ ա ու անպատճառ կատարվում ա: Ի՛նչ կերպով, էդ իմ բանը չի, որ հարցնեմ, Աստուծո հրաշքը անքննելի ա, ես ո՛վ եմ, որ իմանամ, բայց դու լավ գիտես՝ որ ընկնավորի հոգին ա խոսում, ու ո՛չ բերանը:

Ժամը դուս գալով էր, որ խալխը կրկին իրար գլխով դիպան. էլ պատ, էլ քար չէ՛ր մնացել, որ շհամբուրեն, երեսները չքսեն, շատ հարսն ու աղչիկ իրանց դոշի շարքն ու ճտի գինքան էին էստեղ, էնտեղ՝ գանձանակի տեղակ վեր դնում: Քանըսի, ա՛խ՝ քանըսի սիրտը սհաթի շարխի պես տպտպում էր, երբ էն ջրի տակն էր գնում, որ օջոռքիցը նրա վրա յա կաթում, ում մուրազը

պտեր կատարվիլ: Ով երկուհոգիս էր, տղա պտեր բերիլ, ով ազափ, իր նասիրը ճարիլ՝ հետ դառնալիս: Շատի արտասունքը ուրախությունիցն էր կաթում, շատինն էլ տրտմությունիցը՝ որ ջուրը նրա վրա չէ՛ր կաթել: «Իմ մեղքը շատ ա հալւաթ՝ որ Աստուծո ռահմն էլ, սրբի գութն էլ ինձանից պակասել են», էստով էին իրանց մխիթարում էս մուրազից ընկած ջրատարները: Քանի աչք մեր վանուն ու Փարիխանին էրնակ էր տալիս, ո՛վ կարա պատմիլ: Քայց նրանք դեռ էլի ո՛չ իրար հեռ նստիլ կարող էին, ո՛չ խոսալ, ո՛չ մտիկ անիլ, շունքի սուրբ պսակն ու խաչ ավետարանը միայն կարեն էս իշխանությունը տալ, բայց հենց էս էր, որ նրանց էրում, փոթոթում էր. սրտըներն ուղում էին իրար կպչի, աղգի օրենքն ու աղաթը չէ՛ին թողում: Ժամը դուս էկավ: Կերակրյուները հասել էր, հարիր տեղ խալիսը բոլորեշուրջ, ջոկ ջոկ նստած՝ քեֆ էին անում, իրանց օրը խոշ անում: Քվանքի, գուռնի, սաղի ձենը երկիւնքն էր հասել: Սար ու ձոր ցնծում էին, բայց մեր սիրահարքը էլ էս աշխարքումը չէին, որ էսպես հասարակ բաներին մտիկ անեն: Նրանց համար աներևույթ սաղի ձեն էր գալիս. էն օրն էլ էս սրտով, էս քեֆով անց կացրին, ըիգնաժամը, մյուս օրվան աղոթքն էլ արին, ու ամենը մեկ կտոր օրհնած հող, խաչալվա, ու իրանց տան մնացողներին մատաղի փայը՝ հացում, շորում, շուշում՝ վերցրին ու հաղար անգամ ա՛խ քաշելով, էրի քարերը համբուրելով, երեսներին խեշը հանելով, դոշըներին ծեծելով՝ կամաց, կամաց ճամփա ընկան, ու դեմը գնում, դեմը երեսները շուռ տալիս՝ Մաղկեվանքա սարին մտիկ տալիս, աղոթք անում, ա՛խ քաշում, աչքըներին հուփ տալիս, բերանները բաց անում:

Արեգակը մեր մտնելով էր, որ մեր ուխտավորաց ծերը՝ փետի կարմնջի մոտ Զանգվի դրաղն հասավ: Ո՛վ Սարավ աղբրի գլխին մեկ անգամ նստել ա, կուզի որ սաղ տարի էն տեղ իր օրն անց կացնի: Մեկ խաչի, սրբի գութություն էլ սա ունի: Սրանից էլ թուրք ու հայ, ով հավատով մոտանա, իր մուրազն ստանում ա: Զրին մտիկ անելիս՝ հազար բան ա ընկնում աչքովդ, շարք, փող, երկաթի կտոր, մեխ, ուլունք, ի՞նչ ասես՝ որ նրա միջումը չկա. որ բարեպաշտ ուխտավորը՝ էկել, մեջն ա քցել, ուխտը կատարել, գնացել: Աղբրի գլխի քարը հո՛ սաղ տեղ շունի, էնքան մեխ ա մեջը ցցած: Ով սրանց ձեռը տա, միջիցը հանի, ձեռը կշորանա, էնքան ա սրբի հրաշքը: Քանաքուս տակիցը մեկ քսան ուր Զանգվի դրաղիցը հեռու, աջու կողմիցը՝ մութը շվաքի տակին դուս ա գալիս էս անմահական աղբյուրն ու, հանդարտ. մարմանդ՝ գնում, Զանգին թափում: Նհախ տեղը չեն անունը Սարավ աղբուր գրել, որ համ հոգով ա մարդիս ծարավը կտորում, համ մարմնով: էստեղ էր՝ որ պարոն Կարոն իր օղլուշաղի ու բարեկամների հետ՝

մտավ, բարգ, բուրգ վեր ածիլ, կրակը շաղ անիլ տվեց, որ վերջին գիշերն էլ էնտեղ քեֆ անեն: Վաղուց էր նա սրտով ուզում, որ էս աղբրի համը մի առնի: Շատն ասեցին՝ որ էնտեղ շմանան, շունքի ոտի վրա էր, ու զրաղ տեղ, թուրքերն էլ հո՛ գիլի պես էին զժվժում գիշեր, ցերեկ էս ձորերումը: Բայց ռես կարոյի անկաջը շմտավ: «Տասը ձիավոր մենակ է՛ս թրիս զուրբան կանեմ, ի՞նչ եք վախում», նրանց ասեց: Վանու սիրտը՝ հենց գիտենաս՝ իմանում ըլեր, որ նրանց գլխին մի բան ա գալացուկ, բայց հորիցը քաշվում էր: Փարիխանին մտիկ տալիս, ս՛ար ու ձոր նրա գլխին լալիս, վա՛յ էր տալիս, բայց ի՞նչ կարեր անիլ: Հենց գիտես՝ Զանգին նրան ասում ըլեր, — «ա՛ն սիրելուդ, նստի՛ր վրես՝ ձեզ տանիմ մեկ թաքուն տեղ, էս տեղ ձեր մահն ա, ո՛ւր եք կանգնել»: Բայց էլի հենց էս ֆքրումը՝ որ Զանգվի փրփրած զրաղին շէր կանգնել, ու դեմը ջրին նայում, իր աչքի գետը բաց թողում, դեմը իր սիրելուն երեսը շուռ տալիս, ծուխը քթովը հանում, մեկ ձեռն որ ճտովը շքնկավ, երկու գազ ծուլ էլավ: — Տո գիժ ես, գիժ. իմ տղեն ըլիս, ու է՞դ սրտի տերն: Մթնագիշերի՞ցն ես վախենում, թե Զանգվի խըշշալուցը. ջահելի գլխին խե՛ղք կըլի: Գդակդ կոտրի՛, բա՛ց քնի: Քանի իմ ջանը սաղ ա, քեզ ո՞վ մեկ իւթ աչքով էլ ա մտիկ կանի: Արի՛, արի՛, գնա՛նք, քեֆ անենք, Գեղը հասնինք, քեզ էլ քո մուրազին կհասցնեմ, էգուր համար ի՞նչ ես դարդ անում, — էս ասողը Վանույհերն էր: Քարը ջուղաք կտար, բայց Վանու բերնիցը մեկ խոսք էլ ա դուս չեկավ:

Գիշերվան մութը ձորամեջը խափարացրել էր: Ամեն մեկ քաբափ ու էր՝ բերանները գազանի պես բաց արել, մտիկ էին տալիս: Կրակը ճըրճըթալով՝ որ մուխը քուլա քուլա շէ՛ր բարձրանում ու բոցը ծառերին, ջրերին տալիս, հենց իմանաս՝ հազար տեղից՝ թուլի, հարամի, սատանա, քաշկեր՝ ատամները ղնջրտացնում, թրերը սրում՝ հազրվում ըլեին, որ բիրադի նրանց վրա թափին ու հոգիները առնին: Ծրկինքը, զորդ ա՛ պարզ էր, բայց Աբարանու դհիցը մեկ սառը քամի որ վախտ վախտ շէ՛ր փռնշալով՝ էս քարերի գլուխը ծեծում, տերևները խշշացնում, հենց իմանաս՝ բոլորը բերան էր առել՝ ու ձեն տալիս, որ ամեն մարդ իր գլուխը պահի: Բայց սաղի ու դայրի ձենը մեկ դհից, Զանգվինը մյուս կողմից՝ էնպես էին մեր ուխտավորների միտք ու ականջ բռնել, որ թոփ տրաքեր մոտըներին, շէին իմանալ, շէին տեղըներիցը ծած գալ: Միտըներն էլ հո՛ ուրախ էր, ուրախ, էլ ի՞նչ էր պակաս: Բայց ա՛խ՝ մարդ էն տեղը պտի միշտ օյաղ կենա, իր գլխի թաղարեքը տեսնի, որտեղ որ կարծիք չունի:

Շատ ու քիչն Աստված գիտի, թե ի՞նչքան վախտ էր անց կացել, գիշերվա ո՛ր տեղն էր, հենց էն էր ուզում ռես (տանուտեքը) Կարոն իր թասը լամի ու որդուն, հարսին օրհնում էր, մեկ թվանք որ ի՛ր գոռաց, սար ու ձոր

զարգանդեցին ու քսանից ավելի ձյալոր, փխողա Թարաքյամա թուրըները պլոկած՝ յարադ ասպաբ՝ կրակին տալով՝ վրա թափեցին: Աստված ո՛չ շհանց տա. սար ու ձոր ոտն առան, որ փախչին, պլծնին, բայց մեր ողորմելի ուխտավորների համար ո՛չ փախչելու տեղ կար, ո՛չ ծածկվելու. տնիրավ կրակն էլ՝ նրանց աչքըները բռնում, հարամուն պահում էր, իրանց լիս քցում: Էսպես վախալը կիմացվի՝ թե տղամարդն ո՛վ ա, ո՛ւմ գլխումը խելք կա, կոնումը հունարու Ում էն շորշոփն դիպչեր, էնպես վախտին, հոգին էլ հե՛տը կտար, բայց Աստծուն փառք, թվանքի գյուլլեն անկաջին քսվելով՝ որ անց չի՛ կացավ, քաջն ռես Կարո ասլանի պես տեղիցը վեր թռավ ու ընշանք թուլին ձեռնե ձեռը կհասնե, նա էլ իր դասթեն հազրեց ու տա՛ն բոպե շքաշեց, թուր էր՝ որ չլխկում էր, արին էր որ շլթկում, ծկլակին տալիս: Աստուծո ողորմությունիցը մեր սուկբըք մեկ տեղ էին, թուր ու թվանք գլխավերեները՝ ծառերիցը քաշ—Ֆղերք՝ ձեր արեին դուրբան՝ մենք ուխտից, սրբի դոնիցն ենք գալիս, էս անիծածները՝ թուլությունից, հարամությունից: Տվե՛ք, ջարդեցե՛ք՝ սրանց էկած ճամփեն քոռանա: Ով իմ գլուխը սիրում ա, իմ հացը նրա աչքը բռնի, թե ձեռը եղ քաշի: Գեղամիջին են սրանք զոշաղ, շունքի ձեններս կարճ ա, էսպես տեղն ո՛վ կհարցնի: Հարաքյաթ արե՛ք՝ ձեր ջանին մեռնիմ: Քարերի տակը մտե՛ք՝ օղլուշաղներիդ մեջ արե՛ք: Թե մենք կկոտորվենք, էն ժամանակը նրանց ճարն էլ՝ Աստված ~~Թս~~ Ծեզ լսեցի, ամա էս էլ մեկ ջոկ քեֆ ա, մեկ քանի շուն էլ ա կսատկաղնենք, թո՛ղ՝ մեռնինք, սրտըներումս էլ ա դարդ չի՛ մնալ: Իրեքը առաջիս թավալ են տալիս, ձեզ տեսնիմ, Մարավ աղբրին էլ մեկ օր թուրք մատաղ անևեր, մեզ վրա չի՛ բարկանալ, չվախի՛ք: Էս առողը ռես Կարոն էր: Նա որ էս սրտին էր էն ծեր տեղավ, վանին ու նրա իզիթ ընկերները ի՞նչ հալի կըլիին: Քսանից ավելի էլ սրանք էին. բուրբը ջոկովի տղերք: Հայն արինը աչքը շառնի, թե չէ սար ըլի առաջին, չի դիմանալ: Կրակը հենց էն սհաթին ոտնատակ տվին, երբ հարամին վրա տվեց, ու ամենը մեկ քարի տակ մտան: Թվանքի գյուլլեն կարկտի պես էր վեր թափում: Հարամին հենց իմացավ՝ թե բիրադի վրա տալովը՝ նրանց հախիցը կգա, բայց աչքը դուս էկավ, ինքը մնաց կրակումը, բաց տեղը, գյուլլի առաջին: Իրան քցածը քարին էր դիպչում, մեր տղերքանցը՝ նրանց գլխին, կամ դոշին: Եղ դառնալ չէ՛ր կարելի, շունքի շորս կողմը փակել էին: Բուրբն էլ պտի մատաղ ըլեին՝ որ էս հաղաղին մեկ բարակ ձեն ա՛լս քաշեց, ծղրտաց ու մեկ Թարաքյամա ուրախ ուրախ ձեն տվեց,—ես իմը ճարեցի, դուք ձեր գլուխը լաց էլե՛ք: Մարդարին էսպես խնձոր մեկն էլա դեռ փեշքաշ չի՛ արել: Ով ձեռին ճար ունի, հետս գա, դրանցից մեզ խեր չի՛ ըլիլ: Էս խոսքերի մի-

ջովն էր մեկ բարակ, կտրված ձեն դալիս. —Վա՛նի... Վա՛նի... ա՛խ... ինձ տարան... ո՞վ ինձ ճար կանի...

Վանին Զանգին էլ ընկներ, ի՞նչ կճարեր: Կատաղածի պես գլուխ էլավ: Ռեա Կարոն ու մյուսները հարամու ոտն էին ուզում կարիլ, ի՞նչ կիմանային: Տարաբախտ երիտասարդը թռավ, ո՛ր. ինքն էլ չէ՛ր գիտում: Հարամու որը կոտորվել, որը փախել էր, որ մեր բաջ ուխտավորը գեջղանգեջ՝ քարերի տակիցը դուրս էկան, կրակ վառեցին, բայց գիշերը խավար, Զանգին կատաղած, ձոր ու քարափ՝ լոր, ծառ ու ջանջալ ամեն տեղ բռնած, Փարիխանն ու Վանին, խալխի աչքի լիսը՝ կորած, բաթմիշ էլած, ո՛ր գնային, ո՛ր գտնեին: Ողորմելի հերը՝ որ Վանի չէ՛ր ձեն տալիս, գլխին տալիս, ջրատար մերը, որ Փարիխան չէ՛ր կանչում, քարերին ծեծվում ու լալիս, սար ու ձոր հետընները սուք էին անում, կրակ վեր ածում:—Սարեր՝ գլխիս քանդվեցեք, քարեր՝ հոգիս հանեցե՛ք, թո՛ղ ես էլ ա՛խ քարացած էստեղ մնամ. ինձ թաղե՛ք: Վանի՛ արի, ջանս հանի՛, քեզ տամ հոգիս, ու Զանգվի միջին իմ գլուխս ես թաղեմ, էլ լաց ու սուք չլսեմ: Վա՛նի՛ ա՛խ աչքս դուս հանի՛. ջանիդ մեռնիմ, ո՛ր տանի էս ջուրն՝ ինձ: էս հողն ի՞նչ անի, որ մնացինք անորդի: Ո՛չ ջուրն ա ձենս՝ ա՛խ՝ լսում, ո՛չ քարն իմ ցավս իմանում, ես եմ ուզում, սիրտս ճոթեմ, ձեռս բռնած շեն թողում:

I

ԹՈՒՐԳԻ ԱՂՉԻԿԸ

(Զորայրուն կրոնի)

Ամառն էկել էր, սիրտս էլի մթնել: Տարվան ո՛չ մեկ ժամանակը էնքան ինձ չի՛ տանջում, ինչպես ամառը: Զմեռվան ցուրտը, բուքը, սառը եղանակը, շանգը՝ դորդ ա՛ ծանր են մարդի համար, բայց հենց արևը մեկ քաղցրը աչքով որ մտիկ շանում, բոլոր տխրությունը, բոլոր մեր սրտի մթությունը երկնքի հետ պարզում, անց ա կենում,— ու ո՞վ չգիտի՝ որ ցուրտը մարդի մարմինը պնդացնում, զորացնում ա: Ո՞վ չգիտի, թե ո՛րքան հիանալի ա աշխարհը, ի՞նչպես ա մարդիս հոգին քաշում, վերացնում, գվարթացնում, երբ դարնան զովարար հովը փչում, սար ու ձոր իրանց մահվան քնիցը վեր կացնում, ձին ու սառից հալցնում, նոր հոգի, նոր կյանք տալիս բոլոր բնությունը: Ո՞ւմ սիրտը չի՛ վերանում, զարմանում, աչքը ծովանում, երբ Մաչիսի առավոտը փանջարեն բաց անելիս՝ տունը անմահական հոտով ա լցվում, օթախը՝ երկնային լուսով, անկաջը՝ հազար տեսակ ձենով, աչքը հո՛ էն ավվան ծաղկները ու կանաչ խոտերը որ չի՛ տեսնում,

դուրս ա թախտ, աթոռ, փառք, մեծութուն, փափուկ տեղ ու բարձ թողա՛, ու դուս վաղի, գետինն ու հողը լիզի, համբուրի, երեսին քսի, շոքի, Աստված փառաբանի, սլառկի տնույշ երազ սեսնի: Ո՛վ, ա՛խ, ով կուզեր՝ որ էն թագավորական լաջվարթ, ոսկեվարաղ ամառաւթը, էն սուփրենն ու սեղանը, էն սաղն ու քյամաւանն՝ մեկ ձորի հետ փոխի՝ որ գայնան ժամանակին բացվում՝ հազար սեասա՛լ ծաղկներով լցվում, դարդարվում ա, որ բյուր տեսակ թռչունք ղլխավերեն են ծափ տալով՝ խայտում, ցնծում, երգում, պարզ, արծաթանման աղբյւրները աչքի առաջին են քըքում, ու ճրագի պես վառվում, օղը մեկ կողմից ա իր կենդանարար հովը փշում, ամպը մյուս կողմից իր երկնային ցողը վեր ածում: Աշունքն էլ՝ զորդ ա՛ իր ախարութունն ունի, մարդ չի կարում սրտին հուփ տալ՝ որ հանգստանա, գարդ շանի, շունքի բոլոր իր հույսն ու մխիթարութունը, իր գանձն ու գովաւթը երկրին ա պահ տալիս և ձեռը ծոցին կանգնում, զրաղիցը մտիկ անում, որ տերևները քիչ-քիչ դեղնում, թառամում, վեր են թափում, ծառերն իրանց պտղիցն ու դարդարանքիցն են զրկվում, դաշտ ու ձոր իրանց կանաչ ոսնկիցն ու ալվան ծաղկներիցը: Քամին մեկ կողմիցն ա իր դառը շունչը ցույց տալիս, ամպերը մյուս կողմից իրանց նոթերը կիտում, գըլխընէրը բարձրացնում, թնդվում, շարանում — ամա աշունքն ա, որ մարդիս գառն աշխատության և քրտինքով դատած, վաստակած պտուղը հասցնում՝ իրան ա տալիս, որ աչքը կշտանա, սիրտը մխիթարվի, մարմինն էլ եղ զորութուն ստանա, էլ եղ ուրախ ուրախ իր հանդին մտիկ անի, ու հույսը չի կորցնի, թե նրա աշխատությունը ձնի ու սառցի տակին կփթին, կփըշանան, իր աչքը մեկ խեր չի՛ տեսնիլ:

Բայց ամառը, տոթագին, կրակ ամառը, զորս ա՛ մեր պտղընէրը հասցընում, մեր սիրտն ումուղ ա քցում, բայց մեր հանդերն էլ հետն ա շորացնում, մեր աղբրներն ու գետերն էլ հետն ա ցամաքացնում, էրում, խաշում, երկրի երեսը, դաշտի խոտն ու ծաղիկն անձողի պես սևացնում, խորովում ու շատ անգամ՝ որ սիրտդ ու բերանդ բաց ես անում, որ շունչ առնիս, կրակ ա դլխիդ վեր գալիս, կրակ բերանդ թափում, բոց ոտիդ տակին վառվում, ցողի ու հովի տեղը մահվան տաք քամին երեսիդ փշում, շունչդ կտրում, արինդ ցամաքացնում:

Էսպես մեկ ամառվան օր էր, որ քաղաքի շոքն ու կրակը շունչս բերանս էր հասցրել, ինձ խեղդում էր, որ գովածի պես ընկա փողոցն փողոց, քույա քույա, որ գնամ մեկ հով տեղ դուխս վեր դնեմ, մի քիչ շունչ առնիմ: Շատ անգամ՝ որ սմաուր թուլանում, ինձանից գնում էի, ուզում էի գլուխս մահու տամ, որ պրծնիմ էս դառն աշխարհիցը, հենց կարծում էի. թե ես եմ մեղավորը, ես եմ շար անօրենը, որ էլ աշխարհի չէի կարող

պետքը գալ, ուզում էի շուտով էլա ոտս քաշիլ, գնալ: Գիշերն երազն էր
ինձ տանջում, ցերեկը իմ միտքը, իմ շար միտքը: Աստված, երկինք, դժոխք,
արքայութիւն, սիրելի, բարեկամ սրտիցս էնպէս էին քաշվում, ջնջվում,
որ հենց իմանում էի՝ թե էս դիտումն ինձ մեկ շարա չի՛ ըլիլ: Քարերն ու
անբան անասունքն էլ աչքիս գրող էին երևում: Ամեն մեկ ոտս փոխելիս՝
ամեն մեկ շունչս քաշելիս՝ էնպէս էի կարծում, թե հազար թուր սիրտս են
խրում, հազար ձեռ գլխիս բռնցկում, հազար թշնամի եղևիցս վազում, եր-
կինք ու երկիր գլխիս փուլ գալիս՝ որ ինձ տակով սնեն: Ում մեկ ծանր խոսք
էի ասել, ով ինձ մեկ խեղ աչքով նայել էր, ինչ բարեկամից թուղթ էի ստա-
ցել, պատասխանը չի՛ գրել. ինչ մտքումս դրել էի ու չէի՛ կատարել, աշա-
կերտի էի նեղացրել, ծառայի էի մեկ թթու շուղաբ տվել. ծառայութիւնս
չէի օրինավոր կատարել, յա մեկ գարծ էս օր վաղը քցել, բուր, բուր
գալիս՝ առաջիս կանգնում էին ու հոգիս էլ՝ որ ասում էի տամ, հենց
իմանում էի, թե էլի ինձանից ձեռ շնն վերցնիլ, էլի հոգս նրանք կհանեն,
կրակ կտան, բարեկամք ինձ երսխատամոռ կկանչեն, գլխավորք ինձ ծուլլ,
անպիտան կհամարեն, ամենն էլ կուրախանան, որ ինձանից շուտով պրծան:
Որ լսում էի՝ թե մեկ մարդի պատիժ տվին, յա բանդը քցեցին, որ ասում
էին՝ թե Ռուսաստանիցը մեծ մարդ ա էկել, որ մեր երկրի աշվալն քննի,
իմանա, որ կուսակալիցը, յա նախարարիցը (մինիստրիցը) մեկ թուղթ էր
գալիս, որ կառավարութիւնիցը (դերեկցիիցը) ստորոժը գիրքը կոնատակին
աչքիս շէ՛ր երևում, էնպէս էի սարսափում, կարծում, թե էս ա, իմ վերջի
օրը հասել, մոտացել ա, իմ արած շարութիւնը լիս ընկել, Պետերբուրգ,
Մոսկով, Քիֆիզ ինձանից գանգատով լցվել են, իմ բարեկամքը ինձանից
ձեռք վերցրել, իմ թշնամիքը ինձ մատնել, ինձ պետք է՝ տանեն սաղ սաղ
թաղեն, յա կախ տան: Աստված իմ թշնամուս չի՛ տա է՛սպէս սիրտ, է՛ս-
պէս միտք: Երևակայութիւնը մարդիս ս՛ր դժոխքը չի՛ տանիլ, եղ բերիլ:
Ինձ պահողը հենց էս էր՝ որ ասում էի՝ թե մտքումդ գրել ես ազգին պետքը
գաս, մեկ անուն թողաս, կմեռնիս, մեկ վրեժ կանգնող, ողորմի տվող էլ
չի՛ ըլիլ: Ապրի՛ր՝ որ ասածդ անես, մուրազդ առնիս: է՛ս, է՛ս էր ինձ ամեն
դժոխքից, պատուհասից ազատում, հոգիս եղ բերում, թե չէ Քուռը վաղուց
կըլեր իմ գերեզմանը: Լսող, կարդացող՝ թո՛ղ ինձ զնամիշ շանեն՝ որ իմ
մեղքս իմ բերնովս եմ խոստովանում: Մարդ իրան սիրտը որ փակի, ո՞վ
կլմանա, ո՞վ կզգա՝ թե նրանում ի՞նչ կա: Բայց էսպէս դժոխք սիրտ՝ Աստ-
ված ո՛չ տա, ո՛չ ստեղծի:

Մեկ օր էլ էս կրակը ջանս էր ընկել, սիրտս էրում, փոթոթում, ինչ-
պէս ասեցի, որ տանից, տեղից, դուս ընկա, ու դեպի թագավորական՝ բաղ-
նիսների եղևի բաղը երբմիշ էլա՛ս Քուշա, փողոց գերեզմանատուն էք դառել:

Երկնքիցը կրակ էր վեր թափում, երկիրը տաքացած պղնձի պես ոտիս տակը կրակում: Ամենը քուն էին մտել, որ ճաշվա շոքն անց կենա: Բաղի մուշա կամ ջուր կշող էին մնացել էս մեռլատան բնակիչն ու շունչ քաշողը, որ իրանք էլ դիրեկմանից դուս քաշած հարիր տարվան մեռլի պես շունչ ու ստեղկ կտրցրած՝ կամ կխառջան սոր ոտի առաջն էին դնում, կամ մեկ քարի վրա նստում, շունչ քաշում, գտակները վերցնում, քրտինքները սրբում, կամ թե ա՛խ ու ո՛խ քաշելով, դես ու դեն ամբամբալով, օրորվելով իրանց ճամփեն պնում:

Իմ բախտիցը թագավորական բաղի դուռը բաց էր: Մտա ներս, բաղմանշուն գլուխ տո՛ւի. սուտ, որ ինչ ա, չբարկանա ու ծառին, քոյին մտիկ տալով, ընկա դարբոցու, որ կարծիք չտանի, թե բան կգողանամ: Հասարակ մարդիքը ի՞նչպես արդար են ու պարզամիտ: Էնպես էի անում, որ իմանա՛ թե ես մեկ գլտուն մարդ եմ, գնացել եմ, որ սար ու ձորին մտիկ տամ, յա սիրտս բացվի, յա մեկ նոր շնորք վեր առնիմ: Բուշոր մհանա էր: Աստված որքան ողորմած ա, որ մարդիս էնպես սիրտ ա տվել, որ փոքր բանով էլ, իսկույն իր տրտմությունը ցրվում, միտքն ուրիշ տեղ ա քցում: Օգոստոս ամիսը, հավոդի ճթերը հազար տեղից կախ ընկած, ես էլ մրպի գերի, փորի գերի, ո՛վ ըլի, որ սրտի ծերը չէրի: Քարափի տակի ընկուղի ծառն ու հավոլը աչքիս տակն էլ առել, ու դեմը գնում, դեմը աչքս եղես, շորս կողմս քցում, որ տեսնեմ, թե բաղմանչին հո չի՞ գալիս, ծառերի տակին հո մարդ չկա, որ ինձ տեսնի: Հարամ ըլի էսպես ահն էլ, էսպես իշտահն էլ: Մեր փորը փոր չի՛, ջրհոր ա. ձեն տաս ձեն չի՛ տալ. ինչ տիլ ու ախպ միջիցն էլ հանես, իստակես, էլի մյուս օրը իրան իրան կլցվի, ընչանք տերը հանգը հունգ կանի: Ինչ և իցե, աչքդ ուղածդ շտեսնի, թե չէ՞ սիրտդ՝ շաքուջն առած, գլխիդ կանդնած ա, կտաս, շնորհակալությունն շանիլ, շե՛ս տալ, գլուխդ կպատովի. լավն էն ա, որ մարդու ո՛չ աչքը բան տեսնի, ո՛չ սիրտն ուղի: Ամա էդ էս աշխարքումը ո՛չ պատահել ա, ո՛չ կպատահի: Քանի աչքդ բաց ա, փակ չի, մեջքդ լեն, շլինքդ վրեն, ինչքան ուտես, էնքան կուզես:—

Ա՛խ՝ ի՞նչքան խոր ա մարդիս սիրտը, ի՞նչքան անքննելի, անիմանալի: Մեկ րոպեից առաջ կրակ էր պլսխս վեր թափում, գետինը բերանը բաց արել, ինձ ուտում, ամպ ու կայծակ փորումս հազար տեղից տրաքում, լերդս ու թոքս կրակ տալիս, հլիմիկ բոլորն, բոլորն կտրվեց, վերջացավ, գալնան օրվա պես պարզեց, լուսացավ, երեխությունս միտս ընկավ, բաղմանչին տուն մտավ, հավոդի շաղ շաղ, սև սև ճլմկոտած ճթերը ցրվեցին սրտիս հոքսն ու ցավերը, ու նստած տեղիցս, ընկուղու տակիցը հարիր անգամ շլինքս երկարացրի, էլ եդ քաշեցի, ծղլուրդ էլա, ծլունկ էլա ու, Աստուծո փառք, մարդ շտեսավ: Պատիկ ժամանակա բոստան շատ էի կտրել, քա-

նաքոցոնց ավելի անուճը հո՛ Երևանումը տանձագող են կանչում: Տանձ չըլի հավող ըլի: հեսաբի բան չի՛, ատամներիցը շե՛ն իմանալ, փորիցը շե՛ն հարցընիլ: Բայց վա՛յ նրան՝ որ փորձանքի կպատահի, կերածն էլ, մարսածն էլ քթովը կհանեն: Երեխե՛ք, ձեզ եմ ասում, ձեր արևի՛ն դուրբան՝ արածս չանե՛ք, թե չէ կփռձմանեք:)

Բոստան գող գնալիս, կամ տանձ գողանալիս՝ դուրդ ա, քոթակ շատ էի կերել, ամա էլ եղ մոռացել: Երևիսին շաքար տուր ձեռք, թեկուզ հարկը անգամ զլխին բռնցկի, հարկը փետ էլ ոտին խփի, էլի մեկ սհաթից հետո ցավը կմոռանա, բերանը կբալցրանա: Ամա մեծին ի՞նչ անես, որ էսպես չահելութուն անի: Սիբիր չեն տանիլ հավողի խաթեր, ամա վրեն կծիծաղին տեսնող լսողներ: Թո՛ղ՝ ինձ վրա ծիծաղին, որ ուրըշները վախին, շամաշին: Հազար անգամ թուք մուր, մեկ անգամ օրինակ տո՛ւր. էս մեկը շատ բան կտեսնի, քանց մեկ կարաս խրատ, մեկ ջվալ դաբբհաթ:

Մատներիս ծերերը դառել էր ինձ համար թառույնի թե. յավա՛շ, յավա՛շ փեշերքս էլ վեր քաշեցի՛՝ որ թփի, քուլի շղիպչի, շխշա, ուսուլով վեր էկա ու հավողի բարունակի տակը մտա: Եղովբոսի ազվեսը ինչպես էր իր ագռավի պանրին մտիկ անում, էնպես էի ես էլ իմ հավողի ճթերին նայում: Բայց վազը անկաշ չունի, որ խաբվի, ով ուղենա քաշի, պետք է ոտները հանի, ծառը նի ըլի, սատանական էսպես բպրձր էր՝ իմ սիրուն, իմ ուղած հավողի վազը: Լերդս կատիկս էր թռել, շունչս բերնիս դեմ ընկել, թուքս չորացել, երեսս թան դառել, էլի անիրավ փորս իր գունենն էր փշում ու նեքսկիցը հարաջ տալիս, գոռում, դոռում: Դես ու դեն մեկ էլ աչքս քցեցի ու յալահ՝ վազներվեր շուլալվեցի, ինչ կըլի, կըլի՛՝ մտքումս ասեցի: Ձեռս ճթին հասավ, ջանս դող ընկավ, ամա բանը որ թարս գա, սատանեն ի՞նչ անի, մահանեն ի՞նչ: Կոթին էի գոռ տալիս, գիլեքն էին լալիս. զվաթս էի փորձում, ճիթը սաղ սաղ հալչում: Ա՛խ՝ էն հաղադին թե մեկ շխպլիկ (դանակի կտոր) էր ձեռս ընկել, հաղար անգամ կսաշեի, ճակատիս կգնեի, ու ալմաղի թրի հետ չէի փոխիլ, էն էլ չկար, սատանին նալաթ: Տո սատանեն ի՞նչ անի, ինձ մեկ ասող ըլի. էսպես ա, լեզվըներս սովորել ա, մենք գոփում ենք, սատանին դմփում: Ախր ո՞վ չուղիլ, որ մեկ զոթուր էշ էլա ունենա, որ ընկած տեղը, բեռը նրա քամակին դնի, ինքը դինջանա: Շատն էլ հո՛՛ իրանք էլ են վրեն նստում, իշին բզում, թեկուզ ոտին անի, թեկուզ դլխին, թեկուզ տրտինգ, թեկուզ տրինգ: Իշի քամակը բարակ, նստողի ոտները երկար, էլ ի՞նչ կուղի թամբ ու օրգանգու: Փալան էլ չըլի, բանդ երբմիշ կըլի: Դու քո բանը տե՛ս, ես իմ հավողը քաղեմ, քեզ յթողեմ. բանս շոր էր, ճթի կոթը գոռ. քիչ էր մնացել էն շար սհաթը, հավողի վազը անիծելով վեր գալի, ատամներս բերնումս եռացին — ա՛խր բարկացած էի չէ՛... Աչքը բարին

տեսնի, դասաբն իր մտին էնպես վրա շի՛ թռչում, ինչպես ես իմ ճթին. բայց սև ըլի էն ճիթն, ինչպես սև էր. իմն ինձ հասավ, դուշմանիդ գլխին զգա: Փիս բանն էսպես ա, ինչքան ծածուկ էլ մարդ գործում ա, էլի էնպես ա իմանում, թե իր շվաքն էլ ա իրան ուտում, ինչպես իմն ինձ կերավ:

Հենց ատամս ճթի կոթին հասավ, հենց մեկ զրճտացրի թե չէ, թուփը որ տակիս բեշաֆիլ շիշշաց ու մեկ թրփթրփոց անկաջս շընկավ, ճութն իր տեղը մնաց կախ ընկած, ես գետնի վրա՝ գլուխս շշմած էնպես կոլուվեցի, վեր ընկա: Գետինը որ պատռել էր, ինձ ներս տարել, անիծած ըլիմ, թե էնտեղ էլ՝ խռնկ ու մոմ չէի՛ առել, վառել, ծխել, մխել, յա չի՛ շոքել՝ սատանին ուխտ արել՝ որ ինձ պրծացրեց. շունքի սատանական գործքի եղևիցը ման էկողը սատանի դուռը պտի գնա, որ սևերես շմնա, ու սևն սպիտակին շի՛ սիրիլ. սպիտակը սևին, է՛րնակ իմ ւև օրին. էս օր սատանի աշքը քաղցր էր ինձ վրա: Հա կա՛ց ու քեֆ արա՛, — հենց իմանում էի, թև ինձ կապեցին, թողեցին, երեսս մուր քսեցին, գլխիս ջուր ածեցին, աչքերս սևացել էր, ոտներս քաբացել, բայց ամեն դոսթ, դուշման էն բարի սհաթին ռաստ գան, ինչ ինձ ռաստ էկավ. եդ մտիկ տամ, տեսնիմ որ մեկ գոմփոռ շուն մեկ սև կատվի՛ հե՛տ ածավ: Գե՛, հա՛ կա՛ց ու շախսե վախսե կանչի՛ր. թփերն էլ հետս ծափ տվին, ցնծացին, ծառերն էլ վրես ծիծաղեցին, տնազ արին, որ մեկ եքա մարդ՝ մեկ կատվից էսքան վախեցավ, լեղապատառ էլավ: Հենց նրանց ջգրու էլի՛ ոտ ու գլուխ հաշաքեցի, էլի իմ վազիս խտտեցի ու գլխին նստեցի: Կատվի՛ց... շանի՛ց... մարդ վախենա... կերած հացը հարամ չի՛ էնպես մարդի: Ա՛խ սիրելի՛ կատուն ո՞վ ա, շունն ո՞վ. փիս մարդի խղճմտանքը, խղճմտանքն ա իրան շանգոում, իրան կծում, փիս չործքի փրին նալաթ: Ատամներս իրանց բանը տեսան, փորս իր մուրազն առավ, ռանկս տեղն էկավ, հանաքն անց կացավ, բերանս քաղցրացավ, ջանս գինջացավ: էլ ահ ու դող շունեի, ուղածս արել էի, մեղքս գործել. ծառը շէ՛ր ասիլ, ես էլ հո՛ էլի ինչպես մեկ մարդ՝ բանից բեխաբար, վազին էլ՝ չէի մտիկ անում, որ իմ արդարությունը կարծիք չտա — ընկա էլ եդ սարնըվեր, սարնըդու ու էկա մեկ կանաչ տեղ նստեցի, աչքս թուրքերի գյոռխանին քցեցի: Ա՛խ՝ ի՞նչ կըլեր որ չէի՛ արել, ու տուն գնացել:

էլ եդ շոքը զոռ արեց. տաք քամին երեսիս փշեց, սրտիս շոր քամին լերդիս ու ջիգյարիս, էլ եդ տրոթեց, էլ եդ միտքս ու սիրտս՝ ինչպես մեկ կատաղած ծով իրարոցսով քցեց: Քարափի բրջիբը մեկ կոլմիցս էին գլխը-ները բարձրացրել, լուռ, մուռչ մտիկ տալիս, գյոռխանի գերեզմանաբարերը առաջիս լուվել, պասպանձվել, շոր, էլուված, խորովված սարն ու ձոր՝ մեկն իր մեռած գլուխը ցույց տալիս, մյուսն իր ճոթուած սիրտն ու դռը՝ լազգի, թուրք, զվլլաշ, օսմանցի մեկ կոլմիցն էին թվանքի, թոփի գյուլլին

զոռ տալիս, գոռում, հայ, վրացի, օս, փշավ, իմերել մյուս կողմիցը՝ իրանց կրակը բաց արել՝ էկողին ջարդում, մոտանողին գլուլլախորով անում, հասնողին՝ յա գլուխը փորը խրում, յա իրան սաղ նաղ բելոդը քաշում: Ղշղրուն, հարայ հրոցը, ձենը ձորը անկաջ էին խլացնում: Սար ու ձոր դրմբում, դրնգում, մարդի ուշ ու միտքը գլխիցը թոցնում էր: Որի մազիցն էին բռնել քաշ տալիս՝ որի թևիցը ձգում կախ տալիս, որը որդու եղևիցն էր լալիս, որը գլխին վեր հատում՝ սիրելուն տանելիս: Դառն ժամանակ, գնաս, ո՛չ եղ գաս:

Գլոռխանումը ֆոր են փորում: Հալբաթ մեռել պետք է թաղեն: Թուրք ըլի, Աստուծու պատկեր չի՞, մեռելին տեսնողը բաս սո՛ւք շանիլ, կծիծաղի՞: Հրեն նաշը դուս էկավ: Մուլլեքն առաջին տիուր, գլխքները կախ քցած՝ գնում են: Շարական, ժամ չե՛ն ասում, բայց ա՛խ, ինչպես են գլխքներին ծևծում, ի՛նչպես կուտապ կուտապ դալիս, իրանց ջարդում, սպանում: Մեկը մազերն ա ցրվել՝ ձգում, պոկում, մեկը դոշը բաց արել՝ կտրատում, իր միսն ու արինը վեր ածում, ու ամեն մեկ սրտաքոքին, գլխին տալիս՝ քարերն էլ են ձեն տալիս, զարգանդում, մղկտում, քարափներն էլ: Մեկը դեմը սլար գալիս՝ խանչալ ու թուր հանած, ձեռին բռնած, դեմը ընկնում գետնի վրա, մեյդի առաջին թավալ, թավալ տալիս, ոտ ու գլուխ քարերին ծեծում: Մեկը բայաթի կանչում, երեսը դուս ճոթում, մեկը գլուխն առել՝ վազում, որ քարափներվեր ընկնի, չե՛ն թողում, ձեռիցը բռնում, եղ քաշում: Նաշը ֆորի բերանը հասցրին: Ա՛րարիչ՝ ի՛նչպես լավցին բոլոր: Մուլլեն աղոթք ա անում. աղոթքը բերան ու սիրտ փակե՞ց, դարդ ու կրակն հանգցրե՞ց. չէ՛. ո՞վ սաղացրեց, ո՞վ բժշկեց էս բոպեի միջումը: Մեռելի հոգու համար աղաչանք են անում. ի՞նչ ազգ իր աղոթքին էնպես արի, էնպես ճիշտ, էնպես ջերմեռանդ ա, ինչպես մահմեդականը: Մուլլեն կարգը կատարեց, պրծավ, մեյիդը գերեզմանն են դնում, ով անկաջ ունի, թո՛ղ խլանա. էս լացին, էս արտասունքին, էս կակծալուն, էս մղկտալուն քարը չի՞ դիմանալ: Խաղաղութուն հոգուդ՝ հանգուցյա՛լ մարմին, ա՛յ իմ պատկերակից հողածին: Հավատներս մեկ չի՛, սիրտըներս հո մեկ ա, մեր ժամը չէ՛իր գալիս՝ մեկ երկնքի տակի, մեկ երկրի երեսի էիր հո ինձ հետ կենում, մասն գալիս. լեզուդ իմը չէ՛ր, պատկերդ, հոգիդ հո իմի՞ցն էր: Տերտեր չի՛ քեզ թաղում, մուլլեն էլ հո աղոթք անում, չի՛ հայհոյում: Խաչ, ավետարան չկա վրեղ, միևնույն հողի տակը չե՞ս մտնում, ուր որ ես էլ պտի մտնեմ: Խոնկ ու մոմ չե՛ն վառում, չե՛ն ծխում, մկամ ա՛նչք չի՛, որ վրեղ լալիս ա, սիրտ չի՞, որ քեզ համար էրվում ա: Բաս ես քա՛րի պես պտի քեզ նայիմ, որ քրիստոնյա եմ, ու աչքս չխփե՞մ: Գնա. ո՞վ մեզ ստեղծել ա, էն բարի Արա՛րիչը՝ որ քեղ էլ ինձ հետ իր լուսովը լիս էր տալիս, իր քաղցր աչքի տա-

կին պահում, քեզ համար էլ ունի տեղ, բնակութուն, որ քո՛ վարձքն էլ տա: Երկնքի վարձքն ու փառքը բարյաց համար ա: Թե բարի էիր, շե՛ս կորչիլ: Գնա՛, երկիրը քեզ էլ մոր պես անփորձ կպահի մինչև գալստյան օրը:

Բայց ա՛խ՝ մեռուաւերերը հո գնացին, հոս ար ու ձոր դինջացան. էս ի՞նչ նոր ձեն ա, սր անկաջս ա ընկնում, սիրտս խորովում: Երազ շի՛ տեսածս, օրը ճաշ, արեգակն առաջիս: «Անա (մայր) ջան, անա՛ գյուղմ անա, ջանմ անա՛. աչքերիցս արին ա գնում, սրտումս կրակ ա վառվել, ի՞նչ կըլի, որ Աստված հոգիս առնի, որ յա քեզ՝ մեկ էլ տեսնիմ, յա հողը մանիմ, պրծնիմ: Անա ջան՝ անա՛, կրակ ա վեր թափում գլխիս, ձենս լսող չկա. դու էղբան մոտիկ, ինձ մեկ ջան ասող, հալս հարցնող չկա: Զենս անկաջդ ա ընկնում՝ աղիզ ջան, դու էղտեղ էրվում, ես էստեղ. բայց ա՛խ՝ իրար սուք լսում ենք, իրար շե՛նք կարում տեսնիլ: Ա՛խ՝ ընչի՞ շի՛ աչքս քոռանում, ընչի՞ շե՛մ գետինը մտնում: Աթա՛ (հայր), անխաֆ աթա, ճամփեդ քո՛ն ըլի: Աթա. էս ո՞ւր բերիր ինձ, էս ո՞ւր քցեցիր ողորմելուս. էս ի՞նչ թուր ցցեցիր սրտումս, որ կտրատում ա, բայց ա՛խ, վա՛խ, շի՛ սպանում, շի՛ վերջացնում, որ քո երեսիցը, քո դառն երեսիցը քո անաստված ձեռիցը պրծնիմ մեկ օր առաջ, ու ես էլ էս մեռելների դաթարումը պարկիմ... Աթա՛... աթա՛... անա՛, սնա՛... հարա՛յ... դա՛թ...»:

էս ձենն էր՝ որ շոքի բերանն ընկել, սար ու ձոր մղկտացնում — էն էլ է՛սպես ժամանակին, է՛ս սհաթին, որ ղուշը տեղիցը շէ՛ր եռում. ծառերի տերկները՝ հենց իմանաս՝ շորսցել ըլին: Ու ի՞նչպես խորհրդավոր ձեն — ի՞նչ անիմանալի խոսքեր: Գերեզմանից շէ՛ր գալիս, լսվ էի իմանում: Աչքս վրիցս թռել՝ սքացողին սյտրտում, ման էր գալիս, բայց քարսփները որ ձեն շէին տալիս, շէ՛ի իմանում՝ էրերն են ինձ խաբում, թե իմ միտքս: էսպես մոլորած, շվարած մնացել էի, որ աչքս ընկավ թագավորակուն բաղի գիմացի խարաբեքանց վրա, որ գյոռխանիցը երկու ոտ հեռու շի ըլիլ: է՛նպես տեղից է՛սպես ձե՛ն, որ իսանաորդին մտիկ անիլ էլ շի՛ ուզիլ: Զենց իմանում էի քաշկեր են խարաբեքանց միջին թախ կացել: Աչքիս դեռ շէ՛ի հալատում, որ գեջղանգեջ տեսա, որ մեկ ջան քարերի միջին նստած՝ դեմը գլուխն էր ձեծում, դեմը դոշը կտրատում: Մեկ էլ որ լավ մտիկ արի, ու անկաջս ինձ քաշեցի, բոլոր կարծիքս վերջացավ: Ո՞վ ըլի, թո՞ղ ըլի. սրա դարդը ընչանք շիմանամ, շե՛մ գնալ ըստեղանց, ասացի ու թե առա: Բայց ի՞նչպես ճամփա գտնիլ. բաղը մեկ դուռն ուներ, դենը գնայի, պտի կրկին քաղաքը մանեի ու բաղնաների գլխովը գայի էնտեղ հասնեի. ընչանք էն վախալ բալթի նա գնացած ըլեր: Զեռո՞... հո շատ օր պետք է մաշվեի, տանջվեի, որ նրա դարդը շիմացա: Բալթի թե նրա դարդը իմիցն

ավելի՞ էր: Յարալուն յարավի սիրտը թեզ կհասկանա: Երկու պատիկ դուռն էլ կային, ամա կոխպած, ո՛ւմ ասեմ, ո՛ւմ խնդրեմ: Էլի երեսությունս միտքս բերի. թե գող էլ կանչեն՝ ասեցի մտքումս՝ զողությունը հո արել ես, պատովն էլ թո՛ւր, ընչանք եղեկեց կհասնեն, դու էլ հո ոտն ունիս, ձեռք էլ հետը, յա փախի՛ր, յա կպի՛ր. մեկ ճիթ հավաքի իաթեր հո մարդ շեն սպանիլ: Ասիլն, անիլը մեկ էլավ. ձորն առաջիս բաց էլավ. լավ էր, որ ոտս չկոտրվեցավ, չունքի պատը բավական բարձր ա: Ոտս էլ որ կոտրվեք, չէ՛ի իմանալ, ջանս էնպես տաք էր: Մեկ քանի լոք էլ որ սվի, իտրաբերն առաջիս կա:նդնեցին. իմ սքացողին աչքս տեսավ. բայց իրեք գոմփոռ շուն էնպես վրա էկան ինձ, որ ուզում էին երեսս վեր բերեն: Շան հետ վաղուց էի բաղումը հեսաբս դրստել ու իմ օրումը շանից շե՛մ վախեցել, շե՛մ էլ վախենալ, բայց ում ուզում էի, ալբեալ գյում էլավ:

Ռսի սերթուկը հաքիս, շապկեն գլխիս, երեսս անմիրութ, ես տղամարդ. խաշապաշա, նա աղչիկ մահմեդական, բաս ի՞նչ կաներ, որ չէ՛ր փախչիլ: Թախտիցս քարեր շատ կային. շները դեն արի, իռկեցի, էս խարաբի առաջին՝ հասա, կանգնեցի, բայց հիմիկ եմ իմանում արած գծությունս ու դարգանդում. մահմեդականի, ասիացու տանը օրը ճաշին աղչկա եղեկից ընկնիս էնպես զրաղ տեղ, ոսի շորով՝ ո՛վ պետք է ձեռք բռնի, որ տան տերը փորդ վեր ածի, յա գյուլեն սրտումդ ցցի. քի՞չ ա պատահել, Քաղաքումը դաբուլ շե՛ն անիլ, հայ քրիստոնեն չի՞ տանիլ, ո՛ւր մնաց շոլումը, էն էլ մահմեդականի տան: Ի՞նչ անես, բանը բանիցն անց էր կացել, ես դուսն առաջին կանգնել, շլինքս ծռել, շորերս էլ որ հին ըլեր, հենց կիմանային հաց եմ ուզում, յա ջուր:

Բա՛ջմ (քույր իմ), սկսեցի թուրքերեն ասիլ ու գլուխս տան դրոնովը ներս տանիլ, բա՛ջմ, թե շար մտքով ըլիմ էստեղ էկած, ո՛չ էսպես գյոռ, էսպես մեկ բուռը հող աշխարքումն ինձ փայ ըլի: Հայ եմ, եվրոպացի շեմ, քո երկրացի, քո համշարի, մեկ հողի, մեկ ջրի որդի: Քո կսկիծք, քո ձենն ինձ էրեց՝ բա՛ջմ. ջանս ուզես, քեղ կտամ, գլուխս ուզես՝ կծախեմ, ես շե՛մ էկել, որ քեզ ինչմիշ անեմ, քո յարափալու փարալու սրտին դհա ավելի ցավ հասցնեմ: Իսանսորդին, որ իսանսորդու սուքը տեսնի, ու դարդ շանի, արտասունքը տեսնի, ու ինքն էլ լաց չըլի, ձենը, էն ողբալի ձենը լսի, ու ինքն էլ հետը շմղկոտ, նա էլ ի՞նչ Աստված կունենա, ի՞նչ հոգի, ի՞նչ հավատ: Քո դինը ու մասաբը գիտենա, ա՛յ, էս երկինքը՝ որ գլխըներին կանգնած ա, էս արեգակը, որ մեզ լիս ա տալիս, էս հողը, որ մեզ մեկ օր երկուսիս էլ պտի թաղի, բաջի՛ Աստված, երկինք վկա են, որ ես ուրիշ մտքով շեմ առաջիդ կանգնել: Կուզես՝ դուռդ վրես փակի՛ր, թե ամաչում ես, յա վախենում, կուզես՝ թո՛ղ՝ ես գնամ, զրաղ կանգնիմ, երեսդ կալ, աչքդ

Փակի՛ր, ու հեռու տեղանց էլա ինձ ասա՛, ինձ պատմի՛ր քո սրտի ցավը, թե ձեռիցս գա՛ բա՛ջի, Աստուծո սուրբ անուկը գիտենա, կմեռնիմ, քեզ մեկ ճար կանեմ: Ասա՛՝ գլխիդ դուրբան, ասա՛, երեսս ոտիդ տակը: Հենց իմանում ես, ամեն շալ բան օ՞ճ ա, որ կծի, ամեն պսպղուն բան թո՞ւր ա, որ կտրի. չէ՛, ես էլ մարդ եմ, հորնըմոր, քիր ու ախպոր տեր. որդի, օղուշազ շունիմ, ամա մարդ հենց օղուշազ պտի ունենա, որ սրտումը դուր ըլի: Թուր խրես սիրտս, չե՛մ հեռանալ, քարով ինձ հետ ածես, չե՛մ ձեռք վերցնիլ, դուող վրես հետ անես, էս շուրմը կմնամ, էս օր շասես, էս գիշեր էլ կմնամ, մինչև քո ցավը չիմանամ, չե՛մ հեռանալ, չե՛մ գնալ: Թե եթիմ ես, արի՛, քեզ սլահեմ, թե հիվանդ ես, թո՛ղ գամ քեզ ծառայեմ, թե չէ, էդ ջահել, ջիվան հասակիդ, էսպես օրը ճաշին, էս շոքին, որ ջանավարը բնիցը չի՛ դուս գալիս, դուշը տեղիցը չի՛ եռում, դու նստել, սուք ես անում, ա՛յ իմ սրտի քանդող՝ ի՞նչպես էդպես ձենը լսեմ ու հանգստանամ: Թե քո հավատը շունիմ, քո պատկերն ունիմ, թե թուրք չեմ, հայ, քրիստոնյա, մկամ թուրքին Աստված կա, հային չկա՞: Թե տղամարդ եմ, էնդուց ես քաշվում՝ բա՛ջի, ա՛շքի լիս, շար տղամարդը, վատ հոգին ցերեկը, լուսով, էսպես չի՛ գալ մարդու դուրը, էսպես չի՛ աղաչիլ: Գարդդ ասա՛. թե էլ ինձ տեսնես քո օրումը, թուր ա՛ո, ինձ սպանիր, ինձ կրակը դի՛ր, էրիր. թե ձեն տամ, ո՛չ մեկ էլ էս օրին հասնիմ, քո ցա՛վը տանիմ, չե՛մ գնալ, չե՛մ գնալ, ոտդ կհամբուրեմ, գլխովդ պտիտ կգամ. ասա, որ իմանաս՝ թե մեռնակ քո ազգի սրտումը չի՛ Աստված ուհամ, ջիգյար ստեղծել, հայ քրիստոնեան էլ սիրտ ունի, հայ քրիստոնեան էլ ցավ կիմանա: Ասա՛, գլխիդ մեռնիմ: էս թաղածների սաղաղին ասա՛, ինձ մի՛ մաշիր, մի՛ սպանիր:

Ինձ էնպես էր երևում, որ երկար վախտ մտքի հետ կովում ու չէ՛ր իմանում՝ թե օտար մարդը, քրիստոնեան ի՞նչպես թուրքին քոմակ կանի, որ էնպես միմյանց հակառակ են, միմյանց հավատի թշնամի: Բայց հետն էլ տեսնում էր բալթի, որ բերանս չէ՛ր մենակ խոսում, սիրտս էլ, աչքս էլ: Ինձ համար չե՛մ ասում, օձն էլ իր թույնը կթափի, երբ լեզուն ուղիղն ասի, ո՞ւր մնաց աղամարդին, է՛ն հալին, է՛ն դառը հաղաղին, որ երկուսիս սիրտն էլ՝ կրակի պես էրվում էր: Սուտ են ասել՝ թե ասիացի կինը մարդ տեսնելիս՝ ուզում ա, նրան կտրատի, աչքն ու հոգին լավ իմանում են, թե ի՞նչ պտուղ ա կամենում իրանց հալալ սիրտը հարամացնի, իրանց անմեղ հոգին դառնացնի: Ասիացի կինը հրեշտակ ա, սուրբ հոգով մոտացի՛ր, սրբի պես կտեսնես նրան, օձի պես սողա, նրա աչքը բոց ա, շունչը կրակ, ձեռը թուր, նա քեզ կէրի, նա քեզ կկտրատի, նա քեզ կխորովի. ես էսպես եմ տեսել, էսպես տեսա էս օր էլ, նհախ տեղ չեմ իմ երկրացի

աղչիկ, կիներամատի՛ գովում: Վատ հոգին ամեն տեղ կա. շոռոտ պտուղք ամեն ծառի վրա:

✓ — Ձեր խաչին դուրբան՝ ա՛յ հայ քրիստոնյա. ձեր ժամի հողին երեսս մատաղ՝ ա՛յ անծանոթ դարիբ,— գեջդանգեջ սկսեց իմ ցավալից աղչիկը, իմ սիրուն թուրքի աղչիկը, գլխին տալ, գուռալ, ծնկին վեր հատիլ, ասիլ.— Ա՛խ՝ էն ի՞նչ բերան էր, որ ձեզ օրհնեց, որ էդպես ազգ ունենաք, էդպես հավատ, էդպես եկեղեցի, էդպես սուրբ օրենք: Հենց մե՞զ էր Աստված իր աչքիցը քցել, իր սրտիցը հանել, մեզ անիծել, որ էնպես օրենք ունենանք, է՛նպես հավատի ծառայենք, որ ո՛չ ծնող ա հարցնում, ո՛չ որդի, ո՛չ սեր, ո՛չ կարգ, ո՛չ աղոթք, ո՛չ պսակ: Անա՛մ ջան, անսոմ (մեր) երաբ որ որդիդ կրակումն էրվում ա, փոթոթվում, երաբ որ դժոխքն ամեն սհաթ շանգերը քցած, ինձ ուզում ա տանի՞, ուտի, փշացնի, դու էլ իմանո՞ւմ ես, քո սուրբ, քո աղիվ երեսին դուրբան: Տունդ աչքիս առաջին, տեղդ տասը գազ հեռու՛ բայց ա՛խ՝ վա՛յ... գազան հեր ա Աստված ինձ ռաստ բերել, որ ո՛չ սիրտ ունի, ո՛չ գութ: Հայվանն իր ճուտին սիրում, պահում ա, նրա ցավը քաշում, նա ինձ է՛ստեղ ա բանդը, կրակը քցել, էրում, տանջում, քեզ էդտեղ՝ տանից, տեղից հեռացրած՝ դուս արած՝ իմ կարոտովս քե՛զ մաշում, խորովում, քո աղիվ սիրովն իմ սիրտս անշեջ բոցի մեջը քցել՝ սպանում: Քո տան դրոնիցը դու ես ինձ մտիկ տալիս, քեզ ու քեզ կտրատում, էս խարաբիցը ես եմ քո շվաթին նայում, նվաղում, օրը հազար անգամ դժոխք ու անդունդ մըտնում, մաշվում, էլ եդ դուս գալիս, մղկտում, գղլթում: Դուռդ գամ, դու չե՛ս ինձ մոտ թողալ, հարևաններդ կտեսնեն, դու գաս ինձ մոտ՝ սար ու ձոր բերան կառնեն եդ կասեն ու մեր անգո՛ւթ հերը, մեր անօրեն դահիճը թե իմանա, քո արինը ինձ կներկի, իմ մարմինը քեզ կդառնա գերեզման: Ընչի՛, ընչի՛ ինձ աշխար բերի, ինձ կյանք տվիր, որ իմ կյանքն էլ էսպես խավարի, քո արևն էլ: Ո՛չ երկինքն ա մեր ձենը լսում, ո՛չ երկիրը մեր առաջին ճաքում, ո՛չ հրեշտակ մեր հոգին առնում, ո՛չ սասանա մեր տուն ու տեղը կրակ տալիս, ո՞ւր գնամ, որ քեզ մոռանամ, ո՞ւր ըլիս, որ ինձ չերևիս, ո՞ր աշխարքում, ո՞ր պուճախում: Թե շունինք, թռչինք, սար ու ձոր ընկնինք, թո՛ւր շունինք, որ մեր սիրտը մենք ճոթոնք, վեր ածենք. վե՛ր ածենք, որ մեր արինակեր հոր աչքը մեկ օր կշտանա, մեկ օր շար սիրտը հովանա, մեր սև օրը վերջանա, նրա սև հոգին դինջանա: Դանակը կոխեմ ջիզյարս՝ ա՛նա ջան, բաս մեկ ա՛խ էլա չքաշես, մեկ ձեն էլա չտաս, ո՞նց մտնիմ հողը, ո՞նց թաղեմ իմ գլուխը: Հե՛ր, հե՛ր՝ ո՛ր շար սհաթին արևի լիսն աչքիդ ընկավ, շունչդ էս աշխարթի օգի հոտն առավ, որ էդպես ջիզյարդ քարացավ, սատանեն էկավ, սրտումդ բուն դրեց, քո սիրտը դժոխք դառավ,

քո միտքը անշեջ կրակ, որ ո՛չ մոր սուք ա իմանում, ցավում, ո՛չ որդու կսկիծ, արտասունք տեսնում, սիրտը մրմնջում:

Ինքը դուռն երեսիս հետ արած թողել գնացել ա, հաց ու կերակուր ինձ համար լեղի, էն էլ ա ձեռիցս խլել: Աստվտոը մթնն մութը գնում բազարը, րիգունը մթնն մութը՝ մրրած, փրփրած գալիս, ու ածղահա օձի պես պատից, դոնից հետ քաշում, որ տեսնի՞ թե հո մարդ չէկել էստեղ: Հայ քրիստոնյա, քո հավատին, քո անումին դուրբան, քո խաչը, քո սուրբ հավատն ա քեզ պահել, մեկի հալբաթ մեկ սաւը ջուր ես տվել, որ նրա խերը առաջդ ա էկել, թե չէ քունն էր թուրը, քո կյանքն էր թվանքը: Գնա՛, հեռացի՛ր՝ թե քո արևը, քո Աստվածը, քո սո՛ւրբ հավատը, իմ էրված օրն ու ու՛մբը կսիրես, <թե> իմ մեկ սհաթ ումբը քո աչքին քաղցր ա: Գնա՛, հեռացի՛ր. թո՛ղ՝ էս հողը, էս խարաբեն, էս գոռոխանեն ըլին իմ գերեզմանը, իմ պահարանը, իմ դժոխքը, իմ տանջանքը: Հալբաթ մեկ օր էլա մեկն ու մեկը կքանդվի, ինձ տակով կանի: Հերս շարասիրտ ա, անգութ անողորմ, վրես չի՛ լար: Մերս հեռու, տանից դուս արած, օլքից, ալամից, դովում դարդաշից դեն քցած՝ որ վրես սուք անի: Իմ սուքը՝ ես պետք է անեմ, իմ հողը՝ ես պետք է տամ գլխիս, իմ մարմինը՝ ես պետք է թաղեմ, կորչիմ, ֆորեմ, պրծնիմ: Ինձ ո՞վ արեց շարա, որ դու անես, դու ա՛յ աստվածասեր հայ, քո դնին, մասաբին դուրբան, քրիստոնյա հայ:

Մուլա, ախունդ ինձ չօգնեցին, Մուշտեհդ, դուրան, իմամ, իսլամ ինձ ճար շարին, էլ ալամ մեջ ընկան, իմ հերս շլսեց, մորիցս ինձ գրկեց: Հերնըմերս գլխիս, ես եթիմ, անտեր, անճար, անքոմակ, սոված, ծարավ, որ օրենքն ու հավատը մարդի սիրտը չկապեն, որ Աստված ու մեշիդ նրան շար ճամփից եղ շբերեն, որ Աստծու տված սերը, Աստծու դրած սիրտը մալդ ու կնիկ չկապեն, հեր ու որդի իրարից հանեն, մերը որդու համար տանջվի, մեկ հուքմ շունենան, շթողան, հերն իր ձեռովը իր տունը քանդի, իր դուռը շարի, քյաբով, դուրանով առած կողակիցը՝ էլ եդ բաց թողա, էլ եդ անհաց, անջուր, շլի չիլաղ տանից, տեղից դուս անի, օրվան հացին կարոտ՝ սար ու շոլ քցի, ու նրանից բերած, նրա կաթնով մեծացրած որդին, նրա դառը քրտնքով պահած ապրացրած, ջրից, կրակից դոշին, գրկին թափած, պրծացրած զավակը՝ գլխին տա, ձեռիցը խլի, ու երեսն երեսի հետ էլա, լեզուն լեզվի հետ էլա՝ տեսնիլ, խոսալ շթողա, վա՛յ էսպես աշխարքը քանդվի, էսպես կաթը հարամ ըլի, էսպես կյանքն ու օրը փուշ ըլի, էսպես օրենքն մարդի ու Աստուծո առաջին պարտական, էսպես հողն անիծած՝ սատանայի փայ, էլ ի՞նչ կարող ես դու ինձ անիլ, ա՛յ քո էկած ճամփին, քո ստեղծող Աստծուն, քեզ պահող, մեծացնող օրենքին, հավատին դուրբան: Սիրտդ ցավում ա, գիտիմ. շունքի քեզ էլ ա մեր բերել, քեզ էլ

ա հեր՝ որդի ձեն սովել, քեղ էլ՝ քիր ու ախպեր սիրել, գրկել, գլխի վրա, դռշին գրել, կպցրել, Հաց չի՝ ինձ հարկավոր, որ ուզեմ, տաս, ջրի չեմ հաս-
րաթ, փողի չի՝ սիրտս փափագում, զառ դումաշ ունենամ էս սհաթին կէրեմ,
կկտրատեմ, գանձ ոսկի ունե՛նամ, ջուրը կաճեմ, հարամուն կտամ,
թախտ, ամարաթում նստացնեն՝ կրակ կտամ, ինձ էլ հետը կէրեմ. իմ մորն
եմ կարոտ, իմ ծնողին հասրաթ, աչքս նրա ճամփին ա, սիրտս նրան թա-
մարզու, տունն ոտիս տակին, ձենն անկաջումս, ա՛խն ու վախը՝ հենց բունիր
լսում եմ, ցելեկը չե՛մ կարում սուր, դշի ձենիցը իմանալ, գիշերն եմ լիս-
նակի տակին՝ անկաջ դնում, լսում, ինձ էստեղ սպանում, նրան հետեղ
մորթում, հոգին առնում: Ա՛խր՝ որ գառը, անբան դառը իր մոր եղևիցը միա,
բղղա, օձի ճուտը իր մոր քամակիցը սողա, հավի ձագը մոր ձենը լսելիս
ծվծվա, լվլվա, գլուխը թևի տակը դնի, յա կտուցը կաօցին, մերը կրխա,
ձագը ճխա, մերը քուցուց, ձագը մունջ մունջ, հետը խաղա, հետը ճվա, բաս
ինձ մե՛ր չի՝ բերել, բաս ես կա՞թով չեմ մեծացել, բաս ինձ չե՞ն գրկել, սի-
րել, որ սիրտս շտրաքի, լերդս շճաքի, աչքս շմաշվի, շունչս շքաշվի՝ լերդս
չնվաղի, թոքս շղաղվի, ա՛յ էդ լիս երեսիդ, քո լիս հավատին դուրբան...

Քո լիս հավատին, քո արդար կրոնին, որ ընչանք հորնըմոր սիրտը
չի՝ կապում, թագը չի՝ դնում, ընչանք սերը չի՝ փորձում, կարմիրը չի՝ կա-
պում, ընչանք սուրբ տաճարը չի՝ թողնում, Կմինչև նրանց բնությունն ա
քննում, իմանում, ընչանք հերնըմերը չե՛ն դավակաց թագն ու պսակն օրհ-
նում, քահանան չի՝ ձեռը դնում, ընչանք աջը չեն հարսի ու փեսի իրար մեջ
դնում, խաչը չեն գլխներին դնում, ընչանք մահը չի՝ գալիս, հոգին չի՝ բա-
ժանվում, մարմինը դինջանում, հողն ու դերեզմանը իրանց տվածը, Աստ-
ված ու հրեշտակ իրանց պահ դրած ամանաթը տանում, ո՛չ հասրաթը պակ-
սում, ո՛չ մուրազը, ո՛չ սերը, ո՛չ տերը, ո՛չ հերը, ո՛չ մերը: Ո՛չ կրակը, ո՛չ
ջուրը, ո՛չ բոցը, ո՛չ ցողը, ո՛չ դաշտը, ո՛չ պտուղը, ո՛չ սարը, ո՛չ ծաղիկը,
ո՛չ ամպը, ո՛չ անձրևը: Ա՛խ՝ օրհնվի՛, օրհնվի էն բերանը, որ ձեզ օրհնեց,
էն սուրբ միտքը՝ որ ձեր օրեները մտածեց, ձեզ կրոն տվեց: Ա՛խ՝ աշխար-
քումն որ էս բախտն ունիք, երկնքումը ի՞նչ տեղ կունենաք, մարդի միշին,
մարդի սրտով որ էնպես եք իրար սիրում, իրար ընդունում, հրեշտակաց մի-
ջին, հրեշտակի սրտով, հրեշտակի սիրով՝ ի՞նչքան մեծ չպիտի ըլիլ ձեր
փառքը, ձեր կյանքը, ձեր միխի՛մայությունը, ձեր ուրախությունը, ձեր սուրբ
կրոնին ու հավատին ես եսիր դառնամ:

— Որ գնամ մուշտելիդ ոտներն ընկնիմ, որ գնամ գլուխս ծեծելով հորդ
ճտովն ընկնիմ, շոքիմ, ոտը համբուրեմ, կանգնիմ, երեսը՝ ա՛յ իմ հրեշտակ,
իմ արդար հոգի, իմ ա՛չք, իմ լի՛ս, որ հոգիս կրակ քցեցիր, լերդս դուս
ձոթոնցիր, բաս ինձ չե՞ն լսիլ, որ ես հայ քրիստոնյա տեղովս էսքան ցա-

վում եմ մղկտում, իրանք իրանց արնին ոտի տակ են տալիս, կրակը քցում իրանց միսը՝ սաղ սաղ խորովում, բաս ինձ շե՛ն լսիլ, շե՛ն հետս մրմնջալ, շե՛ն հետս մղկտալ, գալ, բարշիլ, քո աչքը սրբիլ, քո սիրտն առնիլ՝ էդ արդար սրտիդ ստեղծողին դուրբան,— էրված, լցված սիրտս ու բերանս գեջդանգեջ բաց արի ու մնացի՝ է՛ն արևի էրած, է՛ն արտասնքով մաշված, շուռում/իշ էլած երեսին, է՛ն թուխ թուխ աչքերին, է՛ն դալամով քաշած ունքերին, է՛ն խոռքփոթ ընկած ճակատին, է՛ն ոսկեթել մազերին, է՛ն լուսաթաթախ պատկերին, է՛ն երկնանման տեսուն, է՛ն կախ ընկած գըլխին, է՛ն ծեծված, ջարդված, արինակալուլ, արտասվաթաթախ դոշին ու բզին՝ հոգիս երկնքումն, աչքս վրեն սառած, մեռած, կանգնած, չորացած, փետացած, ու քար ու հող փուշ դառան, աչքումս ցցվեցին, սուր դառան, ինձ կտրատեցին, դժոխք դառան, ինձ ուղում էին ուտիլ։ Որ մեր հավատիցը լըլի մարդ, պետք է շսիրե՛նք, հետը շցավի՛նք...

— Չէ՛, չէ՛, վա՛յ իմ օրիս, արևիս, գնա՛, հեռացի՛ր, վա՛յ, վա՛յ, Աստված դու ինձ ազատի։ Ալլահ, դու ինձ պրծացրո՛ւ, քո ձեռն ինձ պահի։ է՛ն ո՞վ ա գալիս։ վա՛յ վա՛յ... թե հե՛րս ըլի... ի՞նչ կանեմ... ի՞նչ... ի՞նչ... գնա՛... գնա՛... քո գլուխդ էլա պրծացրո՛ւ... վա՛յ քո օրին, քո ջիվան արեվին, մահդ առաջիդ ա — էլի կանգնե՛լ ես... գնա՛, գնա՛... — Ասեց ու ա՛խ... է՛ն օրը ֆնա, ո՛չ եդ գա... ինչ որ ես տեսա... դուռը վրես հետ արեց։ Ասիացու սիրտն ինձ հայտնի էր, շունքի ես էլ եմ ասիացի։ վրես թուր չկար։ Ը՛լեր էլ, յա ես պտի մեռնեի, յա իմ դիմացի մարդը։ Ո՞վ մեկ բարաքյալա կասեր, ո՞վ իմ մուրազս տեղ հասցնե՛ր. մեռնելու հետ վաղուց էի բարեկամացել, հաշտվել։ Իմ սրտիս էրողն էլ նեքսկիցը՝ Աստված, երկինք, սուրբ, մարգարե, հավատ, օրենք մեջ բերում, որ գլուխս առնիմ կորչիմ։ էկողը մոտանում էր, սիրտս մղկտում, իմ լերդս տրորոզն՝ առաջիս տրորվում, գետինը ոտիս տակին դողում, արին էի տվել, նրան հո չէի պրծացնիլ, ազատիլ։ էլի մուշտեիդի, ախունդի, էլի հոր, բարեկամի ոտներ գնամ ընկնիմ, բալքի մեկ ճար անեմ, էսպես մնալով, գլուխս մահու տալով ի՞նչ կշինեմ, միտք արի, գլուխս թափ տվի, աչքս տեղն էկավ, խելքս իմ գլուխս։ Մեկ ա՛խ քաշեցի, դոշիս խփեցի ու արինն աչքս առած, մուխը քիթ ու բերանս լիքը, ձորն ընկա, սարնըդուս նի էլա։ Բայց ա՛խ է՛ն գնալն էր, որ ֆնացի էլ ո՛չ ախունդ կարաց կորածս գտնիլ, ո՛չ մուշտեիդ, ո՛չ թուրք, ո՛չ հայ։ Երկինքն ես գնացել, հոգիդ լիս կտրի, ա՛յ տարաբախտ հոգի, մորդ ծոցը մտար, հանգստացի՛ր, դինշացի՛ր։ Սուր քո սիրտը մտավ, է՛ն ձեռը չորանա, դու հո քո մուրազն առար։ Թե սաղ ես դեռ հլա, ու սարեսար քցած, որ տեղդ չիմանամ, ա՛խ ի՞նչ կըլեր, մեկ անուռդ էլա լսել էի, մեկ աղզդ իմացել, որ քո ցավն հիշելիս անուռդ էլ տալի, որ հավանալի։ Օս քո պատկերը.

էն աննման պատկերը, ես քո էն ցողանման արտասունքը, էն երկնքին՝ սաղիքյան սված, ընծայած հոգիդ՝ չե՛մ մոռանալ, չե՛մ ուրանալ: Թո՛ղ իմ հավատն ինձ պատժի, թո՛ղ իմ օրենքն ինձ հալածի, տանջի, քո աղգի գյոսխանեն՝ քանի շունչս վրե՞ս ա, լեղուս բերնսս, հլա շատ կգամ ուխտ, հլա շատ անգամ կգամ էն արդար հողը տեսնիմ, էն քանդված խարաբէն մտնիմ, որտեղ քո ծունկն էր չոքել, քո արտասունքը թափում, քո շունչը դուս գալիս, քո աչքը լալիս: Էստեղ շտեանք էլ իրար, երկնքումը հո՛ Աստված մեղ վրա չի՛ բարկանալ, էն բարեգութ Աստվածը, որ իր աչքի առաջին իր որդիքը՝ իրար տեսնին, իրար փաթաթվին — հոգին անմեղ ա, երկինքը սուրբ — աղչիկ ու տղա, թուրք ու հայ, ո՞վ էն միտքը կունենա — որ սրբություն չլի սրտի, որ սրբություն չլի կամքը: Մեր շար կամքը հողին ա, հողն ա մեզ խաբում, էս շար հողը, էս շար աշխարհը, մեր հրեշտականման Աստուծո պատկեր հողին Աստծունը: Էնտեղ էլ հավատ, օրենք չեն հարցնիլ, գործք կհարցնեն. արքայությունումը տեղ շատ, Աստուծո թագավորությունումը՝ այվան օթախ շատ: Հալբաթ մեկ պոճախ էլ մե՛ղ կընկնի, մեկ քոյգա էլ մե՛զ շվաք կանի, մեկ ծաղիկ էլ մե՛ղ իր հոտը կտա, բէ չէ՛ դժուրը հո կա ու կա: Գրախտը ամեն մարդ ա ուզում, ու չի՛ գրախտի ճամփի հետ գնում: Թող Աստված քո խաթեր ինձ դժխքը տանի, թե էնպես իմ մեղացս բարկանա: Գերեղմանս քեզ մոտ չլիլ, դժխքումն էլ հո չե՛ն հարցնիլ, չեն ջուկիլ: Ամեն շար, ինչ ալդ էլ որ ըլի, էնտեղ պտի գա՝ ես էլ թո՛ղ էնտեղ գնամ, թաք ըլի քեղ տեսնիմ, քեղ գտնիմ՝ որ սիրտս հետդ տարար՝ ա՛յ իմ տարաբախտ անմեղ, անտեր, անօդնական, իմ սիրեկան, իմ սրտի էրող, իմ լերդս չորացնող ալչիկ հեզիկ, հոգի բարի:

Կրոն, կրոն, որ դամիկը՝ անունդ շիմանալով, քեզ հավատ ու օրենք ա ձեն տալիս, քեզ դին ու մասաբ կանչում, դեռ ո՞ւր էր մարդը, որ քո լիսք արեգակի հետ էր խառնվել, քո շոխքը աստղերի հետ. քո գորությունը երկինքն էր շարժում, պահում, քո սերը երկրին խոտ ու ծաղիկ, ծառ ու պտուղ, քար ու հող, օդ ու ջուր տալիս, կենդանացնում, որ տարաբախտ հողածինը՝ երբ իր կարտտ աչքը էս խոր ձորումը բանար, իր ստեղծող Արարչի հրաշքը տեսներ, վարմանար, նրան շտեաներ, թուլանար: Երբ տկար աղամաորդին՝ չորս կողմը օձ ու կարիճ, թույն ու լեզի, հուր ու սուր, գլխավերեն ամպ ու կայծակ, աստղ ու լուսին աչքովն ընկներ, վերանար, ձեռովն ընկներ, հիանար, յա սարսափեր ու դողար, երբ խոտ ու ծաղիկ, թուփ ու տերեւ, հոտ ու համ նրա աչքն առներ, բերանն զմայլեր, քիթն առներ, հոգին մտիթարվեր, նրանց տվողին, նրանց ստեղծողին՝ ուղեր, չճանաչեր, խնդրեր, չգտներ, ու աչքը ծով դառած, երեսը հողի երեսին դրած՝ չոքեր, աղաչեր, լար ու պաղապեր, ողբար, գովաբաներ, սքար, օրհնաբաներ: Գո՛ւ, դու ծնունդ

աստվածային, հրեշտակ անմարմին, հո՛ւր երկնային, դո՛ւ էիր՝ որ նրա սիրար զարթեցնում էիր, նրա խոր գլուխը բարձրացնում, նրա թուլ ձեռքը զորացնում, նրա սասանահար, վշտահար հոգին մխիթարում, սնդղացնում, ու բերնիցը շունչը, հոգուցը օրհնություն ու գոհություն՝ արեգական լուսի հետ, ծաղկրենբրի հոտի հետ, թռչնոց երգի, եղանակի հետ՝ տանում Արարչի մոտ, որ նրա քաղցր աչքը, նրա հայրագորով խնամքը՝ ո՛չ մեր երկրիցը պակսի, ո՛չ մեր գլխիցը, ո՛չ մեր հանդիցը, ո՛չ մեր տանիցը: Ա՛խ երկինքն էր մեր տաճարը, երկիրը մեր ժամատունը, արեգակն ու լուսին՝ մեր ջահ ու լապտեր, աստղերը՝ մեր կանթեղ ու մոմ, երկրի հոտը, մեր բերնի շունչը՝ մեր խունկն ու կնդրուկը, ա՛խ՝ է՛ն, է՛ն ժամանակը ի՞նչպես էր ջերմ մարդի սիրար, ի՞նչպես արդար նրա միտքը, ի՞նչպես պարզ նրա լեզուն ու խոսքը:

Քար էր պաշտում մարդը Աստուծո տեղ, փետի էր երկրպագություն տալիս, արեգակն էր իր Արարիչը շինել, թե լուսնյակը, որ իրան լիս էին տալիս. կրակը, թե կայծակը, որ մեկը ոտի տակին էր էրում, մեկը գլխավերևին, քամուն էր ումուղ դրել, թե ջրին, աստղերին, թե ամպին, ծովին, թե գետին, Աստված էր կանչում՝ թե Ալլահ, Բուդա, թե Բրամա, կամա, թե Եոհովա, որ իր հորը գտնի, ոտը համբուրի, իր ստեղծողի տեղն իմանա, նրան փառաբանություն տա, դո՛ւ, դու էիր նրա սրտի զրդողը, աչքը բաց անողը, միտքը հորդորողը, երեսը դարըդուս քաշողը՝ որ գա հասարթ, հասարթ ման գա, որդին իր հոր սիրովն էրվի, մաշվի, բայց շտեննի, չհովանա, ու իր տկար մտքումն չհպարտանա՝ թե ինքն էլ կարաց էնքան բարձրանալ, որ իր ստեղծող հոր տեղն իմացավ. էնքան վերացավ, որ երկնքի տուան ու տակը գտավ, բոլոր աստղ ու արեգակ բննեց, իմացավ, էլ երկիրը իրան պետքը չի՛, երկինքը պետք է թռչի՝ որ միշտ իր հոր հետ ըլի, իր հոր ձեռի տակին, նրա աչքի առաջին, ու երկիրը մնա անզարդ, անապատ, շու ու դարդակու Անբան անասունքն էլ, անլեզու քարերն էլ՝ շունչ առան, գլուխ բարձրացրին, որ նրանց էլ լեզու տաս, նրանց էլ հոգի, միտք, որ իրանց ստեղծողին փառաբանեն, բայց դու երեսդ ծածկեցիր, մարդի փայն էիր, մարդի մեջն էկար, հորը սիրտ տվիր, մորը ջիգար, քիր ու ախպոր, որդու, զավակի, ազգական, բարեկամի՝ աչքին արտասունք, բերնին բարբառ, լեզվին՝ խոսք, սրտին սեռ, ա՛խ սեռ, որ երկնքին նայեն, Արարչին սիրեն, երկրին նայեն, Ստեղծողին սիրեն, ու էս մաքուր, էս աստվածային սիրովը վառված՝ իրանց նմանին սիրեն, նրա բարին կամենան:

Բայց մարդն, ա՛խ՝ մարդն էստոնք բոլոր, քե՛զ, քե՛զ, սուրբ հոգիդ թողեց, որը կրակով էրեց իր նմանին, որը թրով կտորեց, որը ջրով խեղդեց, որը կախ տվեց, որին անիծեց, որին նզովեց: Քո՛, ա՛խ քո՛ խաթեր՝

շունչդ աստվածային բարեկամութիւնը հեռացավ, սերը վերջացավ, թշնամութիւնն արմատացավ, ատելութիւնը զորացավ: Բայց ա՛խ, ա՛խ, ե՞րբ էս մեր աչքի կապը կարձակվի, ե՞րբ էս մեր կույր, խաւար մտքի փարդեն կպատուի, որ էլի քեզ ճանաչենք, քեզ սիրենք, քեզ մեր մեջը բերենք, մենք քո գիրկը գանք, որ էլի իրար սիրենք, իրար ընդունինք, ու ինչպես մեկ հոր որդի, երկրումն մեկ սիրտ, մեկ հոգի, մեկ միտք, մեկ տեղ, մեկ գերեզման ունենանք, ինչպես երկնքումը, որ ետ առաջ պտի գանք, պտի գանք, բայց վա՛յ մեզ, վա՛յ, թե պարզերես լըլինք ու լանք:

**ՊԱՐԱՊ ՎԱԽՏԻ
ԽԱՂԱՆԻՔ**

ՊԱՐԱՊ ՄԱՐԴՈՒ ՏԱՆՈՒ ՄԻՏՔ

Ով չուզենա, իր պարկի
բերանը փակի, թող պառկի:

Շինեց ու սագացրեց
ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆ

1841

ՀԱՌԱՋԱՐԱՆ

Շատ անգամ պարապ ժամանակս միտք էի անում, էնպես մեկ բան գրեմ, որ մեր խալխի սրտովն ըլի, բայց չէի գիտում թե ինչ լեզվով գրեմ: Մեր գրաբար լեզուն անգին է, նմանը շունի, ինչքան լեզու էլ որ գիտեմ, մեկն էլա էն համը, էն քաղցրությունը, էն ճոխությունը շունի. բայց մեր վատ բախտիցը հազարիցը մեկը չի հասկանում, ինչ պետք է արած: Երանի էն սհաթին, որ մեր ազգը քիչ քիչ կարողանա էս կորած գանձը գտնիլ, ու իր լեզուն սովորիլ, իմանալ: Բայց ով չի գիտի, որ սրան շատ ժամանակ կուզի. ու մինչև էն ժամանակը մնալ, ո՞վ պիտի, մարդ սա՞ղ կմնա, թե չէ:

էս մտածելով ուզում էի, որ գրած բանս ամեն մարդ հասկանա, ու էնդուր համար աշխարհաբար գրեցի: Թող գիտուն մարդիքը ինձանից շնեղանան, նրանք շատ գիրք են կարդում, իրենց սիրտը մխիթարում. ամա հասարակ մարդը մեկն էլա չունի, որ նա էլ նրանով իր պարապ վախտը՝ ժամանակն անցկացնի:

Շատ մարդ է գանգատ անում, թե մեր խալխը գիրք կարդալ, ուսումն չի սիրում. ախր ի՞նչպես սիրի մարդ, որ զորությունը չի հասկանում: Կարելի է, ես սխալվում եմ, բայց բնական է, մարդ միշտ էն բանը կսիրի, որ իր սրտովն ըլի: Եվրոպացոց մուզիկեն շատ հիանալի է, խոսք չունիմ, ամա մեր սազն ու զուռնեն մեր ականջին ավելի ա դիր գալիս, չունքի էրեխությունից էնդուր ենք սովոր:

Շատ բաներ էսպես գրել, հագիր էի արել աշխարհաբար, բայց էլի սիրտ չէի անում, որ լիս քցեմ: Վախենում էի, թե ժամանակս, փողոս կորչի, գիրքս էլ մեկ տեղ թողումը վեր ընկած մնա, փթի: Բարեկամ մարդիք որ վախտ վախտ տեսան, խորհուրդ տվին ինձ, թե շատ լավ կըլի, որ տպիլ տամ: Իրավ՝ թե որ մուրազս տեղ հասնի ու գրածս ազգին դիր գա, որքան բախտավոր կըլիմ: Էն ժամանակը ջանք կանեմ, որ դ՛հա լավ բան գրեմ, թող էս առաջինն էսպես ըլի:

Կարդացողը ինքն էլ լավ կիմանա, որ էս գրած բաները ավելի ուրախության համար են, էն պատճառով բոլորը մեր խալխի խոսացած բաներն եմ հավաքել. թարգմանածներս էլ՝ էնպես եմ դուս բերել, որ մեր խալխի սրտովն ըլի: Բայաթիքը էն մտքով եմ գրել, որ շունքի մեջլսում, հացի

վրա թուրքեվար են էսպես բաներ ասում. լավ հայը հայեվար ասի, որ քիչ քիչ լեզուն քաղցրանա, շունքի ոչինչ բան լեզուն էնքան չի քաղցրացնիլ, որ-
քան խաղ ու տաղը: Հույս ունիմ, որ ուրիշ մարդիք դհա լավը շինեն:

Աղասու մեկ քանի խաղը, որ էստեղ մեջ եմ բերել, կարելի է՝ թե շատ
մարդ շիմանա, թե նա ո՞վ էր: Աղասին մեկ ջահել, ուշիդ քանաքոցի հայ
էր: Ղզլբաշի ժամանակին սովորութուն կար, որ աղջիկ էին քաշում: Մեկ
օր էսպես աղջիկ քաշելիս՝ կտրիճ Աղասին դուս էկավ, մեկ երկու թուրքի
սպանեց ու փախավ Փամբակ: Խղճի հորնրմորը Երևանու բերդումը շորաց-
րին. ինքն էլ՝ Ռուսը որ Երևան առավ, գնաց, որ հորն ազատի, իրան էլ հոր
վրա տվին, սպանեցին: Էս խաղերը էն փախած ժամանակն է ասել: Սրա
պատմութունը շատ երկար է, որ գրած մոտիս հաղիբ ունիմ ու նրանով
կարելի է իմանալ էն ժամանակվա մեր աշխարքի հալը: Գրքի անունն ա
Վերբ Հայաստանի, ոգբ ճայրենասիրի: Էնպես էլ շատ զվարճալի պատմու-
թյուններ աշխարհարար գրած՝ մոտիս հաղիբ ունիմ: Ով գիտի բալքի թե
մեկ աստվածասեր մարդ իր հոգու խաթեր տպիլ տա: Ես չկարացի բոլորը ի
միասին գրել, շունքի խարջը շատ կըլեր:

Թե գիտուն, խելոք մարդիք ինձ պախարակեն, դու էլա ինձ պահիր՝ սի-
րելի ազգ, շունքի իմ ուղածս էն ա, որ քեզ ծառայեմ, քեզ իմ կյանքս տամ,
քանի շունչս բերնումս ա:

ԷՍ ԳՐՔԻ ՃԱՄՓԻ ԽՐԱՏԸ

Գնա՛, իմ խեղճ գիրք՝ գնա՛ մարդամեջ,
Գլուխդ քաշ քցի՛ր, մի՛ նեղանար հեշ:
Անկաջդ փակի՛ր, սիրտդ լեն բռնի՛ր,
Ինչ ասեն, խոսին, տա՛ր ու համբերի՛ր:
Ճամփորթի գլխին շատ փորձանք կգա:
Անձրև, ձին, կարկուտ՝ հազիր համեշա:
Գուման ու կայծակ, շոք, բուք ու կրակ
Ամեն տեղ կըլին, ամեն ժամանակ:
Էսպես բանիցը ով շուտ վախենա,
Ու ճամփի կհսիցն՝ վեր կենա, եղ գա,
Ոչի՛նչ չի շահվիլ, դարդակ կմնա:
Փորձանքից՝ մարդը՝ լավ չի՛ նեղանա:
Ի՞նչ ես դարդ անում, որ վրեղ խոսին,
Ցա քեզ ծաղր անեն, յա աչքից քցեն:
Ամենի սրտին դուր գալ չի ըլիլ:
Ամենի խաթրը ո՞վ կարա առնիլ:
Աշխարքի բերանն ջվալի բերան:
Առակ է ասած՝ ո՞ւմ ասես քո բանն:
Հալբաթ մեկ օր էլ արև դուս կգա,
Էն վախտն կիմանան, թե ուզածդ ի՞նչ ա:
Գնա՛, աստված քեզ բարի ճամփա տա,
Ում տուն էլ մտնիս, բարով տո՛ւր, գնա շ:
Մտքումդ պահի՛ր էն վաղի առակն,
Որ լանես քեզ էլ ինձ էլ խայտառակ:

Որ մեկ ժեր մարդ իր ջահել որդու հետ
Գուս էկավ, գնաց, աշխարք տեսնի, եղ
էլ իր տունը գաւ: Ինքն իշի նստեց,
Մնգանգալով՝ նա որդին առաջ քցեց:
Ճամփորթի մեկը էս տեսավ, ասեց:
Ի՞նչպես հեր ա նա, որ որդուն թողել
Ոտով, լիտր ու կես՝ ինքն իշին բազմել:
Ասածը ծերը լսեց, վեր էկավ,
Որդուն նստացրեց, ինքն առաջ ընկավ:
Մեկն էլ էն կողմիցն՝ իր զուռնեն փշեց,
«Երկուսդ էլ նստիք, ի՞նչ բան ա էդ մեծ»:
Սրան էլ լսեց լողլող հալկորն:
Ոտներն ճալուակ էն մեծ միրքալորն:
Հեր ու արգի որ իշի վրա բազմած՝
Չմտան քաղաքն, էլ մարդ չի մնաց,
Որ մատով նրանց ցույց չի տա՝ հանկարծ:
Բեղ, միրուք՝ բոլորն լավ սղալելով,
Սափ տվին քամակիցն, վրեն ծիծաղելով:
Խղճի որ ճարը կտրվեց, վեր էկավ,
Իշի ոտները կապեց. մեկ փեղ լավ
Միջովն անց կացրեց, մեկ տառն իր ուսին
Մեկը իր որդու՝ դրեց քամակին:
Քար ու ձոր բերան, ու աչք բաց արին:
Ճարն որ կտրվեց, ի՞նչ պետք է աներ,
Սիրտը շտարավ աշխարքի բաներ:
Հազար ուշունց ու անեծք կարթալով,
էջը վեր առավ, քցեց ջուրն՝ լալով:
Գետի դրաղին կանգնած՝ սուք արեց՝
«Լիս դառնա հոգիդ՝ ա՛յ իմ էջ»՝ ասեց:
«Ի՞նչ կըչեր, տանից շէինք դուս էկել,
Ո՛չ ուրշին լսել, ա՛յ մեք տունն քանդել:
Ինձ տեանողը՝ թո՛ղ՝ իր գլուխը չա,
Ուրըշի գնշին հեշ մտիկ շտա»:—
Ամենի խոսքին ականջ դնողը
Գլուխը կկորցնի, յա էլած զուզը:
Ով լայազ շանի, քեզ վերցնի, կարթա,

Թո՛ղ իր շնորքը պահի, մոտ չգա:
Քար ու շուքն կնիլ ի՞նչ մեկ մեծ բան ա,
Խոր խոր խոսալուցն ո՞վ ինչ կիմանա,
Խստողին էլ՝ միշտ հասկացող պտի,
Թե չէ փուլ՝ քամին կառնի, կտանի:

ԱՍԱՑՎԱԾՔ ԲՆԱՀԱՍՏՔ ԻՆՔՆԱՀԱՐՄԱՐ ՀՈՐԻՆՎԱԾ

ԼՈՌԸՑԻՔ

1

Ծրկու լոռըցի՝ հալալ ախպոր նման՝
Թուր ու թվանք կապած սար ու ձոր ընկան,
Որ իրանց համար ֆորս անեն, բերեն,
Իրանց օղլուշաղն էնդով կնրակրեն:
Հենց մտան մեշեն, մեկ ծառի վրա
Տեսան, աբ մեկ շաղ շալ աղավնի կա:
Հնկերի մեկը մյուսին ասեց:
«Տյեղս կա՛ց, ք՛յընամ, տյանիցն յաղ պյիրեմ,
Հլե յէս սհյաթին, յես քյըմատաղ յեմ,
Ատյա՛, մե՛ր տղյա՝ մեր պյախտը պյանեց,
Շուտով յետ քյըքյամ, յէս թըվազորյին
Լյավ հյաշքը պյոնի՛, մնյա յէս ժյառին:
Մեկ քյաբյար յանենք, հյուտենք լյավ պյապյաթ:
Մըհյիկ քյընում յեմ, տյու քյիտես լյավ վյատո»:
Նա ուշացավ, մյուսն էլ շհամբերեց,
Տրեխը հանեց, մտքումը դրեց.
Որ ծառն վեր ըլի ու ձեռով բռնի:
Ախմախ ֆորսկանը դեռ կիսաճամփի,
Աղավնին թռավ, գնաց իր քեֆին:
Լոռըցու աշքը բաց մնաց, հոգին
Էլ չի համբերեց, ասեց բարկացած:

«Տյո շառլամիշ ղյուշ, տյու յոր քյու հյունարն
Պյանյացնիլ քիտես, յե՞ս յեմ հլե նաշյարն,
Յոր տյու յէտ պատիկ տեղյովն կթռչիս,
Ձեռս յո՞վ է պոնել, յոր ղոլես փախչիս» —
Ասեց ու գրը՛խկ, ծառի ծերիցը
էնպէս դրմփաց, ու իր ջանիցը
Ձեռք վերցնիլն, հոգին տալը մեկ էլավ,
Ու գունա մեհիղն էնտեղ ձգվեցաւ,
Ինչպէս պատահեց, Աղավնու թևիցն
Մեկ բմբուլ էկավ, ընկավ վերևիցն
Լոռըցու բերանն, որ ընկերն էկավ,
Իշտահը զլած՝ մոտին կանգնեցավ:

«Հյա՞ քլընրծահե՛ր՝ տյու յիշի քյուռյակ,
Ասեց ախմախը ու գնաց աղաք:
«Ա՛ տյա՛ քյու փյորը խյոզի թյափյան յէ՞ր.
Հինշ յէիր ճյաքյում, ու յէս խեղճ, յանտեր
Ղշին սյաղ, սյաղ յես տյու փյորըդ քյաշել,
Կըլխեդ խոյով յինի յիշտյահդ, փյորդ յէլ:
Մի քիշ սյաբր յէյիր յարել, հի՞նշ քլըներ»:
Ասեց, ընկերին տեղն ու տեղ թողաց,
Քամի կուլ տալով՝ իր բանը գնաց:
Ա՛ ստված ողորմի յոռըցու հոքուն,
էն ֆորսն, ընկերն ո՛չ ես տեսնիմ, ո՛չ դուն:

2

Երկուսն էլ մեկ օր էլի ֆորս գնացին,
Շատ որ ման էկան, բան չճարեցին.
էկան մեկ ծառի շվաքի տակին
Քրտիկք սրբելով՝ ծանր նստեցին:
Շատ ու քիչն աստված գիտե՛ ի՞նչ ասեմ.
Քոռաղաղինա՛ մեկ ճանճ, չգիտեմ,
Ի՞նչ կողմից էկավ, մեկի ճակատին
Նստեց ու արինն ծծեց իր քեֆին:
Ղոչառ ընկերը էս որ հենց տեսավ,
Կատը բերին գրեց, շվացրեց, ասավ:
«Հե՛՛ Հանի՛ քլը մա՛ տաղ՛ մեկ ժուկ սաբր արա՛,

Աստված մեր նշասիրն հյասցրեց յէս ա՛ռ,
Ասեց ու թվանքն գոշին դեմ արեց,
Նա ոտը քաշեց, մյուսն գլուխը թեքեց:
Ընկերի մահը՝ հանաք իմացավ,
Մեռած մեյիդը կապեց, վեր կալավ:
Գոմշի քամակին դրած՝ մեկ ջրի
Որ մեջը մտան, շոքն առավ գոմշի
Ջանն. աղավարի կուզեր, որ պառկեր,
Ախմախ ընկերը՝ էն կողմիցն ուսեր
Քաշելով՝ գոռաց, մեռլին վեր հատեց,
«Ատյա քյու նանի միսը շոն ծյամի.
Հենց մեռել յես, յոր բերանդ զորում չի՛.
Մեկ հա՛, տպփույու էլ ա անես էդ կյոմշին,
Զթողաս նստինք, հոր քյնանք մեր պյանին»:

3

Մեկ քանիսն էլ մեկ օր կացին ուսին
Գնացին, փեղ անեն ու ճամփի կիսին
Մեկ ձիավորի որ ռաստ չէկան,
Կարեցին աղաքն, խնդրեցին նրան,
Որ տեսին՝ թե ո՞ւմ կացինն է լավ սուր:
Ղոյմաղոշում դու խելոք ձիավոր
Բոլորի կացինն որ մոտ չի արեց,
Ղամշեց ձիուն ու դարնրվեր քաշվեց:
Փալան ու նոխտա կորցրած իշի պես
Կանգնած՝ ճմրոեցին նրանք աչք ու երես:
Սատանին նալաթ՝ ձիու քուռակը
Մնացել էր եդ: Բռնեցին աղաքը:
Ինչ շոր ունեին, բոլորն հանեցին,
Նրան բարձեցին, որ սատկի տակին,
Որ նրանց սիրտը մի քիչ հովանա:
Բայց զոչազ քուռակն՝ բարզ ու քարխանա
Հետն առավ, վազեց՝ տրտինգ անելով:
Լոռըցոնց աչքը սառած մնալով,
Հենց իմացան, էս տեսածն հրաշք էր:

Քորելով անսաս՝ գլուխ ու բեղեր.
Ընչանք տուն հասան, անձրևի տակին
Իրանց վրի կեղտն էլ մեկ լավ լվացին:

4

էլի էս օրհնած խալխը հազրված՝
Գնացին մեկ օր մեշեն՝ հավաքված:
Տեսան՝ մեկ լավ ծառ քարափի ծերին.
Թև կտրենք սրան, էսպես միտք արին,
Մեղ խեր չի անիլ, խոր ձորը կընկնի,
Մեր աշխատանքն էլ հետը փուշ կըլի:
Շատ որ միտք արին, խոսքը մին էլան.

Որ կախ ընկնին, ձեռ ձեռի նրանք տան,
Ու էնպես քաշեն, քոքըհան անեն,
Իրանց միջումը հետո փայ անեն:

Աստված կանչեցին, ճողովակ էլան:
Մտը պոկ չէկավ, իրանց գլուխն ի՞նչ լան:
«Ատյա մեր տղյ՜ք՝ տյուք դայիմ կյացե՛ք,
Մի ձեռիս թքեմ, յետո քյաշվեցյեք»:

Ձեռք բաց ընկավ՝ նրանք իրար գլխով՝
Խաշ, ավետարանի անուն տալով,
էնպես գլորվեցան, քարափնիվեր ընկան,
էն գընալն էր, որ գնացին, եդ չէկան:

ՄՈՒԼԱ ՄԱՍՐԱԿՆԻ ԻՇԻ ՔՈՒՌԱԿԸ

Իշի քուռակը վերջն է՛շ կըզանա,
Ամարաթում, թե գոմում մեծանա:

Մուլա Մասրադինն շատ բան է արել,
Ինքն ախմախացել, ուրըշին խարել,
Բայց նրա հունարթն իշի քուռակին
Իր իշությունից էլի չի դարձրին:

Մայիս ամիսն էր, օրերն քաղցրացել:
Իսան ու հայվան սար ու ձոր բռնել,
Ամենի արինն նո՛ր էր եռ ընկել,

Ամենի սիրտը էլ եղ նոր բացվել:
Մեկ քաձ էլ էլ իր քուռակն քամակին
Քցած՝ հանդումը նայում իր քեֆին.
Ինքն թավալ տալիս ախպումն ու զուռ,
Քուռակն էլ պոչը ցցած մոտն խաղում:
Մուլենն որ իր սուրբ զուռանիցն ավել՝
Ուխտը ուլիցը շէր կարող չոկել,
Նրա շափ ընկնիլն որ աչքովն ընկավ,
էլած ուշք ու միտքն էլ նրա հետ թռավ:
«Ջահել վախտն էսպես որ հունար ունի
էս օրհնած գառը, ու փախչիլ գիտի,
Որ մեծանա հո՛ աշխարք կարմացնի,
Երբ տակիս՝ նստած՝ էսպես շափ քըցի»:
Գողացավ քուռակն, տարավ գոմն, կապեց:
էջն լեզու շուներ, խելքը ո՞վ տվեց,
Որ տիրոնչն ասի քուռակի տեղը,
Մուլենն էլ գիժ շէր, ասեր, դառնար գողը:
էսպես տանը կապեց, ո՛չ թե խոտ, խոռակ,
Չամիչ ու խուրմա ուտեր մեք քուռակն:
Արև ու անձրև աչքը շըտեսավ,
Թող ու ախպ, փալան, ո՛չ բեռը տարավ:
էսպես պահելուցն էլած դվաթն էլ
Պակսեց: Մեր թամբալ քուռակն մեծացել
Իր իշի բոյը, իր իշի հասակն
Առած: Վախտն էր, որ տեսնին Մուլի փառքն:
Մեկ ազիզ օր էլ որ էկավ, հասավ,
Մուլենն էլ լավ իր թաղարեքն տեսավ:
Ու տնկտնկալով, քամի կուլ տալով,
Իշի քամակին բազմած խիստ քեֆով:
Նոխտի փոխ՝ շաթու, թամբի տեղ փալան
Իշի դունչն ու վրեն դրած՝ էկավ մեյդան.
Որ շիրիդ խաղա, քանի ինքն սաղ ա.
Բայց էլ ու շիրի՞դ — ա՛յ Մուլա Աղա:
Ձիանքն էլ մնացին հուշտ էլած, սառած,
Չէ թե ձիավորքն՝ բերանները բաց:
Մուլենն ամենի սիրտն առավ, ասեց,
Որ իրան նայեն, ու էլը քշեց:

Քոռադադինա էն օրը շոք էր,
Զիրիդի տեղն էլ ախպսին մոտ էր:
Թո՛շ, թո՛շ կանչելով՝ խեղճ Մոլլեն բերանն
Պատուեց, բայց իշի դուղը չի մտան:
Բերնով օրհնում էր, ոտով վեր հատում,
Գլուխը սղալում, եղևիցն բզում,
Բիզն էլ բեզարեց, քարն էլ, քացին էլ,
Բայց կակող ախպուսն իշի խելքն առել:
Փովեց շորս ոտովն էն տեղ իր քեֆին.
Ո՛չ ծծծին նայեց, ո՛չ Մոլլի միրքին:
Տեսնողք փոր, բերան բռնած՝ քաշվեցին,
Մոլլեն զո՛ւ տվեց ուշունցի պարկին:
Բայց խելքի մեկն զրազ քաշեց ներան,
Ու կարթաց գլխին սաղ սըհաթ դուռան,
«Ով իշին կուզի նոր մարիֆաթ տալ,
Աստված գիտենա, ի՛նքն ա էշն հալալ»:

ՄՈԼԼԱ ՄԱՍՐԱԳԻՆԻ ՊՂԻՆՁԸ

Մոլլա Մասրագինն իր հարևանիցն
Մեկ օր մեկ պղինձ սկսեց փոխ ուզել:
Իր կարիքն հոքաց, եդ բերեց պղինձն,
Բայց հետն էլ մեկ փոքր թավա էր դրել:
Խեղճ հարևանը մնաց զարմացած,
Խորամանկ Մոլլի միտքը շիմացած,
«Պա՛տվելի՛ ասեց, էս ի՞նչ ընկեր ա,
Որ պղինձիս հետ իմ տունս էկել ա,
Ես քեզ անցած օրն՝ մինը փոխ տվի,
Հիմիկ ջխտվել են. ի՞նչ պետք է ըլի»:
Սուրբ Մոլլեն նրան փառավոր դիմով
Իմամ, Հուսենի, Ղուռանի անունով
Գլխումն նստացրեց, թե նրա պղինձն
Ծնավ իր տանը: Թե չէ՛ իրանից
Գի՛ծ չէր, որ իր տան հաջաթն վերցնեք,
Ու նըհախ տեղը ուրըշին բախշեր:—
Հարևանն թեև շատ էլ միտք արեց,

Ուսերը քաշեց, գլուխը շարժեց.

Բայց ավելի շահն ո՞ւմ փորն ա ծակել.
Ով շատ ազահ է, վա՛յ էն մարդին էլ:
Հարևանն սկսեց շնորհակալ լինիլ
Ու ուրախությամբ թալեն տուն տանիլ:
Մեկ քանի օրից եզը մյուս անգամ
Մոլլեն էլ էկավ առ իր բարեկամն.
Դեռ չէ՛ր բերանը բաց արել, իսկույն
Դրացին խնդությամբ՝ շուտով վազեց տուն,
Պղինձը դուս բերեց, մեր Մոլլին տվեց,
«էլի կըծընի», իր մտքումն կարծեց:

Բայց Մոլլի հեսաբն դեռ չէր մտածել:
Օրն շարաթ դառավ, շարաթը սմիս.
Զարեն կտրեցավ, պղինձը պահանջել
Սկսեց դրացին, բայց դու ո՞չ մեռնիս:
Մոլլեն էլ ո՞չ սուրբ, ո՞չ իմամ թողեց,
Քյար ու Ղուռանով շարաշար երդվեց:
«Թե նրա խեղճ պղինձն՝ մեկ ամսից առաջ
Վա՛յ տեր կանչելով, մեղա գոչելով
Հոգին ավանդեց, երկինքը գնաց»:
Դըրացին մնաց քար կտրած, սառած.
Հենց բռնես, մեկ ձի գլխին քացի տվեց:
Մոլլի ոտն ու գլուխն շափելով՝ ասեց:
«Հանաքն ուրիշ վախտ արա՛ դու ինձ հետ.
էղպես մասալեքն պառավքը կասեն.
Կամ պղինձս տո՛ւր, կամ նրա ջառըմեն.
Թե չէ ո՞վ է լսել՝ թե պղինձը կը մեռնի»:
— «էսպես հաստագլուխ մարդ էլ կըլինի՞», —

Տո քո՞ փակ.

Մնանողն մեկ օր պետք է մեռանի.
Ով որ ծնելուն հավաա կընծայի,
Ու ծնած որդին իր տունն կտանի,
Բաս մահվան սուքն չպետք է կատարի՞:—
Դիվանն էլ Մոլլին իրավունք տվեց.
Դրացին թեև գլուխն քարեքար տվեց.
Զեռն ո՞չինչ չընկավ. ում էլ հարցրեց,
Հենց է՛ն շահվեցավ, որ վրեն ծիծաղեց:

Խորամանկ մարդիցն աստված ազատի,
Խելացիին նբրա ո՛չ խերն, ո՛չ շառը,
Իր օրումն երբեք չի պետք է ուզի:

ՋԱՐՄԱՆԱԼԻ ՄԱՐԴԻՔԸ

Շատ տեղ ման էկած, շատ երկիր տեսած՝
Մեկ մարդ՝ էլ կրկին իր աշխարհն էկավ:
Սանոթ, բարեկամ գլխին հավաքված՝
Կուզեին գիտել, թե նա ի՞նչ տեսավ:
«Լեզուս չի՛ բռնում, որ ձեզ ե՛րդ պատմեմ,
Ինչ որ լսել եմ ու աչքով տեսել.
Թողե՛ք, բա՛րեկամք՝ փոքր շունչ առնեմ,
Ապա լսեցե՛ք, ինչ կուզեմ ասել:—

Վա՛յ էն մարդին, որ իր տանը միշտ մնա.
Ու աշխարքիցս ո՛չինչ խաբար չիմանա:
Դուք լավ գիտեք, թե ի՞նչքան մեծ ա երկիր.
Ու ո՞րքան ծովք, ազգք և քաղաքք ու բաներ
Կան ամեն տեղ հազար տեսակ զանազան
Ո՛չ թիվ ունին, ու ո՛չ հեսար, ո՛չ սահման:
Շատ տեղ կա, մարդիք իրար միս ուտեն,
Շատն էլ հացի տեղ խոտը ճաշակեն.
Ոսկի ու արծաթն՝ էնպես երկիր կա,
Խոտի հետ դուս գա, ջրրի հետ գնա:
Բայց էս ինձ էնքան շի զարմացրուց,
Ինչպես մեկ երկրի մարդքերանց գործն:
Հառավոտե մինչև ի մութն անխափան
Նստին նրանք ի միասին լուռ, անձայն:
Ո՛չ դժոխքն են մտածում, ո՛չ արքայութ՛յունը,
Հաց ու կերակուր իսպառ մոռացած,
Ու Աստծու աչքիցն՝ հենց բռնի՛ր՝ ընկած,
Իրար երեսի նայլլ շեն ուզում:
Ամպն էլ որ գոռա, կայծակն էլ թափի,
Թոփ ու թնդանոթ նրանց գլխովն անցնի,
Թեկուզ սաղ երկիրնքն նրանց գլխին փուլ գա,

Մեկն էլա տեղիցը չի՛ ուզիլ ծած գա:
Թե դժոխքն էի ընացել, հավատացե՛ք ինձ՝
էն զարհուրելի կերպարանքն ինձ
Չէին պատահիլ: Քանի միտքըս գա,
Հոգիս ու մարմինս սարսի ու դողա»:—

«Ախր ի՞նչ է նրանց միտքն ու կամքը,
Որ էսքան մտածեն», հարցրին բարեկամքը:
«Կարելի է՝ թե իրանց աշխարթի հոքսն են միշտ
քաշում»:

- «Ա՛խ՝ ի՞նչ եք ասում»:
- «Ուրեմն իրանց հին մեղքն են լաց ըլում»:
- «Ո՛ր, բա՛րեկամք՝ ո՛չ»:
- «Ուրեմն անգին քա՞րն են նրանք պտրտում»:
- «Չէ՛, չէ՛. ի՞նչ ասեմ»:
- «Ուրեմն խելացնո՞ր են, որ շեն գգում,
Խոսում, կամ լսում, բաս ի՞նչ են անում»:—
- «Թո՛ւղթ-թո՛ւղթ են խաղում»:—

ՄՈՒԼԱ ՄԱՍՐԱՊԻՆԻ ՃԱՇԸ

Ճամփեղ բռնի՛, գնա՛, ամեն ծափ տվողի
Առչեն մի՛ պար գալ, ոտդ կդիպչի քարի:

Մուլա Մասրադինն բեհեսաբ շարեց,
Մեկ քոռ կնիկ առավ, հետը պսակվեց:
Մուլեն ու կնի՞կ — վա՛յ քո տղիս տղա՝
Լսողն չի՛ ասիլ, թե Մուլեն գիծ ա:—
Մուլի փորն սկսեց շուտով ցավ ընկնիլ,
Կերած, խմածը քթիցն վեր թափիլ:
Օրն հազար անգամ յա դուս էր գնում,
Յա տեղը քցում, միջումը պարկում:
Բայց հիվանդի սիրտն էլ՝ շորվա կուզի,
Ի՞նչ անի խեղճը, ո՞ր ջուրը ընկնի:
Կերածն համ շունեք, մեկ օր այլանի
էր կնկա էփածն, յա իսպառ աղի:
Չարեն որ կտրեց, կնկա խոսքովը

Վեր կացավ, գնաց իր գանձաւի քովը.
 Որ մեկ ճար անի, աղչկանն դարձ բերի,
 Աղին, ալանին նրան սովորցնի:
 Զանքալն որ տեսավ նրան տուն մտնելիս,
 Կարծեց փեշքաշով ա փեսեն գալիս:
 Հենց բարով տվեց ու միտքն իմացավ,
 Գլխին բամբալեց, դուռը հետ արավ:
 Կրեմ էդ գլուխըդ ինչ կարթացող ես,
 Բաս էդքան բա՞նն էլ դու իմացել չես:
 Եատին շատ ֆցի՛, ֆչի՛ն՝ ֆիչ՛ ասա՛
 Իմ աղչկանը. ու ջհանգամը գնա՛:
 «Եատին շատ, քչին քիչ»՝ ասելով էկավ,
 Անճար Մուլլեն մեկ կալի կշտով անցավ:
 Հենց է՛ս հաղաղին՝ երկու ախպեր էլ
 Կալը կուզեին ճոթ անիլ, տանիլ:
 Մեծն ասում էր՝ թե ինձ շատ կհասնի,
 Իմ օղլուշաղըս շա՛տ շատ է շունքի:
 Փոքրն էլ ասում էր, պետք է պսակվիմ,
 Հարսանիք անեմ, շատն ի՛նձ տուր, տանիմ:
 «Եատին շատ, ֆչին ֆիչ»՝ Մուլլեն որ շասեց,
 Մեծ ախպոր սիրտը երկու թիզ եղվեց:
 «Տե՛ս. սուրբ Մուլլեն էլ ի՛նձ ա գրստում,
 էլ ի՛նչ խոսք ունիս, նրհախ տեղն կովում»:
 Ղոյմաղոշում տղա՛՝ եղանդը քաշի,
 Մուլլի ոտն ու գլուխն ձվի պես ջարդի:
 «Ա՛խպեր՝ ի՞նչ ասեմ. գլուխըս քարը,
 էլ տեղն ասածս՝ քո խերն ու շառը»:
 Տո քո՛ փակ՝ տեսար կալ ենք ճոթ անում,
 Դու ո՞ւր ես գալիս, մեր մեջն խառնըվում:
 Ղրաղովն անց կա՛ց, մեկ բերան ասա՛,
 «Աստված բարաբայաթ ու միշտ ձեզ խե՛ր տա»:
 «Աստված բարաբայաթ ու միշտ ձեզ խե՛ր տա՛»:
 Ասելով գնաց մեկ խելիմ ճամփա:
 Տեսավ. մեկ աժդահա մարդ մեկ սեղ նստած,
 Ծորերը հանած, արևկող արած,
 Իր շար թշնամու միսը պոկում ա,
 Բերանը տալիս, որ քիչ դինջանա:

Քութութ անելով, քուցին անելով
 Ջանը քոս ընկել, ղնգներն գուլացել:
 Գլուխն վեր քաշեց, որ տեսնի, ո՞վ ա.
 «Աստված բարաքլաթ, խեր տա՛ համեշա»:
 Որ չի՛ լսեց անճարն. ջանը դող ընկավ,
 Հենց էնպես տկլոր տեղիցն վեր կացավ,
 Մեր ախմախ Մուլլին էն քոթակն տվեց,
 Որ նախրի իշին կհամարեր էծ:
 «Բաս ի՞նչ ասեմ, ի՞նչ. ինձ մի՛ սպանիւ,
 Թե ասածդ շանեմ, ինձ մարդ մի՛ ասիւ»:
 — Ա՛խմախ, զուռումսա՛ղ՝ տո Մուլլի կտո՛ր.
 Չե՛ս կարող ասիլ ինչպես մեկ ուզվոր.
 «Աստված բուրորին ջնջի՛, փշացնի՛»,
 Հախ միայն տերը դրանց քոքը կտրի՛:
 «Աստված բուրորին ջնջի՛, փշացնի՛»:
 Բերան անելով Մուլլեն խելացի
 Հենց էն տեղն էկավ, որ մեկ մեռելի
 Նաշն ուսի դրած, որդի, ընտանի
 Բուր խալխի հետ գլխներին ցալով,
 Տանում էին՝ որ թաղեն՝ սքալով:
 «Աստված բուրորին ջնջի՛, փշացնի՛»:
 Որ չի լսեցին խալին ու գեղըցի,
 Հենց բռնես՝ մեկ թոփ բիրդան տրաքեց.
 Դագաղն վեր դրին, Մուլլեն էլ կանգնեց,
 Հենց իմացավ՝ թե ուզում են խնդրել,
 Որ աղոթք անի, փող տան իրան էլ:
 Մուլլի ոտն ու գլուխն նրանք աղցան արին:
 «Տո բե՛մուրվաթներ, լսեցե՛ք իմ բանին.
 Ախր ի՞նչ ասեմ, սիրտներդ հովանա.
 Մեկ խոսք ասեցե՛ք. էս ի՞նչ մուրվաթ ա:
 Թե որ էն շասեմ, աչքըս հանեցե՛ք»:
 «Ա՛յ իշագլուխ՝ տո մի միտք արե՛ք,
 Մեռլին ո՞վ կասի. ջնջվի՛, փըշանա՛:
 Կասեն՝ «Տե՛ր-աստված հոգուն ուհմ արա՛»:
 «Տե՛ր աստված սրա հոգուն ուհմ արա՛»:
 Սերտելով ընկավ էլ եղ ճամփեն նա:
 Տեսավ մեկ սատկած շուն դուս են քաշում,

Որ տանին, հորեն մեկ զրազ տեղում:
Տանողք աչք ու քիթ բռնել են դայիմ,
Որ մուռտառ հոտիցն գահլակուլտ շրլին:
Աչքն առավ թե չէ մեր գիտուն Մուլի,
Լեզուն բան ընկավ. անոտ ջաղացի
Պես պսուտ էկավ, իր աղոթքն ասեց,
«Աստված ոահմ անի՝ հոգուն»։ ձեն տվեց:
Շունն էլ չէ՛ր տանիլ, նրանք ի՞նչպես տանին:
Մուլի խոր հոգին կատիկն հասցրին:
Խելք ու միտքն թռավ, ճամփեն կորցրեց.
«Ի՞նչ ասեմ՝ ջա՛նրմ» գեղզանգեջ ասեց:—
«Տո դուգուկ քոփակ, աչքըդ քոռանա՛,
Տեսնում ես ախրը՝ մեր տարածն շուն ա:
Մեկ թըքի՛ր գետնին, հուփ տո՛ւր աչքերիդ.
Ու հետո ասա՛. մտիկ տո՛ւր առաջիդ:
«Փյո՛ւֆ, փյո՛ւֆ, փյո՛ւֆ. էս ի՞նչ անիծած հոտ ա:
«Ջհանդամը գնա՛, սրա սպանողն եղ չգա՛»:
Հիմիկ է՛ս դասն էր սերտում ջրատարն,
Որ մատը խառնեց մեջն սատանեն շար:
Լենց մտավ կուչ գալով՝ մեկ հարսանքատուն:
Տեսավ թամաշեն, պարն, ուրախություն:
Քիթը պինդ բռնեց ու տվեց հարա՛յ.
«Փյո՛ւֆ, փյո՛ւֆ, փյո՛ւֆ. էս ի՞նչ անիծած հոտ ա»:
Ձուռնաչին զուռնեն, դափը դափաչին,
Քափկիրն ու թավեն՝ մքրուկն ու աշիին.
Կպրած տիկն ու թասը պարոն շիրաչին,
Էնպես խըփեցին Մուլի ճակատին,
Որ աչքն բուռն ընկավ, սկսեց ձեն տալ.
«Ա՛խպիր՝ ի՞նչ ասեմ, էս ի՞նչ ա իմ հայն»:
— «Բանը գլխիցդ կտրվե՞լ ա՛ քո՛փակ՝
Որ մեկ աչքդ էլ ա քցես քո աղաք:
Ձեռդ էլ ա՛ ժա՛ծ տուր, թե պար շես գիտում:
Ի՞նչ ես էդ հոտած ըռեխըդ ցրվում:
Մեկ իծի պես էլ չե՞ս կարող մկկալ,
Յա իշի թահըր կանգնիլ ու գոա՛լ»:
էսպես կռները թափեթափ տալով,
Լետը մկկալով, վախտ վախտ զըռալով,

Հենց ընկա՛վ ճամփա, տուն հասնի բարով:—
Քոռաղադինա ֆորսկանի մեկը
Հինգ սհաթ խտտել թվանքի ոռքը,
Աչքը ջուր կտրել ու բուսու մտել:
Հենց է՛ն էր ուզում, մեկ ղուշ սպանիլ:
Մոլլի մարաքեն ղուշը որ տեսավ,
Բարով մնա՛՜ ասեց ֆորսկանին՝ թռավ:
Ֆորսկանի աչքը կայծակին տվեց,
Մոլլին պար գալիս որ տեսավ, վազեց,
Թվանքի լուլեն միջիցն ճոթ էլավ,
էնպես նրա գլխին սաստիկ վրա էկավ:
 Խեղճ Մոլլեն էլ եդ՝ գլուխը լաց էլավ.
էլ եդ իր զուռնեն փըշեց, ու ասավ
Որ էն օրհնածը գլխին խելք դնի,
Ի՞նչ անի, որ էլ բալի տակ շընկնի:
 «Տո տա՛վար՝ շոլումն ախր ո՛վ պար կըգա,
Ի՞նչ ծուխ ա մտել քիթդ՝ քեղ դադում ա:
Տեսար ղուշն նստած՝ գըդակըդ վեր ա՛ռ,
Կուզեկուզ ընկի՛ր դաշտ, ու ձորյու սար:
Ո՛չ ղուշ կփախչի, ո՛չ դու կթագվիս,
էս ի՞նչ բերիք դու էս օր իմ գլխիս»:—

Մոլլի գլուխը հաստ, ու ծուծը բարակ.
Ճամփին էլ կերած էնքան տուր, քոթակ,
Սաղ Ղուռանն փորումն, կարթացող, տեղյակ
Փեշերն վեր քաշեց, դրեց կոնատակն
Ջարդված դայլանը ու գզած գգակն.
Փխր ու փեղամբար կանչելով՝ ընկավ
Ճամփեն կուզեկուզ, մեջքը կոտորելով,
Կնկանն, վանքաչին օրհնություն տալով,
Իր հաղամ փորն էլ հետն անիծելով,
Հենց մեկ բաղի մոտ հասավ, տնքալով:
Բաղմանչին հինգ օր աչքը շէ՛ր կպցրել,
Գիշեր ու ցերեկ վարթուն մնացել:
Որ գողը բռնի, հախիցը վեր գա:
Կուղ Մոլլին տեսավ հենց բիրադի նա,
«էս ա իմ գողըս, ոյ օրը ճաշին
էսպես վախում ա, գընամ, նրա հոգին

Հանեմ, վեր ածեմ, որ էլ մյուս անգամ
 Չըզա՝ թե ինքս էլ որ նըրան ձեն տամ»։—
 Աստված իմանա, թե ո՞րքան թագեց,
 Տունն էլ հեռու չէր, նրա բախտը բանեց,
 Գնացին դատաստան, որ գանգատ անեն,
 Մոլլի վերջի կարգն էս օր կատարեն։
 Բաղմանչին սկսեց իր զուռնեն փշել,
 Ախունդն Մոլլի կճուռն լավ ձեռնահարել։
 Տեսավ մեջը փուշ, էլ հատիկ չկա,
 Արձակեց Մոլլին՝ որ իր տունն գնա։
 Հնքան ծեծվել էր անճարն ու ջարդվել,
 Որ ջանումն էլ սաղ տեղ չէր մնացել։
 Քանի առնում էր դեղն ու մհլամը,
 Ու միտքը բերում կերածի համը,
 Վա՛յ էր կանչում ու դռչին վեր հատում,
 «Ով էս աշխարհումն, անիծած տեղումն
 Ամենի խոսքին միշտ ականջ կանի,
 Մեկ գլուխ ու թո՛ղ՝ երկու ձեռք անի»։—

ԵՐԿԱՔԱԿԵՐ ՄՈՒԿՆ ՈՒ ԱՂՔԱՏ ՀԱՐՈՒՍՏԸ

Փո՞ղն ա բան տեսնում էս մեր աշխարհումն։
 Գեղըցու խոսք ա, հո ես չեմ ասում,
 Բայց խի՛ստ հեսարի,
 Ով բանը լափի։

Մահն էկավ դուռը մեկ հարուստ մարդի,
 Խեղճն ուներ հենց մեկ բեղովյաթ որդի։
 Կանչեց նրան մոտն, խելք դրեց գլխին.
 «Գիտեմ, որ ասեց՝ իմ դատած մալին
 Ղադրը չե՛ս անիլ, կուտես, կմարսես.
 Վերջն դոնեդուռ հաց պեսք է ուզես
 Արի՛, խրատըս գետինն մի՛ քցիր,
 Երբ էս օրին դու հասնիս, գոմն մտի՛ր,
 Պարանը քցի՛ր էն մեծ սնի արանքն,
 Կախվի՛ր, ու խեղդվի՛ր, թե ատես քո կյանքն»։—

Շաբաթ չըբաշեց, որ հերը թաղեց.
Մեկ մարդ աշխարքումս էլ նա չըթողեց:
Սազանդար ասես, դմբակ ու դայրա.
էլ դափ ու զուռնա, շմբնաց, մոյդա,
Բարեկամներին գլխին հավաքած,
Փորի հետն ընկավ, քեֆ արեց, ցնծաց:
էս անիրավներն էլ էնպես էին
Նրա ղուղը քամել ու նըստել ուսին
Օրը հաղար անգամ գլխովը երդվում,
Ու անուշ խոսքով հետն էլ լավ եղում,
Որ հենց էր կարծում էն ողորմելին,
Քե ի՛ր ձեռին ա նրանց սուրբ հոգին.—
Բայց ո՞ւմ շի էսպես փորի բարեկամ
Ռաստ էկել՝ որ նոր ես բանը շուռ տամ:
Հենց դանը հատավ, ջաղացն էլ կանգնեց,
Ով էլ հաց ուներ, իր դարդը քաշեց:
Փորի տակն ընկավ հենց ջուլ ու փալանն,
էլ ո՞վ էր գիժ՝ որ մոտիկ գա նրան:
Բարեկամները տաշտաքերանքն էլ
Որ լավ մարսեցին, պարկը թափ տվին,
Տիկը մղեցին, ջանը հանեցին,
Բերանն ու միրուք թամուզ սրբեցին,
Խաչակնքելով ղըրաղ քաշվեցին,
Չեռը լվացին:
Ո՛չ թե բարով տալ, կամ կշտովն անցնիլ
Նրանք լայաղ չէին անում, կամ խոսիլ:
Մեկ բան ասելիս էլ հրհռում էին,
Մափ տալիս, խնդում, ծաղր անում խղճին:
Մեկ օր էլ տեսան, մաշիքը ծակ էր.
Մյուս շորերն հո ձեռից ընկել էր:
Որ շասեց՝ թե մուկն ա մաշիքն ծակել,
Գնլը կատաղեց, էնպես ծաղր անիլ՝
Քա՛րը կը պատուեր, ի՞նչ թե նըրա սիրտը,
Որ էլ տեղ չուննր, ծածկի իր դարդը:
Դանակն ոսկոռին էկել էր, հասել
Մեկ անուն ուներ, էն էլ նա կոտրել:
Հոր տըված խրատն իսկույն միտքն ընկավ.

Սիրտն արնով լիքը հենց որ տուն էկամ:
Մեկ թոզ վեր առամ ու գոմը վազեց,
Հոր հոգին հիշեց, իր օրն անիծեց,
էլ հոգի, հավատ ի՞նչ միտքը կըգար,
Որ մեղա ասեր, յա իր մեղքը լար:
Թուկի ծերը որ նա շի՛ բարձրացրեց,
Գերանի արանքն ուժով որ խրեց,
Հանկարծ մեկ տորբակ է՛նպես շըրխկա՛ց
Առաջին, որ աչքն վրեն մնաց սառած:
Ոսկի էր մեջը լիքն ու պինդ կապած:
Ո՛ւմ էն հաղաղին պատահի հանկարծ
էսպես բան, որ խելքն էլ վըրեն մնա,
Նո՛ր հոգի շառնի, նոր սիրտ շըստանա:

Բարի հոր միտքը նա նոր իմացավ,
Վեր առամ փողը, հետը տուն տարավ:
Օրեց օր էլ եղ ոտն ու գլուխն դըզեց,
Բարեկամների տուտն էլ եղ բացվեց:
Բայց էն շա՛տ վաղ էր, որ էջը կազ էթ,
էս մահվան գին էր, իշտահի բան չէր:
Նոր շենացածը մկան հիշատակը
Մըտքումն պահելով, ու իր առակը.
Մեկ օր էլ նրանց եղ դոնադ արեց,
Հազար բարաթ բան պատրաստիլ տվեց:
Որ կերան, խմեցին, քեֆներն շողացավ,
«Պա՛տվելի իշխանք՝ բերանն բաց արավ,
Աշխարքումս հրաշք շատ է պատահել,
Բայց Աստծու խաթեր՝ ինձ՝ խնդրեմ ասել,
Ո՞վ է լըսել՝ թե անիրավ մուկը
Թողած հավի միսն, շաքարն ու ձուկը,
Երկաթի խոփի կեսը էնպես կըրծի,
Որ տեսնողի աչքն բաց մընա, սառչի»:—
— «Կըլի, շատ կըլի, Ա՛ղա»՝ ձեն տվին
Նրանք հազար տեղից, խոսքը դորգեցին:—
— «Երկաթ ու մու՛կը»:— Տղե՛րք՝ դուռ էկե՛ք.
Մուկը որ մաշիք կարող չի ծակիլ,
Նա ի՞նչպես կարաց երկաթը ծամիլ»:—
Դուռը փակած էր, տղերքը կանգնած,

Կենտի, դազանակ ձեռներին բրունած,
Չորդ ա, կերած հացն նա հարամ արեց,
Որ հալալ տեղ չէր, խի՛ստ շատ լավ արեց,
Հիմիկ մարդիք որ իրանց խերն ուզեն,
Հսպես բարեկամ շուղեն, ապա անեն,
Քանի՞ էսպես ճաշ պետք է պատրաստած,
Քանըսի՞ մաշիքն առաջը դրած:
Քանի փեղ ունիս, մուկդ երկաթ կուտի,
Ձեռըդ պակսելիս՝ մաշկիդ չի՛ դիպչի:

ՀԱՅԱԿԵՐ ՓԵՇԵՐ

Անիրավ աշխարհն՝ ախր ո՞վ չգիտի,
Որ լավ շորին միշտ զբուխ վեր բերի:

Մեկ սարում, շուրմ մեծացած օմքին,
Որ դեռ չէր խաբար աշխարքի բանին,
էկավ մեկ քաղաք, շունքի հարուստ էր,
Տեսավ ամեն մարդ որ զարդարված էր,
Ինքն էլ սկսեց խասից, դումաշից
Մեկ ձեռք շոր կարիլ, ու ոսկու թելից
Յախեն էլ կարիլ: Տեսնողի աչքը
Հետը գնում էր, ու նրա փառքը
էնպես մեծացավ, որ մեծ ու պատիկ
Ո՛չ ցերեկն էին տալիս նրան մարդիք
Ո՛չ գիշերն հանգիստ. ու տանը թողում:
Հացի կանչում նրան, իրար ձեռից խլում:
Զունքի փալանը նոր էր ու թազա,
Ո՞վ չէր տալ պատիվ նրան համեշա:
Նա լսել էր, որ քաղաքի մարդը
Հացի քոռ կրլի, ու էս մոհրաթը

Որ տեսավ, մտքումն խիստ շատ զարմացավ:
Հրեշտակ են նրանք, էնպես իմացավ:
Քիչ էր մնացել, իր էլած խելքն էլ
Տանիլ տա. ջերն հո՛ վաղուց դարդակվել:
Շուտով զգաստացավ, ինչիքը ժողովեց,
«Մեկ փորձեմ սըրանց, մտքումը ասեց,

Ու շորը փոխեց:

Քիչ քիչ գդակի փոստն զուս էկամ ձերիցը,
Մաշկի տակն էլ կախ մնացել կրենկիցը:
Զուխի հո՛ւ ամեն մեկ թևն ու յախեն
էնպես զզզվել, քըճըճվել ամեն,
Որ ուսերն ու լաշն բաց էին մնացել,
Հազար կարկատան քամակին կըպել:
էլ ո՞վ էր գիժը, որ հաց տար նրան,
Բարի լիս տալն էլ ամոթ էր իրան:

էս փորձն որ տեսավ, խելքը տեղն էկամ,
Քիչ քիչ ոտ ու գլուխ նորեց, զուգվեցամ,
Տեսնողն անկաջի տակը քորելով,
Ուսերն քաշելով, քուցին անելով,
Տեսավ նրա աչքը որ լիս ա էկել,
Սկսեց սուփրեն նորեն բաց անել:

Ինչ տուն որ նրան սըֆթա կանչեցին,
Հետն էլ շատ զոնաղ, մեծ մարդիք կային:
Սուփրեն որ նրանք բաց արին, նստեցին,
Հաց ու կերակուր առաջներն դրին:
Ամենն էլ իր ձեռն ամանին տվեց,
Փորը հո վաղ էր նրանց անում վեց վեց:
Աման ու բերան ճամփեն բաց արին,
Մեր նոր զոնաղին հըլա մտիկ շարին:
Քանի շիլափլավն տաք տաք էր դրած,
Տոլմեն, խաշլամեն, որ դեռ չէր էկած,
Հանկարծ մեկի աչքն ընկավ նրա վրա:
Տեսավ որ փեշն է ձեռին բռնել նա,
Ամանի սյունկին դընում ու ասում,
«Փե՛շ՝ հաց կե՛ր, քեֆով, ի՞նչ ես վախենում,
Քեզ են էս պատիվն տալիս էս մարդիք,
Ինձ հո չեն սիրում էս շատ պատվելիք:
Կե՛ր ու գլուխդ ա՛ր, փախչի՛նք սրանցից:
Թե չէ՝ տըված հացն կառնին մեզանից.
Դու որ կտրատվիս, ոչինչ դարդ չունիմ,
Ես կմնամ ցխումն, էստուց ես փախչիմ.
Մարդին մարդ շինողն որ շորն է էլած,
Գնա՛նք մեր սարը, անիծվի էս հացն»:

ԾԱՌԵՐՆ ՈՒ ԿԱՅՅԻՆԸ

Մառերն որ մեշումն խիստ շատ զվիրն էկան
Կացնի ձեռքըր, ու էլ շիմացան,
Ի՞նչ անեն, իրանց գլուխը պահեն,
Խորհուրդ արին, մեկ ճար իրանց անեն:
«Կացինն ի՞նչ զատ ա, որ մեղ քյար անի»,
Ձեն տվեց նրանց՝ մեկը ծառերի:
«Մենք որ կոթ շտանք, կացինը կարա՞
Մեզ վնաս տա, կամ հեշ մեղ մոտանա»:
Թո՛ղ իմացողը ինքը իմանա,
Ու նհախ տեղը կացնի կոթ շտա:
Թե չէ սկիզբը իրան կկտրի,
Հետո փոշմանիլն բանի պետքը չի՛:

ԶԸՂՐԵՆԵԸ

(Բամբակի հունդը հանելու հաշաթ):

Մեկ քըրդըստանցի անմեղ Հայ մշակ
Տուն ու տեղ թողած՝ էկավ մեկ քաղաք,
Որ շըղրեխ քաշի, մի քիչ փող դատի,
Գնա, որ իր խեղճ օղլուշաղն պահի:
Չըղրեխի անունն էր մենակ լըսել,
Աչքով չէր տեսել, հունարն իմացել:
Չըղրեխ ու տըրեխ հենց գիտեր մեկ ա,
Միտքը մոլորված՝ նա քուշա քուշա
Որ ման էր գալիս, մեկ մարդ ոսստ էկավ,
Աչքիցն ու ունքից նա շափեց, տեսավ,
Որ էս օրհնածն իր ատամի խարջ ա:
«Ախպա՛ր՝ քո խոքուն դուրբան էղնիմ՝
խա՛յ՛»
Չըղրեխն օր կրսեն, էս իմա՞լ զատ ա:
Չոչուխ ու լաչերս տուն եմ վոընդել,
Չըմեն ֆուխարա մեր օլքեն թորգել,
Քալիլ էս վալիաթն, օր շըղրեխ քաշեմ:

Տանիմ զիմ քուլվաթն պախեմ,

Կերակրեմ»։—

Սատանա մարդին գազ, կշեռք պետք չի՛,

Աչքով նա մարդի խելքը կըշափի:

Գըլխին խելք դըրեց, որ գնա, մոմ առնի,

Տանի չը՛ դրեխի շորս կողմը վառի,

Առաջին շոքի, դեմը համբուրի,

Դեմը չըդրեխի կոթը պտըտի:—

Շուտով վազըվազ գնաց, մմերն առավ,

Ու արդար սրտով նա իր ուխտն էկավ:

Ինչպես ասել էր, մմերը վառեց,

Չոքեց առաջին ու խաշակնքեց:

Բայց վա՛յ նրա օրին. կոթն էլ որ չքաշեց,

էն դաստա միրուքն էլ հետը ծալվեց:

Ի՞նչ վնաս ունի, միրուքն ո՞վ կուտի,

Չըդրեխն կատու չէր, որ երեսն շանգուի:—

Խեղճ Քրդստանցին էնպես իմացավ,

Թե դեռ չըդրեխի վախտը չի հասավ,

Որ մուրազը տա, իրան ռադ անի,

Չոքելով էլ՝ ջուրն եկավ ծնկների:

Առաջ հլա կամաց սկսեց ասիլ,

«Յամա՛ն սուրբ շըդրեխ՝ ֆզի եմ խանչել,

Ձիմ մորուս սաղադ՝ ֆեզ ապավիճել:

Թո՛րզ զիմ մորուս, թո՛րզ՝ ֆեզ դուրբան եղևիմ,

Թո՛րզ,— թո՛րզ,— հա՛յ յաման՝ արեվուդ մեռնիմ,

Քզի մեկ ուլ մը ես մատաղ կէնեմ,

Ձիմ մորուսը թո՛րզ. որ խազանջ էնեմ»։—

Չըդրեխ ի՛նչ տեղ էր քրեվար սովորել,

Որ կարենար նրա աղոթքը լըսել:

Ղոյմաղոյում դու մեր Քրդստանցի,

Գիծ կովի նման կաթըդ շուռ ածի,

Թո՛րզ, թո՛րզ ասելով՝ որ զարբ չի արեց:

«Ձքո շինողի խերը անիծեմ,

Ձքո բունյաթի փիրը նզովեմ,

Խուլ մի, գեշ խաջաթ խմա մեջ ձգել,

Ուխտ կըսեն. էրե՛, գլխուն խոռվել:

Զմլա դմբլակի պտուղն խավարի՛,
 Մեր սաքվի քյոթուկն էստուց աղեկ կըլի»։—
 Ասեց ու հետը միրուքը քաշեց,
 Թափեթափ տալով, պոռշը կծեց,
 Զըղրեխը մընաց միրքիցն ճուլլակ,
 Անեծք ու օրհնանք խառնեց մեր մշակն։
 Զըղրեխն անեծքին ի՞նչ մտիկ տար,
 Թե գլուխն էլ հետը մեր Քրդի պոկ գար։
 Ընչանք անիծածն թողեց խերն ու շառը
 Միրքի կեսն ու բեղն հենց էնպես ձար, ձար
 Պոկեց, պլոկեց, տարավ Քրդի շարը։—
 Աստված ո՛չ տա՝ մարդ էնպես տեղ ընկնի,
 Որ խըրատ տվողն էլ սատանա ըլի։
 Թե չէ է՛ն շղրեխն կըկապեն միրքիդ,
 Որ չես պրծընիլ, թե տաս էլ հոգիդ։

ԲԱՔՄԱԶ (ԲԱԴԱԳ) ԾԱԽՈՂՆ ՈՒ ՍԱԼԴԱԹԸ

Սալդաթի մեկը մեկ դուքան մտավ,
 Բաքմազ կուզեր նա առնի, ու տեսավ,
 Ծախողի մեկ աչքն վաղուց քոռացել,
 Ի՞նչ աներ սալդաթն, շատ քիչ էր փողն էլ։
 Ընչանք բախկալը՝ իր քոռ աչքովը
 Գրվանքա, կշեռք, բաքմազն գդալով
 Մեյդան կըբերեր, շափ ու ձև կաներ
 Պակասն, ավելին գլխիցն վեր կառներ՝
 Սալդաթի ձեռք փլավ չէր ուտում,
 Ուրիշ մարդ էլ խոմ՝ չկար դուքանումն։
 Մեկ շերեփ լիքը բաքմազ վերցըրեց,
 էնպես բախկալի սաղ աչքին խըփեց,
 Որ ընչանք նա իր գլուխը լաց կըլեր,
 Ռուսվա երեսն ու աչքը կըսրբեր,
 Սալդաթն սաղ կճուճ բաքմազն վեր առավ,
 էն գնալն էր, որ գնաց, եղ չեկավ։

Բանիս ընչանք բանի վերջը կհասնի,
Գողը՝ քարվանը կըտա, կըտանի.
Թե աչքդ էլ քոռ է, սարհնսաբ բանիդ
Կա՛ց, թե չէ էլածն ջո՛ւր կդառնա ձեռիդ:

ՃՐԱԳՈՎ ՄԱՆ ԳԱԼԸ

Աշխարքիս բանը էսպես էկել ա,
էսպես գնացել՝ մարդ ի՞նչ իր գլուխը լաւ
Առաջնի դադրը մենք շենք իմանալ,
Ընչանք եղինը իրան չի՛ ցույց տալ:
Մեկ գեղում մեկ Հայ սարքար կարգեցին,
Գեղըցիք իրանց բարեբար մարդին
Պատիվ չըտալով, օր չէ՛ր անց կենում,
Որ խանի դռանն, կամ դիվանխանումն
Գանգատ չի՛ անեն, որ նրան փոխի,
Իրանց վրա մեկ նոր՝ Թուրք սարքար կարգի:
Խանը խրատեց, նըրանք շիմացան,
Սարքարին փոխեց, ապա դինջացան:
Հավատի դուշմանն դամշին քամակին
Նոքարն եղևին, ֆառաշն առաջին
Փեղ ու միս արեց, նրանց հոգին առավ,
էլ ո՞ւմ ասեին, մեկն էլ շիմացավ:
Մեկ ծեր մարդ նըրանց գլխին խելք դրեց,
Գիշերն որ էկավ, մոմ վառիլ տվեց,
Բոլոր դեղըցոնցն ու քուլա քուլա՝
Սաղ գիշերն էսպես մեծ ու երեխա
Ման էկան, մինչև օրը լուսացավ,
Խանն իր քոշկիցը բոլորը տեսավ,
Որ կանչիլ տվեց, պատճառն իմանա,
Խելոք հալևորն, բան տեսած՝ ուստաւ
«Քո գլխին դուրբանն»՝ խանին արզ արեց,
«Ասած խրատըդ որ մեզ քյար շարեց,
Ճրաղով ընկանք բոլորս տնետուն,
Որ գտնենք մեր հին սարքարի բուսուն.
Սևերես մարդին, ի՞նչ խոսք կըհասնի,

Նորն ընշանք չըգա, հինն իմացվիլ չի՞:—
Խանն նրանց գլուխը մեկ լավ էլ լվաց,
Ու էլ եղ կարգեց հին սարքարն փոխած:

ՁՈՒ ԳՈՂԱՑՈՂԸ

Ձու գողացողը ձի կըգողանա.

Թո՛ղ լսողն գլխին լավ մուղաթ կենա:

Անմեղ երեխի մինն դեռ աշխարհի
Ո՛չ ցավը գիտեր, ո՛չ շարն, ո՛չ բարի,
Ընկած իր քեֆին, իր քաղցր արևի
Ձենն ածելով միշտ շրջեր աուն, այգի.
Մառերի տակին զշերի ձենին
Մայիլ մնացած՝ աշքի տեսածին:
Ով մեկ քաղցր աչքով նայում էր նըրան,
Ով մեկ անոշ խոսք հենց զընում բերանն,
էնպես էր կարծում, թե իր ախպերն ա,
Ուղում էր, հոգին հանի, նըրան տա:
Ո՛չ սյուտժի համը, ո՛չ մեղքի ձենը
Դեռ չէր իմացել, որ պահի ջանը:
Ինչ մերն ասում էր, էն էր կատարում,
Նըրա բերնի խոսքն ու ասածն անում:
Շանկարծ մեկ օր էլ հարևանի տանն
Խաղալիս՝ զտավ մեկ ձու նա բիրդան:
Ձու ու երեխա՞— ի՞նչպես շէր խաբվիլ:
Ձուն զըրեց ջերը, սկսեց քաշվիլ:
Մերն ուրախ ուրախ ձուն ձեռիցն առավ,
Ճակատը պաշեց ու խըրատ տվավ:
«Քո ջանին մեռնիմ, խելոք տղեն էն ա,
Որ զըրսիցը՝ հեշ ձեռը դարդակ չգա:
էղպես դայրաթով կա՛ց, շարըդ տանիմ,
Որ ես էլ մի քիչ ա՛խ՝ լավ օր տեսնիմ»:—
Բայց վա՛յ էն մորը, որ իր երեխին
էսպես խրատի, ծախի իր հոգին:
Երեխի բերանն է՛ն լազաթն ընկավ,

Որ գազան դառաւ, քանի մեծացաւ:
 Հանդ ու հարկան, բաղեր ու բոստան
 նըրա գող ձեռիցն ամանը էկան:
 Դուքան, տուն կտրիլ, ապրանք փախցընիլ,
 Քարվան թալանիլ, ճամփորթ սպանիլ,
 Փեշակ դառաւ նրան: Ու ազիզ մերը՝
 Քանի բերում էր, էնքան իր սերը
 Ավելցընում էր, որդուն խըրատում,
 Տեղն էկած վախտը ինքն էլ էր անում:
 Բայց ով ուղենա, Ֆորի մեջ ընկնի,
 Գըլուխը կջարդի, կամ ոտն կըկտորի:
 Էսպես էլ էլավ մեր գողի բանը:
 Մեկ օր էլ ուզեց, որ խանի տանը
 Քլահլան ձին կապած՝ դուս քաշի, տանի,
 Ձին տանելու տեղ ինքն հասավ բալի—
 Թող հիմարք ասեն՝ թե մեր ճակատին
 Ինչ գըրված ուր ա, էն կգա մեր գլխին:
 Ով էսպես գըրեց, ձեռը շորանա,
 Ծակատն ի՞նչ իր գլուխն ու արևը լա,
 Որ մարդ ինքն իրան դազաբի կըտա:
 Փիս խրատներով ճամփից դուս կըգա—
 Խանին էլ խնդիր անող ո՞վ կըլեր:
 Մեր Ասիացիք շեն էնպես կեռմեռ,
 Ու դատաստանը շուտով վերջացնում,
 Կամ գլուխ կտրում, կամ աչքեր հանում:
 Երկար պարանը որ չըձգեցին,
 Մեր ղոշաղ գողին տակին կանգնացրին,
 Որ խեղդեն նրան, նա շոքեց բիրդան,
 Որ կես սհաթ էլ ա դաստուր տան նըրան,
 Իր մորը տեսնի ու մուրազն առնի,
 Մերն էլ իր կաթը նրան հալալ անի:
 Հենց մերն մոտացավ՝ լալով, սքալով,
 Որդին ճտովն ընկավ՝ դոշը ծեծելով,
 Բայց ա՛խ՝ տեսնողի գլխին կրակ վառվեց:
 Որ անսիրտ որդին՝ մորն երբ փաթուժվեց,
 Միժն առավ բերանն՝ է՛նպես սաստիկ կծեց:
 Որ տեղից պոկ գալն ու մոր հոգին տալն

Երկար ժամանակ էլ հեշ շփաշեց:—
Թո՛ւր էր, քաշեցին, քար էր, վերցրին.
Գողի՛ տեղն ու տեղն որ հանեն հոգին:
Նա անաս, անվախ՝ իր կիսահոգի
Մոր լաշին քցեց աչքն ու բիրադի
Ձեն տվեց խալխին: «Տեսն՛ք՝ ջամըհա՛թ՝
Լացն՛ք իմ գրլուխն ու բարի խրատ
Տըվն՛ք ձեր որդոցն, որ էս դադաբին
Չի հանդիպին ու ձեր անբախտ գրլխին
Անեծք շրթափեն, իրանց պահպանեն:
Գյոռբեգյոռ ըլիս՝ անիրա՛վ իմ մեր,
էս է՛ն մեկ ձվի լազաթն ու խրատն էր,
Որ դու ինձ տվիր, էս տեղն քըցեցիր,
Երկուսիս հոգին զժոխքի փայ արիր»:—

Ասեց ու թուրը մեկիցը խըլեց,
Ընչանք որ հասան, նա իր սիրտն ցցեց:
Ու մեռնելիս էլ՝ շունչն էտով կտրեց:
«Վա՛յ էն հորնը մորն, որ որդի պահի,
Ու ո՛չ խրատ տա, ո՛չ էլ լավ կրթի»:—

ԱՌԱՍՊԵԼՔ

ԺԱՆԻ ՓՈՒՇԸ

Փըշին հարցրին՝ թե ի՞նչ խեր ունիս,
Որ քարվանի բեռն մոտովդ անցնելիս,
էլ բուրդ ու բամբակ դու շես հարցնում,
Միշտ քաշում, պոկում, բեռն խարաբ անում:
«Խերն ի՞նչ եմ անում», պատասխան տվեց
Անիծած փուշը ու գլուխը ցցեց:
«Խեր ուղեցողը՝ խեր էլ պետք է տա,
Իմ սրտի ուղածն էս չի՛ մեկն էլ ա:
էնդով ա հենց իմ սիրտըս հովանում,
Որ ուրշի՛ տունն եմ ես էսպես քանդում»:—
էսպես տուն քանդող փշեր խիստ շատ կան,
Երանի՛ նըրանց մեկ օր կրակին տան:

ՅՈՐԹՆ ՈՒ ԽՈՉԸ

Կով ու խող մեկ մարդ իր թավլեն արած՝
Կովին դարման, էլ՝ չէ՛ր ածում առաջնու
Խողին թեփ, գարի տալիս, շողացնում:
Յորթն էս անիրավ գործքը որ տեսավ,
Մորը գանգատվեց ու մեկ օր ասավ:
«Ախրը կաթն ու եղ, մածունն էլ հետը
Հո մեզանից ա ստանում մարդը,
էս ի՞նչպես բան ա, մեր միսն էլ ուտում,
էլի էս խողին ընդունում, սիրում»—

«Համբերի՛ր՝ որդի՛, վերջը կըտեսնիս»,
Մերն ասեց նրբան, «ու լսիր խոսքիս,
Մարդն էն բարեսիրտ կենդանուցը չի՛,
Որ նըհախ տեղը լավութուն անի:
Դըրա հեսարը մեկ օր կպահանջեն,
Թող մեզ խոտ տան ու մեզ մըտիկ շանեն»:

Մեկ օր էլ ֆորթի ջանը դող ընկավ,
Որ լսեց դռանն՝ ինչ ճղղոց էկավ:
«էս ի՞նչ խաբար է», մորը հարցրեց:—
— «Գարո՛ւ հեսարն է»,— նա պատասխանեց:
Թո՛ղ անոշ թիքին մարդ հեշ չի խաբվի,
Քըթից կհանեն, ինչ օր որ ըլի:—

ԷՇՆ ՈՒ ՇՈՒՆԸ

Ամառվա էն շատ շոք ժամանակին
Խեղճ իշի մեկը իր բեռի տակին
Կանգնել էր անսաս մեկ մեծ մեյդանում,
Քիթ ու պոռնկը քաշ՝ խոր միտք էր անում:
Չար ճանճերն էլ հենց վախտ էին ճարել,
էլ պոշ ու անկաջ նրանք չէին թողել,
Ուր հասնում էին, կըծում, ցավացնում,
Իշի դարդերը դըհա շատացնում:

Մեկ շուն էն կողմիցն՝ շըվաք տեղն ընկած,
Իշի շարշարանքն տեսավ ու ասաց,
Ա՛յ ողորմելի՛ քեզ ո՞վ էր ասում,

Որ յախեղ ձեռ տաս ու մընաս բալում:
էն գլուխն ու անկաջն, էն ձենն ու գոռալն,
Որ դուք ունեք, ու էն սիրուն ման գալն,
Քազավորի դուք լալաղ կըլիեք,
էդ շոռն ու ցավը դուք տանիլ չէիք,
Քե մեկ դանգի շափ խելք ունենայիք,
Չեր գըլուխն ձեռի տակ չըքըցեի՛ք:
Մարդի առաջին քանի որ կուզ գաս,
Գըլխիդ կընստի, թե լավ իմանաս:

ՍՈՒՆ ՈՒ ՍԵՏՈՐԸ

«Ա՛յ թե քոռուղուփ, դու հոտած վատ ես,
Ժանգի պարկի պես լըցվել, տըռուել ես» —
Մեկ օր սըխտորը էսպես խոսք քըցեց,
Խեղճ սոխի գըլխին թուք ու մուր ածեց:
«Կոխքըդ հաստացել, գլուխըդ գիրացել,
Ի՞նչ ես դու էդպես շատ ուռել, փըթվել:
Ինչ պտուղ որ ես, քեզ ո՞վ չի գիտի,
Որ ուղում ես՝ թե հենց քեդ տեղ ըլի:
Մարդ քեզ ուտելիս, բերսնն ես կըծում,
Դանակ դիպչելիս՝ աչքը քոռացնում:
Չեմ գիտում՝ մարդը ախր ի՞նչ լազաթ ա
Քեզանից տեսնում, որ քեզ ցանում ա:
էլ մանգ ու բոստան հեշ չի՛ մընացել,
Բոլոր գեշ հոտովըդ բռնել, հոտացրել:
Ընչանք շեն եփում, քո աչքըդ հանում,
Դու քո փիս հոտը շե՛ս պակասացնում» —
— «Տօ դու քո Աստվածն՝ ով էլ ինչ ասի,
Խոսքը սազ կըգա, իրավունք ունի» —
Սոխը շուղաբը եդ դարձացրեց, ասաց:
է՛դ էր մնացել, փա՛ռք քեզ՝ տե՛ր Աստված.
Որ դո՞ւ էլ ըռեխդ ցրվես ինձ վրա:
Տօ ա՛յ անզգամ, հոտած, բեհայա,
էփելիս էլ ա ես հոտս քաշում եմ,
Մարդի բերանը ապականում շեմ:

Քո գլուխը լաս՝ որ խաշի միջումն
 է՛ն հոտն ես թողում, ուտողի բերնումն,
 Որ մտտի կանգնողն իրանից գնում,
 Սիրտը խառնըվում, ու քյալէն ծակվում:—
 Գիտե՞ս՝ խնամի՛ իմ միտքըս ի՞նչ ա,
 Ես չեմ ուրանում, իմ հոտըս փիս ա:
 Արի՛, դու էլ քո շափը ճանաչի՛ր,
 Խոսքիս լսի՛ր ու լեզուդ քեզ պահի՛ր:
 Երկուսս էլ ունինք էդ պակասությունն
 Մենք մերը ծածկենք, ու պահենք թաքուն:
 Մենք իրար վատն որ ասենք մեր լեզվով,
 Խայտառակ կըլինք, կմնանք ամոթով:—
 Էսպես սոխ, սխտոր հոտած մարդքերքն
 Լա՛վ կանեն, իրանց ալիքն որ ծածկեն:
 Բայց շատ անգամ որ էսպես սխտոր մարդ
 Բերանը բանում չի ու վախտ բեվախտ
 Ուրշին փուդ դնում, է՛ս ա մեզ էրում,
 Էս մեկ խորովում:

ԱՂՎԵՍՆ ՈՒ ԳԵԼՐ

Վա՛յ էն մարդին՝ որ էնպես տեղ ընկրի,
 Որ գրի, արզի մտիկ տվող շըլի:
 Մարդի՛ սաղ սաղ էլ ու ուտեն, սպանեն,
 Ե՛նկ սիրտ չի ցավիլ, կաշին էլ հանեն:

Աղվեսն խորամանկ մեկ ձմեռվան օր
 Սո՛ված ման գալիս՝ նա որդիանց որ
 Մեկ թուղթ գտավ ճամփին, բերնին որ բռնած՝
 Նա ոաստ չէկավ գիլին կատաղած,
 Զանը դող ընկավ, փախչիլ չկարաց,
 Գլուխ տալով էկավ մեր գիլի առաջն:
 Ես էկած ու կապը կտրած մարդին
 Ինչ պետք է չոքիլ ուստի առաջին:
 Հաղար պարզամիտ ու անմեղ ուստի
 Հախիցն վեր կըզա, ով իր բանն գիտի:—

Գեո գելն իր իշտահն ատամի տակին
Հազրում էր, որ կնքի աղվեսին,
Սատանի ոտը բարով տալուց եդ,
Թուղթը բաց արեց, կարթաց նրա հետ,
Որ ինչ տեղ գնա, տասը ճուտ ու հավ
Տան իրան. էնպես խանն հրաման արավ:
Գիլի փոր, աղիք է՛ն կատուն ընկավ,
Որ էս լսեց: Տեր աղվեսին ասավ,
«Փառաշ չի՞ պետքը, որ հարկն հավաքի,
էդ գործն էլ թո՛ղ գու՛ իմ վզիս ըլի:
Բանը թամամեց, Երկուն էլ հասան
Իրանց մուրազին ու ընկեր դառան:

Գալով, զրից տալով, խորհուրդ անելով,
Հենց էկան, հասան մեկ մեծ գեղի քով,
Աղվեսն մեկ սարի ծերի վրա կանգնեց,
Իր գել ֆառաշին տանդրոշ մոտ դրկեց:
Գելը գիշերն էլ գեղից կփախչի,
Ո՞ր մնա ցերեկն ու օրը ճաշի:
Ամա հրամանն տեսավ որ ունի,
Գունչն էլ մեկ կես գաղ նա բարձր ցցած՝
Մըտավ գեղի մեջն անահ, անկասկած:

Գեղ ու գել ու շուն — էն էլ էն սհաթին.
էլ ի՞նչ կհարցնեք շների ուզբաշին:
Հենց քր բուրդ ու մազ լավ գզգզեցին,
Ու շատն ատամն էլ հասցրեց մսին,
Մեր Աղվես խանը սկսեց ձեն տալ,
Տանդրոշը թուղթը տալ ու տուն գնալ:
Խեղճ գիլի հոգին բերանն էր հասել,
Հենց էն կարաց նա Աղվեսին ասել:
«Աստված քո տունը քանդի քո գլխին,
Ինչպես ինձ հասցրիր դու էս սհաթին.

Գլխիդ քար ընկնի՛,
Ի՞նչ թուղթ, ի՞նչ հրաման, կամ ի՞նչ տանուտեր:
Անիծվի՛ քո սոյն, էս ի՞նչ իմ բան էր:
Հազար շուն կան, որ ո՛չ գրել գիտեն.
Ո՛չ գրի զորութուն, որ ասածս լսեն:

Գուշմանիս չգա, ինչ իմ գլուխն էկա՛վ,
Ով որ իմանա էս իմ դա՛վն ու ցա՛վ,
Խորամանկ մարդիցն գլուխը պահի,
Տեսնելիս՝ աչքը եղևը քցի՛ս:—

ԱՂԻ ԳՆԱՅՈՂ ԱԶԱՌԸ

Մարդ որ մեկ բան արած չի ըլում,
Ամեն բան աչքին խաղ է երևում,
Ջահել մարդը հո՛ ինչ որ ասում ես,
Անկաջվեր անում, շուռ տալիս երես:

Մեկ թարաքյամա մեկ քանի աշառ
Առաջն էր արել գնում աղի սար:
Խոտ կերած աշառ՝ էնպես դուզ մեյդան.
Քամին էլ որ քիթն չի մտա՛վ բիրդան,
էլ տիրոնչ ոխին չի՛ մտիկ արին,
Պոչ ու գլուխ ցցած՝ նրանք զու քաշեցին:
Տիրոնչ հոգին հո՛ բողազն հասցրին,
էնքան դես ու դեն՝ խաղ, տրտինգ արին:
Բիրդան մեկ շուում մեկ քանի Լզը
Նրանց ոսստ էկան, կարեցին հազը:
«Ի՞նչ տեղ եք գնում՝ ա՛խպեր՝ խե՛ր ըլի»,
Տնքալով հարցրին: Մեր աշառ, մոզի
էլի իրանց խաղն նորեն սկսեցին,
էլի փոնշալով՝ գլխներն քամակին
Դրած՝ քեֆը շաղ՝ պատասխան տվին:
«Աղի՛ ենք գնում, աղի». սոսցին:—
— «Գնացե՛ք՝ աստված ձեր բանն հաջողի,
Հըլա համն առե՛ք ձեր ասած աղի,
Հետո ձեզ կասենք, հիմիկ վախտը չի»:—
Ծզերն ասեցին ու ընկան խոտի:
Աղը որ բարձած՝ էլի եղ էկան,
Քամակ ու ուսիր ուռած, նրանց տեսան:
էլի որ հարցրին ինչ տեղից գալը,
էլ ի՞նչ էր նրանց ահվալն ու հալը,

Շլինքները ծուռ, ձեն ու շունչ կտրած
Մեկը խոր նաֆասն քաշելով՝ ասաց,
«Աղի՛ց ենք գալիս, աղից՝ հե՛ր օրհնած,
էլի ի՞նչ ես մեր ցաւն՝ ա՛խ՝ դու անում բացօր»—

ԲԱՐԳԻՆ (ՉԻՆԱՐԻՆ) ՈՒ ՎԱԶՐ

Բարդին մեր վազին ղնամիշ արեց:
«Ի՞նչ ես կուչ էկել»:— Նա նրան ասեց.
«Ես էլ որ շըլիմ, ի՞նչ կըլի քո բանն,
Քեզ որ իմ տակիս շվաք տեղ շտամ:
Ինձանով որ դու շգաս, փաթուժվիս,
Ի՞նչ կըլի քո հալն, էլ ի՞նչպես կապրիս:
Բարակ քամին էլ հոգիդ կհանի,
էդպես սե օրը՝ Աստված տա՝ շըլի:
Ինձ մտիկ արա՛, տե՛ս, ո՞ւր եմ հասել,
Ինձ պես բոյ արա՛, որ ամեն մարդ էլ
Մտիկ անելիս քեզ՝ խելքը գնա,
Շլինք ծռելով՝ ո՞վ պատիվ կտա:
Ոչ ցից ա ինձ պետք, ո՛չ գերան, ձողի,
Մեկ տուտս գետնումն, մեկը երկնքի
Ամպի, անձրևի, քամու առաջին:
Ճխկներս վեր քաշած, որ սուր ու կացին
Չի հասնի, դիպչի իմ միջքին, ծերին:
Բայց ձեր խեղճ սոյը հենց դուս է գալիս,
Շուտով շլինքը կախ անում, թեքվում,
Ոտի տակ ընկնում, մեկ հով դիպչելիս,
Գետնին շոքըշոք դես ու դեն ընկնում:
Ափսո՛ս էդ պտղին, որ դուք եք տալիս,
Մեզ է՛դ սազ կգար, էս բարձր ծերիս»:
— «Ի՞նչ եմ անում ես՝ հաստ քոքն ու բոյը,
Շատ բարձրանանք էլ՝ էլի մեր սոյը
է՛ն սիրտը շունի, գլուխ բարձրացնի»,
Պատասխան տվեց վազը սիրելի:
«Ո՞ւր թողանք մեր քաղցր պտուղն ու ճուխկը,
էլ ո՞վ կբանա մարդի տխուր միտքը:

էլ ո՞վ էն ազնիվ, էն սուրբ բաժակը
Կտա, որ հիշեն մեռլի հիշատակը:
Որ մենք էլ ուզենք՝ մեր պատվի խաթեր
Քեզ պես բարձրացնել տերև ու ճխկներ:
Ղորղ ա՛՝ քեզանով մենք փաթաթվում ենք:
Բազի անգամ ու շվաքդ տեսնում ենք:
Բաս է՞ն էլ ասա՝ որ մեր բարի տերը
Չունենա էսքան մեր տված խերը,
Քեզ մեկ օր էլա՛՝ բաղում չի պահիլ:
Լավ չի՛՝ բա՛րեկամ՝ էսպես զրից անիլ:
Ինձ որ պահում են, իտրում տակս, ջրում,
Ի՞նչքան ա քեզ խեր սրանից հասնում:
Ինչքան սիրող ուզի, էնքան բարձրացի՛ր,
Մի՛ հպարտանար, մեր ղազրն իմացի՛ր:
Մենք էլ որ պտուղ չտանք՝ քեզ նման.
Մեր նյութն ու դվաթը շկորցնենք էսքան,
Ո՛չ կըկռանանք, ո՛չ կըցածանանք,
Ո՛չ կբարակինք, ու կհաստանանք:
Բանից վախեցողն ու փորի գերին
էղպես կգիրանան, երկինքն կհասնե՛ին»:
Երկար բոյիցը, ու հաստ մեջքիցը
Ի՞նչ խեր դուս կգա, կամ մեծ գլխիցը:
Պտղատու մարդը աղնիվ վազի նման
Պետք է խոնարհի, որ լինի պիտան:
Բայց ա՛խ՝ բարդի մարդն մեկ շվաք տալիս՝
Յա բազի վախտ էլ քիչ մոտանալիս,
էնպես է կարծում, թե իր պահածն ա
Երկիր ու աշխարք: Ու գոռոզանա:

ԷՇՆ ՈՒ ՁԻՆ

էշն մեկ օր պարապ արըշտոտալով,
Երկար անկաջներն թափեթափ տալով,
Թավալ որ տվեց, մոխրիցն վեր կացավ,
Թե ի՞նչ տեղ գնա, ինքն էլ չիմացավ:
Շատ էր էն օրը շունքի զոացել,

Փորի հարսանիքն արել, կշտացել,
 Մեկ սաղ շաբաթ էր, փալանի երես,
 Կամ դագանակի, բեռնի համ ուտես
 Չէր ընկել աչքովն, քամակը դզվել,
 Դառն օրի ֆիքրը ի՞նչ կքաշեր էլ:
 Հսպես քունն առած, գլուխը ուռած,
 Մեկ դռնով ուզեց, անց կենա, հանկարծ
 Ձիու խրխնջոցն ընկավ անկաջը,
 Կենացրեց շեքը, խլըշաց առաջը.
 Թափ տվեց քշոցն, մեկ թունդ փոշտաց,
 Չունքի գործ շուներ, մեկ կուշտ էլ զոաց:—
 Ու ծանրագոգոթ՝ նա թավչեն մտաձ,
 Բարով տվեց ձիուն աւ բարովն առաջ:
 Տերը տանը չէր իշի բախտիցը:
 Մունջ մունջ բաց արեց նա իր զրիցը:
 Թե ի՞նչպես է ձիւն էս դարուլ անում,
 Որ իրան հանում են, մեյղան բերում:
 Շատ անգամ միսը պոկում ու դամշում,
 Որ ստն ու գլուխը նա միշտ ման պալիս՝
 Դուզ բռնի, տերը վրեն նստելիս:
 «Քեզպես քյահլան ձին ի՞նչ կանն խրատ.
 Ո՞ւմ համար ես դու սովորում մարիֆաթի:
 Պարկի՛ր քո քեֆին, երբ սիրտդ ուզի,
 Զարթի՛ր դու ճաշին, էդ սիրուն փորի
 Ծարը տե՛ս, շնորքն ի՞նչ մատտահ բան ա.
 Որ քեզ էլ էդպես գլխից հանել ա:
 Տեսնի՛նք՝ աշխարթումն ո՞ւմին են պատվում,
 Նրա՞ն, որ գինին թունգով է լսգում.
 Փորը հաստացրել, մեկ բան միտք շանում,
 Լավ ուտում, խմում, նալում իր քեֆին.
 Գիշեր ու ցերեկ բարձին, դռշակին
 Տասը լգրանի ու հինգ դազանի
 Գլուխն ու փորը տալիս, որ շնթոփ:
 Տեղից վեր կենում, սիրտը քացախած,
 Ընկնում դուս ու տուն, որ մեկ բեզարած
 Պարկ ուստ բերի, հետը զրից անի:—
 Թե նրան՝ որ իր արենն ու օրը

Մաշում, սեպնում, հանում հոգին, որ
 Մեկ կտոր հացի բալթի տիրանա:
 Էն էլ քրթիցը հանողն հանում ա:
 Շնորք, մարիֆաթն որ խեր ունենան,
 Մկները պետք է փրկիսոփ դառնան:
 Մենք որ շենք սովրում, օսա՛լ ենք ապրում,
 Ա՛նբախտ՝ մեր գըլուխն շառից աղատում:
 Ղորդ ա, մենք էլ մեր շարչարանքն ունինք,
 Շնորքի համար չի՛, պետք է որ տանինք:
 Բեռը քամակիցս որ շեն վերցնում,
 Ու բրախի տալիս ախպսում, շոլում,
 Հավատացի՛ր ինձ՝ հենց իմանում եմ,
 Աշխարքն իմ փայն ա, էլ Ֆիթր ե՞րբ կանեմ:
 Ղոլան ու փալան, ոռտեն ու նոխտա
 էնքան եմ պատին քսում, որ էն ա
 Բարդանի շալը, ծղնոտ ու կաշի,
 Վա՛յ տեր կանչելով քերվում, որ մաշվի:
 Հե՛րը անիծած՝ ի՞նչ եմ դարդ անում,
 Թող ջանը դուս գա տիրունչն՝ եմ ասում»:
 «Ձեր սոցն է՛ն սոյը չի, որ բան հասկանա,
 Ի՛նչ ասեմ, ղղումդ որ լավ ներս գնա»:
 Ձին անսաս նրան պատասխան տվեց.
 Ու իշի բերանն էս խոսքովն ցխեց:
 «Ղորդ ա, երբ քանի ես քուռակ էի,
 էնպես քոթազը ինձ շէր դուր գալի.
 Ամա որ հիմիկ խելքս էկել, հասել,
 Աշխարքի բանը սկսել ճանաչել,
 Տեսնում եմ, որ իմ էս կերած հացն էլ
 էս պատիվն, ղուլլուղն, որ ինձ տալիս են.
 Իմ մարիֆաթի հունարն ա, ու էն
 Քոթակ ուտիլը: Որ ինչ սհաթի
 Դուս եմ գալիս ես, նայում եմ աղի
 Մառեքը կանգնած, ինձ են սպասում,
 Մեջքս թիմարում ու լավ զարդարում:
 Քագավոր, իշխան ինձ են մտիկ անում,
 Որ նստին վրես, իրանց փառքն ցույց տան:
 Առանց ինձ նրանք ի՞նչ օր կունենան:

Քանի՞ ինձ պես ձի, իշի շեմ ասում,
Որ խաթրդ մնա, մեր բանն եմ պատմում,
Քանի՞ բող յարու՝ առըխ ու մաշված,
Քամակի ոսկորքն հենց բիզ բիզ էլած,
էս օր շոր խոտի կարոտ են մնում,
Տաք գոմի հասրաթ՝ ցրտում ու սովում
Տանշվում, շարշարվում, յա սոված սատկում,

Յա բեռը կրում»։—

«Շնորքն, մարիֆաթն ով ասի, վատ ա,
Գլուխը հաստ ու ծուծը բարակ ա:
Չէ՛ս լսել, ով որ բանից գլուխ ունի,
Ամեն լավ տեղի նա միշտ հասանի:
էնպես հաստագլուխն՝ որ դու ասում ես,
Փողն ու շորն էս օր թե ձեռիցն առնես,
Պետք է շուր կրի, կամ համալ դառնա,
Կամ թե չէ սովու դռնեդուռ մուրա:
Շատ դովաթի տերն թե շնորք չունի,
Քոչք, սարայումն էլ շատ վախտ չի գիտի,
Ընչո՞վ իր վախաը որ անց կացնի!¹
Դուտն է դուս գալիս, ոտն է բեզարում,
Քնում, թե խմում, գլուխը շմում:
Մեյդանում կանգնում, նա թող կուլ տալիս:
Բամբասանք անում, մեկին տեսնելիս:
Գրքի հոտ շառել, որ նստի կարթա,
Սիրտն մխիթարվի, միտքը զորանա:
Փեշակ էլ չունի որ հետը ընկնի.
էսպես ժամանակ, կյանք չկորցնի:
էսպես ճարակտուր, կամ քնի ձեռին,
Կամ ուրիշ բանի նա ընկած ջանին,
Օրը կորցնում, քիսեն դարդակում,
Իր կյանքն էլ հետը նաղդում, սաղացնում:
Ո՛չ կերածն ունի համ, ո՛չ լամածը,
Գլուխը թշշած, սիրտը խառնըված.
Իր ազիզ արևն քիչ քիչ վերջացնում,
Անպետք աշխարքս գալիս, էլ եդ գնում:—
Չէ՛ք բանի տերս առաջիս ունիմ,

Որ շի միտք անեմ, քար պետք է ըլիմ.
Քե նա իմ խերն ա ուզել, կամեցել,
Մարիֆաթ, շնորք տվել մեծացրել:
Անշնորք, անկիրթ, բռի կենդանին
Համ այլոց է վնաս, համ իր խեղճ ջանին»։—

ԽՈՉՆ ՈՒ ԵՂԸ

Խոզն ի՞նչ գլուխ ունի, որ ինչ զրից տա,
Բայց մեկ օր եզին սկսեց խրատ տալ նա,
Խոզ ու խրատ՝

Տո անհավատ:

Լսի՛ր՝ սի՛րելի՛ սատանին նալաթ
Խոզ փիլիսոփա քի՞չ կան՝ բե՛մուրվաթ,
«Իրավ որ եզն հս՝ հո սուտ շեն ասում
Մարդիք ու կապում, լծում քեզ, տանջում,
Արաբա ու սելն՝ քո բեռն ու բաժին.
Վար ու ցանք, քութան միշտ քո շըլնքին:
Ախրը խերդ ի՞նչ ա, կուզեմ իմանալ.
Շատ օր սոված ես դու կալսում մեր կալն:
Տուն որ գալիս ես՝ մեկ բուռը խոտ էլ
Չեն ուզում քեզ տան, Քո բերած մալն էլ
Չեռիցըդ խլում, քեզ մաղբուն անում,
Իրանք վայելում, քեզ սոված թողում:—

Մարդի հախիցը էդպես շեն վեր գալ.

Քանի ձեռիցդ կպա, քե՛զ հալալ:
Քանդի՛ր գյոռբեգյոռ մարդի տունն ու տեղը.
Ծծի՛ր նրա արինն, քամի՛ր նրա եղը:
Ոտնատակ արա՛, քանդի՛ր հանդն ու բաղը,
Կե՛ր նրա մասիլն, հանի՛ր աչքի պտուղը:
Ո՛չ հավին խնայի՛ր, ո՛չ նրա ճվին:
Ի՞նչ ես հարցնում, մարդ միշտ իր գլխին
Պետք է հանապազ մուղայիթ կենա,
Աշխարքը դմակ, ձեռըդ դանակ ա,
Որդիանց հասնի, կե՛ր, ու փորդ արա՛:
Ո՞վ ըլի, ըլի, ի՞նչ ես ֆիքր անում,

էսպես եկել ա աշխարհն՝ էսպես գնում:
Թե տեսնող ըլի, գլուխդ էլ կախ քցի՛ր,
Ինձպես խոնշալով գնա՛, հեռացի՛ր:
Կատվի ձագ գտնիս, թե հավի ճոտը,
Կե՛ր ու քե՛ֆ արա՛, թո՛ղ էրվի սիրտը:
Տանն էլ մի՛ մնար, որ մեկ խոսք աւեն,
Դուս արի՛, գնա՛, որ խիալ շանեն:
Օրն հաղար մարդի տուն էլ որ քանդես,
էլի դեռ քիչ ա, որ լավ մտածես:—
էսպես եմ արել, էսպես շաղացել
Որ ճրաքուս էկել, աչքերս լցվել:
Դու էդպես փեղի նման շորացել,
Շունչդ դուս կգա, թե մեկ փրեն էլ:
Տեսնինք ո՞վ ա քեզ ասում՝ ա՛ֆարիմ.
Կամ ինձ բազուխաստ անում, որ պատժվիմ.
Ասած է: Հաստ ու բարակն է մեկ գին.
Վա՛յ ու հազար վա՛յ բարակ մանողին»:
—

Խոզն իր խոզությունն ձեռից չի թողալ:
Մեր եզն սկսեց իր բերանը բանալ:
«Յեխն ա քո ջանը, գնաս, տաս թավալ.
Հալբաթ որ էդպես կուզես դու խոսալ:
Ի՞նչ օգուտ ունի էն քաղցր արեգակն,
Կամ էն՝ երկնքի պայծառ լուսնիակն,
Որ լիս են տալիս, իրանք մեր մտնում,
Մեզանից մեկ քաղցր խոսք էլ չեն լսում:
Կամ անբան երկիրն ո՞ւմնից խեղ ուծի.
Որ հազար բարի տա ամեն տարի:
Անձրևը գալիս, արևը բացվում,
Սար ու ձոր էնպես ցնծում, ու ծաղկում:
էն խեղձ մեղրաճանճն էլ որ չի քնում,
Աղքատ, հարստի բերան քաղցրանում:
Վարդն՝ որ իր հոտը չի պակասցնում,
Մառն՝ որ իր պտուղն ինքը չի՛ ուտում:
Հողը ծառին է նյութ տալիս, պահում,
Մառը հողին միշտ շվաք անում, սիրում,
Երկինքն անձրևն ա փայ տալիս երկրին,

Երկիրն ծովերիցն բարձրացնում ամպին:
Սրանք որ շեն ուզում, իրանց մենք պաշտենք,
Ընչի՞ չի պետք է մեկ խեր էլ տանք մենք:
Ի՞նչ վնաս ունիմ, որ ես աշխատում,
Հազար որբ, խղճի կարիքն լցնում:
էս առողջ ջանը էլ ո՞ւր ա տվել
Աստված՝ որ շուգեմ բանի պետք ածել:
էն երկրի խոտը ի՞նչ սրտով ուտեմ,
էն աղբրի ջուրը ի՞նչպես ես խմեմ,
Որ աշխարքումս բանի պետք չգամ,
Ի՛մ գլխիս նայիմ, ի՛մ ցավս հոքամ:
Ես հո իմ փորի հմար չեմ աշխատում,
Որ կերն պակսելիս՝ լամ ու տրտնշամ,
Սրբերին էլ ի՛նձ են մատաղ անում,
Ով մեկ մեծ մուրազ ունի իր սրտումն:
Ամա քե՛զ՝ անբան,
Քուրքն էլ չի սիրում, ջհուղն հո ատում:
Ո՛չ գառն ա հետդ ման գալը ուզում,
Ո՛չ կով ու ոչխար իրանց մեջ թողում:
Ով մեկին մեկ վատ անուն է դնում,
Խո՛զ է ասում նրան, կամ գոջի կանչում:
Քրիստոնեն էլ որ քեզ տուն է թողում,
Քուրքի, ջհրգի ջգրու է անում:
Մեյդան դուս գալիս, շունն էլ վրեդ հաշում:
Մեր հացն որ շուտես՝ կարո՞ղ ես ապրիլ,
Որ էգպես ռեխդ սկսում ես ցրվիլ:
Խողի՛նը ցեխն է, կամ մուռտառ տեղը,
Լավ միտքն ե՞րբ կընկնի նրա խելքն, դուղը:
Դու լագողներիդ՝ է՛դ խրատը տո՛ւր,
Որ տնքանդություն անեն, հասնին ուր:
Ես իմ աշխատանքն ձեռից չեմ թողալ,
Քանի շունչ ունիմ ու խեր կարեմ տալ:
Իմացողի հմար ես չեմ աշխատում,
Խեր տալն եմ ուզում, տեսնում, մխիթարվումս:—

ՄՇԵՑԻ ՀԱՅՆ ՈՒ ՈՍԿՈՒՄՈՒ ՓԵՇՔԱՇԸ

Մեկ մշեցի հայ մեկ քաղաք մտավ,
Աբեն ուսին քցած՝ որ լիս չի ընկավ,
Ձեռի դագանակն, գլխի ֆասն, շարուխն
Հենց տեսան թե չէ էն քաղաքի խալխն,
Կոո՛ ձեն տվին, Մխո՛ կանչեցին,
էլ ֆոտած եմիշ, խնձոր, սերգևիլ
Չմնաց, նրա գլխին քցեցին:
Շորումն, հաբին սաղ տեղ չթողին.
Որը բեզն ձգեց, որն արեն քաշեց,
Որն վզաքոքին, որն ֆասի ծերին
Մուշտի ու քացի լավ սրաքացրին:
Մեր մարդիքն էլ նրան, որ մատով տայիր,
Հազար տեղ կունդկի կտային, որ փշիւր,
Իրանց հունարը ցույց էին տալիս,
Բողազ ճոթոկով, նրա վրա գալիս:
Մեր խելոք Հայը՝ անհավատ երկրում՝
Մեծացած՝ հազար թոզում, չվանհում
Գլուխ, ոտը դրել է, եղ դուս պրծել.
Սուսը, փուան քաշեց, դեռ տեղ չէր ճարել,
Գնաց մյուս օրը, քունջ, պուճախ ընկավ,
Մեկ եքա ջվալ ոսկոռ մոտ տարավ:
էս նոր փալանն էլ՝ որ ուսին դրած՝
Չմտավ քաղաքն նա ուռած, ուռած,
Քարերն էլ տվին ծափ ու ոտն առան,
Բայց ինչ նրանք տեսան, շտեսնի քո դուշմանն:
Ով ծպտաց թե չէ, կամ շվացրեց,
Կոռն ոսկոռը առաջը քցեց:
Մեկ, էրկու, իրեք՝ էլ իշխան շմնաց,
Որ շառնի փեշքաշն, մնա աչքը բաց:
Ղալմաղալն ընկավ սաղ քաղաքի մեջ,
Թագավորն լսեց ու նրան ուզեց:
«Մո ի՞մալ էնեմ քո խոքուղ ղուրբան
Գլուխս քո օղաց խողն, ես քո ծառան:
Վալլախա՛, մեր սուրբ Կարաբե գինա,
Չմլա խենթ ճժեր շոլում էլ չկա:

Մո ծափի ձեր վիզն, մեկ շեն օր մտնիս,
 Շներ կխաշեն՝ մարդի տեսնելիս:
 Մարդիք կխառնչեն՝ խեղդ խաց կուզեն.
 Մարդիք զիմ վրա զմլա ձեն կխանեն,
 Իմալ էնեմ, շատ օր էլ միտք էրի,
 էս աղեկ բանը ֆիքրս բերեցի:
 Մզա ըխտիարն էլ իմ առին չի,
 Ինչ ամր կէնես, վըր իմ էս ալքի» —
 Թագավորն բերանն ու փորն հինգ սհաթ
 Բռնած՝ մնացել էր ձեռաց զնացած:
 Խելքը որ մի քիչ գլուխն հենց էկավ,
 Տոնլուղ, ճամփի խարջն էլ ինքը արավ:
 Մաղր անիլն մեկ մեծ հունար, լավ բան չի,
 Շատ վախտ էլ՝ անողն իր ոսկոռն կառնի:

էս ներքևի գրած ուսանավորը էնպես մարդի վրա է գրած, որ ո՛չ գիր գիտի, ո՛չ գրի գորուծյուն, ու գրուլի վրա էլ՝ բերանը կցրվի: Իմ աշխարհաբառ գրածների գլուխը՝ շատ անգամ է էսպես բան տեսել, մարդի միտք չեն հասկանում, հենց իրանց իրանց խոսում են: Մեկ օր էլ մեկիցը էսպես բան իմացա, ու ի՞նչ պետք է արած, լավ կրլի, որ դերձիկն իր գազը, մաշեկարն իր բիզը, փինաշին իր ճոնդը, փռնշին իր գունդը՝ լավ ճանաչեն, տեղընեբը ծանր նստին, ամա չի ըլում: Ինձանից խրատ չի հասնիլ, ամա մարդի սրտին դարդ է դառնում, երբ էնպես օմքին էլ ա խոսում մարդի վրա, որ իր անունը դրուստ գրիլ չի գիտի: Ղորդ են ասել՝ թե տանու տերտերին օրհնյա՛ տեր չի ըլիլ: Ինչևիցե՛ թուր ու թվանք չունիմ, արգա գրիլ պետքը չի, թո՛ղ բլբլուլը խոսի:

էն ի՞նչ գիտի վարդն ի՞նչ գատ ա,
 Երանը փալանն [ու] թավալ տալն ա:

ԷՇՆ ՈՒ ԲԼԲՅՈՒԼ

Բացվել էր գարունքն, սար ու ձոր ծաղկել
 Անուշ հոտն ու հովն ամեն տեղ բռնել:
 Ամեն աշխարհից, հեռավոր տեղից
 Փախած, կորած ղշերն իրանց բներից
 էկան, որ գարնան գալն շնորհավորեն:
 Մեր ու ձագ նստած ծառերի վրեն,
 Թփերի տակին, սարերի գլխին,

Իրանց սրտի քեֆն հայտնել կուզեին:

Բայց պարկեշտ բլբլուլն իր էրված սրտի,
Իր սիրուն վարդի սերն ու իր մտքի
Հասրաթն ու էշխը բերան բերելով,
Խոր ձորում նստած, դարդերը լալով,
Նայում էր շրին, իր վարդի թփին,
Ուզում էր բացվի ա՛խ՝ իր սիրելին:
Բայց վարդն անիրավ մնացել էր փակ,
Խեղճ բլբլուլի սիրտն դառել էր կրակ:
Մեկ շոր քարի վրա մնաց կուշ էկած,
Աչքը իր վարդի երեսին քցած,
Լալիս էր, էրվում, «ա՛խ՝ վա՛րդ իմ կարմիր՝
Բացվի՛ր՝ երեսիդ մեռնիմ, ա՛խ բացվի՛ր:
Կամ իմ հոգիս էլ ա՛ն, քո հետդ տա՛ր.
Կամ էրված սրտիս արա՛ դու մեկ ճար»:
Սար ու ձոր նրա սուքն էին անում,
Ծառ, ու թուփ, ծաղիկ նրա հետ ցավում,
Բայց ձեն շունեին՝ որ մեկ անցվորի
Նդ պատմեն, որ նրան մեկ շարա անի:
Էս դառն հաղաղին սատանի քամին
Ո՛րդիանց հանեց մեր կորած իշին:
Քունն էր հատել, թե փալանը ծուլել.
Խոռակը պակսել, քիթն քամի մտել,
Գելն էր հետ ածել, թե տերը դնքսել.
Նոխտեն կտրվել, թե բեռից փախել:

Անկաշնեը խլշացրած

Պոչը ցցած, զուռնեն քոքած.

Սարնըվեր ընկած, որ շէկավ առաջ.
Էն հաստ գլուխը թափ տվեց, զոաց,
Էն մուտտառ դունշն էլ՝ որ վրա բերեց,
Անմեղ վարդի թուփն, կոկոմն որ բռնեց,
Մշրեց ու զոաց մեր էշ ինամին.

Սար ու ձոր իրանց աչքը փակեցին.

Ղշերը թռան՝ ա՛խ, ո՛խ քաշելով
Մաղկներն երեսներն ծածկեցին՝ լալով:
Իմ անմեղ բուլբլուլն գլուխն թևի տակին,
Դեռ չէ՛ր հեռացել որ իր թշնամին

Հենց ոտը փոխեց, ընկավ ցխի մեջ.
էլ ճանճ ու ազուսով շմնաց, վազեց
Ղոթուր մեջքն, ուսերն լարալու արեց:
Արինն քամակիցն շոռալով փախավ:
Թրքահոտ գոմումն կանգնած՝ միտք արավ:
«Հարամ ըլի ինձ էս հաստ գլուխն էլ,
էս գեշ անկաջներն, էս կոպիտ բոյն էլ.
Որ ո՛չ զուսուլ, ո՛չ քացի տալով
Ճանճին էլ ա շե՛մ վախացնում, ա՛խ՝ ո՞վ
Իմ հալիս կըլի, վա՛յ նրա օրին,
Վարդն էլ համ շի տալ իր դարդակ փորին»,
էլի բլբլուլի էրված հոգին էր

Որ միտք անելով իր դառը ցավեր,
էկավ, վարդի վրեն կանգնեց, սուքն սկսեց:
«Աննման իմ վա՛րդ» ողբալով ասեց.
«Թագուհի իմ վարդ՝ հոգուս սիրելի,
Անունդ հիշելով, սիրտս խորովի,
Ընչի՞ դառն աշխարս քեզ բերեց բ՛համ,
Որ մեկն էլ ա շի՛ իմանում քո համ:
Երկինքն ա անդդ, ընչի՞ ես մնում,
Ի՛շի կերակուր, էս փշի միջում.
Քանի փուշ ու էշ դեռ կան աշխարքում,
Կմնաս անտեր: Է՛ս եմ միտք անում,
Ու գլխիս տալիս, էրվում, խորովվում:
Քո սերն հանապազ կպահեմ իմ սրտումն,
Բայց ո՞ւմ ասեմ, ո՞ւմ, իմ դարդերս՝ ա՛խ ո՞ւմ.
էշն ի՞նչ գիտի դադրդ՝ սրտումս էլ պահեմ,
Քեզ, ամեն խաթից միշտ էլ ազատեմ,
էլի դեռ քանի իշի հոտը կա,
Մեզ էս աշխարքումս մեկ շարա չկա:
Յ՛ա դու ինձ էրի, մեկ օր պրծնիմ,
Յա թե ա՛ռ, թուխնք՝ երեսի՛դ մեռնիմ»:
Իմ սիրուն բլբլուլ՝ մի՛ էդքան ցավիր.
Կա՛ց մեր միջումը՝ քո վարդը գովի՛ր,
էշը թրքումն ա իր ծնունդն առել
էլի թրթի հոտն նա կուզի առնել,
Քեզ վարդ, մանիշակ, քեզ ծառ ու ծաղիկ
Աստված փայ տվել, բլբլո՛ւլ գեղեցիկ:

ԱՍՍՑՎԱԾՔ

ԽԱՆԸ

Ժամանակավ մեկ նաքյազ հարուստ կար.
Մեկ որդի ունեւր, էն էլ անհունար:
Մեռավ, մեկ միլիոն նա փող եդ քցեց,
Որդին խան դառնալն մտքումն դրեց:
Նալաթ սև սիգին, մարդ ի՞նչ կամենա:
Որ փողով շճարի, ջանը դինջանա:
Խանությունը որ գտավ, ու պրծավ,
Բեկլարբեկու տեղ ճարել կամեցավ:
էն էլ ձեռք բերեց, սիրտը դինջացավ:
Հիմիկ էլ վազիր լինիլ ուզեցավ,
Կամ թագավորի դռանն ու բովը
Մեկ մեծ գործք ճարիլ անցավ մտքովը:
Ղոնշունի գլուխ ըլիլ, խաշ, նշան
Դռշին քաշ անիլ, էս էր նրա բանն:
Բայց մեր խեղճ խանի ծուծն ու գլուխը
Հենց դարդակ էին, որ բամբիր, ծուխը
Քթովն դուս կգար, այբի կսոր շկար:
Շնորք, մարիֆաթ փողով ո՞վ կտար:
— Ա՛յ իմ անխելք խա՛ն՝ թո՛ղ էդ քո ֆիքրը! —
Բայց չէ մեր խանի է՛ս էր հենց միտքը,
Որ վազիր դառնա, կամ ղոնշունի գլուխ.
Նստի դիվանումն, սրտի սոխն ու ոխն
Հանի, ամենին հրաման անի:
Որին կպշի նա, իրան շէր հայտնի:
Բայց նրա շնորքն հենց իր միլիոնն էր,
էնդով էր ուզում բոլորը ճարեր:
Քոշք ու ամարաթ՝ լավ բարաթ սարքեց,
Խազլինի դուռը, քիսեն բաց արեց:
Աշխարք մնացել էր վրեն զարմացած,
Ո՞վ ասես՝ որ նրա հացին շէր նստած:
Զուռնա, նաղարա միշտ դմբում էին,
Նրա ամարաթումն, ու նա իր քեֆին
Նոքար ու ֆառաշ ոսկով զարդարած,

Ամեն կողմիցը նրա կուշտը բռնած:
Կառնթումն էլ որ չէր նստում փքված,
Հենց իմանում էր, սար ու ձոր շոքած՝
Իրան էին միշտ գլուխ վեր բերում,
Զունքի սաղ քաղաքն նրա հացն էր ուտում:

Ում լեզուն սուր էր, փորը մեծ ու հաստ,
Փորըսող նրան զովում ամեն վախտ:
Մկան պոչի պես կուշ ու ձիգ անում,
Գլուխը փշում, աչքը թոզ ածում:

Լիրբ լեզվով նրան երկինքը հանում.
Իմաստությունը, շնորքն մեծացնում:

Հոգին հանում ու քիսեն դարդակում:
Խանի սիրտն էսպես կասովի ձեռի էր,
էսսկեսի վրա նա քաղցր աչք ուներ:
Ինչ սհաթի էլ հացն ուտում էին,

Միծաղում վրեն, լափ ածում զլխին:
Բայց ո՞վ չի գիտի, թե փողը՝ ձեռի
Կեխա ա, ու մեկ օր կհատնի, կպակսի:
Միլիոնը գնաց վայ տեր կանչելով,
Խանն էլի փորի ֆիքրը քաշելով:

էլածն էլ տվեց քամուն, ու կերավ.
Ինչ սրտումն ուներ, սատանեն տարավ:
Վազիրությունը ու մեծությունը

Ղոնշուն ունենալն, իշխանությունը
Վաղուց էր խեղճը աքլորին բարձել:
Փորը կարաս, ոտքն էլ ծակ, գլուխն էլ:
Ինչքան էլ ածես, հերիք ե՞րբ կասի,
Վա՛յ նրան, որ փորին կզառնա գերի:

Խեղճ խանի բանը քիչ քիչ շտր դառավ:

Զեռը պակսեց ու փողի տուտն հստաւ:
Միլիոնն էլ գնաց, զուռնեն էլ, սաղն էլ:
Ազիզ բարեկամը՝ հո վաղ հեռացել:
Սառած ջաղացի պես մնաց կանգնած:
էլ ո՞վ նրա դուռը կգար, կաներ բաց:
Վիրն էլ բարակեց, երկուտակ փորն էլ,
Միս, մորթի, կաշի երեսին կպել:
էսպես նա իրան կանոն էր շինել,

Երբ մարդ ուզում էր պատճառն հարցնել,
է՛ն ախին էր քաշում, որ հետը հողի՞ջ
Ուզում էր դուս գա, ասում հարցնողին:
«Ով էս աշխարքումն որդու լավություն
Կուզի, թո՛ղ տա նրան շնորք, կրթություն,
Խաղին, դուլվաթ կերթան, կփշանան,
Մառդիս իր ուսո՛ւմն կմնա միայն»:—

ԲԱՂԳԱՏԻ ՃԱՄՓՈՐԹ ԷՇԸ

Եփրատ գետի կանաչ դրաղին
Կենում էր մեկ խեղճ ռաչպար:
Անունն Հասան. իր հավատին
Արի, բարի, արդար, անշառ:
Մեկ էշ ուներ մեր Մուսուրմանն.
Սիրում, պաշտում ախպոր նման:
էնպես էր նրան թիմարում, պահում,
Խերն ու լավությունն ամեն տեղ գովում.
Լիսը բացվում էր, թե օրը մթնում,
Քամակին բազմած՝ Հասան տուն մտնում:
Մտքի հետ ընկած վախտն նոխտեն թողում,
էշ ախպորն էնպես էր նա հավատում,
Որ նա իր բեռը միշտ տուն կտանի.
Թե ուզենա, մարդ ճշմարիտն ասի,
էշն իմաստուն էր, խոսիլ պետքը չի՛:
Գլուխն էլ շատ հաստ, կոխքն ու անկաջն էլ:
Բոյը սուրահի, տեանողի աջքն էլ
Հետը գնում էր, հենց զգաստ, հպարտ էր:
Հասանի դարդերն ցրվում զոսալով:
Մեծ մեծ անկաջներն թափեթափ տալով:
Սիրուն բոյն դորդ ա՛՛ քաշում, մաշում ա
Մեր սիրտը, բայց մեջը ոչինչ խեր չկա,
Երբ գոգրեն դարդակ ու ծուծը բարակ
Մարդ չի ճանաչում ո՛չ էշ, ո՛չ քուռակ:
Խելք է հարկավոր: Պարոն էշն քիչ, շատ
էստուց էլ ուներ, էլ ի՞նչն էր կիսատ:

Թեոի տակին շէ՛ր բուզումիշ ըլում:
 Աչքը առաջին. դուզ ճամփեն գնում:
 Գրի դեմ դալիս նա շարժում կամաց,
 Ինչպես մեծ մարդը իր բաղումն կանաչ,
 Անվանի Սաղին էնպես է գրում,
 Թե ճշմարիտ խելքն էնդում ա մալում,
 Որ իմաստունի խրատը լսենք,
 Ու բեոի տակին բնավ տնքալ շենք,
 Կտանենք անասս: Տեղն ընկած վախտն էլ
 Կհամարելենք, գլուխ շենք ցավացնիլ:
 Մէկ անդամ Հասան իշի վրա բազմած՝
 Գնում էր քաղաքն նա երիշ քաշած:
 Մեկ դարվիշ էկավ փևտով նրա առաջն:
 Միրուք, մազն սպիտակ: Մեկ պոպոզ գլխին.
 Հասան տեսավ՝ ձեռն դրեց ճակատին:
 «Բարի օր՝ աչքի լիս»՝ ասեց դարվիշն:
 «Փեղամբարն օրհնի քո ալիշ, վերիշն:
 էդ քո տակին Ի՞նչ էշ ունիս սիրուն» —
 — «Դարվի՛շ բարա՛ իմ մխիթարությունն,
 Ընկերն էս էշն ա. իր գեղեցկությունն
 Խելքովն ավելցրել, իմ սիրտս առել
 Խոնար, հնազանդ, ճամփին վելադ էլ:
 Նորտեն թողում եմ, իր գլխու գնում
 Ամեն ժամանակ, ու ճամփին գտնում:
 Չէ՛ թե ես սրան, սա՛ է ինձ պահում:
 Հոգիս էլ ուզեն, կտամ սրա գնում:
 Քսան թուման էլ սան, շեմ ծախիլ սրան»:
 — «Թե կուզես, հարիր ես կտամ դրան»:
 Շատ ուրախությամբ սուրբ դարվիշն ասեց,
 Որ կակղի Հասանն ու ոխին նաչեց:
 Հասան իր իշին՝ իր աչքի լսի
 Հետ շէր փոխիլ հեշ, ամա թումանի
 Ձենն որ իմացալ, ջանը դող ընկավ:
 Փողն ո՞ւմ շի խաբել: Հասան բոշացավ.
 Ի՞նչ պետք է արած: Ձեռը բարձրացրեց,
 էն ա բարըշիլն էր նա ուզում հենց,
 Դարվիշն միտք արեց ու խոսքը փոխեց,

Ուրիշ թահր նրա գլուխը փշեցի:

«Նհախ ասեցի, որ իշիդ ծախես,

Գիտեմ, որ դրան դու շատ սիրում ես:

Խեղճդ գալիս ա, աչքիցդ եմ տեսնում,

Լսի՛ր, ի՛մ որդի՛ տե՛ս, ի՞նչ եմ ասում:

Շատ կարելի ա էնպես բան արած,

Երկուսիդ բիրդան հացի հասցրած

Ասա՛ ինձ՝ էշդ հեշ գիտի՞ խոսիլ»:

— «Հեշ մեկ բառ էլ ա, ի՞նչ պետք է ծածկիլ»:

— «Կամ գրել, կարթալ, խելքը բան կտրել,

Աշխարքի խերն ու շառը ճանաչել»:

— «Ի՞նչ ես հարցնում»:

«Բաս որ էդպես ա,

էդ էշը ուրիշ քյամալի տեր ա:

Պետք է պատմություն, աշխարհագրություն,

Լավ գիտենա, ու փիլիսոփություն»:

«Լ՛խ՝ ի՞նչ ես դարդակ խոսքեր դու խարջում,

Ա՛յ դարվիշ բարա՛ ու գլուխս տանում:

էդ որ գիտենար, դու ի՞նչ ես կարծում,

էլ մտիկ կտա՞ր դնչիս, կմոար:

Ինձանից էլ հո՛ դա անց կըկենախ:

էշն էլ որ ախրը փիլիսոփ դառնա,

էլ ո՛ւր կորչին բաս Դարվիշ ու Մոլլա»:

«Գեղ տեղ մեծացածն քեզ պես միտք կանի,

Բերանդ էլ որ քեզ քաշես, լավ կըլի:

էշ փիլիսոփա՞:— Ի՞նչ զարմանք բան ա,

էդպես հրաշք մկամ աշխարքումս կա՞:

Սուտ սանիաթ շունիմ, քեզ խորհուրդ տալիս,

Կամ ա՛ռ էս քիսեն, կամ լսի՛ր խոսքիս:

Թո՛ղ սիրելի էշդ մեկ Մեքքա տանիմ,

Աչքը բաց ըլի, ես գլխին կանգնիմ:

Մեկ քանի վախտ դու հո՛ւփ տուր քիչ սրտիդ,

Թե որ բարով գանք, ու տեսնիս իշիդ,

Ի՛նչքան լեզվեների դա տեղյակ կըլի,

Որ Քյաբը գնա, ուխտ անի, տեսնի:

Մենակ սրա աղոթքն ու արած նամազն

Իրան էլ կտա, քեզ էլ քո մուրազն:

Թե ջրի պես դա դուռան չկարթա,

Իրանից նոր բան շրջինի, դուս տա,
Աշխարքի շնորքն դա մարսած շրջի,
Երեսիս թքի, ինձանից ուզի
Գրա ջառլմեն: Ի՛մ վզիս ըլի:
Տարի շքաշի, մեզ եդ կտեսնիս,
Փողն էն ժամանակն գու կիտուկ կանես:
Կամ բանը կտրի՛, հարիր թումանն ա՛ռ,
Կամ թո՛ղ՝ մենք գնանք Մեքքա բարաբար»:—

«Թողի»՝ ասեց մեր հաստազլուի՝ Հասանն:
«Ի՛նչ եմ անում փողն, որ ունիմ դրան:
Ափսոս եմ գալիս, վախտը շկորշի:
էն ի՛նչ փառք, պատիւ, էն ի՛նչ աչք կըլի,
Որ տեսնի՝ տակիս էջը դուռանի
Համն առած՝ եդ դա, ինձ տանի, բերի:
Աստված ձեզ բարի ճամփա տա, գնաք,
Ու սաղ սալամաթ բարով եդ դառնաք»:—

Ասեց ու Հասան իշխցն վեր էկավ,
Աշրերին պաշեց, բարով տվեց, առավ:
Դունչ, անկաջ ու պոչ մեկ լալ տնդդեց.
Ղուլան ու փալանն, ոռտենն դրստեց,
Նոխտեն ու բիզը քրցած նրա վիզը,
Հոքոց հանելով, Դարվշին տըվեցը
«Թասխարս բաշխի՛ր իմ էշ հոգի ջան».
Լալով, կսկծալով ասեց մեր Հասան,
«Ես չէի թողալ քեզ էդպէս միայն:
Հալալ ձեռի եմ քեզ էս օր հանձնում:
Աստծո՛ւն ամանաթ՝ մեր հանդումն, շոյումն
Ի՛նչ պետք է սուլրիս, որ տտնը մնաս,
Երկիր շտեսնիս, աշխար ման չգաս:
Ճանճի, ու բոռի, բղեղի ձեռին
Դու եսիր դառնաս, կորցնես քո գին:
Գնա՛, սրա աղոթքն քեզ միշտ կպահի,
Սիրտդ ուրախ բռնի, իմ անունս հիշի:
Մեկ քանի ծունր էլ ինձ համար դու դի՛ր,
Ուսումդ ա՛ռ ու էլ շուտ վերադարձի՛ր:
Մահմադի աչքը վրեզ քա՛ղցր ըլի,
Փշվի փուշ ու քարն, որ քեզ կդիպի»:—

Ինչպես որ էլավ՝ սուրբ Գարվիշ բարեն
 Կուզ կուզ անելով բազմեց իշի վրենն,
 Լեն շորերն շորս կողմն փոված՝ ճողուակ,
 Ոտներն աջ ու ձախ ընկած քաշ ու կախ:
 էշը գնում էր, տերը ձեն տալիս:
 «Խոսքը խո՛սք ա հա՛, տարին անցնելիս,
 Ես ձեղ կսպասեմ», — Ասեց ու ոտով
 Ընկավ նա ճամփա՝ Գարվշի փեղով:
 Հոգին բերնին կպած՝ նա գեղը հասավ,
 Ու տանը նստած՝ մունջ մունջ միտք արավ:
 Աստուծով էշս շատ քյամալի տեր
 Դառած եղ կգաւ, է՛ն վախտն տեսնողներ
 Թո՛ղ զարմանան ու աշկըներն դուս գա,
 Հիմիկ ի՛նչ խոսիմ, թո՛ղ նա եղ դառնա:
 Մեկ տարուց եղև իրար մի տեսնինք,
 Իրարից փափագ ու հասրաթ առնինք:
 Մեկ տարի էսպես թող ոտով ման գամ,
 Եդո իմ փառքը աշխարքին ցույց տամ:
 Շուշա չի ոտներս՝ որ թեզ փշրվիէ՛
 Մոմ չի իմ մարմինս՝ որ հալվի, էրվի»: —
 էսպես էր ցավում Հասան, միտք անում,
 Օրերն համարում: Տարին լրանում:
 Գարվիշն իշի վրա շատ տեղ անց կացավ,
 Բոլոր Օսմանլիի հողը ման էկավ:
 Պտղովն լիքն ա էն մեծ Դիարբեքիր,
 Աբրշմի մաքյան էն Պարսից երկիր,
 Մարգարտով լիքը Մսուր, Ղայսարի,
 Հալեբ, ու Թոհուդ, ու հինն Եղեսի:
 Շրջեց ու հասավ մեծ քաղաքն Հարամ
 Ուր՝ ինչպես պատմեն, ծնվեց Աբրահամ: —
 «Հրես է՛ս տեղ ա՛՛ ուխտավորն ասեց,
 Մեր իշի նոխտիցն բռնեց, կանգնացրեց:
 «Որ Աղևքսանդր Մակեդոնացին
 Զարդեց, հետ ածեց Պարսից ղոնշունն:
 էն տեղ էլ՝ Կեսար քաջ Հռովմայեցին
 Եկավ ու տեսավ, հաղթեց Միհրդատին:
 Աշքդ բաց արա՛, որ գլուխդ մտնի»: —

Բայց պատմութիւնը իշին քյա՞ր կանի:
 Ոչ ջուղաբ տվեց, ո՛չ մեկ բան խոսեց:
 Շատ բեզարելուցն անկաջնեքն ցցեց,
 նրա հոր խերին թափեթափ տվեց,
 Պոչ ու գլուխ գլեց, ու մեկ կուշտ զոաց
 Սուրբ Դարվիշն էլ հո՛ միտքը մոլորած,
 Չէր կարծում, թե ինչ կա իր առաջին,
 Բեղաֆիլ՝ ա՛խ, վա՛յ նալաթ սատանին.
 Իշի ոտն առավ մեկ ախմախ քարի,
 Բուղուրմիշ էլավ էնպես բիրադի
 Ինքը մեկ զրաղ քյալի վրա ձգվեց,
 Դարվիշն մյուս կողմն՝ շարդվեց փովեց:
 Պատմութիւնն էլ գնաց, անիծած ուխտն էլ,
 Դարվիշն իշին էր անքալով օրհնում,
 էշն իր ոտների ցավն ու դավն քաշում:
 Օրհնութիւն, անեծք ի՞նչ խեր ունին՝ որ
 էսպես հաղադին լինին զորավոր:
 Դարվիշն քիչ քիչ իր փալաս փուլուսը
 Իր պոպոզ գդակն, իր ջուլն ու պոզը
 Հավաքեց, մինչև էշն էլ խոր քնեց.
 Դարվիշի կետին, որ կոխքը շքեքեց,
 Բիրդան վեր թռավ, պոչ ու դունչ դգեց,
 Հողն էլ թափ տվեց, առաջին կանգնեց:
 Սուրբ Դարվիշն էլ հո՛ բիզը հազրած,
 Վիզը կրակեց ու վռկեց առաջ:

Շատ ու քիչն աստված գիտե՛ թե ինչքան
 Ճամփա գնացին, ու էկան բիրդան
 Մեկ մեծ քարվանի նրանք ուստ էկան:
 Ուղտ ու էշ բարձած, ջորի ու հայվան
 Ուխտն էին գնում Քյարն՝ գնգնգալով,
 Մահմեդի գյոռը ուզում կարոտով:
 Դարվիշն դարվիշին ու էշը իշին՝
 Բարով առան շուտ՝ ու սալամ տվին:
 Որը շոքիցն էր տրտնջում, էրվում,
 Որը փալանը, բեռը ծովում:
 Քացի ու զոոց, շոշ ու զոզոոց
 Ո՞վ կարա պատմիլ ու հարայ հրոց:

Ի՞նչ զարմանք: Մեքքի անունն ու սեքք
Վառել էր նրանց սիրտն, հոգին, փորը:
Բայց էս ի՞նչ էր դեռ, մարդ որ միտք անի,
Թե ո՞վք էին նրանց վրեն բազմած՝ աղի:
Թիվ չկար, համար նրանց ո՞վ կտար.
Իմաստուն ասես, հեքիմ, ուստաքյար.

Աստղաբաշխ ու լավ պատմություն գրող,
Փիլիսոփա ու խաղ, տաղի հանող:
Ջադուբազ ու էլ դուռումսաղ ասես,
Լեղու գիտացողն թե հեսաբ քցես,
Բանը կհասնի՝ հո Տրապիզոն,
էլ ո՞վ եդ կգա մեր քարվանի քովն:
Դարվիշն էլ լավ օր սրանից ավելի
Նրբ ձեռ կքցեր, աշկերախն կրի՛ի:
Մեկը ունքերը սմպի պես կիսած՝

Աշխարքի բճամ գալն էր եդ պատմում.
Մեկը քիթ ու նոթ քացախացրած՝
Լեղվի դուս գալն էր մեկնում, բուց անում:
Թողանք դերձկի ու ջուլհակի գրթցն
Խառաղի, բրդի ու աշպպի բրինձն.
Մաշեկարի բիզն, շարվադարի վիզն:
է՛ն ձնն էր ընկել, է՛ն խոսքն, աս ու լիսն,
Որ մարդ իր գլխին թե տեր չկենար,
Բեյիսն էլ հետը կճաքեր, դուս կգար:
Բայց ամենի ուսն, բերանն ու լեզուն
Մեկ թարաքյամա կուզեր ճղի իսկույն:
Սարում մեծացած՝ բոի, աղլամազ.
Հենց իր զուռնեն էր փշում, ու իր սազ.
Թե Ադամ պապը Ծվի հետ դրախտումն,
Թարաքյամեվար էր խոսք, գրից անում:

Աջակողմն էլ մեկ հաստափոր ախմախ
Մեջ էր բերել իր շինած տաղ ու խաղ,
Իր հաստ գլուխը երկիւնքն էր հանում,
Ուրշի գրածը ցեխն ու ուսն կոխում:
Չախակողմն էլ մեկ ուռած եզի գլուխ՝
Հով տալով ձգվել՝ մզում իր շոր դուղն,

Թե աշխարքիս վերջն ի՞նչ պետք է ըլի,
էլ չէր հարցնում՝ թե ներկա վախտի
Բանն ի՞նչպես կըլի, ու չէ՛ր էլ գիտում:
էշ փիլիսոփեն բոլորի միջումն,
Գլուխը քաշ արե՛լ՝ անկաջ էր դնում,
Ինքն իրան անսաս միտքն լուսավորում:
Տեր ու տուն, թավլա մտքից էր հանել,
էնքան էս ֆքրումն թաղվել էր, խրվել:
Ճանճերին նալաթ՝ որ չէին թողում,
Պոչ ու գլուխ դողում, ու սիրտը խառնում:—
Ուղտը ուխտն արեց,
էշը էշին առավ,

Դարվիշ, քյալբլաշի, թաջիր ու ասնաֆ
Մուրազի հասած, ամեն եղ էկան:
Վերջը վախտն էկավ, տարին լրացավ,
Հասան իր իշին հասրաթ մնաց, մեռավ:
Մեկ իրիկուն էլ խիստ դարդավարամ
Նստած իր տան դռանն նա քնահարամ.
Ա՛խ ո՛խ քաշեւով՝ ասում էր, լալիս:
«Անհրա՛վ Դարվիշ՝ ախըր իմ իշիս
Ի՞նչ արիր, ա՛յ գու անիծած, ա՛նսիրտ:
Փուշ դառնար ճամփեդ, շիինքդ փորումդ
Ցցվեր, որ իմ տունն էսպես քանդեցիր:
Իմ աշքիս լիսը հանեցիր, փշացրիր:
Բոլոր սաղ օր մենակ եմ բանում,
Դու իշիս վրա փաշի պես նստում:
Քեֆիդ ման գալիս, աշխարքը շրջում:
Հարամ ըլի քո տված մարիֆաթն,
Քունս հատել ա, դարդ ու ղասաֆաթ
Ջանս առեւ, սպանում ինձ՝ ա՛յ բեմուրվաթ:
Իմ ջաֆիս կեսը էշս էր վերջացնում,
էսպես մնացել եմ ես ցավի միջումն:
Ախր ե՞րբ կըլի, որ մուրազս առնիմ,
էշ ախպորս տեսնիմ, ու հողը մտնիմ»:—
էս ասեց՝ թե չէ աչքդ բարին տեսնի,
Գլուխն որ վեր քաշեց, մեկ ձորի միջի

Դարվիշն շեք արած՝ իշի վրա՝ անսաս
Գալիս էր կամաց ու դեմը տմբում,
Դեմն իշի գլուխը քաշում, ու բզում.
Քամակի վրա շուռ գալիս, ննջում,
Գլուխն իշի գլխին տալիս, վեր թռչում:
«Տո հրեն գալիս են՝ վա՛յ քո տղիս տղա.

Մարդի միտքը կարճ ու սիրտը նեղ ա»:
Ասեց, տեղիցը էնպես թռավ Հասան,
Որ ոտ ու գլուխ իրարով դիպան:
Դարվիշն մոտ էկավ՝ նրան ողջույն տալով,
Հասան գնաց առաջ՝ լալով, խնդալով:
— «Ո՛ր է իմ ազիզ էջն»։ — Նա ձեն սովեց:
— «Քո՞ն ես, շե՞ս տեսնում»։ — Դարվիշն եղ կրկնեց:
— «Բարեկամիդ էլ որ շես ճանաչում,
Ծախել ես գլուխդ, էլ ի՞նչ ասեմ, ո՞ւմ:
է՞ս շի քո էջը»։ — «Վա՛յ օրիս, ըմբրիս,
Ես ո՞ր ջուրն ընկնիմ, ի՞նչ վայ տամ գլխիս:

Աչքս դուս էկել, էշս շուխացել:
Սաղ ոտի տեղը կաղ ոտն ա ճարել:
Ալլա՛հ, իլլալլա՛հ՝ փեղամբարի գլուխն,
Մահմադի արեն դիտենա, իմ ծուխն
Հատել, տունս քանդվել: Ես էլ ի՞նչ անեմ»։ —
«էդուր խոսք շունիմ, կհավատացնեմ,
Որ հոգին կաղ շի ու միտքը շատ սուր»,
Դարվիշն ասեց նրան ու աչքն ածեց մուր:
«Վայ իմ սև օրին՝ ա՛չքն ուր է մնացել.

Որ էսպես քոքիցն քոռացել, փշվել»։ —
— «Շատ դորդ ես ասում, մկամ իմաստունն
Զի՞ կարող ըլիլ քոռ ու շատ գիտուն:
Ղուռանումն էլ ա էս բանը գրած.
Մեկ աչքով պետք է սիրտը քննած:
Կա՛վ է աչքով քոռ ըլիլ, քան մտքով»։ —

«էն հաստ վիզն ո՞ւր է», ասեց տերն լալով:
«էն լիքը փորը, էն դոշն ու թուշը,
էսպես քոսոտ, լղար ե՞րբ էր իմ էջը:
Գյամու պես էկել լցվել, հաստացել.

Գառան անկաջներն մտումը թաղվել.
 էսպես էր դղրդում նա ման գալիս էլ,
 Որ ուղտ ու գոմեշ կուզեին ճաքել:
 Հիմիկ հենց բռնես՝ ուլ ըլի դառած,
 Ռսկոն մնացել կաշվիցը կպած:
 Փշես, վեր կընկնի, ի՞նչ իմ գլուխս լամ»:—
 «Հո աշպարի խելքն իմ բա՛րեկամ,
 Հո էս քու իշի. ո՛ր ջհանդամ գնամ:
 Տո խե՛լք ասա՛՜ խե՛լք. ի՞նչ անտաշ մարդ ես,
 Մարիֆաթ ուզի՛ր, հաստ փորն ի՞նչ կանես:
 Լեզու հարցրո՛ւ, տե՛ս՝ ի՞նչ ա սովրել,
 Ապա սկսի՛ր դու ինձ քարկոծել»:—
 — «Մարիֆաթ ունի՛, ուրեմն իմ էշը»:—
 — «էլ ասիլ կուզի՞»:— Ասեց Դարվիշը:—
 «էլ Սողոմոնի գիրք շի՛ մնացել,
 Բուրբ Ասիո լեզվովն հո էլ
 Զրի պես գիտի. խանի ու բեգի
 Զուղաբը կտա: Աստծուն է հայտնի:
 Տա՛ր, մեկ քանի օր թավումդ կապի՛ր,
 Թո՛ղ, քիչ դինջանա, հետո իմացի՛ր:
 Ժամանակ չունիմ, է՛դ դու, է՛դ քո տված
 Ամանաթդ: Աստված ձեր բանն հաջողի՛,
 Զեր ցավն ու չոռը՝ թո՛ղ քամին տանի:
 Մնաս բարով իշիդ հետը մուղարար,
 Ես պարտքիցս պրծա, դու արա՛ դրան ճար»:—
 «Թողություն արա՛՜ սուրբ Դարվիշ բաբա,
 Որ գնաս, քեզ քոմակ փեղամբարն դառնա:
 Ավել պակասը ների՛ր, ինձ բաշխի՛ր,
 Գնաս բարով, ինչպես դու բարի եկիր:
 Ու դո՛ւ աչքի լիս՝ իմ էշ շնորհալի՛
 Մտի՛ր առաջվան տեղդ ու դինջացի՛»:
 Դարվիշն հեռացել՝ ճամփին գնում էր,
 Որ Հասան իշին դեռ գուրգուրում էր:
 Քոռ աչքին պաշում, կաղ ոտն համբուրում,
 Մեջքը սղալում ու հետը խոսում:
 «Ընչի՞ էդ բլբլի լեզուն չի բլբլում,

Ընչի՞ բերանդ կապել, շես իոսոսմ.
 Ա՛յ իմ շնորհալի արեածաղիկ՝
 Ախր էդ հալին՝ թե տեսնին մարդիք,
 Քեզ ի՞նչ կասեն, ինձ, մեկ լավ միտք արա՛,
 Աշխարք շրջելու մարիֆաթն է՞դ աւ
 Ամա շէ, էս օր բեղարած կըլիս,
 Մի քիչ դինջացի՛ր, դու լսիր խոսքիս:
 Էքուց տեսածդ պատմի՛ր մեզ քիչ քիչ:
 Իմ ջանք դուս դա՛ ճամփին հս շամիչ
 Չէին տալ քեզ՝ էդ ե՛ս էլ լավ գիտեմ,
 Հլա դինջացի՛ր՝ ես քեզ խնդրում եմ:
 Հետո պատմի՛ր մեզ քո սովրած բաները:
 Խոտով, դարմանով լիքն ա մեր ամբարը՝
 Պոտեպոունկ՝ դու հեշ է, շի վախենաս,
 Կե՛ր, քեֆիդ պարկի՛ր, որ դու կարենաս
 Իշտահով ասիլ, թե ի՞նչ ես տեսել,
 Լսել, իմացել, քեզ դասում արելաւ—
 Էն մեկ գիշերը սաղ տարի դառաւ
 Հասանի համար, ընչանք շուսափալ:
 Հարեաններին բոլորին ասեց՝
 Ավետիք տալով ու հավատացրեց,
 Եթե իր թավումը մեկ փիլիսոփա
 Կա իշի ցեղիցն: Մարդ չի դարմանա:
 Ամենին կանչեց. գան, նրան տեսնին:
 Դաստա կապած՝ մյուս օրն հավաքվեցին:
 Հասան ձեն տվեց: «Ա՛յ մեր ջամըհաթ՝
 էս ձեզ՝ իմ էջը, ո՛չ բարակ, ո՛չ հաստ:
 Թարաքյամերեն ոտանավորով
 Ու Ասորեվար՝ դա արձակ գրով
 Կարող է խոսիլ, շնորքը հայտնիլ.
 Խնդրում եմ հետը մի քիչ զրից անիլ»:
 Մեկ քաշալ, քոռ մարդ՝ միրուքը դաքա,
 Դուս էկավ մեյդան, որ հետը խոսա:
 Գլուխ վեր բերեց ու սալամ տվեց,
 Իմաստուն իշին խոսալ դուս կանչեց:
 «Ծրկինք ու հրկիր ի՞նչպես են կապված,

Լուսինն ընչի՞ է պողոպ ստեղծված:
 Հույս ունիմ, ասեց, որ շքարկանաս,
 Քասխըս բաշխես ու շի՛ նեղանաս,
 Ա՛յ շորս ոտանի, ուսյալ կենդանի՝
 Գեղըցու գոգրումն ի՞նչ խելք, շնորք կըլի:
 Էդ իմաստության ծովը դարդակի,
 Որ մեզ էլ քիչ փայլ դրանից հասնի»:—
 Է՛ջը դունը կապ՝ մնացել էր կանգնած,
 Ու մեր գեղըցիքն էն ա հաղրված՝
 Ուղում էին՝ որ Հասանի գլխին
 Մեկ ջվալ ծիծաղ ածեն ու քաշվին:—
 «Մի քիչ սաբր արե՛ք»՝ Հասան ձեն տվեց,
 «Ամոթու էսպես սա ձենը կտրեց:
 Փիլիսոփա է, որ հատը շունի:
 Հավատացե՛ք ինձ, թողե՛ք միտք անի»:—
 «Կացե՛ք մեկ սհաթ՝ տո ի՞նչ ա էլել»,
 Փինաչին սկսեց էն կողմիցն առել:
 Փորը հաստ, ինքը յոռնիկ շախաչի,
 Յարամաղ քոսս, շատ էլ հանաքչի:—
 «Մտիկ արա՛ ինձ, ա՞յ երկարանկաջ
 Իմ փիլիսոփա՛ որ գնացիր Հաջն:
 Ասա՛, մի տեսնիմ, քանի՞սն ա սհաթի:
 Ի՞նչ ես ամաչում, էս էլ հո դժար չի»:—
 Է՛ջը ունքերը մի քիչ եղ տարավ,
 Քամի մտավ քիթն, թե երազ տեսավ:
 Անկաջներն նորեն թափեթափ տվեց,
 Մեր կանգնողներին լավ մտիկ արեց:
 Քթի ծակերը թունդ լենացրեց,
 Ոտներն եղ քաշեց, պոչը դուզ ցցեց,
 Ինչքան ղվաթ ուներ է՛նպես զիլ զոաց,
 Որ պատ ու գետին մնացին խլացած:—
 «Հա՞յ բարաքյալա՛ նոր փիլիսոփա:
 Էդ հունարն հո մեր քուռակումն էլ կա,
 Շե՛ն կենա, հաստատ պահողիդ սունը,
 Որ ունի իր մոտ քեզ պես իմաստունը:
 Աստված ողորմի՛ իրատողիդ հոգուն»:—
 Մաշկարն ասեց: Բայց խալխի լեղուն

Կապվել, փակվել էր ու էնպէս ծիծաղ
 Իրանց օրումն էլ շէին տեսել՝ սաղ:—
 Հասանի փոխանն է՛ն կատուն ընկալ,
 Որ մեկ դագանակ իսկույն վեր առաւ:
 Իշի ոտն ու գլուխն լավ բարաթ դգեց.
 Խղճի ոսկոտտանքն բոլոր փորն ածեց:
 «Հնշի՞ ես ծեծում՝ ա՛յ դու հե՛ր օրհնած»՝
 Փինաշին էլ եղ Հասանին ասաց,
 «Ասա՛, ի՞նչ սեղից ես դու իմացել,
 Քե էշդ մարիֆաթ, խելք ա սովորել:
 Փիլիսոփոսի պէս խոսալ գիտի,
 Ո՞վ ա լսել՝ թե էշը կխոսի:
 Դարվիշն ուզել ա աշքդ թող ածի,
 Ոտով ման շգա, որ շքեզարի:
 Դու էդ դպում, դարպակ դլխովդ
 Նրա՛ն քոմակ արիւր էդ խեղճ իշովդ:
 էդ հունարի տեր էս տեղ էլ շատ կա,
 Ու դու՛ բա՛րեկամ՝ ի՞նչ զարմանք բան ա,
 «Ով էշ ճամփա գնա, էշ էլ եղ կգա»,
 «Բայց էշը նա է, որ կհավատաս»:

ՔՈՌԵՐԸ

Մեկ քանի քոռ մարդ ընկած սեկ ճամփա,
 էնպէս էին գնում, ինչպէս քոռն կէրթա:
 Երբ սաղ աշկանին ճամփեն ցույց շտա:
 Ոտն էին փոխում, բուդուրմիշ ըլում,
 Կամ քլալի տալով՝ գետնի վրա շոքում:
 Անց կենողի մեկն՝ էս որ հենց տեսալ,
 Սիրտը մրմնջաց, մեկ փեղ վեր առաւ,
 Ու նրանց տվեց, որ էլ վեր շընկնին,
 Փեղը դեմ տալով՝ գնան, տեղ հասնին:
 Քոռերի մեկը գլուխը պատռած՝
 Փետր ձեռն առաւ ու ընկալ առաջ,
 Ու մեկեղներին եղեկցն քաշեց:
 էսպէս իրար բռնած՝ քոռ սուրուն քաշվեց,

Ու առաջվա պես էլ վեր շի ընկան,
 Լոք լոք անելով՝ քիչ որ հեռացան,
 Հանկարծ մեջընկերն խիստ կռիվ բացվեց,
 Առաջին գնալն, որն ասես, ուզեց:
 Էս շվերջացրած՝ մեկ ուրիշ քամի
 Մտավ քթները, թե ձեռնափեղի
 Ասլն ընշի՞ց կըլի, ի՞նչ ծառից կտրած:—
 «Բոխի փետից ա»: Մեկն ասեց հանկարծ:
 Մյուսն ընկերի դնչին շմռած,
 Հաստատում էր՝ թե կաղնուց է պոկած:—
 Էսպես ամեն մեկն իր զուռնեն փչեց,
 Փեղն առավ ձեռը ու մատնահարեց.
 Որ ձեռ քսելով էն բանն իմանա,
 Ինչ որ սաղ մարդի փեշակն ու գործն ա:
 Աղլամազ քոռերն իրանց մարաքեն
 Էնպես շաղ արին, էս դ՛հեն, էն դ՛հեն
 Էնպես դալմաղալ, դատբեղատ արին,
 Որ անկաջ պտեր, լսեր նրանց խոսքին:
 Սատանեն էլ հո՛ է՛ս ա միշտ ուզում,
 Մատն էնպես խրեց նրանց քոռ աշքումն,
 Որ ամեն մեկի բերնիցն մեկ ջվալ
 Ուշունց դուս էկավ, թե քաշես հալալ:—
 Լեզուն հո թուր չի, որ կտրած տեղը
 Մրմնջա, կալնի մարդ իր ըռելսը,
 Էրված սրտի գեղն կամ քարն ա, կամ փեղն,
 Էն էլ հազիր էր՝ ղոյմաղոշում տղե՛րք:
 Գլուխ էր, որ պատովեց, ատամ, որ ջարդվեց.
 Որն հարայ կանչեց, որն արինն սրբեց:
 Էն փեղն՝ որ պետք էր նրանց պահպաներ,
 Միս, աղցան շինեց բոլոր ոսկոռներ:
 Բայց ի՞նչ անես, բանն էն տեղ էր ընկել,
 Որ անկաջներն էլ՝ էր սալթ քառացել:
 Էն տուր ու քոթակն տվին նրանք իրար,
 Շուն էլ որ ըլեր, տերն կմոռանար:
 Բայց իր ասածը հեշ լուզեց մեկն՝ էլ,
 Թողա, որ էս կրակն շէրի իրանց էլ,

Խերի տեղն՝ էսպես՝ էն տված փեղը
Քանդեց նրանց տունն՝ էս կովից եղը։
Իմաստուն մարդիք մեզ նման բոռին
Որ հավատ տվին, օրենք կարգեցին,
Ուզեցան՝ քոմակ մեզ նրանք անեն,
Զէ թե մեր տունը քանդեն, կործանեն։
Բեղուղուր քոռին ի՞նչ ժամ, պատարագ
էնքան ձգձգեցինք հավատ ու բաժակ,
Որ մեկի տեղը՝ բյուր ու միլիոն
Իրար գլուխ կերան, որ պահեն կանոն։—

ԱՐԱՐԵՓԸ

Արաբեքումը բարձած կճճներ
Գեղըցին կուզեր գնալ դարներվեր։
Մեկեւ ձիանոնցն թողեց սարի գլխին,
Ուզեց՝ որ տանի առջի արարին։
Խելոք ձին նրան քամակին տարփվ,
Որ չի գլորվի սելը, դաստ արավ։
Սարի գլխիցը շահել ձիու մեկն
Որ դեռ ոտներումն ուներ բոլոր խելքն,
Ամեն մեկ ոտը փոխելիս՝ անճար
Զիտն նախատեց, գժվեց շարաշար։
Թուք ու մուր ու ախպ նրա գլխին ածեց,
Ոտները քարին ծեծելով՝ ասեց։
«Հլա մեր գոված ձիուն նայեցե՛ք,
Աստված կսիրե՛ք, ի՞նչպես ա, տեսե՛ք,
Գորդի պես գետնին կպել, ճապաղել,
Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, ամա՛ն, քիչ մնաց մեկ էլ
էդ քարին դիպչի։ Մո՛ւտն է, թե՛ք, ա՛խ՝ թե՛ք։
Ղոչաղ կա՛ց, ղոչաղ։ Տո մի մտիկ արե՛ք։
Մեր եզը յաբուն քարին կպավ էլի,
Ա՛յ էդ հաստ գլուխդ փորըդ պրծնի՛։
Զախ դճիդ վրա՝ ա՛յ տնով քանդված.
Տո է՛շ անասուն՝ ի՞նչ ես մոլորված

Մնացել էր տեղ: Սարն ըլիս գնում,
 էն էլ գիշերը, ո՞վ կըլի դարմանում:
 Թե չէ դարիվեր, էն էլ ցերեկը՝
 Ի՞նչ դժար բան ա, թո՞ղ ասի մեկը:
 Մտիկ անելիս՝ սիրտս պատռում ա:
 Թե քեզանում էլ ուրիշ հունար չկա:
 Ջուր կկրհիր՝ չա՛ռչամիշ էլած,
 էգպէս սրագալով՝ չէիր գնալ ցած:
 Թե սրեն մեզ զա՛ ապա համբերի՛ր,
 Ի՞նչպես կթոշինք, դու դարդ մի՛ անիր:
 Վախտ չենք կորցնիլ, մեր վրի բևուր
 Չէ թե կքաշենք, կվազինք դարնըվեր:—
 էս տեղ շունչ քաշեց, դո՞շը դուզ ցցեց,
 Ու ճամփա ընկավ, ջուր տու քշի արեց:
 Հենց իր տեղիցն թռավ, ընկավ դարնըվեր,
 Բեռը լիլիկաց, սելը դես ու դեն՝
 Մեկ առաջ քցեց ձիուն, մեկ եղբ:
 Ճարը որ կտրվեց, մեր զոշաղ էս ձին
 Չորս ոտն վեր առավ. հա՛յդե՛՛ գնաց քեֆին:
 Աստված հաջողա՛ նրա բանն՝ ախպեր՝
 էլ ի՞նչ եդ պատմեմ նրա տիրոնչ ցավերն:
 Քարով, քարափով ընկավ ջարդվելով,
 Չափ քցեց ու զու քաշեց՝ գնալով՝
 Ընկավ շորս ոտովն մեկ խանդակի մեջ,
 էլ ի՞նչ կմնար սաղ սալամաթ հեշ:
 Գլուխդ ապրի՛՛ կճճնե՛՛րի տեր.
 էլ ի՞նչ կանեն քեզ նրանք ախր խեր:
 էս աշխարքումն էլ էս ջուռա մարդիք
 Շատ կան: Իրանցից ունին մեծ կարծիք:
 Ուրշի արածին միշտ չեն հավանում,
 Բայց երբ որ բանը իրանց է մնում,
 Ձուկն ու մածուկը իրար են խառնում,
 Տասն էնքան՝ բանը խժժում, մժժում:—

Հարկավոր տեղը լավություն անիլ
 Խիստ շատ լավ բան է. էս ո՞վ չի ասիլ:
 Ամա ամենի ձեռիցը չի գալ.
 Վա՛յ նրան՝ որ գժին կուզի չախեն տալ:
 Խաթրապահ հիմարն թշնամուց վատ է,
 Փորձանքի կտա, հառաջ, հետո թե:

Ժամանակավ մեկ սարում, կորած տեղ
 Մեկ մարդ էր կենում անտուն, ու անգեղ:
 Մենակ կենալը խելքից կհանի,
 Քիչը յարանի տեղն կհամբերի:
 Իր սրտի հալը ամեն մարդ կուզի
 Ընկերին ասի, որ շատ շտանջվի:
 Թո՛ղ ասեն՝ բաս էն լայիր շիմանը
 էն ձորի կանաչն, էն ժառաստանը,
 էն շվաք տեղը, սառն աղբյուրն, հովը,
 Ծաղիկների հոտը, զշերի քովը՝
 Ի՞նչ տեղ կա, որ մարդ սիրտը թաց անի,
 Շատ լավ: Խոսք շունիմ, ի՞նչ ասիլ կուզի:
 Բայց էլի մարդի սիրտը տրաքում է,
 Երբ զրից տվող լումի, մենակ է:

Էսպես էլ մեր խեղճ ճգնավորի սիրտն
 Շատ էր նեղանում, որ մարդ չկար մոտն:
 Ընկավ նա մեշեն, որ ընկեր ճարի,
 Հետը ճանաչվի, օրը անցկացնի:

Մեշեն ու իսա՛ն:

Արջն ու գելն ի՞նչ են, թե որ ուստ գան:
 Էսպես էլ էլավ, մեր ճգնավորին
 Մեկ արջ ուստ էկավ խոր մեշի միջին:
 Ի՞նչ պետք էր արած՝ գդակն վերցրեց,
 Գտած սիրելուն խոր գլուխ տվեց:
 Արջն էլ իր թաթլուկն դեմ արեց նրան:
 Ի՞նչ գլուխ ցավացնեմ: Հենց իրար տեսան,
 Բարով տվին, առան, բարեկամ դառան,
 Սիրտներն կպան, էլ ո՞ւր հեռանան:

Սաղ օր իրարից չէին բաժանվում:

Թե ընչից խոսում, ի՞նչ զրից անում,
Ի՞նչ առակ ասում, ընչո՞վ պարապում,
Կամ ի՞նչպես իրար միտքը իմանում,
Մինչև էս օր էլ էս ինձ չէ հայտնի:
Ընչի՞ սուտ ասեմ, որ հոգիս տանջվի:

Ո՛չ ճգնավորն էր շատախոս անշափ.

Արջ ախպորն էլ հո՛ մոլորաց լեզուն կապ.
Էսպես նրանց բնիցն կոխվ լիս շքնկավ,
Ինչպես որ ըլեր, ճգնավորն ասավ,
Թե դանձ է ճարել նա իր ընկերումն:
Արջի եղևիցն ընկած նա մեշումն:

Առանց նրան սիրտը հեշ չէր դիմանում,

Ի՞նչպես գովի նրան, ինքն էլ չէր գիտում:

Մեկ օր էլ նրանց մտքովն անց կացավ,
Հենց հավեն մի քիչ որ շի տաքացավ,
Կանաչ ու մեշա նրա՛նք դուս էկան,
Սար ու ձոր ու ջուր ընկան, հովանան:
Բայց շունքի մարդը տկար է արջից,
Էսպես ճգնավորն առաջ նրանից
Բեզարեց ճամփին ու մնաց եղբ,
Ընկերն հենց տեսավ, խոսեց նրա հետը:
«Քնի՛ր՝ ա՛լքի լիս՝ մի քիչ դինջացի՛ր.
Ես քեզ կպահեմ, հեշ դալոդ մի՛ անիր»:

Արջի խոսքը նրա անկաջը մըտավ,
Արշտոտաց, պարկեց, քունը տարավ:
Ղարավուրն արջն էր, պարապ շնատեց:
Քոռաղադինս մեկ ճանձ վրա վաղեց:
Արջը ընկերին դինջ՝ հով էր տալիս,
Աչքը երեսը քցած՝ նստելիս:

Ճանձին հետ ածեց, թշի վրա նըստեց,

էլի որ քշեց, քթին նա ծրտեց:

Քիչ քիչ կատաղեց, էլ շուզեց փախչի,
Ինքն իրան ասեց առանց մեկ խոսքի,

Թաթլուկը լիզեց, անսաս պպղեց,

Շուն < շ > ը փորն առավ ու խոր՝ միտք արեց:

«Ես քեզ կթոցնեմ», Ասեց, «համբերի»:

Ճանձը հենց էկավ ճակատին նստեց,

Ինչքան զոռ ուներ, մեկ քար վերցրեց:
Ու զոյժաղուչում հենց տո՛ւր, թե կտաս,
էնպես վրա բերեց քարն, ու մունջ, անսաս,
Որ ճգնավորի շարդեց ճակատը
Ջախըփուրթ արեց, ջնջիւեց գագաթը:
Ընկերի հոգին վա՛ղ էր տեղ հասել,
Բայց ախմախ արջը դեռ կուշտը կտրել,
Հով տալիս նրան, որ անոշ քնի,
Բայց քուն ու երազ մեռլին ի՞նչ կանի:
Մեռնելն իր տեղը, արջը իր մերին՝
Բարեկամ էկան, բարեկամ գնացին:—

ԱՌԱՍՊԵԼՔ

ԱՆՔԱՂԱՔԱՎԱՐԻ ԷՇՈ

Ձին հանկարծ իշին մեկ տեղ դաստ էկավ,
Ճամփեն շատ նեղ էր, անց կենա՛լ չէլավ:
Ձին կարծեց՝ թե էշն իրան պատիվ կտա,
Բալքի ինքն իրան ճամփից դուս կգա:
Բայց ի՞նչ տեղ էր էշն մարիֆաթ առել,
Կոպիտ ծնվել էր, կոպիտ մեծացել:
էնպես դունչը դուղ՝ ձիու վրա գնաց.
Ձին քաղաքավարի զոգուղին ասաց:
«Ձի՞ լինիլ, մի քիչ դու զրաղ կանգնիս,
Որ ինձ տեղ ըլի, դու էլ ճամփա գտնիս:
Կամ թո՛ղ տուր, որ ես էլա առաջ գնամ»:—
Բայց իշի ուշը երբ ա մեկ անգամ
էնպես անոշ խոսք մտել, տեղ արել,
Ոտն ու պոչն սկսեց դճա պինդ ցցել,
Ձիուն տեղ շտալ ու ճամփեն կտրել:
Ձին որ էս տեսավ, ինքն զրաղ կանգնեց,
Մեր փաշա իշին համեցեք արեց:
«Ձեմ ուզում, ասեց, քեզ պատվից քցեմ,
Ու քո իշության փառքիցն քեզ զրկեմ»:—

ԱՆՑՎՈՐԱԿԱՆՔՆ ՈՒ ՇՈՒՆՉ

Իրիկնադեմին մեկ դրադ քուչով
Երկու մարդ իրար հետ զրից տալով՝
Անց էին կենում, մեկ էլ էն տեսան,
Գուան շեմի տակիցն մեկ շուն հենց բիրդան
Սղրդաց, իսկույն վնգվնգալ սկսեց:
էս ձենի վրա սաղ քուչեն լցվեց.
Հիսունից ավել՝ շներ մոտ էլան,
Մեր անցվորների գլուխը տարան:
Մեկը կուացավ՝ որ քար վերցնի,
Մյուսը ձեռիցն բռնեց ընկերի,
«Սի՛րեւի՛ ասեց՝ տեղդ ծանր կա՛ց,
Շան փեշակն ա, որ հաշի հանապազ:
Քարով դու շանը ճամփա շես բերիւ.
Թե շես ուզում նրանց դճա կատաղացնիւ,
Գլխըներս առնի՛նք, գնանք մեր բանը.
Թե չէ քար քցիլն ի՛նչ կօգտի շանը»:
Իրավ մի քիչ տեղ որ շի հեռացան,
Շներն էլ անսաս քաշվեցին բիրդան:
Բերանը պատռած հայվարա մարդի
Փեշակն է՛ն ա, որ մեզ վրա հաշի:
Բայց դու քո ճամփեն՝ դուզ բռնի, գնա՛ւ
Կհա՛շի, կըհա՛շի, էլ եդ կդինջանա:

ԱԼԱՊՍՏՐԱԿԸ ՏՈՐՍ ԱՆԵԼԻՍ

Մեկ թաբուն գազան մեկ տեղ թոփ էլան.
Արջին բռնեցին, մեկ դուզ շու տարան:
Հոգին հանեցին, կաշին քերթեցին.
Ինչքան ուժ ուներ, ամենն իր քեֆին
Մեր լուսահոգի արջին քրքրեցին:
Որդիանց որտեղ՝ նալա՛թ սատանին,
Ալապստրակն էլ հենց էն հաղաղին,
Մուտ անկաջները խլըշացրած,
Արջի անկաջի ծերիցք բռնած՝

Քաշում էր, որ նա էլ իր փայն հանի
 «Ախ դու թողալ կաղ», տվին ձին ձենի
 Մեր գազանները ու վրա թափեցին:
 Դո՞ւ ինչ տեղից ես խառնվել մեր միջին,
 Քեզ ֆորս անելիս՝ ախր ո՞վ ատեսել:—
 «Տո ի՞նչ եք ասում», սկսեց խոսիլ:
 «Բաս աստված շո՞ւնիք, որ շեք մտածում,
 Թե ես չըլեի, դուք հեշ ձեր օրումն
 Սրան կտեսնեի՞ք, որ քեֆ եք անում:
 Ե՞ս չի մեշիցը սրան դուս խոկեցի,
 Ու թո՛ւշ էս տափը՝ ձեր առաջն արի»:—
 Լավ տեսան, որ էլ ինչպես էր փշում:
 Քեֆըններն էկավ սրա էս խոսքում:
 Արջի անկաջի ծերը կտրեցին,
 Ու բաժին տվին մեր Ալապատրակին:
 Յավա մարդի վրա շատ ծիծաղին էլ,
 Էլի նրա բաժինն շեն պակասցնել:

ԿԱՏՈՒՆ ՈՒ ՄՈՒԿԸ

«Ընկել եմ ձեռքդ՝ դե ուտում ես, կե՛ր,
 էլ ի՞նչ ես խառնում իմ դառը ցավեր:
 Գիտեմ, որ իմ վերջս էս օր հասել ա,
 Խեղճ ձագս իր բնումն անտեր պետք է մնա»:
 Ասեց մեկ խեղճ մուկն անիրավ կատվին,
 Որ շանգել նրան դրել էր առաջին:
 «Մկամ ուտիլն ա մենակ իմ ուզածն»,
 Պատասխան տվեց կատուն շարացած:
 «Ամեն մեկ ձենդ, էդ քաղցր ծվծվալդ
 Որ անկաջս ընկնում, ու՛ էդ թուլանալդ
 Տեսնելիս՝ սիրտս էնպես ա ցնծում,
 Հենց իմանում եմ, նո՛ր կյանք եմ ստանում»:
 Անգութ անիրավ իսանի սրտին
 Ուրախություն է տանջիլն ընկերին:—

ԵՋՆ ՈՒ ՇՈՒՆԸ

Մեկ շաղ շուն ընկած՝ ախոռի մուտին,
Հով տեղը ձգված՝ անսաս, իր քեֆին,
Իր սիրուն օրը անց էր կացընում:

Որ մեկ խեղճ եզը իրիկվան մթնումն
Հանդիցն էկավ տուն ու գոմը մտավ,
Քերնի ջուրն գնաց, խոտը որ տեսավ:

Շատ բանելուցը ոսկոռն ու կաշին
Իրար էին կպել: Ու խեղճն էս հալին
Մոտացավ, մի քիչ բերանն ե՛մ քցի,
Շունը մոռաց, չթողեց, որ ուտի:

«Տո ա՛նիրով դու՝ քեզ ի՞նչ ա պակսում»,
Ասեց մեր եզը. «Դու է՞լ ես հաշում:
Սաղ օրը հոգիս արևի տակին՝
Հանդը վարելիս կրակի առաջին՝
Հո դուս է գալիս: Ու դու քեզ համար
էս շվաք տեղը ընկած մուղարար,
էնքան ես ուտում, խմում, քեֆ անում,
Որ հենց էն ա հա՛ ճաքում ես տրաքում:
Ի՞նչ քո խարջ բան ա էս շորացած խոտն:
Որ չես ուզում ես էլա գնամ մոտն»:

Ա՛խ, ով չի գիտի՝ նախանձոտ մարդի
Աչքը կրակ ա ու սիրտը լեղի:
Հավ օրըդ տեսնի, սիրտը կտրաքի,
Վատդ լսելիս՝ մի թիզ կըեղվի:—

ԶՂԱՐԻ ՇՈՒՆԸ ՈՒ ՖԻԼԸ

Քուլեբանցովն մեկ ֆիլ էին տանում,
Որ ցույց տան՝ էնպես էր բանն երևում:
Ո՞վ չի գիտի ֆիլն հրաշք է մեր կողմերն:
էսպես եղևիցն հազարն ընկել էր:
Ով բանից փախած՝ հայվարա մարդ էր:
Որդիանց որտեղ մեկ պատիկ շուն էլ
Ռաստ էկավ թե չէ՝ սկսեց հաշել:

Վրա թռչիլ, կոնծալ, բողազը ճոթոել:
 Էսպես կովելով՝ հետը քաշ ընկնիլ:
 «Ա՛լքի լիս՝ կտրի՛ ձենդ ու անսաս կա՛ց:
 Չե՛ս ամաշում՝ որ երեսդ պատռած,
 Քաշ ես ընկել դու, քեզ ու քեզ սպանում:
 Ախր ի՞նչ քո բանն ա՛ տո ջանմ, գյոզմ:
 Չափդ ճանաչես, քո գլուխդ լաս:
 Լեղիդ հո պատռեց, հերի՛ք չի գոռաս:
 Չե՛ս տեսնում, որ դու խոռում ես, ճաքում,
 Ֆիլն իրան համար՝ իր ճամփեն գնում:
 Քո հաշալը նա բանի տեղ չքցում»:
 Նրան մեկ ուրիշ շուն խրատ տվեց:
 Հա՛ֆ, հա՛ֆ, հա՛ֆ՝ նրան պատասխան տվեց
 Մեր պատիկ շունն, ու էլ սառն սկսեց:
 «Հենց է՛դ ա սրտիս շատ դվաթ տալիս.
 Որ առանց կովի՛ անունս լսելիս՝
 Մեր հարեանի շները կասեն:
 Տե՛ս՝ Զղարի շունն ի՞նչ դոշաղ շուն ա:
 Որ ֆլի վրա էլ հաչիլ կարում ա»!
 Բագի քնձոտ մարդ էլ է՛ս ա ասում,
 Սրբ մեծ մարդի վրա նա իր ձին քշում:—

ԾԱՌԸ

Մեկ ծառ մեկ ձորում էր բհամ էկել:
 Մեկ օր սկսեց տրտնջալ, ասել,
 Թե ընչի՞ չի ինքն մեկ սարի ծերի
 Դուս էկել, որ նրան ամենն էլ տեսնի:
 Հենց է՛ս էր ասածն ցերեկ ու գիշեր.
 Համբ որ տարավ. աստված ի՞նչ աներ:
 Նա կուզի աշխարքն միշտ խաղաղ մնա,
 Որ չէլավ ծառի մուրազն էլ տվեց նա,
 Ու նրան ասեց:
 «Շա՛տ բարի՛ քո տեղն՝ կասեմ՝ որ փոխեն,
 Թո՛ղ սիրտդ հովանա, զանգատ ինձ պետք չեն»:
 Իսկույն գետնիցը կրակ դուս էկավ,

Ձորը անոր դուռնով ծուռը բարձրացաւ:

Ջանը դինչսոցսով:

Յըջը ակակոց շուր կողմը քցել,

Իր բախտի վրա քնքը քոր անել:

Ի՞նչ սրատահեցավ. էջ խնձ չի հայտնել:

Աստված բարկացաւ մեշին բիրտի,

Բոլոր քամոն՝ թունդ տվեց հրաման,

Ինչքան մեշիք կան, անեն քոքը՛հան:

Կատարած քամիքն վառ թափեցին,

Սար ու ձորը իրար տվին, զարթեցին.

Դող ընկաւ մեշն, ճուխկ սսես, տեղև

Ջախը՛փռաթ՛ էլան, լքվեցին մեկ խե:

Յմեհն իր սե օրն ակակոց բաց լիլ՝

Բայց եքինքիցը քամակ չէր հասնել:

Ճուխի ու կոխք շարտած, քոր ու սակ ցրված՝

Միտք արին ծառերն՝ ասրի վքա բռնած:

«Երանի՛ նրանց՝ որ ձորի միջին

Ա՛խ՝ դուռ են էկել ու էլ դարդ շունին:

էն սա՛նն աղբրի, էն հով շվաքի,

էն կանաչ խոտի, ու սիրտն ծաղկի

Վրեն ու միջոսն՝ շորս կտրւը բռնած,

Դինջ, անմեղ խնդան արևովն իրանց:

Ո՛չ քամին նրանց ձեռը կխփի,

Ո՛չ արև՝ քոքն ու տերմներն կէրի:

Խոսքը դեռ կիսատ: էնսկես թափ տվեց

Քամին՝ որ նրանց քոքը՛հան արեց:

Ի՛նձ վրա եմ ասում է՛ն արարդ առաջը:

Ի՞նչ հարկա՛փոր ա մարտի՛ն՝ թագ, պատկը,

Քանի ցած է տեղդ ու միտքդ հանդաքո,

էնքան քեզանից հնուս կործանը, դարտ:

Ա՛խ՝ մի՛ ցանկար, մի՛՛ հորվույս օրեւը,

Որ բարձր պատվի հասնիս քիրադի:

Պատիվն, սրատահած՝ որդի են մեկ մար՝

Փուչ կանեն՝ սիրուն արեղ ու քո օր:

Ով զոռ ունի, հենց անհատի պիտի
 է քացի տալիս, հանրեմ աշքն, հոգին
 Իր արած մեղքն էլ նորս վզին դնումս։
 Օրինակ շատ կա էս մեք աշխարհումնս

Գառը մեկ շոք օր աղբբի վրա
 Զուր էր խմում, որ քուսաղապինս
 Մեկ սոված գեղ էլ էն կողմը կամաց
 Հոտ առավ, էկավ գատին մոտացածս

Բայց էլի բանը օրենքով տուց
 Բունի, ու հանկարծ գասին ձեն սովեց

«Հա՛յ դու անգգամ, վատթար կենեգանքս
 Ի՞նչպես սիրտ արիք՝ իմ խմելու ջրի
 Համն ապականել, էսպես պղտորեղ՝
 էդ մոռտառ դնչովդ՝ էսքանն ախպ, պիտի
 Սրա մեջը խառնել, փշտա՛հ կատրակ
 Նայի՛ր՝ թե ի՞նչ դատն օրի կհասնիս,
 Գլուխդ որ շտտեմ, ե՞րբ կպզենիս»—

«Քո գլխիդ դուրբան՝ մեղքս ինձ բաշխի՛ր,
 Արածս լավ տե՛ս, հետո ինձ պատժի՛ր։
 Քո ջուրն պղտորիլ ի՞նչպես կարող եմ,
 Հարիր ոտ հեռու քեզանից ցած եմ։
 Իմ հադդս ի՞նչ ա, որ էդ բանն անեմ,
 Ու քո մեծության աշքիցք բնկնիմ»—

«Թշվա՛ն՝ ուրեմն ե՛ս եմ առտ առում,
 էդպես լիրք՝ բերանդ ի՞նչպես ես ջրվումս,
 էս թողանք, անցած տարին գա՛ւ չէիր,
 Որ ինձ՝ հենց է՛ս տեղ փիս խոսք ասեցիր»

Մխրտա կատրակիցիս։

Հենց գիտես, էստեղք ես մտացած՝ էլ եմ,
 Ու դրա շիգրք մեկ օր հա՛նիլ շեմ»—

«Տե՛ր իմ և Առաված՝ էս ի՞նչ լսեցի,
 Տարիս թամամ չի. քեզ ա՛նց վնասեցի»—

«Բաս քո ախպերն էր»— «Ախպեր էլ չունիմ»—
 «Բաս խնամիդ, կամ կնքահերդ էր»— Իմ
 Ասածս տասժ է։ Ինչ որ էլ անես,

Ազգականներդ մեկը կըլեր: Ծս
Կարճ՝ քեզ ասում եմ, որ թե դու, թե ձեր
Չորանն ու շունը. բոլոր նոքարներ
Իմ թշնամին եք, արինս եք ուզում,
Որ խմեք, ու էս կանաչ տեղերումն
Ձեր քեֆին ման գաք, մեզ փշացնեք.
Բայց դուք մեր հունարն հլա տեսել չեք:
Ասոված է էս օր քեզ իմ ճանկս քցել,
Բոլորի մեղքն էլ քեզանից ուզել:—

«Ծ՞ս ինչ եմ արել, որ ինձ ես բռնում»:—
«Կարի՛ր՝ ա՛նղգամ, ձենդ, քե՛զ եմ ասում:
Գլո՛ւխ ունիմ, որ քեզ հետ շանա տամ,
Քո արածն է՛ն ա, որ ես էս անգամ
Սոված ըլելով, քեզ ձեռք եմ քցել,
Ուզում եմ ուտել, փորս կշտացնել:
Ի՞նչ իմ բանն ա, որ նստիմ, քննեմ,
Կամ մեղք հարցնեմ, կամ քեզ ազատեմ»:—

Ասեց ու գառի վզիցը բռնած՝

Քաշեց մութ մերին, ատամներն սրած:

ԱՌՅՈՒԾՆ ՈՒ ՄՈՄԱԿԸ

Խղճի վրա մի՛ ծիծաղիր,

Անճարին մի՛ վիրավորիր:

Խեղճ մարդն էլ շատ անգամ քեզ էնպես
Կկծի, որ կմնաս սևերես:

Քո գլխին շատ էլ մի՛ հավատար,

Լսի՛ր էս մասալեն, անկաջդ ա՛ռ:

Էսպես պատահեց, առյուծ թագավորն

Մոծակի սիրտը՝ խիստ խոցեց մեկ օր:

Մոծակ շահադեն մարսիլ շկարաց,

Կռիվ բաց արեց՝ հաքված, հազրված:

Կովոզն էլ ինքն էր, շվի ածողն էլ,

Թոփն էլ վրեն հաղիր, յարադ, ասպարն էլ:

Բզզալով թռավ թշնամու վրա:

Առյուծ փաղիշահն հենց իմացավ, նա

Հանաք էր անում, վրեն ծիծաղեց,
 Սայմիշ շարեց նրան, ու մնաց նստած:
 Մոծակն ի՞նչ կաներ էս հային հանաք:
 Մեկ՝ թիկունքիցը, մեկ՝ անկաջ ու աջք
 Սալ օձելով՝ նա ծակում էր, դաղում,
 Առյուծն ետալիս՝ վեր կենում, թռչում:
 էլ եղ վախտ, ֆոստանդ հենց որ ճարում էր,
 էլ եղ վեր գալիս, միսը պոկում էր:
 Առյուծի ջանը որ շատ կրակ ընկավ,
 Պռչովը դամշեց: էլ եղ ճար շէլավ:
 Ղոշաղ մոծակը արնի համն առած՝
 Սիրտն էլ նեղացած՝ էնպես բարկացած,
 Թուշ էկավ, նստեց ճակատի վրա,
 Ա՛րինը ծծեց սուրբլի սկես նա:
 Անճար առյուծը շատ էլ զոռ արեց.
 Զալը թափ տվեց, գլուխը շարժեց:
 Բայց դու ո՞չ մեռնիս: Մոծակն իր քեֆին
 նստած՝ մեկ՝ քթին, դնչին, անկաջին
 էնպես էր զարբում, որ հոգին հանեց:
 Առյուծի ճարը հենց որ կտրվեց,
 Պարկեց գետնի վրա, սկսեց գոռալ,
 Զանն առել էր ցավն, ի՞նչպես շար իր հալն:
 Գեմն ատամներն էր նա դրճուացնում,
 Գեմը գետինը շանգոում ու պոկում:
 Գոռոցն ընկել էր մեշա, ձոր ու սար,
 Թև, ոտ ունեցողն հո սասանահար
 Դլուխն առել, կորչում՝ լալով, դողալով:
 Հենց բռնես մեշեն բռնած՝ կրակով
 վառում ըլի, կամ ջրհեղեղ գալիս:
 Նոր հասած ետին վերջը աշխարթիս:
 Բայց ո՞ւմ հունարն էր էսքան դալմաղալ
 Մոծակին, որ շի կարաց դիմանալ:
 Առյուծն սկսեց գոռալ, մռնշալ,
 Գետնի վրա շոքիլ, նրան մեղա գալ:
 Խնդրեց, որ իրան հանցանքը բաշխի,
 Ու մեջընները հաշտություն ընկնի:
 Մոծակն առյուծի հալը տեսնելով,

Մեղքն էկավ, հաշտվեց, նրան ներելով:
Ջիգրը հանած ու սիրտը հովացած,
Թշնամուն էնպես քարովը տված,
Ընկավ սարեսար՝ ինքն իրան բերնով
Պատմեց իր արածն, գլուխը գովելով:—

ԱՐՏՈՒՏԸ ԻՐ ՁԱԳԵՐՈՎԸ ԱԻ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԸ*

Առակ է ասած:— Ընկերիդ խոսքին
Հավատա՛, էլի պինդ կա՛ց քո բանին:
Շատ դրուստ խոսք է, օրհնվի բերանն,
Որ էս ասել ա՛՛ բաս լսե՛նք առական:

Գարունքն որ բացվեց, Ղրերն քաղցրացան,
Սար ու ձոր ծաղկեց, դաշտք ու անդաստան
Իրանց զարդարանքն հաքան, զուգվեցան:
Սաղիկ, հոտ ու հով ամեն տեղ առան:
Ամենն էլ ուրախ ձեն ձենի տվին,
Արջը մերումը, ձուկն ծովի տակին,
Ղշերն հանդերումն, սարերի գլխին
Իրանց արևի վրա խնդացին:

Չգիտեմ՝ կամո՞վ էր, թե հենց զոռով.
Մեկ արտուտ թռչուն քեֆին նայելով.
Թռչում էր, գնում, ման գալիս սիրուն,
էլ շէ՛ր մտածում, թե էկել էր գարունն:
Քիչ էլ որ մնար, պետք էր անց կենար:
Վերջը նրա էլ բնությունը քաշեց,
Սիրտը ուզեց, որ որդոց մեր դառնար,
Չագերն եղևին քցեր ու ման գար:

Ղշին ի՞նչ պետք էր շատ մեծ թաղարեք,
Ո՛չ տուն կուզի նա, ո՛չ մեծ թանթանեք:
Բուն դրեց հարդումն, ձու ածեց, նստեց:
Մեկ քանի օրից հետո ճուտ հանեց:

* Արտուտ զշին աշխարհաբար շոքանխարուկ են ասում: Ստի նման, բայց գլխին մեկ սուր քաթուղ ունի, ու հետ ածելիս՝ փոքր թռչում ա, էլ եղ վեր գալիս, նստում: Բունը միշտ հարդի միշումն ա դնում: Մաճ. ճեղ.:

Յորենը հասավ, հնձի վախտն էկավ,

Բայց ձագերի դեռ օրը չհասավ,
Որ թռչին, գնան, ուտելիք ճարեն,
Մորն էին նայում, կուտ բերի, ուտեն:
Մեկ օր էլ որ մերն բնիցն հեռացավ,
Խրատ տվեց նրանց, ու էնպես թռավ:
«Մնա՛ք բարով՝ ասեց՝ իմ ազիզ որդիք,
Կացե՛ք դուք էստեղ, նաբաթ ա՛ մարդիք
Թե գալու ըլին, որ հարդը հնձեն,
Իմացե՛ք՝ նրանք ինչ խոսին, ասեն:
Ու ինձ ասեցե՛ք, ուրիշ տեղ ճարեմ,
Հմիկ գնում եմ, որ պաշար բերեմ»:

Հենց նա դուս գնաց, հարդի տերն էկավ,
Յորնին մտիկ արեց ու որդուն ասավ:
«Հարդը հասել ա, դու էլ ես տեսնում,
Հասկի ճիթը կախ մեր ցորնի միշումն:
Էլ վախտ չի կորցնես, էքուց կգնաս,
Մեր բարեկամներին իմացում կտաս,
Որ գան մեր հանդը, մեզ քոմակ անեն»:

Հենց խեղճ ձագերը իմացան է՛ս ձենն,
Լվլվացին ու անասս վլվլացին:
Ա՛խ՝ ո՞ւր ես մեր մեր, ի՞նչ տեղ՝ ասեցին.
Արի՛, դու հասի՛ր, ա՛խ՝ մեր հավարին»:

«Ի՞նչ ա պատահել», մերը հարցրեց:
«Ի՞նչ պետք է ըլի, հանդի տերն ասեց,
Բարեկամներին որդին գնա, կանչի,
Որ էքուց հարդը հնձվի, պրծնի»:
«Էլ ոչինչ չասե՞ց», մերը հարցրեց:
«Էստուր համար դուք հե՛ղարդ մի՛ անեք:
Թո՛ղ լիսը բացվի, հետո իմացե՛ք:
Էս ձեր կերակուրն, կերե՛ք, կշտացե՛ք,
Որդիք, ու պարկիներ: Դուք հաց կերել չեք»:

Ինչպես որ էլավ, նրանք կտկտացրին,
Գլուխ գլխի տված՝ մոր թևի տակին
Կուչ էկան ու շուտ աչքը խփեցին:
Օրը լուսացավ, բարեկամ չէկավ,
Ղուշն էլի պաշար բերելու թռավ:

Ու խեղճ երկրագործն էլ իր հանդն էկավ:
Ժած <եց> գլուխն, որդուն էլ ասավ:

«Հեռու բարեկամն, մոտիկ սուգականն
Ի՞նչպես մեկ կըլին՝ որդի՛ սիրեկան:
Աստծու անունը տո՛ւր, էքուց գնա՛,
Հորախաչորդ ու մեր խնամուն ասա՛»:—

Ղլվլոցն ընկավ մեր ձագերի մեջ:
էլի իրանց մորն ձեն տլին՝ որ հենց
էն սհաթին եղ գա, իրանց ճար անի:
«Ա՛խ՝ մեր աղիզ մե՛ր՝ արի, ա՛խ՝ արի՛:
Աղգականներին որդին գնաց բերի»:

«Հե՛չ ձեն մի հանե՛ք», մերն սլատասխանեց:
«Մի էլ վախենաք ամենևին հեչ:
Աստված հիշեցե՛ք ու էս տեղ կացե՛ք.
Քո՞ղ օրը բացվի, հետո դուք տեսե՛ք,
Աղգականն էլ իր դարդը կունենա:
Մուխանաթ մարդի մհանեն շատ ա:

Երրորդ անգամը տերն իր հանդն էկավ:
«Ամա՛ օյին են գալիս մեզ», ասավ:
Շա՛տ բարի՛ էս թո՞ղ մեզ խրատ ըլի,
Որ ումուղ շանենք էլ ուրշի խոսքի:

Ու մեր սրտումը լավ տպավորենք:
Որ մարդիս ախպելն, բարեկամն ինքն ա,
Գնա՛ սի՛լելի՛ մոլոդ ու քվերդ ասա՛,
Որ մանգաղն առնին, էքուց հանդը դան,
«Վա՛յ նրանց՝ որ այլոց ապով կմնան»:—

Արտուտն որ լսեց, ձաղերին կանչեց
«Հիմիկ վախտն էկավ, որ գնանք», ասեց:
Ձագերն էլ իսկույն մոտ էլան գլխին,
Առաջին անգամն թևերը բացին
Ու մոր եղևիցն ինչպես որ էլավ,
Հանդիցն դուս էկան, քիչ քիչ բարձրացան
Ու թռալով, ու ճովղալով
Ու ծլվլալով, ու ճթճթալով

Մվալով, գվալով
Արտի վրովը գնացին, անց կացան,
Հասան ամպի տակն, աչքից հեռացան:

ԶՎԱՐՃԱԼԻ ՈՒ ԿԱՐՃ ՊԵՏՄՈՒԹՅՈՒՆՔ

ԳԺՈՒԹՅՈՒՆ—ԿԱՏԱՂՈՒԹՅՈՒՆ—ՏԵՄԱՐՈՒԹՅՈՒՆ—ԶՎԱՐՃՈՒԹՅՈՒՆ
ԶՆՂԵՆՈՒԹՅՈՒՆ—ՓԱՌԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ—ԺԱՏՈՒԹՅՈՒՆ (ՆԱԲՅԱԶՈՒԹՅՈՒՆ)

Պարապ մարդն էլ, աշխատավորն էլ՝ եթե փող ունին ու ժամանակ, կուզեն՝ որ մի քիչ ֆիզրեները ցրվեն, կամ քեֆ անեն: Առաջինն էնդուր համար՝ որ չի՛ գիտի՝ թե ի՛նչպես իր ժամանակն ու փողը բանացնի, երկրորդը՝ շունքի շատ աշխատելուցը զորությունը հատնում ա: Միսն կուզի՝ որ ժամանակը կորցնի, մյուսը՝ դ՛հա ավելի զորություն ստանա, որ լավ աշխատի, էս պատճառով են ամեն ազգի միջում էնքան բաներ լիս ընկել, որ մարդ տեսնելիս՝ կամ ժամանակն անց կացնի, կամ սխրտը ուրախանա—ինչպես կոնիվ տալը, մուշտակոնիվը, գոմշակոնիվը, քարակոնիվը, ջիրիդ խաղալը, հավ կովացնիլը, թուղթ խաղալը, պար գալը, ծովակոնիվը, նարդին, դ՛հա շատ խաղեր՝ որ ո՛չ թիվ կա, ո՛չ հեսար: Սրանք բոլորն էլ էնպես մարդկանց համար են սահմանվել, որ չգիտեն, թե ի՛նչ անեն: Էն հո չե՛մ ասում, որ շատն էլ գինով ու քնով ա իր ժամանակը սպանում. էդ թո՛ղ մնա:

Մասխարություն անիլը, ափեխցփեխ խոսալը՝ վաղ ժամանակից սկըսած՝ էն հին ազգերի միջումն էլ կար, չույնք, հոովմայեցիք՝ որ էնքան լուսավորված էին, հաց չէին ուտիլ, եթե մոտըներին էնպես մարդիկ չըլեին, որ հայվարա խոսային, մասխարություն անեին, ուրիշ մարդի թահյ խոսային, որ հաց ուտողների քեֆը գար: Աթեն քաղաքումը մեկ ժողով կար, ուր որ 60 ընկեր էին. նրանց գործն էսպես մասխարությունն էր: Ալեքսանդր Մակեդոնացու հերը՝ Ֆիլիպպ, որ ինքն էլ էնպես մասխարեք իր դռանն ուներ, նրանց 1000 (հազար) մանեկ բաշխեց:

Սրանից դարու հունաց միջումը էնպես փորի եսիր մարդիք էլ կային, որ իշխանների տներումը հենց էնդուր համար էին կենում, որ նրանց սիլա խփեն, գլխընների ջուր, ախպ ածեն, կմճթեն, քթընների հուփ տան, վիզընների խփեն, միրքըններիցը ձգեն, ու նրանք էլ ուլի պես մկկան, իշի

պես զուան, ձիու պես խրխնջան, որ անողի քեֆը գար, էնքան անարգ էին էսպես մարդիքը, որ մեկ փոր հացի խաթեր, ինչ որ անում էին, շէին նեղանում, այլ միշտ ծիծաղում, քացի քցում, տրտինգ անում:

Դիոնիս Սիրակուսացի թագավորի մոտ էնպեսները կային, որ շունքի ինքը լավ չէր տեսնում, սրանք էլ հացի, ամանի, կերակրի վրա էնպես ձեռն ածելով էին շարժում, որ թագավորն հենց իմանա՝ թե իր աչքը լավ ատեսնում:

Հռովմայեցիք, մանավանդ կնանիքը՝ էնպես մարդիքն էին սիրում, որ քոռ լինեին, քաշալ, շիլ, քոսա, կարճ, հաստափոր, երկարաքիթ: Էսպես մարդկանց համար հատուկ բազար կար, ու բազի անգամ մեկ էսպեսին հաշար մանեթ էին տալիս: Էստուր համար շատ մարդիք իրանց երեխանց ոտ ու գուխը՝ էնպես կապում, հուփ էին տալիս, որ էսպես այլանդակ ըլի ու նրանց ծախեն, դատում անեն: Հելիոգաբալ կայսրը մեկ օր իր սուփրի վրա՝ հաստափորի, քաշալի, շիլի, կաղի, խլի ու սևի էր ղոնաղ արել. ամեն մեկիցը ութ հատու: Շատ թագավոր ու իշխան հա՛ էսպեսներին միշտ հետընդին էին ման ածում: Շատը էս օր էլ ունին: Հիմիկ էլ որ հարսանքում, մեջըսում, էսպես բաներ անում են, էն ժամանակիցն ա մնացել:

Էսպես մասխարա ու շախաչի մարդիքը շատ անգամ կոպիտ, ախմախ էին, շատ անգամ էլ էնպես սուր, խեղացի, որ թագավորի, վազըրի, իշխանի էնպես խոսք էին ասում, որ նրանով խելքի էին գալիս, բազի անգամ էլ՝ էնպես խոսքի ջառմեն իրանք էին քաշում: Ինգլիզ թագուհի Էլիսաբեթի դռանը մեկ շատ շաթուքասան յարամազը կար: Մեկ օր թագուհին հարցնում ա.— Պասի, ի՞նչ խաբար ես բերում ինձ համար քաղաքիցը, էլի իմ մեղքի դավթարը պետք է կարդա՞ս:— Է՛հ, ձեր Մեծությունը,— պատասխանեց մասխարեն,— ի՞նչս ա գնում էնպես բանիցը խոսամ, որ սաղ քաղաքըն ա նրա վրա խոսում:— Մեկ էսպես ինգլիզ մասխարա էլ էկավ

Ֆրանցուզի թագավորի մոտ: Թագավորը տարավ նրան իր պատկերի զալը ու Քրիստոսի պատկերի առաջին կանգնած, նրան ցույց տվեց. թե նա ճանաչում ա էն պատկերը, թե ո՛չ:— Չէ՛, ձեր Մեծությունը,— ասեց:— Էս միջի պատկերը Քրիստոսին ա,— ասեց թագավորը, աշու կողմինը Պապինն ա, ձախու կողմինը իմը:— Շատ շնորհակալ եմ,— ասեց մասխարեն,— որ իմ աչքս բաց արիք. շունքի ես լսել էի, թե Քրիստոս երկու ավազակի միջի խաչվեցավ, հիմիկ իմացա՝ թե էն ավազակները ո՞վ են:

Շատ երեկելի ա կարճիկ մարդկանց հարսանիքը, որ մեկ թագավոր իր դռանը՝ քեֆի խաթեր անիլ տվեց: 1710 թվին էր՝ որ երկու կարճիկ (թզուկ) հարսն ու փեսա՝ մեկ իրեք ականի կառեթում նստած՝ քաղաքումը ման էին գալիս, որ ղոնաղներին կանչեն: Կառեթի առաջին մեկ ձի էր լծած,

վրիցը շալ շալ ճոթեր կախ, երկու ձիավոր էլ առաջներին էին գնում: Մյուս օրը հարսն ու փեսա գնացին ժամը՝ որ պսակվին. նրանց մարշալը (հարսանքի զխավորը) էլի մեկ կաբճիկ էր, ձեռի գավալաւը ճոթով, աղլիններով զարդարած: Առաջներին սա էր գնում, հետո հարսն ու փեսա, հետո թագավորն ու իր բոլոր մեծամեծքը ու 72 կարճիկ, մարդ ու կնիկ, որ շատը 1000 վերստ ավելի տեղից բերել էին, որ էս հանդեսումը գտնվին:

Նրանց զլխի թագը թագաւորը ինքն էր բռնել, Հարսանիքը մեկ մի-նիստրի տան էր: Կարճիկների շորերը բոլորը ֆրանցուզի շոր էին: Հարսը մեկ սեղանի վրա էր նստած, փեսեն՝ մեկ, պլիւնների վրա կամար էին շինել: Մեկ կարճիկ մարշալ ութը կարճկի հետ կաներին աղլուխ կապած՝ ղոնաղներին ղուլուղ էին անում: Էնպես ուրախ էին նրանք, որ հենց իմանաս՝ թե աշխարքի թագավորութունն իրանցն ա: Թագավորն ու իր մեծամեծքը, էլչիք, տան պատերի տակին նեղ սեղանների վրա նստած՝ նրանց մտիկ էին անում, ու քեֆ անում: Մանավանդ որ սկսեցին պար գալ, աչք պետք էր՝ որ թամաշ աներ: Որի ոտներն էին ծուռը, որը հաստափոր, սրը մեծ անկաջանի, որի պտոշները կախ, սրը կուզ, որի շլինքը փորն ընկած: Մինչև 12 սհաթը գիշերվան էսպես քեֆ արին: Հարսն ու փեսի տեղը թագավորի իր օթախումն էր շինած: Կարդացժողը կարծեմ՝ ինքն էլ կուզեր, որ էսպես հարսանըքին թամաշ աներ:

Շոալութունն ու ժլատութունն էլ պակաս գծութուն չեն: Հոռվմայեցիք՝ որ առաջ էնպես հասարակ էին ապրում, հետ ժամանակի, երբ որ խազինա ճարեցին, էնպես գժվեցան, որ Աստված հեռու տանի:

Մեկ իշխան մարդ թաղելիս՝ նրանց քրակոնիվն էնպես էր, որ հագստը մարդ տեղն ու տեղը մնում էին, էսպես կոնիվ ուրիշ վախտ էլ էին անում, որ խալիսը ուրախանա: Ինչքան շատ էր արին թափում, ինչքան շատ էլին ա՛խ ու ո՛խ քաշում, էնքան շատ էր խալիսը մխիթարվում, էնպես անսիրտ էին: Բայց թե ի՛նչքան էր սրա խարջը, ո՞վ կարա հետար անիլ: Մեկ գերու գինը էն ժամանակը տեսներկու հազար մանեթ էր, ուրեմն թո՛ղ լսողը մտածի, թե 100 կամ 1000 մարդի գինը ի՛նչքան կըլեր:

Լուկուլ զորապետը հրամայեց՝ որ մեկ լիճ հանեն՝ որ միջումը ծովի ձուկը պահի: Էստոր համար սարեր ճղիլ տվեց, խանդակներ շինել տվեց՝ որ ծովի շուրը ինքն իրան գա էն տեղ: Էնպես գժվել էին հոռվմայեցիք էս ժամանակին, որ մեկ երկու ֆունտանոց ծովի ձկանը 200 մանեթ էին տալիս, առնում: Մեկ հոռվմայեցի Հիրցիոս անունը՝ մեկ լիճ ուներ ձկան, որ տարենը շորս հարյուր հաղար (400.000) մանեթ էր նստում նրան, բայց խեղը դճա շատ էր: Էս Լուկուլ զորապետին մեկ բարեկամ մարդ խնդրեց՝

որ հարյուր շոր տա թեատրի համար. նա հինգ հազար շոր տվեց՝ որ ջոկի, որը լավն ա, էն վերցնի:

Խալխին զանազան թամաշեք շհանց տալը՝ դառել էր նրանց համար խաղ: Էս անում էին, որ խալխի աչքին դուր գան: Պամպետս զորպետը հրամայեց՝ որ մեկ թեատրը շինեն: Մեջը բոլոր մարմառ արձաններով լիքն էր ու քառասուն հազար (40.000) մարդ կմտնեին: Հինգ, վեց օր իրար վրա զանազան խաղեր էին էստեղ ցույց տալիս, թրակոիվ, մարդակոիվ, խաղ են ասում, պար գալիս: Բաղի անգամ 600 շորի, էնքան էլ ձի, էշ, մարդ՝ մեկ տեղ էին դուս գալիս: Գազանները կովացնելիս՝ 30 ֆիլ ու 100 առյուծ դուս էկան, ու բոլորն էլ իրար կոտորեցին:

Մեկ քանի ամիս խալխին քեֆ նշանց տալու խաթեր Ալավբուս անուն հոռվմայեցի մի, էնպես մեկ թեատրը շինել տվեց, որ ութսուն հազար նստելու տեղ ուներ, իրեք հարյուր վաթսուն սյուն, մարմառից շինած, ու իրեք հազար պատկեր ու արձաններ կար միջումը: Հաղար տարի կարող էր մնալ, բայց հենց մեկ քանի ամիս անց կացավ, էլի քանդիլ տվեց: Մեկ հոռվմայեցի էլ երկու էնպես կիսաթեատր շինիլ տվեց, որ մաշիններով կարելի էր պտտել, իրար կպցնիլ, ու էլ եղ հնաացնիլ: Արեգակի շողքը խաս ու դումաշով էին փակում, ու խալխին հովացնելու խաթեր՝ էնպես մաշիններ էին շինել՝ որ գինին, վարդաջուրը անձրևի պես էր կանգնողների վրա գալիս: Տրայանոս կայսրը՝ որ էնքան գովում են, հարյուր տասն իրեք օր իրար վրա կոիվ տալ տվեց: Տասը հազար մարդ ու սրանից դհա ավելի անասունք, գազանք մնացին տեղն ու տեղը մեռած:

Մեկ նոր գործ ճարելիս, երևելի մարդիքը էնպես մեկ ճաշ պետք է տային, որ ութսուն հազար (80,000) մանեթ էլ ա նստեր իրանց: Էսպես մեկ հացկերութումը՝ հենց մենակ եգիպտոսիցը բերիլ տված վարդը տասը հազար (10,000) մանեթ էր նստում: Անվանին Հուլիոս Կեսար մեկ օր որ հաղթաթյունից եղ դարձավ Հոռվմ, հինգ օր քաշեց էս հանդեսը: Ամեն մեկ հասարակ սալդաթ վեց հարյուր, ամեն մեկ հասարակ մարդ՝ քսան մանեթ պարգև ստացավ: Բոլոր խարջը հարիր միլիոն մանեթից ավելի էր, բայց էլի իննսուն միլիոն մանեթ էլ՝ խաղինեն ածեց:

Սրանից եղը մեկ քանի շաբաթ իրար վրա՝ թամաշեք էր, որ տալիս էին: Ահագին խանդակներ էին փորել, որ ինչպես ծովի վրա՝ կոիվ տան: Վերջը մեկ ճաշ տվեց, որ բոլոր խալխը հրավիրած էին: Քսան երկու հազար տան նստած՝ հաց էին ուտում. ամեն մեկ տան՝ տասը կարաս հենց գինի էր դրած: Շատ մարդ ոտի տակի մեռավ: Մյուս ուտելիքը թողանք:

Մեծ պատիվ էր էն ժամանակը՝ շատ ուտիլն ու խմիլն: Աղիզ պահած մարդիքը՝ գլխներին ոսկու թոզ էին ածում, որ դեղին մազ ունենան.

մաշկըները անգին մարգարտով ու ջավահրով էին կարած: Գլուխ, երես անուշահոտ ջրերով ու յուղով էին լվանում, շատ անգամ լեղանում էին միջումը: Հաց ուտելիս՝ էնպեսը կար՝ որ տասն անգամ շորերը փոխում էր: Մեկ փիլիսոփա մարդ՝ անունը Սենեֆա, որ էսպես բաներից պետք է հեռու կենար, ինչպես ինքն էլ գրել ա, որ մարդ քանի հասարակ ապրի, էնքան բախտավոր է, երբ որ մեռավ, հենց մենակ հինգ հարյուր սեղան եղ քցեց, որ ամեն մեկի գինը քսանը հինգ հազար մանեթ էր: էս ի՞նչ ահագին գումար ա: Տե՛ս՝ թե մյուս բաներն ի՞նչ կըլենին:— Նեւոն թագավորի կնիկը՝ ալֆեն օր հինգ հարյուր իշի կաթնում էր լեղանում, որ փափուկ մորթի ունենա: Կնանոնց մյուս զարդն ու զարդարանքն էլ չեմ ասում:

Բաղնսների վրա հո՛՛ անթիվ գումար էին խարջում: Գաւաբալլա կայսեր բաղնիսը էնպես հիանալի էր, որ բոլոր օթախները մարմառից էր շինած, ոսկե ջահեր ամեն տեղ. անգին արծառներ, էրծաթի լուլեքանցով էր ջուրը ներս գալիս, հազար վեց հարյուր մարմառի աթոռ կար շինած նստելու համար, ու քսան հազար մարդ միջումը կտեղավորվեր:

Դեռկղիտիանոս կայսեր բաղնիսի վրա քառասուն հազար քրիստոնյա գերի յոթը տարի բանել, երեսուն հազարը մեռել էին: Ամեն մարդ կարող էր լեղանալ: էնքան սոխախ ու սննդ կային, որ էլ թիվ չուներ: Փիլիսոփաքը իրանց տեղն ունեին, գիտունքը՝ իրանց, գրքատունը միջին գրքերով լիքը: Պատկերահանն ու ուրիշ ճարտարագործքը՝ իրանցը, մեջը պատկերներով, արծառներով լիքը, ու խալիսի համար էլ՝ էնպես էր շինած՝ որ միջումը կարեխին կռիվ տալ, թևատր խաղալ, պար դալ և այլն:

Նեւոն կայսրը՝ էնպես մեկ զալ ունեի շինիլ տված, որ օջոռքն ու պատերի կեսը՝ նրա սեղանի վրովը՝ երկնքի պես պտուտ էին գալիս, որ տարվան չորս ժամանակը ցույց տալիս. ամպը գոռում էր, անձրևի ու կարկտի տեղակ՝ անուշահոտ վարդաջուր էր վեր թափում: Հելիոգաբալ կայսրն էլ էնպես մեկ զալ շինել տվեց, ամա անուշահոտ ջուրը՝ էնպես սաստիկ էկավ՝ որ մեկ քանի ղոնաղ՝ հոտիցը խեղդելեցին: էս տխմարը՝ իրան օթախիցն սկսած՝ մինչև էս զալը, որ հենց բունիր՝ թե հինգ ոտ ճամփա չէ՛ր ըլիլ, ու միշտ կառեթով էր գնում, գալիս, բոլոր ճամփեն ոսկեփոշի էր շաղ տվել, որ ոտը գետնին չդիպչի: Նրա սեղան, աթոռ, սնդուկ, ու բոլոր տան հաջաթները՝ ոսկուց էր շինած: Շորերը անգին ջավահրով կարած, բայց էլի, մեկ շորը՝ երկու անգամ չէ՛ր հագնիլ, մեկ մատանիքը՝ երկու անգամ չէ՛ր դնիլ: Ինչ թախում ունեի, ոսկուց էր, ու ամեն իրիկուն, ինչ ամանի վրա ու ընչով որ հաց էին կերել, բոլորը ղոնաղներին ու ծառայիցն էր բաշխում: Իրան սաղաթներին էլ էր՝ էս ամաններիցը, կամ ջավահիր, կամ մեծ գումար բաշխում: Նրա ձկան լիճը՝ վարդաջուրով էր լիքը: Կավ ձկները չէին ուզում,

ամա ինքն էնպես էր ուզում, ի՞նչպես պետք է անեին: Նրա խանդակները՝ ծովի կռիվ տալու համար, գինով էր լիքը:

Նրա ճաշին էնպես կերակրներ էին գալիս սեղանը, որ ամեն մեկը երեսուն հազար մանեթ էր նստում: Բոլորը էնպես դշերի լեզվիցն էր շինած ըլում, որ հետու երկրներից էին կալնում, բերում, կամ նրանց ղղիցը, որը բլբլուլի լեզվից էր, որը ֆաղանի, որը սիրամարգի, որը փափագեի, որ Հոովմ չէր գտնվում: Շատ անգամ նրա շներին բաղի ջիզյար, ձիանոցը՝ շամիչ էին ուտացնում, ձիանը լավ ֆոնշացնում, չէին ուզում, ամա տերն էնպես էր ուզում: Ղոնաղ մարդ ու կնիկ ի միասին էին նստում, մեջըներումը առյուծ էր կապած ըլում, կամ դափլան, ատամները հանած: Շատ անգամ նոքարներին մեծ ծեծ կարասներ էր բաշխում, ամա մեջըները օձ ու կարիճ լիքը: Բավական <է> հին ժամանակիցը, նոր ժամանակիցն փոքր պատմենք:

Մեծ մոզուլն կամ Հնդստանու կայսրը՝ երբ էն հարուստ երկրները առավ, էնպես փառքի մեջում էր կենում, որ չի՛ լսված: Ավրենգ Չեք կայսրը շափը կորցրեց, էնպես էր նստում, վեր կենում: 1647 թվին մեկ միլիոն սալդաթ՝ մենակ իր փողովն էր պահում, ուրիշ տեղից չէ՛ր վերցնում: Հինգ հարյուր ավելի ֆիլ ուներ կռվի համար: Էս ֆլերի նստելու տեղերը՝ արծաթից, ոսկուց ու ջավահրից էին շինած:— Էնքան ոսկե, արծաթե, մարգարտակապ, ջավահրաշեն յարաղ ասպաբ կար նրա խազինումը իրար վրա ածած, որ հետաքի տակ չի՛ կարելի քցել:— Ագրա քաղաքումը՝ մեկ ոսկեշեն բրջի միջում՝ հարյուր ութսուն միլիոն մանեթի՝ մենակ ակնեղեն ու ջավահրեղեն կար, ֆլի, ուղտի, ձիու և այլն ձևով շինած: Վաթսուն միլիոն մանեթի՝ նրա տան՝ ոսկեշեն ու արծաթեշեն հաջաթներն էր: Երեսուն ու վեց միլիոն մանեթի՝ նրա տան փարդեքը, խալիչեքը և այլն: Տասն ու հինգ կես միլիոնի՝ նրա բամբակե հանդերձեղենը: Քսան միլիոնի՝ նրա ձիու, ֆլի յարաղը, դաջարեքը և այլն: Հիսունը հինգ միլիոնի՝ նրա թուր, թվանքը, մզրախը, թամբը, օրզանգուն, լգամը — ութսուն հազար ձեռագիր գրքերը քսան միլիոնի: մյուս մանրամասը բաները թողանք, հենց էս հետաք անենք, ջամը կանի՝ իրեք հարյուր ութսուն ու վեց ու կես միլիոն մանեթ: Էսքանը դեռ մեկ քաղաքում ուներ, բաս մյուս քաղաքների խազինեն ինչքան կըլեր. բաս նրա տները, բաղերը, շունքի էսքան բաները հենց էնպես անօգուտ ածած էին, ու միմիայն փառքի համար էր: Էս անպիտան թագավորը թախտ ունենալը խիստ շատ էր սիրում: Շատն ուներ, ամա նրանց միջին մեկը կար սիրամարգի ձևով շինած, ոսկեկուռ ու ջավահրապատ՝ ու նրա դինը յոթանասուն ու հինգ միլիոն մանեթ էր:

Իր ծննդյան օրը մարդամեջ էր դուս գալիս էս կես Աստվածը, թե ի՞նչ թաղարեքով, ի՞նչ փառքով, թո՛ղ մտածողն իմանա: Մեկ թանկագին վրանի միջում՝ մեկ կշիռ էր կախ տված. էս կշեռքի թայերը զուտ ոսկուց էր շինած ու ջավահրապատ: Կայսրը ակնով, ջավահրով զարդարված՝ դուս էր գալիս ու իր մեծամեծքը առք, փառք առաջն էին գալիս: Կշեռքի մեկ թայումն ինքն էր նստում, մեկ թայումը տոպրակներով լիքը ոսկի ու արծաթ. էս վերցնում, տեղը անգին քարեր ու զուտ ոսկի էին դնում, էս էլ վերցնում, տեղը զառ ճոթեր, հաց, մեղր ու եղ էին դնում, որ թագավորի ծանրությունն իմանան: էս ինչ որ թագավորի հետ կշռել էին, պետք է խալխի միջումը բաժանեին,— բայց սուտ — աչքըները թող էին փշում ու բոլոր ուստությունով զրաղ քաշում: Բանի միտքն է՛ս էր, որ իմացվի, թե կայսրը էս տարի դհա ավելի ծանրացել էր: էստուր վրա խալխը ծափ տալիս՝ քեֆ էր անում:— էս որ պրծնում էին, էն ժամանակը թագավորը թախտն էր վեր ըլում ու ոսկե ամաններով բաղամ, ընկույզ ու զանազան պտղներ բոլոր ոսկուց շինած բերում էին առաջը: Թագավորը իր ձեռովը ցրվում, իր մեծամեծքը հավաքում էին: Տեսնողը կամ լսողը կզարմանա, թե էս ի՞նչքան առատություն էր, բայց սուտ — բոլորն էլ փուշ էր, բարակ տրծաթից շինած ու երեսըհանց ոսկեջրած, էնպես որ մեկ եվրոպացի հեսաք ա արել, հաղարը՝ հարյուր ոսկի շածեր: էնպես էին կենում Հնդստանու թագավորքը, որ հիմիկ փշացել, գնացել, երկրներն էլ ինգլիզի ձեռին է մնացել: Ո՛ւր թողանք Ամերիկու, ասիացվոց մյուս թագավորաց հարստությունն ու փառքը, բայց ով աշխարթիցս մեկ բան տանի հետը, թող նա պարծենա:

Հիմիկ Եվրոպիուցը իոսանք: Գոռոզն Վալլենշտեյն՝ որ Ավստրիո թագավորի զորապետն էր ու երեսուն տարի նեմեցի երկիրը կոխվ տալով քանդեց, որ լուտերի հավատը կործանի ու կաթոլիկի օրենքը հաստատ պահի, շունքի նեմեցի շատ փայլ լուտերական էր դարձել, էս զոբապետը՝ որ իր թագավորին էլ սայմիշ չէր անում, երբ իր գործը թողեց, էնպես տներ, ամարսթներ շինել տալ տվեց, որ նմանը չկար: Մենակ իրեք հարյուր ձի ուներ գոմումը կապած. բայց ի՞նչ գոմ, մեկ հոյակապ ամարաթ: Ախոռները մարմառից էր. միջումը շաղրվաններ. տակը պղնձից շինած: Օտը հարյուր տեսակ կերակրից պակաս չի՝ պետք է ըլեր նրա ճաշը: Վաթսուն ազնվական տղա՝ մախմուռ ու ոսկեթիկ շորերով զարդարված՝ նրա սուփրի վրա դուլլուղ պետք է անեին. հիսուն թիկնապահ սալդաթ նրա տան դարավուն էին: Նոքարներին, ֆառաշներին, նրանց հաքուտին հո՛ էլ խելք չի՝ հասնիլ: Կայսեր դռանը էնքան չկար:

Քանի դեռ երկրորդ անգամը էլի զորապետութունը չէ՛ր ստացել,

տարին շորս հարյուր հազար մանեթ եկամուտ ուներ: Էն ժամանակին անթիվ գումար էր էս: Ինչ ժամանակ որ թագրար թագավորի ղոնշունը ձեռի տակն առավ, Փրագ քաղաքիցը դուս գալիս՝ հետն ուներ տասնըշորս վեց ձիանի կառեթ, քառասուն ազնվական, հարյուր քսան ծառա, տասը բալարանչի, բալարանները ոսկուց շինած: Բոլորը իր գլուխը շհանց տալու համար էր, լունքի ինքը կաշի շորը հաքին, կարմիր արեն ուսին քցած՝ էնպես էր նրանց առաջին ձիու վրա գնում: Չորս քամերղեր իրանց փածերովը՝ միշտ պետք է նրան ծառայեին:

Նրա մարդիքն էլ սկսեցին շոալլութուն անիլ: Մեկ պուկովնիկ օրը յոթանասուն տեսակ կերակուր էր ուտում: Սալղաթները գինով ու պիվով էին ջանները լվանում: Էս անօրենները փոքր ժամանակի մեկ միլիոն ու կես մանեթ թալանեցին, որ էն ժամանակը անթիվ գումար էր ու չէին գիտում ամբարտաճանութունից՝ թե ի՞նչ անեն: Էն թագավորները՝ որ ուզած փողը չէին կարում նրա աֆիցերներնիս տալ, պետք է գեղեր բաշխեին նրանց, ու մեկն էլ ա չէր կարում նրանց առաջին ծպտալ: Նրա ամարաթի մոտ՝ մեկ սել չէ՛ր կարող անց կենալ, մեկ բարձր ձենով խոսք չէ՛ր լսվիլ, էստուր համար դարավուլ էր կանգնած: Մեկ թագավորի որդի էկավ՝ որ նրան տեսնի. քեֆ շհանց տալու խաթեր՝ հրամայեց՝ որ երկու դասթա ղոնշուն իրար հետ կուլին. շատը մնացին մեռած: Սա էլ էնպես արեց, ինչպես մեկ Հնդաստանու թագավոր, որ՝ մեկ եվրոպացու խաթեր, որ նրան մեկ քանի շուշա ոռմ էր բաշխել, հրամայեց՝ որ իր մարդիքը կոխվ բաց անեն. շատը մեռան. Եվրոպացին խնդրեց, որ կոխվց վերջացնի ու էն խեղճերին խնայի, թագավորը պատասխանեց.— ի՞նչ կա որ, սրանք իմ ահաթն են:

Իշխանն Պոտեմֆին՝ էկատերինե թագուհի սիրելի գորապետը շորս ամսումը մեկ միլիոն, երկու հարյուր հազար ուրբլի էր խարջել, մեծակ ճաշի վրա: Նրա հասարակ ճաշը ութ հարյուր ուրբլի էր նստում. նրա ստերլետ ձկան կերակուրը՝ որ շատ սիրում էր, իրեք հարյուր ուրբլի: Մեկ բալուն հինգ, վեց ուրբլի էր տալիս, թեև ինքը չէր ուտում, ամա շատ անգամ սաղ ծառը առնում էր:

Էսպես բաներում ինգլիզները դհա ղոշաղ են:

Կարլ Հինգերոդը ինգլիզի թագավորը՝ իր փառքը հաց տալով էր ուզում իմաց անիլ: Նրա ամարաթումը՝ օրը ութսուն ու վեց սեղանի վրա հաց էին ուտում: Իր սեղանի վրա քսանութ տեսակ կերակուր էր գալիս, թագուհի՛ն սեղանի վրա՝ քսանը շորս. շորս մյուս սեղանների վրա՝ տասնըվեց. մյուսների վրա էսպես կարգով, որը շատ, որը քիչ. ու տասնիրեք վերջի սեղանների վրա, ամեն մեկին, երկու երկու տեսակ: Գինին ու պի-

վոն ջրի պես էր գնում: Տարին նրա տանը մասրաֆ էր ըլում: Հազար հինգ հարյուր եզը, յոթը հազար ոչխար, հազար երկու հարյուր աչառ, իրեք հարյուր գոչի, չորս հարյուր ֆորթ, յոթը հազար գառը, իրեք հարյուր խոզ: Մյուս բաները թո՛ղ մտածողն իմանա:

1470 թվին Գեորգ Ա <Ուաչիներ> Յորկ բազաթի եպիսկոպոս նստեց: Էնպես էր սովորութիւնը՝ որ նոր տեղ ճարողը՝ պետք էր հաց տար: Ինչքան ինզլիզի իշխան մարդ կար, էս օր էստեղ կառավարիչ էին: Հազար ծառա, վաթսուն երկու աշպաղ, հինգ հարյուր տասնը հինգ սպասավոր էին կարգել: Էս մեկ հաց տալումը մսխվեցավ. ութսուն եզը, հազար ոչխար, իրեք հարյուր խոզ, էնքան էլ ֆորթ, իրեք հազար բադ, երկու հարյուր վերի էծ, չորս հարյուր պախրա, իրեք հարյուր սիրամարգ, վեց հարյուր կոտնգ ու ֆազան, հազար ջրի դուշ, չորս հազար սիպտակ ալապստրակ: Ձուկն ու գինին, պիվոն չքցենք. հազար հինգ հարյուր պիրոզ (բաթա), հինգ հազար չորս հարյուր աման՝ հենց ժիւն ասած՝ կերակրիցն էկավ սեղանը:

Տասնըհինգ տարի չի՛ ըլի՛ մեկ երևելի կնիկ՝ ինզլիզի թագավորի որդուն իրիկնահաց տվեց. ամեն բանն էն կողմը դնենք, հացը որ կերան պրծան, իրեք հազար մանեթի՛ մենակ միրգ մեջ բերին:

Ասենք՝ թե էս բաները փորի ու աշքի համար ա, էլի մեկ բան ա, ամա լսողը ի՞նչ կասի, որ իմանա՝ թե լուսավորյալ մարդիքը շան համար էլ են խարջ ընկնում: Լսող՝ ի՞նչպես ես կարծում, ինչ կուզե որ անգին շուն ըլի, մեր միջումը ո՞վ նրան տասը մանեթ կտա, կառնի: Տասը մանեթ՝ մեկ արջի մեկ օր մեկ մանեթ տվի, մինչև էս օր էլ սիրտս ցավում ա, ամա հիմիկ անկաջ անենք, թե շներն ի՞նչ թագավորութիւն են անում: Մեծ Տրիգրիխ Պրուսսիո թագավորը մեկ սիրեկան շուն ուներ, որ սատկեց, վրեն մարմառից քար քաշիլ տվեց: Էս ո՛չինչ. սա հլա թագավոր էր, բայց ի՞նչ անենք, որ բազի ինզլիզ մեկ շանը երկու, իրեք հարյուր մանեթ ա տալիս, առնում: Մեկն էլ ըլի, գլուխը քարը, շատը էսպես թանկագին շներիցը՝ ամարաթներ ունի լիքը: Հերցոգ Ռիխմոնդի շների ամարաթը վաթսուն հազար մանեթ նստեց: Քեդֆորդ իշխանի շների ամարաթը՝ չորս հարյուր հազար մանեթ: Թովլեյ իշխանի շների ամարաթը մեկ մեծ քաղաքի չափ կա. էնքան շուն, ու էնքան նոքար կա մեջըներումը: Շատ մեծ գրաֆ, իշխան՝ ուրիշ տեղ էնպես տուն չունի, որ միջումը կենա: Տորսիցը եղ դալիս, հատուկ բազնիս ունին, ու նրանց միջումը լեղացնում են: Ինչ զարդ ասես, կա էս տեղ:

Չի՛ պետք է մտածել՝ թե մենակ ինզլիզներն են էս պակասութիւնը գործում: Մեկ ֆրանցուզի իշխանի աղչիկ, շունը որ սատկեց, սուք նստեց ու ծանոթ, բարեկամք գնացին մխիթարելու: Մեկ նեմեցի իշխանի աղչիկ

էլ՝ էնքան էր սիրում իր շներին, որ նրանց համար ջոկ մատուտ էր շինել տվել: Շունը սամկելիս՝ դագաղով, պատվով էին տանում, թաղում: Մեկ օր սրա մեկ շունը սատկեց, ու իր դարավաշների մեկը սուք չէր անում վրեն: Ասեղն առավ, նրա միսը ծակծակոտեց, ու տեղը վառած զմուտ ածեց, որ էրվի, կսկծա: Հայտնի բան ա, որ ողորմելիքն սուքի տեղ, ոտներն էլ էր քարերին ծեծում, գլուխն էլ, ամա էլ անկաջ անող շի՛ կար: Էս էլ քո լուսավորած, ուսումն ատած մարդը: Ի՞նչ ուսումն, որ մարդի սիրտը դժոխք կըլի:

Շան սերը թողանք, հիմիկ ուրիշ բան խոսանք: Ո՞վ ա լսել թե քամուզուքյունն էլ մարդի կգժվացնի. գինին, արաղը, հեսարի. ամա թամուզուքյունը, թամուզուքյունը:— Անգլիա՝ մեկ քանի տարի կըլի, մեկ մարդ կար, անունը էդմանդ. էս պատվելին՝ էնքան տուն ուներ բռնած քրեհով, ինչքան ամիսը օր ունի, այսինքն երեսուն ու մեկ տուն: Ամեն տան թախումը ջոկ էր. շորերիցը բռնած գնաս կառավաթը, յորդան դոշակը, ծառեքը, աշխանեն ու ինչ որ տանը հարկավոր ա: Օրը մեկ տուն էր փոխում. շորերը հո՛ օրը հինգ վեց անգամ: Առավոտը կանուխ՝ վարդաջրով իրան լավ լվանալ էր աւալիս ու անուշահոտ կնդրկով, խնկով ծուխ տալ տալիս. հետո գնում էր բաղը ման գալու, շունքի ամեն տուն մեկ բաղ էլ պետք է ունենար. ուր հովը նրա թեթև շորերի մեջը պետք է մտներ ու նրան հովացներ: Ձմեռը շունքի էլ բաղը չէր կարող գնալ, ծառեքն էին նրան՝ փութսն առած՝ հով տալիս: Մեկ նուրբ քող ուներ շորերի վրա հաքած, որ վրեն թոզ չի՛ նստի: Առավոտը նհար անելիս՝ չալը մեկ ոսկե լուլով էր ծծում, որ թոզ չի՛ մտնի բողազը: Էստուց եղը կարդում էր: Գրքերն էլ թամուզուքյան վրա էին խոսում, որ էլի առաջ ծուխ էր տալ տալիս, հետո ձեռն առնում: Ամեն ճաշի ութ տեսակ կերակուր էր նրա կերածը: Ամեն մեկ կերակուրը՝ մեկ ջոկ օթախում էր ուտում: Հենց մեկն ուտում պրծնում էր, տեղիցը վեր էր կենում, ձեռները լվանում, բերանն ողորդում: Էսպես ութ անգամ էս հանդեսը կատարում էր: Էստուց հետո էլի իր քողը քցում, պարկում էր: Գոշակը փուշկից էր շինած ու իստակ օդով լիքը: Վեր էր կենում թե չէ, էլի շորերն էր սկսում փոխիլ:— Մտաը էկողիցը հեռու էր կանգնում, ու քողը քցած՝ նրա միջովն էր հետը խոսում, որ իրան շունչ չի՛ դիպչի: Ամեն մեկ դուս գնալիս՝ պետք է լեղանար:

Էլի էսպես մի՛ իմանաք, թե հազար տարի ապրեց, հիտուն տարուց եղը մեռավ: Մեր գեղըցոնց շատը հարյուր տասը, հարյուր քսան տարի էլ են ապրում ու կերածները, հաքածները հայտնի ա, թե ի՞նչ ա ու ի՞նչ աշխատություն ունին:

Հիմիկ էլ նաքյազուքյան (ժլատության) գժերի վրա խոսանք:

Ժոն էլվես Ինգլիզը՝ որի հեր<ը> պիվո ժախող էր, մորիցը վեց հարյուր հազար մանեթ ժառանգեց մեռնելուցը եղբ, որ հենց բռնեա սովիցը մեռավ: Մեկ էսքան գումար էլ՝ քեռուցը մնաց նրան, անունը Հառվեյ էլվես: Սրան տեսնելու գալիս՝ մեկ ղոնաղխանում վեր էր գալիս, հին, կտրատված շորեր հաքնում, մուռտառ, կարկատած գուլքեք, ու էսպես էր գնում մոտը: էսպես նստում էին երկուսն էլ բուխարու առաջին, որ մեկ կտոր փեղ էր էրվում միջումը: Գանգատ էին, թե մարդիք չափիցը դուս փող են փշացնում ու շուտով քուն էին մտնում, որ ճրագի փող չտան: Ժոն գիտեր, որ իր քեռու մոտ փորացավ կրնկներ՝ թե սոված էր էկել նրա մոտը, առաջ փորը լավ պնդացնում՝ էնպես էր գալիս: Քեռին հենց իմանում էր՝ թե քիչ ուտիլ գիտի, էս չափավորության համար՝ նրան դժա ավելի էր սիրում: Նա որ իննսուն տարեկան դառավ, մեռավ, ու մեկ միլիոն ու կես մնաց ժոնին:

Հենց քեռին մեռավ, Ժոն սկսեց լոնդոնումը որ տեղ որ մեծ մարդ կար, նրա հետ թուղթ խաղալ: Տանում էին, իսկույն տալիս էր, ինքն էր տանում, մեկն էլ ա չէր տալիս: Վերջ ժամանակի, ղորդ ա, շատ նաքյաչ, ժլատ էր, ամա մեկ պարտքատերի էլ ա չէ՛ր ասիլ՝ փող տո՛ւր:— Առաջ Ֆորսի ձիանք ու շներ էլ էր պահում: Սաղ գիշերը թուղթ էր խաղում, ու շորս հինգ սհաթին առաւոտը՝ ցեխ, տիլ կիշորելով գնում էր իր Ֆորթերի առաջը՝ որ գեղիցը քաղաքն էին բերում,¹ որ ծախեն ու ղասաբների հետ անձրևում, ցրտում կանգնած՝ մեկ գրոշի համար ուզում էր արին վեր ածի: Ծամփա գնալիս՝ մեկ տեղ էլ ա չէր մտնիլ, որ փող չի խարջի: Մեկ քանի կտոր շոր հաց, մեկ քանի պինդ խաշած ձու ջիբումն ուներ: Զիուն խոտ չէր առնիլ, պատերի տակի վեր թափած կրճեմն էր նրա ջանը: Ինքն էլ հացի հետ ջուր կիմեր: Նրա ծառեն, որ էլի նրա օրինակի մարդ էր, շորս սհաթին էր վեր կենում, ու կովերը կթում, իր աղի նհարը պատրաստում, հետո շորը հաքնում, ձիանը թամքում ու գնում էին Ֆորս: Ֆորսից եղբ ձիանքն էր թիմարում, հացը քցում, ղուլլուղն անում, ձիանոնցը եմ տալիս, էլի կովերը կթում, հետո ութը ձիու համար դարման կոտորում — էլի տերը չէ՛ր բավական ու նրան պարապ շուն էր կանչում, որ նհախ տնդն էր փող առնում: էսքան ղուլլուղի համար՝ ողորմելին տարին քսանը շորս մանեթ էր ստանում ու աղի մահվան օրը՝ սաղ օրը սոված փորով դես ու դեն ման էր գալիս:

էսքան նաքյազ մարդ էր էլվես, ամա շատ անգամ ահագին գումար էր փոխ տալիս ուրըշին: Մեկ անգամ ձի չափ գցելիս՝ որ Ինգլիզները շատ սիրում ու մարջով են չափ քցում, մեկին քառասուն երկու հազար մանեթ բաշխեց, որ տանի իր մարջը: Մեկ քահանայի հետ էր գնացել էն տեղ՝

առավոտը սհաթի օխտին: Խեղճ քահանեն էնպես էր կարծում՝ թե մեկ տեղ էլ ա նհար կանի, բայց դու ո՛չ մեռնիս: Հետո ֆիքր արեց՝ թե ճաշին էլ ա քաղաքումը մեկ տեղ կերթա, հաց կուտի, նհախ — շորս սհաթին քուհանեն՝ որ ճարը կտրվեցավ, ասեց՝ թե հավեն շատ փիս ա ու իրան նեղացնում ա: էլվես իմացավ, որ ինչ խաբար էր, շիբիցը մեկ գաթա հանեց, որ հինգ ամսա կըլեր ու ուտելիս՝ գովում էլ էր անիրավը, թե հենց գիտես, թե երեկվան թխած ըլի. կեսն էլ քահանին տվեց:

Բայց էլի շատ թամուզ, արդար ու կամակատար մարդ էր, նրա փողումը մեկ հարամ փարա շկար: Մեկ օր ֆորս անելիս, մեկը սաշմով նրա երեսին խփեց:— Աչքդ լի՛ս, պարո՛ն,— ասեց նա,— ես գիտեի, որ մեկ բանի պետք է խփեիր:— Մեկ քանի որք պառա՛լների խաթեր, որ նրան ո՛չինչ պետքը չէին, ամեն գիշեր հարյուր քառասուն վերստ ձիով Լոնդոն էր գնում իր գեղիցը, որ նրանց հալն իմանա:

Թե նա էսպես չէր խաբվել, շափիցը դուս կհարստանար: Շատը փողն առնում, մեծ շահ էր խոստանում ու վերջը մեկ կապեկ եղ չէր տալիս: Մեկ ֆաբրիկանտի վրա մենակ, հարյուր հիսուն հազար մանեթ կորցրեց: Մեկ գինի ծախողի վրա, որ նրան մեկ քանի շուշա գինի էր բաշխել, հազար հինգ հարյուր մանեթ կորցրեց: Գինին խմելիս ասում էր. «ղորդ ա, լավ գինին ա, բայց շուշեն ինձ վրա հարյուր քսան մանեթ ա նստել»:

Ո՞վ կհավատա, թե էնպես նաքյազ մարդը, էնքան մեծ սիրտ կունենար, Լոնդոնու մը սաղ քուչեքը նրանն էր, էնքան տներ ուներ, էն էլ Լոնդոն, ու էլի շինել էր տալիս: Մեկ մեծ ղոնաղխանա՝ որ նրանն էր, էրվեց:— Շատ լավ էլավ,— ասեց,— շատ լավ, սրա բռնողը մեկ կոպեկ էլ ա՝ ինձ չէր տալիս՝ ու չէի գիտում, թե ի՞նչպես ձեռք վերցնեմ նրանից: Ինքն էլ էնպես տան էր կենում, որ բռնող չէր պատահում: Շորերը միշտ մեկ հին բոխում կպահեր: Մեկ շինովի գլխի մազ (պերուք), որ մեկ ուզվոր դեն էր քցել, վեր կալավ ու երկար ժամանակ գլխին ուներ ծածկած: Իր շինովի մազը, որ պարլամենտը գնալիս ծածկում էր, շունքի որ ինքն էլ անդամ էր, երբ որ հնացավ, էլ չուզեցավ նորն առնի. իր մազն սկսեց ծածկիլ:

Իր գեղերի իջարադարների վրա հեշ թունդ չէր ու շատ էժան գնով էր տվել նրանց, բայց ինչ որ շինելու բաներ կային, իջարադարները իրանց քիսիցը պտի մխսեին, ինքը ձեռք չէր տալ: Հետին աղքատն ու ուզվորը էնպես խեղճ չէր ապրիլ, ինչպես <սա>: Մեկ անգամ ոտները քարովն էին դիպել ու խիստ շատ վնասվել, ջանից ընկել էր, էլի չէր ուզում հեքիմ բերել տա: Իր քեռորդին էնքան հորդորեց, որ մեկ հեքիմ բերել տվեց, բայց անիրավը մեկ ոտը նրան սաղացնիլ տվեց, մեկը ինքը ձեռն առավ:

ու ոչինչ չարեց, որ խարջ շատ չանի: Քոռադադինա իր ձեռն առած ոտը տասն ու չորս օր առաջ սաղացավ, քանց հեքիմինը:

Իր կենալու տեղը միշտ էն գեղումն էր ըլում, որ ամենիցը վասն էր, բայց նա էնդուր համար էր էնտեղ կենում, որ քաղաքը գնալիս դրոնափետի (շլաղբաում) համար փող չտա: Մեկ անգամ հենց էստուր խաթեր դոնափետի վրովը՝ գլուխը մահու տալով՝ անցկացավ, որ թե բռնել կամ իմացել էին, հոգին կհանեին, էն էլ ձմե՛ռը, գիշե՛րը, մո՛ւթ, ցո՛ւրտ դիւմաթ, Բայց ի՞նչքան ուրախ էր, որ մեկ քանի կոպէկ էս պատճառով եղ քցեց: Մեկ քանի սհաթ էլ՝ էս դիւմաթ գիշերը, որ ցուրտը դանակի պես կտրում էր, ձին մեկ չափարի (դորի) մոտը կանդեացրեց՝ որ վրեն մնացած խոտի շոփերը կրծի, ու ինքը փող չի՛ խարջի սրա խաթեր:

Բայց էլի մեկ քանի թուղթ խաղացող ընկերներ պահում էր, էն էլ էնդուր խաթեր՝ որ ինքը շատ էր սիրում, ցած էին խարջում, ու ճրագլխ փողը իր քիսիցը չէ՛ր գնում: Քանի ծերացավ, էնքան նաքյազությունը ջանն առավ: Փանջարեքը թղթում էր, էլ շուշա չէր քցում: Մեկ օրանծերիս ուներ (որ էնպես տուն ա, որ ամառ, ձմեռ՝ պատուղ, ծաղիկ՝ կրակով են հասցնում ու պահում), ձմեռն էս տեղ էր ման գալիս, որ փետի փող չտա: Իր իջարդարների հոդումը ցորնի հասկերը էնպես էր հավաքում, ինչպես մեկ աղքատ, սրանք էնպես շուն էին, որ հնձելիս բավական տեղը թողում էին:

էնքան հո ծերացել, մեջքը երկուտակվել էր, էլի ման գալիս, որ տեղ մեկ տաշեղ կամ ոսկոռ էր տեսնում, իսկույն կոանում, վերցնում, ջերն էր դնում, առաջինը վառելու խաթեր, երկրորդը՝ շան համար: Մեկ օր մեկ ծառ նի էլավ, որ մեկ ագռավի բուն քանդի, հետը տանի, շունքի անիրավություն ա, — ասում էր, — որ էս անպիտան դուշը էնքան փեղ փշացնում էր: — Հլա Աստուծո խաթեր մի մտիկ արա՛, թե էս դշերը ի՞նչքան չափիցը դուրս մեծ բուն են շինում, ու էլ շե՛ն հոգում, թե ո՛րքան փեղ ա գնում:

Հազարիցը մի անգամ թե մոտը մարդ էր գալիս դոնադ, ու նոքարը ձիուն խոտ էր քցում, ինքը թաքուն գնում, խոտն ախոռիցը քաշում էր: Վերջապես չկամենալով, որ հեշ փող խարջի, ժամանակ առ ժամանակ մեկ ոչխար կառներ, մորթել կտար, էն վերջին թիքին էլ չէր կորցնիլ, թեկուզ հոտած, փթած ըլեր: Մեկ հավ, շատ փայլ մկնակեր, մեկ ձուկը՝ նեխած, ժամահոտ՝ նրա համար անմահական թիքա էր: Վերջ ամենայնի շուխեն էլ ուրիշը բաշխեց ու ինքը փեղ չվառելու խաթեր, կերթար, հարևանի տանը կտաքանար: Մաշիկը չէր սրբիլ տալ, ու ինչ ա, կաշին չի քերվի: Մեկ օր լսեց՝ թե մեկ միլիոն տեր մարդ մեկ կառեթ ա շինել տվել իր համար, ախ ու ոխ քաշելով անեց. — Շուտով իր հայրստոթյան վերջը կհասնի:

Մերութունը որ մոտացավ՝ խելք ու միտքը՝ հենց բռնես՝ կորցրել, երեխա էր դառել: Փողը՝ որտեղ ասես՝ պահում էր, փանջարի տակին, դռան շեմումը, բաղումը և այլն. գիշերն էլ ո՛չինչ չէր խոսում, եթե ո՛չ, թե նա ուզում ա, որ իր փողը ձեռից շքցի, պահի. շատ անհանգիստ էր, կես գիշերին վեր կկենար, որ իր պահած փողը գտնի, լաց կըլեր, ա՛խ կքաշեր վրեն: Մեկ միլիոննու հարյուր քսան մանեթ փող էր փոխ տվել, գիշերը չի կարաց քնիլ, հենց լիսը բացվեց, վազեց նրա մոտ ու ի՞նչքան դարմացավ, որ իմացավ, թե նրանից իննսուն հազար մանեթի առնելացուկ էլ ունեի, որ մոռացել էր: Նրա մեկ որդին մեկ դատավորի աղջկա հետ պսակվել էր ու ինքն էլ շատ բավական էր: Հարցրին՝ թե ի՞նչ փայ կտա որդուն — ի՞նչ տալ, — պատասխանեց, — տալ ո՞վ ա ասել: Շատ որ ըլի, պետք է՝ որ մի կամք տամ, էլ ուրիշ ո՛չինչ:

էս հիրավի աղքատ մարդի վերջի օրերը շատ վատ էր: Ութսուն տարեկան էր, որ մեռավ ու վեց միլիոն մանեթ նազդ փող թողեց, տներն ու գեղերը, ուրիշ մալն ու դովաթը շքեցնք: Է՛սպես պետք է փող դատած, կարելի ա բազի մարդ մտքումն ասի, բայց հարամ ըլի էն փողն էլ, էն կյանքն էլ՝ որ էսպես մարդը կունենա: Փող, աչքդ հող, մի՛ դատիր ինչպես գող, այլ վաստակի՛ր, վաշելի՛ր, քեզ էլ պետքն արի՛, այլոց էլ:

Մեր արդարահոգի էլվեսին մենակ շնողալու խաթեր մեկ օրինակ էլ բերեք էստեղ, թեև օրինակ շատ կա: Մեկ ինգիլ էլ՝ անունը Գանսեր, որ տարենը քաւն քաղաք մանեթ եկամուտ ուներ, բայց էլի շների ձեռիցը ոսկոռը խլում էր, որ սուպ էփիլ սա, սատկած ոչխար որ պատահում էր, առնում քվոլը, որ հենց նրա նման էր, խմորով շինել էր տալ տալիս, ո՛չ շապիկն էր վիանալ տալիս, ո՛չ մահրամեքը՝ որ սապոն չփշանա. ձեռն ու երես վիանալիս էլ գետն էր գնում ու ավազով վիացվում, տրորվում: Շանը՝ զավակ էր կանչում ու ամեն առավոտ մեկ ստաքան կաթն էր նրա բաժինը: Ինքը համն էլ չէ՛ր առնիլ: Սրա էս շուն զավակը՝ մեկ օր մեկ ուլեարի՛ դունչ էր քսել, իսկույն մեկ դարբնի ձեռով ասամենբը հանիլ տվեց, որ մի գուցե սրանից վնաս դուս գա հետո: Թութունամանը ուրշի թամբաքվով էր լցնում, որ նրան՝ պատահելիս՝ դեմ էին անում, ու հետո որ լցվում էր, տանում, մեկ գրողանոց մմի. հետ փոխում էր, որ փող չի՛ տա: Երեսուն տարի քիրը նրա տունը կառավարել էր անփող, անվարձ, բայց որ հիվանդացավ ու մեռավ, մեկ հեթիմ էլ ա կանչիլ չի՛ տվեց: Նրա ծառեն ամենիցը լավ էր, — մեկ լավ կառավարթ ուներ, ու ինչ սիրտն ուզում էր, է՛ն էր ուտում: Նա էլ էնպես ժլատ էր, ինչպես իր աղեն: Մեկ օր աղեն օխտը գրողի մեկ գոլակ էր առել, հենց ծառեն իրեք գրող շահ տվեց թե չէ, նրա վրա էլ եդ ծախեց:

Մենեկու վախտին հրամայեց՝ որ մեկ ջվալ բերեն, շիփ շփաղ տկար-
վեցավ ու մինչև բողազը մեջը մտավ: Յոթանասուն ութ տարի ապրեց էս
մարդը: փողը՝ որ բանկումն էր տվել շահով, որն էլ թրքի միջում, բու-
խարումը, տան կտերը, օջախի տակին պահել, թուղթ փողերը գումումն, հին
շուշերում էր թաքցրել: Հինգ միլիոնի մոտ փող էլ սա եղ քցեց, բայց իր
կենաց միջումը մեկի էլ ա էնպես չի խաբեց, ինչպես ինքն իրան:

Մեր Դավիթ կաթողիկոսի համար էլ ասում են, Աստված հոգին լու-
սավորի, միրուքը մինչև ծնկներն էր հասնում, ու ձնի պես սիպտակ էր,
որ նա էլ ա մի քիչ փողի հետ սեր ունեցել ու չէ թե մենակ իր փողի հա-
մարքը, իր աշխանի ձվի, ընկուզի, իր մառանի տանձ ու խնձորի, իր բաղի
հավողի ճթերն էլ ա համարած ունեցել: Բայց սատանին նալաթ, քանի
աղեն էսպես թունդ ըլի, էնքան ծառեքը զալում ու հնարագետ կրլին:

Հավողը որ հասնում ա մեկ ամառ, վազի շորս կողմը բնրակ հող ա
ածիլ տալիս, որ թե գողացող ըլի, կոխած տեղը շափի, ուտողին գտնի,
քթիցը հանի: Ղոյմաղոշում — բայց չգիտեմ ֆառաշ, թե սիրացու է ըլում,
ինչ և իցե, ով որ, Աստված բանն հաջողի, թե մեռած ա, դատաստանը
քաղցր անի, կաթողիկոսի իրան հողաթափը վերցնում, հաքնում, վաղի
հոգին հանում ա: Մյուս օրը սար ու ձոր իրարոցով են դիպշում: Ինչքան
դռանը մարդ ա ունենում, բերել ոտները շափել ա տալիս, բայց ընդվայր:
Մառայից մեկը, կարևի ա՝ թե հենց անողն ըլի էկած—իրան պ գող հանում,
չունքի իր հողաթափը որ բերում են, մի և նույն շափն ա դուս գալիս:
Տեսնում ա վեհապետը, որ բանը բոշ ա, ծանր ծանր էլ տուն ա գնում ու
հողաթափներին էլ դարաու կանգնացնում:

ԶՎԱՐՃԱԼԻ ՈՒ ԿԱՐՃ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՔ

Շատակերություն

1

Շատակեր աշխարհումս անթիվ են էլիլ ու էս օր էլ կան, որ թե գրող
ըլի, գրքեր կարելի ա շինել: Գերմանիա 1754 թվին մեկ էսպես մարդ լիս
ընկավ, անոռնը Հակովբ արև, որ չէ թե մենակ երկաթե զատեր, դանակ,
շանգալ, մեխ էր կուլ տալիս, այլև շատ մուռտառ անբնական բաներ:
Կավե ամաններ խուրմի պես էր շարագ անում. իշտահը տեղն էլած վախ-
տին հո, քրամիտ, լինի, շուշա, քար, ավազ՝ շաքարի պես էր ծամում,

կուլ տալիս: Չայ, դայֆու խմելիս՝ թասերն էլ հետն էր մաքրազարդում ու էնպես էր մշրում, ինչպես մեկ շուն՝ ոսկոռը: Մուկ, բայդուշ, թրթուռ, մորեխ՝ նրա ազիզ թիբեն էին: Մեկ օր շունքի շատ սոված էր, մեկ արճճի թանաքաման վեր առավ ու թանաքամանն՝ իր թանաքովը, ավազամանն իր ավազովը, դալամ, դալամթրաշ — բոլորն էլ բիրադի ներս շարսեց:

Մեկ պոլյակ արջ էր ման ածում, որ խաղացնի: Նրա էն սյարկապկուն որ կուլ շտվեց, պոլյակը մնաց սառած: Արջ պար ածողը հենց իմացավ՝ թե նա աչքակապ ա ու իրան էլ կուտի, փախավ: Մեր շատակերը հանաքվանց եղեկեցն ընկավ, որ վախացնի: Յոթանասուն ինն տարի ապրեց էս մարդը:

2

Շատակերի մեկն էլ ֆրանցուզ կառլ Դոմերին էր, որ էս դարումը դեռ կենդանի էր: Նրանց բոլոր տունը, ինն ախպերը, ամենն էլ շատակեր էին: Մինչև իր քսան ու մեկ տարին հասնիլը՝ հարյուր յոթանասուն ու չորս կատու էր կերել, շատ սոված վախտը՝ ախկըններն էլ էր հետը շարազ անում: Ուրիշ բաները սրանով կիմացվի, թե ի՞նչ իշտահ ա ունեցել էս մարդը:

3

Տրաւաւ էլի մեկ ֆրանցուզ՝ սաղ քաղելակը պտղով լիքը՝ բիրադի էր մշրում. կատու, մուկը, օձ, կարիճ, մեռլի մարմին, ջանից թողած արինը, հոտած ջամդաքը՝ էնպես կուտեր, ինչպես շաքար: Սոված վախտը՝ փորը բռնում, ինչպես մեկ ախուխ՝ մեջքովը փաթաթում էր: Կուշտ կերած վախտը՝ փորն էնպես էր ուռում, ինչպես ումբի:

4

Վիթխարին ու թզուկը

Աշխարքումս շատ են պատահում մեծարոյ մարդիք էլ, որ վիթխարի են ասվում, կարճիկ էլ, որ թզուկ են ասվում: Յրանցիա Գիլի անունով մեկ վիթխարի կար, իրեք գազ բոյ ուներ: Բայց յԱնգլիա մեկ թզուկ կար անունը Հուդզոն, որ իրեք թիզ բոյ ուներ: Զարմանալուն էս ա, որ վաթսուն իրեք տարի ապրեց սա:

Թագավորազն Ֆոն Բուրինգամ հրամայեց, որ նրան սառը խմորե կե-

րակրի մեջ դրած, բերանը ծածկած, սուփրամեջ բերեն: Քուրը մեծամեծքը էն օրը հացի էին: Ամանի բերանը որ չի բաց արին, բերողի ջանը դող ընկալ ու մեր թզուկը սկսեց ցոփ-ցոփ սուփրի միջումը դես ու դեն վազիլ, վերը վեր թռչիլ: Պետք է, որ սա շատ մեծ սրտանի ու խելոք ըլի էլած: Չունքի մեկ օր մեկ իշխանի հետ կոիվ քցեց ու նրան դուել կանչեց: Իշխանը կամենալով նրան ծաղր անել, թվանքի տեղակ՝ հետը մեկ հոխնա էր բերել: Էս որ տեսավ թզուկը, էնպես բարկացավ, որ իսկույն իշխանին սպանեց: 1682 թվին նրանից գանգատ արին, թե ուրըշների հետ ընդդեմ տերության խորհուրդ ա կապել, էս պատճառով բանդը քցեցին ու էնտեղ և եթ մեռավ:

5

Անձեռն արհեստավոր

Քառասուն տարի կըլի, Անգլիա մեկ մարդ կար՝ անունը Քինգստոն, որ ձեռն չուներ ու ոտով էր իր բանն անում: Շատը ձեռով չէին կարող էնպես պարզ գրիլ, ինչպես նա ոտով: Չայի թասը ոտով էր բերանը տանում, շանգալ, դանակ, գդալ՝ ոտով էր բռնում: Կրակ էր վառում, երեսը վեր անում, շորերը հաքնում, կովը կթում, ձին թամբում, լգամը բերանը տալիս, բոլորը ոտով էր անում: Շատ մարդի ձեռք էլ էսքան հունար չունի:

6

Փորախոսն

Աշխարհս զանազան ու մեծ ճարտարությանց մեկն էլ փորախոսությունն ա, որ մարդ բերանն էնպես ա ծոում, ձեռն էնպես փորիցը հանում, որ լսողը, մոտին էլ որ նստած ըլի, հենց կիմանա, թե դուանը, կտերը, տան տակին են խոսում: Էսպես մարդիք Եվրոպա հիմիկ շատ են ման գալիս ու փող դատում:

Մեկ ինգլիզ՝ անունը Փամես Փարեզ մեկ բազում հաց էր ուտում: Ծառեն որ հացը բերեց, լսեց՝ որ բուխարու միջիցը մեկ խոր ձեն ա գալիս, ախ են քաշում, տնքում և այլն:— Աղա՛ շե՛ս լսում էս ձենը,— հարցրեց վախեցած ծառեն:— Ի՞նչպես չէ:— Էդ ո՞վ ա,— սկսեց ծառեն բուխարին դուս գոռալ:— Ձեն չկա:— Գող պետք է ըլի, սրա հերն անիծած,— ասեց ու գնաց, փեղ բերեց՝ որ նրան էնտեղից հանի:— Աստուծո խաթեր, ձեն տվեց, ինձ մեկ շարա արե՛ք, ինձ մի՛ մատնեք,— փախած մարդ եմ ու ուզում եմ, որ գիշերը գլուխս առնիմ, կորչիմ, ինձ փորձանքի մեջ մի՛ քը-

ցեք:— Մառեն իսկուհն աղին իմաց արեց, սա էլ գոռալով, ուշունց տալով բուխարին ի դուս ձեն տվեց, որ ներքև գաւ:— Կգամ, կգամ, թե ինձ ձեռ չեք տալ,— ասեց:— Չէ՛, չէ՛, հլա ներքև արի՛, հետո կասեմ:— Չունքի էդպես ա, ես էլ չե՛մ գալ,— վերեկցը ձենն էկավ:— Շատ լնվ, հիմիկ կտեսնիս՝ թե գլխիդ ի՞նչ կգա,— ասեց ու դարավու կանչիլ տվեց: Ձենը վերեկցը աղաչեց, պաղատեց, մղկտաց, բայց ի զուր: Իրեք դարավու սալդաթ էկան, ձողին տվին բուխարու մեջը, խառնեցին, ինչ արին արին, ձեն ու ծպտուն չկա: Ղարավուլները կարծեցին, թե իրանց հետ հանաք են արել, տանտիրոջը մեկ լավ էլ դնքսեցին, փող էլ առան ու ինգլիզը՝ իր հացը անսաս անոջ արեց ու ճամփա ընկավ:

էս բոլոր օյիներ նա էր հսոնել, շունքի փորախոս էր:

7

Մեկ քաղաք թշնամիքն էկել բռնել էին ու ամեն օր մտիկ էին անում բնակիչքը, որ վրա կտան, իրանց թաղարեքը տեսել էին: Մեկ սալդաթ թշնամու ղոնշունի հանդեպը դարավու էր կանգնած, մթնագլշեր էլ էր, նրա մտքումը ո՛չինչ բան չկար, եթե ոչ սպանություն, կրակ, թուր, արյուն: Ղարավուլսանի մոտին մեկ կճուճ կար դրած, միջումը մեկ քանի եփած սիսեռ, որ սալդաթների իրիկնահացիցն էր մնացել: Մեկ մեծ մայմոն սիսեռի հոտն առել էր ու շունքի դարավուլը 40—50 ոտը հեռու գնում պալիս էր, մոտացավ կճճին ու գլուխը գոռով ներս տարավ: Հենց էս սհաթին դարավուլը վրա հասավ, մէյմոնը ղողալով գլուխը բարձրացրեց ու կճուճը գտակի պես մնաց գլխին նստած:

Սալդաթը հենց իմացավ՝ թե թշնամի ա, ջանը դող ընկած՝ թվանքը քցեց, գոռաց, հարայ հրոց արեց՝ թե թշնամին ներս ա մտել: Մյուս դարավուլներին էլ դողն առավ, որ թվանքի ու ղալմաղալի ձենն իմացան, բալաբանը խփեցին, նշանի թոփը քցեցին ու տասը մինուտ շքաչեց, բոլոր ղոնշունն ու քաղաքայեւտը կռիվ դուրս էկան, կարծած թշնամին ձեռք քցեցին՝ կճճի գդակը գլխին, երես մերես լափոթ ու հենց գդակը վեր առան, տեսան գեջդանգե՛ք՝ թե սատանի քամին ո՛րդիանց էր գալիս, էլ եդ պոչ ու գլուխ քորելով՝ ամեն մարդ իր տեղը գնաց:

8

Մեկ բարկացող մարդ մեկ օր եկեղեցումը Հորի համբերության վրա քարոզ լսեց, մտքումը դրեց՝ որ էլ շքարկանաւ, Հենց տուն էկավ թե չէ,

կնգանը աչքալիս տվեց, շունքի բարկացած ժամանակին սրա հոգին հանում էր:— Դե, աչքի լույս, հիմիկուց դենը էլ դարդ շանես, էնպես մեկ քարոզ եմ լսել, որ գլխիս էլ քար աղան, ձեն շեմ տալ,— ասեց ձեռները տրորելով:— Հայդէ, գնա՛, մի քիչ պիվո բեր, որ մի քիչ սիրտըներս հովացնենք: Մեծ բռնկեն բաց արա՛, էլ ո՞ր օրվա համար ենք պահում:

Խեղճ կնիգը, խելքը գլխիցը թռած՝ որ մարդն էնպես փոխվել էր, վազեց մառան, ու — սատանի աչքը քոռանա, ունկ մոռանկը թռած, եդ էկավ՝ հարայ տալով:— Ի՞նչ խաբար ա,— գոռաց մալոքը՝ բարկացած:— Ի՞նչ խաբար ըի՛՛ ա՛չքի լույս,— ասեց կնիկը,— էս ի՞նչ անբախտութիւն ա:— Ի՞նչ, ի՞նչ անբախտութիւն. ո՞ւմ տունն ա քանդվել, ես իմ փայլը՝ փառք Աստծու, ինչպես քրիստոնյա համբերելու եմ, էլ չի՛ պետք է բարկանամ, բայց ո՞ւր ա մեր պիվոն, ո՞ւր:— Ա՛խ՝ տե՛ր Աստված՝ հենց է՛դ ա՛ որ կուղեի ասել, է՛դ, կրկնեց կնիգը, էս ի՞նչ ա էկել մեր գլխին, բռնկի կապեղը կտրատվել են, մառանը սլիվով ծով ա դառել, Աստված գիտե՛ ի՞նչպես ա պատահել: Գլխին, ոտին տալով գծվեց, կատաղեց մարդը, տեղիցը վեր թռավ ու ուզում էր տունը տակը վեր անի:— Ա՛չքի լույս, իմ գլխի տե՛ր,— ձեն տվեց կնիգը,— Հոբա համբերութիւնը միտքդ բե՛ր, մի՛ բարկանար:— Հոբա համբերութիւնը,— գոռաց մարդը,— տո լա՛շար անգգամ՝ Հոբ իր օրումը երբ ա պիվո ունեցել, կամ խմել, թե նա էսպես մեկ բռնկա պիվո կորցնեք, աշխարքը տակ ու գլուխ կաներ:

9

Մեկ տեղ դոնադներ կային, մեկ ջահել տղա ուզեցավ՝ որ մի քիչ մասխարութիւն անի, հարցրեց նրանց՝ թե ո՞վ ունի վրեն սհաթ, մատանիք կամ ուրիշ բան,— ես մարջ կգամ՝ թե ձեզանից մեկը իրեք անգամ իրար վրա կարողանա ասիլ, իմ սնաթս, իմ մատանիքս:

Մեկը հանեց ծոցիցը իր ջավահրակապ սհաթը ու գրեց սեղանի վրա — էն տղեն էլ մեկ քանի ոսկի հանեց՝ որ թե տանի, իրան ըլի:— Շատ բարի, թե իրեք անգամ կարացիր իրար վրա ասիլ՝ իմ սհաթը, էս ոսկիքը քեզ ըլին:

— Թե չասեմ, էն ժամանակը ինչ կուզես, արա՛, — ասեց մյուսը, որ լավ իմանում էր՝ թե էս մեկ դժար բան չի՛, ու ոսկիքը իրանն են:

— Լա՛վ,— կրկնեց էն տղեն ու սհաթն առաջին բռնեց:— Պատվելի, ո՞ւմն ա էս սհաթը:— Ի՛մը,— պատասխանեց տերը:

— Բարաքյալա, լավ իմացավ, ի՞նչ պետք է արած, կաց մեկ էլ հարցնեմ,— ասեց ու մատանիքը առաջին բռնեց:— Ո՞ւմն ա էս մատանիքը,—

տերը գիժ շէ՛ր՝ որ ասեր, իմ մատանիքն ա, ծանրագոգոթ ասեց,— իմ սհաթըն աւ։— Հենց մեկ անգամն էր մնացել, թե որ էս էլ ասել էր, սհաթի տիրոշ բանը՝ էլ ի՞նչ ասել կուղի, որ լավ կգար։— Բանս բո՛շ ա,— ասեց մարջ էկողը, գլուխը քորելով, ամա ի՞նչ պետք է արած, խոսքից շի՛ ըլիլ եդ դառնալ։ է՛հ՝ ինչ կըլի, թո՛ղ ըլի։

— Պարոն ալա՛ ի՞նչ կտաս ինձ, թե ես տանիլ տամ,— հարցրեց։ էս որ ասեց՝ մյուսի փոխանը կատու ընկավ, թի ասեր, իմ սհաթը, սհաթը պտեր տանիլ տալ ու մեկ քանի ոսկի ձեռ բերիլ, թե շասեր, էլի սհաթը կերթար։ Բանը շլոր էր, ամա մարջ էկողը հանաք էր անում, ոսկիքը էլ եդ վերցրեց ու նրան խրատ տվեց՝ որ էլ շխաբվի։

10

էրկու ֆրանցուզ աֆիցեր իրսր պատահեցան մեկ կարմնջի վրա ու սաստիկ իրար դիպան։ Մեկը շատ կարճ ու քնձոտ էր, մյուսը ջանով ու սարի բոյ ուներ. կարճը բարկացավ ու մյուսին մեկ քանի փետ իսփեց։ Սա ո՛չ բարկացավ, ո՛չ ինչ։— Հիպես բխարուսթյունը գիտես՝ որ արնով պետք է լվացած մեր միջումը, էս անգամ էլ ջրով լվանանք, վնաս չունի,— ասեց անսաս, ձեռը քցեց նրա գոտիկն ու ինչպես մեկ թոփ կարմնջի վրովը գետը քցեց։— Ինքը իր ճամփեն գնաց, մյուսը երկինքը։

11

Մեկ բանաստեղծ գնաց մեկ գիտուն մարդի տեսության, որ գրքերի միջումը թաղվել, չէր ուզում տեղիցը վեր կենա։ Բանաստեղծն սկսեց դուռը առուջ կամաց ծեծել, հետո քիչ քիչ դայլիմ, վերջապես ուզում էր՝ թե դուռը ջախըփուրթ անի։ Գիտունը կատաղած՝ տեղիցը վեր թռավ ու դէս դուռը բաց շարած՝ բարկացած գոռաց։— Նրաք քո ու եզի միջումը ի՞նչ դունսուզանություն կա։— Ո՛չինչ՝ պատասխանեց բանաստեղծը,— էս դուռը միա՛յն։ Բերանն ապրի՛, ջուղարն էսպես կտան։

12

Մեկ ինգլիզի գեներալ շատ աֆիցերի ղոնաղ արեց։ Հացը որ կերան, պրծան, գինի բերին, սեղանի վրա դրին, ինչպես որ Ինգլիզումը սովորություն աւ Աֆիցերների մեկ քանիսը շտալանդացի էին, որ ինգլիզի հետ թշնամի են։— Ներեցե՛ք ինձ,— ասեց գեներալը,— ես մեկ վատ սովորու-

թյուն ունիմ, որ գինու վրա շոտլանդացոց վատն ասեմ:— Բան չկա,— պատասխանեց մեկ շոտլանդացի աֆիցեր, — գինու վրա ինչ ասես, անց կկենա, զորօրինակ ով մեկ վատ խոսք ա ասել շոտլանդացոց վրա, իսկույն գետնովը կտամ:

Գեներալի անկաշի տակը քոր էկավ, էս որ լսեց: Հավիտյան էլ ձեն չտվեց:

13

Մեկ քարոզաչի ժամումը քարոզ տվեց՝ թե Աստված ինչ որ ստեղծել ա, բոլորն էլ կատարյալ է, պակասություն չունի: Մեկ կուզիկ մարդ՝ որ շատ մասխարաչի էր ու ուրախ, մտքումը դրեց՝ որ քարոզչուն օյին գա: Ժամը որ դուս էկավ, դռանը կանգնեց, քարոզը գովեց ու կուզիկ քամակը նրան դեմ անելով՝ ասեց. — Պարոն պաստոր՝ թե Աստված ամեն բան թամամ ա ստեղծել, բաս է՞ս ինչ խաբար ա, ինձ ընչի՞ ա էս պակասությունը տվել:

Պաստորը լավ իմացավ նրա միտքը ու ուսին խփելով ասեց. — Ի՞նչ պակասություն՝ սի՛րելի, շե՞ս տեսնում՝ որ Աստված քեզ էլ թամամ կուզիկ ա ստեղծել:

†

14

Մեկ մարդ մեկին խիստ շատ հավատի բան էր հարցնում: Ճարը որ կտրեց, հարցրեց. — Դու էլ ինձ ասա՛, Հակոբ ո՞ւր գնաց, երբ տասը տարին թամամեց: — Ո՞վ ա խաբար, ուր գնաց, ես հո հետը չէի, դու էլ չե՛ս իմանալ, ինչպես որ տեսնում եմ, — ասեց մյուսը: — Ծա լավ գիտեմ, պատասխանեց, տասն մեկ տարին գնաց, էսպես չի՞:

15

Մեծն Ալեքսանդր իր աֆիցերների հետ հաց էր ուտում, հանկարծ սկսեց հարցնել. — էն ի՞նչն ա, որ անցյալ տարին չկար, էս տարի էլ չի՛ ըլիլ, մյուս տարին էլ: — Ա՛հ՛ ես լավ իմացա, ձեն տվեց մեկ խելոք աֆիցեր, էս հենց մեր տոնլուչն ա: — էնպես դուր էկավ թագավորին էս խոսքը, որ հրամայեց, նրան համ տոնլուղը տան, համ պարգև:

Մեկ քահանա ղոնշունիցը քաղաքը տարան ու շատ լավ տեղ տվին, շունքի իրան բանին շատ արի էր՝ ու ավագ ֆահանայություն էլ հետը: Նրա գեներալը ուզեցավ՝ որ նրա հետ մի քիչ հանաք անի, հարցրեց:— Շատ ուրախ եմ, որ էդպես լավ տեղ ճարեցիք, թեև մենք ամենս էլ կուզեինք, որ մեզ մոտ էիր մնացել: Հենց մեկ բանը չի՛ հնձ դուր գալիս:— Ի՞նչը,— պարոն գեներալ:— էդ անունը, որ քեզ ավագ քահանա պտի կանչեն, շունքի ար ավագ սատանա, ավագ ավագակ էլ են ասում:— Ո՛չինչ, վնաս չունի,— պատասխանեց,— շունքի սատանի գլխավոր էլ են ասում,— այսինքն գեներալ:

Անվանի զորապետն Մոռեց Սաքսոնացի մեկ իշխանի հետ գեղումը ման էր գալիս, գեղըցիքը քաղցրությամբ գդակները վերցնում, գլուխ էին տալիս, նա էլ իր գդակն էր վեր կալնում, շնորհակալություն անում ու գլուխ տալիս:— Ի՞նչպես կարելի ա էսպես ոամիկ էշ խալխի համար գդակ վերցնել,— հարցրեց իշխանը:— Ընչի՛ չի,— պատասխանեց մարշալը,— բաս սրանք էնպես պետք է կարծեն, թե իրանք լավ սնունդ են առել, ես չէ՞:

Մեկ կնիգ իր խեղճ մարդին ամանն էր բերել, էնքան բարկացրել, գլխացավություն էր տվել նրան: Ո՛չ խնդրելով, ո՛չ աղաչանքով, ո՛չ խրատով ճամփա չէկավ: Ճարը որ կտրվեց, մեկ օր լավ բաբաթ նրա հախիցն էկավ: Մաղերը պոճոկելով, գոռալով ընկավ հոր տունը ու մարդիցը գանգատ արեց: Հերը իր աղջկա շար բնությունը գիտենալով, խիստ նեղացավ:— Ինչպես կհամարձակի իմ աղջրկանը ծեծի, տես, ես նրա թամբահն ի՛նչպես կանեմ,— ասեց ու մեկ մաթրախ վեր առավ, ու աղջրկանը, զորս դու պատվիրեցեր, միսը բերանը տվեց:— Գնա՛ հիմիկ քո մարդին ասա, ի՛մ աղջիկ, որ մեր հեսարը դրստվեց, նա իմ աղջրկանն ա ծեծել, ես էլ նրա կնգանը:

Մեկ թագավոր մեկ վարդապետի վրա բարկացել էր, չէր ուզում, որ երեսը տեսնի: Ինչքան մարդ մեջ քցեց, հնար չէլավ: Վերջսպես էլի ինքը

սիրտը պնդացրեց ու գնաց մոտը: Թագավորը հենց տեսավ նրան, երեսը շուռ տվեց ու ուզում էր՝ որ տուն մտնի, վարդապետը ետևիցը ձեն տվեց:

— Շատ շնորհակալ եմ, շատ՝ թագավոր:— Ընչի՞ցը,— հարցրեց թագավորը բարկացած.— էնդուց, որ հիմիկ իմանում եմ, որ իմ թշնամին չե՞ք:— Ընչո՞վ ես իմանում, հարցրեց:— էնդով՝ որ ինձ քամակդ շուռ տվիր, ու մեկ թշամու էլ ա չե՞ս արել:

էս խելոք խոսքը թագավորի սիրտը կակղացրեց ու էլի սկսեց նրան սիրել:

20

Մեկ սուփրի վրա մեկ հարուստ, երեկի ու մեկ գիտուն մարդ էլ կային նստած: Մեկ աման խիստ պատվական կերակուր բերին: Գիտունն էլ սկսեց իր փայլը վեր առնիլ:— Օհո՛, կարդացող մարդիքն էլ են իմացել իրանց բերնի համը,— ձեն տվեց հարուստը:— Ընչի՞ չէ, բաս հենց իմանում ես՝ թե անոշ թիքեն հենց ախմախներին՞ համար ա,— պատասխան տվեց գիտունը:

21

Մեկ քաղաքում սաք ջուր կար ու շատ մարդ էին գալիս էնտեղ լեղանալու, ամսներով մնում, քեֆ անում, բալ տալիս, պար գալիս: էստեղանց վերակացուն խիստ շախաչի մարդ էր ու ամենին սիրելի: Մեկ օր էլ շատ խալիս էին ժողովել գալումը՝ որ պար գան, մեկ զուռնա մարդ մտավ ներս, գոզլուկն աչքին, չաքմեն հաքին, մաթրախը ձեռին ու շպորը (երկաթի բիզը) չաքմին կապած:

Վերակացուն ուրախ ուրախ գնաց առաջը, դռը բաց արեց, խոտեց նրան ու ասեց՝ ամեն բանը լավ կարգին սարքին ունի պար գալու համար, ամա հենց մեկ բանն ա պակաս: Մտնողը որ զարմանալով հարցրեց՝ թե ի՞նչը, նա պատասխան տվեց. «ձեր ձին, ձեր ձին, աչքի լիս»: Ամենն էլ բերանները կալան:

Բայց մեկ օր մեկ խաթուն սրան լավ օյին էկավ: Նա որ զալը մտավ, սա հենց իմացավ՝ թե մեկ ծուփը բարակ օմքին ա, գնաց առաջը, ուզեցավ որ հետը հանաք անի, ու հարցրեց՝ թե.— Տովբիա շան անունն ի՞նչ էր:— Խանումը ծանր ծանր պատասխան տվեց.— Նաշ, ու շատ անամոթ շուն էր:

Նաշը էն վերակացվի անունն էր:

Մեկը իր բարեկամին հարցրեց՝ թե ի՞նչպես ա յուա գնում.— Ինչպես երկնքումը,— պատասխանեց: Հարցնողը մնաց զարմացած՝ որ էնպես բիրադի բախտավորվել ս, շունքի շատ աղքատ էր:— Էդ ի՞նչպես ա պատահել,— հարցրեց առաջինը զարմացած.— Ի՞նչպես պտի պատահի, ո՛չ ուտում ենք, ո՛չ խմում,— պատասխանեց:— Հեսաբի՛:

Մեկ սալդաթ բայրադի տակիցը փախել էր, բունեցին ու դատաստանը կտրեցին՝ որ պիտի մեռներ, բայց շունքի լավ, դոշաղ սալդաթ էր, իրան թողին, թե ինչ ձևով կուզի մեռնիլ: «Չունքի որ բանն ինձ վրա ա մնացել, ես էլ կուզեմ, որ ծերությունես մեռնիմ»:

Աղեֆսանդու Մակեդոնացին կամենում էր, որ մեկ քաղաք տակըվեր անի, նրա վարժապետի մեկը էստեղ էր կենում, դուս էկավ, գնաց թագավորի ոտը, որ քաղաքի համար աղաչանք անի: Հենց նրան տեսավ Աղեքսանդրը թե չէ՝ շատ բարկացավ ու օրթում կերավ, որ ինչ որ նա ինդրի, ներհակն անի:— Խնդրում եմ ուրեմն, որ էս քաղաքը քանդես, բնաջինջ անես,— ասեց խելոք իմաստունը ու էս ձևովը քաղաքն ալատեց:

Մեկ իշխան մարդ մեկ օր իր որդուն շատ անարպեց՝ որ նա մեկ խոսք էլ ա չէ՛ր խոսում, երբ երևելի մարդիք իր տունն էին զալիս: Որդին շատ հաստազուլիս էր, Հորը հարցրեց՝ թե ի՞նչ խոսի, պատասխանեց՝ որ նրանց օղլուշաղիցը, նրանց քեֆը հարցնի և այլև: Որդին հոր խրատը ականջումը հալեց, ու հենց առաջին էկողը մեկ եպիսկոպոս էր: Տղեն էլ ձեռ չէր վերցնում, հենց միշտ հարցնում էր եպիսկոպոսին՝ ի՞նչպես ա նրա կնդա, զավակաց քեֆը:

Մեկ լավ մուզիկանտ, որ իր բանը լավ գիտեր, ամա մի քիչ ծուծը բարակ էր, բախտավոր դտնվեցավ, որ նրան Ֆրանցուզի թագավորի մոտ տարան: Թագավորը հարցրեց նրան՝ թե նա՞ է էն մուզիկանտը՝ որ էնքան գովում են:— Ձերդ մեծութուն, զորդ ա, էդ գովասանությանը շեմ արժանի, ամա կարող եմ համարձակ ասիլ, որ էնպես ձեռն ունիմ ես, որ ինչ ուզենամ, կարող եմ նրանից շինել,— պատասխանեց:— Թե որ Լդպես ա,— ասեց թագավորը,— հրամայում եմ՝ որ մեկ ջութա գուլբա շինես քո ձեռնից, շունքի հաքիդ գուլբեքը բանի պետքը շին:—

Մեկ գեներալ մեկ քաղաք մտավ: Բոլոր քաղաքացիքն եկան՝ որ նրա գալը շնորհավորեն: Հրեաներ էլ էին հավաքվել դռանը, բայց նա հրամայեց՝ որ նրանց քշեն: «Դրանք են մեր Քրիստոսի շարչարողը, թո՛ղ կորչեն երեսիցս»: Հրեաները շատ նեղացան, որ էնպես պատասխան ստացան, ամա ասեցին, որ շորս հազար ոսկի են բերել փեշքաշ, Հենց մեծավորն իմացավ թե շէ, իսկույն հրամայեց՝ որ ներս փան, «դրանք ի՞նչ անեն,— ասեց,— խաչելու ժամանակին դրանք դեռ չէին ծնվել»:

Մեկ կաղ ֆրանցուզ Գերմանիո միջովն անց էր կենում, ձիուցը վեր ընկավ: Գեղըցիք՝ որ սեսան, վրա թափեցին՝ որ քոմակ անեն, բայց որ տեսան՝ թե կաղում ա, հենց իմացան՝ թե ոտը գուս ա ընկել, ինչքան զոռ ունեին, բանացրին՝ ու ոտիցը քաշում էին, որ սեղը քցեն: Ողորմելին ինչքան էլ որ գոռաց՝ թե ոտը դուս չի ընկել, ինքը կաղ ա, նրանք հենց կարծում էին՝ թե ցավի ձեռիցն ա էնպես գոռում, ու դժա՛ւ ավելի զոռ էին սուլիս, շունքի լեզուն չէին հասկանում: Նրա բախտիցը մեկ մարդ էկավ՝ որ երկու լեղուն էլ գիտեր ու խեղճին աղատեց էս դառը տանջանքիցը:

Մեկ թոզիցը փախած մարդ մտավ մեկ վարժատուն, տեսավ՝ որ երեք շինել կան կախ տված, վերցրեց և քաշվեց: Գուս գնալիս մեկ աշակերտի աաստ էկավ, որ մեկ լավ շինել էլ նա ուներ քցած: Սա տեսնելով՝ թե նա

էնքան շինել ձեռին տանում ա, հարցրեց պատճառը, գողն ասաց հանդարտ՝
թե շինելու ա տանում:— Թե որ էղպես ա, ինդրեմ իմն էլ տանիս հետդ,—
ասեց աշակերտը, շունքի յախեն մի քիչ լավ չի, ամա շուտով բերես:— Աշ-
քիս վրա,— պատասխանեց գողը,— մեկ սհաթից հետո բոլորն էլ հետս
կբերեմ, միամիտ կաց:

էն գնալն էր՝ որ գնաց, հա մտիկ արա՛, թե էս օր էլ եղ կգա:

30

Գողի մեկն էլ մտալ ժամը, որ մեկ բան ձեռ քցի, սեսալ՝ որ մեկ
խաթուն մեկ թանկագին թուփունաման հանեց ջիբիցը: Հենց տեղը դրեց
թե չէ, դռադ գողը մոտեցալ ու խոցրեց: Փոքր վախտ անց կացալ, էլի
ուզեցալ էն խաթունը՝ որ թուփուն քաշի, զարմանքն իրան առալ՝ որ
տեսալ՝ թե թուփունամանը չկա ու սկսեց գոռալ: «Ի՞նչ էլավ թուփունա-
մանս, ա՛խ, էս սհաթին ո՞վ կտաներ»: Գողը՝ որ ժամանակ չէր ճարել, որ
քաշվի, մոտ էկալ ու նրան խրատ տվեց՝ որ մեկ էլ լավ ման գա: Ջեբ,
ժոց, էլ տեղ չմնաց, որ ման չգա, չգտալ: Չունքի գողին մեծ մարդ էին
համարում, էլ մեկն էլա կարծիք չտարալ՝ թե նա կըլի: «էս ի՞նչ անբախ-
տություն էր՝ որ գլխիս էկալ, մարդ էնպես թուփունամանը ի՞նչպես կորց-
նի. բալքի սհաթս էլ են գողացել, հլա մի մտիկ անեմ: Ա՛խ՝ չէ, փառք Աս-
տուծո՛՛ որ տանը սեղանի վրա թողի»:

— Հեչ ֆիքր չանես՝ խաթուն,— ասեց գողը,— ձեր թուփունամանը կը-
գտնվի, ջուղաբը ես տամ, պոլիցումը մեկ քանի բարեկամ ունիմ, հենց էս
սհաթին կերթամ, իմաց կանեմ, որ սմեն տեղ ման գան: Արժանի արե՛ք,
հենց ձեր անունն ու տեղն իմանամ, որ թե իմ բախտիցս՝ ես գտնեմ, գամ,
ձեզ հայտնեմ:— Խաթունը շատ շնորհակալություն արեց ու իր անունն ու
տեղն ասեց: Գողը ժամիցը դուս էկալ ու ուղղակի նրա տունը գնաց:— Ես
ձեր խաթունի կշտիցն եմ գալիս,— ասեց դարավաշին,— որ անց կենալիս՝
նրա սհաթը առնեմ ու իրան տանիմ, որ սեղանի վրա թողել ա:— Ղարա-
վաշի մեկը՝ որ նրան հեչ չէ՛ր տեսել, չէր ուզում սհաթը նրան տա: Գողը
տեսնելով՝ որ կարծիք են տանում, ասեց:— Ես լավ եմ տեսնում, որ դուք
Աղա Բեզզադին չե՛ք ճանաչում, պետք է ձեզ մեկ նշան տալ, որ դուք ինձ
հավատաք: էս թուփունամանը ճանաչո՞ւմ եք, թե չէ: Ձեր խաթունը տվեց
ինձ, իմանալով՝ որ դուք առանց նշանի չեք հավատալ, նրա սհաթը դարիք
մարդի տաք:— էլ ի՞նչ օտարակուսություն կմնար. սհաթն էլ իրան տվին, ու
ձեր խեղճ խաթունը՝ ո՛չ սհաթիցն ստացալ խաբար, ո՛չ թուփունամանիցը:

Մեկ էլ չի գնաց Ավստրիո թագավորիցը՝ փափի մոտ ու սկսեց էնպէս երկար ճառ (բեշ) ասիլ, որ փափի քափ ու քրտինքը կոխեց անհամբերությունիցը: Ճառը որ պրծավ, փափը իսկույն հարցրեց. էլ ի՞նչ հրաման ունի ձեր թագավորը:— Ո՛չինչ,— սլատասլանեց խորամանկ սեկրետարը, որ տեսավ՝ թե փափն ի՞նչ հալի ա,— մեր թագավորի հրամանն էն ա, որ էս ճառը մեկ էլ ասենք, թե մեր ուղածը շանեսու:— Չէ՛, չէ՛,— պատասխանեց փափը պոռշնեքը կծելով,— էլ գլուխ չունեմ, որ լսեմ, ինչ ուզում եք, կանեմ: Աստված տա, որ ամեն մարդի բան էսպես հաջողի, բայց շատ անգամ փորըդ էլ ես դետինը քսում, էլի բերնիդ նայող չկա:

Մեկ գիտուն մարդ մեկ կաթոլիկի եպիսկոպոսի հարցրեց՝ թե ի՞նչ տեղ չկա Աստված, Եպիսկոպոսը հայանի բան ա, որ նրա խոսքի վրա ծիծաղեց ու ասեց. «Աստված ամեն տեղ ա»: Ռբաս Հոռովմ ընչի՞ համար ա Քրիստոսի տեղը փափը նստում, մալում ա, որ էնտեղ Աստված չկա, որ տեղակալն ա բանը յոյս տանում»:

Թագավորի մեկը մեկ հանդիսավոր օր գնաց բանդը, որ բռնվածներին ողորմություն անի: Ում որ հարցրեց, գլուխը դրոզեց ու գանգատ արեց՝ որ նհախ տեղն են իրան բանդը քցել: էս հաղադին թագավորի աչքն ընկավ մեկի վրա, որ դրադումն անսուս կուչ էր եկել: Թագավորը մոտ եկավ, որ նրա սուչն էլ իմանա:— Ձերդ մեծություն,— պատասխանեց բանդարկեալը,— իմ հախն ա, ի՞նչ ասեմ: Քանի օր էր օղլուշաղս մնացել էին քամաք հացի կարոտ, Հուսահատությունը ջանս առավ: Մթնով դուս էկա տանից փշտովը ձեռիս լիքը, մեկ հարուստ իշխանի ուստ էկա ու ասեցէ, թե որ ինձ օգնություն չանի, կսպանեմ: էս մասին բերին ինձ, բանդը քցեցին:

— Ա՛յ շար անիրավ,— ձեն տվեց թագավորը,— քեզ պես ավազակ մարդը էսպես անմեղների միջումն ի՞նչպես պտի թողած: Գո՛ւս, դո՛ւս, էլ էստեղ ոտդ չկոխես, թե չէ քոնը քեզ կհասնի:— Աստված ո՛չ անի,— Ձերդ Մեծություն,— որ էդ դալբությունն անեմ, թե մեկ էլ տեսնեք ինձ էստեղ, ըլստիարը ձերն ա:

Ասեց ու գդակը կոնատակն առած՝ դուս քաշվեցավ:

Մեկ շահել ծառա անկարգութիւնն էր արել ու օթախը հոտացրել:— Էս ի՞նչ գարշելի հոտ ա կանգնել էստեղ,— ձեն տվեց աղեն քիթը բռնելով:— Ա՛խ՝ ո՛ղորմած տեր,— պատասխանեց ծառեն,— մեր անպիտան շունն ա էս խայտառակութիւնը արել, ա՛խ՝ նրա աչքը դո՛ւս գար, որ շըլեր իսկի:— Ի՞նչ, գլուխդ քարն ես տալիս, շո՛ւնը, շո՛ւնը, շո՛ւնն էստեղ չի՛ հո,— ասեց տերը:— Ղորդ ա՛ աղա, ճշմարիտ ես ասում, էստեղ չի՛, ամա հենց որդի որ ա, կգա,— կրկնեց լեղապատառ՝ ծառեն:

Մեկ աղքատ կնիկ մեկ հարուստ իշխանից ողորմութիւնն էր խնդրում, որ նրա ծծմերն էր էլել:— Թող էլ շեմ տալ՝ որ աչքդ ածես,— ասեց իշխանը,— շունքի երեխա վախտս ինձ օյին ես էկել:— Ե՛ս, վա՛յ, իմ աչքս դուս գա, էդ ի՞նչ ես ասում:— Հա՛, դո՛ւ, դո՛ւ, շունքի իմ մերս շատ անգամ ա ինձ ասել, որ ես շատ սիրուն երեխա եմ էլել, ամա դու ինձ փոխս ես քցել:

Մեկ հաստափոր մարդ ցխումը վեր ընկավ ու շէ՛ր կարում տեղիցը վեր կենալ, էս հագադին մոտովը մեկ մարդ անց կացավ, խնդրեց՝ որ գա, իրան բոմակ անի, ցխիցը հանի:— Աչքիս վրա,— ասեց անցվորը,— քեզ բոմակ կանեմ, ամա էդ տեղ շատ մուռտառ ա, վեր կաց, մի քիչ դրադ քաշվի՛ր, էն ժամանակը բա՛շ ուստա, ձեռիցս էկածը շեմ խնայի:

Մեկը քաղաքն էր գնում ձիով: Ծանապարհին մեկ ճանաչ ուստ էկավ ու հարցրեց:— Աջաբ, աջաբ, ո՞ւր էս սհաթին:— Քաղաքը:— Ուրեմն ձիուդ զոռ արա՛, որ տեղ հասնիս, տասը սհաթին դռները կոխպում են:— Բան չկա,— պատասխանեց ճամփորթը գլուխը տրմբացնելով:— Մարդն է՛ն ա, որ ամեն բանի հունարը գտնի: Թե քաղաքի դռները տասը սհաթին են փակում, ես էլ նրանց ջգրու իմ սհաթը մեկ սհաթ եզ եմ քաշել:

Մեկ գեղըցի, որ իրան շատ իմաստուն էր կարծում, շունքի գրիլ, կարողալ գիտեր, էկամ քաղաքը ու տեսավ, որ մեկ տան տախտակի վրա գրած էր. «էս տեղ ձիանք կան քրեհելու»: Ու 1748 տարվան թիվը: Հենց իմացավ՝ թե էն տանը էնքան ձի կա, գլուխը թափ տալով սկսեց գոռալ. «Պա՛, պա՛, պա՛. մեկ գոմում որ էսքան ձի կա՛, տե՛ս՝ թե սաղ քաղաքումը որքան կըլի»:

Մեկ սալդաթի հրամայեցին, որ կոխվ գնաս— Ա՛ղա,— ասեց իր աֆիցերին,— ես չե՛մ կարող գնալ, շունքի կա՛—կա—կա՛—կազ եմ—«Ի՞նչ վնաս ունի,— պատասխանեց աֆիցերը,— դու հո թշնամու հետ չի՛ պետք է ղլխիցդ դուս սաս, վայրահաշություն անես, պտի կովիս—«Շա—շատ բարի»,— ասեց կակազը, «թե—թե—ո—ո՛ր դա—դա—բա—վու—վուլ ըլիմ, ու—ու մե—մեկը գա, մե—մեկ սը—սհաթ անց կը—կենա ըն—ըը—չանք կը—կը կասեմ, ո՞վ վո—վո—ո՞վ է գալիս—, Բան չկա,— պատասխանեց օֆիցերը,— քեզ մեկ ընկեր էլ կտան, որ նա ձեն տա, երբ դու թվանքդ քցես—Շա—շատ բա—բարի,— կրկնեց սալդաթը,— թե որ ի—ինձ ե—եսիր անեն փո—փո—փորս վե—վեր կածեն, ընչանք կա—կասեմ մը—մը—մը—մեղա՛, պը—պը—պրծը—ծը—ծը—ծացրեք»:

— Սո՛ւս, սո՛ւս,— ասեց բարկացած մեկ դատավոր դասաստանատանը, ձեններդ կտրեցե՛ք, Ի՞նչ եք բերնըներիդ կապը կտրել, Հինգ սհաթ կըլի էստեղ նստած եմ, տասներկու ավելի շառ եմ կտրել, քսան մարդ ճամփա քցել, առանց մեկ խոսք ասելու կամ լսելու:

Մեկը մեկ քանի բաղ էր դողացել, դատաստանն որ տարան, հետը մեկ քանի շհաղ վերցրեց, որ ասեն՝ թե էն բաղերը դեռ շատ պտտիկ էին, որ նրանք նրա մոտ տեսել էին: էս կերպով գլուխը պրծացրեց: Ախմախի մեկն էս իմացավ, դեաց, երկու թվանք գողացավ և հետը վկա տարավ մեկ քա-

նի մարդ դատաստանատունը՝ որ ասեն՝ թե էն թվանքները շատ ջահել էին, երբ որ նրանք նրա մոտ տեսել էին, Հայտնի բան ա, որ թվանքի տեղակ իրան ահեկացրին:

42

Մեկը հայլին առավ ձեռը, առաջին բունեց ու աչքերը խփեց:— էդ ի՞նչ ես անում,— մոտի կանգնողը հարցրեց:— Ի՞նչ պետք է անեմ,— պատասխանեց,— ուզում էի մեկ իմանամ, թե քնած ժամանակս ի՞նչ պատկեր ունիմ:

Ո՛վ չի ասիլ՝ մաշա՛լլա, խելքի կողմանն գլուխդ ապրի՛:

43

Մեկ պերուք շինող (մազ շինող) խնդրեց մեկ թագավորից՝ որ իր շինած պերուքը գլխին պահի:— Բոլոր դոտան մարդիկն էլ շինել սվին ու պերուք շինողը լավ դատեց: Մեկ փեղեք ոտ շինող էլ՝ էս լսեց, ու գնաց թագավորին խնդրեց, որ իր շինած փեղեք ոտներն առնի, նրանով ման գա:

44

Մեկ դարավուլ սալդաթի քնած տեղը՝ թոփի գյուլենն էկավ, գլուխը տարավ: Ընկեր սալդաթը, որ զարթուն էր, հազարով ձեն տվեց: «Աչքդ բարին տեսնի, ընկերս թե որ վեր կենա տեղիցը, ի՞նչքան կզարմանա, որ տեսնի՝ թե գլուխ չունի»:

45

Մեկ չոբան գնաց մեկ մուհրը փորողի մոտ, ու խնդրեց, որ իրան համար էնպես մեկ մուհրը փորի, որ ինքն ու իր բոլոր սուրուն վրեն ըլին:— Աչքի լույս,— ասեց ուստեն,— ոչխարները կարելի ա փորել, ամա թե դու հետըներն ըլիս, Մուհրը շատ մեծ կըլի:— Ի՞նչ վնաս ունի,— պատասխանեց չոբանը,— ոտներս մի քիչ կարճ շինի, ո՞վ ա հարցնում.— Մհրափորը, չոբանին մինչև կեսը փորեց, վրեն մեկ սար, սարի գլխին մեկ ոչխար: Չոբանը իր պատկերին հավանեց, ամա ոչխարի համար շատ անբավական էր:— Հենց մեկ ոչխար ես փորել, մյուսներն ո՞ր են,— հարցրեց:— Սարի

քամակումն արածում են,— պատասխանեց:— Թե որ էդպէս ա, էլ ձեռն չի՛ պետք է տված, թո՛ղ իրանց համար արածին. քանի որ էս գլուխը սաղ ա, նրանց գելը չի՛ ուտիլ,— ասեց շոբանը:

46

Մեկ աֆիցեր մեկ տավար ունկրուդ էր ձեռք քցել ու Երկար ժամանակ չէր կարում նրան հասկացնի, թե ի՞նչպէս պտի սալդաթը ձեռն տա. «Ռ՜վ ա»:— Հիմիկ լավ մտիկ արա՛՛ այ հաստագլուխ՝ հմիկ կգամ, դու իսկույն դայիմ գոռա՛, «Ռ՜վ ա»: Աֆիցերը մի քիչ տեղ հեռացավ ու էլ եզ էկավ: Ինկրուտը մոզու պես դունչը կապել, անսաս մտիկ էր անդամ: «Տո ե՛զը՝ ընչի՞ շես ձեռն տալիս՝ թե «Ռ՜վ ա»: «է՛հ, բանդ կտրվել ա, ի՞նչ ձեռն տամ, մկամ չե՛մ գիտում, թե դու ո՞վ ես»:

Անջախ անջախ սալդաթությունը լավ օսալ սովորել էր, թեև դագանակը քամակիցը պակաս չէր ըլում: Մեկ անգամ կովի ժամանակին աֆիցերը նրան հրամայեց՝ որ գիշերը ով էլ որ պատահի, իրեք անգամ ձեռն տա՛ «Ռ՜վ ա», ու թե էկողը ձեռն շհանի, կրակ տա: Գիշերը՝ մեկ էլ է՛ն տեսավ՝ որ մեկը էր վրա ա գալիս: Իրեք անգամ ձեռն տվեց, բայց էկողը ո՛չ շինչ շասեց: Իսկույն թվանքը վեր դրեց, ջիբիցը քախմախն դու քարը հանեց, շախմախի տվեց ու վառված դավը էկողին դեմ արեց: «էս էլ քո կրակը»:

47

Մեկ ծուծը բարակ մարդ սկսեց իր բարեկամին էս ձևով մեկ գիր գրել:— Սիրելի բարեկամ: Վերջապես փոքր հանգստացել ենք ու հմիկ կարող եմ քեզ մեր որպիսությունը գրել՝ թե թշնամիքը ի՞նչպէս են մեզ ամեն օր անհանգիստ անում, թեև փառք Աստուծո՛՛ ամենն էլ կոտորել, փշացրել ենք:

Մեր հալը շատ վատ ա, մեկ կտոր հացի կարոտ ենք մնացել, լեզվներս բերնըներումս շորացել են, թեև փառք Աստուծո՛ հաց ու խոզի միս շատ ունինք: Մեկ կաթ գինի շունինք, ամա արադ՝ որքան ուղես՝ կա: Բայց հացին նստելիս, պետք է թուր ու թվանք ձեռքներին բռնած: Հենց էս սհաթին էլ՝ որ էս թուղթը գրում եմ, մեկ ձեռիս թուրս ա, մյուս ձեռիս՝ թափանչես:

Տասն շորս օրից առաջ քո գրի պատասխանը կգրի, ամա էգուց առավոտն ստացա, ներեցե՛ք: Փոշթը մեկ անգամ էլա չի՛ գալիս, որ թալա-

նած ըլի: Երեկ փոշտն էկավ, ինչ կար չկար, թալանել էին, բայց փառք Աստուծո՛ւ, որ ոչինչ չկար, երկու մարդ էինք, նրանք էլ դարդակ:

Անց կացած հինգշաբթի օրը խաբարն էկավ, թե մեկ դասթա ձիավոր մեզ վրա են գալիս, ամա ո՛չ բայրաղ ունեին, ո՛չ բալաբան, գուռնա էին փշում: Տղամարդ, կնիկարմատ, մեծ, պստիկ՝ բոլորս էլ առաջ գնացինք: Մենք շատ քիչ էինք, բայց էլի առաջ գնացինք: Մահն ամենի երեսին տպվել էր: Բայց շունքի առաջ գնացինք, թեև էս միջոցին մեր դասթեն բոլոր կոտորեցին, ամա էլի փառք Աստուծո՛ւ, ամենս էլ մնացինք սաղ սալամաթ ու թշնամու վրա թափեցինք: Մեր բախտիցը թշնամին բարութ շուներ, թափանչա ուներ, թուր ու մզրալս, բայց շունքի գյուլլա շատ ունեինք. բոլորն էլ թուրը քաշեցինք, մեկ հոգի էլա չպրծավ, կնդոնցից սավահի, որ ջմջմումը խրվեցին ու խեղդվեցին: Նրանց շորերը շատ ունգ ունգ ու մեկ ձևի էր, բայց բոլորն էլ կանաչ:

Թշնամուն որ հետ ածեցինք, սկսեցինք օրդուն թալանել, աչքդ բարին տեսնի, աշխարքի խաղինեն ու մալն էնտեղ էր, ամա մեկ քանի թրից, մզրախից, թվանքից սավահի՝ ոչինչ չկար, էն էլ ո՛չ բերան ունեին, ո՛չ կոթ, ո՛չ լուլա, ո՛չ քար ու շախմախ: Մեկ քանի դարդակ շուշա կար, ամա ջրով լիքը: Շուշեքանց գինին բոլոր լագել էին, բայց մեր բախտիցը ո՛չինչ չէր էլել միջումը:

Թե էս գիրը չստանաս, պետք է որ կորած ըլի, խնդրեմ ուրեմն՝ որ ինձ պատասխանը գրես: Թուղթս լցվել էր, մեկ մատնաչափ տեղ էլ չկար, ամա դեռ էլի հինգ սհաթ գրում էի, թուղթը չէր հատնում:

48

Մեկ ջահել տղի կես գիշերը վեր կացրին ու բոթը տվին, որ մերը մեռել ա: «Ա՛խ՝ տեր Աստված,— ձեն տվեց ձգվելով ու արշտոտալով,— իմ հաչն ի՛նչ կըլի, թե որ առավոտը քնից վեր կենամ, աչքս բաց անեմ ու էս խաբարն իմանամ»:

49

Մեկ ջահել տղա մեկ ջմջմա տեղի մոտացավ. մոտովը մեկ գեղըցի էր անց կեցում, հարցրեց նրան՝ թե ջմջմեն պի՞նդ ա, թե չէ:— Հայտնի բան ա, որ ջմջմի տակը շատ պինդ ա,— պատասխանեց խորամանկ գեղըցին: Հենց մի քիչ գնաց թե չէ, ձին միջումը մինչև անկաջնեբը թաղվեցավ: Տղեն

կրակվեց գեղըցու վրա.— տո ղուռումսաղ՝ չէ՛իր ասում, թե տակը պինդ
ա:— Պատվելի՛ հայտնի բան ա, պինդ ա, ամա դու դեռ տակը չես հասել,
ի՞նչ կիմանաս,— պատասխանեց գեղըցին՝ հանդարտ գլուխը քորելով:

50

Մեկ մարդ թունդ խուլ էր, ամա չէր ուզում իր քառությունը վրնն
առնի: Մեկ շախաչի ճամփին հեռավանց տեսավ նրան ու ընկերին ասեց.
արի՛ մեկ օյին գանք նրան, ու սկսեց ոտով, ձեռով անիլ, բերանը բաց
անիլ, իրան զոռ տալ, որպես թե սաստիկ ձենով գոռում, ձեն ա տալիս
քառին, ամա մեկ բառ էլ ա չէ՛ր խոսում: Քառը վրա պրծած, բարկա <ցած>
էկավ ու սկսեց նրան ղնամիշ անիլ: «Ի՞նչ եք բերաններդ ձոթում, աշ-
խարքը հո քանդվել չի՛ խա՛նիխարաբ: Հենց իմանում եք՝ թե քա՛ն եմ, որ
ասածներդ չիմանամ»:

51

Փորդուզալացիք երկար ժամանակ մեկ ճգնավորի իրանց ապավեն էին
բռնել: Մեկ անգամ կռիվ պտի գնային, գլխավոր շունեին: Խելոք մարդիքը
խորհուրդ արին, որ իրանց ճգնավորին դեներալ շինեն, բայց շունքի ծա-
ռալուծյուն չէ՛ր արել, չէին գիտում, թե էս տեղն ի՛նչպես նրան տան:
էլի միտք արին ու սկսեցին ճգնավորի պատկերին առաջի օրը սալդաթի
շոր հաքցնիլ, մյուս օրը՝ աֆիցերի, երրորդ օրը՝ գեներալի, չորրորդ օրը
Ֆելդմարշալուծյուն իրան տվին ու 150 ոսկի էլ տռելուղ կարգեցին, ոչ
թագավորն ինքը իրան ձեռովը մախմուի վրա դրած՝ իր ժամանակին բե-
րում, պատկերի առաջն էր դնում:

Մեկ կովում պատկերն էնպես առաջներին տանում, ղոնշունն էլ ետև-
վիցը գնում էր: Որ մոտացան, թշնամին մեկ քանի թոփ քցեց: Մյուս օրը
տեսան, որ էլ մեկ Փորդուզալացի չկա իրանց առաջին: Ֆռանցուզի գե-
ներալը էնպես էր կարծում, թե տափ կըլին կացել, բայց մեկ քանի եսիր
արած մարդիք պատմեցին՝ թե ճգնավորի գլուխը գլուլեն տարավ, էնդոր
համար նրանք փախան, շունքի էլ գլխավոր շունեին:

52

Մեկ ժամանակ ինգլիզի ու հոլլանդացվոց մեջ ծովային պատերազմ
կար ու մեկ նեղ տեղ ամեն օր ծովի վրա կռիվ էին տալիս: Հենց մեկ էլ

ուզում էին կոտլը նորեն սկսեն, խաբարն էկամ՝ թե բարշություն ա ընկել թագավորների մեջը: Երկու կողմն էլ շատ սիրով սկսեցին իրար հետ յուր գնալ: Մեկ հուլանդացից նավում՝ որ ինգլիզների նավիցը հեռու չէր՝ մեկ մատրոզ (ծովի սալդաթ) շատ լավ քյանդրբազուժյուն գիտեր ու էնպես էր նավի դիրակը (կայմ) վեր ըլում, ինչպես մեկ կատու: Մեկ օր էլ էսպես վեր էլավ, հասավ դիրակի ծերը, մեկ ոտի վրա կանգնեց ու հազար մեկ հունար բանացրեց: էստուց հետո՝ որ շուռ չէկավ ու գլխի վրա դիրակի ծերին ցից էլավ՝ ոտները դարիդուս՝ տեսնողների աչքը սևացավ, գլխըներին կրակ վառվեց: Վերևիցը որ վեր էկավ, բոլոր հուլանդացիք սկսեցին նրան գովել, երկինքը հանել ու ինգլիզների վրա պարծենալ՝ որ էնպես հունարով մարդ կա իրանց միջումը:

Մեկ պառավ մատրոզի բարկուժյունն էկավ՝ որ իր ազգին էսպես անպատիվ էին անում: Նա էլ սկեց կատվի պես դիրակը վեր ըլիլ. ծերին կանգնել ու հենց էն ա, ուղեցավ՝ որ նրա նման հունարներ բանացնի, թանն ու լոբին իրար խառնվեցավ, աչքերը շաղվեցավ ու զրխ՝կ — դիրակի տակին սկսեց գլուխն ու եղևը քորիլ: Նրա բախտիցը պարաններն ու ելքյանը սլահել էին նրան, թե չէ հոգին ճամփի կիսին կտար: Հենց մի քիչ խելքը գլուխն էկավ թե չէ՝ սկսեց հուլանդացոցը հարբա գալ ու բղավիլ. «է՛սպես վեր կըլեին ա՛յ. թե մարդ եք, դուք էլ էսպես կանե՛ք»:

53

Չորս ջահել տղերք աշխարթիս բանի վրա սկսեցին խոսք ու զրից անիլ, վեճ բաց անիլ, Մեկն ասում էր՝ թե որ Աստված մարդի բանը չհաջողի, կարելի ա մեկ քաղաքի դռնովը մտնիլ, էլի քաղաքը չհասնիլ: Մյուսը՝ որ էքսի օրը պտեյր մեկ քաղաք գնալ՝ որ դարավուլ էր դրած, էս խոսքին ընդդեմն էր ասում: Մի քիչ էլ կովեցին ու դուս գնացին: Տղերքանց մեկը մյուսներին ձեռ բերեց ու սովորցրեց՝ որ էս կովողի զլխին օյին գան: Նրանք էլ խոսք տվին, գիտեին գնալու վախտն էլ:

Մեկ սել ուզեցավ մտնի քաղաքը, դարավուլը ձեն տվեց:— Ուստի՞ ես գալիս, անունդ ի՞նչ ա:— Լ. քաղաքիցն եմ դալիս, անունս էլ Մեկերազանի ա:— Մեկ սել էլ էկավ. սալդաթը հարցրեց, էկողը պատասխան տվեց:— Լ. քաղաքիցն եմ գալիս, անունս էլ Էրկուրադանի ա: Սալդաթի ջիգրն էկավ. էս ինչ բան ա, մեկղարդանի՞, էրկուրադանի՞. ուզում են թագավորի սալդաթին օյին գան, զլուխը փշե՞ն, տնազ անեն, ու սկսեց զլուխը քարեքար տալ, գոռալ, թոզ դուման անել, ամա էկողը էլի սիրտն առավ ու անց կացավ: Մեկ էլ որ չլսեց սալդաթը՝ թե մեկ նոր էկողի անունն էլ Իրեհ-

դրադանի ա, ուզում էր՝ որ մազերը պոկի, էկողին բռնի, Բայց փողով, բանով խաթրն առավ սա ու յախեն ձեռից հանեց: Էս իրեք անուններն էլ շինովի էին:

Հմիկ շունը կապի, սալդաթին բա՛ց թող. շունքի իսկ ճամփորթն էկավ, որ անունը Չորսղրազանի էր, ու էն տղեն էր, որ կոխվ էր արել: Հենց անունն ասեց թե չէ, սալդաթը կապը կտրեց, ոտին, գլխին քոթագելով քաշեց նրան, դարավուխանեն քցեց ու էնքան չթողաց, մինչև ինչ քաղաքից որ էկել էր, վկայութուն բերել տվին, որ ճշմարիտ նրա անունն էնպես էր:

Մրամիտ առածք (մասալեք)

54

Մեկ զորական ծառայութունը որ պրծավ, դուս էկավ, գնաց իրանց մինիստրի (նախարարի) մոտ ու հարցրեց.— Պարոն մինիստր՝ ի՞նչ կանե՞ք, որ մեկ մարդ ձեզ հարամզադա կանչի:— Ի՞նչ,— պատասխանեց մինիստրը,— ի՞նչ կանեմ, կհրամայեմ՝ որ նրան հաց ու ջրի աբով բանդը քցեն:— Շատ բարի,— խոսքը եղ առավ աֆիցերը,— եպ ձեզ էդպես եմ կանչում, թե մարդ ես, խոսքիդ դրուստ կա՛ց, շունքի ես հաց չունիմ:

Էս խելոք մտածմունքի վերջն էն էլավ, որ աֆիցերին պենսիա (թոշակ) կարգեցին, որը որ առաջուց շատ էր խնդրել, բայց բանի տեղ չէին քցել, ու ասածը չվանի չէին դրել:

Էսպես մինիստր քիչ կրլի՝ սի՛րելի. չըլիմ շիմանամ դու էլ ուզենաս մեկ տեղ էս հունարը բանացնել: Դեռ տուն չմտած, բունը կմտնիս:

55

Էլի էս կերպով մեկ քաջ աֆիցեր Ֆրիդրիխ մեծի մոտ, որ Փրուսսիո թագավորն էր, իր կամքը առաջ տարավ: Շատ անգամ էր թագավորիցը ողորմութուն խնդրել, բայց հենց հրամայում էր, որ համբերի: Մեկ օր էլ՝ ճարը որ հատավ՝ բռնեց շատ փիս փիթս բաներ գրեց թագավորի վրա: Գրողի անունը չկար. թագավորը հիսուն ոսկի խոստացավ, ով նրան գտներ: Մյուս օրը էլի թագավորին պատահեցավ:— Ես ձեզ շատ եմ ասել, որ համբերե՛ք,— ասաց Ֆրիդրիխ,— էս հազադին ձեզ համար ոչինչ չեմ կարող անիլ:

— Աչքիս վրա,— պատասխանեց աֆիցերը,— ամա էն փիս թղթի գրո-

զը ե՛ս եմ, որ խոստացել եք, հիսուն ոսկի բաշխեք, ով նրան գտնի: Ինչ պատիժ կուզեք, ինձ տվե՛ք, ամա էն փողը իմ օղլուշաղին տվեք, որ իր երեխեքանց համար հաց առնի:— Քո պատիժն էս ա, որ գնաս Շպեկղա բերդը:— Հույժ բարի, Ձերդ Մեծութուն, բայց հիսուն ոսկին չի՛ մոռանաք:— Կհրամայեմ՝ որ քո կնգանը տան,— պատասխանեց թագավորը, ու էն բերդի կամենդանդին հրաման գրեց, որ ընչանք հաց չուտի, թուղթը, բաց չանի, որ մինչև ճաշի վերջը գիր տանող աֆիցեբը մեկ լավ տանջվի իր միջումը:

Ճաշից եղը հրամանագիրը բաց արին: Միջումն է՛ս էր գրած:— Սրա բերողին էդ բերդի կամենդանդութունը տվի, ու ձեզ հրամայում եմ, որ գնաք Փոտսդամ, էնտեղի բերդը պահեք:

56

էս Երեւիլի թաղավորի վրա մեկ օր էլ՝ էլի մեկ վատ թուղթ գրել, իր պալատի առաջին՝ մեկ պատից էին կպցրել: Փանջարիցը որ մտիկ շարեց թագավորը, տեսավ, որ շատ բազմութուն հավաքվել, ուզում են՝ որ էն թուղթը կարդան, Սառային դրկեց, որ իմանա՝ թե ի՞նչ խաբար ա: Սառայն լեզուն կապ ընկած եղ էկավ, ու չէ՛ր համարձակում, որ բանի զորութունն իմաց անի: Թագավորը շատ որ զոռ արեց, իմացավ ու հրամայեց, որ զնա թուղթը պոկի, ցած կպցնի, որ ամեն մտրդ կարգա, շունքի տեղը բարձր էր:— Ես ու զու ըլեխնք, գլուխ կպոկեինք թղթի տեղակ:

57

Մեկ օր էլ մեկ կովում տեսավ՝ որ մեկ ֆրանցուզի սալդաթ (զորական) մեկ Փրուսսիո սալդաթի հետ՝ արինը աչքը կոխած՝ կոխվ էր տալիս ու ուզում էր, որ իր գլուխը պահի, թեպետ ամենեւին հույս չունեք, որ, պրծնի, բայց էլի չէ՛ր ուզում իրան ձեռ քցի, ու իր մաճը աչքի տակն էր առել: Թագավորը մոտացավ նրանց ու ձեն տվեց ֆրանցուզին:— Աֆարիմ՝ քաջ զորական՝ զեռ չե՛ս հաղթվի:— Ձեմ հաղթվիլ:— պատասխանեց ֆրանցուզը:— Ձերդ Մեծութուն, թե դժւք ըլիք իմ գլխավորը:

58

Մեկ անգամ էլ թագավորը իր բաղումը ման էր գալիս: Մեկ հոլլանդացի վաճառական ներս մտավ: Թագավորը հարցրեց նրան, թե բաղը տես:

նիլ կուզի: Վաճառականը նրան շճանաչելով, պատասխանեց՝ թե չի՛ գիտի հրաման կա՞ բաղը տեսնելու, երբ թագավորը էնտեղ ըլի:— Դրա համար հեշ մի՛ նեղանաք,— պատասխանեց Ֆրիդրիխ,— ես ձեզ ման կածեմ:

Բոլոր լավ տեղերը նրան շհանց տվեց ու հարցրեց՝ թե նրան դուր են գալիս, թե ո՛չ: Ինչ ժամանակ ամեն բանը տեսավ, պրծավ, քիսեն հանեց վաճառականը, որ նրան փող բաշխի:— Աստված մի՛ արասցե,— ասեց թագավորը,— մենք հրաման չունենք, որ մեկ զատ վերցնենք, եթե թագավորն իմանա, մեզ սաստիկ պատիժ կտա:

Վաճառականը շնորհակալություն արեց քաղաքավարությամբ ու հենց մի քիչ հեռացավ թե չէ, բաղմանչին ուստ էկավ, ու նրան թնդված ձեն տվեց:— Ի՞նչ եք էս տեղ, թագավորը բաղումն ա: Վաճառականը պատմեց, ինչ որ անց էր կացել, ու շատ գովեց, թե էն ի՞նչ քաղաքավարի մարդ էր, որ նրան բաղը ցույց էր տվել:— Բաս դուք շե՞ք գիտում՝ թե նա ո՞վ ա,— ասեց այգեպանը,— թագավորն ինքն ա:

Թո՛ղ կարդացողն իմանա, թե խեղճ հոլլանդացու զարմանքը ի՞նչբան կըլեր:

59

Մեկ անգամ էլ Ֆրիդրիխ զանգակը քաշեց՝ բայց ո՛չ ոք չէկավ: Դուռը բաց արեց, տեսավ՝ որ ծառայն՝ աթոռի վրա նստած՝ քունը տարել էր: Թագավորը գնաց մոտը՝ որ զարթեցնի, տեսավ՝ որ մեկ թուղթ չիբիցը երևում ա: Ուզեց՝ որ իմանա թե ի՞նչ ա գրած, առավ ու կարդաց: Էս թուղթը մերն էր գրել ու շատ շնորհակալություն էր անում, որ նա իր տնտուղի (ռոճիկ) կեսը ուղարկել էր՝ որ նրան քոմակ անի: Հենց կարդաց պրծավ՝ թագավորը կամաց էլ եղ իր օթախը գնաց ու մեկ կապ ոսկի մոր թղթի հետ իր ծառայի ջեբը քցեց: Էլ եղ որ օթախը գնաց՝ էնպես սաստիկ քաշեց զանգակը, որ ծառայն վեր թռավ ու ներս մտավ:

— Լավ քաղցր քուն էիր մտել,— ասեց նրան թագավորը: Ծառայն ուզում էր ներողություն խնդրի: Էնպես շշկլած որ ձեռը ջեբը տարավ, մնաց սառած, որ տեսավ՝ թե ինչ կա ջիբումը: Փողի համը քաղցր ա, բայց էս անգամ նրան իրանն իրան հասցրեց: Զիբիցը հանեց, ունկ մոանգը թռած, սպրդնած, ու առանց մեկ խոսք ասելու, արտասուները գետի պես էր թափում:— Ի՞նչ ա պատահել քեզ,— հարցրեց թագավորը:— Ա՛խ՝ Չերդ Մեծություն, ինձ ուզում են կորցնեն,— պատասխանեց ծառայն ու չոքեց,— շեմ գիտում՝ էս ի՞նչ փող ա, որ ջիբումս ա:— Սիրելի՛ ասեց թագավորը,— Աստված շատ անգամ մեզ քնած տեղն էլ ա իր ողորմությունը ցույց տա-

լիս, Ղրկի՛ր մորդ, ինձանից շատ բարով արա, ու նրան հավատացրու, որ
ես միշտ ձեր երկուսի հոգսն էլ կքաշեմ:

60

էս անվանի թագավորը իր ծառայից հետ շատ լավ էր յոյա գնում: Իր
վերջին հիվանդ վախտը՝ կես գիշերին վերկացավ, նոքարների մեկին ներս
կանչեց՝ որ դուրսը ղարավուլ էր քաշում, ու հարցրեց՝ թե ո՞ր սհաթն աս
ծրկու սհաթն աս, պատասխան սվին:— էլ շեմ կարող քնիլ,— ասեց թագա-
վորը՝— տես՝ թե ծառայքը զարթուն են, թե քնած ըլին, շի՛ վեր կացնես,
չունքի շատ բեզարած կըլին: Թե նեյմանը զարթուն ըլի (իր փեշղսմաթ-
քյարը), նրան միայն ասա՛, թե դու էնպես ես կարծում, որ ես շուտով վեր
կկենամ: Բայց լսեցի՞ր, մեկին էլ աս շի՛ վեր կացնես՝ թե քնած ըլին:

էս թագավորը սովորութիւն ուներ իր ծառայից հետ շատ անգամ
զրից տալ: Իր վերջին հիվանդ վախտը մեկի հետ սկսեց էսպես զրից տալ:
Թագավորը: Ո՞ր սհաթն աս:

Մառայն: Կես գիշերը:

Թագ<ավորը>: Քունս շի՛ տանում, մեկ պատմութիւն արա՛ ինձ:

Մառ<այն>: Ի՞նչ կարեմ պատմիլ Ձեր Մեծութեանը: Ես մեկ խեղճ
հիմար մարդ եմ, ու ո՛չինչ չգիտեմ:

Թագ<ավոր>: Ո՞րդիանց ես:— Մեկ գեղից:— Հերնըմեր ունի՞ս:— Մեկ
պառավ մեր ունիմ:— Ընչո՞վ աս ապրում:— Բուրդ մանկուլ:— Ի՞նչքան աս
դատում օրը:— Օխտը շահի:— էստով նա շի՛ կարող լավ օր քաշիլ:— Մեր
տեղը շատ էծանութիւն աս:— Դու նրան ոչի՞նչ շես ուղարկում:— Մեկ քանի
ուրբլի էլ ես եմ խարջլղ ուղարկում:— Շատ լավ ես անում, լավ տղա ես
դու, ինձ համար շատ ես նեղութիւն քաշում, համբերի՛ր, ես քեզ համար
բան կգտնիմ, թե աշքաբաց կըլիս:

Մեկ քանի օրից եղը էլի սրեն էս ծառային ընկավ: Թագավորն ասեց.—
գնա՛ փանջարի առաջը, քեզ համար էնտեղ բան եմ դրել:— Վաթսուն ոսկի
էր դրած:— Մառայն շէր կարծում, թե էսպես մեծ գումարը իրան համար
կըլի, հինգ ու վեցը վերցրեց, ձեռումը բռնեց՝ որ թագավորին նշանց տա:—
է՛ս էր, որ պտեի վերցնիլ:— հարցրեց:— Ձէ՛, — պատասխանեց թագավո-
րը, — բոլորը վեր առ, քեզ համար են, մորդ էլ ջոկ եմ մեկ քանի բան
ուղարկել:

Բարի ծառայն լեղապատառ դուս վազեց, որ իմանա՛ թե մորն ինչ աս
ուղարկել: Ուրախութիւնիցը ուզում էր մեռնի, երբ իմացավ, թե թագավորը
մորը 100 ոսկի պենսիա (թուշակ) էր կարգել՝ որ ամեն տարի տան:

Իր կենաց վերջին ժամանակը պատահում էր բազլի անգամ, որ երկար էր քնում, ինքը չէ՛ր ուզում ու չափիցը դուրս նեղանում էր, էս պատճառով հրամայեց որ իրան շորս սհաթին վեր կացնեն, ինչ կուզե որ ասի էլ: Մառայից մեկը որ նոր էր մտել թագավորի մոտ դուլլուղ, մեկ անգամ ներս գնաց՝ որ էս հրամանը կատարի, թագավորն սսեց:— Թո՛ղ մի քիչ աչքս կպցնեմ, շատ բեզարած եմ.— Ձեր Մեծությունը հրամայեց ինձ՝ որ կանուխ գամ:— Հենց մեկ շարեք (քառորդ) սհաթ, քեզ ասում եմ:— Մեկ մինուտ (վայրկյան) էլ ա չե՛մ թողալ. շորս սհաթն է, պտիք վեր կենալ:— Շատ բարի,— ասեց թագավորը,— սեղիցը վեր կենալիս, շատ լավ տղա ես, տե՛ս ինչքան եմ սիրում քեզ, որ քո բանին էդպես մուղայիթ ես:

Օխտը տարվա կովումը, որ Ֆրիդրիխ Ավստրիո հետ արեց, մեկ սալդաթ իր մեծավորիցը փախավ, էկավ նրա մոտ ու շատ հարկավոր թղթեր բերեց հետը, որ նրանցով թշնամու ահվալը լավ կարելի էր իմանալ: Թագավորը հրամայեց՝ որ նրան հաց ուտացնենք ու հետո իր մոտ կանչիլ տվեց:— Ես չեմ կարող քեզ իմ ծառայութունը վեր կախիլ,— ասեց,— ի՞նչպես հավատամ է՛ն մարդին, որ իր մեծավորին էդպես մուխանաթ գտնուլեց: Քո արած ծառայության համար էս հարիւր ոսկին վե՛ր կալ, էստիանց ոտդ կտրի՛ր, ու էլ մյուս անգամ իմ ղոնշունումը, կամ իմ երկրումը չերևիս, թե չէ կախիլ կտամ:

Մեկ անգամ էլ իր ղոնշունովը մեկ գեղի մոտ շաղիր էր տվել: Թշնամիքը հեռու չէին, ու մեկ բարձր տեղ դարավուլ էին կանգնացրել: Բայց շունքի թագավորին գեղիցը դուս գալիս չէին կարող տեսնիլ, շունքի մեկ խոր ճամփա էլ կար, էս տեղ էլ դարավուլ դրին: Թագավորը դուս գալիս իմացում տվեց ու գնաց որ ման գա: Շատ շոք էր, դարավուլը՝ որ պետք է թագավորի դուս գնալը իմաց էր արել, քունը տարել էր, չէր կարացել ու հենց է՛ն սհաթին աչքը բաց արեց, որ թագավորը մոտացել էր:

«Մի քիչ համբերի՛ր, Ձերդ Մեծություն, ձեն տվեց, իմ արևը գիտենա, չեմ թողալ՝ որ անց կենաս. սպասեցե՛ք, մինչև դարավուլին իմաց անեմ, եթե ոչ՝ ինձ կբռնեն»: Թագավորը սալդաթի ձենի վրա իրանից գնաց ծի-

ծաղու: «Շատ բարի,— ասեց,— շուտ գնա, ես կմնամ»: Սալդաթը մի քիչ տեղ հեռացավ, էլ եղ էկավ ու գոռաց. «Խոսքիցդ դուս չի՛ գաք հա՛ իմանում եք, ու տեղընեքիցդ շարժիք, մինչև եղ դառնամ»:— «Գնա՛,— ասեց թագավորը,— ես քեզ խոսք եմ տալիս, մինչև քո գալը էս տեղ մնամ»: Ճշմարիտ էնքան մնաց, որ նա եղ էկավ, հետո ծիծաղելով ճամփա ընկավ:

64

Գիտուն մարդի մեկը գնաց, որ իր բարեկամին տեսութուն անի: Գուռը որ ծեծեց, բարեկամը ծառային կամաց հրամայեց, որ ասի թե աղեն տանը չի՛: Բայց գիտունը իմացավ ու անսաս եղ դարձավ: Մեկ քանի օրից հետո բարեկամը պնաց գիտունի մոտ: Հենց նա դուռը թրխկացրեց թե չէ, սա նեքսևիցը ձեն տվեց՝ թե աղեն տանը չի՛: Հենց իմացավ հանաք ա անում, էլի ծեծեց, էլի մի և նույն խոսքն իմացավ:— Ա՛յ խանիխարաբ, ախր դո՛ւ ես ասում, թե աղեն տանը չի՛, ի՛նչպես հավատամ,— ասեց բարեկամը:— Պատվելի՛ ընչե՞ն ա, որ ես քո ծառային հավատացի, դու ինձ չե՛ս հավատում,— պատասխանեց գիտունը: էս մեր Մուլա Մասրադնի իշի փոխ ուզելու նման ա, ով լսել ա, կիմանա:

65

Մեկ հողագործ դնաց մեկ գեղ՝ որ էնտեղ կենա ու փոքր ժամանակի շատ բարեկամ ճարեց: Մեկ տարուց եղև մեկ լավ կովը սատկեց: Շատ տխրեցավ, բայց խեղճի ցավը դհա շատացավ, շունքի մեկ քանի ամսից եղև էլ՝ կնիկը մեռավ: Աշխարհը քանդվեց գլխին, էն հալին էր, որ ո՛չ աչքը քուն էր գալիս, ո՛չ բերանը հաց մտնում: Հարևանները էկան՝ որ նրան մխիթարեն:

— Սիրելի՛ ասեց մեկը,— ճշմարիտ է, քո ցավն անտանելի ա, ո՞վ էնպես ազիզ ջաճ կորցնի ու հոգին հետը չգնա, բայց ինչ պտի ալած, փառք Աստուծո, դու դեռ ջահել ես, մալ դուվախ՝ ունիս, քեզանից կնիկը պակաս չի՛ ըլիլ, դարդ մի՛ անիր: Իրեք աղջիկ ունեմ, իրեքն էլ վարգի պես բացված, զալամով քաշած, որն ուզենաս, քեզ փեշքաշ, աչքիդ սիրածը քոնն ա:— Մեկն էլ իր քիրը առաջադրեց, մյուսը քվոր աղչիկը, թոռը և այլն:— Լավ տեսնում եմ,— ասեց սքավորը,— որ էս դեղումը շատ լավ ա էլիլ կնիկը կորցնիլ, քանց կովը: Երկու օր չի կա, կնիկս մեռել ա, ուզում եք՝ որ մեկի տեղակ հինգը կապեք գլխիս, բայց կովս որ սատկեց, մեկն էլա չէկավ, թե մեկ ուրիշը նրա տեղ ինձ սա:

Կոնրադ Գ. թագավորն Գերմանացոց 1138 թվին մեկ քաղաք էկավ շորս կողմը բռնեց: էս քաղաքի իշխողը շէր ուզում նրան հնազանդի ու միշտ նրա հրամանին ընդդեմ էր կենում: Թագավորը բարկացել, ուզում էր՝ որ սաղ քաղաքը կրակ տա, էրի, բայց օղլուշաղին իււղճն էկավ, հրաման արեց՝ որ ինչքան կնիկարմատ կան, դուս գան, ու ինչ թանկագին բան ունին, հեարները վերցնեն, ու օրթում կերավ, որ նրանց մաղին դիպչող չըլի:

Քաղաքի մեծի կնիկը էս բանը որ լսեց, ուզեցավ որ մարդին ազատի, մյուս բաները կորչում են, կորչեն: Նա իր մարդին շալակեց, մյուս կնանիքըն էլ որ էս տեսան, նրանք էլ սրա օրինակին հետևեցին և իրանց մարդիկը շալակներին, մեծի կնիկը առաջներին էսպես բեռնավորված որ դուս չէկան, թագավորը մնաց վարմացած: Տված խոսքը եղ ուտել չէր կարող, էնպես սիրտը շարժեց՝ էս որ տեսավ, որ կնանոց լաթեր՝ մարդքերանց մեղքն էլ բաշխեց ու ազատ արեց:

Մեկ թաղավոր որսի ժամանակին իր մարդքերանցիցը հեռացավ, առաջը մեկ տուն էկավ, մտավ ներս, որ փոքր հանգստանա: Հենց ներս մտավ թե չէ, տեսավ՝ որ շորս մարդ էնտեղ թեք են ընկել, որպես թե քնած են: Առաջինը տեղիցը վեր կացավ, թագավորի վրա էկավ, ու ասեց՝ որ սհաթն իրան տա, ու առավ: Երկրորդն էլ ասեց՝ թե երազումը տեսա, որ շինելդ ինձ խիստ սաղ էր գալիս, նա էլ էն առավ: Երրորդն էլ քիսեն ուզեց: Զորրորդն էլ ասեց՝ որ բեղամաղ չըլի, որ նա նրան պտի թալանի: Թալանելիս տեսավ՝ որ մեկ ոսկե զնջիկ կար ծոցումը, ու վրիցը մեկ շվի էր կախ տված, նա էլ էս էր ուզում վերցնի: «Սիրելի՛ք՝ ասեց թագավորը՝ էս շվին դեռ չառած, թողեք՝ որ ես ձեզ սրա հունարը ցույց տամ»: էս հաղաղին սկսեց, որքան ջանումը գորովթուն կար, շվացնել:

Թագավորի մարդիքը՝ որ նրան ման էին գալիս, հենց էս ձենն իմացան թե չէ, իսկույն ական թոթափել տուն ընկան, ու աչքըները սառեց՝ որ տեսան՝ թե թագավորը ի՞նչ ընկերների մեջ ա ընկել: Փորձանքիցը որ պրծավ՝ սկսեց թագավորն ասիլ.— Սիրելի՛ք՝ էս մարդիքը երազ են տեսել, ինչ որ սրտներն ուզում ա, անեն: Հմիկ էլ երազ տեսնելու նոբաթը իմն ա,— Փոքր աչքը խփեց ու էլ եղ լաց արում:— Երազում տեսա՝ որ էդ շորսիդ էլ կախ էին տվիլ,— ասեց ու շորսին էլ հենց էնուեղ կախ տալ տվեց:

Մեծին Պետրոս Ռուսաց կայսերն էլ էս տեսակ մեկ բան պատահեցավ: Նրա մեծամեծքը չէին ուզում, որ նա էնպես նոր նոր բաներ անի, խոսքը մին արին, որ մեկ տեղ կրակ քցեն ու երբ թագավորը դուս գա էնտեղ, տան, սպանեն: էն իրիկունը՝ որ էս մասլհաթն անում էին, թագավորը մեկ տեղ դռնաղ էր: Երկու մարդ էկան, խնդրեցին՝ որ թագավորին տեսնին, չէին թողում, բայց էնքան արին՝ որ թագավորը ինքը դուս էկավ, ընկան ոտները ու ամեն բանը պատմեցին: Թագավորը հրամայեց՝ որ նրանց պահեն, ինքն էլ եղ տուն մտավ, մեկի էլա մեկ խոսք շատեց ու սկսեց իր ուրախությունն անիլ:

Ձմեռ ժամանակն էր՝ մեկաֆիցերի հրամայեց՝ որ իր դասթովը գնա էն ասած տունը, ինչ տեղ մասլհաթ էին անում: Տասը սհաթը որ թամամեց, թագավորն հրամայեց՝ որ մեկ շանա բերեն ու ասեց մյուսներին՝ թե գնում ա, փոքր ման գա: էն տունը որ հասավ, տեսավ՝ որ ճրագները վառած, բայց դռանը մարդ չկար, հենց կարծեց՝ թե սալղաթները բռկն են մտել, էնտեղ էլ մտավ, մարդ չկա: Ի՞նչ անի, եղ դառնա, ի՞նչպես կարելի էր էնպես քաջ մարդը էս բանն անի:

էլ չի՛ մտիկ արեց, անվախ, անսահ ներս մտավ: Նստողների սրտովը հայտնի բան ա, որ հազար բան անց կացավ, բայց թագավորը, որպես թե բանից խաբար չի, էնպես ուրախ ուրախ՝ ձեռները տրորելով՝ ասեց.— Իմ ո՛րդիք, փոքր ուզում էի ման գամ, ցուրտն ինձ գոռ արեց, փանջարի տակովն՝ որ անց կացա, ու էս շրաղդանը տեսա, իմացա՝ որ իմ որդիքը էս տեղ ժողոված քեֆ կըլին անում, ուզեցա՝ որ ես էլ ձեր միջումն ըլիմ, էստուր համար ներս էկա, ներե՛ք: Հետո սրա քեֆը հարցրեց, նրա հետ խոսաց, էնքան խոսքով արեց՝ որ ոտի ձեռն իմացավ: էս միջոցին նստողների մեկը աչքով արեց՝ որ լավ վախտն ա:— Շա՛ն որդի, գոռաց կայսրը, թե ձեր վախտն ա, իմն էլ ա,— ասեց ու թուրը հանեց: Ասողի գլուխը թպրտում էր, որ դուռը բաց արեց, աֆիցերին կանչեց: էլ ի՞նչ կըլեր նրանց հալը:

Աֆիցերը որ ներս մտավ, է՛նպես մեկ սիլլա դիպավ երեսին, որ աչքերը շախմախին տվին, կայսրը բարկացավ՝ թե իրան վախտին չի՛ էկել: Սհաթը հանեց խեղճը ու կայսերը ցույց տալով՝ ասեց.— Ձերդ Մեծություն, հրամայեցիք, որ 11 սհաթին գամ, տեսե՛ք ուրեմն՝ թե քանի՞ սհաթն ա:

Թագավորը տեսավ՝ որ ինքն ա շշկլել, շտապել, իսկույն ճակատը պալեց ու շարագործներին բռնիլ տվեց:

Մեկ իշխան ֆրանցուզ գնում էր նեմեցի թագավորի մոտ շատ հարկավոր գործի համար: Չորս մարդ ունեւր վրեն, էկավ մեր գեղ: Ո՛չ տեղ կար, ո՛չ տուն: Մեկ բերդ կար էնտեղ: Մեկ գեղըցու հարցրեց՝ թե էնտեղ քնիլ կարելի՞ ա: Գեղըցին ասեց, որ էնտեղ մարդ չի՞ կենում, մեկ ղարավուլ կա, էն էլ ցերեկն ա գնում էնտեղ, շունքի դիշերը՝ Աստված հետու տանի՛, սատանեքը մարդի սաղ սաղ ուտում են: «է՛հ, սատանե՞քը, էդպես հիմար բանը մի՛ ասիլ, ես էդպես դարդակ բանի շե՛մ հավատալ, ու թե կուզես, թո՛ղ իմ մարդիքն էստեղ քո տանը մնան, ինձ մեկ ճրագ տո՛ւր, ես մենակ կքնեմ էնտեղ, տես թե սատանեքանց գլուխն ի՞նչ կբերեմ»:

Ի՞նչ պետք է արած, ասածը շլեց ու ճրագն առավ, գնաց բերդը՝ կրակը շող արեց, շիբուխն ու թամբաքուն, երկու բութիլկա գինի էլ դրեց մոտը, ու շորս լցրած փշտով էլ առաջին: էսպես մեն մենակ նստած՝ շիբուխ էր քաշում, կես գիշերը հենց անց կացավ, մեկ սաստիկ գնդպնոց էկավ ու շատ վախտ շքաշեց, մեկ այլանդակ պատկեր ներս մտավ, երես, գլուխ ծածկած, ու պինդ ոտները փոխելով՝ նրա վրեն էկավ ու ձեռով արեց՝ որ վեր կենա հետը գնա: Քաջ իշխանը երկու փշտով դոտիկը խրեց, մեկը ջեբը դրեց, էն միին էլ աջու ձեռին, շամաղանը ձախու ձեռին բռնած, եղեկից գնաց: էկող պատկերը սանդուխտը վե՛ի էկավ, բակն անց կացավ ու մեկ ծառտտ տեղ մտավ: Հենց էս ծառերն էլ անց կացան, բիրադի գետինը բաց էլավ ու իշխանը ընկավ մեկ խոր գուբ:

Իր հիմարությունը նոր միտն ընկավ: Առաջին մեկ մաղարա բաց էլավ, ու տեսավ՝ որ ոչ թե սատանեքանց, այլ տասներկու ավաղակի ձեռ ա ընկել, որ մասլըհաթ էին անում, թե ի՞նչպես ոպանեն իրան, նրանց խոսակցությունիցն իմացավ, որ սրանք ղալբ փող շինող էին: Իշխանը՝ որ տեսավ՝ թե ինքը ոչխարի պես գիլանոնց ձեռն ա ընկել, էլ շարա չկա, բերանը բաց արեց ու խնդրեց՝ որ իրան էլ հրաման տան, մեկ երկու խոսք էլ ինքն ասի: Համաձայնեցին նրանք, ու ասեց:— Իմ էստեղ գալը դուք էլ կասեք՝ որ շատ հիմարություն էր, ամա որ լավ միտք անեք, կարծեմ որ հավատաք, թե ես պակաս մարդ չեմ, ու իմ ձեռիցս էլ բան կգա: Դուք լավ գիտեք՝ որ անպիտան մարդը սիրտ չի անիլ էսպես տեղը մտնի: Ծս ձեզ մեկ խորհուրդ կասեմ ու իմ անունովը օրթում կուտեմ: Մեղք չե՞ք համարիլ էնպես մարդի սպանեք, որ ձեզ երբեք չի ուզեցել վասություն անի: Սրանից ղարու միտք արե՛ք՝ թե որ ինձ սպանեք, դրանից ի՞նչ դուս կգա: Հետս շատ հարկավոր թղթեր ունիմ, որ իմ ձեռովս պտի թագավորին սամ: Չորս մարդ ունիմ գեղումը, ես որ կորչիմ, ախր որ նրանք կասեն՝ թե ո՛ւր

գնացի ու վերջ ամենայնի ինձ ման կզան ու տակուվեր անելով՝ հալբաթ որ ձեր տեղն էլ կիմանան: Էն ժամանակը դուք լավ գիտեք, թե ձեր վերջըն ի՞նչ կըլի: Ինձ թողե՛ք, ես իմ պատվովս օրթում եմ ուտում, թե որ ձեր գլխին մեկ բան գա, Աստուծո առաջին սեներես մնամ:

Ավազակները՝ որ էս խոսքն իմացան, ասեցին իրանց մտքումը, որ էնպես մարդի խոսքին հավատալու ա: Ավետարանը մեջ բերին, օրթում տալ տվին, որ մարդի բան շասի: Նրան որ բաց թողին, մյուս օրը պատմեց գեղըցուն՝ թե ճշմարիտ նա էլ էնպես հրաշք տեսավ բերդումը, որ մարդ ահու կմեռներ:

Տասներկու տարուց եղը մեկ օր էս իշխանը իր պալատումը շատ դուռնաղներ ուներ ու քեֆ էր անում, էկան, ասեցին՝ թե մեկ մարդ երկու ձի ձեռին կարմնջի վրա կանգնած՝ ուղում ա, նրան տեսնի, ու նեքսն շի՛ գալիս: Բոլոր դուռնաղները անկաջները խլշացրին, որ իմանան՝ թե էս ի՞նչ բան ա: Հենց իշխանը իր բարեկամները եղեին մոտացավ, էն մարդը ձեն տվեց՝ որ նրանց հեռացնի, շունքի իրան հետ թաքուն խոսք ուներ: Հենց նրանք հեռացան, նա սկսեց ասիլ՝ թե էն մարդիքը, որ տասներկու տարուց առաջ մաղարումը քեզ ուստ էկան, ու դու էլ խորհուրդ ասեցիր, նրանք են ինձ դրկել քեզ մոտ՝ որ շնորհակալություն անեմ քեզանից, որ դու էնպես պատվելի մարդ էիր, որ տված խոսքդ պինդ պահեցիր: Նրանք էնքան փող են դատել, որ հմիկ կարող են ապրիլ ու էս երկրիցն էլ դուս են էկել: էս ձիանքը նրանք են ուղարկել քեզ փեշքաշ:

էս ասեց թե չէ էն ձիանքն էնտեղ թողաց, իրանը մեկ ծառից էր կապել, կայծակի պես նի էլավ ու ական թոթափել աներևութացավ: Հետո սկսեց իշխանը բոլոր անց կացած բանը մի առ մի իր բարեկամներին պատմիլ: Ով լսում էր, դող էր ընկնում ջանը, թե ինչ սրտի տեր ա էլել նա: Սրանից հետո տեսան՝ որ հիրավի բերդումն էլ սատանա շի՛ ման գալիս: Շատ բանին էլ էսպես մեկ պատճառ ունի, բայց չգիտեցող մարդը՝ սատանին ա մեղ դնում:

70

Մեծն Լուդովիկոս, ֆրանցուզի թագավորը՝ իր պալատումը ման էր գալիս, առավոտ էր ու դեռ պալատականքը չէին էկել ու իր ծառայքն էլ դես ու դեն էին գնում, որ իրանց ծառայությունը կատարեն: էս միջոցումը տեսավ՝ որ <մեկ> մշակ մարդ մի սանդուխտ վեր ելած, ուզում էր՝ որ մեկ մեծ ջահ վեր բերի, բայց քիչ էր մնացել՝ որ շլինքը հետը կտորի, էնքան բարձր էր ու մեծ:

— Չե՞ք տեսնում, որ ձեր սանդուխտը կարճ ա ու տեղ չի՛ հասնիլ,—
ասեց թագավորը,— լավ վախտի վրա հասա՛ որ բռնեմ ու քեզ օգնություն
անեմ: Թե չէ քոնը քեզ կհասնե՛ր:

— Շատ շնորհակալ եմ,— ասեց մշակը՝ որ թագավորին չէր ճանա-
չում,— ինզրում եմ՝ որ ինձ ներես, որ քեզ աշխատություն տվի: Ինձ շատ
մեծ լավություն կանեք, թե քոմակ անեք: Ընկերներս բոլոր ինձ թողել են,
է՛ն պատճառով, որ էս օր մեկ էլ չի պետք է գա:

էն ահագին ոսկե ջահը վեր բերեց, ուսուլով վեր էկավ, ձեռն էլ մի
քիչ թագավորի ուսին դրեց, որ սակին նարդիվանը բռնել էր, մեկ խոր
էլ գլուխ տվեց, շնորհակալություն արեց ու դուռ քաշվեց:

Սաղ գիշերը թագավորի պալատումը հենց է՛ն էին խոսում, թե ի՛նչ-
պես սիրտ էր արել գողը ու աշխարթի աչքի առաջին էնպես թանկագին,
ծանր ջահը գողացել:

Քաղաքապետին հո՛ վաղուց իմաց էին արել, թագավորը սկսեց բարձր
ծիծաղալ գալումը ու դայիմ ձենով սուսեց.— Ես կերթամ, քաղաքապետին
կինդրեմ՝ որ էս բանը տակո՞ղ անի, որ մարդ շիմանա: Չունքի գողը պատ-
ժելիս, ընկերին էլ պետք է պատժած, ու ե՛ս էն գողի սանդուխտը բռնեցի:

Կարգացողը կիմանա՛ թե լսողների վարմանքն ու ծիծաղը ի՛նչպես
իրար կխառնվեին:

Մեծն Տիգրան, անվանի թագավորն Հայոց մեկ օր ֆորս անելիս,
մեկ քարի վրա մեկ սև դարսլթուն տեսավ ու հենց իմացավ՝ թե արծիվ ա.
նետը լարեց, դարսլթուն վեր ընկավ. ձին շափ քցեց՝ որ ֆորսը բռնի,
բայց ա՛խ՝ ֆորսի տեղ՝ մեկ ութ տարեկան երեխա արնումը շաղաղվել ու
ողորմելի մայրը, որ մոռին քնած էր էլել, վրեն ընկել, իրան կտրատում
էր: Մեծահոգի թագավորի գլխին կրակ վառվեցավ. իսկույն ձիուցը վեր
էկավ. էն կնկա ոտներն ընկավ, ու հրամայեց՝ որ մեկ կշիռ բերեն: Մեկ
թալումը իր թուրն ու երեխեն դրեց, մյուս թալումը՝ էն քաշովը ոսկի լըց-
նել տվեց ու ասեց.— Քո՛ւյր իմ, էս թուրն ու քո որդին, էս նրա շափովը
ոսկին, էրեխիդ ես սպանեցի անգիտությամբ: Կուզես, թուրն ա՛ռ, շլինքս
տո՛ւր, կուզես սակին վերցրո՛ւ, որ քո գլուխն էլա պահես, ես լավ գիտեմ,
որ դու քո աչիդ զավակը աշխարթի հետ շես փոխիլ: ամա ի՞նչ սնեմ, չար
սհաթն ուստ բերեց էս բանը, բայց էլի կամքը քոնն ա, ինչպես ուզես,
էնպես արա՛:

Ի՞նչ պետք է աներ ողորմելի մերը. ինքն էլ տեսա՛վ՝ որ թագավոր կամոք չի՛ արել, ընկա՛վ ոտները լալով ու ասեց.— Իմ աստղս խավարե՛լ թագավոր, բայց ի՞նչ անեմ, քո ոտի հողն եմ, էդ մեծասարտությունը՝ ո՞րտե՞րն արի՛ր, ի՞նչպես կթողա, որ ես իմ միայն որդու արիւնք քո գլխիդ ղուրբան շանեմ:

էս օրից սկսած՝ էն կնիկը էլ թագավորի դռնիցը չի՛ հեռացա՛վ:

ՈՐԴԻԱԿԱՆ ՍԵՐ ՈՒ ՄԵՍԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մեկ ջաճեկ տղա, անունը Ռոբերդ՝ մեկ ծովի ղրաղի սպասում էր, ու էկող, իր նավումը նստող ըլի, որ տանի, ման ածի: Մեկ անծանոթ մարդ էկա՛վ, նստեց ու էլ եդ սկսեց դուս դնալ, շունքի կարծում էր՝ թե նավ տներն էնտեղ չի՛: Դուս գնալիս ասեց՝ որ շունքի նավիին էնտեղ չի, նստ գնում ա, որ ուրիշ նավ բռնի— Ողորմած տե՛ր,— ասեց Ռոբերդ,— էս ի՛նչ նավն ա, թե կուզեք, տանի՛մ, ձեզ ման ածեմ:

— Ո՛չ, պարոն,— պատասխանեց անծանոթը,— հեռանալ չե՛մ կարող մեկ սճաթ ա մնացել օրիցը, ես կուլեի մի քիչ ծովի երեսին ման գամ, որ իրիկվան հովն ու գեղեցկությունը վայելեմ: Բայց զարմանքն ինձ կալի ա, քո ո՛չ ձենն ա նավչու ձենի նման, ո՛չ դեմքդ, ո՛չ խոսակցությունդ էս ի՞նչպես բան ա:— Հիրա՛վի եք ասում, ես նավի չեմ, բայց ուզում եմ որ կիրակի ու տոն օրերը փոքր փող դատեմ,— ասեց տղեն:— Վա՛յ, վա՛յ... էդ սիրուն պատկերը, էդ քաղցր լեզուն, էդ ջաճեկ հասակն ունենաս, ու էդ պես աչքածակ, ագահ ըլիս, ախոս չի՛ քո անմեղ հոգուն, քո ջիվան արեւիին: Ով կիրակի օրը կանհանգստանա, դու քեզ փողի համար տանջո՞ւմ ես:

— Ա՛խ՝ ողորմած տե՛ր՝ թե իմանաք, ինչն ա ստիպում ինձ՝ որ ես էս րանը բռնում եմ, չե՛ք ուզիլ, որ էդպես խոսքերով դճա ավելի ցավացնեք ինձ ու չե՛ք կարծիլ, թե իմ բնությունը էդպես վատ ա,— պատասխանեց Ռոբերդ:— Կարելի ա՛ թե ասածս անիրավություն ա,— ասեց անծանոթը,— դուք մեկ բան էլա չե՛ք ասել ինձ, դնա՛նք, ման գանք, դու էլ քո պատմությունն արա՛: Անծանոթը նստեց, նավն ընկա՛վ ծովի երեսը:— Էլ ի՞նչ ես մտիկ անում, ասա՛, տեսնո՞ւմ, ի՞նչ ա քո ցավը: Ասածներդ ինձ զարմացնում են ու սիրտս քեզ համար շատ ա նեղանում:

— Ես հենց մեկ ցավ ունիմ, ա՛խ՝ մեկ, մեկ հե՛ր, էն էլ բանդում, զնչում բռնված: Ո՛չ ինքը ունի կարողություն, ո՛չ մենք մեկ ճար, որ նրան ազատենք: Նա էս քաղաքումը դալալ էր: Իր աշխատությունովը փոքր փող էր ձեռ բերել ու կամենում էր գնա Զմիռնա: Ավազակները նավը ձեռ էին քցել և հորս էլ հետը տարել Եգիպտոս, ուր որ հերս էս բոպեին էլ

բռնված աւ Երկու հազար ուրբլի ա նրա արնի գինը. ո՛չ նա է կարող իր գլուխը թափի, մեր ձեռին հո ո՛չինչ չկա: Էս պատճառով մերս, քուրերս գիշեր ցերեկ աշխատում ենք, ես էլ սաղ շաբաթը իմ ուսթի մոտ եմ ջանիս ջաֆա տալիս, կիրակի ու տոն օրեր էլ՝ ինչպես որ տեսնում ես, էս բանին եմ հետևում, որ մեկ բան շահվիմ: Բացի զլխավոր հարկավոր բանիցը՝ ո՛չինչ չենք գործածում: Մեր բնակութունը մեկ փոքր տուն աւ Սկիզբը ուզեցա՝ որ գնամ, հորս տեղը ես մնամ, ու նրան ազատեմ, էն ա հազրվել էի, որ էս անեմ, չեմ գիտում ի՞նչ տեղից՝ մերս իմացել էր ու բոլոր նավավարներին զգուշացրեց՝ որ ինձ հետըները չվերցնեն: Էս հալին մնացել ենք դուռն երեսներիս հետ արած:

— Բազի վախտ հեչ խաբար ստանում եք ձեր հորիցը: Գիտե՞ք՝ ում մոտին ա ձեր հերը ու ի՞նչպես ա նրա տերը հետը կառավարվում:

— Նրա տերը թագավորի բաղի վերակացուն ա, նրա հետ սիրով են յուլա գնում, ու նրան շատ զոռ չեն անում: Բայց ի՞նչ օգուտ, մենք մոտին չենք, որ նրան մխիթարենք, նրա քոմակ անենք. նա մեղանից հեռու, ու նրա ողորմելի որդիքն ու կինը նրա կարոտովը մաշվում, էրվում ենք:— Ի՞նչ անունով ա հերդ էստեղ կենում:— Անունը չի՛ փոխել, էլի Ռոբերդ ա. — Ռոբերդ. հ՛մ... բաղի վերակացվի մոտ:

— Էղպես ա՝ ողորմած տե՛ր:— Քո անբախտութիւնը սիրտս էրում ա՝ ա՛յ խեղճ տղա, բայց էդ սիրտը՝ որ դու ունիս, Աստված քեզ ձեռաց չի՛ թողալ. ես էլ էն կխնդրեմ Ասանից: Թո՛ղ հմիկ մի քիչ հանգստանամ, քանի օրը մթնել չի՛:

Չենց մութը կոխեց թե չէ, ասեց՝ որ եղ դառնա. դուս գնալիս՝ մեկ քիսա դրեց Ռոբերդի ձեռն ու ինքը էլ շմնաց՝ որ նա շնորհակալութիւն անի, ալիան թոթափել հեռացավ: Քիսումը 40 ավելի ոսկի կար: Տղեն մնացել էր աչքը սուռած, ու չէ՛ր գիտում՝ թե ի՞նչ մեծահոգի մարդ էր, որ էս լավութիւնն արեց: Շատ էլ աշխատեց՝ որ նրա եղկիցը հասնի ու նրան շնորհակալութիւն անի, բայց ընդվայր:

Օխտը շաբաթից հետո՝ էլի սրանք մեկ իրիկուն նստած տանը, հաց էին ուտում, որ բիրադի դուռը բաց էլավ, և Ռոբերդի հերը՝ ոտ ու գլուխը նոր՝ տուն մտավ: Ի՞նչ աչք, ի՞նչ սիրտ կըլեր, որ էսպես բանը տեսներ, իմանար ու չի՛ վարմանար: Արտասունք ու ծիծաղ իրար խառնվեցին, հեր ու որդի ուրախութիւնիցն չէին իմանում, ի՞նչ անեն: Իրար փաթաթված՝ մնացել էին կանգնած: Բարեսիրտ հերը վերջ ամենայնի սկսեց շնորհակալութիւն անել իր կնկանիցը, որ էնքան փող ուղարկել, իրան թափել, իր ճամփի, նավի, շորի, ուտելու խարջը քաշել էին: Չէ՛ր իմանում՝ թե նրանց նախանձն ու սերը ի՞նչպես գովի:

Մեկ նոր զարմանք էս տանըցոնցը բռնեց. մեկը մեկի երեսին մնացել էր պելացած: Վերջ ամենայնի մերն սկսեց բերանը բանալ. նա կարծում էր, թե բոլոր որդին կըլի արած: Հորը պատմեց, թե նա ի՞նչպես էր վառվել ու հենց իրան գերի արին թե չէ, ի՞նչպես էր կամենում գնա, հոր տեղը բռնի ու ինքը նրա ճամփեն փակեց: Երկու հազար ուրբլի էր հարկավոր, որ նրան թափւէին: «Մենք փոքր բան ձեռք էինք քցել, շարունակեց մերը, ու շատ փայլ որդու ձեռաց աշխատությունն էր: Նա բարեկամներ էր ճարել, ասեց, որ նրան օգնել էին»:

Հերը մինչև էս խոսքը մնացել լուռ, ուշք ու միտքը հավաքած, գլուխը կախ արած, երեսը մթնած, ապա շուռ էկավ, աչքը քցեց որդու երեսն ու ասեց:— Տարբախտ որդի, էդ ի՞նչ ա քո արածը: Ի՞նչպես պետք է իմ ազատությունը քեզ պարտական ըլիմ առանց փոշմանության: Ի՞նչպես մորիցդ կծածկեիր էդ բանը, թե վատ կերպով չըլիս դատած էն փողը: Քո հասակին, ա՛յ տարբախտի, գերու զավակ՝ ի՞նչ կերպով պետք է էնքան լանը ձեռ բերելիր: Սիրտս պատում ա, որ մտածում եմ, թե քո որդիական սերը՝ քեզ էդ ճամփեն սովորցրել ա: Թո՛ղ գերի մնայի, ձեզ շտեսնեի, ու իմ արինը հարամ փողով շառնվեր: Իմ սիրտս հանդարտացրո՛ւ, ճշմարիտն ասա՛, թե բոլորս էլ այետք է մեռնինք, թե դու վատ ճամփով ըլիս էն փողը դատած:

— Միամիտ կացեք, հայր՝ ձեր որդին էդքան անարժան չի՛, որ էդ կեխտը վրեն կպցնի. ու հույս ունի, որ ձեզ ապացուցանի, թե ի՞նչքան բախտավոր է ինքը, որ ձեզ պես հեր ունի: Էդ ես չեմ, որ քեզ ազատել եմ, մեր բարերարը գիտեմ՝ թե ո՞վ է: Միտքդ դալի՞ս ա՛՝ մա՛յր իմ՝ էն անծանոթ մարդը, որ ինձ իր քիսեն բաշխել էր: Որ ինձ էնքան հարցմունք արեց մեր մասին: Կյանքս վեր կդնեմ ու նրան ման կգամ, կգտնիմ, ու Աստուծով նա էլ կգա, որ իր արած լավության պտուղը տեսնի ու ուրախանա: Հետո պատմեց հորը՝ ինչ որ ծովի վրա անց էր կացել:

Ռոբերդի հերը էլի իր հին բարեկամներին տեսավ, բոլորն էլ ուրախ էին, նա չէ՛ր կարծում, թե իրան էնքան սիրում են: Երկու տարի չբաշեց, էլի շենացավ, որդիքը աեզ ճարեցին, բոլորն էլ բախտավոր էին ամեն բանով, ամա նրանց հենց է՛ն էր սպանում, որ իրանց բարերարին, ազատողին էնքան վախտ չկարացին գտնել, որ իրանց շնորհակալությունն ու բախտավորությունը ցույց տան: Վերջապես մեկ օր ծովի դրաղին մենակ ման գալիս Ռոբերդի աչքը նրան առավ:

«Ա՛խ՝ ամենակարո՞ղ Աստված»,— հենց է՛ս նրա բերնիցը դուս էկավ ու ընկավ նրա ոտի տակը ու մնաց անշունչ: Օտարականը վազեց, որ նրան քոմակ անի ու պատճառն իմանա, թե ի՞նչ պատահեցավ նրան: Վերջը որ

Ռոբերդ աչքը բաց արեց, ձեն տվեց լալով: «Ի՞նչպես, տե՛ր իմ, ա՛խ ի՞նչպես չե՞ք ինձ ճանաչում, ձեր կենդանացրածին, ձեր գերուն: Մոռացե՛լ եք մկամ Ռոբերդի անունն ու նրա ընտանիքը, որ գերեզմանիցը հանեցիք, նոր հոգի տվիք, ու նրանց տարաբախտ հերը՝ էլ եղ իրան բաշխեցիք: Մեր փրկի՛չ, մեր Աստված, ինչպե՛ս եք ուզում մեզ քարոյլը տալ, ու մեկ լսիլ էլ ո՛չ մեր դարդակ շնորհակալությունը, որ գիշեր ցերեկ մեր բերնիցը դուս պ գալիս: Մեր արտասուներն ու օրհնությունը երկիւնքը հասաւ, բայց մեր աչքը, մեր սիրտը մաշվեց մինչև էս օր, որ ձեզ շարացիք տեսնիլս:— Սխալվում եք՝ ա՛չքի լույս,— պատասխանեց անծանոթը,— էս ձեզ առաջին տեսնիլս ա, ձեզ չեմ ճանաչում, դուք էլ ինձ չե՞ք կարող ճանաչիլ, շունքի մեկ քանի օր ա, որ ես էս քաղաքն եմ էկել:— Շատ կարելի է,— ասեց Ռոբերդ,— բայց միտք արեք, որ էս քսան ու վեց ամիս ա, որ դուք էստեղ էիք: Մտածեցե՛ք էն սելը դուս գնալը ծովի վրա, էն ցավակցությունը՝ որ դուք իմ տարաբախտության համար ինձ ցույց տվիք, էն հարցմունքը, որ դուք արիք մեր դրության վրա ու մեր հալն իմացաք, որ մեր բարերարը դառնաք: Իմ հոր ազատող՝ ի՞նչպես եք մոռանում, որ դուք մեր մեկ սաղ օջաղի ճրագ եք դառել, մեկ սաղ տուն ազատել, որ ո՛չինչ չի՛ ուզում, եթե ոչ ձեր ներկայությունը, ձեր տեսությունը: Նրանց աղաչանքը, նրանց խընդիրքը ոտի տակ մի՛ տաք, ու էկե՛ք՝ որ ձեր աչքոյլը տեսնեք էն բախտը, էն փառքը, որ դուք եք մեզ տվել, էկեք՝ երեսս ձեր ոտի տակը, կամ սպանեցե՛ք ինձ էստեղ:

— Ես քեզ էն ա ասեցի՛ սիրելի՛՝ որ դուք սխալվում եք, ինձ չե՛ք ճանաչում:— Զե՞զ չեմ ճանաչում,— պատասխանեց Ռոբերդ,— ձե՞զ — կո՛ւյր եմ մկամ. ձեր պատկերը էնպես ա սրտումս տպավորվել, որ ձեզ չճանաչեմ: Աչքս գերեզմանումը որ հող դառած ըլի, էլի հոգիս ձեզ պետք է պաշտի, մեր տե՛ր, մեր պահապան: Աստուծո սերը, խնդրում եմ, որ գաս, յա ինձ սպանես:— էս խոսքումը ձեռիցը բռնեց ու զոռով ուզում էր, որ նրան ձգի, հետը տանի: Աշխարքը գլխընդհին հավաքվել էր: Վերջապես անծանոթը սկսեց թունդ ձենով նրան ասիլ:— Պարոն՝ տեսնում եմ, որ իմ գլխիս ուզում ես թամաշա սարքել: Ի՞նչ նմանություն է քեզ էղպես խաբել: Խելքդ հավաքի՛ր ու գնա՛՝ ձեր սունը, որ հանգստանաս, շունքի շատ բեզարած ես երևում:— Ա՛խ՝ տեր Աստված՝ էսպես էլ անսրտութուն կըլի՛, ձեն տվեց ջահել տղեն:— մե՛ր օջաղի բարերար՝ ընչի՞ համար ես էսպես մեզ սպանում, ընչի՞ համար չես ուզում մեկ սաղ տուն բախտավորես, որ ձե՛զ են պարտական, ձեզ են սրտով ուզում: Նհա՞խ տեղն եմ միթե ոտիդ տակն ընկել: Ի՞նչ անեմ, որ քո սիրտը ռահմ ընկնի, որ գաս մեզ տեսնիս: Մենք էլ մեր պարտականությունը վճարենք: էսքան ժամանակ է, որ մենք քեզ

սպասում ենք: Ա՛յ բազմությունն, որ կանգնած մտիկ եք անում, թե ի՞նչ ա իմ հալը, տեսնում եք, թե ի՞նչպես եմ գովել, թող ձեր սիրտն էլ ա ցա-վի, բարեխոս էլեք, որ սա ինձ մեկ ճար անի, ու էսպես շմեամ կրակում, ի՞նչպես տուն գնամ, ի՞նչպես իմ հոր երեսը տեսնիմ: Մեկ ճար արե՛ք ինձ Աստուծո խաթեր:

Էս խոսքերումը անծանոթը էնպես էր երևում, որ իրան զոռ էր անում, թայց ընչանք մյուսները մեկ բան ֆիքր կաննին, նա իր զորությունը ժողովեց ու սիրտը պնդացրեց, որ էս հիանալի վայելչությունը շտեսնի, որ նրա առաջին կար, նետի պես թռավ խալխի միջիցը ու մեկ ըռպեի միջումը աներևութացավ:

Կարելի էր, որ էս մեծահոգի մարդը շիմացվեր, թե ո՛վ էր, եթե նրա գործակատար մարդիքը՝ նրա մեռնելուցը եղը, նրա թղթերումը մեկ նուսխա չգտնեին: Էս թղթումը յոթը հազար հինգ հարյուր ուրբի էր նշանակած մեկ ղաղիի անունով: Իմանալու խաթեր հարցրին՝ թե էն ի՞նչ թուղթ պտի ըլեր, շունքի կոլուած էր, որ էրեն: Բանկիրը պատասխանեց, որ էս փողը պարոն բարոն Մոնտեսեմբի հրամանովն էր Աֆրիկա ուղարկած, որ մեկ գե-րի, անունը Ռոբերդ ազատվի: Հայտնի է, որ անվանի գիտունն Մոնտեսեմբե շատ ման գալ էր սիրում, ու հաճախ իր քվոր մոտն էր գնում, որ Մարսել քաղաքումը մարդի էր տված:

Մեկ երկու ինք էլ ՀԱՅՈՑ ՎՐԱ

Ժամանակի անգութ ձեռը ուր որ հասնի,
երկիր, աշխար, փառք, մեծություն տակվեր կանի:
Բայց մեկ ազգ ինքն պետք է իր վերջն լավ մտածի,
Ու իր նախնայաց անունն ու գործքն անժա՛հ պահի:

Հային էլ որ էս օր ասում ես, թե իր ազգը մեծ ա էլել ժամանակավ, երազ է համարում, շի՛ հավատում: Պատճառը որ հայտնի է, ընչի՞ պեսք է զարմացած: Հայն վեց հարյուր տարուց ավելի ա, որ աչքը բաց ա արեղ ղարիբ աշխարքում, օտար ազգի ձեռի տակի, ի՞նչպես նրան հավատացնես, թե իր նախնիքը ո՛վ էին: Բայց ընչի՞ համար ենք հավատում, թե Ասորիք, Բաբելոնացիք, Մակեդոնացիք, Հռովմայեցիք կային, հո նրանք էլ են ջընջ-վել, աշխարքի երեսիցը վաղուց վերացել: Պատճառն էն ա, որ էս ազգերի պատմությունը կարդում ենք, մերը աչքից քցել, շենք էլ գիտում, թե ընչի՞ համար է մեր անունը Հայ, ի՞նչ լեզու ա, որ մեր բերնումն ա, ո՞վ մեզ մեր հավատը տվեց:

Թե սուրբ գրի ասությունը հետեինք, թե բնական կանոնին, երկուսն

էլ մեզ ապացուցանում են, որ Հայաստան հին աշխարհների մեկն ա, չունքի տեղի բարձրութիւնն ու վարչարարութիւնը ցույց են տալիս, որ մեր աշխարհը շատ կանոնաւոր ցամաքային ու մարդիկ սկսեցին միջումը կենալ: Նմանապէս էս օր էլ տեսնում ենք, որ մեր աշխարհը ազնիւ լեռնային է, քանց դաշտային: Ո՞վ չի գիտի, որ սարի մարդը քաջ կըլի, արատ, արի, պատերազմասէր: Թուր էս բնութիւնը մեր ազգի միջումը կային: Թո՛ղ հիմար, տգետ մարդը սարակուսի, շհամասա, թե հայք հին ժամանակը անօրինակ քաջութիւն, վեհանձնութիւն, սրասպնդութիւն ունեին: Թուրը որ վեր քցած թողաս, հայտնի բան ա, որ կժանգոտի. մեկ բաղ որ չպահպանես, հայտնի բան ա, որ չոլ կբառնա, ծառերը կչորանան: Միթե մարդի սիրտն էլ էսպէս չի՞, Փանի մարդ անտեր մնա, միտքը խավար, աչքը խուփ, ո՛չ օրինակ տեսնի, ո՛չ իր ազգի պատմութիւնը կարդա կամ լսի, էնքան կբրդանա, սիրար կհոգանա, ամեն բանից կհեռանա:

Ուրիշ ազգեր՝ իրանց միջումը մեկ երեւելի մարդ որ դուս ա գալիս, կամ քաջ ա քլում, կամ խելոք, կամ պիտուն, կամ աղգի համար մեկ պիտանի բան ա եղ քցում, կենդանի ժամանակը նրան պատվում, պաշտում, մեռնելուց եղը՝ նրան գովում, պատմութիւնը գրում, վրեն արձան են կանգնացնում, որ ջահել մարդիք, երիտասարդք տեսնելիս, իքանք էլ ցանկան նրա օրինակին հետեւիլ. իրանք էլ էնպէս անուն թողան աշխարքի վրա: Բայց ա՛խ՝ ո՛ւր մեր ազգի միջի էլած երեւելի անձանց արձանը, կամ պատմութիւնը, կամ գովասանութիւնը, թե կային էլ, որը ոտի տակով էլավ, ջնջվեցավ, որն էլ էնպէս ա գրած կամ շինած, որ միջումը էն կրակը չի՞ կա, որ կարգալիս մարդի սիրտ վառվի:

Թե Հայկա, Արամա, Զարմայրի, Պարուլի, Վահեի, Վազարշակա, Տիգրանա, Տրդատա, Վասմշապիո, Վարդանա, Վահանա անվանքը ազգին շն հայտնի, թե մեր հին քաղաքների փոշին ու մոխիրն են երկրի երեսին այժմ էնպէս ցրված, թո՛ղ մեկ մտածենք, թե ի՞նչն է պատճառ, որ Նոյան ժամանակիցն սկսած մինչև էս օր հարյուրավոր աղգեր ջնջվել, գնացել են, բայց մեր ազգը է՛ս օր էլ կա, էս օր էլ իր լեզուն ու հավատն ունի: Ո՛ւր են ասորիք, բարեկեանայիք, հին պարսիկք, պարթևք, փյունիկեցիք, լիդացիք, փոյուգիցիք, եգիպտացիք, մակեդոնացիք, հռովմայեցիք, արաբացիք և այլք անթիվք: Զէ՛ սրանք էլ մեր ազգի պէս հին, մեր ազգիցը դհա ազնիւ գործող ու մեծ էին իրանց ժամանակին, ինչ ազգ որ վեր կացավ, թե երկիր առնի, ճանուպարճը մեր խելճ աշխարն էր. առաջ մեզ էին ոտի տակ տալիս, հետո գնում ուրիշ աղգերի վրա: Մաղ եվրոպա չկարաց միմիայն հոնաց առաջին, գաղան Ատրիլայի թրին դիմանալ, Չինգիզխանն ու Լանգ Թամուրը հո՛ շատ աղգի հոտը կտրեցին, Արաբացիք կայծակի պէս

շատ աշխարհի գլուխ շախմատութիւն արին, թե Հայք քաջ չէին, ի՞նչպես դիմացան, ի՞նչպես մինչև էս օր իրանց գլուխը պահեցին:

Ինչ լուսավոր ազգ էլ էս օր որ կա, թե եվրոպայ, թե ասիա, պատմութիւնից հայտնի ա, որ շատը քրիստոսիցը եղը հազար տարի էլ անց էր կացել, որ քիչ քիչ սկսեցին իրանց սոպոտութիւնը, ավազակութիւնը, վայրենութիւնը թողալ ու քաղաքներ շինիլ, օրենք հաստատիլ, իրար հետ կենալ, արհեստի հետեւիլ, վար ու ցանք անիլ: Եվրոպա՝ հազար երեք հարյուր տարի անց էր կացել, դեռ էլի ավազակի, գողի պես էին կենում նրա բնակիչքը: Բայց բոլոր պատմութեան միջին մեկ տեղ չե՞ս գտնիլ, որ ասի՝ թե հայք ե՞րբ իրանց ավազակութիւնը, սոպոտութիւնը թողին: Քսենոֆոնը հուն գորապետն ու պատմագիրը վեց հարյուր տարի քրիստոսից առաջ Հայաստան որ մտավ, զարմանում ա, թե էն ժամանակն էլ հայք ի՞նչպես աշխատավոր, դինջ, խաղա՜ղա՜սեր էին: էս բավական պատճառ չի՞, որ իմանանք, թե մեր ազգը ի՞նչքան շուտով սկսեց լուսավորվել, ի՞նչ ազնւովական հոգի ուներ, որ էնպես կանուխ իր վայրենի կյանքը թողեց ու աշխարհաշինութեան ձեռ տվեց: Ո՞ր ազգը քրիստոսի սուրբ հավատը է՛նպես շուտով, է՛նպես ջերմեռանդութեամբ ընդունեց, ինչպես մեր ազգը: Ուրիշ տեղ արին թափեցին, հազարները սուրբ քաջվեցին կամ թրի գոռով խախին ճամփա բերին, բայց մեր ազգը՝ հենց ճանաչեց քրիստոնեական հավատի լիսը, ճշմարտութիւնը, սիրտն էլ, հոգին էլ նրան տվեց:

էս օր էլ շատ գեհնիկ հայ էնպես ա կարծում, որ հայոց լեզվի նման ճոխը չկա: Հիրավի, որ մարդ ուրիշ ազգերի լեզուն էլ քննի ու ճշմարիտը կամենա խոսիլ առանց երեսպաշտութեան, պետք է հիանա, թե էն ի՞նչ ժամանակ ա էլել, որ հայք էն ծայրագուն լուսավորութիւնը ստացան, որ իրանց լեզուն էնպես ճոխացավ, շունքի մեկ ազգ ընչանք երկար ժամանակ կրթվի ո՞չ, ուսման շհետեւի, անկարելի ա, թե նրա միտքը էնպես բուսցվի ու նրա գորա բառեր հնարի: Անկարելի ա, թե մեր երանելի թարգմանչաց ժամանակին՝ Հայք էն լեզուն էին ըլում խոսալիս, որ նրանք գրեցին: Ասենք՝ թե խոսային էլ. ե՞րբ կարող էր տգետ մարդը էն մտքերը, էն բառերը գիտենալ, որ նրանք գործ են ածել: Կամ թե չէ ի՞նչպես շեր լեզուն խառնվել, շունքի էնքան պարսից, հոռվմայեցվոց ու ուրիշ ազգերի հետ խառնվել էր մեր ազգը էն ժամանակը, ինչպես հիմիկ, որ լեզվի շատ փայլը թուրքի ու պարսից բառ է ու բոլոր մեր նոր լեզվի ոճը էս լեզվներին ա նմանել: էս էլ քիչ պատճառ չի, որ ամեն մարդ իր բնական խելքովը հավատա, թե Հայոց ազգը վաղո՞ւց-վաղուց սկսեց ծաղկիլ, լուսավորվիլ, բայց ա՛խ՝ բարբարոս ազգաց ոտքը ջրհեղեղի պես բոլորը սրբեցին, ոչընչացրին:

Բայց ո՞վ չի զարմանալ, որ մեկ ազգ, եթե էսքան գովելի բնութիւն ուներ, էսքան քաջութիւն, ընչի՞ էսպես տկարացավ, ու իր բոլոր գեղեցիկ հատկութիւնքը քիչ քիչ վերջացան: Շատ ցավ է ըլլում մարդի, որ բազի անփորձ, կարճամիտ մարդ՝ Հայի վրա խոսալիս՝ միշտ հենց է՛ս ա պատճառ բերում, թե հայք անմլաբան էին, զոռոզ էին, իրաւ շեն սիրում և այլն: Էսպես խոսողը՝ երևի իր տան պուճախներինցն ավելի, մեկ բան էլ ա աշխարհցս էնպես պարզ չգիտի: Դիցուք հայք անմիաբան էին. մյուս ազգերին ի՞նչ պատահեցավ, որ՝ ինչպես ասեցի, էնպես են վերջացել, որ նրանց իզն ու թողը չկա:

էն շրճեղեղը՝ որ մեր աշխարը մտավ, այսինքն էն գազան ազգերը, որ մեր աշխարովը անց կացան, սար ըլեր, նրանց ոտի տակին կհավասարվեր, ծով ըլեր, կցամաքեր, բայց մեր ազգը՝ սարի տեղակ իր դոշը, ծովի տեղակ՝ իր արինը դեմ անելով, է՛ն հոգին ուներ, որ էնպես զորեղ ազգերը կորան, փշացան, նա էլի իր գլուխը նրանց փռուցը հաննեց, էլի սկսեց զորանալ, բազմանալ, ու դորդ ա, թե իր աշխարը չկարաց ձեռին պահել, իր լեզուն, իր Քալատը պահեց, որ ո՛չինչ ազգ չէր կարող անել:

Հինգ գլխավոր պատճառ մեր ազգին էս տեղը հասցրին: Մեկ որ անդադար զանազան ազգեր իրար վրա կռիվ էին գնում ու մեր աշխարովն անց կենում: Երկրորդ՝ մեր ազգը աշխատասփր ըլելով, ամենն էլ ուզում էին, որ իրանց ձեռի տակը քցեն, իրանք շահվին: Երրորդ՝ մեր ազգը քրիստոնյա էր, մյուսները կամ կռապաշտ, կամ մահմեդական, որ Քրիստոսի հալատը ուզում էին ջնջեն: Չորրորդ՝ որ ազգը էսպես ժամանակին էլ չկարաց ուսումն առնիլ, իր լեզվի պատմութիւնը կարդալ, մնաց տգետ: Հինգերորդ՝ որ գրած գրքերը՝ ասնք թե կարդացող էլ ըլլում էր, ո՛չ միտքն էին հասկանում, ո՛չ զորութիւնը: Էսպես քիչ քիչ ամեն բանը մոռացան: Էս օր էլ ազգը՝ ինչ խաղ որ ասում են, ինչ առակ իրանց միջումն գործ են ածում, բոլոր թուրքերեն ա: Ի՞նչպես իմանա ողորմելի գեղըցին կամ քաղաքացին էլ, թե ի՞նչ մարդիք են էլել իրանց միջումը, որ սիրտը վառվի, երբ որ մեկ խաղ, մեկ երգ իր մեկ թագավորի վրա էլ ա, շունի, թե կա էլ, իր խելքի, իր սրտի գյորա չի, շունքի բառը չի՛մանում:

Թո՛ղ ամեն մարդ իր երեխութիւնը միտքը բերի, թե ի՞նչպես ա մարդ վառվում, երբ աշըղները Քյոո-Օղլուն, Քյաբաձին և այլն էնպես գովում են: Ի՞նչպես ա մեր սիրտը պանկանում, որ երեւելի մարդ դառնանք, ինչ ժամանակ մեկ գրագետ մարդ պատմում ա, թե հունաց, հոռվայեցոց, ռուսաց, գերմանացոց, ֆրանցուզի, ինգլիզի միջումը՝ ինչպես երեւելի մարդիք են էլել ու էս օր էլ կան: Թո՛ղ մեկ քանի բան էլ մեր ազգիցը պատմենք, թո՛ղ՝ ինչպես որ էնպես տաք տաք ուրըշին գովում են, մեր ազգին

էլ գովենք, տե՛ս՝ թե էն ժամանակը մեր երեխքը՝ ի՞նչպես կսկսեն ջանք անիլ, որ իրանք էլ լավ, ազգաշէն մարդ դառնան, որ իրանցից եղբ իրանց անունն էլ մնա ազգի միջումը: Հենց բերաններս բաց ենք անում, առակ ենք ասում, ուրիշ լեզվից ա, օրինակ ենք բերում, նմանապես, հենց ասում հնք «Եվրոպա, Եվրոպա», բայց մեր վրա խոսալիս, Աստված հեռու տանի, ի՞նչ չենք ասում. բաս մեր երեխեն մեզ կսիրի՞: Բաս ազգի սրտումն էլ բարի նշան կմնա՞: Էն գոեհիկ խոսքն էլ ա շենք մասածում, թե պաւսովն իր թանին թթու չի՛ ասիլ, կացինն իր փետը չի՛ կտրիլ: Ընչո՞վ են լազգին, շերքեզը, թուրքը մեզանից ավելի, որ էնպես իրար վրա մեռնում են: Բայց պատճառն ի՞նչ ա. լազգին, թուրքը որդոց որդիս իրանց միջումն պահել են՝ իրանց ազգի արած քաջությունքը, լավությունքը, խոսալիս, զրից անելիս, միշտ էն են պասամում, իրանցից էն կարծիքն ունին, որ ամենիցը լավը իրանք են, նրանց որդիքն էլ էս լսելով, հայտնի բան է, որ գոռոզանում են, ու մտքըներումը դնում են, թե իրանց պես ազգ չի՛ կա: Կարծեմ՝ թե էս ըլի պատճառը, թե օձն էլ իր ճուտին Ֆիլ հետ չի՛ փոխիլ:

Եվրոպա էլած ժամանակս մեկ օր մեկ գիր էի գրել լուսահոգի Ալամ-դարւյան Հարություն վարդապետի վրա, որ իմ վարժապետն էր, ու գանգատում էի, թե նեմեցները ինձ սիրում, պատիվ են տալիս, մեր ազգը չէ՛: Իմ լուսահոգի բարերար պարոն պրոֆեսոր Պարբուտը թուղթս առավ ու կատուեց, ասելով.— Ո՞վ ես դու, ի՞նչ ես արել, որ ազգիցը էդպես բաներ պահանջում ես: Հազար լավություն էլ որ ազգին անես, չի՛ պետք է քո բերնովն ասես ու կամենաս, որ քեզ պատիվ տան: Բավական չէ ձեր ազգի ցավը, որ դուք էլ եք նրա վրա խոսում: Նեմեցները ձեզ զարիք դեյի են պատիվ տալիս: Ձեր ազգը ինձ շատ պատիվ ա տվել: Ինչ լավություն ձեր ազգի միջումն եմ տեսել, Եվրոպա հավիտյան շեմ տեսնիլ: Ում տունը մտնում էի, գլխի վրա էր ընդունում: Ընչի՞ չեք ձեր շափը ճանաչում, ձեր լավությունն իմանում և այլն: Օտար նեմեցը էս խրատը տվեց ինձ, որ հսովիտյան մտքիցս չի՛ գնալ, սիրելի հա՛յ՝ դու ի՞նչ կասես:— Ես էնպես եմ կարծում, որ վատ մարդին գովելով կարելի է լավացնել, բայց լավին՝ վատացնել:

Թողանք մեր հին ժամանակի երեւելի թագավորքն ու իշխանքը, նրանց պասամությունը գրքեր կդառնան, որ գրելու ըլինք, նորիցն ասենք, որ կարելի ա շատի մտքումն էլ ըլի: Մենք զարմանում ենք, որ շատ թագավորք, շատ մարդիք ուրիշ ազգերի միջին մեծ մեծ գործքեր են բռնել, բայց էն չենք հարցնում, թե ի՞նչքան հնարք, իշխանություն ունեին նրանք, որ էս արին: Ի՞նչպես հանգիստ էր նրանց ժամանակը, ինչպես բոլոր դռները նրանց համար բաց էին: Բայց որ մտածենք, թե ի՞նչ նեղության միջի

մեր աշխարհն էր, ի՛նչպես ամենայն դուռն ու ճանապարհը փակ էին, ու սրան շնայելով՝ էլի ժամանակ առ ժամանակ էնպէս մարդիք դուս էկան մեր միջումը, ու էն գործքերը բռնեցին, որ ուրիշ ազգեր իրանց պարծանք կհամարեին, էն ժամանակը պետք է էնպես անձանց անունը, գերեզմանը սուրբ համարինք, նրանց պաշտենք միանգամայն:

ԿԱՐՃԱՌՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՔ

ԿԱՐՈՍ ՄԵՍԻ ԶԱՀԵՆՈՒԹՅԱՆ ՍԵՐԸ

էնպես են պատմում, թե Մեծն Կարլոս, կայսրն Գերմանացվոց, ջահել ժամանակը մեկ աղշկա հետ էնքան սեր ա քցում, որ գիշեր ցերեկ կուշտը կտրած մեկ րան էլա միտքը չի՛ բերում, ո՛չ իր ժողովուրդը, ո՛չ աշխարքը, ո՛չ թագավորական գործքերը, հենց նրա սերն ա ուզում վայելի, նրա շորս կողմովն ա պտտում: Ինչքան մեծամեծք, իշխանք, նախարարք խրատ են տալիս, հնարք են գործում, քյար չի՛ անում, նա իր գծությունիցը ձեռք չի՛ վերցնում: Աստուծո ողորմությունը հասնում ա, աղջիկը ցավագարվում, մեռնում ա: Իր դուռն մարդիկը բոլոր ուրախանում են, թե էս ա, սերը կվերջանա: Բայց Աստված ո՛չ շհանց տա, ինչ թագավորի հալն ա ըլում: Մեռելի մարմինը բալասամով ու սնուշահոտ բաներով օծիլ ա տալիս, իր օթախումը դնում ու շաբաթներով կուշտը կտրում, նստում, լաց ըլում՝ իր սրտի դարդերը նրան պատմում, խորհուրդ հարցնում, համբուրում, էնպես որ հենց իմանա՝ թե կենդանի ա: էլլի, նախարար, իշխան, մեկին էլ ա մտքը չի թողում: Ամեն բանից ձեռք ա վերցնում:

Վերջը նրան մեկ սիրեկան վազիր ա ունենում, որ շատ բարի, աստվածապաշտ մարդ ա ըլում: Սա սկսում ա գիշեր, ցերեկ Աստված աղաչիլ, որ մեկ ճար անի, հենց բռնի՛ր, սրա հույսն էլ ա կտրվում, վերջի գիշերը էլի էնպես աղոթք անելիս ու լալիս, երկնքիցը հասկարծ մեկ ձեն ա գալիս, թե թագավորի սերի պատճառը էն մեռելի լեզվի տակին ա: էս որ իմանում ա, փառք ա տալիս Աստծու ու գնում, թաքուն մատը մեպի բերանը տանում, լեզվի տակիցը մեկ մատանիք ա դուս գալիս, սլմազի ակնով շինած, ձենց մատանիքը հանում, տանում ա, թագավորը տուն ա գալիս, ու իր սուլորության գլորա իսկույն իր սիրելու մոտ վազում, հենց սառած մեջըզի երեսը աչքովն ա ընկնում թե չէ, իսկույն ջանը դող ա ընկնում, սիրտը գնում, ու հենց էն սհաթին հրամայում ա, որ տանին թաղեն:

Էստուց գենը սերը էն վեզիրի վրա յա քցում, էնպես որ աչքիցը չի՛

ուզում հեռանա, Վեզիրը խելոք մարդ ըլիով, չի՛ ուզում, որ թշնամիքը շատանան ու իրան վնաս տան, մատանիքը տանում մեկ ջմջմի մեջ ա քցում: Էն օրվանից սկսած թագավորը տուն, տեղ թողում, գալիս, նրա զրադին նստում, սաղ օրը էն ջմջմին ա մտիկ անում: Վերջը էլ սիրտը չի՛ համբերում, հրաման ա անում, որ ջմջմեն իստակեն, մեկ ամարաթ ա շինել տալիս էն տեղ ու թախտն էլ էնտեղ ա փոխում ու մինչև մահն էն տեղ մնում ու կտակ անում, որ որդիքն էլ էս տեղ նստին, էս տեղ օժվին, էսպես՝ Ախեն քաղաքի շինելու պատճառը Կարլոսի ջահելության սերն ա ըլում:

ԵՐԱՋ

Պետրարքա իտալացի անվանի բանաստեղծը երկու զարմանալի երազ ա պատմում, որ իրան պատահել են:— Մեկ բարեկամ ունեի, որ աշխարքի հետ չէի փոխիլ, էսպես ա սկսում իր բանը: Հանկարծ հիվանդացավ ու բուր հեքիմները իրանց հույսը կտրեցին, սիրտս արնով լցրին: Իմ մխիթարությունն էս էր, որ գիշեր, ցերեկ սուք էի անում, ինձ սպանում: Մեկ գիշեր աչքս քուն չեկավ. էնքան էրվում, խորովվում էի. լուսադեմին հենց փոքր նղզացի թե չէ, էս սարսափելի երազը տեսա:

Իսկույն իմ բարեկամիս պատկերը առաջս էկավ, էնպես բարձր ձենով ախ քաշեցի, որ ընկերներս բոլոր վեր կացան, ու ինչպես որ իրանք ինձ հետո պատմեցին, տեսնում են, որ քնած եմ, կարծում են, որ կարելի ա, ինձ ծանր երազ ըլի պատահած, չեն զմիշ անում, որ վեր կացնեն, շունքի սաղ գիշերը չէի քնել ու կամենում են, որ մի քիչ նեղացած քնիմ, հանգստանամ, քանց անքուն մնամ: Իմ հիվանդ բարեկամը էկավ մոտս, երևում էր, որ ուզում ըլի արտասուներս կամաց սրբի, ու խնդրեց, որ իմ ցավս՝ որ նրա համար անում էի, վերջացնեմ: Հենց ուզեցա նրա ասածի պատասխանը տամ ու հարցնեմ, թե իմ դարդս ինչպես պտի կտրվի, խոսքս կտրեց բարեկամս ու ասեց.— Սուս կա՛ց, գիտեմ, ինչ ուզում ես ասես, մեզ մոտին մարդ ա երեւում, չըլիմ մեր խոսքը կտրի: Խնդրում եմ, որ էս մարդին ասես, որ ինձ սաղացնի, իմ ումուղը սա ա, ու հավատացի՛ր ինձ, որ էս հիվանդությունը ինձ չի՛ սպանիլ, թե ինձ քոմակ անեն:

էսպես խոսաց բարեկամս ու խոսքը կտրեց թե չէ, լսեցի որ օթախիս դուռը մեկը ծեծեց, էս ձենի վրա պատկերն էլ փախավ, երազս էլ: Աչքս բաց արի, տեսա որ աղոթարանը բացվում ա, Երկու հեքմի մեկը, ինքը մեկ քաղցր մարդ, որ իմ բարեկամիցս ձեռն էր վեր առել ու ինձ համար էր տանջվում, որ ինձ մխիթարի, սիրտ տա, դռակիս առաջին կանգնեց, Իսկույն աղաչեցի, պաղատեցի նրան, որ գնա, բարեկամիս մեկ ճար անի, ու

քանի դեռ բերնումը շունչ ունի, հույսը չկտրի, շունքի դեռ ջահել էր: Հե-
քիմը նեղացած զարմացավ, որ ես էնպես անժամանակ ու անօգուտ բան էի
խնդրում իրանից, ու ասեց.— նրա հնարն էն ա, որ հիվանդը առողջացնի, ու
չէ թե մեռելը կենդանացնի, նա բժիշկ ա, Աստված չի՛: Բայց ես նրան
պատմեցի դեռ աչքս գիշերվան արտասունքովը թաց, ինչ որ տեսել էի լուրջ
ժամանակս, ու ոտը համբուրելով՝ աղաչանք արի, նրան էն նեղությունիցն
ազատի: Կարճ, զոռով ղրկեցի նրան բարեկամիս մոտ, նա գնաց ու շուտով
ետ դառավ, ու լավ խաբար բերեց: Էս օրից սկսած բարեկամս քիչ քիչ լա-
վացավ ու մահիցը Աստված էլ ետ ինձ տվեց:

Մեկն էլ էսպես ա պատմում: Որ իր բարեկամների մեկը՝ անունը Կո-
լոննա, որ շատ գիտուն, խելոք մարդ ա էլել, ու Պետրարքի հետ մեկ հոգի,
վերջի ժամանակը հեր, ախպեր, հայրենիք թողել, մեկ զրազ տեղ ա քաշվել,
որ անկաջը դինջ ապրի, իր փոքր ժողովուրդը հովվի, իր աղոթքն անի,
որպես թե իմանում ըլի էլած՝ թե մահը մոտացել ա: Պետրարքա էլ էս
ժամանակի Ֆրանցիա ա էլել ու մեկ բաղում իրան համար կենալիս, էս
երազն ու պատմությունը էն տեղ ա տեսել ու գրել:

— Խաբարն ինձ էր հասել,— ասում ա,— որ բարեկամս հիվանդ ա, ու
գիշեր ցերեկ աչքս ճամփի էր, որ մեկ հաստատ բան իմանամ: Էս սհաթս
էլ ջանս դող ա ընկնում էս հեռու տեղը, երբ էն, սհաթն ու էն տեղը միտքս
ա գալիս, որ տեղ նրան տեսա: Նա մենակ էր ու բաղի առվի վրա անասս
ման էր գալիս: Զարմացած գնացի մոտը ու մեկ քանի բան հարցրի: Ո՛ւր
տեղից ա գալիս, ո՛ւր ա գնում, ընչի՞ էնպես թայթի ու մենակ: Նա ո՛չինչ
բանի պատասխանը չտվեց, ու ինչպես իր սովորություն էր, որ խոսալիս,
միշտ կժպտար, էնպես ժպտալով ասեց.— Միտքդ գալիս ա, որ մենք ինչ ժա-
մանակ Գարոն գետի էն կողմը կենում էինք, Պիրենյան սարերի քամին
ի՛նչպես ինձ նեղացրեց: Էստուց էնպես եմ նեղացել, որ գնում եմ Հոռով ու
էլ եդ շեմ գալ: Էս խոսքն ասեց թե չէ, մին էլ էն տեսա, որ սարի գլուխը
հասավ, եղևիցը ձեն տվի, խնդրեցի, որ ինձ էլ հետը տանի: Էս բանիս
վրա բարկացավ ու կամաց ինձ եդ կանգնեցրեց ու երեսը, ձենը բոլորովին
փոխած, ասեց.— Ինձանից հեռացի՛ր, էս անգամը շեմ ուզում, քեզ հետս
տանիմ: Աչքս քցեմ երեսը, տեսնիմ, որ սիպտակել, կտավ ա դառել, իմացա
որ բարեկամս մեռել ա: Էս որ տեսա, էնպես գոռացի ահու, դարդու, որ ինչ
ժամանակ վեր թռա, դեռ վերջին ասած խոսքս անկաջս ընկավ: Օրը նշա-
նակեցի, բոլոր բարեկամներիս պատմեցի մյուս օրը ու հեռավորներին գրե-
ցի: 25 օրից հետո թուղթ ստացա, որ բարեկամս էն օրը, էն սհաթին ա
հոգին տվել, ինչ սհաթ որ ինձ երևացել էր: Նրա մեռած մարմինը իրեք տա-
րուց հետո բերել են Հոռով, որ էն ժամանակը, ո՛չ գիտեի, ո՛չ կկարծեի:

Քայց նրա հոգին, ինչպե՞ս հօգու ունիմ, երկինքն ա գնացել, իր փառքին հասել: Բա՛վական ա, ինչքան երազ պատմեցի. հենց էս եմ ուզում գարթուն վախտա ասեմ: Ո՛չ թե ցավն էր, որ բարեկամս առաջս բերեց, ո՛չ թե մեկը որ մեռավ, մյուսը որ կյանք ստացավ, չէ՛, Ինչ որ երկու անգամն էլ ցանկանում, կամ վախենում էի, որ անսնիր, առաջս էկան:

Մեկ երազ էլ էսպես ա պատմում:

— Երեկվան երազս եմ քեզ պատմում, էնպես էի կարծում—(չգիտեմ, ինչպես ա էսպես բանը միտս ընկել, շունքի իմ սովորությունը չի, որ էսպես բանը մտածեմ, կամ խոսիմ)— էնպես էի կարծում, թե իմ գեղումն եմ, ու էնպես մեկ խաղինա եմ գտել, որ բոլոր կիտուկ հին ոսկի էր: Էրկուսս մենակ էինք զնում, որ մի քիչ սեյր անենք: Ես քեզ կանչեցի մոտս ու գտածս շհանց սովի: Երկուսս էլ ուրախությունից զարմացած, մնացինք կանգնած Սենեքա փիլիսոփի խոսքը միտքըներս ընկավ. «էն բանիցը հեռացի՛ր, որ խալխին գիր ա գալիս, որ պատահմամբ ձեռդ կգա, ու բոլոր պատահական մալ, գողվածին ահով, դողով մոտացիր: Վայրենի անասունն ու ձուկն էլ են խաբնով ձեռք քցում. ու ինչոր կարծում ես, թե բախտն ա քեզ բաշխում, խաբեբայություն ա: էսպես մեկ փոքր ժամանակ խաղինի վրա կանգնած մասլհաթ անելիս, կամ ուրախանում էինք, կամ դողում: Վերջը խոսքը մին արինք, որ շատ հիմարություն կըլի, էն բանը ձեռաց թողալ. որի համար որ էնքան ծով ու ցամաք շափում են, որ ձեռք բերեն ու մեզ ինքն իրան էր պատահել: Շուտով վերցրինք ոսկին բասով ու տուն տարանք, մնացածն էլ հողի տակովն արինք, որ չէինք կարող հետըներս տանիլ: էսպես շատ անգամ գնացինք, բերինք, թաղեցինք, ու քանի զնում էինք, էնքան սեք էլինք ընկնում: Ինչպես սովորություն ա, քանի ոսկին տեսնում էինք, էնքան ջանըներս փուլ էր ընկնում:

էս միջոցումը, մեկ դասը քչփոց ընկավ անկաջներս: Մեր խորհուրդը՝ թեև մեկի էլա չէինք ասել, խալխի անկաջն ընկավ, ու շատ ժամանակ չքաշեց, մեկ մեծ մարդ լիս ընկավ, որ ասում էր, թե էն խաղիներն իրանն ա: Մենք ինչքան զորություն ունեինք, նրան դեմ կացանք: էսդուց սփթա երկար ու անկարգ դրիցներ առաջացան, հետո դավի, դառաբա, բիաբուռություն՝ որ կռվի հետ կապված ա, շունքի նա զոռ էր անում մեզ, մենք էլ ասում էինք, թե բախտն ա մեզ տվել մեր հողումը, ո՛ւմ հողդն ա, որ խլի էստուց հազար բաներ ծագեցան, որը խելոք, կարգի, որը անկարգ, անխելք, որի պատճառը էնքան մեր հերսը չէ՛ր, որքան մեր թշնամու գոռոզ կոշտությունը, որ մեզ վառում, բորբոքում էր: էն ա գեղի հանգստությունիցը քաղաքի դալմադալի մեջն էլինք ընկնում, էն ա մեր գրիլ, կարդալը թողում, յարաղ ասպաք պտի վերցնելինք, որ հաղար մեկ հոքս մեզ ջրի

շարխն էր քցել, պատում: Մեր աշխարհայութեանն ու քննութիւնը դառել էր նախանձ ու բարկութիւն: Վերջապես վեճիցը կոխիվ դուս էկալի: Էսպես էր մեր սիրտը փոխվել ու փոշման էինք շատ փողը գտնելու վրա: Երազումը փիլիսոփութիւն էինք անում: Ո՛ւր ա մնացել մեր ուրախ, հանգիստ կյանքը: Էս հոքսի ամպը ո՛վ մեր գլխի վրա թափեց: Ո՛վ մեզ էս տարտարոսի մեջը քցեց: Միթե մենք չէինք գիտում որ փողումը պսպղան հոգս կա, շողշողուն թշվառութիւն: Քանի հարստանաս, էնքան ցավ ու կարիքդ կավելանա. քանի բավականանաս, էնքան բախտդ կկորչի: Շատ օրինակներ մտըններս ընկավ, որ հարստութիւնով տարաբախտվել էին, ու աղքատութիւնով բախտավորվել: Կրեստս թագավորի գանձը ոչինչ էին համարում, Միդասի ոսկին ցավալի, ու էն մալ ու դովաթը, որը որ Դիոնիս ու Կրաստս տաճարիցը խլեցին: Յինցինատի, Րեգուլի, Կարիոսի ու Յաբրիցիոսի բախտավոր ու անվանի աղքատութիւնը գովում էին: Էստուր վրա էլ հեսաք էինք անում մեր ժամանակի էնքան անթիվ մարդիկը, որ ցրտով, շոքով պնդացած, տկլոր, շոլում, սարում մենակ կացել են, հրկինքք նրանց օթախն ա էլել, հրկիրը նրանց դռակը, ուրախ սրտով պղտոր ջրերի վրա իրանց սիրտը հովացնելով, քարոտ, նեղ ճամփով ման գալով, աչքների առաջին դնելով՝ որ դհա լավ աշխար կա, բոլոր հրկրիս փառքը անպիտան են համարել: Ու որքան էսպես բաները մտածում էլինք, էնքան փոշմանում, ցսվում էինք, թե ինչի՞ շի առաջուց էսպես բանը միտք արինք, գլխընդհար ցավ ավելացրինք, ու ինչպես սովորութիւն ա, որ ասում են, աչքըններս հուններս ունեինք: Վերջապես էն տեղը հասանք, որ հենց ամոթն էր մեզ պահում, որ մեր խազնիցը ձեռք վերցնենք, շունքի էնքան բաների խառնվել էինք: Էն ա հա, օրը մոտացել էր, որ վերջի կոխվը վերջանա, որ բարկացած, ջանս դող ընկած՝ կես գիշերին հանկարծ տեղիցս վեր թռա:

Մեկ սառը քրտինք բոլոր մարմինս բռնել էր ու իմ հոգին գիտեմա, հոգիս էլ, մարմինս էլ էնպես էին բեզարել, դժբախտ ընկել, ինչպես թե մեկ ծանր գործ վարթուն ժամանակս կատարած ըլեի: Բայց չեմ էլ կարող <ասիլ>, թե ի՞նչքան էի ուրախ, որ խազնի հետ՝ իմ հոքսն ու ցավն էլ հեռացան, ու վեր կենսալիս էնքան ունեի, որքան ապրուստի համար հերիք էր, ու տանջաւն չէր դառնալ ինձ, որքան կենաց համար բավական ա, ու ավելի չի՛: Ինչպե՛ս ա էս երազը իմ միտքս հաստատել, որի ճշմարտութիւնը, որ վարթուն ժամանակս եմ հաստատ իմանում, որ հարստութիւնը, մալն ու դովաթը աչքածակ, ազգս մարդին թշվառացնում ա, քանց բախտավորացնում: Քեզ էլ էստուր համար եմ էս երազը պատմում, որովհետեւ դու էլ հետս ընկեր էիր:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԵՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԿԱՐՕՏՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽՆԻ ՎԱՅՆԼՉՈՒԹԵԱՆՑ
ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ԻՄՈՑ.

Ասացեալ ի 1824 ամի. յԵՐԵՎԱՆ:

Ե՞րբ տեսից զքեզ՝ քա՛ղցր իմ Հայրենի՝
Անցեալ ի հին դարս հաւուց մեր նախնի.
Գալարին աղիքս, միտք իմ ցնորի,
Մինչ նախնի վիճակ քոյ յուշ իմ ածի:

Հայեցեալ ի շուրջս՝ միայն աւերակք
Ինձ յառաջ բերեն զնախնեացն յիշատակ.
Պայթեն զգալարանքս, այլ ո՛հ, ես անզօր
Կարօտի միայն լամ անօժանդակ:

Ե՞րբ առ արձանօք նախահարց մերոց
Զոհեցեն աշխոյժ պատանեակք Հայոց
Զերմ իրեանց զարին՝ պատարագ յանոյշ
Ի սէր Հայրենեաց, մաշելոյ անյոյս:

Մխի յամպս արդէն յԱղուանեաց դաշտին
Երկնընծայ նուէր սուրբ ողջակիզին.
Անդ Վարդան փրկել կրօն, զՀայրենի
Արեամբ իւր գնէ փառս զիւրոյ ազգի:

Եւ սուր Հայկազանց զխումբս թշնամեաց
Յոճիրս մաշէ՝ իբր զշեղջ խոռաց.
Հսկայն անկանի անդ անմահ փառօք,
Պատուեալ, պսակեալ ի քաջ նիզակակցաց:

Ո՞ր հողմ կատաղի զմեօք հնչեաց,
Կործանել զսին միաբան ազգացս.
Փչել յանխարդախ որդիս Արամեան
Զայս հոգի տկար, լոյծ, հեղդ, հեշտակաց:

Կրկնեսցի՝ շրջան այնց ժամանակաց,
Զի՛ւ մեք վառեսցուք ի նախանձ փառաց.
Ժառանգել զանուն մտերիմ որդւոց,
Տալ զկեանս ի զո՛հ սիրոյ Հայրենեաց:

Մեռանիմ ի քեզ՝ ժամանակ անցեալ՝
Ժամանակ շքոյ իմոց դիւցազանց.
Ո՞հ՝ ո՞ տայր և ինձ՝ անդ զիմ ջերմ արին
Հեղուլ ի յերկրի Վարդանայ յանուն:

Անկուշտ տապանաց՝ ո՞հ՝ անքուն ցեցոյ
Լինիցին ոսկերք իմ այժմ ի բաժին.
Զոր բոլորընծայ ի սէր Հայրենեաց
Անդ ես զոհէի սիրով հեշտագին:

Երկնամբարձ խրոխտայք՝ լերի՛նք Արամեան.
Յանկալի՛ բարձունք, նախնեաց իմ՝ կայա՛ն:
Հի՛մ ծիծաղէին նոքա ի ձեր տես.
Հի՛մ դուք յետնորդացս սքարա՛ն միայն:

Մասի՛ս, հին աւուրց կենդանի՛ արձան,
Մերացեալ վարսիւք քովք սպիտակահեր.
Յո՞ր որդւոց զրկեալ, ո՞ւմ այժմ դու պաշտպան,
Անդ լեռն պարարտ, այժմ լեռն տրտմաբեր:

Ի շնջիլ համայն սերնդոց երկրի,
Քո գագաթ միայն եղև փրկարան:
Ի խաղաղանալ արդ բոլոր ազգաց,
Դու քոյոց որդւոց լեալ ցաւոց դարան:

Քայլեցա՛ն արդեօք հարք, մարք իմ ազգի
Առ ստորոտովք քովք երբեմնակի.

Յո՛րց ինձ համբուրել զնոցա ոտնավայր,
Յո՛րց և ես թացից արտասուօք զտեղին:

Քաղեցի՞ն կուսանք, ողջամիտ հարսունք,
Զուարթուն պաստանիք, նորափթիթ մանկունք
Զքո դաշտի ծաղիկս շքնաղ, պաստուական,
Յընծայել միմեանց ի սիրոյ նշան:

Այդպէս ընթանայք դեռ գոռոզ, հանգիստ,
Միծաղի ալեօք ձեր՝ դիւթեալ զիմ սիրտ,
Երա՛սխ, Զանգի՛ գետք՝ կենդանի վկայք,
Զորովք քաջ մեռան Հայկազանց հսկայք:—

Առէ՛ք ընդ ձեզ զիմ արտասուս արեան,
Հեղե՛ղք ծարաւիք նախնեաց իմ՝ արեան.
Դուք՝ որք ղԱնակայ կորուսիք զխուժան,
Դուք՝ որ տայք տեղի արդ մեր թշնամեաց:

Անկանիս՝ կծկեալ՝ ընդ հորիզոնա՛ւ՝
Համե՛ստ վերջալոյս՝ կարմրաշուրթ ներկեալ՝
Գաղիս դու անշուշտ գերթ՝ քնքուշ կուսան.
Զի մի՛ տեսցես զքակ երկրիս մոռացեալ:

Եւ սիրտս ցաւալից, և աշքս արտասուալից
Պտուտին ընդ քեզ, յոր վայր և շրջիս:
Ե՞րբ տեսից զքեզ ծիծաղիլ ընդ իս,
Ե՞րբ տեսից՝ քեզ ինձ յայանիլ ինդալից:

Ե՞րբ տեսցեն նեղեալ որդիք Արամեան
Յաշխարհի իւրեանց լոյս ի:աղաղութեան:
Ե՞րբ սփոփեսցին անյոյս գերդաստանք
Ի դառն հարուածոց՝ անանց, անվախձան:

Ե՞րբ ծագեսցի լոյս քո յամպս վայոց,
Զոր դէմք լալագնեալք ամբառնան առ քեզ:
Ե՞րբ ելցես սրտից իւր ցաւագնելոց
Արև Արմենիայ՝ որ մտեր անտես:

Այլ դուք կացէ՛ք ինձ՝ դա՛շտք Հայաստանի,
Քաղցր, ուր ամփոփի նախնեաց իմ փոշի:
Ես և անդ տաց զիմ քաղցրութեամբ զհոգի,
Մինչ ի քիմս նոցա հոտ հետոց բուրի:

ԽՆԴԱՄԻՏ ԶԳԱՅՄՈՒՆՔ ԵՐԱԵՏԱԳԷՏ ՀԱՅԿԱԶԻՆ
ՅԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ ԻՒՐՈՑ,

Ասացեալ յԵրեւան ի 1826-ին: Առ Կոմսն Երեւանի:

Այն ինչ ժամ տուեալ պանդուխտ իմ կենաց՝ ելի ի հայրենիս,
Թու՛ր ինձ մատչիլ յանլուր տեսարանս, յանծանօթ վայրիս:
Ո՛հ, ո՛ւր եմ, ասեմ, կամ ո՛ւր յառաջեմ, կամ զի՛նչ տեսանեմ,
Զիցե՞մ ես արդեօք յիմում աշխարհի, վիճէի ընդ իս:
Յանցնիւր քայլափոխս միտք իմ վերանայր, ձգիւր ի զարմանս.
Յանցնիւր հայեցուածս աչք իմ փոփոխէր անդ զիւր առարկայս
Ոչինչ երևոյթ, և ոչ բնութիւն իշխէին մեկնել,
Թէ զի՛նչ իցէ այն տեսիլ նորալուր, հանդէս նորահրաշ:
Թէ և յամէն կոյս կրթեալ իմ յապուշ՝ նրբին հաչէի,
Այլ ոչ երեկոյն սեագունդ կաճառն այն լեգեօնի:
Արհաւիրք են ինձ, կամ ցն՞որք աշաց, այլ ոչ հաւաստի.
Գուցէ իաբիմ ես, անդրէն ի վարանս մտեալ՝ ասէի:—
Ո՛չ յերէկ աստէն խրոխտայր կոամոլն այն հարկ դեմոսին,
Ո՛չ յերէկ աստէն խոխ հարկանէր մանգաղ կոոնոսին.
Զէ՛ յերէկ աստէն հնոց սպառնայր պետ Բաբելոնին.
Հի՛մ դադարեցան, զիա՛րդ չքացան յստուեր թագստին:
Սարսափ սոսկալի յանձն իմ հարկուսիւր, մինչ նշմարէի,
Ըէ չիք ոտնաուտ երդոց օրհնութեանց Աստուածեան խմբի:
Յերազի՛ր իցեմ, ի քո՛ւն, թէ յանուրջս, ա՛յս է Հայաստան.
Ժպիտ ի շրթունս, տրոփ ի սրտի ի հարց մատչէի:
Ո՛ւր այն զառամեալ դէմք իմ հայրենեաց, որ կայր ի վշտի,
Ո՛ւր ողբ, սուք և լաց հնոց և նորոց ի մերում զնդի.
Ո՛ւր դառն արտասուք, կոծ և հառաչանք աղէխարշ ձայնի,
Ո՛ սրբեաց, եբարձ, ի՛ւ փարատեցան և շնն լսելի:
Մինչդեռ յարունմամբ զայս անակնկալ դիպուած խորհէի,
Յոր սիրտ իմ խոռվեալ յանլոյծ խոռվանո՛ կայր ի տագնապի:

Եւ պատգամախօսն՝ այն կենդանագիր ձերոյ դրոշակի,
 Գրկեալ զՀայաստան՝ գծէր ընդ իւրև զայս հատուած բանի:
 «Արի, Հայաստան, ոսկր ցամաքեալ ի հիւսսեան դաշտի,
 Ընդ փշումն ի քեզ Մեծին Ռուսսիայ հոգւոյ կենդանի:
 Յո՛տն կաց, բազմեա՛ց, դուստր տառապեալ ընդ ձայն ողջունի
 Մեծ ինքնակալի, ողորմած կայսեր, Նիկողայոսի»:
 Այո՛ սուետօքս յարեան և յարիցեն խամրեալ նախնիք մեր,
 Որք որդեկորոյս և զինակորոյս հսկէին յեղբր:
 Բազուկ ձեր եղեալ նոցա յինարան թիկանց խստամբեր,
 Որ դարուց ի դարս յանողորմ տանջանս հաշեալ կոշկոճէր:
 Զգնէր Պոմպէնոս առնուլ զՀայաստան հարկանել յաւար.
 Զգնէր Լուկուլէս սրոյ ճարագել կամ գերել իսպառ:
 Այլ ձեր ոտնամուտ՝ զաւեր, զանապատ, ղխոռոչ եւ զայր
 Մեզ թափառելոցս արար հանգստեան տեղի և դադար:
 Այն ինչ Հայաստան, և էջմիածին ի մահիճս անցեալ՝
 Ընդ Եզեկիայի դառնային յորմ անդր լքեալ և խոռվեալ.
 Ելիք առ նոսա իբրև մարգարէն յԱստուծոյ ազդեալ՝
 Կանգնել զել և էջ նոցա ընթացից արևու՛ դարձեալ:
 Իբրև ծագեցաւ առաւօտդ կենաց մերոյս փրկութեան՝
 Հանգեան, լոնցան ի մերոց սրտից լալիք և կական:
 Ընդ տես երևմանդ կնքեաց զիւր ողբերգ Մովսէս Խորենեան,
 Զի յառաջ կացցեն, երգեսցեն մուզայք տանն Արարատեան:
 Հարի՛ք, փշրեցիք զկուռ զօրութիւն գոռոզ վիրագաց,
 Պարսից, Օսմանցոց, Լազ, Հագարացոց ժանդ բարբարոսաց:
 Ածիք ընդ թևովք զերերուն որդիս Քրիստոնեայ ազգաց,
 Որք ի գուճս անկեալ՝ նստեալ ողբային զկորուստ անձանց:
 Խաղան ամենայն քարայրք, ծերպք և ծագք դաշտաց ի վիմաց,
 Մինչ ի լուր հնչին ձայնք թնդանօթից և նուագարանաց:
 Յաղերս ա<ն> կանին, որք անդ ամփոփին՝ նշխարք ոսկեբաց,
 Կալ մնալ անշարժ ձերոյ տէրութեան ազգաց հօրաց:
 Ո՞ կարէ չափել զթիւ երախտեաց ձերոց անսահման,
 Ո՞ կարէ փակել զայսոսիկ արդիւնս ընդ չափ և սահման.
 Թէև փողեսցեն, կամ քարողեսցեն գրիչք կամ մատեան
 Այլ ի զուր տքնին, խաղան զստուերօք ձերոյ վեհութեան:
 Ո՞հ, դար երջանիկ՝ որ զքեզ եգիտ ինքեան պարագլուխ.

1 [անկանին]

Ո՛հ, չքնաղ գարուն, ուր հոսեալ յորդէ աղբիւրդ շնորհաբուլիս:
 Երթան, անցանեն, հաշին, խորսակին ամբ և ժամանակք,
 Այլ ոչ ի մերոց սրտից անցանին ձեր քաղցր յիշատակ:
 Եկեսցեն, կացցեն հերոսք շուովմայ և Յունաստանի,
 Հայել, տեսանել զքեզ նոր հերոս ծագեալ յաշխարհին:
 Համբարձցէ երկինք դասել ընդ աստեղս յիւրում կամարի
 Զձեր արութեան գործս դիւցազնական, որ յսփիւռս փայլի:
 Պա՛րտ էր մեր դրոշել պայծառ ձեր անուան կոթող և արձան,
 Պա՛րտ էր մեզ ածել ձեզ թագ ի դաբնեայ ի ծագ Ոլիմպեան.
 Այլ մե՛րս Արարատ անդրո՛շ, անքանդակ խաշիւ տէրունեան
 Բարձրացոյց զտիտղոս հզօրիդ մեծի յիւրում գագաթան:
 Անցին, մաշեցան դարք հաղարամեայք, անդ ո՛չ մերձեցան,
 Ո՛չ շողափեցին ո՛չ ոք երկրածին և ո՛չ հետք մարդկան:
 Անդ եկաց միայն, որ կացոյց զաշխարհ ի նոր սկզբան,
 Անդ կացիք և դուք որք եղէք պատճառ մերոյ փրկութեան:
 Տիեզերք համայն զձեզ ծանիցեն Հայր Հայաստանի,
 Իւ մեք Հայկազունքս զմեզ կոչեսցուք քեզ ծառա, և որդի,
 Ուր և դիմեսցես, ուր և խաղասցես՝ արև՝ մեր ազգի,
 Ի քե՛զ ուղղեսցո՛ւք զդէմս և զհոգիս ի թր արևծաղկի:
 Քեզ լանջակցեսցին հզօր դիւցազունք մերազնեայ նախնեաց,
 Հայկ, Արամ, Արայ, Թորգոմ, Արմենակ, Զարմայր սաստ քաջաց:
 Քեզ թիկնկալցեն խնկեալ նահատակք սուրբ դամարճակաց,
 Վարդան, Հմայեակ, Արսէն և Խորէն՝ հոլք առաքինեաց:
 Սուրբ եղիցին մեզ կաթիլք ձեր արեան և արդար քրտանց,
 Որք զոհք մատուցան և պատանք եղեն անկեալ հայրենեաց:
 Ուխտադի՛ր լիցի պահել Հայաստան ի ծոց իւր՝ անդարձ,
 Զայն անգին հատունս, որք որբոցս եղան անդ գինք փրկանաց:
 Թող լուծցէ՛ն մեր կեանք, բարձցին մեր աւուրք կենաց ձեր՝

փոխան,

Ո՛վ փրկիչ մեր, տէր հայր և խնամածու, Տեսուչ և պաշտպան:
 Մտցո՛ւք Հայկազունքս ընդ հորիզոնիւ արեւույդ լրման,
 Զի կեցցէ՛ անշարժ, անդարձ, անհուլով ամաց ձեր շրջան:

ԵՐԵՒԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ Ի ՎԵՐԱՅ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԵԱՆ
Ի ԼԵԱՌՆ ԱՐԱՐԱՏ

Ի 1829-ին ի 28 Սեպտեմբերի.

Ի հանդարտաախոք մարմանդս՝ հողմաբեր մեղմիկ ղեփիւռին
Դիմեցի երբեմն զթօսնու ի ծոց Մասսեայ սուրբ լերին:
Զուարճալի տեսիլ սոյն երկնատեղեաց բարձանց՝ կաթոգին
սլեալ՝ գրազէր յաիճիոս, ի զննին զիմ հոգի, զմարմին:

Խոնջեալ, վաստակեալ յանհարթ ելեէջս այս ճանապարհին,
Խնորէի հանգիստ օտար ուղևորս յանժանօթ վայրին.
Մտի ի քարայր միոյ ի ժայռից բլրոց այս լերին,
Մտի գիշերել, սփոփել զհարուածս դառնադէպ ուղիւն:

Զն՛ էին բացեալ ծալք արծաթաձուլք՝ թևոց արեգին.
Զն՛ էին մեկնեալ խաւար՝ մառնամուտ մթոյ գիշերին.
Այն ինչ կոր ի կոր պարզեալ եմ զղէմս, հայել խնորէի,
Անդէն դիտապաստ յերկիր կործանեալ, ահշշունչ կայլու—

Սխրալի յայս վայր սուրհանդակն հիւսսեան բեռնին,
Գոռայր, մանչէր, որոտ հարկանէր յերեսս լերին.
Մուխանձ դիմեալ ի խոռոչս, ի ծերպս ի թափ ժանաագին,
Խլէր, կործանէր զամուր, զպատուար՝ ձիւնաշէն յարկին:

Ի կնճիո եկեալ այն շքնաղակուրծ լանջք ծիծաղագին.
Կոծէր, տատանէր, ճայթէր, սասանէր դիմօք զայրագին:
Զոյգ ընդ արհաւիրացն և գիշերավարն ահ աշտեալ զտեղին,
Ո՛չ տայր քուն աշացս, ոչ հանգիստ սրտիս տո գետնախշտին:

Ո՛ Մասիս, Մասիս՝ բեկբեկ հեկեկեմ անդ զարհուրագին.
Առ իմէ՞ իցեն, յո՞յր վերայ յարեան շարիքս այս քոյին:
Ո՛չ տայ ինձ բարբառ: Իսկ ես ցաւագնեալ, դառնում յարեւելս,
Գառնամ ողբաձայն, կրծաբա՛ղիս գոչեմ՝ հստուշմամբ ուժգին:

Ո՞ւր ես՝ առաւօ՛տ, ո՞ւր քա՛ղցր արշալո՛ւն՝ արև՝ գերարփին՝
Ո՞ւր՝ դաք բարեբաթ գիշերահալած ծնունդք երկնային:
Ելէ՞ք՝ սասանեալ հոգայս կաղլուրիչք՝ յայս անձուկ մթին,
Յայս դարան խորին, ուր յահէ կոշկո՞ճ՝ սոկերք իմ մաշին:

Ասացի, անկայ ածդ կիտակենդան ի ճեղս բլրակին,
Ուր օթագայեալ անցուցի գիշերս զայս ինձ մահածին:
Տիրեա՛ց լուսթին, կարկեցան որոտք, շառաչ ամպրոպին.
Անցի՛ն առ սնարս, յանուս, յանտիս հիւլէք շողագին:

Սփռեցաւ զինն հեզիկ ջերմութին առ դուրս խորափտին,
Կա՛նջ արկեալ զանձամբս շարժէր մեղմոզին զիմ պաղեալ
մարմին:

Ամոք շոշափմամբ՝ մերթ դոտս, մերթ զդուխս, մերթ զլրաթ
բազկիս

Սեղմեալ հաստատէր՝ ուղղեալ առ դիտակ ծայրից սուրբ լերին:

Հազիւ դողդոջմամբ բարձեալ զզուխս ի մահճից ժայռին,
Յենեալ թիկնէի՛ ի կուրծ մի վիմաց՝ քե՛րակուրծ այրին:
Վայրիկ մի դիտեալ՝ անդրէն կորաթեկ ճոճեալ՝ գլուրէի,
Սուղ ինչ կողմանիլ և տալ լուրջ աշացս սակաւ նինջ հեշտին:

Աչօք մի ի քուն, աչօք մի արթուն գարձեալ թնդագին
Բաղխեաց զլսելիս այլ ձայն երկնահրոս ի կուսէ լերին:
Հատա՛ն, իզկեցան բարձք, ջիւք և յօդուածք իմ բոլորովին:
Զդայուն անզգայ՝ մերձ եղէ գլորիլ ի վիճ խորխորին:

Աստէն մակարդակք՝ առաստաղք երկնից ցելեալք յերկկուսի,
Իջին ընդ ամպոզք հոգիք անմարմին՝ երկնաբնակ խմբի.
Առեալ զանշշունչ՝ զի՛ ոսկերտեալս ի վախից աստի,
Ածին ի թատրօն երկծայր գագաթան Մասսեոց կաստրի:

Անցանէին ժամք, ճոխայր արեգակն յելս իւր զուարթարար,
Իսկ ես վերանցեալ՝ յանկոխ լեռնամէջսն՝ շուէի անդադար:
Երբեմն գահա՛լէժ ի բարձուէ լերին հոսէի ի վայր,
Երբեմն ի վեր կոյս ընդ հոգեղինացն եղեալ զուգապար:

Աղու ալևոր, մեղուական, մրայօն գահերէց գնդին՝
«Մատիր ասէ, աստ՝ պանդուխտ թափառեալ, մարդ դու
հողածին»:

Ասաց և յարեալ, յարոյց և կանգնեաց կանգուն զիս յօտին.
Մածեալ զերեսօքս զալեզարդ իւր գիրկ՝ խնդրէ քաղցրագին:
«Պատմեա՛ ինձ՝ ո՛րդեակ, կտոր մի փայտեայ, անկերպ,
անսովոր

Ճաճանչ արձակէ՛ զբոլոր լերամբս լուսով աճաւոր.
Չէ՛ նա ի փայտից՝ մերոյս տապանի՛ քառաթև է նա,
Անծանօթ մտաց, անհուպ տեսութեանց և անմերձաւոր:

Քանիցս դողալով՝ մայր քո և եղբարքդ սիրտ տունեալ միմեանց,
Կամեցաք հպիլ, շօշափել ձեռօք զայս նոր արարած:
Չև իսկ մերձեցեալ՝ անդէն հոգեսպառ յերկիր գլորիմք,
Պակուցեալ նորին յահեղ նշուլից՝ լուսասքանչ դիմաց:

Խարխալուն մայր քո և ես ծերունիս՝ անգէտ մնալով,
Կական արձակեա՛լ յամայր ի հեռուստ դեղևիմք լալով:
Ո՞չ մեք տնկեցաք՝ դայգի, դուրթ, զուռի, ասեմք ողբալով,
Որ մե՞ր են սշխարքս, շարժուն և զեռուն, այս ցամաք և ծով:

Ե՛կ, հայեա՛ց, որդեա՛կ, ահա՛ Արկուտին, ուր արկաք զուռին,
Ահա՛ և Մարանդ, ուր մայր քո է անդ ընդ յարկաւ շիրմին:
Ա՛ստ էր մեր հովիտ, ա՛նդ մեր բնակարան, ա՛նդ իսաշնատեղին:
Մ՛ստ մեր զոհարան, ա՛նդ վրանավայր ի ձորամիջին:

Տե՛ս՝ շէլտ մի փայտեայ՝ անշուք, անպիտան՝ աստէն երևեալ,
Ծակէ, ծակտէ, ոչ թողու հայիլ, ի կուշտ իւր գնալ»*:
Ասէր և ողբայր խորշոմ ծերունին՝ զլանջօքս անկեալ.
Յուցանէր զոլորտս, որ շուրջ զմեօք. մատամբ իւր օրհնեալ:

Չէ՛ նա շերտ փայտի, չէ նա անպիտան, չնչին ստեղծուած.
Որպէս գուդ կարծես, կրկնեցի առ նա, Հա՛յր համայն ազգաց:
է՛ նա դրոշակ՝ վահան, զէն, ասպար Արքային փառաց,
Որով փշրեցան ժանիք՝ մահաղլուխ իշխանին դիւաց

* Փայտեայ խաչն է, զոր կանգնեցաք ի վերայ գնդաթան Մասսայ:

«Սա՛... սա՛... լսե՛ք զայս Յափէթ, Սէմ և Քամ, զաւա՛կը
անդրանիկ.

Լսէ՛ք, զի՞նչ նոր ձայն, նոր դարձ շրջանի տեսանի այժմիկ:
Այս լուր և իմ դարս հնչեաց՝ լոնցաւ, թէ այր մի մարտիկ
Հարցէ ուժգնածեռն՝ խաչին զօրութեամբ դժոխոցն զնիգ»:

Ասաց և կալան՝ ոմն ըզուսոցս և ոմն զձեռացս,
Բոլորեալ զինև իբրու ջոկ մաքեաց ըղհօտովք զառանց:
«Գնա, տա՛ր՝ ասեն, աղաչեմք զքեզ, զայս ձև նշանաց,
Գնա՛, տար՝ ի կառս ի վայրս հանգստեան քոյոց նախահարց»:

Ի ձայն երկնագրոհ, դէմս յարտասուաթոր, լի անմահութեամբ՝
Հային ի կայան իւրեանց հին աւուրց, հային կարօտով,
Եւ բացեալ զկուրծս՝ անդ բազկատարած՝ միաձայն հնչմամբ՝
Օրհնեն ըզդարուց անհուն կառավարն զոհաբանելով:

«Հեղեղաց ալիք Քև դադարեցաւ՝ էակ անսահման.
Եւ ճիռ՝ քեզանուէր իմ գերդաստանի աստ եզիտ զհանգիստ:
Այլ յետամնայ թոռունք որբացեալ՝ աստ՛ի ծով արեան
Սուզեալ, ծփային մինչ Քո ձեռն հզօր՝ փրկիչ նոցա ետ:

Առ քե՛զ սլանամք սոյն աղերսանօք յատեան Քո ի վեր.
Պահել ամրածեռն զազգ մեր և զերկիր, զայժմեան նոցա հայր:
Աստ փայտն փրկագործ, աստ ազատարարն սերնդոց մարդկան.
Եւ ընդէ՛ր նոցա միայն մնասցէ կեալ անտէր, անհայր»:

Ի ճէմս նազափայլս անդ ծագի լուսին համեստ, պերճափայլ.
Տեսանեմ զհրաշ անճառից փառաց ներկայիս, անցեալ:
Մեկնի վարագոյր երկնից՝ վառվառին աստեղք՝ հրաշագին.
Եւ դեռ երկրամած երկինք ամփոփեն զիմ միտս՝ կաթողին:

Յաչաց, ի շրթանց, վարդագեղ յայտուց ծպիտ և արտօսք
Խառնեալ՝ փայլին մեղմ՝ լուսասփիւռ ի դէմս դասուց
երջանկաց:

Երկնընթաց ի շուս դեռ հային ջերմին ի լեռուն և ի ձոր,
Դեռ օրհնեն զնոսա խոյացեալ ի թևս ամպոց՝ երկնամբարձ:

Եւ իմ համբուրեալ զսրբազան տեղին նախնեաց կայանին,
Ողջունիւ մաղթեմ՝ կալ նժա պատուար իմում աշխարհին:
Կալ յայսմհետէ ամուր հանգստեառն ընդգէմ թշնամեաց.
Կալ պաշտպանարան տարագրեալ որդոց՝ յուսացելոց նմին:

Եւ ի ծոցս անկեալ երկնարձակ լուսոյ պայծառ արեգին.
Հայիմ վմայլեալ՝ ի ձորն ի խոնարհ՝ իբր յաշխարհ կրկին:
Աստ երկնից շրջան շառագնի ընդ ամպոց ծագաց խորանին,
Ուր յամէն կուսէ հրոսայ սոսկակերպ խարխափ գիշերին:

Դիւթական տեսիլ մառախլոտ դաշտին հանդիպահայեաց՝
Յիշեն ինձ զօրհաս՝ անբախտ կորստեան ազգաց, աշխարհաց,
Անդ գետք ծածանին, անդ դաշտք ծիծաղին ընդ նորեկ
ընտանին,

Ընդ նոր փոփոխումն, յիշեսլ հզօրաց, պարտիլ թշնամեաց:

Դարձաւ արեգակն գառնլ ընդ որմովք իւր հորիդոնին.
Դարձայ և ես յիս, զգացեալ զինն շորշոփ փախստին.
Վայ, եղո՛ւկ անձինս՝ ո՞վ զիս աստ էաժ յարսուան Մասսին.
Կորնիմ աստէն, ուղղեալ առ բարձրեալն՝ գոշեմ լալագին:

Լե՛ր ինձ առաջնորդ՝ որ եսդ միշտ տէր անհուն և անճառ.
Լիւր ինձ ուղեկից մուլար տարագրիւս առ դարձս իմ ի վայր.
Ա՛ռ, սա՛ր զիս աստի, ուր մերձ են սահիլ ջախջախուն իմ ոտք.
Ա՛ռ, տար զիս աստի, զի մի՛ հասցէ ինձ գիշեր, կամ խաւար:

Ո՞վ անհուն, անհաս երգնից տեսչութիւն էտկիդ վերին.
Ո՞վ որոյ խորոց՝ անեզր իմաստից չի՛ք շափ բճարին.
Քանի՞ անհնար, քանի՞ դժուարին սահմանք անքննին
Քոյդ արարչատես ներհուն թափանցմանց բաց են և մեկին:

Ո՞ւր ձգին ձևակք ճարտար քոց մատանց, որ ո՛չ հարթեցին.
Ո՞ւր ցողասցին շողք սրաղէտ դիտմանդ, որ ո՛չ յայտնեցին:
Քեզ օվկիսնոս՝ բանայ զիւր յարգանդ անդեղոց խորին,
Քեղ երկինք, Լրկիր, ծովք և արարածք ի ծունր խոնարհին:

Ո՞ր աչք յուսացին տեսանել զՄատիս, զգառվառ նախնային.
Թէ նախաստճման քոյ կամք հրաշածին ո՛չ գործակցէին;
Քե բարձրուանդակ դառաթք լուսահրաշք նտրայն տմղածին,
Ածան, ամբարձան ի ծագս շրթանց երկնից կամաթին:

Հանցէ՛ զիս առախ՝ Քոյ լոյս երեսաց՝ փրկի՛շ բարերար.
Որ միայն գոզիս անյոյս նեղելոց հնարել զճար:
Երթայց և կալաց՝ հայրնայնի անձին հանգիստ և դադար
Յորմէ զրկեցայ, անկեալ յայս դիպուած անել, շարաշար:

ԶԿԱՅՄՈՒՆՔ ՅԱՎԱԼԻՑ ՄՐՏԻՍ ԸՆԴ ՏԵՍԱՆԵԼ ԻՄ
ՅՕՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԶՍԻՐԵԼԻ ԱՇԽԱՐՀԱԿԻՑՆ ԻՄ
ՏԱՀՐՄԴ ԲԱԴՍԱՌՎ.

1832. 2 Մարտի: Դերպտ.

Անցին երկու ամք և աչք իմ լալով կաքօտ մնացին,
Տեսանել տա իս զոք հայրենակից զիմ փափապելի:

Հաղորդել նմա զիմ վիճակ օտար,
Գրկել զնազելին, ցուցանել զիմ վայր,
Էսել զմայրենի լեզուն քաղցրանոյշ,
Տալ հանգիստ սրտիս, տալ հանգիստ հոգւոյս:

Ո՛չ բարեկամութիւն քաղցր գերմանացոց, ո՛չ շրջան շքնաղ,
Ուր իմ վերացեալ ի թեո բախտին, կայի անզրաղ:

Ո՛չ յոռոգորք սիրոյ, ո՛չ ձայնք սիրելեաց
Մեղմէին զայս վէրո, սրբէին զիմ լաց,
Ուր և հաչէի ժողով ինչ բազմաց,
Անդէն փլանիւր տիրա իմ տրտմաղգած:

Այլ ի վախճանի դառանեմ զնա, աւաղ աստուած իմ,
Զիա՞րդ կաթագին զարկան նորա աչք հանդեան ի դէմս իմ:

Տեսիլ ցամաքեալ, հանդերձ բիրտ անշուք
Կեբպարան խանձեալ ի ցուրտ և ի բուք.
Չև նորա բացեալ զղայլայլեակ լեզուին
Նուր կայծակնաթափ յերակունս անցին:

Ձեռք ինձ բազմերախտ ածին զնորասքանչ զայն նոր արարած,
Ձեռք՝ որ երախտեօք լցին զիմ հոգի ի շափս կենաց.

Ձիս կոչէ առ ինքն նա անակնկալ
Ես երթամ առ նա արհարօք պատեալ,
Ձինն պարառի անոյշ գերդաստանն,
Ժպտի քաղցրամոք ո՛չ տայ ինչ նշան:

Անհամբեր դիմեմ զէպ ի մենարանն, խուժեալ ուժգնաբար,
Այլ յետս կասին աստ ջոկք ընտանեաց, անդ իմ բարերար,

Ձեռն ածեալ նորա, դիմեմք երկոքին,
Տեսեալ զայն հրաշ յափշիմ մոլեգին.
Այլ նորա բարբառ «հա՛հ՝ Հայկազն ոք»
Թափէ զիս անդրէն իրր ի քնոյ զոք:

Սեղմեալ մեղմովին իմ գձեռս նորա հայիմ ըղձագին,
Ի գիծս և ի գոյնս ի դէմս և ի դերս քաղցր հայրենակցին,

Նա ցիս հարցանէ թէ ուստի՞ իցեմ,
Ես նմա անդրէն զայս հարցուած կրկնեմ.
Եւ գետք արտասուաց սորեն երկոցունցս
Թանան, ոռոգեն զերեսս և զժոցս:

Չև՛ աւարտ տուեալ նա իւրոց բանից, անդէն խզէին
Զթևլս դարձուածոց թառաշք ծխամածք խոշտանկեալ սրտին.
Պատմէր և սգայր, սգայր և սլաւմէր
Զվիշտս հայրենուոյն, զքակ և դաւեր,
Զմահ, զգերութիւն, յանսիրտ թշնամեաց,
Զրկանս, զհալածումն յանողորմ տէրանց:

Զև շիջեալ նմա ջերմ բորբոք սիրոյ գողտրիկ լնտանեաց
Զև՛ մեկնեալ յաչաց երկնատիպ պատկեր կնոջ, զաւակաց,

Յիշեալ նորա զայնս, անդէն պապանձէր,
Լեզուն կարկամէր, խելք նորա ցնդէր.
Եւ յուշ իւր եկեալ, մերթ անիծանէր,
Մերթ խնդրէր ինքեան մահ դժոխըմբերս

Անոյշ հայրենեաց լերինք և ծործորք, անոյշ դաշտ և վայր
Գեռ կային նմա յանդիման աչաց կենդանի դալար (յամայր)

Թէ կամէր յիշել զտեղւոյն քաղցրութիւն,
Անդէն գայր ի միտս մարդկան դառնութիւն,
Միոյն կարօտիւ, միւսոյն ահիւ
Մաշեալ էին նմա, ոսկերք դառնախոլիւ

Զի՞նչ մղեաց զքեզ նժդեհիլ ասեմ յերկիր յայս օտար,
Զինչ վարեաց զքեզ տարբերել յայս ծով անկայ անդադար,

Ո՞ւր քո հայրենիք, ո՞ւր հայրենակիցք,
Զիա՞րդ հեռաւոր, զիա՞րդ տարածիգ
Նոքա անընկեր և դու անաշխարհ
Մաշիք կարօտիւ մեմեանց շարաշարս

Քնքուշ կենակցին թողեր անդ մաշիլ, հառաչել զքեզ,
Արտասուք ի դէմս, կսկիծ ի սրտի որսնել զքեզ.

Աստ որդիք վայեն, անդ եղբարք սգան,
Ոմն զամուսին, ոմն զհայր կարդան.
Ո՞հ շի՛ք այցելու, փախեաւ նոցա յոյս,
Մթին նոցա վայր, ոչ ոք տա անդ լոյս:

Սպիի արեգակն, փայլի անդ լուսին, աստեղք շողշողան,
Այլ ջերմ ամուսնոյն, որբացեալ, որդուց մութ է շրջական,

Հային յամեն իոյս կականմամբ, լալով,
Գուցէ յայտնեսցի սիրելին բարով.

Այլ աւաղ ժխտին արարածք համայն,
Ոչ գայ ի նմանէ համբաւ նորածայն.

Ի պանդխտութեան ի տապ և ի տօթ զազազեալ արիւն,
Ուխտէր մեռանիլ ի դուրս օտարաց քան դառնալ ի տուն.

Լաւ՝ ինձ փշել աստ անէ զիմ հոգի,
Քան անդ տեսանել վիշտ, վաւեր ազգի
Աստէն զիս բարձցէ գէթ ոք քրիստոնեայ,
Այլ ո՞ յիս անդէն ողորմի, գթայ:

Այսպէս թափառի, այսպէս շրջշրջի անտուն, անտեղի,
Անբախտ Հայկազունն յամենայն անկիւնս ի ծագս երկրի

Չիք նմա հանգիստ, չի՛ք նմա կայան,
Ոչ յօտար աշխարհս ո՛չ յիւր ծննդարան,
Ելեալ յօտարիս, լայ զիւր հայրենիս
Մինչև սպառին շունչք նորա յաստիս:

Հայրենեաց սիրոյ ո՛չ մնաց նշմար ի սիրտս Հայկազանց,
Անդ շիջաւ նոցա մինչ օրհաս նոցա տուաւ ալլազանց

Աղատել նոցա ի ծանր լծոյն,
Գրաւեն զցուպ, լինին երեքուն.
Թողուն զհայրենիս աշօք ցաւագին,
Դիմեն յօտարիս մտորալ զպարենին:

Վասն հաւատոյ, վասն օրինաց կորեան նորա փառք,
Ի ձեռս ալլաղգեաց, սշխարհ սիրալի, իշխանք բարեփառք,

Նոյն իսկ կրօնակիցք հալածեն զնա,
Եւ դաւանակիցք ո՛չ ժուժեն նմա.
Խուզէ նա անձին ուստէք օգնական,
Այլ ընդվա՛յր, զի չի՛ք նմա ոք պաշտպան:

Ո՛հ, անհուն էակ դու ամենագութ հա՛յր արարածոց
Զի՞նչ այս դառնագին պատիժ, պատուհաս քոյոց
ստեղծուածոց.

Առ քե՛զ իմ աղերս, առ քե՛զ իմ մաղթանք,
Առ քե՛զ իմ խնդիր, առ քե՛զ հառաչանք,
Թո՛ղ ամենաբարի աչք քո քաղցրասցին
Յիմ աղբ թափառուն, յիմ աղբ վշտագին:

Ընկալ զաղաղակս ի խորոց սրտից առ քեզ ամբարձեալ,
Ընկա՛լ զգանգատ, զոր հանէ առ քեզ հոգի ցաւագնեալ.

Յանհաստիդ աթոռ հասցէ իմ բողոք,
Բարձրերոյդ յատեան ելցէ այս ճորմոք.
Դու՛ յորոյ կախին վիճակք կախաց,
Դու՛ յորմէ ելին կարգք տիեզերաց:

Եւ թոչունք անգամ ունեն իրեանց բուն, ուր օթագային
Եւ սողունք անգամ, որք ի սիրտ երկրի պի՛լրդով հանգչին.

Այլ մեզ չի՛ք տեսի, չիք ուրիք դարար,
Ի վերայ երկրի, զոր ձեռք քո արար,
Սահի Հայկազունն միշտ ալեկոծեալ
Զաւակ և զտուն, զաշխարհ մոռացեալ:

Ո՞չ ձեռք քո հանեն յանդնոց զքոյ զարարածս համայն,
Ոչ շունչք քո ածեն՝ կեալ նոցա յերկրի քեզ միշտ օրհնաբան.

Եկեացէ՛ արդեօք և մեզ ժամանակ,
Զի անցցէ ի մէնչ այս խիստ քո մուրհակ.
Տեսցո՛ք և մեք լոյս ի մերում զնդի,
Զոր ձրի վայելեն համայն ազգք երկրի:

«Հայրենեացն քաղցրութիւն ո՛ւմ ոչ գրաւէ զսիրտ, ո՛ւմ ո՛չ շարժէ զե-
ռանդն ներքին՝ ի զրկելն ի սխրալի տեսութենէ այնր սրբազան վայրի, ուր
ծնաքն և սնաքն, ուր դառաջինն ճաշակեցաք զհամ պոյացութեան մերոյ:
Սոյն այս հուր Լոռանդնաբորբոք էր՝ որ ի 1832 ամին է լինելի: Իմ ի Դերպտ

քաղաքի զցայգ և զցերեկ տանջէր զիս հանապազ. Ամենայն գերմանացի բարեկամ իմ նկատեալ զիս ջանային ամենայն կերպիւ փարատել ի մտաց իմոց, զայս վիշտ դառնակսկիծ: Բայց ո՛չ ոք ի նոցանէ այնպէս ջերմ զգայր, այնպէս մարդասիրաբար դարմանէր զայսօրինակ վիճակ հոգոյ իմոյ, որպէս անմոռանալի բարեբարն իմ, անուանի պրոֆեսօրն և քաղաքական խորհրդականն անճառաշնորհն Պարրօտ:

Բազմիցս ցուցանէր ինձ զպատկերս հայրենեաց մերոց. կամ ընթեռնոյր զպատմութիւն ինչ ի վերայ աշխարհին մերոյ առ ի դիւրացուցանել զազէտս սրտի մերոյ:

Անգամ մի ևս տեսանէ զվերոյիշեալ Ֆահրադ Բաղալեանն խոյնցի ի մտանելն ի պոլիցէն: Նկատեալ ի հանդերձիցն, զի Հայազգի է, իսկոյն ինքն ևս անապարի անդ և առեալ զնա, տանի ի տուն իւր և տայ կոշիկ զիս, ուր ևս միշտ անհրաւէր զնայի: Մտեալ առ սիրելի ընտանիս նորա, տեսանեմ զնոսա խոռվեալս. ո՛չ ոք կամի ի հարց իմ պատասխանել ինչ: Նոքա քաջ ճանաչելով զկասկածոտ բնութիւն իմ, կամէին այսու առաւել ևս վառել զիս և արկանել ի մտատանջութիւնս: Այնպէս զի, մինչև համարել իմ թէ յանցանք ինչ գործեալ իցէ իմ, զի նոքա այնպէս անսովոր վարէին ընդ իս: Յայսմ վարանման, յայսմ խոռվայոյզ վիճակի սրտի իմոյ, յանկարծ դրունք սենեկի անհամեմատ բարեբարին իմ յետս բանին և նա ինքն՝ զձեռանէ կալեալ Ֆահրադի՝ կանգնի առաջի իմ այսու բառիւս «Ահա ցանկացեալն ի ձէնչ հայազգին»: Առ տեսիլ նորա և խօս ամենայն գերդաստանն բոլորի զին և բարձրաձայն խնդութեամբ և ծափահարութեամբ: Արարիչ իմ, ո՞ր քարացեալ սիրտ ո՛չ փոխիւր աստ ի հուր կայծակնաբուրբոք ի տեսիլ հայրենակցին, ի խնդակցութիւն այնպիսի ազնուածնունդ անձանց: Եւ զինչ [Պարրօտ] անուանի փիլիսոփայն, երկնային ուրախութեամբ դրոշմեալ ի դէմս՝ կայր մնայր, յերկար առ ի վայելել զպտուղս առաքինութեան. որում վսեմ սիրտ նորա էր պատճառ:

Չամենայն զգացմունս և զզրոյցս մեր՝ զիարդ և իցէ, յայտնեալ իմ ի վեր անդր, բայց լսող կամ ընթերցող հայազգին որպէս ոչ զարմացի, թէ այնպիսի անձն, ոք հոյակապ արժանի համարեաց ինքեան հրաւիրել ի տուն իւր զայնպիսի գծուծ, քրձազգեստ աղքատ ոք ողորմելի, առ ի միմիայն զիս առնել՝ ուրախ տեսութեամբ հայրենակցոյն՝ հի՛մ քնքուշ այս զգացմունք: Սովաւ ոչ բաւականացեալ, խնդրեաց ի նմանէ՛ ճաշել ընդ մեզ. ապա իւրաքանչիւր ոք բաշխեալ աղքատին՝ ոմն զոսկի մի, ոմն զմանէթ և այլն այնպէս արձակեցին զնա: Բայց այս զամենայն բորբոքէին, մորմոքէին զիս. ի տեսանելն ազգակցոյն իմոյ զայնպիսի դառն վիճակ, զայնպիսի սգալի կերպարան: Մահ խնդրէի անձին ի ցաւոցս, բայց կեանք իմ չէր

սուրբ: Որպէս մոռացայց և զսխրալի նոցա զրոյց ի ժամ հացկերութիւն: Քորպիսի շքնաղ դէմք, որպիսի գեղեցիկ գծագրութիւն երեսաց, որպիսի նազելի են աչք Հայկազնոյս» և այլն և այլն. Զայսօրինակ դիպուածս մարգասիրութեան զհարիւրաւորս ղբիւրաւորս տեսեալ է իմ առ գերավսեմ անձինս այսոսիկ, զորս այժմ չէ տեղի պատմելոյ. բայց ո՞ք ի մէնջ արասցէ զայս, զայս միայն կամէի հարցանել: Այնպիսի Ֆահրադք յիրաքանչիւրում ատուր հարիւրաւորք շրջին ի փողոցս, քաղաքին մերոյ վասն մշակութեան և ում անկանի 'ի միտս, թէ նոքա ևս արիւն մեր են: Զյիշեալ Ֆահրադն ևս աղքատութեանն էր հասուցեալ անդ: Աղքատութիւն, որ զհագարաւորս ի պատուական հայրենակցաց մերոց ի վերջին վախճան յուսահատութեան հասուցեալ տանջէ և մաշէ, այլ աւա՛ղ ե՞րբ բացցի սոյն արշաւո՛յս առաւօտեան, ուր ճոխք և փարթամք ազգիս մերոյ դարման տարցեն, նմանապէս ցաւամաշն իւրեանց մերձաւորաց և սրբեսցեն զարտասուս նոցա հոգեստանջ: Երանի ժամանակին, երանելի՛, որ ժամանակակից և մասնակից գտանիցէ այսօրինակ ազգաշէն հայրենասիրութեան...»:

ՏԵՂ Ի ԳՈՅՆ:

†

Կարե՛մ սրտիս կակիծը լեղվով քեզ պատմել.
Թե իմանաս իմ իղձը, թողո՞ւս ինձ տանջիլ
Ամեն մեկ քո անունը միտքս բերելիս:
Բոլոր ոսկերքս ջանումս մաշին՝ հիշելիս:
Ախ քո սուրբ հրեշտակային դեմքն իմ աչքիս
էլ ո՞ր օրն ինձ կերկին արև իմ սրտիս:
Լաց ու սուգ ու հառաշանք ինձ խավարացրին.
էլ ի՞նչ օգուտ ինձ էս կյանքն՝ որ թե քեզ շունիմ:
Ընչո՞վ կարև վիրավոր սիրտս մխիթարիլ.
Թե քո սուրբ ձեռն զորավոր չկամի բժշկել:

Քո փանջարի առաջին բոլոր գիշերը
Շրջիմ, սգամ ցավագին իմ դառն օրերը:
Լուսինն պայծառ աննման փայլի երկնքից
Նրա լուսով բոլոր աշխարհ ցնծա խնդալից:
Բայց իմ կարոտ աչք ու սիրտ արտասուս արյան
Մփին դառնագին ցավոք ի խորս տրամության:

Բացվի՛ր, իմ լուսին բացվի՛ր, միայն քո տեսութեան
Կարե իմ բոլոր ցավերն տանել ու բառնալ:
Եթ թե սերն իմ մալժինը մոխիր դարձնի,
Կաթի՛ մեկ ցօղ երեւիցդ՝ որ ինձ կենդանացնի:

ՍԷՐ ԱՌ ՉԱՅՐԵՆԻՍ

Հեռաւոր տարածուն այս միջոց լայնութեան
Որ խլէ ուժգին ի քոյ սուրբ տեսութեան
Կարօտիս զնա ի սեր քո անբաժան
Հայաստան իմ քաղցրիկ Հայաստան,
Ճամբեցեր զիս անհաց, անպաշար, անդարման
Անընկեր, աննպաստ, յուզի այս տաքական,
Այլ զքո քաղցր տնուն կալայց ես սրբազան.
Ե՞րբ եկից երբ տեսից զքոյդ սահման աննման
Որ Մասիս, Արաբած հոյակապ հոյանան,
Երբ եկից երբ մտից ի դաշտ քո ի գեղազան Հայաստան
Ուր կամար երկնային կայ զքեզ շրջական,
Ո՛հ վաղուց ոչ տեսին զայն աչք իմ լալական
Որ ընթացք փոփոխեն զմանկութեանս իմ կայան. Հայաստան.
Ծիծաղին թելուս աչն աստեղաց վառարան,
Ի վերայ մարմանդոց քոց վայրից հրաշական
Իսկ թէ լան ո՛չ դիտում: Կամ բացեայ տարական Հայաստան:
Յանձնեցի քեզ զժնօղս, զընտանիս, զգերդաստան,
Յանձնեցի սքումած. ի բաց յողբ անպայման,
Լան արդեօք տակաւին, թէ այնօլք քո խնդան Հայաստան
Ո՛վ արևն ելանէ՛ կամ նորա յանդիման,
Թէ գիշերն ստարածէ՛ անկանիմ ի վարան.
Ե՞րբ տեսից կողկողեն ի հայրենիս զայս վայրկեան, Հայաստան,
Ծիւսմած իմ հեծեծ իմ մորմոք հառաչման,
Թխալագին քան ամբողջ՝ ի բարձունս վերանան
Ո՛չ գիտեմ բերե՞ն ամպք քեզ ցաւոցս զայս գութան, Հայաստան
Սիրախումբ բոյդ զաւակք որք ի բեզ զօրանան
Ի դասուց, որոց ես կամ օտար, զուրկ միայն
Ո՛հ յիշե՞ն զիս արդեօք, թէ վաղուց մոռացան, Հայաստան,
Ոչ լսեմ զ<ձ> աչն երգոց՝ զոր ի դաշտ քո

Կա՞ն արդեօք յայդ կուսէ թռչնակաց ինչ երաժ՝
Զի տացես ինձ ոչ լուր ի վայրևաց սիրակառն,
Զայս տեսին ո՛չ աչք իմ, որքան աստ կամ մնամ Հայաստան.
Զիմ սիրոյ դիմ հոգոյ առ քեզ միշտ զեռանդեան .
Ա՛ռ վերջին զայս կտակ՝ զոր շնորհք իմ քեզ տան,
Կաց դու ինձ, որպէ՛ս ես քեզ սիրով անբաժան: Հայաստան:

ՍՈՒԳ ՀԱՐԱԶԱՏ ԵՒ ԾՆՆՂԱՍԷՐ ՈՐԳԻՌՑ Ի ՎԵՐԱՅ
ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՄՕՐՆ:

1837. Փետր. 5. Թիֆլիս:

Շատ օրեր անցին ու շատ ժամանակ
Որ անուշ տեսոյ՛ց քո զրկյալ որդի
Ո՛չ ձայնդ լսեցի, ո՛չ առի փափագ
Կարոտյալ սրտիս մա՛յր իմ սիրեցի:

Արյուն, արտասունք թափին իմ հաշաց,
Կրակ է ընկնում հոգիս ու մարմինս,
Որ ընկերքս ի գիրկս յուրյանց ծնողաց
Փաթութին և ես ա՛խ անմայր տանջիմ:

Ինձ որք թողեցիր հաշխարքիս վրա.
Հավիտյան մնամ կարոտ տեսությանդ.
Քե գիշեր, թե օր թե առաւոտ գա.
Ես պետք է մաշվիմ քո քաղցր սիրովն միայն:

Միթե լա՞վ է հողն, ուր հանդստանաս
Քան զտուն ու տեղն՝ որ դու շինեցիր
Միթե հա՛յր, որդի, քո վավակաց դաս
Այդքան զուշտով մտքիցդ հանեցիր:

Որքան ես իմ հորն ա՛խ ու ո՛խն լսեմ
Սեանում է ինձ աշխարքս ամենայն.
Լեղուս չի՛ բերում՝ որ խոսք ինչ ասեմ.
Տրտմյալ ծնողին մխլթարության:

Հաշխարքի հաշխարք էկանք՝ որ թողուս
Մեզ ցավով, սգով անբժշկելի:
է՞դ էր կամքն՝ որ մեք մնամք անհույս
Մա՛յր իմ բազմագութ, մա՛յր իմ սիրելի:

Ո՞ր այն գթալից ձեռք քո մայրենի,
Որ պահեր ինձ միշտ, անփորձ, անսասան:
Իմ սիրտս ու հոգիս, քար պետք է կտրի,
Որ ես մոռանամ էստոնք ամենայն:

Ձեռս ծոցումս շլինքս ծռած
Ա՛խ ոխ քաշելով կյանքս սևացավ,
Իմ դառն օրերիս լերդս խորոված
Անունդ հիշելով սիրտս մաշվեցավ:

Գամ գերեզմանդ ո՛չինչ ձայն լսեմ,
Երթամ ես ի տուն՝ քո տեղդ է պակաս:
Համ թե արտասովեմ թե հոգոց հանեմ,
Ո՛չ ես հովանամ, ոչ դու իմանաս:

Խղճալի իմ հայր երբ որ քեզ հիշե,
Սգամք մենք բոլոր, լամք անմխիթար,
Ի՞նչ կըլեր մեր կյանք քեզ համար պակսեր,
Որ քո շվաքն մեզ վրա անպակաս մնայր:

Ե՞րբ կըլի որ ճտովդ ընկած
էս բոլոր իմ ցավս քեզ մեկ մեկ ասեմ,
էն սրբոց միջումն քո կշտիդ նստած:
Քո քաղցր երեսդ տեսնեմ, վայելիմ:

Ինձ մի մոռանար ո՛վ անուշ իմ մայր,
Քո որք զավակդ միտքդ բեր էդտեղեն:
Որքան շունչս կա դու մի՛ հավատար,
Թե քո արածդ կերթա իմ սրտեն:

Ո՞ւմ ասեմ սրտիս դարդերն ես, ա՛խ ո՞ւմ
 Լուվել ա լեզուս, փակվել իմ բերնում.
 Լեզուն որ սրտի դարդը եղ շասի,
 էլ ո՞վ կիմանա, ախ, ո՞վ կցավի:

Մեր սրտի դարդը կրակ է ու բոց
 Քանի որ պահես, շասես դու այլոց,
 Կէրվիս, կմաշվիս անդեղ, անդարման.
 Մարմինդ քեզ համար կդառնա գերեզման:

Սրտի բալանիքն լեզուն ա, լեզուն,
 Բերանը՝ դուռը, աչքը՝ լուսատուն.
 Թէ փակ կպահես, կսկիծն ու դուստուն
 Քեզ կփոթոթեն, աչքի լույս՝ սիրուն:

Շունչ որ չբաշես, ու նոր շունչ չառնես,
 Ապրել չես կարող՝ հո՛գի՛ կհավվես.
 Ի՞նչպիս ես ուզում, որ մնաս՝ հանդարտ.
 Թե շասես ուրշին քո ցավերն, քո դարդն:

էս ոտանավորի գրելու պատճառը:

Ո՞վ չի դիտի, որ տեղիցը վեր կենողը հենց մեր խեղճ խալխի վրա ա
 ոտը բարձրացնում: Գիտուն մարդը նա է, որ պակասություն տեսնելիս,
 սիրտը ցավի, ձեռից էկածը շինալի ու պակասավորին ուղղի, չէ թե վրեն
 ծիծաղի, գրով լեզվով խայտառակ անի: Ամեն ազգ լավութեան հետ վա-
 տություն էլ ունի՝ ինչպես մեկ ծառ, որ սաղ պտղի հետ շոտտն էլ ա բե-
 րում: Եթե անուսում մարդը պակասություն ունենա, չէ զարմանալու, այլ
 ներելու, ցավն էս ա, որ մեկ մարդ համ լուսավոր ըլի, համ պակասավոր,
 բայց իր ծեղը թողած՝ այլոց գերանը քննի: Թե ասոված կտա մեր Ասիա-
 ցիք էլ քիչ քիչ աչքըները բաց կանեն, էն ժամանակը չեն թողալ, որ ամեն
 հայվարա մարդ իրանց վրա բերան բաց անի:

Կամենալով մեր խալխի բնությունը էնպես իմաստուն մարդկանց բնու-

թյան հետ մի քիչ համեմատիլ, ես մեր հազարփեշեն մեջ բերի: Կարելի ատ
թե շատ բան, շատ խոսք քիչ մի ծանր թվի, բայց այլ ձևով հնար չի կար,
չունքի բանն էնպէս պետք է շինած, գրած, որ կարդացողի սրտովն ըլի:
Շատ մութը լեզվով գրիլ էնպես եմ կարծում, թե խալխին դիր չի գալ:

ՀԱԶԱՐՓԵՇԵՆ:

(Նրգիծաբանություն և բարի անձանց վրա, որ մեր
խալխին փուչն են դնում. Խաչ. Արովյան)

Մեկ իմաստուն մարդ մեր հազարփեշի
Անունը լսելով, ու մեր ումրի,
Մեր կռաքիթ կուլի, ու գինու պոզի,
Մեր սև տկճորի, ու կպրած տկի,—
Ջահէն գնում էր, սիրտը խառնվում:
Քթին հուփ տալիս, աչքերը խփում.
Մեր խալխի գլխին թուք ու մուր ածում:
Հենց իր տեղումն էլ ոտը քարին խփում,
Թե վրաստանցիք մարդի հեսարում
Ձի պետք է ըլին՝ որ շին խնայում,
Աստուծո սուրբ բաժակն էսպես մուռտառում,
Իրանց բերանն էլ հետն ապականում,
Նոյի շարբաթը՝ գոմշի ու եզան
Կամ իծի, ֆորթի լպրդած կաշում
Ածում ու պահում, ու նրանց բերանն
էնպես՝ դազլով հուփ տալիս, կապում,
Որ ազնիվ գինու քաղցր հոտն ու համը
Ումրու, տկճորի կպրած փիս հոտումն
Ձաղու ա դառնում, ու հոգին, ջանը
Իրան փորումը խեղդում, սպանում:
Ժամի բաժակն էլ հենց հարամ անում.
Տերտերի բերանն ու իրանց փորը
Կպրի կարասի պես սևացնում:—

Մեկ սուպի գդալ հենց մեջ են քցել,
Անունն էլ մեծ մեծ՝ հազարփեշա գրել,
Լավ շի նրանով կարես խփշտել:
Որ յախա շունի, փեշն ո՛վ ա տվել,

Որ էսպես են նրան կնքել, մկրտել:
Գեո գլուխը բերանդ շնասած, դրած՝
Կոթն են դեմ անում, գինով լցրած:
Ռումբին, տիկն հո՛ն էնպես իմանաս,
Սելի միջումն՝ թե որ ոաստ գաս,
Անգլուխ հայվան ըլի դես ու դեն ընկնում,
Մարդի ոտ ու գլուխ ուսվա անում:
Զէ՛ն էսպես երկրում շունը չի կենալ
էնպես շան հաջաթն իրան բերնին տալ:
Ափսո՛ս էն հողը, ափսո՛ս էն վազը,
Որ էսպես հիմար մարդքերանց ճանկը
Գինն էլ ա կորցրել, իրան պատիվն էլ:
Ընչի՞ չհնք էնդեղ մենք ծնունդ առել,
Որ իստակ բռչկում, շուշե բուդիլկում
Աստուծո տված բարին պահենք ամանում:

Որդիանց որտեղ սատանի քամին
Պտտեց ու մեր խեղճ շնորքի կարասին
Աչքը թող լցրեց, քարեքար տալով:
Գլուխը ջարդելով, ոտը կոտրելով
Երկինքը հանեց ու գետնին խփեց,
Կավկասի սարի էս կողմը շարտեց:
Աչքը տրորելով՝ հենց որ բաց արավ,
Գլխին, ոտին վեր հատելով տեսավ,
Որ մեկ քանի մի ջահել վրաստանցի
Իրար մոտ նստած մի ծառի տակի,
Բաղերը բաղում, խաղողը կտրում,
Հնձանը բերում, առագաստն ածում,
Ունեերը վեր քաշած կոխում, կիշորում.
Հետն ուտում խաղողը, կեսը դեն քցում.
Պանիր, խորոված՝ հենց տաք տաք ուտում.
Հաղարփեշեն բռնած՝ իրար դեմ անում.
Կուլեն կլկլացնում, ումբին դարդակում,
Ու իրանց քեֆին խաղող կամ խնձոր
Իրար գլխի խփում, հետը խաղ ասում:
Վեր կենում ցոփ, ցոփ՝ պար գալիս, նստում.
Իրար ճիտ անում, էլ եղ հաց ուտում,
Երեսները վարդի պես կարմրացրած

Քունգերով գինին իրար գլխով խփում,
Կամ անց կենողին կանչում, նստացնում,
Ուտացնում, խմացնում, էլ ճամփու բցում:
Խելքները տեղը, ուշները գլխին,
Մեկին էլա մեկ վնաս չէ՛ր ըլում:

«Տեր իմ և Աստված՝ ես ի՞նչ տեղ ընկա»,
Գեղդանգեջ գուլաք բարձրացրեց նա,
«Ո՛ւր մեր բալն, կոնցերտն, մեր էն թեատրը.
Մեր քլուպն, մեր բիրժը, ու մեր տրաքտիրը,
Ո՛ւր մեր մուզիկեն, մեր քաղցր սկրիպկեն,
Մեր դամբրն ու մեր կավալերները,
Մեր կանֆետն, մեր տանցն, ռուսի թասերը,
Շամպանսկու ռումկեն, ու բուդիլկները,
Որ ուտես, խմես՝ կոմպլիմենտ տալով,
Դամի ձեռիցը բռնած՝ պար գալով՝
Աթոռի վրա, դիվանի միջումն
Նստիս քո դամի կշտին. կամ սրտումն
Քո սերն ու շնորքը, սրտիդ հասրաթը
Քափես, էլ եդ ձեռն առնես քո ձեռը,
էլ եդ պտտիս, մինչև գլուխդ ուռչի,
Ու շճած ընկնես դամիդ առաջի,
Նա էլ աղլխով խփի երեսիդ,
Կամ իր սուրբ ձեռովն ջուր շաղ տա դոշիդ»:

«էս ի՞նչ տեղ ընկա, էս ի՞նչ ջհանգամ.
Որ կողմն էլ ընկնեմ, էլ եդ սախտ մնամ:
Ո՛չ լեզու գիտեն, ոչ ինձ հասկանան.
Միրտս պատում ամ ա, ո՛ւմ ասեմ իմ դարդն:
Հայ ասես, վրացի գլխիս մոտ էլած,
Քեֆըները քոք, գլխըներն լցրած.
Բոն ժուր եմ ասում*, «քեֆ արա» լսում.
Գուտն տաղ* կանչում, «տո խմի» լսում:
Ջդրաստի գոռալով ես բերանս ճոռթում,
Ուռա՛ են կանչում, գինին փորս ածում.
Բեսթի եմ ասում, ես «դոսթ» եմ լսում.
Պոսկլյատիյ գոռում, «ալլահ վերդի» լսում.

* Գաղղ[իերեն] և գերմ[աներեն] կնշանակված բարբ օր:

Կանալյա ասում, «յաղչի օ՛լ» լսում:
Մազերս եմ ուզում պոկեմ, պոճոկեմ.
Դուել եմ ուզում կանչեմ, սպանեմ.
Ոտս եմ բարձրացնում, քացի տամ ջարդեմ.
Մեկ մեծ պարկ ուշունց, ու հազար անեծք
Նրանց գլխին ածեմ, ու դուս գամ փախչեմ:
Շատ ուշունց տալով բերանս հոտեցավ,
Լեզվիս ու փորիս բոլոր նյութն հատավ,
էս տավարները, հաստագլուխները
Բերնիս շեն նայում, իմ ասածները
Անկաջվեր անում, թե հասկանում էլ,
էլի թևիցս քաշում, նստացնում.
Հազարփեշեն ու կուլեն դեմ անում:
Հենց գիտես՝ սրանք մարդի որդի շե՛ն,
Որ էսքան խոսքին տանին, համբերեն:
Սատանին ասես, քեզ դժոխքը կտանի.
Մեր մեկին ասես փորըդ վեր կածի
Դուել կկանչի, արինդ կթափի:
Մրանց կոպիտ գլխումն դեռ մեր մարիֆաթն
Հեշ տեղ չի՛ արել, կամ քթին դիպել.
Որ դատած ապրանքդ, մալդ ու դուլվաթդ,
Պահես սև օրին, թե ջուր ուզեն էլ,
Ընչանք փողը շառնես, նրան տուն շթողաս.
Դռանդ ընկած ըլին, քացով խփես, գնաս:
էս ի՞նչ ախմախ են, որ իրանց հացը
Ում որ տեսնումեն, ածում առաջը:
Փող պտի շինած ու ծոցը դրած.
Լավ հաքած, մաշած ու կառեթ լծած,
Բալ տալ, բալ գնալ, իր փառքը ցույց տալ,
Մոտովդ անցնելիս, երեսդ շուռ տված.
Ինչ ունես, գլխիդ, ոտիդ խարջ արած...
Լավ տեղ ու լավ շին, լավ նշան ճարած.
Ամենի աչքն էլ վրեղ մայիլ թողած,
Բուլվարն մտնելիս՝ հազար աչքի մեջ
Կամ կրակ վառած, կամ սուր, փուշ ցցած»:
«Սրանք հո մարդիկ շեն, իրանց շապիկն էլ,
Որ ուզես, կտան, էնքան խզճացել:

Անտես, անճանաչ տուն էլ որ մտնես,
Սուփրի գլխին դու կնստես, կբազմես:
Մեկ աչքդ աչքին, երեսդ երեսին
Առնելիս՝ կուզեն՝ տան իրանց հոգին:
Մեկին մեկ դարդակ դու բարով տալիս,
Ուզում ա ջանը հանի, քեզ բաշխի:
Չէ. սրանց մտքումն մեկ ֆիքր որ չըլի,
Քեզանից մեկ բան, մեկ ումուդ չըլի,
Մեկ խնդիր, արզա թե որ շունենան,
էս տեսակ պատիվ քեզ ի՞նչպես կտան:
Ասածն էլ շանես, խնդիրը չկատարես,
էլի ոսկիքը, գլխով շաքարներ
Սունդուկով շայը, շալ շալ մանեթներ
էլի ջեբդ ածես, նրանց հոգին հանես,
Թե խոսք էլ ասեն, քամակդ դեմ անես,
Ասիացի մարդն զակօն ի՞նչ գիտի,
Որ քեզ հետ խոսա կամ համարձակի:
Գլխին տուր, զրազին կանգնի՛ր, քեֆ արա՛,
Ջեբդ լցրու, քո երկիր գնա.
Ո՞վ ա հարցնում, կամ գլուխդ կտրում.
Անլեզու հայվանն տուն թողում, պահում:
Շատ էլ որ անեն, մեկ պողսուդ կտան,
Պրծար, գլուխդ առ, ու գնա՛ քո բան:
«Որ դռնով անցնես, քեզ տուն են կանչում,
Հարսանիք, դոնադ առանց քեզ շանում:
Սազ ու սազանդար կանչում, մխիթարում:
Սրանք ի՞նչ գիտեն զակոն, էտիքեթն,
Գտակները գլխին, բերնին չիբխի փեսն
Ձեռք բռնում են, վերևը նստացնում,
Ջազզրա՛վիա ուսա՛ հենց կանչում, գոռում.
Ալլա՛հ վերդի, յա յախշի՛ օլ բղավում:
Տո ձեր ալլահն էլ, վերդի մերդին էլ,
Ձեր զղրավին էլ, ուռա մուռեն էլ
Ձեր գլխովը դիպչի, ձեր աչքը հանի՛:
Ախր տրաքեցի, էնքան լագեցի,
Ախր ճաքեցի, էնքան լափեցի,
Գլուխըս վրես էլ դուզ չի կանգնում.

Աչքերս սեանում, խելքս ցնորվում:
 Տո մեռա, թողեք՝ ա՛յ դուք մաշենիկ.
 Ինձ հո չեք սպանիլ՝ ախ դուք յաբեղնիկ.
 Ձեր տունն էլ քանդվի, ումբին էլ տրաքի.
 Ձեր հազարփեշեն, կուլեն ո՛չ ըլի:
 Իմը ինձ հասավ, թողեք՝ մեկ դուս գնամ.
 Մի քիչ շունչ առնեմ, իմ գլուխը լամ:
 Խեղճ վրաստանցիք մնացին սառած,
 Իրանց ղոնաղի ահվալը տեսած.
 Փորը մեկ կողմից, բերանը բաց էլած.
 Ուզեցան քուն դնեն, նրա մոտը նստած.
 Կամ իր ֆաթերը մթնով հասցնեն,
 Որ այլք շտեսնեն, վրեն չծիծաղեն.
 Նա էլ շամաշի, իր երկիրը չփախչի,
 Կամ իրանց մեկ շար խաթի մեջ չքցի:
 Տեղից վեր թռավ գիժ կովի նման,
 Զարդեց շարքյասեն, կուլեն ու ամանն.
 Ուզեցավ մեկ քար, կամ մեկ փեղ առնի,
 Նրանց գլխին քցի, նրանց ջանը հանի.
 Ինքը շորս ոտով վլխի վրա շոք, շոք,
 Մաղալաղ տվեց ու ցոփ, ցոփ, լոք, լոք,
 Շիրի կարասը ընկալ նա կուփ, կուփ,
 Բերանն էր բանում, աչքն էր մնում խուփ,
 Աչքերն էր ճմռում, քցում բերնի թուքն:
 Գինին հարամվեց, բայց մեր խեղճ Հայերն
 Գինուց ձեռք վերցրին, ղոնաղի շորերն
 Ուզում էին՝ որ հանեն, շորացնեն,
 Բարձ, յորդան, դոշակ քցեն, պարկացնեն:
 Մեր փիլիսոփեն, մարիֆաթի պարկն
 Կուռը վեր քաշեց՝ որ նրանց ոտի տակն
 Անի, սպանի, իր ջիգրը հանի,
 Մեկ էլ որ ջանին զոռ տվեց, բիրաղի
 Զուխտ ոտով ընկավ սուրբ ոմբու գլխին.
 Ռումբին կատաղեց, ռեխը բաց արեց,
 Մեր ուսյալ գծին խտիտը քաշեց,
 Աչք, ունքեր, երես դեղ դրեց, կպրեց:
 Մեկ էլ որ ուզեց, բերանը բաց անի,

Որ իր շկուրի աղոթքն եղ ասի,
Ռուսերին շկուրի դեռ ձեն շլսած,
Ո՛չ վարպետ տեսած, մարիֆաթ շառած,
Որ իմանա թե՛ կոմպլիմենտն ի՞նչ ա,
Կամ ետիքեթը ի՞նչ փթած կոմշի ա,
էնպես մեկ գոռաց, բողազը ճոթոց,
Ու ջուխտ ոտով նրան էնպես քացի տվեց,
Որ հենց ուզում էր գլուխը հանի,
Քամակի վրա էլ եզ շուռ էկավ,
Մաղալաղ տվեց, գունդ ու կծիկ էլավ,
Ու փոռալով, աղոթք ասելով,
Հային օրհնելով, վրացուն գովելով,
Ընկավ օջաղի, քյաբաբի վրա,
Շուռ տվեց, ջարդեց պղինձ ու թավա,
Կրակն մեկ կողմից, շամփուրն մյուս դհից
Բարկացած, տումի պղնձի ղրաղից
Բռնեցին գոռալով, իրանց գլուխը լալով
էնպես մեր խղճի կարթացած բերանն,
Ու ղշի լեզուն, սիսլտակ երեսը,
Նազուք ձեռները, բարակ ծնկները
Բերան քցեցին, ատամի տակին
Հուփ տվին, ծամեցին, միսը թոցրին,
Որ կատու դառած՝ ձեռները քցեց՝
Որ իրան հանեն, աղաչանք արեց:
Դու էկավ՝ թե չէ՝ էլ ասլան դառավ
Քարերով ընկավ, քոլերով ընկավ.
Որ նրանց կերածն քթներիցն հանի,
Նրանց բուրբ տանի, պուլիցեն ածի:
Սատանի աչքը պետք է քոռանար,
Որ էսպես վախտին բանի մեջ շգար:
Քոռաղաղինա՝ մեկ պղնձով նաֆթ
Բերել էին՝ որ տկերը կալնին,
Որ գինին շտանին:
Խելոք գինեգիծն հենց ֆոսանդ ճարեց,
Մեկ էլ իր ձեռը որ չի՛ բարձրացրեց,
Ճղղաց, թըպրտաց նաֆթի պղինձն ընկավ,
Դու լավ կիմանաս, ինչ գլխին էկավ:

Նաֆթը դադած էր ու կրակի վրա.
Վա՛յ նրա օրին, դուշմանիդ չգա:
Գլխի վրա էր նա մեջը ընկել:
Ոտները դարիդուս ցցվել, մնացել:
Ձեներ կտրվել, շունչը պապանձվել:
 էլի մեր նաշար բարի վրաստանցիք
Ոտիցը բոնեցին, նրան դուս քաշեցին,
Ջուր քեցեցին, երեսը լվացին,
Գնացին դեղ բերեն, կամ հեքիմ կանչեն,
էլի իմաստունն՝ որ ափալթափալ
Հենց մեկ շունչ քաշեց ու քիչ դինջացավ,
Թաքար քար, փետի նա վրա պրծավ:
էրված, խորովված ձևոնհրովն սկսեց,
Որ մեր անաստված նաֆթի պղինձը
Նրանց գլխին քցի, նրանց փոթոթի:
Սատանին նալաթ՝ պղինձն իր գլխին
Շուռ էկավ, էրեց նրան, զարկեց զետնին:
Ձեռը շորս կողմը քողքոռ ածելիս,
Քարերը պոկելիս, դռչին խփելիս՝
Որդիանց ուղեղ մեկ հազարփեշա
Նրա ձեռն ընկավ քոռաղաղինա:
Հենց իմացավ թե էս դաբանշա ա,
Դռչին որ շղրեց՝ աստված կանչելով,
Իսկույն մեկ քանի հոգի ձեն տալով.
Մեկը սապոժնիկ, մյուսը կալբասնիկ,
Մյուսը պորտնոյ, մեկը տրաքտիրշիկ,
Քոթուկ-ոտնեռով, ջվալ բերանով,
Տեփուր-երեսով, ճարխալ-թշերով,
Ջուռնա-քթերով, բճիր-ձեռնեռով,
Տրուբկա քաշելով ու բոշկա-փորով,
Ղոբի ու շափար, դոնները քանդելով,
Վրա թափեցին, ոխները ցրվելով,
Գինու, արաղի, կպրի փիս հոսով
Ուղում էին՝ որ հենց սոված փորով
Մեր խեղճ վրաստանցոցն բիրադի ուտեն,
Իրանց հունարը նրանց վրա փորձեն,
Ահա մեր խալխի մուշտու հունարը

Դեռ չէին տեսել, որ իրանց ձեռը
Թորմախ-գլխներով բալի տակ չբցեն,
Հենց պլտուխները լցրին ուշունցով,
Դուռակ ու շեմա՝ էկան ձեն տալով,
Մեր հայի մուշտին, վըրացու քացին
էնպես թունդ դիպավ նրանց գլխին, փորին,
Որ ամեն մեկը հազար տեղ չոքեց
Թխկաց, գրխկաց, հազաց ու պարկեց.
Մեկ կողմը շապկեն, մյուսը տրուպկեն
Յխումն թավալ տվին, տերները կորցրին:
Նրանք էլ իրանց տլոտ ֆրակով,
Հազար տեղ ցխին պաշ արին սիրով.
Ուզեցան մեկ էլ քոռ հավի նման
Գլուխ վերցընեն, իրանց գլուխը լան.
Բաղմանչիք կետով, թիով, դազանակով
Վրա հասան՝ որ նրանց ցխոտ բահերով
Գլխները շարդեն, նահատակ անեն.
Բայց մեր խալխի սիրտն կակող ըլելով,
Նրանց եղ կանգնացրին, վրա թափեցին,
Փխխոտփեքին ցխից հանեցին.
Գլխները սրբեցին, երեսները վագին.
էլ ձեն տալ նրանք հեշ կարո՞ղ էին,
Սուս ու փուս իրանց զատերը կիտեցին,
Ուզում էին՝ որ քաշվեն, պրծնեն.
Բայց մեր սուփրի համն՝ դուշն էլ անց կենա,
Որ շտեսնի, մեր սրտումն շատ դարդ կմնա:
Մեր դոշաղ տղերքն իրանց դուշմանին
Կանչեցին, սուփրի գլխին նստացրին.
Իրանք քեֆ արին, նրանց քեֆ շհանց տվին:
Հենց հազարփեշեն որ մեջ չըբերին,
Մատաղ գառի պես մեր եվրոպացին
Առավ՝ մուրազով պաշեց, դրեց բերնին:
«Սուրբ հազարփեշա՝ զորությունդ շատ ա.
Մեր բալն, մեր կոնցերտն, մեր տանցն ո՛ւշինչ ա:
Ով Կախեթու սուրբ բաժակի համն,
Ռմբու, տկճորի ու կպրի ջուբամն

Զի տեսել, նա հեշ մարդի հեսարում
 Զի՛ ըլիլ բնավ բոլոր աշխարհումն:
 Քննելիս, զարթնելիս՝ թե ժամ գնալիս,
 Ընչանք քո համը շառնենք, շխմենք,
 Թող աստուծո մոտը սեւերես մտնենք:
 Մեկ միրկիտանի դուքան տեսնելիս,
 Մեկ պուճախում կարի հոտը առնելիս՝
 Փող էլ շունենանք, գլխնեքս ծախենք,
 Գլուխն մերը շըլի, սերթուկն գրավ դնենք,
 Մտնենք քո տաճարն, ումբիդ համբուրենք.
 Շատ անգամ մոտիդ վեր ընկնինք, քնենք:
 Թո՛ղ վրաստանցին քեզ կպրում ածի,
 Քեզ անլվա ոտով կոխի, կիշորի.
 Քեզ ճաշակելիս՝ էլ գլուխը ձեռին
 Ման գա, շշմի քո քաղցր հոտով.
 Հինգ թունգի իմի, բեղերն սրբելով՝
 էլի դուս գա լուրջ ու պարծենալով
 Հազար տեղ ասի. «էս օր խմեցի
 Հինգ թունգի, կուզեմ քայց խմիմ էլի.
 Ինձ համար գինին, Քոի շուրն մեկ ա,
 Ինձ համար որ նա կրակ էլ դառնա,
 էլի շի՛ կարող մեկ խեր, կամ շառ տա,
 Հազար էլ խմեմ, էլի կորցնիլ չեմ
 Իմ ուշս ու խելքս, իմ բանս կանեմ:
 էլի տկճորը մոտիս կունենամ,
 Քեֆ կանեմ ու իմ հոգսը կը հոգամ»:

«Զէ՛, սուրբ ումբի՛ սուրբ հազարփեշա,
 Զեր համն առնողը պետք է քնած մնա:
 Հաղար օր բարձից գլուխ չվերցնի.
 Զեր էշխին, քեֆին նա մատաղ ըլի.
 Յխումն էլ ընկնի, ձնումն էլ թաղվի,
 էլի ձեր էշխը, ձեր սէրն ու հրաշքը
 Միտքը բերելիս՝ երազով ընկնի,
 Գնա երկինքը, յերկիրը եղ գա.
 Զեր արևի ձենն ածի ու խնդա:

Օրթում էլ ուտի, ձեր գլխովն երգվի,
Դեռ հաց չկերած, ձեր անունն հիշի,
Ձեզ փորը ածի, որ բանն հաջողի»։
էս ա, որ հմիկ մեր ամեն բանը
Փոխվել ա, ամա մեր գինու ջանը
Դեռ կպրում մնում, զոռը բանացնում։
Որ հազարփեշա ու տկճոր, կուլա
էլի մնացել են էնպես միշտ թազա։
Ով ասես՝ մեզ միշտ հարբա է գալիս,
Մեր ումբու ձենը հենց իմանալիս,
Բարեկամ դառնում, մեզ ախպեր ըլում,
Մեզ պատիվ տալիս, մեզ քոմակ անում։
Ասացե՛ք տղերք՝ դուք ալլահվերդի,
Ցաղշի՛ օլ, ուռա՛, կամ զգրավի։
Բոն ժուրն, գուտն տաղն բանի պետքը չի՛.
Աստված՝ օր, արև ումբու շինողին,
Աստված մեր հազարփեշի սարքողին
Մինը հազար անի, գերեզմանն օրհնի՛։
Նրա մեռած հոգին միշտ լուսավորի՛.
Ու մեզ էլ պահի, որ մեր կախեթու
Բաժակի զադրը միշտ իմանանք, ու
Միշտ հազար բերնով, ու հազար ձեռով
Հազարփեշեն բռնած՝ հազար օր ասենք
Աստված կախեթը շեն պահի, հաստատ։
Նա է մեզ տալիս ուրախ սիրտ, ղվաթ։
Աստված նրա բունյաթն միշտ հազար տարի
Ղայիմ, զադրմի անպակաս անի։
Հազար ձեռով մեզ հազար փորձանքից,
Հազար շառից, շառից մեզ ազատ պահի՛։
Տղե՛րք՝ ձեր մինը միշտ հազար ըլի։
Ուտե՛նք, քեֆ անենք, հո հազար տարի
Մենք չենք ապրելու էս փուշ աշխարքումն։
Սաղ ըլիք, ուրախ՝ հավասարական։
Մեր մեռած ու սաղ ըմբրով կշտանան։

ԱԶԳԱՍԵՐ՝ ՄԱՐԴԸ ԻՐ ՄԵՌՆԵՆՈՒ ՎԱԽՏԸ:

Մնա՛ք բարով, մնա՛ք՝ անց կացած օրերու,
Մոռացի՛ր՝ աշխար՝ քեզ տված ցավերու
Որդի՛ք, ընտանի՛ք, ո՞ր եք դուք լալիս,
Մարմինս թե փթի, սիրե ձեզ հոգիս:

էս ճամփեն մեկ օր պետք է մենք գնանք,
Մահով էն կենքին հասնինք, դինջանանք:
Բայց մեռնել ես որ շուտ ուզում չէի.
Պետքը դամ ազգիս՝ ախ՝ ասում էի:

Բայց ո՞ր իմ մուրազն՝ որ սիրտս էրում էր,
Տանջում, ինձ մաշում, ա՛խ՝ ցերեկ գիշերու
Թե իմ աշխարքիս ջանս դուրբան տայի,
Որ հողի տակին՝ օ՛ֆ — պետք է փթի:

Աշխարքիս ո՛չ փառքն, ոչ էն Ֆեծություն
Ես չեմ ափսոսում, որ մնացի մաղբուն:
Բայց ի՞նչպես փակեմ աչքս ու ա՛խ չքաշեմ,
Որ հազար մտքեր հողն պետք է տանեմ:

Ո՛չ երկար ապրելն էր իմ ուզածը,
Ո՛չ լավ օր քաշելն՝ ա՛խ՝ իմ խնդրածը:
Իմ էն քաշած շունչն էլ մահ էր աչքիս,
Երբ չէի կարում պետքը գալ ազգիս:

Իշխանություն թե, կամ փառք ուղեցի,
Թագի, պսակի թե փափազեցի,
էնտուր համար միայն, որ հազար մարդի
Աչքի արտասունքն սրբեմ, որ շցավի:

էկե՛ք հողիս վրա՝ հոգիս հիշեցե՛ք
Իմ ազիզ որդիք՝ ձեր հօրն օրհնեցե՛ք:
Լեզուս որ լուվի, իմ հողն ձեզ կասի,
Թե երկնքումն է՛ս ինձ կտանջի:

Փա՛կ էր աշխարհն, սե՛՛ իմ քաշած օրն,
Որ ձեռս շնաստով, ինչ ուզեց սիրտս որ:
Արարի՛չ իմ տեր՝ թե մարդ չիմանա,
Իմ աղօթքն է՛ս էր, քեզ լավ հայտնի ա:

Մարդի՛ք, ա՛խ մարդիք՝ դուք ե՛րբ կզարթնիք,
Որ սիրտ սրտի տաք, միմյանց քոմակ ըլիք:
Իմանաք, մեր դրախտն ու կյանքն հենց է՛ն ա,
Ով խեղճ ազգի ցավը կիմանա:

ԽԱՂ ԲԱԺԱՆՎԵԼՈՒ ՎՐԱ:

1842. օգոստոսի 4. Երևան:

Աշխարքումս ո՞վ ա մնացել
Մեկ տեղ, որ մենք էլ՝ ա՛խ՝ մնանք,
Շատն են էսպէս եկել, գնացել,
Մենք էլ պետք է՝ մեկ օր գնանք:

Բարեկամի սիրտը՝ դորդ ա,
Չի՛ համբերում էսպէս ցավին.
Բայց նա խելքին պետք է մտիկ տա,
Չտանջի, շմաշի նհախ իր հոգին:

էլ էս երկինքն, էս արեգակն՝
Ինչ տեղ նստենք ու վեր կենանք.
Պետք է քցեն շողք ու շվաքն
Միշտ մեր գլխին, էլ ո՞ւր մենք լանք:

Հացն ու սուքը թույն են, լեղի,
Հենց կմաշեն սիրտ ու հոգի:
Ոչ գնացողին կանեն մեկ ճար,
Ո՛չ մնացողին կգան հավար:

Թե իրիզուն, թե առավոտ,
Ուր որ փչի էս քաղցր օդն.
Պետք է հիշենք բարեկամի
Ազիզ անունն միշտ մեր միջի:

Շատ դարդ անելով, շատ վշվշալով
էլ ո՛ւր կհասնի, որ լավ մտածենք:
Թո՛ղ ընկենք ճամփա միմյանց աղոթքով,
Որը բարին է, Ասանից խնդրենք:

Շատ էլ որ մնանք ծունկ ծնկի տված:
Ի՞նչ օգուտ, թե վերջն պետք է բաժանվենք:
Սիրտն ըլի մոտիկ, լավ խոսք է ասած,
Հեռանալով հո մենք մոռանալ չենք:

Սրբեցե՛ք ձեր արտասունքը,
Ազի՛զ ծնողք՝ քա՛ղցր բարեկամք.
Թո՛ղ սարն առնի ձեր ցավն ու սուքը.
Մտքիդ պահե՛ք, մեզ շնորհանաք:

Թե գնացողի, թե մնացողի
Ասենք սիրով՝ մնա՛ք բարով.
Տա՛նք ու առնենք մենք դոշ դոշի
Վերջի համբույրն անուշ սրտով:

Ինչ սար, ձոր էլ որ մեզ ծածկեն,
Մեզ իրարից խլեն, զրկեն,
Թե աչքներս էլ իրար շտեմնի,
Սիրտը մեր սերն հաստատ կպահի:

Առնե՛նք թասը, տանք ձեռ ձեռի,
Խմե՛նք ճամփի սալամաթին:
Ո՛վ ա խաբար, թե ո՞ր վախտի
Մեկ էլ ոաստ կգանք մենք էս սհաթին:

Մնա՛ք բարով՝ ազի՛զ սարեր.
Կանա՛լ ձորեր, քա՛ղցր դաշտեր.
Լավ բախտավոր գլուխ պտի,
Մեկ էլ ետ գա ձեզ ա՛խ՝ տեսնի:

1842 օգոստոսի 3-ին. Երևան:

1

Ում սիրտը, որ տխուր ըլի,
Թող մտնի բաղն, քե՛քը բացվի:

Արեգակը մեր էր մտել,
Լուսնին իր տեղը բաց արել:
Իրիզնահովն թփերի վրա,
Աստղ ու լուսին երկնքի վրա:

Զարման խանութի ձեռիցը
Բռնած՝ գնացինք մենք տանիցը:
Փեղե կարմունջն դողդողալով
Մենք անց կացանք շարշարանքով:

Պողոս ափուն էս հաղաղին
Միտք էր քցել իր հին հոգին:
Մեկ ամանով հավող լիքը
Էկել, հասել էր նա գիքը:

Նրան թողինք ու անց կացանք,
Բաղի միջովն եկանք, հասանք
Ձորաբաշի գլխի ծերը,
Ալքըններս քցեցինք ձորը:

2

Ա՛խ էն ձորը, ա՛խ էն ձորը,
Ո՛ւմ ասեմ ես նրա շնորքը:

Զարման խանութն, Շողան քիթիրն,
Պետրեն թողած իր միտքն ու ֆիքրն,
Զըրից էին տալիս, խնդում,
Ծս էլ նըրանց հետ ծիծաղում:

Անուշ լուսինն էր ծաթի պես
Փալլում, խփում էր իր երեսս
Քաղցր հովը, թփերի քովը
Գալիս, գնում, մտնում ծովը:

Միրոս լիքը կայի նստած՝
Աչքըս ամպերին, ձորին քցած,
Ղորդ ա, ասում, լսում էի,
Թե ինչ էր հալս, ո՞ւմ ասեի:

Զանգվի էն քաղցր ֆշըշալը,
Ծառի թփի խշրշալը
Որ չէր ընկնում ականջս, գնում,
Հոգիս հեսը հանում, տանում:

Մտքումս ասում էի, մաշվում.
Երաբ կնստիմ էլ էս բաղումն:
Ա՛խ՝ թո՛ ձենը՝ քա՛ղցր իմ Զանգի,
Ո՞ւր գնամ, որ խելքս շտանի:

!

Երկնքի մուգիկի նրման
Տուտըդ քցած ձորի բերան,
Գնում ես, հասնում գու Արազը,
Տալիս հազարի մուրազը:

Բանդն ու Մամբոին, Աբիհայաթն
Տանում, ջրում տուն ու հայաթ:
Մեջք ու քամակ, ծոցդ կանաչ,
Ուր որ նայես, թե ձախ, թե աջ:

Հազար տեսակ պտուղ զանազան
Զարդարել են շալիր, չիման:
Քարափնեբրիդ խորդ երեսը
Տեսնելիս՝ մարդ կալնում է երեսն:

էլի էդ քո անուշ ձենը,
էդ քո կանաչ ձորն ու շենը
Աչքն առնելիս՝ մայլի մնում,
Գալիս զրազդ, մոտիդ նստում:

3

Ախ իմ զանգի, քաղցր իմ զանգի,
Թող՝ սաղ աշխարհն շարքդ տանի:

Լեռ քարերին դալղեդ տալիս,
Քարափները սքում են, լալիս,
Անցվորականն ձենդ առնելիս՝
Ծղ է նայում, հոգին տալիս:

Դղրդալով մտնում ես ձորն,
Սասանացնում էր, սար ու խոր.
Քո էն սիւստակ քափ, փրփուրը
Տեսնողի սիրտն քցում է հուր:

Քո աննման զավակներդ,
էն ծառ ու թուփ սիրուն թռոներդ
Կաթդ ծծում, գլխիդ կանգնած՝
Հով են տալիս ճիւղներն փռած:

Ո՞վքեր են քեզ տեսել, գնացել,
Զանգի՝ քո տեսրդ վայելել:
Մենք էլ կերթանք, ուրիշն կգա,
Թաք քո դաշտը դալար մնա:

Միթե էս է՞ն տունն, էն տեղն շի՞,
Ուր մեծանուն իշխանադգի
Ազնիվ դավակք Աղամալյան
Լինեին քեզ հովիվ, պաշտպան:

Ա՛խ ո՞ւր էն փառքն, էն մեծություն,
էն վեհանձին իշխանություն.
Միթե՞ էն տխուր, տրտում մատուռ
Սահակ աղին՝ ա՛խ պահե լուռ:

Զանգի՛ սքաս, Զանգի՛ ողբաս,
Իմ արտասունքն էլ առ, ու հա՛ս.
Աշխարհի տված վայելչություն
Կորչի ինչպես քո ջուրն սիրուն:

Շատ աչք պտի, մեկ էլ տեսնի
Քեզ ու քո սերն մեկ էլ առնի

.
.

Ձեզ ի սիրոյ մնասցէ՛ նշան...
Իմ զբօսանաց սակաւ այս բան:
Եւ ի վայրս օտարութեան
Միշտ պաշտեցից զսուրբ Հայաստան:

Զարթնութի միտս իմ կրկին կենդանի
Պատկերք սխրալի անցեալ իմ աւուրց
Ո՛հ յումմէ՛ առից զվշտահար սրտի
Իղձ, կարօտութիւն նեղեալս ի ցաւոց:

Քակտին իմ ոսկերք ի սուգս դառնութեան,
Աւաղ հառաչանք մաշեն զիմ աղիս,
Այլ կողմն տարածից ոչ բերէ զիմ ձայն
Ո՛չ տայ ինձ լսել զանոյշ ձեր բարբառ:

Ի վայրս ծննդեան ի ծոց հայրենեաց
Քափառիմ անյոյս, անճար, անմխլթար.
Թէև խաւարին իմ կեանք խղճալի
Զի՛ք ոք՝ որ լիցի սրտառուչ ինձ աստու:

Երբ գրկախառնեալ ընդ ձեզ միւս անգամ
Փշեսցի ինձ շունչ ձեր կենդանարար
Թող անդ իմ հոգի ելցէ ի փոշուոյն
Որոյ վերջին վճիռն է դառնալ ի հող:

Դարան է աշխարհս ցաւոց և վշտաց
Մինչ սիրտն զգայուն զրկեալ ի դիմաց
Սիրելեաց՝ որ ի նման եղեն համակից:
Վարանի յետոյ ի միայնութեան:

ՄՈՒՏ Ի ՀԱՅՐԵՆԻՍ: Ի 1844.

Զարթի՛ր՝ իմ Մուսա՛յ ի տես Հայրենեաց.
Զարթի՛ր ի բուրումն խնկածին դաշտաց.
Եւ զքոյդ դաշնակէլ օրհնաբան նուազ
Ի դէմս սրբազան Հայրենեաց վայրաց:

Քեղ ի՛մ սիրալիր ողջոյն գոհութեան.
Քեղ ջերմ իմ սրտի օրհներգ խնդութեան.
Թո՛ղ ինձ իջանել ի ծունր ի բո տես,
Երկնատի՛պդ իմ քաղցր, սուրբ ծննդարան:—

Գաւազան զչոր թողեալ պանդխտին՝
Դիմէ առ քեզ այժմ սիրով կաթոգին,
Որդին կարօտեալ ի գիրկս քո հանգչիլ
Փութայ աստանօր՝ մայր իմ թանկագին:

Ժա՛մ է տալ վաճխան սքոյ վտակաց.
Ժա՛մ է արդ փակել զսրտիս թանձր հառաչ.
Քն՛ զիմ նորոգել զաւուրս դառնահոս,
Քն զիս պարարել զկեանս վաղաանց:

Երազք և անուրջք՝ տեսիլք և իմ միտք
Քո՞ շէին միթէ մինչև ցարդ հովիտք,
Քո անոյշ լերինք, քո դաշտք երկնանմանք,
Որոց բունն սիրով մաշխար իմ սիրտ միշտ:

Քո՞ սուչէ յունկս իմ հողմ անտարեր.
Քո՞ բուրի չիմ քիմս հոտ այս խնկանուէր.
Ի քեզ բանամ զաշս՝ Սրբազան իմ վայր.
Պանդխտին կապանք սնկա՞ն միթէ վեր:—

Լսեմ աստանօր՝ ծանօթ ինձ բարբառ,
Աստ մայր քաղցրագութ, սիրելիաց կաճառ
Զիմ օրհնեն ուրախ՝ զոտնամուտ նորոգ,
Ինձ բանան գթով զգիրկս սիրավառ:

Չե՞ն այս սրբազան այն վայրք վաղեմնի,
Ուր մանուկ տկար դեռ գայթ ի գայթի՝
Մերթ ի քուն անոյշ ընդ քաղցր հովանեաւ,
Մերթ ի խաղ անմեղ բերկրեալ հրճուէի:

Օրհնեա՛լ քո դաշտի, հող անմահատարր,
Օրհնեա՛լ ի գաւառս, ի շէնս շնորհավայր.
Դու իմ օրօրոց՝ մանկութեան իմ դրախտ.
Քան զքոյդ և քեռ չէ՞ սէր այնպես քաղցր՞:

Ո՛ւր այն քոյր մաքուր, որոյ դառն կորուստ
Մղեալ գտարաբախտ եղբայրն ի փախուստ.
Անցաւորն զնա տեսեալ յողբ, ի սուք,
Զայնէ.— Քա՛, նա քեռն լայ զմահ անգութի:—

Գուցէ անողորմ սուր բռնաւորի
Ածեալ զօրիօրոյն անմեղ՝ յիւր գերի,
Աստ պատարագեալ ի զոհ սրբութեան,
Եթող ջերմ եղբօրն արտասուաց տեղի:

Եւ վառ պատանւոյն կացեալ առ շիրմին,
Ի հեղուլն զիւր դառն արտօսը՝ ցաւագին,
Անցաւորն ի գութ շարժեալ յայս տեսիլ՝
Գոչէ.— Քա՛, նա քեռն ողբայ զսէր ջերմին:—

Չե՛ն այս՝ իշխանաց ճոխ բնակարանք
Չե՛ն շքոյ փառաց քարոզ՝ այս տապանք.

* Բառը Քանախտ թէև անյայտ է ըստ իսկական նշանակութեան, բայց կամելով քաղցր ծննդարանի իմուռ տալ զանուն արժանաւոր, այսպէս մեկնեմ: Քա՛ ևս քեռ: Այսինքն. Քա՛ ըստ աշխարհաբարին նշանակէ. անա՛, տե՛ս: Այսպէս որպէս թէ տեսեալ ուրուք զեղբայրն առ շիրմին քեռն նստեալ ի սուր, գոչէ. Քա՛, նա քեռն ողբայ զկորուստ և այլն: Ընթերցողք ներողամիտ գտցին քաղցրութեամբ յայս իմ մտացածին կեղծիք: Որ բարին է և քաղցր. ընդէ՞ր ոչ համարել հաւանական և հաճելի:

Բուռն ժամանակին դարձեալ այժմ ի կեր,
Ուր երբեմն փայլէին վեհից դամարճակ։—

Ձեր զաւակ դիմէ ձեզ այժմ ի տես
Որք վաղուց լռէքդ ի մոխիր այս հեզ,
Արտասուաց կաթիլ, սրտի իմ թառաչ
Ի Ձեր յիշատակ հոսեն աստ՝ անտես։

Տապա՛նքդ լռին՝ օրհնեալ ոսկերաց.
Առ ձեզ իմ խնկեն ուղերձ օրհնութեանց.
Վերինն ձեզ մաղթեմ հանգիստ հոգեղմայլ.
Ձեր մաղթանք և ինձ լիցի մասն շնորհաց։—

Ի ձեր յիշատակ ուխտ իմ սրբազան
Լիցի՝ միշտ զոհել ինձ ցկէտ վախճան.
Ձիմ բոլոր զկեանս՝ ջերմեռանդն սրտիւ,
Նպաստ ինձ աղօթք թէ լիցի ձեր միայն։—

Յի՛մ քաղցր՝ հայրենեաց հով զուարթարար,
Յի՛մ անոյշ բարբառ, հի՛մ օդ բարերար.
Աստ և խուղն շնչին, աստ և ծուխն տխուր
Ի քիմս՝ խնկահոտ մեր բուրեն յամայր։

Տօնեմ զքո տեսիլ՝ սեղա՛ն սրբութեան
Տօնեմ, փառատրեմ զանունդ յաւիտեան.
Փա՛ռքդ Հայաստանի, գերամբա՛րձ Մասիս.
Համայն դու ազգաց ուխտի սուրբ արձան։

Արևին ոսկի երբ ի քո գագաթ
Ի մուտս և յելս իւր ճաճանչ, ճառագայթ,
Երբ լուսացնցուղ բացցի ի վերուստ,
Քե՛զ իմ առաջինն ձօնեսցի ուխտ աստ։

Թէ ո՛չ նոյեանն քեզ ճենճեր օրհնութեան,
Թէ ո՛չ պատարագ սուրբ գերդաստանին
Քեզ վերինկէսցի գոհութեան ի նշան,
Գէթ սիրտ գոհարան առցէ զտեղին։—

Պահեա՛ միայն՝ հա՛յր՝ զաշխարհ և զորդիս
Անփորձ, անսասան ի կենցաղս յաստիս.
Մի այլ մխեսցին մեզ հեղեղք կործանման,
Մի՛ հա՛յր քաղցրագութ՝ յապայն կամ զարդիս։—

Մեծին Ռուսսիոյ աջ աշխարհասաստ
Լիցի՛ մեզ նեցուկ, օժանդակ, նպաստ.
Արամեան սերունդ այժմէն յաւիտեան
Զնորայն օրհնեցէ՛ օծեալն յամայր աստ։—

Սուրբ եղիցին մեզ կաթիլք ձեր արեան,
Սուրբ՝ յիշատակ ձեր, հոգի՛ք պատուական.
Հիմնադի՛րք ազգի, փրկի՛չք աշխարհի.
Հսկա՛յք երկնածնունդք՝ անմա՛հք՝ անվախճան։

ՀՈՒՎԱԾՆԵՐ, ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ. ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

ԳԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՈՐ ՀԱՅԵՐԵՆ ԼԵԶՎԻ ՏԱՐԲԱԿԱՆ ԳՐՔԻ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Լեզուն անշուշտ ամենաազնիվ գործիքն է, որի միջոցով մի մարդ իր ներքին հոգեվիճակն է արտահայտում այլ մարդկանց, առանց որի ոչ անհատը, ոչ էլ մանավանդ ժողովուրդը ի վիճակի չէ մտքերն ու զգացմունքները հաղորդելու ուրիշներին, մանավանդ ավանդելու հաջորդ սերունդներին: Լեզվի մեջ, ինչպես մաքուր հայելու մեջ, ցոլանում է մի ազգի առանձնահատկությունը, նրա կուլտուրան, մինչև անգամ նրա քաղաքական վիճակը: Ինչպես առանձին անհատի մոտ տարիքի աճման դեպքում, այնպես էլ յուրաքանչյուր ժողովրդի մոտ նրա հոգևոր զարգացման աճման կամ նվազման հետ միասին լեզուն էլ բոլորովին այլ կերպարանք է ստանում: Ո՞վ կարող է ժխտել, որ մեր ամբողջ հոգեկան զարգացումը, ինչպես և մեր լեզուն զլիսավորապես կախված են այն պայմաններից, որոնք մեզ վրա քաղաքական ազդեցություն են ունեցել: Կրթական հիմնարկների և գիտական հետազոտության բացակայությունը, շփումն այլ ազգերի հետ, օտար լեզուների իմացությունից քաղած արտաքին օգուտը — այս բոլորն առանց այն էլ արդեն բավականաչափ ուժեղ հիմք են, որոնց պատճառով մենք կարող ենք մեր լեզուն հսկամայիցս անտեսել, եվ եթե մի ժողովուրդ քաղաքակրթված պետությունների մեջ ենթակա է այս ազդեցության, ինչպես ցույց են տալիս հին և նոր ժողովուրդների օրինակները. — շոթլանդացիները՝ անգլիացիների տիրապետության տակ, հին պրուսացիք, բուհմաներն ու հրեաները՝ գերմանացիների, սպանացիները, ֆրանսիացիներն ու անգամ անգլիացիները՝ հոռոմեացիների և այլն, — ապա այդպես չէ բռնապետական երկրներում, որտեղ աշխատում են ամեն օտար և ազգային բան բռնությամբ ոչնչացնել, եվ երբ մի ժողովուրդ դժբախտություն է ունենում իր երկիրն ու ինքնուրույնությունը կորցնելու և իրեն իր սեփական հայրենիքում որպես ստրուկ զգալու, — իսկ այս ավելին է ասում, քան այդ ամենը, — այլևս

կարո՞ղ է նա ի վիճակի լինել մտահոգվելու նրանով, որ զբաղվի գրականությունամբ ու գիտությունամբ, չէ՞ որ դրա համար անհրաժեշտ է, որպես հիմնական պայման՝ արտաքին խաղաղություն, բարեկեցություն և անդուլ խնամք կառավարության կողմից:

Հայաստանի ճակատագիրը հայտնի է ամեն մի կրթված մարդու Մովսիս-բռնապետական պետությունների ծանր լծի ճնշման տակ՝ Հայաստանի հայրենագուրկ զավակները վաղուց են հեռացել իրենց երկրից և ապաստանել և ապահովություն փնտրել համարյա բոլոր աշխարհամասերում: Այս հանգամանքն է եղել պատճառը, և ոչ թե առևտրական ոգին, ինչպես ոչ բոլորովին իրավացի կերպով կարծում են մի քանի եվրոպացիներ,— որ հայերը վտարվել են իրենց երկրից. իսկ երկրում մնացած իրենց եղբայրակիցները միայն գույքի և կյանքի գնով են կարողացել իրենց սուրբ հայրերի անունն ու իրենց կրոնը պատմության բեմի վրա պահպանել: Իսկ նրանց ազգային ինքնուրույնությունն ու լեզուն հաղարամյակներ առաջ կորել են ամեն ինչ խորտակող ուժեղ հեղաշրջումների հորձանքի մեջ, որի նմանը հազիվ թե մի այլ աշխարհամասում եղել է:

Որքան էլ հին հայերեն լեզուն իր արտակարգ հարստության, իր կատարելության և իր գրական արժեքի կողմից բարձր լինի, այնուամենայնիվ, այդ լեզուն է միակ արգելակող պատճառը, որ խեղճ ժողովուրդը մինչև հիմա զուրկ է մնացել զարգացման միջոցներից:

Սակավաթիվ ընտանիքներ, որ բարեբաստիկ կերպով հայրենիքից հեռացել են, փոխարինում են իրենց կենցաղն ու լեզուն այն ժողովրդի կենցաղով ու լեզվով, որոնց մոտ ապրում են: Նրանք բոլորովին մոռացել են իրենց մայրենի լեզուն, ինչպես այդ տեսնում ենք Հեհաստանում և թուրքիայում, անգամ այստեղ՝ Վրաստանում, ուր անգամ քահանաները հայերեն ոչ մի խոսք չեն հասկանում: Ժողովրդի մեծագույն մասը, որ մնացել է Հայաստանում, դարեր շարունակ թուրքական ժողովուրդների ազդեցության տակ լինելու և արտաքին ճնշման տակ կուսցած լինելու, ուրեմն և ամենատարրական իմացություններից զրկված լինելու հետևանքով՝ կենցաղի և տարագի հետ միասին ընդունել է նաև նրանց լեզվի կառուցվածքը: Այդպիսով, առաջ է եկել մի բոլորովին ուրիշ բարբառ, որ ինչպես իր կազմով, այնպես էլ իր ձևով բոլորովին տարբեր է հնից և ամեն բանում նման է թաթարականին: Մովորական խոսակցության ժամանակ ժողովրդի բերանից լսում ես ոչ միայն թուրքերեն բառեր, այլ ամբողջ նախադասություններ ու դարձվածքներ: Մինչդեռ գրքի լեզուն մնացել է որպես սեփականություն հոգևորականության, որը,—ինչպես նրա դասակիցները մյուս ազգերի մոտ,— սկսել է այդ լեզուն էգոիստորեն դարձնել եգիպտական

գաղտնիք, որպեսզի ժողովրդի աչքում ավելի դիրք ու ակնածութիւն ձեռք բերի:

Չափից շատ բարձր կարիք ունենալով իրենց դասի առավելութիւնների մասին՝ հոգևորականները գրել և մշակել են այնպիսի բաներ, որ ոչ մի կապ չունի ժողովրդի և ժամանակի ոգու հետ: Նրանց ամբողջ հոգևոր գործունեութիւնն ուղն ու ծուծը կազմում են աստվածաբանական մտքերը, նույնիսկ պատմութիւնն գրքերում կամ այլ բովանդակութիւնն երկերում նրանք ամեն ինչ փորձում են վերածել աստվածաբանութիւն, Եվ եթե տեղ-տեղ առիթ չեն ունենում երկտասարդներին դաստիարակելու, ապա նրանք ամեն կերպ աշխատում են նրանց ճաշակը գրավել միայն հօգուտ իրենց շահերի:

Սակայն այս էլ երկար չսկսեց, Եվ այժմ, նույնիսկ խոշոր քաղաքներում, հաճախ ես հանդիպում հոգևորականների, որոնք հին հայերենից ոչ մի գաղափար չունեն: Եկեղեցական արարողութիւնը կատարվում է գրաբար լեզվով, աստվածաշունչն ու բոլոր եկեղեցական գրքերը կարդացվում են գրաբար. սակայն հարյուրից հազիվ մեկը կարող է այդ լեզուն հասկանալ, ուստի և բնական է, որ ժողովուրդն սկսեց սիրել այն լեզուն, որը նա լավ է հասկանում: Զարգացած եվրոպացիները զարմանում են, որ հայ ժողովուրդը, որի ճակատագիրն ու բնակավայրը այդքան նպաստավոր է պոեզիայի համար, այնուամենայնիվ, մինչ այժմ ոչ մի բանաստեղծ չի կարող ցույց տալ: Սակայն ամբողջ գաղտնիքը հետևյալումն է.— հոգևորականութիւնը ծաղրել է այն ամենը, ինչ բանաստեղծական իմաստ ու զգացմունք ունի, որպես իր դասի համար անվայել ու գոհճիկ բան: Ժողովրդի լեզուն մնացել է անմշակ: Թուրքերենը նույնիսկ կանայք և երեխաներն են հասկանում: Ուստի շատ բնական է, որ ժողովրդի մեջ՝ ականավոր և ի բն բանաստեղծական ձիրք ունեցող մարդիկ թաթարերեն բանաստեղծներն և արտասաններն: Մի Քեչիշօղլի (քահանայի տղա), մի Ալլահվերդի (Աստվածատուր) հանճարներ են եղել, որ մի ժողովրդի գրական փառք ու պատիվ կրեցին: Թաթարները հիանում են զրանց բանաստեղծութիւնների և երգերի գեղեցկութեամբ. մինչդեռ զրանք հայ են եղել: Առանձնապես առաջինը, որ մի քանի տարի առաջ մեռավ, կույր էր, և շնորհիվ իր արտակարգ բանաստեղծական տաղանդի, թուրքական արքունիքում մեծ հարգանք էր վայելում:

Գրականական տեսակետից, առհասարակ մի թանկագին գանձ կլիներ, եթե մարդ ազատ ժամանակ և միջոցներ ունենար ի մի հավաքելու այն բոլոր երգերը, պատմվածքները, անեկզոտները և ասացվածքները, որոնք տարածված են այստեղ հասարակ ժողովրդի մեջ՝ և զրանց հետ ծանոթաց-

ներու եվրոպական հասարակութեանը, իսկ այդ բանը կարող է անել միայն նա՛, ով միանգամայն ազատ է արտաքին հոգսերից:

Չի կարելի ժխտել, որ բարեկեցիկ ծնողներից ոմանց հաջողվում է իրենց երեխաներին սովորեցնել գրաբարի գաղտնիքները. սակայն դրա համար անհրաժեշտ է 10—15 տարի, մինչև որ հնարավոր լինի որոշ անկատար գիտելիքներ ձեռք բերել, իսկ գրաբարը գործ է ածվում միմիայն գրքերում: Նույնիսկ հոգևորականները քարոզ տալիս խոսում են նոր հայերեն:

Դրան ավելանում է նաև մի հանգամանք.— մեր դպրոցներում ուսուցիչները սխտեմատիկ կրթութուն շունեն, ուստի և ուսուցման մեթոդ էլ շունեն. աշակերտները ետ են մնում, և տարիներ են անցնում, մինչև որ նրանք կարողանում են մի բան հղումվել կամ խոնարհել, սակայն չեն հասկանում, մանավանդ որ շատ ուրիշ առարկաներ էլ կան, որ նրանց արտաքին գոյութեան համար շատ ավելի կարևոր են, քան այդ լեզուն: Հենց այդ հանգամանքն է պատճառը, որ նույնիսկ շատ բարեկեցիկ ընտանիքներ իրենց երեխաներին չեն տալիս գրաբար սովորելու, այլ իրենց ժամանակն ու ջանքերը նվիրում են այլ՝ եվրոպական լեզուներ սովորելուն, որ ավելի օգտակար է և գործնական: Եվ խեղճ երիտասարդներն ինչպե՞ս կարող են հաճույք ստանալ, երբ նրանց ձեռքը տալիս են այնպիսի գրքեր, ինչպես սաղմոսը և այլն, որոնք թե լեզվով կ'թե՛ իմաստով անհամապատասխան են այդ երիտասարդների ըմբռնողութեանն ու հասակին:

Նոր հայերենը գրաբարի հանդեպ ոչ միայն այն առավելութունն ունի, որ նա կենդանի ապրում է ժողովրդի բերանում, այլ և այն, որ նրա քերականութունը վերին աստիճանի հեշտ է: Նա ունի, չնչին բացառութեամբ, միայն մի խոնարհում և մի հղում, մինչդեռ գրաբարը բազմաթիվ հորովական ու խոնարհման ձևեր ունի: Ժողովուրդը թաթարական շատ խոսքեր ու դարձվածքներ է ընդունել և այժմ գործ է ածում: Կարելի է լեզուն մաքրել դրանցից և լեզվին այնպիսի հաստատուն ձև տալ, որ գրաբարից շատ շեղվի, սակայն այնպես, որ հասարակ մարդու համար իսկ հասկանալի մնա:

Հին և նոր լեզուների գլխավոր տարբերութունը թեքման և շարահյուսութեան մեջ է: Գրաբարում, ինչպես և բոլոր նոր եվրոպական լեզուներում, որոշիչները, հատկացուցիչները, բացահայտիչները գրվում են որոշյալներից, հատկացյալներից և բացահայտյալներից հետո, իսկ նախդիրները՝ առաջ, մինչդեռ նոր հայերենում — թաթարերենի նման — հակառակն է: Այսպես, օրինակ, հին գրաբարում կասեին.

Առաջի տան իմոյ կայ ծառ մի: Առ պարտիզի դրացոյն քոյ հոսի

աղբիւր մի: Ես սիրեմ զառաքինութիւն քու: Համեստութիւն է զարդն երիտասարդութեան: Ոմանք յաշակերտաց ձերոց են ջանասեր:

Նոր լեզվով ասում են.—

Իմ տան առաջ մի ծառ կա: Քո դրացու պարտեզի մոտ մի աղբյուր է հոսում: Քո առաքինությունը սիրում եմ ես: Երիտասարդության զարդը համեստությունն է: Ձեր աշակերտներից ոմանք ջանասեր են:

Դրա հետ միանում են այն բոլոր օժանդակ բայերն ու հոլովման և խոնարհման վերջավորությունները, որոնք հին լեզվից բոլորովին տարբեր են, Իսկ այն, ինչ հակառակ է քերականական բոլոր կանոններին, այդ նախդիրներից շատերի հոլովումն է, որ ոչ մի լեզվում չի լինում, բացի թաթարերենից և նոր հայերենից (աշխարհաբարից):

Նախ քան նվրոպա տեսած լինելը, դեռ երիտասարդ ժամանակ, իմ ջերմ ցանկությունն է եղել նվիրվելու հայրենի երիտասարդության դաստիարակության գործին: Ամենաբարի նախախնամությունն իմ նպատակն այնպիսի զարմանալի ձևով ի կատար ածեց, և մարդասեր կառավարության ողորմածության շնորհիվ իմ կրթության համար այնքան շատ-շատ չվաստակած բարիք վայելեցի: Ուրիշ ինչպե՞ս պետք է ես իմ երախտապարտ շնորհակալությունն իշխանավորներին և հայրենիքիս հանդեպ արտահայտեի, եթե ես այս կարևոր հանգամանքը լռությամբ զանց առնեի: Ոչ թե նորմուծության մոլությունը, այլ իմ հայրենակիցների ընդհանուր բախտավորությունն է շահագրգռել ինձ դիմելու այս քայլին: Դեռ երիտասարդությունից եմ ես զնացել այս փշալից ճանապարհներով, և այժմ իմ կոչումը շատ պարզ ապացույցներ է տալիս դրա համար: Որպես գլուխ մի դպրոցական հիմնարկի, որտեղ տարեկան 200-ից ավելի երեխաներ են վստահել դիտարկության իմ ղեկավարությանը, ամեն օր այն տխուր դիտողությունն եմ անում, թե այս ծանր դրությունից միայն մի կերպ կարելի է դուրս գալ՝ եւր հայերեն մտցնելով այժմյան դպրոցական հիմնարկները:

Այս դժարին կացությունը փոխել կարենալու համար, անհրաժեշտ համարեցի փորձել նոր հայերենի մի տարրական գիրք կազմել:

Այստեղ իմ նպատակն է՝ ուսուցիչներին, ինչպես և սովորողներին տալ ուղեցույց առաջին տարրական պարապմունքների համար: Հաճախ եմ հանդիպել տերտերական կամ այլ դպրոցի աշակերտներին, որոնք տարիներ շարունակ կարդալ են սովորել, բայց երբ ես նրանց մի գիրք եմ տվել կարդալու, այս զարմանալի պատասխանն եմ ստացել, թե նրանք սաղմոս կամ այլ գիրք են կարդացել, և ոչ թե այդ. իսկ գրել՝ ոչ մի տառ էլին կարող:

Այդպիսով, ես գլխավոր ուշադրությունը դարձրի այն բանի վրա, որ հենց գրքի սկզբում, նիմայերի և Ստեֆանիի սկզբունքներով ցուցում տամ

կարողալու-գրելու մասին և հնչական մեթոդը ցույց տամ, որ նախ ես ինքս մի քանի մասնավոր աշակերտների վրա փորձել էի և լավագույն արդյունքի էի հասել, այնպես որ հազիվ 5—6 տարեկան աշակերտները տառաձևերը ճանաչելուց հետո իսկույն կարողանում էին ամբողջ բառեր ու խոսքեր կազմել և մի քանի օրում սկսել հայերեն ու ռուսերեն կարդալ:

Երեխաների մտածելու և խոսելու ունակութունը դյուրին եղանակով զարգացնել կարողանալու նպատակով (որովհետև մեզանում, նույնիսկ բարձր դասերի մոտ, մինչև հիմա էլ երիտասարդութան մեծ համեստութունն է համարվում, երբ երեխաները համր շարժումներով են արտահայտվում և ոչ թե խոսքերով)՝ ես աշխատում էի ուսուցիչներին այնպիսի ցուցումներ տալ, որ կան նիմայերի, կամպեի և կրաուզեի մտավարժությունների մեջ:

Գրքի մնացած մասը պարունակում է ընթերցանության նյութեր, ինչպես՝ պարզ պատմվածքներ, ոտանավորներ, հետաքրքրական երևույթներ ֆիզիկայից և բնապատմութունից, բարոյակրթական սյառմութուններ — մասամբ նվրոպական դասադրքերից, մասամբ իմ կողմից կազմված: Սակայն որպեսզի մինչև այժմ իշխող դասավանդման սովորությանը շատ դեմ չգնամ, գրքի վերջում գրել եմ մի քանի գրաբար հատվածներ:

Որքան ինձ հայտնի է, ոչ մի հայերեն գիրք չկա իմիս նման՝ թե լեզվի և թե բովանդակության կողմից, այդ ես պարտական եմ գերմաներեն լեզվի իմ իմացությանը:

Այժմ ես նյութեր եմ հավաքել իմ աշխարհաբարի քերականության հրատարակության համար, որով հին լեզուն էլ կարելի լինի սովորել ավելի դյուրին և ըմբռնելի եղանակով: Այս էլ եմ ինքս փորձել փոքր երեխաների հետ, մյուս ուսուցիչների միջոցով կիրառել եմ տվել դրա հիմունքները և ինձ համար շատ շոյող լուրեր եմ ստացել բոլորից, թե փոքրահասակ մանուկներն անգամ մեծ ուրախությամբ ու եռանդով են կանոնները յուրացնում և մի քանի օրում այնքան են առաջադիմութուն ցույց տալիս, որ նրանք առաջ տարիներում չէին կարող անել: Եվ ի՞նչպես կարող էր անհաջողության մատնվել մի գործ, որ վարվում է այնպիսի մարդկանց սկզբունքներով ու հայացքներով, ինչպիսիք են նիմայերը, կրաուզեն և կամպեն, որոնք մանկավարժական աշխարհի վառ փայլող աստղերն էին:

Իմ ձգտման նպատակը, ինչպես և հայ ժողովրդի ճակատագիրը, կախված է միայն բարեխնամ կառավարության վճռից: Եթե ինձ բախտ վիճակվի իմ այս առաջին փորձը կենսագործել, ապա ես իմ բոլոր ուժերը կգործադրեմ ինչպես վերոհիշյալ քերականութունը, այնպես և այլ օգտակար գրքեր կազմելու և թերևս դրանով կովկասի հայսկույս ուրիշ ժողո-

վորդների համար էլ օգտակար լինելու: Մեր գավառային դպրոցի թաթարուսուցիչ Միրզա Ֆաթալի Ախունդովը յուր հայրենակիցների համար արդեն սկսել է այս մեթոդով մի դասագիրք կազմել:

Հույները, նման անհրաժեշտության հետևանքով, թողել են իրենց գեղեցիկ հին լեզուն: Իտալացիք այդպիսի ուժ ունեցող լատիներենը փոխարինեցին իտալերենով: Այդքան շատ տարածված և դարեր շարունակ որպե՛ս կրթական լեզու գործածված սլավոներենը հարկադրված էր տեղի տալ ժամանակի ոգուն և պահանջին:

Մի՞թե միայն հայերը պետք է մյուս ազգերից ետ մնան և թողնվեն հոգեկան խավարի այդպիսի ստրկական կապանքների մեջ: Մակայն սա մի առանձին անձի գործ չէ, այլ բարեհաճ, ընդհանուր բարօրության մասին այնպես հայրաբար հոգացող իշխանության գործն է: Որքան էլ նախապաշարմունքներն ու սնահավատությունները առաջին փորձին որոշ չափով դիմզնան, այնուամենայնիվ, ճշմարտությունը և այդպիսի բարձր նպատակների ձգտումը կհաղթանակեն երջանիկ գալիքի համար:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անդրկովկ<սայան> ուսումնարաններում՝ ինչպես դասավանդման կերպի, այնպես էլ դասատուների նշանակման, ուսման առարկաների բաշխման գործում ներկայումս գոյություն ունեցող մի քանի բերուլյունների վերաբերյալ և եետագայում դրանք վերացնելու և նրանց ուղղելու միջոցների մասին

Հարկ կա՞, արդյոք, որևէ բան ասելու այն բարի նպատակի մասին, որով իմաստուն և ողորմած կառավարությունն իր վրա վերցրեց իր լայնատարած կայսրության նաև հեռավոր սահմաններում, ինչպես ամենուրեք, այնպես էլ անդրկովկ<կասյան> երկրում հիմնելու ժողովրդի բարօրության այն սրբարանները, որպիսիք են ուսումնական հաստատությունները: Ո՞ր բնիկը, աղքատիկ հյուղում, առատության վայելքի պայմաններում, այժմ չպետք է ընդունի և լիովին զգա, որ այդ որբացած երկրամասերն իր հովանավորության ներքո վերցնելու հենց սկզբից՝ կառավարության կողմից բնակիչներին ցույց տրվող հայրական բազմաթիվ բարերարություններից մեկը և առաջինը այն է, որ ցանկանում է լուսավորության բարեբեր ճառագայթները տարածել նաև նրանց վայրենացած, դարերով մոռացու-

թյան մատնված ձորերում, որպեսզի այնքան այլացեղ թշնամական ժողովուրդների այդ զանգվածը մոտեցնի, միացնի այն մեծ ընտանիքի հետ, որի հայրը ոուս ցարն է, փառքը՝ ոուս անունը և որի անդամ լինելը վեր է երկրային բոլոր բարիքներից:

Բայց շնայած այդ բարձր նպատակին, շնայած ինչպես բարձր քաղաքացիական, այնպես էլ դպրոցական վարչության այդքան անդուլ ջանքերին ու հոգացողությանը՝ արդարացնելու կառավարության այդ բարի մտադրությունները, անդր<կովկասյան> ուսումնարանները ցարդ չեն կարողացել և չեն կարողանում համապատասխանել նրանց համար նախագծված կոչմանը: Այդպիսի, բավական առեղծվածային, ձախորդության պատճառը վերագրում էին մերթ տեղական պարագաներին, մերթ ամենաանհրաժեշտ միջոցների բացակայությանը և պակասությանը, կամ թե, որ ամենից ավելի էր պատահում և պատահում է, հաստատություններին կից գտնվող շինովներիկների անհոգությանն ու անշանասիրությանը, իսկ ամենակարևոր պարագաներին քիչ ուշադրություն է նվիրվել կամ, դրանք համարելով բոլորովին ոչինչ շնանակող բաներ, անցել են կողքից և մոռացության են մատնել, որովհետև նման թերությունների մասին դատողները նշել են եվրոպացիներ, որոնք, նախ՝ անծանոթ են տեղական հանգամանքներին, բնիկների մտածելակերպին, երկրորդ՝ երբեք զբաղված չլինելով և շրջազվելով բնիկների երեխաների դաստիարակությամբ ու կրթությամբ, կարող էին, բնականաբար, հեշտությամբ դեմ առնել զայրակողության այդ քարին: Դրա համար էլ այն բոլորը, ինչ եղել է, այնպես էլ մնացել է, և ով հավատարիմ է իր թագավորին ու հայրենիքին, ով սիրում է ժողովրդի բարօրությունն ու լուսավորությունը, ով վերջապես, սուրբ երզումով պարտավորվել է լինել կառավարության նպատակի ճշմարիտ կատարողը, չպե՞տք է արդյոք նրան սրտի ցավ պատճառի այդ՝ վկա լինելով նման հսկայական ծախսերին, որ կառավարությունը յուրաքանչյուր տարի կատարում է անդր<կովկասյան> պատանեկության դաստիարակության համար և վերջիններիս համար այնքան թանկագին ժամանակի կորստին, որը ոչ մի գնով հնարավոր չէ վերադարձնել, այդպիսի մեկը չպե՞տք է, արդյոք, ամեն կերպ ջանա կամ դադարեցնի կամ, համենայն դեպս, վերացնի [դրանք, եթե այդ անելու հնարավորություն կա]:

Հայտնի է, որ ներկայումս եվրոպ<ական> լեզուները ոչնչով հարուստ չեն այնքան, որքան ուսման գործին վերաբերող երկերով, և երջանիկ են այն երկրները, որտեղ այդքան գլուխներ, այդքան փորձված մտածողներ ո՛չ ժամանակ, ո՛չ ջանք և ո՛չ էլ միջոցներ չեն խնայում, որպեսզի, հաղթա՛հարելով դժվարությունները, ամեն կերպ աջակցեն իրենց համաքաղաքա՛

ցիների բարօրության գործին: Գրանք մարդկային ցեղի ~~խնայարարութեամբ~~ տու ջահեր են: Բայց կարելի՞ բան է, որ ես՝ ասիացիս, կայսրության ամենահեռավոր ծայրամասում, վայրենացած երկրամասի խուլ վայրում գտնվող դպրոցական ուսուցիչս, խիզախեմ [և մոռացված անկյունում մտածեմ այսպիսի մի ժամանակ, որևէ լավ բանի, որևէ նոր բանի մասին: Այն ո՞ւր է, որ լսելով նման տարօրինակության մասին, այն չի համարի բանդազուշանք, խելացնորություն, Բայց այդ բոլորով հանդերձ՝ ես բնավ չեմ հիշելու ինձ սպասող նման կշտամբանքներից ու ծաղրուծանակից, որովհետև իմ նպատակը սուրբ է, ինչպես և սուրբ է ս. ավետարանի և աստուծո սնդանի առաջ իմ տված երզումը], որը պարտավորեցնում է ինձ հավատարմությամբ ու ջանասիրությամբ ծառայել մեծ կայսրին և ընդհանուր հայրենիքին:

Ութ տարի ծառայելով նույն ասպարեզում, վառ ցանկություն ունենալով գեթ որևէ օգուտ բերել իմ երկրին ու իմ համաքաղաքացիներին, լինելով բացի դրանից, նրանց դավանակից, ցեղակից, գիտենալով նրանց բարքերը լեզուները, սովորությունները, հարկավ, պատշաճ չէր լինի իմ կողմանը, եթե գեթ որևէ բանով, որի կարիքը ունեն իմ հայրենակիցները, չհետևեի նրանց և, որքան կարելի է, լավ շկարգավորեի նրանց կրթության գործը, Բայց թող գիտական քննադատությունը որևէ նոր, շեղյալ բան չորոնի անդր<կովկասյան> ուսումնարաններում գիտությունների դասավանդման մեթոդի մասին արած իմ դիտողություններում: Գրանք վաղուց հայտնի են, բայց միայն թե մեր հաստատություններում կա՞մ ընդունված չեն բնավ, կա՞մ եթե ընդունված էլ են, սակավ են կատարվում,— թող դրա համար էլ չդատապարտեն ինձ, երբ իմ գաղափարները ոչ սխտեմատիկական կարգով, ոչ էլ լրիվությամբ ու պարզությամբ չհամապատասխանեն իմ դատավորների գիտական ճաշակին, որոնք սովոր են նման դեպքերում իրն ընդգրկել բոլոր կողմերից ինչպես հարկն է, քանի որ ես տակավին շատ հեռու եմ այն պահանջներին լիովին բավարարելուց, որոնք անհրաժեշտ են այնպիսի մի կարևոր առարկայի պարզաբանման համար, ինչպիսին է մեքոդիկան: Դա չափազանց ընդարձակ ասպարեզ է նաև ամենագիտուն մարդու համար: Եվ այսպես, իմ դիտողությունները հիմնված են ոչ թե գիտական դատողությունների և մտաեզրահանգումների վրա, այլ շատ պարզ սկզբունքների վրա երկարատև փորձի վրա և այն ամենի ուշադիր դիտողության վրա, ինչ վերաբերում է մեր ուսման գործին Այսրկովկասում: Ահա և նրանց գլխավոր պայմանները՝ դիտողություն, պարզություն և հիմնավորվածություն ուսումնական հաստատությունների ստորին դասարաններում փոքրահասակ երեխաներին գիտություններ ավանդելիս, և ոչ թե սխտեմատիկ ուժաս

պառություն, որ առաջանում է հենց ուսման սկզբից նրանց սարսափեցնող և նրանց ցանկությունը, նրանց մտավոր և հոգեկան ունակությունները հենց սաղմում մեռցնող պեղանտիզմից ու բերանացի դատարկախոսությունից. անցում հայտնիից դեպի անհայտը, գործնականից դեպի տեսականը, կենդանի աշխարհից դեպի վերացականը և մտայինը, անհայտի համեմատումը հայտնիի հետ. հասկանալ և հաճախ կրկնել այն բոլորը, ինչ անցել ենք. իսկ ամենից գլխավորն է բոլոր և ամեն մի դեպքում՝ դաստիարակի միակ հոգացողությունը և ձգտումը պիտի լինի՝ իր մատղաշ սանի մեջ արթնացնել նվիրական ու ազնիվ, կրոնական ու բարոյական զգացումներ, և հարմարեցնել նրան, որպեսզի ճիշտ հայացք ունենա այն ամենի մասին, ինչը շրջապատում է իրեն, և ըստ կարելիության, լրիվ գաղափար ունենա այն մասին, ինչ որ սնում է: Ե՛վ ամերիկական վայրենիյաների, և՛ աֆրիկական բարբարոսների մեջ արդեն վաղուց փայլել և մինչև այսօր փայլում են, իրենց ամբողջ բարեբար ազդեցությամբ, մտքի ու սրտի լուսավորության և ճշմարիտ կրթության ճառագայթները մարդկային մոլորյալ ցեղի տգիտության խավարում, իսկ անդր<կովկասյան> ցեղերը, շնորհիվ աստուծո, շրջապատված են առավել կամ պակաս կրթված ժողովուրդներով, ամենաբարի նախախնամության կամքով հանձնված են այն իմաստուն միապետի ձեռքը, որի ողորմածությունը, գթասրտությունն ընդհանուր են ամբողջ աշխարհում և որի հզոր պաշտպանությամբ, ամեն մի կարոտյալ, թեկուզ երկրի ամենահեռավոր անկյունից, պատրաստի ապաստարան և անխախտ բարօրություն է գտնում, իսկ ի՞նչը կարող է սլառճառ լինել, որ Այսրկովկասում գտնվող նրա զավակները այսպես դանդաղ են զարգանում: Մի՞թե պատասխանը հենց հարցի մեջ չի գտնվում, մի՞թե հարկ կա բացատրելու, որ մենք ինքներս, որոնց վրա է դրված ժողովրդական դաստիարակության սրբազան պարտականությունը, մենք ինքներս տոգորված չենք այն առաքելական ճշմարիտ ոգով, այն աստվածային ներշնչմամբ ու անձնուրացությամբ, որոնցով աչքի են ընկնում ուսյալ ու բարի միսիոներները՝ աստվածային խոսքը, ավետարանի խոսքը իրենց վայրենի եղբայրների մեջ տարածողները: Ահա ամենագլխավորը, որ մենք չունենք: Աստիճանները և պարզակները, ռոճիկը և անդորրը, մի խոսքով՝ սնափառությունն ու ինքնասիրությունը¹, ինչպես ամենուրեք, այնպես էլ այստեղ, այն

¹ Հարկավ, մեզ մոտ ոռճիկն աննախանձելի է, և թաղապետն ավելի է ստանում, բան որևէ ուսուցիչ, և պարզակները՝ շլաված բաներ են, բայց զրա փոխարեն աստիճաններն ստացվում են շատ և առանց դասային խտրության, ահա թե ինչու ում առջև փակ է ճանապարհը այլ աշխատանք ստանալու համար, դիմում է միայն ուսումնական գերատեսչությանը:

միակ զսպանակներն են, որոնք հրապուրում են մեզ կրել ուսուցչական անունը, այդ կործանարար տարրերը, որոնք մեր միակ նպատակն են դաստիարակի պաշտոն ստանձնելիս և դրա հետ մեկտեղ, Անդրկովկասում մեր եղբայրների մեջ աստժու խոսքը հաստատ պահողի ու սարածողի սուրբ առաքելական պաշտոնին կարգվելիս: Կառավարութեան ո՛ր տեսակները մենք կարող ենք արդարացնել, ի՞նչ օգուտ կարող են բերել իրենց համաքաղաքացիներին:

Բայց իհարկե, ինչ որ լուսնի տակ մնացել է միևնույն տեղում և նույն վիճակում անփոփոխ, բոլորը, և՛ լավը, և՛ հոռին ժամանակին այս աշխարհում կենթարկվեն փոփոխութեան և անխուսափելի փոփոխութեան, պետք է հուսալ և հաստատ կերպով հենվել այն բանի վրա, որ մեզ մոտ էլ փոփոխություն կլինի, կգա ժամանակ և կլինի խորհուրդ և ընդամին պետք է նաև այն ասել, որ մեր երկրամասը դեռևս նոր է, ամեն բան չի կարելի միանգամից անել. մեր ուսումնական հաստատութիւնները ոչ երկար տարիների ընթացքում, այնուամենայնիվ, արել են որքան հնարավորութիւն են ունեցել, բայց որ այնպես չի արվել և այժմ էլ չի արվում ինչպես հարկն է, դրանում միայն ուսումնարանները չեն մեղավոր, — չեն եղել բավականաչափ սպասարարած ղեկավարներ, ուրեմն և ճիշտ ուղի, որով պետք է ղեկավար Անդրկովկասում սովորող պատանեկութիւնը, ահա թե ինչու ժողովրդական դաստիարակութեան ու կրթութեան գործը հասկացող ու գնահատող յուրաքանչյուր մարդու պարտականութիւնն է ձգտել իր գիտելիքները, իր փորձը ի սպաս դնելու երկրի կարիքներին և նպաստելու այն ընդհանուր վեճ ծրագրին, որով պետք է ընթանա ժողովրդական դաստիարակութեան ու կրթութեան գործը:

ԳԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ

Յուրաքանչյուր ուսումնական հաստատութեան ամենագլխավոր կարիքների մասին և մեղավանդ, դասատուների մասին ընդհանրապես

Յուրաքանչյուր արթունական, ինչպես և մասնավոր, բարեկարգ ուսումնական հաստատութիւն, բացի յուր նյութական պահանջմունքներից, այն է՝ շենք, կահկարասի և ուսումնական պիտույքներ, պետք է անպայման ապահովի նաև հետևյալ անհրաժեշտ պայմանները.

1-ին. որ դասատուները տիրապետեն, բացի իրենց կողմից ավանդող առարկաներից, նաև բավականաչափ գիտելիքների, փորձի, լավ մեթո-

դի և, մանավանդ, սիրին այն գիտութիւնները, որ սովորում է իրենց վըստահութեամբ պատանեկութիւնը:

2-րդ. որ ուսման առարկաները համապատասխանեն տեղական պահանջներին ու կրթվող պատանեկութիւնը հասակին, հասկացողութիւններին և ունենան հաստատուն սահմաններ, իմանալու համար, թե ո՞րտեղից մինչև ո՞րտեղ պետք է անցնել այս կամ այն դասարանում:

3-րդ. որ հատկապես այն լեզվով, որով ավանդվում են առարկաները, որքան հնարավոր է, դարգանան սովորողների ընդունակութիւնները թե՛ մտավոր և թե՛ բարոյական տեսակետից, որպէսզի մտթ, անհասկանալի և չպարզաբանված որևէ բան չմնա կրթվող պատանեկութիւնը համար:

և 4-րդ. որովհետև հետագա ժամանակում, մեծ հասակում, այդ ամենի հիմք և մեր մտավոր ու հոգեկան սնունդ պետք է ծառայի փոքր հասակում ստացած դաստիարակութիւնն ու կրթութիւնը, ուստի այնպես պետք է անել, որպէսզի ուսումնական հաստատութիւններում մեծ ուշադրութիւն դարձվի փոքրահասակների վրա, այսինքն՝ ուսումնական հաստատութիւնների ստորին դասարանները, այն է՝ գիմնադիաների ու գավառական ուսումնարանների 1-ին, 2-րդ և 3-րդ դասարաններն ընդունվածների և ընդունվողների վրա:

Ահա սրանք են առաջին, գլխավոր պայմանները ամեն տեսակ ուսումնական հաստատութիւնների համար, առանց այդ պայմանների, ըստ իս դժվար է և նույնիսկ կարելի չէ որևէ լավ բան սպասել:

Այժմ տեսնենք, թե ի՞նչպիսի դասատուներ են եղել և ներկայումս էլ կան մեր Անդր<կովկասյան> ուսումնարաններում:

Գիմնազիայի բարձր դասարանների համար մեզ մոտ ավագ ուսուցիչներ են նշանակվում կա՛մ Ս<անկտ> Պետերբուրգի Մանկավարժական ինստիտուտի, կա՛մ Ռուսաստանում որևէ համալսարանի դասընթացն ավարտածները, որոնց խորհուրդներով էլ կառաւարկվում են անդր[կովկասյան] ուսումնական հաստատութիւնները: Այդ մարդիկ միանգամայն խորթ են և՛ տեղական պայմաններին, և՛ բարքերին, և՛ լեզուներին, և՛ բնիկների երեսանների մտածելակերպին ու հասկացողութիւններին, և, որ ամենից վատն է, այդ մարդիկ, ըստ մեծի մասին, իրենց դաստիարակութիւնը վրա պետական գանձարանի կողմից արված ծախքի դիմաց, պարտավորված են որոշ տարիներ ծառայել ուսումնական հաստատութիւններում — որտեղ էլ որ լինի — հետևաբար, նրանք կամ բնավ շահագրգռված չեն, կամ չափազանց քիչ են շահագրգռված իրենց առաջիկա պարտականութիւնները կատարելու գործով, այնպես որ նրանցից շատերն իրենց ծառայութիւնը համար օրերով ու րոպէներով հաշված ժամկետից ավելի չեն պարապում, քան

Նրանց առարկաների ավանդման համար որոշված¹ փոքրաթիվ ժամերն են։
Եվ, բացի դրանից, նրանց մոտ աշակերտները մտնում են 4-րդ դասարանը, արդեն փոքր ի շատե պատրաստ, կարո՞ղ են արդյոք նրանք դասել ստորին դասարաններում տիրող դրուժյան մասին և նրանց ի՞նչ գործն է նույնիսկ դատել այդքան նվազ կարևոր և նրանց արժանիքը նվաստացնող խնդրի մասին։ Ահա թե ինչու այդքան ժամանակի ընթացքում, մինչև այժմ դեռ ոչ մի քայլ չի արված այդ դասարաններում նախնական ուսուցման հարմար և օգտակար զրբեր կազմելու ուղղությամբ՝ ոչ ուսույուն լեզվով, ոչ էլ տեղական լեզուներով, իսկ եթե որևէ մեկը սեփական նախաձեռնությամբ ցանկանում է այդ անել, ապա նրանք պատրաստ են ուղղակի խեղդել, փոխանակ աջակցելու և խորխուսելու այդպիսիներին²։

Դրանից հետո էլ ի՞նչ ասել գիմնադիւնների ստորին դասարանների և դավառական դպրոցների ուսուցիչների մասին, որոնց անօրինությանն է հանձնվում ամենից նուրբ³ և ոչինչ չհասկացող պատանեկությունը։ Դու տարբեր դասերի պատկանող և ասրբեր բնավորությունների տեր մարդկանց մի խումբ է, իսկ մեծ մասամբ այնպիսի մարդկանց, որոնք որևէ հույս չունենալով, որ աստիճաններ կատանան քաղաքացիական ժառանգության մյուս բնագավառներում, իրենց համար ամենահուսալի ապաստան են գտել ուսումնական գերատեսչության մեջ, և դարմանալի՞ է, որ ամիսները նրանց տարիներ պիտի թվան, մինչև այդ նպատակը կկատարվի։

1 Այդ մարդկանց մեջ, որքան ինձ հայտնի է, գովասանքի արժանի բացառություն է կազմում Քիֆ<լիսի> գիմնադիւնի մաթեմատիկայի ավագ դասատու Պ. Շեստակովը՝ մի մարդ, որը հողով, սրտով ու մեթոդով նվիրված է իր դործին, որին աստվածացնում են իր աշակերտները և որի հետ, ճշմարիտ բավականությամբ, բազմիցս դատողություններ ենք ունեցել մեր ընդհանուր առարկայի շուրջը, և ուրիշ ոչ ոքի հետ՝ Քիֆիսում իմ յոթնամյա պաշտոնավարության ընթացքում իսկ զանգուսները անբավարար ոտկի, ծառայության հետ կարված դժվարությունների պարզեցնելու կամ ուստիճան շատանալու մասին — դրանք սովորական ողջույնի խոսքեր են յուրաքանչյուրի շուրթերին։

2 Ընթերցողները, հարկավ, կարող են կասկածել իշխանությունում ինձնից բարձր կանգնած անձանց վերաբերյալ իմ այդպիսի չափազանց խիստ դատողությունների մասին, բայց ես կարող եմ այդ այդցուցել փաստերով։ Ուսյալ մարդկանցից ո՞վ չգիտե Տապպեի ուսուցանողներին այն դործնական փրականության առավելությունների մասին, որը մինչև այժմ էլ լավագույն ձեռնարկն է հանդիսանում Ռուսաստանում սպորդ գերմանացիների համար ուսույուն սովորելու գործում։ Հայերի համար իմ կազմած այդ հրաշալի փրականությունը ֆրստությունների Ակադեմիան հաստատել է, իսկ Քիֆ<լիսի> գիմնադիւնի խորհրդի կողմից, որպես անօգուտ գիրք դատապարտված է փոշիների ու փաման հավիտենական զոհ դառնալու, այնու շնորհիվ իմ մյուս գրքերի մասին, որոնք նրանց կողմից արժանացել են նույն բախտին։

3 [Քարմ]։

Այնուհետև մնաք բարյավ և՛ ուսումնարան, և՛ ուսում. վաղո՞ւց են արդյոք նրանք մտածել այդ մասին:

Արժե՞ արդյոք որևէ բան ասել նաև կրոնուսուլյցների ու տեղական լեզուների ուսուցիչների մասին, որոնք, աստված գիտե, թե ի՛նչպիսի ուսումնարաններից են դուրս եկել և որոնց վրա ավելի է սրբազան պարտականություն ընկնում աղնվացնել մատաղ սերունդը, զարգացնել նրա բարոյական ու կրոնական զգացմունքները և դրանով իսկ այդ սիրասուն, նուրբ երեխաներին հաճելի դարձնել իրենց մեենաբարձրյալ հորը: Դրանք գրեթե զրադաշտական ժամանակներից մնացած էակներ են, որոնք տակավին խարխափում են լույսի ու խավարի միջև, ոչ մի գաղափար չունեն ոչ իրենց պարտականությունների, ոչ մեթոդի և ոչ էլ ուսման վերաբերյալ գրեթե որևէ բանի մասին, իսկ ռուսաց լեզվից թերևս գիտեն միայն հաց ու չուր բառերը, այն էլ հայ ու վրաց դավանանքի կրոնուսուլյցները, իսկ թուրքականների մասին ավելորդ է խոսել. մոլլան ինչպե՞ս իմանա քրիստոնեական լեզուն, երբ նա այդ լեզուն արհամարհում է: Բացառություն կազմում են միայն նրանք, ովքեր սովորել են Քիֆլիսի ռուսական սեմինարիայում: Խոսելով բավական պարզ, բայց թերևս, չափազանց ազատ՝ մեր ուսումնարաններում տիրող վիճակի մասին՝ նրանց դասատուների հարցի կապակցությամբ, ես անցնում եմ մյուս, դրան անմիջապես հաջորդող խնդրին:

ԴԵՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԻ

Գիմնազիայի և գավառական ուսումնարանների ստորին դասարաններում ավանդվող առարկաների և նրանց ավանդման եղանակի մասին

Քոլոր դպրոցների 1-ին դասարանների ուսման առարկաները հետևյալներն են՝ կարդալ ռուսերեն լեզվով, թվաբանություն, վայելչագրություն. գիմնազիայի 2-րդ և 3-րդ դասարաններում, բացի տեղական լեզուներից, այսինքն հայերենից, վրացերենից և թուրքերենից, նաև՝ ռուսերեն, ֆրանսերեն ու գերմաներեն, այնուհետև՝ աշխարհագրություն, թվաբանություն, վայելչագրություն և նկարչություն, իսկ գավառական ուսումնարաններում, ի բաց առյալ Քիֆլիսինը, որը հավասարեցված է գիմնազիայի, տեղական լեզուներից միայն երկուսը և այլ ուսման առարկաներ: Գասավանդումը 1-ին դասարանում դրված է մեկ ուսուցչի վրա, իսկ մյուս դասարաններում՝ տարբեր ուսուցիչների: Աշակերտը, առանց որևէ պատրաստության,

հաճախ չկարենալով կարդալ նույնիսկ մայրենի լեզվով, ուսերենն ոչ մի բառ չիմանալով, ընդունվում է 1-ին դասարանը, ուսուցչի կողմից գրվում մյուս աշակերտների ցուցակում և սկսում է նրանց հետ կարդալ, նախ՝ տառերով, ապա վանկերով և այլն, կամ աղյուսակներով կամ գրքերով: Այստեղ նրա բախտն ու հաջողությունները լիովին կախված են կա՛մ այն ուսուցիչներից, որոնց ղեկավարութան տակ նա գտնվում է, կա՛մ իր սեփական ընդունակություններից, հասկանալու կարողությունից ու ջանասիրութունից:

Այդ դասարանը մտնող աշակերտների մասին կարելի է արգեն վճռականորեն ասել, որ նրանք առանց բացառութեան, որ դասին ու կողման էլ պատկանելիս լինեն, մինչև այն որևէ տեսակի վարժություն չեն արել, բացի շարահմուտությունից, վարժագությունից և նման այլ արարքներից, որ նրանք ցուցաբերում են կամ իրենց տանը, կամ փողոցում, այն պատճառով, որ նրանց ծնողները որևէ գաղափար չունենալով դաստիարակության մասին, նրանք լիովին թողնված են բախտի քմահաճույթին: Այն ծնողներն էլ, որոնք իրենց երեխաներին ուղարկում են ուսումնարան, հաճախ և մեծ մասամբ միայն այն նպատակով, որպեսզի ապագան նրանց գլխացավանքից, այստեղ՝ ուսումնարանում սովորաբար ի՞նչ շրջանի մեջ է ընկնում աշակերտը, — ոչ ավելի լավ, քան ինքը, իսկ մտավոր զբաղմունքի տեսակետից հազիվ թե ոչ ավելի վատ, որովհետև նրա միտքը թեև մինչ այդ ոչնչով զբաղված չի եղել, բայց գոնե ազատ է եղել, թարմ և ենթակա չի եղել որևէ հարկադրանքի, այստեղ նա արդեն շատ շուտով տեսնում է, որ քանոնը և ճիպոտն իզուր չեն գործածվում դասարաններում, պահանջում են սովորել և հնազանդ լինել, կամա թե ակամա նա տեսնում է հնազանդ և զգույշ լինելու անհրաժեշտությունը <այնքան ժամանակ>, քանի դեռ ես ուշադրության է առնվում, իսկ եթե ուշադրության չառնվի, ապա՝ աստված մի՛ արասցև:

Այսպիսով անցնում է երկու, երեք, նույնիսկ չորս տարի և դեռ ավելի: Այդ հսկայական ժամանակամիջոցում նա, հազիվ սեփական ջանքերով կամ, ավելի լավ է ասել՝ այս կամ այն ընկերոջից, դասարանում կարդալիս կամ թվաբանության դասին գործածվող մի շարք տեխնիկական, բայց մութ, իր համար բոլորովին անհասկանալի արտահայտություններ անմտորեն ու մեքենայորեն որսալով, սովորում է մի կերպ կարդալ արդեն զբոսով, կատարել թվաբանական չորս գործողությունները, մի կերպ ընդօրինակել տառերը, և ահա նա ընկերանում է նրանց, որոնք կողմում են ավագ աշակերտներ և որոնց պարագլուխները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ նույն բաների կրկնությունը, բայց արդեն ուսուցչի ղեկավարությամբ, որը նախորդ ղեկավարներից բնավ էլ ոչ հաջող կերպով, ստիպում է նրան գրքով կար-

դալ, խնդիրները լուծել, մինչև կգա քննութիւնները ժամանակը, որից հետո արդեն նա կփոխադրվի 2-րդ դասարանը՝ հուսալով, որ այնտեղ նրա համար ավելի դյուրին կլինի, բայց այդքան երկար ժամանակի ընթացքում մեկն ու մեկը թեկուզ մի բառ բացատրե՞լ է արդոյք ոչ միայն ռուսերեն, այլև նրա մայրենի լեզվով՝ այնպես, որ նա լիովին հասկանա բացատրվածը, նրան ստիպե՞լ են արդոյք թեկուզ միայն տառերն արտասանել ինչպես հարկն է,— դա կողմնակի, չլսված, 1-ին դասարանի աշակերտների անելիքների մեջ չմտնող բան է, սահմանված է կարգալ, գրել և սովորել թվաբանութիւն 4 գործողութիւնը, իսկ դրանք հասկանալու մասին ոչինչ ասված չէ, դա 2-րդ դասարանի գործն է՝:

Այսպիսի անհաստատ և նույնիսկ անօգուտ հիմքի վրա են դրված նաև 2-րդ ու 3-րդ դասարանները առարկաները, որոնք պահանջում են ոչ միայն ռուսաց լեզվի գիտութիւն, որի հետքն անգամ չկա,— այլև պահանջում են ունենալ պարզ դադափարների ու արտահայտութիւնների նախնական բավական մեծ պաշար, մտավոր ընդունակութիւնների զարգացում և այլն², իսկ հիշողութիւնն ու ճիպո՞տը: Եթե մեկը դրա համար ունի առաջինը և վախը ծնողների հանդեպ, ինչպես ուսուցիչների, ապա նա քաջաբար կդիմանա նրանց այդ սարսափելի տանջանքներին, բայց արդեն վճռականորեն դեն նետելով տեղական և օտար բոլոր լեզուները, առանց որոնց նուչկպես նա կփոխադրվի դասարանից դասարան. վա՛յ նրան, ով շունի այդ անհրաժեշտ պայմանները: Այդպիսին, բացի հաճախակի պատիժներից և, վերջապես, դասարանից բոլորովին վտարվելուց, ոչ մի լավ բան չի տեսնի իր համար, բայց բախտավոր է և նա, ով ժամանակին թողնելով այդ խեղդիչ պարպմունքները, ջանում է ծայրահեղ դեպքում գոնե որևէ արհեստ սովորել, չէ՞ որ շատերը աշակերտ անվան տակ պարապ-սարապ թափա-

1 Այսպէս էին պատասխանում և պահանջում նույնիսկ գիմնադիայի պ. պ. ավագ ուսուցիչները, որոնք ամեն տարբի դիրեկցիայի կողմից գործուղվում էին ինձ մոտ՝ ներկա լինելու Քիֆիսի գավառական ուսումնարանի աշակերտների տաքեմերդի քննութիւններին, երբ ես այդ ուսումնարանի տեսուչն էի,— և ես ինչպե՞ս կարող էի իմ ուսուցիչներին որևէ այլ բան պահանջել:

2 Բայց չէ՞ որ գրքերը նրա համար են, որպէսզի սովորեն [այդ առարկաները], մի՞թէ Արանների Աշխարհագրութիւնը, Կայդանովի Պատմութիւնը, Վոստոկովի Քերականութիւնը բովանդան չեն դրանք սովորելու համար: Եվ նույնիսկ շատ, ավելի քան բավական են, բայց կհասկանա՞ արդոյք տեղացիներին թեկուզ հենց ռուսը — գրքի այդ գիտական ծանր լեզուն, ո՞ւմ բանն է հատե՞լ, միայն թե նա տառացիորեն սովորի, ինչ որ կա նրանց մեջ, միայն թե նա սարքին և անսխալ կրկնի այդ գրքերից տրված դասերը բառ առ բառ իրար հետևից, էլ ի՞նչ հարկ կա հասկանալու: Բնիկը ռուսերենը անգիր պիտի սովորի այնքան, մինչև ինքը կհասկանա: Ահա այդպիսի պատվարժան դասատուների միակ արդարացումը:

ուում են, որովհետև նրանց ծնողները ցանկանում են, որպեսզի իրենց երեխաները հետագայում անպայման շինովնիկներ լինեն, մինչ այն ժամանակ, երբ բեղերն ու տարիքը ստիպում են նրանց ընտրել ապրելու միջոց, — իսկ թե ինչպիսի՞ն կարող են ընտրել նրանք այդ բոլորից հետո, եթե ոչ անազնիվ [անկարգ], անպետք և ամենաողորմելի տարելամիջոցը, որովհետև նրանք հենց իրենք անպետք են: Այդպիսի խղճուկների ու դժբախտների որքա՞ն օրինակներ կան: Եվ այդ բոլորի համար ո՞վ է հանցավորը, եթե ոչ մենք ինքներս, բարի դաստիարակներս:

Այլևս շխտենք գիտությունների և օտար լեզուների ավանդման համար եղած ուսումնական ձեռնարկների մասին, — հոգատար իշխանության հրատարակած օտար լեզուների դասագրքերը, որքան էլ դժվար լինեն դրանք, այնուամենայնիվ, փորձված մալուռ ձեռքին մեծ օգտակարություններ կարող են գործածվել բոլոր դասարաններում. բայց ի՞նչ ասել տեղական լեզուներով հրատարակված մի քանի հին, դասարանում գործածելու համար միանգամայն անպետք դասագրքերի մասին, որոնցից բացի ոչ մի կարգին բան գոյություն չունի: Տեղական լեզուները, եթե դրանք [ավանդվում են] սահմանված են, որպեսզի դրանցից որևէ օգուտ լինի, ապա պետք է ավանդվեն այնպես, ինչպես կայսրության այլ ուսումնական հաստատություններում ավանդվում են օտար և հին լեզուները, այսինքն՝ նրանց դասատուները պետք է նախ՝ շատ լավ գիտենան ուսուցիչներին, դպրոցականներին իրենց առարկաներն ավանդեն համեմատական եղանակով, և, երկրորդ՝ պետք է ունենան նրանց համապատասխան ուսումնական հարմար ձեռնարկներ, այն է՝ բառարան, քրեատոմատիաներ, թարգմանության համար գրքեր և այլն: Բայց վերևում ես արդեն ասել եմ, թե մեզ մոտ մեծ մասամբ ի՞նչպիսի մարդիկ են տեղական լեզուների և կրոնի դասատուները. սրան պետք է ավելացնել նաև ուսումնական ձեռնարկների պակասը և այդ առարկաների ավանդման համար սահմանված դասաժամերի քչությունը, որովհետև ստորին դասարաններում դրանց հատկացված է շաբաթական երկու <ժամ> իսկ բարձրերում՝ միայն մեկ ժամ. այստեղից որոշակիորեն հետևություն պետք է անել, որ դրանից որևէ օգուտ չի կարող ստացվել:

Բայց գուցե քերիկն է հայտնի, որ բոլոր այդ լեզուները կազմված են երկու բարբառից՝ գրքի կամ մեռյալ բարբառից, որից ժողովուրդը ոչինչ չի հասկանում և ուրով ոչ ոք չի խոսում, և ռամկական կամ կենդանի բարբառից, որը ներկայումս գործածության մեջ է. ուսումնարաններում անցնում են առաջինը, այսինքն՝ գրքի բարբառը, որը սովորողների համար նույնքան խորթ է, որքան և օտար լեզուները: Իսկ թուրքերեն լեզուն, ես մինչև օրս էլ չեմ հասկանում, թե ինչո՞ւ է մտցված անդր<կովկասյան> ուսումնա-

րաններում ավանդվող առարկաների ցանկի մեջ, Մի՞թե ոչ ոքի հայտնի չէ, որ թուրքերենը հենց իրենց՝ թուրքերի կողմից արհամարհվում է, որպես անպետք և ոչ մի բանի անընդունակ լեզու¹։

Մի՞թե ոչ ոք չգիտե, որ թուրքերեն լեզվով չկա ոչ գիրք, ոչ գիր և բացարձակապես ոչինչ, և որ իրենք՝ թուրքերը իրենց մզկիթներում սովորում են միայն արաբերեն և պարսկերեն, որ բոլոր, նույնիսկ շնչին գրություններն էլ կազմվում են բացառապես պարսկերեն և դարոցներում, թուրքերենի անվան տակ, մեր բարի մոլլաների մոտ կարյում են Գուլիստանը, Հաֆիզը, Քարիզ-նաղիրի և պարսիկ այլ հեղինակներ, որոնցից ուսման ամբողջ ժամանակաշրջանում այնտեղ էլ չեն հասնում սովորողները, որպեսզի ամեն մի երեսը կարողանան կարդալ գեթ տառ առ տառ, իսկ արդեն հասկանալ նաև բովանդակութունը — այդ արտասովոր և անհասանելի հրաշք կլինեի Այսպիսով, ինչպես միանգամայն պարզ երևում է, եթե մեկը ցանկանում է թուրքերեն սովորել նրա համար, որպեսզի հետագայում պետք գա որպես թարգման, ապա նա անպայմանորեն պետք է գիտենա թե՛ պարսկերեն, և թե՛ արաբերեն, և, ով գիտե այդ լեզուները, պետք է խղճի մտք համաձայնի ինձ հետ, որ դրանք սովորելու և նույնիսկ միջակ իմանալու համար, անհրաժեշտաբար պետք է, համենայն դեպս, բոլոր պարապմունքներից բոլորովին ազատ 6 կամ 8 տարի, եթե ոչ ավելի, անխոնջ համբերութուն, անընդհատ վարժություն, որպեսզի այդ լեզուները գիտենա ոչ թե անվանապես, այլ օգտավետ կերպով։

Դա այնպիսի առարկա է, որ կարելի է մեր ուսումնարաններում ավանդվող բոլոր առարկաների հետ զուգահեռ դնել, կարելի՞ է արդյոք յուրաքանչյուր դասարանում շաբաթական երկու դասով որևէ դրական արդյունքի հասնել։ Չէ՞ որ իրենք՝ բնիկ թուրքերը, 10—15 տարի անընդհատ, այն էլ առավոտից մինչև երեկո, և ուրիշ որևէ առարկայով չբաղվելով, սովորում են իրենց մոլլաների մոտ, բայց չնայած դրան, որ ամենից զայմանալին է, իրենց նպատակին հասնում են ոչ բոլորը։ Դրա պատճառը դասավանդման վատ մեթոդն է և տառերի, վանկերի ու բառերի հիերոգլիֆիական խտնուրդը, որը անչափ դժվարություն է սլասճատում նույնիսկ ուսույլ մայրդուն՝ խորամուխ լինել արևելյան իմաստությունների այդ անթափանցելի գաղտնիքների մեջ։

¹ Թեև այդ ճիշտ չէ, սուտ է, որը ծագում է ընդհանրապես նրանից, որ մահմեդականներ ֆանատիկորեն կապված են արաբերենի և պարսկերենի հետ, գտնելով, թե այդ լեզուների մեջ են պարփակված իմաստության, գիտության և բարիքների բոլոր աղբյուրները։ Չէ՞ որ միջնադարում այդպես էին դատում նաև հին լեզուների մասին։ Բայց թուրքերենը իր տեսակի մեջ միակ բանաստեղծականն է, հնչող և, թերևս, թերականական տեսակետից ամենահեշտ է բոլոր լեզուներից։

Այդ է եղել պատճառը և այժմ էլ այդ է, որ, ոչ ի կշտամբումն որևէ մեկի ասած, անգր<հոսկասյան> ուսումնարանները, մանավանդ Թիֆ<լիսի> գիմնազիան՝ ազնվականական ուսումնարան անվան տակ իր դոյության հենց սկզբից մինչև զոր չի կարողացել և չի կարող, Թուաաստանի մյուս գիմնազիաների օրինակով, թեկուզ մի տեղացու պատրաստել այնպես, որպեսզի նա կարողանա ուղղակի մտնել համալսարան, առանց նախապես գիտելիքների ձեռք բերելու այն քաղաքներում, որտեղ գտնվում են համալսարանները: Բայց այդ քիչ է: Չկա այնտեղից գուրս եկած և ոչ մի բանիմաց թարգման, որի կարիքը այն աստիճան անհրաժեշտ համարվեր, որ կառավարությունը ինքը հարկ համարեր Ս. Պետերբուրգում ամբիոններ հիմնել արևելյան լեզուները հիմնավորապես սովորելու համար, այն ժամանակ, երբ Թիֆ<լիսի> գիմնազիան հենց նրանց կենտրոնումն է գտնվում: Դա, իմ կարծիքով, բավական ուժեղ և զգալի հարված է Անդրկովկասի դպրոցական վարչություն ամեն մի ծառայողի համար, որք, այնուամենայնիվ, իրեն չի արդարացրել կառավարման ինքնին սչ այնքան դժվար այդ գործում: Ընշտ է, մեր ուսումնարաններից դուրս եկած և այժմ քաղաքացիական մասում լավ ծառայողների թիվը բավական մեծ է, բայց մի՞թե դրանով կարող ենք ապացուցել, որ մենք առանձին ճիշ ու ջանք ենք թափել նրանց կրթություն տալու համար:

Մի՞թե ծխական ուսումնարաններից շեն դուրս գալիս քաղ<աքացիական> պաշտոնյաների մեծ մասը, որոնք կարճ ժամանակամիջոցում, ոչ պակաս հաջողությամբ ընտելանում են թղթերի ձևերին, գործավարությունը, ուրեմն ս՛րտեղ են երևում մեր աշխատանքի թեկուզ հետքերը: Դրանց զուգահեռ դեմքք այն գժբախտների թիվը, որոնք երկար, շատ երկար ժամանակ տառապել են մեր անպտուղ, անբնական ուսուցմամբ, որոնք մեր միջոցով իբր թե պատրաստվել են ապագայում իրենց համար մի կտոր հաց վաստակելու, բայց ոչ մի օգուտ շտնանելով մեզանից, վերջապես թողնել են և՛ մեզ, և՛ մեր ուսուցումը, և արդեն ի վիճակի շլինելով, ինչպես վերևում ասված է, որևէ հաստատուն զբաղմունք գտնելու, դարձել են և դառնում են կամ պարապ-սարապ թափառողներ, կամ փերեզուկներ՝ ով

1 Թեև եղև են համալսարանները մտնողներ, բայց դրանք բացառապես եղև են նրանք, ովքեր իրենց նվիրել են մաթեմատիկային, որի համար, ինչպես հայտնի է, այնքան խիստ շեն պահանջում մյուս առարկաները, և այդ սակավաթիվ մարդիկ եղև են բնիկ ուսանող, որոնց քիչ շեն նպաստել լեզուն և ընտանեկան դաստիարակությունը: Շատ չի անցել այն օրից, երբ Թիֆ<լիսի> գիմնազիայի դասընթացն ավարտելուց հենց նույն տեղում ոսկե մեդալ և աննման ատեստատ ստացած մի տղակերտ, ինքը բնիկ ուսու, չի ընդունվել Մոսկ<վայի> համալսարանը՝ հատկապես այն պատճառով, որ չի ունեցել դրա համար նրան իրավունք տվող բավականաչափ գիտելիքներ:

կարողութիւնն է ունեցել, կամ գրագիրներ, կամ որևէ այլ բան, որոնցից շատ քերն են օգտվում թեկուզ այն սահմանափակ ոռնկից, որ տրվում է այս վերջիններին, իսկ շատերը, որոնք նաշնթակ հասարակ լիզլներ արտագրելու ընդունակութիւն չունենալով, պարապ սեղը քարը են գալիս ի վնաս իրենց և իրենց խեղճ ծնողներին, հուսալով, որ երբևիցե կարծանանան աշխարհում նրանց համար միակ երջանկութիւնը և ամենօրյա հացը վազսակելու հնարավորութիւնը, այն հացը, որի կարիքը մեր լիառատ երկրամասում, շնորհիվ աստուծո և իշխանութիւն հոգատարութիւն, չի գտում ոչ հասարակ երկրագործը և ոչ էլ հետին օրագարծ մշակը:

Վա՛յ մեզ այդ դժբախտների համար, և՛ աստուծո առաջ, և՛ գահի, հայրենիքի առաջ, և՛ հասարակութիւն առաջ, և՛ հենց նրանց՝ մեր պատճառով անվերջ տառապողների առաջ, Ուրիշ ի՞նչ անեն նրանք: 10—12 տարի, իսկ շատերը և 16 տարի, մեր ձեռքի տակ են նրանք, այդ բավակառն չէ, մենք նրանց պահում ենք մեր տիրանական իշխանութիւն ներքո և, վերջապես, դուրս են գալիս մեր ձեռքից՝ շատ քիչ բան ստանալով կամ ոչինչ շափելացնելով իրենց ունեցածին, հրաշալի տարիներն անցել են և մեր քեզավոր չափահաս աշակերտն ո՛ւր պետք է դիմի, եթե ոչ վերջին, հաճախ ամենավատ գրաղմունքին:

Բայց փա՛ռք աստուծո, որ նրանց թիվը հիմա, այնուամենայնիվ, փոքր է, սակայն տարեց տարի այն ավելանում է, թե ի՛նչպես կլինի նրանց գործը, այդ Աստված գիտե միայն:

ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐ

Վերը բացատրված թերութիւնները վերացնելու և ուղղելու միջոցների մասին

Համառոտակի խոսելով Այսրկովկասում գտնվող մեր ուսումնական հաստատութիւնների ողորմելի վիճակի մասին, ես այժմ անցնում եմ այն չափազանց կարևոր խնդրին, թե ինչպե՛ս վերացնել վաղուց արդեն առաջացած այդ թերութիւնները: Հարկ կա՞ արդյոք խոսելու ճակ այն մասին, թե ի՛նչպես և ինչո՞վ, հատկապես ումնի՛ց են կախված աշակերտների հաջողութիւնները յուրաքանչյուր ուսումնական հաստատութիւն մեջ, եթե ոչ՝ ուսուցիչներից: Եթե լավ ուսուցչի մոտ և՛ կույրը, և՛ համբը, և՛ խուլը կարող են որևէ բան սովորել և սովորել հաջողութեամբ, ապա կասկածի ենթակա՞ է արդյոք, որ մեր ուսումնարաններում էլ իշխանութիւն գլխավոր

հոգսը պիտի լինի, ինչպես վերևում ասվեց, ընտրել լավ, փորձառու և բարեխիղճ դասատուներ, մանավանդ ստորին դասարանների համար: Իսկ ո՞րտեղից գտնել այդպիսի դասատուներ, — կասեն մեզ: Ռուսաստանից եկողներն անպետք են դրա համար, իսկ տեղացիներից դժվար է գտնել: Բայց ինչպե՞ս են վարվում օտար երկրներում և մեզ մոտ՝ օստրեյական պրովինցիաներում, որպեսզի ժողովրդական դպրոցների համար ընդունակ ուսուցիչներ պատրաստվեն: Մեղ մոտ էլ, Թիֆլիսում, ինչպես այնտեղ, բաց անել այսպես կոչված ուսուցչակաճ սեմինարիա, նա, ով մտադիր է հետագայում դասատու լինել, փորձառու մանկավարժի հսկողության ներքո, մի քանի տարի գործնականում կարողանա տեսնել և սովորել, թե ինքը ինչպե՞ս պետք է սովորեցնի փոքրահասակներին: Ծա կարծում եմ, որ դա անհնարին բան չէ, դատելով այն հսկայական ծախսերից, որ առատաձեռն կառավարությունը ամեն տարի կատարում է տեղացիների դաստիարակության վրա: Այդպիսի ուսումնական հաստատություն հիմնելու, նրա օգտակարության և բարերար ազդեցության մասին հարկ էլ չկա խոսելու, որովհետև այդ շատ վաղուց և լավ հայտնի է:

Բայց եթե այդպիսի մի ուսումնական հաստատություն հիմնելու գործում կա որևէ արգելադիմ ճանգամանք, որ լինել չի կարող, գեթ Թիֆլիսի <լիսի> գիմնազիայի ստորին դասարաններում <ունենալ> մեկ կամ երկու լավ ուսուցիչ, որպեսզի, այդպիսով, կարելի լինի ոչ միայն բարելավել Անդրկովկասում առաջին և գլխավոր ուսումնական այդ հաստատությունը, այլև, որպեսզի հենց նրանց մոտ, նրանց վերահսկողության տակ, ապագայում ուսուցիչներ լինելու ցանկություն ունեցող երիտասարդ մարդիկ, այդ թվում և կրոնուսույցներ ու տեղական լեզուների ուսուցիչներ պահվեն նույն դասարաններում, որպեսզի թե՛ դասատուության մեթոդը տեսնեն և թե՛ իրենք այդ դասարանների աշակերտների հետ պարապեն, վարժություններ կատարեն նրանց հետ՝ նույն դասարանների ուսուցիչների վերահսկողությամբ և ղեկավարությամբ: Չէ՞ որ մեզ մոտ, հենց այժմ էլ, ով ցանկանում է ուսուցչի պաշտոն ունենալ գավառական դպրոցներում, միանգամից չի նշանակվում, այլ պարապում է երկար, բայց որտե՞ղ. — Դիրեկցիայի գրասենյակում՝ գրությունների արտագրությամբ: Ահա թե ի՞նչ է պահանջվում ուսուցչից և ինչպես են իմացվում նրա ընդունակությունները: Ո՞ր է այստեղ նպատակը, և ի՞նչ օգուտ դրանից: Հարկավոր էր նրան շուտ և անպայման տեղավորել գիմնազիայի այն դասարանում, որ դասարանը ցանկանում էր ընդունվել գավառական դպրոցներում, հետևել, թե նա ինչպե՞ս է վարվում աշակերտների հետ, ցույց տալ նրան մեթոդը, եթե նա չունի այդ մեթոդը, ստիպել նրան, որպեսզի շարաթը մի քանի

անգամ աշակերտների հետ ինքը պարապի այդտեղ ավանդվող առարկաներից, հետո արդեն, իր կողմանը համապատասխան ընդունակություններ ձեռք բերելու դեպքում միայն, թույլ տալ նրան ստանձնելու իրեն ցանկացած պաշտոնը, որտեղ ուղում է: Ըստ իս՝ այդ դժվար չէ հենց այժմ զլուխ բերել, և դա՝ ամեն տեսակ ուսումնարանի համար լավ և ընդունակ ուսուցիչներ պատրաստելու անհրաժեշտ ուղին է: Բայց մեզ մոտ, ինչպես լավում է, աշխատում են վերացնել այդ շարիքը, գավառական դպրոցների ուսուցիչներ նշանակել Քիֆ[լիսի] գիմնազիան ավարտածներից, շարկավ, այդ, համենայն դեպս, ավելի լավ է: Բայց արդյո՞ք նրանք լավ մեթոդով են սովորել: Կարո՞ղ են վերհիշել, թե փոքր հասակում իրենց ինչպես են սովորեցրել: Գրքերո՞վ, թե՞ ուսուցիչների տետրակներից էին բերանացի սովորում գիտելիքները, և մեծ մասամբ չհասկանալով, թե ի՞նչ են <իրենց> սովորեցնում, ինչպես այդ մեզ մոտ, դժբախտաբար, արվում է, դժվար թե կարելի է ավելի լավ ուսուցիչ լինել, քան նրանք, որոնք այլ տեղերից են ընդունվում: Այդպիսի օրինակներ շատ կան, այլևս ի՞նչ հարկ կա խոսելու: Թող նա, ով ավելի փոքր ունի մեր գործում և ով անաչառ է, թող նա դատի այդ ամենի մասին, և ասի ճշմարիտը՝ ո՞վ է արժանի նրան:

ԳԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ՉՈՐՐՈՐԿ

Այն մասին, թե ինչպես մատաղ սանի մեջ մտավոր ընդունակություններ զարգացնել ուսերեն խոսակցական լեզվով

Եթե երեխայի ընդունակությունները մայրենի լեզվով զարգացնելու արվեստը մանկավարժության մեջ համարվում է ամենաճիշտը և, միևնույն ժամանակ, ամենադժվարը, ապա ինչպիսի՞ ջանք ու աշխատանք կպահանջի նույն պայմանի կատարումը օտար լեզվով, ինչպիսին ուսերենն է տեղացիների համար: Բայց ի՞նչ կարելի է անել — մենք ուսաներ ենք, այդ պատճառով էլ մեր երեխաները նույնպես պետք է անպայման սովորեն ուսաներեն և ոչ միայն խոսեն, այլև մտածեն, զգայեն, դատեն, որպեսզի ռուս լինեն բառի բուն իմաստով: Բայց ի՞նչպես դառնալ այդպիսին: Զի կարող պատահել, որ ուսաների մեջ չապրելով, գիշեր-ցերեկ ինչպես տանը, այնպես էլ փողոցներում խոսելով իր մայրենի լեզվով, այդքան շուտ կարելի լինի վարժվել ուսերենին, թող թե մտածել ուսերեն: Եվ եթե կարելի էլ լինի, ապա ո՞րտեղ և ն՞րբ անել այդ: Կարելի՞ է արդյոք 1-ին դասարանում սովորեցնել տեղացուն և՛ կարդալ, և՛ գրել, և՛ թվա-

բանութիւն, և՛ խոսել, և՛ դատել ուսերեն: Այդ շլտած ու շեղած բան է: Այդօրինակ պատասխաններ ես չսել եմ միշտ և լսում եմ ամեն օր բոլորից, նույնիսկ ոչ առաջին դասարանի ուսուցիչներէից:

Եվ ի՞նչ կա զարմանալու: Միշտ, մտքդ ինչ որ ինքը չի իմանում, չի հասկանում և չի կտրող կատարել, համարում է անհնարին և նույնիսկ գերբնական: Բայց՝ «Дело мастера боится», — ասում է ուսական առածը, — հետևաբար, ոչ թե գործն է անհնարին, այլ նա՛ է հնարավորութիւնից զուրկ, ով չի հասկանում այդ գործը: Ամբողջ շաբաթը աշակերտներն զբաղվում են հետևյալ, բոլորովին էլ ոչ դժվար առարկաներով, այն է՝ կարգալ, գրկ և թվարանութիւն. հետևաբար շաբաթվա մեջ յուրաքանչյուր առարկային ընկնում է 4¹/₃ դաս կամ 11 ժամ: Ո՞ր դաստարանում է այդքան ժամանակ հատկացվում որևէ առարկայի դասավանդմանը: Բայց տեղացիները կարգալ էլ չեն կարողանա սովորել, եթե կրճատվի ժամանակը: Այդ նույնիսկ քիչ է: Անփորձները և իրենց գործը չգիտցողները միշտ այդպես կդատեն և կգոտան, իսկ դրա հակառակ, ով իր գործի վարպետն է, նա մի ժամում շատ բան կանի, քան մի ուրիշը ամբողջ շաբաթվա ընթացքում: Վայելչագրութիւնը, որպես երկարատև վարժութիւն պահանջող արվեստ, ճիշտ որ և երկար ժամանակ է պահանջում, և այն էլ դասագրքի առկայութեան դեպքում, իսկ ընթերցումը, իսկ թվաբանութիւնը, որից միայն 4 գլխավոր գործողութիւնն է սահմանված անցնել 1-ին դասարանում:

Իհարկե, եթե դրանք անցնեն այնպես, ինչպես ես ասել եմ առաջ, ապա այն ժամանակ ամբողջ շաբաթը քիչ է այդ առարկաներից թեկուզ մեկը դասավանդելու համար: Բայց դասավանդիր, ինչպես հարկ է, այն ժամանակ 1-ին դասարանում էլ կարելի է գիտելիքներ անցնել: «Դատարկ բան է, սնապարծութիւն և խաբեութիւն», — ահա թե ի՞նչ կասեն ձեզ իմ բարի ուսուցիչները: Բայց մենք արդեն գիտենք, թե ովքե՛ր են նրանք, ի՞նչ հարկ կա նրանց լսել կամ նրանց մասին խոսել, ավելի լավ է գործի անցնել:

Առաջին դասարանում ոչ մի բանի այնքան ուշադրութիւն, ջանք ու ժամանակ չպետք է հատկացնել, որքան երեխայի մտավոր ընդունակութիւնների, բարոյական զգացմունքների զարգացմանը, այն բանին, որպեսզի նա պարզ հասկանա ուսերեն լեզուն և աղատ ու դյուրին կերպով արտահայտվի ուսերեն: Պարզ գաղափարներ և զարգացած միտք ունեցող երեխան, ինչպես հայտնի է, մի ժամում ավելի բան կարող է սովորել, քան մի ուրիշը ամբողջ մի ամսում, եթե ոչ ավելի: Իսկ մեր միտքը չէ՞ որ կրթվում է լեզվով, բառերով, և որքան մաքուր, որքան պարզ ենք հասկանում լեզուն, այնքան դյուրին և այնքան շուտ են ընկալում այն

առարկան, որի մասին մեզ պատմում են: Այս կարծիքը, թվում է, պատիր չէ, կասկածելի չէ: Այժմ տեսնենք, թե 1-ին դասարանում երեխաներին ի՞նչպես ընտելացնել դրան, Ամեն բանի համար պահանջվում է ժամանակ և արվեստ, կամ ունակություն: Գասավանդման համար այստեղ սահմանված 22 դասից $7\frac{1}{3}$ -ը թողնենք վայելչագրությանը, մեզ մնում է էլի $14\frac{2}{3}$ դաս: Թող $4\frac{2}{3}$ դասը գործադրվի թվաբանության վրա, մենք, այնուամենայնիվ, ունենք 10 դաս ավելի, 5 դասը կարդալու համար նույնիսկ շափազանց շատ է, մնացած 5 դասը միանգամայն հեշտ կարելի է գործադրել՝ 2 դասը այն ամենի բացատրության համար, ինչ աշակերտները կարդում են, իսկ 3 դասը՝ այն առարկայի համար, որի մասին այստեղ խոսվում է, այսինքն՝ ռուսաց խոսակցական լեզվի և երեխայի մտավոր ընդունակությունների զարգացման համար՝ հասկանալու ռուսերենը, խոսելու և դատելու նրանով: Այսպես կբաժանեի ես, համենայն դեպս, ուսման ժամերը:

1. Ստորին դասարանների համար ուսուցիչներ ընդունել այնպիսի մարդկանց, որոնք ոչ միայն բարեխիղճ են, կրթված, այլև մանկավարժության մեջ փորձված են, գիտեն տեղական լեզուները, իսկ այդպիսի մարդիկ չի կարելի գտնել, եթե չունենանք Անդրկովկասի գլխավոր քաղաք Թիֆլիսի գիմնազիային կից կամ առանձին, այսպես կոչված ռուսցչական սեմինարիա: Որովհետև փորձով ապացուցված է, որ հաճախ նաև շատ գիտուն պրոֆեսորը պիտանի չէ, որպես լավ ուսուցիչ: Այդպիսի ուսումնական հաստատության արժանիքներն ու անհրաժեշտությունը ժողովրդի համար՝ գիտակցել են ամենալուսավոր ազգերը:

2. Անդր<կովկասյան> երկրի բոլոր ուսումնական հաստատությունների 1-ին և 2-րդ դասարաններում ռուսաց լեզուն ավանդել գործնականորեն և ոչ թե քերականությամբ, ինչպես այժմ արվում է 2-րդ դասարանում: Թեև այդ դասարաններում ռուսաց լեզվի ավանդման այդպիսի մեթոդ այժմ էլ առաջադրված է իշխանության կողմից, բայց դասատուներն այն չգիտենալով գործնականում, բնավ ի վիճակի չեն, նույնիսկ լավ տեսուչների դեկավարությամբ, իրագործել այդ մեթոդը:

3. Աշխարհագրությունը և թվաբանությունը 2-րդ դասարանում սահմանափակել ամենաանհրաժեշտ և ամեն մարդու համար պիտանի նախնական գաղափարներով միայն: Առաջինից իմանալ իր հայրենիքը՝ մանրամասն, ցամաքի ու ջրի գլխավոր բաժանումը, ամեն մի աշխարհամասի գլխավոր քաղաքական բուժանումները և նրանց ազգաբնակչությունը, դավանանքը, արդյունադրությունը, բնական և արհեստական արտադրությունը, — այս բոլորը ավելի օգտակար է յուրաքանչյուր մարդու համար, քան ծովածոցեր, նկղուցներ, հրվանդաններ և նման անուններ գիտենալը:

Թվաբանությունից միանգամայն բավական է վերջացնել այստեղ կոտորակները, իսկ ուսերենի քերականությունը և մյուս առարկաները մանրամասն անցնում են Յ-րդ դասարանում:

4. Այդ նույն տեղը թույլատրել միայն ազնվականների, խաների, բեկերի, շինովնիկների և այլն քաղաքացիների երեխաներին, որոնք ի վիճակի են ու կցանկանան իրենց երեխաներին լրիվ կրթություն տալ և նույնիսկ մտադիր են, դավ<առական> ուսումնարանների դասընթացն ավարտելուց հետո, ուղարկել բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները:

5. Քաղաքներում, ինչպես՝ Երևանը, Նախ<իջևանը>, Գան<ձակը>, Նուխի և այլն, որտեղ քիչ են ազնվականներն ու շինովնիկները և որտեղ բնակիչների զխավոր զբաղմունքը կազմում են այդեզործությունը, երկրագործությունը և առևտուրը, ուսումնարաններին կցել, առաջին պահ, մեկական լավ դյուղատնտես, որը ոչ միայն իմանա լավագույն ձևով օգտագործել հողն ու նրա արգասիքները, այլև կարողանա հասկանալ զանազան և հասարակ տնտեսության մեջ անհրաժեշտ երկրագործական գործիքները, որոնց մասին ոչինչ չգիտեն ամբողջ Անդր<կովկասյան> երկրամասում: Գպրոցականները, մանավանդ քաղաքացիների երեխաները, դասերից ազատ ժամերին, առավոտյան 11-ից մինչև 1-ը, ճաշից հետո 5—7-ը և այլ տնական օրերին, որոնք այնքան շատ են տարվա մեջ, ի բաց առյալ հարյուրավոր կարևորները, և ամառային արձակուրդների ընթացքում կարող են շատ հեշտ և մեծ օգտակարությամբ վարժվել այդ այնքան հանրօգուտ զբաղմունքներին և ուսումնարանից դուրս գալով, հաստատ կունենան մի կտոր պատրաստի հաց, այլևս շխոսելով այն օգուտի մասին, որ նրանք կարող են բերել և՛ երկրամասին, և՛ պետությանը²:

Ուսումնարանները, առավելապես ժողովրդականները, ամենատարրական հանրօգուտ գիտելիքները ժողովրդի մեջ տարածելու հետ մեկտեղ, անպայմանորեն պետք է հոգան ժողովրդի բարօրության և պետության օգուտի մասին: Թե ո՞րչափ են մեր անդրկովկասյան ուսումնարանները կատարում հասարակական այդ կարևոր նպատակը, այստեղ չէ, որ պետք է մանրամասն բացատրել, բայց և այնպես ամեն մի մարդու պարտքն է՝ ջանք թափել վերացնելու այն բոլոր և ամեն տեսակի թերություններն ու խոչընդոտները, որոնք կարող են կանգնեցնել ուսման ընթացքն այդ ուսում-

1 [ամեն մի մարդու համար անհրաժեշտ]

2 Գրամական տույժ սահմանել այն ծնողների համար, որոնք, առանց որևէ պատճառի, ժամանակից շուտ իրենց երեխաներին հանում են դպրոցից, այդ մասին ոչինչ չհայտնելով ու ռբի:

նարաններում և իրենց հետևանքներով ավելի վնաս, քան օգուտ բերել երկրին¹։

Մեր ուսումնական հաստատությունների առաջին և ամենազլխավոր թերությունն այն է, որ այս երկրամասում ապրող ժողովուրդների այնքան բազմացեղության պատճառով, աշակերտք, հենց որ ուսումնարան է ընդունվում, որևէ գաղափար չունենալով ոչ մի լեզվից, միանգամից դեմ է առնում մինչ այդ իրեն բոլորովին անծանոթ լեզուների ու առարկաների կույտի, այդ պատճառով այն սմենը, ինչ նա մի շարք տարիների ընթացքում, հաճախ նույնիսկ մինչև դասընթացն ավարտելը և ավարտելուց հետո, լսել ու սովորել է բերանացի, այսպես ասած, ճիպտաի ուժով, իսկ մտքի և հոգու սնունդ նա շատ սակաւ կամ երբեք չի ունեցել։ Այդպիսի ուսումը, հայտնի բան է, թե ի՞նչ ազդեցություն կարող է ունենալ մարդկային ամբողջ կենցաղի վրա։ Բայց դրա ամենազլխավոր պատճառը դասատուների, մանավանդ ստորին դասարանների դասատուների անփորձ լինելն է, տեղացիների մտավոր զարգացման հիմք ծառայող ուսուց լեզուն չիմանալն է, ծնողների անհոգությունն է և շատ քաղաքներում տեղական իշխանության բոլորովին անուշադիր վերաբերմունքն է այդ հարցում։ Թեպետ տեղացին, շնայած այդ ամենին, կարող էր մինչև այժմ, թողնելով ուսումնարանը և ծառայության մտնելով, հետագայում ձեռք բերել մինչ այդ իրեն պակասող տեղեկությունները, ծանոթանալ գործերին և վարժվել ուսերեսին։ Բայց այդ վիճակին ավելի նպաստել է և երկրամասի նորությունը և, որ դրանից ավելին է, լավ շինուլնիկների պակասը. այս բոլորից հետո կարելի է արդյոք այժմ էլ սպասել նրա համար այդ պատահական, այսպես ասած, բարիքին, թողնելով ուսումնարանները այն նույն վիճակում, որի մեջ գտնվել են մինչև այժմ։ Բնավ ո՛չ։ Ամենօրյա փորձը ինքն է ապացուցում, որ մեր ուսումնական հաստատություններում, մանավանդ գավառական ուսումնարաններում, դասավանդման ներկա եղանակը վաղուց արդեն չի համապատասխանում երկրամասի պահանջներին։ Որովհետև արհեստավորը կամ նույնիսկ այն քաղաքացին, որն իր երեխաներին դպրոցում հաճախ թողել է տասը և ավելի տարի այն միակ հուսով, որ ավարտելուց հետո կսա ծառայության, ազատ տեղ չլինելու կամ ծագումով դրա համար որևէ նախապատվություն չունենալու դեպքում ո՞րտեղից մի կտոր հաց ճարի նրանց համար։ Դասընթացն ավարտելուց

¹ [Հպատակորեն ու մարդկայնորեն բացահայտել այն բոլոր թերությունները մեր ուսումնարաններում, որոնք այժմ, իսկ հետագայում ավելի ևս, պետք է ի վնաս, քան օգուտ ծառայեն երկրին]։

ի՞նչ վիճակ կարող է սպասել դասարանում երկար տարիներ նստած և հոր դբաղմունքին խորթացած պատանուն, եթե ոչ ամենախղճուկ, ամենաթշվառ, մի խոսքով՝ քափառաշրջիկ կյանք:

Մեր ուսումնարանները, այդ միանգամայն բնական պատճառներով, անհրաժեշտաբար պետք է ենթարկվեն հատուկ վերակազմության, այնպիսի վերակազմության, որը առավել չափով համապատասխանի և՛ երկրամասի պահանջներին, և՛ ժողովրդի վիճակին, և՛ ինչ նրանց պտուղները մի ժամանակ պետք է ծառայեն նրանց օգտին: Դրա համար, ինձ թվում է, հարկավոր է անուշադիր շթողնել հետևյալ պայմանները.

6. Նստորեն պարտավորեցնել տեղական քաղաքացիական իշխանությանը, մանավանդ Անդրկովկասի գլխավոր քաղաքից հեռու գտնվող քաղաքներում, արթուն հսկողություն ունենալ ինչպես ուսումնարանի, այնպես էլ հասարակության վրա, առավելապես մահճակալական հասարակության վրա, որը մինչև այսօր էլ խուսափողական դիրք է բռնում իշխանության այդ փրկարար միջոցների նկատմամբ, որպեսզի նա՝ հասարակությունը, որևէ պատրվակով չդադարի յուր երեխաներին ուսումնարան տալ, համենայն դեպս, 8 տարեկան հասակից և ոչ թե 15, հաճախ նույնիսկ 20 տարեկանից, որպիսի տարիքի պատանիներից դուրս կգան անզգամներ և ոչ թե աշակերտներ, ասիացիների մոտ տեղ <ական> իշխանության և ընդհանրապես բարձր քաղաքացիական դասի այդպիսի ուշադրությունը, նույնիսկ ուսումնական հաստատության վրա մի հայացք նետելը՝ ավելի ազդեցիկ է, քան ամենախելոք մարդկանց բոլոր խրատներն ու խորհուրդները: Ես առավել ևս անհրաժեշտ եմ համարում այդ նկատել, քանի որ հասարակության մեջ իշխողներից շատերի կողմից այդքան կարևոր լսողիքը արհամարհանքի արժանանալու հետևանքով, շատ տեղերում ուսումնարանը ժողովրդի աչքում ընկնում է ամենախայտառակ դրության մեջ, ինչպես ես այդ գիտեմ փորձից:

7. Ըստ հնարավորության կրճատել ռուսաց լեզուն չգիտցող կրոնու- <ույցների> ու տեղական լեզուների ուսուցիչների թիվը և դրանց փոխարինել ինչպես ռուսաց լեզուն, այնպես էլ իրենց առարկաներն արդեն գիտցող դասատուներով — ներկա ուսուցիչները վճռականապես ոչ մի օգուտ չեն բերում ուսումնարանին:

8. Վերջապես՝ ես համարյա ավելորդ եմ համարում նույնիսկ հիշատակել, բայց, այնուամենայնիվ, խնդրի կարևորությունը պահանջում է հարևանցիորեն նկատել հետևյալը.

ա. Այն ձեռնարկները, որոնցով մեզանում անցնում են գիտելիքները, բնավ չեն համապատասխանում ոչ երկրի հանգամանքներին և ոչ էլ պա-

հանջներին, և այն մարդիկ, որոնք կարող են զբաղվել այդպիսի կարևոր առարկայով, այսինքն՝ եթե ոչ ավելի լավ, բայց համեմատյալ դեպս շատ ավելի հեշտ և տեղացիներին հարմար գրքեր կազմելու գործով, մնում են առանց որևէ աջակցության ու խրախուսանքի:

բ. Գույվառական ուսումնարաններում պ. պ. տեսուչները հավասարեցված լինելով մյուս ուսուցիչներին, ուսումնարանը բարվոք վիճակում դնելու նրանց ամենաբարեխիղճ ջանքերի դեպքում անգամ, ոչ մի կշիռ չունենալով նրանց հանդեպ, այնուամենայնիվ, ոչինչ չեն կարողանում անել հագուստ ուսումնարանի նրանց նկատողություններն ու խոսքերը միայն գծառնություններ և անախորժություններ են առաջ բերում իրենց պաշտոնակիցների շրջանում, այդ պատճառով նրանք հարկադրված են միայն լռությամբ ամոքել իրենց և ուսումնարանի դառն վիճակը:

Բոլոր մահմեդական մասնավոր ուսումնարանները ղնել ուսումնարանների վերատեսչի վերահսկողության ներքո և այդ ուսումնարաններում ևս նշանակել ոուսաց լեզվի առանձին դասատու:

ՆԿԱՏՈՒՄՆ ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՍԱՌՈՒԹԵԱՆ

1. Յետ ցուցանելոյ համբակին զինն նշանագիծս թուաբանութեան՝ որք են 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. պա՛րտ է յո՛ւշ առնել նմա՛ թէ յառքիկ նշանագիծք ի լինելն անհատ, ունին զմիմիայն նշանակութիւն, կոչին միաւոր. և եթէ երկու ի սոցանէ ի միասին գրեսցին, յայն ժամ կոչին տասնաւոր, այսինքն ի 10 է սկսեալ մինչև 99. եթէ իցեն երեք թիւք ի միասին կոչին հարիւրաւոր, եթէ շորս հազարաւոր. այսինքն ի 100 էն սկսեալ մինչև 9100. եթէ հինգ տասն հազարաւոր. եթէ վեց հարիւր հազարաւոր. եթէ եօթն, միլիոնաւոր. եթէ ութն, տասն միլիոնաւոր. եթէ ինն հարիւր միլիոնաւոր. և առ ի դիրեաւ գտանել զբազում թուանշանս եղեալս ի միասին, այարտ է բաժանել յերիս. առաջին երեքն է միլիոնաւոր. երկրորդ երեքն՝ հարիւր հազարաւոր. երրորդն՝ հարիւրաւոր, որոյ բազմացուցումն սկսանի յաջոյ յահեակն, և նուազումն յահէկէ յաջն. և թուանշանդ Նօլ ինքնին է ոչինչ, ի դնելն ի ներքոյ այլ թուանշանաց մի անգամ բազմացուցանէ զտասնանորն. երկու անգամ զհարիւրաւորն. երեք անգամ՝ զհազարաւորն. վեց անգամ՝ զհարիւր հազարաւորն. ինն անգամ՝ զհարիւր միլիոնաւորն եւ այլն: Ի ցուցանել զայսոսիկ ի կարգի, պա՛րտ է սկիզբն առնել կամ ինքնին գրել, կամ համբակին գրել տալ՝ առ ի տպաւորել նմա զառաջին շարիդ այսր փորձառութեան:

2. Թուումն. Առ ի դիրեալ ցուցանել համբակին ղթուումն, պա՛րտ է գրել տալ նմա զզանաւորան թիւս ի միասին և ապա թուել, ապա հարցանել որ թիւ լիցէ մեծ, որ՝ փոքր, ո՞ր՝ հարիւրաւոր, ո՞ր՝ տասնաւոր, որ՝ հազարաւոր, ապա հարցանել զորքանութիւն գումարին, Ի դասաւորել զթիւս պա՛րտ է միշտ զայս կարգ պահպանել, զի ի թուելն՝ միաւոր թիւն ի ներքոյ միաւորի դնել, տասնաւորն ի ներքոյ տասնաւորի, հարիւրաւորն ի ներքոյ հարիւրաւորի, հազարաւորն ի ներքոյ հազարաւորի և այլն, Առ ի դիրեալ գիտել զհարազատութիւն գումարին, պարտ է ղիրաքանչիւր թուեալ գումարս մի զկնի միոյ անփոփոխ դասաւորել, այնպէս, զի միշտ մինն քան զմիւսն բարձր դիցի, ապա ղթուեալ գումարն կրկին թուել, զոր օրինակ

կամ այսպէս

1799	9300	12	137523
4533	8875	14	43783
8700	7935	16	3874
7977	324	18	360
<hr/>	<hr/>	10	72
19	17	12	23
19	12	14	
18	23	16	15
20	24		32
<hr/>	<hr/>	113	23
22009	26437		13
			17
			<hr/>
			185635

ԱՄԵՐԻԿՈՒ ԼԻՍ ՔՅԻԸ

Փորթուգալացիք կամենում են՝ Աֆրիկու հարավային ծայրի մոտով մեկ ճանապարհ գտնին ծովով, որ գնան Հնդստան:

Ամերիկու կամ նոր աշխարհի անունը՝ կարծեմ՝ որ շատ մարդի անկաջ ըլի հասել, շատ մարդ էլ քիչ, շատ իմացած ըլի, թե նրա լիս քցողն ո՞վ էր, ի՞նչպես գտաւ, ի՞նչքան խազինա Եվրոպացիք էնտեղից դուս բերին, ի՞նչպես Ամերիկա շուտով շինացաւ, մարդիք բազմացան, վաճառականությունն ու լուսավորությունը ծաղկեցաւ, ու էս օր ամերիկացիք լուսավորու-

թյունով մեկ ազգից էլ ա սլակաս չեն ու շատիցն ալիլի: Էն տեղ, ինչ տեղ որ գազաններ, վայրենի ազգեր էին կենում, իրար միտ ուտում, ի՞նչպես են էս օր հիանալի քաղաքներ, տերությունք ծաղկել առաջացել: Էն տեղ, ինչ տեղ որ մեկ ձի, մեկ կով, մեկ ոչխար, մեկ շուն չկար, էս օր է՛նքան են շատացել, որ մեկ ասեղ՝ որ տաս, երկու ձի կառնես, մեկ նալի փոխ՝ վեց ձի, մեկ մանեթով քսան ձի: Բազի վախտ ճրագվի ու կաշու համար վաթսուն, ութսուն հաղար տավար՝ բիրադի են կոտորում, միսը դեն քցում: Մեկ քանի կոտոր բամբակի ճոթ որ տաս, էնպես ֆորսկանք կան, որ մեկ քանի շաբթումը՝ հազարավոր եզն ու կով քեզ համար չվանով կբռնեն, կբերեն: Էնպես մարդ կա, որ հարյուր, հինգ հարյուր, հազար հատ եզն ու կով ունի: Մեշեք, սար ու ձոր հո՛ լիքն են, էնպես շուտով առատացել, շատացել են: Էնքան ոսկին ու ջավահիրը թողանք, տարին մենակ վաթսուն, մինչև հարյուր հազար միլիոնի հենց շո՛ղաղ է դուս գալիս միջիցը, դայֆի, շաքարի, ռոմի, մյուս ապրանքի հասաբը չեմ ասում: Թամբաքուն ու կարտոֆիլ՝ սկիզբը էստեղ գտան ու ուրիշ աշխարհներ տարան: Հաղարավոր եվրոպացիք՝ որ իրանց աշխարումը հաց չէին ճարում, որ ուտեն, էս տեղ էկան, հարստացան, շենացան ու էս օր է՛ն կարգադրությունքը, էն տերությունքը կան, որ Եվրոպիա էլ չկա: Բայց ա՛խ՝ էն էլ չի՛ պետք է մոռանանք, որ ո՛չինչ աշխարք էն սև օրը, էն տարաբախտությունն ու թշվառությունը չի՛ տեսել մարդի ձեռից, ինչպես Ամերիկա եվրոպացոց ձեռիցը: Միլիոնավոր ազգեր, որ առաջ էն տեղ կենում, իրանց կյանքը հանգիստ վայելում էին, էս օր փշացել, հող են դարձել: Էնպես եմ կարծում ուրեմն, որ էսպես բաները՝ մարդ պարապ ժամանակին ուրախությունով լսի ու կարգա: էստուր համար լավ կըլի, որ գլխիցն սկսենք: Ով քնի, գլխին ջուր ածենք:

Վեց հազար տարուց ավելի էր անց կացել, որ աշխարքս ստեղծվել, ազգեր շատացել, թագավորությունք՝ որը կործանվել, ոչնչացել, որը նորեն ծաղկել, զորացել, էնքան իմաստուն, խելոք մարդ էկել, գնացել էին, բայց Ամերիկու անունը ո՛չ մեկի անկաջն էր ընկել, ո՛չ մեկի միտքը: Հին ազգերը՝ ինչպես եգիպտացիք, փյունիկեցիք, հույնք ու հովմայեցիք՝ շատ էլ գլխըներին զոռ տվին, շատ էլ միտք արին, որ իմանան՝ թե մեր երկրի վերջը ի՞նչ տեղ ա, ի՞նչ ձև ունի, էնքան միայն կարացին դուս բերիլ, որ մեր երկիրը մեկ մեծ տարածություն է, չորս կողմը ջրով պատած, որ ո՛չ տուտ ունի, ո՛չ տակ: էստով բավականացան մարդիք ու էլ ավելի միտք շարին, թե ուրիշ աշխարք էլ կա: Նավաշինությունը դեռ էնպես չէր ծաղկել, աստղաբաշխությունը դեռ էնպես չէ՛ր հայտնի, որ մարդիք էս խավար մոլորությունիցը դուս գալին: Բայց Ամենաբարի Արարիչը մարդիս՝ է՛ն հոգին չէր տվել, որ քնած մնա, ժամանակը դեռ չէր էկել, որ մարդ իր մտքի հրաշ-

քը ցույց տա ու իմանա, թե ո՞րքան հնար, ո՞րքան զորութիւն կա իր միջումը:

Փոքրուզալ<աց>ոց էր մնացել, որ մեկ փոքր ազգ են Եվրոպիա, որ էս մութը փարդեն պատռեն ու աշխարքին մեկ նոր լույս տան:

Հոռովմայեցոց տերութիւնը, որ 476 թվին Քրիստոսիցը եղը կործանվեց, Գերմանիոցը զանազան ազգեր դուս էկան ու Հոռովմայեցոց ձեռի էլած աշխարհները բաժանեցին ու նոր նոր թագավորութիւնը հաստատեցին: Էս թագավորութիւնաց մեկն էլ Գոթացոցն էր, որ առաջ Հոռովմայեցիին, անցկացան Ֆրանցիա ու հետո էկան՝ Սպանիա ու Փորթուգալի տիրեցին ու իրանց տերութիւն շինեցին: 711 թվին սկսեցին արաբացիք զարանալ, ու Ասիո ու Աֆրիկու շատ փայլ առնելուցը եղը՝ դիտցին հասան մինչև Ֆրանցիա: Բայց Մահմեդի թուրը էստեղ կոտորվեց, Կարլ Մարտեղ անուն ֆրանկաց թագավորի մեկը նրանց ջարդեց ու արաբացիք էլ եղ դառան, ու Սպանիա ու Փորթուգալ իրանց ձեռի տակին պահեցին, քաղաքներ շինեցին, ու էնպէս լուսավորութիւն քցեցին էն տեղ՝ որ եվրոպացիքը նրանցից սկսեցին քիչ քիչ ուսումն առնիլ, լուսավորվիլ: Առ հասարակ Եվրոպիո լուսավորութիւն աղոյուրը Ասիա է:

Էս ժամանակին Գոթացիք՝ էլ չկարացին դիմանալ, փախան, Սպանիո հյուսիսային սարերը մտան, որ իրանց գլուխը պահեն: Քիչ քիչ նրանք շունչ առան էստեղ, էլի սիրտ սլտի տվին ու էն մեկ բուռը սարն սար ընկած մարդիքը՝ որ իրանց աշխարքի սերը գեռ չէին մոռացել, հավաքվեցին ու իրանց թշնամի արաբացոց իշխանութիւնը քիչ քիչ ոչնչացրին, նրանց հետ ածեցին ու 1035 թվին՝ երկու նոր՝ Գոթացոց թագավորութիւն հաստատեցին, մեկի անունը Արագոնիա, մյուսինը՝ Գաստիլիա: Փոքրուզալ՝ էս ժամանակին Քաստիլիո մեկ նահանգն (սանչախն) էր, որ 1100 թվին էլի քիչ քիչ գորացավ, նոր աշխարհներ առավ ու իր համար ինքնիշխան թագավորութիւն դառավ: Երբ որ սրանք մեկ ոտները հաստատեցին ու իրանց հավատի թըշնամի արաբացոցը դուս արին իրանց աշխարքիցը, էլ չդիմացան, ուզեցան որ Աֆրիկա՝ էլ նրանց հսիցը վեր գան, նրանց ոչնչացնեն: Սրանց կոխվը անդադար պատահում էր ու վերջապէս Հովհաննես թագավորը 1411-իցը մինչև 1433 էնքան արեց, որ Միջերկրական ծովն անցկացավ ու էկավ Աֆրիկա, Գիրբալդար ասած նեղուցի էն կողմը՝ Գենուա ասած նավահանգիստը առավ ու է՛ս էլավ պատճառը, որ սկսեցին նոր նոր աշխարհներ լիս քցիլ:

Էս թագավորի երրորդ որդին՝ անունը Հենրիխ՝ հոր օրինակին հետեւելով, իր թագավորական գործը որ պրծնում էր, սկսում էր գիտութիւնաց հետ պարապիլ, մանաւանդ աշխարհագրութիւն ու աստղաբաշխութիւն հետ: Էս

սերը նրա սրտումն էնպես էր վառվել, որ վերջ ամենայնի իր թախտը ընդաց ու էկում Այգարով ասած գավառը, որ ծովիցը մոտ ա, ու սկսեց Լագոս քաշաքումը կենալ, որ Աֆրիկուցը մոտիկ ըլի ու վախտ վախտ կարողանա իմանալ, թե ծովի էն կողմը ինչ ազգեր են բնակում: Նրա ազնիվ միտքն էն չէր, որ իր համար խաղենա ու հարստութիւն ճարի, չէ: Էն ժամանակը բոլոր Եվրոպացիք միտք էին անում, որ ծովով մեկ Հնամայրո՞՞ք բանան Զեղստան դեալու համար, աւ էլ է՛ն էր մտածում, թե Աֆրիկու չորս կողմը պտտելով՝ բալքի թե էս ճամփեն գտնի, որ հարավային-արեւելյան Ասիա հասնի: Ծատ մարդիք էնպես էին կարծում, թե Աֆրիկա ո՛չ տուտ ունի, ո՛չ տակ. բայց էս կարծիք էր միայն ու կարծյաց հավատալ ու բանը մաքով չփորձիլ, կնշանակի իր ձեռով իր աչքը կաշնիլ: Գնացող չէ՛ր էլել, էկող չէր էլել: Հին ժամանակից էդպես մեկ պատավի մասալ ա մնացել, թե Աֆրիկա պատիլ չի՛ կարելի ու շտոն էլ տազ էր անում, բերանը սրբում: Որն ասում էր, թե հենց մի քիչ առաջ գնա մարդ, գլխին կրակ կթափի, կերի, ոչն առում էր՝ վիշաբ ու տասը դիւանի գազաններ՝ մարդի սաղ սաղ կուլ են տալիս, որը՝ թե դժոխքը բերանը բաց, հազար վերստ տեղից նավերը քաշում, փորն է ածում, որն էլ՝ թե ջամաղն էնպես ա բռնած, որ ղուշն իր թևովը չի կարող վրովը թռչիլ: Էսպես դեռ չգնացած, շտեսած, ամեն մեկը իր տանը նստած՝ մեկ երազ էր տեսնում: Ի՞նչ աթես՝ որ մարդիս շոր գողրիցը դուս չի գա, բայց վա՛յ նրան՝ որ էսպես ափուռ չփուռ խոսքերին կհավատա ու իր Աստծո տված խելքը ջուր կանի, հետը կխմի: Մեկ էսպես բան էլ՝ մեր երկրումն անց կացավ ու մինչև էս օր էլ շատ մարդ գլխապատառ, դովթալաբ շանա է տալիս, թի չէ՛ կարելի, ցուրտն ու ձիւնը մարդի կուտեն: Բայց ո՛չ ցուրտը սրջ ա, ո՛չ ձիւնը վիշապ՝ առաջ փորձի՛ր, խանիխարաբ, հետո նստի՛ր տանդ պարապ:

Էսպես մասալեքը շելով, մեկն էլ ա սիրտ չէ՛ր անում, որ մեկ փորձի: Ղորդ ա, 1300 թվին կողմնա/ցույցն (կոմպաս) էլ գտել էին, որ միշտ հարավ ու հյուսիս է ցույց տալիս, ու ծովի վրա շատ հարկավոր է: Ղորդ ա, բազի վախտ Աֆրիկու դրաղներին մի քիչ քսվել էին նավավարքը, ամա էլի սիրտ չէին արել, որ դուս դնան արծակ ծովի երեսը, ու ամեն մարդ գլուխը քորելով՝ էլի եղ տուն էր վազել:

Նայեալիս՝ էս վեհանձն թագավորի որդին՝ ինչ վաճառական, ինչ նավչի՛ գալիս էր, խաբար էր հարցնում, թե Աֆրիկու արեւմտյան զրաղն ինչպես էր: Էսպես խաբարները որ իմացա՞վ, մտքումը հաստատեց, որ գնալ կարելի է ու սկսեց իր խարջովը նավեր սարքիլ ու ճամփա քցիլ: Բայց առաջի նավավարները էն մասալեքը մտածելով, վախեցան, սիրտ շարին ծովի երեսը դուս դնան, ու մեկ բան շարած, էլի եղ դառան: Վերջապես երկու քաջ տղա-

մարդ խոսք տվին թագավորին, որ ընշանք մեկ բան չգտնին, եղ չդառնան: Սրանց մեկի անունը Գոնցալեց Գարբա էր, մյուսինը՝ Տրիստան Վալց: Աստված տվեց՝ որ նրանց բախար էնպես բանեյ, որ քամին ու ֆրթնեն նրանց տարան ու 1418 թվին Փորտո Սանտո ասած կղզին գտան: Հեյնրիխ մարդիք ուղարկեց, որ էն տեղ կենան, ցանք անեն, բնակություն քցին, խաղող ու զանազան ծառ տնկեն, զանազան անասուն հետները տանին, որ շուտով էնպես տաք երկրումը շատաջան: Մեկ հատ հղի սպիտակ նապաստակ, որ տարել էին, մեկ քանի տարումը էնպես շատացավ, որ վախեցան, թե բոլոր կղզու բույսերը կուտեն, կոշնջացնեն:

Փորտո Սանտոյիցը բազի պարզ օր տեսնում էին, որ հորիզոնումը (երկնքի զրաղին) մեկ տեղ նուրբ ամպեր են կիտված, ու Գոնցալեց մտքում դրեց, որ էն տեղ գնա: Էս գնալովը 1420 թվին Մադեյրա կղզին գտավ, ու միշտումը էնպես մեկ թանձր մեշա կար, որ մարդի ոտ դեռ չէր մտել, ու հարյուր քառասուն վերստ երկենություն ուներ, երեսուն վերստ լենություն: Մեշեն կրակ տվին ու նրա կրակը՝ էնպես են ասում՝ որ յոթը տարի քաշել ա: Հեյնրիխ հրամայեց, որ էստեղ էլ մարդիք գնան, կենան, սերմորենք տանին ցանեն, խաղող ու շաքարի դամիշ տնկեն, որ շատ լավ բճամ էկան, լունքի գետինը մոխրի հետ խառնվել էր ու տեղն էլ էնպես լավ հավա ուներ: Էս օր էլ՝ էստեղանց շաքարը շատ պատվական ա, ու Մադեյրի գինին ո՞ւմ չէ հայտնի, որ Թիֆլիզ էլ են բերում ծախում, ու տարենը երեսուն հազար բոչկա դուս ա գալիս:

Էս կղզիքը գտնելով՝ Հեյնրիխ շատ սիրտ առավ, թե նավավարները դեռ վախում էին: Նրանք էկան քիչ քիչ ու Կանարիտ կղզիքը գտան՝ որ հին ազգերին էլ էր հայտնի ու նրանց բախտավոր կղզիք էին ասում, լունքի ծովի զրաղիցը հեռու չէին: Նրանցից շատը հրաբուլի են, այսինքն էնպես սարեր ունին, որ միշտ բոց ու կրակ են վեր ածում: մանավանդ Տեներիֆսա, որ իր Պիկ ասած սարիցը միշտ կրակ է քցում, ու ծուխ հանում: Էսպես բաները դճա շատ աճ քցեցին տեսնողների սիրտը ու էնպես էին կարծում՝ որ էն կրակն սկսել ա, որ մարդի էրում փոթոթում էր: Էլի սրան մտիկ շարին ու սկսեցին դճա առաջ գնալ ծովի երեսին ու 1432 թվին Ացոբու կղզիքը գտան, որ Ամերիկու ու Փորթուգալի միջին՝ հազար չորս հարյուր վերստ Փորթուգալիցը հեռու է: Էս կղզյաց միջին ամենևին մարդ չկար: 1449 թվին Ցլանդացիք էկան էս տեղ շեն քցեցին, ու էս օր էլ էնքան հաց ու գինի ունին, որ երբ որ Սպանիո կամ Փորթուգալի նավերը Ամերիկա են գնում, էս տեղ են ուտելիք, խմելիք հետները վերցնում:

Բայց էլի դեռ Կանարիո կղզյաց դենը չէին անց կացել: էնտեղ մեկ

սարի քիթ կար, որ արևմտյան կողմն էր ձգվել ու էնպես էին կարծում թե աշխարքի վերջն էս պետք է ըլի, ու սրա անունը Նոն սարաքիթ էին ասում, այսինքն ո՛չինչ: Մոզն էստեղ էնպես ա պատվում, զայնամիշ ըլում, որ էն շատ քաջ նավավարն էլ կվախենար: Գիլիանեց անուն մեկ սրտոտ նավապետ՝ շատ անգամ ուղեցավ՝ որ անց կենա, չկտրաց: Բայց վերջապես էն փոքր սիրտը շուներ, որ էս դրադիցը հեռանա, էս բաց թողեց ու արձակ ծովի մեջն ընկավ: 1433 թվին էս Նոն ասած սարաքիթն անց կացալ, անունը փոխեց՝ Բոյադուր դրեց՝ որ սպանիերեն կնշանակի անց կացած սուրաֆիր: Հենրիխ, որ լսեց էս խաբարը, էլ խելքն իրանը չէր, էնքան ուրախ էր ու շատ մարդի աչքը մնաց սառած: Բայց գտած երկրները բոլոր շու էին ու անմարդաբնակ: Զրի շան մորթուցն ավելի ո՛չինչ չկար:

Ուր որ էս քրիստոնյա նավավարները մահմեդական էին ուստ բերում, հենց իմանում էին՝ քրիստոնէից թշնամիք են, թալանում, սպանում, էրում ու շատին էլ եսիր էին անում: Սրանից դուս էկավ որ վերջ ժամանակի, սկսեցին եվրոպացիք աֆրիկացի ևեզեր ազգերին (այսինքն սև ազգերին) բռնիլ, ծախիլ, ինչպես անասունը, որ մարդ լսելիս, միսը հալում ա վրեն: 1442 թվին սֆիթա տեսավ Լիսարոն, Փորթուղալի մայրաքաղաքը էնպես մարդիք, երեսները սև, մաղըները խուճուճ, պողոնները՝ հաստ ու դուս պրծած, որ Ոսկեգետի մոտ՝ Աֆրիկա էին եսիր արել: էս ողորմելիքը՝ երբ որ իրանց բռնեցին, ոսլու քոզ բերին, որ իրանց գուլխն ազատեն: Հենց էս անպիտան թողը տեսան եվրոպացիք թե չէ, զժվեցին: Նրանք էլ է՛ն էին ուզում: Ամենն էլ սկսեցին նոր նոր աշխարհների ման գալ: Ոսկու հասարթը ամենի սիրտն էլ վառեց, ամենն ոտները բարձրացրին, նավ մտան, որ տուաջ գնան, Գենվա ու Վենետիկ քաղաքիցը, որ էն ժամանակ շատ զորեղ էին, էլ վաճառական շինաց, որ նավ չի սարքի, որ գնա նոր աշխարք գտնի: Ամենն էլ ուզում էին էնպես աշխար գտնիլ, որ ոսկու գետ ունենար: Բայց շունքի էսպես երկրներ չգտան, ընկան ողորմելի նեզեր ազգի վրա, ու որտեղ որ գտնում էին, հայվարի պես կամ սպանում էին, կամ առաջ անում, տանում ծախում: Մարդի սիրտ կրակ է ընկնում՝ ինչ ժամանակ լսում ա, թե էս լուսավոր եվրոպացիքը ի՞նչ են բերել էն խեղճ ազգերի գլխին, որդին հորիցը խլել, աղջիկը մորիցը, մորը՝ դավակներիցը, որ տանին իրանց փողի ծաղավը կշտացնեն: էս էլ քո լուսավոր եվրոպացին:

1450 թվին փորթուղալացիք մտան Աֆրիկա ու մինչև Սենեգալ գետը հասան: Բոլոր բնակիչքը մահմեդական էին ու կռապաշտ: Սենեգալ գետի բերնի մոտ մեկ սարաքիթ կա, անունը Կանաչ սուրաֆիր, սրա առաջին էլ տասը կղզիք կան, որ բոլորին էլ մեկ անունով՝ Կանաչ սարաքիթ կղզիք են ասում: 1456 թվին հասան էստեղ: էս կղզիքը շատ սարոտ են, բայց

լավ հավա ունին ու միջընկերումը գեղեցիկ մեշեք կան, բայց չունքի ջուր քիչ ունի, կենող չկա: Էստեղանց լավ մատուածը ծովի աղն է: Ինգլիզները՝ Գվինեա դիալիս են էս տեղանց պաշար վերցնում, հողանդացիք և փորթուգալացիք՝ Ամերիկա դիալիս:

1462 թվին Գվինեա գտան, որ Աֆրիկու արևմտյան կողմն ա: էս անգամ հավասարագծին, այսինքն էն տաք տեղին մոտեցե՛լ էին, որ ասում էին, թե մարդի էրում, փոթոթում ա: Բայց էրիլ, մերիլ չկար ու շատ ոսկի, սաղաֆ, մեղրամոմ ու ակնեղեն կային, էնպես՝ որ մյուս ասորին նավի տուտն էլ չէր պակասում: Էսքան երկրները՝ Փորտո Սանտոյիցն սկսած մինչև Գվինեա՝ որ իրեք հողար հինդ հարյուր վերստ կանի, բոլոր Հենրիխ թագավորի սրբուն ենք պարտական: Ասենք՝ թե ինքը չգնաց, ամա բոլոր ճանապարհը նրա խորհրդովն էլավ ու ի՞նչ ուրախութուն պեսք է նրա համար էլած ըլի, երբ որ տեսավ՝ թե իր կամքը էսպես հաջողեցավ, նրանով Փորթուգալ էնպես մեծացավ ու մեկ ժամանակ՝ ինչ Եվրոպիցը դուս տեղեր կային, բոլոր փորթուգալացոց ձեռին էր: էս մեծերախտ թագավորը 1463 թվին մեռավ ու ամեն սզգ նրա անունը ուրախութունով ու շնորհակալութունով կ՛հիշի:

Սա սր մեռավ, նոր աշխարհներ գտնելու սերն էլ հովացավ: Ոսկի էին ուզում, էն էլ Գվինեա կար, էլ ո՞ւմ բանն էր կտրվել, որ տաջ գնա, էս միջոցումը մեկ քանի կղզի էլ պատահմաճք գտան, ինչպես Իշլանդի կղզին, Սուրբ Թովմասի ու Անարոնի կղզին՝ բոլորը շոք գծի տակին ու Աֆրիկու արևմտյան կողմը, 1481 թվին Հովհան Բ-ը նստեց Փորթուգալ թագավոր, որ Հենրիխ թագավորի պես վառվել էր, որ էլի նոր աշխարհներ գտնի: Գվինեա շինութուն քցիլ տվեց, ու էն տեղից նավեր ղրկեց, որ դ՛հա առաջ գնան: էս նավավարքը երկու հազար տասը վերստ հավասարագծիցը՝ էլ դենը անցկացան ու ի՞նչքան ուրախացան, որ իմացան՝ թե Աֆրիկա էնպես անտուտ չի, ու քանի կենում ա, էնքան նրա հարավային կողմը բարականում, սրանում է: էս որ լսեցին, ամեն մարդ էլ հաստատ հույս դրեց, որ թե էսպես ա Աֆրիկու հարավային ծերը կարելի ա տալ, ու ծովով Հնդկաստան գնալ: 1486-ին Բարդուղոմեոս Գիաց Գերմանացին էկավ, էս հարավային ծերը հասավ, բայց չկարաց տեսիլ, չունքի ծովիցը հեռու էր: նրա ձեռքի տակի մարդիքը էլ չուղեցան, որ տաջ գնան ու զլխները փորձաքթի տակ քցեն, չունքի շատ մեծ քամի ու ֆրթնա էր ծովի վրա, որ էս օր էլ ա ըլում: Ճարը կտրվեցավ էլ եդ էկավ կիսաբոն քաղաքը, ու էս սարաքթի անունը՝ Անի ղզդի սարաքթի դրեց: Բայց Հովհան թագավորը հենց էս ուրախ խաբարն իմացավ թե չէ, մեծ ումուղով ձևն տվեց: «Չէ՛, չէ՛, բարի հուստ սարաքթի պետք է ասած: էստուց դենը Հնդկաստանու ծովի ճամփեն լիս ըն-

կալք: Ու շատ ճշմարիտ անուն գրեց թագավորը, շունքի նրա հույսը էնպես լի ու լի կատարվեցաւ:

Մեկ խելիմ ժամանակ էլ անց կացաւ, Հովհան թագավորը մեռաւ, տեղը էմանուել թագավորը նստեց, ու սրա ժամանակին էր, որ շորս նազ հարեցին, որ գնան Աֆրիկու շորս կողմովը պտտին: Էս անգամ նապերի յեծը Վասփո դե Դամա Գնեվացին էր: Ինքը խելոք, սիրաբը պինդ, անահ, աներկյուղ հոգու տեր: Հարյուր մարդից ավելի շունքի վրեժ, էն էլ սիրտըները թուլ, վախկոտ: Հենց իմանում էին, թե մահի առաջն են գնում, ու ուզում էին՝ որ սրաս պահելով, աղոթք անելով Աստծո բարկությունը դիմջացնեն: Հուլիսի 13-ին 1497-ին նազ մտան: Վասքո դե Գամա՝ շատ փիս վախոտ հասավ Աֆրիկու ծերր:

Էս որ տեսաւ, մնաց ահում, դողում, շունքի ծովն էնպես կատարել, էն ֆրթնեն էր վեր կացել, որ ամեն ըտպեի քիչ էր մնացել, որ նավերը կուլ տար, յա կտոր կտոր աներ: Դհա սարսափելի, դհա ստեղծի էր նրա մարդքերանց հուսահատությունը, որ կարծելով՝ թե նա իրանց ուզում ա սադ, սաղ կորցնի, շատ անգամ միտք արին, որ նրան ծովը քցեն, խեղդեն: Բայց Գամայի սիրտը ապառած էր, հենց իմանում էր, քամի ա փչում ակաճի տակովը ու բոլոր փորձանքը ոտի տակ տալով, սկսեց ուլ նրանց միջին խոռվարան ու բանասրկուն էր, բռնիլ, զնջ< >ով կապիլ ու ինքը նազի գլխին նստիլ: Էսպես՝ 20-ին նոյեմբերի էս վտանգավոր ծերն անց կացան: Բայց Գամա էլի սիրտ շարեց, որ արձակ ծովի մեջը գնա, Աֆրիկու արևելյան կողմովը քսվելով՝ գնաց, որ թե կարելի է Հնդստանից մեկ խաբար իմանա: Քանի որ էս դրադի մոտովն անց էր կենում, էնքան տեսնում էր, որ խալխը շատ հարուստ են ու Հնդստանու հետ գնալ գալ ունին: Մոզամբիկ ասած նավահանգստումը տեսավ, որ նավեր էլ փային կանգնած, բայց մեկումն էլ ա մեկ մեխ չկար: Տախտակները քոճու ասած՝ ծառի կլեպովն էին իրար կպցրած ու արանքները նրանով լցրած: Ելքստները (առագաստ) սլալմ ասած՝ ծառի տերեւներից էին: Բազի նազ էնպես թղթի էլ ունեի, որ վրեն երկրները քաշած էին, ու կողմնացույց էլ ունեին: Սրանից դայրու՝ չէ թե մենակ Հնդստանու ապրանք տեսան էստեղ. ինչպես ապրշում, մարգարիտ, հիւ, դարչին, միխակ. Մահմեդականք էլ կային, որ էկել էին՝ էս ապրանքը Արաբիա տանին: Այժմ հաստատ կարծեցին, որ իրանց ուզած տեղը շուտով կհասնին: Գամա հասավ մինչև Մելիդա ասած կղզին, որ հավասարագծի մոտոն ա, նրան լավ պատիվ տվին էս տեղ ու հետը լավ հմուտ նավչիք էլ դրին, որ շատ անգամ էին գնացել Հնդստան: Գամա իրեք հազար հինգ հարյուր վերստ էլ՝ օվկիանոսիցը դենը անցկացավ ու 1499 թվին, մայիսի 19-ին մտավ Կաթկաթա քաղաքի նավահանգիստը:

էսպէս անջախ մի անջախ իրանց մուրազին հասան: Քաջ մարդքերանց սիրտը տեղն ընկաւ: Էն գոված, զարմանալի Հնդստանը գտան: Բայց փորթուգալացիք շուտով տեսան, որ էսպէս երկիր չեն կարող առնիլ: Հետընները վերցրած իրեք նավերի մեկը փշացել էր ու էն տարած ուլունք մուլունքովը, բոժոժովը ու խուրդա մուրդա բաներովը, որ աչքի խաբելու գատեր էին, ոչինչ առըտուր էլ չէին կարող առնիլ: Չունքի հնդստանցիք էնպէս սուպո խալիս չէին, ինչպէս նեգերք, լավ ապրուստ, լավ նստիլ վեր կենալ ունեին, քաղաքները շեն, պայծառ, ֆաբրիկա, առըտուր, երկրագործութիւն ամեն տեղ ու նրանց թագաւորը շատ հիանալի փառքի միջոմ: Ալժիրացի մեկ վաճառական դտան էս տեղ, շատ ուրախացան, որ եվրոպացի տեսան, որ ամենէին չէին մտածիլ: Գամա էս վաճառականի ձեռուլը Կալկաթայի թագաւորին, որ Գամորին էին կանչում, մոտ գնաց ու շատ հաստատ հույս ուներ, որ սրանց ու Փորթուգալացոց մեջը մեկ կապակցութիւն կբցեն, որ էստուց դենը առըտուրը բացվի, բայց էն տեղի էլող մահմեդականքը, որ վախեցան, թե էս իրանց առըտուրին վնաս կբերի, նախանձու էս միաբանութիւնը քանդեցին ու թագաւորի սիրտը ահ քցեցին, թե սրանք էկել են, որ իրանց երկիրն առնեն, էնպէս, որ Գամա շատ ուրախ էր, որ գլուխը պրծացրեց ու իր նավերուն էնտեղից փախաւ: Շուտով էկաւ Մելինդա, Աֆրիկու ծերովը տվեց ու էկաւ էլ եղ եվրոպա: Սեպտեմբերի 14-ին 1499-ին մտաւ Տայնո գետը, որ Լիսաբոնի միջովն է անց կենում: Սրանից առաջ՝ քանի նավը գտնվել ա, մեկն էլ ա էսպէս ծանր, դժար ճամփա չի քաշել ծովով:

ԱՄԵՐԻԿԱԻ ԳՏԵՎԻԸ ԿՈՒՈՒՄՐՈՍԻ ԶԵՌՈՎԸ

Դևո Հնդստանու՝ ծովի ճամփեն փորթոգալացիք չէին գտել, որ յոթնասուտն տարի քաշեց, որ մեկ փորձոված, սրտոտ մարդի սրտումը էն միտքը ծագեցաւ, որ Հնդստան գնալու համար՝ դհա կարճ, դհա ուղիղ ճամփա պետք է ըլի ծովով: Ասենք՝ թե էս ճամփեն կարճ չէր, բայց սրա օգուտն է՛ն էլաւ, որ նոր նոր աշխարհներ լիս քցեցին:

Էս անվանի, էս անմահ մարդը՝ Խրիստոֆ Կոլումբոսն էր: Նա իր ծնունդը Գենովա քաղաքումն էր առել, որ Իտալիա է, բայց Փորթուգալ՝ Պերեստերլո նավապետի աղջկա հետ պսակվել, որ էն արևմտյան Աֆրիկու ղրաղին ծովով ման գալիս՝ շատ էր գտնվել ու շատ բաներ իմացել: Կոլումբոս երեխա ժամանակիցն սկսած՝ նավավարութիւն համար հոգին տալիս էր, բայց չէր ուզում, որ հասարակ նավչի դառնա: Էստուր համար շատ աշխատում էր, ամեն երկրի անունը, որպիսութիւնը սովորի ու շատ հավեսով ընկել էր աշխարհագրութիւն ու աստղաբաշխութիւն ետեիցը ու

երկրաշափությունն ու պատկերահանութիւնն էլ էր սովորում: Տասնըշորս տարեկան էր, ինչ ծով, ինչ նավահանգիստ ասես, որ Միջերկրական ծովի վրա կա, մտել դուս էր կէկել ու ինզլիզների հետ մինչև Իսլանդ ասած՝ կըզգին էլ էր հասել, որ ձուկը որսան: Կոլումբոս¹ սկսեց իր անոր թղթերը լավ քննութեամբ կարդալ, միտք անիլ, ինչ որ նա էս ծովերի վրա գրել էր: Հետո ինքն էլ գնաց Մադերա, Կանարիո և Ադորի կղզիքը՝ որ նոր գտել էին: Էսպես միտք անելով, ման գալով, մտքումը ծագեցավ, թե որ մարդ Եվրոպիուցը հենց թուշ արեւմտյան կողմի վրա ծովով գնա, պետք է որ էլի Հնդստան դուս գա: Զունքի էն ժամանակն էլ՝ քիչ թե շատ՝ իմանում էին՝ որ մեր երկիրը բոլորակ ձև ունի: Էս բոլորակ երկրի վրա, ինչպես որ առաջվան ճանապարհորդքը գրել էին Հնդստան արեւելյան կողմն էր ու շատ մեծ աշխարհ, բայց մեկ մարդ էլ ա դեռ չէր իմացել, թե նրա արեւելյան կողմումն ի՞նչ կա: Ո՞վ գիտի, էսպես էր միտք անում Կոլումբոս, բալթի թե Հնդստանի արեւելյան կողմը Եվրոպիո արեւմտյան կողմիցը հետու չի, բալթի թե հենց կպած էլ են իրար: Դիցուք՝ թե կպած էլ չըլին, ասում էր, էլի որ մարդ արեւմտյան կողմի վրա գնա Եվրոպիուցը, պետք է որ Հնդստան հասնի ծովով: Էս միտքը դ՛հա ավելի նրա միջումը հաստատվեց, երբ որ խաբար բերին, թե Փորթուգալցի նավչիքը ծովի երեսին, Ացորի կղզու մոտ, էնպես փետ են գտել, որ տեսնված չի, շատ ճարտար շինած է, դամիշ էին գտել: մեկ անգամ էլ երկու մեռելի լաշ էին ջրիցը հանել, որ ամենկին ուրիշ տեսակ պատկեր, մարմին ունեին, ու արեւմուտյան կողմիցն էին ջրի երեսին գալիս: Կոլումբոս իր կարծիքը ուրիշ խելոք մարդերանց էլ հայտնեց ու նրանք էլ հավանութիւն տւին:

Էս պատճառով ավալի սֆթա իր քաղաքին իմաց արեց, որ իրան մեկ քանի նավ տան, որ գնա, էս նոր ճամփեն գտնի, բայց իր ազգն ու իր քաղաքացիքը վրեն ծիծաղեցին ու ասեցին՝ որ խելքը տանիլ ա տվել, Միշտ էսպես ա աշխարթի բանը, մարդ իր երկրի ու ազգի միջումը պատիւ չունի: Էս որ իմացավ, իր միտքը՝ Հովհան Բ. փորթուգալացոց թագավորին հայտնեց: Սրանք էլ խորհուրդ արին, ու խորամանկութիւնով հենց որ նրա միտքն իմացան, իրենք սկսեցին թաքուն մարդ ուղարկիլ նալով, որ գնա՝ էն ճամփեն գտնի: Սրանք էլ գնացին, ման էկան, ու եդ էկան, ասեցին՝ թե ամենկին երկրի նշան չկա: Կոլումբոս էս ղալբութիւնը որ իմացավ, շատ ննդացավ, ու էնպես վիրավոր սրտով գնաց Սպանիա 1484 թվին: Էս ժամանակին Սպանիա՝ մեկ թագավոր Արագոնիա ասած՝ նահանգումն էր նստած՝ անունը Յերոնիմակո. մեկ թագուհի՝ Կաստիլիա՝

¹ Բնագրում՝ փորթուգալ:

անունը Իզաբելլա: Կոլումբոսի ասածի վրա սկսեցին երկար միտք անել: Բայց Սպանիա էն ժամանակին ո՛չ նավեր ուներ, ո՛չ նավավարություն էին հասկանում, ո՛չ աշխարհագրություն, ու Արաբների հետ էնքան կռիվ ունեին, որ իրանց էլ էր փող հարկավոր: Հինգ տարի ողորմելի Կոլումբոսը Սպանիա էսպես քաշ էկավ, տեսավ որ ձեռք ո՛չինչ չի ընկնում, միտք արեց՝ որ գնա Անգլիա: էսպես հուսահատած որ չեկավ մեկ օր մեկ վանք, էն վանքի վանահայրը՝ որ Կոլումբոսի շատ բարեկամն էր ու Իզաբելլա թագուհու աչքին սիրելի, նրան սիրտ տվեց՝ որ մնա ու խոստացավ՝ որ նրա բանը շինի: Իրեք տարի էլ էսպես անցկացավ ու վերջապես նրա մուրազը կատարվեցավ: Արաբներին հաղթել էին: էլի փողի պակասություն կար, ամա Իզաբելլա իր բոլոր ակնեղևը գրավ դրեց ու Արագոնի խաղինդարիցը՝ անունը Սանտանգելլո փող փոխ առավ: Սանտանգելլո իր բոլոր խաղինեան, որ կաներ տասնը յոթը հազար ոսկի, տվեց թագուհուն: Ապրիլի 17-ին, 1492-ին Կոլումբոսի հետ մեկ կապակցության թուղթ շինեցին: Թե երկիր գտներ, բոլոր նավերի գլխավորը ու էն երկրների վրա՝ թագավորի փոխանորդը Կոլումբոս պետք է ըլեր: Ինչ գլխուր ըլեր, տասի մեկ փայն իրանն ըլեր: Ու էս իշխանությունն ու արդյունքը որդոց որդիս նա պետք էլ ունենար:

Օգոստոսի 3-ին 1492-ին Կոլումբոս Սպանիոցը դուս էկավ: Հետք իրեք փոքր նավ ուներ ու իննսուն մարդ: Քանի դեռ ծանոթ տեղ էին, սիրտըները, քեֆըները տեղն էր: Հենց մի քիչ հեռացան ցամաքիցը, մեկ թի կտորվեց. էս որ տեսան նրա մարդիքը, սիրտըները ա՛հ ընկավ, ասեցին՝ որ էս լավ նշան չի: Բայց ինչ ժամանակ սեպտեմբերի 6-ին Կանարի կղզյացիցը հեռացան, ու արևմտյան վրա՝ էն ահագին ծովի երեսն ընկան: Հենց բոլոր ցամաքը կորավ ու առաջներին էն անհուն ծովը, վերևը՝ էն բաց երկինքը տեսան: Հենց մեկ քանի օր, մեկ սաղ շաբաթ՝ ծովի երեսին գնում ու ցամաք չէին տեսնում, թեև քամին հաջողակ էր, էն քա՛ջ մարդի սիրտն էլ՝ փողն ընկավ, մահն աչքի առաջն էկավ, խեղճները գլխըներիցը թռավ, դժոխքը աչքըների առաջին բաց էլավ: Ամենն էլ էնպես էին կարծում, որ իրանց մահն ա, ու իրանց գլխավորին հարբա էին գալիս, հաթաթա տալիս, թե եղ չդառնա, ծովը քցեն նրան: Կոլումբոսի սիրտը ասլանի սիրտ էր: Ո՛չ ծովը, ո՛չ աճը, ո՛չ մահը, ո՛չ էլ իր մարդերանց էնպես կատաղությունը նրան բնավ չի՛ վախացրին: Դինը, անսաս իր բանն էր մտածում: Ուրախ պատկերով, անուշ խոսքերով սկսեց որին մեծություն խոստանալ, որին նշան, որի քաջությունը գտվեց, որի բարի սիրտը ու ասեց՝ որ ամեն դժվարությունը անց է կացել, շուտով իրանց մուրազին կհասնին, էն ժամանակը կիմանան, թե իրանց անունը ո՛ւր կհասնի, ի՞նչ պատիվ

ստանան: էսպիսով քիչ քիչ սիրտընենրն առավ, բայց մեկ բան նրանցից յաջցրից, որ չվախենան: Նրանց շատեց՝ թե հինդ հազար, իրեք հարյուր վերստ իրանց աշխարքիցը հեռացիլ էին:

Վերջապէս նրանք էլ՝ տեսան՝ որ բոլորը փուչ խոսքեր են, ուզեցան որ նրան սպանեն, բայց էլի միտք արին, որ իրանց եդ տանող չի ըլիլ: Ա որ միտք արին, լավ օտալ դիմաւորացան, բայց ի՛նչպէս համբերի մարդ, որք անդունդը առաջին բաց տեսնի: Շատ որ նեղացրին Կոլումբոսին, իրեք որ էլ՝ ժամանակ ուզեց, թե էլ ցամաք շտեսնին, ասեց, անպատճառ եդ պետք է դառնար: Էստուր հավանեցին ու դիմաւորացան: Մյուս օրը երկաթը որ ծովը քցեցին, գետնին հասավ: Փոքր էլ որ գնացին, առաջները դամիշ կավ ու մեկ ծառի ճուխկ, որ վրեն կարմիր պտուղ ուներ: Նավի դիրագի վրա ցամաքի դշեր տեսան նստած: Ծովի դշերը շատ հեռու կարող են թռչիլ: Սրանցից Կոլումբոս շատ էր տեսել ու խաբւել: Արեգակը մեր մտավ, խավարը ծովի երեսը բռնեց, բայց էլի ո՛չինչ չկար: Իրեք ամիս էր, ծովի երեսին պտտում էին, վերջը ի՛նչ կըլեր, ո՛չ ոք չգիտեր: Էս գիշերը էլ՝ Կոլումբոս հրամայեց՝ որ ելքյունները հավաքեն փաթաթեն, որ գիշերը արի, յա ապառաժի չդիպչին: Էլի որ մարդիքը սկսեցին հուսահատիլ, Կոլումբոս՝ նրանց մի քիչ սիրտ տալու խաթեր՝ ասեց որ ով որ սֆթա ցամաք տեսնի, տասը հազար ռուբլի պանսիոն ու մեկ մախմուխ քուրք պարզ տանա: Էսպէս միթեազիշերը շորս դեհըները կոխած, մահըները առաջնե-ին, գնում էին, որ Կոլումբոս ավալի սֆթա ձեն տվեց: Կրա՛կ, ցամա՛ք— ինչպէս մեկ ձեն երկնքիցը գա, էնպէս ազդեց էս ձենն ամենին: Բոլորն էլ վեր թռան ու միևնույն խոսքն ասեցին: Էլ ո՛ւմ լեզուն կզորի՝ նրանց հալը պատմի: Դժոխքիցը որ մարդ արքայութեան ձենը լսի, բաս չի՞ ուրախա-ւալ: Աչք էր, որ լալիս էր ուրախութեանիցը. սա նրա ճտովն էր ընկնում, սա սրա դոշին կպչում ու Կոլումբոսի ոտները հո՞ մասունքի պէս համբու-տում, թողութեան էին խնդրում: Խելիմ վախտ էսպէս որ իրանց սրտին հե-տեանցին, սկսեցին մեկ երգ ասիլ ձենով: Կիսը բացվեց թե չէ, հոկտեմբերի 2-ին էր, տեսան առաջներին մեկ կանաչ կղզի բաց էլած: Էլ ո՛վ չէր իր վիրտը էն սհաթին Աստծուն տալ: Էլ ո՛ւմ աչքին չէր էն կղզին դրախտի աման երկիլ: Բոլորն էլ էն բոպին հրեշտակի պէս ուզում էին իրար հոգի տան: Ախ, փորձանքումն ա մարդ իմանում բախտի, իր ընկերի դադրու-թեն օրն ա, որ էսպէս մեզ մեկզմեկի աչքից քցում, մեկզմեկից հեռացնում, սիրտըներս հովացնում է:

Էն ի՛նչ առավոտ էր, որ նրանց համար բաց էլավ, էն ի՛նչ լիս, որ նրանց աչքը տեսավ: Հենց արեգակը թևը բաց արեց, նրանք էլ իրանց յլքյանն ու սիրտը բաց արին ու սազ ածելով, խաղ ասելով, մտան ցամա-

քը, ընկան գետնի վրա ու երեսները հողումը կորցրին, էնքան համբուրեցին, արտասունքները գետի պես առու էր էլել, գնում: Ո՞վ էս սհաթին Կոլումբոսի սրտումն ըլեր, կիմանար, թե աշխարթի բոլոր թագավորութունը նա էս օրվան բախտի հետ չէր փոխիլ, Ո՞վ համբերութունով, խելքով էնպես փառքին հասնի, ու իր գինը շիմանա: Երկար ժամանակ, որ կղզուն, ծովին մտիկ արին ու սիրտըները մի քիչ դինջացավ, Կոլումբոս սկսեց էն կղզին Սպանիո թագավորի անունովը վերցնիլ: Կուսալաշտներին շի սազ գալ, ասում էին, որ երկիր ունենան իրանց ձեռին: Քրիստոնեայք միայն իրավունք ունին: Սրանք որ էկան, էն տեղի բնակիչքն էլ ճղալով, գոռալով, հավաքվեցին նրանց գլխին, ու էնպես բռի, սպառ էին, որ հենց իմանում էին, թե Սլոյանիացիք մարդ չեն: Մոտանում, ձեռն էին տալիս ու էլ եղ փախչում, հեռու տեղ կանգնում մտիկ տալիս: Բոլորն էլ, մարդ կնիկ, մեծ ու պստիկ՝ չիփ չիփլախ էին, լաշըները կարմիր պղնձի գույն ունեեր, ու խոսելիս էլ՝ էնպես կապ ու կտուր էին բառը բերններիցը հանում, որ ամենևին խոսքի նման չէր: Հավեն էնպես լավ էր, գետինն էնպես պտղաբեր, որ ինչ ուզում էին, կար: Կերածները բոլոր պտուղ էր, մեկ բանի էլ ա ձեռը չէին տալիս, չէին աշխատում, վար ու ցանք չէին գիտում, տավար պահիլ, ձուկը բռնիլ, դուշ, անասուն որսալ՝ բնավ ազաթ չէր: էնպես մեծ, զորեղ գազաններ էլ՝ չկային էն տեղ, որ մարդ կարողանար որսի համար բանացնիլ: էս պատճառով մեկն էլ ա՝ իր աթիլ մեկ բան չունեեր, ում ձեռն ինչ ընկնում էր, էն էր ուտում, երբ սովում էր: Ինչ տեղ հասնում էր, էն տեղ էր քնում, ծառի տակին, ջրի դրաղին: Սիրտըները ուրախ, իրանք ժիր, ղվրախ, ջանըները սաղ:

Կոլումբոս նրանց էն կոշտ լեզվի գյորա էս կղզու անունը Գվանահանի դրեց, էս օր էլ՝ էս անունն ունի: Կոլումբոս տեսավ, որ էս տեղ Հնդաստանու ակն ու մարգարիտ, խա զինա չկար: էս պատճառով էլ եղ ծով մտավ ու հարավային կողմի վրա գնաց: Չունքի որ էս կղզացիքը տեսան, որ Սպանիացիք ոսկու են ման գալիս ու իրանց անկաջի ու քթի վրա ինչ որ կար, ուզում էին, որ զոռով պոկեն, նրանց ցույց տվին, որ էն տեղ գնան, ինչ տեղ էս ոսկին կար: Սրանք էլ գնալով, գնալով Կուբա կղզին հասան, որ Կոլումբոս հենց իմացավ թե էն ա Հնդաստանի աշխարհն է: Մեկ դրաղից մյուս դրաղն ընկավ, պտիտ էկավ ու ամեն տեղ տեսավ, որ շատ պտղալից հող ունի, ամա էլի վար ու ցանքի նշան չկար: Վայրենի ազգերը նախի պես թոփ էլած՝ էս կողմից էն կողմն էին վալում, խաղում, խնդում, ձեն տալիս, ծղուտում, ոտըներիցը մինչև գրլսըները չիփ չիփլախ: Ինչ ժամունակ սրանց էլ ոսկի դեմ արին, ձեռով իմաց արին, որ արևելյան կողմը գնան, Բազի տեղից էլ քարն էնպես էին քցում, ինչպես կարկուտ: Կոլում-

ոս սրանց էլ թողեց ու էն կողմի վրա գնաց: Հիսսպանիոյա ասած կղզին էլ՝ էս անգամ գտաւ որ հիմիկ անունը Սաւնկտ Դումինգո են դրել, էս տեղ էլ՝ էլի էնպես՝ երկիրը պտղատու, հողը, ջուրը լավ, բայց մարդիքը տկուր ու վայրենի, անշոր, անբան: Բայց սրանք իրանց միջումը ցեղ ցեղ էին բաժանված, ամեն ցեղն իր գլխավորն ուներ, որ Քացիք էին կանչում: Էս գլխավորների մեկը հրամայեց՝ որ իրան մեկ տախտակի վրա վրա դրած՝ Կոլումբոսի մոտ տանին՝ էլի էնպէս տկուր, ոտ ու գլուխը բաց: Չեռով, բանով իմաց արեց, որ բազի վախտ էն մոտիկ տեղերիցը թշնամի վայրենիքը ծառի քոբում նստած՝ գալիս են իրանց վրա են տալիս ու իր մարդքերանցը տանում, որ ուտեն: Կոլումբոս էլ նշանով իմաց արեց, որ նա ուզում ա մեկ բերդ շինի էն տեղ, ու իրանցից մեկ մարդ թողա, որ նրանց պահեն: Վայրենիքը էս որ իմացան, գոռացին, ձեն տվին ուրախութիւնիցը ու փետ, քար, իսկույն ամեն տեղից սկսեցին հավաքել: Ինչ որ վրձնեքը ոսկի ունեին, ուրախ, ուրախ եղ էին անում, նրանց տալիս, տեղը ուլունք, բոժոժ, ասեղ, տիկքն ու էս տեսակ բաներ առնում: Երբ հարցրին՝ թե ոսկին ի՞նչ տեղից են ստանում, հարավային կողմը ցույց տվին: Էս բանելու ժամանակին՝ մեկ Սպանիացի հանաքը վեր մեկ թվանք քցեց: Մեկ ըռպեի միջում բոլորն էլ գյում էլան: Նի էլան պախրի պես սարերի գլուխն ու էն տեղից ծղուրդ էին անում: Վերջը էլի քիչ քիչ մոտ էկան, տեսան՝ որ էն թվանքը մարդակեր չի:

Կոլումբոս տեսաւ՝ որ էլ առաջ չի կարող գնալ, շունքի մեկ նավը շարդվել, մյուսն էլ՝ իր մարդքերանց մեկը՝ Պինցոն անուն՝ առել, թաքուն փախել էր, որ գնա ոսկու աշխարը գտնի: Նրան մեկ նավ էր մնացել, էն էլ ամենիցը փոքրը: Էս նավովը ուզեցաւ՝ որ եղ դառնա Սպանիա, որ խաբար անի: Էն նոր շինած բերդումը երեսուն ութ մարդ թողեց. ինչպես որ կարգն էր, խրատ տվեց նրանց որ էն վայրենի խալխի հետ լավ, սիրով կառավարվին ու հունվարի 4-ին 1493-ին ընկաւ ճամփա՝ որ գա Եվրոպա:

Վրա իրեք օրը՝ էս տեղից որ դուրս էկաւ, էն իր անհավատարիմ Պինցոն անուն մարդին ռաստ եկաւ, որ ո՛չինչ չէր գտել ու հիմիկ էլ ուզում էր, որ գնա Եվրոպա ու ավալի սֆթա ինքը տանի՝ նոր գտած աշխարհների խաբարը: Կոլումբոսին որ տեսաւ, թողութիւն խնդրեց ու սա էլ՝ մեծահոգութեամբ ներեց նրան: Հենց էս ահագին օվկիանոսի մեջ տեղը՝ էնպես մեկ քամի, էնպես մեկ ֆրթնա վեր կացաւ, էն ալեկոծութիւնն էր, որ Եստոված ո՛չ նշանց տա: Մահը հազար անգամ էկաւ աչքնների առաջը, ու էլ եղ հեռացաւ: Ամեն ըռպեի սպասում՝ էին, թե որտեղ որ ա, իրանց մաշված նավերը խոր կերթան, տակով կըլին: Կոլումբոս՝ որ էս ռարսափելի

միջոցին էլ՝ իր միտքը շի՛ կորցրեց, սկսեց իր գտած երկրների պատմութիւնը մագաղաթի վրա կարճ գրել, մեկ բնի մեջ դրեց, շորս կողմը դաշիմ գմռեց, շինեց, որ շուր շի մտնի ու ծովը քցեց, որ թե ինքը խեղդվի էլ, բալքի թե էս թուղթը ծովը տանի, դրաղ քցի ու կարողանան մարդիք իմանալ՝ թե ի՞նչ աշխարհներ կան: Բայց Աստծո աշքը նրա վրա քաղցր էր, երկինքը քիչ քիչ պարզեց ու հունվար 15-ին հասան Ացոր ասած՝ կղզյաց մոտը: Վեց շաբաթ էստեղ կացան, որ իրանց խարաբ էլած նավերը շինել տան: էս տեղից էլ որ դուրս էկավ, էլի մեկ Ֆրթնա վեր կացավ ու նրան տարավ Տագո ասած գետի բերանը քշեց: 14-ին մարտի հասան կիսաբուն քաղաքը, որ իրանք ամենեկին չէին ուզում: Հովհան Բ. թագավորն փորթուգալացոց հրամայեց, որ Կոլումբոսին իր մոտ կանչեն, հետը խոսաց, ու շատ ցավեցավ՝ որ էնպէս սրտապինդ նավապետի խոսքին՝ տասը տարուց առաջ անկաջ շարեց:

Հանդես է՛ն օրն էր, որ Կոլումբոս Սպանիո Պալսո ասած ափն էկավ, որ մարտի 15-ին էր: Աշխարհ ամենայն դուս թափեց ծովի ափը: Հազար հազար բերան նրա անունը տալիս, գովում, երգում, ցնծում էին: Զանգակները սկսեցին քաշիլ, թոփ, թվանք ըցիլ, ու հենց բռնիր՝ քիչ էր մնացել՝ նրան ոտի տակ տային, երբ նավիցը դուրս էկավ ու մեկ մոտիկ վանք կար, էստեղ մտավ, որ Աստծուն փառաբանություն անի: Թագավորը էն ժամանակը Բարցելոնա գավառումն էր, որ Սպանիո արեվելյան կողմն ա: էս պատճառով Կոլումբոս Սպանիո միջովը պետք է անցկենար, որտեղ ասես՝ կամար էին շինել, գավիթ կանգնացրել, զորք, մեծ, փոքր, ամեն քաղաքից էլ առաջ էին դուս գալիս, ու երգելով, հանդիսով, զանգակ ածելով էին ներս տանում: Թագավորն ու թագուհին հո՛ էլ չէին իմանում, թե ի՞նչ պատիվ, ի՞նչ պսակ, ի՞նչ մեծություն տան նրան: Մաղ Սպանիա իրարոցով դիպավ, որ նոր գտած աշխարհների խաբարն իմացան: Թագուհին՝ որ նրան ներս բերին, իր բոլոր թագավորական զարդը հաքին, թախտի վրա նստած՝ էնպէս նրան ընկալավ: Մոտին մեկ աթոռ կար դրած, որ նրան նստացրին ու քանի նա իր պատմությունն անում էր, էնքան թագուհու ու իր մեծամեծաց խելքը հետը գնում էր: Սրանից դենը Կոլումբոս էլ թագուհուցը չհեռացավ, միշտ հետն էր ման գալիս:

Փոքր միջոցում հազար հինգ հարյուր մարդ հավաքվեցան, որ Կոլումբոսի հետ գնան նոր աշխարհները: Կարծում էին՝ թե էս անգամ ոսկու աշխարհը պետք է գնան: Ա՛խ՝ ոսկին ո՞ւմ գլուխը չի՞ ծռել: Թագավորը տասնյոթը նավ պատրաստիլ տվեց, փեշաքարներ, մադանչիք հազիր արեց, Կոլումբոս էլ սկսմորենք, բույսք, անասունք ժողովեց, որ հետը տանի, ու հուլս ունեք, որ էն պտղատու երկրներում շատ լավ բճամ կգան, էս մի-

չոցումը փափին էլ շմոռացան, էնպես քոռը քոռ հավատում էին էն ժամանակը, թե աշխարհիս երեսին Աստուծո տեղապահը ես է, խնդրեցին նրանից, որ ինչ երկիր, որ գտել են ու պետք է նոր էլ գտնին, իրանց բաշխի՝ ինչպես Աստուծո փոխանորդ։ Փորթուզայցիք էլ էին էսպէս արել, երբ սկսեցին երկրներ լիս քցիլ։ Փորթուզայցիք որ իմացան էս բանը, սկսեցին փափի մոտ Սպանիո հակառակը խոսիլ, ու փափն էլ բանն էսպես վճեց, որ ինչ որ Ացորի կղզյացը դենը արևմտյան կողմը՝ հազար ութ հարյուր քառասուն վերստ հեռու՝ երկիր գտնեն, փորթուզայցոցն ըլի, նրանից դենը՝ սպանիացոց։ էս պատճառով մնաց Բրազիլիա ասած ահագին տերությունը, որ Հարավային Ամերիկա է Փորթուզայցոց ձեռին։

Սեպտեմբերի 23-ին 1493-ին Կոլումբոս էլ եղ ճամփա ընկավ ու էս անգամ մի քիչ հարավային կողմի վրա գնաց։ Նոյեմբերի 2-ին մեկ քանի նոր կղզի էլ հիմիկ գտավ։ Ինչպես Քարայբա կղզիքը, Դոմինիկ, Գվադալուպ, Փորթուգալո ու էլ ուրիշները։ Բոլորի բնակիչքն էլ՝ շատ գազանաբարո ազգեր էին, իրանց թշնամուն սպանում, միսն ուտում էին։ Շատ անգամ ուզեցան՝ որ քարով, փետով նրանց նավը ջարդեն, իրանց բռնեն, միսընկրն ուտեն, բայց թոփի ու թվանքի գյուլեն շոողաց։ Կոլումբոսի մտքիցը՝ էն իր Հիսպանիոյա թողած մարդիքը չէին գնացել, շուտով նավը քշեց էն տեղ, որ մեկ խաբար իմանա։ Նոյեմբերի 22-ին էկավ, տեղ հասավ։ Բայց խելքը զլխիցը թռավ, ինչ ժամանակ տեսավ՝ որ ո՛չ մարդ կա, ո՛չ բերդ։ Սպանիացիք ուզեցել էին, որ զոռով նրանցից ոսկի ստանան, սրանք էլ՝ ճարըները կտրվել էր, վրա էին թափել, նրանց սպանել, բերդը քանդել, իրանք էլ կղզու մեջի կողմը փախել։ Կոլումբոս էլի նորեն մեկ հարմար տեղ ջոկեց, բերդ շինիլ տվեց, մարդ դրեց մեջը, ու էս տեղի անունը Իզաբելլա դրեց իր թագուհու պատվի խաթբեր։ էս որ տեսան հետի էկած սպանիացիքը, խիստ շատ նեղացան։ Նրանք էնպես էին կարծել, թե ոսկին հողի պես ցրված ա էստեղ, ի՞նչ միտք կանեին, թե պետք է տուն շինեն, վար ու ցանք անեն, ու ջանըներին ջաֆա տան։ Մեկ փոքր ոսկու թոզ Սպանիոյա գտան, ամա ի՞նչ պետք է ըլեր։ Ֆերդինանդ թագավորի աչքն էլ ճամփին էր, որ էս անգամ ոսկին նավերով պետք է գար, բայց դու ո՛չ մեռնիս, էս պատճառով ողորմելի Կոլումբոս էլ ճարը կտրվեց, սկսեց էն վայրենի ազգերին զոռ անիլ, որ ոսկի հավաքեն իրանց միջումն ու խարջ տան։ Նրանք չէին ուզում տալ, բայց մեկ քանի թոփի գյուլի ձեն որ լիմացան, լեղիքը պատռեց։ էս հերիք չէր, կատաղած մեծ մեծ շները որ բաց շթողին ու նրանց վրա քիս տվին, իրանք տկլոր, ձեռըներին ո՛չինչ շունեին, էնպես էին կտրատում, ինչպես գելը գառին։ էստով վախեցան ու սկսեցին գլխըները քարեքար տալ, որ ուզածները ձեռք բերեն։ Ա՛խ, ո՞վ

էսպէս բանն իմանա ու էնպէս անողորմ, ազահ մարդքերանց գլխին նզովք չկարգաւ, Բայց նրանց ի՞նչ, Ոչ միսն էր իրանցը, ոչ արինը, ու էն խեղճ, դինչ խալիւր, որ մինչև էս օր թագաւորի պէս էին ապրել, սկսեցին արին թափիլ ու իրանց սև օրը լալ:

Կոլումբոս սրանց թողեց ու էն կողմը գնաց, որ ցույց էին տալիս, թե ոսկի կա, յայտնքն հարաւ, ու Յամայկա կղզին գտաւ: Էս ճանապարհին հիվանդացաւ, վրի մարդիքը ուտելիք չունեին. էս պատճառով՝ որ էլի Հիսպանիոլա եղ էկաւ, տեսաւ՝ որ աշխարքն իրարոցով ա դիպել: Նրա մարդիքն սկսել էին առաջվան պէս խեղճ խալիսին արշարիլ, սրանք էլ նրանց էին միս ու արին արել, ու շատն էլ խոտված, նեղացած, էլ եղ Սպանիա էր դնացել: Շատ վախտ չբաշեց, Սպանիոցը մեկ մեծավոր էկաւ ու ինչ գանգատ որ Կոլումբոսի վրա արին, գրեց ու թագաւորի դուռը ուղարկեց: Կոլումբոս անմեղ էր, կարող էն մեծավորին սպանիլ էլ տալ, բայց էլի նրա մեծահոգութունը չթողաց, էն հուտովը, որ ճշմարտութունը չի՛ կորչիլ: Կոլումբոս էս բանիս վրա՝ իշխանութունը տվեց իր Բարդուղիմեոս ախպորը ու ինքը թայթի գնաց էլ եղ Սպանիա:

Սպանիա որ իմացան նրա գալու պատճառը, շատ նեղացան: Թագաւոր ու թագուհին էլ շատ ամաչեցին, որ նրա արած լավութունը էսպէս ոտի տակ էին տվել, բայց ինքն էլ տեսաւ, որ շար լեղուն իր յաղուն էնպէս էր թափել, որ շուտով չէր կարելի նրանց սիրտը սաղացնիլ: Երկու տարի էսպէս նրան էստեղ քաշ տվին, բունն էս օր էգուց քցելով, ու վերջ ամենայնի երկու անսխտան նաւ ու մեկ քանի շար ավագակ, թոզից փախած մարդիք էլ՝ հետը դրին, որ գնա, էլի նոր աշխար գտնի:

Էս անգամ 1496-ին սկսեց էլի ավելի հարաւ կողմի վրա գնալ: Շատ կարելի էր որ Բրազիլիա գտնէր, բայց քամին էնպէս հանգարտ էր ու շոքը էնպէս սաստիկ, որ բուր գինու, ջրի բուկեքը տրաքեցին, ուտելիքները ոչնչացաւ ու նա էլ ճարը կտրվեց, արեւտի վրա գնաց, ու էկաւ Տրինիդադ ասած կղզին հասաւ, ուր որ Օրինոքո ասած գետը ծովն ա մտնում: Նաւը, որ էս գետի ստաջը չեկաւ, էնպէս վեր կալաւ, շարտեց, որ կտոր կտոր կըլեր, եթե քարտիի էր դիպել: Էս գետի ջրի շատութունը որ տեսաւ Կոլումբոս, ասեց՝ որ էսպէս մեծ գետ փոքր կղզում չի՛ ըլիլ ու սկսեց ծովի դրաղովը պտտիլ: Էստով իմացաւ, որ ցամաք երկիրը գտել ա: Բայց չունքի կարծեց՝ որ էս իր ուզած Հնդստանը չի ըլիլ, հենց իմացաւ՝ թե բալքի մեկ անց կենալու տեղ գտնի: Էլի հիվանդութունը ջանն առաւ. մարդիքը սկսեցին տրտնջալ, նա էլ՝ որ շարեն կտրվեց, էլ եղ Հիսպանիոլա գնաց: Հենց որ հասաւ, էլ ուրախության պատճառ չէր մնացել էնտեղ: Ախպերը քաշվել էր Ս. Դոմինիգո, որ մեկ նոր քաղաք շինի: Մեկ Սպանիացի էլ մյուս-

ների սիրտը խռովութիւնն էր քցել, որ երկու Կոլումբոսիցն էլ ձեռք վերցնեն: «էս Գինկլացիքը (այսինքն Կոլումբոսք) էն են ուզում, — ասում էին, — որ վայրենի ազգին խնայեն, մեզ սպանիացոցս եսիր շինեն, էստոր համար չեն թողում, որ սրանց ձեռք տանք»: Իրեք նալ, պաշարով լիքը՝ պահեցին իրանց մոտ ու Կոլումբոսի ախպերը կղզու մյուս կողմումը սովու մեռնում էր:

էսպես գտալ Կոլումբոս բանի գորութիւնը: Շատ նեղութիւն քաշեց, մինչև նրանց դինչացրեց: Իրան էլ՝ էին ուզում դավաճանութիւնով սպանեն, ինչ որ անց էր կացել, մի առ մի թագավորին գրեց: Թշնամիքն էլ գրեցին: Աշխարթի բանն էսպես ա, որ լալ մարդին՝ քիչ լալ ուզող կըլի: Գագավորի սիրտը մեկ անգամ ծովել էր: Կոլումբոսին էլ չէր հավատում: Ինչ որ ասացին լսեց: Մեկ սպանիացի աղնվական՝ անունը Ծռանց դե Բովադիլլա ուղարկեցին, որ քննութիւն անի: Թե որ տեսնի՝ թե Կոլումբոսը հանցավոր է, իշխանութիւնից հանի, ինքը տեղը նստի:

Հենց Բովադիլլա Հիսպանիոյա հասալ թե չէ, առանց քննութեան Կոլումբոսի տունն ու մուլըը խլեց, հրամայեց ամեն մարդի, որ իրան կուսակալ ճանաչեն, Կոլումբոսին մեկ թուղթ ուղարկեց, որ իշխանութիւնից ընկած է: էս թուղթը ինքն էր առաջուց շինել: էս որ պրծալ, հետո դատաստան նստեց, ում ասես, մտոր բերիլ տվեց, որ նրա վրա գանգատ անեն, բայց Կոլումբոս՝ ինչպես ամեն ժամանակ, էն դժար փորձանքների միջին էլ, իր հանգարտութիւնը չէր կորցնում ու իր մարդքերանցը էստով էր ազատում մահի ձեռիցը, էսպես էլ հիմիկ մեկ խոսք, մեկ ծանր ջուղար էլ ա նրա բերնիցը դուս շեկալ ու խնդրեց համեստութեամբ՝ որ իրան էլ խոսացնեն, Բայց Բովադիլլա առանց մեկ խոսք հարցնելու, առանց նրա երեսը տեսնելու, հրամայեց՝ որ նրան էլ, նրա երկու ախպորն էլ բխովը դնեն ու ամեն մեկը ջոկ ջոկ նավերով Եվրոպա տանին: է՛ս էր նրա վերջի պարզը, է՛ս էր էն երևելի մարդի արած գործքի վարձը: Աշխարհն էսպես ա լավութիւնն իմանում: Իմացողն՝ էլ ի՞նչ սրտով լավութիւն անի էս երկրի երեսին: Բայց չէ՛. լավութիւնը մարդին, աշխարհին չենք անում: Մե՛զ ենք անում, մեր սիրտը պետք է ուրախանա, աշխարհն իմանա, լիմանա, մեծահոգի անձը էդ չի՛ պետք է հարցնի:

Ով որ արդար սպանիացի էր, սիրտը չէր տանում, որ նրան էս հալին տեսնի ու իր միջումը շատ նեղանում էր, Հենց նավերը մի քիչ երկրիցը հեռացան, կլսեց նավապետը Կոլումբոսին՝ շատ խոնարհութիւնով մոտենալ, ու ուզում էր, որ բխովը տուներիցը վերցնի: Կոլումբոս չթողեց ու ասեց, թող մնա, որ բոլոր Սպանիա տեսնի, թե իրանց թագավորը՝ նոր աշխարհ գտնողին ի՞նչ վարձ ա տվել: էսպես էլ էլալ: Սաղ Սպանիա իրարոցով

դիպավ, որ լսեց նրա էսպես գալը: Թագավորն ու թագուհին ամոթու իսկույն բխովը հանել տվին ու փող ուղարկեցին՝ որ էլի իր պատվովը զարդարվի, ու իրանց մոտ գնա: Կոլումբոս, որ էկավ, ամնի աչքի լսին ցավ էր տալիս՝ նրան տեսնելիս: Լուռ, ամա սիրտը արինը կոխած, էնպես մոտեցավ, ու ընկավ թագավորի թախտի տակը: Երկար ժամանակ ո՛չ գլուխն էր բարձրացնում, ո՛չ ձեռքը հանում: Թագուհին էլ, մինչև՛ չկարաց արտասունքը բռնի: Գեջդանգեջ թագուհին որ գլուխը վեր քաշեց, Կոլումբոս իր էն բնական հանդարտ սրտովը՝ սկսեց էնպես խոսքեր ասիլ. էնպես իր անմեղութունը ցույց տալ, որ լսողի գլխին կրակ էր վառվում: Թագավորն էլ, թագուհին էլ իմացան, որ խաբվել են, թողութուն խնդրեցին, էն անիրավ Բովագիլին իշխանութունից քցեցին, նորեն էլ պատիվ տվին Կոլումբոսին, բայց էն առաջվան կապակցութունը, որ նրա հետ արել էին, մեկն էլ ա միտքը չէր բերում ու նրան Սպանիա թողին ու 1500 Թվին մեկ ուրիշ կուսակալ ուղարկեցին նոր գտած աշխարհը՝ անունը Օվանդո: Սիրտը նեղացած՝ Կոլումբոս թագավորի դռնիցը հեռացավ ու իր բխովը, ուր որ գնում էր հետն էր տանում ու էնպես կարգադրեց, որ մեռնելիս՝ հետը գերեզմանը դնեն:

էրկու տարի քիմի էսպես պարապ ման էկավ: Սրանից հետո էլի էն հին հավեսը Կոլումբոսի սրտումը զարթեցավ, որ էն նոր գտած աշխարհի միջով մեկ ճամփա գտնի շնդստան գնալու համար: Կրկին էկավ թագավորի դուռը: Ֆերդինանդի աչքը չէր վերցնում, որ փորթուգալացիք էն ժամանակին շնդստան էնքան նոր նոր աշխարհներ էին գտնում, անուն ճարում, շորս միջակ նավ տվեց նրան, ու մայիսի 9-ին 1502-ին Կոլումբոս՝ էլ եդ ծովը մտավ: Նավերի մեկը հենց առաջին շաբթին խախտվեցավ, էս պատճառով էլի շիսպանիոլա գնաց, որ ամենևին չէր ուզում: Բայց չկամ կուսակալն Օվանդո չթողեց, որ ցամաքը դուս գա: Կոլումբոսի ճարը որ կտրվեց, ընկավ ծովի երեսը, որ էն առաջին տեսած ցամաք աշխարհը գտնի: Գրացիաս Օ Գիոս ասած սարաքթի կողմովը տվեց ու արևմտյան կողմի վրա ճամփեն բռնեց, բայց ո՛չինչ չգտավ: Միտքն էն էր, որ էս սիրուն երկրումը շենութուն քցի, բայց նրա աչքածակ սպանիացիքը, որ հենց փողի, ոսկու էին ման գալիս, անկաջ շարին: Ճարակտուր էս կողմն էլ շուտով թողեց, ու հազար փորձանքով էկավ հունիսի 14-ին 1503-ին Յամակա կղզին հասավ: Նավերի մեկը իսպառ ոչնչացել էլ, մյուսներն էլ էնպես էին ձեռքից ընկել, որ էլ շինելու հույս չկար: Եթե Աստված մեկ օտար նավ չէր ուղարկել էս կողմերը, պետք է որ էն անվանի, էն բաղմերախտ աշխարհի գտնողը՝ էս տեղ՝ էնպես գազան ազգերի միջումը իր մահը գտնելու

էստոր մեկ ճար անելու խաթեր, նրա մարդքերանցից երկուսը, մեկն սպանիացի, անունը Մենդեց, մյուսն իտալացի՝ անունը Ֆրիեսխի, երկուսը <էլ> քաջ պատվական մարդիք, մտքընհրումը դրին, որ իրանց գլուխը մահու տան Կոլումբոսի խաթեր: Մեկ փուշ ծառի քոքի միջում ընկան էն անհուն ծովի երեսը, որ գնան Հիսպանիոյա, մեկ օգնութիւն ճարեն: Հարյուր տասը վերստ հեռու էր, տասն օր մնացին ծովի երեսին, գալղի ձեռին, բայց հրաշքն էս էր, որ վերջ ամենայնի էսքան փորձանքին համբերեցին ու տեղ հասան: Կոլումբոս հենց իմացավ՝ թե խեղդվեցին, կորան, շունքի կես տարուց ավելի էր անց կացել, որ մեկ խաբար չկար: Ո՛չինչ ժամանակի Կոլումբոս էն դառն օրերը չի քաշել, ինչպես էս կես տարին: Նրա մարդիքը էլ չէին ուզում նրան հնազանդին, ինչքան խրատ էլ որ տալիս էր, էն ողորմելի վայրենի ազգերին շնեղացնեն, մեկի անկաջն էլ չէր մտնում: Մեկ դասթա սպանիացիք նրան թողին, ընկան կզգու մեջը, որ խալխին շարշարեն, թալանեն: Վայրենիքն էլ՝ էս պատճառով քաշվեցին իրանց սարերը ու էլ ուտելիք չբերին: Կոլումբոսի խելոքութիւնն ու իմաստութիւնը նրան ու իր մարդքերանցը սովամահի ձեռիցը ազատեցին:

Նա հեսար էր արել՝ որ էս օրերումը լուսինը պետք է խավարեր, նրանց էնպես հասկացրեց, թե Աստված նրանց գլխին բարկացել, ուզում ա բուրդին էլ ոչնչացնի, որ նրանց հետ էնպես խիստ շարժում են, ու էն իրկունը ասեց, որ լուսնի երեսի վրա կտեսնին, ինչ խաբար որ աւ Հենց որ տեսան՝ թե լուսնի կեսը խավարեց, սուք շիվանն ընկավ մեջընհրը, գլխին, դոշին ծեծելով ընկան Կոլումբոսի ոտները, աղաչեցին, որ Աստծո սիրտն առնի, ինչ կուզի, իրանցից ստանաւ հավարը՝ հայտնի բան է, որ ինքն իրան գնաց, բայց էստով իրանց գլուխը պրծացրին: Բայց էն փախած դասթեն իր ավազակութիւնն էր անում, թալանում, սպանում, էնպես որ ամեն սհաթի ահ կար, որ էն բարեսիրտ վայրենիքը սկսեն իրանց ջիգը հանիլ: Էս պատճառով Կոլումբոս իր հետի մնացած հավատարիմ ընկերները վերցրեց, ընկավ ավազակների քամակիցը, շատին սպանեց ու մյուսներն էլ ճարակտուր էկան նրա ձեռի տակը: Վերջապես ութը դառն ամսից եղը՝ Մենդեց ու Ֆ<ր>իեսխի եղ էկան հետընհրը մեկ մեծ նավ բերին, որ շատ շարշարանքներով, մուննաթով՝ էն դառնասիրտ Օվանդոյիցը առել էին: Լզար, շունչը բերանը հասած, որը հիվանդութիւնիցը, որը կսկծու, էկավ Կոլումբոս, Հիսպանիոյա հասավ ու առաջի նավի հետ էկավ Սպանիա 1504 թվին:

Առաջին խաբարն էլ, որ էստեղ իմացավ, նրա սիրտը իսպառ կոտրեց: Իզաբելլա թագուհին՝ որ նրան էնպես սիրում, պատիվ էր տալիս, մեռել էր: Կոլումբոսի մեծ ուժուղը նա էր, նա էլ պակսել էր, էլ ի՞նչ պետք է

աներո՛ր Ինչ արեց, կամ ասեց, լսող շելա՛ւ: Իր կապակցութեան թղթի համար խնդիր տվեց թագավորին, բայց էս թագավորը էն մարդը չէր, որ խոսքը պահէի, ճշմարտութիւնը չկորցնի ու էնպէս երևելի մարդին իրան լայազին պատի՛վ տա: Արանից գլուման ամեն մարդ հմիկ բերան էր բաց արել, մեծ մեծ բռբռում, թե ո՛վ ասես նրա գտած աշխարհները կարող էր գտնիլ, էն մեկ ո՛չինչ հունար չէր:

Էսպէս խելոք ընկերների հետ մեկ օր էլ Կոլումբոս հաց էր ուտում: Էլի սկսեցին նրա վրա խոսիլ: Էնց էն սհաթին խաշած ձու բերին սեղանը: Կոլումբոսի սրտին հասել էր, ուզեցա՛վ նրանց ամաշացնի, մեկ ձու վեր առա՛վ ու հարցրեց, թե ո՞՛վ ա կարող էն ձուն ամանի միջումը ծերի վրա կանգնացնիլ: Ամենն էլ փորձեցին, չկարացին: Կոլումբոսի ձուն վերցրեց, ծերը ջարդեց, ձուն կանգնեցա՛վ, «փահ, էդպէս հո մենք էլ կանեինք» ձեն տվին ամենն էլ: Բայց Կոլումբոս ծպտալով պատասխանեց. «Շատ բարի, պա՛տվելի Աղեք, գիտեմ, որ դուք էլ էս կարող էիք, բայց միմիայն զանազանութիւնն էս ա, որ առաջ ես արի»: Հայտնի բան է, որ մեկ բան ուրըշին անելիս՝ որ տեսնինք, մենք էլ կարենք անիլ, ամա էս ո՛չինչ հունար չի, ո՛վ առաջ անի, նա է գովելին: Մայիսի 20-ին 1506-ին Կոլումբոս իր անգին հողին Աստծուն տվեց, որ աշխարհումս էսպէս նեղացել էր: Հիսուն ինը տարեկան էր, որ մեռա՛վ Վալլադոլիդ ասած քաղաքումը, որ Սպանիա է: Ախպերը նրա մարմինը տարա՛վ Ս. Գոմինգո քաղաքը, Հիսպանիոլա, եկեղեցումը թաղիլ տվեց ու բխովն էլ հետը, հողը դրեց: Կոլումբոսի որդին՝ Դիեգո անուն՝ վերջապէս էն նոր գտած աշխարհների կուսակալութիւնը ստացա՛վ, Բայց չէ թե հոր գերեզմանի ու աշխատութեան խաթեր. քա՛՛վ լիցի. էնդուր համար, որ մեկ մեծ տեղից աղջիկ էր առել:

Էս նոր գտած աշխարհների լիակատար պատմութիւնը՝ վերջը մեկ փլորենտացի (իտալացի) ազնվական գրեց Եվրոպա բերեց, անունը Վեսփուցիոս Ամերիկոս, որ 1497 թվին շատ անգամ զնաց էնտեղ ու էկա՛վ: Զունքի եվրոպացիք նրա գրածիցն իմացան էս աշխարհների որսիսութիւնը, էս պատճառա՛վ քիչ քիչ սովորութիւն ընկա՛վ նրանց մեջը, որ նրանց անունը Ամերիկո աշխար էին կոչու՛մ կամ Ամերիկա, էս էր, որ մնաց ու մնաց: Բայց թե իրավունքով խոսինք, պետք էր Կոլումբոս կանչել: Բայց առաջ չէին մտածում, որ մեկ ջոկ անուն տան, շունքի էնպէս կարծում էին, ինչպէս Կոլումբոս, թե էս աշխարհները Հնդստանի մասն են: Էս պատճառա՛վ էն էս օր էլ՝ էն Հարավային ու Հյուսիսային Ամերիկո միջի էլած կողիներին Արևմտյան Հեղատան հն ասում, շունքի Հնդստան ման գալովը գտան: Բայց իսկ Հնդստանը՝ որ Ասիո միջումն ա ու հարավային կողմն, անունները չխառնելու խաթեր, Արևելյան Հնդստան կամ Օստինդիա են կանչում:

Առաջին ճանապարհը աշխարհի շուրս կողմովը

էստուց դենը՝ հենց բռնի՛ր, թե ամեն տարի Ամերիկա՛ նոր նոր աշխարհներ էին լիս քցում: Գեո Կոլումբոս կենդանի էր, որ 1500 թվին՝ Էմանուել թագավորն Փորթուգալի, նավեր պատրաստել ամեն, որ էս նոր դտած ճամփովը գնան Հնդստան, ու իր նավապետ Պեդրո Ալվարեց Փարբալին հրաման արեց, որ որքան կարելին է Բարի Հուսո օտարաքիթը, որ անց կենա, շանք անի, արեմտյան կողմի վրա գնա: Նա էլ էսպէս արեց ու Բրազիլիա գտավ, որ Հարավային Ամերիկու մեծ թագավորության մեկն ա: Փորթուգալցիք էս աճապին տերութիւնը բանի տեղ չբացին սկիզբը: Գետինը՝ դորդ ա, պտղատու էր շատ, բայց ոսկի, արծաթ ու ուրիշ թանկագին բաներ չկային, էս պատճառով սկիզբը էնպես գող, ավազակ մարդիք ուղարկեցին էն տեղ, որ շենութիւն գցեն: Բայց երբ որ թշած ջճուղները շաքարի դամիշ տնկեցին ու էնպես լավ գոյաշավ, հետո տերութիւն աչքը բաց էլավ, ու սկսեցին բանագետ մարդիկ ուղարկել, որ քննեն, Սրանից էլ հետո նոր քաղաքներ շինեցին ու երկրի բարեսիրտ ազգի սիրտը փեշքաշով, բանով գրավեցին, որ մշակութիւն անեն, ու էսպեսութիւնով՝ ինչ որ էս տեղ ցանում, կամ տնկում էին, մեկին տասը, քսան օգուտ էին տեսնում: Դճա ավելի բարձրացավ էս երկրի անունը, երբ որ 1695 թվին ոսկի, ու 1730 թվին արծաթ էլ գտան էս տեղ, էն ալմագը, որ աշխարքի երեսին մեկ տեղ էլ ա չկա: Բացի սրանից՝ Բրազիլիա, էնպես թանկագին ներկի փետ, խոտ է տալիս, որ տարենը քսան, երեսուն միլիոնի՝ հենց սրանցից է ծախվում: էնպես, որ փորթուգալցիք էսպես ճոխ աշխարհ չունին ու 1808-իցն սկսած, նրանց թագավորները էստեղ էին կենում, բայց հիմիկ իրան համար չոկ տերութիւն ա դարձել:

Բայց Սպանիացիք որովհետև իրանց ուզած ոսկու աշխարհը դեռ չէին գտել, անողորմաբար շարշարում, տանջում էին էն ողորմելի, անմեղ ազգերին, որ իրանց համար մշակութիւն անեն, վարեն, ցանեն, որ սրանից էլ ա օգուտ ստանան, Ամենից ավելի շաքարի դամիշն էին էստեղ տարածել, որ էս օր էլ էնտեղանց հարստութիւն աղբյուրը սա է: Բայց խեղճ ամերիկացիքը էն գորութիւնը ու սովորութիւնը չունեին, որ էս ջաֆին դիմանան ու սազ սազ մաշվում, մեռնում էին շարշարանքի ձեռքը: էնպես որ Հիսպանիոլա միայն, որ մեկ միլիոն բնակիչ ուներ, մեր բանի տարուցը Էդը կեսը չմնաց, բոլորը ջարդվեցին: Ով որ էլ սպանիացոցը չէր ուզում հնազանդի, Աստիվաճ հեռու տանի, ինչ որ նրա գլխին էին բերում:

Շնեբը կատաղացնում, նրանց տկլոր ջանի վրա էին անում, որին թրով էին աղցան անում, որին թվանքով ու նրանց անճար թագավորներին հո՛ կենդանի կրակն էին դնում, կամաց կամաց էրում, խորովում, որ մյուսնե-
րին խրատ ըլի։ Ու էսպես անօրեն գործքերը փափի հոգևորականքն էին անում, որ նրանց հավատ բերեն, էն Քրիստոսի սուրբ հավատի վարդա-
պետք ու քահանեքը, որ մեզ խրատում է մարդասիրություն, թշնամասի-
րություն։ Ո՛վ՛ ի՞նչ չեն արել սրանք Եվրոպա, թե Ասիա, թե Ամերիկա, որ
ինչ ա, իրանց իշխանությունը գորանա, մեծանա։

Բայց մամենն էսպես չէին։ Շատը իր գեղեցիկ պաշտոնի, իր սուրբ
կարգի զորությունը էսպէս ոտի տակ չէր քցում։ Մանավանդ սրանցից մե-
կը՝ անունը Լաա Քաղաս՝ էլ չկարաց էս անօրենությանը համբերիլ, սկսեց
ընդդիմանալ։ Ինչքան գերի ունեւր ինքը, բոլորին էլ ազատեց, բայց շունքի
Ամերիկա նրա խոսքին անկաջ չարին, շատ անգամ էկավ Սպանիա, ու
ջանք արեց, որ թագավորի ու իր մեծամեծաց սիրտը շարժի։ Թե փոքր
ժամանակ նրա խոսքին լսում էին, էլ եղ սկսում էին էն շահասեր, ոսկու
գերի սպանիացիքը՝ թագավորի դռան մարդկանցը կաշառք տալ ու իրանց
ուզածն անիլ։ Նրանց գազանությունը շէր թողնում, որ սրա էս ազնիվ խոր-
հուրդը առաջ գնա։ Էս վախտերն էր, որ սովորություն ընկավ Ափրիկուցը
էն սև նեգերներին եսիր անիլ, բերիլ Ամերիկա, որ նրանց համար բանին։
Չունքի սրանք ավելի ջանով էին։ Էս առըտուրը, որ Եվրոպացոց համար
հավիտյանս հավիտենից ամոթ կմնա, էնպես շահավետ էլավ, որ տարենը
ութսուն հազար հոգի էսպես ոչխարի պես Աֆրիկուցը բռնում, բերում էս
տեղ, ծախում էին։ Ասում են՝ թե էս խորհուրդը Լաա Քաղաս տվեց, բայց
սուտ է։ Նրանից առաջ էլ էս բանը կար, ու էն ազնիվ մարդը՝ էս անօրեն
գործքումը ամենեին անմեղ է։

Բայրոս անուն մեկ կտրիլ, խելոք, բայց գազանաբարո մարդ՝ սկսեց
ավալի սֆթա էս տեղ մեկ քաղաք քցիլ, անուն դրեց Ս. Մաւիա։ Էս տեղից
սկսեց էն ոսկու աշխարը գնալ, որ վայրենիքը ցույց էին տալիս։ Հարյուր
իննսուն գլխըներիցը ձեռ վեր առած մարդիք էլ ընկան սրա ետևիցը։ Լեզու
լի կարող պատմիլ սրանց ճանապարհի դժվարությունն ու շարչարանքը։
Որտեղ գնում էին, շատ տեղ ջմջմեն ծովի պես էր կանգնած, մեշեք էն-
պես էին թանձր, որ անց կենալ չէր ըլում, բարձր սարեր, անհուն ձորեր,
անթիվ օձ ու թունավոր ջանավար միջըները լիքը, ինչ գազան ասես, որ
էս տեղ չկար։ Օձի շատը տասը, քսան գաղ երկենություն ունեւր։ Էս սար-
սափելի ճամփեն անց կացան ու վերջ ամենայնի էնպես մեկ բարձր սարի
գլուխ հասան, ու որ մտիկ չարին, առաջներին տեսան՝ որ մեկ անհուն ծով
բաց էլավ, Ամերիկուցը արևմտի կողմը։ Էս էլ մեկ նոր գյուտ էր։ Կոլում-

բոս էլ էր կարծում, որ էս շնդատան չի, ու մեկ ճամփա պետք է ըլի, որ նրանից շնդատան մոտիկ պետք է ըլեր: Բալբոա սարիցը վեր էկավ, թորն ու դալխանը ձեռին մտավ ծովը ու էնքան գնաց, որ ջուրը դոշին հասավ, հետո էս ծովն էլ Սպանիո թագավորի անունովը վեր առավ 1513 թվին: Նմանապես շատ ոսկի ու մարգարիտ գտավ էն տեղ ու էստով քիչ քիչ հաստատվում էր, որ հարավի վրա ոսկու աշխար պետք է ըլի: էս քաջ մարդին էլ էնպէս շվարձատրեցին ինչպես հարկն էր: Մեկ վախլուկ մարդ կուսակալ ուղարկեցին ու Բալբոա՝ դորդ ա, խոնարհեց էլ նրան, բայց էլի գլուխը կտրիլ տվեց անօրենը, ու էն քաջությամբ բաց արած ճամփեն էլ գնացող շեղավ:

էս միջոցումը մեկ քանի նավ էլ հյուսիսի կողմը գնացին Կուբա ասած կղզուցը, 1519 թվին: Սրանց գլխավորն էր անվանին, հսկայասիրտն Ձերդինանդ Քորտեց: Նա գնաց հասավ Մեքսիկո ասած տերությունը, տեսավ՝ որ շատ բնակիչք կային ու մեծ լուսավորություն էլ ունեին: Նա հետը վեց հարյուր մարդ ուներ, տասնիրեք թվանք, տասնըվեց ձի, ու տասնըորս մանր թոփեր, տեսած երկրումը՝ իրեք միլիոնից ավելի խալխ կային, էն էլ կտրիչ, կրթած, լուսավորված, Մեկ տեղից էլա նրան օգնություն չէր հասնելու, շունքի Կուրի կուսակալը, որ անունը վեխաբեց էր, ուզում էր, որ էն տված իշխանությունն էլ ձեռիցն առնի, շունքի տեսավ, որ շատ խելք ունի, ինքը չէ՛ր կարծում էս, ու նախանձոտ մարդի աչքին խելոքը միշտ կասկածավոր կըլի: Քորտեցի բանը մնաց իր վրա, ինքը պետք է իր շարեն տեսներ: Առաջ հլա ղոնշունին ասեց, որ իրան զորապետ ջոկեն: Սրանից եղը հրամայեց ղոնշունին, որ բոլոր նավերը ջախըփուրթ անեն, որ էլ եղ դառնալու ճար շունենան, յա մեռնին, յա էն երկիրն առնին: էս որ պրծավ, սկսեց մտնիլ էն աշխարը ու քաղաքի վրա գնալ: Քանի աշխարն ստեղծվել ա, կարելի է՝ թե էսպես բան տեսնված, լաված չի: Մրջմի պես, ջանավարի պես ամեն տեղից սկսեցին վայրենիքը կատաղած վրա թափիլ, բայց անհաղթելին հանճարեղն Քորտեց էնպես բան արեց, էնպես ահ քցեց նրանց սիրտը, էն հնարքները բանացրեց, որ Մեքսիկացիք չէին գիտում, մա՞րդ են տեսնում, թե Աստված: Հենց իմանում էին, երկնքիցն են վեր էկել: Նրանց թագավորը որ առաջը չի դուս էկավ, ձիանը զաթարով կանգնացրեց, մուզիկեն փշիլ տվեց, մեկ քանի էլ թոփ քցիլ տվեց ու սկսեց առաջ խաղալ: Մեքսիկացոց լեղին ջուր կտրեց: Ձիանը որ չէին փոնշացնում, խրխնջում, ոտները գետնին տալիս, հենց իմացան՝ թե սրանք էլ մեկ ուրիշ գոյացություն են: Ահ ու դողը ջանըներն ընկած՝ աղաչեցին՝ թե ընչի՞ համար են էնպես բարկացել էս նոր աստվածքը (այսինքն ձիանքը), անիրավ սպանիացիք պատասխանեցին, թե բավական ակն ու մարգարիտ, ոսկի,

արծաթ շնն բերել, էնդուր համար: Էս որ լսեցին, ջվալները լիքը ոսկի, ջավահրեղեն բերին, առաջները ածեցին:

Էսպիսությունով է՛ն ահը քցեց նրանց սիրտը, որ էլ չէին կարում ձեն հանիլ: Թագավո՛ր <ր>ը շատ կամեցավ Քորտեցի սիրտը մեծամեծ փեշքաշներով առնի, բայց չեղավ: Զորքը քաշեց Քորտեց ու քաղաքի վրա գնաց: Թագավորը դեռ չէր իմանում, թշնամու պես ընդունի նրան, թե բարեկամի: Թագավորին իրան էլ եսիր արեց, էլի ձեն տվող շելավ: Էն ա բոլոր տերությունը պետք է գավթեր, որ բիրադի խաբար էկավ, թե Վելաքեց կուսակալը ղոնշուն ա ուղարկել, որ Քորտեցին բռնեն, տանին իր մոտ: Էլ ի՞նչ սրտի կրկեր ողորմելին: Շատ էլ մարդ ուղարկեց, ապսպրեց, որ շանեն, սպանիացին սպանիացու արին լծափի, էն վայրենի ազգերը որ իմանան, մեծ վնաս դուս կգա, էլ նրանց չէին հավատալ, բայց խոսքին անկաջ չարին: Էն ղոնշունի մեծավորը ուզում էր, որ ինքը փառքի ու իշխանության տիրանա, Բայց Քորտեց ճարակտուր՝ հենց դուս չեկավ զորաց առաջը, մյուս ղոնշունի շատն էլ փախան էկան նրա ձեռի տակը: Սրանց էլ վեր առավ ու էլի քաղաքի վրա գնաց, բայց ի՞նչ, սաղ քաղաքը ծովի պես ծփում էր, էնպես դառնացել, շարացել էին մեքսիկացիք, լուսքի մեկ սպանիացի աֆիցեք հետըները լավ չէր յոլա գնացել. նեղացրել էր խալխին: Ինչ հնարք էլ, որ բանացրեց Քորտեց, նրանց թագավորին՝ որ գերի էր արել, հրամայեց՝ որ խնդրի, խալխը դինջանա, շելավ, իրանց թագավորն էլ՝ հենց միջըները մտավ թե չէ, քարն ու նետը կարկտի պես էին գլխին ածում, լուսքի իրանց թողել՝ էնպես անիրավի էր իր գլուխը տվել: Քարը դիպավ ողորմելու գլխին ու մեկ քանի օրից հետո մեռավ: Քորտեց շատ մարդ էլ կոտորիլ տվեց ու էնպես քաղաքիցը դուս էկավ: Փախչելիս կարելի է՝ թե բոլորին էլ ջախըփուրթ անեին, ամա Քորտեցի ածահաս սիրտն էր, որ նրանց ազատեց: Էն սաստիկ կովի միջումը, մահն աչքի տակն առավ, վրա թռավ, նրանց բայրաղը խլեց: Հազար մարդ ավելի էս գհից, էն գհից ուզում էին, որ սաղ սաղ ուտեն նրան, ամա նա աւլանի պես մեջըները ճոթոց ու բայրաղը փախցրեց: Մեքսիկացիք էնպես էին հավատում, թե իրանց բայրաղը որ կորչի, իրանց վերջն ա, իրանց թագավորությունն էլ չի կարող կանգնիլ: Էս պատճառով, գլխըներն առան, կորան, սպանիացիք էսպես էին կարծում, թե երկնքիցն ա հրեշտակ վեր էկել, նրանց հալածում, լուսքի մեկ քանի հոգի էին մնացել, բայց Քորտեցի սիրտը սար էր, էլի որ մի քիչ դինջացան, էլի քաղաքի վրա երկ գնաց: Մեկ քանի յարալու մարդով, խելիմ ժամանակ էլ կոխվ տվեց ու 1521-ին, օգոստոսի 13-ին քաղաքն առավ: Կրակի, բոցի ծերը երկինքն էր հասել: Խալխի էն վայրենի գոռոցն ու հարալ հրոցը՝ քարեր, սարեր

լացացնում էին: Մեկ քանի ջահել իշխանի որդիք նի էին էլել մեկ բուրջ ու քարով, նետով, դեռ էլի չէին թողում, որ սպանիացիք դինջանան: Քորտեց թուրը հանեց, վերև գնաց: Հենց գլուխը հասավ բրջի, նրանցի <ց> իրեքը՝ էնպես գլխըները կախ՝ էկան, որ սաքի թե ոտներն են ուզում ընկնեն: Հենց մոտացան թե չէ՝ բիրդանքիր նրան խտտեցին, ու ուզում էին՝ որ հետըները վեր քցեն: Բայց Քորտեց էս բոպեին էլ միտքը, ուշքը չի՝ կորցրեց, ոտները մեկ պատի դեմ տվեց, ու նրանց քացով, թվանքով իրանից դեն քցեց: Էնպես, որ գլխըների վրա պտտվելով, ներքև էին ընկնում, Քորտեց զարմացած՝ վերևիցը ձեն տվեց, «Քանի որ աշխարքս աշխարք ա դառնի, էսպես տղամարդիք դեռ քիչ կըլին էլած, ու շեն էլ ըլիլ»:

էս էր նրանց վերջի ապավենը, Քորտեց էս էլ առավ: Սպանիացիք հենց իմանում էին, թե նրանց տներումը ոսկին կիտուկ կիտուկ կըլի, հենց որ տեսան, զատ չի՝ երևում, կրակն էին դրել ողորմելի խալխին, էրում էին որ իրանց խազիխի տեղն ասեն, դաղում, շամփում, թիքա, թիքա էին անում նրանց էստուր համար: Նրանց նոր թագավորին էլ տկլորացրին, ոտ ու ձեռը կապեցին, ու իրան մեկ բարեկամի հետ՝ թեժ անձողի կրակի վրա կանգնացրին: Ոչինչ ասելու բան չունեք ողորմելին, ու անսաս կանգնել, էրվում էր: Նրա խեղճ ընկերը լալիս, գոռում էր: «Միրելի, ինչ ես էդքան մրմնջում,— ասեց թագավորը,— լալով, գոռալով ոչինչ չենք ստանալ, լալն էն ա, համբերենք: Աստված բալթի էսպես էր կամեցել, ես հս վարդի վրա շեմ կանգնած: Բաս ես միս ու արին շեմ, ինչի՞ շեմ ձեն հանում»: Քորտեց՝ որ շատ խիստ սիրտ էլ ուներ, որ վրա հասավ ու խեղճերի հալը տեսավ, աչքի լսին ցավ տվեց, որ թագավորին էն օրն էին քցել ու հրամայեց իսկույն, որ նրանց ազատեն: Քորտեցին իր առած երկրների վրա կուսակալ կարգեցին, շափիցը դուրս թունդ էր ու խիստ շատ նեղութուն էր տալիս իսլխին, որ հնազանդ մնան: Բայց նա էլ՝ ինչքան օգուտ Սպանիո բերեց, էնպես նրա դադրն էլ չիմացան: Վերջը, իր բոլոր առած երկրները ձեռիցը լսեցին, իրան էլ դուս արին: Տխուր, սիրտը ցավով լիքը՝ քաշվեց հյուսիսի կողմը ու Կալիֆոռնիա ասած՝ կիսակղզին գտավ: Վաթսուն երկու տարեկան դարդու, կսկծու մեռավ 1547 թվին դեկտ. 2-ին, որ իր թագավորը Կարլ Ծ. նրան էնպես անիրավաբար զրկեց:

Մեքսիկու առնելու ժամանակը՝ էն ճանապարհը՝ որ ուզում էին դտնին, գնան Հնդստան, վերջ ամենայնի գտան: Ֆերդինանդ Մագելան անունով՝ մեկ փորթուգալացի լիս քցեց ու իր անունը հավիտյանս հավիտենից թողեց անմահ: Օգոստոսի 20-ին 1519-ին Սպանիո Սեվիլլա քաղաքիցը դուս էկավ հասավ Հարավային Ամերիկու զրազը ու ինչ տեղ որ ծովի քունջ կար, բոլորը ման էկավ: Հունվարի 12-ին 1520-ին էկավ, հասավ Լապլա-

տա ասած գետի բերանը, որ էնքան լին աս, որ նրան գետ չէին համարում, հարծում էին՝ թե ծովանեղուց է, ու նրա միջովը հենց իմանում էին՝ թե կարելի էր Հնդստան գնալ: Էս տեղից սկսած՝ առաջը էնպես քարափներ էկան, էնպես վատ հավա էր անում, որ գիշեր ցերեկ մահը հազար անգամ առաջն էր գալիս, գնում: Զունքի հավասարագծիցը (այսինքն Երկրի կիսիցը) դենը՝ է՛ն ժամանակն աս մեռն սկսում, երբ մեր կողմը վերջանում աս: Ու էն կողմը մեռը ավելի սաստիկ աս, քամին ավելի դառն աս, քանց հյուսիսային կողմը, ու ամառն էլ շատ կարճ աս: Մագելան տեսավ, որ ճար չկա, մնաց Ամերիկա, որ մեռն անցկենա ու հինգ ամիս մնաց էն տեղ: Նրանք, որ մնացին էս տեղ էնպես մեկ տեսակ խալիս էկավ առաջները, որ ամեն մեկը մեկ սածեն (իրեք գազ) բոյ ունեի, ու դհա ավելի: Երեսները կարմրացրած ունեին, աչքըների դրաղը՝ դեղին խազ քաշած, ամեն մեկ թշի վրա մեկ սրտի նման խալ ունեին կտրած: Եորըները մորթի էր, նետ ու աղեղ բանացնիլը խիստ լավ գիտեին: Էնպես որ մեծ էին, էնպես էլ շատ էին ուտում: Մագելան նրանցից էրկուսը բռնել, կամենում էր հետը Եվրոպա բերի տեսնելու խաթեր: Սրանցից ամեն մեկը օրը մեկ մեծ բթոց լիքը բաքսմաթ (սուխարի) էր ուտում, մեկ թուևդի ջուրը՝ մեկ շնչով էր խմում: Մուկը սաղ սաղ, հում էին ուտում, կաշին էլ չէին քաշում: Ինչընկնում էր ձեռները, սաղ սաղ էին կուլ տալիս: Մագելան՝ էս ազգի անունը՝ Փատագոնիք դրեց, այսինքն մեծահասակ, որ էս օր էլ՝ էս անունը ունին:

Ինչպես Կոլումբոս ու Գամա, էնպես էլ Մագելան շատ նեղութուն քաշեց իր մարդերանց ձեռիցը: Պատագոնիա խոսքը մին էին արել, որ նրան սպանեն, որ իրանց ավազակի պես էնպես քարի, ծովի մեջն էր քցել, իրանց աշխարհիցը հեռացրել, որ սովի ու ցրտի ձեռիցը մեռնեին: Էս խորհուրդը լիս ընկավ, ու Մագելան երկուսին սպանիլ տվեց: Վերջապես հոկտեմբերի 21-ին հասան մեկ ծովանեղուց, շորս կողմը բարձր սարերով բռնած, գլխըները ձուլում թաղված, ու ջուրն էլ շատ խոր: Բոլորն էլ կարծում էին, որ էստեղից էլ դուս գալու ճար չի ըլիլ: Բայց քաշասիրտն Մագելան նավը քշեց մեջը. երեսուն օր դես ու դեն պտտեց միջին, վերջը մեկ մեծ ծով դուս էկավ առաջը: Նրա ուրախութունը էլ ասիլ չի ըլիլ: Բոլորն էլ լաց էլան, էս որ տեսան. ու էն ծովանեղուցի ծերի անունը՝ Մուրագատու դրին, ծովանեղուցի անունը՝ Պատագոնիո ծովանեղուց ասեցին: Բայց վերջը գտնողի անունը դրին ու էս օր էլ Մագելանի ծովանեղուց են կանչում:

Հինգ նավիցը, որ Մագելանը հետը վերցրել էր մեկը փշացել էր, մարդիքը պրծել էին: Մեկն էլ խայինութունով եղ էր դարձել, որ Սպանիա

գա, ճամփին կորել էր: Էն իրեքիցն էլ՝ մեկն էկա՛մ Սվրոպա, Նոյմբերգի 28-ին էն ծովանեղուցիցը դուս էկան, ու ընկան էն ահագին ծովի երեսը ու հենց իմանում էին, թե շուտով Հնդստան կհասնին: Բայց ի՞նչպես էին խարվել: Իրեք ամիս ու քսան օր մնացին բաց ծովի երեսին պտտելով, հավեն շատ լավ էր, բայց ո՞չինչ տեղ ցամաքի նշան չկար. էրկու կղզի ուստ էկան, էն էլ անմարդաբնակ: Հետըները պաշար չունեին: Էն սուխարին էլ, որ ուտում էին, հաց չէր, մոխիր էր, էն էլ ճիճուն մեջը լիքը, հոտած, փթած: Զուրը փթել, գարշելի հոտ էր տալիս, բայց էն էլ՝ էնքան չին ստանում, որ աչքըները մի բան տեսնի: Ամեն մեկին օրը իրեք, չորս մսիալ ջուր ու հաց անջախ քր ընկնում: Կամենալով, որ սովի ձեռիցը չմեռնին, ինչքան որ նավերի վրա կաշվի կտորտանք կային, վեր էին բերում, ուտում: Մագելանի ընկերի մեկը, անունը Պիզաֆետտա էսպես ա պատմում, թե էն կաշվի կտորտանքն էլ՝ էնպես էին արեգակիցը, քամուցը չորացել, որ չորս, հինգ օր ծովն էինք դնում, որ կակղին, հետո հանում, կրակի <վրա> խորովում, էնպես էինք ուտում, էն էլ՝ ամենքիս չէր հասնում: Շատ անգամ, փետ էինք տաշում, ու տաշեղները շաքարի պես ուտում: Մուկը, ճիճուն կամ ուրիշ կենդանիքը հո անմահական ուտելիք էին մեզ համար, թե որ ձեռ էինք բացել: Մեկ մկան գինը՝ մեկ ոսկի էր, բայց ո՞վ կտար: Բոլորս էր հիվանդացանք, հետին շունչն ընկանք: Տասն ինը մարդ սովու մեռան: Քիչ էր մնացել՝ որ սրանց մարմինն ուտեինք: Չե՛մ կարծում, թե մեզանից եղը՝ մեկն էլ ա էս ճամփովը կերթա: Իրավ, որ վաթսուն տարի անց կացավ, մեկն էլ ա սիրտ շարեց: Վերջ ամենայնի մեկ ինգլիզ՝ անունը Դեալե, էս ճամփովն անցկացավ:

Էս ծովի անունը՝ Հանդարտ դրին, շունքի ինչքան ժամանակ, որ նրա վրա էին, մեկ քամի, մեկ ֆրթնա չէր պատահել: Բայց ուրիշ նավապետներին էնպես չի՛ պատահեցավ, նրանք շատ անգամ վտանգի, փորձանքի մեջ են ընկել էս ծովի վրա, էստուր համար էս անունը փոխել, այժմ Մեծ Սվկիանոս են կանչում, շունքի մեկ ծով էլ ա էնքան բաց տեղ շունի, որ ջամաք չըլի, ինչպես սա: Վերջապես մարտի 6-ին 1521-ին մեկ տեղ շատ կղզիք տեսան իրար մոտ: Ո՞վ նրանց ուրախությունը կարող է պատմել: Գերեզմանիցը, մարդ որ էլի նոր աշխար դուս գա, սիրտը ի՞նչ հալի կըլի, էն հանքին էր նրանց սիրտը: Բայց էս ուրախությունն էլ երկար չմեաց, շունքի բնակիչքը էնպես գող, ավազակ է՛ին, ոո նավերի մեխերն էլ՝ ցեղերեկը լիսով, նրանց աչքի առաջին, ատամով էին ուզում հանեն ու երբ որ վրա էին հասնում, թե բռնեն, ձկան պես թռչում, ջուրն էին ընկնում, ծովի տակովն ըլում, ու հեռու տեղ դուս գալիս, վրըներն է՛լ ծիծաղում էին: Շատ անգամ շորերի կոճակները, գլխըների գդակը ազոավի պես վրա էին

Քուլում, որ պոկեն, փախչին: Մեկիցը պրծնում էին, մյուսն էր գալիս: Էսպես ա՛շ գիշերն էին հանգստութիւն տալիս, ա՛շ ցերեկը: Էս պատճառով էս կղզայաց անունը՝ Գոդփ կղզի դրին (Լադրոնց): 15-ին մարտի մեկ ուրիշ կղզի գնացին, որ բնակիչքը հանդարտ էին ու դուս էկան ցամաքը: Պարզ ջուրը, ալվան ալվան պտըղները, մանավանդ քոքոս ասած պտուղը, ու սիրուն, ուրախ հավեն՝ շատ շուտով առողջացրին հիվանդներին: Մագելան էստեղից Ֆիլիպյան ասած կղզիքը գնաց, որ ինքը դրեց էս անունը՝ իրանց թագավորի անունովը: Բայց է՛ս տեղ պետք էր էնպես քաջասիրտ, անվանի մարդը, որ ահագին ծովեր, քարափներ, սով ու մահ ոտի տակ էր տվել, իր մահը գտնիլ: Կռիվ պատահեց նրանց ու էն վայրենի խալիսի մեջը, տվին նրան, սպանեցին ապրիլի 27-ին 1521-ին: Մնացած քիչ մարդիքն էլ սկըսեցին էստեղից դուս գալ, ճամփա ընկնիլ ու երկու նավով, նոյեմբեր <ի> 8-ին էկան հասան Բուենո ասած՝ մեծ կղզին, էս տեղից էլ Քիլոտ կղզին գնացին, որ Հնդստանից հեռու չեն ու լավ հիլ, դարչին, մեխակ՝ էստեղանց է դուս գալիս: Մաղկի թագավորն՝ ասում են՝ էս տեղ աւ Ամեն մեկ տերևը գազ ու կես լենութիւն ու էնքան էլ երկենութիւն ունի, այսինքն ծաղկի տերևը, լավ աչք պտի, որ էսպես հիանալի ծաղիկը տեսնի: Էս կղզայաց միջին տեսան, որ ուրիշ փորթուգալցիք էլ կան: Ո՛րքան կզրամանային սրանք, որ տեսան՝ թե արևելյան կողմիցն են գալիս: Բայց փոխանակ ուրախանալու, իրար պահպանելու, սկսեցին իրար հետ թշնամութիւն բջիլ: Հայ ըլեր, ե՛րբ կաներ: Ի՛նչքան ազնիվ է Հայոց հոգին, որ զարիք տեղը իրար ջան չեն թասխր անիլ: Մեկ նավի մարդիքը, որ խարաք էր էլել, անճարացած՝ գլխրները <տվին> նրանց ձեռը: Մյուս նավը, որ դեռ թիշ լավ էր մնացել, չէր սախաղվել, հետը մեխակ, դարչին վերցրեց ու շուտով եղ դառավ Եվրոպա ու Սեպտեմբերի 7-ին 1522-ին էկավ Սպանիա: Առաջին ճանապարհորդութիւնը աշխարհիս շուս կողմովը էս էր: Կարգացողը լավ կիմանա, թե ի՛նչ ուրախութիւն էր եվրոպացոց համար՝ երբ էս խաբարն իմացան: Երկու հարյուր երեսուն յոթը մարդիցը, որ Մագելան հետը վերցրել էր, տասնյոթը էկան Պիգաֆետտի հետ, սրանց շատն էլ խիստ հիվանդ էր:

Վերջապես 1529-ին սպանիացիք էն իրանց ուզած ոսկու աշխարքը ձեռք բերին, որ է Փեռու: Էն կտրիշ, խստասիրտ մարդը, որ թե ջրով, թե ցամաքով հազար տեսակ շարշարանք քաշեց ու էնտեղ հասավ, Ֆրանց Փիցարո էր, որ երեխա ժամանակը խոզարած էր ու Ամերիկա գնաց, որ բալթի մեկ բան ճարի: Էս Փեռու ասած երկրումը՝ հիրավի անշափ ոսկի գտան: Նրանց եսիր արած թագավորը՝ անունը Ի՛նկա, խոստացավ, որ թե իրան բաց թողան, մեկ մեծ օթախ, ոսկով լիքը նրանց բաշխի նա իր

ասածը կատարեց, ու ինչ ժամանակ փողը բաժանեցին, ամեն մեկ սալ-
դաթի քսան հազար մանեթ ընկավ, ամեն մեկ ձիավորի քառասուն հազար
մանեթ: Աֆիցերների փայը հո՛ անշափ էր ու էլի Սպանիո թագավորին մեկ
միլիոն մանեթ ուղարկեցին: Էս որ լսեցին, ով ասես, գնաց Փերու: Սպա-
նիացիքը լցվեցին էնտեղ, ոսկին դառել էր նրանց համար խաղալիք, ու
խեղճ ազգին հայվանի պես էին շարշարում: Մեկ քաղաք շինեցին, անունը
Կիմա դրին: Էստեղից շատ շարշարանքով, տանջանքով հասան մինչև Քվի-
տա ասած կողմը ու Կորդիլեր ասած սարն անց կացան, որ շատ բարձր է:

Փերու ու բոլոր նոր գտած երկրներումը սպանիացիքը շատ անկար-
գություն էին անում: Ավազակությունը, մարդասպանությունը փակել էին
նրանց սիրտը ու քարացրել: Թշնամի, թե բարեկամ գազանի սրես էին վրա
տալիս, թալանում, սպանում: Էս որ լսեց Սպանիո թագավորը, սկսեց եր-
կիրը կարգ քցիլ, օրենք հաստատիլ, գլխավորներին արգիլիլ, որ իրանցը
գլխու էնպես անօրինություն չգործեն, ու ինչպես մարդասերն էս Կազաս
առաջարկել էր, ամերիկացոցը ազատություն սալ: Առաջին մարդը, որ էս
բանի վրա կարգեցին, լավ ուզում էր, որ էսպես շարությունները վերջացնի,
ամա շատ շուտ շտապեց ու նրան բռնեցին, գլխատեցին, էս որ իմացան,
մեկ ուրիշ մարդ չոկեցին, որ շատ խելոք էր, անունը Պետրո դե Գասա:
Սա հոգևորական էր, շատ ուշիմ, արդար ու շափիցը դուս անթամահ: Նրա
հոգևորական կարգը, նրա պատվելի դեմքը, ու հաստատ, ազնիվ վարքը
շուտով ամենի սիրտը գրավեցին ու սկսեցին նրան շատ պատիվ տալ:
Բոլոր սալդաթ ու աֆիցեր իոստամունքով ու քաղցրությունով իր կողմը
քցեց: Ինչ օր որ կոխվը պետք է բաց ըլեր, սալդաթների շատը թաբուն,
թաբուն փախան, նրա կողմն էկան, ու կոխվը առանց արին թափելու վեր-
ջացավ: Պիցարո, նրանց գլխավորը եսիր ընկավ ու գլո՛խը կտրեցին:

Քիչ քիչ ու զգուշությունով սկսեց իմասատունն Գասքա հողը ճոթ անիլ,
չունքի շատ աֆիցեր ու սալդաթ բոլորը զավթել էին, իրանցը շինել: Ճոր-
տությունն էլ վերցրեց, որ փերուացոցը էնպես տանջում էր: Սալդաթները
սկիզբը տրտնջում էին, բայց նա շատին ուղարկեց, որ աշխարհեր գտնին,
շատին տեղ բաշխեց ու էս կերպով սիրտըներն առավ: Էսպես մեկ մարդի
խելոքությունովն ու բարեսրտությունով՝ մեկ սաղ երկիր կարգ ընկավ,
գազանի ու անօրենի ձեռիցը պրծավ: Ինչքան խարջ ու փեշքաշ էլ որ արեց
Գասքա, էլի վեց միլիոն մանեթ հետը թագավորին փեշքաշ բերեց: Ինչ
ժամանակ էս գործը պրծավ, ուզում էր, որ զրաղ քաշվի ու իր համար
առանձին կենա, ու էն հարուստ երկրիցը էնպես աղքատ դուս էկավ, ինչ-
պես որ մտել էր, միլիոններ էր ձեռովն անցկացել, մեկ փող իր ջեբը չէր
գրել, էս պատճառով աշխարքի բերանը մնացել էր բաց, ու սրբի տեղ

պաշտում էին նրան, որ էսպես խելոք ու արդար մարդ էր: էնպես մարդին ո՞վ չի պաշտիլ: Թագավորը մեկ թեմի եպիսկոպոսությունը նրան տվեց, ուր որ մինչև մեռնիլը կացավ ու իր պատվական կյանքը վերջացրեց:

Բայց ինչ երկրներ՝ որ Սպանիա Ամերիկումն ունի, մինչև էս օր քանի գնացին, խարաք էլան: Չունքի որ հենց ոսկու էին ման գալիս, վար ու ցանքի էլ մտիկ շարին, երկիրն անգործ թողին ու ու էսպես քիչ քիչ խարաք արին: Բացի սրանից, սաստիկ դադաղա էր, որ ֆաբրիկա, քյարխանա շունենան, առուտուր շանեն, որ ամերիկացիք, ինչ որ իրանց պետքն էր, Սպանիուցը առնեին, ուրիշ տեղից բերիլ շտալին: Սրանից դայրու աշխարը պարապ հոգևորական <ներ> ով / <էր> լցվել, որ իրանց փորի դարդն էին միայն քաշում: Մենակ ի՛նչ քաղաքը՝ որ վաթսուն հաղար հոգի կենող ունի, քառասուն վանք կար միջումը, էսը գյորա էլ վանքական ու հաց ուտող կըլեր միջըներումը: Դինչություն, իրար պահպանիլ, էհտիբար ամենևին չկա, շունքի Սպանիա հեռու, էնտեղ ուղարկած մեծավորների կամքն ինչ ա, էն են անում, ամեն հնարքը բանացնում, որ իրանց ջեբը լցնեն, շունքի գիտեն, որ երկար շեն մնալու, ու տերությունն էլ մեկ գլխավոր երկար չի թողնում մնա, շունքի վախում է, թե խռովություն կընկնի ու իրանից կապստամբվին, նոր տերություն կհաստատեն: Բայց անիրավությունը ի՞նչ տեղ կմնա անպատիժ: Քանի՞ տարի է, որ Ամերիկու շատ փայլը, տեսնելով՝ թե ինչպես են հետըները կառավարվում սպանիացիքը, խոսքը մին արին, գլխըները թափեցին ու իրանց համար այժմ ջոկ ջոկ թագավորություն ունին ու օրըստօրե ծաղկում, գորանում, մեծանում են, այժմ սպանիացոցը շեն էլ ասում թե աստված ա ստեղծել:

ՀՆԴՍՏԱՆ ԿԱՄ ՀՆԿԿԱՍՏԱՆ

Հնդստան Ասիո գեղեցիկ, հարուստ, պտղաբեր աշխարհների մեկն ա ու շատ գետեր, սարեր ունի: Գետերի երեսը նավերով լիքն ա: Ինչ աշխարհից ասես, կարող ես՝ էս նավերումը մարդ գտնիլ, որ գալիս են կամ վաճառականության կամ տեսնելու խաթեր: Էս տեսակ գնալը՝ համ հանգիստ է, համ էժան, համ էլ էնդուր համար ա լավ, որ ճամփին առյուծ, դափլան կամ ուրիշ գազաններ քեզ վնաս չեն կարող տալ, որ էս տեղ լիքն են: Յամաքով գնացողներն էլ՝ մեկ տեսակ ճոճի պես բան ունին, որ մարդիկ են ուսըներին տանում, բայց հետըները պետք է շատ ձիավոր ունենան ասպաբավորված, որ անվնաս գնան, ու բոլոր ուտելիք, պաշար հետըները վերցնեն, շունքի որ էստեղ դոնադխանա, դուքան չկա: Հնդկաստան վեց ամիս թաց, գեջ հավա ունի, վեց ամիս չոր: Առաջնի պատճառը Մուսոն ասած

քամին ա, որ թացութեան հետ տաքութիւն էլ ա բերում, ու առողջութեանը շատ վնաս տալիս:

Հնդկաստան կարելի էր ասել, թե հրաշք կըլեր, թե էնպես շոք չէր էլել՝ որ երկինքը էն պէս ա վառում, բոլբոքում, բոլոր սար ու ձոր շորացնում, խորովում ու էնպես սով առաջ բերում բազի անդամ, որ շատ մերձ մեկ բուռը ալրի խաթեր որդիքը ծախում ա, որ մյուսներին պահի:

էս տարաբախտութիւնը հերիք չի՛, շատ անգամ է՛նպես սաստիկ բորյազ ա վեր կենում, է՛նպես կոշտ կարկուտ ա գալիս, որ մալ, ապրանք, հանդ ու սուրու՝ ջարդում, փշացնում ա: Բազի վախտ անձրևը էնպես սաստիկ ա ըլում, որ գետերը մեծանում, ինչ կա, շկա, տակով են անում: էս զեռ քիչ ա: Մորեխը ամպի պես շատ վախտ երկինքը բռնում, օդը մթացնում ու դաշտերը, արտերը ոչնչացնում ա: Զգույշ պետք է ման էկած, չէ թե խոտերի տակին, հանդերումը, տներումն էլ են օձերը թախ կենում: Պատճառն էն ա, որ հնդկացիք օձին շատ պատիվ են տալիս, շեն սպանում, ու ում էլ որ կծեն, Աստծո պատիժ են համարում ու շատ մեղավոր ա, ում օձը դիպի:

Տե՛ր Աստված՝ զուխդ մի բարձրացրու, տե՛ս, ի՞նչ խաբար է: Խեղդված մարդիքը Գանգ գետի երեսին գնում են: Ընչի՞, էս ողորմելիքը էնպես են կարծում, թե էս գետը սուրբ ա, ու իրանց իրանց մեջն են ընկնում, խեղդվում, որ իրանց հողուն փրկութիւն ըլի, ու իրանց Աստուծո աջքին զհա ավելի դուր գան, որ մարդի արնով են կշտանում: Մեկ տեսակ խալիս էլ կան էստեղ՝ որ փառի են ասվում: Ինչպես մեր բոշքը, էնպես էլ սրանք ո՛չինչ տեղ պատիվ չունին, ու ով ասես՝ նրանցից քաշվում ա: Սրանք էլ՝ չունքի կարողութիւն չունին, որ փեղ առնին ու իրանց մեռելների մարմինն էրեն, բերում են, էս ջուրը քցում:

Տեսնու՞մ ես, էս աչքակապն ի՞նչ ա անում: Թուր, դանակ՝ էնպէս ա կու տալիս, ինչպես ջուր: Մտիկ արա՛, բայց չի՛ վախենաս, հենց էս ա, աչքիդ առաջին օձը վեր ա քցում, ինքը սազն ածում, օձը շվացնում, ծվում, պար ա գալիս: Նա ձեռն ա առնում, ծոցը դնում, բերանն առնում, էլի հանում ու մեկ վնաս էլ ա չի՛ պատահում, պատճառը, որ ատամները հանել ա:

Քանի մտածում ենք, էնքան աչքներս նոր նոր բաներ ա տեսնում: է՛ս ի՞նչ ջանավար է, որ ծառնըզու ցցվել, ձգվել, փետացել ա, ձեռները թոռ մղզուռ պես դոշին կպցրել, աչքերը պելացրել, երկինքը քցել, ո՛չ ձեռն ա լսում, ո՛չ մարդ տեսնում, բաս ի՞նչ ա անում, Աստված ո՛չ գիտի իր գուլիքը, աշխարքի վերջն ա մտածում, կամ իր շոր գուլիք լաց ըլում: Սրանց ֆակիր են ասում էս տեղ, որ դարվշի նման մի զատ են: էթուց,

էլօր, մեկ շարաթից եղը, մեկ սմիս, մեկ տարի, չէ՛ մեկ քանի տարի՝ էս ցրատարր պետք է էս կերպով, էս միևնույն տեղումը կանգնած մնա, արևի անձրևի, կարկտի տակին, էսպես քնի, էսպես աչքը բաց անի: Ո՛չ նստի, ո՛չ շարժի, թեկուզ երեսին թուր էլ խփես, ուրիշ մարդիք են գալիս, նրա բերանը հաց դնում, շորերը փոխում: Էս բոլոր շարաթանքը էնդուր համար ա քաշում, որ իրանց հեթանոսական դրախտի փառքին արժանանա, ուր որ ինչ դուռ ասես, ինչ անուշահոտ ծաղիկ, յուղ, աղբյուր, շագրվան ասես, որ վարդի ջուր ա դուս քցում, մեջը լիքն ա: Հլա մեկ էլ ե՛զ նայիր, էս էլ մեկ ուրիշ ֆակիր ա, որ մեռածի պես ընկած ա՝ սպանես էլ, տեղիցը չի՛ շարժի: Մեկն էլ հրես մեղանից ողորմություն ա խնդրում: Ո՛ղորմելի, էս ո՞վ ա նրա քիթն ու անկույնները կտրել, երեսը կտրատել, ի՛նքը, ինքը, որ գնա դրախտը վայելի: Է՛ս ինչ փեղ ա, կամ պող, որ էս մարդի ուսին դուս ա էկել, կամ ջանիցը կախ ընկած մնացել: Էլ ի՞նչ կըլի,—ֆակիրի ձեռն ա, կամ ոտը, որ էնքան նս ցից բռնել, կանգնել ա, որ տեղն ու տեղը շորացել ա: Բաս տեղը չի՞, որ մեր խանումները լսելիս՝ ասեն հո՛ղեմ ձեր գլուխը, հա՛: Բայց մենք ցավինք՝ սի՛րելի՛՝ որ էս ողորմելիքը դեռ սուրբ ավետարանի լիսը չե՛ն ստացել, որ իրանց էսպես ըսպանեն:

Հանդիսավոր օր որ գալիս ա, Աստված հեռու տանի: Մենք գինի ենք խմում, քեֆ անում, որ էլի մեկ բանի նման է, էս հայվան ֆակիրները՝ իրանց կոքի պատկերը մեկ մե՛ծ սելի վրա բազմացնում, գոռալով, հարա տալով քուշա քուշա են ընկնում ու շատը սելի ակի տակին ջնջխվում, էն էլ ուրախությունով, որ մեկ ա՛խ էլ քաշեն, ո՞վ դարդ կանի, էնպես են անում, որ խալխի աչքը կասկեն ու իրանց շատ պատիվ տան: Էս սելը, որ ասեցինք, շիմանաս՝ թե մեր վրացու արաբեն ա,, որ խի՛մո, խի՛, կամ հո՛-հո՛ անելով քշում են: Մեկ ահագին տաճարի շափ տուն ա, ակների վրա դրած, Ամեն մեկ ակը՝ մեկ տան ղղար կա: Սրա վրա բազմացնում են նրանց մոպքը իրանց կուռքը, որ Բրամի՛ն են ասում, ու խալխիցը տուրք հավաքում: Հազարավոր մարդիք ետևիցը գնում են, ու ինչ ասես, փեշքաշ անում, շատն էլ՝ ինչպես ասեցինք, իրանց սպանում:

Էս ի՞նչ կենեքեք են՝ որ հազարներով Գանգ գետի ղրաղին դրած են: Կարելի ա մա՛ծուն են ծախում, կամ շիլափլավ ուտում: Դու ո՛չ մեռնիս: Ամեն մեկ կճճում մեկ բեռը անվա մեղք կա, որ հենց ջուրը քցեցին, բերանդ սրբի՛ր, եղ կանգնի՛ր: Ընդկացին ինչ մեղք արել ա, գնաց, ջրի հետ կորավ: Մեկ էսպես դեռ էլ որ մենք ունենալինք, ի՞նչ լավ կըլեր: Էլ ո՛չ քաշալ կմնար, ո՛չ բոռ, մեկ կճուճի գինն էլ հո մալում ա, ցավն էս ա, որ մեղքը մաժուն չի՛, որ մեջն ածես, Ընդկացիք ի՞նչպես են անում, Աստված գիտե, ով ուզում ա ինքը գնա հարցնի՛:

էս ի՞նչ սուք, շիվան է, որ մարդի սիրտ էրում, փոթոթում ա: Աստված ո՛ր շհանց տա: Մեկ ծեր մարդ սաղ սաղ բերել, գետի դրաղն են քցել, որ քնկնի մեջը, խեղդվի: Բերողն ո՞վ է՝ իր որդիքը, իր ազգականքը, շունքի մարդ որ ծերացավ, էլ շեն թողում, որ երկար ապրի: Աստված ո՛ր անի, թե էլ եղ տուն գնա, Իրայնիքը կտան կսպանեն նրան: Որքան զարմանալու ա, շունքի հնդկացոց պես դինչ. խոնարհ, գառը խալիս շիկա աշխարքիս երեսին, ամա սնահավատութիւնն ա նրանց էս տեղը քցել: Որ սպանես նրան ձեն շի՛ հանիլ, բայց վա՛յ՝ որ հավատի վրա խոսացիր, գառը ասլան կդառնա:

Ջրից անելով մեր ճամփեն գնա՛նք. ես քեզ Հնդկաց հավատը պատմեմ: Նրանց Արարիչ Աստծո անունը՝ Պարաբրամա է: Մյուս շաստվածները նրանից են դուս էկել: Էս շաստվածների անունովը ահագին տաճարներ ունեն շինած, որ Պաղոզ են ասում: Արի՛ գնա՛նք մեկ պաղոզ, ամա բերանդ կա՛լ, որ շծիծաղես: Էս ի՞նչ շաստվածներ ա, որ էս տեղ քաշել են: Եզան պատկեր ասես, իծի, լիքն ա, որը հինգ վեց գլուխ ունի ու էնքան էլ ոտն ու ձեռը, որի դեմքը էնպես ա, որ մարդ շի՛ ուզիլ, մտիկ տա: Բոլորն էլ ալլանդակ են ու զարհուրելի: Նրանց ժամակարգութիւնն էլ՝ հենց էս շաստվածների լայաղ է: Շատ հանդիսավոր օր էնպես անկարգ բաներ են բռնում էս տեղ, որ ասիլ շի՛ ըլի: Մոլլեքը ժողովում, պար էկող կնանիքը հավաքում, իրանց հոգևորականների հետ՝ տաճարումը ինչ ասես, անում են: Էնպես են ասում, թե Հնդկացիք իրեք հարյուր երեսուն միլիոն շաստված ունին ու շորս դրախտ, որտեղ որ իրանց շաստվածները կենում են, կավ ուշ ու միտք պետք է ունենան, որ էսքան շաստվածների անվանքը պահեն: Բայց մի՛ զարմանաք: Հնդկացիք էնպես մտքով պահելու շաստված քիչ ունին: Եզն ու կովը՝ նրանց բուսոց շաստվածն ա: Ագռավը՝ նրանց մարդիս մտքի շաստվածն ա: Սիպտակ ֆիլը՝ նրանց քաղաքուր շաստվածն ա: Զոկ ամալաթ ունեին նրա համար շինած, ոսկե ամաններով էին նրան կերակուր տալիս, որ ծառքը բերում, առաջն էին դնում: Հիմիկ ֆլի բանը խարաք է, շունքի էլ շեն պաշտում:

Տեսնում եմ, որ զարմանում եք: Չի՛ հարկավոր. լսեցե՛ք պատճառը: Հնդկացիք՝ քրիստոնեից նման շեն հավատում, թե մարդիս հոգին մեռնելուց եղը երկինքն ա գնում, ու իր բարի կամ շար գործքի փոխարենն առնում: Է՛, նրանք էնպես են կարծում, թե հոգին մեկ ուրիշ մարմնի մեջ ա մտնում, էն էլ մարդիս գործքի գյուրա: Էսպես՝ բարի մարդի հոգին՝ էլի մեկ բարի մարդի մեջ ա մտնում, կամ մեկ ղվաթով շորքոսանու: Վատ մարդիկը՝ կամ ճիճվի, խլեզի, օձի մեջ ա գնում, կամ մեկ ուրիշ գեշ կենդանու: Էս ա պատճառը՝ որ հնդկացիք՝ մեկ կենդանի էլ ա շեն սպանիլ,

միս բնավ չեն ուտիլ, ու պտղով են իրանց օրն անց կացնում: Միմիայն էն փառի խալխը՝ որ ասեցինք, որ սրանց կարգիցը դուս են, նրանք են միս ուտում ու էս պատճառով դհա ավելի ատելի են: Հնդկացիք էնպես են քաշվում, որ թե կենդանու մորթուն էլ ձեռքները դիպչի, կոտղան, կսարսափին:

Հնդկացիք բոլոր շորս կարգ են բաժանված, ու է՛նպես սուրբ, հաստատ է նրանց միջին էս կարգի բաժանությունը, որ մարդ՝ ինչ բան էլ որ սիրտն ուզենա, էն կարգում պետք է ապրի ու մեռնի, որումը, որ ծնվել է: Ո՛չինչ ժամանակի ո՛չ ոք իր կարգը չի՛ կարող փոխիլ:

էս կարգաբաժանությունը նրանց միջին է՛նպես հաստատ է, որ թե մեկ մարդի ասես, թե նա մեկ կարգի հեսաբում էլ ա շի, կուզենա քեզ սպանի ու հավիտյան չի՛ մոռանալ: Թե կուզեք իմանալ, էս կարգերի անունն ու գորությունը, խնդրեմ անկաշ արե՛ք, ասեմ:

Առաջին ու գլխավոր կարգը նրանց հոգևորականներինն է, որ Բրամին են ասվում: Միս սրանց բերանը բնավ չի՛ պետք է մտնի: Կերածները պտուղ ա: Մենակ սրանք ունին իրավունք, որ իրանց սուրբ գիրքը կարդան, անունը էսուր-Վեդամ, ինչպես մեր Աստվածաշունչը: Թե մեկ ուրիշ մարդ համարձակի՛ էն գրքի հենց ցանկին նայի, գլուխը կդառնա երկու, ինչպես բրամինքը ասում են, ուրեմն լավ ա, որ մենք էլ՝ պատահելիս՝ չկարդանք, թե չէ երկու գլուխ որ ունեցանք, էլ դավի դառաբի ձեռիցը չենք կարող քնիլ:

Երկրորդ կարգը զորականացն ա, որ երեսությունից պետք է սովորին: Նրանց Ռաջլի են ասում ու Հնդկաց ազնվականքն են: Որքան հաստ ըլի մեկ ուշի (կնյազ), էնքան ավելի պատիվ ունի, էստուր խաթեր սրանք էլ՝ ինչքան ձեռքներիցը գալիս ա, իրանց փորի դարդն են քաշում, սրանց էլ ա միս ուտիլը դադաղա. բաս ընչո՛վ են հաստանում. մի հարցնող ըլի: Ա՛յ տնաշեն, հալբաթ մեկ դուռը գտել են, ի՞նչ դավի ունիս: Ա՛յ կուզեին հաստափոր մարդիքը էն տեղ ըլեին, հա, իսկույն ազնվություն կճարեին, ափսոս՝ որ Հնդրստան հեռու է: Ի՞նչ կա որ, զնալը դժար չի:

Երրորդ կարգը՝ Վեսիաւսն են կամ հողագործքն ու վաճառականքը: Չորրորդ կարգը՝ Սուդրասն են կամ փեշաքարքը, մշակքը և այլն:

Սրանից դայրու՝ մեկ կարգ մարդիք էլ կան էստեղ, որ կարելի է անբախտների կարգը անվանիլ: Ասածս փառի՛ն են, որ վեթևն էլ հիշեցի: էնպես են կարծում հնդկացիք, թե սրանք մարդի հեսաբում չեն: Մեշեքումն են կենում նրանք ու կերածները վայրենի պտուղ ա: Սրսուլով, սարսեկով են էնպես տեղերին մոտենում, որտեղ, որ մարդիք կան: Տեսնո՞ւմ էք էս մարդը, որ էնպես վայրենի գազանի պես ծառերի տակովն անց ա կենում: Սա մեկ փառի է: Եվրոպացիքը նրանց բռնում, նոքաբի տեղ բա-

նացնում են, շունքի սրանք միս կարող են ուտիլ: Հստուր համար եվրոպացիք էլ նրանց աչքին փարի նման մեկ զագ են: Քաղաքներումը բուխարիքն են սրբում ու ծածուկ տեղերը: Տաճարը բնավ չեն կայող մտնիլ: Մտիկ արա՛. հրես մեկ բրամին գալիս, փարին հանկարծ դիպավ նրան: Հսի՛նչ կատաղութուն ա գալիս նրա երեսը, ի՛նչ արհամարհումն. ի՛նչ անբարտավան ձեն: Ուղում ա, թե փարիին սաղ սաղ ուտի, սպանի: Փառք Աստծո, փարին փախչում, պրծնում է: Ամեն մարդ իրավունք ունի, որ փարիին սպանի, թե որ նա բրամիին դիպավ:

Դհա ողորմելի, դհա աչքից ընկած են էս տեղ բոշեքը: Գիշերը, աստղերը որ դուս են գալիս, ինչ զարմանալի ձևով ասես, իրանց իրանց շարժում ու պար են դալիս: Յերեկն էլ՝ էնպես անտուն, անտեղ թափառում են: Գիշերը ծառերի վրա են քնում, ու որ իրանց բուն ունին շինած: Հնդկացիք նրանց վայրենի գաղանի կայգումն են համարում ու ով հասնի, կարող է նրանց սպանիլ, որ մեկ շինության մոտենան:

Ո՛ւր է վազում էս խալխը: Մեյդանի միջին մեկ մեծ փեղի կիտուկ կա, գիղո՛ւմ եք, ո՛ւմ պետք է էրեն. մեկ ջահել, սիրուն կնկա: Հրես նա էլ <ա> գալիս, բայց կանգնողներին ընչի՞ է փեղջաջ ցրվում, ընչի՞ նրա<ն>ց խտիտն առնում ու հավիտյան բարով մնա ասում: Ի՛նչ հանդիսավոր կերպարանք ունի, ի՛նչպես ուռած գալիս ա: Նա ինքն ա կրակի վրա վազում, մեջն ընկնում ու բոցը նրան ուտում: Սա որբների կին ա, մարդը մեռավ, էրեցին, ինքն էլ սաղ սաղ պետք է էն կրակումն էրվի: Թե վախենա կամ իր կյանքը խնայի, իր որդիքը կանիծեն, կամ կսպանեն նրան: Թե ծածկվի էլ, կամ երեսը կանի, խալխը գլխին էն թուք ու մուրը կածի, որ Աստված հեռու տանի: Փառք Աստծո՛ որ ինգլիզները էսպես վատ սովորությունքք քիչ քիչ, վերջացնում են: Իրանք հնդկացիքն էլ են իմանում, որ էս լավ բան չի՛:

Շատ լավ է, էն տեղ գտնվիլ, երբ երեխեն ծնվում է: Բրամինը ձեռները նրա գլխին դրած, աչքերը երկինքն ա կթում, ու աստղերին մտիկ անելով ասում է, թե նրա վերջը ի՛նչ կըլի: Բայց ինքն ի՛նչ գիտի, էս թոխմախ գլուխը: Որ հավատում են, ո՛վ ինչ անի, մեզանում բոշեքանցը չեն հավատում: Բայց թե որ բոշեն բան գիտենա, ընչի՞ չի՞ իր թանն ի՛ր գլուխը քսում, ու սոված, ծարավ զկոտում ա:

Ինչպես խալխն է կարգ կարգ բաժանած, էնպես էլ մարդ ու կնկա կենցաղավարությունը ու պարտավորությունը: Կնիկարմատը հնդկացու աչքին հայվանի նման մի զագ է, ու շատ անբաղաբավարություն ա, թե որ նրան հարցնես, կնիկդ ի՛նչպես ա: Եվրոպայումը շան քեֆն էլ կարիլի ա հարցնիլ: Կնիկը մարդի անունը չի՛ կարող տալ, միշտ ազա, քաղաք

պետք է ձեռն տաւ խոստովանութիւն մնա, մեր միջումն էլ էսպես է, ամա տարբին շասնաւ: Ինչ որ մարդն անի, կնիկն էլ՝ է՛ն պետք է անի, նա ծի-
ծաղեւիս, կնիկն էլ պտի ծիծաղի. թե լաց ըլի, նա էլ հետը պտի լա, թե
ծեծի նրան, պետք է ձեռը համբուրի ու առաջին շոքած թողութիւն խնդրի:
Հնդկաց տները բլուրի նման ա ու բամբուկ ծառիցն ա շինած, դամ-
շով ու խորմի տերևով ծածկած: Նրանց կերակուրը բրինձն ա, սիմինդը
ու պտուղ:

Նրանց Ռազեբը կամ իշխանքը էնպես ամարաթներում են կենում, որ
սակով զարդարած, հայելիներով ու բարշումն ճոթերով լիքն ա. գետինը
խալիչեքն են ծածկում, որ շատ թանկագին են: Հազարավոր, թուփ ու ծառ,
միշտ կանաչ, միշտ ծաղկած՝ զարդարում են նրանց բնակարանքը: Ինչ
անուշահոտ բան ասես, նրանց տներումն են ծխում, շաղրվանները քիչա-
լով ջուրը քցում ու անձրևի պես վեր թափում: Հազարավոր նոքար, բե-
քար՝ ոտըների վրա կանգնած՝ իրանց իրանց են իմանում, թե էս մահկա-
նացու աստվածքը ի՞նչ են ուզում ու էնը գլորա հով են տալիս նրանց ու
ղուլուղ անում: Մոյղեբը պար գալով ու աչք ու երես ծոմուկով նրանց
սիրտը բաց են անում: Ու էսքան հրաշալի տեղերի տերը, էն դեղին ու լղար
երեսովը, մարգարտով ու ջավահրով ծածկված՝ նեղանում ա էսքան ուրա-
խութիւն միջին: Հենց փոքր նեղանում են թե չէ, ական թոթափել՝ մեկ
քանի ծառա վրա են թափում, բարձրացնում նրան, ու պալանկիների կամ
քեչավի մեջը դնում, որ տան պես շինած ա, զառ ճոթերով կախ արած, ու
մարդիք են քաշում, տանում: էսպես տեղը փոխում են՝ առանց իմանալու՝
թե ինչպես շարժեցան, առանց ոտը փոխելու:

Հնդստանու շատ փայլ ինզլիզների ձեռին ա, Ամեն տեղ իրանց դա-
տաստանատունն ունին ու Հնդկաց մեծամեծք հենց անուն ունին միայն:
Շատի իշխանութիւնը մտքով ա, բայց ձեռներին ո՛չինչ չկա: Զորորինակ
Մեծ Մոզուրն, որ Հնդկաց մեծ թագավորն ա ու Ինչի քաղաքումն ա կե-
նում ու աներևոյթ է, աչքի չի՛ երևում, էնդով է միայն բավականանում,
որ նրա անունը, ինչ որ ինզլիզներն անում են, նրանց ցուցակումն ըլի, որ
էս երկրի տերը այժմ նրանք են, ու որը խորամանկութիւնով, որը թրի
զոռով՝ իրանց ձեռի տակն են բերել: Նրանց ղոնշունը Հնդկացի են ու սիպա
են ասվում, նրանցով ին ինզլիզները իրանց բերդերը պահում, ու որքան
զարմանք է, որ մեկ քանի վաճառական էկած էս տեղ, որ իրանց առտտունն
անեն, էնքան հնարք բանայրին, որ էս օր՝ էս ահագին տերութիւնը, որ
հարյուր քան միլիոն ավելի կենող ունի, իրանց իշխանութիւն տակը բե-
րին: Ինչ տեղ որ խելք ու միաբանութիւն կա, ի՞նչը կարող է նրան դի-
մանալ:

Արևմտյաց ավեները

Սուրաք, շատ մեծ, հարուստ ու վաճառականաց քաղաք աւ Գնա՛նք սրանց ճոթի ու արբշումի ֆարբիկեքը: Մեկ քանի կտոր բան առնենք: Ի՞նչ պես գեղեցիկ ա սրանց շինած ճոթը, սաղաֆի ու սև փետի բաները: Սուրաթիցը մոտ, Ներքուղա գետի ղրաղին էնպես մեկ ծառ ա դուս գալիս, որի հատը արարած աշխարքումը չկա: Էս ծառի անունը Նուբիբուր է, ու սուրբ ծառ են համարում. նրա քրթի հաստութիւնը մենակ՝ երկու հարշուր ութսուն ու հինգ սաժեն ա: Ո՞վ կհավատա, թե էնպէս հրաշքը տեսած չըլի էս ծառի սերևի տակին էր կենում Պուտնա թագավորը, իր բոլոր պալատական մեծամեծներովը ու յոթը հազար մարդով, որ նրա պահապանն էին: Թո՛ղ սրանով իմանա կարդացողը՝ թե մեկ ծառ ո՛րքան մեծ սրտի ըլի, որ էսքան մարդ՝ տակին կարողացել ա կենալ: Էս ծառին շատ պատիվ են տալիս Հնդկացիք:

Էս ի՞նչքան նաւեր կան Բոմբայի նավահանգստումը, ու ի՞նչ շարժմունք ա քաղաքումն էլ: Գնա՛նք՝ Գեբրաց կամ հին պարսից տաճարը, տեսնին, որ երկու միլիոն ռուբլի ա նստել շինելը: Ի՞նչ օր որ շինութիւնը վերջացրին ու ուզում էին, որ օրհնեն, բայրբ բայրբ բազմութիւն կար էս տեղ:

Սերեցապատնամ քաղաքը որ մտնիս, հենց կիմանաս, թե աշխարքի փառքն ու մեծութիւնը էս տեղ ա, էնքան հարուստ ու ճոխ էր էս տեղանց թագավորութիւնը: Էս թագավորութիւնը շատ շուտով մեծացավ ու սմենիցը անց կկենար, եթե ինգլիզները չէին փշացրել: Գոյ քաղաքումն էր, որ փորթուգալցիք էնքան փառք ու մեծութիւն ունեին: Էս տեղ գրեց Քամոյնեա բանաստեղծն իր անմահ գիրքը, ուր որ փորթուգալացոց արածը գովում ա:

Արեւլյան ավեները

Ինգլիզները իրանց հնարագիտութիւնովը բոլոր էս կողմերին տիրել են: Էս տեղ ա Մադրաս քաղաքը, ուր որ Մադրասու էն սիրուն սղլիները գործում են ու մեկ քանի տուն էլ Հայք կան, էն հայերիցը՝ որ իրանց հոգին ու մարմինը իրենց ազգի համար եղ են դրած: Պաղոգք, մեջիգք, եկեղեցիք, տներ, էնպես են իրար հետ խառնված, որ տեսնողը կպարմանա: Միջըներիցը ծառերն էլ որ չեն գլխըները բարձրացնում, մարդի խելք ա գնում:

Գոյկոնց քաղաքի ոսկու ու ալմազի մադանն ա շատ գոված: Հրես էկանք, Կալկարա հասանք, որ ինգլիզների մայրաքաղաքն է: Էս ահագին քաղաքը մեկ միլիոն ավելի բնակիչ ունի ու ինչ ազգ ասես՝ ասիացի, թե եվրոպացի, հայ, հնդկացի, արաբ, պարսիկ էս տեղ տեսնիլ կարելի է: Նրա վաճառականութունը ամեն տեղ գնում հասնում է: Գուրան, բազար ասկով, ջավահրով, զառ ճոթերով հազար ոսանկի են տալիս: Գիշերը մանավանդ էն պայծառ երկնքի տակին կառեթները քուլեքը լիքը, որ շեն դես ու դեն շրջում, աչք պետք է ըլի, որ թամաշ անի: Կալկաթա է ինչպիզ զլիսավորի ամարաթը, որ ինգլիզի թագավորն է ջոկում իրեք տարի ժամանակով: Էս տեղ են նմանապես կենում էն ազնվական, հայրենասեր հայերը, որ մինչն էս օր ինչ միջոց ասես՝ տվի են, որ մեր սպորին օգնություն անեն: Գեռ շատ ժամանակ չի անց կացել, որ մեկ էսպես ազգասեր իշխան կամենում էր իր բոլոր կարողութունը առնի, բերի Հայաստան ու էն տեղ վարժատներ, հիվանդանոցներ ու տպարան սարքի, բայց բանը ուրիշ տեսակ էկավ: Ափսոս՝ որ անունն էլ ա չգիտեմ, էնպես պաշտելի իշխանի, որ էս տեղ գրեի ու ամեն մարդ իմանար, մտքումը պահեր:

Հ յ ա տ Ի ս

Ռենարիս քաղաքը Հնդստանու գիտուն մարդկանց տեղն ու սուրբ քաղաքն է, ինչպես թուրքերի Մեքքա: Հազարավոր պաղող (կոթատուն) ցիր և ցան շինած կան էս տեղ: Ամեն տարի միլիոնավոր խալիս է գալիս էս տեղ ուխտ: Գնանք, Ռեզելտուրի տաճարը տեսնինք, որ ցխով լիքն ա: Ով էնտեղից դուս գա, պետք է սրայով զանգակը խփի, որ օջոռքիցը կախ արած կա: Վեց քուլ<ա> կա, վեցն էլ էնպես մեծ հաղթական կամարավ վերջը շինած, որ մեզ հանում, տանում են Ազրի քաղաքի մեյդանը: Ազրի Մոզու թագավորաց մայրաքաղաքն էր, ու բոլոր աշխարհումը հատը շուների Հմիկ Գեյի քաղաքն ա նրա տեղը բռնել: Ինչ որ մարդիս միտքը կարող էր հնարել, որ ո՛չ խելք կհասնի, ո՛չ միտք՝ էս թագավորի ամարաթումը կար: Մարմառ, ոսկի, յախութ, ճավահիր, ալմազ՝ պատ ու օջոռք բռնած էին, ու ինքը թագավորը՝ ինչպես արեգակը՝ շալմեն գլխին, շոր, գոտի, հաբին, յարազը կապած՝ բոլորը ակն ու մարգարիտ, ջավահիր, էսպես աթոռի վրա բազմած է: Ոսկե խուրմի ծառերը՝ գլխին շվաք են անում, պտղները բրլիանդ են, տերևները՝ զմռութ: Լանոք քաղաքումն էլ մեկ հիանալի ամարաթ կա: Քաշամիլի շալն ու աղլիսները հայտնի են ամենին, թե ինչպես նուրբ ու գեղեցիկ են: Բոլորը իծի մազից են գործում, որ էս տեղ բասլամիչ են անում:

Յեյլան կղզու շորս կողմը անեմոնով է բռնած: Հլի ու դարչնի մեշերը՝ էն անոշ հոտն են ամեն տեղ տարածում, որ մարդի խելք գնում ա: էստեղ էլ՝ են ծովի տակիցը մարգարիտ հանում, հազար տեսակ անուշահոտ ծաղիկ ու պտուղ լիքն ա էս տեղ: Գնանք Աբամ սարի գլուխը, որ էս կղզումը ամենիցը բարձր ա: Բուղայի պաշտող հնդկացիք՝ ամեն տեղից ուխտ են գալիս էս տեղ: Նայեցե՛ք, թե ի՞նչպես են նրանք շերմեռանց սարը վերջում, որ իրանց, Բուղա լաստվածի ոտնատեղը համբուրեն, էն ոտնատեղը, որ նա երկինքը գնալիս թողել ա էս տեղ: Մալդիվա կղզումը մեկ տեսակ խեցի (օրուշ) են հանում, որ Հնդկաստան փողի տեղ բանացնում են:

Արևելյան Հեղկաստան

էս աշխարհը, որ Չինիմաչնի ու մյուս Հնդստանի մեջն ա, զանազան սարերով կտրատված է: Անթիվ գետեր՝ կա միշումը, որ գարնանը մեծանում, դուս են թափում ու երկրին շատ պտղաբերություն են տալիս: Խուրմի ծառը, աբանոսի ծառը, զանազան տեսակ վարդն ու ուրիշ պտղները մեշի պես են էս տեղ կանգնած: Ավա քաղաքը, որ Բիրմանու թագավորության թախտն է, շատ մեծ ա ու գեղեցիկ: Սիամն էլ մեծ քաղաք ա: Անթիվ տաճարք, պիրամիդք, ամարաթք, ու շինվածք կան միշումը: Կնանիքը էս տեղ՝ զարավաշիցն էլ վատ են, մարդը հաց ուտելիս, նրանք պետք է ծառայություն անեն՝ ու շեն կարող հաց ուտիլ, մինչև մարդիքը դուս չի՛ գնան:

Բոլոր խալիսը գետերի զրաղին հավաքվում մեջըները բրինձ ու պտուղ են ածում: էս ի՞նչ առատություն ա: Տեսե՛ք՝ թե ի՞նչքան բաներ են ծովի երեսին լողում. հենց գիշերն էկավ թե չէ, արեգակի տեղակ՝ ֆանառներ են կախ անում ամեն տեղ: Միամացիք էս օր իրանց Նոր տարին են տոնում, որ ղեկտեմբերի մեկին է ըլում: Բախտավոր էն մարդն է, որ էս օր մեկ սիպտակ ֆիլ թագավորի առաջը կբերի: Առաջ որ գլխին ոսկի թագ են գնում, վրա երկրորդ՝ էնքան երկիր են տալիս նրան, ինչքան էս ֆիլ ձենը կհասնի:

Ի՞նչ զարմանալի դրություն ունի Մալաբա կղզու ափները: Նրա դաշտերը միշտ ծաղկներով լիքն են ու նրա լայնատարած մեշերը է՛ն հոտն են սփռում ամեն տեղ, որ մարդ խելքից գնում ա: Զրբերը փնչպես հայլի փայլում են: Կարելի է, թե արեգակի շողքն ա էս գույնը նրանց տալիս: Հենց իմանաս ոսկի ըլի փռած ջրերի երեսին, էս պատճառավ էր, որ հին ազ-

գերը՝ էս աշխարհը ոսկու աշխար էին կանչում: Մալմա մեկ քանի թագա-
վոր կա՞ծ, որ ինգլիզների հետ դաշնակից են: Թանձր մեշեք բանան ծառի,
ապելսինի, լիմոնի, կոխինիլինացոց տների շորս կողմը բռնած են: էս տեղ
ա դուս գալիս՝ Քամմա ասած անուշահոտ ծառը, որ շինացիք ոսկու հետ
քաշում, առնում են: Տեղիս բնակիչքը՝ բոլոր ասիացոց միջին ամենիցը
հանդարտ են ու խոնարհ: Բայց շուտով են իրենց բնությունը փոխում ու
շատ նեղասիրտ են:

<ՎԵՐԵԼՔ ԱՐԱՐԱՏԻ ԳԱԳԱԹԸ>

1829 թվականին իր ընկերների հետ էջմիածին ժամանեց պարոն պրո-
ֆեսոր Պարրոտը: Ես այն ժամանակ հայոց հայրապետի մոտ թարգման էի:
Գիտնական ճանապարհորդները մեր հոգևորականության կողմից ընդունվե-
ցին ամենայն պատշաճ հարգանքով, և ինձ կարգադրվեց՝ գտնվել նրանց
մոտ և բավարարել նրանց բոլոր պահանջները: Լսելով նրանցից, որ մտա-
դիր են հասնել Արարատի գագաթը, ես ցանկություն հայտնեցի ուղեկցել
նրանց: Պարոն Պարրոտի թախանձագին խնդրանքների շնորհիվ ես դրա
համար ստացա էջմիածնի Սինոդի հաճությունը:

Զեմ կարող պատմել, թե ինչպես ես ուրախացա այդպիսի գիտելիքներ
ուենեցող մարդկանց շրջանում գտնվելու և նրանց ձեռնարկումներին մաս-
նակից լինելու առթիվ:

Սեպտեմբերի 9-ին մենք դուրս եկանք էջմիածնից և ուղղեցինք մեր
ճանապարհն ուղիղ դեպի Արարատ: Մենք դիշերեցինք Սև-ջրի ափին: Նա
հոսում է Արարատի ստորոտից և այդպես է կոչվում իր սև գույնի պատ-
ճառով (հայերեն՝ Սև-ջուր, իսկ թուրքերեն՝ Կարա-սու): Նրա շամբուտների
մեջ մենք տեսանք վայրի խողերի բազմություն: Այս տեղերում շատ կան
նաև թուրքերին զրմզի կոչվող որդեր (գրասենյակային սերմ):

Մյուս օրը մենք վեր կացանք առավոտյան վաղ. պարոն Պարրոտը պա-
րոն Բեհադեի հետ սկսեց նկարել լեռը, նրանց մյուս ընկերներն էլ ձեռ-
նարկեցին հավաքել ծաղիկներ, բույսեր և զանազան միջատներ: Սակայն
շուտով մենք այդտեղից բարձրացանք Ակոռի գյուղը: Բնակիչները, լինելով
հայեր, մեզ ընդունեցին մեծագույն հարգանքով: Այնուհետև մենք այցե-
լեցինք սուրբ Գրիգորի մենաստանը: Այստեղ էլ ապրում է արդեն ծերացած
Կարապետ վարդապետը: Մի քանի տարի առաջ քաշվելով այս անուպատը,
նա բոլորովին մոռացել է աշխարհը և սիրում է իր մենությունը: Նա վաղուց
փորել է իր գերեզմանը և հանապազօրյա նայելով նրան զբաղվում է մահ-

վան վերաբերյալ փրկարար մտքերով: Այստեղից ոչ հեռու ընկած է նաև հայոց հայրապետ սուրբ Հակոբի փոքրիկ մենաստանը: Այստեղ է գանձվում այն աղբյուրը, որի զորութեան մասին մեծ հավատ ունեն անդրկովկասյան բոլոր բնակիչները, ինչ գավառութեան էլ պատկանեն: Երբ մորեխը ամառայացնում է նրանց արտերը, նրանք վազում են այս աղբյուրը, <չուր վերցնում և> սրբազան հանդիսավորութեամբ շաղ տալիս այն վայրում, որի վրա հարձակվել է մորեխը. շուտով երևում են սարյակներին նմանվող յուրատեսակ թռչուններ,— հայերեն կոչվում են տար,— որոնք ոչնչացնում են այս վնասակար միջատները: Սեպտեմբեր ամսին հայերը մեծ բազմութեամբ հավաքվում են այստեղ և մատաղ անում: Մինչև մեր ձեռնարկման ավարտը մենք մնացինք այս մենաստանում: Նրա առանձնացած և հրաշալի դիրքը մեծապես նպաստում էր գիտնական ճանապարհորդների զբաղմունքներին:

Մեր այստեղ ժամանելու հենց հաջորդ օրը պարոն Պարրոտը պարոն Շիմանի հետ կատարեց Արարատ բարձրանալու իր առաջին փորձը: Նրանք փորձեցին բարձրանալ արևելյան կողմից, սակայն արևելյան լանջի սեպտիլյունը համոզեց նրանց այդ կողմից իրենց նպատակին հասնելու անհնարինությունը, և նրանք ետ վերադարձան: Այն տեղը, ուր նրանք հասել էին, ըստ իրենց գիտումների, ծովի մակերևույթից բարձր էր 13,000 ոտնաչափ:

Այս բանը հարկադրեց պարոն Պարրոտին որոնել ուրիշ ելք: Ակոռիի տանուտեր հայազգի Ստեփան Մելիքի խորհրդով սեպտեմբերի 18-ին պարոն պրոֆեսորն սկսեց բարձրանալ արևմտյան կողմից: Նրա հետ էին պարոնայք Բեհագելն ու Շիմանը, երեք զինվոր և հինգ շինական: Չնայած պարոն Պարրոտը, խնայելով իմ երիտասարդությունը, խորհուրդ տվեց ինձ ձեռք չզարկել մի այդպիսի վտանգավոր ճամփորդության, սակայն հաստատ վճռած լինելով նրանց բոլոր օգտակար հետազոտություններում լինել նրանց հավասարիմ ուղեկիցը, ես հայտնեցի նրան իմ անհողողող մտադրությունը՝ ոչ մի քայլ ետ չմնալ իրենցից: Մենք բարձրացանք ամենամանակապես և անհարմար ճանապարհով, իսկ մութն իջնելու ժամանակ կանգ առանք ձյան սահմանի մոտ, Քիբ-գյուլ կոչվող կիրճի վերևում: Յրտի և տեղի,— ուր պառկել էինք,— անհարմարության պատճառով մենք անցկացրինք ամենամանհանգիստ գիշերը: Մյուս օրը, արևածագից առաջ, թողնելով տեղում մեր ողջ մթերքներն ու բեռները, շարունակեցինք մեր ճանապարհորդությունը և սկսեցինք բարձրանալ ձյունի գոտով, խաղաղ եղանակը, ինչպես նաև նոր իշած ձյունը միանգամայն օժանդակում էին մեզ, բայց հանկարծ եղանակը փոխվեց, և թանձր մառախուղը՝ ծածկելով Արարատի-հյուսիսային գագաթը, հարկադրեց մեզ վերադառնալ, քանի որ արևն էլ արդեն թեքվել էր

գեպի մայրամուտու Մինչ կակսինք վայրէջքը, այն վայրում, մինչև որտեղ հասել էինք մենք այդ օրը, պարոն Պարրոտը կանգնեցրեց խաչ, որի մասին հիշատակվում է Տփխիսյան տեղեկագրերի <«Тифлисские ведомости»> 1829 թվականի № 39-ում: Այդ խաչը մենք վերցրել էինք մեզ հետ, և կարապետ վարդապետն օծել էր սուրբ մեռոնով:

Այս երկու փորձերը կարող կլինեին սասանելու ո՛չ պարոն Պարրոտի նման այնքան ամուր և այնքան կրթով գիտություն հետ կապված մարդկանց: Ես ի վիճակի չեմ արտահայտելու, թե նա մինչև որ աստիճան զգում էր գիտական աշխարհի հանդեպ իր վրա վերցրած պարտականության ողջ կարևորությունը: Այս առաջին փորձերից հետո պարոն Պարրոտն սկսեց իր նպատակին հասնելու ուղիները ավելի ճշգրիտ հաշվի առնել և տասն օրվա ընթացքում, սպասելով լավ եղանակի, առանձնության մեջ, համբերությամբ շարունակել իր պարասյունները: Այս ողջ ժամանակամիջոցում թանձր ամպերով ծածկված Արարատի գագաթը թաքնվել էր մեր հայացքից: Վերջապես վեհափառ Մասիսը բացեց իր ալեհեր գլուխը և բարեհաճությամբ ողջունելով գիտնական ճանապարհորդներին, հրավիրեց նրանց ընդունելու իրենց կրած անչափ նեղությունների ու վտանգների ժամանակ ցույց տված կայունության համար արժանի պարգևը: Սեպտեմբերի 26-ին, հազիվ լուսացած, մենք կրկին ճամփա ընկանք: Նախորդ փորձերի ժամանակ մեզ հետ եղած մարդիկ, իրենց տեսած դժվարություններից ու վտանգներից հաբեկված, հրաժարվեցին այս անգամ մեզ ուղեկցել: Մենք վարձեցինք ուրիշ վեց գյուղացի, վերցրինք նրանց ու երկու գինվոր և ճանապարհ ընկանք: Այս անգամ գիշերելու տեղ ընտրեցինք այն վայրից վերև, ուր կանգ էինք առել մեր երկրորդ վերելքի ժամանակ: Մենք տեղավորվեցինք լեռան արևմտյան սահմանագծի վրա ընկած մի ո՛չ մեծ բլրակի վրա, ձյան շերտ չանում:

Այդ գիշեր նույնպես ցուրտը, ինչպես հարկն է, ներգործեց մեզ վրա: Հաջորդ օրը, արևածագի հետ, մենք սկսեցինք ճանապարհ ընկնել: Բայց այն դանդաղկոտությունը, որով մեր ճանապարհը մաքրող ծուլ գյուղացիները ջարդում էին սառույցը, ստիպեց մեզ կանգ առնել երկար: Նրանցից երեքը մինչև իսկ հրաժարվեցին այլևս առաջ շարժվել այն տեղից, ուր կանգնեցված էր խաչը: Տասը ժամ հետո մենք հասանք լեռան գագաթը: Զպիտի նկարագրեմ աջ բերկրանքը, որ ճաշակեցինք մենք, երբ մեր ոտքերը դրինք խրոխտ Արարատի գագաթին: Ես ուրախությունից դողում էի, և մինչդեռ պարոն սյրոֆեսորը զբաղված էր ծանրալիփական դիտողություններով, ես մանկան նման հրճվանքով վազվզում էի լեռան գագաթով այս ու այն կողմ և ագահությամբ որոնում մի որևէ աուարկա, որը կարողանայի վերցնել

ի հիշատակ, բայց խորին տխրությամբ պիտի ասեմ, որ ոչինչ չգտա: Պետք էր բավարարվել ձյան մի փոքրիկ կտորով և նրա հալոցից գոյացած ջրով, որն ես էջմիածին գալուս պես բաժանեցի ծանոթ վարդապետների միջև: Արարատի գագաթին՝ նրա հյուսիսային կողմում, ես իմ սեփական ձեռքերով կանգնեցրի մի փայտե խաչ: Մենք իշանք մեր գիշերատեղին արեգակի մայրամուտի ժամանակ:

Հստ պարոն Պարրոտի դիտողությունների, Արարատը գտնվում է Սև ծովի մակերևույթից 15,200 ոտնաչափ, այն է՝ 2470 ոտնաչափ գագ կամ 5 վերստ և այն մակերևույթից, որի վրա ընկած է էջմիածինը, 2060 գագ կամ ավելի քան շորս վերստ բարձր: Ներքևից դիտողի աչքը խաբում է իրեն, թվում է, թե տեսնում է այդ բարձրության վրա երեք առանձին բարձունքներ կամ գագաթներ: Այդպիսիք միայն երկուսն են՝ արևմտյան և արև-վելյան: Արևմտյանը, որի վրա մենք եղանք, փոքր ինչ բարձր է արևելյանից: Վերելքի ժամանակ լեռան վրա մենք նկատեցինք երկու խորը բացվածք, բայց ժամանակի սղությունը թույլ չտվեց մեզ չափելու դրանք: Մենք այստեղ չհանդիպեցինք ո՛չ հանքային ջրերի, ո՛չ աղբյուրների, ինչպես լինում է ուրիշ տեղերում: Ակոռիի բնակիչներն օգտվում են ձյան ջրերից, որոնք ահավոր աղմուկով թափվում են բոլոր կողմերից և հոսում են դեռ հոկտեմբեր ամսին էլ: Այնուամենայնիվ, այն գյուղի մոտակայքում է գտնվում նաև մի փոքրիկ աղբյուր: Այդ տեղը, ուր գտնվում է գյուղը, ողջ Երևանյան նահանգում ամենահաճելին և ամենաառողջարարն է: Օղն այդտեղ թարմ է, և կանաչը ամենից փարթամ: Այս պատճառով էլ Երևանի նախկին սարգարը Ակոռին ընտրել էր ամառանոց, և այն շինությունները, որոնց մեջ բնակվում էր նա իր կանանց և ընտանիքի հետ, դեռ մնում էին: Լեռան ստորոտում կան սառցի շեղջեր, որոնք կոչվում են Սառցատառն: Ամառ ժամանակ լեռան հյուսիսային կողմում պատահում են ձյան մեծ հյուսքեր, որոնք ցած են իջնում ուժեղ ճաքճրոցով և աղմուկով: Արարատի փեշերի ստորին մասերը ծածկված են սև, փխրուն քարերով, որոնք անընդհատ թափվում են ներքև և այստեղ կոչվում են Քաբեղ, այն է՝ քարե փլատակներ: Այստեղ մենք ամենևին չպատահեցինք վայրի գազանների, թեպետ բնակիչները հավատացնում են, որ այստեղ կան անհամար վայրի այծեր, արջեր, հովաղներ և այլն:

Բայազետի կողմից, որն ընկած է դեպի հարավ, լյառ բարձրանալը թվում է, որ հեշտ է, բայց մենք չփորձեցինք բարձրանալ այնտեղից:

Ճանապարհորդները չափազանց ցանկանում էին դիտել բոլոր հին հուշարձանները, քարայրներն ու մյուս հիշարժան տեղերը, որոնք գտնվում են

այս վայրերում, բայց մերձակայքում սփռված քրդական գիշատիչ թափառախմբերը թույլ չտվին, որ նրանց այդ մտադրությունը կատարվեր:

Մենք եղանք նաև Փոքր Մասսի վրա, որը գտնվում է Մեծից դեպի արեւելք, սակայն այս ճանապարհորդությունը մենք ձեռնարկեցինք խիստ ուշ և ամենացուրտ ժամանակ, այն է՝ հոկտեմբերի 28-ին:

Մենք գիշերեցինք բավական խիտ, փոքրիկ անտառում, ուր, սակայն, հույժ սակավ են պտղատու ծառերը: Այս տեղերում նկատելի է նաև ջրի պակաս, մենք հարկադրված էինք այս ճամփորդության ժամանակ մեզ հետ ջուր վերցնել: Թեպետ Փոքր Մասիսը Մեծից ավելի ցածր է, բայց անհամեմատ ավելի սեպ: Չորս ժամում մենք հազիվ հասանք այս լեռան գագաթը, և այն էլ մեծագույն դժվարությամբ: Վատ եղանակն այս վերելքի ժամանակ էլ մեզ շատ խանդարեց: Այս լեռան գագաթը կազմված է վեց ոչ մեծ բլրակներից: Նա գտնվում է Սև ծովի մակերևույթից 1865 գազ և այն վայրի մակերևույթից, ուր ընկած է էջմիածինը, 1445 գազ բարձր: Այս լեռան վրա և նրա շրջապատում կան անհամար ավերակներ, ապացույց նրա, որ այս վայրերը հին ժամանակներն եղել են լավ բնակեցված: Դրանք այժմ ամբողջովին լքված են: Մենք այստեղ գտանք պարսկերեն արձանագրություններով երկու քար և սկզբում կարծեցինք, որ դրանք ուշադրության արժանի ինչ-որ հուշարձաններ են. հետո իմացանք, որ Երևանի նախկին սարդար Հուսեին-խանը տեսնելով, որ եվրոպացի որոշ ճանապարհորդներ, հրապուրված այս վայրերի ավերակներն այցելելու գովելի հետաքրքրությունից, զբաղվում են <նաև> հին հուշարձաններն ուսումնասիրելով, խելքին փչեց կատակել նրանց հետ իր ձևով: Հրամայեց երկու քարի վրա խրչբրչել մի քանի պարսկերեն անորոշ արձանագրություններ և տանել այնտեղ, ուր մենք դրանք տեսանք: Այս բանն ինձ պատմեց ակոռեցի մի շինական, որն ինքը սարդարի հրամանով այս քարերը թաքուն տարել էր այնտեղ:

ՆՈՐ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԳՈՐՊԱՏԻ ՊՐՈՑԵՍՈՐ ՊԱՐՈՆ ՅՈՆ ՊԱՐՐՈՏԻ ԱՐԱՐԱՏԻ ԳԱԳԱԹԸ ԽՍԿԱՊԵՍ ԲԱՐՋՐԱՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Եթե իմ հայրենակիցները սնահավատությունից կամ նախապաշարունից զրգված չեն կամենում հավատալ, որ պարոն պետական խորհրդական Պարրոտը բաժնացել է Արաբտի ամենաբաժնու գագաթը, ապա ես այդ բանը վերագրում եմ նրանց պարզամիտ հասկացողությանը մի այդպիսի ձեռնարկության հնարավորության նկատմամբ և նրանց սրտում խորը նստած

այն ավանդութեանը, որը նրանք պատմում են սուրբ Հակոբ հայրապետի մասին: Հայտնի է այն ավանդութիւնը, թե ինչպես այդ սուրբը չնայած իր ամբողջ ձգտումներին և սրբազան խանդավառութեանը, տեսնելու Նոյի տապանը, ուրիշ ոչինչ ձեռք չբերեց, բացի տապանի մի տախտակից և որ աստծուց առաքված հրեշտակը որոշակիորեն նրան հայտնել է, որ Տերն արգելել է որևէ մահականացուի ոտք դնել այդ սուրբ վայրը, այլպես նա կենթարկվի նրա աստվածային զայրույթին*։ Որ իմ հայրենակիցները այդքան ակնածանք են տածում դեպի իրենց վեհ լեռը, որի վրա աստված երբեմն հրաշքով փրկել է մարդկային ցեղը և այն սրբութիւնն են համարում ու պաշտում, ես սրտանց համամիտ եմ նրանց: Նրանք պետք է և պարտավոր են հպարտ լինել նրանով, որի նմանը ո՛չ մի երկիր չունի, և նրանք պետք է հանգիստ լինեն, որ մենք մեր ոտքերով բնավ չենք շոշափել այն հողը, որի վրա կանգնած էր եղել տապանը, այլ հարկավ այն 100 ոտնաչափ ձյան շերտը, որը ծածկում էր այդ սրբազան հողը:

Բայց որ մի կրթված եվրոպացի էլ է կասկածում այդ վերելքի ճշտութեան վրա, դա ինձ համար չափազանց անհասկանալի է: Դժբախտաբար պարզվում է, որ լուսավորված Եվրոպայում նույնպես կարող են գոյութիւն ունենալ նման մարդիկ, որոնք ինձ առաջել ևս սնահավատ, նախապաշարված և սահմանափակ են երևում, քան բնութեան այդ պարզ զավակները: Որովհետև այս վերջինների մեջ էլ կային մարդիկ, որոնք մեզ երջանիկ էին համարում, որ հասել էինք անհասանելիին և նման պատվի արժանացել: Որպես օրինակ կբերեմ սուրբ Հակոբի պատմայլ, բայց բարեպաշտ վարդապետին՝ Կարապետ անունով, որը ո՛չ իր զխալիքներով, և ո՛չ էլ իր արտակարգ փորձառութեամբ, այլ միմիայն իր աղնվամտութեամբ և խոնարհ վարք ու բարքով այնքան ցանկալի էր մեզ բոլորիս համար: Մեր եվրոպացի ճանապարհորդների անաղմուկ, վերին աստիճանի խաղաղ կյանքը, նրանց մարդավայել վերաբերմունքը բոլորի հանդեպ և նրանց գիտական ձգտումներն այնքան կշիռ էին ունեցել նրա մտայնութեան համար, որ նախապես նա ինձ մի քանի անգամ զաղտնի ասել էր. «Ո՛չ, նրանց ոչինչ չի կարող դիմագրավ լինել, նրանք իսկական հրեշտակներ են. այդպիսի աստվածավախ մարդկանց բարին միշտ էլ կհաջողի», և այդ նույն բանն էլ առանց քաշվելու (unverschämten) կրկնում էր, երբ մենք արդեն բարձ-

* Տախտակի կտորը՝ շղթայով ամրացրած այդ սրբի մատին, ինչպես և նրա ամբողջ բազուկը՝ արժուկից կտրված և ոսկեգոծ, դեռ այսօր էլ կարելի է տեսնել Էջմիածնի կաթողիկոսական վանքում, որպես ամենասրբազան մասուկը:

բացել էինք սարը: Նմանապես դրանից հետո, երբ լեռան գագաթից մի սառույցի կտոր վերցրի, որովհետև այնտեղ ուրիշ ոչինչ չգտա, և հալված վիճակում՝ շոշով էջմիաժնի վանքը տարա, հասկացող և բարեսլաշտ եպիսկոպոսներից ու վարդապետներից ոմանք վերցրին այն և ցողեցին իրենց դեմքերը, ոմանք էլ պահեցին այն որպես սրբություն: Ես էլ իմ կողմից, թեև ծնվել էի այդ երկրում և նման ձեռնարկությունների մասին գաղափար չունեի, այնուամենայնիվ ոչ մի կասկած չէր տածում այդ ոգևորիչ ձեռնարկության կատարման հանդեպ, քանի դեռ ճանապարհորդները գտնվում էին մեր վանքում և բախտավոր էի զգում ինձ, որ մասնակից եմ եղել այդ գործին: Առանց իմանալու, թե ինչ արժեք կտա կրթված Եվրոպան այդ բանին, ես ինձ համարում էի ամենաերջանիկ մարդը Ասիայի սրտում, որ եղել եմ իմ նախնիների սրբազան վայրում:

Իսկ եթե ես պատմելու լինեի, թե ինչ վիրավորանքներ եմ կրել իմ այդ իրավացի պնդումների հետևանքով ո՛չ միայն հայերի, այլ և օտարների կողմից, ապա ոչ ոք չէր զարմանա, որ իմ երկրի մարդիկ Կովկասից էլ հեռու թշնամացել էին ինձ հետ և սպառնալիքներ էին կարգում. և այն երկու հայ գյուղացիները, որոնք մեզ հետ վերևում էին, դեռ Արարատի ստորոտում գտնված ժամանակ իրենց հարևանների և գյուղական ավագների կողմից տանջվել և ծաղր ու ծանակի առարկա էին դարձել, այնպես որ նրանք հաճախ են ինձ մոտ եկել և անկեղծորեն խոստովանել, որ եթե մեր կողմից նրանք պաշտպանություն չգտնեն, ապա ստիպված կլինեն պարզապես ճշմարտությունը ժխտել, որպեսզի հանգստություն և ապահովություն ձեռք բերեն իրենց համար: Սրանից կարելի է պարզ կերպով համոզվել, թե ինչու այդ երկու մարդիկ խաբվել են և կեղծ վկայություն տվել, այն էլ նրանք, որոնց մեծ ջանքով՝ մասամբ խնդրելով, մասամբ սպառնալիքներով այնպիսի վիճակի մեջ դրի, որ մեզ հետ վեր բարձրացան, որովհետև նրանք նախ և առաջ չէին կամենում նեղություններ կրել և, ապա, երկյուղից մեզ հետևել:

Ուրեմն ես խոսում եմ այստեղ, Պետերբուրգում, ճշմարտության անարատ զգացումով, այո՛, պնդում եմ այդ բանը ամբողջ Եվրոպայի առաջ, որ ես պետական խորհրդական պարոն Պարրոտի հետ երրորդ փորձի ժամանակ բարձրացել եմ Արարատի գագաթը, որ ես իմ ձեռքով մի փայտե խաչ եմ տնկել գագաթի եզրին՝ հյուսիսային կողմից և այն ամրացրել սառած ձյան մեջ: Իսկ որ այդ գագաթը բարձրագույնն էր, կարող եմ ապացուցել այսպես. հեռվից լեռանը նայելով, ես շարունակ մտածում էի, որ այն պետք է երկու բարձունք ունենա: Սակայն վերելքի ժամանակ, երբ

մենք ժամերով անցնում էինք ձյան վրայով և վերջապես մի ընդարձակ բարձունք տեսանք մեր առջև, բնականաբար մենք այն համարեցինք բարձրագույն գագաթը: Բայց մեր քաջարի ջանքերը, մեր ուրախությունը այդ տեսարանի առաջ կարծես ի շիք դարձան, երբ նրանից վեր, նրա հետևում մի երկրորդ, ավելի բարձր գագաթ նկատեցինք: էլ չեմ խոսում այն մասին, թե ուրբան վատ էր մեր գյուղացիների և զինվորների տրամադրությունը: Պարոն պետական խորհրդական Պարրոտը ցույց տվեց այդտեղ արտակարգ տոկունության և հոգեկան անվեհերության մի իսկական օրինակ. նրա օրինակով քաջալերված, թեպետ ոչ պակաս հուսահատ, մենք ուղղեցինք մեր քայլերը դեպի այդ երկրորդ լյառը:

Այստեղ պիտի անկեղծորեն խոստովանեմ, որ ես այժմ այլևս չեմ հիշում, թե մենք երկու թե երեք անգամ ստիպված եղանք հաղթահարելու այն դժվարությունը, մինչև գագաթին հասնելը, որից հետո բոլոր մյուս գագաթները, որոնք աչից ու ձախից արևմուտքից-արևելք էին ձգվում, գտնվում էին մեզանից ավելի ցած:

Որպեսզի մենք ավելի համոզվեինք մեր ձեռնարկության հաջողության մեջ, մինչ պարոն պետական խորհրդական Պարրոտը զբաղված էր իր օգեբևույթաբանական դիտողություններով, ես իջա գագաթից սուրբ Հակոբի վանքի ուղղությամբ, որը մեր իջևանն էր, որովհետև նա ուղիղ այն գծովն է գտնվում, ինչպես և այն ուղղածից, լերկ և սև զառիվայրը (Abhang), որից մինչև իսկ կարելի էր տեսնել բարձր գագաթը:

Ես կատարեցի իմ ցանկությունը, տեսա վանքն ու նրա շրջակայքը և նույնիսկ լեռան երկու կողմերը, որոնք պարփակում էին հովիտը՝ վանքի և ձորակի հետ միասին: Հենց այդտեղ էլ տնկեցի խաչը: Դա մի այնպիսի ձեռնարկություն էր, որ մինչև այժմ էլ ամբողջ մարմնովս սարսուռ է անցնում, որովհետև ամենաչնչին սխալ քայլը ձյան մակերևութի վրա, և այն էլ թեք կողմից՝ կյանքիս գնով պիտի վճարեի: Օրը հրաշալի էր, բայց իրիկնամուտի կողմն էր: Երևանը, Արաքսը, Բայազետը, Եփրատը, Սևանա լիճը, փոքր Մասիսը, Արագածը և բոլոր մյուս ձյունածածկ կամ լերկ լեռները, իրենց մառախլապատ հովիտներով, որոնց մենք ուրիշ ոչ մի կետից այսպես միասին չէինք տեսել, այդ հոյակապ կտավի կախարդական պատկերներն էին: Մեր վերադարձին հրաշալի նպաստում էր նորածագ լուսնյակը:

Որ ես էլ Հայաստանում չկարողացա այն երկու ռուս զինվորների նման այս Նշմարիտ իրողությունը երդումով հաստատել, դա նրանից էր, որ այդ ժամանակ ես գտնվում էի Գորպատում, երբ պարոն պետական խորհրդա-

կան Պարբերող տրանսկրիբներ, որ այդ գիւմարներն և հայ գյուղացիները երգ-վեցվեն: Իսկ ես երգվեցի Դորպատի դատարանում (Landgericht): Եվ ցույց տալու համար պարոն պետական խորհրդական Պարբերող ազնվամտությունը, պետք է պատմեմ հետևյալը: Այդ բանը տեղի ունեցավ ժամդամահի ժամանակ, երբ Դորպատի պատվավոր բնակիչները փոխնեփոխ առաջնապետներում էին կանգնում, ճանապարհորդներին ցուցմունքներ էին տալիս, թե որ կողմով պետք է անցնեին: Մի անգամ, երբ ես այցելության գնացի, որտեղ կանգնած էին պայտնայք պրոֆեսորներ Պարբերող և Ստրուվեն, հանդիպեցի նրանց շախմատ խաղալիս: Տուն վերադառնալիս, պարոն պետական խորհրդական Պարբերող ինձ ասաց, որ ես վերջապես պետք է հարցաքննվեմ և երդում տամ Արարատ բարձրանալու առթիվ: Ես մտածեցի, որ դժվար թե կարողանամ այնպես ճշտութամբ հիշել վերելքի ամսաթիվը և այդ պատճառով հարցրի նրանից իսկական ամսաթիվը: Այդտեղ նրա պատասխանն եղավ այն, որ նա ինձ ոչինչ չի ասի, և ես պետք է վկայեի միայն այն, ինչ գիտեի, բայց ոչ այն, թե նա ինչ կասեր ինձ: Սակայն բարեբախտաբար սուրբ Հակոբ ժամանելուց հետո ես նշել էի այն բոլորը, ինչ տեսել էի վերելքի ժամանակ: Հենց այդտեղ էլ գտա ամսաթիվը:

Թե ինչու պարոն պետական խորհրդական Պարբերող չի հիշատակում իմ երդումը իր ճանապարհորդությունը նկարագրելիս, կարող եմ վերագրել միայն այն բանին, որ նա նկատի է առել թերևս իմ հարաբերությունները իմ ժողովրդի հետ, որովհետև ես պիտի կրկին վերադառնայի նրա մոտ, որպեսզի այնտեղ սերմանեի օգտակար գիտելիքներ և նրա <պահանջներին> համապատասխան <բաներ>՝ եվրոպական կուլտուրայից: Իսկ այժմ, երբ ճշմարտության համար պահանջվում է տալ հրապարակային վկայություն, ես ոչնչից չեմ վախենա, Աստված կաջակցի ինձ իմ բարեբեր մտադրության մեջ, եթե ես նույնիսկ ավելի մեծ դժվարությունների հանդիպելու Ես կարող էի իմ պնդումները հաստատելու համար Արարատը բարձրանալու վերաբերյալ և ուրիշ պայրագաներ մեջ բերել, բայց ի՞նչ օգուտ դրանից: Պարոն պետական խորհրդական Պարբերող արդեն մանրամասնորեն նկարագրել է իր ճանապարհորդությունը, և իմ ճշմարտությունը պիտի հերքի այն մարդկանց կուսկածը, որոնք մասամբ բանավոր, մասամբ էլ գրավոր արտահայտվել են որպես ճշմարտության հակառակորդներ:

Երկար չի տևի, և երեկ շուտով կայցելի իմ հայրենիքը մի կրթված եվրոպացի՝ հայրենյացս վեհապանձ սարերով և հովիտներով, որոնց նմանը չկա աշխարհում, հիանալու և հինավուրց այն մարդկային հրաշակներտ կոթողներով սքանչանալու համար, այդ ջանասեր և ազնիվ մարդուց կխընդ-

րեի, այո՞, կաղաչեի, դժվարութիւններէ շխուսափել, բարձրանալ մեր սրբազան լյառը և այնտեղից դիտել իմ սքանչելի հայրենիքը: Նա բավականաչափ վարձատրված կլինի և ճշմարտությանը կհատուցի իր վկայութեամբ:

Հայ եկեղեցու դպիր
Խաչատուր Արովյան

Ստ. Պետերբուրգ
7 փետրվարի 1835 թ.

ՆՈՐ ՎԵՐԵԼՔ ԴԵՊԻ ԱՐԱՐԱՍ

Անցյալ տարվա աշնանը, արևելքում կատարած իր հեռավոր ճանապարհորդութիւնից հետո, Երևան ժամանեց անգլիացի Հանրի Դենքի Միմուրը: Պատահմամբ ծանոթանալով նրա հետ, ես տեղեկացա նրա դիտավորութեանը՝ այցելել էջմիածնում ամենայն հայոց հայրապետին և լինել Արարատի շրջակայքում, անձամբ տեսնելու համար այն ավերածութեան հետքերը, որոնք պահպանվել էին 1840 թվի հունիսի 20-ին տեղի ունեցած հեղակարծ փլվածքից հետո: Նա հրավիրեց ինձ ևս ուղեկցելու իրեն գոնե մինչև այնտեղ, ուր գտնվում էր նախկինում Ակոռին: Կարծելով, որ մեր գնալ-գալը երեք օրից ավելի չի տևի, իսկ այդ երեք օրը, տոնի պատճառով, ես աղտտ էի իմ ծառայութեան զբաղմունքներից, ես հաճույքով ընդունեցի աղնիվ անգլիացու առաջարկութիւնը:

Մեր պատրաստութիւնները երկար չտևեցին: Սեպտեմբերի 1 <4>-ին մենք Միմուրի և ենթասպա Ի.-ի հետ արդեն էջմիածնում էինք, արժանացանք հայրապետի օրհնութեանը և, նորին սրբազնութեան սիրալիր ընդունելութիւնից հետո, նրա ցուցմունքներով առաջնորդվելով, մյուս օրը Արաքս գետի մերկացած հովտում դիմեցինք դեպի Արարատ, չպատահելով և ոչ մի աչքի ընկնող բանի:

Արարատն այդ ամբողջ ժամանակ կահգնած էր իր համակ պայծառութեան և վեհութեան մեջ, միայն երբեմն ծածկվելով վերահաս ամպերով: Իմ ուղեկիցները, հափշտակված սրբազան լեռան գեղեցիկ տեսքով, հիացմունքով խոսում էին այն մասին, թե ինչպես երջանիկ կլինեին, եթե իրենք լինեին նրա գագաթին, բայց ինձնից թաքցնում էին իրենց բուն դիտավորութիւնը՝ անպայման բարձրանալ Արարատի գագաթը: Նրանց այդպիսի ցանկութիւնը ինձ ավելի քան տարօրինակ էր թվում, քանի որ այդ պա-

րոնները դեռ չգիտեին, թե ինչպիսի դժվարութիւններ, նախապատրաստութիւններ, ջանք ու անձնազոհութիւն է պահանջել գիտնական մարդկանցից այդ վերելքը՝ նամանավանդ պարոնայք Պարրոտից և Աբիխից: Բանը սակայն շուտով պարզվեց: Սեպտեմբերի 15-ին մենք արդեն գտնվում էինք Արալիս պահակատեղի մոտ, Երևանից 50 և Ակոռու փլվածքից 15 վերստ հեռու: Պարոն Սիմուրի վճռական մտադրութիւնը՝ լինել Արարատի գագաթը, ինձ վճատութեան մեջ գցեց: Իմ երկարատև բացակայութիւնը տարւիս այդ ուշ ժամանակին, կենսամթերքի, տաք զգեստների, գործիքների և մարդկանց միանգամայն պակասութիւնը, ինձ հայտնի վտանգներն ու դժվարութիւնները, կապված այդ տեսակ ձեռնարկութեան հետ, — այդ բոլորը ծանր ազդեցութիւն արին իմ երևակայութեան վրա: Ես փորձեցի մի քանի անգամ համոզել անգլիացուն՝ ետ կենալու այդ ձեռնարկութիւններից, բայց զուր անցավ: Ես էլ կամա-ակամա պիտի հետևեի նրանց: Մեզ առաջնորդելու համար մենք վերցրինք Նոր-Ակոռի գյուղից Սիմեոն Սարգսյանին, որը անցյալ տարի ուղեկցել էր պարոն Աբիխին: Թուրքերին սպասելը, որոնց հետևից մի կաղակ էր ուղարկված մերձավոր գյուղը և որոնք պիտի գային ձիերով երեկոյից ոչ շուտ, առիթ տվեցին ինձ օգտվելու այդ պատեհութիւնից, որպէսզի ետ դառնամ, երբ հանկարծ անսպասելի ստացվեց կորդոնի պետի՝ Եսափուլ Կ.-ի առաջարկութիւնը՝ ուղեկցել մեզ դեպի լյառը, որ և վերացրեց իմ երկբայութիւնները և մեր կանխատեսած բոլոր անհարմարութիւնները: Եվ մենք նրան ենք պարտական այդ ձեռնարկութեան ողջ հաջողութիւնը:

Վերցնելով կազակներից այն ամենը, ինչ միայն կարելի էր գտնել նրանց մոտ և մնաս բարև ասելով պարոն Ի.-ին, որ տառապում էր ջերմով, ժամը 2-ի մոտ, ճաշից հետո, պարոն Եսափուլ Կ.-ի, չորս կաղակների ու երեք հայերի ուղեկցությամբ ճանապարհ ընկանք դեպի Հին-Ակոռի. երեկոյան արդեն հաւանք մի փոքրիկ պարտեզի, որ անվնաս էր մնացել փլվածքից և գտնվում էր Ակոռուց ոչ հեռու Վշտալի է, երբ մարդ նայում է երբեմնի ծաղկալ բնակավայրից մնացած այդ տիրուր հետքերին, նամանավանդ ինձ՝ նրա նախնիին բարեկեցութիւնը հիշողիս և այդ տեղերը հանգուցյալ Պարրոտի, չորս տարի սրանից առաջ սլարոն Վազների և 1844-ին՝ պարոն Աբիխի հետ հաճախակի այցելողիս համար: Ոչ ավելի քան վեց տարի առաջ այստեղ դեռ գոյութիւն ուներ գեղեցիկ գյուղը, ինչպես իր տեղով ու դիրքով և կլիմայով, այնպես էլ իր հարստությամբ ու հնութեամբ, բայց Արարատի մի ճակատագրական ժայթքումը մի քանի բուպի մեջ միայն ամայութիւն սփռեց և ճակատագրական գերեզմանով ծածկեց 5000 բնակիչ՝ իրենց բոլոր տներով, սյգիներով և դաշտերով՝ վեց վերստ

լայնութիւնն և 15-ից մինչև 20 վերստ երկարութիւնն ունեցող տարածութեան վրա: Մի քանի ծառ այստեղ-այնտեղ բոլորովին շորացած ու մի քանի տեղ էլ դեռ տխրադեմ կանաչ մնացած, մի քանի տապանաքար սուրբ Հակոբի հովտից աչ, խոտերի մեջ խրված, նախկին գերեզմանոցի մնացորդները, ու մի քանի փոս էլ՝ զոհված մարդկանց տների վրա բան գտնելու հուշում գիշատիչ քրդերի ձեռքով փորված, թախծալիորեն հիշեցնում էին անցյալ կյանքի հետքերի մասին: Այստեղ մենք անցկացրինք առաջին գիշերը:

Առավոտյան վաղ մենք հասանք Փոքր Մասսի հյուսիսային ստորոտում գտնվող փոքրիկ անտառի մոտ: Այստեղ, ի զարմանս մեր, շատ կետերում հանդիպեցինք ձյան հյուսերից գոյացած ջրի, որ այսքան ուշ ժամանակ ընդհանրապես չէր կարելի սպասել: Իսկ այսպես կոչված Սարդարի աղբյուրը մինչև իսկ առատաջուր էր դարձել, ինչպես ամառ ժամանակ: Այստեղից, այսպես ասած, քայլ առ քայլ դնացինք պարոն Արիխի հետքերով և մոտավորապես ժամը 2-ին, ճաշից հետո, հասանք նրա նախկին գիշերած տեղը՝ անկարգ զանգվածներով առատորեն թափված ահագին ձյան հյուսերի և բլրակների մեջ: Այստեղ է գտնվում բոլոր այս տեղերի մեջ միակ ապաստարանը՝ հանգստանալու համար: Պետք է թողնենք ձիերը և ամեն մեկս հավաքելով ուժերս, ոչ թե գնձյինք, այլ մագլցեինք վեր: Չորս կողմը լուսթյունն էր, երկինքը պարզ էր, և Արարատը չէր մոռացվում ոչ մի կտոր ամպով: Մենք պատրաստ էինք շարունակելու ճանապարհը, բայց մեր առաջնորդներին հանգստութիւնն էր հարկավոր և լավ էլ էր, որ այդպես եղավ, ապա թե ոչ մենք հարկադրված պիտի լինեինք երկու գիշեր անցկացնել ամենացուրտ բարձունքներում: Շուտով Արարատի հսկա ստվերը պարուրեց մեզ ամայի աղջամուղջով, այնինչ Արաքսի ամբողջ հովիտը և նրան շրջապատող լեռնաշղթաները դեռ փայլվում էին ծիրանի ցոլքով: Երկկոյան դեմ լեռնային հեղեղատների խոխոջուներ սկսեց սակավ առ սակավ կենդանացնել գերեզմանային լուսթյունը: Այդ բարեհաջողութիւնը նշան էր, որ Արարատի հեռավոր բարձունքների վրա ևս դեռ կար բավականաչափ ջերմութիւն:

Սեպտեմբերի 17-ը մեզանից շատերի համար առեղծվածային էր: Արարատը կատարելապես պարզ ու պայծառ նկարվում էր մեր առաջ, ինչպես հայելու մեջ: Պետք էր օգուտ քաղել հրաշալի եղանակից: Մենք շտապեցինք վերցնել մեզ հետ այն բոլորը, ինչ անհրաժեշտ էր նման ճանապարհի համար՝ տաք զգեստներ, ածուխ ու փայտ, հաց ու գինի: Շալակն առնելով բեռը, յուրաքանչյուրը զինվեց կազակական տեգով, և, այսպիսով, մեր ամբողջ քարավանը, բաղկացած բացի ինձանից, պարոն Սիմուրից և

եսավուլ Կ.-ից ևս երեք հայերից ու մի կազակից, աստժո օգնությամբ առաջ շարժվեց նախ Մեծ Մասսից ուղիղ դեպի արևելք և Փոքր Մասսի ուղղությամբ ձգվող ձորով, ապա առաջին և երկրորդ ձորերի մեջ գտնվող ժայռոտ լեռնակողով և, վերջապես, դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ մի փոքր պտույտ տալուց հետո՝ բավական զատիթամի և ժայռոտ տարածության վրայով, որ նույն ուղղության վրա է և սև շերտի ձևով համարյա հասնում է մինչև Արարատի բուն գագաթը: Այդ տարածությունից կամ շերտից դեպի աջ բարձրանում և այդ տեղերում միակ բարձր կետը՝ Քիլիսատաշը (այսինքն Լեկղեցու քար), որ այդպես է կոչված հայկական Եկեղեցիների գլմբեթին նմանվելու պատճառով, Այստեղից մինչև բուն գագաթը ձգվում է հավերժական ձյունով ու սառույցով ծածկված լեռնային մի զատիվայր, իսկ դրան կից ընկած է այն նմիրական շերտը, որ երկարատև ու վտանգավոր որոնումներից հետո հայտնագործել էր պարոն պրոֆեսոր Աբիխը: Դա կարծես մի բնական սանդուխք լինի՝ հենց բնության կողմից այդ նպատակով ստեղծված, և մի այլ ավելի հարմարավոր ուղի չկա այստեղ վերելքի համար: Աստիճան առ աստիճան բարձրանալով նրանով ավելի ու ավելի վեր, մենք բոլորովին ապահովված պիտի համարեինք մեզ այն բոլոր վտանգներից, որոնք սպառնում են զատիվայրերը բարձրանալիս, ամենահուսալի հենարանն էր մեծամեծ քարերի բաղմությունը՝ թափված ամբողջ ճանապարհի վրա, և դժվարություն էր առաջ գալիս միայն այնտեղ, ուր հանդիպում էին երբեմն հեշտությամբ ոտքի տակից սահող մանր քարեր, ավազ և կավ: Այդ ճանապարհին, տարվա այդքան ուշ ժամանակ, երբեմն տեսնում էինք քարերի մեջ կանաչ խոտեր ու ծաղիկներ և մի երկու-երեք տեսակ երգող թռչնիկներ: Շոտով գոհությամբ նկատեցինք, որ, շնայած աշնանային օրվա կարճությանը, մենք բավականաչափ վաղ անցել ենք այն վտանգավոր տեղերը, որտեղ սրանից մի երկու տարի առաջ մեր կատարած կրկնակի փորձերից հետո, պարոն Աբիխի հետ միասին հաջիվ կարողացանք փրկել մեր կյանքը, այդ տեղերն իսկական դժոխք դարձնող ահռելի բեթից, մրկից, փոթորկից և ամպրոպից: Մենք այժմ արդեն անցել-հեռացել էինք և այն տեղից, ուր պարոն Աբիխը, անցյալ տարի Արարատի գագաթից վերադառնալու ճանապարհին գիշերել էր:

Զարմանալի թեթևությամբ ժայռից ժայռ ցատկող մեր անխոնջ առաջնորդ Սիմեոն Սարգսյանը վերջապես ցանկացավ գիշերելու համար կանկ առնել. այդտեղ թեև մենք հակառակն էինք կարծում, որ ինչքան շատ առաջ գնանք այդպիսի խաղաղ ու գեղեցիկ եղանակին, այնքան առավել լավ կլինենք: Բայց շոտով մեր բոլոր ուղեկիցներն էլ համաձայնեցին այդտեղ ապաստանելու: Մոտավորապես ժամը 5-ն էր, և այդ բարձունքների վրա

ավելի հարմար տեղ անհնար էր գտնել: Մեր ընտրած ոչ մեծ, ընդարձակ և հարթ հրապարակը համարյա երեք կողմից ժայռերն ու քարափները պաշտպանում էին քամու ազդեցությունից: Այստեղ բարձրությունը հավասար էր Փոքր Մասսի բարձրությունը: Մեր առաջին գործը եղավ կրակ անել և տաքանալ թեյով: Մուփն էլ արդեն կամաց-կամաց կոխում էր բովանդակ շրջակայքը: Դժվար է պատկերել գլշերվա վեճ տեսարանը լեռնային բարձունքի վրա, ուր քար լուծությունը, մերկ ու մոռյլ ժայռերը և միջին անդունդները երկնային լուսատուների դժգույն ցուլքի մեջ ներգործում են համարձակված ուղևորի վրա: Դեռ նոր էինք սկսել մեր աչքերը փակել, երբ մի անակնկալ երևույթ գրավեց մեր ուշադրությունը: Ներքևում, Փոքր Մասսի ստորոտում, այստեղ ու այնտեղ հանկարծ բոցավառվեցին խարույկներ: Արդյոք դա մաքսանենգների, գիշատիչ քրդերի թափառախումբ էր, թե մի ինչ որ քարավան, դժվար էր գուշակել: Դրանից ոչ պակաս զբաղեցրեց մեզ ներքևում թողած մեր մարդկանց վառած փոքրիկ կրակը: Թվում էր, որ Արարատը երբեք ավելի բարեհաճ չէր եղել ձեռներեց ուղևորների համար:

Գիշերը բարեհաջող անցավ մեզ համար, և բացվեց ուրախ առավոտը: Գիշերը ցուրան աննշան էր, և մենք կատարելապես կարող էինք բախտավոր համարել մեղ, եթե միայն մեր ընկերներից մի քանիսին անհանգիստ արած շիներ գլխացավը, որն ինչքան որ Սրեանի թունդ գինու գործածությունից էր, — ի դեպ, պետք է ասեմ՝ ամենեին չպետք է գինի գործածել լեռնային ուղևորությունների ժամանակ, — այնքան էլ նոսրացած օդից և շատ բարձր տեղեր ելնելուն անընտել լինելուց: Թևավորված շուտով մեր թափառումների ցանկալի նպատակին՝ այստեղից արդեն մոտիկ, Հին կտակարանի լեռանը հասնելու հույսով, մենք վերստին առաջ ընկանք՝ արեգակի պայծառ ճառագայթների լուսով: Այժմ արդեն պարոն Սիմուրը, որ առաջ ետ էր ընկնում, սկսեց ուրիշներից առաջ անցնել: Ճանապարհն անցնում էր նույն ուղղությամբ սև շերտի վրայով, և ահա մենք հասանք 1844 թվին սպարոն Աբիխի բարեպաշտ սպասավոր կարլ Յեպկի կանգնեցրած փայտե խաչի մոտ: Բարի գեթմանացին ինչպիսի՜ եռանդով և համբերությամբ էր բերել այդ խաչը՝ այն միակ ցանկությամբ, որ կանգնեցնի նույն լեռան գագաթին, բայց այն ժամանակ մեզ պատահած բուքը, փոթորիկը և կարկուտը հարկադրել էին նրան հենց այստեղ բաժանվելու իր խաչից, ինչպես և մեզ՝ լեռան գագաթը հաջողությամբ ոտք կոխելու մասին ազդանշան տալու համար վերցրած հրթիռներից և այլ բաներից: Այստեղ հարյուր քայլի վրա վերելքն ավելի զառիթափ է դառնում, ձյունից մերկացած շերտն սկսում է սեղմվել, այնուհետև նրա ետևում բացվում է Արարատի լայն և համարյա հարթ-հավասար գագաթով ավարտվող ձյունածածկ

թեքվածքը: Պետք էր դարձյալ մի քանի զորեղ քայլ առաջ անել բավական թեք լաւ: շի վրայով, որպէսզի հասնեինք լեռան գագաթը: Այս անգամ բախտը կամեցաւ ինձ շնորհել մարդկային ցեղի նախահոր սրբաղան բնական վայրին սուաջինը երկրպագելու երջանկութիւնը: Լեռան բուն գագաթը մի սափարակ, փոքր ինչ կարծրացած ձյունից խորդուբորդ հարթութիւն է, որի վրա հարմար է ման գալ ոտքով: Լեռան հեռվից դժվարամատուց թվացող թեքութիւնը ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ տեսութեան խաբուսիկ երևույթ, որ ավելի ևս զորանում է նրանից, որ Արարատի դեպի Նրևան նայող երեսը, իրոք որ, համարյա ուղղաձիգ է և այդ կողմից դեպի գագաթը տանող ուղին մատչելի է միայն երկնային թռչուններին: Իսկ Արարատի մյուս երեսներն էլ առաջ ոչ ոքի կողմից հետազոտած չի եղել:

Ուրախութեան առաջին պնդումներից հետո մենք պետք է մտածեինք դարձի, երկար ու դժվարին ճանապարհի մասին: Կեսօրից արդեն անցել էր: Ամբողջ մտաւկա շրջակայքը կորչում էր թանձր մառախուղի մեջ, միայն գլուխներն ու քաղաքներն էին հասկնալ սևին սալիս դժվար նշմարելի կետերի նման: Մեզանից դեպի արևմուտք, մոտիկ տարածութեան վրա, իր ձմեռային արծաթյա զգեստների մեջ բարձրանում էր ինձ համար հուշերով թանկ լեռան գագաթը, ուր առաջին անգամ, սրանից 17 տարի առաջ¹¹ իմ բարեբար և դաստիարակ պրոֆեսոր Պարոտի հետ ես երկրպագեցի այդ նվիրական սրբութեանը և այնտեղ փոքրիկ փայտե խաչ կանգնեցրի... Քափանցող քամու և ցածրում թողած տաք զգեստների պակասութեան պատճառով բարձունքին այլևս մնալը անկարելի էր, ուստի, հենց որ պարոն Սիմուրն ավարտեց իր նամակները Արարատի գագաթից՝ մեկը կովկասի փոխարքային, իսկ մյուսները՝ Անգլիա, իր բարեկամներին, մենք երկրպագութեամբ մնաս ըստ ասացինք սրբազան գագաթին և վերադարձի ճանապարհ ընկեցինք:

Եթէ մեկին վիճակվի այս կողմից բարձրանալ Արարատ, խորհուրդ չեմ տա վերստգտնալ նույն ճանապարհով, որը քարքարոտ լինելու պատճառով ավելի դժվարին է, քան լեռը բարձրանալիս: Ավելի հարմար ու հեշտ կլինի սողալ փոխուրն ձյան վրայով՝ կանգնած կամ նստած և կանգ առնել ուղածդ տեղը սրածայր ցցի միջոցով՝ վազքի ժամանակ խրելով այն փափուկ ձյան մեջ: Սկզբից ոչ ոք չէր խիզախում այդպէս սողալ, բայց համարձակ կազակներից մեկն առաջին օրինակը տվեց, իսկ նրա փորձը խրախուսեց ամենքին, և այսպիսով մենք կիսով շատի կարճեցինք մեր ուղին, օգտավետը միացնելով հաճելիի հետ: Գիշերելու տեղից մենք սլացանք տարբեր կողմեր, ով ինչպէս ուզում էր: Խիզախ կազակը առաջինը լուր տվեց ցածրում մնացած մեր մարդկանց. նրա ետևից ես և եսավուր Կ.-ն

հաջողութեամբ վերադարձանք մեր հավաքատեղին, Պարոն Սիմուրը կարողացավ ժամանել այդտեղ միայն գիշերը՝ հրաշքով միայն փրկված լինելով վտանգից, որովհետև մի փոքրիկ սխալ մթութեան մեջ, և նա կարող էր սայթաքել ու զոհվել։ Արարատը նույն այդ գեշերը հագավ յուր անդրջրհեղեղյան քղամիդը, որ ավելի ու ավելի անթափանցիկ էր դառնում, իսկ երեկոյան դեմ անգամ ներքևում արծագանք տվող կայծակն ու որոտն ակներև ցույց էին տալիս մեղ, թե ինչպիսի կատաղի մրրիկ էր պար գալիս նոր միայն թողած լեռան գագաթին։ Հաջորդ առավոտյան մեզ համար պարզվեց Արարատի վրա գիշերելու տեղից մեր նկատած կրակների երևալու անհասկանալի պատճառը։ Դա կեր որոնելու նպատակով Արարատի ստորոտն անցած թշնամական քրդերի կայանն էր եղել։

ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՏՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Յուրաքանչյուր տանտեր այստեղ առնվազն երեքից չորս սենյակ ունի։ Դրանց մի մասը հարմարեցված է իրենց բնակութեան համար, մի մասն իրենց մթերքների, մի մասն էլ իրենց անասունների համար։ Ամբողջ շենքը կամ շրջափակված է բակի պարսպով, կամ էլ առանց պարսպի է։ Նրանց աչքի ընկնող բնակելի սենյակը կգտնենք, եթե դարբասից բակի միջով ուղղակի գնանք։ Բնակելի սենյակն աչքի է ընկնում նաև նրանով, որ դա սովորաբար ավելի բարձր և ավելի մեծ է, քան բոլոր մնացյալները։ Դա քառակուսի, ընդարձակ և սովորականից բարձր մի տուն է, որ կանգնած է բոլոր մնացածների մեջտեղը։ Ներս ենք մտնում մի միակ դռնից, և քանի դեռ ներսում չենք, հնարավոր չէ կարգին պատկերացում ունենալ դրա մեծութեան, ընդարձակութեան և սարքավորման մասին, որովհետև օժանդակ շենքերն իրենց անմիջական կցվածութեամբ բոլոր այս տարբերիչ նշանները ծածկում են, Կավային, մեծ մասամբ հարթ գետնից բարձրանում են շուրջ երկուսից մինչև երկու և կես սաժեն բարձրութեամբ պատեր, որոնց բոլոր չորս կողմերն էլ հավասար բարձրության են և, շնչին բացառութեամբ, քառակուսի կառուցվածք ունեն։ Պատերի հաստութեանն արդեն կզգանք, երբ ներս մտնենք մեծ մասամբ մարդաբոյ և բավականին լայն բացվող դռնից։ Այս դուռն ամենուրեք տեղադրված է սենյակի մի անկյունում։ Այստեղ, ուր առաջամասի և մի կողմի պատի երկու ծայրերն իրար են հանդիպում, առաջինը վերին մասում մինչև տան գետինը մի փոքր ավելի խորն է փորված և այն երկարութեամբ, որ մենք տեսանք։ Դա ավելի երկարավուն է, քան քառակուսի, ընդ որում առաջնապատի հատած ծայրն

աջ ու ձախ կողմերից կարելի է միանգամայն պարզ տեսնել և դրանից որոշել նրա ու մյուս բոլոր պատերի հաստութունը: Վերջինս մոտավորապես մի ոտնաչափ է: Պարիսպը կառուցում են առանց հիմքի, այսինքն՝ առանց հողը խորը փորելու, ուղղակի հենց գետնի վրա: Դրա շաղախը պատրաստում են գետաքարից, որն այստեղ ամենուրեք առատ է, և սովորական կավահողից: Պարիսպն առանց վարպետի չեն կառուցում: Հակառակ քարերի անհամաչափության, շարում են բավական հավասար և կանոնավոր, դրա համար օգտագործելով՝ ուղղալար, մի շափ, ինչպես նաև երկաթյա մի գործիք, որով սվաղում են ցեխը և լցնում անցքերը: Այս գործիքի բոլոր առանձնահատկությունները նշել չեմ կարող, որովհետև դա շատ երկարատևում կլինի: Գործածում են նաև փայտյա և երկաթյա բահեր: Պարսպի երկու կողմերը շարում են մեծ քարերով, իսկ արանքը լցնում են ցեխից և մանր քարերից մի շաղախ: Շատ գյուղերում, որտեղ քար չկա, տներն ամբողջովին շարում են չիրծած սղոյուններով: Այս պարիսպները դրսից և ներսից սվաղում են նույն շաղախով և միանգամայն հավասար: Շաղախը բարակ մաղված սպիտակավուն կավահողի և շատ բարակ ծղոտի մի խառնուրդ է. դրանք ջրով խառնում են իրար, մի քանի օր այդպես թողնում և ապա գործադրում են: Շաղախն սկզբում բավական սպիտակ է, այնուհետև կորցնում է այդ գույնը, դառնում է գորշ և մեծ մասամբ սև: Սղոտը շատ լավ ամրացնում է ցեխը: Մեծ մասամբ սենյակի միայն կենտրոնն է լուսավորված: Անկյուններն այնքան մութ են, որ հազիվ կարելի է իմանալ, թե այնտեղ կարող են մարդիկ լինել: Դրա սրտածառն այն է, որ լուսամուտ ամենևին չկա, կան միայն երկու շատ նեղ, մի ոտնաչափ երկարությամբ և մի քիչ էլ լայնությամբ անցքեր, որոնք բացվում են սենյակի վերին մասին շատ մոտիկ և օդ քիչ են մատակարարում: Բուն լույսն ընկնում է տան կտուրից: Այնտեղ ներսից քառակուսի մեկ կամ երկու բացվածքներ են արված, որոնք շրջափակված են տախտակներով, և դրանց շուրջ վերին մասը ավելի շատ ուռուցիկ է երևում քան հարթ: Դրանցից մեկը, այն էլ առավել մեծը, անցնում է տան կենտրոնով, իսկ փոքրը՝ մի քիչ մեկուսի: Դրանց կողքերից կարելի է եզրակացնել կտուրի հաստութունը, որը հանգչում է երկար ու հաստ, մեծ մասամբ ողորկ ու հավասար ունդած գերանների վրա: Վերջիններիս ծայրերը՝ միմյանց զուգահեռ, մի պատից մտնում են հակառակ պատը: Երկու ամենից ավելի մեծ գերաններ, որպես մյուսների հենարան՝ դրանց խաչաձև և իրար զուգահեռ, հարմարեցված են մյուս հանդիպակաց պատերին: Դրանցից ամեն մեկը հանգչում է փայտյա երկու սյունների վրա, որոնք, գտնվելով միմյանցից որոշ հեռավորության վրա՝ կազմում են մի քառանկյունի, որի բոլոր կողքի անցքերը բաց են: Ո՛չ

այն անցքերը և ո՛չ էլ այս բացվաբծները լուսամուտ կամ կափարիչ չունեն. միայն ձմեռը, այն էլ գիշերները, դրանք ծածկում են խոտով կամ հին փալասներով, իսկ ցերեկը մնում են բաց, և սղջ ձյունը, անձրևն ու արևի ճառագայթները դրանց միջով անարգել ներս են թափանցում, մինչդեռ տնեցիք այնտեղ նստած ականատես են լինում այս բոլորին:

Միմյուսնց զուգահեռ այն մեծ գերանների և ոչ երկու ավելի հաստերի վրա, մեկուկեսից երկու ոտնաշափ երկարությամբ և մի քանի բթաչափ լայնությամբ հսկասարաշափ կտրված ու ունդած փայտի փոքր կտորներն այնպես են կողք-կողքի խիտ շարված, որ միջանկյալ շատ քիչ տարածություն մնա: Ավելի շքավորների մոտ դրանք ունդած չեն և միմյանցից էլ բավական հեռու են: Դրա վրա եղեգնից խսիրներ են փռում: Կավահողի մի բարակ շերտի հետ ջուր խառնելով, թանձր շաղախ են պատրաստում, դրանով մի քանի գծաչափ քսում գերաններին. այսպիսով, կանխվում է նաև չորացած հողի ներքև թափվելը, որը այնուհետև կես ոտնաշափ հաստությամբ լցնում են դրա վրա: Կավահողից և բարակ ծղոտից պատրաստված շաղախն օգտագործվում է այստեղ ևս: Դրանով բավական հաստ սվաղում են ամբողջ կտուրը, այն էլ այնպես, որ սկսած մեջտեղից, որտեղ երդիկն է, քիչ-քիչ բոլոր կողմերից բարձրանալով, թեթևակի թեքությամբ ձգվում են պատի դեպի արտաքին ծայրերը: Այս պատերն էլ բոլոր կողմերից դեպի կենտրոնը քիչ ավելի բարձր ու բավականաչափ թեք են: Մեկ կամ երկու տեղ պատրաստված են փայտե կամ քարե բավականին երկար ջրորդաններ, որոնք երբեմն դեպի դաշտ կամ երբեմն էլ դեպի բակ են հոսում: Բոլոր այս հարմարանքներն, ինչպես տեսնում ենք, այն բանի համար են, որպեսզի անձրևի դեպքում ջուրն իսկույն հեշտությամբ դեպի ջրորդանը ճանապարհ գտնի և արագ հոսի, մի բան, որ կատարվում է շատ հեշտ, թեև հողն էլ անշուշտ ջրի մի նշանակալից մասը ներծծում է, սակայն մեծ և տեղական անձրևների ժամանակ նա անարգել հոսում է: Կտուրի հողե ծածկը մի քանի տարին մեկ վերանորոգում և տունը թե՛ դրսից, և թե՛ ներսից կրկին սվաղում են: Պատերի մեջ կարելի է տեսնել մի քանի մեծ խորշեր, որոնց մեջ իրեր են դնում. դրանք մի տեսակ պահարաններ են:

Մի ուրիշ հարևան շենք, որ կառուցված է նախորդին անմիջականորեն կից, հյուրասենյակն է, որի դուռը սովորաբար բակից է բացվում և բնակելի սենյակի հետ, բացի մի լուսամուտից, այլ հաղորդակցություն չունի, այնպես որ, ինչ որ այնտեղ խոսվում ու կատարվում է, այստեղ չի կարող լսվել, և հակառակը: Հյուրասենյակն երկու բավական մեծ լուսամուտ ունի, որ պատում են փայտյա շրջանակներով և թղթով, քանի որ ապակին մեզ մոտ թանկարժեք ասյրանք է: Թղթին քսում են հալած յուղ, որը և մեծ շա-

փող նստատուս է լույսի ավելանալուն: Հյուրասենյակն երկարավուն՝ ձև ունի և բավական լայն է. պատերին կան քառանկյունի կամ երկարավուն շատ խորշեր, որոնք որպես պահարան են ծառայում: Հանդիպակոց պատին պատրաստված է բուխարի, այնպես որ մեկը հենց որ ներս մտնի, այն կգտնի իր դիմաց: Հյուրասենյակը մեծ ճաշակով է կահավորված: Առաջնակողմում մի կրակարան, որը լայն է և գետնից բավական բարձր: Սենյակի պատերը միաժամանակ կրակարանի պատերն են, սակայն խորքում եղած ուղղաձիգ բացվածքը զանազանել է տալիս նրանց սահմանները: Մի քանի ոտնաչափ բարձր մի կամար է շինված, որը կամ դուրս է ցցված և կամ պատերին հավասար է կանգնած. առաջին ձևը շատ ավելի լավ է, որովհետև դա ծուխը բաց չի թողնում: Այս բուխարիները, ինչպես նաև ամբողջ սենյակը, գաջով ներսից մաքուր սվաղված են. առաջինների շուրջը կան գեղեցիկ նախշեր, ուղիղ քաշված գծեր, որոնք աչքի համար խիստ հաճելի են: Պատերը, վերևի մասը, ինչպես և կոտուրը նույն չափսի են, ինչ նախկինները: Դա կառուցված է նույնպես շատ բարձր և ընդարձակ:

Այսպիսի հյուրասենյակ միայն հարուստներն ունեն. ավելի չբավորներն օգտագործում են դրա նման մի փոքր սենյակ՝ նույն ոճով: Բուխարին, երկարավուն ձևով, այստեղ ևս կարելի է տեսնել: Ընդհանրապես, քանի որ ամբողջ երկրում փայտեղենը խիստ պակաս է, հյուրերին ընդունում են այս սենյակում: Նրանք քիչ անասուն ունեն և գոմերը մաքուր են պահում, այնպես որ անհարմարությունն այնքան էլ մեծ չի լինում: Միայն ձմուռն են նրանց այստեղ թողնում. տարվա մյուս եղանակներին նրանք բաց օդի մեջ են: Պարսից մեծամեծներին նրանք սովորաբար այստեղ են ընդունում, քան մի այլ տեղ. այդ, իհարկե, ձմռանը. ամառը նրանք մնում են այգիներում՝ բաց երկնքի տակ: Գոմն էլ շատ նպատակահարմար է կառուցված և միևնույն շաղախով: Առանձին անասունների սեղերն անջատված են փայտյա սյուներով. պատերի մեջ մեծ անցքեր են արված՝ վերևում սրածայր, ներքևում անհամեմատ լայն: Մի մեծ, երկար գերան ծառայում է որպես հենարան և միաժամանակ պաշտպանական պատ, որի վրայով անասունն երկարացնում է գլուխը և հետզհետե խժռում կերը: Ծթե անասունները շատ են, ապա երկու շարքով են կապում. նրանց գավակը երկու կողմից ուղղում են դեպի կենտրոն, ուր բավականաչափ միջանկյալ տարածություն կա, որտեղից կարելի է ազատ անցնել: Դրանից ոչ հեռու, կամ միևնույն շենքում մի շատ ընդարձակ սենյակ կա, որտեղ խոտն ու հարդն է պահվում: Կերը յուրաքանչյուր առավոտ, կեսօրին (երբ անասուններին նաև ջրելու են տանում) և երեկոյան բերում են մեծ կողովներով: Նրանք կապված են և իրար շեն խանգարում: Անասուններին խնամում են մեծ հոգատարությամբ,

որ ես այստեղ շարադրել չեմ կարող. նրանք երեքից-չորս ամիս այսպես են մնում ու կերակրվում: Կան նաև ուրիշ շատ սենյակներ, որ չեմ նկարագրում. դրանք սահմանված են ամեն կարգի բաներ պահելու համար, իսկ հաճախ էլ բոլորովին դատարկ են: Դրանց կառուցվածքն ևս նույնն է, սակայն ոչ մեկը բնակելի մեծ սենյակից մուտք չունի: Այնտեղ կարելի է մյուս սենյակներից մտնել: Դրանք իրար մեջ այնպես են հարմարեցված, որ կարելի է մի սենյակից մյուսն անցնել. դրանց մի պատը միշտ հարում է բնակելի մեծ սենյակին:

Շատ ավելի կարևոր և հետաքրքիր է մի այսպիսի գյուղացու մառանը կամ մրգերի պահեստը: Այստեղ է գտնվում նրա ամբողջ գանձը, որ ձեռք է բերել իր դառը քրտինքով: Դա մի երկար սենյակ է, ունի մի մուտք, երկու փոքրիկ լուսամուտ և բնակելի շենքից բոլորովին առանձնացված է: Բացի ամառվանից, տարվա մյուս եղանակներին այստեղից բուրում է մի անուշահոտութուն, որ անկարելի է նկարագրել: Երբ ներս ես մտնում, թվում է, թե գտնվում ես այնպիսի վայրում, ուր պատերը, առաստաղը, բացի հատակից, պողպատված են: Մարդաբոյից մի փոքր բարձր շատ խիտ շարքերով ձմռան համար թարմ մրգեր են կախված, և դրանք ոչ թե հատ-հատ, այլ 15—20—30 հատ՝ միևնույն շարի վրա, երկու երկար, բարակ ճիպոտների վրա, որոնց նկարագրութունն ես մի այլ տեղ տվել եմ: Այստեղ գերանները դիտավորյալ կերպով իրար մոտ ու զուգահեռ են և այն էլ տեղադրված սենյակի լայնությամբ, որը սովորաբար շատ երկար է, և ամեն մեկի վրա ուղիղ գծով ամրացված են մեխերի խիտ շարքեր: Հենց դրանց վրա էլ շարքով սենյակի մի ծայրից մյուսը կախված են այդ շարերը: Դրանք խաղող են, մեծ, գեղեցիկ տանձեր, խնձոր, ծիրան, սիրուն սալորներ, բոլորն էլ մեծ քանակությամբ և խառը, սակայն ամեն մի տեսակն առանձին շարով: Դրանք կարելի է ձեռքով պոկել. ամիսներով մրգերը մնում են այդպես, և տանեցիք աստիճանաբար վայելում են: Մինչև իսկ անծանոթ հյուրերը, հենց որ արժանանան տանտիրոջ բարեհաճությանը, հյուրընկալվում են այստեղ, կարող են այստեղ քնել և ազատ կերպով վայելել, ինչքան կամենան, եթե մինչև իսկ մարդ չլինի այնտեղ: Ընտանիքի բոլոր անդամները դիտավորյալ չեն երկուս վայտեղ, որպեսզի ուտելու ժամանակ նրան շխանգարեն: Տանտերը գիտե, որ դա բոլորովին այլ գրավչութուն ունի, քան այն, եթե ինքը մի ափսեով հյուրասենյակում այն նրա առաջ դնի: Դա նույնպես մի ընդարձակ սենյակ է, ինչպիսի մյուսները և իր կառուցվածքով ոչ մի տարբերութուն չունի: Մի կողմում մի կույտ տանձ, մի այլ կողմում՝ խնձոր, մի ուրիշ տեղ՝ մեծ քանակությամբ չորացրած մրգեր, կողք-կողքի: Հենց մուտքի մոտից շարված են գինով լի 10—15—20 կավե մեծ կտրասներ, որոնցից ամեն մեկն առնը-

վազն 20 լիտր (= 12 ֆունտ) գինի է պարունակում, և այս բոլորն ամբողջ բնտանիքի տրամադրութայն տակ է, ինչ որ ծախելու են, նրանք կատարում են այգում՝ ծառերի տակ, իսկ սա ամբողջովին սեփական օգտագործման համար է։ Ես մի այլ տեղ մանրամասն գրել եմ այն մասին, թե ինչպես նրանք այդ բոլորը անհավատալի շահավորութայամբ են գործածում, ոչ թե որևէ օգուտի, այլ միայն նրա համար, որ այս առաքինությունը մեղ մոտավելի շատ է գնահատվում, քան շատ ուրիշները։ Յուրաքանչյուր ոք ներս է մտնում, վերցնում է ինչ կամենում է։ Մինչև իսկ Երեխաներն էլ ամենայն փառասիրությամբ մտնում են այնտեղ։ Ես ո՛չ մեր ընտանիքում և ո՛չ էլ ուրիշների մոտ երբեք չեմ տեսել մի գյուղացու հարբած։

Սա միաժամանակ երիտասարդ ամուսինների ննջասենյակն է, անտարակույս ավելի շատ հրապուրիչ, քան մի գեղեցիկ պալատ, թեև այնտեղ, բացի իրենց անկողնուց և թերևս մի փոքր հայելուց, ոչ մի այլ կահկարասի և զարդարանք չկա։ Տան լավ զգեստներն ու արժեքավոր իրերն ևս սնդուկների մեջ պահվում են այստեղ։ Երջանիկ սիրահարների քնքուշ գրկախառնությունն ինչպիսի՜ տեսարան, որոնք շատ բան իրենք են պատրաստել և բերել։ Ինչպիսի՜ բուրմունք է քաղցրացնում իրենց շնչով աճող արբեցումը, սրն առանց այն էլ մի ամբողջ դրախտ է իր բոլոր երանություններով։ Միայն վարզն է պակասում այստեղ, որպեսզի ամեն ինչ գեղեցիկ ներգաշնակություն կազմի։ այն էլ կա, բայց չորացած, այս ու այն կողմ՝ ամանների մեջ։ Անկարելի է նկարագրել, թե մարդ ինչպիսի հաճույք կարող է ստանալ այստեղ։ Իմ հայրն այստեղ ընդունեց իր տան ամենալավ հյուրին, իմ ջերմորեն սիրած բարերար, պարոն պետական խորհրդական Պարրոտին իր բոլոր ուղեկիցներով, թեպետ մենք վերևում նկարագրված սենյակների մեծ մասն ունեինք, բայց դրանց մի մասը պատերազմի ժամանակ ամբողջովին ավերվել էր։ Առանց նրա հետ խոսել կարողանալու, ինձ, որ այժմ նրանց միջև թարգմանի դեր էի կատարում, նա ասաց, երբ հարգարժան հյուրը նրան մխիթարական խոսքեր ուղղեց, թե նա պետք է ուրախ լինի, որ լավ որդի ունի. «Իմ որդին, իմ տունը քոնն են. քո ոտքը բախտավորեց իմ շեմքը։ Ես ձեր բոլորի ծառան եմ, մենք երբեք օտար ազգից այսպիսի հյուրեր չենք տեսել» և այլն։ Եվ ինչպե՞ս հատուցեց այս շնչին բանն այն հարգարժան մարդը, որն ստիպված էր նստել, ուտել և քնել իր սովորություններին բոլորովին հակառակ։ Մի գիշերվա փոխարեն հինգ տարի շարունակ, որպես ուսուցիչ, որպես դաստիարակ նա խնամել և ուսուցանել է ինձ, իմ բիրտ կողմերն ուղղել, ինձ մարդկանց մեջ մտցրել, որոնք, քիչ բացառությամբ, իմ կրթության և իմ վերափոխության հայելին են եղել, ինձ հոգևոր վերա-

ծնունդ է տվել. հայրական ձեռքերով սրբել է իմ արցունքները, որոնց պատճառը հարազատներիցս բաժանվելն էր: Միայն նա կարող էր իմ կյանքի տերը լինել, որովհետև նա, հակառակ իր լուրջ բնավորության, ամենաչընչին իսկ շահով չի վիրավորել իմ զգացումներն ու իմ սիրտը, ինչպես իմ ընկերներից ոմանք, բայց ոչ բոլորը: Նա արժանի է իմ է՛լ առավել երախտագիտությանը, քան ևս կկարողանայի այստեղ արսահայտել և իմ նկատմամբ ցուցաբերած նրա վերաբերմունքը թվարկել: Ես նրան և նրա հարաբերության սիրասուն ընտանիքը սիրել եմ ինչպես մի երեխա և միևնույն հավատարմությունն ինձ հետ կտանեմ մինչև դերեզման:

ԿՆՆՑԱՂ

Մենք որոշ շահով ծանոթացանք իմ հայրենակիցների բնակարաններին, որոնք զուրկ են այն հարմարություններից, որ կան Եվրոպայում: Այժմ տեսնենք, թե ինչպես են նրանք ապրում այդ բնակարաններում: Մենք տեսանք, որ թեև դրանք կարգին պալատներ չեն, այնուամենայնիվ, բոլորովին էլ խղճով խրճիթներ չեն, որպիսիք կարելի է հանդիպել մինչև իսկ Եվրոպայի գյուղացիների մոտ, ամենուրեք, ուր ես եղել եմ: Ընդարձակությունը, առանձին սենյակների անջատվածությունը նվազ պատիվ չի բերում նրանց ճաշակին, թեև նրանք դեռևս կուլտուրա չեն ճանաչում, առանձնապես ոչինչ չեն տեսել, քանի որ իրենց քաղաքներն էլ ավելի լավ չեն կառուցված: Իսկ ինչպիսի տեսք կունենան այդպիսիք, երբ նրանք այնքան առաջդիմեն, որ դրան ևս հաղորդակից դառնան:

Ինչ որ ես բնավ չպիտի ցանկանայի, այն է, որ նրանք իրենց բնակարանների գեղեցկացման հետ չվատթարացնեին իրենց բարքերը. որովհետև շուտով կտեսնենք, թե ինչպիսի առաքինություններ են տիրում այնտեղ՝ այդ անբարեհամբույր տներում: Ես մաքուր խղճով խոսք եմ սալիս՝ չՆորինել ոչինչ, ինչ որ ճիշտ չէ: Համայնականն ու ընդհանուրը, մասնավորապես այն, ինչ վերաբերում է նրանց կրոնասիրությանը, արտաքին հարաբերություններին ու բարքերին, ևս հետագայում մանրամասն կնկարագրեմ: Այստեղ կխոսվի այն մասին, թե ինչպիսին է նրանց ընտանեկան կյանքը, որը մի օտարական բնավ չի կարող իմանալ և չի իմանա, որովհետև իզուր չեն կառուցված այդ սենյակները: Տղամարդը կարող է մի կին միայն ունենալ՝ ըստ քրիստոնեական օրենքների: Եթե նրանցից մեկնումեկը մեռնում է, այս կենդանի մնացածն առնում է մի ուրիշի: Քանի երեխա էլ ունենան, միայն աղջիկներն են հետոնում տանից, տղաները, դրան հակառակ, մնում են այնտեղ: Առաջինների բաժանվելը հաջորդում է նրանց հարսանիքին, որը

կնկարագրեմ հետագայում: Տղաներն եթե տասն էլ լինեն, մի բան որ հազվադեպ չէ,— ինչպես նաև դեռևս չամուսնացած աղջիկները, պարտավոր են ծնողներից ամեն մեկին սնպայմանորեն հնազանդվել, Նա <ծնողը> կարող է իր ցանկացածի պես վարվել նրանց հետ. նրանք մինչև իսկ խոսքով չպետք է վիրավորեն նրա իրավունքը: Նա կարող է այդպիսի ըմբոստին տանից դուրս անել, և եթե նմանին մինչև իսկ ազգականն էլ ապաստարան տա, այդպիսին տան թշնամի կհամարվի: Ազգականն ավելի շուտ պետք է աշխատի հաշտեցնել նրանց, ինչ որ և հաճախ կատարվում է: Նա բոլոր հարևանների ծիծաղի առարկան է դառնում և պետք է թաքնվի, եթե փոքր ինչ ամոթի զգացում ունի: Մինչև քսան տարեկան հասակը ամեն մի արու զավակ պետք է կին ունենա: Նրանք ծնում են երեխաներ և հաճախ շատ: Քանի դեռ մեծերից մեկն ապրում է, բոլորը իրենց երեխաներով և կանանցով հանդերձ նրա հպատակներն են: Կինի այդ թե կինը, Հարսները, քանի դեռ շատ երեխաների մայր չեն դարձել և տարիքով էլ բավականին չեն հառաջացել, իրենց ամուսնու ծնողների հետ երբեք բառերով չեն խոսում, այլ՝ ժեստերով, որի մեջ նրանք արտակարգ վարպետ են: Մեծերն էլ այս լեզուն շատ լավ են հասկանում: Առավել տարեց եղբայրների կանայք էլ այս իրավունքը պահանջում են ավելի ջահելներից, մի բան, որ կատարվում է առանց բռնության, քանի որ դա մեկընդմիջտ սովորույթ է, եթե նրանք հասել են դրան և ապրել այդ ժամանակը, ապա նվերներով և խոստումներով քանդվում է խոսկապը, ինչ որ շատ երկար է տևում, և նրանք ոչ թե անմիջապես մեծերի, այլ ընտանիքի մյուս անդամների ներկայութայամբ ժամանակ առ ժամանակ լուրի են դարձնում իրենց ձայնը: Այս ազատության համար նրանք մեծ անձնավիրութայամբ և երախտագիտութայամբ համբուրում են մեծերի ձեռքը և երջանիկ են, որ տանն արդեն որպես հասուն կանայք են դիտվում: Մերունինները հաճախ թանկարժեք նվերներ են անում նրանց, իրենց ձեռքով իջեցնում են այն շորը, որ մինչև այդ ժածկած էր սլահում նրանց բերանները: Այդ մասին ես կխոսեմ հետագայում. դա հանդիսանում է նրանց ազատության նշանը: Մերունինները համբուրում են նրանց ձակատը և հորդորում՝ այդ ազատությունը ո՛չ իրենց և ո՛չ էլ ուրիշների հանդեպ չչարաշահել, մի բան, որ նրանք արտասուքն աչքերին խոստանում են: Նման դեպքում նրանք սովորաբար գլխով են անում, որ նշանակում է, թե կկատարեն այն բոլորը, ինչ իրենց պարտականությունն է: Կարող եք երևակայել նրանց երջանկությունն այդ պահին: Նրանք միայն այժմ են գիտակցում իրենց հասունությունը, եթե մինչև իսկ արդեն 30—40 տարեկան էլ լինեն: Մինչև այս ժխակատարությունը ծերունիները պետք է զգույշ լինեն և երբ, ասենք, դրսում կամ որևէ այլ վայրում նրանց խոսելիս

լսին և կամ նրանց ձայնն իրենց ականջը հասնի, և ամենափոքր շափով իսկ նկատել շտան այդ, որովհետև դա հարսների համար կործանարար է, և այնուհետև ամոթի զգացումից նրանք շեն երևա նրանց աչքին: Դրա համար էլ նման դեպքերում ծերունիները սովորաբար հանդարտ և աննկատ հեռանում են, կամ էլ մեկին տուն են ուղարկում հայտնելու, իբր իրենք հեռու տեղից են գալիս: Երեխան, որ այս լուրը բերում է, շատ խիստ կպատժվի, եթե այդ մասին որևէ բան հասկացնի: Այս արարողությունից հետո, կամ ավելի ուշ, նրանք սովորաբար կատակի ձևով հիշեցնում են և այդ և ղվարձանում, մինչդեռ սրանք՝ ալղված, շառագունած և վարանոտ տեսք են ընդունում: Ծնողները հարսներին աղջիկ են անվանում, քանի նրանք դեռ ջահել են, իսկ տոհմի անունով, երբ տարեց են, այն էլ հետևյալ կերպ. «Այս ինչի թոռ», բայց ոչ երբեք նրանց մկրտության անունով: Հարսներին տանից երբեք դուրս չեն անում, քանի որ, ինչպես տեսանք, նրանք շեն կարող կամ չեն ուղում որևէ բան անել, ինչ կարող է իրենց նկատմամբ ծերունիների բարկությունը շարժել: Միայն թև որդիները այնպիսի խիստ հսկողության տակ են, որ հազվադեպ կարող են իրար հետ ընդհարվել: Նման դեպքերում անշուշտ ընտանիքի մյուս անդամներն օգնության են հասնում, որի մասին ծերունիներն այնքան ժամանակ ոչինչ չպետք է իմանան, մինչև որ որդին իսկապես նրանց ոտքը չընկնի և ներողություն չխնդրի. ընդ որում նրանց երկուսին միմյանց մոտ են բերում և արտասովելով, թե նման բան այլևս բնավ չեն կատարի, համբուրում են ծերունիների ձեռքը: Խոսքն ամբողջովին որդուն ուղղելով, նա կրկին ու կրկին ասում է. «Մի՞թե իզուր եմ քեզ մինչև այս հասակը հասցրել, որ դու մեր ծերությունը դառնացնես: Ի՞նչու եմք քեզ դարձրել այսպիսի հրեշտակ աղջկա ամուսին, այսքան երեխաների հայր: Մի՞թե սա է քո երախտագիտությունը. չգիտե՞ս, որ ամեն ռուպե կարող եմ քեզ հետ ուզածիս պես վարվել: Ո՛րդի, — ասում են նրանք արցունքներով, — այդ բոլորը մեզ համար չէ, այլ քեզ համար. մեր մի ոտն արդեն գերեզմանում է, ինչ դու մեզ անես, նույնը քո երեխաներից վշտով կատանաս» և այլն:

Ես կարող էի հենց միայն նրանց այս դեղեցիկ, վսեմ խոսքերով, որ անկեղծ սրտի ապացույցներ են, բազմաթիվ թերթեր լցնել: Նրանց հայրական զգացումները նման պահերին զրգոված են: Նրանք այնքան տխուր են, այնպես վատ տրամադրված, որ ոչ ոք չի կարող նրանց խոսեցնել, եթե ոչ՝ մի օտար մարդ: Եթե վերջինս ծանոթ է, ապա նրանք իրենց զաղտնիքները չեն թաքցնում և անկեղծ կերպով ասում են իրենց վշտի պատճառը. «Աստված իր օրհնությունն իմ տանից վերցրել է, մխիթարության փոխարեն ցավ ու վիշտ տվել: Լավա՞՞՞ բան է, որ որդին իր հոր հանդեպ անհնազանդ լինի:

իմ տան վրա անեծք կա» և այլն,— ասում են Երանք մի այնպիսի հոգեկան պոռթկումով, որ ուշադնացության է հասցնում: Բարի ծանոթը հաճախ ինքն է միջնորդում, և այն ժամանակ, երբ նա նրան հանգստացնում է, մեղալորին կանչում են նախ՝ դռան առաջ և ապա՝ տուն: Վերջինս առանց մի բառ արտասանելու ծունկի է գալիս: Ծանոթը չի հեռանում տանից այնքան ժամանակ, մինչև որ նա որդուն խիստ չհանդիմանի, ծանոթի ներկայությամբ նրա բոլոր հանցանքները շասի, որին միջնորդը նույնպես հավանություն է տալիս և ասում, որ ինքն էլ երեխա, ջահել է եղել, բայց ծնողների հանդեպ երբեք նման հանցանքներ չի գործել: Գործը վերջանում է մի բաժակ գինով, մրգերով կամ այլ ուտելիքներով: Բայց ի՞նչ հանցանքներ են դրանք:

Կամ այն է, որ որդին վիճել է նրա հետ, կամ՝ կնոջ հետ, ինչպես հարկն է, չի վարվել և կամ թե՛ տան անդամներից մեկին ծեծել ու խիստ վիրավորել է: Դրան հակառակ, նրանք հերոսներ են, երբ բռնավորին, գողին հողին են հանձնում, որի մասին արդեն ես որոշ բան գրել եմ:

Նրբ ութ տարեկան երեխա էի, մի անգամ ծեծեցի իմ փոքր եղբայրներից մեկին. հայրս իմացավ այդ, և մինչև ես պարտեզում կանգնած էի, նա բոլորովին հանգիստ շարժվեց դեպի ինձ, ու ես նրա ձեռքին քարեր տեսա: Նա ինձ իր մոտ կանչեց, սակայն սիրագորով մայրս, որ այլևս չէր համարձակվում նրան խնդրել, ձեռքերով և գլխով նշաններ էր անում, որոնք միայն սարսափ էին արտահայտում և հարկադրում ինձ փախչելու: Ես այդ արի անմիջապես, այն սարսափելի քարերը մի անգամից թռան իմ ետևից, և նա, չնայած իր ծերությունն, ինձ վաղուց բռնած կլինեիր, եթե կրկին ու կրկին չկռանար ու ինձ վրա շարտելու համար քարեր չվերցնելու: Ամբողջ գիշերն ես գրսում մնացի և նրա երեսը շտեսա այնքան ժամանակ, մինչև որ ուրիշները նրան չհանգստացրին, և ինքը դուրս չեկալ ինձ փնտրելու, խնայելով իմ անշարժահասությունը և վախենալով, որ կարող եմ ավազակների ձեռքն ընկնելու: Ես երբեք չեմ մոռանա մանկական այն գրկախառնումը, երբ նա իմ վիղն ընկած, արտասուքների մեջ և սրտի բաբախումով այս խոսքերն էր միայն կրկնում. «Ձավակս, քո պատճառով որդեսպան ոչիտի լինեի. խոստացի՛ր, որ այսուհետև իմ գայրույթը երբեք չես շարժի» և այլն: Նրբեմն այդ անշուշտ շատ անցանկալի հետևանքներ է ունենում:

Տանը ոչ մի բան բաժանված չէ. ամեն ինչ ընդհանուր է: Ապրուստ, տուն. ամեն բան, որ ձեռք է բերվում ու ծախսվում, գտնվում է ծերունիների ձեռքում: Նրանք անում են ամեն ինչ. հագուստներ են գնում և մյուս պետքերը հոգում. հյուրեր ընդունելու և ճանապարհ դնելու իրավունքը

նրանցն է. իսկ եթե մենք ուզենանք այդ անել, ապա նախ պետք է հարցնենք նրանց, ինչ որ և հաղվադեպ է մերժվում:

Տան առաջիկ տարեց անդամները և նրանց հետ ավելի երիտասարդներն՝ իրենց ջահել կանանցով, նստում են մի կողմում, դեմքերը մեծ մասամբ հակառակ կողմը դարձրած, որտեղ նստում են ծերունիները: Տատը մեծ մասամբ կանգնում է ծերունու դիմաց, որպեսզի վերջինս շտենի, թե ինչպես են ուտում մյուսները, շնայած մեզ մոտ մեկընդմիջտ կսենն է, որ երիտասարդ կանայք և աղջիկներն ուտելու ժամանակ մի ձեռքը միշտ պահում են բերաններին, անկախ այն բանից՝ այնտեղ է նա, թե ոչ: Նրանց խոսակցությունն այնքան ցածր է, այնպես գաղտնի, որ մինչև իսկ այդ տարածություն վրա ոչինչ չի կարելի լսել, բացի փսփսոցից, որի ժամանակ նրանք մեծ մասամբ իրենց ականջներն են օգտագործում, անընդհատ մեկը մյուսին դառնում և այս ձևով էլ պատասխանում: Բնական է, որ երեխաներն այս բոլորից բացառություն են կալում: Նրանք մերթ այստեղ են, մերթ այնտեղ, որտեղ իրենց ամենից ավելի հաճելի է: Նրանք հաճախ տատի ու պապի ծնկներին են. վերջիններս իրենց ձեռքով են կերակրում նրանց. նրանք այդպիսով չեն ուզում տան ուրախությունը կտրել, այլ ամեն ինչ աշխատում են չափափոր պահել, որովհետև նրանք հաճախ խաղում են մեզ հետ: Ծերունիների մահը բոլոր տանեցիկների համար սուգ է: Տղաներն ու թոռները սգում են անմխիթար, մինչև իսկ այդ ծիսակատարությունից հետո, Սրտառուչ է, թե ինչպես հասակն առած որդիներն, արդեն 50—60 տարեկան, բազմաթիվ երեխաների հայր, բյուր արցունքներով անպաճույճ, բայց երախտագետ խոսքեր են արտասանում. «Մեր տան սյունները քանդվեցին, ո՞վ է մեզ կառավարելու և սանձահարելու, թանկագին ծնողներ: Այժմ մենք նման ենք մի տակառի, որի կափարիչը չկա և, հետևապես, ամեն կեղտոտություն անարգել ներս է լցվում»: Մեկը նրա երեսն է համբուրում, մյուսը նրա ոտքը: Ա՛խ, ես բառեր չեմ գտնում արտահայտելու համար այն ամենը, ինչ տեղի է ունենում, երբ դիակը դուրս են բերում: Նրանք թավալում են գետնին, ոմանք դագաղը կրկին ետ են քաշում, ինչ որ անշուշտ մի օտարի համար տհաճ կհնչի, սակայն այս բոլորը նրանց թելադրում է այն նվիրվածությունը, որով նրանք դաստիարակվել են: Ամենեվին էլ հաղվադեպ չէ, որ նրանք հարյուր տարուց ավելի են ապրում: Շատերը ոչ միայն թոռների տեր լինելուց հետո էլ դեռ երկար ապրում են, այլև նույնիսկ նրանց ամուսնությունն են տեսնում, նրանց հարսանիքի օրերին ամեն բանի մասնակցում, տեսնում են մինչև իսկ նրանց երեխաներին և այնպես ամբակազմ են և ուժեղ, որ դժվար է պատկերացնել: Ձի են նստում և ուրիշ շատ բաներ անում, որ միայն երիտասարդ հասակում է հնարավոր:

Ծս կարող էի այդ կարգի բազմաթիվ օրինակներ բերել, նրանց անուններն ու տեղն էլ հիշատակել, եթե միայն այստեղ տեղը լիներ այդ որոշ շափով նկարագրելու համար:

Որբացածները, բացի այդ սգից, այլևս ուրիշ հոգսեր չունեն: Խոսք իսկ անգամ չի լինում այն մասին, թե ի՞նչ պետք է անել: Ավագ եղբայրը միևնույն պատվով, միևնույն անսահման իշխանությամբ բռնում է նրա տեղը, բայց միայն անձամբ՝ ինքը: Իր եղբայրների բոլոր երեխաները նրան հայր են անվանում, իսկ իրենց սեփական հայրերին այլ անունով են կոչում: Եղբայրները նրան միայն մկրտության անունով են կոչում, իսկ ինքը նրանց՝ իրենց անուններով: Նրա կնոջը կոչում են Մեծ նաև և բացի տնտեսությունից, որը նա է վարում, ուրիշ իրավունքներ չունի: Իրենց իսկական մորն անվանում են Փոֆր նաև, և նրանց բոլոր երեխաներն, առանց տարբերության, քույր ու եղբայր են: Ավագ որդին միևնույն իշխանությունն ունի, ինչ որ իր նախորդը և երբ այստեղ բաժանում տեղի ունենա, ապա դա մեծ մասամբ կվերաբերի բնակարանը փոխելուն և միայն հազվադեպ իրենց հարաբերություններին: Իսկական բաժանումը տեղի է ունենում առավել երիտասարդ եղբայրների հեղինակության բարձրացման ժամանակ, ընդ որում ունեցվածքն ևս բաժանվում է միմյանց միջև, բայց հաճախ միշտ միասին են: Ծս ստիպված եմ շատ բան բաց թողնել և վախենում եմ, որ այդ կարող է իմ ընթերցողներին անհավանական թվալ, թեպետ մեր օրերում նրանց գրտնում ենք այնպես, ինչպես նկարագրեցինք. անշուշտ հենց միայն նրանց թիվը հաճախ 10—40—50 <հոգու> է հասնում: Իմ հայրը միայն մի եղբայր ունի և երկուսն էլ շատ երեխաներ են թաղել, սակայն չնայած դրան մեր ընտանիքը տասներկու հոգի է և ջահելներն էլ՝ թվով հինգ, դեռ չեն ամուսնացած: Գոնե ես այդպես թողի նրանց:

Որ նման համակեցությունը եվրոպական ճաշակին նույնպես խորթ չէ, ես այդ, ի մեծ հաճույս ինձ, կարդացել եմ Ժոբեր անունով մի ֆրանսիացի դեսպանի մոտ, որը 1805 թվականին, որպես գործերի հավատարմատար Պարսկաստան է մեկնել: Նա բախտ է ունեցել Բայազետում մի հայ ընտանիքի հետ շփվելու, թեև միայն մի գիշեր: Իսկ ի՞նչ է տեսել նա, որի մասին խոսում է այդքան սրտառու: Ոչի՛նչ, կասեի ես: Ծս հնարավորություն չունեմ նրա սեփական խոսքերն այստեղ մեջ բերել, որովհետև տառացիորեն թղթի վրա տեղ չունեմ: Այս կենցաղը տարածված է մեզ շրջակա բոլոր գավառներում. մինչև իսկ քաղաքներում դա այդպես է:

Ամառը տունը բոլորովին բաց է. իրերը և տան եղած-չեղածը այդպես մնում են. ոչ տան դուռը և ոչ էլ դարբասները բանալի չունեն, բայց ամենքն էլ ապահով են. որ հարևանները մենակ էլ ներս մտնեն՝ ոչ մի բանի ձեռք

չեն տաւ իթե նրանց որևէ բան անհրաժեշտ յինի՝ վերցնում են ։ հետո էլ ետ բերում ու հայտնում, թե երբ են վերցրել, Տարւա այս եղանակին ընտանիքները ցերեկն այգում են լինում, տղամարդիկ էլ իրենց աշխատանքին զնացած, և միայն գիշերներն են դալիս տուն և քնում կտտւրներին ։

Թե ինչպես են ստանձին ընտանիքներն ապրում, այդ կարելի է դիտել միայն ձմռանը ։ Այն թոնիրը, որ մենք որպես փուռ նկարագրեցինք, կարելի է տեսնել միայն այն սենյակում, որ մեզ հայտնի դարձաւ Նաև Քացատուն անունով ։ Թոնիրը գտնվում է դռնից ոչ հեռու և պաշտպանված է մի սաժենից ոչ ավելի երկար ու բարձր կիսապատով, առաջնապատից դեպի տան պատի մեջտեղը, որպեսզի ցուրտն անմիջականորեն ներս չմտնի ։ Ամեն օր վաղ առավոտյան վառում են այն փայտով կամ աթարով, որը մեզ մոտ գյուղերում ամենուրեք կարևոր ծառայութուն է մատուցում և առանց դրան հնարավոր չէ հաց թխել ։ Այստեղ ծխի մեջ կարելի է խեղդվել ։ Բոլոր կերակուրները, որ անհրաժեշտ են այդ օրվա համար, եփում են նրա վրա ։ Դրա համար դոյութուն ունի երկաթե մի ձող, բավականին հաստ և այնքան երկար, որ թոնրի մի ծայրից մյուսն է հասնում ։ միաժամանակ նաև մի փոքր կողմնակի ձող, որը կարելի է ցանկացած չափով աջ ու ձախ շարժել ։ Ցերեկվա կերակուրները եփում են լրիվ, երեկոյանը՝ կիսով չափ, և ամանների վրա կափարիչ դնելով՝ թոնիր են իջեցնում, ժամանակ առ ժամանակ ջուր ավելացնում ։ Երեկոյան դուրս են հանում և ուտում ։ Երբ կրակը նստում է, տունն ավլում են, այն էլ գրեթե ամեն օր ։ Թոնիրն էլ կափարիչ ունի, միևնույն կավից պատրաստված և նրա բացվածքի շրջագծի մեծութամբ ։ Կափարիչը վերևից ունկեր ունի, որոնցով կարելի է այն նստ ու առաջ քաշել ։ Դրանով կիսով չափ կամ ամբողջովին ծածկում են թոնիրը և նրա վրա փայտյա մի բան դնում, որը պատրաստված է սեղանի ձևով ։ Դա քառակուսի ձև ունի, որի կողերը մի քանի՝ 3—4—5 ոտնաչափ երկարութուն ունեն ։ Բարձրութունը դժվար թե մի ոտնաչափի հասնի ։ Սա էլ երկու-երեք գորգերով ծածկում են այնպես, որ դրանց ծայրերը հատակի վրա երկար ձգվեն, որպեսզի տաքութունը ներսը մնա ։ Թոնրի շուրջ փոքր խսիրների վրա գորգեր են զգված ։ Խսիրները շատ բարակ են և չոր ։ Դրանք պատրաստում են եղեգնից, որ մեզ մոտ աճում է ճահճային վայրերում, մասնավորապես Արարատից ոչ հեռու ։ Դրանք մոտ մի սաժեն երկարութուն և 2—3 ոտնաչափ լայնութուն ունեն ։ Մի քանիսը սակայն շատ երկար և, միաժամանակ, սովորականից ավելի նեղ են լինում ։ Այդպիսիք ընդհանրապես ամբողջ երկրում, մինչև իսկ քաղաքում, կարևոր ծառայութուն են մատուցում ։ Այն բոլոր տներում, որտեղ հատակը տախտակապատ չէ, օգտագործում են դրանք և նրանց վրա գորգեր փռում ։

Ընտանիքի բոլոր անդամները նստում են այս սեղանի շուրջը, որ կոչվում է Իուրսի. ոտքերը, հաճախ նաև ձեռքերը, երկարում են ներս և այս ձևով տաքանում: Ընտանիքի հայրն իր հատուկ տեղն ունի, որ հաճախ դատարկ է մնում և կամ, եթե մեկը նստած է, պետք է վեր կենա, հենց որ նա երևա: Ընդհանրապես բոլորն էլ իրենց որոշակի տեղերն ունեն: Միայն երեխաներն են իրենց տեղերը փոխում: Առավոտ և երեկո ճաշում են այս սեղանանման բանի վրա: Վերջինիս վրա փոում են մի մաքուր սփռոց, հացն ու բոլոր ուտելիքները դնում նրա վրա, և տանտիկինը դրանցից բաժանում է բոլորին: Հազվադեպ չէ, երբ հայր ու որդի, մայր ու աղջիկ կամ քույր ու եղբայրներ միասին, մեկ կամ միևնույն սամանից են ուտում, մեծ մասամբ ձեռքերով, ընդ որում ոտքերը սլատում են միևնույն գիրքում, իսկ շատերը իրար են խփում կամ մեկը մյուսի վրա դնում, և րեխաները ծածուկ միմյանց հետ քիչ կատակներ շեն անում: Նրանք հաճախ անզգուշությունից խփում են իրենց ծնողների ոտքերին և ամոթահար կրկին ետ քաշում: Միայն ազգականներն ու ծանոթ հյուրերն են ընդունվում այս սենյակում:

Ընդունված չէ, որ եթե այդպիսի մեկը ներս մտնի, որևէ մեկը վեր կենա, մինչև իսկ երեխաներն այդ շեն անում: Եկույը սղջունում է՝ գլխարկը գլխին, իսկ նրանք փոխադարձ ողջունով պատասխանում են, երկու կողմն էլ բառերով և ոչ որևէ այլ նշանով: Նա նստում է նրանց կողքին և տեղավորվում ճիշտ այնպես, ինչպես այդ արեւ են տանեցիները: Այդպիսի ժամանակ ամեն ինչի մասին խոսում են, ծիծաղում և ուտում: Նման հյուրը շատ ավելի բախտավոր է ձմռան երեկոներին, որովհետև այդ ժամանակ, բացի սովորական կերակուրներից, ուտում են նաև շատ մրգեր և խմում գինի: Նրանց բարքերի մանրամասնությունների մասին, սակայն, մի այլ տեղ:

Օտարն այս տունը սլուք է բոլորովին պատահաբար մտնի, և նրան երկար էլ չեն թողնում այդտեղ. նրան տեղավորում են հիշատակված հյուրասենյակում: Հիմա պետք է հիշատակենք տան կահավարտներն էլ, որ միայն այստեղ կարելի է տեսնել և ուրիշ ոչ մի տեղ: Հենց դռան մոտ, կամ դրանից մի փոքր հեռու, տեսնում ենք մի մեծ, երկարավուն քար և նրա վրա կավից շինած երկու-երեք կուլա՝ ջրով լցված: Դրանք ավելի շուտ կանոնավոր ձև ունեն, քան այդ պատկերում է իմ գծագիրը և մի կողմի վրա մի բունակ (a) ունեն: Դրանց կողքին մի փոքր շիշ (b) կա՝ համեմատաբար ավելի փոքր, քան երկու գծագրերը և շատ մաքուր պատրաստած: Դրանով մեծից ջուր են առնում և խմում: Քարի վրա կուլաների համար կլոր և բավական խոր տեղեր են փորված, որտեղ դրվում են գրանք: Սենյակի մի անկյունում կարելի է տեսնել դիված ցորեն, որ նրանց տարեկան պաշարն է: Սենյակի

մյուս կողմերն էլ դրանով լիբը շատ պարկեր են դարսված: Այստեղ կարելի է նաև ընկույզի կույտեր տեսնել, բայց ոչ միշտ: Չորս այտուներից մեկի և կողքի պատի միջև, սովորաբար աջ կողմը, որտեղ և նստում են, գրված են տախտակներ, որոնց վրա դարսված է մի քանի ձեռք անկողին: Դրանք դիշերն օգտագործում են, իսկ առավոտ շատ վաղ կրկին այնտեղ դնում ու ամբողջ օրն էլ մնում են այդտեղ: Այտուներից ու պատերից կախված են մաղեր, հրացաններ, դանակներ, գերանգիներ ու տնային այլ գործիքներ: Այս ու այն կողմ էլ՝ ամաններ, որոնցում խմոր են պատրաստում և հունցում. այդտեղ է նաև գրղնակը: Ընդհանրապես ուրիշ բան չի լինում այնտեղ, ուր ուտելիք, մանավանդ, հեղուկ բան կա: Մեծ տախտակները տան հատակից մի փոքր ավելի բարձր են դրված, որտեղ շերտ-շերտ իրար վրա դարսված են բարակ հացերը և չեն երևում, որովհետև ծածկված են: Անկողինները նույնպես ծածկված են մի մեծ շորով: Այդտեղ մի ճախարակ էլ կա, որ առանց գծագրի նկարագրելն անօգուտ է: Այստեղ միայն մեծերն են քնում՝ իրենց մեծ ու փոքր երեխաների ու նրանց կանանց հետ, թվով հաճախ 10--15 մարդ, կամ ավելի շատ:

Ես հետագայում կխոսեմ, թե որքան է այդ պատշաճ նրանք անկողինները գցում են կողք-կողքի, հավասար շարքով, թոնրի վրա եղած սեղանի շուրջը, որը գիշերն էլ թողնում են: Խսիրներն ու գորգերը մնում են այնպես, ինչպես ցերեկն էին: Գոշակը երկարավուն, շատ խիտ լցված ու կարված բամբակյա մի պարկ է, Տեղ-տեղ այն լցնում են նաև բրդով, բայց ձևը նույնն է, թեև շատ ավելի լայն ու հրկար և զույնզգույն, հաճախ նաև մետաքսյա կտորով երեսասյառված: Վերմակի երեսը ներքնակից ասորելովում է նրանով, որ առաջինը բազմազույն է և ծաղիկներով նախշած, ինչպես սյուրյուսիք պատրաստի վիճակում Եվրոպայում ևս գործածում են: Ներքնակը հասարակ է, բայց միշտ գունավոր, այն էլ մեծ մասամբ կարմիր: Բարձն ընդհանրապես շատ մեծ է և լցված՝ բրդով, բամբակով կամ փետուրով: Անկողիններն, ինչպես ասացինք, փոում են, երբ երկտն ուղղեն վաղուց անցել է (ճշգրիտ ժամանակը չեմ կարող նշել, մոտավորապես գիշերվա տասը), շարքով, կողք-կողքի: Բուրբի ոտքերն ամեն կողմից ուղղվում են դեպի քուրպին և հաճախ նրա տակ. գլուխները՝ տան բուրբ կողմերը: Այստեղ գիշերում են մեկ, երկու, երեք, երբեմն էլ ավելի՝ միայն ամուսիններ: Յուրաքանչյուր զույգ ունի մեկ և միևնույն անկողինն ու բարձր: Մոր աջ կողմը գտնվում է անչափուհաս երեխայի օրորոցը. վերջինս մոտ երկու ստնաշափ բարձրությամբ և կես ստնաշափ լայնությամբ մի արկղ է, որի տակը դատարկ է, չորս կողմը ծածկված է և ընդհուպ մինչև հատակը չի հասնում: Երկու աղեղնաձև փայտեր ծառայում են որպես ոտք, մեկը գլխի, իսկ մյուսը՝ ոտքերի

կողմը: Այդ փայտերը օրորոցն այնպես են ընդգրկում, որ փափուկ, կորացրած մասը հասնում է հատակին, և այսպիսով շարժելը մեծ շափուկ հեշտանում է: Հարթ արկղի վրա լինում է երեսխաչի փոքրիկ անկողինը, որ բաղկացած է բազմաթիվ կտորներեց: Ինչպես զլխի, այնպես էլ ոտքերի կողմը փայտյա երկու կտորներ կան՝ մի քանի մատ լայնությամբ և իսկական աղելի նման բավական նուրբ ու հարթ կորացրած և հենց արկղին ամրացված: Դրանք միևնույն կորուսյունն ու հաստությունն ունեն: Երկուսը միմյանց հետ միացած են մի փոքր լծակով, որն անցնում է նրա մեջտեղով և բոլորովին հորիզոնական, մոտ մեկ ոտնուշափ բարձր հանգչում է նրա վրա: Այս ամբողջը շինված է բավականին նպատակահարմար ձևով, մեծ մասամբ մաքուր ու շատ նախշերով: Անկողնի ողջ սարքը, բացի վերմակից, կլոր ծակված է, և մի քանի գծաչափ տրամագծով փայտյա մի խողովակ է անցնում, որի նպատակը, առանց իմ ասելու կարիքը լինելու, ամեն մեկի համար պարզ է: Երեսխաչին շորերի և այլ բաների մեջ փաթաթելով, սպուկեցնում են, և այն էլ այնպես, որ ձևաբերը մարմնին զուգահեռ լինեն: Արկղի մի կողմում կարված են երկու բավականին լայն կտորներ: Հենց որ փոքրիկին արդեն ծածկում են, դրանք քաշում են նրա մարմնին, շատ ամուր փաթաթում և այն կողմից, որտեղ մայրն է սովորաբար նստում, արկղի տակով տալիս են հակառակ կողմը և երեսխաչի վրայով շեղակի բերում ու ամուր կապում են ձողին: Սա այնպիսի մի գործողություն է, որ երեսխաչի քնքուշ մարմնի համար պետք է որ շատ վնասակար լինի, մանավանդ, եթե նկատի առնենք, որ այդ վիճակն այսպես շարունակվում է առնվազն երկու տարի: Ձողի վրա կախված են շատ խաղալիքներ, որոնցով սիրուն փոքրիկը մինչև իսկ իր անհանդարտ դրություն մեջ շատ հանգստանում է, հետո երեսխաչի ձեռքերն արձակում են, և նա սկսում է խաղալ, հաճախ նաև այն ժամանակ, երբ մայրը մոտը չէ: Երեսխաչին խնամելը, մինչև իսկ հարուստ ընտանիքներում, բացառապես մոր պարտականությունն է, եթե միայն ֆիզիկական որևէ թուլություն այդ չի արգելում: Մայրն ավելի քան երկու տարի կերակրում է երեսխաչին միայն իր կրծքով: Երեսխաչին սովորաբար բավական ուշ են սկսում ուտելիքների վարժեցնել: Մայրերը միայն իրենց ուժեղ մարմնական կազմին են պարտական, որ կարողանում են այդքան երկար ժամանակ դիմանալ այդ ծանրության: Թե ինչպիսի բարերար ազդեցություն է գործում դա ծծկեր մանկան վրա, ինչպիսի սեր է նա տածում այդպես հավատարիմ խնամողի հանդեպ, ոչ ոք գուցե չի կարող պատկերացնել, ով այս կերպ չի խնամվել: Երեսխաչն ու միայն այն դեպքում, երբ մեկն իրեն վշտացնում է, դիմում է միայն մոր օգնության, այլև այն ժամանակ, երբ այդ անողը հենց ինքը՝ մայրն է: Շատերը կարող են պնդել,

որ իրենք ևս հարգում ու զնահատում են մայրական սերը, սակայն իմ անձնական փորձը մեկից ավելի անգամ ինձ ցույց է տվել տարբերությունը, որ այն սերը, այն քնքշությունն ու նվիրվածությունը, որ ես մայրերի հանդեպ ցուցաբերել եմ, մի շարք սառնարյուն մարդկանց մոտ ոչ միայն համակրանք չի գտել, այլև որպես դյուրագրացություն՝ ծաղրվել է: Հիրավի սխալանք բնության օրենքի դեմ: Օրորոցի երգերը, հավատարիմ քնքուշ մոր գողտրիկ ձայնը, որի ներքո անմեղ արարածը մոր գրկում ցերեկը քաղցր ննջում է և որը նրան քնի մեջ ևս հետևում է ու նրան հանդարտեցնում, նրա մաքուր սրտին այնպիսի զգացումներ է շնչում, որոնք ես երկրային ամեն ինչից բարձր եմ զնահատում ու հարգում ամենայն անգամ, երբ նրա հեղինակն, ինչպես մի պահապան հրեշտակ, երևում է ինձ: Իսկ լինո՞ւմ է պահ, որ այդ տեղի շունենա: Երկրագնդի ամենազժբախտ արարածը կլինեի, եթե դա այդպես լիներ:

Այդ թանկագին օրորոցը, որ ինձ այսքան հեռու տարավ, բոլորին կարելի է հանձնարարել, եթե միայն արկղն այնպես պատրաստվի, որ երեխան նրա մեջ ապահով լինի և վայր չընկնի: Այնուհետև կարելի է նաև օրորոցի ձողի վրա մի բարակ շոր փռել, որը մանկիկին չխանգարի ազատ շնչել, բայց և պաշտպանի նրան ամեն տեսակ միջատներից և այլ դեպքերից, ինչպես ես հաճախ իմացել եմ: Իսկ ինչ վերաբերում է խաղալիքներին, դրանք երեխային զվարճացնող միջոցներ են, որոնց հետ նա ժամերով լաղում է առանց լացի ու այլ պատճառներով մորը խանգարելու: Վերջիններն ի միջի այլոց միայն այն ժամանակ են առաջ գալիս, երբ երեխան քաղցած է: Բոլոր մայրերին խորհուրդ կտամ անել այդ. դրա շնորհիվ նա մեծ թեթևացում կզգա մանավանդ այն դեպքում, երբ ի վիճակի չէ տնային ծառայող պահել: Այս փորձը կարելի է կատարել մինչև իսկ այն սովորական օրորոցների վրա, որ ես տեսել եմ Եվրոպայում: Դրա համար անհրաժեշտ են միայն արդեն հիշատակված երկու աղեղները և ձողը: Մեկ մոտ, որ մայրը հաճախ երկար ժամանակ լինում է տանից դուրս, ծծկեր երեխային բոլորովին իր բախտին է թողնում և վստահ է, որ երեխային ոչ մի վնաս չի հասնի:

Քանի դեռ երեխաներն անչափահաս են, մայրերը, դուրս զնալիս, նրանց մերթ իրենց գրկում, մերթ էլ մեջքին են կրում:

Բոլորովին այլ կերպ են օրորում երեխաներին ամառը՝ այգում: Երկու ծառից մի մեծ պարան են կապում, ծայրերը միացնում իրար. այսպիսով ստացվում է երկու կողմ, որոնք մեկը մյուսին զուգահեռ են և մոտ մի ոտնաչափ հեռու: Պարանի երկու կողմերից անց են կացնում մի բավականին ամուր և մեծ շոր, որը պարանի ներքևում հարթ մնում է. շորի ծայրերը ամեն տեղ հավասար հագցնում են պարանի վրա: Սակայն որովհետև երկու

ծայրերը շնն պահվում, դրա համար էլ մեր սիրելի մայրերը միանգամայն խելացի և հասարակ ձևով գլխի են ընկել և դրանք ամբուցել են հետևյալ կերպ,— երկու բավական հաստ, հավասար երկարությամբ փայտի կտորնհր են դնում ինչպես գլխի, այնպես էլ ոտքերի կողմը. նրանք պարանի մի կողմից մյուս են հասնում, շորը և նրա հետ ամբողջ ճոճքը պահում են ամուր և իրար ղուլգահետ, Այնուհետև բոլոր շորերն ու անկողինը, բնականաբար նսև երեսային, մեջն են դնում: Որպեսզի երեխան ապահով լինի ու վայր լընկնի, նրան մի երկար շորով շատ թեթև կապում են ճոճքից: Ձեռքերով մի քանի անգամ ճոճելուց հետո, ճոճքն ինքն իրեն սկսում է բաղմաթիվ անգամ օրորվել: Վերջինն ևս հեշտացնելու և ավելորդ հոգսից ազատվելու համար ճոճքից կապում են ցանկացած շափի երկարության մի պարան, նստում որոշ հեռավորության վրա և առանց իրենց աշխատանքն ամենափոքր իսկ շափով ընդհատելու, ժամանակ առ ժամանակ, մինչև իսկ ոտքով, շարժում են այն: Այս թեթև տարուբերումը՝ առանց որևէ հարվածի, այս մեղմ շարժումը՝ առանց աղմուկի, մեկ երկու րոպեում փակում է մեղմորեն ննջողի աչքերը: Սաղարթախիտ ծառերի ստվերի տակ, անուշահոտությամբ և քաղցր գգվանքով շրջապատված՝ արթնանում են նրա հրապույրով լի մտքերն ու զգացումները: Նրա խաղալիքներն այստեղ գլխավերևում կախված տերևներն են, որոնց նա ժպտում է, հիանում նրանցով, մանկական իր թոթովանքներով զրուցում նրանց հետ, մատներով և ձեռքերով փորձում է հասնել և բռնել դրանց: Հաճախ կարելի է տեսնել, թե ինչպես նա, առանց մի ձայն հանելու, ժամերով տարվում է այս զբաղմունքով: Իսկ նրա շրջապատի առողջարար օդը, թարմ բնությունը, ջրի կարկաչը, քամու մեղմ շունչը, մոր քաղցրահնչուն ու թախծոտ ձայնը, որ հեռվից էլ քաղցրացնում է իր զավակի անուշ քունը,— արդարև, ով այս բոլորը լրիվ պատկերացնի, կամաչի, որ հեգնել է ինձ, որ ես մի բնական, փափուկ սիրտ ունեմ, որն իրեն բոլորովին օտար է, ինչպես ես, դժբախտությամբ, հաճախ այս տխուր ապրումն ունեցել եմ: Այս նրբազգացության հետ միասին Հայք առնակա-նությունամբ լի մի սիրտ ունի, կրակով լի, որ միայն նա կարող է զգալ, ով թեկուզ մի մատով շոշափի: Դա կանացի փափկասրտություն, զգայնու-թյուն, կամ հիմարի թույլ կառուցվածքից բխող ցնորք չէ, այլ նրա մանկական օրերի ներդաշնակ հնչյունը, որով նա ամեն ինչ համեմատում է և ընկալում այն, ինչ գեղեցիկ է, ճշմարիտ ու հրապուրիչ: Նա երևակայու-թյուն ունի, այդտեղից էլ բնության պատկերներ. բայց նրան չի տրված և ոչ էլ կարող է տրվել ո՛չ մարդկային ձայն, ո՛չ էլ արվեստ: Նա ևս տեսել է, թե ինչպես ամենափոքր վիրավորանքը կարող է դաշույնի ծայրով հա-տուցվել. մի բան, որ ինքը նույնպես հաճախ արել է: Դրա համար էլ ես

ամենևին չպետք է հաճոյախոսեմ նրան, ուլ վիրավորել է իմ այդ զգացումը, այլ բարիքը շնորհակալությամբ ընդունեմ, բայց նրան արժանի հարգանքը պարտապանի իմաստով միշտ սրտումս շկրեմ և երբեք չմոռանամ այն պահը, որն ինձնից այլ կարգի արցունքներ է քամել: Բայց նրանց, ուղքեր ինձ խնայելով, փոխադարձ սիրո խոսքերով երբեմն տիրել են իմ սիրտը, սակայն անձամբ ինձ միանգամայն օտար են մնացել, այդպիսիներին ես, անկախ իրենց սեռից ու աստիճանից, սլետք է այնպես գնահատեմ, այնպես սիրեմ, ինչպես իմ իսկ հոգին: Եվ քանի քանիսը չե՞ն այնպիսիները, որոնց փափկանկատ, մեղմ վերաբերմունքն սուղի այս նկատառումով է եղել, քան իմ կրթության նկատմամբ <ցույաբերած հետաքրքրությունից. դրանք> մինչև իսկ կյանքս շատ շնչին են գնահատում և կգնահատեն: Իմ բարեկամներն իրենք կարող են զգալ, թե ո՞ւմ է վիրաբերում հարգանքը և ում՝ գանգատը: Ես ստոր կլինեի, եթե բոլորի նկատմամբ միևնույն նախադասություններն, միևնույն երախտագիտությունը ցուցաբերեի: Հողու և կրթության միջև այնքան տարածություն կա, որքան երկրի և երկնքի միջև, և միայն հիմարը կարող է հավասարության նշան դնել դրանց միջև:

Ինձ կներեք, որ ես իմ զրույցն ընդհատում եմ այս կերպ, երբեմն այնպիսի բաներ մեջ բերում, որոնք ոչ թե իմ ազգին են վերաբերում, այլ իմ իսկ անձին: Այս հարազատ օրորոցի նկատմամբ, որտեղ ինքս մեծացել, շատ բան զգացել, բայց դեռ բնավ էլ լրիվ չեմ արտահայտվել, երախտագիտություն կլինեի, եթե իմ ընթերցողները, գիտակցելով նրա նպատակահարմարությունը, իրենց երեխաների համար էլ, որքան հանդամանքները թույլ են տալիս, նման ձևի հարմարանք պատրաստեին: Ես յ վիճակի չեմ բոլոր հարմարությունները և բոլոր հրապույրներն այնպես մտնումս նկատառել, ինչ որ դա ընձեռում է թե ծնողներին և թե երեխաներին: Ես տեսել եմ արդեն մեծացած մարդիկ, որոնք երեխայի նման դրա մեջ իրենց օրորել էին տալիս: Ինքս էլ եմ արել այդ: Դրա համար վերցնում են մի հաստ պարան, մի ամուր շոր և փորձում են անշուշտ ոչ թե տանը, այլ մի այնպիսի վայրում, որ ես նկարագրել եմ: Մինչև իսկ 10—12 տարեկան հիվանդներին մեղ մոտ որոշ սեղեր հաճախ խնամում են այս օրորոցում, որսևողի ծանր մարմնի համար հանգիստ շարժում և բաղձալի քուն ապահովեն:

Այն կարելի է պատրաստել հենց տանը, անշուշտ երեխաների համար: պարանը պետք է մի պատից մինչև մյուս պատն այնպես ձգել, ինչպես արդեն նկարագրել եմ, ինչ որ մեղ մոտ ամառը հաճախ տներում անում են, և այն կարող է մինչև իսկ մի երեխա կառավարել: Դա միաժամանակ երեխաների համար ճոճաթուռ է և այն հաճույքն էլ ունի, որ երեխան նրա մեջ պառկած՝ խաղալով ննջում է, իսկ ծնողները մյուս սենյակից կարող են

այն շարժելու Բոլորը գիտեն, թե երեխաներն ինչքան են սիրում խնամքի այս եղանակը:

Երբ երեխան արդեն մի քանի տարեկան է, ծնողները պառկեցնում են նրան իրենց մեջտեղը. նա մերթ մեկի, մերթ մյուսի հետ խաղալով ու ծիծաղելով ննջում է, 10—12 տարեկան հասակի երեխաները քնում են հաճախ միայնակ, երկուսով՝ ծնողների կողքին: Դա նրա համար է արվում, որպեսզի երեխայի բացվելու դեպքում, որի համար ծնողները շատ են հոգում, ծածկեն նրան: Եվ քանի-քանի անգամ նրանք անում են այդ, հատկապես դրա համար վեր կենալով: Ծնողներից ամեն մեկը խիստ հանդիմանում է ինքն իրեն, հենց որ երեխան մի փոքր մքսում է կամ գլուխը ցավում է: Մինչև իսկ հարուստներն ու երևելի մարդիկ այս կանոնից բացառություն չեն կազմում: 15—20 տարեկանները մեծ մասամբ քնում են երկուսով, երեքով միասին՝ երկուս, թե ձմեռը և թե ամառը, կտուրի վրա և տան մութ անկյուններում: Գրանք ոչ միայն քույր ու եղբայր, այլև հորեղբոր, մորաքրոջ, եղբոր ու քրոջ զավակներ են: Թող ես անարժան մարդ լինեմ, ստախոս, եթե այս համակեցությունից որևէ շարաշահում լսած լինեմ և հասարակությունից թաքցնեմ: Բացի այն անհարմարությունից, որ մեկի շարժումը մյուսին կզարթնեցնի և նրա քունը կխանգարի, ես չգիտեմ ո՛չ մի, ո՛չ մի այլ քուն, որ այնքան քաղցր ու բարերար լինի, որքան այս: Նրանք միշտ ամուր փաթաթվում են միմյանց և դեմքերը ճառագայթում են ամենամեծ ամեղու-թյունից: Նրանք իրենց դժբախտ են զգում, երբ անջատվում են միմյանցից. բայց բարի ծնողներն այդ ելբեք չեն անում, որպեսզի դրանով վատ հակամաների առիթ չտան: Այս տեսակետից ես բոլորի մեջ ամենադժբախտն էի, որովհետև տասը տարեկան հասակում ինձ բաժանեցին իմ ընտանիքից և վանք բերեցին. այդ պատճառով էլ հայրական տանից հեռանալիս ինձ համար ոչ մի բան այնքան ցավալի չէր, որքան այս անջատումը, որովհետև այժմ ես մենակ էի քնելու: Եվ որքան երջանիկ էի ես, երբ տարին մեկ-երկու անգամ տուն էի գալիս և ամսով մնում այնտեղ: Ես քույր չեմ ունեցել, սակայն մենք մեր հորեղբոր և մորաքրոջ ազդիկներին այդ անու-նով ենք կոչում: Բացի նրանցից, որոնք մեր տանն են ապրում, որովհետև իմ հորեղբայրը երեք դուստր ունի, որոնցից երկուսն այժմ արդեն ամուս-նացած են, ես ունեի նաև չորս հորաքույր, որոնցից երկուքը մեր գյուղում էին ապրում և միայն մեկը հասած ազդիկներ ուներ: Գյուղում եղածս ամբողջ ժամանակ նրանք իրար մեջ որոշում էին, թե ո՛վ որ գիշերը քնելու էր ինձ հետ: Նրանք հաճախ կովում էին և երկուսով, երեքով գալիս ինձ մոտ, մինչ մայրս ոչ մի պայմանով ինձ իր գրկից բաց չէր թողնում: Այն ժամանակ նրանք լուռ մնում էին իմ մյուս կողքին, մինչև մայրս քներ:

և ես տեղի տալով նրանց աղերսանքներին՝ ստիպված էի փոքր ինչ մի կողմ արժվել, որպեսզի մի ուրիշը կարողանար գրավել ազատված տեղը: Իմ ահա նրանք սեղմում էին ինձ այնպիսի քնքշությամբ, որ միայն մի անմեղ հոգի կարող է ունենալ: Նրանց դեմքերն երկու կողմից գտնվում էին իմ գեմքի վրա, ձեռքերը՝ վզիս և կրծքիս, իսկ իմ ձեռքերը կրում էին երկու սյուրպիսի քնքուշ գլուխների ծանրությունը: Մենք համբուրում էինք միմյանց, սաղում, կատակում, կամթում և հաճախ անսխորժությունների առիթ տալիս մեզ բոլորիս համար, որ մայրս վախեցած վեր լնչելով և տեսնելով մեր ստորամանկությունը, բոլորին նորից մի կողմ էր հրում և ինձ երկու ձեռքի- ող կրկին իր հարազատ կրծքին սեղմում: Ես երգվում եմ Աստուծո առաջ, որ բացի ամենաբաղդը զգացումներից, բացի բերկրանքից, որ ես ի վիճակի եմ նկարագրելու,— ես այդ ժամանակ այլ բան չէի զգում: Մանկությունից մի այսպիսի հակում ունեի դեպի երեխաներն ու դեղեցիկ սեռը, որի համար մեկից ավելի անգամներ իմ մեծավորներից խիստ պատժվել եմ, որովհետև ես ամեն ինչ գոհարեում էի, որպեսզի նրանց մոտ լինեի. բոլոր փողերս ծախսում էի նրանց համար քաղցրավենիներ գնելու վրա: Բայց ես այլ ցանկություն չեմ ունեցել, բացի այն, որ նրանց հետ խոսեմ, նրանց տեսնեմ և նրանց տեսքով հիանամ: Բնա՛վ, բնա՛վ երբեք օտարոտի որևէ միտք ո՛չ հնձ, ո՛չ էլ նրանց այդ բանում չի խանգարել: Դա մի գրկախառնում է, որին դեռևս ո՛չ մի ազգ ծանոթ չէ՛, Բայց, ալա՛ղ, ինչպիսի՞ ցավալի միտք է մտալլում այս պահին իմ հոգին, երբ մտածում եմ, որ ես ընտանեկան այլ հարաբերություններ և այլ կյանք ևս ճանաչեցի, որոնք իլլելով ինձնից երկնային այն անդորրը, եղբայրական այն հավատարմությունը, ինչու չէ նաև՝ երջանկությունը, ինձ չեն կարող ոչ իբրև եղբայր, ոչ էլ որպես հայր երջանիկ դարձնել: Ընդհակառակը, ես ամենադժբախտ մարդը կլինեմ, եթե չկարողանամ այնպես գործել ու մտածել, ինչպես մի գեղջուկ: Դրա համար էլ ես վաղուց եմ իր սրտում աշխարհին վերջին մնաս բարևն ասել, որ ես, հակառակ իմ կրթոտ բնավորության, երբեք չեմ ուղենա նրանց այլ կիրպ վա- ելել, քան որպես ընտանիքի հայր, եթե ես իմ հայրենակիցների մեջ ապ- տեմ: Իսկ ուրիշ ո՛ր պետք է ես ապրեմ: Կան նաև այլ պատճառներ, որ ստիպում են ինձ այդ անել, սակայն հիմնականը սա է. իսկ մեղ մոտ ըն- տանիք պահելը մեծ բան չէ: Պիտի հարգեմ, պաշտեմ ես գեղեցիկ սեռը, նրանց համար իմ արյունը չտիտի խնայեմ, բայց բնավ չպիտի ձգտեմ տի- րանալ նրանց, որովհետև իմ հոգին այլ արատներ է ընդունել, որոնք այն գեղջուկ տղաներին միանգամայն օտար են: Արդեն իմ հայրենիքում շատ

1 [Մինչև իսկ այն տարիներին, երբ ես ստիպված էի նրանց թողնել]:

այլ մարդկանց հետ շփվելու միջոցով, այնուհետև վանքում, Թիֆլիսում ինձ շանթի հարվածներ հասել են, սակայն ընտանեկան կյանքի վերաբերյալ ես այլ բան չգիտեի, բացի այն երջանիկ հարաբերությունը, որովհետև երբ ես իմ ծննդավայրը թողի, ապրում էի վանքում: Այն տարիներին, երբ ես թողնելու էի հայրենիքս, մի ամսի շփ մնացի իմ ծնողների մոտ, և այդ միևնույն անմեղ արարածներն՝ արդեն 15—17 տարեկան, սովորականի պես ցուցաբերեցին ինձ իրենց նվիրվածությունը և առավել քան իրենց տարեց եղբայրներն ու եղբորորդիները, սեղմվեցին իմ կողքին ճիշտ այնպես, ինչպես առաջ, մայրս էլ իմ կողքին, ես էլ նրա կրծքին: Նրանք նույնն էին մնացել, բայց ես՝ ո՛չ, Մինչև իսկ հորեղբոր տղաները քնում են իրենց հորեղբորորդիների կանանց հետ, բոլորովին այլ տոհմից: Ես էլ մեկնելուց քիչ առաջ հորեղբորս տղայի կնոջ հետ քնել եմ միևնույն անկողնում, և եթե իմ զգացումները մաքուր չլինեին, ապա խիղճս ինձ համար մի խիստ դատավոր էր, որպեսզի մի այդպիսի անմեղ վստահություն շարաշահեի: Մինչև իսկ հարսանիքի օրը, որի մասին հետագայում կպատմեմ, երբ բոլորը հրճվանքի ու ցնծություն մեջ են, բնության այս հարազատ, շապականված զավակները լալիս են, իսկ այդ վշտի սլափառը, ինչպես բազմիցս լսել եմ, այն է, որ, ինչպես իրենք են ասում, օտարի հետ, այնպես քնել շեն կարողանալու, ինչպես իրենց հարազատների հետ: Ո՛չ մի եղբայր, ո՛չ մի հորեղբորորդի չի գրկի նրանց այնպես քնքուշ: Նրանք երջանիկ են, երբ այնուհետև կրկին ոտք են դնում իրենց ծնողական տունը: Այժմ նրանք իրենց կարոտն առաջվա նման կարող են առնել: Բայց բավական է այս մասին: Զարգացած աղգերը թող մտածեն, ինչպես կուզեն: Այդ ճշմարտությունն այնքան ստույգ է, ինչպես ինքս վստահ եմ, որ ես միևնույն մարդը չեմ մնացել. և եթե այժմ կրկին վերադառնամ, նրանց վստահությունը վերստին կգտնեմ, նրանց հետ նորից կքնեմ: Այդ մասին ես բնավ չեմ տարւակոսում, որովհետև քանի դեռ մարդ ամուսնացած չէ, այդ իրավունքի տերն է: Ես մի ուրիշ տեղ՝ մի դեպք եմ պատմել, որը սարսափելի է և իմ հայրենակիցների մեջ մարդասպանություն առաջ բերեց. դա այն էր, որ մի ջահել տղա մի երիտասարդ այրի կնոջ, հակառակ վերջինիս կամքի, համբուրել էր միայն: Ո՛չ մի աղջիկ չի կարող հույս ունենալ, թե կարող է երջանիկ կին լինել, եթե ինքը, գուցե ավելի պարզամտությունից, քան թե թուլությունից, մի սխալ քայլ է կատարել. դրանից թաքնվելու նա ոչ մի միջոց չունի: Եվ չէ՞ որ սրանք հասարակ գեղջկուհիներ են:

Հաճույքներով է՛լ ավելի լի կյանք են պարգևում մեզ տարվա այն գեղեցիկ ժամանակները, երբ մրգերն սկսում են հասնել, Այդ ժամանակ հասակավորներից մեկը մնում է տանը: Առավոտյան վաղ տանը ձուկ կամ

ուրիշ կերակուրներ են եփում ու հետները տանում այգի, կամ էլ վերցնելով ամեն ինչ, կաթսաների ու ափսեների հետ միասին, հենց այգում են պատրաստում: Հնտանիքի այն անդամներն ու երեխաները, որոնք դաշտային աշխատանքներին չեն մասնակցում, ամենաեռանդուն գործունեություն են ցուցաբերում այստեղ, այգում: Մրգերը հավաքելն ու շորացնելը, բանջարանոցը խնամելը նրանց գործն է: Առանց գետնին շոր կամ գորգ փռելու, նրանք պառկում են կանաչ մարգագետնի վրա, իսկ ստվերոտ ծառերը նրանց պաշտպան պատնեշներ են կիզիչ արևի դեմ: Այժմ ավելի հաճախ են լողացնում փոքր երեխաներին. մեծերն էլ են լողանում գեղեցիկ, բյուրեղի պես վճիտ ջրում, որ շատ այգիների միջով մշտապես հոսում է: Մանկական տարիներին մենք ավելի լավ հաճույք չունեինք, քան այստեղ՝ բոլորովին մերկ, ջրի հետ խաղալը և միմյանց թրջելը: Անկարելի է նկարագրել, թե ինչպիսի հաճույք էր պատճառում մեզ, ինչպիսի բարերար ազդեցություն էր գործում մեզ վրա ջրի մեղմ կարկաչունը: Այնտեղ մենք խնձորներից անիվներ էինք պատրաստում, որոնց վրա շրջանաձև ամրացնում էինք փայտե մանր կտորներ՝ ճիշտ թիակների նման, երկու տախտակների վրա դնում հոսող ջրի առաջ և օրերով խաղում դրանց հետ: Ծառերի կեղևներից էլ պատրաստում էինք փոքրիկ նավեր, դնում ջրի վրա. դրանք ևս արագահոս ջրի մեջ նվազ զվարճալի չէին: Ծս զանց եմ առնում այստեղ շատ խաղեր. դրանք պետք է մանրամասն նկարագրել, եթե ուզում ես ծանոթացնել:

Մայրն ու մյուս կանայք մանում են, հյուսում կամ տնային այլ գործերով են զբաղվում: Բայց թե ինչքան հաճախ այս անդորրությունը խանգարվում է գողերի և ավազակների հարձակումով, այդ մասին ես հիշատակեցի մի այլ տեղ: Ամեն մի ծառ մեր խաղավայրը լինելուց բացի նաև մեր քնելու տեղն էր: Առանց ծածկոցի մենք պառկում էինք և ծառերի ու խոտերի հետ խաղալով քաղցր քուն մտնում. հաճախ մեզ արթնացնում էին ծառից ցած ընկնող մրգերը: Հարևանները և նրանց երեխաները, առանց որևէ խտրության, օրերով մեզ հետ էին, ուտում էին մեզ հետ և անում այն ամենը, ինչ մենք: Այգիներն ընդհանրապես շատ մեծ են և լի խոշոր ու գեղեցիկ պտղատու ծառերով, որոնք ամեն մեկի տրամադրության տակ են, ով իբրև հյուր ներս է մտնում:

Ամենահաճելի վայելքներից մեկն այստեղ ճոճվելն է, որին մասնակցում են երկու սեռի բոլոր մարդիկ: Տարեցները դրան հակառակ, կողք-կողքի նստած զվարճանում են դրա վրա: Երբ այգում մի բան են ուտում, կամ օրինակ, թթից օաճուպ (դոշաք) եփում կամ էլ օշի քաշում, ապա ամեն ոք ոչ թե սոսկ դրանց համն է տեսնում, այլ առատորեն վայելում է. հաճախ կանգնած: Եթե հայրժրն այդտեղ են, սպա խնդրում ենք նրանց պատմել

Ճեզ համար հեքիաթներ, իրենց կյանքից արկածներ, ինչ որ նրանք շատ հաճախ կատարում են: Այդ բոլորի մասին սակայն ես շատ մանրամասն գրել եմ: Հենց որ անծանոթ մի տղամարդ է երևում, նամանավանդ մեծամեծներից, կանայք թաքնվում են և հենց որ նա հեռանում է՝ կրկին հայտնվում: Այն մրգերը, որ ուզում են թարմ ուտել, վայելում են հենց ծառի վրա. այդ բանում մինչև իսկ կանայք արտակարգ ճարպկութիւն ունեն, Պատահում է, որ մի տղա կամ աղջիկ քնում է հենց ծառի վրա. դա հարազատներին մեծ տարաստի է պատճառում: Նրանք շատ զգուշ ծառն են բարձրանում և արթնացնում նրան, Հաճախ խումբ-խումբ շարժվում են դեպի Զանգու գետի այն սիրելի ձորը, որի շրջակայքը մեզ արդեն վաղուց ծանոթ է, և այնտեղ ձուկ են որսում ու լողանում՝ նրա արագ հոսանքում:

Երեխաները հաճախ պայամանավորվում են իշապանների հետ,— փայտ բերելու համար այս կենդանիներին մեծ խմբով սարերն են քշում,— և որովհետև ավանակներն իրենցը չեն, ապա նրանք շնչին վարձով դրանց մի քանի ժամով զիջում են: Երեխաներն ավանակներին նստած այգու շուրջը բազմաթիվ պտույտներ են գործում: Այս կենդանիների հանդարտ քայլերը նրանց համար ամեն բանից ավելի հաճելի է: Սակայն ոչինչ այնքան հրապուրիչ չէ, որքան ա՛յն տեղը, որ մեզ մոտ պատրաստում են պտղատու ծառերի վրա: Ընտրում են մի ծառ, որն իրարից մի քանի ոտնաչափ հեռու գտնվող երկու զուգահեռ տարածված հաստ ճյուղեր ունի: Այս ծառը պետք է այնպիսի դիրք անենա, որտեղից հնարավոր լինի ընդգրկել այգու սահմանների ամենամեծ մասը, որպեսզի այդտեղից կարողանան հսկել այն: Ծյուղերի վրա ամրացնում են հաստ տախտակներ, ապա վերջինները խոտով և ծառի կանաչ ուտերով հավասար ծածկում են ու բարձրանում վերև: Երեխաներին բարձրացնում են իրենց մեջքերի վրա: Բոլոր կողմերից կախ են ընկած ծառի գեղեցիկ մրգերը: Մտն ընտրելու ժամանակ վերջին հանգամանքն ևս հաշվի են առնում, որպեսզի վայելքը օր-ավուր ավելի մեծ լինի: Կանաչ տերևներն արևի դեմ լավագույն հովանիներն են: Իսկ ինչպիսի՜ հրաշալի տեսարան է ափովում մարդու ամբողջ տեսադաշտում: Փամուց այս ու այն կողմ տարուբերվող այս տեղից նրանց ընդգրկում են ոչ միայն այգին, այլև վերստերով հեռու ընկած առարկաներ: Սրա հենց տարուբերումները, հենց միայն տերևների ուրախ սոսափյունը հրապույրներ են, որ մանկական հոգին զվարթ և առույգ են դարձնում: Այստեղ խազում են, ուտում՝ ողջ շրջապատի գեղեցիկ ներդաշնակության մեջ:

Մայրերը հախաճ ծծկերներին կամ երեք-չորս տարեկան մանկանը թողնում են մենակ այնտեղ պառկած և գնում գործի: Երեխաները ժամերով մնում են այգու հաճելի օրորոցի մեջ, կամ քնում մի ծառի տակ և կամ

հենց խոտերի մեջ, այս ու այն կողմ՝ միանգամայն բաց երկնքի պաշտպանությանը թողնված։ Մայրերն երբեմն ժամերով փնտրում են նրանց բոլոր անկյուններում։ Նրանց գտնում են բնության այս գեղեցիկ բներում՝ մտերիմ գրկախառնումով քնած, ձեռքին կամ բերանին մի միբո, ծաղիկ կամ մի խոտ։ Թունավոր օձերն իսկ, որ հաճախ պտույտներ են գործում այստեղ, բնավ չեն խանգարում նրանց։ Հաճախ կարելի է երկուսին կողք-կողքի տեսնել. այդ դեպքում, քանի դեռ նրանք պառկած են, պետք է հանդիստ թողնել, մինչև որ հարևանն՝ ինքը քաշվի գնա. և նա անում է այդ, հենց որ լսում է մոտեցող ոտնաձայներ։ Որ այս շար արարածն իսկապես ոչ ոքի վրա չի հարձակվում, քանի դեռ մեկը չի կոխել նրա վրա կամ այլ վնաս չի հասցրել,— այս ես տեսել եմ մեկից ավելի անգամներ։ Երբ նրանք հեռվից ոտնաձայն են լսում, ապա այնպես զիլ սուլում են, որ մարդու ամբողջ մարմնով սարսուռ է անցնում։ Մարդուն նրանք հետապնդում են միայն այն դեպքում, երբ նկատում են, որ նա իրենց կյանքի հանդեպ շարամիտ դիտավորություն ունի։ Եթե ներքևում մարդ կա, նրանք հաճախ ծառից ցած են կախվում և ի նշան աղերսանքի լեզուն անընդհատ դուրս են հանում։ Նրանց չեն սպանում այն պատճառով, որ հավատում են, թե նրանք մայր կամ ընկեր ունեն,— և վա՛յ նրան, եթե նման դեպքում մեկը նրան սատկեցնի։ Փորձը շատ անգամ ցույց է տվել, որ նրանց ընկերները, մանավանդ երբ արուններից կամ էգերից մեկն սպանված է, այդ շարագործությունը չեն մոռանա այնքան ժամանակ, մինչև իրենք չսատկեն կամ սուլանողի ընտանիքի անդամներից մեկին նույն վիշտը չպատճառեն։ Նրանք հաճախ երևում են զուգբերով՝ իրար փաթաթված. դա նրանց ոչնչացնելու ամենալավ ժամանակն է։ Տներում նրանք հանդիպում են երկուսով. այդ դեպքում նրանց չեն վնասում կամ խանգարում, որովհետև հավատում են, թե օձերը տան պահապաններ են, և իսկապես, նրանցից ոչ ոք վնաս չի տեսել։ Նրանք հաճախ իրենց երկարությունը ձգվում են ճանապարհների վրա կամ ամայի տեղերում, տեսնելով այդ, մարդ կկարծի, թե մահամերձ են և մեռնում են. ոչ մի դիմադրություն ցույց չեն տալիս, եթե հենց այդ դիտավորությամբ էլ վարվես նրանց հետ։ Մարդիկ հաճախ դուրս են գալիս թփերից, հենց ուղղակի կոխում նրանց պոչերին. մոտեցող մարդուն տեսնելով, նրանք դեռ որոշ ժամանակ մնում են նույն դիրքում և ապա քաշվում։ Նրանց մի տեսակը, որ մեծ մասամբ գորշ տեսք ունի, դեղնավուն փոր և մեկուկես ոտնաշափից ավելի երկարություն, այնքան ընտանի է, այնքան հանգարտ, որ երեսխաները պոչից բռնում և իրենց խաղընկերների՝ քույրերի և եղբայրների հետ խաղում են, նրանով միմյանց խփում. իսկ խեղճ կենդանին աղերսանքի ո՛չ մի ձայն չի արձակում, ո՛չ մի այլ նշան ցույց չի տալիս, բացի

լեզուն շարժելուց: Եթե երեխաներն այդ շարաճճիութունը կատարում են ծնողների ներկայությամբ, ապա վերջինները պատժում են նրանց: Շատերը նրանց իրենց կողքն են դնում, կերակրում կաթով, քնում են նրանց հետ, և չնայած որ նրանց հաճախ են այդպես անգութ կերպով շարշարում, չի եղել դեպք, որ նրանք մեկին թունավորած լինեն: Իրենց խաղաղ բնության պատճառով նրանք քրիստոնյաների սիրելին են, իսկ թունավոր օձերը, որոնք կարմիր, գուլնզգույն կամ սև տեսք ունեն, նրանց աչքում մահմեղականներ են:

Հաճախ, այո՛, ամբողջ ժամանակամիջոցում, միս կամ յուղալի կերակուր հազվադեպ են ուտում, այն էլ բոլորը ձավարով պատրաստված: Առանց տարիքի խտրության շրջանաձև պառկում են այնտեղ, ծնողներն իրենց երեխաներով և ամբողջ տնով: Պահոց օրերին, որոնք տարվա ընթացքում հաճախակի են պատահում, օրվա աշիւատանքից հոգնած՝ մածունը, աղած կամ եփած ձուկը, բրնձապուրը և կամ չոր հացի մեջ փաթաթված կանաչեղենը նրանց շատ ավելի է գուր գալիս, քան հազարավոր համադամ կերակուրներ: Ցերեկվա ժամի մոտ տասն է: Մայրը բաց է անում հասարակ սուլխան (մի շոր, որի մեջ հաց կա), որտեղ գտնվում է ջրով փափկացրած բարակ հաց. մայրը դրանցից ամեն մեկի առջև դնում է երկու երեք հատ, ափսոսների մեջ լցնում կերակուրը, և հենց որ ամեն մեկն ստանում է իր բաժինը, վերցնում է եղած չեղածը և ուտում, կանգնած կամ նստած, այն ծառի տակ, որ ինքն է խնամել: Հաճախ պատահում է, որ մեկն ավելի է ստանում, քան մյուսը. նման դեպքերում նա չի ազատվի, մինչև որ այդ ավելին էլ մյուսների հետ չբաժանի: Նրանք ժամերով վազում են շատ ստացողի ետևից և խլում ավելին: Հաճախ դա մի փոքր պատահ է, որ բոլորին չի բավականացնում: Մայրն այդ տալիս է իր ամուսնուն կամ ամենից ավելի սիրածին: Առաջինը մասմաս անելով հայրաբար բաժանում է այն բոլորին. մյուսը՝ օգտվելով իր առավելութունից, չի ուզում այդ անել. սակայն մյուսները չեն թողնում, որ դա նրա բերանը մտնի: Ծաշի ժամանակ քիչ չեն պատահում տաք վեճեր: Եթե հայրը ներկա է, գործը մի բառով վերջանում է. նա է միայն կարողանում միանգամայն խելացի ձևով բոլորին բավարարել. հակառակ դեպքում իրավունքն ուժեղինն է: Մյուսները, հակառակ մոր պաղատանքների ու սպառնալիքների, ժամերով լալիս են: Նույնը կատարվում է նաև ընթրիքի ժամանակ, որ երբեմն այգում, երբեմն էլ տանն են անում: Հասակավոր տղամարդիկ, եթե հասուկ բան չի պատրաստված, իրենց օրապարենը գրպանից կամ գոտու միջից հանելով՝ ուտում են իրենց աշխատանքի վայրում. որ այդտեղով անցնող ամեն մեկը գոնե մի պատահ, մի բաժակ զինի պետք է վայելի, ինքնին հասկանալի է:

Բացառութեամբ տան կանանց, ազգիկների և ծերերի, որոնք պետք է վայելուչ հագնվեն, բնութեան այս հարազատ զավակները, հաճախ բացի բամբակյա կամ մետաքսյա կարմիր կամ սպիտակ մի շապկից, հագին ուրիշ բան չունեն. մարմնի մյուս մասերը հաճախ ծածկված չեն: Նրանք վազվզում են ոտաբոբիկ, գլուխն ու վիզը բաց, և երկինքը ամենահոգածու կերպով պաշտպանում է նրանց: Ամենից ավելի ուրախ ու երջանիկ են նրանք, որոնք մի այժ, ոչխար, կամ մի գառ ունեն: Նրանք ծաղիկներով զարդարում են այդ, կենդանիներին, վզին բոժոժներ կախում և օրերով վազվզում ու խաղում են նրանց հետ: Պետք է միայն տեսնել, թե մկանների ինչպիսի ուժ, ինչպիսի թարմութուն, առողջութուն է արտահայտում նրանց արտաքինը: Անձրևի ժամանակ նրանք լինում են այգու տնակում <հնձանում> կամ դիտավորյալ կանգնում են անձրևի տակ, որպեսզի լավ թրջվեն, քանի որ անձրևը ո՛չ իրենց մարմնին է վնասում, ո՛չ էլ շորերին: Աշխարհի բոլոր մոլորութուններին հետո, նրանք երկրային իրենց դրախտում ամենաերջանիկ արարածներն են՝ շրջապատված բնութեան անուշահոտ բուրմունքով ու բոլոր հրապույրներով: Նրանց հոգին երբեք այլ հրճվանք չի գգում, բացի իրենց շրջապատից: Նրանք իրենց հարազատ ծնողներից, քույրերից, եղբայրներից բացի ուրիշ մարդ չեն ճանաչում: Մահմեդականների հետապնդումն ստիպում է նրանց այս աշխարհից մի քայլ իսկ այն կողմ շանցնել: Հաճախ 10—15 տարեկան հասակում իսկ շատերը չեն ճանաչում իրենց մայրաքաղաքը, և եթե լինում են այնտեղ, ապա միայն մի բան վաճառելու կամ գնելու համար և իսկույն էլ վերադառնում: Արդ, ինչպե՞ս կարող են նրանք արատներ ընդօրինակել, երբ այդպիսիք ո՛չ տեսնում և ո՛չ էլ դրանց մասին լսում են. բացի այն տուրուզմիտցից, վիրավորանքներից և սպանութուններից, որ պատահում են ավազակների և իրենց ծնողների միջև, նրանք այլ բան չեն տեսնում, որ կարողանա նրանց պարզ հոգին ապականել: Իսկ թե ի՞նչ սպավորութուն են թողնում այս տեսարանները երիտասարդ հոգու վրա, այդ կարող է յուրաքանչյուր ոք պատկերացնել՝ հիշելով իր պատանեկան շրջանը: Հասարակ երգերը, որ մարդ այստեղ ամառն ամենուրեք լսում է, նրանց զգացումների դրոշմը, լեզուն են:

Յերեկն այսպես անցկացնելուց հետո, մեծերն իրենց հայրերի հետ այգում պահակ են մնում: Խավար գիշերվա մեջ նրանք շրջում են և զինված հսկում, որ չլինի թե մեկը բնութեամբ ներս մտնի և մի բան հափշտակի: Նրանց մի մասը նստում է կրակի շուրջ կամ հանգստանում է ծառի թալվարի վրա. հայրը կամ որդին իրենց զգայարանների ամբողջ սրութունը լարելով այս ու այն կողմ են սողոսկում, կրկին գալիս են և ուղարկում մյուսներին և այսպես հաջորդաբար ողջ գիշերը: Հարևաններով հավաքվում են և զրուցում

Կրակի շուրջը և կամ պարիսպների վրա, կամ էլ սուլոցով միմյանց փոխադարձ նշաններ տալիս: Այս արկածների մասին բավական պատմել եմ, այնպես որ նորից կրկնելու կարիք չկա:

Նենց որ երեկոյան մթնշաղն իջնում է, փոքր տղաներն ու աղջիկներն իրենց մայրերի հետ խաղալով ու երգելով շարժվում են դեպի տուն, տղամարդկանց ընթրիք են տալիս կամ նրանց բաժինն ուղարկում: Հասակավորների, ինչպես նաև երեխաների համար մեծ հաճույք է ամեն երեկո այգուց որևէ բան՝ փայտ, ամանեղեն կամ մրգով լի կողովներ իրենց հետ վերցնելը, որ կանայք գլխի վրա, տղաները մեջքի վրա են տանում: Շատ փոքր երեխաներին մայրերը կամ քույրերը տանում են գրկած կամ իրենց մեջքին, կամ էլ նստեցնում են ձիու, ավանակի բեռան մեջտեղը և ձեռքերով ամուր պահում: Թվում է, թե ողջ գյուղը ժամացույցի միկնույն զարկով տուն է կանչվում, որովհետև կարելի է տեսնել, թե ինչպես նրանք խումբ-խումբ և միշտ միևնույն ձևով, ամեն կողմից շարժվում են: Կանայք երբեք մենակ չեն գնում, այլ միշտ բազմաթիվ հարևանուհիների և երեխաների հետ: Այդ ժամանակ նրանց զրույցն այնպիսի բնույթ է կրում, որ կարծես ամբողջ օրը միմյանց ո՛չ տեսել և ո՛չ էլ իրար հետ խոսել են: Դանդաղ քայլերով նրանք բարձրանում են դիք բլուրները, որտեղ իրենց բնակարաններն են: Ծանապարհին հանգստանալու և զրուցելու համար երկար կանգ են առնում: Մինչև իսկ ծանր բեռը նրանց ետ չի պահում դրանից. նրանք բեռը ցած են դնում կամ պահում են նույն դիրքում և բոլորովին հանգիստ շարունակում սկսված խոսակցությունը: Հաճախ մի փոքր նստում են քարերին, որից հետո ավելի աշխույժ են դառնում, քան երբևէ: Բաժանվելու ժամանակ նրանց սովորական արտահայտությունը մեկ ընդմիշտ նույնն է. որոնց ճանապարհն ավելի կարճ է, միաբերան ասում են մյուսներին, առանց անվան կամ կոչման. «Գնաք բարո՛վ», որին մյուսները պատասխանում են. «Մնա՛ք բարով»: Ես խորհուրդ կտամ ամեն մեկին, ով բախտ կունենա այդ վայրը տեսնելու, երեկոյան կանգնել որևէ ճանապարհի վրա և սպասել նրանց: Ուրիշ ոչ մի տեղ չի կարելի նրանց այնպես հանդարտ, այնպես անհոգ, այնպես անվախ և, միաժամանակ, այնպես գրավիչ տեսնել, ինչպես այստեղ — օրվա ընթացքում թարմ օդը վայելած և ահա իրենց բեռան տակ կարմրատակած, դեմքի թարմ գույնով, ավելացրած դրան երեկոյան մթնշաղը: Այդպիսի մեկն իր դերը լավագույն կերպով կատարած և շահած կլինի, եթե այնպես աննկատ մոտենա, քանի դեռ նրանք չեն հասցրել իրենց գլուխը, մեջքը, գիրկը ազատել իրենց բեռից, մի բան, որ նրանք անում են, երբ մի այդպիսի գննող աչք նշմայրեն: Սպիտակ և կարմիր քողերը հեռվից մատնում են նրանց. աղջիկները գնում են երեսները բաց, բայց նման դեպքում ծածկում

են այն ձեռքերով: Նրանք մինչև իսկ սիրով ժպտում ու հաճույքով դիտում են, երբ օտարականն անցնելիս թեթևակի նայում է իրենց: Նրանք օտարականին արժանացնում են հարևանցի հայացքի, բայց շատ մեծ զգուշությամբ: Այլապես նրանք շատ ամաչկոտ են, ինչպես այդ կարելի է դիտել տանը:

Երբ տուն են հասնում, կովերն արդեն հանդից վերադարձած են լինում. կթում են նրանց ու ապա կեր տալիս: Այնուհետև սկսում են ընթրիք պատրաստել: Միշտ չէ, որ եփում են: Հաջորդ օրվա համար մածուն են մերում: Վերջինս անում են հետևյալ կերպ. թարմ կաթը եռացնում են, ապա թողնում այնքան, մինչև գոլանա, որից հետո նրա մեջ մի լիթր գդալ հին մածուն են լցնում: Երեք-չորս ժամվա ընթացքում դա վերածվում է մի բավական թանձր զանգվածի, որպիսին Եվրոպայում բնավ կերած չեք լինի: Սա շատ ավելի համեղ ու սննդարար է, որովհետև չրային մաս քիչ է մնում: Ծալեմ խոսում պանրի կամ դրա նման զանգվածի մասին, այլ իսկական մածունի: Պա նաև այն առավելությունն ունի, որ ամբողջ տարին կարելի է պատրաստել, ընդ որում ձմռանը շատ ավելի համեղ է, քան ամռանը, քանի որ չրային մաս քիչ է պարունակում: Այն դեպքում, երբ դրսում մուժ է, կամ էլ անձրև է գալիս, նրանք լույսի տակ, բոլորը միասին, թեթև ընթրում են և քնում ծածկի տակ: Եթե եղանակը պայծառ է, ինչ որ մեզ մոտ ամռանը համարյա միշտ լինում է, նրանք այդ նույնը կատարում են լուսնի կամ աստղերի շողերի տակ, տան կտուրի վրա, որ այնքան ավելի հրապուրիչ ու քաղցրահամ է, որքան զով քամին ավելի է փչում: Կտուրից կարելի է տեսնել ամենահեռավոր գետերը, կրակի մի շողք, գետերի սպիտակ ընթացքը: Այդտեղից նրանք ժամերով խոսում են հարևանների հետ, և ով լավ ձայն ունի, գրավում է բոլորի, մասնավորապես, ջահել աղջիկների ականջը: Նրանք անկողիններում պառկած լսում են մինչև կես գիշեր՝ հառաչանքներով և հոգեկան հուզումով, քանի որ այդ երգերը իսկապես որ ռոմանտիկ և միևնույն ժամանակ թախճոտ են: Պրանք նկարագրում են, թե ինչպես երկու հոգիներ մոխրի են վերածվում և միայն այն ժամանակ են միանում, երբ նրանցից երկու վարդ է ծաղկում. սակայն նրանք երբեք չեն կարող միմյանց հետ կրկին գրկախառնվել, որովհետև սիրահարները միևնույն դավանանքին չեն պատկանում: Տատասկի մի թուփ, որն աճում է նրանց միջև, բաժանում է նրանց միմյանցից, Պա մի վհուկ է, որը նրանց կենդանության ժամանակ խանգարում էր ի կատար ածելու իրենց իղձը: Կամ՝ երգիչն օտարություն է գնում և իր սիրածին հավիտենական հավատարմության երդում տալիս. վերջինս էլ միևնույն բառերով իր հավատարմությունն է խոստանում, Կամ, ասենք, մի հերոս կակ եղբայր մեծ վտանգի մեջ է և օգնություն է կանչում յուրայիններին, մասնավորապես քրոջը: Այդ մասին՝ սակայն հետագայում:

Մերերը, որոնք ամենօրյա եկեղեցական արարողութիւններն երբեք բաց չեն թողնում, ահա վերադառնում են տուն, ասելով. «Ողորմի աստված»: Գրան բոլորը պատասխանում են. «Աստված քո հոգուն էլ փրկութիւն տա»: Կանայք զբաղվում են կարագ պատրաստելով, որ ցերեկը չեն կարող անել. այդ տեղի է ունենում շաքաթը մեկ անգամ, երբեմն նաև ավելի ուշ: Կանայք օրեր շարունակ հավաքում են մնացած մածուկը և երբ արդեն բավական հավաքվում է, սկսում են մշակել: Գրա համար նրանք երեք-չորս ոտնաչափ երկարութեամբ և կես ոտնաչափ տրամագծով փայտյա մի մեծ գլան՝ <խնոցի> ունեն: Սրա երկու կողմերը փակ են, իսկ մեջտեղը մի անցք կա: Մածուկն այս անցքով լցնում են ներս, վրայից էլ տաք ջուր. այնուհետև փակում են այն, խնոցին կախում են սենյակի առաստաղի հեծանից երկու պարանով, որոնք իրարից այնքան են հեռու, որքան խնոցին է, այսինքն ըստ երկարութեան, իսկ խնոցին այնպես են հագցնում պարանի մեջ, որ մի պարանը նրա մի ծայրը, մյուսը երկրորդ ծայրը գետնից բարձր պահյալ ենոցու երկու ծայրերին խոռոչներ են փորված, կամ ծայրերը մի բարակ փայտով շատ ամուր օղակված են. դրա նպատակն այն է, որ պարանը նրանից դուրս չպրծնի: Հասկանալի է, որ անցքը վերևի կողմն է մնում:

Մեկ կամ երկու հոգի կանգնում են երկու ծայրերին և խնոցին հորիզոնական դիրքով այնքան այս ու այն կողմ տարտբերում, մինչև որ զանգվածը լուծվի: Ժամանակ առ ժամանակ խնոցին շրջում են այնպես, որ անցքը մի կողմի վրա գա և նայում են: Գոյալով զանգվածից մի փոքր վերցնում են և ստուգում, թե որքան է այն լուծվել: Վերջինս կրկնում են այնքան ժամանակ, մինչև որ ամբողջովին պատրաստ լինի: Կարագը պահում են կավի մի ամանի մեջ. մնացորդից մի թևթև ապուր են պատրաստում, որ կանաչեղենով եփած, բավականին համեղ է: Ես ներողութիւն եմ խնդրում, որ ճակատագրական այս խնոցիով շատ տարվեցի. իմ նպատակն էր ընթերցողին զուղական վայելքներն այնպես ներկայացնել, ինչպես դրանք կան և ինչպիսի հրապույր ունեն: Քանի որ դրա գործածութիւնը շատ տարածված է, հետևաբար և ես չուզեցի այն մոռանալ:

Մեր բարեկամներն այժմ միմյանց պատմում են օրվա իրենց ապրումները: Տան պառավ տնպահը պատմելու և լսելու ամենաշատ բաներն ունի նրանք այս զրույցների ժամանակ ննջում են, շատերը միևնույն վերմակի տակ: Այս վայրը, որն ամբողջովին իմ կողմից արդեն նկարագրված ձմռան գիշերների բնույթն ունի,— այս ճանապարհն ես աշխարհում ոչնչի հետ չեմ համեմատի, ոչ մի բանի հետ չեմ փոխի, որովհետև քանի-քանի անգամ եմ ես գիտել իր ամբողջ ուժով արևմտյան հորիզոնում ինձ դեմ հանդիման կածեցած մայր մտնող շառագունած արեգակը և մանկական հայացքով

ժայտացել: Ես հաճախ եմ հիշատակել Քանաֆեֆի հրապույրները մասին. ոչ մի բնականաբար այնքան գեղեցիկ, այնպես երկնային չէ, ինչպես այս բարձրագիր վայրը՝ հարավային երկնքի տակ, երեկոյան մթնշաղին, երբ ահն ու հրճվածքը, սարսափն ու հույսը, երբ օրվա պատկերները հիշողութեանդ մեջ դեռ թարմ են՝ խաղերն ու բնութիւնը և այս թեք դիրքը, երբ քաղաքը, գյուղի այգիները, հսկա Արարատն ու Ալագյազը վրա հասնող գիշերվա մեջ հետըզհետե անհետանում են աչքերիցդ,— թե այս բոլորը ինչպիսի՞ տպավորութիւն են թողել ինձ վրա, ես չեմ փոխի և ո՛չ մի բանի հետ, որ տեսել եմ հետագայում: Ծառերի այն խշշոցը, որ առաջանում է գրեթե ամեն երեկո այստեղ բարձրացող ուժեղ քամուց, գետերի կարկաչը և գիշերային լույսի տակ նրանց արծաթե փայլը, ուրախ սիրտխփոցը,— այս բոլորը յիշում են ինձ, որքան կարելի է շուտ տուն վերադառնալ, որպեսզի մերոնց գրկում բազմալի հանգիստ գտնեմ: Ա՛խ, սրանք պատկերներ են, որ թերևս ոչ մի նկարչի աչք չի տեսել, ոչ մի այլ սիրտ չի զգացել: Անդամ երբ ես վանքից վերադառնում էի, և տանն իմ գալու մասին արդեն գիտեի, որովհետև այնտեղից մեկին իմ հետևից էին ուղարկում,— ես տեսնում էի, թե ինչպես ցերեկը մայրս և եղբայրներս ինձ մի վերստաչափ ընդառաջ էին եկել: Փոքրերը մեկնվում էին այգու պատերին: Երեկոյան, այս ճանապարհի վրա, մթութեան մեջ ես հագիվ կարող էի կռահել, թե այնտեղ քարերին նստած՝ մարդ կարող է լինել, երբ հանկարծ լսում էի նրանց միաբերան կանչը. «Սրտիս հատոր զավակս, թանկագին եղբայրս»: Նրանց գրկախառնումից, համբույրներից, որոնցով ինձ մինչև տուն էին ուղեկցում, արդարև պետք է բնութիւնից լքված, անսիրտ մարդ լինես, որպեսզի շնորհվես: Դռան առաջ կանգնած էր լինում հայրս կամ հորեղբայրս, որին ես հոր նման հարգում եմ, և սրտագին կրծքին սեղմելով ասում էին. «Սրտիս հատոր, մեր աչքի լույս: Այն օրից, ինչ բաժանվել ենք քեզանից մենք ապրում ենք երջանիկ, միայն թո բացակայութիւնն ենք զգում, միայն կարոտդ ենք քաշում»: Ես արդեն պատմեցի իմ բույրերի ու եղբայրների անկեղծ վերաբերմունքի մասին, թե ինչպես նրանք իրենց բոլոր փայփայանքներով շրավականանալով, ուզում էին իմ բունն էլ քաղցրացնել, Այժմ ես ուզում եմ հետևյալն էլ ավել լացնել.— աստղազարդ երկինքը, գիշերվա թարմ, զով օդը, նրանց սրտի, ինչպես նաև շնչառութեան ջերմութիւնը: Ես երբեք այնպես քաղցր չեմ ննջել, այնպես քաղցր զարթնել և թերևս դա ինձ այլևս երբեք չի վիճակվի: Արևը մեզ քուն էր տալիս, արևն այն նորից վերցնում՝ կրկին պարզեկու համար:

Այգում ժամանակ առ ժամանակ կատարվող բոլոր հաճելի զբաղմունքներից ուզում եմ միայն երկուսի վրա փոքր ինչ հանգամանորեն կանգ առ-

եել: Մեկով միաժամանակ սկսվում է այգու կյանքը, մյուսով՝ ավարտվում: Առաջինը թուփ թափ տալն է, երկրորդը՝ այգեկուծը: Ո՛չ մի միջակ ավելի վաղ չի հասնում, քան թուփը և ոչ մեկն ամենից ուշ չեն հավաքում, քան խաղողը:

Նախքան թթի հասնելը յուրաքանչյուր տանտեր, եթե կարողութուն ունի, բողջա կամ բամբակյա բազմաթիվ կտորներից մի մեծ սփռոց է կարում: Դա լինում է կամ քառակուսի, կամ էլ երկարավուն: Եթե քառակուսի է, ապա ամեն կողմը հավասար է մոտ երեք-չորս սաժենի. իսկ եթե երկարավուն, ապա՝ ավելի մեծ: Մի քիչ առաջ ես ասացի, որ թուփը շատ քնքուշ է և միևնույն ժամանակ այնպիսի հատկություն ունի, որ քամուց մեծ քանակությամբ վայր է թափվում և անմիջապես ցրիվ գալիս, ընդ որում ճյուղը մեծ մասամբ դուրս է գալիս և դժվարացնում ձեռքերով հավաքելը, մի քան, որ գյուղացիներն ամեն օր անում են, եթե չեն ուզում, որ մեծ մասը կորչի: Մրգի քանակն էլ անասելի շատ է. եթե մեկը 10—20 ծառ ունի, այն էլ մեծ ծառեր, ապա հնարավորությունից վեր է՝ բոլորը հավաքել: Ոմանք, սակայն, հարյուրից ավելի ծառեր ունեն. դրա համար էլ պատրաստում են հիշյալ նպատակահարմար հարմարանքը, քայց, շնայած դրան, այն օգտագործելու համար միշտ հինգ մարդ է հարկավոր: Մի տղամարդ (երբեմն էլ կին), ձեռքին մի կացին, բարձրանում է ծառը, երբ արդեն մինչ այդ մի քանի անգամ խաչակնքել է և աստծուն ապավինել: Այս աղոթքը կատարվում է միայն առաջին ծառը բարձրանալիս, և սկսելով ամենաստորին ճյուղերից, շարունակում է գործը: Ներքևից դիտում են, թե նա ո՞ր ճյուղն է ուզում ամենից առաջ թակել: Զորս հոգի ամեն կողմից բռնում են սփռոցը և կանգնում ծառի տակ, կացնի հակառակ կողմով նա նախ խփում է փոքր ճյուղերին՝ շատ թույլ կերպով, մեծ և հաստ ճյուղերին՝ ավելի ուժեղ և մի քանի անգամ: Շատ հաճելի տեսարան է, թե ինչպես միանգամից քնքուշ պտուղները հարյուրներով ամեն մի ճյուղից անձրևի նման սփռոցի մեջ են թափվում, իսկ այն պահողը, ով էլ լինի, ցանկացածի շափ կարող է ուտել: Նա ինչքան վերև է բարձրանում, հետդհետե անտեսանելի է դառնում, հետևապես պետք է մի թեթև հարվածով ցույց տա իր տեղը և ճյուղը, որից հետո ներքևում կանգնածները փոխում են իրենց դիրքը: Աշխուժությունն այժմ ավելի է մեծանում, որովհետև մրգերը պետք է շատ ճյուղերի և տերևների վրայով թափվեն. այդ ժամանակ դրանք աղմուկ են հանում և անձրևի տարափի նման թափվում: Թթի մի մասը հանդիպելով հաստ ճյուղերին հենց վերևում ճխվում է կամ շարդվում: Դա ներքևում կանգնողներին այնպես է թրջում, որ անձրևի պատրանքն ավելի զգալի կլիներ, եթե մրգերն աչքի առաջ չլինեին: Բնական է, որ թթի կեսը կորչում է, որովհետև ճյու-

ղերից շատերն ուղիղ են, և ծառի բունը խանգարում է սփռոցը մոտեցնելուն, բայց, առանց այդ էլ, հնարավոր չէ բոլորը հավաքել, որովհետև ճյուղերը շատ մեծ են ու տարածված, և միզը բոլոր ծայրերից այս ու այն կողմ է շարտվում: Դրա մի մասը մեծ շարձարանքով հետո հավաքում են: Բացի այդ, սփռոցը պետք է շուտ-շուտ դատարկել, այլապես հյութը մեկ երկու րոպեում սփռոցից կհոսի, մի բան որ իսկապես միշտ էլ պատահում է: Դրանից արդեն կարելի է եզրակացնել, թե այս պտուղը որքան հյութեղ և քնքուշ պետք է լինի:

Եվ այսպես, անցնում են մեկ ծառից մյուսը՝ միշտ միևնույն ձևով: Տարեկան կարելի է հինգից-վեց անգամ առատորեն թափ տալ: Սակայն այս վերջինն էլ քիչ է: Դրանից հետո էլ մի մեծ բաժին զոհ է դառնում անկուշ հյութերին: Պտուղն օգտագործում են շորս կերպ. այն շորացնում և ուտում են որպես քաղցավենիք, որ շատ համեղ է: Նրանից պատրաստում են քացախ, դոշար և օղի: Վերջինների պատրաստման եղանակները մի այլ տեղ շարադրված են:

Այգեկույթը կատարվում է հետևյալ ձևով. ով շատ և միևնույն ժամանակ մեծ այգիներ ունի, իսկ գյուղում միայն քչերը շունեն, առավոտ վաղ իր մոտ է հրավիրում ազգականների ու հարևանների մեծ մասին, նաև բոլորովին անծանոթների, որ պատահաբար գյուղում են լինում: Նա կարիք չունի ասելու, թե ինչու է կանչել, որովհետև հենց տարվա ժամանակն ինքն արգեն նրանց հասկանալ է տալիս այդ: Դրանք հասուն կանաչք են իրենց երեսաներով, տղա կամ աղջիկ. տղամարդ՝ հազվագեպ: Տան տերերը հատկապես այս նպատակի համար պահում են մի այծ, ոչխար կամ մի գառ, որ մորթում են և հենց այգում խորոված պատրաստում, ապուր կամ այլ կերակուրներ եփում, որոնք բոլորն էլ յուրատեսակ են. կամ գնում են միս, բրինձ ու դրանցով զանազան կերակուրներ պատրաստում:

Շյուրերն առավոտյան վաղ հայտնվում են կողովներով ու դանակներով և տանտիրոջը գտնում այնտեղ՝ զանազան նախապատրաստություններով զբաղված: Մեկը մաքրում է այն տեղն, ուր խաղողն են հավաքելու, մեկ ուրիշը պատրաստում է մեծ կողովներ, երրորդը կերակուրներն է եփում: Մի թեթև նախաճաշից հետո գործի են անցնում: Խաղողի այգիները բաժանված են մեծ թմբերի, որոնք բավականին երկար, բայց անհամեմատ լայն և այնքան բարձր են, որ հասակով մեկ կանգնած մարդը հազիվ է նկատվում դրանց միջև: Տարեցներն երկու երեք հոգով զբաղվում են այդ թմբերից մեկով, ողկույզները կտրում են և դնում կողովի մեջ, որ տղաները՝ գլխներին դրած, պահում են նրանց առաջ: Հենց որ կողովները լցվում են, շուտ էն տալիս ավելի մեծերի մեջ, իսկ տղամարդիկ այն տանում են հնձանը, թա-

փում այնտեղ և կրկին ետ բերում՝ նորից նույնն անելու համար։ Բոլորի ձեռքերը զբաղված են ամենաեռանդուն կերպով, բայց լեզուներն ալվելի։ Կատակը, ձեռ անելը և ծիծաղը վերջ չունեն։ Հենց որ կշատանում են, ինչ որ շատ շուտ է լինում, մեկը հաճախ մոռանում է իր աշխատանքը և ուզում է հարևանուհուն գետին գցել։ մի ուրիշը պտուղներ է շարտում մյուսի վրա, առանց այդ նկատել տալու, որովհետև իսկույն խաղողը պահում է ձեռքում։ Նրանց միջից մի երգչուհի մեղմ երգում է, որին ձայնակցում է մեծ մասը, բայց այնքան ցածր, որ ձայնը մոտ տարածության վրա հազիվ է լսվում։ Մի ուրիշը պատմություններ և արկածներ է պատմում, որը նրանց շատե՛սի ծիծաղն արցունքի է փոխում։ Ամենից շատ զբաղվածը տանտիրուհին է։ նա աշխատում է բոլորին զբաղեցնել, այնպիսի բաներ է ցույց տալիս ու պատմում, որոնք կարող են նրանց զվարճացնել։ Այդ ժամանակ ամբողջ երկրում շրջում են շատ զվարճախոսներ, աճպարարներ ու գուսաններ։ Ամեն մի շնչին դործի համար նրանց դիտավորյալ վարձում են այդ օրը։ Երբ նրանք արդեն կուշտ կերել են, սկսում են իրենց աճպարարությունները, որ վերջ չունեն։ Այս զվարճությունների տակ նրանք աշխատում են մինչև կեսօր։ Ժամը տասին բոլորը հավաքվում են և ճաշում, ապա մի փոքր հանգըստանում ու կրկին գործի անցնում։ Այս բոլորը տեղի է ունենում սովորաբար կանաչ մարգագետնի վրա կամ մեկուսի ընկած ծառերի տակ, որտեղ տղամարդ չկա։ Ով այդ օրերին այստեղ երևա, իր մասնակցության բաժինն ունի։ Այդպիսին կարող է նրանց հետ աշխատել, եթե ցանկություն ունի։ Նրանք, սակայն, մեծ մասամբ մի բան անում են, քանի դեռ ախորժակները չեն հագեցրել։ Հենց որ դա կատարվում է, ալվելի լավ է նրանց ճանապարհ դնել, որովհետև նրանք կխանգարեն ուրիշներին էլ, որոնց նպատակը գործը, որքան կարելի է, շուտ վերջացնելն է։ Երեկոյան երբ տուն են վերադառնում, բոլորն, առանց բացառության, տանում են իրենց հետ բերած խաղողով լի կողովը։ Թփերին մնացած խաղողը հավաքում են տանեցիները. սակայն դրանից հետո էլ դեռ բավականաչափ մնում է, մասամբ շնկատելուց, մասամբ էլ թողնում են դիտավորյալ, որպեսզի միշտ թարմ խաղող լինի։ Դրանից հետո ամեն ոք, այսինքն օտարականները, կարող են այգի գնալ և ճոռաքաղ անել, որի ժամանակ մեծ մասամբ լավ հաջողություն են ունենում։

Ընդհանրապես, երբ որևէ ծառ քաղված է, ամեն մարդ կարող է իր համար ուզածին չափ որոնել, մի բան, որ պատահում է մասնավորապես ընկույզի ծառերի հետ, ճարպիկ տղաներն ամեն տարի այդ ճանապարհով հազարներով ընկույզ են հավաքում։ Ծառերից շատերի ընկույզը մի անգամ թափ տալով չի վերջանում, Ընկույզ թափ տալը կատարվում է մի ձողով։

րը մեկը ձեռքն առած վերևից խփում է. հարվածի արդյունքը հաճախ շատ
զալի է լինում, եթե մոտ ես կանգնած. այդ պատճառով էլ գետնից ոչ մի
ատ չեն վերցնում, մինչև ամբողջ ծառը թափ չտան:

Դրանից հետո ամեն ինչ հետզհետե սկսում է ամայանալ: Արդեն աշուն
Այժմ այստեղ մեծ մասամբ երեխաներն են խաղում կամ անասունների
ն արածացնում: Չդիտեմ, ինչպիսի՞ զդացումներով կհամակի մարդ, երբ
տեսնի, որ այն վայրը, այն ծառը, որին այնքան սիրում, այնպես խնամում
ր, ծածկվել է նախ կարմրախառն դեղին, որ գունավորված տերևներից է,
սկ հետո բոլորովին սպիտակ զգեստով: Ամեն շարժում ու աշխուժություն
ոնցի է տալիս մի անդորրի, ուր միայն տրամություն կա և սուգ: Սիրահար-
երն այստեղ արցունքով նայում են՝ այժմ տերևաթուփ ու անկենդան թփուտ-
երին, մարգագետիններին, իրենց մանկական խաղերի մտերիմ վկաներին:
Մայրերը, որոնք իրենց ծծկերներին այնպես քնքուչ խնամել են, երեխա-
երը, որոնց քունն ու խաղն այնպես քաղցր էր ընթացել, — ամեն մեկը տուն
է շտապում՝ հառաչանքով ու զողողացող սրտով: Ամենաթույլ ձայնն իսկ
այժմ վերատերի վրա հնչում է բոլորովին բարձր, և նրա արձագանքը ջինջ
ոցի միջով ետ է գալիս ձորերից, այգիների պարիսպներից ու հնձաններից
ու թափանցում մարդկային հոգու խորքը:

Մի տեղ կարելի է տեսնել մինչև երկինք հասնող մի ծխասյուն, որ բազ-
մազան ձևերով և գալարումներով վեր է բարձրանում, մի ուրիշ տեղ մի բոց
է կայծկլտում, մերթ վառ, մերթ թույլ, և մարդ կարծում է, թե դրանք ոգի-
ներ են, որոնք գիշերվա խավարի մեջ դուրս են սողում կրակից: Սակայն
դրանք այլ արարածներ չեն, քան հովիվներ կամ ճամփորդներ, որոնք այս
ըզված վայրում գիշերային ապաստան են սրտնում, կամ դրանք ուրախ գին-
վորներ և կամ էլ, ինչո՞ւ չէ, ավազակներ են, որոնք ցերեկը թաքնվում են
և հազվադեպ չէ, սր հարձակվում են մարդկանց վրա: Այդ պատճառով էլ
տարվա այս միջոցին ոչ ոք գիշերն այգում չի մնում. ցերեկն այս տեղերով
անցնում են միմիայն զինված և խմբերով: Նազելի գարունը սակայն ամո-
թող ձեռքով կրկին վերադարձնում է բոլորը և մոռացնել տալիս ամեն վիշտ:
Երգերը նորից կենդանանում են. մարդիկ զարնան հրապույրներն այնպիսի
ազահորեն են ընկալում, կարծես տարիներ շարունակ նման բան ո՛չ տեսել և
ո՛չ էլ վայելել են: Ամեն ինչ հուժկու ուժով դուրս է թափանցում հոգից.
չուրջդ ամեն ինչ կսուսալ է դառնում, ծաղկում բազմազան ձևով ու գույնով:

ա, իրեն ծանոթություն — Հայերը հավատում են, որ արձագանքը կամ էլսոն ոգիների
ձայնն է, որի հեղինակը բոլորովին անտեսանելի թաքնվում է շրջակայքում՝ քարայրների մեջ:
Այդ պատճառով էլ արձագանքը նրանց սարսափ է ազդում:

Քառուներին դալլալը, աղբյուրներին խոխոջը և վերազարթնած բնության ձայնն ամենահաճելի ներդաշնակությամբ հնչում են սարերի ու ձորերի միջով. ամեն ինչ շնչում է խոր հոգով, տարածում է բուրմունք: Արտուտներն աւ սոխակները երջանկացած զեղջուկ մանուկների համար ուրախ ավետաբերներ են, որոնց ցնծութունն ու մեղեդիները անցորդների ականջներն են թափանցում առավել քաղցր, առավել հրապուրիչ, քանի որ դրանք բխում են մաքուր, պարզ սրտից: Շրջելով արտերը նրանք նորից որոնում են մանուշակներ, որպեսզի իրենց մայրերի և քույրերի համար փնջեր կազմեն ու բերեն: Տատրակները՝ անխարդախ հավատարմության խորհրդանիշները, դես աւ դեն են թռչկոտում, խոտից խոտ, ծառից ծառ փախչում միշտ անբաժան, զույգ-զույգ, և ամեն անկյունում հնչում է նրանց միապաղաղ ձայնը:

Քանաքե՛տ, իմ սիրագորով ծննդավայր, քո անունը, քո հրապույրներն ավելի վսեմ են, առավել երջանկացնող, քան ես երախտագիտությամբ ու երկյուղածությամբ կարող եմ դրանք թվել և պաշտել: Դո՛ւ պարգևեցիր ինձ գնչություն, երիտասարդություն, որոնք քո ստեղծագործ ուժին դեռևս շատ ոչ շատ հեռու են արժանի լինելուց: Համբուրելու եմ քո հողը, հենց որ ոտքս դնեմ նրա վրա, մինչև իսկ իմ գերեզմանը, իմ աճյունը հավատարմությամբ կողեկցեն քեզ, որով իմ սիրտն այնքան կենդանի հրճվում է:

Իմ հայրենակիցների ձմեռային կյանքը մեզ արդեն ծանոթ է: Մի քանի բնորոշ գծերի, որոնք արդյունք են նրանց աշխատասիրության, ես ժամանակին դիտավորյալ շանդրադարձա, որպեսզի հիմա, այստեղ շարադրեմ: Այժմ նրանց հանգստի ու վայելքի ժամանակն է՝ իրենց ընտանիքի և բարեկամների շրջապատում: Բացի այն դեպքերից, երբ նրանք ժամանակ առ ժամանակ ստիպված են դրսուտ լինել, մեծ մասամբ նրանք գյուղում են մնում և աշխատում են այս հանգիստ ժամանակն ամենահնարավոր չափով միմյանց փոխադարձաբար հաճելի դարձնել: Առաջին դեպքում նրանք դուրս են գալիս, որպեսզի բերեն սննդամթերքներ, ցորեն, ձուկ, աղ, փայտ, յուղ և այլն: Նրանք պարսից կառավարության համար ևս բռնադատվում էին կատարելու այլ, մեծ մասամբ ծանր աշխատանքներ. մերթ այստեղ՝ իրենց բնակավայրում, երբեմն էլ դրանից դուրս, սակայն այդ ամենը նրանց ուրախ և

բ, Մեզ մոտ գոյություն ունի այն հավատը, թե այս թռչունները, որոնց միշտ զույգ ենք հանդիպում, որոնք այլևս կանաչ ծառի կամ խոտի վրա չեն նստի, հենց որ նրանցից մեկը մեռնի: Այդպիսի դեպքերում նրանք նստում են դաշտի բարեյի կամ բուրբուլին շորացած մի ծառի վրա և այնպիսի թախծոտ ձայն արձակում, որի հնչյունն իսկապես որ շատ տխուր է: Ենչ էլ լինի, չահել սիրահարները մեզ մոտ սովորաբար միմյանց համակում են նույն երազանքով: Նրա անունը հայերեն այնքան քաղցր է հնչում, որ մենք սակավ մի ուրիշ բան այնպիսի բերկրանքով ենք ընկալում, ինչպես այդ:

խաղաղասեր բնավորութիւնը քիչ էր մոայլում: Մինչև իսկ ամենահեռավոր բարեկամներն ու ազգականներն այժմ այցի են գալիս նրանց, կամ իրենք են վերջիններին այցելում: Գյուղի ինչպես մեծերը, այնպես էլ կանայք ու երիտասարդները տարբեր խմբեր են կազմում: Նրանք մեկ այստեղ են, մեկ այնտեղ. մերթ ձորում, մերթ իրենց այգում, տներում, կտուրների վրա և քիչ, աննշան ուտելիքներով՝ մեծ մասամբ միրգ ու գինի, հաճելի ժամանակ են անցկացնում: Միայն առաջինները, որպես ընտանիքի հայրեր, իրավունք ունեն այդ բոլորը հրապարակորեն և հնարավորին շափ հանդիսավոր ձևով կատարել, որին այնուհետև մասնակցում են նաև տան մյուս անդամները՝ առանց տարիքի և սեռի խտրութիւն: Նրանք երգերով ու զվարճութուններով և մի փոքր ճաշով հաճախ ամբողջ գիշերներ են անցկացնում: Նրանց ամենագլխավոր կերակուրներն են՝ վիլավ, խորոված, կաղամբով կամ այլ բանջարեղենով եփած միս, տապակած ճուտ, ձվից, մրգերից պատրաստված ուտելիքներ և աղած ձուկ, որը միշտ պետք է լինի, որովհետև դա նպաստում է գինու վայելքին: Այս համեղ խմիչքի գործածութիւն մեզ ամեն մեկն աշխատում է հաղթել մյուսներին, բայց սակալ է հաղթանակը տանում, որովհետև շափավորութիւնը և ծիծաղելի չդատնալու ամոթի ղգացումը նրանց որոշ սահմանների մեջ են պահում, որպիսի սահմանը ոչ մի օտարազգի չի կարող պատկերացնել, եթե մտածի, որ դրանք գյուղացիներ են և շափազանց անգետ: Կանայք իրենց խնջույքներն անում են մրգի մատաններում, հաճախ հենց գինու կարասի մոտ: Դրանց մեծ մասամբ ներկա են լինում նաև իրենց երեխաները: Մի քանի բառ փոխանակելուց հետո, երբ արդեն միմյանց առողջութիւն ու երջանկութիւն են ցանկացել, դատարկում են բաժակը, ընդ որում երեսները շրջում են, կամ էլ ձեռքով ծածկում ի նշան ամոթխածութիւն, որ նրանք մինչև իսկ իրենց սեռի նկատմամբ պահպանում են: Զահել կանայք ու աղջիկներն երկար և ձիգ տարիներ կամավոր կերպով, ինչպես նախապես հիշատակել եմ, զսպում են իրենց գինու գործածութիւնից³⁵, նրանց համար մեծագույն երջանկութիւն է, երբ իրենց ջահել ամուսիններն ամուսնական առագաստում իրենց բերանից գինու հոտ շեն առնում. այլապես նրանց մոտ կկորցնեն իրենց վստահութիւնը, թե այլ արատներից էլ զերծ չեն: Անհավատալի է, թե ինչպես նրանք իրենց վարմունքով առաջին հերթին աշխատում են իրենց ամուսինների բարեհաճութիւնն ու սերը գրավել և պահպանել: Այդ ժամանակ էլ նրանք համարյա միշտ զբաղվում են իրենց գործերով՝ կարում են, հյուսում, գործում, ոստայնակում՝ իրենց և տան մյուս անդամների համար հագուստ են կարում, մաքրում են տունն ու բակը, այցելում են հարեաններին և այլն: Նրանց ջուլհակային դազգահը յուրօրինակ է, որ՝ զժբախտաբար գծագրել չեմ կարող, որովհետև նա այդ

չգիտեմ: Հաճախ բոլորը՝ մարդ ու կին և երեխաներ, նստում են քուրսու շուրջ կամ հյուրասենյակի բուխարու մոտ և զրուցում ամբողջ օրը:

Նրանք ամենից ավելի շատ զբաղված և ուրախ են լինում տոն օրերին, մասնավորապես կիրակի օրերը, Նոր տարուն, Մենդին և Զատիկին: Այդ ժամանակ նրանց մառաններն էլ ամենից ավելի են լիքը: Ամեն շաբաթ օր, համարյա բոլորն, անգամ երեխաները, գնում են եկեղեցի՝ երեկոյան ժամերգության, որ ընդհանրապես հայկական եկեղեցիներում կատարվում է շատ հանդիսավոր: Կիրակի օրերը, առավոտյան վաղ, ժամի 5—6-ին, նրանք ներկա են լինում առավոտյան արարողությանը: Պատարագից, որ տեղի է ունենում գրեթե ամեն կիրակի կեսօրին և շատ հանդիսավոր է կատարվում, քչիւրն են բացակայում: Ամուսնացած կանայք գնում են սպիտակ քողով, որ ծածկում է նրանց ամբողջ մարմինը՝ գլխից մինչև ոտքերը, և նրանց ոչ ոք չի կարող տեսնել: Նրանց երեսը բաց է: Եկեղեցում նրանք այդպես էլ մնում են, և քողը միայն այն ժամանակ են վերցնում, երբ արդեն տանն են: Եկեղեցուց հեռանալիս համրուրում են պատերը, քահանայի ձեռքը և սուրբ ավետարանը, որ նրանք պաշտում են որպես սրբություն: Աղջիկները կրում են փոքր, նուրբ, թափանցիկ մի շղարշ, որի մասին ես արդեն գրել եմ: Մնացյալ եկեղեցի հաճախողների մասին հետո: Դեռ պատանեկությունից ինձ համար շատ հաճելի զգացում էր, երբ տեսնում էի բարեպաշտ մարդկանց եկեղեցուց գալիս: Ամենից վերջը, երբ այս պաշտամունքի վայրը թողնում են, նրանք բոլորն, առանց բացառության, համրուրում են եկեղեցու դուռը: Նույնն անում են նաև ամեն անգամ ներս մտնելիս: Երբ փողոցում մեկին պատահեն, ապա մեծ ջերմեռանդությամբ ասում են. «Ողորմի Աստված», իսկ մյուսը պատասխանում է. «Քո հոգուն էլ փրկություն սա» և նրան մի փոքր կտոր են տալիս նշխարից, որ միշտ բաժանվում է եկեղեցում, արարողությունից հետո: Սա պետք է տարբերել իսկական հաղորդությունից. առաջինն ստանում են բոլորը: Հնդուսողը միայն այն ժամանակ է վերցնում, երբ դեռ ծոմ է: Եթե որեէ բան է կերել, ապա այդ մասին ցավելով, անկեղծորեն ասում է, թե այդպիսի պարզևի արժանի չէ: Եթե ծոմ է, ապա վերցնում է գոհ սրտով, հանում է գդակը, խաշակներում, հոտոտում մի քանի անգամ և դնում բերանը, քայց այնպիսի մեծ երկյուղածությամբ, որ կու է տալիս առանց ծամելու, որպեսզի ատամները չսեղմեն սրբազան հացը: Այս զսպվածությունը հանդես են բերում նույնիսկ փոքր երեխաներն իսկապես որ հաճույքով: Վա՛յ նրան, ով մինչև ժամերգության ավարտվելը, թեկուզ ծածուկ, մի բան կերած լինի: Այդպիսին ոչինչ չի կարող ընդունել: Ինչպիսի ուրախությամբ եմ ես այդ արել՝ և զսպվածության իմ գիտակցությամբ երեխա ժամանակս եկեղեցուց եկողներին ընդառաջ վազել, բերանս

բացել ու աղաղակել. «Մա՛յրիկ, նախ ինձ՝ սրբազան հացը, ես բերանս ոչինչ չեմ դրել»: Եվ որքա՛ն երջանիկ էի, երբ ընդունում էի այն և միշտ էլ լսում սովորի խոսքերը. «Չծամել, չծամել. ատամներն իրար շսեղմել»: Բայց ես հաճախ շեղվում եմ իմ պատմութունից:

Տոներին, մանավանդ Զատիկին, նրանք իրենց երեխաներին տալիս են նվերներ՝ գաթա, հագուստեղեն և կարմիր ձու: Այցելում են միմյանց. բոլոր տներում քաղցրավենիքի, ուտելիքի և խմիչքի առատութուն է. ամեն մարդ, ով մտնում է, վայելում է դրանք: Մի այնպիսի տրամադրություն է տիրում, որ ուրախացնում է բոլորին, և որքա՛ն բնական, որքա՛ն մանկական է դա: Սրբ մեկը հիվանդանում է, ապա նրա համար գառ, ոչխար են մատաղ անում, Եթե առողջանում է, ապա միսը հավասար բաժանում են բոլոր բնակիչներին, Մատաղն ընդունելիս ամեն մեկն ասում է. «Աստված ցանկութունդ կատարի»: Մատաղատերն ասում է միայն. «Աստծո մատաղն է»: Եթե մահանա, ապա հոգեհաց են տալիս: Եթե մեկի մոտ հյուր է գալիս մի բարեկամ կամ ծանոթ՝ ապա ուրիշ շատերն էլ առանց հրավերի գալիս են այդ տունը, զվարճանում և հյուրին հերթով իրենց տներն են տանում՝ ճաշի հրավիրելով նաև մնացած բոլորին. մի օր մեկի, մի ուրիշ օր մյուսի մոտ, Այսպիսին է նրանց հյուրընկալության եղանակը: Այդ մասին հետո:

Բացի սովորական Նոր տարուց, հայերն իրենց սեփական Նոյ տարին ևս ունեն, որ ընկնում է ուշ աշնանը. ամիսը մոռացել եմ: Դա հայերեն կոչվում է Կաղանդ: Դրա ժամանակ, բացի սովորական ծեսերից և ուրախութունից, նրանք այլ սովորություններ ևս ունեն, որ չեմ ուզում առանց հիշատակության թողնել:

Դրան նախորդող երեկոյան տան մեծահասակ անդամները հավաքվում են հացատան սեղանի շուրջը, որ ծածկված է լինում մրգերով և անուշեղեններով լցված շատ ափսեներով: Նրանք անհամբեր սպասում են միանգամայն տարօրինակ մի այցելուի: Այդ դերը կատարում են պատանիներն ու երիտասարդները: Վերջիններս 5—6 հոգով մի խումբ կազմած՝ մտնում են բոլոր տները, այն էլ ոչ թե դռնից, այլ երդիկից: Վերջինս հանկարծակի բացվում է, և պարանով կապված մի պարկ է իջնում, ցած. առանց որևէ բառ ասելու էլ դա նշանակում է, որ պարկը պետք է լցնել եղած քաղցրավենիներով: Մրտանց պատրաստ են այդ անելու, սակայն ուզում են մի փոքր կատակել: Պարկը ներքև են քաշում, պինդ պահում և դրսում եղածներին ձայն տալիս, որ իրենց և իրենց սիրածների անունները տան: Դրսում եղողները ծիծաղում են, փսփսում, գլուխներն ու ոտքերը մի փոքր ներս կախում և անմիջապես կրկին ետ քաշում՝ առանց որևէ բառ արտասանելու: Երևութական բարկությունից պարկի մեջ քար, ավազ, փայտ և նման բաներ են լցնում և

թողնում, որ վերև քաշեն, Բոլոր այս բաները դեն են գցում և պարկը կրկին իջեցնում ցած: Կարճ ասած, ուզածի չափ կրկնում են այս վեր ու վար անելն՝ առանց մի բան ասելու: Ինչու՞ չէ, պարկի մեջ հաճախ նույնիսկ ջուր են լցնում. մի բան, որ երկու կողմին էլ շատ է զվարճացնում: Վերջապես նրանք իրենց ուղածն ստանում են և հեռանալիս արձակում ճիշտ ծվ այսպես ամբողջ գիշերը: Հաջորդ օրը նրանք պատմում են, թե ովքեր են եղել: Տանեցիք էլ ուշ են պտուկում և հավաքված ուտում են մրգերը և բրնձից կամ ձավարից պատրաստած մի կերակուր, որի նկարագրությունը զանց եմ առնում: Դա շատ համեղ է և շատ լավ պատրաստված: Նույնը եփում են նաև ուրիշ ժամանակ, բայց այս օրերին առանձնապես:

Այդ օրը բոլորի սրտերը բերկրանքով է լցնում: Նախ՝ ընտանիքի անդամները մեծ երկյուղածություն մեջ չեբմեռանդություն մեջ գրկախառնվում են և միմյանց քաղցրավենիներ նվիրում: Ապա՝ գալիս է քահանան և օրհնում է տունը: Այնուհետև՝ ծերունիները խմբով վերցնում են քահանային և լինում են մերթ այս, մերթ այն տանը: Ամբողջ օրը նրանց ուրախությունը վերջ չկա: Կանայք ևս հավաքություններ են կազմակերպում: «Շնորհավոր Նոր տարի և բարի Կաղանդ»,— աղաղակում են մեծ ու փոքր, Զահեղ աղջիկներն ևս այսօր փորձում են իրենց բախտը: Այն կերակրի առաջին գդալը նրանց ապագա փեսացուի գուշակն է: Մեծ զգուշությամբ նրանք վերցնում են դա, դնում մի բաց տեղ և ժամերով ծածուկ սպասում, որ մի թռչուն տանի այն: Ինչպե՞ս են նրանք մանկան պես ուրախանում, երբ դպ կատարվում է. մի ճրնճողուկ կամ մի ուրիշ թռչուն վերցնում է այն: Այն կողմից, զեպի ուր նրանք թռչում են, գալու է իր ապագա սիրածը և տանելու է իրեն: Նրանց կարոտն ուղղվում է դեպի այն կողմ: Արցունքն աչքերին նրանք հաճախ կանգնում են այգտեղ և մանկական անմեղություն մեջ սպասում իրենց պսակին: Հաջորդ տարին, սակայն, նրանց երազները խորտակվում են, որովհետև ավետաբերն այս անգամ այլ ուղղություն է վերցնում:

Տարվա այս ժամանակ նրանք կատարում են նաև իրենց հարսանիքները, ուխտագնացությունները, երաժշտական հավաքությունները և այլ խրախուճանքներ: Դրանք, ինչպես եկեղեցական ծեսերը, բոլոր հայերի մոտ նույնն են. այդ պատճառով էլ ուզում եմ դրանք առանձին նկարագրել:

Այստեղ է, որ ապագա ամուսիններն առաջին անգամ գտնում են իրենց կյանքի երջանկությունը: Խաղընկերությունից հետզհետե առաջանում է նրանց սրտերի միությունը: Առանց բառերով արտահայտելու այն, ինչ մտածում են, նրանք իրենց մեջ արթնացած հոգեվիճակը մատնում են մի վարդ փոխանակելով՝ իբրև փոխադարձ համակրանքի նշան. իսկ եթե սակավ են տեսնում միմյանց, կամ հաճախակի չեն կարող հանդիպել, ապա վարդն

ուղարկում են երեխաների միջոցով, որոնք ոչինչ չեն հասկանում դրանից, ծանոթների, որոնք նպաստում են դրան, մեծ մասամբ, սակայն, իրենց մայրերի միջոցով, նախքան գործը հորը կհասնի, որովհետև դա նրանց փոխադարձ համակրանքի արտահայտությունն է: Նրանք պտտվում են միմյանց շուրջ, ինչպես լուսինն արևի: Հաճախ մի ծառի տակ մի բան է գրված լինում, որ իրենց տանից չէ: Եթե աղջիկը մենակ է գտնում, ապա վեհերոտ վերցնում է այն, հազարավոր համբույրներով սեղմում կրծքին և այդ մասին, բացի մորից, ուրիշ ոչ ոքի չի հայտնում: Աղջիկը ժամերով կանգնում է այդ նույն տեղում, հազում, ինքն իրեն մեղմ մրմնջում, որպեսզի սիրածը երևա: Եվ երբ վերջինս թփից կամ խաղողի թմբից բարձրացնում է գլուխը, ինչպիսի՜ անակնկալ, ինչպիսի՜ հանդիպում, ինչպիսի՜ գրկախառնում: Եվ այդ տեղի է ունենում խաղողի վազերի, ծիրանի կամ սալորի սքանչելի ծառերի տակ: Նրանք ժամերով խաղում են այնտեղ, իսկ հոգածու մայրը բերում է նրանց քաղցր պատաններ, որ կտրել է իր իսկ երեխաների բերանից: Այս դրությունը, այսպիսի գրկախառնությունը խանգարվում է, եթե այնտեղ են մայրը կամ մյուս երեխաները: Ինչքան հաճախ եմ ես տեսել ու զայրույթով միջամտել, լմ հորեղբոր աղջկա հետ վատ վարվել, որովհետև ինձ թվում էր, թե նրա հետ խաղալու կամ նրան համբուրելու իրավունք միայն ես ունեմ: Եվ կամ երեխա ժամանակ մորս հարցրել եմ, թե ինչ են ուզում անել նրան և այն պատասխանն եմ ստացել, թե այդ օտարն էլ ուզում է մեր եղբայրը դառնալ: Դրանից հետո նրան գրկել ու համբուրել եմ. նա ինձ բոլորից ավելի շատ է սիրել և օգնել:

Իսկ եթե դրա գտնողը մեկ ուրիշն է, ապա ցնորած վազում է յուրայինների մոտ և բոլորին բարձրաձայն ծանուցում իր երջանկության մասին: Եթե այդ մեկը հասուն երիտասարդ է և գիտե բանի էությունը, ապա վա՛յ խեղճ քրոջը: Նա ամենաանխիղճ կերպով ձեռ է առնում քրոջը, լացացնում, որ նա մի ուրիշին է սիրել և ոչ թե իրեն: Շիկնելը, ամաչկոտությունը, ամոթխածությունը, մորն ուղղած պաղատանքները, որի կրծքին նա սեղմում է իր գլուխը և դեմքը չի բարձրացնում այնքան ժամանակ, քանի դեռ բարկացած եղբայրը չի հեռացել.— մի՞թե այս բոլորն այլ բան են ցույց տալիս, քան նրանց անաղարտությունը և անմեղությունը: Վերջապես, եթե հայրն է գտնում, ապա գործը վերջացած է, որովհետև նա լավ գիտե դրա նշանակությունը. ինքն էլ է արել այդ, սակայն, շնայած դրան, նա սիրալիր և զգուշությամբ գրկելով ու շոյելով աղջկան, ասում է. «Դու գտել ես քո գանձը, իմ աչքի լույս (մի արտահայտություն, որ մեր սիրասուն ծնողները մեր նկատմամբ գործածում են): Ո՞վ է նա. ինչո՞ւ ինձ ոչինչ չեռ ասել, մոռացել ես քո հորը: Նա շա՞տ է սիրում քեզ, քանի՞ անգամ եք հանդիպել, ի՞նչ

ևք արել իրար հետ. իհարկե, համբուրվելուց և խաղալուց բացի ուրիշ ոչինչ։ Ա՛խ, շար մայրդ. նա ուզում է իմ աղջկան ինձնից հեռացնել, ես նրան ցույց կտամ. դու մեղք չունես, ես ինչպես հարկն է նրան կպատժեմ, որ այդ բանն ինձնից թաքցրել է», — և այլն, Ինչպե՞ս կարող եմ ես նկարագրել արցունքների հեղեղը, նրա ընկճվածությունն ու այդ պահի ապրումները։ Եթե մայրը ներկա է, ապա նա հազարավոր սպառնալիքների է ենթարկվում ու ծանր խոսքեր լսում, որոնք արվում են միմիայն աղջկան հանգստացնելու և մխիթարելու համար։

Որքա՛ն հուզիչ, որքա՛ն հանդիսավոր է երջանիկ սիրահարի երևալը։ Եթե նա գյուղում է ապրում, պետք է գա ցերեկը։ Նա մոտենում է մի այնպիսի երկյուղածությամբ, որը դրսևորում է նրա մանկական էությունը, եթե մինչև իսկ բսան և ավելի տարեկան լինի։ Խոնարհած գլխով, ամոթիածությունից շառագունած այտերով նա մեկնում է ձեռքերը, որպեսզի բռնի իր ապագա աներոջ ձեռքը, համբուրի այն առանց ծպտուն հանելու։ Վերջինս ծանրակշիռ կերպով ետ է պահում իր ձեռքը։ Սա հանդիմանության նշան է, որ արտահայտում է նրա դժկամությունն այն մասին, թե ինչպես է նա առանց իր կամքն հարցնելու համարձակվել տեր դառնալու այն գոհարին, որին նա իր գրկում է խնամել։ Նա թվում է իր աղջկա առավելությունները և հորդորում, թե ինչպես պետք է վարվել նրա հետ և զնահատել նրան։ Նա երդվում է, որ աղջկան ամեն ինչ ետ կվերցնի, եթե ինքը քնքուշ ամուսին չլինի, մի բան, որ մեզ մոտ հաճախ անում են։ Բայց դա տեղի է ունենում մասնավորապես հարսանիքին նախորդող օրը։ Այնուհետև նա երկու ձեռքերով գրկում է իր ապագա փեսայի գլուխը, համբուրում ճակատը, մեկնում է ձեռքը, որ նա համբուրի և հանդիսավոր կերպով տալիս է իր հավանությունը, որ նա այդ պահից մուսք ունի իր տունն իբրև որդի, ինչպես նրան այնուհետև միշտ անվանում է։ Երջանիկ հարսնացուն այս բոլորը լսում է դռան ետևից, եթե տանն է կատարվում դա, կամ մի ծառի ետևից, եթե այդ խոսակցությունը տեղի է ունենում այգում։ Ամենահուզիչն այն է, երբ նա նրանց օրհնում է։ Շփոթված, ամոթխածությունից շառագունած, միևնույն զգացումով համակված նրանք երկուսով կանգնում են նրա առաջ։ Այժմ արդեն փեսացուն տան անդամներից ամենաթանկագինն է։ Երեխաները բարձիթողի են արվում՝ ի սեր ապագա փեսացուի։ Մայրն ամեն տեսակի ամենալավ բաները պահում է նրա համար, այդ պատճառով էլ երեխաները մորը ձեռ են առնում. մինչև իսկ, երբ մի բան, որ նրանք ուզում են և տանը չի գտնվում, կարծում են, թե իրենցից թաքցնում են նրան տալու համար։ Փեսայուն ալս բոլորը հասուցում է յուրատեսակ եղանակով. ինչքան նա այդ ժամանակամիջոցում տուն գա, իր հետ միշտ մի բան է բերում, որով և գրավում

է նրանց սիրտը: Ամեն անգամ, երբ նա դալիս է, բոլորը նրան ընդառաջ են վազում, ստուգում նրա գրպանները, որտեղ նա դիտավորյալ թաքցնում է բերածը և հրճվում, երբ մի բան են գտնում: Տանեցիների նկատմամբ նրա փայփայանքը շատ երկար է տևում նաև հարսանիքից հետո, այնպես որ մեզ մոտ միշտ սպասում են, թե երբ կգա նա, և ինչքան շատ փեսաներ, այնքան ավելի երջանիկ են երեխաները, մինչև իսկ մեծերը, որովհետև հաճախ նրանց համար ևս նվերներ են բերում: Այնպես որ այդ բոլորից ելնելով մեզ մոտ երկու մտերիմների մասին ստեղծվել է մի առած. ասում են, նրանք փեսաների պես են ապրում: Իհարկե, ամենալավ բանը նրանք պահում են իրենց սիրածի համար, որն իր հերթին գրանից բոլոր տանեցիներին բաժին է հանում: Այդ ժամանակից սկսած մինչև նշանդրեքն ու հարսանիքը, որ հաճախ տեղի է ունենում շատ տարիներ հետո, նա մնում է իր կնոջ ծնողների հանդեպ ամենից հնազանդը և հավատարիմը: Նա ծառայում է նրանց, ամեն ինչ անում՝ նրանց հաճույք պատճառելու համար. խոսքը նրանց բերանից հազիվ դուրս եկած, նա է, որ առանց նրանց իմաց տալու, կատարում է: Հաճախ նա այնպիսի ծառայություններով է նրանց անակընկալի բերում, որ երբեք չէին սպասում: Նա համարյա մոռանում է իր տունը և յուրայիններին, որի համար նրանից ոչ ոք չի նեղանում, քանի որ բոլորն էլ ժամանակին այդպես են արել: Ընդհակառակը, նրան ստիպում են այդ անել: Ամիսներ շարունակ, ամեն անգամ, երբ նա երևում է նրանց մոտ և աները տանն է, ապա ձեռքերը կրծքին խաշած կանգնում է նրա առջև՝ սպասելով թույլատվության, որ նստի: Նա սպասարկում է, գինի ածում, երբ աները ճաշում է և այս ամբողջ ժամանակ բնավ չպետք է խոսի նրա հետ, մինչև որ ձեռքերը կամ մի ուրիշ բան, բայց միշտ քաղցր, նրա բերանն է դնում: Սա նշան է, որ նա այժմ կարող է ազատ խոսել, բայց դրանից շատ հետո էլ նա աներոջ հետ միշտ պատկառանքով է վարվում: Նա պետք է նրան տեղի տա, եթե մինչև իսկ ինքն իրավացի լինի: Աները կարող է նրա հետ ուզածի պես վարվել, կարող է նրան խփել: Ի դեպ, փեսաներն այս վերաբերմունքը պահպանում են միշտ, երբ նույնիսկ արդեն ծերացել են: Մինչև իսկ իրենց կնոջ եղբայրների նկատմամբ նրանք միշտ զիջող են և սակավ է պատահում, որ նրանց հետ առանց հարգանքի վարվեն: Ծս միշտ տեսել եմ, թե ինչպես էին վարվում հորս և հենց մեզ հետ իմ չորս հորաքույրերի աճուսիները, որոնք մեծ մասամբ աչքի ընկնող մարդիկ էին և նրանցից երկուսը քաղաքում հարուստ վաճառականներ: Ոչ ոք մեզ այնչափ ուրախություն չի պատճառել, որքան նրանք: Մինչև իսկ, երբ նրանց կինը մեռնում է, նրանք իսկապես որ միևնույն նվիրվածություն ու հավատարմու-

թյամբ կապված են մնում տան հետ, իսկ հանգուցյալին փոխարինողն իր վերաբերմունքով նվազագույն շահով իսկ ետ չի մնում իր նախորդից. ընդհակառակը, նա գիտե, որ իր ամուսնուն շահագանջ կվշտացնի, եթե նրանց նկատմամբ օտարոտի վարմունք ցույց տա. հետևաբար սրանք ձգտում են առավել պատրաստակամ լինել և նրանց սիրտը շահել, որպեսզի հարազատների վիշտը ավելի շեղանք։ Այդպիսի մի խորթ հորաքույր ես ունեի Երևանում, Չեմ կարող նկարագրել, թե ինչպես էին նա և նրա երեխաներն ինձ հետ վարվում։ Ըստ նրանց շատ վշտացրած կլինեի, եթե առանց նրանց հանդիպելու տուն գնայի։ Պետք է շարաքննել նրանց մոտ մնայի և միշտ գտնում էի ամենասիրալից վերաբերմունք։ Նա անում էր ամեն հնարավոր բան, որպեսզի ուրախություն և հաճույք պատճառեր ինձ, Եվ ինչքան էլ որ նա օտար էր թե տոհմով, թե արյունով, առանց ամենափոքր իսկ կասկածի ինձ, մինչև իսկ իմ հասուն տարիքում, պառկեցրել է իր և իր միակ զավակի՝ տասնութամյա աղջկա միջև։ Նա գիտեր, որ այլ կերպ վարվելով, մեզ ո՛չ միայն վիրավորած կլինեի, այլև մեր մեջ կասկած կհարուցեր, որ ինքն օտար է։ Մեր սիրելի փեսան քնում էր մյուս կողմը, հաճախ նաև մի այլ անկողնում։ Ինչքան նա իր նախկին կնոջ մասին խոսեր, չէր կարողանում մինչև իսկ իր երկրորդ կնոջ ներկայությամբ զսպել արցունքները։ Նրա զստեր փեսացուն էլ ամենաշնչին շահով չէր մտահոգվում. նա երևում էր միայն ցերեկը, և շնայած միևնույն տանն էր ապրում, բայց այդ ժամանակ նա մեծ մասամբ մնում էր իր սենյակում, որպեսզի մեզ չխանգարեր, քանի որ եթե նա տանը լիներ, ապա պետք է իր հարսնացուի հետ քներ։ Սա իբրև ապացույց այն մասին, որ ընտանեկան նույն երջանիկ հարաբերությունները տիրում են նաև քաղաքում։ Ըստ դեռ կցանկանայի ավելացնել՝ երջանիկ է նա, ով իբրև ազգական այսպիսի սիրտ ունի, նմանապես և նա, ով գիտե այդ զնահատելի։ Այդ պատճառով էլ մեզ մոտ ամենազոքախոս այն կինն է, որ աղջիկ չունի։ Այս զանգատը ես շատ հաճախ լսել եմ իմ մորից, երբ մենք նրան որևէ բանով նեղացնում էինք։ Նա ակամայից հաճախ ասում էր, թե ինքը շատ ավելի երջանիկ կլիներ, եթե երեք որդու փոխարեն մի փեսա ունենար։

Նրանք մի իրավունք ևս ունեն, որին թերևս ոչ մի այլ փեսացու չի արժանացել։ Ամառը, այգիներում, իրենց ապագա հարսնացուի բոլոր տանեցիների մտերիմ շրջանում, նրանք կարող են անել այն ամենը, ինչ հաճելի է իրենց, նրանք կարող են պատժել երեխաներին, երբ վերջիններս իրենց անկարգ են պահում. նրանցն են ամենալավ տեղերը, ուր կարող են իրենց սիրածների հետ ամենից ավելի անարգել խաղալ։ Տանը, ուր ամեն մի անկյուն, ամեն տեղ նրանց տրամադրության տակ է, նրանք հաճախ թաքնվում

են և երբ մեկը, շիմանալով որ նրանք այդտեղ են, ուզում է նստել և մի բան անել, ապա նրանք անակնկալի են բերում այդպիսիներին: Իսկ նա, ով չի մոռացել այն մութ հացատունը, կարող է հեշտութեամբ պատկերացնել, թե ինչպիսի ծառայություններ կարող է մատուցել նրանց այդ վայրը: Ինչպես պատահում է մասնավորապես ձմռան երեկոներին, նրանք երջանիկ են, երբ ընտանիքի հայրը տանը չէ, իսկ նա սակավ է լինում այնտեղ. այդ դեպքում նրանց շարությունները տեղի են ունենում բոլորի աչքի առաջ: Առանց ամենափոքր իսկ չափով քաշվելու, ընթրիքից հետո, որ բոլորը միասին վայելում են, նրանք իրենց ընտրյալի հետ նստում են կողք-կողքի և հաճախ լուռ, կանանց ու երեխաների աչքերի առաջ փաղաքշում են իրար ու գրկախառնվում, առ այդ փեսացու, ամենագործոնն է և իր սիրածի բոլոր շարժումները ճարպիկ ձեռքով խանգարում և կասեցնում է: Նրանց միջև երբեմն դժգոհություններ են առաջանում, որոնք հանգում են այն բանին, որ փոխադարձաբար միմյանց բնավորությանը, միմյանց նկատմամբ ունեցած սիրո առավելությունն ապացուցել կարողանան: Նրանք երբեմն ժամերով մնում են դրսում կամ մի այլ սենյակում և իրենց շարություններն անում, մինչև որ, երբեք իրարից չկշտացած, միմյանցից բաժանվեն՝ հետևյալ օրն ավելի երկար օգտագործել կարողանալու համար: Ամեն մեկը մյուսի համար է պահում իր ստացած ամենալավ բանը. իսկ այս շրջանը, ամենագեղեցիկն իրենց ողջ կյանքում, գուցե ոչ ոք սրտի այնպիսի բերկրանքով, մանկական այնպիսի անմեղութեամբ չի վայելում, ինչպես մի հայ փեսացու: Եվ նա արժանի է այն սեփականության, որը նա՝ առանց բռնությունից, առանց մյուսների անվստահության, կարող է այնպես օգտագործել, որ դրանից ոչ մի շարաշահություն չի ծագի, քանի որ պետք է մտածել, որ այդ շրջանը նրա առաջին երիտասարդությունից է որոշվում: Նրանց հաճախ նշանում են, երբ երկուսն էլ դեռ իրենց մոր արգանդում են. հաճախ էլ, երբ ծծկերներ են, և հենց որ նրանց միտքն ու զգացումները որոշ չափով արթնանում են, ապա նրանք ամեն օր միասին են, բոլորովին առանձին, իսկ իրենց հասուն տարիքում, ամուսնությունից առաջ, ամբողջ գիշերներ նրանք միասին են քնում այնտեղ, ուր հարսնացուի մայրը մյուս կողմում վկա է նրանց բոլոր անմեղ սիրո զեղումներին: Նա տեսնում է, որոշ բաներում էլ ինքն է ավելի լավ վայելքի համար նպաստում: Սակայն մահ է սպառնում նրանց երկուսին էլ, եթե նախքան հարսանիքը մի անթույլատրելի քայլ կատարեն: Այսքան սուրբ է այս անգետ, բայց բարեխիղճ բնության զավակների արենակցությունը:

ԱՊՐԵԼԻ ԹԻՅԱԿՆԵՐԻ ԱՊՐՈՂ ՀԱՅԵՐԻ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ՀԱՏԿԱՊԵՍ
ՆՐԱՆՑ ՀԱՐՍԱՆԵԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ով տասը տարի սրանից առաջ Թիֆլիսը տեսել է, հազիվ թե իր աչքերին հավատա, որ մի քաղաք, որը ոչ այլ ինչ էր, քան մի աղքատկույտ, կարճ ժամանակի ընթացքում կարողանար այդպես արագորեն փոխվել: Փառք այն քարեմիտ, իմաստուն կառավարութանը, որն իսկական հայրական խնամքով ստանձնել է երկրի ճակատագիրը, հովանավորել է այն իր պաշտպանող աշով և անընդհատ բարգավաճելու հնարավորություն է ստեղծում հոգուտ այդ երկրի:

Թիֆլիսը, որ գրեթե ավաղակային որչ է հանդիսացել լեզգիների և այլ հարևան, մինչև այսօր էլ անկուլտուրական ժողովուրդների համար, որոնք տնօրինում էին նրա բախտն ըստ իրենց քմահաճույքի, կարող է իր տեսքով շատ եվրոպական քաղաքների շարքը դասվել: Լեռնագագաթները և բարձունքները հարթվում են, այգիներն ու հովիտները վերացվում և նրանց տեղ հանդես են գալիս կանոնավոր փողոցներ, գեղեցիկ, եվրոպական շինարարական ճաշակով կառուցված փառահեղ շենքեր, որոնք իրենց արտաքին շքեղությամբ և ներքին հարմարություններով գրեթե ետ շեն մնում եվրոպական տներից: Այդ շենքերից քչերն են պատկանում պետութանը, մեծ մասը մասնավոր մարդկանց սեփականություն են, գլխավորապես վաճառականների, որոնք գիտեն ջանասեր ձեռքերով ու ճարակությամբ միացնել Ասիայի և Եվրոպայի գանձերը: Խուսափելու համար այն զարհուրելի ցեխից, որը հաճախ ճահճանման գոյանում է անձրևային օրերին կավահողի պատճառով, այս տարի գլխավոր փողոցների երկու կողմը մայթեր են սարքել: Փողոցների մեծ մասը նույնպես բավական լավ սալարկված է: Կրպակները լի են բազմազան ապրանքներով: Այստեղ եղած հինգ քարվանսարաները, — որոնցից մեկը պատկանում է հայ գնդապետ Արժուխուն և որը լավագույնն է, — բոլորն էլ լեփ լեցուն են ապրանքներով և ամեն ազգի վաճառականներով: Մեծ հյուրանոցներ էլ կան, որոնցից ամենից շատ հաճախորդ ունեցողը և ամենամեծը պատկանում է հրեա Սոլովոնին և որտեղ մտնողի քսակը պետք է լիքը լինի:

Տեղ-տեղ կարելի է տեսնել բիլիարդի և գարեջրի տներ, որոնց տերերը բացառապես գերմանացիներ են, ոմանք՝ տեղիս կոլոնիստներից, ոմանք էլ՝ եկվոր գերմանացիներից, որոնք, ըստ երևույթի, լինելով հասարակության անպետք անդամ իրենց հայրենիքում, այստեղ են եկել բախտ փորձելու, որը, սակայն, հաճախ դավաճանում է նրանց, որովհետև նրանք դժբախտաբար չափազանց անզգույշ կերպով են նվիրվում Կախեթի գինու վաճառքին:

կավագույն դեր է կատարել հիշյալ գործերում մի ոմն Չալցման, Վյուրտեմբերգցի կոլոնիստ, որն այժմ որպես հմուտ, գործանյա-մարդ, լավ սպորում է և պատիվ է վայելում ընդհանրապես իր ազնվությունը և ճարպկությունը: Ոչ պակաս հաջողությամբ իրենց արհեստով են զբաղվում այստեղ նաև ատաղձագործները, դերձակները, վարսավիրները, դարբինները, ժամագործները, — մեծ մասամբ գերմանացիներ, որոնք դժբախտաբար շատ շուտ սովորել են իրենց պարսնքները չափազանց թանկ գնով վաճառել: Կա նաև ազնվականների ակումբ, որի մուտքը ազատ է յուրաքանչյուրի համար, տարեկան ո՛չ մեծ անդամավճարով (15 արծաթ ոուբլի), բայց որտեղ առանձին դեպքերում նույնիսկ անդամը պետք է վճարի մուտքի համար մեկ ոուբլի արծաթ. այդտեղ կարելի է զանազան լեզուներով լրագրեր կարդալ և ցանկություն դեպքում (որից, իհարկե, չի կարելի խուսափել քաղաքավարությունից դրդված) կարելի է ամեն տեսակ համադամ կերակուրներ ստանալ, որոնց յուրաքանչյուր բաժինն արժե 80 կոպեկ պղինձ կամ մեկ արասի, որից հետո կարելի է կուշտ փորով, սակայն դասարկ քսակով այնտեղից վերադառնալ: Nota Bene. Պետք է նշեմ, որ այդ ակումբը ներկայումս տեղավորված է հայոց հռչակավոր դպրոցում, որի հիմնադիրը՝ արժանապատիվ Նեբսես արքեպիսկոպոսն ուներ միանգամայն այլ նպատակներ, որոնց նկատմամբ հայոց այժմյան Կարապետ եպիսկոպոսը՝ թվում է, թե կարծես միանգամայն անտարբեր է: Այդ հրաշալի շենքը, որը իր հիմնադրի գովելի ջանքերի կենդանի հուշարձանն է հանդիսանում, հաղիվ հարյուր աշակերտ ունի, որոնք նույնիսկ ամենատարրական գիտելիքներից զուրկ են:

Տների մեջտեղից տարբեր ձևերով դուրս են ցցվում եկեղեցիների բարձր գմբեթներ, եկեղեցիներ, որոնցից 6—7-ը ուս-վրացական են, 8-ը հայկական, մեկը կաթոլիկական, մեկը մահմեդական, և որոնք կարծես մրցության մեջ են մտել առաջնություն ձեռք բերելու համար: Մի ուսական էկզարխ, մի հայ եպիսկոպոս, մի կաթոլիկ առաջնորդ, մի մահմեդական փառնոզ կառավարում են իրենց համայնքները ըստ աստուծո պատվիրանի, — որոնցից, սակայն, միայն ուսականն է ամենից շատ հոգ տանում իրեն հանձնված հոսի կրթության մասին, իսկ մյուսները դեռևս սպասում են ավելի լավ ապագայի:

Այստեղ չի նկատվում նաև դպրոցների պակասություն: Հիրավի, գիմնադիսի շենքը մի կենդանի վկա է մեր բարեմիտ կառավարության մարդասիրական այն սուրբ ջանքերի, որոնց նպատակն է իր հպատակներին երջանկացնել, Դա ՔիՖլիսի ամենափառահեղ շենքն է, գեղեցիկ թե՛ դրսից, թե՛ ներսից, որտեղ 14 ուսուցիչ և գրեթե 300 աշակերտ զբաղված են բուլր լուրջ գիտություններով, այսինքն՝ ուսեպետով, գերմաներենով, ֆրան-

սերենով, հայերենով, վրացերենով, թուրքերենով, պարսկերենով, կրոնով, սլաւոնական, աշխարհագրութեամբ, մաթեմատիկայով, վիճակագրութեամբ, ռուսական և ընդհանուր օրենքներով: Գիմնագիտական կից կա նաև ազնվականների որդոց համար մի պանսիոն, որտեղ տարեկան 60 գիշերօթիկ կերակրվում և կրթվում են պետութեան հաշվին: Սրանց հետ միասին կա գավառական դպրոց, որտեղ 6 ուսուցիչ և 200-ից ավելի աշակերտ զբաղվում են վերոհիշյալ լեզուներով և այլ տարրական գիտութեաններով: Գիմնագիտական բաժանված է 7, իսկ գավառական դպրոցը 3 դասարանների: Գոյութեան ունի նաև ազնվական աղջիկների մի պանսիոն, որը այս տարվա սկզբին պիտի մեծանա և որի մեջ 80 գիշերօթիկներ կրթվում են պետութեան հաշվին: Բացի սրանցից, այստեղ կան նաև ռուսական և հայկական հոգևոր սեմինարիաներ: Առաջինում ավանդում են, բացի ռուսերենից և վրացերենից, նաև թուրքերեն, լատիներեն, օսեթեն ու հունարեն լեզուներ և երիտասարդ հոգևորականներ են պատրաստում ինչպես քահանայական դասի համար, այնպես էլ իբրև միսիոներներ՝ լեռնական ժողովուրդների համար: Երկրորդում, այսինքն՝ հայկականում, դժբախտաբար ոչինչ չեն սովորում, բացի փոքր ինչ ռուսերենից, հայերենից, և որոշ աղքատիկ գիտելիքներ ստանում՝ պատմութեանից, աշխարհագրութեանից և թվաբանութեանից, որ սակայն հանձնված են այնպիսի ուսուցիչների, որոնք իրենք էլ կարիք ունեն սկզբնական կրթութեան: Ավանդում են նաև սիոլլաստիկ ուսմունքներ՝ տրամաբանութեան և ճարտասանութեան, որով անչափ հպարտ է հայ հոգևորականութեանը, առանց այդ բառերի իմաստը հասկանալու, և ավանդում են այնպիսի աշակերտների, որոնք հազիվ են կարողանում կանոնավոր կարգալի: Հոգևորականները, մանավանդ հայ հոգևորականները, պահում են նաև որոշ քանակով փոքրիկ ծխական դպրոցներ. սակայն նրանք նվազագույն գաղափար իսկ չունեն մանկավարժութեան մասին և ավելի շատ ճանապարհից շեղում են երիտասարդութեանը, քան թե նրանց կանգնեցնում ճշմարտութեան և լուսավորութեան ճանապարհի վրա: Ուղղակի անհավատալի են այստեղի ժողովուրդների, մանավանդ հայերի, ուսման ձգտումը և սովորող երիտասարդութեան ընդունակութեանները:

Թիֆլիսն ունի ընդհանուր առմամբ 3000 տուն և 40 000 բնակիչ, որոնց մեծ մասը հայեր են: Այստեղ վաճառվող ապրանքների մեծ մասը Ռուսաստանից են բերվում: Կան նաև շատ պարսկական ապրանքներ: Ընդհակառակը, հարուստ վաճառականները արտասահմանից բերել են տալիս ապրանքներ և Տրապիզոնի վրայով ուղարկում Պարսկաստան՝ ծախելու համար: Այստեղ չեն կարող ծախել դրանք՝ բարձր մաքսի պատճառով: Շաքարի և մետաքսի երկու գործարանները, մեծ հույս կա, որ ներքին ապ-

րանքային շրջանառութեանը զարկ տան, թեպետ մետաքսի գործարանը արդեն մոտ է անկման, իսկ շաքարի գործարանը դեռևս գոյութիւն ունի: Իսկ թե որքան ժամանակ կպահպանվեն այս գործարանները, հանգամանքներից է կախված, որովհետև այստեղի բնակիչները կարծես թե դեռ պատրաստ չեն նման ձեռնարկութիւնների համար, բանվորները թանկ են, մասնագետներն ու վարպետները՝ սակավ, իսկ ծախքերը՝ շատ բարձր: Գոյութիւն ունի այստեղ նաև մի տնտեսական ընկերութիւն, որի գործունեութեան արդունքները, սակայն, ժամանակը ցույց կտա:

Մի եվրոպացու, որն առաջին անգամ է տեսնում Թիֆլիսը, շատ զարմանալի և տարօրինակ պիտի թվա (որովհետև ես որպէս տեղացի այդ շեմ զգում), միանգամից տեսնել այնքան տարբեր հագուստներ, դիմագծեր, լեզուներ այսպիսի մի փոքր կետում և այսպիսի հակադրութիւններով համախմբված: Նա կպատկերացնի իրեն մի ոտքով Ասիայում, իսկ մյուսով՝ Եվրոպայում:

Ո՛չ միայն եվրոպացիք, այլև շատ տեղացի պաշտոնյաներ, այս երկրում ծնված մարդիկ, վաճառականներ, փոխարինել են իրենց աղջային հագուստը եվրոպականով: Գեղեցիկ սեռն էլ տարվում է օրեցօր այդ կրթով և փոխում իր նախկին կերպարանքը: Վնաս չունի՞, որովհետև մարդն իր բնավորութեամբ սիրում է փոփոխութիւններ: Իսկ ի՞նչ կասեք, եթե տեսնեք մի մարդու, որը կիսով չափ եվրոպացու և կիսով չափ էլ ասիացու պես է զգեստավորված: Հիրավի, ծիծաղելի պիտի թվա մի օտարերկրացու, եթե Ֆրանսիական թասակի տակ տեսնի իսկական վրացական հագուստ, կամ թե մյուսին տեսնի զրոսնելիս վրացական գլխարկով և եվրոպական վերարկուով, կամ թե մի տղամարդու պատահի՝ գլխարկը պարսկական, փողկապը եվրոպական, իսկ մյուս զգեստները՝ տեղական տարազով, և այդ բոլորը իրենից կներկայացնի խայտաբղետ հակադրութիւն:

Ինչպես հագուստը, այնպես էլ բոլոր հասարակական զվարճութիւններն ու տնային կահույքը, նույն բնորոշ գծերն ունեն: Մտքը մի վաճառականի տուն, Հազիվ թե չարմանաք, եթե սեղանները, կամոզները, հայելիները, պատկերները և դրանց նման բաներն իրենց տեղում գտնեք: Նայեցեք հատակին, ծածկված է գորգերով, իսկ բնակարաններում երկար մութաքայի կողքին կգտնեք մի բազմոց, որի վրա փոված են գորգեր և մահճակալի պարագաներ և որը, ինչպես ցերեկը, այնպես էլ գիշերը ծառայում է ընտանիքի հանգստի համար և որի վրա գեղեցիկ սեռը հաճախ ամբողջ օրը նվիրվում է անվրդժ անգորրութեան՝ վայելելով իր անգործութիւնը:

Նմանապես կարելի է որևէ պարահանդեսի կամ հասարակական խրախճանքի ժամանակ լսել զինվորական երաժշտութիւն, կամ հրգեհոնիկն՝ իր

կանոնավոր հնչյուններով, աններդաշնակորեն խառնված տեղական երա-
ժըշտության աղմկուս, ականջ ծակող ոռնոցի հետ, կամ թե լսել մազուր-
կայի կամ ֆրանսիական կադրիլի և լեզգիկայի զարհուրելի մոլեգին աղ-
մուկը: Եթե ձեզ հյուր են կանչել, ապա դուք կարող եք առանց առանձին
ձևականությունների և առանց այլևայլության ընդունվել սիրալիր տանտի-
րոջ բնակարանում: Հարկավոր է միայն ձեռքը սեղմել և մի սիրալիր հայացք
զցել, առանց ճոռոմ խոսքերի, առանց երկար ու բարակ ճառերի և հաճո-
յախոսությունների, որոնք, ցավոք սրտի, անհրաժեշտություն են դարձել
քաղաքակիրթ երկրներում և որոնք հաճախ պարզ, անկեղծ և պերճախո-
սությունից զուրկ մարդուն կարող են բավականության փոխարեն տհա-
ճություն սլասճառել և շփոթեցնել: Այդ անկեղծ ընդունելությունը բավա-
կան է, որ դուք մի քանի րոպեում, անծանոթ մարդկանց շրջանում ծանոթ
դառնաք և, միևնույն ժամանակ, ձեզ համարձակ զգաք: Ձեզ հարկավոր չեն
ֆրակ, թանկարժեք զգեստներ, բավական է, որ ձեր հագին լինի մի վայե-
լուչ բաճկոն:

Եթե փոքր ինչ ուշացել եք, ապա կնկատեք, որ հասարակությունը խըմ-
բերով նստած է այս կամ այն կողմ, խաղասեղանների, նարդո՝ այստեղի
վաճառականների սիրած խաղի շուրջ, որը մի քիչ նմանվում է շախմատին,
շրջահայաց մեկուսության մեջ՝ զբաղված միմիայն խաղով: Տանտերը տա-
նում է ձեզ մյուս հյուրերի մոտ, և եթե ցանկաք, կարող եք փորձել ձեր
բախտը, որովհետև խաղը բավական բարձր է: Օղի մեջ պեսպես ձևերով
շրջում է սիգարների և բալենու ծխամորձների ծուխը: Դուք որպես եվրոպա-
ցի իզուր կաշխատեք լարված վիճակում դռան շեմքից ներս նայել՝ սիրուն
տանտիկնոջ ձեռքը համբուրելու համար: Այդ երջանկությունը օտարներին,
հասարակության մեջ, ընդմիջտ արգելված է: Ընկերական շրջանում կարող
եք այդ բավականությունն ստանալ: Կերակուրներ պատրաստելու գործին
պարտավոր են անխտիր մասնակցել թե՛ տանտիկինը, թե՛ դուստրերը և թե՛
հարսները, իսկ եթե հյուրերը շատ են՝ նաև ազգական կանայք, թեկուզ և
տասը խոհարար և նույնքան էլ սպասավորներ տրամադրության տակ ունե-
նան:

Սեղանը եվրոպական ձևով կամ պատրաստ է լինում, կամ պատրաստ-
վում է, երբ բոլոր հյուրերն արդեն հավաքվել են: Զուտ ազգային զվար-
ճությունների ժամանակ մի անկյունում նստում են երաժիշտները և հըն-
չեցնում են իրենց ինչպես գործիքային երաժշտությունը, այնպես էլ երգե-
րը, սկզբում երկայնաձգելով, ապա հետզհետե ուժգին, ճշուն և ականջ
ծակող բղավոցով, որի ժամանակ այնպիսի ձայներ են հանում, որ մի շնոր-
հալի երաժշտի կոկորդը կպաստվեր, եթե ցանկություն ունենար այդ ձայ-

ներն ընդօրինակել: Օղի ահռելի ցնցումից համարյա ամեն ինչ իլանում է, և մարդ ստիպված է լինում սովորականից ավելի բարձր խոսել, որ լսեն: Բայց այդ բոլորը առանձին նշանակութուն չունեն, սրովհետև շատ անձնավորութուններ, որոնք ընդունակ չեն հասարակությանը այլ ձևով զբաղեցնելու, որն անշուշտ շատ յուրատեսակ է և դժվար, ապա նրանց նման աղմուկը դուրեկան է թվում, և նրանք փոխանակ զլուխները կորցնելու, լուռ ու հանգիստ նստում են, կամ այս ու այն կողմն են գնում առանց տհաճութուն պատճառելու այն հասարակությանը, որը հիացած լսում է երաժշտությունը: Բայց այս մասին ավելի երկար կխոսենք հետո:

Նախաճաշիկը, որ բաղկացած է զլիավորապես պանրից, սպիտակ ֆրանսիական հացից, որի հատը արժե 20—40 կոպեկ արծաթ, և իսպիրա-րից,— սկզբից ևեթ պատրաստ դրված է լինում սեղանի վրա, կտրտված հացի և գինու հետ միասին: Եթե հասել է ճաշի ժամանակը, որ սովորաբար 2—3-ի միջև է սկսվում, ապա հյուրերին հրավիրում են նախաճաշի, կամ այն տանում են հյուրերի մոտ:

Այժմ կարող են մոտենալ սեղանին և զբավել ցանկացած տեղերը: Սեղանի վրա դրված են, բացի ափսեներից, պատառաքաղներից, դանակներից, գդալներից և անձեռոցիկներից, նմանապես մեծ քանակությամբ սկուտեղներ՝ մեջը պանիր, խավիար և տեղացիների սիրած կանաչին՝ բաղկացած բողկից, մանրաբողկից, ազատքեղից (մաղաղանոսից) և այլ կանաչեղեններից: Առանց այս վերջինների ճաշ չեն ուտում, եվ որքան էլ օտարոտի թվա այս ամենը, մարդ շուտով ընտելանում է այդ կանաչեղենի համին: Թո՛ղ ներեն ինձ, թերևս ես մտածում եմ որպես տեղացի, բայց նույնն են պնդում օտարերկրացիներ էլ (որոնք երկար ժամանակ արդեն ապրում են այստեղ): Անձեռոցիկի տակ յուրաքանչյուր անգամ կարելի է գտնել, բացի մի կտոր իսկական գերմանական հացից նաև երկու-երեք կտոր լավաշ (թիթեղանման հաց), որը թխվում է հատուկ թոնիրներում:

Այժմ մատուցում են կերակուրները: Սկզբում դնում են մի տեսակ աղած ձուկ, որ դոշ է կոչվում, ստացվում է Կասպից ծովից, որի նպատակն է գինու ծարավ առաջ բերել, բայց որից պատառաքաղները և դանակները այնպիսի գարշելի համ են ստանում, որ այնուհետև բոլոր կերակուրներն ուտելիս զզվանք ես զգում: Որովհետև այստեղ շատ են սիրում գինի, և Կախեթի գինու լի շշերն իրենց կարմիր և նարնջի գույներով չափազանց զբաղվիչ են, ուստի այդ անդուրեկան համը հաշվի էլ չես առնում: Այդ ձուկը վայելում են մանանխով և քացախով: Երկրորդ կերակուրը մի տեսակ թանձր ճաշ է, անունը շխրքմա, պատրաստվում է քացախից, ձվից և հավի մսից, հետը խառնած շատ համնունք: Երրորդ կերակուրը կամ թարմ ձուկ

է, Թիֆլիսի Փոռ զետից բռնած և առանց հաճելումների ջրում խաշած, որը սաք-սաք էլ մատուցվում է,— կամ թե ջրում խաշած խոճկորի միս, որը ուտում են սառը, մանանեխով և քացախով: Չորրորդը հանդիսանում է մի շոր, յուզով պատրաստած կերակուր՝ բաղկացած սերկեկից, նշից և քիշմիշից: Հինգերորդ կերակուրը աշխարհահուշակ ասիական փիլավն է, որը իրականում փլավ է կոչվում և այնքան ճանաչված է, որ կարիք չկա նկարագրելու: Վեցերորդը՝ տապակած սագ կամ հնդկահավ, մատուցում են սառը և ուտում են աղ դրած վարունգով կամ այլ թթվի հետ: Յոթերորդը և, միաժամանակ, վերջինը՝ մրգերն են, կամ թխվածքները, որպիսիք գնում են հրուշակագործներից, որոնք իմ հայրենակիցների և նրանց քսակի բախտից՝ շատ լավ առևտուր են անում և այնքան էլ սակավաթիվ չեն: Երբեմն-երբեմն հյուրընկալն ավելի առատաձեռն է լինում և ուրիշ կերակուրներ էլ է տալիս, բայց այն հաջորդականությամբ, որ նկարագրեցինք և այդ հերթականությունը կարելի է տեսնել միշտ, ամեն տարի, ինչպես իշխանների, այնպես էլ քաղաքացիների մոտ: Այդ ամբողջ ժամանակի ընթացքում, որը հուճախ Յ ժամ է տևում, ավելի շատ աղմկում են, բղավում, քան խոսում: Կախեթի դիներն, ու ուշագրավ է, այլ կերպ չեն խմում, քան թեյի կամ գարեջրի բաժակներով, բայց ո՛չ ողորմելի փոքր բաժակով, որն այստեղ ծաղրելով կոչում են ծտի աչք և որը միայն կոկորդը կարող է թրջել: <Կախեթի գինին> շատ շուտ տաքացնում է ասիացու առանց այն էլ տաք արյունը: Պակաս չեն նպաստում դրան նաև երաժիշտներն իրենց խլացնող ունոցով: Մի քանի բաժակ դատարկելուց հետո հասարակության միջից մեկին ընտրում են տոլուրաշի (մի թուրքական բառ, որը նույն նշանակությունն ունի, ինչ գերմաներեն ցեխմայստերը — քեֆապետը, բայց բառացի նշանակում է բաժակի վարպետ): Նրա պարտականությունները կայանում են նրանում, որ նա պարտավոր է սրախոսել և հյուրերին, որքան հնարավոր է, շատ զվարճացնել: Նրա ընտրությունը կատարվում է ընդհանուրի համաձայնությամբ: Միանգամից բարձրացնում են բոլոր բաժակները և միաբերան կանչում. «Սրա կամ նրա կենացը»,— և դրանից անմիջապես հետո բոլորն էլ բարձրաձայն բացականչում են. «Բարով կառավարես» (այս դեպքում արդեն նրա անունն են տալիս), իսկ նա, շնայած իր առարկություններին և հրաժարումին, պետք է հարգի բոլորի միաձայն ընտրությունը և համաձայնի: Ենորհակալություն հայտնելով անցնում է նա այժմ իր պատվավոր պաշտոնին և սպառնում է նրանց, որոնք չեն հնազանդվում իրեն: Տուգանքը կայանում է նրանում, որ մեղավորը հաճախ երկրորդ անգամ ստիպված է լինում իր բաժակը դատարկել: Այժմ սկսում է բոլոր ներկա հյուրերի կենացը խմել, և բոլորն էլ պարտավոր են նրան հետևել: Իր կո-

չին.— Սրա կամ նրա կենացը,— բոլորն էլ բարձրաձայն բացականշում են,— ուռա՛,— և ապա ողջունում նրան, որի պատվին արվում է այդ և դատարկում են իրենց բաժակները։ Եվ այդպես, հերթով հասնում են մինչև վերջին մարդը։ Հաճախ խմում են նույնիսկ հեռավորների և հանգուցյալների հիշատակին։ Վերջում բոլորն էլ խմում են տոլուբաշու կենացը և շնորհակալություն հայտնում լավ կառավարելու համար։ Եթե խմում են մեկի կենացը, և ներկա եղողներից որևէ մեկը ցանկանում էր իր հատուկ հարգանքը մատուցել նրան, ապա պարտավոր է ամեն անգամ բաժակը լրիվ դատարկել։ Հաճախ դատարկելուց հետո բաժակը շրջում են բութ մատի եղունգի վրա, մի քանի անգամ թափահարում, և եթե բարեբախտաբար ոչ մի կաթիլ չի ընկնում եղունգի վրա, ապա հիացած բացականշում են.— Այդպես էլ թող անշունչ ընկնեն քո բոլոր թշնամիներն ու շար կամեցողները,— և հարգանքի արժանացած անձնավորութունից, իբրև վարձատրություն, ստանում սիրալիք ողջուն կամ ժպիտ։ Դրանից հետո յուրաքանչյուրը բացականշում է.— Նրա կենացը, որին ամենից շատ են սիրում։ Այն հյուրերը, որոնք արդեն հայտնի են որպես կենսուրախ մարդիկ, պարտավոր են իբրև տուգանք երկրորդ անգամ խմել, եթև պատահի, որ կես բաժակ խմեն որևէ մեկի կենացը։ Այս ամենամեծ հանցանք է։ Որովհետև տուգանվում են այն մարդիկ, որոնք հաճախ դիտավորյալ կերպով հակառակում են տոլուբաշուն և այդ նրա համար, որ ավելի ևս զվարճացնեն հասարակությանը, կամ գուցե անուշադիր են գտնվել որևէ մեկի կենացը խմելիս։ Այս ամենի համար տուգանում են և ամեն անգամ բուժիչ միջոցը մի նոր բաժակ գինին է։ Եթե սեղանը շատ մեծ է, ապա հաճախ երկու տոլուբաշի է ընտրվում, և այդ դեպքում շատ հետաքրքիր է դիտել, թե ինչպես այդ երկու հակառակորդները ամեն տեսակ կանխամտածված միջոցներ են գործ դնում, միմյանց շփոթության մեջ գցելու և դրանով հասարակությանն ավելի քան զվարճացնելու համար։ Ցավալին այն է, որ ի դժբախտություն ազգի, հաճախ քահանաներն են ընտրվում տոլուբաշու այդ պատվարժան պաշտոնում։ Այդ ապացույց է, թե որչափ հոգևոր դասը անվայել արարքներով կորցրել է իր արժանիքը ժողովրդի աչքում։ Բարեբախտաբար եվրոպացիները և բոլոր հերետիկոսները, այսինքն՝ քաղաքակրթված տեղացիները, ազատ են այդ հարկադրանքից։ Առաջ, ինչպես այսօր, Կախեթիայում՝ Վրաստանի գինու շուեմարանում, ընդունված է, որ խմեն 6—7 բաժակ պարունակող մեծ ամաններից, իսկ ով հակառակի՝ ամբողջ ամանը գլխին են լցնում։ Ո՛վ է մեղավոր այդ բանում, եթե ո՛չ երկիրը։ Գինին արտահանել չեն կարող, չեն կարող նաև դեն շարտել, բնավորությամբ էլ ծուլ են, ի՛նչ պիտի անեն։ Սակայն փա՛ռք իմաստուն կառավար-

րությանը, որ այժմ գինու համար աճցիս է սահմանել, այսինքն քունզին (5 շիշ) <....> կուպեկ: Գրանով գինու գործածությունը փոքր ինչ նվազել է: Ծաշից հետո թուլյատրվում է յուրաքանչյուրին ծխել երկար ծխամորճերով, եթև ցանկություն ունենան:

Իմ ընթերցողներն այժմ պիտի կարծեն, որ հյուրերը այսպիսի մի սեղանից ելնելուց հետո աչքակապուկ կխաղան: Ամենևին, Սովորությունը օժտել է տեղացիներին ոգելից խմիչքները տանելու մի անըմբռնելի ուժով: Նրանք սեղանից ելնում են այնքան խոհեմ, այնքան զվարթ, որ կարծես ոչինչ խմած չլինեն: Միայն նրանց այտերի վրա խաղում է գինու կարմրությունը:

Եվրոպացիները թերևս ծիծաղեն այդ բանի վրա, բայց ինչպիսի հաճույքով շատ-շատերը հենց նրա համար կցանկանալին Վրաստան փախչել, որ կարողանալին լիովին հագեցնել իրենց գինու ծարավը: Վրացին կամ հայը, եթե ոչինչ չունի, ապա չի խմում, կամ եթե խմի էլ, նա հարբած չէ, այլ զվարթ ու կայտաու: Երբեք չեք տեսնի այստեղ, նույնիսկ հասարակ մարդկանց մեջ, որ փողոցում պառկած լինեն, բայց, ընդհակառակը, որքան հաճախակի կպատահեք քաղաքակիրթ երկրներում այնպիսի մարդկանց, որոնք չգիտեն նույնիսկ, թե որտեղ է իրենց գլուխը և որտեղ՝ իրենց կոշիկները: Ես այս ասում եմ՝ ի զգուշություն այն հիրավի անփորձ եվրոպացիների, որոնք անխղճորեն հարձակվում են իմ հայրենակիցների վրա, առանց նախապես մտածելու այն մասին, թե ինչ է կատարվում իրենց հայրենիքում: Նրանք իրենց պատկերացնում են արարածներ, որոնք իջել են երկրնքից միայն նրա համար, որպեսզի ուրիշների թերությունները քննադատեն, իսկ եթե արդեն մի քանի տարի, կամ հաճախ մի քանի ամիս են այստեղ ապրել, ապա հազար անգամ ավելի վատ են: Հարկավոր է մարդկանց այնպես ընդունել, ինչպես որ կան և հետո, եթե կամենում ես իսկապես մարդկայնորեն մոտենալ նրանց բարեփոխելու համար, ապա այդ պետք է անել խնայելով և զիջողաբար, բայց ոչ դառնություններով և արհամարհանքով:

Գովելի և ուշագրավ է նման հանգամանքներում, ինչպես նաև առհասարակ, որ ազնվականներն ու իշխանները, որոնց թիվն այստեղ բավական մեծ է և շատերը նշանավոր ծագումի տեր են, քաղաքացիների և վաճառականների հետ վարվում են ինչպես իրենց հավասարի, այո՛, նույնիսկ ավելի քաղաքավարի և սիրալիր, և ոչ մի տարբերություն չեն դնում ո՛չ ամուսնության և ո՛չ էլ ընտանեկան կյանքի այլ պարագաների մեջ: Բնավորության նման առավելություններն, իհարկե, կարող էին լավագույն կերպոված մարդուն էլ պատիվ բերել: Հասարակական զվարճանքներ սակավ են տեղի ունենում: Երբեմն-երբեմն այստեղ հասարակության առաջ ցուցա-

որում են իրենց արվեստը եվրոպական ձեռնածուներն ու լարախաղացները, ինչպես և այս տարի ոմն Բամբերգերի և Յաուպաուեի խումբը, որոնք, սակայն, շատ քիչ են շահում:

Ամենից ավելի այցելվող զվարճավայրերն են տաք հանքային բաղանիքները, որտեղ երկու սեռերն առանձին բաժանմունքներում մի քանի ժամ շարունակ յա՛վ քրտնում ու զվարճանում են, իսկ հաճախ, հատկապես գեղեցիկ սեռը վայելում է իր ճաշը: Կան նաև մի քանի տոներ՝ նվիրված որոշ սրբերի, որոնք Քիֆլիսի շրջակայքում ունեն իրենց եկեղեցիները, այդ գեպքում գեղեցիկ սեռը զբաղվում է բարեպաշտ ապաշխարանքով, իսկ երիտասարդները ուրախանում են ձիարշավով: Գրանցից են սուրբ Դավթի և սուրբ Պետրգլի տոները:

Թո՛ղ ներվի ինձ, որ ես իմ իսկական նյութից, — որով կամենում էի ցույց տալ, թե ինչպես մեզ մոտ այժմ ամեն ինչ եվրոպա-ասիական է դարձել, — այնքան շեղվեցի: Այդ նկարագրությամբ ևս ես կամենում էի ցույց տալ միայն, որ այստեղի ճաշկերույթներն էլ նույն որակն ունեն, ինչ հագուստները, կահկարասիքը և այլն (այսինքն, որ նրանք հանդիսատեսին ներկայացնում են երկու աշխարհամասերի տեսարաններ): Այժմ վերագրանա՞նք բուն հարցին:

Քիֆլիսի բնակչության աճը անհավատալի մեծ է: Կովկասի համարյա բոլոր վայրերից ամեն օր մարդիկ են հոսում այստեղ, իրենց բախտը փորձելու համար: Բայց որոշ միջոցներ հայթայթելուց հետո այլևս չեն թողնում Քիֆլիսը, բնակչություն են հաստատում այստեղ, տներ են կառուցում, և այսպիսով՝ պարսիկներն այստեղ խառնվում են հայերի, թուրքերի, հույների, հրեաների, թաթարների, լնդգինների ու եվրոպացիների հետ, որոնք նման թելերով կապվում են տեղացիներին և կաղմում մի հոյակապ ամբողջություն, որը ժամանակի ընթացքում Քիֆլիսը կդարձնի լայնածավալ Ռուսաստանի ամենամեծ և կարևորագույն քաղաքներից մեկը, որտեղից գիտությունն ու լուսավորությունը կսփռվեն ամբողջ Արևելքում:

Այժմ ես անցնում եմ իմ իսկական նյութին. ծանոթացնելու եմ իմ ընթերցողներին հայրենակիցներիս հարսանեկան սովորությունների հետ, որոնք թեև այնքան էլ փայլուն չեն, բայց որպես ազգային երևույթ միանգամայն ինքնատիպ են: Ամուսնական միության հիմքը՝ անվանեցե՛ք այդ բնագոյ, ինչպես լինում է վայրենի ժողովուրդների մոտ, կամ թե խնամակցություն, որ հարուցվում է այն հոգեկան առավելությունների և շնորհալիությունների միջոցով, որոնք կրթված ազգերից պահանջում են զգացումներ, մնում է երկու սեռերի փոխադարձ հակումը, որը լոկ եկեղեցական սովորություններով կարող է ազնվացվել և սրբագործվել:

Քոլորովին հակառակն է տեղի ունենում ասիական ժողովուրդների մեծամասնության մոտ: Շատ բացառիկ դեպքերում կհանդգնի որևէ երիտասարդ իր սրտի ուղածին ընտրել, իսկ աղջիկը՝ երբեք: Դա ծնողների և տան մեծերի գործն է, իսկ եթե նրանք չկան, ապա միջնորդների, կամ պարզ ասած, խնամախոսների գործը: Մեզ մոտ, որտեղ շատ բան դեռ այսօր էլ հիշեցնում է հին ժողովուրդների նահապետական սովորությունները, յուրաքանչյուր ընտանիքի հայր ներքին հիացումով տենչում է այն օրվան, երբ կկարողանա երջանկացնել իր զավակներին՝ ամուսնության միջոցով: Ոմանք կնքում են իրենց խնամիական դաշինքը տակավին այն պահին, երբ երեսնաները դեռ իրենց մայրերի արգանդներում են, այսինքն՝ երկու հայրերն իլար խոսք են տալիս, որ եթե մեկին աղջիկ ծնվի, իսկ մյուսին՝ տղա, ապա նրանք պարտավոր են հետագայում այդ երկուսին ամուսնացնել: Իսկ եթե հակառակն եղավ, ապա դա համարվում է երկնքի մի առանձին տնօրինություն, որին հաճելի չի եղել այդ տներն իրար միացնել: Բայց եթե երկինքն այնքան բարյացակամ է, որ այդ ցանկությունը կարողանա կատարվել, ապա երկու ջահելները մեծանում են որպես խաղրնկերներ, իսկ հետո, երբ լրանում է նրանց տասնհինգ տարին՝ նրանք արդեն բախտավոր ամուսիններ են: Կամ՝ եթե հայրերից մեկը ծանոթացել է մի այլ տեղ մի ուրիշ ընտանիքի հետ, որը նրան շատ դուր է եկել և եթե ինքը մի որդի ունի, ապա նա բուռն կերպով տենչում է, որ մյուսին աղջիկ ծնվի, որպեսզի կարելի լինի մշտապես կապվել, կամ՝ հակառակը: Երիտասարդներն անխտիր պարտավոր են մինչև քսան տարեկան դառնալը, իսկ աղջիկները տասնհինգ տարեկան դառնալը՝ ամուսնական կապ հաստատել: Ինքնատիպ են այն բարեմաղթությունները, որ անում են հարսանիքի օրը մի հոր կամ որդու, — որոնք հրավիրված են եղել և այդ օրը պսակված զուգին երջանկություն և լավ կյանք են ցանկացել, — ահա այսպիսի ճարտար պատկերավոր լեզվով՝ իբրև փոխադարձ բարեմաղթություններ: — Չէի ցանկանա էս մաշված ոսկորներս հողի տակ դնել, մինչև որ հարսանիքի օրը չպարեմ, — ասում է մի պառավ՝ երանելի երջանկությամբ: — Եթե աստված ուս, տղայիդ հարսանիքին մատովակ կլինեմ, — ասում է աշխույժ մարդկանցից մեկը հյուրին, իսկ նրա տղան կարմրում է: — Հը, տղա՛, ե՞րբ պիտի քեզ լծենք կամին, գիժ մոզու պես դես ու դեն ես ընկնում, — ասում են մի երիտասարդի, ուր ամոթից կարմրած աչքերը գետին է ուղղում: — Քո՛ղ մենք էլ կարմիր թելը (բացատրությունը հետո) վիզդ կապենք և թագը գլխիդ դնենք, — այս էլ ցանկանում են մի երրորդ երիտասարդի:

Այս բոլորից պարզ երևում է, թե ինչ արժեք ունի ամուսնական կյանքը բնության այս կիսակիրթ զավակների համար և որքան այն կարևոր

է: Իսկ պապ կամ տատ լինելը մի աննկարագրելի երանութիւն է: Որովհետեւ հենց այդտեղից են սկսում զարգանալ իսկական նահապետական սովորութիւնները, երբ տան մեծը շրջապատված երեխաներով ու թոռներով, որոնք, եթէ նույնիսկ թվով քսանից ավելի լինեն, չեն կարող երբեք բաժանվել իրարից, և նրանք պատկառելի ուշադրութեամբ, հնազանդութեամբ և ճշտութեամբ հետևում են ծեր պապի ամեն մի նշանին. թոռնիկները թուղտուտում են նրա գրկում, համեստ հարսներից մեկը նրա ոտքերն է վանում, մյուսը օգնում է նրան՝ շորերն հագնելիս և հանելիս, իսկ երրորդը ամուսն շոգ օրերին, երբ քնում է, ճանճերին է քշում, մի լաթի կտոր շարժում նրա երեսին այս ու այն կողմ՝ զովացնելու համար, որպէսզի <պապը> կարողանա քաղցր ննջել, իսկ եթէ նա հիվանդ է, ապա հոգատար խնամք են ցույց տալիս, գլուխն են լվանում և երբեք չեն համարձակվում նրա երեսին նայել, և երբեք <բարձր> չեն խոսում նրա հետ, այլ միայն շարժումներով, և գլխով նշան անելով գուշակում են նրա մտքերն ու իրենց մաքերն էլ նույն ձևով հայտնում: Բավական է պապի մի խոսքը, նշանը կամ հայացքը, որ ընտանիքի մեջ եղած ամեն տեսակ գրծտութիւնն ու վեճ վայրկեանապէս դադարի: Անշուշտ, բնավորութեան ընտիր մի գիծ է այս:

Ուրեմն, երբ երիտասարդները ամուսնութեան համար հասունանում են, նրանք պետք չունեն դրա մասին ակնարկներ անելու: Հայրն ու մայրն արդեն վաղուց այդ նյութի մասին գաղտնի խոսել են և շատ ազգականի ու լավ բարեկամի խորհրդի հրավիրել: Ծթն երկուսն էլ նույն վայրում են ապրում, ապա այդ գործը այնքան էլ դժվար չէ, իսկ եթէ իրարից հեռու են, ապա հայրը այցելում է աղջկա բնակավայրը, տեսնում է նրան ներս ու դուրս անելիս, կամ շուր կրելիս, որովհետեւ մեզ մոտ մեծ մասամբ աղջիկներն են գետից շուր կրում՝ ուսերի վրա, բավական խոշոր կավէ կժերով: Կամ թե ծանոթանում է աղջկա ծնողների հետ մի այլ պատրվակով, այցելութիւններ է կատարում և դրա հետ միասին շտապանց ուշադիր աչքերով դիտում անմեղ, ոչինչ չկռահող արարածի շարժումներն ու քայլերը, որովհետեւ մեր աղջիկներն իրենց մանկական հասակում բավական աղատ են: Թեպետ ամենաչքաւոր գեղջկուհին անգամ երբեք իրեն թույլ չի տա խոսակցութեան բռնվել որևէ տղամարդու հետ, բայց շնայած դրան, նրանք միանգամայն աղատ կարող են երևալ թե՛ տանը, թե՛ փողոցում, Բայց հենց որ քողն երեսին են առնում, որպէս հարսնացու կամ ամուսին, ապա այդ աղատութիւնից մշտապէս զրկվում են:

Այս ձևով ընտրութիւնն անելուց հետո, իսկույն ևեթ բանակցութիւններ չմեջ են մտնում, որը դարձյալ կատարվում է հստակ այր կամ կին

խնամախոսի միջոցով, որը երիտասարդի ծնողների ցանկութունը հաղորդում է աղջկա ծնողներին և զինված ամեն տեսակ պերճախոսութուններով՝ աշխատում է իր պաշտոնը բարեբախտ հաջողությամբ ի կատար ածել, Բարևկեցութունը և ազնվագարմ ծագումը ամենաէական, կարևորագույն պայմաններն են փեսացուի կողմից, Բանն այն է, որ երիտասարդի ծնողները պետք է լավ օժիտ տան՝ փողով, հագուստեղենով, նույնիսկ անային անասուններով և հարսանիքի ծախսերը հոգան: Այդ պատճառով հակառակ կողմը դժկամութուն է ցույց տալիս և մերժում ամեն տեսակ առաջարկութուններ և խելամիտ պատճառաբանութուններ, մինչև կատանա իր պահանջածը:— Իմ աղջիկը կայսեր և թագավորի է արժանի, գեղեցիկ է՝ արևի նման, անմեղ՝ ինչպես աղսուլի, ջսնտսեր է և կարող է տաս մարդու գործ անել: Կույր չէ, աչքեր ունի՝ ամեն մեկը լուսնի նման. փառք աստուծո, շիլ չէ, կաղ չէ, ի՞նչն է պակաս: Հաց շատ ունենք նրան կերակրելու համար, հայտնի օջախից է. չէ՛, չէ՛, էդպես էժան չեմ ծախի: Նա մեր տան աչքն է (այսինքն՝ ուրախութունը), մեր տան սյունն ու լույսը*: Նա հողից չի բուսել, որ էդպես հեշտ ու հանգիստ տնից դուրս գցեմ: Աչքերս մազ են բուսել (այսինքն՝ շատ խնամք եմ տարել), մինչև էդ հասակին եմ հասցրել: Հոգիս կտամ, ԼՅԼ մի օր նրան շտեսնեմ: Բուրբու էլ կմեռնենք, էթե մի բույս ես մեր առաջին շլինի: Չէ՛, չէ՛, ասա նրան (երիտասարդին), թո՛ղ տեղը ծանր նստի (այսինքն՝ թո՛ղ թեթևամիտ չլինի): Ձենը տակը, քարը վրան (այսինքն՝ այդ բանը չհրապարակի և լռի), Աղջիկս չեմ ուզում պսակել: Եթե ես Լրկինք էլ բարձրանա (այսինքն՝ ցանկացածն անի), ես իմ ուզածը կանեմ: Չի՛ ուզում, ուզածս չի՛ տալիս, թո՛ղ ես իր ճամփեն գնա, ես էլ՝ իմ: Հո զոռի բան չէ: Մի ուրիշին կտամ, Աշխարհը մեծ է, մենք էլ նրա մեջտեղը: Հո միայն աղջիկս չի մնացել այս աշխարհում: Թո՛ղ իմ աղջիկը չլինի, ուրիշինը թող ընտրի, ինչո՞ւ օձիքս բաց չի թողնում: Ի՞նչ է ինձ տվել, որ չի կարողանում ետ վերցնել: Չե՛մ տալիս ու չե՛մ տալիս: Էլի ի՞նչ ունի ասելու էս ի՞նչ սուգ ու շիվանի մեջ ենք ընկել, նրա աչքը հենց ի՞նչ է տեսել աշխարհում: Նա հո իմ գլխի տերը չէ: Ասում եմ՝ եկածդ ճամփով ետ գնա: Ով ատամներիդ խարջ է, նրան կծիր, մենք ատամներիդ խարջ չենք (այսինքն՝ դու չես կարող մեզ խաբել): Աչքերդ մի լավ բաց արա՛ ու մեզ կարգին տակ ու վրա արա, թե մենք ով ենք: Մենք հացի տեղ խոտ չենք կերել, մեր գլխումն էլ խելք կա: Մենք մեր հաշիվը լավ՝ գիտենք, ինչ խելքդ կկտրի (այսինքն՝ հասկանում ես) այն էլ արա և ձեռք քաշի մե-

* Յուրաքանչյուր իսկական ասիացու տան մեջ կտեսնեք ամենաթիւը չորս սյուն սենյակի մեջտեղը, որոնք վրա հանգում է կտուրը:

զանից: Աշխարհիս երեսին մի լավ անուն ունեինք, էն էլ ուզում ես գետնալք տալ: Ես քեզ ասում եմ՝ հանգիստ ու համեստ եղեք, թե չէ հուր ու կրակ կթափեմ գլխներիդ, — և այլն:

Հազարավոր այսպիսի դարձվածքներ է փոխանակում աղջկա հայրը, որին իր ասելիքն է ավելացնում նաև բուրի տանտիկինը՝ ոչ պակաս կծու լեզվով:— Աչքս լույս (այսինքն՝ ինձ համար բախտավորություն է), էս ի՞նչ նորություն է: Մարդ իր համար քնի, ուրիշների համար՝ երազ տեսնի, Ձեր բան ու գործը պրծել է, հիմի մեզ վրա՝ եք աչքներդ տնկել: Հիմա նո՞ր են մեզ ճանաչում և ուզում են մոտենա՞լ, առաջ բարև էլ չէին տալիս: Մեր աղջիկը դեռ փոքր է, չենք էլ ուզում պսակել: Նա մեր քացախին ավելի դաբույ է, քան ուրիշի տան փլավիլն: Եթե մենք քաղցած ենք, նա էլ քաղցած կմնա, թե ծարավ՝ նա էլ ծարավ կմնա: Մեր տանն էլ շատ բան ունի անելու, ի՞նչ գործ ունի օտարի տանը: Ի՞նչ եք էստեղ կորցրել: Որ թագավորն էլ գալու լինի, աղջկանս չեմ տա: Երեկ մեկ, էսօր երկու, չեն էլ իմանում, թե ո՞ւմ հետ են ոտները մեկնում (այսինքն՝ նոր են ունևոր մարդ դարձել և կամենում են մեզ հետ հավասարվել): Ի՞ սեր աստուծո, մի սրա (այսինքն՝ փեսացուի) երեսին նայեցեք, կարծես բերանը կապած անասուն լինի: Երկու իշի գարի չի կարող բաժանել, դեռ պսակվել էլ է ուղում: Երեկ դեռ թան էր ուտում, էսօր ոտք է բարձրացրել: Հաղար էդպես հիմարի աղջկաս հետ չեմ փոխի: Աղջկաս մի մազը, զավակիս մի եղունգը չեմ փոխի հարյուրավոր էդ տեսակ անպիտքների հետ: Աղջիկս աշխարհում մի հատ է. երկրորդը չկա: Թե աստված կսիրես, զուլուս մի տանի (այսինքն՝ ինձ հանգիստ թող), էդ տեսակ տղայի աղջիկ տալը մեկ է, ինչ աչքերը պինդ կապես ու ջուրը գցես, կամ գերի ուղարկես: Աչքիս լույսը հատել է, հոգիս բերանս է հասել, մինչև նրան հասցրել եմ էս հասակի: Ո՛չ գիշերն եմ քնել, ո՛չ ցերեկն հանգստացել: Բերանիս հացը կտրել, նրան եմ տվել: Գոնե որ լակոտը մարդու նման լիներ, ո՞վ դարդ կաներ: Մեծացրել եմ համարյա աչքիս լույսի պես, սրտումս, հիմա էլ մի ախմախի փեշքեշ անե՞մ: Ով նրա (այսինքն՝ փեսացուի) ճլորված մոր ատամները տեսնի, սիրտը կպատռվի, ախորժակը կկորչի, մսերը կսարսռան: Եթե տեսնես եկեղեցում կանգնած, կարծես առաջդ կանգնած լինի Սաղայելը (ավագ սատանան) ու հոգիդ ուզենա հանել մարմնիցդ: Ով նրան մի անգամ տեսնի, էլ ո՛չ մի գործ չի հաջողվի ողջ օրը: Երբ նա բերանը բաց է անում, դժոխքի հոտ է փչում: Ով նրա աչքերը տեսնի, կարծես իր հոգևառ հրեշտակին տեսնի, հիմա էլ աղջիկս պիտի ջո՛ւր լցնի նրա ձեռքերին, նրա նազը քաշի: Նրա հետ շունն էլ չի կարող ապրել, ուր թե մարդը... Աղջիկս թուրքի կտամ, հերձվածողի, բայց նրան չեմ տա: Ինչ ուզում են՝ թո՛ղ անեն: Ով նեղանա՝

թող սառը ջուր խմի: Առաջնորդը ես եմ, բակլեն խաշած եմ ցանում, ո՞վ կարող է ձևոքս բռնել: Ախոտի մեջ կապած էջը ալլիի հարմար կլինի նրան, քան իմ աղջիկը: Որ հազար կով էլ ունենամ, մեկն էլ չեմ թողնի, որ արածացնի, ուր թե իմ հարազատին, իմ աչքի լույսին, որին ամբողջ աշխարհի հետ չեմ փոխի: Մկները քաղցած սատկում են նրանց տան պուճախներում, իսկ նա ամուսնանալ է ուզում: Եթե նրանք ռաքերս ջուր անեն ու խմեն, եթե իմանամ, որ նրանց տան պատերը ոսկի են դարձել, նրանց տան մեջ արծաթ է հոսում, էլի նրան չեմ տա աղջիկս, որ ամբողջ աշխարհի աչքն է: Նրան մի անգամ տեսնելը ավելի արժե, քան ամբողջ աշխարհը: Երբ առավոտը տնից դուրս է գալիս, կարծես արև է ծաղում: Ամբողջ աշխարհը բերանը բացած, հիացած նրան է նայում, բերանների ջուրն էլ դնում է: Նա այնքան համեստ է, որ նրա ձայնը դեռ չենք լսել: Գիշեր ցերեկ նրա շուրջն ենք պատվում, որ շար աչք չկալչի: Այնպես զգույշ է ման գալիս, որ նրա ստաբերի ձայնը ոչ ոք չի լսում: Որ աշխարհն էլ հեղեղը բռնի, տեղից չի շարժվի: Մինչև էսօր մի թթու խոսք չենք լսել նրանից: Որ նրան խեղդեն էլ, ձեն, ծպտուն չի հանի: Որ եղունդիդ ծայրով թշին ձեռ տաս, արյուն կկաթի, էնքան թարմ է նա: Որ բոյը տեսնես, կարծես ապակուց ձուլված լինի: Նրա հոնքերը կարծես դալամով քաշած լինեն: Նրա աչքերը երկնքի առավոտյան աստղերի են նման, աստամները կարծես փղոսկրից լինեն շինված, սև-սև ծամերը մինչև ռաքերն են հասնում ու կարծես ոսկուց հյուսված լինեն: Երթունքներն այնքան նուրբ են, որ կարծես վարդի թերթեր լինեն: Նրա մատների ծայրերն այնպիսի բաներ են շինում, որ Ֆրանգոստանում էլ չեն կարող պատրաստել: Որ մի շարաթ էլ քաղցած պահես՝ մեռնի, որ հինգ օր ու գիշեր կանգնած մնա՝ սպասի, աչքերը դուրս գան, էլի ձեն ու ծպտուն չի հանի: Աչքովդ պիտի տեսնես, որ համոզվես: Նրա ո՞ր արժանիքները խոսքով պատմես: Որ հազար գիրք էլ լցնեն և գրեն, էլի իմ հրեշտակի լավ հատկությունները չեն կարող պատմել: Որ նրան տարիներով շոր հացով ու ջրով պահեն, էլի շնորհակալ կլինի: 15 տարեկան է, դեռ էլի սև ու սպիտակը չի ջոկում (այսինքն՝ անմեղ է): Չէ՛, սրա նման անմեղ գառին մարդու տալը կնշանակի գայլի ու վագրի բաժին դարձնել: Ի՞նչից են մաղերս սպիտակել, — էդ տեսակ բաներից, ուրիշ ոչինչ: Ում խաբել եք, գնացե՛ք, էլի խաբեք: Եթե այդ տղան շնչկաստանի գանձերով բռնված հազար ուզտ դռանս առաջ կանդնեցնի, եթե նրա եղունգներից լույս թափվի (այսինքն՝ շատ էլ խելոք լինի), եթե նա երկնքից էլ աստղեր իջեցնի ու գետնի տակ թալած գանձերի թալիսմանի տեր էլ լինի, որ ձեռքերիցն էլ ոսկի հոսի, էլի իմ աղջիկը նրան չե՛մ տա ու չե՛մ տա: Հոխուլ չե՛ս: Ախր որ քարին էլ էսքան խոսքեր ասեն, նա էլ կճաքի: Օձն էլ որ

էդ խոսքերը լսի՝ թույնը կթափի ու իր բունը կմտնի: Իսկ քո երեսի մորթը կարծես ավելի հաստ է, քան գոմշի կաշին: Անխելք եմ: Աղջկաս ճակատին ինչ գրված է, էն էլ կլինի, թեկուզ երկինք ու երկիր էլ կործանվեն, Լսեցի՞ր, գնա, էս խոսքերը տար նրան: Թե մեր ուզածը կտա, լավ, թե չէ հազար տարի էլ բերանը բաց ու խուսի անի (այսինքն՝ պաղատի), գետնի վրա սողա և բերանով երկնքից թռչուններ որսա (այսինքն՝ որ այդքան զորութուն ունենա) ու երկինքն էլ ձայն տա, ես նրան աղջիկ չե՛մ տա ու չե՛մ տա: Հո ձեռքերս չե՞ք կարող կապել: Որտեղից եկել ես, այնտեղ էլ գնա, գլխիս տզրուկ էս դարձել, կպել ես ու պոկ չես գալիս: Ի՞նչ օգուտ դրանից, որ էդքան մեր երեսի ջուրն առնում ես (այսինքն՝ այդքան անամոթ ես): Հո մեր ահանջները քեզ համար չենք առել: Դատարկ խոսքերից զլուխս տրաքվում է, իսկ քեզ համար խաղ ու պար է: Տե՛ր աստված, տե՛ր աստված, էս ի՞նչ կրակն ենք ընկել: Եթե ուզում ես՝ քո քաշած նեղության համար, քո գնալ գալու, քո ճառերի համար փող կտանք: էլ ի՞նչ ես ուզում: Աշխարհքը մի մարդով ոչ կշինվի, ոչ էլ կկործանվի: Աղջիկն իմը չէ՞, չե՛մ տալիս, էլ ի՞նչ եք ուզում: Հո կանխիկ փողով մեզ չեք գնել: Է՛հ, թե շալ չկարողացա հագնել, ոչ էլ մետաքս՝ քաթան հո կհագնեմ: Եթե գինի չկարողացա խմել՝ ջուր գործ կածեմ: Եթե կոշիկ չունեցա՝ ոտաբոբիկ ման կգամ: Կերակուր չունեցա՝ դռնեզուտ ողորմութուն կանեմ, բայց ձեզանից բան չեմ ուզի: Եթե աղջիկս եք ուզում, պետք է նրա գինն իմանաք, թե չէ՛՝ դուք ձեզ համար, մենք էլ մեզ համար (այսինքն՝ դուք ձեր ուզածն արեք, մենք էլ մերը):

Այս գրեթե ճապաղ արտահայտություններից, որ ես որպես օրինակ մեզ բերի՝ ընթերցողներս որոշ չափով կտեսնեն, որ մեղ մոտ ճարտասանական արվեստը միանգամայն այլ ուղղություն է ստացել, և որ մարդիկ մեզ մոտ բավական սուր լեզու և վառ երևակայություն ունեն, և եթե ես այստեղ իսկապես մեջ բերեի միջնորդի այն բոլոր կամթոցները և խորամանկ հակաճառությունները, որոնցով նա աշխատում է ջրել այդ պատճառաբանությունները անսպասելի ճարակությամբ, որ պատիվ կբերեր ամեն մի դիվանագետի, և այնուամենայնիվ, վերջ ի վերջո պնդում է իր իրավունքի վրա՝ ապա ես դրանով կցնեի մի քանի թաբաղա, որ թերևս անտեղի լիներ: Այսպիսի որոտն ու կայծակը նրան ծանոթ բաներ են: Անհավատալի սառնասրտությամբ ամեն ինչ ընդունում է, ամեն բանի համաձայնում, խոստովանում է անգամ հակառակ կողմի թերությունները և նրանց առավելությունները՝ որոնց մոտ նա առաքված է, և համբերությամբ սպասում, մինչև որ սրտի այդ բոլոր զեղումները, բանակուլի բուք ու բորանն անցնեն, և հետո սկսում է, մանր անձրևի նման, այնպես քնքուչա

կեղծավորելով դեռ մի րուպե առաջ որոտացող հակառակորդի սիրտը շահել, որ ստիպված էս աֆֆարիմ և կեցցես կահչել ու ծափահարել նրան՝ այդ լավ խաղացած դերի համար, Հաճախ մի անգամից չի հաջողվում այդ Այդպիսի ժամանակ նա մեծ քաղաքավարութեամբ հանգիստ է թողնում նրանց և մի քանի օրից հետո նորից գալիս, առանց ցույց տալու, թե ինչ նպատակով է եկել և նույնիսկ զգում է իրեն վիրավորված, երբ հիշեցնում են անցյալ խոսակցութունները: Հետո փորձում է կողմնակի խոսակցութուններով նրանց մտադրութեանը հետամուտ լինել և երբ նկատում է, որ հախկին պոսթկումը հանգել է, նորից սկսում է էլ ավելի վճռականութեամբ ճարտասանութունը դնել, մինչ որ ունկնդիրներին իր կողմը կգրավի: Այդպիսի միջնորդների դեր կատարում են կամ քահանաները, կամ պատավ կանայք, կամ էլ տղամարդիկ: Այս ամենից կարելի է տեսնել, որ մեզ մոտ աղջիկները մեծ արժեք ունեն: Այս բոլոր խոսակցութունների ընթացքում մեր գեղեցկուհին կանգնած է լինում թերևս որևէ դռան կամ պատուհանի հետև և սրտի արոփյունով սպասում է այդ գործի վախճանին, ծնողների քարասարութեան հետևանքով սրտնեղութունից ատամները կրճատացնելով: Ձէ՞ որ շատ անգամ տիկնիկ խաղալիս երազել է, որ իրեն էլ գոնե մի անգամ բախտ կվիճակվի փեսացու ունենալու, թո՛ղ ինչպիսին ուզում է նա լինի: Մի անասելի կարոտ համակում է նրա սիրտը, և նա աշխատում է բոլոր արահետներում՝ ջուր բերելիս գոնե մի անգամ տեսնել իր սրտի սիրածին, Երբեմն էլ նրան գիշերով առևանգում են, եթե ծնողները կտրականապես չեն տալիս: Դրանից հետո երկու կողմերն էլ համաձայնութեան են գալիս: Ընծաներն ու միջնորդութունները հաշտեցնում են զայրացած անբոջն իր անհավատարիմ փեսայի հետ, և քահանան սրբազործում է նրանց կապը:

Իսկ երկու կողմերի համաձայնվելուց հետո աները կարող է արդեն իր պահանջած իրերն ստանալ, Հետո անցնում են նշանդրեքին, որի ժամանակ, բացի զգեստներից, հարսնացուին նվիրում են մատանիներ և այլ զարդեր, նմանապես մի գլուխ շաքար և կոնֆետներ, Դրանից հետո մեջտեղ է գալիս քահանան և օրհնում է (այսինքն՝ առանց նշանվածների ներկայութեան) զգեստները, նշանվածների ծնողների ներկայութեամբ, որի առթիվ կայրգայվում են հատուկ աղոթքներ, սաղմոսներ, ավետարան, և քահանան հարսնացուի տանը վարում է իր պաշտոնը շքեղ զգեստավորված:

Շնորհավորական ճուռերը, որոնք արտասանվում են թե՛ այժմ և թե՛ հարսանիքի օրը, նույնն են և շափսզանց յուրահատուկ: Ամենից առաջ քահանան վերցնում է մի բաժակ գինի, ձեռքում պահում և բացականշում. «Ազա (այսինքն՝ պարոն այսինչ), ալքդ լույս (այսինքն՝ շնորհավորում

եմ), Թո՛ղ աստված այս օրը անպակաս անի տանդ միջից, Թո՛ղ ջահելները մի բարձի ծերանան, Աստված տա շփոշմանեն, Թո՛ղ տեսնես քեզ քո գավակներով և թոռներով պարգարված: Թո՛ղ խնկի ծառի պես ջահելներն աճեն, բաղմանան, ծաղկեն ու հազարավոր պտուղներ տան, Թո՛ղ աստված շանի, որ նրանց արածը թշնամու սրտով լինի (այսինքն՝ այնպիսի բան չանեն, որ թշնամին ուրախանա), Թո՛ղ նրանք հասնեն Արմեոն հերուեսու հասակին: Թո՛ղ նրանց մեկը հազար դառնա (այսինքն՝ նրանց բռնած գործերը հաջողությամբ վերջանան), Թո՛ղ թշնամու աչքը տրաքի, իսկ բարեկամինը՝ խնդա, նրանց բռնած քարը ոսկի դառնա: Թո՛ղ փուշ չբուսնի նրանց ճանապարհին: Թո՛ղ նրանց ոտքերի տակ միայն ծաղիկ ու կանաչ բուսնեն: Թո՛ղ նրանց աչքը դառն օր չտեսնի, Թո՛ղ հաճախ այսպիսի տոներ կատարենք ձեր տանը: Թո՛ղ աստված նրանց անարժան մարդու ձեռք չզցի: Տնաշեն (այսինքն՝ մարդու գավակ), թե բանն էստեղ պիտի հասներ, էլ ի՞նչ էիր պոշոթ թափ տալիս, քեզ շանգոտում (այս խոսքերը վերաբերում են այն դժվարություններին, որ նա հարուցել էր հարսնախոսության ժամանակ): Էլ ի՞նչու կամդ պոկեցիր ու սար ու ձոր ընկար՝: Ուրդ դեմ էիր տվել քարին և շիր ուզում բաժանվել, Տեսա՞ր, ինչպես քեզ ճիշտ ճանապարհի լերինք: Աշխարհը էպպես եկել է, էսպես էլ կգնա: Մենակ դու շես աշխարհումս, դու ուզում էիր տեղդ ծանրացնել (այսինքն՝ դու ուզում էիր անհողողոզ մնալ): Մենք էնպիսի մի սեպ գրինք տակդ, որ էլ չկարողացար տեղդ մնալ, Դու ուզում էիր ալլուրդ թանկ ծախել, բայց ի՞նչ փոշի լցրինք աչքերդ: Հիմա ինչքան ուզում ես փոշի բարձրացրու, օգուտն ի՞նչ, մենք մեր ուզածն արինք, հիմա ո՛ւր ուզում ես գնա: Դու մեզ այլևս պետք չես: Եթե շես ուզում, մենք էլի մերը կանենք: Ուզում ես աղջիկդ հետ վերցրու, մենք էլ մեր տղային կվերցնենք: Ով էսպես փեսայի տեր դառնա, ուրախությունից պետք է հազար անգամ պար գա, իր ամենալավ եզները մատաղ անի, յոթ անգամ Երուսաղեմ ուխտ գնա ու գա, տաս լիտր (9 ֆունտ) խունկ և մի էդքան էլ մոմ վառի եկեղեցում, խաչ ու ավետարանը ջուր անի ու խմի²:

¹ Մեզ մոտ հացահատիկը ծեծում են, ինչպես հնում: Կամին լծում են մի զույգ եզ և այնքան շրջանածն քլում, մինչև որ հատիկները դուրս են գալիս և ծղոտը կտոր-կտոր է լինում: Այդ տախտակներին ամրացրած են մանր քարեր ու երկաթի կտորներ՝ ծղոտը կտրատելու համար: Զահել եզները խրտնում են այդ գործից, պոկում են կամը մարդու հետ միասին և փախչում: Այս բառախաղը դրան է վերաբերում:

² Այս բառախաղը հիմնված է հայոց այն սովորության վրա, ըստ որի նրանք խաչը, ավետարանը, մասուհիները ջրի մեջ են սուզում, և այդ շուրջ գործ են անում որպես լավագույն բուժամիջոց, ինչպես հողեկան, այնպես էլ մարմնական այլևայլ հիվանդությունների ժամանակ: Հիսնալի՝ բուժամիջոց:

7 տարի պաս պահի, հազար անգամ ժուկ շոքի: Չէ՛, չէ, էլ մենք ձեզ ձեռքից բաց չենք թողնի: Քոքդ կկտրենք, գերնշմանդ կավերենք (այսինքն՝ մի լավ քեֆ կանենք): Դե, կարասներդ բաց արա, չալ եղներդ պատրաստիր մորթելու, քակկ գատարկիր: Դու դեռ նայի ժամանակներից փող կունենաս: Ի՞նչիդ են պետք գրանք, հո գերեզմանդ չե՞ս տանելու: Աշխարհի մալը էլի աշխարհումն է մնալու: Վա՛յ նրան, ով չի՛ ուտում և չի՛ խմում: Մի կտոր կտավ է մեր բաժինը: Կմեռնես, գերեզմանիդ վրա «Աստված հոգին լուսաւորի» ասող էլ չի լինի: Փափախդ ճակատիցդ հեռացրու և կտորիդ ականջիդ վրա (ինչպես լոթիներն են անում): Ժանդը (այսինքն՝ փողը) մի տրորիր մատուներիդ մեջ, վաղը չէ մյուս օրը շների ու գելերի բաժին կդառնան այդ բողբոջ: Քանի կենդանի ենք, պետք է ուրախ լինենք: Ով իր փողը խնայի, սատանայի համար ավար կպատրաստի: Որ հազար անգամ էլ ձեռքերդ ու գլուխդ թափ տաս, երկինք ելնես, մենք դարձյալ քեզ դուրս կհանենք գետնի տակից ու կպլոկենք»:

Այս բոլոր սրախոսութիւնները պետք է համբերութեամբ լսի հարսնացուի խեղճ հայրը, բայց նրա պատասխաններն էլ հաճախ շատ դիպուկ են: Սովորաբար ասում է. «Բարեկամներ, ինչպես երևում է ձեր փորը (այսինքն՝ ստամոքսը) տաս օր է հացի համ չի առել: Տնաքանդեն՛ք, եկել եք իմ մաղը կախելու, է՛, ես էլ լավ կհյուրասիրեմ: Չեր բաժինն է մի կտոր հաղար տարվա շոր հաց, մի գգալ շիլա, մի կտոր աղած պանիր. ուզում եք՝ կրեն՛ք, չեք ուզում՝ բարձերիդ տակ դրե՛ք: Մեր գետի ջուրը շատ է, կարող եք այնքան խմել, որ պայթեք»:

Այդպիսի խոսակցութիւններով են ամբողջ ժամանակն անցկացնում, և ամեն մեկն աշխատում է սրախոսութիւններ անել. և ամեն անգամ բաժակները գատարկելիս ասվում են նույն բարեմաղթութիւններն ու շնորհավորանքները և միշտ կրկնվում.— Ողջ լինեք և ուրախ, թող էս օրը ձեզ էլ հասնի: Բոլորիս աչքերը լույս: Թող աստուծո թոհնութիւնը անպակաս լինի:

Այդ ժամանակից սկսած, հարսնացուն քող է կրում և բոլորովին անհետանում: Իդուր է մորմոքում օր ու գիշեր խեղճ փեսացուն ճանապարհներին ու արահետներին, կտուրների վրա ու տան շուրջը, որտեղ շնչում է իր անձկալին,— որովհետև իրավունք չունի երևալու իր զայրացկոտ անբոքը. դրա համար մի առանձին արարողութիւն է պահանջվում. երբ փեսային հրավիրում են, ընծաներ տալիս, նրանից հետո նույնիսկ չի կարող աներոջ գնձ դուրս գալ բաց աչքով: Նա պարտավոր է նրա առաջ կանդնել

¹ [Այնքան սուր, որ քիչ է մնում ծիծաղից տրաքես]:

հանցավորի նման, գլուխը կախ, իր մտքերն արտահայտում է մնչախոսությամբ: Նա պարտավոր է ամեն անգամ ներս ու դուրս աննկիւս աներող ձեռքը համբուրել, նրա հետ շճաշել, շծիծաղել, կյանքի նշան ցույց շտալ: Մեկ էլ տեսար աննյրը ըստ սովորութեան սկսեց.

— Դե՛հ, տղաս, բախտը քեզ ժպտաց, Աստղզ սկսեց շողշողալ, Եթե ամբողջ աշխարհը ման գայիր, երկինք ու երկիր իրար խառնեիր ու ճրագը ձեռքիդ ծովի տակը փնտրեիր ու հաղար կտոր լինելիր, էլի այդպիսի գանձ չէր ընկնի ձեռքդ: Այլջիկս ղալամով է քաշած, նրա նմանը չկա ոչ մի տեղ աշխարհիս երեսին: Լավ մտածիր, թե ինչպես պիտի վարվես նրա հետ: Դու նրան պիտի աչքիդ լույսի պես պահես: Ձեռքերիդ վրա պիտի ման ածես, նրա ձեռքը դեռ փոշու չի կպել: Բավական է քո մի ծուռ հայացքը, որ պատասխանը (այսինքն՝ հատուցումը) ստանաս: Սրանից հետո մեքքիդ կանգնած եմ (այսինքն՝ ես քեզ կօգնեմ), Եթե մեկը համարձակվի քեզ թթու խոսք ասել, ասա ես նրա ՅԶ ատամը միանգամից փոքր կլցնեմ: Դու դեռ ինձ չես ճանաչում, ասածս ասած է, գրածս՝ գրած, ջնջածս՝ ջնջած (այսինքն՝ ասածս խոսքը կատարում եմ), Թաղալսրի առաջ էլ երես չեմ թեքի: Աստված մի՛ արասցե սատանաները գլուխս գան (այսինքն՝ եթե ես ղայրանամ), էլ ո՛չ սևի կնայեմ, ո՛չ սպիտակի (այսինքն՝ ես ոչ մի բանի վրա ուշադրություն չեմ դարձնի): Որ իշխան էլ լինի, աչքերը կհաննեմ: Եթե աշխարհում չտեսա նրան՝ երկնքում կփնտրեմ և դժոխքի բաժին կդարձնեմ: Ես պիտի մեռած լինեմ, մոխիր դարձած, որ քո մի մազը ծուռ բուսնիս շոգեառ հրեշտակի պես թշնամուղ միսն իր ատամներով ծամել կտամ: Աչքի լույսը կհանգցնեմ, հոգին կհաննեմ, որ իմանա, թե ես ով եմ: Լավ եղիր, ջանասեր եղիր, էնպես արա, որ քարից էլ ոսկի հանես, որ քեզ տեսնողը կարողանա ասել. մաշալլա՛, աֆֆառի՛մ, կեցցե՛ս: Երանի է՛ն աչքին, որ էսպիսի փեսա ունի, երկնքումն էինք փնտրում նրան, երկրումը դտանք: Սրա պեսին մոմով պիտի փնտրել, սրա մայրը երկրորդը չի ծնել: Երանի՛ էն տանը, էն մորը, որ էսպիսի վավակ ունի: Երանի՛ նրան, որ սրան օրոր է ասել: Թո՛ղ հալալ լինի սրան էն կաթը, որ նա ծծել է: Տղա հո չէ, գառ է: Ականջից բռնի, տար ծախելու, ծպտուն չի հանի: Անիծվի բախտը: Մարդ պիտի հազար տարի ապրի, էսպիսի փեսա ճարելու համար: Աստված մի՛այն մեր գլխից է կտրել է՛դ բանը: Աստված սարերին նայում, էն համեմատ էլ ձյուն է դնում. աղջիկը լավ, փեսացուն լավ, էլ ի՛նչ է պետք (այսինքն՝ փակ աչքերով կույրի նման ոսկու ծովն ընկնել): Մարդ աչքի լույսն է մաշում, կյանքն ու արևը խավարեցնում, հոգին բերանը հասցնում, մինչև երեխային մեծացնում է, հետո էլ էն տեսակ մի շան է տալիս, որ ուտի. միսն ուտում է, իսկ արյունը խմում: Մի այսինչի աղջկան նայիր, կարծես

չոփ է դառել, ոսկորները երևում են, երեսի միսը հալվել է, կաշին շարացել, Հացի տեղ թույն է ուտում: Շատ լաց լինելուց աչքերն էլ են կուրացել: Նրան տեսնելիս քարերն էլ են լալիս: Սար ու ձոր նրա բախտն են ողբում: Քոռանա մահու աչքերը, որ նրան շուտ չ' տանում: Աւելի լավ է <աղջիկը> շան բաժին լինի, թուրքերի մոտ գերի տարած լինի, դժոխքի կրակում, քան թե էդպես մարդու ձեռքին:

— Այսպես, ուրեմն, սիրելի որդիս, դու մեր երեսը պետք է պարզ անես աշխարհումս (այսինքն՝ մեզ ամոթահար շանես), որպեսզի թշնամու աչքը չծիծաղի մեզ վրա, որպեսզի նրա աչքը տրաքի: Արի՛ ձեռքս համբուրիր ու դողաղ կա՛ց, շե՛մ թողնի, որ ճակատդ մոայլի. այն պիտի միշտ բաց պահես ու փափախդ էլ կուտրած դնես գլխիդ՝ Սրանից հետո թագաւորն անգամ չի կարող մոտովդ անցնել, Հողի տակից էլ ձեզ համար հաց կհաննամ: Քանի կենդանի եմ, թույն էլ չի կարող ձեռ գլխի վրայով անցնել: Ձեռքս բարձրացնեմ թե չէ, հազարավոր մարդկանց հոգին փորումը ջուր կդառնա: Սրանից հետո իմ դուռը բաց է քեզ համար, իսկ հարսնացուիդ իրավունք չունես տեսնելու, թե չէ աչքերդ կհաննեմ, աղջկանս էլ ընդմիշտ կխլեմ քեղանից, ասածներս մտքումդ պահի՛ր: Ես ձեզ իրար մոտ կտանեմ: Իմ օրհնութիւնը ստանալուց հետո կարող եք անել, ինչ կամենաք: Հիմա մեկդ մյուսի ձայնը չպիտի լսի: Կո՛ւմ ես, տղաս, խորամանկ աչքեր ունես, իսկ ես հազար էդ տեսակ աչքեր ունեմ: Որ երազումդ էլ մի բան մտքովդ անցնի, ես դարձյալ գլխի կընկնեմ, Սատանան էլ չի կարող իմ աչքերից թաքնվել, թույնն էլ չի կարող իմ ձեռքից թռչել, եթե դու գետնի տակն էլ մտնես, ես քեզ կգտնեմ,— և այլն:

Այս բոլորը վերջանում է նրանով, որ աները մի լավ հարված է իջեցնում <նրա> ականջին կամ ծոծրակին, կամ հաճախ էլ համբուրում ճակատը, քաշում ականջը կամ քիթը, կամ սիրուց երկու ձեռքով բռնում է ամոթից կաս-կարմիր եղած փեսայի գլուխը, ամուր սեղմում կրծքին ու գգվում: Հիսնալի՛ գգվանք:

Բայց այդպես չի մտածում և վարվում բարի մայրիկը, որը մի քանի օր առաջ որոտում էր: Իր բոլոր համեղ կերակուրները, սրտի զեղումները պահում է նա սիրելի փեսայի համար: Նա երազում է միայն նրա մասին: Հայրը միշտ տանը չի լինում. սպասում են և ամեն մի հարմար ընկերացի օգուտ քաղում. մեկ, երկու, երեք և ահա սիրելի գավակն այնտեղ է: Հաճախ փեսան ականջ է դնում գոմում, երդիկի վրա և խնձոր կամ ծաղիկներ

1 Ասիացիները սիրում են իրենց փափախի առջևի ծայրը փոքր ինչ ներս ծալել: Պա ազնիվ վարքի և նորաբարոյության նշան է:

գգում իր երկչոտ սիրուհուն, իսկ սա ետ շի նայում: Կարճ կտրենք՝ օր շի լինում, որ փեսացուին չհյուրասիրեն փլավով, ձվածեղով կամ այլ համեղ կերակուրներով: Հաճախ մայրիկն այդ բոլորն ինքն իր ձեռքով նրա բերանն էր հչում, հետևյալ շողոթորթ արտահայտություններով.— Աչքիս լույս, սրբտիս սյուն, մեռնեմ աչքերիդ, գլխիդ, հոգուդ, երեսիդ, մեռնեմ քո բոյրուսաթին: Սիրտս ուզում է քեզ սաղ-սաղ ուտել: Երբ քեզ տեսնում եմ՝ արևն է ծագում առաջս: Ուզում եմ գլխովդ պտույտ գալ: Ցավդ տանեմ: Երեսս ոտքիդ տակը: Թո՛ղ աստված հոգիս ու մարմինս առնի, քեզ տա: Հոգիս հոգուդ բնակարան է դարձել: Որ կյանքս էլ ուզես՝ կտամ: Ամեն անգամ, երբ ոտքդ իմ շեմն ես դնում, կարծես թե երկինք է երևում իմ տանը: Մեռնեմ անունիդ, Եթե կարողանայի սիրտս բաց անել, կտեսնեիր, որ արյունս քո սիրուց ես է գալիս, երբ ինձանից հեռանում ես, թվում է, որ տան պատերը դեեր են դարձել ու ինձ ուտել են ուզում: Մի օր քեզ շտեսնելիս, կարծես աշխարհը տակ ու վրա է լինում: Դու հոգուս լույսն ես, սրտիս ճրագը: Եթե աշխարհն աշխարհով էլ դիպչի, ո՞վ կտա ինձ էն համն ու հոտը (այսինքն՝ դու անշափ սիրելի ես): Աչքս ջուր է դառնում, երբ ուշանում ես: Երբ ձայնդ ականջս է ընկնում, խելք ու միտքս չքանում է: Դու իմ թագն ու պարծանքն ես: Քուն թե արթուն, քեզ եմ միայն տեսնում: Պատկերդ այնպես է տպավորվել իմ սրտում, որ եթե քեզ մի ժամ շտեսնեմ, հոգիս կտամ: Ինչ ունեմ՝ քոնն է. տունս, ունեցած-չունեցածս, կյանքս, բոլորս մատաղ լինենք ոտքերիդ տակ: Մեռնեմ էն ձեռքին, որ քեզ պահել ու մեծացրել է: Իսկ եթե փեսացուն ցույց է տալիս, որ իրեն լավ չի դգում, ասյա մայրիկը հազար անգամ համբուրում է նրան և իր ցավակցությունը հայտնում հետևյալ խոսքերով.— Թո՛ղ աչքս քոռանա, ա՛խ, քար ընկնի գլխիս, հոգիս առնեն, ո՞ր դժոխքը գնամ, ո՞ր ջուրն ընկնեմ: Հոգիս բերանս շի, որ քեզ մատաղ անեմ, Թո՛ղ աստված ինձ տա քո ցավերը, հոգիս առնի,— և այլն: Ծվ այս բոլորը կատարվում է քնքուչ գրկախառնություններով և ջերմ համբուրյուններով, որի ժամանակ ներկա է լինում նաև հարսնացուն:

Այդ լավ վերաբերմունքը տևում է երբեմն մի քանի օր, երբեմն էլ՝ մի քանի ամիս, նույնիսկ՝ տարիներ, որի ընթացքում փեսացուն պարտավոր է նվերներ տալ մեծ տոներին, օրինակ՝ գատկին, ծննդին, որոնք լինում են մեծ մասամբ պտուղներ և ուտելիքներ:

Վերջապես երկու կողմերի փոխադարձ համաձայնությունամբ որոշվում է հարսանիքի օրը: Դրա համար նախապատրաստություններ են տեսնում, ինչպես ամենուրեք ընդունված է, հրավիրում են առնվազն բոլոր ազգականներին և մեծ մասամբ ականավոր անձնավորությունների, իսկ խրախճանքն

էլ կատարվում է այլ վայրում, Թիֆլիսից դուրս, երեք օր: Տոնախմբությունները սկսվում են սովորաբար գիշերները, ուրբաթ երեկոյան, երկու կողմից՝ ինչպես հարսնացուի, այնպես էլ փեսացուի տանը: Եթե առանձնահատուկ հյուրեր և տոնախմբություն է լինում, ազդանշանը տալիս են երաժըշտութեամբ, որը նվագում են կամ դրան առաջ, կամ տանիքի վրա: Հետարբբությունից այստեղ են հավաքվում բոլոր անկյուններից ու փողոցներից մեծ ու սպաիկ, և հաճախ օտարների թիվը ավելի շատ է լինում, քան հյուրերինը: Նրանց վռնդել չեն կարող, ընդունված չէ, և դրանք այնքան ուտելիք և խմելիք են ստանում, ինչքան իրենք՝ հյուրերը:

Հարսնացուի տանը հավաքվում են մի խումբ կանայք: Դրանք շրջապատում են սիրուն հարսնացուին, նրա աչքերը ննրկում են սև, իսկ եղունգներն ու մատները՝ կարմիր ներկով, որ եհնա է կոչվում, զուգում են նրան և ամեն տեսակ երգեր ու սրախոտություններ փսփսում ականջին, իսկ նա անշարժ նստած, դառնորեն լալիս է, սրովհետև, հավանաբար, դժվար է թվում հայրական սունը թողնելը: Տղամարդիկ զվարճանում են նվագով, երգով և պարերով մի մեծ սենյակում, որի պատերը հաճախ դարդարված են խմորից պատրաստած պատկերներով: Նրանք խաշած, ծալապատիկ նստում են պատերի շորս կողմը և մեջտեղը: Կերակուրները պատրաստվում են հաճախ սենյակի կենտրոնում, և նրանց բուրմունքը գրգռում է հյուրերի ախորժակը: Եվ այդպես, ամբողջ գիշերը, մինչև հետևյալ առավոտ, քեֆ են անում սարսափելի աղմուկով ու գոգոտուցով:

Պակաս շքեղությամբ չի կատարվում այդ բոլորը փեսացուի տանը: Նույն երաժշտությունը, հյուրերի նույն դասավորությունը, միայն այն տարբերությամբ, որ ներկա է կենտրոնական անձնավորությունը՝ փեսացուն, տոնականորեն պճնված, պատին կիպ նստած, հանդիսավոր ու լուրջ իր խաշորբոր՝ հետ, մի դեղկցիկ գորգի վրա, որտեղ դրված են բարձեր ու ներքնակներ: Նա ֆրանսի տեղք ունի, սափրվել է, սանրվել (որ թերևս ամիսը մի անգամ է կատարվում): Պարանոցի շուրջ կախված են թաշկինակներ, երեսը բոլորովին մուգ կարմիր է դարձել՝ մասամբ ամոթխածությունից, մասամբ էլ նրանից, որ նախընթաց երեկոյան բաղանիքում է եղել և մաքրել այն կեղտը, որ տարիներ շարունակ եղել է նրա վրա: Բաղանիք պնալը ամենակարևոր ծեսերից մեկն է, և եթե նրա ապրած վայրում բաղանիք չկա, ապա պետք է դնալ այնպիսի սեղ, որտեղ հնարավոր կլինի գտնել այն:

¹ Եաշեգբայրը կարևոր անձնավորություն է հայկական հարսնիքների ժամանակ: Նա իր վրա է վերցնում բոլոր եկեղեցական ծախսերը, զբաղեցնում է հյուրերին և այնուհետև համարվում է տան արյունակից ազգականը:

Պրանից հետո գնում է նա բաղանիք՝ հասակակից ջահելներով շրջապատված և երաժշտութեան ուղեկցութեամբ, որտեղ նրանք անց են կացնում երեկոն քեֆով և կատակներով, և հետո փեսային տուն տանում: Այժմ ամեն ինչ տեղն է: Սակայն նա իրավունք չունի ծիծաղել, որևէ բան ուտել, որովհետև հետևյալ օրը պիտի հաղորդություն ընդունի և դրա հետևանքով խուսափում է ամեն տեսակ զվարճություններից: Մայրահեղ դեպքում կարող է նստել իր տակ զրված բարձերի վրա: Պրան հակառակ՝ չափազանց զվարթ և ուրախ է խաշեղբայրը, սրախոսություններ է անում, պարում, տրամադրությունը շատ լավ է: Հյուրերը զվարճանում են պարերով, երգեցողություններ, ամեն տեսակ կատակներով, դատարկում են իրենց բաժակները նորապսակների կենացը: Հանկարծ լսվում է ջահել տղաներից մեկի ձայնը.— Քազավորի՛՛ գինակիցներ, ո՛ւմ քրոջը համբուրենք— իսաղաբոր,— հնչում է հարյուրավոր կոկորդներից պատասխանը: Այդ բերկրալի կոչը շատ հաճախ է լսվում, և իբրև գրկախառնության առարկա տալիս են և մյուս մոտ ազգականների՝ քույրերի կամ ազգիկների անունները, Երբեմն էլ կանչողին պատասխանում են.— Քո քրոջը,— կամ՝— Նրա քրոջը, ով ձայն տվեց,— որից հետո բոլորը ձեռքերով հավանության նշան են անում և բարձր ձայնով գոչում.— Այ շարա՛շ, այ շարա՛շ. (այսինքն՝ կեցցես):

Շատ բնորոշ են այդ երիասարդների սրախոսություններն ու հանաքները փեսացուի հետ: Մեկն աղաղակում է.— Հե՛յ, թագավոր, թախտիդ հաստատ մնաս, թող սույդ լինի սուր և կտրուկ: Լսվում է մի ուրիշի ձայնը.— է՛յ, ինչո՞ւ ես աչքերդ ծածկել զլիարկիդ տակ. զլիարկդ աչքերիցդ դե՛ն տար: Աչքերդ ու հոնքերդ բաց պահիր. ի՛նչ ես կատվի նման տաղարել, էդ ինչ կնճիռներ են ճակատիդ: Մրկաբեր ամպի նման մուսլվել ես: Աչքերիցդ ժանգ է կաթում: Տնաշե՛ն, հո քեզանից աշխարհի պարտքը չն՛ն պահանջում: Մի՛ վախենա, նշանածիդ շեն փախցնի: Երրորդն է միջամտում.— Կա, չկա, նա կարծում է, որ նշանածը մի գուցե կույր է, միայն մի՛ աչք ունի, լեզու չունի, կաղ է, կուզ ունի,— հավատա՛, էդպես չէ՛, նրա աչքերը թասի պես են, մազերը հասնում են մինչև ոտները, նրա բոյը շինարի պես ուղիղ է ու բարակ, էլ ի՛նչ ես ուզում, կողքին նստի ու խնդա: Չորրորդը մոմը ձեռքին մոտենում է խեղճ մեղադրյալի ուղիղ աչքերին և կանչում.— Մի մոտ եկե՛ք, լավ նայե՛նք նրան մոմի լույսով, կարելի է փոխս է ընկել: Մի տեսնենք ատամներ ունի՞՞ թե չէ, կծել կարո՞ղ է՞ թե չէ: Կարելի է էս գիշեր լեզուն կտրել կամ գողացել են, որ էսպես լուռ

¹ Ամբողջ հարսանեկան հանդեսի ընթացքում՝ փեսացուին անվանում են «թագավոր», իսկ հարսնացուին՝ «թագուհի»:

նստել է ու ձեն-ձուն շի հանում: Սիրտդ դողդողում է, այնպես չէ՞: Թևկու
բերանդ շորացել է, բայց նազկելիդ էլ ձեռքդ չի ընկնի: Դեռ երկար ժամանակ
ծոմ կպահես: Հանաք բան չէ կլին ունենալը: Կամ թե չէ՝ մտածում է, թե
ինչպես պիտի համբուրի ու գրկի նրան, կամ թե՛ վախենում է, որ նա ինչ
ձեռքից չփախչի: Հիմա ինքն իրեն կասի, թե ի՞նչ մեղքեր է գործել, թե
ինչպե՞ս է գլուխը քարին տվել: Հանդիստ թողեք սրան, կարծես լաց
լինում: Քարացել է: Կարծես քիչ դարդ ունի, դուք էլ ուզում եք ավելացնել
է՞հ, ինչ ուզում է թող անի, մենք որ պիտի զվարճանանք: Թող էնքան
կանգնի, մինչև որ հոգին տա: Մենք եկել ենք զվարճանալու. ով չի ուզու
մեզ հետ ուրախանալ, թո՛ղ դժուխը դնա: Նա իր բաժինն էնտեղ կստանա
մենք էլ մերն՝ էստեղ: Հազիվ է աչքը լույս տեսել, հիմա էլ վախենում է
որ իրենից չխլեն: Ով չի ուզում ուրախանալ, կարող է հեռանալ, բող
ուտել, մենք պիտի շարունակենք մեր ֆե՛քը և այլն:

Եթե փեսացուն հայր ունի, ապա նա պիտի հյուրասիրի հյուրերին
մայրը տնտեսության մասին հոգա, որովհետև բաղձալի օրը վերջապես
եկել է, որի մասին նա հաճախ թախիծով երազում էր և որդուն տեսնելի
բացականչում.— Ե՞րբ կգա այն օրը, երբ ես թևերս վեր քաշած քո հար
սանիքի պատրաստությունը տեսնեմ: Էնքան չմեռնեմ, մինչև կարմիր
չկապեմ, <Այժմ> նա որդուն չի մոտենում, շատ է դբազված խոհանո
ցով: Հաճախ պարտավոր է լցնել ջահելների ամանները, երբ դրանք նր
մոտ են վալում դատարկ ամաններով և խնդրում, որ իրենց էլ բաժի
հանի, որովհետև իրավունք չունեն հասաղավորների հետ նստելու: Ոչ մ
կին իրավունք չունի սենյակում երեւալու:— Աչքդ լույս, խնամի,— բացա
կանչում են բոլոր ծանոթները,— թո՛ղ բարի ժամ լինի (այսինքն՝ թող բար
տավորության նշան լինի), թո՛ղ աստված նորափեսի մի օրը հազար, բյու
դարձնի: Թո՛ղ օջախիդ ծուխը չդադարի: Շատ տարիներ տեսնես էս օրը:—
Աչքի լույսով մնաս,— սիրալիր պատասխանում է տիկինը,— թո՛ղ երկին
արքայությունը քեզ բաժին լինի, թո՛ղ երկար ապրեն տղաներդ, թո՛ղ աստ
ված ձեզ էլ արժանացնի էս բախտավորությանը և տղալիդ կարմիրն է
կապենք: Ինչքան ձեր սիրտը ուրախանում է ինձ համար, թո՛ղ էդքան է
աստված ուրախություն տա ձեզ. իմ տունը, իմ տեղը, իմ երեխաներ
թո՛ղ փեշքեշ (այսինքն՝ ընծա) լինեն քեզ. թո՛ղ ձեր ոտքը օրհնություն
բերի իմ տունը, թո՛ղ աստված ձեր ցանկությունն էլ բարով կատարի:

Այդպես ամբողջ գիշերը մինչև լույս ուտում են, խմում և աղմկու
Հյուրերից շատերը հենց այստեղ էլ քնում են: Մյուս օրը, վաղ առավոտ
յան, նորից հնչում է երաժշտությունը: Փեսացուին պիտի տանեն հարսնա
ցուի տունը: Այդ բանը կատարվում է մոտավորապես առավոտյան ժամ

10-ին Երան քայլ առ քայլ ուղեկցում է ամեն հասակի մարդկանց խումն բազմությունը: Մնողներն ու տարեց հյուրերը մնում են տանը: Վերջապես երևում է Թագավորն իր սիրածի տան առաջ, բայց կանգ է առնում հարսնյաց դռան առաջ և չի մտնում ներս: Ինչո՞ւ է կանգ առել, չէ՞ որ պետք է աշխատի, որքան կարելի է, շուտ հասնել նպատակին,— կմտածի մի օտար մարդ. բայց դա իր պատճառն ունի: Հենց որ ոտքը շեմին է դնում, աները պարտավոր է բարի գալուստ ցանկանալ որևէ նվերով: Խոսքն առնում է խաչեղբայրը, նա սպառնում է տունը ավերել, եթե նրա Թագավորը վատ ընդունելություն գտնի:

— Մատաղ լինի սպիտակ չաղ եզս,— բացականչում է վերջապես աները: Թագավորը մնում է կանգնած և տեղից չի շարժվում:— Եզ ունես, արտդ վարի՛ր, կապի՛ր նրան գոմում, որ ավելի չաղանա,— պատասխանում է դայրացած խաչեղբայրը:— Մի եղով է կամենում փեսային ընդունել,— ծաղրում են բոլոր ներկա եղողները:— Թագավո՛ր, հո տեսնում ես՝ ինչ պատիվ են քեզ տալիս, արի ետ դառնանք,— որոտում է խաչեղբայրը:— Համբերենք մի քիչ, կարելի է սիրտը տեղը գա,— աղաղակում են ներկա եղողները:— Դեհ, քեռի, քսակդ թափ տո՛ւր, ժլատությունը լավ բան չէ՛, փեսային չի կարելի այդպիսի պատիվ տալ, թե չէ հարսնացուին զոռով դուրս կբերենք ու հետներս կտանենք, առանց քո շեմին ոտք դնելու,— աղմկում են Թագավորի ղինակիրները: Վերջապես բացականչում է դժկամությամբ բարի մարդը.— Իմ սպիտակ ձին, կամ հինգ տակառ գինին, կամ թե՛ պարտեզի մի մասը ձեզ փեշքեշ: Դրանից հետո բոլորն էլ մի քանի անգամ բացականչում են հիացած:— Ո՛ղջ լինես, ո՛ղջ լինես,— և թափօրը ներս է մտնում՝ առջևից խաչեղբայրը: Բակում երևում է հարսնամայրը՝ կոնֆետներով, մի կտոր շաքար է դնում փեսացուի բերանը կամ մի այլ բան, երկու մետաքս կտոր խաչածև կապում է նրա վզին, երկուսն էլ խաչեղբոր վզին, զրկում ու համբուրում է նրանց, շաքարաջուր է տալիս խմելու և սկսում է պարել: պարը վերջացնելուց հետո նորից համբուրում է նրանց և մի կողմ քաշվում: Նրան հետևում է աները. եթե 90 տարեկան էլ լինի, ոտքերը լավ թափ է տալիս, նրան հետևում են մյուս ազգականները, և ամբողջ այդ ուրախությունը տևում է մոտավորապես կես ժամ, որի ընթացքում բոլորն էլ լիաբերան հրճվում և աղմկում են: Դրանից հետո ավելի են մտնում տան ներսը, որտեղ նորից պարում են, և երաժշտությունը դադարելուց հետո լսվում են բացականչություններ.— Աստված օրհնի:

Թագավորին տանում են նրա համար առաջուց պատրաստած տեղը: Այժմ մեջտեղ է գալիս քահանան՝ խաչով ու ավետարանով, օրհնում է

հարսնացուի դեհստները, որը գտնվում է հարևան մի այլ սենյակում, կանանց մոտ: Գրանից հետո հազցնում են նրան, խաչեղբայրը ներս է մտնում նրա մոտ և կատակներ ու սրբախոսություններ անելով՝ կապում է նրա գոտին, որ բացի իրենից ոչ ոքի չի թույլատրվում անելու:— Սիրտդ պինդ պահի՛ր, քեֆդ՝ բո՛ւք, մենք քեզ մահվան շնոր տանում, այլ՝ պսակադրություն էնպիսի փեսացու գտար, որի նմանը չկա՝ աշխարհում,— և այն: Այժմ դուքս են բերում նրան. մայրը հեկեկում է մի անկյունում, հետո փեսացուի մոտ են տանում, որպես բոլորովին կույրի, որովհետև նրա դեմքի հետքն լուկ չկա, նա ամբողջապես ծածկված է սպիտակ կտորով՝ մուսիայի նման, գլխի շորս կողմը փաթթված է մի բաց կարմիր կտոր: Ոչ թե նրա շտպիկը, ո՛չ, այլ մի երկար կտոր, որ կրաֆաշի է կաշվում, տալիս են նրա ձեռքը, որի մի ծայրը ինքն է բռնում, մյուսը՝ փեսացուն և նրան՝ ինչպես կույրի, տանում է հետը: Այդ պահին երևում է հայրը և լաց ու արցունքով տալիս է իր օրհնությունը.— Գնացե՛ք, զավակներս, թո՛ղ ձեզ վրա լինի Արքանամի, Խահակի և Հակոբի օրհնությունը, ձեզ վրա լինի ողջ մարգարեների, առաքյալների և սրբերի օրհնությունը, թո՛ղ օրհնի ձեզ Գարեթիկի բերսնը, թո՛ղ աստուծո աչքը միշտ քաղցր լինի ձեզ վրա: Թո՛ղ ձեզ ցանած փուշը ոսկի դառնա: Սրանից հետո խավարեց լմ օրը: Ո՛չ աչք է լույս տեսնելու, ո՛չ բերանս՝ համ աննելու: Սրտիս բերկարանքը, տան լույսը դո՛ւ էիր: Քանի տեսնեմ քո ման եկած տեղերն, աչքումս փուշ կբուսնի, կերածս կերած չի լինի, լսմածս՝ խմած: Գնացե՛ք, աստված ձեզ հետ որ մեռնելու լինեմ, գոնե մի բուռ հող լցրեք երեսիս: Սրա նման հազարավոր այլ բաներ է խոսում հայրը՝ անկեղծ զգացված, որովհետև դեռ երկար ժամանակ չի տեսնելու իր աղջկան՝ թեև նա նույն տեղում է ապրելու:

Այժմ բոլորն էլ դիմում են եկեղեցի, որովհետև ժամը 12-ն է: Հարսնացուի ինզն ծնողները և նրա բոլոր մերձավորները նստած են սգով համակված: Բարձրաձայն հեկեկանքով ճանապարհ են դնում շեմքից իրեն աղջկան և այնուհետև՝ ցտեսություն. չեն կարող նրա հետ նույնիսկ մինչ եկեղեցի գնալ. այն կինն է միայն նրան թևից բռնած ուղեկցում, որը նրա եղունգներին հինա է գրել, և մյուս կողմից՝ հարսի եղբայրը: Երածիշտները առջևից են գնում, նրանց հետևում են զինակիցները, սրանց մեջտեղը՝ թագավորն իր խաչեղբոր հետ և երկու քայլ հետո՝ խեղճ հարսնացուն: Բայց նա ոչինչ չի տեսնում, երկար կտորը նրան ցույց է տալիս, թե ու է գնում իր սիրելին, իսկ վտանգավոր տեղերում նրան բարձրացնում են հիշյալ կինը և իր եղբայրը: Գնում են քայլ առ քայլ: Ջահկները զվարճանում են կրակելով, ազմկելով և գլուխկոնձի տուրով, մյուսները մըրցում են ճուլզներով՝ ջիրիդ խաղալով, և վերջ ի վերջո մայր եկեղեցի:

պիտի իր գիրկը բանա՝ նրանց հավիտյան պսակելու համար, բայց այստեղ էլ նրանց դեմ է գալիս սատանան՝ համառ ձեռքով, և շնայած խիստ ցրտին՝ փակում եկեղեցու դուռը: Այսինքն, բանն այն է, որ հարկավոր է պետք եղած ձևով վարձատրել նաև եկեղեցու սպասավորներին, էջմիածնի աթոռին, անգամ՝ եկեղեցուն: Մի տուրք կա՝ մոմ, խունկ և այլք գնելու համար, մեկը՝ էջմիածնի, մյուսը՝ քահանայի, իսկ շորրորդը՝ եկեղեցու ծառաների համար,— և այդ բոլոր ծախսերը պիտի կատարի խաշեղբայրը: Սակարկությունը ժամեր է տևում: Բավական կլինի 15—20 արծաթ ուրբի: Կարեկցությունից դրդված, խաշեղբայրը վերջ է տալիս այդ բանին և.— Բաց մեզ քո ողորմության դռները և արժանացրու մեզ քո սրբերի լուսաճաճանչ բնակարաններին,— և այլ երգելով՝ ներս են մտնում երջանիկները սուրբ տաճար, որը դժբախտաբար դարձրել են առևտրի կրպակ:

Մոմեր են վառվում սեղանի վրա, որը զարդարված է խաշերով և ալե-տարաններով: Նորասպակներին բաժանում են միմյանցից, և նրանք պարտավոր են խոստովանվել: Դրանից հետո նրանց տանում են սեղանի առաջ, և զգեստավորված քահանան բռնելով հարսնացուի ձեռքը տալիս է փեսացուին, կարդալով աստվածաշնչից հետևյալ արտահայտությունը.

— Եվ աստված բռնեց Եվայի ձեռքը, տվեց Ադամին և ասաց.— Սա ոսկոր է քո ոսկորից, մարմին՝ քո մարմնից, սա կկոչվի քո կինը, որովհետև տղամարդուց է ստեղծվել: Որովհետև նրանք որոշել են մարդ ու կին լինել, քահանան հարց է տալիս, թե արդյոք նրանք միմյանց կսիրե՞ն և հավատարիմ կմնա՞ն: Այս հարցը կրկնվում է երեք անգամ և երեք անգամ էլ փեսացուն պարտավոր է «այո՞» ասել, իսկ հարսնացուն՝ գլխով հավանության նշան անել, որը «այո» պիտի նշանակի: Հետո սկսում է թվել այն բոլոր հիվանդություններն ու դժբախտ դեպքերը, որոնք լինում են կյանքում և որոնց նկատմամբ նրանք պետք է երդվեն, որ այդ բոլորը միասին կտանեն և երբեք իրարից չեն բաժանվի: Այդ ժամանակ ոլորում են կաբմիւր քելը, որից հետո քահանան վերցնում է այն և կապում մեկը փեսացուի վրին, իսկ մյուսը՝ հարսնացուի, որպես անմեղություն նշան, մեղրամոմով ամրացնում, իսկ այնուհետև այդ կապը քանդել կարող է միմիայն քահանան և ուրիշ ո՛չ ոք, այդ էլ երբեմն նույն օրը, երբեմն երեք օրից հետո, իսկ առանց կապը քանդելու նորասպակներն իրավունք չունեն իրար մերձենալու: Այնուհետև նրանց տանում են հենց սեղանի առաջ, գլուխ գլխի տված իրար դեմ կանգնեցնում, խաշեղբայրը նրանց գլխի վրա պահում է իր մերկացրած սուրբ, իսկ եկեղեցու սպասավորները և քահանան կատարում են իրենց պաշտոնը՝ կարդալով սաղմոսներից, աղոթքներից, Աստվածաշնչից այն հատվածները, որոնք վերաբերում են պսակադրու-

թյանը, որի ընթացքում քահանան փոխանակում է նրանց մատանիները և ի վերջո նորապսակներին տալիս են մի բաժակ գինի, որից առաջին հերթին պիտի խմի փեսացուն, իսկ հետո՝ հարսնացուն: Դրանից հետո ամբողջ պատմությունը վերջանում է հանդիսականների բարձրաձայն «Աստված օրհնե»-ներով:

Ազդանշանն արդեն տրված է. եկեղեցու առաջ հնչում է երաժշտությունը, և բոլորը դիմում են նույն կարգով և թափորով դեպի փեսացուի տունը: Բոլոր տանիքների վրա խմբերով հանդիսատեսներ են կանգնած, Հաճախ ձեռնածոները ցույց են տալիս իրենց արվեստը, ոմանք պայում են, այն էլ ավելի շուտ ցատկոտում են, քան պարում, որովհետև գնալիս, ցատկելով են առաջ անցնում, նորապսակների ճանապարհին ոմանք ոչխար կամ հորթ են մորթում և միսը ուղարկում փեսացուի տունը:

Տան առաջ դիմավորում է երիտասարդ նորապսակներին փեսացուի մայրը, պարում, գրկում և համբուրում է իր հարսին և նրան տանում իր տեղը: Ապա սկսվում է իսկական կեր ու խումբը և աղմուկը: Բայց ինչպես ասացինք, ոչ մի կին չի խառնվում այդ գործին: Տղամարդիկ են անում ամեն ինչ, պարում են կամ մենակ, կամ խմբով: Այդ կլոր պարը հիրավի մի ծեծի պար է. 15—20 մարդ շրջան են կազմում ձեռք ձեռքի տված, միայն առաջինն է ազատ մնում, որ վարպետն է: Ձեռքերը բարձրացրած և բավական ճիշտ տակտով առաջ է տանում վարպետն իր պայտողներին: Նրանք ամբողջ մարմնով նախ աջ, հետո ձախ օրորվելով, մի ահեղի ոստյուն են կատարում: Գլխավոր պարողը պպզում է, վեր ենում, զանազան խեղկատակություններ անում ոտքերով և իր ձեռքին եղած մեծ փայտով աշխատում է իր հարևանին ինչպես հարկն է ծեծել, իր հետ քաշել, սա էլ ղզուշանալով, մյուսներին է առաջ հրում, ծեծից խուսափելու համար, բայց երբեմն էլ կարգին ծեծվում է: Ոմանցից փող են հավաքում նվագողների համար: Այդ երեկոն էլ անց են կացնում նույն տեսակի սրախոսություններով, ինչպես նկարագրել եմ:

Հետևյալ օրը, ճաշից հետո, մոտավորապես ժամը 3-ին բազմությունը հավաքվում է տան կտուրի վրա, և երաժշտության ու ցնծության հնչյունների ներքո հավեր են մորթում այս ձևով. կանգնում են տան երդիկի՝ շորս կողմը, խաչեղբայրը մերկացրած սուրը պահում է նրա վրա: Հետո բռնում են հավերի ոտքերն ու թևերը, վիղը խփում սրի ծայրին և զլուխն ու մարմինը միասին երդիկից ներս գցում, իսկ երեկոյան մեծ ախորժակով ուտում

1 Մեզ մոտ տները կտուրի վրա, ուղիղ մեջտեղը ունեն մի ծակ (երդիկ), որի միջով լույսը ներս է թափանցում, բնականաբար՝ անձրևն ու ձյունը նույնպես:

են այդ բոլորը: Ոմանք նվերներ են հավաքել տալիս այդ երեկոյան երիտասարդ նորապասակների համար: Այս դեպքում քիչ թե շատ քաղաքավարի ամեն հյուր պարտավոր է մասնակցել դրան: Ամենաթանկ նվերը տալիս է խաչեղբայրը՝ դա կարող է լինել մատանի, մետաքսե զգեստ և այլն: Ինչպես տեսնում եք, խաչեղբոր պաշտոնը բավական դառը մի պաշտոն է: Սպասիր, համբերութուն ունեցիր, այդ բոլորի փոխարեն նրան կանխիկ են վճարում: Որովհետև, որոշ ժամանակից հետո, փեսացուն նրա տուն պետք է ուղարկի մի թանկարժեք նվեր:

Այդ երեկոյան կաբմիւր քելը արձակում են և բոլորը ցրվում: Միայն երեք-չորս ամսից հետո երիտասարդ կինը կարող է այցելել իր ծնողներին և երեք-չորս շաբաթ նրանց մոտ մնալով մի քիչ ուրախանալ: Սկեսուրն ու կեսուրան էլ պարտավոր են նրան ընծաներ տալ, այդ բանը անհրաժեշտ է, առանց դրան չի կարելի դաջկան դարձի՝ ծնողների մոտ տեսության, ուղարկել. այդ դարձը մեզ մոտ կոչվում է երեսբացուկ (այսինքն՝ երեսը տեսնել):

Ընթերցողներս ակամայից կզարմանան, որ ես միանգամից Թիֆլիսից հեռացա և մեկնեցի այլ տեղեր, որտեղից ես միայն այժմ եմ վերադառնում: Իմ ցանկութունն էր, որեման, գաղափար տալ այն մասին, թե ինչպես էին և ինչպես են դեռ այսօր էլ այդ սովորութունները Ասիայի այլ վայրերում: Դրանով կամենում էի ընդգծել դրանց՝ և Թիֆլիսի հարսանեկան սովորութունների տարբերութունը և միևնույն ժամանակ ապացուցել, թե ինչպիսի արագությամբ այս քաղաքը եվրոպականանում է. դրա հետ միասին ես խճճվեցի մի շարք այնպիսի բաների նկարագրության մեջ, որոնք հետաքրքիր կարող են լինել թերևս այն տեսակետից, որ նոր են և ազգային, Ուրեմն, նորից դառնանք Թիֆլիս՝ մեր ելակետը. և որքան ցանկալի կլինի եվրոպացուն տեսնել, թե այստեղ որչափ արագ տարածվում են նրա արտադրանքներն և թե ապագայում ինչ հույսեր կշողշողան մեզ:

Մի քանի տասնամյակ առաջ Թիֆլիսում էլ կանացի սեռն ուներ իր բախտավոր վիճակը և իր իսկական արժեքը: Այստեղ էլ տեսնում էին երիտասարդական տարիները անցկացնեին տանը, իրենց շրջապատված տեսնեին երեխաներով ու թոռներով, իսկ նման ձգտում կարող է լինել միայն այնտեղ, որտեղ մարդիկ դեռևս փչացած չեն, բարքերն ապականված չեն, պահանջները համեստ են, գոհ են այն բոլորով, ինչ որ տալիս է երկիրը, հետևում են լուկ իրենց սրտի ցանկութուններին և մտահոգված չեն, թե ինչ է լինելու ապագայում:

Իսկ այժմ որքա՞ն փոխվել է ամեն ինչ: Ի՞նչ է պատահել հարևանի տանը, կարծես: լաց ու կոծի, անեծքների, աստծուն հայհոյելու ձայներ են լսվում: Կարծես մեռելատուն լինի: Բայց մարդ չի մեռել: Վեճ ու կռիվ էլ չի կարող լինել, որովհետև այստեղի կանայք իրավունք չունեն այդպես բարձր ձայնով իրենց մարդկանց հետ խոսելու— Քող սատանի բաժին դառնա: Քիչ ցավ ունեինք, հիմա էլ նորն է գալիս: Երբ աստված մարդուն պատժել է ուզում, սրանից մեծ պատիժ չի կարող լինել: Ա՛խ, երանի թե մեռնեիր, իսկույն ևեթ հողի տակը գնեինք,— այս խոսքերն են լսվում: Մի տուն մտիր բարեկամի պես, բուրբի դեմքերի վրա նկատվում է մի հուսահատական սարսափ:— Ի՞նչ է պատահել,— հարցնում ես կարեկցելով:— Էլ ուրիշ ի՞նչ պիտի պատահի, բուրբս էլ ջուրը պիտի թափվենք: Սև լինեիր էսօրը մեզ համար, աղջիկ է ծնվել: Ո՛չ սպանել կարող ես, ո՛չ էլ՝ ջուրը դցել:

Սարսափից կարելի է դողալ, այնպես չէ՞, իսկ այսպիսի ժողովուրդին կամ արհամարհել, կամ կարեկցել: Բայց այս բուրբը շատ հեշտ է պարզել: 200—1000—7000—10000 արծաթ ուրբի և մի այդքան էլ ակնեղեն պատրաստ պահել սղջիկը մարդու տալու համար,— իհարկե, հանաք բան չէ, մանավանդ Թիֆլիսի համար, որտեղ ամեն ինչ եռապատիկ թանկ է, քան ուրիշ տեղ, որտեղ շատ քիչ բախտավոր մարդիկ կան, որոնք առևտրով, կապալով կամ թե ապօրինի ճանապարհով կարողանան այնքան կարողութուն ձեռք բերել, որ հնարավոր լինի ընտանիք պահել, երեխուներ կրթել, որի օգուտը այժմ յուրաքանչյուր մարդ լավ տեսնում է և ամեն կերպ ձգտում է նրանց լավ կրթութուն տալ, աղջիկներին ամուսնացնել, և եթե հնարավոր է, որն իհարկե ամեն խելահաս մարդ կաներ, որն է բան ետ գցել սև օրվա համար: Մի երկրում, որտեղ արդյունաբերութունը, կուլտուրան, հողագործութունը, անգամ առևտուրը այնքան ցածր աստիճանի վրա են կանգնած, որտեղ ոչ մի տեղական բն չի արտադրվում, բացի հացահատիկից, գինուց և այլ կենսամթերքներից, որտեղից ոչինչ չի արտահանվում և, ընդհակառակը, դրամն ավելի շատ հալվում է նովոգորդի, կայացիգի տոնավաճառներում, Համբուրգում և Լոնդոնում: Որտեղ ժողովուրդը հնարավորութուն չունի ինքնուրույնաբար արտադրելու այն բուրբը, ինչ հարկավոր է ընտանիքին հագցնելու, նրան կերակրելու համար, ստիպված է անգամ ամենաշնչին բանը կանխիկ դրամով հայթաթել: Եվ որտեղ, վերջապես, անգամ ամենահասարակ մարդը ձգտում է դժել իր ունեցած շունեցածը և պաշտոնյա դառնալ, շքանշան ստանալ և, հեռևաբար, կամենում է լավ ապրել, պահանջները մեծացնել և, բնականաբար, մի տանտիկին ունենալ, որի դրամադուխտը կարողանա տոկոսով տալ, դրանով ապրելու

և դրանով սնվելու համար Այո՛, Թիֆլիսն այդ տեսակետից այնպիսի հըռ-
չակ է ստացել, որ շատ անպետքներ, որոնք ուրիշ տեղերում շնորհք չունեն
կոպակ աշխատելու, հատկապես այստեղ են գալիս ձեռնտու ամուսնության
համար, եվ շատ սրիկաներ, ամուսնության միջոցով ձեռք բերած լրինաց
կարողությունը վատնելուց և այլանդակ կյանք վարելուց հետո այնտեղ են
հասնում, որ այլևս չեն կարողանում իրենց գոյությունը պահպանել, խող-
նում են կնոջն ու երեխաներին թշվառության ու պարտքի մեջ և ստով
գլխով անհետանում, կամ, սռավել ևս խայտառակություն, երբ արդեն
փողն իր գրպանումն է, ամենուրեք կապվելով հարբեցողների, թուղթ լա-
ղացողների և ամեն տեսակ սինլքորների հետ, վատնում են իրենց կյանքը
այնպիսի վայրերում, որտեղ դժոխային դևեր են բույն դրել, և կնոջն ու
երեխաներին, հաճախ, այո, նույնիսկ միշտ, թողնում են առանց կտոր
հացի, և թերևս կես գիշերին, կամ նույնիսկ ավելի ուշ, սատանայի նման
երևում են իրենց ընտանիքում այնպիսի աղմուկով, որ քիչ է մնում պա-
տերն ու հատակը դողգողանալ:

Թիֆլիսը, նորից կրկնում եմ, որտեղ բարոյականությունն այնքան ըն-
կել է, սերն ու համերաշխությունը միանգամայն շքացել, որտեղ գերիշխում
են անաղնվությունը, խարդախությունը այն աստիճան, որ հարսգաստ եղ-
բայուներն անգամ միմյանց ոչնչացնել են աշխատում, հայրերն ու որդիները
միմյանց կործանել ուզում, և որտեղ ոչ մի երկնային ձայն, ոչ մի կրոնա-
կան կամ խղճի ձայն չեն ներգործում մարդկային խղճուկ սրտի վրա: Որ-
տեղ քրիստոնեական, աստվածային ուսմունքը կորցրել է իր արժեքը՝
շնորհիվ ընդհանուր բարքերի և որը մեզ հրամցնում և քարոզում են մեքե-
նայորեն, երբ եկեղեցում ավելի շուտ ծիծաղում են, հայհոյում, հարան-
ջում, և ավելի շատ խոսում այնպիսի ստոր բաների մասին, ինչպես՝ ամուս-
նությունը, առևտրական գործարքները և ամեն տեսակ կեղտոտություններ,
և ավելի քիչ աղոթում, — հնարավոր է արդյոք այդտեղից մի լավ բան
սպասել: Մի խոսեցե՛ք այս թշվառ մարդու հետ, որի մեկամաղձուտ տրա-
մադրությունը և ողորմելի տեսքը ձեր գուժն են շարժում: Հարցրեցիք նրան
իր վհատության պատճառը: — Ո՞ր ջուրն ընկնեմ, դժոխքի ո՞ր անկյունը
գնամ: Մի այս մարդուն նայեցեք, ի սեր աստուծո, ինձանից փոխ է առել
1000, 5000, 10000 արծաթ ուրլի: Մուրհակը գրպանումս է, շատ տարի-
ներ են անցել, հիմա ես նրանից պահանջում եմ դրամագլխիս տասներորդ
մասը, իսկ նա դեռ ծաղրում է ինձ, հիմարի տեղ է դնում: Ինձ նման տասն
ուրիշ մարդու էլ է խաբել, կեղծ սնանկացել, իր փողերն ուրիշներին տվել:
Կառք և ձիեր է պահում, թագավորի նման ապրում, իսկ ևս իմ ամբողջ
կարողությունից զրկված, պետք է սովամահ լինեմ, իմ սարսափելի օրերը

լամ: Բա էս բանն աստօծուն դուր կդա՞: Իսկ ինչո՞ւ է լալիս այն կինը՝ թուղթը ձեռքին բռնած: Օղնություն է խնդրում, որսվհետև ոռւսերեն չգիտի, այրի է, մարդը վաղուց մեռել է, կալվածքներ ու կարողություններ է թողել, այդ բոլորն ընկել է խնամակալի ձեռքը. սա կեղծ թղթեր է սարքել, նրա կարողությունը սեփականել, իսկ հիմա էլ դուրս է շարտում իր սեփական անհոյ: Երեսաները քաղցած են, արդեն շատ տարիներ այս ու այն կողմ է ընկել, բան դուրս չի գալիս: Իսկ այդ ի՞նչ վայնասուն ու վեճ է հարհանի մոտ: Ներս մտեք. այնտեղ մի դիակ է դրված: Բոլորը գլխի մազերն են պոկում, բայց եկեղեցական տուրքը դեռ չեն վճարել, ինչպես որ պետք է, որպեսզի հանդուցյալի հոգին դժոխքից կրկեն, և ննջեցյալը այնքան կմնա այնտեղ, մինչև եկեղեցական սրիկաների ընչաբարեկամությունը չհասցիցի: Մի լավ նայեցեք, ի սեր աստօծո, այս քահանային, թե որքան անվայել է վարվում իր համայնքի անդամներից մեկի հետ, նրանք միմյանց հայհոյում են ու անհիծում: Մոտեցեք և կատնեք, որ այդ մարդն ամուսնանալ է ուզում և պսակադրության համար կամենում է հինգ չերվոնեց տալ, իսկ քահանան կրկնակի է պահանջում:

Թուո՞ւ, բուրն էլ փողի ծարավ են զգում, փողի համար էլ ամուսնանում: Դե, թող բանաստեղծներն իրենց գլուխը պայլիեցնեն, թե ամենագեղեցիկն աշխարհիս երեսին ընտանեկան երջանկությունն է, որ կույսի հայացքը երկնային է, որ սերը մի աստվածային կայծ է մարդու սրտում. բուրբուլին ո՞չ: Մեր բանաստեղծները, որ մենք, փառք աստօծո, շունենք, պարտավոր են երգել. փողն է ամենամեծ սրբությունը աշխարհիս երեսին, երկնային ամենամեծ բախտավորությունը, լավագույն բուժամիջոցը և, ինչպես մեզ մոտ շատ ճիշտ ասում են՝ դրախտ ու դժոխք գնելու, ամբողջ աշխարհը տակ ու վրա անելու, կործանելու և նորից վերաշինելու միակ միջոցը:

Դեռ էլի փառք ու պատիվ մեր այստեղի վաճառականներին, որոնք այդպիսի, իսկուպես զարհուրելի պայմաններում դեռ այնքան վեհանձնություն և մարդկայնություն ունեն, որ կարող են որևէ դժբախտի օգնության ձեռք մեկնել, իրենց միշտ այնպես են պահում, որ լարեհաջող պայմաններում կարելի է շատ լավ բաներ սպասել նրանցից: Մինչդեռ մի անարժան արարած ոտքի տակ է տալիս իր լեզուն, իր ազգությունը, վաճառականն անհողողող կանգնած է իր երեսաներին մայրենի լեզվով դաստիարակելու որոշման վրա, հաճախ գնում է առանց հրավերի մի թշվառ այլու տուն, կնություն է առնում նրա աղջիկը և անձամբ պահում նրա ամբողջ ընտանիքը: Սակայն վեհանձնության այսպիսի օրինակներ չափազանց հազվադեպ են. բայց և այնպես պարտավոր են ամուսնանալ, որովհետև տեղացին, նույնիսկ ամենաաղքատը, ավելի շուտ կհամաձայնի, որ իր աղ-

չի կը գերութեան մեջ մնա, նրան կենդանի թաղել տա, սպսնի, քան ծառա ուղարկի մի օտար տան մեջ: Այլևս տանը պահել չի կարող աղջկան 14-րդ տարին լրանալուց հետո: Որովհետև նա ոչինչ չի սովորել, որ կարողանա զբաղվել ընթերցանութեամբ, նաև շափաղանց անտեղյակ է ձեռագործից: Գաստիարակութիւն չի ստացել, որպէսզի իմանա, քի ինչ է հաջողակա- նութիւնը, բարքերի մաքրութիւնը և բարեպաշտութիւնը: Նա հասունացել է բռնութեան և կոպիտ ազդեցութիւններէ տակ: Հարավային կլիման և իր հարևաններէ և ծնողներէ ամենօրյա շաղակրատութիւնները դեռ շատ շուտ զարթնեցնում են նրա կրքերը: Հայրը պարտավոր է վաղ առաւելտից մինչ ուշ գիշեր կրպակում նստել մի քանի կոպէկ հայթայթելու համար: Նրա երիտասարդ, ուրախ եղբայրները գիշեր ցերեկ այս ու այն կողմն են ընկ- նում, էլ ի՞նչն է ավելի բնական, քան ճաշակել այն խնձորը, որի համը գեղևս մեր առաջին նախամոր մոտ մեծ ցանկութիւն առաջ բերեց:

Ուրեմն, բոլորն էլ կարոտալից սպասում են իմանալու, թե ո՞րտեղ կա մի երիտասարդ, ով ուզում է լինի, մի կտոր հաց ունենա՞ թե ոչ, սրիկա լինի՞ թե հրեշտակ, մի խոսքով բոլորը մեկ է, միայն թե ազատվեն իրենց ողորմելի բեռից: Չէ՞ որ Աստվածաշունչն ասում է, որ մարդը պարտավոր է դրա մասին մտածել, հայր ու մայր թողնել և իր կնոջ հետեից գնալ: Ազնվականներն ու հարուստները փնտրում են իրենց նմաններին, հատ- կապէս պաշտոնյաների և աստիճանավորների, որի համար և պարտավոր են լավ վճարել, որովհետև այդպիսի երիտասարդը առաջին հերթին հարց- նում է, թե ի՞նչ պիտի տան, և եթե պատասխանն անբավարար է, ապա անբարտավանորեն ասում է, որ առայժմ չի կամենում ամուսնանալ. ար- ժե՞ ուրեմն այսպիսի մի ավանակի հետ գործ բռնել: Թող ծնողներն աղջկա ոտները իրենց աչքերը կոխեն:

Եթե քիչ թե շատ կարգին հագնված մի մարդ է մտնում եկեղեցի, կամ պատահմամբ անցնում փողոցով, կամ թե հրավիրված է դժբախտաբար որևէ մի ճաշկերույթի, ապա նրա երջանկութեան հրեշտակը պտուղում է շուրջը՝ գիշեր ցերեկ, որի մասին նա չէր էլ երազում, Իսկ եթե ինքն էլ մտադիր է ամուսնանալ, ապա բավական է, որ նա եկեղեցի գնա մի քանի անգամ և կանգնի ուղիղ կանանց սուղև, որոնց հատկացվում է մեզ մոտ եկեղեցու արևմտյան մասը: Եթե բախտի բերմամբ ասեղնագործված օձիք էլ ունենա, այն ժամանակ նա իր ամբողջ համաղղեստով գտնվում է այն- տեղ ներկա եղող կանանց սրտերի դրախտում: Էլեկտրական հոսանքի նման անցնում է առաջին հիացմունքը բոլոր բարեպաշտ քույրերի միջով, որոնք մեծ մասամբ նրա համար են հաճախում աստուծո տունը, որպէսզի միմյանց հաղորդեն օրվա նորութիւնները և հատկապէս իրենց ամուսնա-

կան երջանկութեան մասին, որովհետև նրանք, բարեբախտաբար, ոչ մի գաղափար չունեն և ոչ էլ հասկանում են որևէ բառ այն բոլորից, ինչ կատարվում է եկեղեցում: Միմիայն որոշ ծիսակատարությունների ժամանակ, որ նրանք լավ են ընկալել, առանց մտածելու ծունկ են շոքում, խաչակնքում և հետևյալ արտասովոր բացականչություններն անում.— Մեղա՛ քեղ, տեր, Քոզուլյուն տուր իմ մեղքերին: Ոտքերիդ փոշին եմ ես, ինձ ետ մի վանիր: Յրեսս ոտքերիդ տակ լինի: Ողորմութեանդ մեռնեմ, տե՛ր, Ոտքերիդ տակի շունն եմ, կերակուրս մի կտրի: Արժանացրու ինձ քո երկնային թագավորությանը և քո տեսքին: Դու ես ինձ ստեղծել, դրա համար էլ մի ոչնչացրու ինձ և այլն: Դրա հետ միասին այնպես ուժեղ ծեծում են կրթօքերը, այնպիսի հայացքով են նայում վեր, որ տեսնողը կկարծի, որ հենց իրենք են երանությունը: Բայց այդ կատարվում է այն դեպքում, երբ Ավետարանն են կարդում, կամ հանդերձախորանն է ցույց տրվում, կամ պատարագ կատարող քահանան անցնում է եկեղեցու միջով՝ որի ժամանակ ամբողջ ժողովուրդը համբուրում է նրա ձեռքը և մի քանի կոպեկ գցում նրա հետևից տարվող գանձանակը, որի փոխարեն քահանան պարտավոր է հիշել նրանց մահացածների հոգիները: Դրա համար էլ ամեն մեկը նրա աջը համբուրելուց հետո իսկույն ինքն ավելացնում է. «Հիշեա զմեզ յառաջի անմահ գառին Աստուծոյ»,— որին քահանան ամեն սնգամ պատասխանում է. «Հիշեալ եղիցիք առաջի անմահ որդւոյն աստուծոյ»: Բայց այս բոլորը անգիր արած, երեսխայական հասակից սովորած արտահայտություններ են, որոնց իմաստը ո՛չ քահանան է հասկանում և ո՛չ էլ համայնքը:

Վերջապես արդեն տաղտկալի քահանան գտնվում է վարագույրի հետևը, որը բոլոր հայ եկեղեցիներում, սեղանի վրա, հանդերձախորանի առաջ երբեմն-երբեմն քաշվելով՝ բացվում կամ փակվում է: Այժմ եկեղեցու սպասավորները և քահանաները սաղմոսներ, մարգարեներից հատվածներ, կամ աղոթքներ են կարդում կամ երգում: Բայց այդ բոլորը ձանձրալի են: Տղամարդիկ ծալապատիկ նստած դրուցում են, պառավ կանաչ հորանջում, ննջում կամ անմիտ կերպով այս ու այն կողմ են նայում, իսկ առավել սիրող, հոգատար մայրերն էլ ջանքեր են թափում տնտղելու այն սպասարանին, որը թեպետ դեռ աչքի չի ընկել որևէ ոռոմանտիկ արկածով, բայց, այնուամենայնիվ, իր քոսոտ հումազգեստով շլացրել է բոլորի աչքերը:

— Էդ ո՞վ կարող է լինել,— հիացած փսփսում է կանանցից մեկը՝ ախատելով թաքցնել իր ուրախությունը,— առաջին սնգամ եմ դրան տեսնում: Փառք աստուծու Ամեն տեսակ նոր (օտար) մարդիկ գալիս են մեկերկիրը: էստեղացու նման չէ: Աստրախանցու է նման, բայց չէ՛, կարծես

Քոյի շուր խմած լինի, շե՛ս տեսնում ինչ բոյ ունի, ինչպիսի սև աչքերչ ինչպիսի փոքր բերան: Կարծես մեղրամսմից շինած պատկեր լինի: Թե ինձ սիրում ես, մի լավ նայիր նրան: Կարծես հրեշտակ լինի առաջդ կանգնած, այնքան դուր է գալիս աչքերիս: Չէ՛, դա էստեղացի չէ, ինձ թվում է, որ նոթ է եկել Շուշուց: Մի ապալետներին (էպոլետներն) նայիր: Տունդ շքանդվի, խաչ էլ ունի: Դոշը լիքն է: Դա երևի կամ գերագույն հրամանատարի մոտ է ծառայում, կամ գնդապետ է: Ծթե քաղաքացիական ծառայող է՝ կամ Գառաուզար կլինի, կամ խորհրդական, ինչ սպում է նրան համադգեստը: Կարծես մեջը ձուլված լինի: Ի սեր աստուծո, սիրուն տղամարդ չի՞: Թվում է, թե իշխան է: Ով ուզում է լինի, խաչապաշտ (քրիստոնյա) է: Թո՛ղ աստված նրան էլ ավելի մեծ պատիվների արժանացնի: Մեզ ի՞նչ վնաս դրանից: Թո՛ղ աստված ամեն մարդու մի կտոր հաց տա: Թո՛ղ աստված ողորմի բոլոր հայ քրիստոնյաներին, մեզ էլ նրանց հետ: Թո՛ղ աստված բաշխի նրան իր հորն ու մորը, Երանի էն աչքին, որ էսպիսի որդի ունի: Դրան մի անգամ տեսնելն ամբողջ աշխարհ արժի: Ավելի լավ է մի տղա ունենաս, է՛ն էլ լավը: Մեր երկրի ջահելները հո ջահելներ չեն: Ինչ ճամփով որ եկել է, թող աստված էլի էն ճամփով ետ տանի: Կերպարանքն այնպես դուր եկավ ինձ, կարծես ամբողջ աշխարհն ինձ բաշխեցին. երանի իմանամ, թե ով է և այլն:

— Դրա աչքն էլ տրաքի: Քիչ բան ունեմ անելու՝ գեռ էդպես մարդու մասին էլ մտածեմ,— վրա է բերում մի ուրիշը, կամենալով իր անտարբերությամբ դիմացինին համոզել, որ այդ մարդն իրեն բոլորովին չի հետաքրքրում, մինչդեռ ներքուստ կկամենար իր հակառակորդին կտոր-կտոր անելու— Որ դժոխքից էլ որ եկել է, թող էլի էնտեղ գնա: Իմ ինչ գործն է, թե դա ով է: Մի սալդաթի կտոր, ոստիկանության ծառայող, սուրն էլ հետևից կախել է, որ տեսնողներին վարմացնի: Ա՛յ, հողեմ գլուխը, շոգս դլխիդ: Կրեմ գլուխդ: Ռեխը էնպես է վեր ցցել, կարծես թե ինչ լինի: Աչք շունե՛ս, երեսից աղբ է վազում: Կարծես առաջդ կանգնած լինի մի սոված, լղար յաբու: Ինչիս է պետք դրա խաչը, շքանշանի ժապավենը, գրպանը պետք է լիքը լինի, գրպանը. դրա նման մարդիկ զկոտալով թրև են գալիս: Թող ինչ ուզում է ունենա, համազգեստից երևում է այդ: էշն էլ ավելի սիրուն կերևա, եթե լավ թամբ ունենա: Դրա նմանները թրև են գալիս սոված շան պես: Ամեն մարդ պիտի տաշտումը ալյուր ունենա, գրպանում էլ՝ փող: Ապպետն ու խաչը հաց չեն դառնա: Դրանց հետևից ընկնողը երկու ձեռք մի գլուխ կանի (այսինքն՝ երկու ձեռքով գլուխը կծծի). էսօրվա օրը շներն էլ շինովիկներ են դարձել, որտեղ թքես, դրանց վրա կընկնի: Շոգս նրանց գլխին: Վա՛յ էն մարդուն, որ էսպեսիներին կհամարտա: Պա՛,

պա՛, պա՛, պա՛... Թող աստված էն օրն ինձ մահ տա, որ դրանց հուսով չմնամ, Ինչի՞ են դրանք նման՝ պոչը կտրած ազոսավի: Ուրած, փրված գալիս են ու էդտեղ կանգնում: Կարծում են, թե աշխարհն իրենցն է, իսկի չեն հետաքրքրվում, որ իմ կապած շանը ավելի եմ գնահատում, քան նրանց: Թշնամիս շունկնի դրանց ձեռքը: Երեսի մաղերը թրաշում են, հետո էլ մեյմունի են նմանվում: Ո՛չ կրեսներին արուս ունեն, ո՛չ սրտերում՝ խիղճ, էդտեղ կանգնում են, մի ոտի վրա տնկվում, կարծես շահագողա լինեն, կարծես գետնի վրա չեն ման գալիս, կարծես թե ոտքերի տակ ձվեր են շարել:

Եկեղեցի ենք եկել աղոթելու համար, լեղուդ քեզ քաշի: Ով ուղում է լինի. լավ մարդ է, թող սուտված իրեն բարին տա, իսկ թե չար է՝ չարը տա: Հո նրա դարդը մեզ չեն տվել: Թող ամեն մարդ իր գլուխը լա: Ի՞նչ գործ ունենք օտարների հետ: Թող նրանք իրենց համար ապրեն, մենք էլ մեզ համար: Նա ո՛չ իմ որդին է, ո՛չ փեսան և ո՛չ էլ եղբայրը, որ վրան ուրախանամ: Ումը որ է, թող նրա աչքը լուս լինի: Ուրիշը որ հաց ունենա, մեր փորը չի կշտացնի: Ուրիշի թթխմորը տեսկան չի լինի մեր հացի համար: Ամեն մարդ իր մի կողեկը ավելի պիտի գնահատի, քան ուրիշի հազար թումանը: Եթե ուրիշի տունը հեղեղ էլ կտրի, մի կաթիլ էլ ինձ բաժին չի հասնի: էդ տեսակ շառլատաններ շատ են եկել ու գնացել: Ամպի նման գալիս են, անձրևի նման գնում: Ես նրանց ոչ խերն եմ ուզում, ոչ շառը: Գրանք աշնան արև են, մեկ երևում են, մեկ էլ հանկարծ չքանում: Ա՛յ տունդ չքանդվի, Ավետարան են կարդում, կամ պատարագը վերջացավ,— ասելով վեր է թռչում:— Ո՞րտեղից եկավ էդ սատանան, աչքը քուռանար, ոտքը կտարվեր, որ էսօր չգար: Իբր թե էսօր ժամ եկանք: Պատարագից ի՞նչ հասկացանք. կարդացին պրծան: Գրողը տանի, որտեղի՞ց եկավ էդ ուրվակունը: Թո՞ղ գոնե մի քանի անգամ ծունկ չոքեմ, խաչակնքեմ,— Տեր, մեղա քեզ,— ասեմ: էսօր մեր ժամը, մեր աղոթքը սատանայի բաժին եղավ: էսօր մեր աղոթքն էլ, մեր պատարագն էլ հարամ եղավ: է՛, թող աստված մեր մեղքերից չհարցնի: Աղոթելու տեղ, դատարկ բաներ խոսեցինք էսօր: Հը՞, ի՞նչ կասես: Լավ է, որ տերտերը չտեսավ, թե չէ խոստովանելիս մի ավելի մեծ ապաշխարանք էլ վզերիս կկապեր: Բայց չէ՛, իմ տերտերը լավ մարդ է, ինչ էլ որ ասելու լինեմ, նա պատասխանում է. «Աստուած թողութիւն շնորհեսցէ՛ս: Մեր տերտերը հո տերտեր չէ, այլ իսկական գառ: Ինչ ուզում ես ասա, ձեռքը գլխիդ է դնում և բոլոր մեղքերդ ներում: Նա էլ մարդ է, անմեղը միայն աստված է: Քա (քույրիկ), ճի՞շտ է, որ այսինչն ու այնինչը իրար խոսք են տվել, Քա, էդ յի՞նչ նորություն է: Լսած կլինես: Ժիշտ է, ժամը դուրս եկավ, բայց եկող կիրակի կարող

ենք պակասը լրացնել. էս օրը կորալ մեզ համար Ո՞րտեղ են իրար գտել: Անիծվի՛ր քո բախտը, մեկին թողնում է, մյուսին գտնում, ինչ ուզում ես արա, եթե ճակատիդ գրված չէ, զուր բան է: Ո՞րտեղից որտեղ: Բախտ է, էլի, որ եկավ, ի՞նչ կարող ես անել: Ամեն ինչ պատահական է: Աչքիդ լուսը հանիր, տուր թող ուրիշներն օգտվեն (այսինքն՝ ինչ ուզում ես արա), գլուխդ քարն քար տուր, երկինք բարձրացիր, մատներդ ջուր արա, տուր թող խմեն, հոգիդ դուրս հանի՝ ուրիշին բաշխի, որ բախտը չի տալիս, չի տալիս, էլի: Էնպես աղջկերք եմ մեծացրել, հարսնուսցու դարձրել, որ դրանց նմանը Ֆրանգուտաճում էլ չես գտնի: Եղունգներդ ռակի է թափվում, էնպիսի բոյ ունեն, որ նկարիչն էլ չի կարող նմանը դուրս բերել, բաժինքը պատրաստ է, բերաններիցս ենք կտրել, նրա համար ամեն ինչ պատրաստել: 2000 արծաթ ուրբլի տանը կապած — դրած է նրա համար, արծաթեղենն էլ հետը: Այսինչն ու այնինչն էլ միջնորդ ուղարկեցին մեզ մոտ, էդ տեսակ մարդու չենք ուզում տալ, բայց ուզես, շուղես, պիտի պոակվի: Միայն ապարանջանն արժի 600 արծաթ ուրբլի: Մեզ լայնդ չի հասարակ մարդու տալ, խեղճ աղջիկն էլ տանը նստել մնացել է: Եթե մի հարմար փեսա գտնես, գիտես էլի, թե ինչ կստանաս: Բացի դրանից, մարդս էլ քառուղաք է այսինչ տեղը, կամ խորհրդական. քո բոլոր դատական գործերն էլ մի անգամից կվերջանան: Մի աչքդ դես ու դեն արա, գիտեմ, ձեռքիցդ շատ բան կգա: Մի լեզու ունես, որ զօր բնից կհանի, արի՛, էդ բանում մեզ օգնիր: Մենք տնով աւղով քո ծառան կտոռնանք: Էնպես կարծիր, իբր թե մարող ճրագին ձևթ ես ուզում ալլելայնել: Դու հո գիտես, թե հասած աղջիկը տանը պահելն ինչ ցավ է: Ասում են, թի այս կամ այն տունը մի ունեոր մարդ է ապրում, սարեկան հաղար ուրբլի ռոճիկ է ստանում, կարգին մարդ է, իր շոր գլխից դուրս ոչինչ չունի, չի խմում, չի խաղում, եթե նրան ձեռք դրես մեզ համար, երեք թոնկապին շալ ու էսքան էլ փող կստանաս: Թե շնորհք ունես, հիմա պիտի հույց սառու էլ ո՞ր օրվա համար է բարեկամը: Հո գիտես, թե մեր տունը ի՞նչ տուն է: Աշխարհն իր բերանով միայն մեր մասին է խոսում, մենք հո չենք կարող ուրիշի մոտ գնալ, խայտառակութուն է: Ինչ ձեռքիցդ կգա, արա. կոտենես, որ քո լավության տակից դուրս կգանք: Թող մեր մեջ մնա այս, վերևն սուսված, ներքևը դու: Թող ո՞չ ոք չիմանա: Վնասը քեզ էլ կհասնի, եթե մեր անունը կոտրվի (այսինքն՝ եթե մենք անվանարկվենք): Զեռս փեշդ եմ քցել (այսինքն՝ դու ես իմ հույսը), դու գիտես, թե ինչ կարող ես անել: Ասում եմ, էսքան ու էսքան բաժինք պատրաստ է: Ե՞րբ լուր կբերես: Դու հո գիտես, խեղճ մարդու աչքն էնքան թող կփչեն, մի էնպիսի գազան կկապեն գլխին,

որ եթե շուտի, շիւմի, էլն հերիք է նրա համար. բայց որ աղջկաս տեսնի, ամեն անգամ կկարծի, թե հրեշտակ է առաջը կանգնած: Բայց սատանի ականջը խուլ, ժամը դուրս եկավ: Գնանք, Ավետարանը համբուրենք, մնացածը հետո կխոսենք: Սա էլ լավ գործ է, եթե մարդ օր առաջ էդ ցավը (աղջկան) գլխից ուզ անի, որովհետև զոռով շնա կարող նրան տանը պահել: Բախտավոր օր լինի: Գնաս բարև, քեզ կապասեմ»:

Ով տեսել է «Ռոբերտ սատանայի» մեջ գերեզմանատունը, երբ մեռելները քողարկված վեր են կենում և աննպատակ ու անկարգ այս ու այն կողմ ընկնում, նա կարող է որոշ շահով գաղափար կազմել, թե ինչ է կատարվում մեզ մոտ, երբ ժամն արձակվում է (այսինքն՝ պատարագի արարողությունը վերջանում է): Տղամարդիկ դեռ դրանից սուաջ հեռանում են, մի քանի անգամ առանց մտածելու խաչակնքելով, ծունկ չոքելով, կամ կիսով շափ գետնին խոնարհած՝ աջ ձեռքով մի քանի անգամ, որքան կարելի է արագ, այնպես են շոշափում գետինը և իրենց բերանը, կարծես թե հունիսին մորի հավաքելիս լինեն ու շտապ-շտապ ուտեն: Մի մասը հրելով, խփելով, խփվելով ներս է խուժում այնտեղ, ուր քահանան նշխար է բաժանում. դա շափտի շփոթել հաղորդության հետ, որը տեղի է ունենում միայն տոն օրերին (այսինքն՝ դատկին և ջրօրհնքին) կամ մահվան ժամանակ: Նշխարը կտորներով բաժանում են ամեն կիրակի: Այնուհետև համբուրում են Ավետարանը և հեռանում:

Բայց այդպես անաստված շնա մեր բարեպաշտ տիկնայք, որոնք ամբողջ ժամանակ շողակրատում էին, Հանդարտ քայլերով դուրս են գալիս եկեղեցու ետին մասից, որը մահաջարով բաժանված է այն մասից, որտեղ տղամարդիկ են կանգնած, դեռ էլի մոմեր են վառում սրբերի պատկերների առաջ, որոնցից, ի բախտավորություն հայ ազգի՝ շատ կան հայ եկեղեցիներում, բայց այնպես կոպիտ նկարված, մոմերից այնպես այլանդակված և այրված, որ մեկի քիթն է պակաս, մյուսի ձեռքը, երրորդի աչքը. հետո էլ նրանք հազարավոր, բյուր անգամ ջերմեռանդ համբուրում, դեմքով շոշափում են բոլոր անկյուններն ու ծայրերը, սեղաններն ու ջահերը, խաչերն ու ավետարանները և այլն: Այս բոլորի պատճառն այն դանդաղաբայլ, գերեզմանոցային շարժումն է և սպիտակ սավանը, որով մեր սիրելի կանայք աշխատում են ծածկել իրենց սիրուն դեմքերն ու ամբողջ մարմինը ամբարտավան մարդկանցից, և միևնույն ժամանակ ջերմեռանդորեն խոնարհվել նրանց տեսքի առաջ. և այդ բոլորը շափազանց դուրեկան, հաճելի կերպով ամբողջացնում է ողջ տեսարանը:

Սակայն մեր վեպի հերոսը չպետք է սամենկին մտահոգվի, կարծելով, որ իրեն շնա նկատելու նա պարտավոր է ավելի ևս լուրջ ու վայելուչ պահել:

իրեն. այսինքն՝ ուսերը վեր բարձրացնել, ուրիշների հետ շատ չհոսել և արձանի նման այնտեղ կանգնած մնալ, հետո գլխով անելով մի քանի անգամ խաշակնքել, Ավետարանը համբուրել և ապա, դուրս գնալու ժամանակ, մի շեղակի հայացք գցել գեղեցիկ արարածների վրա: Հրեշտականման փեսացուն երևաց: Նույնիսկ դիտել են, թե ո՞ւմ հետ է նա խոսել, ինչպես է դուրս գնացել: Քայլվածքն էլ հոյուղ է ածել ճրագին: Բոլորը փրնտրում են, թե ո՞վ է դա, և եթև ժամկոչը չգիտի դրա ով լինելը, ապա անկառնած գիտեն պառավ կանայք, իսկ եթե վերջիններն էլ անտեղյակ են, ապա անշուշտ քահանան կիմանա: Խոստում խոստման ետևից է կատարվում, միմյանց այցելում են, և այդ բոլորից հետո, եթե այս անգամ դրա ով լինելը չի սլարզվում, ապա մյուս անգամ մանրամասն գիտեն արդեն նրա կյանքի պատմությունը: Այժմ ժողովուրդը ցրվում է: Եկեղեցու դռներն ավելի շուտ լիզում են, քան համբուրում: Շքեղ և հանդիսավոր է դրանց ելքը եկեղեցուց: Տղամարդիկ շտապ գնում են իրենց գործերին, իսկ կանայք, ընդհակառակը, չեն գնում, այլ քայլ առ քայլ խմբերով ճեմում են դեպի տուն: Կանգ են առնում, նկատողություններ են անում, հաճախ մատները դնում բերանին, գլուխները թափահարում, ամեն տեսակ դիրք ընդունում և շարժումներով խոսում, այնպես որ մի թիզ ճանապարհն անցնում են մի ժամում կամ ավելի: Որովհետև ամբողջ մի շաբաթ այլևս միմյանց չեն տեսնելու, և ամենօրյա ժամագնացությունը վայել է միայն պառավ կանանց և ալևոր ծերունիներին: Այսպիսի ազնվադարմ կանայք կարիք չունեն ամբողջ շաբաթ աղոթելու, դրա համար սահմանված է միայն կիրակին, երբ նրանք կարող են իրենց պղպթներն ու այցելություններն անել, զվարճանալ ու լալ և ամեն տեսակ հագեկան ու մառմնական կարիքներ հոգալ:

Եկեղեցուց դուրս գալուց հետո, սովորական ողջույնն ամեն տեղ և ամեն բերանում նույնն է:— Աստված ողորմի,— ասում է եկեղեցուց դուրս եկողը իրեն հանդիպողներին:— Ողորմի ծնողացդ,— պատասխանում են ամեն անգամ:— Որտեղի՞ց ես գալի,— հարցնում ես դու:— Եկեղեցուց. էսօր վերջապես արժանացա սուրբ պատարագի, թո՛ղ քո մուրազն էլ կատարվի: Ի՛նչ արարողություն, ի՛նչ երգեցողություն, այս կամ այն քահանան կամ սարկավազը կատաղել էր, որոտում էր (այսինքն՝ լիաձայն, հիանալի էր երգում):— Որովհետև մեր հայրենակիցներին դուր է գալիս ավելի շուտ գողգողոցը, քան ներդաշնակ երգեցողությունը, որը կատվի մլավոց են համարում, որովհետև մեղմ է հնչում:— Ո՞վ արեց էսօր պատարագը:— Տե՛ր (այսինքն՝ քահանա) այսինչը: Նա որ պատարագ է անում, կարծես լույս է իջնում երկնքից ինձ վրա, կարծես ոտքով գլխով երկնից արթայություն

եմ ընկել: Հրեշտակներն էլ շին կարող նրա նման բարձր կարգալ ու սկիհ բռնել: Հոնքերը կարծես ոսկով քաշած լինեն, մորուքը մինչև ծնկներն է հասնում, դեմքը կարծես սրբի պատկեր լինի: Մազերը կարծես մետաքսից լինեն: Կարծես թե պատարապը Քրիստոսն է կատարում, կարծես աչքերից լույս է իջնում, բերանից կրակ: Աստված վկա, կարծես նոր եմ ծնվել, մեղքերս բաշխել են ու հոգիս սավառնում է դեպի երկնից արթալություն:— Դու ի՞նչ ես տեսել. մի տեսնես, թե մեր սերտերն ինչ պատարագ է անում, էն ժամանակ կասես՝ հա, ա՛յ, էդպես կանեն պատարադը: Մատաղ լինեն բոլոր տերտերները նրա մի մազին, նրանք նրա ոտքերի հողն էլ շարժեն: Նրա ոտի մատներից մինն ավելի շատ բան գիտի, քան էդ տխամարները: Զրույցի մեջ վարպետ է. թե ուզում ես ուրախանալ, էնքան ծիծաղելի բաներ կասի, որ ծիծաղից կտարաքես: Երբ նա տուրբալի (թամադա) է, էնքան է մարդկանց ծիծաղեցնում, որ ամոթ չլինի ասել, վարտիկները թրջում են, ուշագնաց գետին ընկնում, աչքերից արտասուք է վազում: Որ հինգ թունգի (ընդամենը 25 շիշ) գինի էլ խմի, կարծես իսկի բերանը բան չի լցրել: Ֆրանգստանում էլ չկա էդպես հանաքչի, օյինբաղ, էդ տեսակ ծաղրածու և այլն: Իսկ ժամում, կարծես գառ լինի: Երբ նրա ձայնն է հնչում, կարծես հազարավոր զանգեր են զարկում, ու դեմքն էլ էնպես հանգիստ է, մանավանդ, երբ գլուխը տաք է. էդ ժամանակ քիչ է մնում, որ ժամը փուլ գա: Սիրտս հալչում է փորումս, երբ բերանը բաց է անում, պատերը դողում են, և կարծես թե ոտքերս կտրվում են գետնից: Հրեշտակներն էլ էդ տեսակ ձեն շունեն: Ափսոս, որ շատ զոռ է սալիս գինուն: Ասում են, որ գինին փշացնում է ձենը: Ինչ ուզում է լինի, դա մեր տերտերն է, նա մեր սիրտն է շարժում, մենք էլ նրանը: Խոստովանության ժամանակ էլ հո մի թթու խոսք չի ասի: Մյուս տերտերներին մի տես, ո՛չ երեսներին ամոթ կա, ո՛չ էլ սրտերում պատվի դպացում: Ծների նման շափշփում են դոնե դուռ, հենց ո՛ր մի տեղ հոտ առան, իսկույն կվազեն, դուռը որ փակես, լուսամուտից ներս կթռչեն: Ամեն մեկը յոթ մարդու շափ է ուտում, դրուստ է, որ ասում են՝ սար ու ձոր, տերտերի փոր (հիանալի՛ բնութագիր): Ծների շափ շատուցել են ու քիչ է մնում մարդ ուտեն: Թո՛ղ դրանց ձեռնադրողի աջը չորանա: Երեկ գինի էին ծախում, փինաչիներ էին, փողոց էին ավլում, էսօր տերտեր են դարձել: Վա՛յ ինձ, մեղք գործեցի. թո՛ղ աստված շնեղանա, թո՛ղ ասածս քամին տանի, սատանի ականջը խուլ, աջը համբուրելիս սիրտս խառնվում է: Մեր արքեպիսկոպոսն էլ հո հոգու փրկիչ չէ, իսկական իշի գլուխ է: Փողերը դիզում է խալիչանների տակ, փռնչիներին էլ տերտեր է շի՛նում: Դրա աչքը չբռանա, ինչի՞ն է պետք էդքան փողը. ո՛չ երեսխա ունի, որ լաց լինի, ո՛չ էլ աղչիկ, որ մարդու տա: Լավ ուտում է, լավ իմում ու

էնքան է շաղացել, որ յոթ եզ էլ նրա շափ միս շին ունենաւ: Երբ խեղճ աղքատները երևում են նրա դռանը, փետով ու ուշունցով ետ է քշում: Դրանց ի՞նչն է պակաս, որ մեր ուղնուծուծը ծծում, մեր միսն են ուտում: Մակ տակառի պէս, որ տաս տարի էլ լցնես, էլի կասեն՝ «Բերե՛ք, տվե՛ք», ու դարձյալ շին լցվի: Ի՞նչ են տվել մեզ, որ շին կարողանում ետ վերցնել: Տարեկան մի անգամ պատարագ է անում, ունեցած-չունեցածդ պիտի իրեն տաս: Հանգուցյալի հոգեհանգիստը կատարելիս հո չի գնա, մինչև 10—20 թուման շտանաւ: Զրնգալեն գրպանն է դնում, հաճախ մի քանի անգամ դողդողալով հաշվում, ու հետո միայն կոշիկները հագնում: Ասա, թե աստված կսիրես, մեկ չէ, պատարագը տերտե՞լն անի, թե արքեպիսկոպոսը: Երեկ էլ մի շորացած պառավ էր մեռել: մեկ, երկու, երեք և արքեպիսկոպոսը վրա հասավ: Գավազանը ձեռքին, վեղարը գլխին՝ մինչև աչքերը քաշած, կամաց-կամաց ներս մտավ: Երբ աչքերը դարձնում է, քիչ է մնում վախից հալվեմ: Հողեմ գլուխը՝ դեռ «սրբազան հայր» էլ ասում են, կարծես երկընթից եկած լինի: Թող դրանք իրենց սրբութունով իրենց գլուխը լվանան: Աշխարհը նրանցով է շինվել, նրանցով էլ պիտի քանդվի: Երբ սեագլխի (հոգեորականի) շեմ տեսնում, կարծես սատանայի եմ տեսնում: Դրանց բերանից լույս է թափվում, իսկ սրտերում օձեր են բույն դրել: Վա՛յ նրան, ով էդ սեագլուխների ձեռքը կրնկնի: Որ հոգին էլ ծախելու լինի, էլի դրանց ձեռքից չի պրծնի: Դրանց ձեռքին է և՛ դժոխքի, և՛ արքայության բանալին: Ուզենան կկողպեն, ուզենան կբացեն,— ո՞վ նրանց ձեռքը կբռնի:

Մի նեւսես ունեիրք, նրան էլ աստված տարավ մեզ պատժելու համար: Մի ժամանակ մեր եպիսկոպոսարանը թագաւորական պալատ էր: Մեկը գնում էր, տասը՝ գալիս, տասը գնում էր, քսանն էր գալիս: Բոլոր մեծամեծները նրա ոտքն էին գալիս: Երբ մի հայի գլուխ ցավեր, հազար տեղ ներս ու դուրս կաներ: Ունեցածը ուրիշներին էր բաշխում: Հիմա ամեն ինչ ամայի է դարձել, մեր վանքն էլ հետը: Մկները սովից ծվծվում են, և փորերը ցավում է: Արագիւնները իրենց բներն են դնում էնտեղ: Երբ մարդ ժամ է մտնում, արտասուքը հոսում է աչքերից: Աստված բարկացել է մեր ժողովրդի վրա, ի՞նչ անես: Եթե աստված մեզ սիրեր, նեւսեսը էստեղ կլիներ: Երբ նա քարոզ էր կարդում, կարծես Քրիստոսը մեր դիմաց կանգնած լիներ: Ավելի լավ կլիներ աստված մեզ մահ տար, քան թե նրան մեր միջից տաներ:

Հիմա, որ քար գցես, միջից տերտեր դուրս կգա, էնքան շատ են դրանք: Ո՛չ հավատ է մնացել, ո՛չ սեր, ո՛չ էլ հույս: Մարդու կոպեկով են ծախում: Իհարկե, որ կարդացողներն էղպես անեն, էլ անգետը ի՞նչ անի: Երեխան հորը չի ճանաչում: Կովը բարձրացնում են, որ տեսնեն՝ տակին հորթ կա՞

(այսինքն՝ շահագրգռված են): Սատկած ձիու նալի են ման գալիս, որ քաշեն: Շորդ որ տվիր, շապիկդ էլ հետը կուզեն: Թիֆլիսն էլ մի ժամանակ կկործանվի Սողամ-Գոմորի նման, տեսնենք, երբ է լինելու: Կար ժամանակ, երբ մի կտոր հացով հազար մարդու սիրտ կշահեիր, իսկ հիմա, որ հոգիդ էլ հանես նրանց տաս, ավելին կպահանջեն: Էսօր աղ ու հացդ կուտի, էգուց տունդ կբանդի: Ո՞վ է լսել, որ մի թունգի գինին կես կամ մի ուրբի արծաթ արծենա, մի կոտ (3 փութ) ալյուրը՝ 2 արծաթ ուրբի: Առաջ թունգին արծեք ամենաշատը 10 կոպեկ, ալյուրը՝ 2—3 արբասի (80 կոպեկ պղինձ), դրա համար էլ աստված մեզ վրա բարկացել է: Որ էսպես գնա, վա՛յ մեր օրին, մեր վերջին շապիկն էլ կծախենք, մեր երեխաներին էլ գրավ կդնենք, Թո՛ղ աստված շոշնչացնի իր ստեղծածներին: Մի արծաթ ուրբի բազառ ես ուղարկում, ու էնքան բան չես առնում, որ մի կուշտ ուտես: Աչքդ ոչինչ չի տեսնում: Սրանից դուրս տանդ էլ կա հաց, գինի, կարագ, աղ: Ի՞նչ անեն մեր խեղճ մարդիկ. դրա համար էլ պիտի ցրիվ գան աշխարհով մեկ, հոգիները դուրս գա, քարե քար ընկնեն, որ մեզ պահեն: Երեք տարի է խեղճ մարդուս չեմ տեսել, չգիտեմ ինչ տեսք ունինա պետք է իր երեխաներին էստեղ թողնի, օտար երկրներում թափառի, հաճախ գուցե քաղցած, անձրևի ու բուքի տակ: Աչքս դուրս գա: Ձեռքս չի հասնում, որ նրան մի քիչ օգնեմ: Կարելի է հիվանդ է, ջուր տվող շունի, երեսի ճանճերը քշող չկա: Սպիտակեղենը լվացող շունի, Թևեր շունեմ, որ թռչեմ, իմ ձենը չի լսի: Արևածագին լինի, թե իրիկնադեմին, աչքերս ջուր են դառնում: Ախ ու վախ քաշելով հոգիս մաշվեց, Երանի էն օրերին, երբ մենք մի կտոր հացով ու մի աման լոբով անց էինք կացնում միասին մեր կյանքը: Հիմա էլ, թե մի ծակ կարկատես՝ նորն է բացվում, մի վերք բուժես՝ ուրիշն է բացվում. գիտես, թե վերքերն էլ փոր ու ախորժակ ունեն ուտելու համար: Մարդ ո՞ր ջուրն ընկնի. ինչ անեմ մետաքսե շորերը, երբ սիրտս ուրախ չէ: Ի՞նչ անեմ մեծ տունը, երբ տանտերը անձրևի տակ է քնում: Տեսնո՞ւմ ես, էն մետաքսե տիկնիկը ինչպես փքված է գնում, քիչ է մնում կտոր-կտոր լինի: Կարծես թագավորի աղջիկ լինի, մի վերարկուին նայիր, գլխի զարդարանքին, նրա քայլվածքին, շալերին, ով գիտե տանը ուտելու բան չունեն, էդպես են խաբում մարդու աչքը. կարելի է էդ հագուստները պարտքով է ձեռք բերել: Հողե՛մ գլուխդ: էգուց, մյուս օրը հորդ տունը կավերես, մի մարդ ձեռք գցելու համար: Ավելի լավ է աստված ծանտախտ տա, քան աղջիկ: Հիմա, հիմա, պա՛, պա՛, պա՛, պա՛: Ավելի լավ է ջուրը ընկնես խեղդվես, քան թե աղջիկ մարդու տաս: Ամեն մի սրիկա փող է ուզում: Փառք աստուծո, մենք գլուխներս այդ ցավից ազատեցինք: 3000, 4000 արծաթ ուրբի, էնքան էլ արծաթեպեն, 2 կրպակ և այլն հետը

գրինք: Թող բոլորը վերցնի ու աչքը կոխի: Երեխաներին մեծացնում ենք: որ ուրախանանք, դրա տեղը դարձ ունենք: Դեռ երկուսն էլ տանն են: Աստված տա մեռնեն: Խեղճ մարդս էլի հեռացել է: Դրանց էլ պետք է շուտով ճանապարհ դնել: Աղջիկը վարունդի նման բան է, շուտ է հասնում, որ շուտ չկերար, համը կորչում, դեղնում է, պիտի դեն գցես: Գլուխդ ցավեցրի, վահլեդ տարա, էնքան խոսեցի: Ի սեր աստուծո, չբարկանաս, թե քեզ մեր դարձը չպատմենք, էլ ո՞ւմ պատմենք: Կենդանություն (այսինքն՝ մնաս բարով)»:— «Ծառայություն (այսինքն՝ ծառա եմ), ապրեն երեխեքդ, աստված քեզ կյանք տա» և այլն:

Այժմ ինձ կասեն՝ ինչ կարիք կար այդքան երկար բարակ պատմել, թե կանայք ինչ են շաղակրատում, բայց ուրիշ ի՞նչ կերպ իմանանք նրանց մտածելակերպը: Որովհետև մեզ մոտ վեպեր չեն գրում, իսկ եթե ուզում ես մի ինքնատիպ բան ունենալ, ապա պիտի ասել այն, ինչ որ կա, բայց ոչ հնարել: Ծիշտ չէ՞, որ մեր սիրելի կանանց փիլիսոփայությունը բոլորովին այլ է և, չնայած որ նրանք հաճախ օգտվում են գեոհիկ դարձվածքներից, այնուամենայնիվ չի կարելի ժխտել նրանց մեջ բնական խելքը և առողջ բանականությունը: Ո՞վ է մեղավոր, որ նրանք դպրոցում չեն եղել անշուշտ ո՞չ իրենք:

Ճշգրիտ գաղափար տալու համար, թե ինչպես են Թիֆլիսում խնամախոսում ոչ թե աղջկա, այլ փեսացուի համար, կբերեմ դեպքեր, որ հենց ինձ հետ են տեղի ունեցել: Հաղիվ մի քանի շաբաթ էր անցել իմ Թիֆլիս գալուց հետո, երբ անսպասելի ինձ այցելության եկան պառավ կանայք, իսկ երկու անգամ էլ՝ քահանաներ: Ես շատ լավ տեսնում էի, թե ինչ էին նշանակում այդ բոլորը, և դրա համար էլ համառ կերպով մերժեցի նրանք հորդորանքները, պատճառաբանելով, որ ես հաստատապես վճռել եմ շամուսնանալ, եթե ինձ տալու լինեն անգամ իշխանուհիներ և տաս հազար արծաթ ոտբլի էլ հետը: Բայց մի անգամ քիչ մնաց իմ համառությունն ու պատճառաբանություններն իզուր անցնեին, որովհետև իմ հակառակորդ ուներ մի աներևակայելի ամբարտաժան լեզու: Մասնավանդ, որ ես ծանոթ էի այդ ընտանիքին, ձրի պարապում էի նրանց մի որդու հետ և այդ պատճառով էլ ենթադրում էի, որ դրա համար են ինձ հաճախ իրենց մոտ հրավիրում: չէի գտում, թե ինչ է նշանակում այդ հյուրընկալությունը, որ ինձ այս անգամ բավական թանկ նստեց: Իհարկե, ամեն տեսակ զովասանքներ և կեղծավորություններ էին անում ինձ, ամեն տեսակ համեղ բաներ պահում ինձ համար, բայց ես դեռ էլի մտածում էի, թե այդ բոլորը իմ ջանքերի վարձատրությունը պիտի լինի, բայց շարաշար սխալվել էի: Այն սովորական դարձվածքները՝ թե ես նրանց տան լույսն եմ, նրանց աչքերի

ըույսը, նրանց պարծանքը, որ իմ մազը, ամբողջ աշխարհի հետ շեն փոխի. որ երբ ես նրանց երևում եմ, արևն է ծագում, որ ոչ ոք այն հոտն ու համը չունի, ինչ ես, որ օրհնյալ է այն մարմինը, այն ձեռքերը, որ ինձ գրկել են և այլն, այս բոլորը առատորեն բաշխում էին ինձ: Երբեմն էլ ինձ թվում էր նույնիսկ, որ գեղեցկուհին հիացած դիտում էր դռան ճեղքից կամ վարագույրների հետևից իմ բավական մեղամաղձոտ, ավելի վանող, քան գրավիչ դեմքը և կարճ հասակը. <երբեմն> ինձ ցույց էին տալիս դանազան ձեռագործներ, բանվածքներ և ամեն տեսակ, ինձ համար անհետաքրքիր քաներ, սակայն, շնայած այդ բոլորին, ես շարունակ մնում էի սառնասիրտ և հաճախ, հավանական է, որ իմ կտրուկ, բայց բավական նպաստավոր կարծիքը՝ անշուշտ մեծ տհաճություն էր պատճառում լուեյլայն: Դժբախտաբար շուտով մահացավ այդ ընտանիքի հայրը: Անգամ իմ մխիթարանքները, որպես ընտանիքի բարեկամի, ընդունվեցին նրանց կողմից կանխիկ դրամի տեղ: Ծս ավելի ևս աշխատում էի խեղճ որբերին իմ կողմը գրավել, և դրանից առաջ եկավ այն դժբախտ ընդհարումը, որի մասին կամենում եմ պատմել:

Այդ՝ ինձ համար որոշված աղջկա մայրն ու տատը առաջ էլ այցելում էին ինձ՝ իմ մյուս աշակերտների մայրերի նման: Դա ամենևին ուշադրություն չէր գրավում: Մի օր երեկոյան փսփսոց եմ լսում դռան առաջ, Բաց եմ անում դուռը և, ի զարմանս իմ, տեսնում եմ այնտեղ կանգնած երկու կին՝ սավաններով փաթաթված: Ծառայի ձեռքին լապտեր կար: Այդպես ուշ երեկոյան ամուրի մարդուն այցելելը ամենուր խիստ անվայել է համարվում, սակայն ես մտածեցի, որ թերևս որևէ կարիք նրանց բերել է ինձ մոտ, և խնդրեցի ներս մտնել: Նրանք չէին հավատում նույնիսկ իմ խոսքին, որ ինձ մոտ ոչ ոք չկա և երկչոտ հայացքով զննում էին սենյակիս անկյունները:— Փառք աստուծո, որ ձեզ տեսանք,— ասացին նրանք, թեպես հենց Պուլյն այդ օրը նրանք տեսել էին ինձ:— Ո՞ր լավիցդ հարցնենք (այսինքն՝ ինչպես եք): Աչքի լույս, երբ Ձեզ մի օր չենք տեսնում, թվում է, թե աշխարհքն էլ մերը չի: Ինչ պիտի անենք, որ մեր սիրտը մի քիչ սառի ձեզանից: Բախտավոր կլինեինք, եթե մեր աչքերը Ձեզ բոլորովին տեսած չլինեին: Գլուխդ ցավեցնում ենք (այսինքն՝ մենք ձեզ նեղություն ենք տալիս), բայց դուք պետք է ավել-պակասը ներեք: Բոլոր սրբերի օգնությունը Ձեզ վրա լինի: Քրիստոսի բերանը օրհնի Ձեզ: Մեզ մոռացել եք: Դուք Ձեզ հեռու եք պահում ձեզանից, բայց մենք Ձեզ ձեռքից բաց չենք թողնի: Ուր գնալու լինեք, մենք էլ Ձեզ հետ կգանք: Աչքի լույս, հիմա կասես, ինչո՞ւ են այս տիկիներն, այս հիմար կանայք ինձ մոտ եկել, կարելի է փանգարում ենք Ձեզ: Գուցե մի ուրիշ անգամ գանք: Վերևն աստված, ներ-

քեր դու, փեշդ ենք ընկել: Քեզ մի բան պիտի ասենք, համա չգիտենք՝ ասենք, թե ոչ: Թող խոստովանանք լինի: Մենակ քեզ պիտի ասենք, բայց ո՛չ, ուրիշներին կասես: Հիմա հարազատ որդուդ էլ չպիտի հավատաս, բայց դու որդուց էլ լավ ես: Չէ՛, չէ՛, կարելի է քեզ համար անդուրեկան լինի՝ ևլավ կլինեն, իսկի եկած շլինեհինք: Հողը գլխներին: Աշխարհը կարծես քո-
 ոացել է մեզ համար, ամեն մեկն իր կողմն է քաշում, ամեն մեկը իր տակն է լուսավորում, էլ շեն ուզում ուրիշի աչքերումն էլ լույս տեսնել (այսինքն՝ յուրաքանչյուրը իր մասին է հոգ տանում, ուրիշների մասին լսել չի ուզում): Բան եմ ուզում ասել, բայց վախենում եմ քեզ համար անդուրեկան լինի: Դու գիտես, որ քեզանից դուրս ուրիշ ոչ ոք չունենք: էս քաղաքը պիտի քանդվեր, որ էս օրը շընկնեհինք: Փռչտացիր թե չէ, ամբողջ քաղաքը գիտի: Հազացիր թե չէ, բոլորը կլսեն: Կարծես պատերն էլ աչք ու ականջ ունենան: Կամքիդ հակառակ ոչինչ չենք ուզում անել: Թող քո ցավը տանեն մեր երեսխաներն էլ, մեր ողջ տունն էլ: Քո ոտքի փոշին ամեն ինչից թանկ է: Որ մեր հոգին էլ ուզես, կհանենք, քեզ մատաղ կանենք: Աչքի լույս, ասա, հիմա դու ինքդ քեզ կասես, էս ինչ աներես մարդիկ են: Վեր կաց գնանք (ասում են միմյանց), տեսնում եմ, որ քեզ համար հաճելի չէ: Մենք եկե՛ք ենք քեզ այցելելու, շես ուզում, կերթանք: Ձենք ուզում գլուխդ ցավեցնել: Թող աստված մեր հոգին առնի, միայն թե քո մի մազը չծովի: Քնել ես ուզում: Պարզ է, մենք քեզ համար բեռ ենք դարձել: Թե աստված կսիրես, մի բարկանա մեր ասածների վրա:

ԹԻՖԼԻՉՈՒ ՀԱՅՈՑ ՀԱՆԳՍԱՐԱՆԸ

Չգիտեմ՝ բարիկենդանի ետի շաբթի ո՞ր օրն էր, որ սիրելի երեխեքա հավաքվեցան քիչ քիչ, ու ես էլ գնացի կլասը՝ որ նրանց հետ սեր վայելեմ, նրանց դաս տամ: Փոքր խօսալուց ետո, տեսնիմ որ իմ գառնուկ Խատիսյանը փոքր տխուր ա էն օրը:— Ի՞նչ ա պատահել քեզ աչքի լիս ջան,— հարցրի սիրելուս:— Ա՛խ՝ պարոն Ապովյան,— պատասխանեց անմեղ մանուկը, ա՛խ՝ թէ գիտենաս՝ էսօր ով ա մեռել...— Մեռե՞լ... էդ ի՞նչ ասացիր, նշանած աղջի՞կ, Առաջնորդը ժամարա՞ր... շատ բարեկամ ունի՞... ախր ո՞վ պետք է ըլի, շիմացա՞ր...,— հարցրի երևխին,— բայց չգիտեր: Գետինն էլ՝ դորթ ա՛ ցեխ էր, բայց օրը տաք, հավեն կակոդ, շունքի գարնան շունը մօտացել էր: Ո՛չինչ որ, ո՛չինչ գործի խաթեր ես կլասս չէի ու շեմ թողալ, ամա էս օր շունքի բարիկենդան էր, երեխեքանցս արձակեցի, որ գնան տեսնին, թէ ժամը կունգնել ա, գան շուտով, ինձ իմաց անեն:

— Տե՛ր իմ և Արարիչ, — մտքումս ասում էի ու աչքս քցել ճամփի, — էս ի՞նչ օր ասեր օրը, էս ի՞նչ փուչ մեր կյանքը, մարդ դեռ աչքը չի՛ բաց անում, որ լիս տեսնի, որ Քո սիրուն աշխարքի համն առնի, սերը վայելի, մահը շար գազանի պես թուրը սրած՝ գալիս, մարդի գլխին տալիս աս, հեր, մեր, ազգական արյան ծովի մեջը քցում, ու նրանց սիրելին տանում, սառը, մուժը հողին մատաղ անում: Ախր էլ ո՞ւր ես ստեղծում մեզ՝ այ Քո ոտիդ տակին մեռնիմ: Օր չի ըլում, որ իմ դռնովս մեռել չի անց կացնեն, ախր քաս նրանց տերերն ի՞նչ են անում, նրանց սիրտը ի՞նչպես ես մխիթարում: Ընչի՞ ես ստեղծում, ընչի՞ ձեռներիցը շուտով խլում, տանում, միթե երկընթուցող հոգիք, հրեշտակք չի կա՞ն՝ որ մարդի երեսին ես կարօտել: Թող մեկ քանի տարի էլ աս օր քաշեն, իրանց սրտի մուրազն առնեն, որ ո՛չ մեռնողի սրտումն էնքան դարդ մնա, ո՛չ եղի մնացողի: — էսպես մտքիս հետ ընկած տանջվում, էրվում էի իմ միջումը, ընչանք երեխեքս կգային ու փնձ խաբար կբերեին: Ոտիս տակին կրակ էր վառվել, սիրտս, խելքս էլ իմը չէ՛ր: Հենց գիտես՝ պարոն Գ. Խեբեղիմովի նորածաղիկ դուստրը, որ ազնիվ հերը աչքի լսի պես մեծացրել, կյանքը խավարեցրել, ուսումն էր տվել, ու մեկ սհաթվան միջի իր բոլոր փառքն ու օրն էլ հետը տարավ, ու հողին պահ տվեց, ու էս օր էլ անունը տալիս, յա գերեզմանը տեսնելիս՝ աչքի լիսը թռչում, աշխարքը գլխին խավարում աս: Հենց գիտես պարոն Ծ. Խառտիսովի, Միրզոնի, Շահբաբովի, Սուրգունովի՝ էն եթիմ երեխեքը, էն դարդավարամ մարդիկը, հեր, մեր, ազգականք՝ առաջիս գլխընթին տալիս, ու նրանց էն լուսաթաթախ, հրեշտակ սիրելի ջահել հարսները՝ որ մէկ տարվան միջում մեկզմեկու հետ հենց բռնես, բաս բունեցին ու գնացին, աչքիս առաջին հողն ըլին գնում, ու որի հերն ըլի գլխին, դռշին ծեծում, որի նշանածը հողն առնում, առաջ իր երեսին ածում, ետո ազիզ սիրելու երեսին քցում ու հետը թուլանում, գետնին դիպչում, ինչպես պարոն Միրզոնովին մեկ քանի օր՝ սրանից առաջ տեսել ու դեռ իմ միջումս էրվում, փութոթվում էի: էս ջրատար լուսահոգի հանգուցելոց մեկին էլ աս էնքան շէի ճանաչիլ, որքան Խերեղ<խնովի> դստերը, Խատ<խսովի> հարսին, ու Շահր<աթովի> աղջկանը՝ քանի նրանց էն երկնային պատկերը, էն հրեշտականման սիրուն հոգին, որ տեսնելիս մարդ հենց իմանում էր, թե հրեշտակ աս առաջին կանգնած, միտքս շէի բերում, աչքիս լիսը թռչում, հոգիս էն դինն էր գնում, ետ գալիս՝ էսպես սիրտս լցված տանը ման էի գալիս, որ երեխեքս էկան՝ թէ ժամը կանգնել աս:

Ինչ սրտով ժամը մտա, ես եմ իմանում: Պատարագը կանգնել էր. ժամարարը Սրբազան Մինաս Արքեպիսկոպոսն էր: Մողնու եկեղեցումը՝ ասեղ քցեիր, գետինը շէր հասնիլ, շատերի աչքերի թացությունն ու երե-

աի տխրութիւնն ինձ կենդանի ցույց տվին, որ լուսահոգի մեռնողի դար-
գը շատ մարդի սիրտ էր էրում, կրակում: Ես որ դեռ որդի չէի թաղել, չէի
լուսահոգուն ճանաչել, դարիւր էի, էրվում էի, բաս էն կանգնողներն ի՞նչ
անեին, որ շատը նրա ազգականը պետք է ըլեր, շատը հինգ, վեց որդու
տեր: Վայ ինձ՝ Աստված էլ միտքս չէ՛ր գալիս, որ հեռովանց դազաղին
մտիկ շարի, ու մոտիս կանգնողներիցն իմացա, թե ազիզ հանգուցյալը
պարոն Տատայեանց աղջիկն էր ու իմ դասարկներ սիրելի ազգակից պարոն
Ղաղո Տեր Շմավոնովի նշանածն ա, ղորդ ա՛ իրան չէի տեսել, չէի ճանաչել,
ամա որ դազաղի միջին էն աննման՝ լիս դառած պատկերը շտեսա ու իմ
խեղճ ընկերի հալը՝ էն սհաթին միտք շարի, եկեղեցին գլխիս պտիտ էկավ,
աչքս սևացավ: Հենց պետք է մարդ ճանանչ ըլի, որ սիրտը ցավի՞. ախր
էն լուսահոգին՝ իմ ազգը, իմ արինը չէ՛ր, որ էնպես ջահել, ազիզ հասակին՝
թառամել, դեղնել, անլեզու, անշունչ՝ վերջին պատարագի երեսն՝ էս մեկ
անգամն էլ՝ անաչք, անանկաջ՝ ուզում էի, տեսնի ու լսի, որ գնա երկ-
նային պատարագին արժանանա: Ախր նրա դազաղի ետևին էնպես էր-
վող, փոթոթվողները, էնպես մեռածի պես շլինքը ծուռը, ջանից ձեռք վեր
առած կանգնող սգացողները՝ իմ ազգի իշխանքը, իմ ազգի որդի՞քը չէին,
որ նրանց էնպես տեսել էի, ու փետի պես կանգնել, մտիկ արել: Ուզում
էի վազեմ, իմ ընկոր տեղ՝ դազաղի վրա ընկնեմ, ու գլուխս ծեծելով՝
ասեմ.— Ախր որ դու գնում ես՝ ազիզ ջան՝ իմ բարեկամին ո՞ւմ ապով
ես թողնում: Ո՞վ նրան խաբարը տանի. հոգիդ երկինքն ա գնում, մարմինդ
հողը, բաս նա որ մեկ հետդ էլա չի՞ խոսացել, մեկ ձենդ էլա չի լսել, մեկ
բարով էլա էն վերջին, սարսափելի սհաթին իրար չե՛ք տվել, մեկ քաղցր,
կամ տխուր աչքով էլա իրար չե՛ք ասել «մնաս բարով. գնաս բարով, եր-
կընթումը դու իմ աղոթքն ու աղաչանքը լսի, երկրումը ես քո հոգին հիշեմ,
քո գերեզմանն օրհնեմ, ի՞նչպես սիրտ արիր՝ սիրելիդ կրակում թողալ, հերն
ու մեր, ախպեր, քիր, բոցի մեջ քցիլ, ու էդ հեռու, անտես ճամփեն՝ էդ-
պես դինջ, հանգիստ պնալ՝ ի՞նչպես սիրտ արիր՝ ա՛յ անմեղ օրիորդ, ա՛յ
ջիվան կույս՝ որ էդ լուսեղեն երեսդ հողը դնես, էն ջահել փեսեն հավիտյան
էրես, էս ծանոթ աշխարքը աչքից քցես, ու անծանոթ աշխար գնաս, ուր
ո՛չ ազգական ունիս, ո՛չ սիրելի: Հերնըմերդ, ա՛խ՝ էն քո խեղճ ծեր հերը՝ որ
մաղը ձնի պես սպիտակել ա, ընչանք քեզ էդ տեղն ա հասցրել, էն քո
ջիգյարն էրված մերը՝ որ իրան սպանում, ուզում ա, հետդ հողը մտնի,
չե՛ն թողում, էն քո ջիվան ախպերը, որ հազար անգամ արևովդ օրթում
կըլի կերած, որ գլուխդ ցավելիս, հոգին հետդ տա, մատդ փուռ ըլելիս,
գլուխը քո ուղուրին դնի, ջանը քեզ տա ղուրբան: Բաս էն ազիզ ազգական-
ները, որ շորս կողմդ բռնած՝ աչքներիցը կրակ է վեր թափում, բաս նրանց

մեկի ձենն էլի անկաջդ շի՛ ընկնում, որ էդպէս նրանց շէրես, շփոթոթե՛ս: Ա՛խ՝ երաբ որ քո խեղճ, վատաբախտ նշանածը էս խաբարը լսի, ի՞նչ պետք է անի, ո՞ր ջուրն ընկնի, որ քեզ մեկ կաթ սառը ջուր էլա քո վերջին օրը շի՛ տվել: Ղուշ դառնա, թուշի, գա, գերեզմանդ պետք է տեսնի, հողն էլ բաց անի, մտնի մեջը, ո՛չ ձենդ կլսի, ո՛չ շունդ կառնի, բաս ի՞նչ անի ողորմելին՝ ա՛զիզ, անարատ կույս ջան՝ էդ լի՛ս դառած երեսիդ մեռնիմա:

էսպես իմ միջումս էրվում, մորմոքվում էի ու արտասուներս կուլ տալիս՝ որ մարդ շտեսնի, որ պատարագը վերջացավ, Առաջնորդ, քահանայք՝ մաշտոց, խաչ ձեռններին էկան՝ որ լուսահոգուն լսի բաժին անեն ու հորնըմոր, ազգական, բարեկամի լերդ ու թոքն էրեն, խորովեն, իրանց աղիզ սիրելին, իրանց աչքի լիսը ձեռններիցը խլեն, տանին, հողին տան: Հողին տան՝ հողին՝ որ ո՛չ աչք ունի, որ լաց ու արտասուք տեսնի, կսկծա, ո՛չ ականջ կամ սիրտ ունի, որ սուք ու շիվան տեսնելիս ցավի, ու էսպես ջիվան ջանը իր անկուշտ փորին մատաղ շանի:

— Ո՛վ քահանայք և ժողովուրդք,— որ շասեցին, հենց իմանաս, եկեղեցու պատերն էլ ձեն առան՝ որ գոռան, շունչ առան, որ տրաքին, սիրտ առան՝ որ լուսահոգու անբախտ հորնըմօրն, ջիվան ախսյորն ասեն՝ «թէ մենք էլ ենք ձեր ձենը լսում, էս սրբերն էլ ձեր սուզը տեսնում, քանի՛ լաք, քանի՞. մենք ենք ձեր որդին պահել, էլի մենք ենք ձեր ձեռիցն առնում ու իր Արարչի մոտ տանում, որ ինչպէս անմեղ մտավ աշխար, անմեղ էլ դուս գա, ի՞նչ եք ձեզ սպանում, հո նոր շե՛ք տեսնում էդ բանը, մենք դրան էնքան կպահենք սիրով, որ դուք էլ՝ մէկ օր որ գաք, որ ձեր վախտն էլ թամամ ըլի, էլ ետ գաք, ձեր աչքի լիսը տեսնեք, ու նրա սերը հավիտյան վայելեք: Մողնու հայաթն սպիտակ օրը սևացել էր, էնքան ազգական, սիրելի կնանիք սգի շոր էին հաբել: Որ նրանք վա՛յ չէ՛ին ասում ու գլխընկրին տալիս, որ տղամարդիքը գլխաբաց՝ դագաղիցը շին ճողլովակ ըլում, որ եդ քաշեն իրանց սրտի աղիզ սիրեկանը, որ սև կառեթը շի՛ դրին ու անբան ձիանքը երըմիշ շէլան կամաց կամաց ու հոգևորականք իրանց՝ տխուր շարականը շակսեցին ու շուրջառը քցած՝ առաջ շընկան՝ տեր իմ և Աստված՝ էն ի՞նչ աչք պետք է ըլեր, որ էս սհաթին շուզեր, որ փակվի, էս նաշը շտեսնի, էն ի՞նչ անկաջ պետք է ըլեր, որ շուզեր, խլանա, որ էն խեղճ, էրված, փոթոթված հորնըմոր սգի ձենը շլսի, ու ինքն էլ շէրվի, շկսծա: Երաբ մերն էր, թև քիրը, որ էնպես գլուխը ծծոտմ, երես ու դոշ կտրատում էր, շիմացա, շհարցրի, սիրտ շունեի, բայց տեսնելիս՝ ուզում էի տեղն ու տեղս կրակ դառնամ, էրվիմ, յա գնամ, ոտներն ընկնիմ ասեմ.— Կաթո՞ հալալ արա, սիրելի մայր՝ որդիդ գնում ա, էլ եդ շի՛ գալ, օրհնութունդ տուր, նա լեզու շունի, որ խնդրի, նրա հոգին քո

ձեռնին ա կարոտ, ինչ ես էդպես էրվում, նրա աչքը ճամփու թողնում: Բալթի թե էքուց ո՛չ, էլ օր, մենք էլ գնանք դրա մոտ, էլ ո՛ւր ենք լալիս, նրա սիրտը վիրավորում: Հինգ, տասը տարին երկար վախտ չի, երազի պես անցկրկենա, մեզ էլ մեկ օր էսպես նաշը կդնեն սիրելի բարեկամք ու կտանեն մեր հավիտենական տունը, ինչ եք դարդ անում:

— Էսպես միտք անելով, տրորվելով, որ տուն չէկա, կամքս էն էր, որ մեկ դրոշկա բռնեմ ու իմ սիրելի երեխեքանց մեկին, իմ աչքի լիս Ակիմյան-նի՛ն՝ հետս վերցնեմ, որ գնանք հանգստարանը, մեկ բուռ հող էլ մենք ածենք լուսահոգու երեսին, ու եդո իմ գառնուկ աշակերտին դաս տալիս ասեմ. էն օրը միտքդ բե՛ր՝ սիրելի ու բարի սիրտ ունեցիր, Աստուծո ճամփիցը մի հեռանաւ, որ տուն չմտա ու տանըցիք աչքիս սուքը տեսան ու սրտիս դարդն իմացան, նշանածս գերմանացի գոլով՝ իսկուչն վեր թռավ, երեխեն դրադ դրեց ու լալով խնդրեց, որ իրան էլ տանիմ, մեկ հայի թաղում, մեկ հայի մեռել տեսնի: Բալթի թե նա էլ իր մտքումըն էն ըլեր ասում. «Թե հալբաթ մեկ օր յա դու ինձ էլթաղես, յա ես քեզ. դու մեր կարգը տեսել ես, ես ձերը չե՛մ տեսել: Գնա՛նք՝ տեսնի՛նք, որ քեզ թաղելիս իմանամ թե ինչպես պետք է իմ սև օրս լաց ըլիմ, երեխեդ էլ բերեմ վրեդ, թե չբերեմ, քարով գլխիս ծեծեմ, թե հողը գլխիս ածեմ»:

Ընչանք տանըցիք շոր կհաքնեին ու երեխին ծիծ կտային, թամբակվի ծուխը տունը լցվեց, շունքի սիրտս չէ՛ր համբերում, վախում էի, թե էն լուսահոգու երեսին էլ չհասնիմ: Խալխի շատը ետ էր դարձել, որ դրոշկա նստեցինք: Զաստավի մոտին որ դազաղն աչքովս շընկավ՝ երեսս շուռ տվի, որ շտեսնիմ, ու դրոշկապանին թայթի տվի: Հանգստարանի դուղը որ չհասանք, մեկ ձիավոր ձախու կողմիցը դուս էկավ բարով տվեց՝ առաջ-ներովս անցկացավ, մեկ հետևակ աջու կողմիցը՝ դրոշկեն ներքևը թողե՛մ՝ մեր առաջը կտրեց, հանգստարանը մտավ: Երկուսին էլ էնքան չէի ճանաչիլ, որքան սրտով կսիրեի, հոգով կպաշտեի, չէ թե հարուստ, անվանի իշխանք են, էնդուր համար, չէ՛. Աստուծո հայտնի ա ես նրանց հարստությանը չեմ կարոտ, բայց հազար անգամ իմ աչքովս տեսել էի, որ սաղ քաղաքն ա նրանց սիրում, նրանց գովում, նրանց անոնուվը օրթում ուտում: Ես հարուստ չեմ, որ նրանց ղոնաղ անեմ, մեծ մարդ չեմ, որ նրանց քոմակ անեմ, սերն էլ հո փողով չի, ինչի՞ չի պետք է՝ իմ աղգի իշխանի բարի համբավը լսելիս, բախտավորությունը տեսնելիս, նրան չպաշտեմ, սիրտս նրան մատաղ չտամ: Զիավորը պարոն Մովսես Տեր-Գրիգորովն էր, հետևակը՝ պարոն Դավիթ Խերեղիհովը, լսողը թող իմանա, սիրելի անձինք են, թե չէ:

Ընչանք դագաղը հանգստարանը կհասներ, երկուսն էլ մեզ մեջ արած, տարան գերեզմանատան մեջտեղը: Պարոն հերեդիսնովն իր ջիվան դստեր մատուռումն էր կանգնած, պարոն Մ<ովսես> Տ<եր> Գրիգորովը ձիու վրա նստած: Հանգստարանի գեղեցկության վրա զարմացած, էն սիրուն տնկած ընկուզի ծառերը որ շի տեսնում ու մտքումս ասում. «Լիս դառնա քո բունյաթ քցողը, կանաչի էն ձեռը՝ որ ձեզ տնկիլ ա տալիս, այ սուրբ գերեզմանատուն, այ ջիվան ծառեր, կըլի, որ դուք դեռ պտուղ չի տված, իմ պտուղս խավարի ու գամ ձեր շվաքի տակին քնիմ: Ա՛խ՝ որ գամ, ինձ էլ պահեցե՛ք, իմ Երեսիս վրա էլ շվաք արե՛ք»: Էսպես, որ սիրտս ու աչքս չիքը չէ՛ի հոգոց քաշում, ու էն պատվական հանգստարանի բարի պատճառ գառնողին օրհնում, գովում, որ իրանք դեռ կենդանի, էնպես անմահ հիշատակ էին քցել աշխարհի երեսին, էնպես սուրբ ողորմատեղի, ու երկու ազնիվ իշխանքն էլ՝ էնպես տաք տաք, էնպես սյարղ սրտով չէին պատմում՝ թե ժամի տեղը ո՞րը պետք է ըլի, պարիսպն ինչպես պետք է գա, ո՞րտեղ պետք է պտղատու ծառեր տնկվին, ո՞րտեղ պետք է ման գալու տեղ, ո՞րտեղ ժամատուն, ու հենց գիտես՝ թե էն սհաթին սիրտըներն իմա-նում ըլի ու ասում. որ հավիտյանս հավիտենից իրանց պարոն Զավրովի, պարոն Գ<ավիր> Թամամշովի, պարոն Հով<հանես> Միրիամանովի, ու էն իշխանաց, որ նրանց քոմակ են անում հոգին, քանի աշխարքս կա, ու էն հանգստարանը կմնա, հազար բերան՝ նրանց պետք է տղորմի տա, հազար բերան նրանց լիս դառած հոգին օրհնի, հազար աչքի աղի արտասունք նրանց անմահ գերեզմանի վրա կաթի, ու քանի հայի սուրբ հավատն ու եկեղեցին կա, նրանց հոգին, նրանց մեռել, կենդանին լպետք է հիշվեն, ու խունկ նրանց վրա ծխվի, մոմ նրանց վրա վառվի, բաժակ նրանց հոգու համար կամ սկում ածվի, կամ ձեռի բռնվի, ու ամեն մեռելատեր սուաջ նրանց անունը տա, նրանց ողորմի ասի, հետո իրան ննջեցելուն, հենց գիտես՝ էս ընտիր իշխանաց, էս պատվելի Հայկատոհմից երեսը՝ հենց էն սհաթը լուսավորվում ըլի, շենց էն սհաթը երկնային հրեշտակը, թագը ձեռին բռնած՝ երկնքիցը ձեն ըլի տալիս, ու ասում:— Էս թագը ձեզ համար եմ հազիր արել՝ ո՞վ ընտիր իշխանք, թո՛ղ ամեն մարդ աչքը բաց անի, իմանա, որ մեկ մազաշափ լավություն էլ ով աշխարքումն անի, ու մարդ շիմանա, երկնքումը ոսկեղեն գրով գրած՝ աթոռ աստվածության առաջին միշտ անմահ կա:

Դագաղն էկավ. շարականն սկսեցին. խալիսը հավաքվեցավ. սևաշոր սալգաթները իրանց մատաղը բերին, քրտնած մշակները իրանց թիանքն ու բահը եզ քաշեցին, անկուշտ հողը իր բերանը բաց արեց, սիրուն արեգակը իր աչքը ամպի տակին խփեց. հոգևորականք մեկ կողմից ձեն տվին,

մարմնավորականք մյուս տեղից գոռացին, երկինքը ծոցը բաց արավ, անմեղ կուսանք երկնքից ձեն տվին, լուսեղեն հրեշտակք թևին արին ծափ տվին, վատաբախտ աղգականք հողը բուռն առին՝ առաջ իրանց էրեսին խփեցին, ու ջիվան ախպերը, հալևոր, մաշված կեսառը պարոն Նոնի Տեռ Շմավոնովը, ընկան լուսահոգի ննջեցելու վրա ու էն սուրբ երեսը, էն լուսանման ձեռները, էն ազիզ քիրն ու հարսը՝ մեկ էլ կպցրին իրանց կարոտ երեսին, մեկ էլ գլխըները դագաղի վրա, ծնկները հողումը շաղախված՝ շոքեցին ձեն տվին, գոռացին, վա՛յ տվին, կրակ ուզեցին երկնքիցը, որ իրանց էլ նրա հետ էրի, փոթոթի, չեկավ. հողն ուզեցան ընկնիլ, շթողին, նաշն ուզեցան ետ տանիլ, ինչ պետք է անեին, փետացած մարմինը ի՞նչ գորություն ունի, որ ի՞նչ դորություն տա, ի՞նչ կիմանա, թե իրան համար էրվում են, կրակվում, որ ինքն էլ մեկ ախ քաշի, մեկ ախ քաշի, որ իմացողի սիրտը հովանա, չկրակվի՝ Ա՛խ, սիրելի կարդացող թե սիրտ ունիս հավատա քանի պարոն Գ. Շադինովի էն վերջին ախն ու վախը միտս ա ընկնում, որ գերեզմանի գլխին կանգնած՝ ընչանք կարգը կկատարեին, հենց գիտես՝ թե աղնիվ երիտասարդի սիրտն ուզում էր, որ տրաքի, էնքան բերնին ու աչքին հուփ էր տվել (չունքի լուսահոգին նրա մորաքվոր աղջիկն էր). քանի նրա էն վերջին գլխին տալը, էն աննման աչքն ու ունքը էնպես արտասովակուղ տեսնիլը, որ միտքս չի ընկնում, քանի էն ջիվան ախպոր ու ծերունի կեսաուի կսկծալն ու մղկտալը աչքիս առաջը չի՞ գալիս, ինչպես էն սհաթին, էս սհաթին էլ աչքս սետնում ա, սիրտս արին ա կաթում, օրս ու ումբրս հող դառնում: Զէ՞ ախր մեկ օր էլ ինձ վրա պտի էս սուքն անեն, չէ ախր մեկ օր էլ ինձ պտի էն հողը գնեն, ախր ի՞նչ արի էս աշխարքումը, որ ինձ էլ ողորմի տան, ախր ի՞նչ հիշատակ եզ քցեցի, որ ինձ էլ հիշեն: Հարուստ չեմ, որ գերեզման քցեն վրես, իշխան չեմ, որ ինչ ունիմ, շունիմ, տամ, մեկ ողորմատեղի էլ ես շինեմ: Գրի եմ հետևել, գիրը ո՛չ թուր ա, որ կտրի, ո՛չ արծաթ ա, որ մարդի մուրազը տեղ հասցնի: Ա՛խ, երաբ մեկ ասավածասեր իշխան էլ ինձ կհարցնի, թե մուրազդ ի՞նչ ա: Ո՛՛չինչ՝ երեսիդ մեռնիմ, քեզ մատաղ գնամ՝ ա՛յ իմ ազգի պարծանք, իմ ազգի ճրագ իշխան, ո՛՛չինչ:

էս ա տասնը հինգ տարի ա, որ տանից, տեղից, սիրելուց, բարեկամից, պատվից, փառքից ձեռք եմ վերցրել, հեռացել, աշխարքե աշխար ընկել, գլուխս քարե քար տվել, որ իմ ազգին պետքը գամ, մեկ հարիր աղքատ երեխայի ձևից բռնեմ, ինչ գլոտեմ, նրանց սովորցնեմ, նրանց սիրտն ու հոգին բանամ, իմ սրտիս գարդերը բոլոր մեջն ածեմ, ազգին ինչ դեղ ա հարկավոր, նրանց տամ, գեղեր, քաղաքներ ուղարկեմ, որ գնան, իրանց բարի սերմը մեր բարի ազգի բարի երեխեքանցը սրտումը ցանեն, նրանց

էրված սիրտը հովացնեն, բերանները լեզու դնեն, սրտներումը դվաթ, որ հասնողը նրանց գլխին շտա, ինչպես մինչև էս օր ավել են, ու հետո, ախ՛ հետո գերեզմանը մտնիմ, հետո աչքս խփեմ, հոգիս հովանա, մարմինս դինջանա:

էս ա իմ մուրազը՝ երեսիդ մեռնիմ՝ ա՛յ Հայազգի իշխանք: Ժամ եմ գնում, է՛ս եմ խնդրում, քուն եմ մտնում, է՛ս եմ Աստվածանից աղաչում, քնից եմ վեր կենում, էս եմ լալով ասում: Երեխա էի, է՛սուր ցանկացա, գերեզմանը մտնիմ՝ էս կդառնա իմ մարմնի ցեցը, իմ հոգու դժոխքն ու տանջանքն: Տասներհինգ տարի բերանս փակել եմ, սիրտս կրակվում ա, մեկ տասներհինգ տարի էլ անց կենա, յա ծերությունն աչքս կբոռացնի, ձեռս ու ջանս դող կքցի, յա մահն բկիս կշոքի, ինձ էլ իր թրին մատաղ կանի: Պապանձվի բերանս թե լեզուս ըլի խօսում, ու սիրտս շիմանում: Թագավորություն, մեծություն աչքս շի՛ գալիս. նրանք անցավոր են, մեկ ծաղկով գարունք շի՛ ըլիլ: էս օր էլ որ միտք եմ անում, թե ես հացս ուտելիս, տաք տեղը նստելիս, հազարավոր հայ ո՛չ հաց ունին, որ թւտեն, ո՛չ շոր ունին, որ տաքանան, սիրտս պատռում ա, օրս խալարում:

Ի՛մ ազգի իշխանք, ի՛մ թագ ու պարծանք, որ ամեն մեկիդ սրբի տեղ սրտումս պաշտում եմ, էս դարդը դեռ շատ ժամանակ սրտումս կպահեսի, չէի ասիլ, ես միայն կերվեի, կմեռնեի, թե ձեր շինած պատվական հանգրստարանը չէի տեսել, ձեր մեծահոգությունը չէի գգայել: Զեր բարեպաշտության պտուղը իմ աչքս չէ՛ր բաց արել: Մեռելներին հանգստացրիք ձեր արևին մատաղ, երեսս ձեր ոտի տակը, կենդանյացն էլ մեկ ճար արե՛ք: Ինձանից խրատ ձեզ չի հասնիլ. ձեր որդին եմ, էնդուր համար եմ համարձակվում ու սրտիս դարդը ձեզ ասում: Ինձ մի՛ նախատեք, մի՛ կարծեք թե ասածս քամի ա, կրակ ա, ինձ էլում ա, ձեր հոգուն դուրբան, էնպես բան անենք, որ կենդանիքն էլ մեզ օրհնեն, մեզ ումբը ու արև խնդրեն, իրանց արևի ձեռն ածեն: Դու էլ՝ անմե՛ղ կույս, անարատ հարսը, դու էլ իմ աղոթքը՝ Աստուծո մոտ տա՛ր, որ ինձ յա օր առաջ մահ տա, յա ինչ որ ասում, աղաչում եմ, գլուխ գա: Ինչ օր կըլի, որ գամ գերեզմանիդ վրա կանգնեմ ու ասեմ.— Աստված հոգիդ լուսավորի, դատաստանդ քաղցր անի, ես իմ մուրազն առա, դու էլար պատճառը: Թո՛ղ քեզ ու քո մոտ քնած լուսահոգի ննջեցելոցն ողորմի տան, ո՞վ իմանա թե Հայոց իշխանքը իրանց ննջեցելոց խաթեր, մեկ ողորմատեղի էլ իրանց կենդանեաց համար ետ քցեցին: էս խաբարն էլ տարեք երկիրքը, որ նրանց անմահ անունը էնտեղ գրվի, թե էս աշխարքը շիմանա:

ՈՒՎԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ԳԵՊԻ ԱՆԻԻ ԱՎԵՐԱՆՆԵՐԸ

(Ճամփորդական խորհրդածույրուններ)

Հ ա տ վ ա ծ 1

Խոսել Անիի մասին, նշանակում է շոշափել Հայաստանի պատմութեան ամենանրբին տեղը: Այդ քաղաքի անունն անգամ բորբոքում է նույն զգացմունքները, ինչպիսիք յուրաքանչյուր մարդու հոգում արթնացնում են Պալմիրը, Բաբելոնը, Կարթագենը և, վերջապես, Հռոմը, ուր ժողովրդի վեհությունը արյունով է ջերմացած, ուր մարդկային մտքի և արվեստի ստեղծածը թաղված է ժամանակի ճակատագրական հարվածի ծանրութեան ներքո՝ քայքայման փոշու տակ:

Թո՛ղ արևելյան պատմիչների պատմածն այդ քաղաքի բազմամարդութեան, եռուզեռի և հարստութեան մասին կասկածամիտ մեր դարին թվա առասպելական. թո՛ղ այնտեղ բարձրացած հազար ու մեկ եկեղեցին համարվեն լոկ միայն Ասիայի որդիների վառ, աշխույժ և գունազեղ երևակայութեան արդյունք. թո՛ղ, վերջապես, իր վաստակով՝ իր հաշվին եկեղեցի կառուցող և պահող հովվի ավանդութունը և կախարդական Գեդար-Գյալմազի կամ Անիի խորհրդավոր ամրութունների տակ ծածկված լաբյուրինթոսի լեզենդը համարվեն դրանց մասին պատմող արևելյան երկրների և ժողովուրդների պերճախոս լեզվի շահագանցութուն. սակայն, այդ բոլորով հանդերձ, քաղաքի այժմյան ծավալն իսկ, նրա ընդարձակութունը, նրա անհամար մնացորդները և ավերակները՝ հարուստ, հսկայական եկեղեցիների, ամրոցների, աշտարակների և քարվանսարանների, որոնք կառուցված են եղել մաքուր, սրբատաշ քարից, այն զարմանալի ինքնատիպութեամբ, հանճարեղութեամբ ու փարթամութեամբ, որոնցով միայն Հնդկաստանը, — այդ կախարդական աշխարհը՝ իր մեհյաններով ու տաճարներով, իր հարստութեամբ ու թանկարժեք զարդերով, ի վիճակի է, թերևս ամբողջ Արևելքում ներկայացնելու <.....> հավերժորեն պերճախոս հուշարձան <այն ժողովրդի>, որը զրկված փառքից և հուշակից անգամ, դարեր <ով... հալածված> ճակատագրից, որպես անպաշտպան որբ, <ցրված> ամբողջ երկրագնդով մեկ, հայտնի է այժմ լոկ միայն, <.....> շնայած հույժ օգտակար <.....> այդ ազգի մասին այժմ գոյութուն ունեցող կարծիքով <.....> վարկաբեկիչ անունով:

Այսպես է հայ ժողովրդի ճակատագիրը: Այնուամենայնիվ, իսկական հայի համար, կարո՞ղ է լինել ավելի սիրելի, ավելի սրբազան բան, քան

կյանքում, թեկուզ մեկ անգամ, երկրպագել իր արժանավորագույն նախնիների այդ սրբություններին և ջերմեռանդ արցունքներ թափել իր հոգուն և սրտին այնքան թանկ շիրիմների և բնակարանների վրա:

Մի՞թե այստեղ, դեռևս բավական թարմությամբ չե՞ն պահպանվում՝ արքաների գոռոզության <հետքերը>, արքաների, որոնք միջին դարերում, բարբարոսության, իսլամիզմի և մասնատված քրիստոնեության փոթորկալից ժամանակներում, արյան և կրակի գնով ձեռք բերեցին փառքի, հզորության պսակը, որոնք զորդացրին ամբողջ հետամնաց արևմտյան Արևելքը: Աշոտ Ողորմածի, Սմբատ Աշխարհակալի, Գագիկ Մեծահոգու և Բագրատունյան տոհմի բազմաթիվ ուրիշ քաջ թագավորների, իշխանների և զորավարների ու սրանց անմահ գործակիցների անուններով կարող է պարծենալ և ո՛չ միայն հայոց պատմությունը. նրանց անուններով, որ հնադարյան Ախուրյան գետի, այժմյան Արփա-չայի (Գարու գետ) ներկայիս տխուր, անկենդան ափերը դարձրին ծաղկուն հովիտներ ու ձորեր, և այժմ իսկ, մեծ մասամբ դեռևս կուսական, հավետ զեղեցիկ լողին, Մաղկածորը և արդի Ռուսական Հայաստանի մեծ մասը դարձրին աստծո տաճար, խաղաղության և բարօրության օթևան, և վերջապես՝ զորեղ պատվար՝ Կովկասի, Մոնղոլիայի և Թուրքեստանի վայրենի, անսանձ տիրակալների արշավանքների ընդդեմ: Հենց դրա համար էլ, մի կողմից պարսիկները և մոնղոլա-թաթարները, մյուս կողմից՝ թուրքերը, հույները և նույնիսկ, քրիստոնյա վրացիները, առանց որևէ խղճի խայթի և մարդասիրության, առանց հաշվի առնելու հավատի սրբությունն ու օրենքները, ո՛չ էլ մարդկային ձեռքի և բանականության հրաշալի ստեղծագործությունները, ո՛չ էլ նույնիսկ իրենց երդումը՝ ժողովրդի բարօրությունը պահպանելու և պաշտպանելու մասին, սոսկ միայն նրա համար, որպեսզի ազատվեն մեկ կամ մյուս հարևանի կախվածությունից՝ դավաճանաբար նախ մեկը մյուսին հանձնեցին և ի վերջո ընդմիջտ կործանումի մատնեցին այդ հսկա քաղաքը, որի անունով է նշանավորվում ամբողջ ասիական Արևմուտքը միջին դարերում:

Եվ զարմանալի՞ է, միթե, որ այդքան թշնամական-բարբարոսական ուժերի հարձակումների ու թոհուրթոհի ժամանակ, այդ սրբավայրերի շուրջն ընկած այնքան անմեղ զոհերի թափած արյան գետերից հետո, երբ Անիի և ընդհանրապես ամբողջ Հայաստանի վավակները՝ Թիֆլիսում, Հաշտարխանում, Կալկաթայում և Կոստանդնուպոլսում, մոռյլ Գոնի կամ սրբազան Գանգեսի ափերին և նույնիսկ Գալիցիայի, Լեհաստանի և Հունգարիայի հեռավոր քաղաքներում, — չխոսելով արդեն Պարսկաստանի և Փոքր Ասիայի մասին, ուր հազարներով տարագրված և վերաբնակեցված են նրանց եղ-

բարձրները, — շօգտվելով այն ժամանակ նրանց համար այնքան հատկանշական զինվորական ծառայութեան ո՛չ իրավունքներից, ո՛չ արտոնություններից, — մի բան, որ կարող են վկայել միայն այս քարերը — մի խոսքով, դրանից հետո, իրենց առջև ո՛չ մի ասպարեզ շտեմներով, իրենց նախկին վեհութեան և փարթամութեան ղգացումներով, ստիպված՝ հնչուն դրամով միայն հագնեցնելու իրենց հալածիչների և դահիճների ազահությունը, հանուն իրենց կյանքն ու սուրբ հավատը փրկելու, նրանք, ի վերջո, որոշեցին ընտրել այնպիսի մի կենսաձև, ինչպիսիս այնքան բնական է նրանք համար, ովքեր զրկված են պաշտպանությունից և իրենց հարադատ, իսկական, նախկին վիճակին համապատասխանող օթեանից:

Միթե՞ դարեր են հարկավոր փոխելու համար ժողովրդի ոգին և ինքնատիպ գծերը: Թող պատասխանեն նրանք, ովքեր այնպես անողորմաբար վիրավորում են պատիւնն ու անունը մի ժողովրդի, որը այժմյան բարենպաստ հանգամանքներում ընդունակ է ո՛չ միայն վերակենդանացնելու, այլև նույնիսկ բազմապատկելու իր նախկին առաքինությունները: Պատմությունն ավելի լավ է դաս տալիս բոլորին էլ:

Բայց նախքան կրկին մեր ուղեորության նկարագրությանն անցնելը՝ ի՞նչպիսի վճռել Անիի աղետալի ճակատագրի ամենակարևոր խնդիրը, որի մասին ժողովուրդը մինչև այժմ էլ իր գրույցն է պնդում, և այնուամենայնիվ, ամեն մի բարեպաշտ հայ չի կարողանում մի օր էլ մնալ այստեղ, որպես թե նա կործանվել է ո՛չ թե բարբարոսության ուժով, ո՛չ թե երկրաշարժից, այլ անեցիների այնքան փարթամ և շահագանց մեծաշուք կյանքի նկատմամբ արգահատանք տածող ինչ-որ մի կուսակրոնի սրբադան շուրթերի անեծքով: Միթե՞ դա ժողովրդի՝ կրոնին նվիրված լինելու ամենակենդանի, ամենապերճախոս ապացույցը չէ՞, կրոնի, որ արդեն դարերով զինաթափ է արել նրան և բռնադատության բոլոր միջոցներով ստրկացրել՝ երկրային բարիքների և տառապանքների փոխարեն խոստանալով ամբողջ երկինքը, կրոնի, որ չի արգելում իր թշնամիներին անգամ օրհնաբանեք և վերջին շապիկը զիջել ցանկացողին, կրոնի, որը ի վերջո մնացել է ժողովրդի միակ սփոփանքը այս ունայն աշխարհում:

Հայր տառապանք է կրել հանուն կրոնի և բանականության, որպեսզի այժմ՝ ավելի սերտորեն կապվի ա՛յն ժողովրդի հետ, որ բարի նախախնամությունից կոչված է քրիստոնեական երկրներն ազատելու նրանց վիրավորողների անմաքուր ոտներից: Երանավետ Ռուսաստանի համար բազմացեղ և բազմաբնույթ այս երկրում հարկավոր էր ճկուն, ո՛չ պակաս ամուր, կրոնով, հավատարմությամբ, երախտագիտությամբ և փորձառու, սուր, թափանցող ու հարուստ մտքով օժտված մի զանգված. և հայերն, ահա՛

հիշելով իրանց դառն ճակատագրի ամբողջ ծանրությունը, ամբողջ կարևորությունը իրենց թագավորների ժամանակվա հնադարյան բարօրության, որը այժմ նրանց է վերագարձրել իր անունով միայն ամբողջ աշխարհը սասանեցնող ժողովուրդը՝ հայերը ամենից ավելի հավատարիմ կերպով կարող են ծառայել ամբողջ Ասիայի համար <Ռուսաստանի> գծած բոլոր բարի ծրագրերի կենսագործմանը...

Հ ա տ վ ա ծ 2

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԷՋՄԻԱՄՆԻ ՎԱՆԹԻ ՄԱՍԻՆ

Այս բոլորն իմանալով, կրկնում եմ դարձյալ, հայ մարդը, այսպիսի բարենպաստ հանգամանքներում, երկրամասի այնքան հոգատար, ժողովրդի բարօրությանը նպաստող և հնությունները սիրող այնպիսի կառավարչապետի, ինչպիսին պարոն Բ<լավատսկին> է,— հրավերը լսելով՝ կարող էր հապաղել և շտապել երկրպագելու իր սրբություններին:

Այն օրվանից, երբ Ռուսաստանը նվաճել է Հայաստանը, բախտն ինձ ժպտացել և մեկից ավելի անգամ ամենալուրջ առիթներ է ներկայացրել շրջելու իմ հայրենիքի բոլոր տեսարժան վայրերը, սակայն երբեք այնպիսի վսեմ տպավորություններով, այնքան հաճելի զգացմունքներով հուզված չեմ եղել, որքան այս ուղևորության ժամանակ, որից տպավորված հիշողություններն իմ հոգում և մտքում կմնան հավե՛տ անմոռաց, հավե՛տ անջնջելի:

Աշնանային հրապուրիչ եղանակը, որպիսին հազվադեպ կարելի է տեսնել տարվա այդ ժամանակ իմ խստաշունչ հայրենիքում, կլիմաների, զգեստների, վայրերի և առարկաների բազմաղանութունը, որ մեզ հանդիպում էր 300 վերստից ոչ ավելի մեր կարճ ճանապարհին, կենսամիջոցների առատությունը, որ ինքնաբերաբար ամենուրեք տրվում էր մեզ, և, որ ամենակարևորն է յուրաքանչյուր ուղևորի համար, մեր բոլորի միասիրտ ձգտումը դեպի միևնույն նպատակը, այս ամենը, որ տևեց 8 օրից ոչ ավելի, շատ բանով կարող էր մրցել ամենաառաջնակարգ այն հաճույքների հետ, որ քաղաքակիրթ երկրում տալիս են խճուղին կամ երկաթուղին, որոնք թևավորում են ուղևորին, բայց և, այդուհանդերձ, նրանից խլում և՛ միտք, և՛ զգացմունք: Էջմիածինը, Արաքսն ու Արփաշայր և այդ գետերի երկու ափերին ցանուցիր բերդերի, եկեղեցիների, քաղաքների և քարվանսարանների բազում ավերակները. Սարդարաբազն իր լուռ անապա-

տով և հսկայական ջրանցքով. Արարատն ու Ալադյազը իրենց պատկառելի, սպիտակահոնք գագաթներով և բազմաթիվ ճյուղավորումներով, և վերջապես հնադարյան Անին՝ այդ երկրորդ Քերեն Հայաստանում, և Ալեքսանդրապոլը, այդ ամենանոր և ո՛չ պակաս գեղեցիկ քաղաքն ամբողջ Ռուսաստանում, և թագավորական ճանապարհը, որ այս վերջին քաղաքից ձեզ կրկին տանում է տուն՝ Երևան. իրոք, այս վայրերից ամեն մեկը կարող էր իր վրա հրավիրել ամենահեռավոր, ամենահետաքրքրասեր պատմաբանի, աշխարհագետի և բնագետի հայացքը:

Երբ, ցանկանալով ցրել վիշտն ու ձանձրույթն իմ խնամքին հանձնելով ռուսամարանի մանուկների անմեղ խաղերով, պտտվում էի նրանց շուրջը՝ ոչ պակաս զվարճանալով նրանց մանկական շարաճճիություններով, ն<հիկիֆոր> Բ<լավատսկին>, Երևանի գավառապետը, անսպասելի հայտնեց ինձ մոտ՝ դեպի Անի ուղևորվելու բարի լուրը հայտնելու, որ մեր վաղուցվա, մոտ երկամյա, ցանկությունն էր: Միրտս ուրախությունից թռավ՝ լսելով այդ թանկագին անունը. ես նման էի այն մանկանը, որը երկարատև, ապարդյուն ջանքերից և աղերսանքներից հյուսված, վերջապես ստանում է հեռավոր երկրներից դեպի հայրենական հարկը՝ սիրելիների մոտ թռչելու՝ իր համար այնքան հրապուրիչ թույլտվությունը: Այդ րուպից ես ամբողջովին ընկա վշտոտ, տրտում, բայց ոչ պակաս վառ երևակայությամբ այնքան հազվադեպ այցելող երազանքների մեջ: Դրանից հետո այն երեք օրը, որ ես անցկացրի տանը, ինձ թվացին դարեր՝ ամենածանրագույն, ամենաանտանելի դարեր:

Մտքով, օր ու գիշեր, ես արդեն փորփորում էի հարազատ քաղաքի սրբազան հնությունների ակնածելի մնացորդները, քաղաքի, որին առաջին անգամ այցելել եմ 1837 թվականին պարոն բարոն և սենատոր Հանի և նրա տիկնոջ՝ ամեն մի հնության, սրբության ու վեհ բան չեքմորեն երկրպագողի, գիտությունների և արվեստի այդ Մինեովայի ուղեկցությամբ, տիկնոջ, որի նմանը հազիվ թե երբևէ տեսած լինի մեր երկիրը, շնայած վերջինս այցելել են հվրոպացի բազմաթիվ ճանապարհորդներ, սակայն, ո՛չ գիտական կանայք: Բայց այն ժամանակ, կարանտինի կանոնների պատճառով, մենք Անին տեսանք հեռվից, գարնանը, լուսաբացին, երբ նա պարուրված էր կախարդական մշուշով, որպես խորհրդական մի ուրվական:

Դեռ ես շատ հստակ հիշում էի հաճախակի ծորող ակնածանքի այն արցունքները, ծանր, անբախտաբախիկ այն հառաչանքները, որ բխում էին գիտությամբ, լուսավորությամբ, բայց ավելի ևս սիրավիրությամբ և առաքինություններով մեծապես օժտված այդ հազվագյուտ կնոջ հուզված կրթ-

քից և աչքերից, երբ նա դիտում էր կոռու բերդը, Անի քաղաքը և Արմավիրի ավերակները, ուր նա ձգտում էր թղթին հանձնել Արարատի և նրա, այսպես ասած, զարդը կազմող բոլոր տեսարժան վայրերի ուրվագծերը: — Միթե՞ ժամանակի և բարբարոսության ավար միայն պետք է դառնային Վաղարշակի, Տրդատի և անմահ Բագրատունիների այդ մեծ ստեղծագործությունները: Եվ նրանք իրենց լուռ վեհության մեղ միայն հիշեցնում են աշխարհային փառքի ունայնության, շնչիության մասին: Բազմաթիվ կայսրուհիներ, իմ սեռի և իմ կոշման հազարավոր կանայք հավիտյան կարող են նախանձել իմ բախտին, որ ես, վերջապես, արժանացա աշխարհի ստեղծողին վերառաքելու իմ երախտագիտական աղոթքը այն սրբավայրից, ուր սուրբ Գրիգորը և Տրդատը, ուր ընտրյալ հոգևոր հովիվների բազմություններ, — ավելի մաքուր և հեզ հոգով, քան ես, մեղավորս, — նրան են վերառաքել իրենց աղոթքը, — ասում էր անմոռանալի կինը, կարճատև աղոթքից հետո, էջմիածնի: տաճարը մտնելիս:

Վերջապես, ինչպե՞ս մոռանալ թե՛ նրա և թե՛ նրա ամուսնու՝ քաղաքակիրթ աշխարհին այնքան հայտնի մարդու՝ իմաստալից, հիշատակության արժանի, նշանակալից ու պատմական խոսքերը, որ ասացին նրանք նախ Սինոդում, ապա այն 5 օրվա ընթացքում, որ մենք անցկացրինք նախաթոռ էջմիածնի վանքի՝ հայ ազգի այդ «պալլադիումի» մեջ, ինչպես այն անվանել է միանգամայն արդարացի կերպով Նոյան սրբազան տապանի երջանկահիշատակ այցելու Պարոտը: Եվ, հիրավի, ամբողջ երկրագնդում միայն փարթամ և աշխարհակալ Հոռմը, — ինչպես հոդևոր, նույնպես և աշխարհիկ առումով, իր փառքով, հզորության մե և կարևորության մե, — կարող էր մրցել համեստ, դարերով հայածված, դարերով ամայացված, դարերով դարձյալ, — հակառակ Հոռմի — իր սևփական տերերի փայփայանքից, իշխանությունից և փարթամությունից զրկված, արյան, հրի ու սրի մատնեված, 1500 փոթորկալից, դաժան սարիներով ընթացքում իր հիմքերի վրա դեռևս հաստատորեն կանգուն սևավեմ էջմիածնի հետ:

Իմ ընթերցողները, որոնք թե՛ հայ, թե՛ օտարերկրյա գրողների նկարագրություններից արգեն վաղուց գիտեն այդ վանքի պատմությունը, հիշարժան բոլոր վայրերը, հազվագյուտ արժեքներն ու հնությունները, որոնք, բացի այդ, ոչ-նպաստավոր կողմից գիտեն նաև այդ վանքի խաղաղ բնակիչներին, — թո՛ղ չզայրանան, որ նրանց սիրալիք ուշադրությունը հանկարծ շեղեցինք ուղիղ ճանապարհից դեպի անցյալի խոսքերը և իմ նկարագրած վայրի անճոռնի, մութ և նույնիսկ կեղտոտ խցերը համեմատեցինք արդի եվրոպացիների արվեստի, օրենքների և լուսավորության աղբյուրի և օրանի հետ:

Ե՛վ Հոռմը, և՛ էջմիածինը հոգևոր իշխանության կրողները, քրիստոնեական հավատի պահպանողներն ու պաշտպանողներն են եղել բոլոր ժամանակներում և դարերում, առաջինը՝ Արևմուտքում, երկրորդը՝ Արևելքում, այն տարբերութեամբ միայն, որ սուռջինին էր ենթարկվում ամբողջ Արևմտյան Եվրոպան, կապված լինելով հենց միայն կրոնով, հետևապես և՛ մի ընդհանուր շահով և ոգով. այնտեղ պասպի՝ Քրիստոսի և նրա առաջին առաքյալների փոխանորդի՝ լոկ ամենափոքր ակնարկը ստիպում էր դողալ Եվրոպայի և՛ թագավորներին, և՛ կայսրերին. երկու դար շարունակ ամբողջ Եվրոպան նստեց մահամեղական Ասիայի վրա, ինչպես այդ տեղի ունեցավ խաչակրաց արշավանքների ժամանակ. այնտեղ՝ ինկվիզիցիան, այդ դիվական իշխանությունը, որ այժմ էլ սարսեցնում է Եվրոպայի շատ երկրներ, հավատաքննությունը (ֆեյմ-գերիստ), ասպետականությունը և արեղայական անթիվ միաբանությունները, ոչ-պակաս նաև կոնդակները և թողություն թղթերը (աբլաս-բրիֆ) կամ սուրբ գրքի ընթերցման արգելքը և իրենց տեսակի մեջ հսկայական այլ միջոցառումներ, պահում էին ամենափրկչական, ամենասուրբ համակաթողիկական հավատի ամենակործան հերարխիան, Այստեղ, ընդհակառակը, նման ոչ մի բան չի եղել, այլ միայն քրիստոնեական հավատը, միայն հայ հոգևորականության անձնազոհությունը ու նվիրվածությունը. հոգևորականության, որ աստծու կամեցողությամբ, անզոր, անպաշտպան, բոլորից, նույնիսկ քրիստոնյաներից, իր եղբայրներից, ինչպիսիք են՝ հույներն ու վրացիները, և հենց պապերից ու նրանց միսիոներներից մինչև այսօր էլ հալածված ու հետապնդված՝ դիմադրում էր և պաշտպանում բաց ճակատով, արյամբ և իր ամբողջ ուժով, զորեղ կամքով, անօրինակ մի հերոսությամբ, որպիսին հազվադեպ է քրիստոնեական եկեղեցու ամբողջ պատմության մեջ, և այն էլ հայկական թագավորության և հայ ազգի ինքնուրույնության կործանման օրից՝ մեր թվականության 5-րդ դարից սկսած, — դիմադրում էր ու պաշտպանում՝ շնչին, քաղաքականության մեջ թույլ, բայց և ամուր, անբաժանելի, ո՛չ փառքի փայլով դաշթակղզող, ո՛չ էլ մարտիրոսական տանջանքներով կոտորվող՝ աշխարհն աշխարհ թափառական իր հոտը՝ ընդդեմ այնքան զորեղ բարբարոսների, Հիսուս Քրիստոսի աստվածային կրոնի թշնամիների և կործանարարների. Հայ կաթողիկոսներից, արեղաններից և քահանաներից շատերը՝ իրենց բարեպաշտությամբ, հավատի և ժողովրդի նկատմամբ ունեցած սիրով, ազգի մեջ քրիստոնեական սուրբ կրոնը տարածելով և եկեղեցին ու ազգը պահպանելու համար գործած իրենց հերոսական սխրագործություններով կարող են օրինակ ծառայել քրիստոնյա մյուս ժողովուրդներին՝ իրենց եղբայրակիցներին. Միայն անմոռաց դարերը՝ մեծն Վարդան

նահատակի, քաջարի Վահանի՝ Հայաստանի տարեգրություններում այդ երկրորդ Մակարայեցիներին սխրագործությունները. միայն Հովսեփ կաթողիկոսի, Ղևոնդյան և Սուքիասյան քահանաների անօրինակ անվեհերությունն ու արիությունը հինգերորդ և վեցերորդ դարերում, երբ ամբողջ Պարսկաստանը նետվել էր դժբախտ Հայաստանի վրա, որպեսզի կրակապաշտական հավատի հրով ու սրով ոչնչացնի քրիստոնեությունն իր տաճարներով,— միայն դրանք վերը մեր նշած ճշմարտության ամենաանվիճելի փաստերն են, ամենահավաստի ապացույցները:

Էջմիածինը, շնայած իր այժմյան՝ թե՛ մտավոր, և թե՛ բարոյական տեսակետից՝ ողորմելի, իրոք դժբախտ վիճակին, շնայած այն մահանման քնին, որ համակել է նրա բոլոր միաբուհներին, շատ վայրերում՝ նաև ամբողջ ազգին, շնայած, վերջապես, այն բանին, որ այնտեղ դեռևս ավելի պարսկական, քան քրիստոնեական ոգին է իշխում, երբեք չի հնարել ո՛չ պապական կոնդակներ, ո՛չ ինկվիզիցիա, ո՛չ մեղքերի վաճառք, ո՛չ սուրբ գրքի արգելք. իր գիտնականությամբ նա չի խրոխտացել, որպեսզի դրանով ավելի հեշտ և ավելի ճարպկորեն որսա և սարկացնի ժողովրդին, ինչպես՝ անում էր և նույնիսկ այժմ էլ անում է ճիզվիթների միաբանությունը՝ որտեղ որ միայն այդ հնարավոր է լինում. ընդհակառակը, նա կրթություն է տարածել այնտեղ, ուր հանգամանքները և միջոցները թույլ են տվել. ո՛չ թե հրով ու սրով է մկրտել և պահպանել իր իշխանությունը, ինչպես այդ տեղի է ունեցել կաթոլիկ երկրներում՝ քրիստոնեության հենց սկզբից մինչև Ռեֆորմացիան և սրանից դեռ շատ հետո, հատկապես դժբախտ Ամերիկայում, որ իր միլիոնավոր որդիներին զոհ է տվել մոլեռանդության զոհասեղանին. էջմիածինը, վերջապես, փրկեց հայ ազգի անունն ու եկեղեցին, մեր ազգի, որ հայտնի է աշխարհի ստեղծագործությունից մինչև մեր ժամանակները. դա ամբողջ աշխարհի համար հրաշքի պես մի բան էր. մինչդեռ Հոռմը, հենց միայն իշխանասիրության, սուտ հասարանքների և ամբարտաճանություն պատճառով իր հավատարիմ որդիներին միլիոններով կորցրեց. շատերը լքեցին նրան՝ դեպի Քրիստոսի հավատը և մարդկային առաքինություններն ունեցած սիրուց. իր հետևորդներից շատերին նա այժմ էլ հեռացնում է՝ նրանց զարգացած մտքի և սրտի համար, և, վերջապես, միայն այժմյան Պիոս V պապին է նախասնամությունից վերապահված, փառքի և քրիստոնեական առաքինությունների դարում, հարություն տալ կաթոլիկ աշխարհին և այն մաքրել բարբարոսությունից և հոգեկան թմրությունից, որ ներարկել և պահպանում էին նրա մոլեռանդ նախորդները՝ քրիստոնեության բոլոր դարերում, Անմահ Մոնսեւքոյի և անմահ էժեն Սյուրի, «Քրիստոնեություն ոգու» և «Թափառական հրեայի»

ընթերցողները, անմահ, բայց խիստ, ճշմարտասեր և ո՛չ նվազ մարդասեր Պարրոտի՝ էջմիածնի հայկական միաբանության ծառայությունների և այժմյան վիճակի վերաբերյալ՝ համեստ, նույնքան արդարացի, նույնքան ճշմարտացի նկարագրությունների և նկատողությունների ընթերցողները, իմ թույլ դատողությունները Հոռոմի և էջմիածնի մասին որևէ չափով չեն համարի լոկ միայն միակողմանի, հանդուգն և կեղծ կանխակալություն, եսական — մոլեռանդ հայրենասիրություն, որ անթույլատրելի է այն բոլոր դեպքերում, երբ ամեն ինչի համար ճշմարտությունն ու խիղճը պիտի պատասխան տան:

Ես տեսել եմ և հիշում եմ էջմիածնի վիճակը դեռևս քսան տարի սրանից առաջ, երբ ո՛չ միայն Երևանի սարդարը, այլև նրա բազմաթիվ շնչին խաներն ու բեգերը հենց որ ցանկանային՝ վանքի հաշվին քեֆ էին անում և գրպանները լցնում: Յուրաքանչյուր անգամ նրանց ընդունելը, հյուրասիրելը և ուղևորելը աղմկալի, հանդիսավոր և բաղմամարդ էր լինում: Նրանց դիմավորում էին քրիստոնեական դրոշակներով, խաչերով և սրբապատկերներով, զանգահարությամբ, եկեղեցական երգերով և հարուստ նվերներով, այնուամենայնիվ, շատ անգամ էր պատահում, որ այդ դեերի ներկայությամբ արցունք ու արյուն էր թափվում: Էլ ի՞նչ խոսք կարող է լինել մյուս վանքերի և եկեղեցիների մասին: Սակայն, շնայած այդ բոլորին, պարսկական շահերը և թուրքական սուլթանները միշտ մեծ հարգանք ունեին էջմիածնի վանքի և կաթողիկոսների նկատմամբ: Այժմ էլ շատ պարզ հիշում եմ, երբ 12 տարեկան մանուկ էի, տեսել եմ, թե ինչպես Աբաս-Միրզան, 1821 թվականին, թուրքերի դեմ կատարած արշավանքների ժամանակ, էջմիածնի վանքի բեմի առաջ, սուրբ հանելով և կաթողիկոսի առջև դնելով, ասաց հետևյալ, հույժ հիշարժան, խոսքերը. «Մրբերի զորությունը և աստծու սպասավորների խաղաղ աղոթքներն իմ ձեռնարկությանն ավելի շատ բախտ ու հաղթանակ կարող են բերել, քան սրի և հրի ուժը». ուստի և կաթողիկոսին խնդրում է օրհնել իր սուրն ու զորքը:

Ո՛չ միայն կաթողիկոսները, այլև թեմական արքեպիսկոպոսները և եպիսկոպոսները, նույնիսկ վանքի վանահայրերը, որպես ժողովրդի ներկայացուցիչներ, միշտ մեծ հարգանք էին վայելում: Ազգը հենց նրանց էլ պարտական է թե՛ հավատի, թե՛ գրականության ու լեզվի, թե՛ ազգության պահպանմամբ, ինչպես և կրթության որոշ աստիճանով, ինչ վիճակում էլ որ դրանց այժմ սեփանք:

Գարավոր վերքերը շատ խորն են լինում, և հեշտությամբ ու արագ շեն բուժվում, այլ դարձյալ դարբերով. բայց դիպել այդ վերքերին անզգույշ, անողորմ, էլ շեմ ասում՝ դաժանաբար, առանց կարեկցանքի, առանց սըրտացավության, ինչպես շատերն են վարվում էջմիածնի և ընդհանրապես հայ հոգևորականության այժմյան վիճակը նկարագրելիս և դատողություններ անելիս, խոստովանենք, որ դրանով ավելի և ավելի է մեծանում ցավն ու հառաչանքը: Իսկ հենց միայն վիրավորված ինքնասիրությունը չէ՞, որ հաճախ մղում է մարդու ամեն տեսակ քմահաճույքների և անկոտրում համառության: Մեզ օրինակ վերցնենք մեր Փրկչին՝ նրա վեհ, աստվածային կոշումը. օրինակ վերցնենք և՛ հասկացողությամբ, և՛ հոգով պարզ առաքյալներին, նմանվենք նրանց ո՛չ թե բարձր գիտությունամբ, որ դեռևս անօգտակար է հասակով մանուկ մեր ազգի համար, տանք նրան զուտ քրիստոնեական, զուտ մարդկային կանոններ և ուղղություն, և մենք կմոտենանք երկնային արքայությունը: Մի՞թե այդպես շեն անում միսիոներական ընկերությունները, մի՞թե այդպես շեն արել Սոկրատես ու Կոնֆուցիոսը, մի՞թե մեծ Մխիթար Սեբաստացին՝ հայ աբեղան, այդպես շի՞ դրել ամբողջ գիտական աշխարհում հայտնի Վենետիկի՝ այժմ հսկայական հայ-կաթոլիկական միաբանության հիմքը:

— Մի համեստ հոգևոր դպրոց՝ հագեցած քրիստոնեական ոգով, որ հիմք ունենա Աստվածաշունչը և ոչ թե տրամաբանությունն ու դասարկ ճարտասանությունը, կենդանացած այլևայլ հանրօգուտ գիտություններով, ինչպիսիք են՝ աշխարհագրությունը, պատմությունը, քիմիան, ֆիզիկան, բնապատմությունը և հին լեզուները՝ ահա՛ թե ինչ է պետք և անհրաժեշտ հայ հոգևորականությանը.— ասում էր մարդկության բարեկամ Պարրոտը:

Բայց այդ շնորհաբեր միտքը ամենից ավելի լուրջ և հանդիսավոր կերպով արտահայտել է պարոն սենատոր Հանը՝ առաջին անգամ էջմիածնի Մինոգին ներկայանալիս, իմ նկարագրած ճանապարհորդության ժամանակ: Ահա՛ նրա խոսքերը, որ սովորական ողջույններից և ձևականություններից հետո որպես ճառ՝ արտասանեց Մինոգի բոլոր անզամենբրի, և իրեն՝ կաթողիկոսի ներկայությամբ.— Ի՞նչով կարող եմ,— ի միջի այլոց ասաց նա,— նշանավորել իմ երկյուղած մուսթը՝ այնքան մեծ, այնքան հարգելի, բայց և նույնքան դժբախտ մի ազգի սրբավայրը, եթե ոչ լւմ նկատմամբ ցուցաբերված կայսերական բարեհաճությանն արժանի, ինձ տրված իշխանությանը պատշաճ և աշխարհի բոլոր ժողովուրդներից հարգվող այս վայրի համար փրկարար մի սխրագործությամբ: Միջնորդե՛՛ք ձեզ համար կայսեր ողորմածությունը,— սուկայն այն վաղուց հովանավորում և սլաշտպանում է ձեզ և ձեր հոտը՝ ձեր ազատագրման օրից: Գտնե՛՛ք ձեզ համար հարստու-

թյան և գանձերի աղբյուր, — հայ ազգը ձեզ համար հարուստ գանձարան է, Վերջապես, ձեզ համար խնդրել իրավունք և արտանախյո՞ւն, որ կարե յ և օգտակար են աշխարհական մարդու համար, — ձեր աստիճանը և բայձը կոչումը ձեզ ալիլի շատ ուժ և արժանիք են սույն, քան արտարին նշանները: Մի բանով միայն ես կարող եմ օգտակար լինել ձեզ, որ զուր, թերև, ինձնից բնավ չէիք սպասում՝ բարի խոհեղով: Մինչև այժմ ձեր ասյն ակնհայտնի կանգնած է եղել ձեր բացահայտ թշնամին՝ ձեր հավատի թշնամին, որից և՛ դուք, ինքներդ էիք պաշտպանվում, և՛ հավատով ու կրոնով ձեզ նվիրված ազգը. ազգը միայն դրանով էլ և՛ պո՛հ էր, և՛ երջանիկ՝ յարհանջելով և շսպասելով ձեզանից ուրիշ օգնություն, ուրիշ ծառայություններ. բայց այդ թշնամին այժմ հավիտյանս ոչնչացված է, սուկայն զուր ուներ դարձյալ մի թշնամի՝ անհամեմատ վտանգավոր, անհամեմատ ուժեղ, բայց թաքուն թշնամի: Դա կրթությո՞ւնն է: Նա հսկայական քայլերով է մտտենում: Ձեր ժողովուրդը, նույնիսկ Քուրբխյում, գրիբարոց է լինում: Նրան Դուք ետ եք մնում, իսկ ժողովուրդը ինքնին ասաց է գնում: Վա՛յ ձեզ, եթե նա ձեզանից առաջ անցնի թե՛ խելքով և թե՛ կրթությամբ: Վա՛յ ձեզ, եթե նա ձեզանից չի ստանալու իր հոգևոր սնունդը: Ի՞նչ չեք կարող պաշտպանվել ժամանակի բարբարոսությամբ. ժողովուրդը կկորցնի իր հարգանքը ձեր և նույնիսկ ձեր քարոզած կրոնի նկատմամբ, և ձեր աստիճանն ու արժանիքը ձեզ համար բեռ կդառնան, իսկ ժողովրդի համար՝ արհամարհանքի առարկա, կամ միայն արտաքին պիտակ: Մտածեցեք ինքներդ և ջանացեք պահպանել ձեր բարձր կոչումը՝ ո՛չ միայն ինքներդ ձեզ, այլև ժողովրդին դաստիարակելու միջոցով: Ահա՛ ձեր փրկությունը, ահա՛ ձեր դերը, որի վրա ամբողջ հոգով, արժանազայն ձևով պահպանում եմ հրավիրել ձեր բարեհաճ ուղադրությունը և մխիթարել ինքս ինձ:

Բայց թե դրան հետո ինչ պատասխանեց հանգուցյալ Հովհաննես <կաթողիկոսը>, դա հոգու խոստովանություն է, որը, թերև, նրա ժահոց հետո կարող է հայանի դառնալ: Այժմ կարելի է համարձակ կել գովասանել միայն այն, որ թե՛ Պարրոտը, թե՛ սենատոր Հանսը և շատ ուրիշներ, իզուր չէր, որ ինձ արժանացրին իրենց այնքան հոգատար, հայրական ուղադրությամբ, որին ևս ոչնչով չէի արժանացել: Ի՞նչու չէր, որ այս անգամ ևս իսկնց հետ ինձ բերել էին էջմիածին, սակայն նախախնամության ուղիներն անքննին են, ուրեմն կրկին դառնանք ձեր ուղևորությունը:

ՊԱՏԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐ

Օ՞, այդ ուղևորությունը, որը ես դեռ չեմ կարող նկարագրել, հատկապես ինձ համար ունի ոչ-նվազ կարևոր հետաքրքրականություն: Ո՞ւմ հաճելի չէ, առնական հասակում, արդեն հասուն զգացմունքներով, փորձառու, սառն, բայց դեռևս երազուն աչքով ու մտքով տեսնել այն վայրերն ու առարկաները, քայլել այն ճանապարհով, որը նա՝ հույսերով լի, վառվռուն, բայց անուրախ պատանեկության օրերին ցողել է դառն արտասուքով: Էջմիածնում չէ՞ր, միթե, որ ես իմ կյանքում առաջին անգամ ճանաչեցի աշխարհը, մի աշխարհ, որ շնայած էությունը միապաղաղ, բայց լի էր բազմազան տեսարաններով, զգայություններով, և՛ սրտակեղեք, և՛ հոգեպարար, և՛ սարսուփելի, և՛ հաճելի իրադարձություններով, որ ես ապրել եմ իմ 9 տարեկան հասակից սկսած:

Հայկական բոլոր եկեղեցիներին, բայց ամենից ավելի Էջմիածնի տաճարին բնորոշ վեհությունը, կախարդական մթությունը, անհամար սրբապատկերները, ջահերը, կանթեղները, որ վառվում էին սուր օրերին, թանկարժեք շուրջառները, եկեղեցական կահույքը, որ այն ժամանակ անհամեմատ ավելի շքեղ էր, քան այժմ. նրա համեստ վանկալներն խաղաղ, բայց ոչ-նվազ շվալտ կյանքը, համարյա ամիսը մեկ անգամ աշխարհի ամենահեռավոր երկրներից եկող ուխտավորների՝ խայտաբղետ տարազով, ալյազգի և ալյակենցաղ խուռն բազմությունը. նրանց պատվին սեղի ունեցող հարուստ հանդեսները, ինչ որ Էջմիածինը վաղուց է չի տեսնում և այլևս չի տեսնի. եպիսկոպոսների կամ աբեղաների ձեռնադրության, կամ մեռնօրհնության, կամ կաթողիկոսի անվանակոչության առթիվ, սուրբ Փրկչորի կամ վանքի հիմնադրման պատվին <տեղի ունեցող> թափոռները, որոնց մասնակցում էր ջերմեռանդությամբ ոգեշնչված անհամար բազմությունը, բազմաթիվ զանգերի և բազմաձայն, բարձր, բայց վհատ երգերի հնչյունների՝ ուղեկցությամբ. թափոռներ, որպիսիք, ինչպես հավաստիացնում էր բարոնուհի Հանը, ինքը Հոռոմում էլ չի տեսել, նկատի ունենալով ո՛չ այնքան նրանց փայլն ու հարստությունը, ուրքան բնույթը և տեսարանների ու այցելուների բազմազանությունը, քանի որ այն ժամանակ էլ, բարեբախտաբար, կատարում էին մեռնօրհնություն, մի բան, որ միշտ չի լինում, և որը յուրաքանչյուր ոք հիշում է, ով անցյալ տարի տեսել է Ներսես կաթողիկոսի օծումը: Բազմամարդ, մեծահանդես, բայց միատիկական ճաշկերույթը, երբ հաճախ վանքի երիտասարդ միաբանների

վրա շաղ էր տրվում մանրադրամ. երբ հնչում էր երաժշտությունն ու
երգը, արտասանվում էին ճառեր, և երբ, հատկապես բարեկենդանին, տեղի
էին ունենում նույնիսկ ձիարշավներ, հրաձգություններ, գոմեշների և ուլ-
տերի կռիվներ. վերջապես, մեծ պասից առաջ մի ամբողջ շաբաթ տևող
ծաղրաթափորը (կարնավալ), երբ հոռմեական սատուրնալիայի օրինակով
կաթողիկոսն էլ բացառություն չէր կազմում և նույնիսկ չէր խուսափում
երկտասարդ դարի նշանակած պատիժներից, դարի, որն այդ օրերին ունե-
նում էր իր ընտրյալ տիրակալ թագավորը, և որը ի վիճակի էր վանքի
ամենաառաջին աստիճանավորին էլ ֆալսիտկայի ենթարկել և խփել գար-
շապարներին, մինչև որ նրա հրամանը ճշտությամբ կատարվեր. այդ բո-
լորը, բուլորը, որ այն տարիներին, բարբարոսների ժամանակ, կաղմում էին
վանքի կյանքն ու հրապույրը, և որ այժմ, քրիստոնեական գալիստնի հո-
վանու տակ, այս երջանիկ օրերին լռել են, կարող էին առանձնահատուկ,
դյութիչ և անջնջելի տպավորություն գործել յուրաքանչյուրի, և, հատկա-
պես, խաղաղ գյուղից վանք բերված, կրակոտ, կենսաթոթիո մանկան և
ապա՝ պատանու երևակայության և հոգու վրա՝ իսկ թագավորների, կաթո-
ղիկոսների և վանքի բարձրաստիճան հոգևորականների մեծ սխրագործու-
թյունների, գործերի և առաքինությունների մասին ժողովրդի մեջ, հաճախ
նրանց գերեզմանների վրա պատմվող զրույցները. նույն արժեքը, բայց ո՛չ
նույն բնույթն ունեցող անձերի վատ հատկությունների կշտամբանքն ու
պարսավանքը. թեմերի առաջնորդությունը, բարձր պաշտոնները գրավելու,
վանքի համար կամավոր տուրք և նվիրատվություններ հավաքելու նպա-
տակով այն ժամանակները աշխարհի ամենահեռավոր երկրները ուղարկվող
արքեպիսկոպոսների, եպիսկոպոսների և նույնիսկ վանականների հազարա-
վոր առասպելախառն, բայց իրական բանավոր պատմությունները, իրենց
այցելած քաղաքներում, պետություններում տեսած հրաշալիքների, տար-
օրինակությունների և հիշարժան վայրերի մասին. հեռավոր և երկարատև
թափառումներից բարեհաջող վերադառնալու դեպքում նրանց բերած նվիր-
ները՝ թե՛ դրամով, թե՛ իրերով, ինչպես և ամբողջ միաբանության հյու-
րասիրությունը. շեմ սիալվի, եթե համարձակվեմ այդ վանքի այն ժա-
մանակվա կյանքը համեմատել եգիպտական և հնդկական քրմերի գաղտ-
նիքների հետ՝ բառիս լրակատար լմաստով: Դա միանգամայն առանձնակի,
բազմաբնույթ, միաժամանակ և՛ աշխարհիկ, և՛ հոգևոր մի աշխարհ էր,
միակն իր տեսակի մեջ, որպիսին, դժբախտաբար, հայերն այլևս հրեք
չեն տեսնի: Փորձառու և խելացի սենատորի մարգարեությունն այժմ, մեծ
մասամբ կատարվել է. թե ի՛նչ կլինի հետո, այդ աստված միայն գիտե:

Նենց այստեղ էլ ես կազմեցի լմ առաջին ըմբռնումները կյանքի, աշ-

խարհի մասին: Հայերի մեջ մինչև այժմ էլ սուրբ համարվող բարևար և բարեպաշտ կաթողիկոս Եփրեմը մանկութեանս տարիներին ինձ «իր գառնուկն» էր անվանում, իսկ պատանեկութեանս շրջանում, ներեցեք անհամեստ խոստովանութեանս համար, ինձ համարում էր «իր Ռափայելը» (Տորիթի որդին, որ հրեշտակի խորհրդով և միջոցով բուժեց հոր աչքերը): «իր գառնուկն» էր անվանում՝ ինձ հետ ունեցած արզակցութեան և իմ կարմրաթուշ, լիքը և թարմ տեսքի համար, իսկ «իր Ռափայելը»՝ նրա՛ համար, որ 1829 թ. Սարգսրաբադից, ուր այդ ժամանակ կատաղի ժանտախտի հետևանքով սաբոսափելի մահացութուն էր տիրում, ժանտախտ, որ ոչնչացնում էր ամբողջ գյուղեր, և բուժանդակ գավառում ո՛չ մի տեղ այնքան սպառնալից չէր, ինչպես այդ բերդում, — ես նրան աչքի հիվանդութեան դեղ բերի, հիվանդութուն, որով հանգուցյալը, մինչև իր կյանքի վերջը շատ էր տառապում, և որտեղ ես էլ վարակվեցի այդ թունափոր հիվանդութեամբ և մեկ ամիս տառապելուց հետո փրկվեցի աստծու հատուկ ողորմածութեամբ:

Վանքում շորս տարի ուսանելուց հետո, 1821 թ. նույնպես իմ հեռավոր արզականի՝ ո՛չ գիտնական, բայց ուսումնասիր, խստաբարո, արդարադատ, ամբողջ վանքում հարգված Անտոն արքեպիսկոպոսի շնորհիվ տեղափոխվեցի Թիֆլիս, հայկական ուսումնարանը՝ կրթութունս ավարտելու և ուսնելուն սովորելու համար, ուր և մնացի շորս տարի: Երևանն ազատագրվեց: Ես թուս էջմիածին և նշանակվեցի Սինոդի և կաթողիկոսի քարտուղար ու թարգման միաժամանակ: Ավելի շատ բանավոր գրույցներից, քան աշխարհագրութունից, որպիսին, ինչպես նաև այժմ մանուկներին իսկ ծանոթ ուրիշ գիտութուններ մեզ չէին սովորեցնում, ես գիտեի Եվրոպա, Մոսկվա և Վենետիկ անունները, որոնցից երկուսը հատկապես նրա՛ համար, ու այնտեղ էին գտնվում ամենալավ հայկական ուսումնական հաստատությունները: Գեպի նրա՛նց, դեպի նրա՛նց էր ձգտում հոգիս դյութական ուժով: 15 տարեկան հասակից հենց նրա՛նք են եղել իմ անմոռաց երազանքները: Միջոցներ չունեի, և շատերին արած իմ խնդրանքը՝ ինձ այնտեղ ուղարկելու մասին՝ մնաց առանց որևէ ուշադրության, առանց հետևանքի՝ իմ օգտին: Ես ցանկանում էի սովելի շատ կրթություն ձեռք բերել, որպեսզի հետագայում հոգևորական կոչումը չկրեմ առանց գիտելիքների և արժանիքների: Իմ հավատի և իմ աղբի սրբութունները, որոնց առջև, իմ այդ նպատակին հասնելու համար, ես այնքան հաճախ, գաղտնաբար, և այնքան հոգեբուխ արցունք եմ թափել՝ ամեն ինչում, ամեն ինչում իմ վկաներն են: Այո՛, պատանեկան երեակայութունս և սիրտս դեռևս բռնված են երազանքներով: Պետրոս Ամենացու գործունեության

մասին շիմանալով դեռևս ոչ մի խոսք, ես հույս ունեի այն ժամանակ դժբախտ իմ հայրենիքն ազատել բարբարոսների լծից, եթե ինձ բախտ վիճակվեր ընկնել Եվրոպայի միապետների ոտները և խնդրել նրանց օգնությունը:

Ե՛վ ուրախ, և՛ տխուր երազանքները Ց տարուց ավելի հաջորդում էին մեկը մյուսին, և ահա, հրաշագործ նախախնամություն, խորտակված, բայց երախտագիտություն մի սրտով երկրպագում եմ քո անքնին էությունն առաջ, Հայտնվեց Պարրոտը՝ իմ փրկարար հրեշտակը: Տեսնելով բարություն մի նրա առաջին հայացքը, հոգիս զգաց իր բարեկամ հովանավորին: Գիտական արշավը դեպի Արուրատի ստորոտներն ու գագաթը, որ տևեց ընդամենը երեք ամիս, ավարտվեց: Եվ նոյան սրբազան լեռան կատարին, սուրբ խաչի հետ միասին, բարձրացավ և՛ իմ ուխտն ու աղոթքը. բայց դեռևս հեռու էր այն վայրը, որտեղից ես պիտի դեպի Արարատը վերադառնայի՝ կոնաչ ձյուղը ձեռքիս: Պարրոտը մեկնեց, դեմքի սառը արտահայտությամբ և սառը եղանակով, ասելով. «Կջանամ, բայց ոչ մի հաստատ բան ձեզ խոստանալ չեմ կարող»: Ինձ միայն հարկավոր էր, որ նա, իր երկաթյա կամքով, միջնորդեր ո՛չ թե հոգևոր կոչումից, այլ մի քանի տարով ինձ իմ ծառայությունից ազատելու մասին:

Արշունտոված սրտով ես կրկին հանդիպեցի էջմիածնի սև պատերին, որոնք ինձ երբեք այնքան սարսափելի չէին թվացել, ինչպես այդ ժամանակ: Ինձ համար աներևակայելի տանջանքներով անցավ ամբողջ շաբաթը: Համարյա ամեն օր ես կանչվում էի այն ժամանակ դեռևս հողոր և ամբողջ եկեղեցու և նույնիսկ ազգի վրա անսահմանափակ իշխանություն ունեցող Սինոդի սարսափելի դատաստանին: Մեկի հանդիմանությունները, սպառնալիքները, հրահանգները, մյուսի խոստումները՝ այդ օրվանից հինգ տարի անց եպիսկոպոսական աստիճան և տեղ տալու վերաբերյալ՝ ոչի՛նչ, ոչի՛նչ չէր սարսափեցնում, չէր հրաշարվում ինձ:

Հանդուցյալ արքեպիսկոպոս Հովսեփ Տեր-Մարությանը՝ այն ժամանակ Սինոդի կարևորագույն մի անդամը, մի անգամ, մինչև կես գիշեր, ջանք գործ դրեց ամեն կերպ գայթակղեցնելու ինձ իմ ապագա կարիերայով՝ Վրաստանում կամ Ռուսաստանում թեմական եպիսկոպոսի պաշտոնի խոստումով, հիմնվելով ռուս և հայ լեզուների իմացությունս վրա, ինչ որ այժմ էլ վանքում հազվադեպ բան է, եվ նա ճիշտ էր ասում, բայց պատանեկան իմ սրտին այդ բոլորը թվում էր բանդագուշանք, Վերջապես սիրտ արին խոստանալու ինձ, գարնանը, իրենց հաշվին, ուղարկել Մոսկվա, պարոնայք կազմարանների ճեմարանը, միայն թե թողնեի իմ մտադրությունը հեռանելու այդ լյութերականներին, որոնք չեն ճանաչում ո՛չ պահք, ո՛չ սրբե-

րին և ո՛չ էլ, նույնիսկ, աստծուն: Ես հանդարտվեցի, բայց այդ հուշսի անհիմն լինելը, հույսի, որով սուրբ հայրերը ջանում էին ինձ պահել և ետ կանգնեցնել Պարրոտին հետևելու մտադրությունից, ինձ համար պարզվեց հանգուցյալ Հովհաննեսի՝ իմ նկատմամբ ունեցած հատուկ բարյացակամության շնորհիվ, որ այն ժամանակ դեռևս կաթողիկոս չէր, այլ Սինոդի ազագ անդամ: Սարսափելի հուսահատությունը դժոխային ուժով համակեց ինձ: Ես ներկայացա Սինոդին արգեն հողեր կոչումը թողնելու հաստատ վճռականությամբ, և թե նրանք չթողնեն ինձ մեկնելու:

Սինոդը միաբանության ցուցակից ջնջելով իմ անունը, ինձ նզովք կարդաց, օրհնության փոխարեն: Խլեցին իմ բոլոր իրերը՝ մինչև վերջին թելը, թողնելով միայն վրայիս հաղուստը: Վա՛յ նրան, ով դրանից հետո համարձակվեր ինձ նույնիսկ ուշունել: Մութ գիշերին, առանց մի կոպեկի, դուրս եկա վանքից, և գիշերն անցկացրի փեսայիս տանը, որն այժմ էլ ապրում է Վաղարշապատում (էջմիածնի գյուղում): Ընկերս՝ այժմ Բեսարաբիայում ուսումնական քահանա Մսուրը, գաղտնաբար իր փոքրիկ մուշտակն ինձ ուղարկեց: Իմ բարեկամը և ուսուցիչը, գիտնական Հովհաննես Արմենցին՝ Սպահանի այժմյան եպիսկոպոսը, կաթողիկոսի հրամանով <ուղարկեց ինձ> 10 ո. արծաթ դրամ, կաթողիկոսի, որ կուրացել և վատառողջության հետևանքով անգործունակ էր դարձել, և որը կատարվածի մասին շատ ուշ իմացավ՝ նույն Հովհաննեսի՝ իր քարտուղարի միջոցով: Միայն նրա առաքինի հոգին ցավակցեց ինձ, միայն նրա հրեշտակային սիրտը օրհնությամբ բացվեց ինձ համար: Նա ինձ իր մոտ կանչեց կես գիշերին, և բնավանքում ամենքը քնել էին խոր քնով: Բուն նահապետական ժամանակների Աբրահամներին նմանելող այդ աստվածային ծերունու արտասուքն ու ձայնը տասնութ տարուց հետո, այսօր էլ թափանցում են մինչև սրտիս խորքը: «Մոտեցիր ինձ, իմ Թափայել,— ասաց նա ինձ արդար Իսահակի ձայնով, մի այնպիսի ձայնով, որ այժմ էլ ցնցում է իմ ամբողջ էությունը,— մոտեցի՛ր ինձ, բարեպաշտ Աբովի սիրասուն դարմ. բարի է քո նսլատակը և արդասավոր քո ուղին. բայց խոստացիր ինձ շնորհալի հայրենիքդ և հայրենի եկեղեցիդ. ահա՛ իմ ողջագուրանքը, ահա՛ իմ օրհնությունը, ահա՛ և քո արձակման գիրը, որ հանում է քեզ ո՛չ թե քո եղբայրակիցների շարքից, ո՛չ թե իմ սրտից, այլ միայն ծառայությունից: Եվ թո՛ղ ամենաբարձյալը օրհնի քո ուղին»,— արտասանեց ծերունին, գողգոթուն ձեռներով և հայրական սիրով գրկեց ինձ, համբուրեց, իր բարերար աջը տվեց համբուրելու, տվեց նաև արձակման թուղթը, և ես վեր կացա, հեռացա նրանից, որպեսզի նրա սո՛ւրբ, երանելի հիշատակը հավիտյանս օրհնեմ: Բայց, արդյոք, մոռացա՞ իմ աղգն ու եկեղեցին, թող ասի դարձյալ ազգը,

որը ճանաչում է ինձ արդեն 11 տարուց ի վեր՝ Եվրոպայից վերադառնալուցս հետո:

1829 թվականի դեկտեմբերի 5-ին, իմ անօգուտ կյանքի այդ հիշարժան տարվա դաժան ձմռանը, մառախուղի և ձյան տակ, բղկնված հոգով, թողի և իմ հայրենիքը, և իմ ծնողներին, որոնք մինչև այժմ էլ ապրում են էջմիածնից 20 վերստ հեռու, և որոնց ես չէի կարող ո՛չ տեսնել, ո՛չ հրածելու տալ, որպեսզի ականատես չլինեի նրանց մորմոքին ու արցունքին, թերևս նաև այն պատճառով, որ չլինի թե նրանց նկատմամբ տածած որդիական սիրուց, որ այսօր էլ այնպես ուժգին եռում է սրտիս մեջ, հետ կանգնեի մի անգամ արդեն իմ ընտրած ուղուց: Արարատն ու Ալազյազը, մեր նախահայրերի այդ սրբությունները, այն ժամանակվա իմ արցունքների ու հառաչանքների և այժմյան՝ դեպի նրանք ունեցած իմ ակնածանքի ու նվիրվածության վկաներն են: Բայց կան նաև այդ տեսարանների և ինձ հետ պատահած դեպքերի կենդանի վկաներ և՛ էջմիածնում, և՛ Քիֆլիսում: այստեղ իր գիտնականությամբ հայտնի արքեպիսկոպոս Հովհաննես Շահխաթունին, այնտեղ՝ գիմնազիայի հայոց լեզվի ուսուցիչ պարոն Արարատյանը: առաջինը՝ իմ պատանեկության տարիների բարեկամն ու ընկերը՝ Սարգարաբաղից 8 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Շահխար գյուղից, — ուր այն ժամանակ ապրում էր նա իր ծնողների մոտ, — ջանք էր գործ դնում սրբելու իմ արաստուքը և հայրական հորդորներով հանգրստացնելու ինձ: մյուսը՝ Քիֆլիսում, վախենալով կրոնավորներից, որոնց դպրոցում այն ժամանակ նա ուսուցիչ էր, ինձ միտիթարում և շատ անգամ կերակրում էր, երբ ես չորս անհույս, տանջալից ամիսների ընթացքում, հաճախ կարոտ էի հանապազօրյա հացի վշրանքի, որպեսզի հագնեմ քաղցս և տաքացնեմ ցրտից փայտացած մարմինս, մինչև որ Պարրոտի ավետարեր նամակով բացվեր իմ կյանքի դրախտային առավտուր: Ամբողջ աշխարհի հետ ես շեմ փոխի այդ նամակը:

Ճանապարհն անցնում էր Սարգարաբաղի և Ալեքսանդրապոլի վրայով, և խստաշունչ ձմեռը թե՛ հոգեկան և թե՛ ֆիզիկական սարսափ էր ազդում, ձմեռ, որ այդ քաղաքում և մեր լեռներում վատթար ու ավելի դաժան է, քան Ռուսաստանում: իմ ուղեկիցն էր ոմն շտաբային բուժակ S < Ենեկով >, որին դրանից առաջ էլ ոչ-պակաս ցույց եմ տվել բարեկամական օգնություն՝ նրա հետ իմ երեքամյա ծանոթության ընթացքում՝ թե՛ էջմիածնում, թե՛ Երևանում և թե՛ Քանաքեռում՝ իմ հայրենի դուռում, ուր այժմ էլ ամառը փոխադրվում է Երևանի գինւորական հիվանդանոցը: Այդ նույն մարդը, որի մոտ ծանտախտով բռնված Սարգարաբաղում քնեցի և ծանտախտով վարակված, դեղը վերջնելով, դուրս եկա, միայն թե իմ բա-

բերար ծերունուն փրկեմ դաժան աչքացավից, այդ մարդն ահա՛ տանջեց, կողոպտեց ինձ, հայհոյեց և անարգեց բոլոր սրբութիւնները Հայաստանի, օրից նա հավիտյան բաժանվում էր, և որտեղ եղած ամբողջ ժամանակամիջոցում տեսել էր միայն բարիք, միայն բարեկամութիւն, և որտեղից վռնդվել էր իր վատ վարքի և բնավորութեան համար: Միայն կաթողիկոսը և էջմիածնի վաճառականները իմ՝ իրենց միակ թարգմանի ներկայութեամբ, նրան նվիրեցին մի քանի թանկագին մատանիներ, ծխատուփեր, թաշկինակներ և դիպակ: Եվ այդ մարդը, որ նվերներն ստանալիս, կաթողիկոսի և վաճառականների շողն արտասուք էր թափում, իմ ներկայութեամբ հայհոյեց իմ հայրենիքը: Եվ այդ մարդը կողոպտեց ինձ, հափշտակելով խեղճ, անփորձ պատանուց,— ինչպիսին էի այն ժամանակ,— 10 ոտբլի արծաթ դրամը, որ, իր քարտուղարի միջոցով, իբրև ողորմութեան պես մի բան, տվել էր ինձ կաթողիկոսը, և որի մասին ես արդեն ասել եմ. հափշտակեց և մոռտակա՝ ամենաթանկագին հիշատակն այն սարսափելի օրերի: Էլ ի՞նչ ասեմ 74 օրվա կարանտինի մասին, որի մեջ մեզ պահեցին այն ժամանակվա քանդված դաժան Գյումրում՝ այժմյան կենդանացած Ալեքսանդրապոլում, ուր թուրքական և պարսկական պատերազմների ժամանակներից մնացած 10 տարվա գինւորական սլաքսիմաթն էլ երկնային բարիք էինք համարում, և որտեղ բոլորս էլ կարող էինք սովի և սառնամանիքի զոհ գառնալ, եթե մեծ պաշարով, տաք հագուստով և բարի ու կարեկից սւտով չհայտնվեր Քուրքիայի հայերից մի վաճառական: Եվ այդ մարդը, որ <1 անընթ. > հայի միջոցով փրկվեց դարձյալ՝ անիծում էր Հայաստանը. էլ ի՞նչ կարելի է սպասել ուրիշներից, ինչո՞ւ վիրավորվեք մի քանի անսիրտ մարդկանց գրախոտութիւններից, որոնք հայերին ներկայացնում էին և ներկայացնում են այնպիսի ձևով, ինչպիսին աշխարհիս երեսին ո՛չ մի ազգ ո՛չ տեսել, ո՛չ էլ լսել է:

Վերջապես, խնդրում եմ մեծահոգի ներողամտութիւնն իմ ընթերցողներին, որոնց ուզում էի ծանոթացնել ո՛չ թե իմ աննշան կյանքի, այլ անցյալի կարևոր հիշողութիւնների հետ: Այդ ճանապարհը դարձյալ ինձ վիճակվեց անցնել երկրամասի բարի բարեկամի և կառավարչի հետ, տարվա ամենալավ եղանակին, 20 տարի անց այն օրվանից, երբ ես արցունքով էի թրջում ամեն մի քարը, ամեն մի անկյունը, որպեսզի հասնեմ իմ անմահ բարերար, բարեկամ և դաստիարակ Պարրոտին, որին գտա Գորպատում 6 ամսվա տառապանքներից և 2 ամսվա ճանապարհորդութեանից հետո, Պարրոտը, որպէս լյութերագափան, ինձ, արդեն 24-ամյա կիսավաճառականին եթե ոչ ուղղափառ, ապա ուղղահավատ քրիստոնյայիս՝ աստծու, թագավորի, ժողովրդի և կրոնի նկատմամբ ներշնչեց ամենսմա-

քուր, ամենաազնիվ սեր, և ես նրան ասածու դատաստանի առաջ էլ կան-
վանեմ սո՛ւրբ, հա՛յր և հրեշտա՛կ, որի նման և ո՛չ մեկին, ո՛չ մեկին շեմ
հանդիպել երկրիս երեսին՝ եթե նույնիսկ դրա համար եկեղեցին նզովի և
ամբողջ աշխարհը դատապարտի ինձ որպէս ոճրագործի:

Հ ա տ վ ա ծ 4

ՃԱՆԱԳԱՐՆԸ ԷԶՄՈՒՄՆԻ ՄԻՋՈՎ ԳԵՊԻ ՍԱՐԿԱՐԱՔԱՒԻ ԶԲԱՆՅԸԸ

Այսպիսի, ինձ համար այնքա՛ն արտասովոր, այնքա՛ն հրապուրիչ հե-
տաքրքրականութիւն ունեցող զգացմունքներով և հիշողութիւններով ալե-
կոծված, ես սրտի մորմորով արդեն սպասում էի փոստակառքի ավետաբեր
զանգակին, երբ հանկարծ այս ուղեորութեան սկզբնապատճառը՝ Ն<իկի-
ֆոբ> Բ<լավատակին>, արևածագին, իր զրաւենյակի երկու ուրիշ երիտա-
սարդ պաշտոնյաների հետ միասին մոտեցաւ ուսումնարանի շենքին, Իմ
սեղանի վրա առավոտից հարմոնիկը նվագում էր արդեն, և օտարերկրացի
հյուրս՝ մի գնրմանացի բժիշկ, որ ծառայում էր Քուրքիայում՝ Բայազետի
փաշայի մոտ, — վաղուց արդեն զրկված իրեն սիրելի, եվրոպական հարմա-
րութիւններից, — ցնծութեամբ և օրհնութեամբ մեզ բարի երթ մաղթեց և
ճանապարհ զրեց՝ նախանձելով մինչև իսկ Երևանի՝ ոչ-նվազ համեստ ու
միօրինակ մեր կյանքին:

Հոկտեմբերի 21-ին, առավոտյան ժամը 8-ին կառքը շարժվեց. և զան-
գակը՝ Վալդայի պարգևը, իր վհատ ձայնով, երկնային ներդաշնակութեամբ
զրդանջում էր խաղաղ եղանակին, էջմիածնի հարթութիւններում: Երկու
ժամ ուղեորութիւնից հետո մենք արդեն կանգ առանք օրվա այդ ժամին
միանգամայն անկյանք վանքի դարբանների առաջ: Քե յուրաքանչյուր
անգամ իմ երևալն էջմիածնում ի՛նչ զգացմունքներ է առաջացնում իմ նախ-
կին ընկերների բարի սրտելում, — այն էլ միշտ նրանց վրա ծանրացող
հյուրերի հետ, — իմ ընկերների, որոնցից մի քանիսն արդեն եպիսկոպոսներ
և արքեպիսկոպոսներ են, — կարելի է դատել այն փաստից, որ մի անգամ,
գննելու Նեյդարտի ժամանակ, Սիւնդը վերջինիս պաշտոնական բողոք
ներկայացրեց իմ դեմ, խնդրելով՝ ինձ Երևանից մի այլ վայր փոխադրել,
որպեսզի իրենք սուլատվեն օտարերկրացիների անընդհատ այցելութիւննե-
րից, որոնք իմ միջոցով թափանցում էին նրանց գաղտնիքների մեջ և ապա
անվանարկում՝ իմ կողմից լքված ազգի և վանքի անունն ու պատիվը: Իբր
ես, ճասլիւնով փոստային ճանապարհի խաչմերուկի վրա, հատուկ սուր-

հանդակներ եմ պահում այն նպատակով, որպեսզի որսամ յուրաքանչյուր օտարերկրացու. մինչև անգամ Նոյան տապանը հանդիստ շմնաց իմ հանդուգն ոտնձգություններից, իրենք, այսքան մոտիկ լինելով, էլ ի՞նչպես կարող են հանգիստ ունենալ»: Ահա թե ի՞նչ էր գրված այն թղթում, որը, իհարկե, ինձ համար մնաց առանց հետևանքների, որովհետև նման հանձնարարությունները ես կատարում էի վերադաս իշխանության հատուկ կարգադրությամբ: Չնայած դրան, այնուամենայնիվ, էջմիածնի գյուղացիները անցյալ տարի գողացան իմ նոր և ոչ շատ էժան շինելը՝ նույն այդ տարին դեպի Արարատի ստորոտները կազմակերպած արշավի ժամանակ մեր վերցրած ձիերի համար շվճարած փողի դիմաց, որ պայմանավորվել էր վճարել պատվարժան միլիոնատեր պարոն Սեմուրը: Ահա՛ և իմ՝ ո՛չ-այնքան նվազ կարևոր աշխատանքների ամբողջ պարղը: Իսկ թե այդ այցելությունների շնորհիվ ի՞նչ են շահում թե՛ ազգը, թե՛ եկեղեցին, այդ մասին դատել կարող է նա, ով կարդում է արտասահմանի թերթերը: Իսկ իմ զգացումների և հիշողությունների մասին ես վերևում արդեն ասացի:

Սուրբ հայրերի օրհնությամբ գոտեպնդված, հրավիրելով վերոհիշյալ արքեպիսկոպոս Հ<ովհաննես> Ծախաթունուն ուղեկցելու մեզ, մենք եկանք Սարդարաբադի գավառամասի պետի տունը, որտեղ և ճաշեցինք, և որտեղ ես հաճությամբ լսեցի այն հանրօգուտ խորհուրդներն ու հրահանգները, որ գավառի հողատար կառավարիչը տալիս էր իր գալստյան առթիվ հավաքված ստորադրյալներին և հպատակ բնակիչներին:

Եվրոպացին, հատկապես կիրթ միջավայրում ծնված և դաստիարակված եվրոպացին, կա՛մ նորից պետք է ուսումնասիրի ասիական ժողովուրդների բարքերն ու մտածելակերպը՝ հաջողությամբ նրանց կառավարելու համար, կամ՝ ավելի կփշացնի նրանց, կվնասի իրեն և երկրի շահերին, եթե նա սկսի ըստ իրեն և ըստ եվրոպացիների ընդհանուր ըմբռումների դատել և վարվել Ասիայում, հատկապես՝ Անդրկովկասյան երկրամասում, ուր յուրաքանչյուր գավառ և, նույնիսկ, յուրաքանչյուր գավառամաս ունի իր խիստ առանձնահատուկ բնույթը, թե՛ ըստ կլիմայի, թե՛ ըստ ազգաբնակչության, մի բան, որ Եվրոպայում և, նույնիսկ, Ասիայի շատ վայրերում հազվադեպ է, ուր օրենքները, կրոնը և քաղաքացիական կարգը միևնույն ժողովրդի ձեռքին են գտնվում: Հակառակ դրան, մեր Անդրկովկասը, որպես աշխարհի սկզբից մինչև մեր ժամանակները եղած և այժմ էլ գոյություն ունեցող բոլոր ժողովուրդների հավաքատեղի, որը մինչև ռուսական տիրապետությունը շուներ ո՛չ ընդհանուր կրոն, ո՛չ ընդհանուր քաղաքականություն, հետևաբար և՛ ո՛չ ընդհանուր շահ, դեռ ևս երկար ժամանակ կմնա իբրև ամենադժվար, ամենախորամախ առեղծվածը՝ նույնիսկ ամենախե-

լացի և ամենափորձառու քաղաքագետի համար, Սակայն, այդուհանդերձ, փորձով ապացուցված է, որ Անդրկովկասի բնակիչը՝ քրիստոնյա լինի, թե մահմեդական, ընտելացած լինելով, կամ, այսպես ասած՝ դուրս եկած լինելով մահակի կամ բոնոթյան լծի տակից, դեռևս ոչ մի՛ կերպ ի վիճակի չէ ըմբռնելու և զգալու փաղաքշանքները և սոսկ մեղմ միջոցառումները, որ հասկանալի են միայն բարձր զգացմունքներ և գաղափարներ ունեցող մարդուն: Թեպի՛ր ասիացուն՝ արյունլվա անելու աստիճան, բայց շոյի-փաղաքշի՛ր՝ իր հարևանների և համաքաղաքացիների աչքի առաջ, դրանով դու պատվով ու խղճի մտոք՝ կերշանկացնես նրան: Իր թույլ տված հանցանքի համար նույն վայրկյանին կախի՛ր, բայց մի՛ շարշարի նրան քո երկարատև դատավարութեամբ, հարցուփորձերով և օրենքները փաստարկելով: Զգա՛լ տուր, որ նրա կյանքն ու մահը քեզանից է կախված. որ նա հոգով ու մարմնով քոնն է, քո սարուկը. որպես մանկան կամ դպրոցականի՝ ճիպտահարի՛ր նրան, խփի՛ր գարշապարին, միայն թե նրան մի՛ ասի՝ «վաղը»: Այդպիսին է երկիրը, այդպիսին է ժողովուրդը, ի՞նչ արած: Մահմեդականների մղկիթներում կարգի փորձված, բարեխիղճ ռուս ուսուցիչներ՝ պատանի սերնդին ներշնչելու այլ զգացմունքներ, այլ մտքեր, և ահա դրանով գտնված է առաջիկայում նրանց լավագույն և երջանիկ կերպով կառավարելու թալիսմանը:

Քանի դեռ մոլլաներն ու տերտերները կիշխեն աճող սերնդի մաքին ու սրտին, մենք դեռևս և միշտ կունենանք մեր ուժեղ և անզրգվելի հակոտնյաները: Այս մասին այսքան համարձակ և անկեղծորեն եմ ասում, որովհետև ինքս ասիացի եմ, Բարերար Ռուսաստանը, սակայն, ժողովուրդների ցանկության և սովորութուններին հակառակ ոչ մի բան չի կամենում ձեռնարկել: Միսպետություն, խաղաղություն, և կրոնի ու ազգային, — թեև հնուցած, քարացած, — սովորությունների և ապրելակերպի աղատություն, ահա՛ Ռուսաստանի հայրական միջոցառումներն ու որոշումները: Կաղանի և Ղրիմի թաթարները՝ Ռուսաստանի այդ դաժան ավերիչները, այժմ էլ հագնում են իրենց մոնղոլական բաճկոնները, այժմ էլ խոսում են իրենց մոնղոլա-թաթարական աղճատված բարբառներով. բայց նրանք սյուսիններ են, հետևաբար այնքան մոլեռանդ չեն, ինչպես շիաները, և ապրում են կայսրության ներսում, իսկ մեր մահմեդականները մեծ մասամբ Ալիի աղանդին են պատկանում և ապրում են Պարսկաստանին մոտ՝ մշտապես կապված լինելով վերջինիս հետ. ահա թե ինչո՛ւմն է բանը: Թողնենք, սակայն, մեր քաղաքագիտությունը:

Ճանաչելով պ. Բ<լավատսկու> խիստ բնավորությունը, ես զարմա-

նում էի, թե նա իր վստահութիւնը վայելող ստորադրյալների հետ խոսե-
լիս, ինչքան սիրալիր, փաղաքշական և աշխույժ է: Երեկոյան, հողմի և
անձրևի տակ հասանք պարոն Հովհան-Սուլթանի՝ վերոհիշյալ արքեպիսկո-
պոս Շահխաթունու եղբոր տունը, նրա, որ իր մի դիմումի մեջ իզուր չէր
իրեն անվանել «Սարդարաբադի կալվածատեր»։ Նա ապրում էր իր հայրենի
Շահրիար գյուղում՝ Զեյվայից 12 վերստ հեռավորութեան վրա, ուր բնակ-
վում էր գավառամասի պետը:

Ընթերցողները թո՛ղ պատկերացնեն, թե ի՞նչպիսի ակնածանքով էի ես
պատրաստվում մտնել ինձ համար նվիրական այն հարկի տակ, ուր վերը
հիշված երեկոյան, իւելացի ու խրատատու հայրը և եկեղեցու պաշտոնյան
իր օրհնութեամբ սրբեց և շորացրեց հարազատներից զրկված և անսպիտակ
պատանուս արցունքները: Տանտերը տանը չէր, և նրա եղբայր արքեպիս-
կոպոսը ճանապարհին պետք է միանար մեզ: Տունն այժմ բոլորովին այլ
տեսք ունէր, քան այն ժամանակ, 18 տարի առաջ: Դեռ բակը չմտած մեզ
դիմավորեցին տանտիրոջ մարդիկ. ընդունելութիւնը, պատրաստակամու-
թիւնը, տնտեսութեան կազմակերպվածութիւնը, ամեն ինչում մաքրու-
թիւնը, կարգ ու կանոնը, տան կահավորութեան ճաշկավորութիւնը և
նույնիսկ շքեղութիւնը, հատկապէս սրտաբաց հյուրընկալութիւնը, և այդ
բոլորը՝ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհից հեռու, բարբարոսական լծի տա-
կից դեռ նոր ակատված գյուղական բնակչի կենցաղում՝ թերևս առաջին
երևուլթն է ամբողջ Անդրկովկասյան երկրամասում: Ես եղել եմ նաև Վրաս-
տանի գյուղերում, ուր տիրակալում են պարոնայք կալվածատերերը, իշ-
խաններն ու աղնւլականները, և հանդիմանելու համար չէ, եթե ասեմ, որ
բացի դիմուց և օղուց, շոր հացից և, — այս արդեն շատ հազվագյուտ բան
է, — չորացած ձկներից և կապլուններից (աքաղաղ), — եվրոպական կյան-
քի այլ հարմարութիւնների մասին չի էլ կարող խոսք լինել, — նրանց մոտ
հազիվ թե գտնվի մի այլ բան, որի կարիքը միայն եվրոպացին չէ՛, որ
զգում է: Բացառութիւններ, իհարկէ, ամեն տեղ էլ կան, այդ պարոննե-
րից շատերն էլ իրենց կյանքի մեծ մասն անց են կացրել եվրոպական
միջավայրում, — ուր մեր տան տերը լինելու առիթ քիչ է ունեցել, — բայց
թեկուզ կես գիշերին արի նրա տունը և այն էլ 20—30 ուղեկիցներով՝ նրա
մոտ դու կգտնես այն ամենը, ինչ սիրտդ ուղի, նույնիսկ շամպայն ու պոր-
տեր, առևտրի առարկա դարձած այդ թույնը՝ եվրոպական մեքենաների և
արվեստագործութեան, որոնք (վերջինները) չնայած ամենուրեք առատ են,
բայց Ասիայի դաշտերում մեծ մասամբ բացակայում են՝ բնակիչների հե-
տամնացութեան պատճառով: Այգեգործութիւնը, անասնապահութիւնը, հո-
ղագործութիւնը պատվարժան Հովհան-Սուլթանի փորձառու և հոգատար

ձեռքի տակ շատ լավ ծաղկում են, նրա ձիերը ընտիր ցեղից են, Երևանի այգիների խաղողից իր, տանտիրոջ պատրաստած գինին, նրա հյութը, թերևս, ամենաթունդը և ամենաքաղցրն է ամբողջ Անդրկովկասյան երկրամասում և այժմ էլ գլխապատույտ և գլխացավ է առաջացնում, և, ըստ եվրոպացիների նուրբ, ընտիր, երբեմն նաև կեղծ ճաշակի՝ ամենալավն է, ամենադերազանցը թե՛ համով և թե՛ հոտով: Հովհան-Սուլթանը հիանալի տնտեսվար է և սրտաբաց ու աղուհացով մարդ՝ բառի իսկական իմաստով: Ո՛չ միայն երկրամասի կառավարիչը, ո՛չ միայն ես, նրա հայրենակիցը, այլև ամեն ոք, ով նրա մոտ եղել է, — իսկ նրա մոտ եղել են և լինում են շատ շատերը, — այդ բանը կվկայեն: Հայն էլ կարող է այրել և հյուրասիրել առանց ուրե՛կ ակնկալութան, և մեզանում միայն նա՛ Հովհան-Սուլթանը չէ, որ կարող է հպարտանալ այդ առաքինությամբ: Գյուղական սանուտրերից շատերի մոտ դուք արդեն կարող եք գտնել թե՛ ինքնաեռ, թե՛ մահճակալ, և դա, այսբան կարճ ժամանակամիջոցի համար, շատ բան է նշանակում, իսկ Դավալուի Մինաս-Սուլթանին, կարծեմ, Պետերբուրգում էլ գիտեն:

Ի գեպ, մի քանի խոսք նաև Երևանի գինու մասին: Ինչ բան որ հեռվից է ստացվում, թանկ է և դժվարությամբ է ձեռք բերվում, դա և՛ լավ է, և՛ հաճելի յուրաքանչյուրին, հատկապես, — խնդրում եմ ներքե քննել անկեղծությանս համար, — բարի հիշողացուն: Հանգուցյալ Սուլթանովը, որ առաջներում Երևանի գովառուպետն էր, իմ Թիֆլիսում եղած ժամանակ, բերեց մի քանի շիշ Երևանի գինի՝ պատրաստված ամենաճասարակ և սովորական եղանակով, և երկրամասի ամենաառաջնակարգ աստիճանավորները, որոնց համտեսի համար նվիրեց, — չէին ցանկանում հավատալ, որ դա բոլորից՝ թույնի նման առողջության համար՝ վատահամբավված Երևանի արտադրութունն է: Բարոն Ռոզենը, նույն քաղաքում եղած ժամանակ, հյուրասիրվելով այդ բարիքով, — բայց արդեն պատրաստված հմուտ եվրոպացու՝ հիվանդանոցի նախկին վերատեսուչ պարոն Ն.-ի ձեռքով որպես շամպայն, չէր կարող համոզվել, — ինչպես ականատեսներն են ասում, — թե այդ հրեշը Երևանի ծնունդ է: Կազակական մայր Կ<իլ> [?] էլ անցյալ տարի, ամբողջ երկրամասում, բոլորի առջև դրանով այնպես էր պարծենում, որ շատերը նույնիսկ վիրավորվեցին հատկապես այն բանի համար, որ նրանց քիչ էր նվիրել կամ բոլորովին բաժին չէր հանել իր գինեգործության արդյունքից, որը բնավ էլ վատ չէ՝ Դոնի, բոլորի ճաշակին դուր եկող, լավագույն դիտուց: Ես ու իմ ծնված օրից չգիտեմ և չեմ տեսել գինեգործության մի այլ ձև, քան գինի ստանալու մեր պայպենական, ասիական ձեվը, — ոչ-պակաս հաջողությամբ այնպիսի գինի ստացա, որ 1843 թ. Իիֆ-

լիսից ինձ մոտ հյուր եկած հուլի կրթված երկու եվրոպացիներն՝ պարոնայք Ռ<ողենին> և Բ<ողենշտեդին> զարմանք պատճառեց:

«Պորժի հախից գործավորը կգա»։ զա՛րկ տուր արդյունաբերությանը, սովորեցրու երկտասարդներին և ոչ թե հին ապուպապերի սովորությունների մեջ քարայցած մարդկանց։ մի՛ արհամարհի այն ամենը, ինչ որ ձեռքիդ ունես և էժան է. ցո՛ւյց տուր լավ օրինակ, և գործը հաջող կընթանա նթե պարոն Բ<լավատսկին> ունենար այդ նպատակի համար հիմնված պալատի միջոցների և հնարավորությունների տասներորդ և քսաներորդ մասը, հրաշքներ կգործեր իրեն վստահված գավառում, որն այնքան լիուրի օժտված է բնությունից երկրային բոլոր բարիքներով: Այժմ էլ, իր ունեցած սահմանափակ միջոցներով, նա արդեն շատերին ներշնչել է բրնձի, բամբակի ամերիկյան տեսակի արտադրանքով զբաղվելու մտքը... Հենց նրա միջնորդությամբ շուտով արդեն երեք հոգի կուղարկվեն Նուխու մետաքսամանական ընկերության դպրոցը՝ ուսումնասիրելու, և արդյունաբերության այդ, թերևս, ամենակարևոր ճյուղը ժամանակին Երևանի գավառում ևս տարածելու համար, որը ոչ նվազ հայտնի է, նաև, — ճիշտ է, միայն առտնին կարիքների համար՝ տեղի կանանց պատրաստած, — մետաքսով: Վերցնենք միայն հիշյալ Հովհան-Սուլթանին և Խայիլ-բեգին, որոնք, <Բլավատսկու> շնորհիվ հասել են նրա առաջադրած հանրօգուտ նպատակին և զբաղվում են վանազան մթերքների արտադրությամբ, իրենց տընտեսության կատարելագործմամբ. տե՛ս թե ինչպես է նա փայփայում նրանց, իրախուսում և պաշտպանում. նրան միա՛յն ճանապարհ տուր, և նա այդպիսի հազարավոր ձեռքեր կգտնի: Արդեն մի քանիսը թթենիների այգիներ ունեն, և նրանց շարքում իշխանության հատուկ ուշադրությանն է արժանացել պ. Տիգրանովը՝ ավագ եղբայրը Թիֆլիսի քաղաքային հիվանդանոցի բժիշկ Հովհաննիսյանի, որը գավառում ոչ պակաս հայտնի է նաև որպես շատ լավ տնտեսավար: Հենց նա էր, որ գտավ երկու երիտասարդի՝ իր ազգականներից՝ վերոհիշյալ հաստատությունն ուղարկելու նպատակով, մի բան, որ, իբրև օրինակ ուրիշների համար, արժանի է խրախուսանքի:

Ուսաստանի շատ նահանգներում, ամենօրյա հացի կարիքն ունենալով, այժմ էլ համառորեն չեն զբաղվում ներկա դարում այնքան բարեբեր կարտոֆիլի մշակությամբ: Նույնիսկ քաղաքակրթված Ֆրանսիայում, կարտոֆիլի մշակումն ու տարածումն իր ժամանակին, մի՛թե մեծամեծ ծախսեր ու ջանքեր չի խնել, իսկ մեզ մոտ, շատ վայրերում նույնպես կարտոֆիլի մշակությամբ զբաղվում են, սակայն առանց այդքան ծախսերի ու ջանքերի, միայն հասկանալի է, թե ինչո՞ւ քիչ. փա՛ռք աստծու, այլ սննդա-

մթերքների ոչ մի կարիք չունենք: Եթե մեզանում լիներ Էրկրագործական դպրոց և փորձված լանդ-վիր⁶, այն ժամանակ ֆրանսիական ոսկիները նույնպիսի առատությամբ կհոսեին մեր մթերքների դիմաց, ինչպիսի առատությամբ այժմ դրանք հոսում են մեր տգրուկների համար:

Հ ա տ վ ա ծ 5

ՍԱՐԴԱՐԱՔԱԳԻ ԶՐԱՆՅՔԸ

Հետևյալ առաջնության մեր առաջին մտահոգությունը եղավ եղանակը, որ մեզանում, աշնանը, այնքան փոփոխական է. տեղ-տեղ մասնակիորեն մոռյվող երկիրը համեստորեն կանխագուշակում էր այն տեսարանը, որին շատերը, իրենց ամբողջ կյանքում, դեռ չէին հանդիպել: «КАВКАЗ» թերթի ընթերցողները, կարծում եմ, շատ լավ են հիշում, որ մեզանում՝ Երևանի գավառում, արդեն անցյալ տարվանից, Կովկասի պարոն փոխարքայի թուլտրվությամբ և Երևանի գավառապետի միջնորդությամբ անց են կացվում և կարգավորվում են հին առուներն ու ջրանցքները, որոնք ամբողջ Անդրկովկասյան երկրամասում և ոչ մի տեղ այնքան անհրաժեշտ չեն, որքան այդ գավառում: Շատերը, թերևս, դատելով այդ կարգի գործերի ընդհանուր ընթացքից, այժմ էլ տարակուսանքի մեջ են, թե այդ, իր տեսակում հսկայական ձեռնարկության նախաձեռնողներն ո՞ւմ շահն են նկատի ունեցել՝ բնակիչների⁷, թե արտադրողների: Անկեղծորեն ասած՝ ևս էլ ապրելով այդքան մոտ՝ Երևանում, թե՛ բնակիչներից, թե՛ այդ գործի մասնակիցներից բազմիցս լսելով ջրանցքների մասին, այնուամենայնիվ, բնավ չէի հավատում, թե այստեղ օգուտը ոչ այնքան ընդհանուր է, որքան մասնավոր: Խոստովանում եմ, որ ինձ համար նույնիսկ շատ տհաճ էր, երբ պարոն Ք<լավատսկին>, հեռանալով դիրավոր, իսկ ինձ համար այնքան նվիրական ուղիղ ճանապարհից, հարևանյիտրեն ակնարկեց «այս ուղևորության ժամանակ նաև Սարգաթարաղի ջրանցքը տեսնելու» մտադրության մասին, ջրանցքը, որն այդ ժամանակ մաքրում էին, իսկ տեղ-տեղ էլ նոր էին փորում: Այդ աշխատանքները հանձնարարված են Երևանի անտառապետական կորպուսի անտառապետ, շտաբի կապիտան պարոն Չ<երնյավսկուն>, մի մարդու, որը ինչպես մասնագիտական գիտելիքներով և փորձառությամբ, այնպես էլ նման աշխատանքների ընթացքում ցույց տված բարեխղճությամբ, հաշվեկատուությամբ և գործնականությամբ մեզանում արդեն վաղուց է հայտնի, հենց նույն այդ ջրանցքը անցկացնելու ժամանակ, աշխա-

⁶ Landwirt, գերմաներեն՝ գյուղական տնտեսության տեր:

տանքները հեշտացնելու համար նրան օգնական էր սրված նաև Հովհան-Սուլթանը: Այդ հսկայական, բայց նույնիսկ Ծրևանում էլ քիչ ծանոթ, աշխատանքը կատարվում էր մեր գիշերային օթևանից 12 վերստ հեռավորության վրա:

Ինչպես ամբողջ Արաքսի հովտում, այնպես էլ այստեղ, ճանապարհն անցնում էր դաշտերի և ամառի վալուրերի միջով. էջմիածնից և Սարգարաբաղի բերդից սկսած մինչև Ալեքսանդրապոլ և Արագած լեռան շրջակայքը, ներառյալ նաև Արփաշայի երկու ափերը, 10.000 քառակուսի վերստից ոչ պակաս տարածություն բռնող տափաստանները հոգնեցնում են ոչնչով շուրախացող, ոչնչով չհրապուրվող ուղևորի քնաթաթախ աչքերը: Տեղ-տեղ, մերթ սևին են տալիս, մերթ ծիւում են քրդակոտ վրանները, որոնք սարսափ են ազդում թե՛ տեսքով, թե՛ կենցաղով վայրենի իրենց բնակիչներով, որ գիշեր-ցերեկ ընկած են միայն մի բանի՝ ավարի հետևից: Չեզ սպառնում են միայն քարձրաբերձ լեռները, որոնք ձգվում են հեռվում՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի սահմանի վրա և Ծրևանի ավազանում, որպես երկնահաս պարիսպներ և որոնց շատերի գագաթները պսակված են հավերժական ձյունով: Հին-հին դարերից եկող վեհապանծ Արաքսը, որ Սատանի կիրճում (այսպես է կոչվում, որովհետև նրան շրջապատող լեռները սև ու մութ տեսք ունեն), Օրդուբաղից ցած մոլեգնում է, դժոխային քրութիչ արձակում, իսկ այստեղ, Ծրևանի ամբողջ գավառում, նույնիսկ վարարելիս, սողում է համարյա անմրմունջ, մեռած, և անհամբերությունից սիրտը թունդ ելած հնությունների սիրահարը կանգնելով գետի ափին, հուզիվ է իր աչքերին հավատում, որ այդ գետը վկա է եղել այնքան հինավուրց, այնքան կարևոր քաղաքական հեղաշրջումների և իրադարձությունների, և որը, աշխարհի սկզբից մինչև մեր ժամանակները, հազարավոր դարերի ընթացքում ներկվել է ժողովուրդների արյունով:

Միայն Կարա-Կուլան (սև բերդ), հին երվանդակերտը (Երվանդաբուրգ), որը կառուցված է հայ թագավոր Երվանդ <II>-ի ձեռքով <I> դարում Ք. հ., և որը պարսիկների տիրապետության ժամանակ դարձել էր ավաղակաբույն՝ շնորհիվ բազմաթիվ խոր ու ընդարձակ քարանձավների, անթիվ կիրճերի և անմատչելի լեռների, որ շրջապատում էին նրան անծայր անապատի մեջ, ուր գալիս էին այդտեղից 16 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Կողբի աղահանքերից միմիայն աղ տանելու, — միայն այդ Կարա-Կալան իր մուռլ ու գեղեցիկ աշտարակներով ու պարիսպներով ստիպում է ձեզ մտքով խորասուղվել հին ու հեռավոր ժամանակների մեջ և ապա հետզհետե մտովին տեղափոխվել Արաքսի վերին հովիտը, Արաքսի, որ այստեղից կրկին ընդունում է իր ուրույն տեսքը՝ հսկայական ափերի

մեջ, որոնք կազմված են սև-գորշ բազալտից ու կարմրավուն, ծակոտկեն փրփրաքարից, և որոնք կազմում են, այսպես ասած, մի այլ Սատանի կիրճ, որ տարածվում է մինչև հեռավոր Կաղզվանի լեռները՝ Կարսի փաշայության մեջ, ուր նա սկիզբ է առնում:

Բավական է մի փորձառու հայացք այդ դարավոր լեռների և կառուցումների բնական, ինչպես և արվեստական բնույթի վրա, որպեսզի բավարար հասկացողութուն կազմվի հայ թագավորների ապրած ժամանակի ոգու մասին, որ տաբերվում և նշանավորվում է ո՛չ այնքան նվաճումներով և իրենց սահմանների ընդարձակումով, որքան իրենց ունեցածն ամրացնելով, և խելացի կերպով կառավարելով: Հայաստանի բոլոր քաղաքները, բացառությամբ Վաղարշապատի և Դվինի, կառուցված են բարեբեր դաշտերով շրջապատված ումանտիկական ժայռերի վրա և գետերի ափերին: Ով տեսել է Լոռին, Անին, Բաշ-Գառնին, Երվանդակերտը, Երվանդաշատը՝ երկար ժամանակ մնում է անորոշության մեջ՝ հիանալ նրանց դիրքով, թե՞ նրանց դարալուող կառուցումների վեհությամբ և գեղարվեստական կատարելությամբ: Նրանցից շատերը գոյություն ունեն արդեն հեթանոսության ժամանակներից և, այնուամենայնիվ, կարող են դասվել նորագույն ճարտարապետության լավագույն գործերի շարքը: Նույն բնույթն են կրում նաև այդ ժողովրդի վանքերը:

Խոսելով Երվանդակերտի մասին, որը մեր այժմյան ուղևորության մերձավորագույն նպատակակետն է, Մովսես Խորենացին՝ հայ պատմագիրների հայրը, իր «Պատմության» II գրքի 39-րդ հատվածում այն անվանում է «չքենաղ մայրաքաղաք» և կամենալով սուսվել ճշգրիտ ու կենդանի բնութագրել՝ ըստ դիրքի ու բարեկարգության նմանեցնում է նրան մարդկային դեմքի, «Լուսատուր որպես ակաճ բիր: Իսկ շուրջ զմարդկութեամբն՝ ծաղկոցաց և հոտարանաց կազմութիւն, որպէս շուրջ զբբովն զայլ բուրակութիւն ակաճ: Իսկ զբազմութիւն այգեստանոյ, իբր զարտեանաց խիտ և գեղեցիկ ծիր. որոյ հիւսիսային կողմանն դիր կարակնաձև՝ արդարև գեղատուր կուսից յօնից դարաւանդաց համեմատու Իսկ ի հարստոյ հարթութիւն դաշտաց՝ ծնօտից պարզութեան գեղեցկութիւն, Իսկ գետն բերանացեալ դարաւանդօք ափունցն՝ գերկթերթիսն նշանակէ շրթունքս»: Այդ քաղաքը, որ հետագայում կոչվեց Մար-Մեռ, նվաճվեց պարսիկների կողմից և ապա կրկին անցավ հայ թագավորների ձեռքը: Այդ քաղաքից 10 վերստ հեռավորության վրա, Արաքսի աջ ափին և Արփաշայի գետաբերանի դեմ ու դեմք գտնվում են ավերակները առավել հնագույն Երվանդաշատ քաղաքի. որ կառուցել է նույն թագավորը որպես իր աթոռանիստք և որը, ըստ պատմիչ Բյուզանդի (դպր. IV, հատվ. 55), ունեցել է մոտ 100,000 բնակիչ: Երվան-

զը շրջապատեց քաղաքը հսկայական պարիսպներով, որոնց ներսը գտնու-
վում էր միջնաբերդը՝ հրկաթյա դարբասներով և նույնպիսի, արտազովոր
մեծությամբ, կրկնակի ելարաններով: Քաղաքի ներքին մայրում փորված էր
մի կլիթյարի ավազան, որի մեջ պաշարման ժամանակ Արաքսից ջուր էին
բաց բողնում:

Կարա-Կալան կամ Երվանդակերտը Երևանի Հուսեին-խան սարդարի
ժամանակներից հայտնի է նաև նրանով, որ հենց այստեղ է ապրել իր խի-
զախությամբ և քաջությամբ հայտնի Զամաև-խանը, որը մի անգամ, սար-
դարի մոտ գրույցի ընթացքում գյուղացիների վերաբերյալ ծագած վեճի
ժամանակ, արիության և հերոսական սխրագործություններով ո՛չ պակաս
հայտնի քուրդ ցեղապետ Սուլեյման-աղային՝ իր հարևանին, անվանել էր
«էջ-քուրդ, որ միայն զուլ գիտե»:—«Քո կնոջ վարտիքը թող իմ գլխին
ապարոջ լինի, եթե ես ներեմ այդ վիրավորանքը»,— պատասխանել էր կա-
տաղած քուրդը՝ գործածելով այդ արտահայտությունը, ամենավիրավորա-
կանը, որով իրեն կարող է անպատվել միայն ասիացին: Մի շաբաթ հետո
իր բոլոր քրդերի հետ միասին նա անցավ Թուրքիա, և շնայած սարդարի
հնարալիս բոլոր նախագգուշացումներին,— սարդարի, որ նրան գաղազած
արջ էր անվանել,— մի անգամ լուսաբացին հարձակվեց իրեն վիրավորանք
հասցնողի վրա, ջարդեց ու ցրիվ տվեց նրա զորքը, և իր քրդերից մեկի ձեռ-
քով կտրված նրա զուլսը շուտովուտ տալով, հրկար կրկնում էր. «էջ քրդի
ձայնը ա՛յ թե ինչպես կարող է շքմեցնել իր անհամեստ ունկնդիրներին»:

Դեպի այստեղ, դեպի պատմականորեն նշանավոր, տեսքով վայրի այս
հովիտը, որտեղից սկիզբն է առնում Սարգսյաբաղի ջրանցքը, դեպի ար-
յունածարավ գիշատիչների ու գիշերային վրիժառուների բույնն էր տա-
նում մեզ ճանապարհը՝ խաղաղ և մի փոքր ամպամած եղանակին, երբ եր-
կինքն ու երկիրը կատարելապես լուռ էին. ջրանցքը, որ կտրում էր 60
վերստից ավելի տարածություն, հսկայական մի հողամաս, որ սարդարի
ժամանակ միայն Սարդարաբաղին՝ սարդարի կառուցած և սիրած բերդին
և 700-ից ավելի ընտանիքներին տալիս էր կյանք, առատություն ու ամե-
նայն բարիք, իսկ իրեն, սարդարի համար հանդիսանում էր ամբողջ գավա-
ռում կենսամթերքների ամենահարուստ մթերանոցը — մի մթերանոց, որն
ի վերջո, ռուսների կողմից Երևանը գրավելու օրվանից կամաց-կամաց
սպառվեց. ռուսների, որոնք, կրկնում եմ, ջանք են գործ դնում Անդրկով-
կասի վայրի և ամայի կիրճերը դարձնելու ծաղկավետ դաշտավայրեր, և
որոնք Ասիայի այդ անշնորհակալ անկյունը ձեռք են բերել և պահպանել
են իրենց միլիոնավոր թանկագին դավալների արյունով, նաև իրենց գան-
ձարանի միլիոններով, որ կարող էր հիմնովին երջանկացնել իրենց հեռա-

վոր քաղաքների և նահանգների աղքատ և կարիքավոր միլիոնավոր ընտանիքներ: Միայն նա, ով հիշում է բերդի շուրջը շինված սարդուրի աշգին, այդ երկրային զրախտը իր ամբողջ փարթամությամբ, մեծությամբ և արևելյան վսեմ ճաշակով: միայն նա, ով տեսել է բերդի ներսը, ամբողջ երկարությամբ զարդարող ծառուղին. միայն նա, ով վկա է եղել Կարսի և Բուսյագետի փաշայություններից, նույն սարդարի ձեռքով, սրնով և արշամբ պոկած, և ցնցոտիներից ու աղքատության որջերից զրախտային վիճակի մեջ փոխադրած Սարդարաբադի բնակիչների նախկին բարեկեցությանը, ունևորությանը և այժմյան քայքայմանն ու աղքատությանը, միայն նա, — եթե երկրի հավատարիմ որդին է, — առանց ափսոսանքի, առանց ներքին ցավակցության, և նույնիսկ առանց արտասուքների չի կարող հայել այժմ անուպատ և գերեզմանոց դարձած վայրերին, որոնք զրկված են իրենց բուրնի նախկին բարիքներից, իրենց բուրն գեղեցկություններից. վերացված են երկրի հարստությունն ու նրա բնակիչների գործունեությունն ապացուցող հետքերը, և, վերջապես, նույնիսկ գոյություն պահպանելու բուրն հնարավորությունները. միայն նա՛, ով, — ինչպես ես, — ականատես է եղել երկրի և՛ նախկին բարեկարգությանը, և՛ այժմյան կատարյալ ամաշտությանը, որից ստիպված խեղճ և աշխատասեր սարդարաբադցիները թողնում են իրենց նախնիների շիրիմներով սրբազորված և նրանց աչնիվ բուրնի նախնիներով ծաղկած երկիրը, — նա առանց վրդովմունքի չի կարող հիշել մեր ժամանակներում Երևանի նախկին կառավարիչների անհոգությունն ու անշրջահայեցությունը, և, — ո՛չ թե կեղծավորությունից, այլ ճշմարիտ հիացմունքից ոգևորվել Երևանի այժմյան գավառապետի սնխոնջ հոգատարությամբ, մի մարդու, որ իր մարդասեր սրտի բարի դրդումներով և իրեն օտար երկրի օգտի նկատմամբ ունեցած մաքուր սիրով՝ անապատներից ու ամենակործան ժամանակի ճիրաններից մի քանի հազար ընտանիքների համար պոկել է բարօրությանու հարստության այդ շեղքը՝ ինչպես Սարդարաբադի ջրանցքն է:

Այդ աշխատանքի վրա այժմ ծախսված գումարի շահը, ինչպես նաև այժմ նորոգված և նոր կառուցված հսկայական պատերը, երբ համեմատում ես մի քանի տարի սրանից ուռաջ այդ ջրանցքը կարգավորելու համար նշանակված հատուկ հանձնաժողովի նախագծից հետո արվածի հետ, ապա տեսնում ես, որ այժմ տասնապատիկ ավելի աշխատանք է կատարված, և միաժամանակ, ծախսված է այնչափ քիչ գումար՝ հակառակ նախկին նախագծի, ըստ որի պահանջվում էր 30.000 ռուբլուց ավելի, մինչդեռ այժմ ծախսված է միայն 3000 ռուբլի. նույն այդ նախագծի համաձայն հինգ տեղ պետք էր կառուցել միայն պատերը, այժմ դրա դիմաց՝ կառուցված

են տասը վայրում. ջրանցքի սկզբում կառուցված այդ պատերի միայն գլխավոր թևը ունի 16 սաժեն երկարություն, հիմքն է 1 սաժեն, հաստությունը՝ $1\frac{1}{2}$ սաժեն, միայն այս հարաբերությունը կարող է գոհացուցիչ փոփոխար տալ այդ աշխատանքը կատարողների բարեխղճության և գիտելիքների մասին: Շատ ճիշտ է, որ միայն անդորրության մեջ է փթթում առաքելությունը:

Ինչպիսի դիմավորումը կարող էր ավելի պատշաճ ձևով նշանավորել սիրված գավառապետի մուտքը մոտ 600 բանվորների և վարպետների հանրագուտ գործունեության այդ կենտրոնը, բարեբարության և հավիտենական երանության այդ սրբավայրը, եթե ոչ նույնիսկ անզգա, վայրենիքի դատարկ կրծքից դուրս թռած համերաշխ, խնդալից ռուսական «ուռուռ» դարերի վեր, դժոխային ոգիներով բնակված այդ կիրճը երբեք չէր ենթարկվել այդքան զմայլելի, ոգեվառ ցնցումի: Եվ վառոդն ու երկաթը՝ նորագույն ժամանակների կործանարար այդ տարրերը ո՞րտեղ կարող էին արժանավայել կերպով մինչև երկինք որոտալ ռուսական տերության բարեհաճ հոգատարության, նրա հավատարիմ որդիների և աստիճանավորների անխոնջ հոգատարության մասին, որտե՞ղ, եթե ոչ մոռյալ, արյունաներկ լավերում Արաքսի, որ շատ անդամ է կլանել՝ մերթ նվաճողի սրին, մերթ վայրենաբարո ավազակների գնդակներին զոհ դարձած դժբախտների հայրավոր դիակները, Արաքսի, որ ահեղ ուղեկիցն ու վկան է եղել Կյուրոսի և Տիգրանի, Ալեքսանդրի և Վահեի, Աննիրալի և Արտաշեսի, Պոմպեոսի և Տիգրան Մեծի, Տրդատի և Գրիգոր Մեծի <Լուսավորչի>, գեբերի և Վարդանանց, հոների և մոնղոլների, պարսիկների և թուրքերի, և վերջապես՝ ռուսների և դարձյալ պարսիկների, Պասկելիչի և Աբաս-Միրզայի, Այդ զղբոցունը, ամպրուպային այդ որոտներն ու պայթյունները, որ դուրս էին ժայթքում գետնից, լեռների և կիրճերի կարծր կրծքից՝ ներծծված ֆաուստյան համեմունքների խորհրդավոր ուժով, ու իմ նկարագրած Սասանայի կիրճն ամբողջովին մի ակնթարթում վերածեցին դժոխային տեսարանի՝ երախտադիտության սրտահույզ զգացմունքներ վերառաքեցին առ արարիչը, պարզևզը բուրբ բարեքների՝ Ռուսաստանի և նրա բոլոր հավատարիմ որդիների հղորությունն ու փառքը պահպանելու մասին, Իսկ համեստ արձանագրությունը, որ հոգնած ուղևորին ցույց է տալիս Անդրկովկասի և ամբողջ Կովկասի կառավարչի անունը և կառավարման թվականը, բարիքի այս աղբյուրի՝ <Սարդարաբադի ջրանցքի>, վերանորոգման թվականն ու վերանորոգողի անունը, Կովկասի և Հայաստանի որդիների դարեր առաջ կորցրած երջանկությունը և բարօրությունը վերականգնողի՝ Կովկասի պարոն փոխարքայի անունը, իրկչի սրբազան գրոշով պարուրված, հաս-

տատուն, ամուր, դարձրով անասան սյունին զամված մարմարյա տախտակի վրա փորագրված նրա անունը, — երբ այդ կենսատու հեղուկը հոսի Սարգարաբաղի ջրանցքով, — Արաքսի հետ միասին, դարերով նա պիտի պատմի և՛ Կասպիական ծովի ափերին, և՛ ամենահեռավոր սերունդներին՝ Հայաստանի — Արարատյան երկրի — Քորգոմյան — Ասքանազյան տան — այժմյան երջանիկ Հայաստանի — դարերով որրացած, բայց և հավետ փրկված որդիների ապրած երանելի ժամանակների մասին:

Տեսնելով այդ ջրանցքը, դարձյալ կրկնում եմ, այս ձեռնարկության էության վերաբերյալ մինչև այժմ կասկած ունեցողներինց ամենից ավելի ես, որպես առաջին ականատես և որպես երկրի ոչ-պակաս երախտագետ որդի, հոգեզմայլության մեջ ինքս ինձ մոռացա, և իմ ալեկոծված սրտի խորքից և հույսերով լի աչքերից սկամա դուրս ցայտած արցունքները անկեղծ երախտագիտութուն և ներքին ակնածանք էին արտահայտում նրա՛ նկատմամբ, ով առանց հետագայում հատուցումն ստանալու կամ որևէ այլ ակնկալության, նպատակ դրեց՝ իմ թանկագին հայրենիքի՝ դարերով ամայացված բոլոր վայրերում բերելու նոր, ավելի հաստատուն արդյունաբերական կյանք և բարեկեցութուն, վաղուց արդեն համեստ ոգովանավակը սուրում է կապուտան ծովի (Գոգչա լճի) ալիքների վրա: Նոր-Քայագետին սպասում է ամենաներջանիկ մի ապագա, որ շատերին դեռևս անհայտ է, բայց որ շատերի համար նախանձելի կարող է լինել: Իսկ Ալազգյազը՝ արծաթագլուխ Նոյան լեռան այդ նախանձոտ մրցակիցը, որ վեր է խոյանում նրան դեմ ու դեմ, — առայժմ մրափում է, չմտածելով իր վրայից դեռ նետել վշտի քողը, որպեսզի կրկին կենդանանա իր շրջակայքի հրաշալիքներով և լանջերով, քրիստոնյա տիրակալների ժամանակ ծաղկած բելքառասայգիներով և դաշտերով զարդարված հսկայական քաղաքներով, ավաններով, վանքերով, որոնք ծածկում էին նրա հարավային ստորոտն ամբողջությամբ, — որ բռնում է ավելի քան 8000 քառ. վերստ տարածություն՝ Աշտարակ գյուղից սկսած մինչև Մասսարա: Ժողովրդական դարավոր ավանդութունն ասում է, թե իբր այդ լեռան կատարին սուրբ Գրիգորն աղոթել է, և երկնքից կախված վառ կանթելը հավետ անշիջանելի, բայց մեզ, մեղավոր մարդկանցս անտեսանելի իր լույսով մի օր իր բարկար շողերը սփռելու է նաև մեր դաշտերի վրա: Ալազգյաղը դեռևս բոլորովին չի պատկերացնում, որ իր ստորերկրյա ամենակուլ վիհերից հափշտակվող հեղեղատներն ու լճերը, որոնք այնքան առասուրին բարերբ ջուր են տալիս Կարասու գետին, շատ ժամանակ շանցած, պետք է ջրվեժի նման շառաչեն հրաբխային ժայռերի միջով՝ դաշտերը ոռոգելու և արգասավորելու, իմ վերը հիշած ամբողջ տարածությանը խոնափութուն և կյանք տալու համար: Եվ

Արփաշայը՝ սարսափելի, գերնդմանները նմանվող իր ակերի խորքում զեռ մոլեգնում և փրփրում է, շերեակայելով այն բարեբար հափշտակումը, որ նախաձեռնելում է ինչպես իր մոլեգնությունը մեղմելու, այնպես էլ հնում ծաղկած Հայաստանի այժմյան անապատ դարձած դաշտերը, հովիտները և լեռները զուքելու համար, Իսկ Արարատը, նախահայր բոլոր լեռների, որ բացի Ղորղան, Ակոռի և Դիլիջան գյուղերից, որ նորագույն ժամանակներում էլ հայտնի են,— պահպանում է երեք հսկայական քաղաքների ավերակները՝ իրենց՝ ջրամբարներով և ավազաններով, որոնք կենդանություն էին ստանում մե՛րթ նրա հավերժական ձյուններից, մե՛րթ նրա ստորոտներում զուրս բխող, նույնպես Կառւ-սու կոչվող հսկայական հեղեղատից. մի՛թե նա իզուր ապաստան տվեց հին Ակոռիից ոչ հետու Նու-Ակոռիին, ուր այնքան թանկագին կորստից հետո, վշտերից և հառաչանքներից, սովից և աղքատությունից փրկված, Արարատի ծաղկած լանջերն ու արտերը մշակողներից՝ դժբախտ ակոռեցիներից ողջ մնացածները երջանիկ են իրենց բարի կառավարչի պաշտպանության և հովանավորության տակ, որը ջանք չիոնայեց օգնելու նաև դառն ճակատադրի դաժան հարվածներով խոցված և 1840 թ. երկրաշարժից ու ավերումից 5 տարի հետո էլ ծայրահեղ վիճակում զեզերող այդ խեղճ տառապալաններին, իզուր չէ, որ անցյալ տարի կաղակական գնդի շտաբը ևս փոխադրվել է Փոքր և Մեծ Մասիսների միջև՝ երեք տերությունների սահմանագծում։ Եվ թո՛ղ վեր ելնեն Բագրատունիները, թո՛ղ հառնեն Տիգրաններն ու Հայկյան հսկաները՝ արժանավայել կերպով օրհնելու տոթ, կիզիչ հարավը բարեկարգող հյուսիսի որդիների առաքինի գործերը։ Եվ թո՛ղ Հայաստանի ամայացած, բայց կրկին կենդանացած տաճարներում վերառաքվի միայն մի աղերս, մի աղոթք. «Աստված, պահի՛ր թագավորին, և հզոր ու բարեբար սրբազան Ռուսիան»։

Հ ա տ վ ա ծ 6

ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՐԱՔՍԻ ՀՈՒՏՈՒՄ. ԱՐՓԱԶԱՅԻ ԱՓԵՐԸ

Ինձ համար հանդիսավոր այդ օրվան երեկոն որտե՞ղ կարող էի ավելի լավ անցկացնել, եթե ոչ միայնության մեջ, որպեսզի ազատորեն վայելի իմ ստացած բոլոր տալավորությունների հաճույքը, և իմ պասսանկության աարևների ընկերոջ, այստեղից 16 վերստի վրա գտնվող Կողբի աղահանքի այն ժամանակվա կառավարիչ սյարոն Ա.-ի համեստ հարկի տակ. նրան, իմ լավագույն եղբայրակիցներից մեկին հաղորդելու իմ խոհերը՝ մեր հայ-

րենիքի ներկա և ապագա երջանկութեան մասին, Չնուած նա հիվանդ էր, ևս հրաւիրեցի, որ հետեւյալ օրը նա էլ տեսնի այն բոլորը, ինչ ևս էի տեսել, սակայն, այդ ուղևորութեան ինձ պրիկեց ներկա գտնվելու ասն վեհ, հիասքանչ տեսարանին, որպեսին, թերևս, երբեք չի եղել այս վայրերում և որը պատրաստել էին ջրանցքը կառուցողները դավառապետի գալստյան առթիվ, Բայց նախքան այդ տեսարանի նկարագրութեանն անցնելը, թույլ թույլ տրվի ինձ մի քանի խոսք ստել Կողբի մասին: Կողբը հարուստ է աղով, որ կյանքի ամենակարևոր պետքերից մեկն է. Կողբի աղի մաքրութունը և համբ, ինչպես նաև մշակումը հայտնի է ամենքին: Իմ գործը չէ նաև խոսել ասն եկամտուտի մասին, որ այդ «ոսկյա գեղմից» ստացվում է, և որը սարդարի ժամանակ կրկնակի ավել էր, շնայած այդ շրջանում աղի փոխադրումարժը և նրա պահանջը նույնպես կրկնակի քիչ էր: Եթե չեմ սխալվում, Կողբի աղահանքերը մեր կառավարութեան օրով երբեք այնքան եկամտուտ չեն տվել, ինչքան անցյալ տարի, պարոն Ա.-ի կառավարման ժամանակ, այդ խելացի, փորձված, գործունյա և վերին աստիճանի բարեխիղճ և սզնիվ մարդու, որի այդ հատկութունների վրա պետք է ավելացնել նաև այն, որ նա գիտե տեղական լեզուներն ու բարբերը: Թերևս ոչ ոք չգիտե, որ Կողբի հայ հասարակութունը դարերով իրեն տրված իրավունքներով և արտոնութուններով բոլորովին տարբերվում է ամբողջ Անդրկովկասի և Հայաստանի մյուս գավառների բնակչութունից: Դրանք, կողբեցիները, բոլոր հայերից ամենսուանձարձակն են, ամենակտրուկը, ամենաազատը և կյանքի վայելքներին ամենից ավելի նվիրվածները: Եթե նրանք, հարբստութեան այդ աղբյուրի հետ մեկտեղ, որից ուղղակի ոսկի ու արծաթ են բխում, շունենային խիստ, արդարադատ և գործունյա, ազնվաբարո և շիտակ այնպիսի մի կառավարիչ, ինչպիսին պարոն Ա.-ն է, ապա դժվար, շատ դժվար կլիներ ցանկալի հաջողութեամբ վարձահատույց լինել թե՛ կառավարութեան ծախսերի, թե՛ բնութեան բարիքների և թե՛ մարդկային աշխատանքի համար:

Կողբում է գտնվում նաև հայ նշանավորագույն գրող, Մովսես Խորենացու և Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանիչների աշխատակից ու ընկերակից Յզնիկ Կողբացու գերեզմանը: Գլուղի հետևը, արևմտյան կողմում գտնվող փոքր, կիսակործան մի մատուռ պահպանում է նրա թանկագին նշխարները, ժողովուրդը գնում է դեպի այդ մատուռը, սրպես սրբի երկրպագելու և իր հարգանքն արտահայտելու մեծ հանճարին, Կողբի շրջակայքը ոչ սլակառ նպաստում է նաև անասնապահութեանը, այգեգործութեանը և նույնիսկ երկրագործութեանը, սակայն, բնակիչները, տարվելով առավելապես աղահանման և աղամշակման աշխատանքներով, վերահիշյալ զբաղ-

մունքներով քիչ են պարապում, Կողբի կլիման և ջուրը առողջարար են, Կողբից դեպի արևմուտք գտնվող լեռները շատ հարուստ են փարթամ արտավայրերով, բազմաթիվ աղբյուրներով, պղնձով, մսրմարով, շիբով և նույնիսկ քարաշուկներով:

Վերը իմ հիշած տեսարանը՝ Լրեկոյան հրավառությունն էր, որ տեղի էր ունենում իմ նկարագրած կիրճերում, գիշերային մթության, ժայերում և հովիտներում տիրող դերեզմանային լուսթյան մեջ, Արաքսի խորհրդավոր մրմունջների տակ, և բնույթով սարբեր հինգ ապգերի՝ հույների, հայերի, թաթարների, քրդերի և նույնիսկ Դոնի գինվորների սլաբերի, նվագի ու երգի ուղեկցությամբ: Իրոք, սա մի սյուծե է, որ ոչ-պակաս արժանի է «Ահեղ դատաստանի» և «Երուսակիմի ազատագրության» անմահ ստեղծագործողների կենարար վրձինին և քնարին:

Հրածեշտ տալով իմ սրտին այնքան սիրելի այդ վայրին, օրհնելով բարի գյուղացիների և նրանց կառավարիչների աշխատանքը, մենք ուղեվորվեցինք դեպի Արփաշայի ափերը, որ Թուրքիայի հողերը բաժանում է մեր սահմաններից: Մեր արշավախմբին ավելացան պարոն Զ<երնյավսկին>, որ բացառիկ մի մարդ էր ոչ միայն կրթությամբ, այլև արտասովոր հումորով և կենսուրախությամբ, և իր աշխատակից Հովհան-Սուլթանը, որոնց երկուսին գավառապետը իր հետ էր վերցրել, առաջինին՝ տեղանքը շափելու, իսկ երկրորդին՝ ցույց տալու համար այն վայրը, որտեղից Երևանի սարդարը մտադիր է եղել Արփաշայի ջուրը տանել դեպի իր կալվածները: Ճանապարհին մեզ հասավ նաև արքեպիսկոպոս Շ<ահխաթունին>: Յուրաքանչյուրն ուներ իր մարդիկը և ուղեկցողները. միայն ևս, խղճուկս, ճանապարհորդում էի ուրիշի հաշվին և ուրիշի ձեռով, որ ինձ զիջել էր գավառամասի պետ պարոն Ֆոն Վ.-ն:

Այստեղ, ի դեպ, պետք է նշել, որ գիտական աշխարհը ինձնից բազմիցս զանազան տեղեկություններ է պահանջել՝ ինչպես պատմական, այնպես էլ, հատկապես, վիճակագրական, բուսաբանական, ժողովրդական լեզվագիտության, հեքիաթների և այլն: Չնայելով իմ դպրոցական պարապմունքներին, որոնք ինձանից խլում են համարյա ամբողջ ցերեկը, այնուամենայնիվ, ես հաճույքով և շնորհակալությամբ կցանկանայի,— ըստ իմ ուժերի և գիտելիքների,— բավարարել ինձ համար այնքան հրապուրիչ և հաճելի նրանց պահանջները: Բայց երդեր, լեզվագիտության և բույսեր ու սելմեր հավաքելու, պատմական ավանդություններն ու փաստերը ստուգելու, ժողովրդի ամբողջ կենցաղը ճշմարտացի կերպով իմանալու համար պետք է ո՛չ թե մեկ օր, այլ շաբաթներով, հաճախ նաև ամիսներով, ճամփորդել և ապրել այն վայրերում, որտեղից կարելի է քաղել տեղեկություններ, բայց միթե՞ կա-

րելի է այդ բոլորն անել և, որ ոչ պակաս կարևոր է, ընտանիք կերակրել 372 ուրբի իմ աշխատավարձով: Տվեք աղատություն և միջոցներ, այն ժամանակ այդ բոլորը հեշտ և հարմար կլինի ձեռնարկել: Յոթ տարի սրանից առաջ ես մի փոքրիկ հողված գրեցի Ս. Պետրբուրգի ակադեմիային մեր գուսանների մասին, որոնք միայն ամբոխին են հայտնի, և խնդրեցի ուշադրություն դարձնել այդ հարցին, որով ամենից ավելի կարելի էր իմանալ ժողովրդի թե՛ կենցաղը, թե՛ բնավորությունը և նրա մտավոր ու բարոյական բոլոր ըմբռնումները, բայց գործը, չգիտեմ ինչո՞ւ, մնաց առանց որևէ հետևանքի: Նախանցյալ տարի պարոն կոմս Բ<Լնկենդորֆի> ցանկության համաձայն, ծառայությունից ազատ ժամանակս, հենց Քրիստոսի ընդդեմ տոներին, ամենադժգոյն ձևով, իմ հաշվին ես ուղևորություն ձեռնարկեցի դեպի քրդերն ու եղիզիները՝ պատմության այդ ֆենոմենները, երկու շաբաթ ապրեցի նրանց մեջ, ծերերին և կանանց թանկաթեք նվերներ բաժանեցի, որպեսզի գրավեմ նրանց վստահությունը. և այդպիսով, նրանց հրապուրելով, ավելի հարմար և հաստատ կերպով, ամեն ինչի մեջ կասկածամիտ այդ վայրենիներից իմանամ բոլոր արժեքավոր տեղեկությունները նրանց բարքերի, սովորությունների, հավատալիքների, բնավորության և նույնիսկ պոեզիայի մասին. երկու ամսից ավելի, գիշերներն ամբողջ աշխատում էի,— քանի որ ցերեկներն աշխատելու ժամանակ շունեի,— գրեցի մի, ոչ-պակաս հետաքրքրական և բավականաչափ մեծ հողված, որի մասին էջմիածնո՞ւմ անձամբ ինձ դրվատական կարծիք հայտնեց գիտնական գեյապետ և պարոն փոխարքայի ազյուտանտ պ. Մ<ուրավյովը>: Հողվածը գրել եմ գերմաներեն. շատ գովասանքներ եմ լսել նրա մասին. ոչ պակաս ծախսի տակ ընկա. ըստ հնարավորին շատ աշխատեցի, կազմեցի և արտագրեցի ինքս մենակ, իսկ այժմ, աստված գիտե, որտեղ՝ Գերմանիայում կամ Քիֆլիսում, փառում է այն:

Ի հարկե, իմ մասին խոսելն անհամեստություն է, բայց առիթն և անհրաժեշտությունն ստիպում են ինձ դիմել այդ ծայրահեղությունը: Մի՞թե այդ բախտին չեն արժանացել նաև ութ տարի սրանից առաջ, հայալզի պատանիների և նույնիսկ ժողովրդի միջին դասի օգտագործման համար գրած մանկավարժական իմ բոլոր աշխատությունները, որ նախաձեռնած եմ ելել ինձ համար ավելի ծանր մի ժամանակաշրջանում, քան այժմ է, երբ ես մենակ ղեկավարում էի և՛ Քիֆլիսի գավառական դպրոցը, և՛ իմ մասնավոր պանսիոնը, որի մասին ամբողջ Քիֆլիսը,— ի՞նչ եմ ասում՝ ամբողջ գիտական աշխարհը գիտե, թե ինչպես բարգավաճեց և ի՞նչ վախճան ունեցավ: Այդ գրքերը թվով երեքն են՝ Ընթերցարան ժողովրդական ուսումնարանների համար, որ կազմված է նորագույն ժամանակների ամե-

նալալ մանկավարժների մեթոդով՝ և որը նույնիսկ սպազորված է, բայց տասը տարի է ինչ, առանց գործածելու, անօգուտ ընկած է, և ինձ համար էլ քիչ գումար շարժե. անօգուտ ընկած է հենց միայն նրա՝ համար, որ Քիֆլիսի գիմնազիայի խորհուրդը, որ մեր մերձավորագույն իշխանութունն է, շիմանալով ո՛չ հայոց լեզուն և ո՛չ էլ ժողովուրդը, հենվելով իրենց գիտնական համարող հայերից ոմանց կարծիքների վրա, մարդիկ, որոնք, — նրանց կշտամբելու համար չէ, որ ստում եմ, — նոր մանկավարժութունը գիտեն շինացուց ոչ լավ, ոչ էլ վատ, պիրքը բաց չեն թողնում հենց միայն նրա համար, որ դա գրված է հաստիակ ժողովրդին՝ ընդհանուրին հասկանալի լեզվով. իսկ գրաբարը, — որով այժմ էլ խելճ մանուկներին տանջում են, և ոչ թե ուսուցանում, որով ժողովրդից ոչ ոք ո՛չ գրում է, ո՛չ էլ խոսում, բացի հոգևորականներից, որոնք շատ աշխարհականներից վատ են հասկանում այդ լեզուն, — աշխարհաբարից այնպես է տարբերվում ինչպես նոր հունարենը հնից, իտալերենը՝ լատիներենից և այլն: Մյուսը քերականութուն էր, ծավալով ոչ-մեծ, որ ցույց էր տալիս երկու լեզուների՝ <գրաբարի և աշխարհաբարի> ամենակարևոր և ամենաանհրաժեշտ առանձնահատկություններն ու բնույթը: Երրորդը, գիտնական մանկավարժ Տապպեի անմահ ստեղծագործութունն էր, որը, նման երկերով ամենահարուստ երկրում՝ Գերմանիայում արժանացել է արդեն շորս հրատարակության: Դա նրա ընդարձակածավալ ուս-գերմաներեն քերականութունն է, որը նույն նպատակով վերակաղմել և վերամշակել և՛ հայերի համար: Հանգուցյալ ֆիլզել-աղյուտանտ կոմս Բենկենդորֆը և ժողովրդական լուսավորության մինիստր պարոն կոմս Ուվարովը այդ աշխատանքների համար ինձ քաջալերեցին, Ս. Պետերբուրգի ակադեմիան ավելի քան լավ գնահատելով հավանութուն տվեց, բայց, այնուամենայնիվ, նույն (Քիֆլիսի) գիմնազիայի խորհուրդը չբարեհաճեց գործադրության թույլատրել միայն նրա՝ համար, որ դրանք իմ աշխատություններն էին:

Այո, խորհրդի անդամներից մեկը, ավագ ուսուցիչ Յ<իլդելֆինը> դեռ համարձակվեց արտահայտվել անա թե ինչպես. «Կառավարութունը ցանկանում է ոչնչացնել տեղական լեզուները, իսկ դուք ուզո՞ւմ եք դրանց կրկին կենդանացնել և ամրապնդել»: Մինչդեռ կառավարութունը, չբավականանալով նրանով, որ թույլատրել է և օրենքով որոշել տեղական լեզուները դասավանդել Անդրկովկասի բոլոր ուսումնարաններում, նաև երկու տեղ՝ Ս. Պետերբուրգի և Կաղսնի համալսարաններում բաց է արել արևելյան լեզուների ամբիոններ՝ ընդունակ և պիտանի թարգմանիչներ պատրաստելու համար, իսկ ո՞րտեղ կարելի է այդպիսիք ավելի լավ և ավելի հեշտ պատրաստել, եթե ոչ հայրենի երկրում, ուր թե՛ լեզուն է կենդանի և

թե՛ ժողովուրդը, և պատանուն կարող են ավելի շուտ սովորեցնել, քան թե օտար երկրում պրոֆեսորների մեկ կամ մեկ ու կես ժամ տևող դասախոսությունները: Եվ ուսումնական մարզում 11 տարվա իմ ծառայության ընթացքում ինչքան ցանկացել և կարողացել եմ՝ աշխատել եմ հօգուտ Անդրրկովկասի այն ժողովուրդների, որոնք, վրացերենից բացի, հիմնական ուսուցման համար չունեն ոչ մի ձեռնարկ: Այդ գրքերը փստում են փոշու մեջ, ինչպես և իմ բոլոր իղձերը, ցանկությունները և թույլ գիտելիքները՝ սառած սրտումս, որը չի ցանկանում և չի սպասում պարզենների, բայց և չի ցանկանում հնթարկվել ճնշումների: Սակայն ես շատ հեռացա ուղիղ ճանապարհից: Նախախնամությունն ամեն ինչ կպարզի իր ժամանակին. ես հույսս նրա վրա եմ դրել, և լուծում եմ: Մեր ուսումնարանների մասին խոսելու և դատելու ժամանակը չէ հիմա:

Մեր քարավանը, որ այժմ բաղկացած էր ավելի քան քսան հոգուց, զվարթ շարժվում էր դեպի Արփաչայի ափերը: Անապատը և ցերեկվա տապալ ոչնչով չէին ընդմիջվում, ավելի քան մի ամբողջ շաբաթ միայն կախարդական երազանքներից և անքնությունից հուզված և անհանգստացած, մայր բնությունը, վերջապես, պահանջեց այնքան բնական, յուրաքանչյուր մահկանացուի համար այնքան քաղցր տուրքը, և ես, շնայած պաստոր, ինչպես և դոկտոր պատվավոր կոչումներին, որ ձրի, առանց տանջալից քըննություն, պարզեւլ էին ինձ իմ բարի ընկերները, շնայած Տրդատի, Հայկի և Գաղիկի պանծալի անուններին, որոնցով նրանք ջանք էին գործ դնում իմ մեջ ներարկելու որոշ չափով եռանդ, առույգություն և կյանք, մինչ այն ժամանակ չէի կարողանում ազատվել Մորփեոսի հրապուրանքից, անքնության և քնի կախարդական աշխարհից, քանի դեռ աչքերս չէին բռնկվել վերահիշյալ գետի ափերին բացվող հրասքանչ պատկերներով, գետի, որ մոլեգնում և կայտում էր հսկայական ժայռերի և լավաների միջով, որոնք նույն բնույթն ու հատկանիշը ունեն, ինչ որ Արաքսի մերձակայքում, սակայն, որոնք իրենց մեծությունք և վայրի տեսքով ասանապատիկ ավելի սարսափելի և ավելի ազդու են նրանցից: Թե որ գերեզմանիս մեջն էլ լսեի «Բազարան» անունը, կհաննեի դամբարանից, որպեսզի երկրպագեի հայրենի սրբություններին ու հնություններին, այն ինչ իմ աչքերի առջև կանգնած էր նա, քաջ և բարեպաշտ Բագրատունիների առաջին սրբազան աթոռանիստը, երկար ժամանակ նաև նրանց արքայական դամբարանը. ընկած էր նա մեզանից հեռու, թուրքական սահմանի վրա, ավերակների կույտերի, լավաների և անմատչելի ժայռերի մեջ, որոնք հեռադիտակի օգնությունն էին պահանջում, որպեսզի կարելի լիներ ավելի ազահաբար, ավելի անհագուրդ կերպով ներսուզվելու նրանց խորհրդի, վեհություն, բարբարոսներից

և ժամանակից խոցված նրանց սրբության մեջ. սրբություններ ու հնություններ, որ հավաքել է վերոհիշյալ երկու քաղաքների հիմնադիր Երվանդ II-ը, և որ այստեղ գոյութուն ունեն այն ժամանակներից, երբ Հայաստանում տիրում էր հեթանոսությունը: Այդ քաղաքի մասին ահա՛ թե ինչ է գրում Մովսես Խորենացին իր «Պատմության» II գրքի 37-րդ հատվածում. «Նա (այսինքն՝ Երվանդը) Ախուրյան գետի (Արփա-Հայ) վրա կառուցեց տեսքով Երվանդաշտին նմանվող մի քաղաք, բայց որը առաջինի համեմատությամբ ավելի քիչ տաճարներ և մեհյաններ ուներ. Արմավիրից (Վաղարշակի հնագույն մայրաքաղաքից) այնտեղ տեղափոխեց ազգային բոլոր կուռքերը, հենց միայն այն պատճառով, որ վախենում էր նրանց թողնել իր մայրաքաղաքում՝ Երվանդաշտում, որպեսզի վերջինս վտանգի չենթարկվեր, երբ ժողովուրդը խուռն բազմությամբ գար կուռքերին երկրպագելու: Եվ քանի որ այնտեղ հավաքված կուռքերը շատ էին, քաղաքն անվանեց Բագարան, հայերեն բազին, այսինքն՝ կուռք բառից, արան՝ տեղ, վայր ցույց տվող վերջավորությամբ, ինչպես՝ զենարան (զոհաբերության սեղան), վարժարան (դպրոց) և այլն: Եվ այսպիսով, բազարան, ուսերեն թարգմանությամբ նշանակում է идолище կամ капище, շնայած, ո՛չ առաջին, ո՛չ երկրորդ բառը ուսերենում չունեն այն նշանակությունն ու իմաստը, ինչ որ բազարանը, որովհետև идолище բառը ցույց է տալիս առարկայի վիթխարի լինելը, իսկ капище — միայն շենքը (կոստուն), այնինչ Բագարանը թե՛ կոստուն էր և թե՛, հետագայում, ահագին մի քաղաք, որ ուներ մեծ ամրոց և ապրում էր բուռն ու հրապուրիչ կյանքով:

Բագարանը Բագրատունի թագավորների մայրաքաղաքն ու դամբարանն էր՝ մինչև մայրաքաղաքը Անի փոխադրելը. թագավորների մարմինները հետագայում ամփոփում էին Ղոշա-վանքում, որ գտնվում է Անիից դեպի հյուսիս, 12 վերստ հեռավորության վրա: Այդ քաղաքից ոչ հեռու, դեպի հարավ, գտնվում էին մյուս հիշարժան վայրերը նույն Երվանդի տնկած հսկայական անտառի հետ միասին՝ Երվանդավանք, որ նշանակում է Երվանդի պարտության վայր, և Մենդոցը: Առաջին անունը Մովսես Խորենացին իր «Պատմության» II գրքի 43-րդ հատվածում բացատրում է Արտաշես 2-րդի կողմից՝ Երվանդի կրած պարտությամբ, որը և Երվանդն անվանեց Մարաց Մարդ, այսինքն՝ մարերի ճամբար, որովհետև նա (Արտաշեսը) մարաց զորքերով ելավ նրա (Երվանդի) դեմ: Երկրորդի (Մենդոց անտառի) մասին Խորենացին II գրքի 38-րդ հատվածում ավելացնում է նաև, որ Երվանդը հատկապես որսորդության համար էր տնկել այդ անտառը, որը հետագայում լցվեց զանազան վայրի գազաններով: Սրա-

նից դատելով, կտրելի է եզրակացնել, որ նախկինում, առանց անտուտապատման կորպուսի հաստատության, ավելի շատ էին հոգ տանում այդ կտրևոր խնդրի մասին, որը ոչ մի տեղ այնքան անհրաժեշտ չէ, և մշակման համար էլ ո՛չ մի տեղ այնքան հեշտ և հարմար չէ, որքան Հայաստանում: Երևանի գավառում ինչքա՛ն ճահիճներ և ճահճոտ վայրեր, առունեղ և «սևջրեր» կան, որոնք ո՛չ միայն ոչ մի օգուտ չեն տալիս, այլ և մեծ վնասներ են հասցնում երկրամասին, Ծթե միայն յուրաքանչյուր գյուղացու պարտավորեցնեն տարեկան 10 ծառ տնկել առունների եղերքին և իրենց գյուղերի շրջակայքում. հթե միայն այդ նույն պարտականությունը դրվի բարի կազակների վրա, որոնք պարապուծյամբ և միայն թղթախաղով են սպանում իրենց երեքամյա ծառայության ժամանակը այս երկրամասում, և հեռանալիս իրենց պահականոցների շուրջը գտնվող տափաստաններն ու անապատները թողնում են նույն վիճակում, ինչպես որ դրանց տեսել էին սկզբում: Դրանով առուններն ու ջրանցքները առմիշտ կամրանային և չէին պահանջի այնքան հաճախ նորոգումներ և ծախսեր, կլիման անհամեմատ կլավանար ներկայիս համեմատությամբ, շինափայտն ու վառելափայտը այնքան թանկ չէին լինի, ինչպես այժմ, երբ մի խորանարդ սաժենին ստիպված ես վճարելու 16 կամ 20 ուրբլի, և երկիրը կփոխակերպվեր իսկական դրախտի: Սարղար Հուսեին-խանն, ասում են, այդ նկատի է ունեցել. և ի՞նչ կա դրանից ավելի հեշտ և օգտակար: Էջմիածնում Հովհան-Սուլթանն էլ արդեն սկսել է դրանով զբաղվել. տա՛ աստված, որ շատերը հետևեն նրա գովելի օրինակին: Լորին և կեչին բռնում են նույնիսկ Երևանի այգիներում, ես ինքս այդ փորձել եմ, էլ ի՞նչ է հարկավոր:

Այս վայրերի մերձակայքում է եղել թե՛ հոռմեական, թե՛ հունական պատմիչների հիշատակած Արտագերս ամրոցը, որ, ըստ պատմիչ Բյուզանդի (դպր. IV, հատվ. 19) կառուցել է հայ թագավոր Արշակ II-ը <IV> դարում Ք. ծ. <հետո>, Արտագերս ամրոցի անունը օտարազգի պատմիչները, սխալ արտասանության հետևանքով, աղավաղել են հետևյալ կերպ. Ստրաբոնը՝ Արտաիրա (զլ. 11, 529), Պտղոմեոսը՝ Արտանգարդա (5,13), Շիկոսը՝ Արտագի, Վելլեյուսը՝ Արտաղգերա և Արտողգերասա (գիրք II, 102), Ամիսանը (գիրք 27, զլ. 12) և Ֆլորը (գիրք 4, զլ. 12) նույնիսկ՝ Արտակաղա, որ Հայաստանի հնագույն մայրաքաղաքներից մեկն է՝ այժմյան Խոր-Վիրապ վանքի մոտ. Արշակը, տեղի անմատչելիության պատճառով զորքի մթերանոցն այստեղ էր պահում: Այս ամրոցի տակ են խոցել և սպանել Կայոս Կեսարին, որ ուղարկված էր Օգոստոս կայսեր կողմից՝ հայերին հնազանդեցնելու համար, ինչպես այդ մասին վկայում են վերոհիշյալ գրողները: Պարսկաստանի շահ Շապուհը բնակիչների դավաճանությամբ ամրոցը

գրավեց և հրի ու սրի մատնեց: Կապույտ բերդը ևս ոչ նվազ կարևոր էր թե՛ իր դիրքով, և թե՛ նրա շուրջը տեղի ունեցած պատմական իրադարձութիւններով: Արդոյոք դա այժմյան Մաղաս բերդը չէ՞, որի մասին հետո Իսկ Բագրատունիների տիրապետութեան շրջանում, ինչպես նրանց, այնպես էլ ժամանակի բոլոր իշխանների և հարուստների կառուցած վանքերի մասին խոսելն ավելորդ է:

Հ ա տ վ ա ծ 7

ԱՐՓԱԶԱՅԸ ԵՎ ԵՐԵՎԱՆ ԵՐԱ ՀՈՎՏՈՒՄ

Ինչպես առաջ էլ հիշեցրել եմ, անցյալի այդ բոլոր վեճերը մնացորդները, որոնք տարածված են հատկապես Արփաշայի աջ ափին, պետք է տեղում տեսնել և համոզվել. պետք է տեսնել այդ սեպածև քարածայոները, որոնք հավիտենական պարիսպների նման կանգնած էին գերազանցապես արևելքի դեմ հանդիման, որտեղից էին բարձրանում քաղաքական փոթորիկները բոլոր ժամանակներում. վերջապես, դիտող, փորձառու հայացքով պետք է ընդգրկել անծայրածիր ու անսահման այդ ամբողջ հարթավայրը, որ կազմում է այժմյան Աշխբանդրասպուլի գավառն ամբողջությամբ, ուստի ևս Հայաստանի մի մասը և Կարսի փոշաշյուղները, որ դանդաղում է գետի աջ ափին, և որը ամբողջ Ասիայում հայտնի է իր բարեբերությամբ, առողջ կլիմայով և փարթամ ու հարուստ արտադրանքով. այդ ժամանակ միայն, թերևս, կարելի կլինի լիովին հասկանալ հայ թագավորների և ժողովրդի հերոսական, միաժամանակ նաև գործունյա ոգին, արևմտյան Ասիայի այդ փյունիկեցիների, որոնք խաղաղության օրերին աշխատասեր են և հեղ, թշնամիների սրերի դեմ՝ արիասիրտ և համբերատար, մտքի և բարոյական ուժերի զարգացման մեջ՝ ճոխ և քնքուշ, ազգային սրբութիւնների անձեռնմխելիութունը պահպանելիս՝ հպարտ և անընկճելի, և որոնք, վերջապես, կռիվախնձոր են եղել բոլոր ժողովուրդների միջև՝ բոլոր դարերում:

Պատմութիւնը լռում է այն ժամանակների մասին, երբ այդ ժողովուրդն էլ թափառական կյանք է վարել, ինչպես դա տեղի է ունեցել հին և նոր աշխարհի բոլոր, նույնիսկ ամենաքաղաքակիրթ ժողովուրդների կյանքում: Նրանց լեզուն, կրթութիւնը և քաղաքացիական կազմակերպութիւնը գալիս են նախապատմական ժամանակներից, և Քսենոֆոնը 400 տարի Քրիստոսի ծննդից առաջ նույնիսկ նրանց գտել է այն վիճա-

կում, ինչ վիճակում որ մենք նրանց տեսնում ենք այժմ: Ուր որ հասել է այս ժողովրդի ձեռքը՝ մեղուների պարսի նման՝ ընտրել է իր պաշտպանության համար բնակյան ամրություններ, իր գործունեության համար՝ նպաստող և բարեբեր վայրեր: Մի ոտով կառչելով իր հայրենի ժայռերի և լեռների ամրություններին, նա իր հարևաններից շատերի նման չի սպասել հարմար առիթի և ընդհատել՝ գիշատիչ գազանի նման օգտվելու ուրիշի բարիքից, այլ մեղվի նման կայտառ և ժրաշան, եռանդով և սիրով թռել է թե՛ հեռուները, թե՛ ծաղկալից, փարթամ իր դաշտերը՝ կյանքի հյութը հավաքելու: Նա ոչ-նվազ շահով աչքի է ընկել անվեհերությունից, համարձակությունից և մտնողությունից՝ թշնամուն ետ մղելիս, երբ վերջինս, առանձին-առանձին հարձակվելով, փորձել է դիպչել նրա փեթակներին: Վերջապես, իր ամբողջ գործունեությունը փոխադրել է օտար երկրներ, ուր նա ցրիվ է եկել՝ իր հայրենիքը, մասամբ, նույնիսկ հզորագույն պետությունները տակն ու վրա անող բազմացեղ բարբարոսների անթիվ հորդաներին միահամուռ դիմադրելիս:

Քրիստոնեությունը, երկրի ֆիզիկական դիրքը և Հայկի զավակների բնածին հակումը նստակեցության, աշխատասիրության, բարգավաճման, — այլ ոչ միայն սոսկ այդպիսի բերելու, որով այժմ նրանք աչքի են ընկնում և որի համար նրանց այնքան դաժանաբար և անարդար կերպով մեղադրում են, — բոլոր բարբարոսներին և ոչ բարբարոսներին զրգոցելին և հրապուրելին ո՛չ միայն բաժան-բաժան անելու նրանց հողերն ու գանձերը, այլև կլանելու հենց ժողովրդին, ամենաթանկագին այդ գանձը՝ իրենց երկրները և պետությունները մշակելու և հարստացնելու համար: Շահ-Աբբաս մեծը Հայաստանն ամայացրեց հենց միայն նրա համար, որպեսզի Պարսկաստանը ծաղկեցնի: Նա Սպահանում հայերի համար տաճարներ և պալատներ կառուցեց, որ նրանց ստիպի մոռանալ իրենց հայրենի տաճարներն ու պալատները, որ նրանք, այդպիսով, սիրով ապրեն ու աշխատեն օտար երկրում: Իսկ այժմ այդ ապարանքները մնացել են ամայի, անշուք, որովհետև մեծ նվաճողի և քաղաքագետի հետնորդները այնպես չհասակացան և նույնիսկ հիմա այնպես չեն հասկանում պետության իսկական շահը: Թուրքերի և պարսիկների մեջ այժմ էլ յուրաքանչյուր ուղղափառ մահմեդականի վրա անհրաժեշտ պարտականություն է դրվում՝ զեք զգեստով պատսպարել բաց դաշտում քնած Արամի զավակին: Խելացի թագավորներն ու օրենսդիրները մտածում և դատում էին այսպես, իսկ ամբոխն այլ կերպ վարվեց: Ռուսաստանի և եվրոպական այլ պետությունների՝ հայերին տված հրովարտականներն ու արտոնությունները պարզ կերպով ապացուցում են նրա կարևորությունը քաղաքական կյանքում: Թուրքիան և Պարսկաստանը եր-

բեք շին մոռանա այն վերքերը, որ նրանց հասցրին այդ երկրներից հեռացող և Անդրկովկասի զանազան մասերը վերաբնակված հայ գաղթականները՝ 1826—1829 թթ. Ռուսաստանի՝ հիշյալ պետությունների հետ վարած պատերազմից հետո: Ոչ պակաս ճշմարիտ է և այն, որ այդ ժողովրդից խլում են նրա մարտական ոգին:

Գարավոր ստրկությունը, իհարկե, զինաթափ է արել հայերին և նրանց վրա թողել է անվճռականություն կնիքը, և շատերի մեջ առաջացրել զբղձվանք զեպի զենք կրելը, մի բան, որ հատկապես նկատելի է թուրքահայերի, մասամբ նաև պարսկահայերի մեջ. սակայն, մի՞թե Արաբաղի հայերը դրանց եղբայրները և զավանակիցները չեն, որոնք համարյա մինչև մեր դարի սկիզբը, շրջապատված տեղի բեզերով և խաներով, ունեին և պաշտպանում էին իրենց ինքնուրույնությունը: Արաբաղի մելիքները իրենց հարեաններից ոչ պակաս աչքի են ընկել մարտական գործերով և ոգով: Մի՞թե նույն այդ ոգով և կյանքով չե՞ն ապրում Չերքեզահայերը՝ նույն այդ լեռնցիների նման: Մի՞թե հայեր չեն եղել քրդահան շատ ցեղերի և համայնքների նախնիները, որոնք բռնությամբ են ընդունել թե՛ մահմեդական կրոնը, թե՛ ապրելակերպը, և թե՛ այդ վայրենիների բնավորությունը: Հայեր չե՞ն, միթե, Խոսրով և Մանուշար խաները, — Թիֆլիսի գերիները, — որոնք մեր օրերում զըրդացրին ողջ Պարսկաստանը: Կովկասի տարեգրություններում գեռ ինչքան հռչակավոր հայերի ածունեներ կան՝ նրա՛ հյուսիսի արծվի պաշտպանության տակ մտնելու ժամանակներից: Բավական է միայն նրանց առաջ մղել, այն ժամանակ նրանք կլինեն բոլորովին նույնը, ինչ որ էին առաջ՝ կգործեն և՛ մտքով, և՛ զենքով: «Հայերին մեծ ապագա է սպասում», — հաճախ ասում էր ինձ սենատոր Հ<անը>, որ ինձ սիրով էր վերաբերվում: Տա՛ աստված. մենք դրան էլ սպասում ենք, և ցույց կտանք, որ Հայկի և Ռյուրիկի արժանի զավակներն ենք:

Ժամանակին միլիոնավոր ժողովրդի եռուզեռով լցված վայրի ժայռերի մեջ, ցրտաշունչ, ջինջ, աշնանային այդ գիշերը, փրփրաբաշ Արփաչայի մոնչյունի տակ, զգզված, ծակծկված քրդական վրաններում, որտեղ ամեն կողմից փչում է քամին, — այդ անհանգիստ, անհաշտ ժողովրդի կեղտոտ, ծխացող գետնափոր ձմեռանոցների մոտ մեր անցկացրած երեկոյից ավելի ուրախը՝ հավիտյան մոլեգին, հավիտյան հառաչող այդ գետը տեսել էր միայն Բազարանի և մեղանից 30 վերստից ոչ ավելի հեռավորության վրա գտնվող Անիի ծաղկման օրերին: Ռուսական ինքնաեռի խլթլթոցը, անգլիական պորտերի փրփրալը, շամպայնի և նոյան այգիների բարերար հյութի շվոցով ցայտալը, մեր բոլոր ընկերների, նույնիսկ՝ խեղդող-նեղլիկ խցերից դուրս արժած էջմիածնի վանքի խաղաղ բնակչի բարեկամական,

սրտալի տրամագրութիւնը, — այս բոլորի հանդեպ խիստ հակադրութիւն էին կազմում՝ սե, կիսամերկ, լայնաթիկունք, հաստափոր և ընդհանրապես շաղիկ, բայց ուրախ քրգուհիները իրենց խայտաբղետ զգեստներով, քրդուհիներ, որ այդ վայրի, տխուր վայրերում իրենցից ներկայացնում էին կենդանի ֆուրիաներ, որոնց համար այդ րոպեին ո՛չ մեծ Մողուլը, ո՛չ չինական կայսրը՝ իրենց ամբողջ փայլով ու հարստությամբ չէին թվա ո՛չ այնքան շքեղ, ո՛չ էլ այնքան սարսափելի, որքան մեր համեստ քարավանը. նրանց սահմանափակ երեակայության մեջ այդ անապատում, մեյր քարավանի նման ոչ մի բան երբեք չի խախտել նրանց մշտական հիացմունքը դեպի իրենց արծվաքիթ, սարսափելի ամուսինները, խայտաբղետ բաճկոններով, մերթ կողքի թեքված, մերթ գլխներին բրգածև ցցված կարմիր քուղններով, լայն, քաթանն սպիտակ շալվարներով, զինված՝ կեռ թրերով, ատրճանակով, վահանով և եղեգնյա նիզակով՝ ծայրը ցցունքով զարդարված. ամուսիններ, որոնք իրենց կանանց չեն տարբերում իրենց իսկ փոքրիկ, նիհար, բայց ամրակազմ, կրակոտ և դիմացկուն ձիերից: Այդ վայրենիների ըմբռնումով, միայն ստրկութիւնը, տանջանքը, ահը և անսահման իշխանութիւնը ի վիճակի են ինչպես ձիերին, այնպես էլ կանանց սանձահարելու, զսպելու և սովորեցնելու՝ լուռ ու մունջ հնազանգվել իրենց գազանաբարո տերերի կամքին, քմահաճույքներին և կրքերին:

Հ ա տ վ ա ծ 8

ԱՆԻ ԶԱՆԱԳԱՐԸ

Մեր հեծելախումբը, որ, ի միջի այլոց, կազմված էր նաև ֆանտաստիկ կերպով հագնված բազմաթիվ քուղդ ցեղապետներից, որոնք, ասես շքախուժք կազմած, փոխառփոխ ուղեկցում էին իրենց բարի իշխանավորին, ճանապարհ ընկավ վաղ առավոտյան, թարմ եղանակին, ընթանալով սկզբում կիրճի միջով, գետի ձախ ափով, ապա կրկին հարթավայրով, ուղիղ դեպի հյուսիս, ուր գտնվում էր մեր ուղևորության գլխավոր նպատակակետը: Այստեղ էլ ես իմացա, թե ինչ առիթով էին մեզ ուղեկցում երկու երիտասարդ պաշտոնյաները. պարոն Բ<լավատսկին> իր գրասենյակի պաշտոնյաներից երկուսին վերցրել էր իր հետ, որպեսզի նրանց առիթ տա զվարճանալու և հետզհետե դարգանալու: Կավ, հոգատար իշխանավորի հրաշալի՝ հատկութիւն: Յուրաքանչյուրի դեմքն անհամբերութիւն էր արտահայտում: Մեզանից յուրաքանչյուրի լեզվի վրա պտտվում էր մի ինչ

որ բան, որ կորչում էր խոր, պերճախոս լուսթյան մեջ: Եկեղեցիների, քարվանսարանների, աշտարակների ավերակները, որոնք տրտում տեսքով գուրս էին ցցվել այդ գետի (Արփաշայի) երկու ափերին, և վերածվել էին քրդերի ձմեռանոցների,— ամենուրեք իրար էին հաջորդում: Այդ ավերակների բնակիչների ամենուրեք մեզ ցույց տված սիրալիք ընդունելությունը, Աբրահամի ժամանակների նահապետական կենցաղավարությունը, նրանց ձիարշավներն ու ձիամարզումները, նրանց թուխ, խիստ դիմագծերով դձմբը և Հոմերյան հերոսների այրական, սուպետական կեցվածքը և երկրամասի կառավարչապետի խիստ, բայց ոչ պակաս նաև բարեկամական վարվեցողությունը նրանց հետ. նրանց վարքի և կենցաղավարության նկատմամբ այն խրատները, որ երկրամասի կառավարչապետը տալիս էր նրանց, երբ այժմ, առաջին անգամ լինելով Երևանի գավառում, նա մտնում էր նրանց մենալուր վրանները. նրա առատաձեռնությունը, բնակիչների՝ նրան մատուցած ամենափոքր ծառայության համար. կառավարչապետի անօրինակ անշահասիրությունը, երբ նրան մատուցում էին զանազան, ոչ-պակաս թանկարժեք ընծաներ, ինչպես՝ ձիեր, կովեր, և այլն, մի բան, որ ասիացիների մեջ համարվում է հյուրասիրական ամենասուրբ պարտականությունը, հատկապես այն դեպքում, երբ հյուրը կարևոր անձնավորություն է, էլ շեմ ասում՝ էթե նա երկրի կառավարիչն է, որի համար Պարսկաստանում այժմ էլ ճանապարհի մեջտեղը կամ տան շեմքին ոչխար կամ գոմեշ են մորթում և գորգերով ու թանկագին կերպասով ծածկում նրա ճանապարհը. հյուրը տանտիրոջ տանից գուրս գալիս, նրան ընծա են բերում գեղեցիկ զարդարված ձիեր. այդ պարգևները, որ կամավոր են, հյուրի կողմից մերժվելու դեպքում՝ վիրավորանք է տանտիրոջ համար. կառավարչապետի փառաքչական վերաբերմունքն ու հարգանքը ծերերի և րարեբարո մարդկանց նկատմամբ. խիստ հանդիմանություններն ու սպառնալիքները՝ անուղղելիների և իրենց վատ պահույնների հանդեպ. այս ամենը, ամենը կարող էին հարուստ և հիանալի մտավոր սնունդ տալ նույնիսկ դիտողականությունից զուրկ մարդուն, բայց մենք Անիի՛ն ենք մտանում: Մեր բոլոր զգացմունքները, մեր ամբողջ ուշադրությունը բռնկված էր միայն մի ցանկությունամբ, միմիայն մի ուխտով, սրբազան, սքանչելի, ողևառ, սրտամորմոք մի ուխտով, և այդ պահին մեր գլխով սրաթուիչ և խորապիս խոյացող այն միտքն էր անցնում, թե որքան մեծ են ու պանծալի, անցողական և ունայն աշխարհիս բոլոր բարիքները և ստրկորեն դրանց հետամտող ժողովուրդները:

Դեռևս հեռվից, 20 վերստից ավելի տարածության վրա, կողք-կողքի վրա գտնվող ոչ-մեծ բլուրներից մեկի գագաթին, մեր առջև, աղոտ կեր-

պով, որվականի նման երևաց գունատ, դեղնա-կարմրավուն, և աշնանա-
յին արևի պայծառ շողերի մեջ սպիտակին տվող մի աշտարակ:— Անին է
այդ աշտարակի հետևը,— ասում էին հաճախ մեզ ուղեկցող քրդերն ու հա-
յերը՝ իրենց պարզսրտությամբ գովելով Անիի մե՛րթ եկեղեցիները, մե՛րթ
բերդը և սրանց գեղեցկությունները, և հատկապես նրա գետնուղին, որ,
ինչպես ավանդությունն ասում է և պատմագիրները հավաստում են, արե-
վելյան ժողովուրդների համար հանդիսանում է որպես երկրորդ եգիպտա-
կան լաբյուրինթոս, որը, սակայն, իր մեծությամբ և շքեղությամբ անհա-
մեմատ դերադանց է նրանից, որ մասնողը, առանձնահատուկ դյուրանքի
ենթարկվելով, իր առջև տեսնում է՝ շքեղությամբ ու գանձերով շքեցու-
ցիչ բուրբուկին նոր մի աշխարհ: Խանութների մի ամբողջ շարք, մի հսկա-
յական շուկա՝ լցված ընտիր կտորներով. քանկազին քարերով, ոսկով և
արծաթով՝ յուրաքանչյուր քայլափոխին հիացմունք են պատճառում ապ-
շած եկվորին. Խանութներից յուրաքանչյուրի մեջ, ամենալուրջ դիրքով,
շքեղ հագնված նստած է խանութի տերը, որ, համարյա կենդանի, խոսուն
դիմագծերով, հրապուրում է սարսափից և զարմանքից բար կտրած ուղե-
վորին. Վերջինս ամենուրեք կյանք է տեսնում, բայց անշարժ, անձայն,
ասես՝ դյուրանքով ընդարմացած կյանք: Ուղևորի հետաքրքրությունը բոր-
բոքվում է, աշքերից փախչում է քունը. այդ բարիքները թեկուզ ամենա-
փոքր չափով վայելելու ցանկությունից թրթռացող սիրտը այլևս ի վիճա-
կի չէ դերժ մնալ գայթակղությունից. ձեռքն ակամայից ձգվում է դեպի
ոսկու կույտը՝ շոշափելու այն, և մի ուկնթալքում թե՛ տերը, թե՛ նրա գան-
ձերը փոշի են դառնում և շար ոգինների խարդավանքով այստեղ ընկած
դժբախտը կենդանի թաղվում է առհավես՝ հալարավոր սնցքերի, սենյակ-
ների և փողոցների սղորմապտույտներում, որը ոչինչ չնշանակող հունա-
կան լաբյուրինթոսը չէ՛, այլ թուրքական, շատ հաջող բնութագրող՝ Գեղար-
գյալմազը, որ բառ առ բառ նշանակում է հետևյալը. «Ուզե՛մ չի դառնա»:

«Լուրդար ու մեկ գիշերներում» Շեհերազզայի հեքիաթների ընթեր-
ցողները այս դեպքում շատ լավ կարող են բացատրել Անիի հաղար ու մեկ
հայկական եկեղեցիների այլբանությունը, համեմատելով այն արաբական
հեքիաթների թվի հետ, և որոշել, թե ո՞րտեղից է վերցրած ստեղծագործա-
կան երևակայությամբ միայն գունագարգված այդ «Գեղար-գյալմազի»
առասպելների սյուժեն: Ոչ պակաս սուրօրինակ է նաև այն, որ մեր արե-
վելցի հեքիաթ ասացողները այդ բուրբ պատմում են այնքան կենդանի,
ճշմարտանման և նույնիսկ բնականորեն, հիշատակելով թե՛ տարին, թե՛
այնտեղ կորածների թիվը, որ նման խոյամիտ, բայց իրենց տեսակի մեջ
գեղարվեստական-հրաշապատում, մտացածին բաներին չհավատացողն էլ,

սկամայից, սարսուռ է զգում՝ լոկ միայն հետաքրքրութիւնից իրեն նման փորձութեան ենթարկելու մտքից:

Միջին դարերում, բոլոր ժողովուրդները մեջ, — նույնիսկ քրիստոնյա, — որոնք այդ ժամանակ զորեղ էին և Բագրատունի հայ թագավորական դինաստիայի հետ հարաբերութիւններ էին պահպանում, միայն արարները, այդ ազնիվ, անզուգական, զարգացած և մեծահոգի ժողովուրդը և նրա՝ ո՛չ նախանձից, ո՛չ ընչաքաղցութիւնից և ո՛չ էլ շարութիւնից շկուրացած, բայց բոլոր մեծ, բոլոր գեղեցիկ գործերով ողելնչված խալիֆները թե՛ Բաղդադում, թե՛ Կորդուբում՝ Հարուն-ալ-Ռաշիդը, Ալ-Մանսուրը, Մաքսամը, Խարալա-Ամիրը, որոնց անուններով պարծենում է նաև քրիստոնյա ժողովուրդների պատմութիւնը. միայն խալիֆները՝ Մեքքայի մարգարեի համեստ հետևորդները գիտեին և ըմբռնել էին, դեռևս Քրիստոսի ծննդից հետո, 5-րդ դարում հանգած, և կուպիտ ու վայրենի հարևան բոլոր ժողովուրդների մեջ այնքան ուժեղ, այնքան օգտակար Մեծ Հայաստանի հզոր թագավորութեան վերականգնման ամբողջ կարևորութիւնը, և ձգտում էին ամեն կերպ սատարել, ուժեղացնել և զարդարել նրան՝ համոթ և ի նախատինս մեր քրիստոնյա եղբայրակիցների: Խոսքս վերաբերում է ոչ այլ ոքի, քան հույներին և նույնիսկ վրացիներին, որոնք, օգտվելով մերթ հունների և մոնղոլների արշավանքներից, մերթ պարսիկների և թաթարների կատարած ավերածութիւններից, քաղցած անգղների նման պատրաստ կանգնած, հարմար ժամանակ և առիթ որսալով, իրենց կիրճերից և ծակուծուկներից նետվում էին պատառոտված, արդեն պատրաստի որսի վրա, իրենց ստոր կրքերին՝ ընչաքաղցուրդներ և կրոնական անհանդուրժողականութիւնը հագուրդ ստուլ համար: Բայց նրանց, ինչպես և նրանց արարքների մոլի դրժատողներին, Թիֆլիսի երիտասարդութեանը, կպատժի պատմութիւնն ու քննադատութիւնը. դրա համար էլ դիմենք վերջիններին. դեռևս վիճելու ժամանակը չէ:

Աշոտ III Ողորմածը և առաջին օծյալ Բագրատունի թագավորը, որ Անին իր արքայանիստը դարձրեց <961> թվին, առաջինը Բաղդադի խալիֆ Մաֆսամից ստացավ թագ և արքայական բոլոր նշանները: Նրա որդին՝ Սմբատը, որին Աշխարհակալ են կոչել, նույն թագն ու արքայական նշաններն ստացավ երկու անգամ, բայց Գագիկը, ույդ թագավորական տան վերջին զարմը, դավաճանորեն հրավիրվելով Կոստանդնուպոլիս, մեռավ տարագրութեան մեջ, որպես քսոտրական...

Այսպիսով, արարները, որոնց թուլացումով թուլացավ նաև Բագրատունիների թագավորութիւնը, իրենց ամբողջ ճանապարհին՝ Արաբիայից մինչև Հայաստան, տեսնելով միայն տափաստաններ և կավե քաղաքներ,

ինչպիսին են, այժմ էլ, մեծ մասամբ Ասիայի քաղաքները, այնքան սերտ հարաբերություն մեջ լինելով հայ թագավորների հետ,— նրանք իրենց տոթակեղ, ամայի անապատներում, օժտված լինելով վառ, գունագեղ երևակայությամբ, հասարակ հովիվների՝ իրենց եղբայրակիցների մոտ այլ կերպ չէին կարող մեծարել Անին՝ ծաղկավառ դաշտերի և քաղաքների, շքեղ պալատների և արքայական պերճանքի մեջ, ասես հանճարով ոգեշնչված, սքանչելի Անին, քան նման չափազանցություններով, մտացածին բաներով, տարածելով առասպելներ Գեղար-գյալմազի կամ այդ քաղաքի տակ եղած լաբյուրինթոսի մասին, որ, նույնիսկ պատմաբանների նկարագրության համաձայն, անցնում է ո՛չ միայն քաղաքի ամբողջ ներքին մասի երկայնքով, այլև, կազմելով երկրորդ գետնուղին, ոլորվում է Արփաշայի մոտով, մինչև նրա արևելյան ափերը։ Սառն բանականության տեր մարդու համար, իհարկե, այդ մասին մտածելն անգամ ծիծաղելի է, բայց այստեղ կրկին ցայտուն կերպով աչքի է զարկում պատմական այն կարևորագույն փաստը, թե այդքան կարճ ժամանակի մեջ փառքի, հզորության և մեծություն հիմն չափազանի էր հասել հայ ժողովուրդն իր գործունեությամբ, ուժով, ճաշակով և արվեստով, որոնց մեջ, շնայած իր դժբախտ ճակատագրին, այդ ժողովուրդը միակն է։

Այսպիսի մոռերով և զրույցներով աշխուժացած, ճանապարհի հեռավորությունից և քարավանի դանդաղ ընթացքից դառնացած, հետզհետե մոտենում էինք հեռվից մեզ երևացող ըզձալի ուրվականին այն աշտարակի, որ Անիի՝ վերը մեր նկարագրած ծաղկած օրերին հանդիսանում էր ամբողջ շրջակայքի վրա իշխող առաջին դիտանոցը, որ գտնվում է այժմյան կազակային պահակակետում, այդ քաղաքից երեք վերստ հեռավորության վրա՝ ուղիղ դեմ-դիմացը աչն սարսափելի բերդի, որ այժմ էլ մահմեդականների լեզվով կոչվում է Մուլասբերդ։ Այս հանգամանքը ես հիշատակում եմ հենց նրա՝ համար, որ վայրի թաթարները, գրագետ չլինելով, աղճատել կամ խառնափնթորել են հայկական բոլոր աշխարհագրական անունները այն աստիճան, որ այժմ ոչինչ չես հասկանա, սակայն Մաղաս բերդը,— շնայած որ դրա տերերը արդեն 800 տարի սրանից առաջ եղել են թուրքեր կամ քրդեր,— իր անունը անաղարտ պահպանել է, կոչվելով իր կառուցողի՝ Քրիստոսի թվականության 10-րդ դարում ապրող հալ իշխանի անունով, որ նշանակում է Մաղասի բերդ։ Այդ անունը լսելով իմ երևակայությունը բոցավառվեց հարյուր անգամ ավելի։ Դեռ մանկությանս տարիներին ես ինքս երգում էի և նույնիսկ այժմ էլ հիշում եմ մի քանի հատված այդ երգից, որ հյուսել էին հայ գուսանները հիշյալ բերդի վերջին տիրակալի ողբալի մահվան առթիվ։ Դա մեր ամբողջ երկրամասում

սարսափ տարածած ինքնակոչ — ավազակ Զոր-Կարա-Գյուզն էր, այսինքն՝ հզոր-սևաչյա, որին, ի վերջո, բռնեց և գլխատեց էրզրումի զորագլուխ Քոսա-փաշան, հենց նա՛, որն Ախալցխայի տակ գերի ընկավ և մի առ ժամանակ ապրեց Քիֆլիսում: Այդ եղբերագութիւնը, բառացի թարգմանությամբ, սկսվում է այսպես.

Որ իմանայի՛ չէի նստի արագավազ ձին,
Երդում կուտեի՛ չէի մտնի Մաղաս-բերդ՝
Գլուխս չէի զարկի Ուլտուզի — վեզիրին.
Չե՛յ-վա՛խ, վեզիր, խի՛ղճ արա ինձ, Զոր-Կարա-Գյուզիս...

Դեպի էրզրում էր գնում իմ քարավանը՝
Արյուն-արցունքի ծովում խեղդվեց իմ ընտանիքը,
Սար ու ձոր հառաչում, ողբում են ինձ հետ
Չե՛յ-վա՛խ, վեզիր, <խի՛ղճ արա ինձ, Զոր-Կարա-Գյուզիս>:

Այժմ հասկանալի դարձավ ինձ այդ կարիճի թե՛ քաջութիւնը, թե՛ ինքնավստահութիւնը, թե՛ սրընթաց, անզուսպ նրա ասպատակութիւնները գեպի շրջակա և հեռավոր վայրերը, և այն սարսուռը, որ զգում էր ամեն ոք՝ ասպետական ժամանակների այդ ստահակ հերոսի անունը լսելիս: Այդ բերդը շրջապատող հովիտը կազմում է մի սարսափելի կիրճ, որպիսին հազմագեպ կարելի է տեսնել ամբողջ Անդրկովկասյան երկրամասում: Բոլոր կողմերից բերդը պաշտպանող քարաժայռերը հազիվ մատուցել են հետիոտին, և այն էլ՝ միայն մի կողմից: Սյրբասաշ քարերից գեղեցիկ կառուցված բերդը, որպես անողոք պահակ, կանգնած է առունձնակի՝ սեպածև բուրգի նման վեր ցցված ժայռի տակ, որի մոտով անցնում է, այստեղից սկզսած՝ անձայն, ոչ պակաս խոր և մութ Արիաշայը, որը թերևս հենց զրա համար է ստացել Գարու-գետ անունը: Միայն նա, ով տեսել է «Խոբերտ Սատանայի» մեջ պատկերված տեսարանը՝ գերեզմանասուունը և մեռելների հարութիւն առնելը, թերևս նա կարող է պատկերացնել կարմրա-պղնձագույն, զորշ, տեղ-տեղ սև, ատամնավոր, սրածայր, բրգածև՝ լույս ցերեկով անգամ սարսափ ազդող այդ ժայռերը, որոնք իրենցից ներկայացնում են, այսպես ասած, դիվային մի զբոսավայր, որտեղ սատանայապետ Սաղայելն իսկ իր վիզը կկտարեր, եթե ցանկանար, իր դիցուհիների հետ խրախճանք սարքել...

ՄՈՒՏՔԸ ԱՆԻ ԵՎ ԱՅՆՏԵՂ ԳՏԵՎՈՂ ԱՌԱՐԿԱՆՆԵՐԸ

Աշնանային արևն արդեն թեքվել էր գեներիթից, և մենք ստիպված եղանք կանգ առնել երեք բլրածև ժայռերի սահմանագծին՝ մեր նպատակակետը հանդիսացող Անիի հարավային նախադռներին: Անհամբերությունից սիրտս թրթռում էր, աչքերս ագահորեն փնտրում էին սիրելի քաղաքը, հարթավայրն ավելի ու ավելի ընդլայնվում էր, հորիզոնը հալվում էր ջինջ, անամպ օդային օվկիանոսի գեղեցիկ կապույտի մեջ, և հանկարծ,— սիրելի՛ ընթերցող, ների՛ր, լեզուս շի համարձակվում բառերով արտահայտել և՛ վեհ, և՛ հուզիչ, և՛ սրտառուչ, և՛ ցավատանջ ու վշտագին իմ բոլոր զգացմունքներն ու տպավորությունները,— և հանկարծ, օ՛ հրաշք, մեզ երևաց խորհրդավոր քաղաքի վիթխարի զանգվածն իր բազմաթիվ գմբեթներով ու գմայլելի ու արտասովոր վիթխարի պարիսպներով:

Անին առաջին անգամ ես տեսել եմ ոչ այդ կողմից: Եվ ո՛չ մի կողմը շի կարող այնպես ուժեղացնել տպավորությունը կամ այնպես ապշեցնել հետաքրքիր այցելուին,— հասկապես մայրամուտի պահին,— ինչպես այդ կողմը, որ երկար, շա՛տ երկար սպասումով կեղեքում է ուշադիր ուղևորի խանգավառված հոգին, և, մի վերստից ոչ ավելի հեռավորության վրա, ինչպես ափից մեջ, բաց է անում տենչալի, խորհրդավոր քաղաքի բոլոր հմայքները: Մյուս կողմերը բաց են և կորչում են հսկայական հարթությունների հետ միասին անծայրածիր կապույտի մեջ, որը շրջափակում են՝ Ալեքսանդրապոլի գավառից այն կողմը վեր խոյացող՝ Կարսի, Զրիզրի, Փամբակի և Ալազյապի լեռները: Թերևս, արդեն, շափից ավելի շատ խոսեցի՝ այդ սրբաշան հնության հետ կապված հիշողությունների առթիվ հոգիս ալեկոծող զգացմունքների մասին. բայց նկատի ունեցեք նաև, որ նա, Անին, քրիստոնեության արդասիքն է, բոլորից հալածված՝ և՛ վերջին, և՛ նորագույն դարերում, բոլորից հետապնդվող. աստվածային հավատի աղանդի պատվարը. որ դա ստեղծագործությունն է մի ժողովրդի, որ շի եղել հոռմեացիների նման՝ նվաճող. մոնղոլների և պարսիկների նման՝ բազմաքանակ, հնդիկների, չինացիների և հույների նման՝ առատածեռն բնությունից և հազարամյա հանգստավետ կյանքով փայփայված. ու երկրի հարստությամբ ողողված, և ո՛չ էլ ուրիշների արյամբ և զանձերով է հարբստություն ձեռք բերել. դա ստեղծագործությունն է՝ իր սեփական ջանքով ու աշխատանքով փառքի ու մեծության այդ աստիճանին հասած, խաղաղ, գործունյա, բայց դաժան բախտի բերումով մեծ ու անթիվ բոլոր նվաճող-

ների խաչուղիները վրա ընկած մի ժողովրդի,— ի նկատի ունեցե՞ք այս բոլորը, և դուք կարող եք ինձ հետ լիովին բաժանել իմ՝ և՛ օրինական խանդավառութիւնը, և՛ արդարացի վիշտը, որպիսի զգացմունքներ իսկական քրիստոնեական, իսկական մարդկային հոգում չեն կարող առաջ բերել ո՛չ Հոռմը, ո՛չ Թյուզանդիոնը, ո՛չ Եգիպտոսը և ո՛չ էլ Բաբելոնը:

Անին տեսնելուց անմիջապէս հետո, մենք արդեն կանգնած էինք կազակների պահակակետում, որ գտնվում էր գետի այս ափին՝ Անիի ուլիղ դիմացը: Պետք չէր ժամանակ կորցնել: Մենք ոտքով իջանք դաշտը, որպեսզի, որքան հնարավոր է շուտ՝ հասնենք քաղաք: Մի քանի շիրիմներ, և մեզանից ձախ, արևմտյան կողմում, բավականին հեռու, թեք ժայռի վրա կառուցված մեծ եկեղեցին մեզ հանդիպած առաջին առարկաներն էին, որոնք հիմք էին տալիս եզրակացնելու, թե հնում քաղաքի այդ մասն էլ բնակավայր է եղել: Վայրէջքը բավականին նեղ էր ու ոլորապտույտ, և Արփաշայը, իր հոսանքի ամբողջ ընթացքում ոչ մի տեղ այդքան դիք, բարձր ափերի մեջ չի սեղմված, ինչպես այս մասում: Մենք ուշադիր դիտում էինք հանդիպակաց աշտարակներն ու եկեղեցիները, երբ հանկարծ, ափելի կարևորագույն մի առարկայով դյուրթված, ակամա շտապեցինք այնտեղ, դեպի այդ առարկան: Դա եռաշերտ կամուրջն էր, որ քաղաքը միացնում էր մեր սահմաններին: Եթե այնպիսի մի գիտակ-ճարտարապետի, ինչպես պ. Չ<երնյավսկին> է, այդ ամբողջ աշխատանքը թվաց մի հրաշալի գործ, ապա ինձ ասելիք չի մնում: Կամուրջի նախագծի, մտահղացման և կառուցման հասակութիւնը, ճշգրտութիւնը և գեղեցկութիւնն աննման են, իսկ գետի վրայով ձգված կամարը՝ մեծությամբ և նրբակերտությամբ արվեստի մի հրաշալիք է: Կարող էիր կարծել, թե արվեստագետը հենց նոր միայն թողել է աշխատանքը՝ եթե ներքևում, այս ու այն կողմ ընկած մի քանի բեկորները քեզ դուրս չբերեին այդ հաճելի խաբկանքից: Նույն բնույթն ունեն նաև քաղաքի բոլոր շինութիւնները: Կամուրջը, որ ամբողջական վիճակում ունեցել է ափելի քան 12 սաժեն (այժմ՝ 10 սաժենից ոչ ափել) բարձրութիւն և 8 սաժեն երկարութիւն, բաժանված է երեք հարկի՝ երեք կարգի անցորդների համար, այն է՝ հետիոտն դնացողների, թեթև հեծյալների և բեռնված ձիերի: Դատելով կամուրջի դիրքից և կառուցվածքից, նրա վրայով կառքով անցնել հնարավոր չի եղել: Արփաշայը, տարվա այդ եղանակին էլ, երբ ջուրը շատ պակասած է լինում, շատ քիչ անցանելի է նույնիսկ հեծյալ ուղևորի համար: Դաշտավայրը և նրա ամբողջ շրջակայքը, դատելով խոտերից և ծաղիկների շորացած ցողուններից, գարնանը պետք է որ սքանչելի լինի: Այդ նվիրական դաշտից իմ վերցրած մի

քանի սերմերը՝ այդ օրվա և այդ վայրի թանկագին հիշատակներ կմնան:

Զիով դժվարութեամբ անցնելով գետի մյուս կողմը, մենք այժմ բարձրանում էինք նույն այն ճանապարհով, որով 800 տարի սրանից առաջ անցել էին թագավորներն ու իշխանները: Մի փոքր ձիավարելով քաղաքի հարավային մասով աղեղի նման ձգված զառիվայրով, որ ընդհատվում էր անթիվ քարանձավների և փոսերի սև բացվածքներով, որոնք դուրս էին հանել իրենց երանները՝ կուլ տալու այդ նվիրական սրբութուններն իրենց հետաքրքրութեամբ վիրավորող հանդուգն հողածիններին, մենք արդեն կանգնած էինք լուռ գերեզմանային Անիի կենտրոնում: Այստեղ, Հայկի որբացած զավակը կամ հյուսիսի ազնիվ որդին, — որ ոչ նվազ ակնածանքով երկըրպագում է իր թագավորի գալիստնով փրկված և բարերարված բոլոր ժողովուրդների թանկագին սրբութուններին, — թո՛ղ կոչեն երկնային Չրեշտակներին, առ ամենաբարձրալի գահը, — ուր գտնվում են այս տաճարների կառուցողները՝ երանութեան մեջ՝ հավիտենական լուսապսակով պսակված, — որպեսզի Արամյան տունը պահպանվի դառն ու անողորմ ճակատագրի հետագա ավերածութունից: Ահա այս առաջին ալեկոծ զգացմունքը, որ ճմլում է մարդու և սիրտը, և աչքերը, որոնց խիստ կսկիծ են պատճառում թե՛ այս սրբավայրը, թե՛ թախծալի, բայց դեռևս փառահեղ հուշարձաններն ու նրանց հետ կապված հիշողութունները: Բայց ինչո՞ւ բաց անել այն մուտքը և այն վայրը, որտեղ բարձրացել և որտեղ խրախճանել են միլիոնավոր անմահ հոգիներ. ահա՛, դարձյալ, նրանց ստեղծագործութունները, որ ավելի կենդանի, քան լեզուն ու գրիչը, խոսում են այն ամենի մասին, ինչ որ եղել ու անցել է, — և անցել է առհավե՛տ...

7

Արովյանի գեղարվեստական երկերը իր կենդանության օրերին չեն հրատարակվել ո՛չ մամուլում, ո՛չ էլ առանձին գրքերով: Միակ փորձը, որ ձեռնարկել էր հեղինակը, «Նախաշավիղ կրթության» դասագիրքն էր (հայոց լեզվի այբբենարան և ընթերցարան), բայց այն մնաց կիսակատար: 1839 թվականին Արզանյանցների տպարանում (Տփղիսում) սկսվեց գրքի տպագրությունը, բայց հազիվ 72-րդ էջին հասած՝ ընդհատվեց: Ժամանակ անց, արդեն այլ տպարանում, Արովյանը կարողացավ պատրաստել իսկ ևս 24 էջ, որոնցով սակայն գիրքը չէր վերջանում: Հետագա էջերի ճակատագիրն անհայտ է: «Նախաշավիղ կրթության» դասագրքից առ այսօր հայտնաբերված է միայն երկու օրինակ: Մեկը խիստ պահպանվոր (պարունակում է 9—72 էջերը), պահվում է Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանկարանում, մյուսը՝ ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի՝ Մատենադարանի տպագիրների բաժնում (պարունակում է 1—96 էջերը, սակայն չունի անվանաթերթ և նյութերի ցանկ):

Գիրքը թեև պաշտոնապես լույս չի տեսել, սակայն նրանով Արովյանը հայոց լեզու է ավանդել իր մասնավոր դպրոցի աշակերտներին: «Նախաշավիղում» ամփոփված նյութերը (մանրապատումներ, բունաստեղծություններ, առակներ, աղոթքներ և այլն) մեծ մասամբ փոխադրված են գերմաներեն համապատասխան դրքերից, կամ էլ ժողովրդական առակների ու զրույցների վերամշակումներ են և իրենց բուն նպատակին ծառայելով հանդերձ՝ գեղարվեստական-դազափարական առումով կատարյալ հորինվածքներ չեն:

Գրան հսկառակ՝ Արովյանը որոշակի մասնակցություն է ունեցել ժամանակի ռուսերեն և գերմաներեն պարբերականներին («Տիֆլիսկին վեղումուստի», «Դյուրպաշե ցայտունգ», «Դուրպաստե յահարյուրեո», «Մանկու-Պետերսբուրգիշե ցայտունգ», «Ջրուրնիկ գալուտի Կավկազ», «Կավկազ»), հրատարակելով վերջինների մեջ, 1831 թվականից սկսած, ուղեգրական մի քանի երկ («Վերելք Արարատի գագաթը», «Նոր վկայություն», «Նոր վերելք Արարատի գագաթը»), ազգագրական ակնարկներ («Փրդեր», «Սեղիղիներ»), հողվածներ և նկատողություններ (Հայոց կաթողիկոսի նամակը պրոֆ. Կլուսիուսին, Հ. Ալամզարյանի մահվան առթիվ, ծանոթություններ է. Հերմանի՝ Ռուսական Հայաստանի մասին գրած աշխատության), 1843—45 թթ. Արովյանի բանահյուսական մի շարք նյութեր, աշուղական խաղեր և ոտանավորներ է տրամադրում (հանգրծ տողացի թարգմանություններով ու մեկնարանություններով) գերմանացի բանաստեղծ Ֆ. Բոդենշտեդդին, բնախույղ-դիտնական Մ. Վագների և տեսեսա-

գետ Ա. Հաքստհուզենին՝ հրատարակելու համար, Գրանք լույս տեսան նրա մահվանից հետո միայն, 1849—56 թթ. ընթացքում, Գերմանիայում:

Արովյանի հայերեն երկերի հրատարակությունն սկսվում է 1850 թվականից. սկզբնե-րում՝ պատահական ադիբներով («Աշխարհիկ բարբառ Երևանցի հայոց» ակնարկը «Արշա-լույս Արարտայան» լրագրի 1850 թ. № 360-ում, «Ազատի երգը» Գամառ Քաթիպույեի եր-գարանում— 1856 և Պոլսի «Մեղվում»— 1857, № 21), իսկ 1858-ից՝ լայն ծավալով: Այդ առումով՝ լուրջ ու շնորհակալ գործ են կատարել «Մեղու Հայաստանի» լրագրի և «Կոունկ հայոց աշխարհին» ամսագրի հրատարակիչները և մշակութային նշանավոր գործիչ Հ. Փոն-դոյանը՝ խորհրդականներ ունենալով Արովյանի սիրելի աշակերտներ Գ. Խատիսյանին ու Գ. Աքիմյանին, մտերիմ բարեկամ Մ. Տեր-Ազարյանցին: 1858-ին Տիղիսում լույս տեսավ «Վերք Հայաստանին», 1860-ին՝ «Չանդին», 1862-ին՝ «Նախաշալիդ կրթութայան» դասագրք-քի վերամշակված տարբերակի առաջին մասը, 1864-ին՝ «Պարապ վախտի խաղալիքը» և «Հազարփնչեն» պոեմը, զանազան պատմվածքներ, բանաստեղծություններ ու նամակներ, 80—90-ական թթ. Արովյանից նոր երկեր ու նամակներ են հրատարակել Ն. Տեր-Կարա-պետյանը և Ա. Սրիցյանը: Մի քանի նոր երկեր տպագրվեցին նաև Կերկա զարակագրին՝ «Քուրքի աշխիւր», «Քարեկամի մոտ» («Անտիպ երկեր» գրքույկի կազմում, 1904), «Հազար-փնչեն» (տարբերակ, 1912), վերատպվեց «Վերք Հայաստանին» (1897, 1908) և այլն: Ելլ այսուհանդերձ՝ Արովյանի գրական ժառանգության ճեշող մեծամասնությունը մնում էր ան-տիպ ու անհայտ: Միայն երջանիկ պատահարի շնորհիվ, 1920 թ. թոհուրոհի ժամանակ, նրա ձեռագրերը փոկվեցին ոչնչացումից: Գրանք գուրգուրանքով պահում էր Արովյանի թուղ՝ թիմիկոս և բանասեր Կոստանդին Արովյանը, և 1938-ի ապրիլին հունճարեղ գրողի ժա-ռանգների կողմից նվիրաբերվեցին Սովետական Հայաստանի Գրական թանգարանին:

Արովյանի երկերի հրատարակությունն ու զիտական մեկնաբանումը, ըստ էության, դրա-նից հետո միայն սկսվեց, թեպետ հենցն էս, իրենց ծանոթ ու մատչելի երկերի սահմաննե-րում, ասել են ծանրակշիւ խոսք, մասնավորապես՝ Մ. Նալբանդյանը, Ստ. Ոսկանը, Պ. Պողոյանը, Հովհ. Թումանյանը, Ստ. Եսումյանը:

Սովետական տարիներին Արովյանի ներահայտ երկերի հրատարակման ու մեկնաբանման բնազավառում որոշակի վաստակ ունեն Ե. Եանազիլը, Խ. Զարյանը, Հ. Մուրադյանը, Ա. Ասատրյանը, Նեղի են Արովյանի ստեղծագործությունների համախմբման սիրոճեր էս: Գեո 1897-ին մի հատորով հրասարակվեց Արովյանի՝ մինչ այդ ծանոթ կարևոր երկերի ժողո-վածուն («Նաչատուր Արովյանի երկերը»), իսկ ավելի քան քառասուն տարի անց, 1939—40 թթ.՝ և. Արովյանի ընտիր երկերի եռհատորյա ժողովածվի առաջին երկու գրքերը: Վեր-չապես՝ 1947—61 թթ. ընթացքում, ՀՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի Մ. Արեղզյանի ան-վան գրականության ինստիտուտը իրականացրեց Արովյանի երկերի լրակատար ժողովածվի զիտական հրատարակությունը՝ բաղկացած տասը ստվար հատորներից (ծրագրված էր ութ հատոր): Տակավին մնում են անտիպ ու չհավաքված մի շարք երկեր ու գրություններ, որոնք կարող են կալմել մի քանի հատոր:

Ցավոք, բացառությամբ «Վերք Հայաստանի» վեպի և «Պարապ վախտի խաղալիք» ժո-ղովածվի, Արովյանի մյուս երկերը երկար տարիներ է արդեն, որ չեն վերստիտարակվում, թեպետ Արովյանի ունեահ ստեղծագործություններն այսօր էլ իրենց մասնակցությունն են բերում մեր գրական ու հանրային կյանքին, նպաստում նոր սերնդի հայրենասիրական ու յնտերնացիոնալ դաստիարակությանը, սովետական ժողովուրդների հոգևոր մերձեցմանն ու եղբայրական կապերի ամրապնդմանը:

Ներկա հատընտիր ժողովածվում ի մի են հավաքված Արովյանի այն երկերը (հարկավ,

իստ ընտրութեամբ, որոնք հատկանշում են նրա գրական նախասիրութիւնները (Քեմա-ներ, կերպարներ) և գաղափարական-գեղարվեստական որոնումները: Բնագրերը տպագրու-թյուն են պատրաստված ըստ Աբովյանի երկերի ակադեմիական լիակատար ժողովածվի I, II, IV, V, VIII, VIII և X հատրներին: Միայն «Վերք Հայաստանի» վեպը լույս է տեսնում ըստ Պ. Հակոբյանի պատրաստած բնագրի, որ տպագրել է Երևանի համալսարանի հրատա-րակչութիւնը («Ռուսանդի գրադարան» մատենաշար, 1931):

Ժողովածվի սահմանափակ ծավալը հնարավորութիւն չտվեց ներառելու հատկանշա-կան էջեր Աբովյանի Դորպատյան օրագրերից, նամակներից, ուսումնական ձեռնարկներից և պաշտոնական գրութիւններից, թարգմանութիւններից: Հետաքրքրատես ընթերցողներին այդ ամենը կարող են կարգաւ Աբովյանի երկերի 10-հատորակի համապատասխան գրքերում և «Դիվան նաատուր Աբովյանի» երկհատորյակում, որը լույս է տեսել Ե. Շահազիզի աշխա-տասիրութեամբ:

«ՎԵՐՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, ՈՂՔ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԻ» (Էջ 3)

Պահպանվել են սևագիր ու մաքրագիր ինքնագրերը և նախնական տարբերակի («Աղա-սու խաղը») մի մասի ձեռագիրը (աճիւի բան 7000 տող): Առաջին անգամ հրատարակվել է 1858 թվականին (գրաքննական թույլտվութիւնը՝ 16 օգոստոսի 1857), բազմաթիվ գրաքնն-նական և խմբագրական կրճատումներով: Հետագայում (ստունձին գրքերով և հեղինակի եր-կերի ժողովածուներում) ունեցել է ևս տասը հրատարակութիւն՝ 1897, 1908, 1931, 1939 (երկու անգամ), 1948, 1954, 1955, 1959, 1981 թվականներին, որոնցից երկուսը՝ սփյուռ-քում (Պոլիս, 1931 և Բեյրութ, 1954), իսկ մյուսները Մոսկվայում (1897), Տիֆլիսում (1908) և Երևանում: Բացի այդ, երկու անգամ լույս է տեսել վեպի համատոտած տարբերակը՝ Սո. Զորյանի և Հ. Քոչարի աշխատասիրութեամբ (1948, 1975): Մանոթ են «Վերքի» առան-ձին զրվաղներից ու հատվածներից կազմված գրքույկներ («Սիրելի հերոս» — 1905, «Վերք Հայաստանի զրքի գոհարներից» — 1912), Ս. Քամուլյանի աշխատասիրութեամբ, մի գրական կոմպոզիցիա (Ս. Քոչարյանի, տպագրված 1957, 1963 և 1978) և նրա թեմաներով գրված երկու դրամատիկ երկ՝ Պ. Պոռչյանի «Աղասի» ազգային ողբերգութիւնը («Կոունկ հայոց աշխարհին» ամսագրում, 1863 թ. և առանձին գրքույկով), զերասան Ա. Սարգարյանի «Աս-լան Բալասի կամ Երևանի առումն» պատմական դրաման (4 գործողութեամբ), մանավո-րապես վերջինը բեմադրվել է հայկական համարյա բոլոր բնակավայրերում, ներկայացվել նաև վրացական բեմերում (սիբիսի է վերածվել 1895 թ., չի տպագրվել):

Անցյալներում «Վերք Հայաստանին» հատվածաժողովրդ թարգմանվել ու տպագրվել է մի-այն ռուսերեն, իսկ մեր օրերում, ամբողջական և կրճատված տարբերակներով՝ ռուսերեն (7 անգամ), էստոներեն, լատիշերեն, լիտվաներեն (2 անգամ), ուկրաիներեն, վրացերեն:

Սույն հատորում արտատպվում է «Վերք Հայաստանի» 1981 թ. հրատարակութեան բնագիրը:

«Վերք Հայաստանի» մտահղացումն սկիզբ է առնում 20-ական թվականներից, Արե-վելյան Հայաստանի ազատագրութեան համար մղված կռիվների թարմ տպավորութեան տակ: 1830 թ. ամառը, Դորպատ ուղևորվելու ճանապարհին, մի բանի օր կանգ առնելով նոր նա-խիջևանում և հաճախակի հանդիպումներ ունենալով Գաբրիել Պատկանյանի հետ, Աբովյանը պատմել է վերջինիս, թե ռեժիսոր Բան կա մտքիս մեջ՝ շարագրելու «Աղասի» անունով, որո մեջ պիտի ստորագրեմ մեր ազգի մեջնանաթներու որպիսութիւնը, թե ինչպես են պաշտպանութիւն

անում ազգային հասարակական և գրականության (ՎՋուսիս», 1863, № 14, էջ 109)։ Նշանակում է՝ կենտրոնական հերոսի հարցը մասամբ լուծված էր դեռ այն ժամանակ, միայն թե գրելիք երկի բովանդակությանը շատ կողմերով տարբեր էր հետազոտվելիքը. այնտեղ ավելի շատ տեղ պիտի գտնեին արդիականության հարցերը Գորպատյան ստաշին տարիների Արովյանը հակվում է ժողովրդի պատմական կյանքը և օտար լծից նրա ազատագրության ու վերածննդի հարցերն արծարծել անձնական կյանքի ու կենսագրության դրվագներին զուգահեռ, գրելով իր կյանքի պատմությունը գերմաներեն լեզվով, որից նույնպես շատ-շատով հրաժարվում է։ Պահպանվել է վերջինիս ծրագրային նմուշների մի մասը, որից երևում է, որ գործողությունները ծավալվելու էին Արովյանի հայրենի տան, էջմիածնի վանքում տեսածի ու լսածի և օտարական քրթը սարդարի հարեմ բշելու համար Աղասու ցույց տված ընդհատության՝ ֆարաշներին սպանելու և այնուհետև հայրենիքից հեռանալու շուրջ։ Այդ երկում հատուկ տեղ էր հատկացվելու նաև Անիի և Երևանի բերդի նկարագրություններին։

Գորպատյան վերջին տարիներին Արովյանը գրում է Աղասու և նրա կնոջ՝ Նազլուի մասին բանաստեղծություններ, որոնցից դժվար չէ կուսնել, որ ապագա հորինվելիք երկը պետք է լինի արևելյան դրուցազնեցություն և գրվելու էր աշխարհաբար լեզվով։

Աստիճանաբար Արովյանի համար հստակվում են երկի արտացոլած ժամանակաշրջանի անցքերն ու հերոսները, նրա ուշադրությունը կենտրոնանում է Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալու տասնամյակների ազատագրական կռիվների ու ժողովրդական վրիժառունների կերպարների վրա, ուսումնասիրում է գործողությունների ծավալման աշխարհագրական միջավայրը և զլխաձոր հերոսի նախատիպերի կյանքն ու գործը ընդհանրապես՝ հայ ժողովրդի վերջին հարյուրամյակի ներքին կյանքը, հոգեբանությունը, տանջանքներն ու երազանքները Աղասու կերպարն ստեղծելիս՝ Արովյանն աչքի առաջ է ունեցել տակավին 1804/5 թթ. Քալբերգում տանջամահ արված հայրենասեր հերոս ու բանաստեղծ Ռոստոմ Արովյանի, զարբաղցի քաջարի բանազնաց Ասրի բեկ Բահաթրյանցի, քանաքեռցի հարյուրապետ Սիմեոն Մկրտումյան Խոջա-Հովհաննիսյանցի, Երևանցի Գրիգոր Փիլիպոսյանի սըխրանքները, նաև իր ընաձորության որոշ գծեր ու հայացքներ վերագրել այդ իլիկալ հերոսին։ Թաղման անցքերի նկարագրության համար Արովյանը ձեռքի տակ է ունեցել ռուսական պաշտոնական վավերագրեր, ականատեսների հուշեր, Անանունի պատմական երկը, որոնք սուկայն խմբագրել է ըստ ժողովրդական վեպի ոճական հնարանքների ու պատումի բնույթի։

Եվ այնուհանդերձ՝ այդ երկի կերտվածքը, կերպարներն ու գաղափարները շատ կողմերով դեռ մնում էին մուշուի մեջ։ Գծավորությամբ էր լուծվում նաև լեզվի հարցը (գրաբար, թե՛՞ աշխարհաբար)։

Վեպի գրությունն արագացնում են Արովյանի անձնական անհաջողությունները զուրոտական ու գրական ընթացվածներում, ազգային լուսավորության և վերածնության նպատակով կազմած նրա ձեռնարկումների հանդեպ ցարական պաշտոնեության և հայ հետադեմ ուժերի հարուցած խռչեղոտներն ու արգելքները՝ «Նախաշաղի» գործածության արգելումը, Կաղանի համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնի ղեկավարությունն ստանձնելու համար իր ներկայացրած աշխատություններին կայսերական ակտիվների ավտոմատ աննպաստ կարծիքը, մասնավոր զպրօցի գործունեությանը խանգարող զանազան կարգադրություններ, վերջապես՝ Հայկական մարզի վերացումը, որոնք լուրջ խորհրդածությունների և հետևությունների ազդակ են շառառում։

Ապագա «Վերջ Հայաստանի» վեպի նախնական տարբերակը, որ պայմանականորեն կոչել է Աղասու պատմություն (սԱղասու խաղ»), Արովյանն սկսեց գրել 1841 թ. փետրվարին։ Պահպանվել են հանգավոր տողերով գրված մասերը (ո՛չ լրիվ)։ Այդ էջերը ջերմ ըն-

դունելութիւնն դտան առաջին ընթերցողները՝ Արովյանի աշակերտները, ընկերոջ՝ Աղաֆոն Սմբատյանի (որին կոչում է մանկական սիրելի բարեկամ) և Հայկական մարզի նախկին կառավարիչ, զինպետ Գևորգ Սմբատյանի կողմից, որը սեզմնելով Արովյանին իր կրօքին՝ եղերոված ասել է. «Մեր հայ լոմոնստովը ծնվել է», դրանով իսկ առաջիկայում նրա խաղաչիք զէրը հայ կյանքում խիտ քարծր զնահատելով: Երկի այդ տարրերակը ստեղծվել է ինքնամոտաց ոգևորութիւնը ու կարճ ժամանակում: Արձակ առաջին, սեպտի արարողանքն ևս 1841 թ. իրողութիւնն է, իսկ վերջնական խմբագրութիւնը կամ մեզ հասած մարքագիր տարրերակը գրվել ու վերամշակվել է 1842—45 թթ. ընթացքում: Սեպտի տարրերակը շունքը Հառաչարան, վիպական գործողութիւններն ավարտվում էին Երևանի բերդի գրավումով: Մարքագիր տարրերակի ստեղծման՝ ընթացքում են գրվում՝ ըննայականը, համաձայն «րի՝ «Վերջ Հայաստանին» ձևոված է Գևորգ Սմբատյանի անվանը. Հառաչարանը, Աղաֆոն սպանութիւնն ու թաղմունն զրվայիները, «Ջանգի» այլարանական խորհրդածութիւնն սյունածառային մասը, բազմաթիվ մեծ ու փոքր բնարտական շեղումներ, որոնցով վիպական գործողութիւններն ստանում են ավարտուն տեսք և դառափարսական նոր իմաստավորում: Հայ ժողովուրդը կարող է վերականգնել իր հին փառքն ու պետականութիւնը, այգորին համարմարվել ու ինքնաձանաշման գալ ոտս տերութիւնն հոսկանվորութիւնն տակ և խաղաղութիւնն պայմաններում, միմյանց հետ սիրո ու դաշնութիւնն մեզ ապրելու ղեպքում, հայրենիքի ու ազգի շահերը միշտ բարձր դասելով, անձնվեր գործունեութիւնը հայրենիքին ժառանգելով:

«Վերջ Հայաստանին» ստեղծման պատմութիւնը նվիրված է հատուկ մենագրութիւնն, իսկ ընազրի ղվարահասականալի բառերի ու արտահայտութիւնները, պատմական ղեպքերի ու դեմքերի, նախատիպերի և դառափարսական աղերսների մասին անհրաժեշտ տեղեկութիւններ ու մեկնարանումներ կարելի է դանել վեպի 1981 թ. հրատարակութիւնը կցված ներածական ակնարկի, ծանօթագրութիւնն և բառարանի մեջ (տան Պ. Հակարյան, Խաչատուր Արովյանի՝ Վերջ Հայաստանին վեպի ստեղծագործական պատմութիւնը, Երևան, 1955.— Խ. Արովյան, Վերջ Հայաստանին, որը հայրենասիրի, պատմական վեպ, բնագիրը լրացումներով և հավելումներով հրատարակութիւնն պատրաստեց, ծանօթագրեց և իմբարդեց պրոֆ. Պ. Հ. Հակարյանը, Երևան, Համալսարանի հրատ., 1981):

«ԱՌԱՋԻՆ ՍՆՐԸ» (ԷՋ 254)

Պահպանվել է սեպտի ինքնագիրը, որից կրելում է, որ երկի վերամշակման աշխատանքները հեղինակը չի հասցրել ավարտել: Թվագրված չէ: Համակողմանի ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ գրված է Երևանում ապրած տարիներին, 1841—47 թթ. ընթացքում: Պատմվածքն ունի մի երկրորդ վերնագիր ևս՝ «Մաղիկիւնը» նյութ աննելով ղեղջողիների ամենամյա ուխտագնացութիւնները ղեպի Արայի լեռան լանջերին թառած հնորյա վանքը, հեղինակը գուցահետարար ներկայացնում է ժողովրդի կենցաղն ու բարոյագիտական ըմբռնումները: Արովյանը նպատակ է ունեցել երկը լրացնել նոր գրվանքերով՝ տալ Մաղիկիւնի ու նրա հետ կապված տոնի պատմա-ազգայրական տեսութիւնը, որը չի հասցրել իրականացնել:

Պատմվածքի հերոսի ու հերոսուհու (Վանի ու Փարիխան), նրանց ծնողների քնութագրման համար օգտագործված կերպավորման հնարանները սերտ աղերսներ ունեն «Վերջ Հայաստանին» գեղջող բնագրութիւններին հետո: Բնագրում բերված թայթիկների մեջ կրկնվում են նույնանուն բառակները ստանձին սողեր ու տներ:

Առաջին անգամ հրատարակվել է 1917 թ., «Գեղարվեստ» հանդեսի VJ գրքում: Արտատպվում է «Նույնի լիակատար ժողովածվի» IV հատորից:

8

Պահպանվել է սեազիր ինքնագիրը, որի տարբեր էջերում կան հետագա հավելումներ ու սրբագրություններ: Ինչպես երևում է՝ գրված է մեկ շնչով: Ունի նաև ենթավերնագիր՝ «Ձորաթյուն կրոնի», որից հետևում է, որ տվյալ երկում Հեղինակին զբաղեցնողը մարդկությունն պատմության մեջ կրոնների խաղաղած քաջասական դերի քննադատությունն է և մարդուն վերացնող, նրա հոգում վառված դժոխքը դրախտի վերափոխող նոր կրոնի՝ սիրո կրոնի բնութագիրը ու փառաբանումը: Երկը թարգմանված չէ: Նախնական էջերում նկարագրվող անցքերն, անտարակույս, կատարվել են Տիգրիսում, Արտվյանի մանկավարժական գործունեության առաջին տարիներին (1837—1838 թթ.), եթե միայն հետագայում դրանց արթնացրած հուշերը գրական հնարանք չեն կամ բանաստեղծական երևակայության ծնունդ: Դատելով գրությունից և Արտվյանի անձնական կենսագրության փաստերից՝ հարադատ մոր ու եղբոր մահը 1847 թ. ամառը, մտորմությունը իր աշակերտի (Մամազ Շաֆի բնկ Մուսրալի բնկ օղի) մոր հետ, որն ազգությանը սյարսկուհի էր, ուրեմն է՝ մասննդական, ակնկալներն այն մասին, թե իբր «Պետերբուրգ, Մոսկով, Քիֆլիզ ինձանից գանգատով լցվել են, իմ բարեկամքը ինձանից ձեռք վերցրել, իմ թշնամիքը ինձ մատնել...», — գալիս ենք այն համոզման, որ պատմվածքը գրված է Երևանում, 1847 թվականի աշնանը:

Երկի մեջ արտահայտված վախի զգացումը, ին Իրևն «պետք է տանեն, սաղ-սաղ թազեն կամ կախ տան», ռոմանտիկ հերոսի հոգևրանության վերարտադրման և ինքնավերլուծման կաղապար է, որի օգնությանն էին դիմում գրողները՝ ցուցադրելու համար զգայացունց և մենավոր հերոսի բարոյական ըմբռնումներն ու կատարելության բուռն ձգտումը: Դաժան ինքնախարազանման, մանրախնդիր ինքնավերլուծման միջոցով այգօրինակ հերոսներն իրենց անցած կյանքի ու գործունեության մեջ հանցանքներն էին նշմարում և շափառանցված գոյունեղով վերարտադրում անգամ այն դեպքում, երբ այլպիսի խաղաղ քաջակալում էին, մանավանդ որ Արտվյանի քնարական հերոսի վերհիշած հանցանքներն էլ, ինքնին վկայրած, բնավ ենթադրել չեն տալիս լուրջ հետևանքներ ու ծանր պատիժներ: «Ո՞ւմ մեկ ծանր խոսք էի ասել, ով ինձ մեկ խեղ աշքով նայել էր. ինչ բարեկամից թուղթ էի ստացել, պատասխանը չի գրել. ինչ մտքում դրել էի ու չէի կատարել. աշակերտի էի նեղացրել, ծառայի էի մեկ թթու ջուղար տվել, ծառայությունս չէի օրինավոր կատարել. յա մեկ գործ էսօր-վաղը քցել...» Կարճ՝ «Քուրքի աղչիկը» պատմվածքի հոգևրանական շնչերի պարզունակ ընկալումը և ո՛չ ճիշտ մեկնաբանումը, որ երբեմն տեղ է գտել առանձին շարագրություններում, իրական հող լունի և չի բխում տվյալ երկի զաղափարական բովանդակությունից:

Առաջին անգամ հրատարակվել է 1904 թվականին, Արտվյանի «Անտիպ երկեր» մատենաշարի առաջին և միակ գրքույկում: Հետագայում ունեցել է ևս երեք տպագրություն (1939, 1941 և 1947): Թարգմանվել ու հրատարակվել է նաև այրբերաններին («Բանաստեղծություններ և պատմվածքներ», Բաքու, 1948): Արտատպվում է «Երկերի լիակատար ժողովածվի» IV հատորից (Ե., 1947, էջ 19—33):

Պահպանվել է ինքնագիրը՝ ինը կամ տասը թերթի կրուսատով: Մեկ հատած ձեռագրի մեջ քաջակալում են Անվանաթերթը, Հառաչաբանը, բովանդակությունը կամ «Ճանկ գրոցս»-ը, «Մուլա Մասրադինի ճաչը» առակի 47—137 սողերը պարունակող դույզ թերթերը, «Իմ բարեկամ Աղաջան Վարդանյանի պատկերի առաջին» բանաստեղծության շարունակությունը

հիցիեից («Մերազառարի էջը», «Ծառը»), մեկը՝ Ի. Գմիրտիկից («Արտուտը իր ձագերովը ու Երկրագործը»), մյուս երկուսի սկզբնաղբյուրը պարզված է:

Ժողովածվի հանգավոր առաջածանի՝ «էս գրքի ճամփի խրատը» առակի պատմողական մասի համար Արշավյանն, սևատարակույս, նկատի է ունեցել ինչպես հայկական տարբերակները, այնպես էլ Ժան դե Լաֆոնտենի (1621—1695) «Ջրաղացական, իր որդին և էջը» առակը, որին նա կարող էր ծանոթանալ Մ. Լոմոնոսովի ուսերինն թարգմանությամբ:

Գրքի խորագիրն ընտրելիս՝ Աբովյանն առաջնորդվել է ինչպես լուսավորիչների, այնպես էլ ուսմանտիկ բանաստեղծների ստեղծագործական փորձով, նկատի ունենալով մասնավորապես Ջորջ Գորդոն Բայրոնի «Պարապոթյան ժամեր» ժողովածուն, ուր ուսմանտիկ թերթվածների կողքին տեղ են գտել նաև երգիծական գրվածքներ:

Ներկա ժողովածուում ապացույցում են «Պարապ վախտի խաղալիքի» միայն առակները: Բնագրերն աքաղաղվում են «Երկերի լիակատար ժողովածվի» II հատորից (ն., 1948, էջ 187—278):

«ԶՎԱՐՃԱԼԻ ՈՒ ԿԱՐՃ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՔ» (Էջ 369)

Պահպանվել է մի քրթագիր ինքնագիրը: Գտնելով «Պարապ վախտի խաղալիքի» Հառաչարանում առկա վկայությունից՝ «շատ դվարճալի պատմություններ, աշխարհաբար, զրած՝ մատիս հագիր ունիմ», պլախի ենթադրել, սր մանրապատմաների սույն ժողովածուն 1841 թ. աշնանն արդեն պատրաստ էր հրատարակության համար: Նյութերը մեծ մասամբ թարգմանված ու փոխադրված են օտար լեզուներով նույնատիպ գրքերից ու ժողովածուներից: Աբովյանի ձեռագրերի մեջ պահպանվել են նաև զրաբար թարգմանված նույնարևոյթ նյութեր, որոնցից մի քանիսը, նաև ուրիշներ, արդեն աշխարհաբար փոխադրությամբ, տեղ են գտել «Նախաշավիցի» առաջին, տպագիր տարբերակում: Նշանակում է՝ զվարճալի և կարճատև պատմությունների կամ մանրապատմաների ժողովածուի նյութերը հավաքվել են 1837 թվականից սկսված, «Նախաշավիցի» պատրաստմանը ղուգրելից, սկզբներում՝ զրաբար շարադրանքով, իսկ հետագայում արդեն՝ աշխարհաբար վերամշակմամբ:

Ժողովածուն պետք է ունենար նաև հայկական մաս. Աբովյանը հասցրել է գրել ընդհանուր նախաբանը, երկու դրվագ՝ Տիգրան Մեծի և Գավիթ Ղորղանյան կաթնաղիկոսի կյանքից: Պատրաստ էին մնացած նյութերը և հետագայում ո՛ր կորան, մնում է հանելուկ:

Զվարճալի ու կարճ պատմությունները, համարյա ամբողջությամբ, առաջին անգամ տպագրվել են 1941 թվականին, «Աբովյանի զրուգարան» մատենաշարի «Ընթերցարան» գրքուկում և Ա. Դանսլանյանի «Աբովյանը և ժողովրդական բանասյուսուությունը» աշխատության հավելվածներում:

Բնագիրն սրտատպվում է «Երկերի լիակատար ժողովածվի» IV հատորից (ն., 1947, էջ 55—100):

«ԿԱՐՃԱՌՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՔ» (Էջ 423)

Պահպանվել է մարրագիր ինքնագիրը, որն ամփոփված է «Լինդա» խորագրով թարգմանական պատմվածքի հետ միևնույն տետրակում: Առաջին անգամ տպագրվել է 1939 թ., հեղինակի Ընտիր երկերի I հատորում: «Կարլոս Մեծի շահելույթյան սերը» պատմվածքը, հավանաբար, փոխադրություն է վերածնություն դարաշրջանի իտալական երգիչուտ Անտո-

Ֆրանչեսկո Պոնիի (XVI դ.) նույնանուն երկից, իսկ Պեռարակայի խորհրդավոր երազների մասին գրույցները՝ տակավին չպարզված աղբյուրից:

Բնագիրն արտատպվում է «Երկերի լիակատար ժողովածվի» IV հատորից (Ե., 1947, էջ 106—110):

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (էջ 428)

Արովյանի քննարկան էջերի ու շարժան ստեղծագործությունների մեծ մասի ինքնազրերը, հաճախ, սեպագրեր ու մաքրագրի տարբերակները միտժամանակ, իսկ երբեմն էլ՝ հեղինակի հակողությունը կատարված արտագրությունները, պահպանվել և հասել են մեզ: Ներկայումս այդ ձևագրերը համախմբված են Ե. Չարենցի անվան գրականություն և արվեստի թանգարանում պահվող՝ հեղինակի թղթներում, մասնաշերտային № 17 ա, 56, 52, 58, 63, 64, 67 և այլ տեսարկներում: Չուտ ուսանավորներ էլ գրի են առնված առանձին թերթերի կամ թերթիկների վրա և դարձյալ պահվում են նույն հավաքածույի մեջ, այլևայլ համարների տակ: Առ այսօր չի հայտնաբերված «Հախվերմագի զովքը» երգիծական ոտանավորի ինքնագիրը և մի քանի այլ բանաստեղծությունների տարբերակների ետմահու հրատարակությունների ձեռագրերը:

Հեղինակի կենդանության օրոք, ինչպես նշել ենք, նրա շահածո ստեղծագործություններից ո՛ր մեկը չի տպագրվել: Առաջին հրատարակված ոտանավորը «Մուլիկ Արամեան զաշաաց խնկածին...» սկսվածքով Լզկերբույությունն է, լույս տեսած՝ «Մեղու Հայաստանի» լրագրի 1858 թ. հունվարի 25-ի համարում (հետագայում ևս երկու անգամ), որին հաջորդում է «Երգ յեսի ի Մասիս» քնարական խորհրդածությունը, որը «Երևակայութիւն ի վերայ ճանապարհորդութեան ի յեսուն Արարատ» բերթվածի նախնական տարբերակն է («Ճոռաբալ», հ. III, 1861/62 թ., էջ 52—58), ապա՝ «Հաղարփեշին» պոեմի առաջին տարբերակը («Մեղու Հայաստանի», 1864), «Հախվերմագի զովքը» (նույն տեղում, № 11): Արովյանի անտիպ բանաստեղծություններից բազմաթիվ մեքերումներ կան և. Տեր-Կարապետյանի «Խաչատուր Արովյան» ճեմարանական դիսերտացիայում: Հայտնի է նաև Արովյանի ոտանավորը յուրացնելու մի փորձ «Մեղու Հայաստանի» էջերում («Ճեմածին» ներքոջը, որի հեղինակային իրավունքը սեփականուցրել է Ռոստոմ բեկ Երզնկյանը): Վերջապես՝ առանձին բանաստեղծություններ էլ ընդգրկված լինելով «Մախաշավիղ կրթության» դասագրքերի մեջ, երկիցս հրատարակվել են նրանց կազմում: Նախախորհրդային տարիներին Արովյանի շահածո ժառանգությունից միայն վերահիշյալներն էին հայտնի, որի հետևանքով և ստեղծվել է սխալ պատկերացում և ըստ արժանիույն չի դնահատվել նրա քերթողական արվեստը, որը նոր շրջափուլ է հայ քնարերգության պատմության մեջ:

Արովյանի բանաստեղծությունների ժողովրդականացումն սկսվեց նրա արխիվը ձեռք բերելուց հետո, փաստորեն 1939-ից, սկզբում գրական մամուլի միջոցով, ապա՝ անտիպ ոտանավորները տեղ գտան «Ընտիր երկերի» II հատորում (1940), «Քույսթիներ» (1939, 1941), «Բանաստեղծություններ» (1941), «Մանկական բանաստեղծություններ և առակներ» (1941) գրքույկներում: Արովյանի բանաստեղծությունների առ այսօր լույս տեսած ամենամաքողական ժողովածուն «Երկերի լիակատար ժողովածվի» I հատորն է (1948), ուր տեղ են գտել նաև հեղինակի անավարտ ու սեպագր լեջրը և թարգմանությունները՝ Պոթիից, Շիրիբից, Կարամիրից և XVIII—XIX դդ. գերմանական այլ բանաստեղծներից: Թանգարանում պահվող ձեռագրերի մեջ մնացել են նաև անտիպ ու չվերծանված շահածո երկեր:

«Կարօտուրին ևախնի վայելչուրեանց հայրենեաց իմոց» (էջ 428) — Գրել է 1824 թվա-
կանի ամսագր, Երևանում: Պահպանվել են՝ մաքրագիր ինքնագիրը (№ 58), մի հետոյա ար-
տագրութիւն (№ 57) և պատարկներ նախնական տարբերակից (№ 74): Մի քանի տուն
առաջին անգամ տպագրվել են Ն. Տեր-Կարապետյանի աշխատութեան մեջ (1896/97 թթ), Ար-
տատպվում է «Երկերի լիակատար ժողովածվի» I հատորից (այսուհետև՝ Ծ), էջ 15—17:

«Ենդումլտ զպայմանք Երախտագլտ հայկազիմ յազատուրին հայրենեաց իւրոց» (էջ
431) — Պահպանվել են նախնական տարբերակները (№ 81, № 84 ա, № 84 բ), մի հետոյա ար-
տագրութիւն (№ 57) և վերջնական տարբերակի ինքնագիրը (մաքրագիր, № 58): Բանաստեղ-
ծութիւնը ձևոված է Ի. Յ. Պատկեմիչի և վերարտադրում է պատման Արուսեանի սուտին
ապավորութիւններն ու խորհրդածութիւնները՝ ստացած ու բխած 1828 թ. զարմանք, Եր-
կարամյա ղեզերումներից հետո ազատագրված հայրենիք վերագտնալուց հետո: Թեպետև
հեղինակն իր երկը թվագրել է՝ «առաջեալ յերևան, 1826-ին», բայց ճիշտ չէ: Բանաստեղծու-
թեան բովանդակութիւնն ևս հուշում է, որ սուտին տարբերակը հորինված է 1828 թ. մա-
լիսից ո՛չ առաջ, իսկ վերջնականը՝ Արարատյան վերելքից հետո, 1830-ին, վերանայվել է
1844-ին: Արտատպվում է՝ Ծ I, էջ 21—23:

«Նրեակայսրիմ ի վեռայ հանապարհորդութեան ի լեառն Արարատ» (էջ 434) — Պահ-
պանվել են՝ առաջին տարբերակի ինքնագիրը (№ 17 ա), 1835 թ. սկզբներին վերամշակված
տարբերակի ինքնագիրը, որն ուղարկվել է Քեոլին, հայագետ Հ. Պետերմանին՝ թարգմանելու
և հրատարակելու Գերմանիայում, մի հետոյա արտագրութիւն (№ 57) և վերջնական տար-
բերակի ինքնագիրը (մաքրագիր, № 58): Առաջին տարբերակը, որ խորագրված է «Գիպված,
այլաբանարար խորհրդածութիւն ի վերայ ճանադարհորդութեան Արարատ լեռին», տպա-
գրվել է «Ճարտադրում» «Որդ յիւսն ի Մասիս» խմբագրական վերնագրով: Պետերմանին
ուղարկված տարբերակի մի մասը՝ ՀԱԽՀ Գիտութեան և արվեստի ինստիտուտի սեղևկա-
դրում, Կ. Շահադյոյի ձեռքով (№ 3, 1928), ամբողջութեամբ՝ «Գիպված Խաչատուր Աբովյա-
նի», գ. I, էջ 229—234:

Ըստ հեղինակի վկայութեան՝ գրված է Արարատյան վերելքից (իմա՝ 1829 թ. սեպտ. 27)
մեկ ամիս հետո, Երևանում: Որովհետև Աբովյանն Երևանում է Լէյլ միայն նոյնմբեր ամիս
սկզբներին, ուրեմն՝ բանաստեղծութիւնն էլ գրված պետք է լինի նույն այդ ժամանակ:
Արտատպվում է՝ Ծ I, էջ 47—51:

«Ձգալմանք ցաւայից սրտիս ընդ տեսնել իմ յօտուրութեան զսիրելի աշխարհակիցն իմ
Յահրայ Բաղայով» (էջ 439) — Պահպանվել են՝ նախնական տարբերակի մեծ մասի ձե-
ռագիրը (№ 79 և 95), առաջին տարբերակի մաքրագիր ինքնագիրը (№ 64), վերջնական
տարբերակը (մաքրագիր, № 58) և մի անհույզ հատված (№ 76): Առաջին անգամ, շուրջ 30
տող, մեջ է բերված Ն. Տեր-Կարապետյանի աշխատութեան մեջ (էջ 63—64): Բանաստեղ-
ծութիւնը հորինվել է տուն առ տուն, 1832 թ. մարտ ամսի սկզբներին (ո՛չ վաղ, քան 4-ը):
Վերջնական խմբագրման է ենթարկվել 1844 թ. վերջերին, Երևանում ու այդ ժամանակ էլ
գրվել է արձակ վերջաբանը կամ բացատրականը:

Արտատպվում է՝ Ծ I, էջ 66—71:

«Տազ ի գոյն «Ե ԵՄ ԿՄ ՄՆԵ. ՄԱԿՄԱ...» (էջ 445) — Պահպանվել է ինքնագիրը՝
հետագա ուղղումներով (№ 63): Գրված է 1835 թ. հետո, վերանայվել է 1836—37 թթ.,

Տիգրիսում: Առաջին անգամ տպագրվել է 1948-ին (ծ, է), Բանաստեղծութան մտահղացումը կապված է ռուսական ժողովրդագրական «Մի» կարիր ինձ համար, մայրիկ...» հարսանական երգի հետ, որն Արտվյանը կարող էր լսած լինել Պետերբուրգում կամ Մոսկվայում, 1835—36 թթ.: Արտատպվում է՝ ԵՂ, էջ 108:

«Այլ առ Հայրենիս» (էջ 446)— Պահպանվել է սևագիր ինքնագիրը (№ 17 ա)՝ բազմաթիվ շնչումներով: Գրել է 1831 թվականի դարնանը՝ վերադառնալով իր անհազ կարողը և հայրենիքից միացած դառը հուշերը, հետևանք Հովսեփի վարդապետ Տեր-Մարտիրոսյանից կրած հայածանքների: Երբ 1829 թ. դեկտեմբերին Արտվյանը պատրաստվում էր ճանապարհ ընկնել դեպի Քիֆլու՝ պրոֆ. Պարրոտին հասնելու և երա հետ Գորպաստ մեկնելու, Հովսեփի վարդապետը հարձակվում է երա վրա և հափշտակում շորերն ու ճանապարհի պաշարը: Արտատպվում է՝ ԵՂ, էջ 120:

«Սուզ ճարագատ և ծնողասէր որդոց ի վերայ ճանգուցեալ մօրն» (էջ 447)— Պահպանվել է մաքրագիր ինքնագիրը (№ 63): Գրել է Տիգրիսում, 1837 թ. փետրվարին: Հեղինակի լավագույն աշխարհադար բանաստեղծություններից է: Վերադառնալով է սեփական կարողը հարազատ մոր եկտամամբ, որը թեպետ կինդանի էր, բայց հեռավոր Քանաքեռում, և Արտվյանը ծանր էր ապրում բաժանման վիշտը: Արտատպվում է՝ ԵՂ, էջ 142—143:

«Ո՞ւմ ասեմ սրտիս դարդերն ես, ա՛րխ, ո՞ւմ...» (էջ 449)— Պահպանվել է ինքնագիրը (№ 60), որը համապատասխան տևորակում հաջորդում է «Էջն ու Բլբլույլը» առակի սկզբնական, սևագիր տարբերակին՝ գրված 1839 կամ, ամենաուշը, 1840 թ. առաջին ամիսներին, Տիգրիսում: Հետևաբար, այս ոտանավորն ևս գրված է նույն ժամանակ՝ ազդակ ունենալով միևնույն դեպքերը, որոնք կապվում են «Նախաշավիղի» դեմ հայ ետադեմ խավերի՝ Խ. Մարգանյանի, Ա. Արարատյանի և այլոց հարուցած արգելքների հետ: Առաջին անգամ տպագրվել է 1939 թ. («Գրական թերթ», № 5), ապա եւ մի քանի անգամ («Ընտիր երկեր», հ. II, 1940, «Բանաստեղծություններ», 1941 և այլն): Արտատպվում է՝ ԵՂ, էջ 154:

«Հազարվեշեն» (էջ 450)— Նախնական տարբերակի ձևագիրը մեզ չի հասել: Այն տպագրվել է «Մեղու Հայաստանի» լրագրի 1864 թ. մայիսի 2 և 9-ի համարներում, իսկ հետագայում մոտացվել: Վերջնական տարբերակի մաքրագիր ինքնագիրը պահվում է Գրականության և արվեստի թանգարանում (Արտվյանի թղթներ № 61), և առաջին անգամ հրատարակվել է 1912 թ., առանձին գրքուկով, ապա՝ ևս երկու անգամ, «Ընտիր երկերի» II հատորում (1940) և առանձին գրքուկով (1941): Վերջին անգամ՝ Արտվյանի երկերի գիտական հրատարակության I հատորում, որտեղից և արտատպվում է սույն ծաղրածոում: Երկու տարբերակներն էլ թվագրված չեն: Նախնականը հորինված պետք է լինի 1840—41 թթ. միջև, Տիգրիսում, իսկ վերջնական վերամշակումն ու արտատպումը կատարված են Երևանում, 1845—47 թթ. միջև, ուր և գրվել է պոեմի բացատրական-առաջաբանը:

«Ազգասեր մարդը իր մեռնելու վախտը» (էջ 461)— «Պարապ վախտի խաղալիքի» մեջ ընդգրկված բանաստեղծություններից է: Պահպանվել է մաքրագիր ինքնագիրը (№ 56): Ժամանակին տարածվել է արտագրություններով, որոնց մեջ «Ազգասեր մարդը» դրուվել է Արտվյանի անվան հոմանիշ, իսկ ոտանավորը ամբողջությամբ՝ Արտվյանի կոպիտ: Գրված է

1841 թ. աշխանը, ո՛չ ուշ քան նոյեմբեր ամիսը Առաջին անգամ տպագրվել է 1864 թ., «Պարագ վախտի խաղախրթ» ժողովածուում, ապա նույն գրքի 1897 և 1932 թ. հրատարակություններում, «Լուսան» ամսագրում (1897, գիրք Ա), Արքովյանի երկերի ու բանաստեղծությունների ժողովածուներում (1940, 1941):

Արտատպվում է՝ Ծ1, էջ 197—198:

«Նաղ բաժանվելու վրա» (էջ 462) — Պահպանվել է մաքրագիր ինքնագիրը (№ 101), որ գրված է 1842 թ. օգոստոսի 4-ին, Երևանում և նվիրված է Աղամալյաններին, որոնց տանը հյուր էր այդ ամառ: Հայտնաբերվել ու հրատարակվել է 1935 թ., Խ. Սարգսյանի աշխատասիրությունքով («Փրական թերթ», 1935, № 16): Այնուհետև տեղ է գտել «Ընտրի երկերի» II հատորում (Ե., 1940, էջ 32—33):

Արտատպվում է՝ Ծ1, 202—203:

«Ո՛ւմ սիրտը, որ տխուր ըլի...» (էջ 464) — Պահպանվել է ինքնագիրը՝ վերջին էջի կորուստով, որի պատճառով ամիշտ կորել են եզրագծակիչ տողերը կամ տները: Գրված է 1842 թ. օգոստոսի 3-ին, Երևանում և նվիրված է Աղամալյաններին: Առաջին անգամ, նախորդի հետ, տպագրվել է «Փրական թերթում», 1935 թ., № 16, ապա՝ «Ընտրի երկերի» II հատորում: Բանաստեղծության մեջ հիշված անուններից Պետրեհ Արքովյանի աշակերտ Պետրոս Եարոյանն է, մյուսները՝ նրա (Արքովյանի) հեռավոր ազգականները՝ Աղամալյան տոհմից:

Արտատպվում է՝ Ծ1, էջ 204—207:

«Զարբնում ի միտս իմ...» (էջ 467) — Պահպանվել է սևագիր ինքնագիրը (№ 68): Գրված է 1837 թ. ապրիլից ո՛չ առաջ, այդ կամ հետագա տմիսներին: Բանաստեղծության մեջ վերարտադրված են Արքովյանի ապրումները՝ տառապանքներն ու կարոտները, Գարպատից հայրենիք վերադառնալուց հետո, անցյալներում շի հրատարակվել:

Արտատպվում է՝ Ծ1, էջ 208:

«Մուտ ի Հայրենիս» (էջ 468) — Պահպանվել է մաքրագիր ինքնագիրը (№ 58): Գրված է 1844 թ., ամենայն հավանականությամբ՝ մայիսի սկզբներին, երբ Տիգրիսից, պրոֆ. Աբիխի հետ գալով Հայաստան, սկսեց իր շրջադայությունները՝ առաջին օրերը կանգ առնելով Քանաքեռի հայրենական տանը: Ուստանվորն հղացել է թերեզ այն պահերին, երբ Հ. Աբիխի համար թարգմանում էր իր ազգական ծերունիների ներշնչված պատմությունները Հայաստանի ճարտարապետական կոթողների մասին, որոնք խոր աղցեցություն են թողնում գերմանացի գիտնականի վրա: Մի շարք հատվածներ առաջին անգամ մեջ են բերված ն. հերկարապետյանի աշխատության մեջ (Տփղիս, 1897, էջ 5 և 97—98):

Արտատպվում է՝ Ծ1, էջ 242—244:

ՀՈՒԿԱՍՆԵՐ, ՌԻՍՈՒՄԵԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ (էջ 472)

Այս բաժնում ի մի են հավաքված Արքովյանի տեսական-մանկավարժական աշխատություններից երկուսը, ժողովրդական ընթերցանության համար կազմած՝ «Ամերիկո լիս քցիլը» վավերական պատումը, երեք նմուշ՝ ուղեգրական երկերից, ազգագրական կարևոր աշխատություններից Երկուսը և, վերջապես, Տիգրիսի հայաց նոր գերեզմանոցի հիմնադրման առթիվ խորհրդածությունը, որոնք խիստ կարևոր են նրա հասարակագիտական հայեցողությունների

ուսումնասիրության համար Գրանց մեջ հայ մեծ լուսավորիչն երևում է իր աշխարհայացքի ուժեղ և թույլ կողմերով, իր հետևողական դեմոկրատիզմով ու հումանիզմով, հայկական կյանքի վերածնման ուղիների որոնումներով և ազդափոխիչ ծրագրերով, նոր դպրոցի ստեղծման հոգսերով: Արժույթների վերահիշյալ և նմանարնույթ մյուս աշխատությունները, որոնցից շատերի բնագրերը գերմաներեն կամ ռուսերեն են ու մասամբ էլ հրատարակվել են տակավին նրա կենդանության օրոք, ներկայումս համախմբված են Երկերի ակադեմիական լիակատար ժողովածվի IV, V, VII, VIII և X հատորներում, ուր բնագրերին զուգահեռ ո՛չ միայն տրված են նրանց հայերեն թարգմանությունները, այլև հանգանակալից ծանոթագրություններ ու մեկնարանություններ: Այսին հատորից դուրս են մնում մասնավորապես՝ «Պատմություն Տիգրանի» մանկավարժական վեպը, որը լուսավորության դարաշրջանի մտածողների ու մեծ մանկավարժների ավանդների ստեղծագործական յուրացման ուղագրով օրինակ է՝ փոխադրված, հավանաբար, գերմանական աղբյուրներից: Քրդերի ու Լեզիների մասին գրած ազգագրական ուսումնասիրությունները, որոնք նոր էջ էին բաց անում հայրենական արևելագիտության պատմության մեջ. հայոց պատմության ու ազգագրության մասնավոր հարցերին նվիրված մեծ ու փոքր հոդվածներ, զանազան ճառեր ու հրապարակային ելույթներ, հայերեն և ռուսերեն ուղեգրություններ, հայոց հոգևոր երաժշտությանն ու աշուղական արվեստին նվիրված ուսումնասիրությունը և այլն: Հետաքրքրասերներին հանձնարարում ենք՝ Խ. Արժույթն, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. IV, Ե., 1947, հ. V, Ե., 1950, հ. VII, Ե., 1956, հ. VIII, Ե., 1958 և հ. X, Ե., 1961 (ՀՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն):

«Գիտողություններ ևս հայերեն լեզվի աաբական զբի նպատակների մասին» (էջ 472) — Պահպանվել է գերմաներեն բնագիրը, արտադրված՝ Արժույթների կնոջ (էմիլիե լոռզե) ձեռքով: Գրված է 1839 թվականի սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսների ընթացքում, ղեկավարների ուղարկվել է Պետերբուրգ, կայսերական ակադեմիային, որպես բացատրագիր Կազանի համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնի համար հայտարարված մրցույթին մասնակցելու համար իր ներկայացրած «Նախաշավիղ» դասագրքի: Հաջորդ տարվա մայիսին հանգամանալից քննության է ենթարկվել ակադեմիայի կոնֆերենցիայում (գրախոս՝ ակադեմիկոս Մ. Բրոսսե): Արժույթների առաջարկությունը՝ պետական դպրոցներում հայերենի ուսումնական ավանդել աշխարհաբար լեզվով, հավանության չի արժանացել: Առաջին անգամ, հայերեն թարգմանությունը, տպագրվել է 1840 թվականին, «Նախաշավիղ» լուսատիպ հրատարակությանը Թ. Ջուրյանի կցած հավելվածներում (էջ XXXIX—XLIX), ապա՝ այլ ժողովածուներում (թարգմ. Հակոբ Հարությունյանի): Գերմաներեն բնագիրն ու զուգահեռ հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Ե, 39—44 և 45—50: Արտատպվում է այս վերջինից:

«Ընդհանուր դիտողություններ» (էջ 478) — Պահպանվել է ռուսերեն սևագիր ինքնագիրը: Այն մասն է կաղմում երևանի գավառական դպրոցի 1843 թ. տարեկան հաշվետվության և վերջինից անշատված է շատ վաղուց, Արժույթների, թԼ՝ ուրիշի ձեռքով, պարզված չէ: Ելնելով տարեկան հաշվետվությունները ներկայացնելու կարգից՝ «Ընդհանուր դիտողությունները» շարադրված են 1843 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, և նրանց մաքրագիր օրինակը 1844 թ. հունվարի սկզբներին ուղարկվել է Տիֆլիս, Անդրկովկասյան դպրոցների վերատեսչությանը: Այս վերջինը Արժույթների գործնական առաջարկությունները՝ երկրամասում ուսումնական գործը կարգավորելու վերաբերյալ, մասնել է անուշադրությանը Համենայն դեպս՝ Արժույթների գրած կամ ուղարկած պաշտոնական որևէ պատասխան առ այսօր չի՝

հայտնարեղծած: Առաջին անգամ քնագիրը և հայերեն թարգմանությունը տպագրվել են 1950 թվականին, Արովյանի Երկերի ակադեմիական հրատարակության V հատորում, էջ 165—182 և 183—201 (Թարգմ. Ա. Ինճիկյանի): Արտատպվում է այս վերջինից:

«Ամերիկու լիս քցիլը» (էջ 500)— Աշխարհագրական մեծ դյուտերի պատմությանը նվիրված սույն վավերագրական ակնարկը անավարտ է: Հավանաբար, Էրիլի սեպագիրը, որ մեզ չի հասել, ավելի ամբողջական էր, բայց Արովյանը հասցրել է վերամշակել ու արտագրել միայն մի մասը (պահվում է Գրականության և արվեստի թանգարանում), իսկ մնացածի ձևագիրը կորել է: Հղացումն, ամենայն հավանականությամբ, գալիս է դորպատյան տարիներից, գուցե այնտեղ էլ «Ամերիկու լիս քցիլը» վոխադրված է գեղմանական աղբյուրներից, բայց վերամշակվել է երևանյան տարիներին, 1844—47 թթ. մյուս Առաջին անգամ հրատարակվել է 1940 թ. («Նետիր երկերի» II հատորում), իսկ ապա՝ տեղ է գտել Երկերի ակադեմիական հրատարակության V հատորում, որտեղից և արտատպվում է:

«Վերելի Արարտի գագաթը» (էջ 540)— Սույնը Արովյանը «Ճանաչարհորդութիւն պարոն պրոֆեսոր Պարրոտի և նաշատուր դպրի Ապովեան» ուղեգրության ուսուէրին համառոտ վերնապատումն է, միաժամանակ և առաջին տպագիր կրկը: Արովյանն այն 1830 թ. հաղորդել է «Տիֆլիսիկի վեդոմոստի» շաբաթաթերթի խմբագիր Պ. Սանկուլստին, իսկ վերջինս ճշտորեն գրի առել: Բնագիրը չի պահպանվել: Շարժառիթը Պարրոտի գեմ սկսված դրպարտական հարձակումներին վերջ դնելու ցանկությունն էր: Առաջին անգամ տպագրվել է նույն շաբաթաթերթի 1831 թ. ապրիլյան № 21—23-ում (միացյալ), առանց խորագրի: Հայտնաբերվել ու վերահրատարակվել է վերջին տասնամյակներին («Коммунист», 1955, № 239 և «Տեղեկագիր», 1956, № 8, ակադ. Մ. Ներսիսյանի հրատարակումը): Բնագիրը ու հայ. թարգմանությունը տեղ են գտել Արովյանի Երկերի ակադեմիական հրատարակության X հատորում, էջ 11—18, որտեղից և արտատպվում է (Թարգմ. Պ. Հակոբյան):

«Նոր վկայություն Դուրպատի պրոֆեսոր պարոն ֆոն Պարրոտի՝ Արարտի գագաթը իսկապես բարձրանալու մասին» (էջ 544)— Պահպանվել է գեղմաներին ինքնագիրը, որ խորագրված է «Վկայություն Արարտից»: Չեռագրի տարբեր մասերում կան ոճական շտկման հետքեր, որոնք պատկանում են արևելագետ Տ. Աղեյունյիկին: Թվագրված է՝ «Ս. Պետերբուրգ, 7 փետրվարի 1835»: Ազդակ է ծառայել «Դյուտինգենի ուսումնական ծանուցումներ» հեղինակավոր հանդեսի գրախոսականը Պարրոտի «Ուղեգրություն դեպի Արարատ» գրքի մասին (1834 թ. հունվարի 8 և 10-ի համարներ): Մասնախոսի կարծիքով՝ Արարատի առաջին վերելքի մասին ճշմարտությունը լիմանալու համար լավագույնը կլինեին Արովյանի ցուցումները, որոնք տակավին հրատարակում չկային: Արովյանը ընդառաջում է: Բնագիրն առաջին անգամ տպագրվել է «Մանկու-Պետերբուրգից ջայտունգ» լրագրի 1835 թ. փետրվարի 9-ի № 34-ում, հայերեն թարգմանությունը՝ «Արարատ», 1893, № 4 (Թարգմ. Մ. Տեր-Մովսիսյանի), նաև այլուր: Բնագիրը և նոր թարգմանությունը (Կ. Արովյանի) տեղ են գտել ԵԿ11, էջ 25—31 և 32—35: Արտատպվում է վերջինից:

«Դյուտական տների կուռուցվածքը» (էջ 555)— Խորագիրը պայմանական է, որովհետև պահպանված ինքնագիրը (գերմաներեն) պարունակում է հայոց ներքին կյանքի ու սովորույթներին որոշ գրվագներ և հեղինակի մանկական հուշերի մի մասը միայն: Աշխատության առանձին զուտներ (հատկապես հուշերը) Արովյանը 1843 թ. օգոստոսի վերջին, Երե-

վանում, հանձնել է պրուսացի ճանապարհորդ Ա. Հաքստանուզենին, որը դրանց մի մասը բառացի կամ վերապատմած ձևով մեջ է բերել իր «Անդրկովկաս» աշխատության մեջ: Վերջինս հրատարակվել է նախ՝ անգլերեն Քարգմանությունը (1854), ապա՝ ֆրանսերեն (1856): Քարգմանվել է նաև ռուսերեն ու հայերեն: Արովյանի հուշերի հատվածները տեղ են գտել այդ բոլոր հրատարակություններում: Այս ուսումնասիրությունը, որն առաջին ազգագրական երկն է մեզանում, պատրաստված է Գորպատում, 1834—35 թթ. ընթացքում, պրոֆ. Կ. Բլումի ղեկավարությամբ: Բնագրի պահպանված մասը և Քարգմանությունը (Գ. Անդրեսայանի) առաջին անգամ տպագրվել են՝ ԵՄ, 21—58 և 59—96: Արտատպվում է վերջինից:

«Ավետիկ Թիֆլիսում ապրող հույների կյանքի և հատկապես նրանց հարսանեկան օրվա-բայելների մասին» (էջ 600) — Պահպանվել է գերմաներեն ինքնագիրը: Երկը անավարտ է: Արովյանը ծրագրել էր նույն նյութը մշակել գրարար լեզվով, յաջ մի քանի տող գրելուց հետո ընդհատում է և անցնում գերմաներենի: Գրված է 1840 թվականին, Տիֆլիսում, մասամբ և 1841-ի սկզբներին: Կարևոր սկզբնաղբյուր է քաղաքային հայության բարբերն ուսումնասիրելու համար: Բնաշիրը և հայ. Քարգմանությունը (Կ. Արովյանի) առաջին անգամ ամբողջությամբ տպագրվել են՝ Ե VIII, էջ 107—153 և 154—190: Արտատպվում է վերջինից:

«Թիֆլիզու հայոց քանդակաքանդակներ» (էջ 645) — Պահպանվել է վերջնական տարբերակի մաքրագիր ինքնագիրը: Նկարագրվող ղեպերը կատարվել են 1841 թ. փետրվարի առաջին տասնօրյակին: Նախնական տարբերակը գրվել է 1841 թ. փետրվար-հունիս ամիսների միջև, գրարար լեզվով և տեղավորված էր «Նախաշավղի» նյութերի շարքում: Այդ ձևագրերը մեզ չեն հասել: Սույն անկարկում հստակորեն շարադրված են Արովյանի ծրագրերն ու ըմբռնումները հայ ժողովրդի լուսավորության ուղիների մասին, որոնց ղեկավոր նպատակն էր բարձրացնել ժողովրդի, հատկապես անգրագիտ գյուղացիության դիմադրողական ոգին ընդդեմ սոցիալական ճնշման և տգիտության շարժումների: Նոր, աշխարհայայտ խմբագրությունը կատարվել է Երևանում, 1844—47 թթ. միջև վերջինս առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Տարազ», 1914, № 1 (հրատարակության են հանձնել ժառանգները), ապա՝ Ե IV, էջ 40—46: Արտատպվում է վերջինից:

Սույն անկարկում խոսքը Թիֆլիսի վերա Քաղամասի հայոց գերեզմանոցի մասին է, հիմնված 1830-ական թթ. վերջերին, որն այլևս գոյություն չունի:

«Ուղևորություն ղեպի Անիի ավերակները» (էջ 653) — Պահպանվել է սեպագիր ինքնագիրը (ռուսերեն): Չնոսրի տարբեր մասերում կան քաջ թողած տեղեր՝ հետագայում լրացնելու համար, որ էլ հասցրել: Արովյանի և իր ուղեկիցների համափորձությունը ղեպի Անի կատարվել է 1847 թ. հոկտեմբերի վերջին տասնօրյակին (21—28-ը), իսկ սույն խորհրդածությունները գրի են առնված նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների ընթացքում:

Արովյանը մտադիր էր սույն երկը հրատարակել «Кавказ» լրագրի էջերում, որին խանգարանց նրա խորհրդավոր անհայտացումը և մահը: Ետո հնարավոր է, որ 1848-ի հունվարին լինելով Տիֆլիսում, Արովյանն այն հանձնել է Գ. Այվերդյանին՝ կարդալու և իր կարծիքն հայտնելու վերջինիս մոտ էլ հետո մնացել է Ուղեգրության ձևագիրը: Երկը անփոփոխելի աղբյուր է Արովյանի կյանքի ու աշխարհայացքի ուսումնասիրության համար:

Հայանաբերվել է շուրջ 40 տարի առաջ: Ընդարձակ քաղվածքներ մեջ են բերվել Բ. Զարյանի «Նոր տվյալներ Արովյանի կյանքից» հոդվածում (1948): Ռուսերեն քննադիր հայերեն Քարգմանությունը (Ա. Ենճիկյանի) առաջին անգամ հրատարակվել են (երեք փորձիկ կրճատումներով) Արովյանի երկերի լիակատար ժողովածուի VII հատորում (էջ 119—165 և 166—208), որտեղից և արտատպվում է:

ՐՈՎԱՆԴՆԿՈՒԹՅՈՒՆ

Արովյանի անձն ու ստեղծագործությունը, Պ. Հակոբյան	III
Վերև Հայաստանի	3 ✓
Պատմվածքներ	
Առաջին սերը	254 ✓
Թուրքի աղիկը	273 ✓
Պարապ վախտի խաղալիք	290 ✓
Ջվարեալի ու կարն պատմությունը	369
Կարճառոտ պատմությունը	423
Բանաստեղծություններ	
Կարօտութիւն նախնի վայելչութեանց հայրենեաց իմոց	428
Խնդամիտ զգացմունք երախտագէտ հայկաղին յազատութիւն հայրենեաց իւրոց	431
Երևակայութիւն ի վերայ ճանապարհորդութեան ի լիսոն Արարատ	434
Ջգացմունք ցավալից սրտիս ընդ տեսանել իմ յօտարութեան զսիրելի աշխարհա- կիցն իմ Ֆահրադ Բաղալով	439
Տաղ ի գոյն	445
Սէր առ Հայրենիս	446
Սուգ հարազատ եւ ծնողասէր որդոց ի վերայ հանգուցեալ մօրն	447
Ո՛ւմ ասեմ սրտիս դարդերն...	449
Հաղարփեղեն	450 ✓
Ազգասեր մարդը իր մեռնելու վախտը	461
Խաղ բաժանվելու վրա	462
Ում սիրտը, որ տխուր ըլի...	464
Ջարթնուք ի միտս իմ...	467
Մուտ ի Հայրենիս	468
Հոդվածներ, ուսումնասիրություններ, մանկավարժական երկեր	
Դիտողություններ նոր հայերեն լեզվի տարրական գրքի նպատակների մասին	472
Ընդհանուր դիտողություններ	478
Ամերիկու լիս բջիւլը	500
<Վերելք Արարատի գագաթը>	540
Նոր վկայություն Գորպատի պրոֆէսոր պարոն Ֆոն Պարրոտի՝ Արարատի գա- ղաթը իսկապես բարձրանալու մասին	544
Գյուղական տների կառուցվածքը	555
Ակնարկ Թիֆլիսում ապրող հայերի կյանքի և հատկապես նրանց հարսանեկան սովորությունների մասին	600
Թիֆլիզու հայոց հանգստարանը	645
ղեւուրյուն դեպի Աճիի ավերակները	653
Ծանոթագրություններ	704

Խաչատուր Աբովյան
ԵՐԿՍՐ

Хачатур Абовян
СОЧИНЕНИЯ

(На армянском языке) *

Издательство «Советакан грох»

Ереван, 1984

Խմբագիր՝ Ք. Հ. Անանիկյան
Հրատ. խմբագիր՝ Ս. Գ. Սահակյան
Նկարիչ՝ Մ. Ռ. Սոսոյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ս. Գ. Սաֆյան
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. է. Ճանճապետյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Վ. Գ. Ազատյան

ИБ 4532

Հանձնված է շարվածքի 7.05.84 թ.: Ստորագրված է տպագրության 1.11.84 թ.:
Ֆորմատ՝ 60×83¹/₁₆: Խուղթ՝ տպագր. № 1: Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական»: Տպագրու-
թյուն՝ բարձր: 41,55 պայմ. տպ. մամ., 42,29 պայմ. ներկ. թերթ., 41,4 հրատ. մամ.:
Տպարանակ՝ 51000, 1 դաշիգ՝ (1—20 000): Պատվեր՝ 1110: Գինը՝ 3 ո. 80 կոպ.:

«Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:

Издательство «Советакан грох», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ՀՍՍՀ հրատարակչության ներքին և արտերկրյան գրքի անտրի գործերի պետական
կոմիտեի Հակոբ Սեղապարտի անվան պոլիգրաֆիզմիւնատ, Երևան—9, Տերյան 91:

Полиграфкомбинат им. Акопа Мецвария Госкомитета по делам издательств, по-
лиграфии и книжной торговли Арм. ССР, Ереван-9, ул. Теряна, 91.

